

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

PETER JACKSON

MOĞOLLAR ve İSLÂM DÜNYASI

FETİHTEN İHTİDÂYA

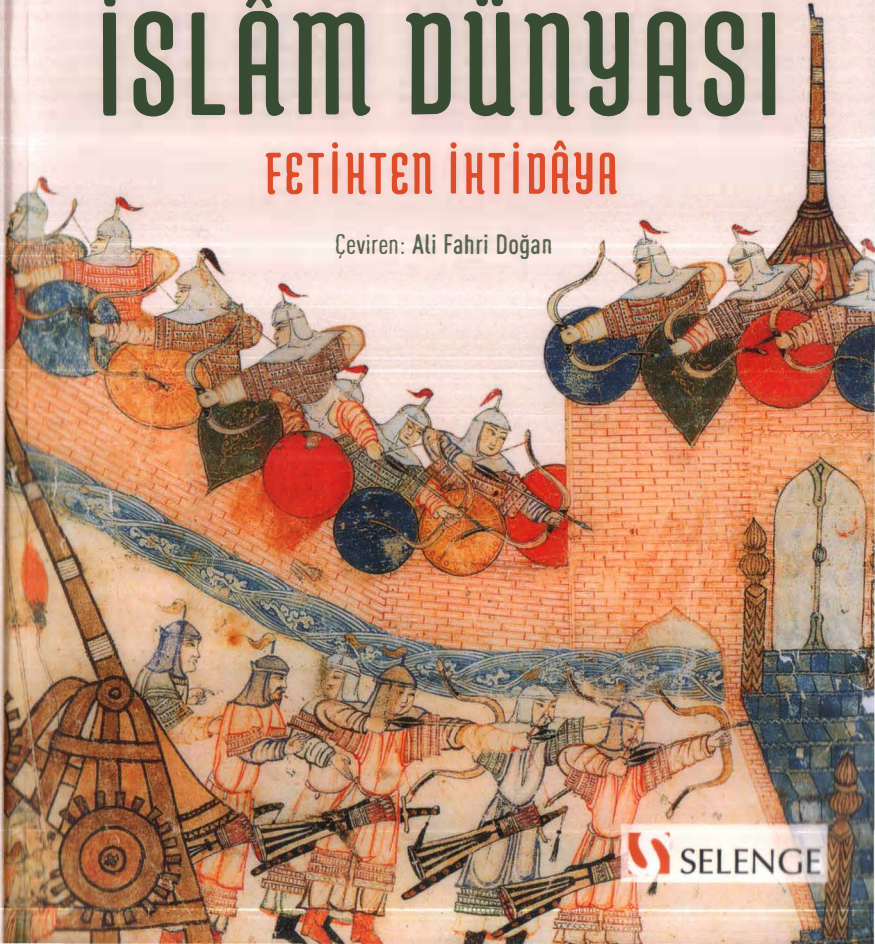
Çeviren: Ali Fahri Doğan

MOĞOLLAR ve İSLÂM DÜNYASI

PETER JACKSON

SELENCE

MOĞOLLAR VE İSLÂM DÜNYASI

Fetihten İhtidâya

PETER JACKSON

MOĞOLLAR VE İSLÂM DÜNYASI

Fetihten İhtidâya

PETER JACKSON

Çeviren
Ali Fahri Doğan

İstanbul, 2022

SELENCE YAYINLARI

No: 209 | Tarih Serisi: 163 | Mayıs 2022, 1. Baskı

ÖZGÜN ADI

The Mongols and the Islamic World : From Conquest to Conversion

YAZAR

Peter Jackson

ÇEVİREN

Ali Fahri Doğan

EDITOR

Doğan Mert Demir

Murat Çaylı

YAYIN DANIŞMANI

Altay Tayfun Özcan

SON OKUMA

İnayet Bebek

KAPAK GÖRSELİ

Moğolların Bağdat'ı Kuşatmalarını Tasvir Eden Bir Minyatür.

KAPAK TASARIMI

Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ

Erva Çelebi

BASKI-CİLT

Repar Dijital Matbaası

ISBN

978-625-7459-51-8

SERTİFİKA NO.

40675

© 2017 by Peter Jackson Originally published by Yale University Press

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tartım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayınevının izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

GÖRSELLER VE HARİTALAR TABLOSU	11
ÖN SÖZ	13
KISALTMALAR	15
GÖRSELLER	25
GİRİŞ	29

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA MOĞOLLARI YAZANLAR

Moğolistan ve Diğer Uzak Doğu Materyalleri	48
İlk Moğol İstilaları Döneminde Yaşayan Müslüman Gözlemciler:	
İbnü'l- Esîr, Nesevî, Cüzcânî ve Diğerleri	50
Eski İnaçlarına Bağlı İlhanlıların Hâkimiyetinde Eser	
Veren Müslüman Âlimler: Cüveynî ve Diğerleri	57
İlhanlıların İhtidasından Sonra İran'da Aktif Olan	
Müslüman Müellifler.....	62
İlhanlı Topraklarında Telif Edilen Yerel Tarih Kitapları.....	69
İlhanlılardan Gelen Tarih Dışı Kaynaklar	71
Cuçi, Çağatay ve Timur Kaynakları	73
Yaklaşık 1265'ten Sonra Moğolların Düşmanlarının	
Ülkelerinde Telifte Bulunan Yazarlar	76
İlhanlı Ülkesinde Olmasına Rağmen Sünnî İslâm	
Geleneğinin Dışında Yazan Tarihçiler:.....	81
Hristiyan Avrupalı Gözlemciler.....	86

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLÂSINA KADAR İSLÂM DÜNYASI VE İÇ ASYA HALKLARI

İç Asya Bozkırıyla İlk Temaslar.....	89
Bozkır Halklarının Dârü'l-İslâm'a Girişi.....	93
Müslüman Yazılı Kaynaklarında Türk İmajı	96

Batı Bozkırlarındaki Çalkantılar: Kıpçak–Kanglı İlerleyişi.....	100
Karahıtay ve Müslüman Komşuları.....	102
Gürhanlar ve Müslüman Tebaası.....	104
Kıpçak–Kanglı ve Harezmşahlar.....	108
Moğolların Doğu Bozkırlarında Sahneye Çıkmaları	111
Kültürel Uyumsuzluklar.....	118

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOLLARIN BATIYA İLERLEMELERİ (1219–1253)

Harezmşahla Yaşanan Çatışmanın Sebepleri.....	124
Doğu İslâm Toprakları'ndaki Moğol Seferleri, 616–21/1219–1224	130
1229–1252 Arası Dönemde Batı Asya'da Moğol Harekâtları	137
Moğol Savaş Sanatı	143
Moğol İşgalcilerine Müslüman Desteği.....	149
Büyük Moğol Halkı	153

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİR İMPARATORLUĞU PAYLAŞTIRIP YÖNETME (YAKLAŞIK 1221–1260)

İmparatorluğun Karakteri	157
Cengiz Han'a Halef Olma	160
1241–1246 ve 1248–1251'deki Tartışmalı Haleflikler	165
Yurtluklar ve Paylaşılan Otorite	166
Soylu Moğol Kadınlarının Rolü.....	173
İmparatorluğun İdari Yapısı.....	175
Vergilendirme	180
Moğol Hukuku.....	183
Otoritenin Dağıtılması: Bir İnceleme.....	187
Möngke ve Merkezileşme	190
Batı Asya'daki Cuçi Gücü	191
İmparatorluk Birliği.....	196

BEŞİNCİ BÖLÜM

HÜLEGÜ'NÜN SEFERLERİ VE İMPARATORLUĞUN BÖLÜNMESİ

Hülegü'nün Güneybatı Asya Seferleri.....	199
Hülegü Muhaliflerinin Kötü Vaziyetleri.....	210
Teçhizat Meselesi.....	213
Hülegü'nün Görevleri	218
Cuçi'nin Soyundan Gelenlerle Bağları	
Koparma ve İlhanlıların Kuruluşu	222
Çağatay Ulusu'nun Yeniden Tesisi.....	231
Üniter İmparatorluğun Sonu.....	232

ALTINCI BÖLÜM

FETİH ÇAĞI'NDA YIKIM, NÜFUSUN AZALMASI VE DİRİLİŞ

Kaynakların Verdiği Hüküm.....	238
Cengiz Han Ordularının Katliamları	240
Ögedey ve Güyük İktidarında Savaşın İdaresi.....	248
1254'e Kadar Genel Gidişat.....	249
Yıkımı Hazırlayan Diğer Etkenler	251
Hülegü Kuvvetlerinin Sebep Olduğu Şiddet (1255–1262)	253
Dönemin Rakamlarıyla Alakalı Sorunlar	258
Katliamdan Sonra: Nüfusun İkinci Defa Azalması.....	263
Ekonomik Çöküş ve Kültürel Gerileme.....	266
Yeniden İnşa Çabaları.....	268

YEDİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İÇ SAVAŞI ÇAĞI

“Dört Ulus”: Teori ve Realite.....	275
Kağan ve Moğol Birliği.....	277
“Orta İmparatorluk”	281
Moğol İç Çatışmaları ve İmparatorluk Girişimi	285

Çuçi İhtirasları ve İlhanlı Toprağı	289
Orta Asya Moğollarıyla Yuan Arasındaki Sınır Bölgeleri	292
Doğu İran'daki Değişken Sınırlar	294
Maveraünnehir, Türkistan ve Harezmi	299
Öldürücü Çatışmanın Etkisi	303
Göçebe Hanlar, Bu Hanların Orduları ve Yerleşik Tebaaları.....	307

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MOĞOL BARIŞI (PAX MONGOLICA) VE KITALARARASI HAREKETLİLİK

Bariş (Pax): Görüntü, Gerçeklik ve İpek Yolları.....	315
Moğol Asya'sında Ticaret: Emtia.....	317
Güzergâhlar	321
Moğol Hanları ve Ticari Aktivitenin Himayesi	323
Ardıl Devletler Çağında Karayoluyla Ticaret ve Seyahat: Engeller ve Riskler.....	325
Moğol Çağında Deniz Yoluyla Yapılan Ticaret.....	332
Yetenekli Personel Hareketi.....	335
Kültürel Aracılar: Nasîrüddîn Tûsî, Reşîdüddîn ve Bolod Chingsang.....	340
Coğrafi Ufukların Genişlemesi	347
Görsel Sanatlar	348
Cengizlilerin Kendi Rollerini	351
Kültürel Yayılmanın Sınırları	354

DOKUZUNCU BÖLÜM

DOLAYLI EGEMENLİK

Tâbi Müslüman Hükümlerlikler	359
Kıpçak Hanlığı ve Orta Asya.....	360
İlhanlı Topraklarındaki Tâbi Vilayetler	361
Yeni Hanedanlar	365
İran: Kuzey ve Güney.....	368
Vassallığın Getirdiği Yükümlülükler ve Faydaları.....	370
Cengizlilerin Tâbi Hanedanlarla Evlilik İlişkileri	380

Müslüman Soylu Kadınlarının Önemi Artıyor mu?	382
İsyân, Müdahale ve Bastırma	385
Doğrudan İlhanlı Otoritesinin Yayılması	391

ONUNCU BÖLÜM

İNANÇSIZ HÜKÜMDARLAR VE HİZMETİNDEKİLER

İlhanlar ve Akrabaları.....	396
Merkezde ve Eyaletlerde Müslüman Vezirler	400
İlhanlar, Müslüman Vezirleri ve Tarihçileri	405
Sivil ve Askerî: Moğol Naibi ve Tâcîk Vezir.....	412
Homojen Yönetici Elit Sınıfının Büyümesi.....	419
Yüksek Mevkinin Tehlikeleri.....	422

ON BİRİNCİ BÖLÜM

“KÂFİRİN” HÜKÜMRANLIĞI

Yabancı Dinî Gelenekler ve Moğol Çoğulculuğu	433
İslâm Hukukuna Aykırı Vergilendirme.....	438
İslâm Fıkhiyla Bozkır Örfî Hukukunun Çatışması	441
Makam ve Nüfuz Rekabeti: Sünnî Müslümanlar, Şiîler ve Zımmîler.....	451
Tüm İnançlara Eşit Muamele	453
Yeni Düzendeki İslâm’a Yönelik Algılanan Tehdit.....	462
“Kâfir”in Yönetimi: Yasama, Benimsenme ve Mirasa Konma	466

ON İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎLEŞMENİN BAŞLANGICI

Ortak Temalar	477
İslâm’ı Benimsemenin Tanımı	478
İslâm Seçeneği	483
Moğol Geleneği ve Dinî Yayılmacılık Söylemi	485

İhtidada Kıdem: Moğol Hükümdarı mı Tebaaları mı?.....	488
Sınırların Ötesindeki Müslümanlara Müracaat Etme.....	495
İhtidanın Temsilcileri.....	497
Çoğulculuk ve Sahte İhtida Haberleri.....	505

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂMİLEŞMENİN BAŞLANGICI

Hanedan Mensuplarının İhtidası ve Müslümanların Yeniden Dirilişi.....	507
Cuçi'nin Soyundan Gelenler: Berke'den Özbek'e.....	507
Çağataylılar: Tarmaşirin'den Tuğluk Temür'e.....	511
Şeriat'a Karşı Yasa.....	518
İlhanlılar: Tegüder Ahmed'den Ölceytü'ye	521
Müslüman İlhanlar, Budistler ve Ehl-i Kitap.....	527
Reşîdüddîn, İslâm ve Moğollar.....	535
Gazan'ın, Komutanlarının ve Vezirinin Müslümanlığı: Dışarıdan Bakış.....	541

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Cengizli Soyunun Getirdiği Meşruiyet.....	548
Moğol Normlarına ve Kurumlarına Bağlılık	558
Türkleştirme.....	563
Moğol Dünyasındaki Müslümanların Hicreti	565
İslâm'ın Avrasya'da Yayılması	567
Orta Asya'nın Doğusu.....	569
Cuçi Ulusu.....	571
Anadolu	572
Halk Hareketliliği ve Yeni Etnisitelerin Ortaya Çıkışı.....	573
Avrasya'nın Tek Bir Salgın Bölgesine Entegre Edilmesi: Kara Ölüm.....	578
SON SÖZ	583
KAYNAKLAR.....	603
DİZİN.....	635

GÖRSELLER VE HARİTALAR TABLOSU

Görseller

Görsel 1: Bir Moğol saray ziyafeti: Diez-Album A, fo. 70, S. 22, no. 1, Reşidüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> 'ten (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz izniyle).....	25
Görsel 2: Muhasara faaliyetleri: Reşidüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> , Edinburgh University Library, ms. Or. 20, fo. 124b (Edinburgh University Library izniyle).	26
Görsel 3: Muhasara faaliyetleri: Reşidüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> , Edinburgh University Library, ms. Or. 20, fo. 130b (Edinburgh University Library izniyle).	26
Görsel 4: Moğolların beraberinde götördükleri esirler: Diez-Album A, fo. 70, S. 19, no. 2, Reşidüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> 'ten (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz izniyle).	27
Görsel 5: Esirlerine işkence eden Moğollar: Diez-Album A, fo. 70, S. 6, no. 1, Reşidüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> 'ten (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz izniyle).....	27
Görsel 6: Hz. Peygamber'in halefi olarak Hz. Ali'yi seçmesi: Bîrûnî, <i>Âsâru'l-bâkiye</i> , Edinburgh University Library, ms. Or. 161, fo. 162a (Edinburgh University Library izniyle).....	28
Görsel 7: Hz. Peygamber'in doğumu: Reşidüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> , Edinburgh University Library, ms. Or. 20, fo. 44a (Edinburgh University Library izniyle).	28

Haritalar

Harita 1: Cengiz Han'ın Batı Seferi Arefesinde Asya.	122
Harita 2: Cengiz Han'ın İstilasından 1250'ye Kadar İran Coğrafyası.	156
Harita 3: Hülegü Ordularının Seferleri (1255-1260).....	215
Harita 4: 1260 Yılından Sonra Moğol İdaresindeki Bölgeler.	235
Harita 5: Cuçi Toprakları.	291
Harita 6: İlhanlılar.....	296
Harita 7: Kaydu'nun Toprakları ve Çağataylılar.	301
Harita 8: Moğol Çağı'nda Avrasya Ticaret Ağı.	331

ÖN SÖZ

“Kâfir”^{*} Moğol hâkimiyeti altında yaşayan Müslümanlar hakkında bir kitap yazmaya ilk defa 2006’da niyetlenmişim. Yale University Press’ten Heather McCallum o zaman bu fikrimi oldukça makul karşılamıştı. O günden beri onun bu konudaki heyecanını ve alakasını daima hissettim. Bu süreç ikimizin tahmininden de uzun sürdü. Heather’la beraber ayrıca onunla çalışan Rachael Lonsdale, Melissa Bond ve Samantha Cross’a da teşekkür etmek istiyorum. Elinizdeki kitap yayımlanuncaya kadar mesai harcadılar. Titiz ve verimli editörlüğü için Richard Mason’a da teşekkürlerimi sunarım.

Bu eser üzerinde çalışırken üzerimde pek çok kişinin emeği geçti. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, Bodleian Kütüphanesi, Oxford Centre for Islamic Studies Kütüphanesi, British Library, Warburg Institute Kütüphanesi, Wellcome Library, School of Oriental and African Studies Kütüphanesi, Birmingham Üniversitesi Kütüphanesi ve Manchester’da ki John Rylands Üniversitesi Kütüphanesi bünyesinde çalışan personele yardımseverlikleri, sabırları ve nezaketleri için teşekkürü bir borç bilirim. SCONUL kapsamında bu son üç kurumdan ödünç kitap alabilme şansını buldum. Bunun hafife alınmaması gereken bir imkân olduğunu düşünüyorum ve dolayısıyla bu programın sağladığı desteği burada ifade etmekten memnuniyet duyuyorum. Bunun dışında Paris’teki Bibliothèque Nationale ve İstanbul’daki Süleymaniye Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı’nın personeline, yardımlarından dolayı şükranlarımı sunuyorum.

2010 yılının Nisan ayında Wisconsin-Madison Üniversitesi’nde Prof. David Morgan tarafından düzenlenen “The Mongol Empire and Its World (Moğol İmparatorluğu ve Moğol Dünyası)” konulu sempozyumda, elinizdeki kitabın altıncı bölümünün bir kısmını sunma imkânım oldu. Bu deneyimden çok istifade ettim. Warwick, Birmingham, St Andrews, Sheffield ve Keele Üniversitelerindeki ve Oxford Üniversitesi bünyesinde bulunan All Souls College’daki seminerlerde Moğollar ve İslâm Dünyası hakkındaki çalışmalardan da epey faydalandım. Kitabın on bir, on iki ve on üçüncü

* “Kâfir” şeklinde tercüme edilen kelime, yazarın kullandığı “infidel” kelimesinin karşılığıdır ve “gâvur, imansız, kâfir” anlamlarına gelir. “Gayrimüslim” şeklinde tercüme edebiliriz fakat yazar bu anlamda bazen “non-muslim” kelimesini kullandığı ve ayrıca eserini Müslümanların bakış açısına göre telif ettiği için tercihine saygı göstererek “kâfir” olarak bıraktık. (ç.n.)

bölümlerinde çok daha kapsamlı bir şekilde geliştirilen görüşler, bu çalışmalarda farklı şekillerde ele alınıyordu. Ayrıca, on üçüncü bölümün temalarından birini, bilimsel bir toplantıda bildiri şeklinde sunarak tecrübe etme şansım oldu. “The Conversion of the Chaghadayids in Comparative Perspective (Karşılaştırmalı bir Bakış Açısıyla Çağatay’ın Neslinin İhtidâsı)” şeklinde pek heyecan uyandırmayan bir başlıkla bu çalışmayı “New Directions in the Study of the Mongol Empire (Moğol İmparatorluğu Çalışmalarında Yeni Yönelimler)” konulu bir konferansta sundum. 2014’ün Haziran ve Temmuz aylarında Kudüs’te gerçekleşen bu konferansı Prof. Michal Brian ve Hodong Kim düzenlemişti. Saydığım tüm bu bilimsel etkinliklerde ufuk açıcı sorularla katkıda bulunan katılımcılara özellikle teşekkür etmek isterim.

1970’lerden beri Moğol İmparatorluğu ve ardından kurulan devletler üzerine çalışan hiç kimse, birincil kaynakların yayın ve tercümelerindeki artışı göz ardı edemez. Daha da bariz olan şey, konu hakkında gerek makale gerek kitap formunda yapılan akademik çalışmaların âdeta patlama yapmasıdır. Alandaki farklı akademisyenlerle yaptığım şahsî görüş alış-verişleri, kendileri için bu durum ne kadar söz konusu bilemesem de benim için çok faydalı oldu. Birleşik Krallık’taki herhangi bir kurumda bulamayacağım kaynakların fotokopilerini ya da dijital versiyonlarını bana ulaştıran kıymetli meslektaşlarım Prof. Biran, Prof. Anne-Marie Eddé, Dr. George Lane, Dr. Roman Pochekaev ve Dr. Miklós Sárközy’ye minnettarım. Ayrıca Prof. Peter Golden, Dr. Colin Heywood ve Prof. Nikolai Kradin tüm makalelerini bireysel olarak bana gönderme nezaketinde bulundular. Bazı akademisyenler de bana çalışmalarının birer kopyasını ya da ayrı basımlarını gönderdiler ki benim bunlardan ayrı ayrı haberdar olmam aylar sürerdi. Prof. Hodong Kim ise Seul’de yayımlanan *Journal of Central Eurasian Studies*’in sayılarını bana ulaştırdı. Pek çok durumda meslektaşlarımla yaptığım konuşmalardan, soru-cevaplardan ve kaynak paylaşımlarından da azami derecede istifade ettim. Ayrıca Yale University Press adına elinizdeki kitabın sondan bir önceki taslağını okuyan Prof. Brian ve Prof. Morgan’a da en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Onların yorumları ve önerileri hem görüşlerimi daha berrak bir hâle getirdi hem de çeşitli hataları ve yanlış anlamaları giderdi.

Burada kıymetli eşim Rebecca’nın tükenmeyen desteğinden de bahsetmeyi bir borç bilirim. Kendisi her bir bölümü okuyarak hem bana cesaret verdi hem de argümanlarımı ve üslûbumu geliştirmemi sağladı. Elinizdeki kitabı kendisine ithaf etmek istiyorum. Zira o olmasaydı bu kitabı yazamazdım...

Peter Jackson
Madeley, Staffordshire
Eylül, 2016

KISALTMALAR

Birincil Kaynaklar

AA	Safedî, <i>A'yânu'l-asr</i>
AK	İbn Şeddâd el-Halebî, <i>el-A'lâku'l-hatîra</i>
AM	(anonim), <i>Ahbâr-ı Moğulân der enbâne-i kutb</i>
BH	İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), <i>Maktbânût zabnê</i> , eds. ve çev. Budge, <i>The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj</i> [atıflar tercüme C. 1'e aittir]
CC	Reşîdüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> [aksi geçmedikçe Haydarabad baskısı]
DMZ	el-Yûninî, <i>Zeylu Mir'âti'z-zamân</i> [aksi geçmedikçe Haydarabad baskısı]
DzhT	Reşîdüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> , Birinci Kısım (<i>Târih-i Mübârek-i Gâzânî</i>); C. 1, Birinci Kısım, eds. Romaskevich ve diğerleri; C. 2, Birinci Kısım, eds. Alizade; C. 3, eds. Alizade
GW	Vassâf, <i>Tecziyetü'l-emsâr</i> , kısmî eds. ve çev. Hammer-Purgstall, <i>GeschichteWassaf's</i> [I, metin ve tercüme; II, III veIV sadece tercüme]
HJ	(anonim) <i>el-Havâdisü'l-câmia</i> [sayfa numaraları sırasıyla Cevâd ve Şebîbî (1932) baskısına ve Marûf ve Raûf (1997) baskısına göredir]
HWC	Cüveynî, <i>Târih-i Cihân-güşâ</i> , çev. Boyle, <i>The History of theWorld Conqueror</i>
IA	İbnü'l-Esîr, <i>el-Kâmil fi't-târih</i>
IAF	İbn Ebî'l-Fezâil, <i>en-Nehcü's-sedîd</i> [atıflar aksi geçmedikçe Blochet baskısı ve çevirisine aittir]
IB	İbn Battuta, <i>Tuhfetu'n-nuzzâr</i>
ID	İbnü'd-Devâdârî, <i>Kenzü'd-dürer</i>
IF	İbnü'l-Fuvatî, <i>Telhîsu Mecmai'l-âdâb</i>

IKPI	Abuseitova ve diğerleri (eds.), <i>Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh</i>
IW	İbn Vâsıl, <i>Müferricü'l-kurûb</i> , C. 1-5, eds. Şeyyâl ve diğerleri; C. 6 [sayfa numaraları sırasıyla Tedmurî (2004) ve Rahim'e (2010) göre verilmiştir]
JQ	Cemâl el-Karşî, <i>el-Mulhakâtu bi's-surâh</i>
JT	Reşîdüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> , Birinci Kısım (<i>Târîh-i Mübârek-i Çazânî</i>), eds. Ruşen ve Mûsevî [aksi geçmedikçe]
Lech	İbn Fazlullah el-Ömerî, <i>Mesâlikü'l-ebşâr</i> , eds. ve çev. Lech, <i>Das mongolische Weltreich</i>
MA	İbn Fazlullah el-Ömerî, <i>Mesâlikü'l-ebşâr</i> , eds. Hureysât ve diğerleri
MFW	Rubruck, çev., Jackson ve Morgan, eds., <i>The Mission of Friar William of Rubruck</i> içinde
MM	Christopher Dawson (eds.), <i>The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in China and Mongolia</i>
MP	Marco Polo, <i>Le devisement du monde</i> , eds. Ménard ve diğerleri.
MTD	İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), <i>Muhtasarü târihi'd-duvel</i>
Müstevfî, ZN	Hamdullah Müstevfî Kazvîni, <i>Zafer-nâme</i>
MZ	Sıbt İbnü'l-Cevzî, <i>Mir'âtu'z-zamân</i> , [Haydarabad baskısı]
MZDMZ	Sıbt İbnü'l-Cevzî, <i>Mir'âtu'z-zamân</i> , eds. el-Cubûrî ve diğerleri ve el-Yûnîni, <i>Zeylu Mir'âti'z-zamân</i> , eds. Cerrâh
NQ	Hamdullah Müstevfî Kazvîni, <i>Nüzhetü'l-kulûb</i>
NT	Beydâvî, <i>Nizâmu't-tevârih</i> [aksi geçmedikçe Muhaddis'in baskısı -düzeltilmiş]
PC	Plano Carpini, <i>Ystoria Mongalorum</i> , eds. Menestò ve diğerleri.
SF	Anastasius Van den Wyngaert (eds.), <i>Sinica Franciscana, I: Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV</i>
SGK	Reşîdüddîn, <i>Câmiu't-tevârih</i> , Birinci Kısım (<i>Târîh-i Mübârek-i Çazânî</i>), C. 2, çev. Boyle, <i>The Successors of Genghis Khan</i>
SH	<i>Mongghol'un niucha tobcha'an</i> (<i>Secret History-Moğolların Gizli Tarihi</i>)

Shāmî, ZN	Şâmî, Nizâmeddin, <i>Zafer-nâme</i>
SMIZO	V. G. Tizengauzen (eds.), <i>Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordı</i>
SP	Reşîdüddin, <i>Şuab-i Pençgâne</i>
SSQ	Simon de Saint Quentin, <i>Historia Tartarorum</i>
TG	Hamdullah Müstevfî Kazvînî, <i>Târîh-i Güzîde</i>
TI	Zehebî, <i>Târîhu'l-İslâm</i>
TJG	Cüveynî, <i>Târîh-i Cihân-güşâ</i> , eds. Kazvînî
TN	Cüzcânî, <i>Tabakât-ı Nâşirî</i>
TR	Haydar Duğlât, <i>Târîh-i Reşîdî</i>
TU	Kâşânî, <i>Târîh-i Olcayto Sultân</i>
VB	Vincent de Beauvais, <i>Speculum historiale</i>
WR	Rubruck, <i>Itinerarium</i> , eds. Chiesa
WW	Safedî, <i>el-Vâfî bi'l-vefeyât</i>
Yazdî, ZN	Yezdî, Şerefüddîn Ali, <i>Zafer-nâme</i> [aksi geçmedikçe atıflar Abbâsî'nin baskısına aittir]
YS	Song Lian ve diğerleri (eds.), <i>Yuan shi</i>
ZF	Baybars el-Mansûrî, <i>Zübdetü'l-fıkra</i>

Çalışmalar, Seri Başlıkları, Dergiler ve Referans Kaynakları

AAS	<i>Asian and African Studies</i>
AEMA	<i>Archivum Eurasiae Medii Aevi</i>
AF	<i>Asiatische Forschungen</i>
AFP	<i>Archivum Fratrum Praedicatorum</i>
AMTM	<i>Asian Medicine: Tradition and Modernity</i>
AOASH	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
AOAW	<i>Anzeiger der phil.-hist. Klasse der österreichischen Akademie der Wissenschaften</i>
BEO	<i>Bulletin d'Études Orientales de l'Institut Français de Damas</i>
BIAL	Brill's Inner Asian Library
BSO[AJS]	<i>Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies</i>
CAJ	<i>Central Asiatic Journal</i>
CHC, VI	Herbert Franke ve Denis Twitchett (eds.), <i>The Cambridge History of China, VI. Alien Regimes and Border States 907–1368</i> (Cambridge, 1994)

CHEIA	Denis Sinor (eds.), <i>The Cambridge History of Early Inner Asia</i> (Cambridge, 1990)
CHI, V	J. A. Boyle (ed.), <i>The Cambridge History of Iran, V. The Saljuq and Mongol Periods</i> (Cambridge, 1968)
CHI, VI	Peter Jackson ve Laurence Lockhart (eds.), <i>The Cambridge History of Iran, VI. The Timurid and Safavid Periods</i> (Cambridge, 1986)
CHIA	Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank ve Peter B. Golden (eds.), <i>The Cambridge History of Inner Asia: [I.] The Chinggisid Age</i> (Cambridge, 2009)
CSIC	Cambridge Studies in Islamic Civilization
CTT	Crusade Texts in Translation
DHC	Documents relatifs à l'histoire des Croisades
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
EDT	Sir Gerard Clauson, <i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i> (Oxford, 1972)
EI2	<i>Encyclopaedia of Islam</i> , 2. Baskı, eds. Ch. Pellat, C. E. Bosworth ve diğerleri, 13 cilt (Leiden, 1954–2009)
EI3	<i>Encyclopaedia of Islam Three</i> , eds. Marc Gaborieau ve diğerleri (Leiden ve Boston, 2007–devam ediyor)
Elr	<i>Encyclopaedia Iranica</i> , eds. Ehsan Yarshater (New York vs., 1980–devam ediyor; www.iranicaonline.org/articles)
EM[S]	<i>Études Mongoles [et Sibériennes]</i>
ES	<i>Eurasian Studies</i>
FIS	Freiburger Islamstudien
GMS	Gibb Memorial Series
HCCA, IV	C. E. Bosworth ve M. S. Asimov (eds.), <i>History of Civilizations of Central Asia, IV. A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, part 1: The Historical, Social and Economic Setting</i> (Paris, 1998); part 2: <i>The Achievements</i> (Paris, 2000)
HJAS	<i>Harvard Journal of Asiatic Studies</i>
HS	Hakluyt Society Publications
HUS	<i>Harvard Ukrainian Studies</i>
IHC	Islamic History and Civilization. Studies and Texts
IJMES	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
Iran	<i>Iran (Journal of the British Institute of Persian Studies)</i>
IS	<i>Iranian Studies</i>
IU	Islamkundliche Untersuchungen

IUAS	Indiana University Uralic and Altaic Series
JA	<i>Journal Asiatique</i>
JAH	<i>Journal of Asian History</i>
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society</i>
JCES	<i>Journal of Central Eurasian Studies</i>
JESHO	<i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
JNES	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
JRAS	<i>Journal of the Royal Asiatic Society</i>
JSI	<i>Jerusalem Studies in Arabic and Islam</i>
JSS	<i>Journal of Semitic Studies</i>
JSYS	<i>Journal of Song-Yuan Studies</i>
JTS	<i>Journal of Turkish Studies</i>
JWH	<i>Journal of World History</i>
MED	Ferdinand D. Lessing ve diğerleri, <i>Mongolian–English Dictionary</i> (Los Angeles, 1960; düzeltilmiş yeniden basım, Bloomington, IN, 1982)
Morgan, Mongols2	David Morgan, <i>The Mongols</i> , 2. Baskı (Oxford, 2007)
MRTB	<i>Memoirs of the Research Department of the Toyō Bunko</i>
MS	<i>Mongolian Studies</i>
MSR	<i>Mamlūk Studies Review</i>
NCHI, III	David O. Morgan ve Anthony Reid (eds.), <i>The New Cambridge History of Islam</i> , III. <i>The Eastern Islamic World: Eleventh to Eighteenth Centuries</i> (Cambridge, 2010)
OM	<i>Oriente Moderno</i>
PFEH	<i>Papers on Far Eastern History</i>
PIA	<i>Papers on Inner Asia</i>
PIAC	<i>Permanent International Altaistic Conference</i>
PLNV, b.s.	Pamiatniki Literaturny Narodov Vostoka, bolshaia seriia
PPV	Pamiatniki Pis'mennosti Vostoka
QSA	<i>Quaderni di Studi Arabi</i>
REI	<i>Revue des Études Islamiques</i>
SCC	Joseph Needham ve diğerleri, <i>Science and Civilisation in China</i> (Cambridge, 1954– devam ediyor)
SI	<i>Studia Islamica</i>

Sochineniia	W. Barthold (V. V. Bartold), <i>Sochineniia</i> , eds. B. G. Gafurov, 9 Cilt, 10 Kısım (Moskova, 1963–77)
SOLL	Sources of Oriental Languages and Literatures
Spuler, Mongolen4	Bertold Spuler, <i>Die Mongolen in Iran</i> , 4. Baskı (Leiden, 1985)
StIr	Studia Iranica
TMEN	Gerhard Doerfer, <i>Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit</i> , 4 Cilt, Akademie der Wissenschaften und der Literatur: Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 16, 19, 20 ve 21, C. 1: Mongolische Elemente (Wiesbaden, 1963); C. 2–4: Türkische Elemente (Wiesbaden, 1965–75)
TP	T'oung Pao
TSCIA	Toronto Studies in Central and Inner Asia
Turkestan1	V. V. Bartol'd, <i>Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviia</i> (1898–1900)
Turkestan3	W. Barthold, <i>Turkestan down to the Mongol Invasion</i> , 3. Baskı (1968)
ZAS	Zentralasiatische Studien
ZDMG	Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft

Karışık

BL	British Library
BN	Bibliothèque Nationale de France, Paris
EUL	Edinburgh University Library
IO	India Office
çğl.	çoğul
tkl.	tekil
SK	Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul
SOAS	Library of the School of Oriental and African Studies, University of London
TSM	Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul
fo.	(çoğulu fos.) Varak(lar)
ms.	Yazma (nüsha)
şm.	Şemsî

KİTAP HAKKINDA

TRANSLİTERASYON

Türkçe ve Moğolca özel isimler için J. A. Boyle'un, Reşîdüddîn'in *Câ-miu't-tevârih* adlı eserinin 2. cildindeki ilk kısmı (*Jâmi' al- tawârih: The Successors of Genghis Khan*, 1971) tercüme ederken benimsediği metodu çok az değiştirerek kullandım. Özellikle Moğol fatihinin ismini, Farsçadaki kullanıldığı şekliyle (Çingîz) ya da Avrupa dillerinde değişikliğe tâbi tutulmuş hâlleriyle (*Jenghiz* ya da *Genghis* gibi) değil de Moğolcadaki gibi (Çingis) verdim.¹ Dolayısıyla kurduğu hanedandan da "Çingizliler (Cengizliler)" şeklinde bahsettim. Her ne kadar Timurlenk, elinizdeki kitapta Moğolca-Türkçe ismiyle (Temür) geçse de onun hanedanı için Timurlular ismini tercih ettim. Ayrıca Cengiz Han'ın ikinci oğlunun ismi burada Moğolcadaki gibi Çağaday şeklinde geçerken, kendisinden sonra Türk dilinde bu isim Çağatay şekline dönüşmüştür.* İngilizcede bazen *kh* bazen de *g* ile transkripsiyona tâbi tutulan Moğolca gırtlak ünsüzü için genellikle *q* harfini tercih ettim (bu yüzden *Khubilai*, *khaghan*, *khuriltai* yerine *Qubilai*, *qaghan*, *quriltai* yazımını benimsedim).** Burada okuyucu şöyle bir tutarsızlıkla karşılaşacaktır: Meşhur ilhan için Gazan ismini tercih ederken, kısa bir süre sonra yaşayan Çağatay hanı için Kazan ismini tercih ettim. Zira bu kullanımlar histografyadaki oturmuş kullanımlardır. Oysaki bu iki kağanın ismi Uygurcada aynı yazılır (ve bildiğimiz "kazan" anlamına gelir). Modern Türkiye'deki yer isimleri için modern Türkçedeki kullanımları tercih ettim. Doğal olarak tırnak içerisinde verdiğim Moğolca ya da Türkçe isimler ve terimler, Arapçada ya da Farsçadaki yazılışlarıyla verilmiş demektir.

Arapça ve Farsça için *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci baskısındaki (2nd edn, 1954–2009) usulü takip ettim. Ancak *ç* yerine *ch*, *dj* yerine *j* ve *k* yerine *q* harflerini kullandım. Farsça kelimeleri de Arapça gibi transkripsiyona tâbi tuttum. Dolayısıyla *s* yerine *th*, *z* yerine *d* ve *v* yerine *w* kullandım.

¹ Tercümede Türkçedeki yaygın kullanım "Cengiz" kullanılacaktır. (ç.n.)

* Tercümede "Çağatay" şeklinde geçecektir. (ç.n.)

** Tercümede Kubilay, Kağan ve Kurultay şeklindeki Türkçe yazılışları kullanılacaktır. (ç.n.)

Bunun istisnası Arapçadaki “ve” kelimesinin Farsça “u” şeklinde geçmesidir. Bir yazarın nisbesi Türkçe bir yerden gelse bile Farsça-Arapça yazılışı tercih edildi (bu yüzden Aksarayî değil de Âqsarâ’î şeklinde yazıldı). Bununla beraber Arap kökenli olmayan yazarların isimlerindeki belirlilik takısı *-el* kullanılmadı (Cüveynî’de olduğu gibi). İngilizcede oturmuş kullanımı olan yer isimleri (örneğin Merv, Herat, Aleppo, Damascus gibi) ve uzun süredir Avrupalılarca kullanılan unvanlar ya da rütbeler (örneğin *caliph*, *amir* gibi, ancak *vizier* yerine *wazir* tercih edildi) aynen muhafaza edildi. Metinde karşınıza sık çıkacak terimler (örneğin *quriltai*, *noyan*, *tümen*, *ortaq*, *amir*, *malik*, *dhimmî*, *dînâr*, *Sharî’a*) italik yerine Latin harfleriyle verildi ve ilk kullanımlarından sonra aksansız yazıldı. Hanedan isimleri de aksansız yazıldı (*Salghûrids* [Salgurlular] yerine *Salghurids*). Moğollara çetin bir direniş gösteren iktidar için ‘*Mamlûk* (Memlûk)’ kullanımını tercih ederken, bu yönetime ismini veren seçkin askerî kölelerden bahsederken ‘*mamluk* (memlûk-uzatma işareti olmadan ve küçük harfle)’ demeyi tercih ettim. İbnü’l-Esîr gibi belirli bir bireyden bahsetmedikçe Arapça ve Farsçadaki nisbet ifadesi olan ve “oğlu” anlamına gelen *bin/ibn* kelimelerini b. şeklinde kısalttım.***

Arapça ve Farsça yazı dilindeki muhtelif harflerin sadece noktalar açısından farklılık göstermesi sebebiyle, birincil kaynaklardaki (ister matbu ister yazma) özel isimlerin okunuşları problemlili olabilir. Bir ismin tahmini bir yazılışı verilmişse kelimenin başına yıldız kondu. Ayrıca metindeki belirsiz bir ismin yazılışını göstermek için, özellikle notlarda, büyük harfler kullandım. Burada Ç, çift ünsüz olan ch’yi, Ğ gh’yi, Ş sh’yi, T th’yi, X kh’yi ve A, W ve Y de sırasıyla â, û ve î harflerini temsil etmektedir. Eğer yazma eserin orijinalinde harflerin noktaları yoksa, Arapça-Farsça ünsüzleri orada yazıldığı şekliyle gösterdim. Dolayısıyla H [ح, ه]; J [ج, ه], Ç [چ, ه] ya da X [خ, ه] yerine gelmiş olabilir. Eğer Arapça-Farsçadaki B, P, T, T, N, Y ya da ’ yi (’ şeklindeki hemzenin sembolü) gösteren harfler eğer noktasız gelmişse, ben de metinde bu noktasız karakterleri sadece nokta olarak verdim.

Çince transkripsiyon için Pinyin sistemini kullandım.

Rusça transkripsiyon ise aşağıdaki gibidir:

и ve й	і	ж	zh	Щ	shch
э	é	х	kh	б	
ы	y	ц	ts		
ю	iu	ч	ch		
я	ia	ш	sh		

*** Tercümede Farsça ve Arapça transkripsiyon kurallarına uyulmamış, Türkçe literatürdeki kullanım tercih edilmiştir. Bu kısım, eseri karşılıklı incelemek isteyen okuyucular için tercüme edilmiştir. (ç.n.)

Kur'an-ı Kerim Ayetleri

Metinde Kur'an-ı Kerim'den alınan ayetler M. A. S. Abdülhalim'in me-
alinden (*The Qur'an*, Oxford, 2005, düzeltilmiş yeniden basım 2010) alın-
mıştır. Ayet numaralarını verirken Gustav Flügel'in *Corani textus arabicus*,
3. baskıda (Leipzig, 1983) oluşturduğu sistemi takip ettim.****

Tarihler

Müslüman kaynaklardan tarih aktarılırken ilk önce hicrî tarih, ardın-
dan miladi tarih verilecektir, yani 659(1260–1261) şeklinde.

Atıflar

Pek çok durumda bir eserin birden fazla baskısı ya da tercümesi refe-
rans gösterildi (örneğin Reşîdüddîn'in *Târîh-i Mübârek-i Ğâzânî'si*, anonim
Havâdisü'l-câmia ve İbn Vâsıl'ın *Müferricü'l-kulûb'unun* son cildi). Zira bir
yazarın bir metnin ya da tercümenin tek bir baskısının kullanılması (özel-
likle benim sahip olmadığım bir baskıyı) aşırı derecede müşkül bir du-
rumdur ve ben de birkaç farklı alternatif ekleyerek bir kolaylık sağlamak
istedim. İnaniyorum ki bu kolaylık, dipnotlardaki karmaşayı fazlasıyla
telafi edecektir.

**** Tercümede Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'an meali kullanılacaktır. (ç.n.)

GÖRSELLER

Görsel 1: Bir Moğol saray ziyafeti: Diez-Album A, fo. 70, S. 22, no. 1, Reşidüddin, *Câmiu't-tevârih*'ten (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz izniyle).

Görsel 2: Muhasara faaliyetleri: Reşidüddîn, *Câmiu't-tevârih*, Edinburgh University Library, ms. Or. 20, fo. 124b (Edinburgh University Library izniyle).

Görsel 3: Muhasara faaliyetleri: Reşidüddîn, *Câmiu't-tevârih*, Edinburgh University Library, ms. Or. 20, fo. 130b (Edinburgh University Library izniyle).

Görsel 4: Moğolların beraberinde götürdükleri esirler: Diez-Album A, fo. 70, S. 19, no. 2, Reşidüddîn, *Câmiu't-tevârih*'ten (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz izniyle).

Görsel 5: Esirlerine işkence eden Moğollar: Diez-Album A, fo. 70, S. 6, no. 1, Reşidüddîn, *Câmiu't-tevârih*'ten (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz izniyle).

Görsel 6: Hz. Peygamber'in halefi olarak Hz. Ali'yi seçmesi: Bîrûnî, *Âsâru'l-bâkiye*, Edinburgh University Library, ms. Or. 161, fo. 162a (Edinburgh University Library izniyle).

Görsel 7: Hz. Peygamber'in doğumu: Reşîdüddîn, *Câmiu't-tevârih*, Edinburgh University Library, ms. Or. 20, fo. 44a (Edinburgh University Library izniyle).

GİRİŞ

Elinizdeki kitap iki soruya cevap bulmayı amaçlamaktadır: Birinci soruyu, Timuçin ordularının ya da daha yaygın bilinen adıyla Cengiz Han (ö. 1227) ordularının düzenlediği fetih seferlerinin İslâm dünyası (Dârü'l-İslâm) üzerindeki etkilerinin ne olduğu şeklinde özetleyebiliriz. Bu sorunun kapsamına, Cengiz Han'ın üç halefini de dâhil edebiliriz. Zira bu üç hâlefin iktidarında Moğollar (ya da kendilerinden sık sık bahsedildiği şekliyle Tatarlar) Suriye'nin doğusundaki bütün İslâm topraklarını ve Bizans Grek ekümenliğini ele geçirmişlerdi. İkinci soruya Moğol hanlarından bazılarının ihtidasına, yani İslâm'ı seçmesine kadar geçen sürede ve hatta daha sonrasında Müslümanlar üzerindeki Moğol yönetiminin ne tür özelliklere sahip olduğudur. Bu kapsamda “kâfirlere” tâbi olmanın uzun vadeli etkilerini de ele alabiliriz. Bu temalar, David Morgan'ın *The Mongols* (1986, 2. baskı 2007) ve Bertold Spuler'in *Die Mongolen in Iran* (1939, 4. baskı, 1985) başlıklı çalışmaları ve bunlar gibi daha pek çok kolektif eserde gün yüzüne çıkmıştı. Daha yakın bir zamanda *The Cambridge History of Inner Asia* (2009) ve *The New Cambridge History of Islam*, III (2010) bu amaca hizmet etti. Ancak anladığım kadarıyla bu eserler, tek yazarlı bir çalışmanın sergileyeceği müstakil bir yoğunlaşma seviyesine çıkamadılar.

Araştırmamızın temel kaynaklarını XIII. ve XIV. yüzyıllarda Arapça ve Farsça kaleme alınan eserler oluşturmaktadır. Bunlar kadar sık olmamakla birlikte Moğol İmparatorluğu'nu ziyarete gelen Batı Avrupalı seyyahların kaleme aldığı Latince ve Eski Fransızca çalışmalar da kullanılmıştır. Malesef dil kapasitem Ermenice, Gürcüce, Süryanice ve Çince kaynakların orijinallerini kullanmama izin vermediği için bu dildeki eserlerin tercümelerine müracaat etmek zorunda kaldım. Aynı şekilde Tibetçe eserlerde de ikincil kaynaklara başvurmak mecburiyetindeydim. Moğolca da kapasitemin dışında kalıyordu. Moğolcada söz konusu iki asrı ele alan çok az materyal vardı. Bununla beraber bu dilde günümüze ulaşmayı başarmış tek kaynağı, Dr Igor de Rachewiltz'in muhteşem tercümesi (ve oldukça hacimli yorumları) üzerinden kullanabildim: *Secret History of the Mongols* (Moğolların Gizli Tarihi).

Göçebelerin, histografyanın cömertliğinden her zaman nasibini aldığı söylenemez. Onlar genellikle arkalarında çok fazla yazılı kaynak bırakmazlar ve dolayısıyla pek fazla arşiv malzemesi de bulunmaz. Bu yüzden

yerleşik hayat süren komşularının yazılı kaynakları, bizim için temel malzemeyi oluşturur. Tabii bu yerleşik komşular, göçebelere geri kalmış ve hatta vahşi olarak görmüşlerdir. Göçebeler kanun tanımaz ve aç gözlü, daima zaptedilmesi gereken kişiler olarak tasvir edildiler. Onların gücü, yani hareket kabiliyetleri ve hafif şeyahat etmenin getirdiği hız, bu olumsuz yargıları epey destekledi.¹ Temel kaynakların oluşturduğu külliyatta ki bu dengesizlik uzun süre boyunca ikincil kaynaklar üzerinde bariz bir etki yaptı. Bu etkide ulusalcı duyarlılığın da yadsınamaz bir payı vardı. Amaç, göçebelerin yaptığı fetihlerin siyasi ve kültürel gelişmeye ket vurduğunu ortaya koymaktı. Tarihçiler ancak son otuz yılda bu basmakalıp düşüncenin sınırlarını aşmaya başladılar. Tabuları yıkan bu tarihçilere göre göçebelerin yerleşik komşularından tek farkı, tabiatları itibarıyla daha iyi savaşçılar olmalarıydı. Komşu ülkeleri yağmalamalarının sebebi hayat tarzlarında içkin olan yoksulluk değildi. Bunların zenginliklerini tehdit etmelerinin sebebi de bu değildi. Ayrıca yerleşik kültürün temsilcileri de bu göçebelere bizzat saldırmaktan ve mallarını talan etmekten geri durmuyorlardı.² Üstelik göçebe grupların yerleşik topluluklara karşı sergiledikleri tutum, tek parçalı ya da tek tip bir yapıda değildi. Yerleşik kabile ordularının çıkarlarıyla hayvan güden göçebe kitlelerin çıkarları farklılık gösterebiliyordu. Göçebe çobanlarla yerleşik çiftçi komşuları arasındaki ilişki de genellikle simbiyotikti, yani ortak yaşarlığa dayalıydı.³ Son olarak göçebelerin teknik bilgiyi elde etme konusundaki ilgileri büyük ölçüde hafife alınmıştı.⁴

Kendi öncülerinden çok daha büyük bir ölçekte faaliyet gösteren göçebeler olarak Moğollar, tüm zamanların en kötü yayıncılık anlayışına maruz kaldılar ve bu, sadece akademik araştırmalarla sınırlı kalmadı. Bugün

- 1 Denis Sinor, 'The greed of the northern barbarian', Larry V. Clark ve Paul Alexander Draghi (eds.), *Aspects of Altaic Civilization II: Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, June 29-July 5 1975* içinde, IUUAS 34 (Bloomington, IN, 1978), s. 171-82; yeniden basım Sinor, *Studies in Medieval Inner Asia* (Aldershot ve Brookfield, VT, 1997); CHEIA'nın girişinde daha kısa olarak, s. 4-5. Ayrıca yorumları için bkz. Rudi Paul Lindner, 'What was a nomadic tribe?', *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982), s. 689-90; Peter B. Golden, 'Ethnogenesis in the tribal zone: The shaping of the Turks', *AEMA* 16 (2008-9), s. 73-4; yeniden basım: Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, ed. Cătălin Hriban (Bükreş, 2011), s. 17-18.
- 2 Bu konudaki belagatli çağrısı için bkz. Christopher I. Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* (Princeton, NJ, 2009), Introduction, s. xxi-xxv, bu geleneksel görüşlerin daha derinlemesine bir müzakeresi için aynı eserin "Sonuç" kısmı, 'The Barbarians', s. 320-55.
- 3 Beatrice Forbes Manz, 'Reflections on nomads, agriculture and urban life', İlker Evrim Binbaş ve Nurten Kılıç-Schubel (eds.), *Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan - Hudûdu'l-âlem: İsenbike Togan'a Armağan* (İstanbul, 2011), s. 325-57.
- 4 Ruth I. Meserve, 'On medieval and early modern science and technology in Central Eurasia', Michael Gervers and Wayne Schlepp (eds.), *Cultural Contact, History and Ethnicity in Inner Asia: Papers Presented at the Central and Inner Asian Seminar, University of Toronto, March 4, 1994 and March 3, 1995*, TSCIA 2 (Toronto, 1996), s. 49-70.

ortalama bir Batılı'nın gözünde Cengiz Han'a bağlı Moğollar tarafından 1219-1224 yılları arasında İslâm dünyasına yapılan ilk saldırı, aslında daha geniş çaplı bir sürecin bir parçasıydı. Bu süreç gittikçe artan bir hayranlık uyandıracaktı. O döneme kadar adı sanı duyulmamış bir kavim, karizmatik bir lider yönetiminde öyle büyüyecekti ki dünya tarihinde bitişik kara sınırlarına sahip en büyük imparatorluğu tesis edecekti. Bu fetih hareketinin detayları ve sonrasında yaşananlar günümüze gelindiğinde nispeten belirsiz kalacaktı. Bu belirsizliğin sebebiyse, Cengiz Han figürü etrafında örgülenmiş eşit derecede takdir eden ya da kötüleyici nitelermelerdi. Kendisi bir taraftan sıra dışı yetenekleri olan bir komutan olarak algılanırken, öte yandan eğitimsiz ve kana susamış bir hükümdar olarak görülüyordu⁵ (Ayrıca kendisine siyasi yelpazenin epey sağında uygun bir yer bulmaya çalışanlar için de kariyeri gizemlerle dolu, müşkül bir paradigmayı temsil eden bir devlet adamı izlenimi veriyordu). Bazen bu Moğol fatihinin menfi şöhrati, yazarları karşı konulmaz bir şekilde cezbetmişti. Şöyle ki bu yazarlar, kitaplarının başlıklarında Cengiz Han'ın ismini kullanma konusunda âdeti yarışa girdiler. Hâlbuki bu kitapların Cengiz Han'ın kariyeriyle en zayıf ilişkilerini tespit etmek bile (eğer varsa) samanlıkta iğne aramak gibiydi.⁶

Cengiz Han'la kıyaslandığında torunu Hülegü (ö. 1265) Avrupa'da neredeyse hiç bilinmez. Hâlbuki onun askerî seferleri Güneybatı Asya'da çok daha geniş bir Müslüman halk kesimine boyun eğdirmişti. Aynı şekilde Hülegü'nün kurduğu İlhanlı Devleti de Cengiz Han'ın popülerliğine ulaşamamıştır. Oysaki Hülegü'nün 1258'de Bağdat'ı yağmalaması, bu şehrin neredeyse beş yüz yıl boyunca (nispeten kısa fasıllarla beraber) başkentlik ettiği Abbasi Devleti'nin sonunu ani ve feci bir şekilde getirmişti. İkinci Körfez Savaşı'nın başlarında modern Iraklı bir tarihçi British Academy'de bir konferans verdi. Bu tarihçi, Hülegü işgalinden beri ülkede cereyan eden yönetim değişikliklerinin izini sürüyordu ve konferansını "üst düzey meselelerin halkın anlayacağı seviyeye indirildiği (haute vulgarisation) bir deneme"⁷ olarak sundu. Bu konferans hem gittikçe büyüyen bir farkındalığın işareti olacak hem de bunu teşvik edecekti.

- 5 Bkz. Peter K. Marsh ve Myagmar Saruul-Erdene, 'I conquer like a barbarian! Genghis Khan in the Western popular imagination', William W. Fitzhugh, Morris Rossabi and William Honeychurch (eds.), *Genghis Khan and the Mongol Empire* içinde (Santa Barbara, CA, 2009), s. 278-81.
- 6 Bir sahafın raflarından rastgele bir örnek seçecek olursak bkz. Jeffrey Tayler, *In the Bloody Footsteps of Ghengis [sic] Khan* (Londra: JR Books, 2009), bu kitabın alt başlığıysa şöyledir: *An Epic Journey across the Steppes, Mountains and Deserts from Red Square to Tiananmen Square*.
- 7 Peter Sluglett, 'Regime change in Iraq from the Mongols to the present: An essay in haute vulgarisation', Harriet Crawford (ed.), *Regime Change in the Ancient [sic] Near East and Egypt from Sargon of Agade to Saddam Hussein* (Oxford, 2007 = *Proceedings of the British Academy* 136), s. 203-22.

Günümüz İslâm dünyasında bu, çok daha farklı bir meseledir. Zira Hülegü'nün seferleri, dedesinin seferlerini her yönden gölgede bırakmıştır. 1950'lerde Suriyeli bir hükümet yetkilisinin, Moğolların Bağdat istilasının İslâm bilimini asırlarca geri bıraktığını söylediği nakledilir. Burada aynı zamanda İslâm biliminin Batı Avrupa bilimini geçme kapasitesinin de çöktüğü ima edilir.⁸ Emmanuel Sivan'ın da otuz yılı aşkın bir süre önce işaret ettiği gibi, Harranlı Hanbelî fakihî İbn Teymiyye (ö. 1328) tarafından İlhanlı Moğollarının hâkimiyetindeki İran'ın kötülenmesi, XX. yüzyılın ortalarından beri, gittikçe yaygınlaşan sekülerleşmeye ya da Batı nüfuzuna ve saldırısına amansızca karşı koyan Müslümanlar için bir ilham kaynağı oldu.⁹ Al-Jazeera tarafından 12 Kasım 2002'de yayımlanan bir ifadesinde Üsâme bin Ladin, Cheney ve Powell'ın Birinci Körfez Savaşı sırasında Bağdat'ta Moğol Hülegü'den daha fazla insan öldürdüğünü ifade ettiğinde, bu eski dönem hakkında kendisini izleyenlere daha fazla detay verme ihtiyacı hissetmemiştir.¹⁰ Bu benzerlikleri kuranlar sadece radikal eğilimli Müslümanlar değildi. 2003'ün Ocak ayında Saddam Hüseyin, Britanya ve Birleşik Devletler kuvvetlerinin Irak'a yapacakları ikinci saldırıyı, ülkenin 1258'de maruz kaldığı Moğol işgaline benzetecekti.¹¹ Meselenin ironisine bakın ki bundan yıllar önce Saddam'ın Kuveyt'i işgal etmesi de Moğolların Bağdat istilasıyla kıyaslanmıştı.¹² Açıkça görüldüğü üzere Hülegü'nün Bağdat seferi aradan geçen yedi asra rağmen hâlâ Müslümanların zihinlerinde yankıları olan bir olaydı.

Yakın Doğu ya da İran kökenine sahip akademisyenler de bölgenin gelişimi üzerinde (bu bölge kendisinden beklenen gelişmeyi göstereme-

- 8 Bernard Lewis, 'The Mongols, the Turks and the Muslim polity', *Islam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East* içinde (Londra, 1973), s. 179; yeni baskısı *Islam in History: Ideas, People, and Events in the Middle East* içinde (Chicago and La Salle, IL, 1993), s. 189; ayrıca eserdeki (1973) referanslara da bakınız, s. 324, n. 1/(1993), s. 443, n. 1.
- 9 Emmanuel Sivan, *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics* (New Haven, CT, and Londra, 1985), s. 94-104. Johannes J.-G. Jansen, 'İbn Taymiyyah and the thirteenth century: A formative period of modern Muslim radicalism', *QSA* 5-6 (1987-8), s. 391-6.
- 10 http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2455845.stm [erişim tarihi 6 Mart 2014]. Bu konuda çok şey söylendi. Bkz. Ian Frazier, 'Invaders: Destroying Baghdad', *The New Yorker*, 25 Nisan 2005, s. 48; David Morgan, 'The Mongol empire in world history', Linda Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* içinde (Leiden and Boston, MA, 2006), s. 425-6; and Morgan, *Medieval Persia, 1040-1797*, 2nd edn (Londra and New York, 2016), s. 3.
- 11 *eş-Şarku'l-evsat*, 17 Ocak 2003; aktaran: Stephan Conermann, 'Die Einnahme Bagdads durch die Mongolen im Jahre 1258: Zerstörung - Rezeption - Wiederaufbau', Andreas Ranft and Stephan Selzer (eds.), *Städte aus Trümmern. Katastrophenbewältigung zwischen Antike und Moderne* (Göttingen, 2004), s. 54.
- 12 Aktaran: Anja Pistor-Hatam, 'Ursachenforschung und Sinngebung: Die mongolische Eroberung Bagdads in Ibn Haldûns zyklischem Geschichtsmodell', Stephan Conermann and Anja Pistor-Hatam (eds.), *Die Mamluken: Studien zu ihrer Geschichte und Kultur. Zum Gedenken an Ulrich Haarmann (1942-1999)* (Hamburg, 2003), s. 314. Daha geniş bir bağlam için bkz. Michal Biran, *Chinggis Khan* (Oxford, 2007), s. 128-31.

mişti) Moğolların genel etkisi konusunda hüküm verme eğilimindedir.¹³ Bunlara örnek olarak yakın zamanlı bir İran tarihi yazarına bakabiliriz:

İran'da Moğol yönetimine olumlu bir başarı atfetmek oldukça güçtür. Sultâniyye şehrinin başkent yapılması ya da Merâğa'da Hülegü'nün kurduğu rasathane gibi kayda değer yapıların, yönetimin ülkede sebep olduğu kayıpları telâfi etmesi pek de mümkün görünmüyor. Yüz binlerce insan (belki de milyonlarca) katledildi; yerleşik tarım talana, yağmaya ve ağır vergilere maruz kaldı. Moğol yönetimi altında işlenen tüm bu vahşete bir kılıf bulma teşebbüsü, Voltaire'in meşhur hicviyesini anımsatacaktır. Kendisi, Lizbon depreminin bazı faydalı sonuçlar doğurduğuna inanan dindarları manzum bir şekilde karikatürize etmişti. Bu dindarlar, depremin faydalarından birinin de köpeklerin depremde ölenlerin cesetleriyle kendi kendilerini beslemeleri olduğunu ifade etmişti.¹⁴

Bana göre bu durum, Moğol yönetiminin vesile olduğu faydaları hak-sız bir şekilde göz ardı etmektedir, hatta bazı İranlı yazarlar bu faydalara ağırlık vermeye başlamışlardır.¹⁵ Ancak meselenin altında yatan nokta hâlen ön plandadır. Bu iki zıt görüş arasındaki dengeyi sağlamak gereksiz ve çetrefilli bir iştir.¹⁶

Yukarıda bahsedilen değerlendirme, yakın zamana kadar Batılı tarihçiler tarafından da kabul gören bir anlayıştı. Örneğin J. J. Saunders Moğollardan "nefret uyandıran yabani işgalciler, bir işgal ordusu, taş üstünde taş bırakmayan ve sadakat tanımayan kişiler" olarak bahsetmişti. Onları soğukkanlılıkla ve kasıtlı bir şekilde soykırım yapmakla suçlamış, "şehirli medeniyetten duyulan kör, mantıksız bir korku ve nefret"le itham etmişti.¹⁷ Ancak pek çok Batılı akademisyen artık bu hükümlere karşı çıkmakta-

13 Modern İranlı tarihçilerin Moğollara yaklaşımı konusunda detaylı bir çalışma için bkz. Anja Pistor-Hatam, *Geschichtsschreibung und Sinngeschichte in Iran. Historische Erzählungen von mongolischer Eroberung und Herrschaft, 1933-2011* (Leiden and Boston, MA, 2014).

14 Homa Katouzian, *The Persians: Ancient, Mediaeval and Modern Iran* (New Haven, CT and Londra, 2009), s. 106.

15 Konferans bildirilerinden oluşan iki ciltlik bir araştırma için bkz. Anja Pistor-Hatam, 'History and its meaning in the Islamic Republic of Iran: The case of the Mongol invasion(s) and rule', Ali M. Ansari (ed.), *Perceptions of Iran: History, Myths and Nationalism from Medieval Persia to the Islamic Republic* (Londra and New York, 2014), s. 147-62.

16 Bu görüş, özellikle Rusya bağlamında Charles J. Halperin'e aittir, bkz. Halperin, *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History* (Bloomington, IN, 1985), s. 85.

17 J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests* (Londra, 1971), s. 56 (soğukkanlılıkla ve kasıtlı bir şekilde soykırım yapmaları hakkında) ve eserin pek çok yerinde; aynı yazar, 'The nomad as empire-builder: A comparison of the Arab and Mongol conquests', *Muslims and Mongols: Essays on Medieval Asia*, ed. G. W. Rice (Canterbury, N.Z., 1977), s. 36-66 (aktarılan diğer ifadeler için burada s. 48 ve 49). Ayrıca bkz. Jan Rypka, 'Poets and prose writers of the late Saljuq and Mongol periods', *CHI*, V (1968), s. 554, 556; elinizdeki kitaptaki da gelecek.

dır. Doğrusu, Moğol fetihlerinin beraberinde büyük ölçekli katliamlar da getirdiğini kabul etmeye hazır olan pek çok araştırmacı vardır (her ne kadar bu durum, Moğol vahşetinin arkasında yatan stratejik etkenlerin daha açık anlaşılmasına eşlik etse de).¹⁸ Dahası pek çok yazar, imâmetin, yani Abbasi hilafetinin yıkılmasıyla ve bu olayın sebep olduğu ruhsal çöküntüyle alakalı olarak Sünnî Müslümanların sürdürdüğü bu oldukça hakiki saldırının doğasını analiz etmeye başladı.¹⁹ Bu yazarlar kuşkusuz, Moğol yönetimindeki İran ve Orta Asya'dan ziyade, Memlûk dönemindeki Mısır'da ve Suriye'de İslâm'ın nabzının attığı yerleri ele alma eğilimindeydi. Belki de kaçınılmaz bir şekilde İbn Teymiyye'nin eserlerine yoğunlaşıyorlardı. İbn Teymiyye'nin kendisi Moğol istilasına uğramış Harran'dan firar etmişti. Oysaki onun öfkesi kesinlikle Moğollarla sınırlı değildi. Ona göre Müslümanların karşı karşıya olduğu ruhsal bunalım, askerî mağlubiyet ve boyun eğmeden daha büyük bir problemdi.²⁰

Ancak genel konuşmak gerekirse, eğer günümüz Müslümanları için Orta Doğu'da Moğolların uyguladığı şiddet hâlâ dillere düşmüş bir vaziyetteyse, son yarım asırda Moğol İmparatorluğu'nu konu alan Batılı histografya, kayda değer bir vurgu kayması yaşamış demektir. İlk defa 1968'de yayımlanan bir çalışmada Prof. Bernard Lewis, Moğolların faili olduğu katliamın gerçekten derin ekonomik sonuçlar doğurup doğurmadığını sorgulamış ve ardından zaten gerilemekte olan Irak'ın uzun vadeli sonuçlara maruz kalan tek bölge olduğunu öne sürmüştü. Ayrıca hilafetin yıkılmasının öneminin de abartıldığını savunmuştu. Moğol hegemonyasının özellikle siyaset arenasındaki olumlu sonuçlarını ortaya koyması açısından bu çalışma, İngilizcenin hâkim olduğu akademik camiada âdeta bir köşe taşı olacaktı. Ancak doğudan gelen göçebe saldırılarının bütüncül bir şekilde ele alınması bu çalışma için bir eksiklikti. Zira bu şekilde Moğollar o dönemin diğer bozkır halkları olan XI. yüzyıldaki Selçuklular ve XVI- XVII. yüzyıllardaki Osmanlılarla aynı kefeye konmuş oluyordu. Bu durum, bu toplumların sanki homojen olgular olduğu izlenimini veriyordu.²¹

18 Örneğin John Masson Smith, Jr, 'Demographic considerations in Mongol siege warfare', *Archivum Ottomanicum* 13 (1993-4), s.329-34; ve Johannes Giebauf, 'A programme of terror and cruelty: Aspects of Mongol strategy in the light of Western sources', Frank Krämer, Katharina Schmidt and Julika Singer (eds.), *Historicizing the 'Beyond': The Mongolian Invasion as a New Dimension of Violence?* (Heidelberg, 2011), 55-67.

19 R. Kevin Jaques, *Authority, Conflict and the Transmission of Diversity in Medieval Islamic Law* (Leiden and Boston, MA, 2006), özellikle s. 3-5. Yahya Michot, *Muslims under Non-Muslim Rule: Ibn Taymiyya on Fleeing from Sin; Kinds of Emigration; the Status of Mardin; Domain of Peace/War, Domain Composite; the Conditions for Challenging Power*, tr. Jamil Qureshi (Oxford and Londra, 2006).

20 Ovamir Anjum, *Politics, Law, and Community in Islamic Thought: The Taymiyyan Moment* (Cambridge, 2012), özellikle s. 173-4, 177 ve devamı, s. 229-32.

21 Lewis, 'Mongols, the Turks and the Muslim polity' (1973), s. 181-4/(1993), s. 191-4.

Lewis'in makalesinin yayımlanmasından itibaren Batılı tarihçiler arasında Moğol yönetiminin, fethettikleri geniş Asya topraklarındaki daha olumlu etkilerini vurgulama eğilimi başladı.²² 2006'da Bert Fagner, seçkin kültürlerin havzasını yerleşik İran ve Çin toplumlarından başlatan daha geleneksel söyleme karşı bizi göçebe Moğol bakış açısına davet etti. Bu söylem aynı zamanda bu toplumların yabancıların işgallerine maruz kalma ve bu işgallere adapte olmadaki ve (nihayet) işgalcileri "ehlileştirme ve özümseme/kovma"daki ikili rolüne öncelik veriyordu.²³ Bakış açısındaki bu değişikliğin bir başka göstergesi de Moğol yönetimi imajının bir nebze yumuşatılmasıydı. Moğol yönetim kadrosu ile yerli aristokrasi ve bürokrat sınıfının daha yakından asimilasyonu (en azından İlhanlı dönemindeki İran'da) konusunda ortaya deliller kondu.²⁴ Hanlar üzerinde bile bir dereceye kadar rehabilitasyon uygulanıyordu. Dr. George Lane, pek çok alandan bilgi toplayan bir gelenek içerisine bu hanları da katıyor, böylece onları hem erken dönem bozkır hükümdarlarıyla hem de Tang hanedanının Çinli imparatorlarıyla ilişkilendiriyordu.²⁵ David Morgan'a göre Moğol hükümdarlarının sadece savaş, avcılık, ziyafet, içki ve şehvet peşinde koştukları ve bu yüzden yönetimle alakalı meselelere çok az ilgi gösterdikleri şeklinde eskiden kalma varsayım artık geçerliliğini korumuyordu. Modası geçmiş bu varsayıma göre Moğol hükümdarlar yönetim alanındaki önemli sorumluluklarını memnuniyetle İranlı ya da İç Asyalı (Çin'deki) bürokratlara bırakıyordu.²⁶

- 22 Bkz. Christopher Kaplonski, 'The Mongolian impact on Eurasia: A reassessment', Andrew Bell-Fialkoff (ed.), *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. 'Barbarian' and Nomad* (Basingstoke, 2000), s. 251-74; David Morgan'ın *Mongols2* (Oxford, 2007)'nin yeni bibliyografik bölümündeki ifadeleri, s. 193-6; kendisinin 'Mongol empire in world history' başlıklı çalışmasındaki görüşleri; daha yakın bir zamanda Nikolai N. Kradin, 'Chinggis Khan, world system analysis and preindustrial globalization', *Nomads of Inner Asia in Transition* (Moskova, 2014), s. 173-90 (özellikle s. 175-85).
- 23 Bert G. Fagner, 'Ilkhanid rule and its contributions to Iranian political culture', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy* içinde, s. 68-80 (özellikle s. 68-71).
- 24 Jean Aubin, *Émirs mongols et vizirs persans dans les remous de l'acculturation* (Paris, 1995). Bu bakış açısının daha ileri bir versiyonu için bkz. George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance* (Londra and New York, 2003) ve *Daily Life in the Mongol Empire* (Westport, CT, 2006), özellikle 9. Bölüm 'Religion and the Mongols', ve 10. Bölüm 'Law and Mongol rule'; kendisinin daha yakın tarihli bir çalışması için bkz. 'Persian notables and the families who underpinned the Ilkhanate', Reuven Amitai ve Michal Biran (eds.), *Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and their Eurasian Predecessors* (Honolulu, 2015), s. 182-213.
- 25 George Lane, 'Intellectual jousting and the Chinggisid wisdom bazaars', Timothy May (ed.), *The Mongols and Post-Mongol Asia: Studies in Honour of David O. Morgan* (Cambridge, 2016 = *JRAS*, 3rd series, 26, 1-2. kısımlar), s. 235-47.
- 26 D. O. Morgan, 'Mongol or Persian: The government of İlkhānid Iran', *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 3 (1996), s. 62-76; 'The Mongols in Iran: A reappraisal', *Iran* 42 (2004), s. 133-4.

Farklı bir cephede Moğol yayılcılığı “ilk küresel olay” olarak görüldü.²⁷ Bu noktada Prof. Thomas T. Allsen’in çığır açan çalışması özellikle etkili oldu. Kendisi hem Çince hem de İslâm dünyasına ait kaynaklara dayanarak hızla gelişen Moğol tarihi alanında faaliyet gösteren az sayıda akademisyenden biriydi. Ekonomik ve kültürel faaliyetlerin gelişmesinde Moğolların oynadığı aktif rolün üzerinde durmuştu. Ele aldığı meseleler arasında Moğolların, Asya’nın tamamını kuşatan ticaret ağlarını hareketlendirmesi (tabii bu, sadece bizim uzun süredir bildiğimiz Asya ile Katolik Avrupa arasındaki ilişkiden ibaret değildi)²⁸ ve özellikle İran ile Çin arasında tıp, astronomi, coğrafya tarım ve yemek kültürü gibi alanlarda entelektüel alışverişi kasıtlı bir şekilde teşvik etmesi vardı.²⁹ New York’taki Metropolitan Museum of Art’ta ve Los Angeles County Museum’da 2002–2003’te düzenlenen önemli sergilerde de gösterildiği üzere (Los Angeles’taki sergi kasıtsız bir şekilde ABD komutasındaki Irak işgaliyle aynı zamana denk gelmişti) Moğolların liderlik ettiği kültürel mübâdele, görsel sanatlara kadar uzanmıştı.³⁰ S. A. M. Adshed, Moğol İmparatorluğu’nun işlevini “temel bilgi hattı” olarak isimlendirecekti.³¹ Prof. Timothy May ise “Kolomb Mübâdelesi”nden ilham alan bir benzetmeyle bu olguyu “Cengiz Mübâdelesi” olarak nitelendirecekti. Bazı tarihçilerin jargonunda Kolomb Mübâdelesi, Batı Avrupalıların Amerika kıtasına girmesini ve bunun doğurduğu derin sonuçları gösteriyordu.³² *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran* isimli kitabı için Lane’in seçtiği altbaşlık “Bir İran Rönesansı” şeklindeydi. Aslında, günümüzde böylesi kültürlerarası temaslara gösterilen ilgi, Morgan’ın ifadesiyle, Moğollar ve imparatorluklarını konu alan çalışmalarda önemli bir histografik kaymayı temsil etmektedir.³³ Yakın zamanda Cengiz Han hakkında kaleme aldığı bir biyografide (ilginç bir şekilde bu çalışma “İslâm Dünyasının Kurucuları”

27 S. A. M. Adshed, *Central Asia in World History* (Basingstoke, 1993), s. 53.

28 Bu bağlamda Allsen’in kayda değer bir çalışması için bkz. *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles* (Cambridge, 1997). Ayrıca bkz. Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, tr. Samuel Willcocks (Leiden and Boston, MA, 2012), 1-2. bölümler.

29 Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia* (Cambridge, 2001); ayrıca aynı yazar, ‘The Mongols as vectors for cultural transmission’, *CHIA*, s. 135-54.

30 Linda Komaroff ve Stefan Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan: Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353* (New Haven, CT and Londra, 2002); ayrıca Komaroff’un *Beyond the Legacy*, s. 1-2’de bu tesadüf konusundaki sunuş yazısı.

31 Kendisinin *Central Asia in World History: The Mongolian Explosion and the Basic Information Circuit, 1200-1300* adlı çalışmasındaki 3. Bölüm’ün başlığı. Bu ifadenin açıklaması için bkz. aynı eser, s. 70-7.

32 Timothy May, *The Mongol Conquests in World History* (Londra, 2012), 2. Kısım. Bu terim için May’in “Sunuş” yazısına bakınız, s. 22.

33 Morgan, ‘Mongol empire in world history’, 426; ayrıca aynı yazarın ‘Mongol historiography since 1985: The rise of cultural history’, Amitai ve Biran (eds.), *Nomads as Agents*, s. 275-9.

başlıklı bir seri içerisinde yayımlandı) Prof. Michal Biran, İslâm dünyası üzerindeki Moğol etkisinin kapsamlı ve tamamen olumsuz olmayan bir özetini ortaya koydu.³⁴

Bu yeni vurguları oldukça anlayışla karşıladığımı söyleyebilirim. Elinizdeki kitapta da bu bakış açılarına tamamen adil bir yaklaşım sergiledim. Ancak Moğol fetihlerinin yarattığı şok etkisini hafife almaktan kaçınma konusunda da bir o kadar endişeli olduğumu belirtmek isterim. Moğolların Batı'da düzenledikleri seferlere geçici ya da uzun vadeli eşlik eden tahribatın da aynı şekilde küçümsenmemesi gerekir. Birincil kaynaklar –özellikle Doğu İran'ın büyük şehir merkezleri söz konusu olduğunda– Moğolların sayılarını, bunlara karşı koyan halkın ölü sayılarını ve sebep olunan hasarı pekâlâ abartabilir; şüphesiz pek çok örnekte abartmaktadır. Ancak bu durum, ardı arkası kesilmeyen “kâfir” göçebelerin (bunlar bazı açılardan üstün bir muhasara teknolojisine sahiptilerdi) saldırılarının yarattığı vahim etkinin hafifletilerek anlatılması gerektiği anlamına gelmez. Aynı şekilde Moğol iktidarının başlangıcında ve belki de ilerleyen dönemlerinde uygulanan açgözlü ve düzensiz vergilendirmenin neden olduğu, sosyal ve ekonomik açıdan zararlı olan sonuçlar konusunda da dengeyi elden bırakmamak gerekir. Bu dengenin gözetilmesi gereken bir diğer mesele, asırlar geçtikten sonra ilk defa (İran ve Irak'ta) “kâfir” bir güce boyun eğmenin, kabataslak bir terimlendirmeye “kolektif Müslüman hâlet-i rûhiyesi” diyebileceğimiz psikoloji üzerindeki etkisidir. Bir başka deyişle elinizdeki kitabın bakış açısı, “kâfir efendi”ninkinden ziyade “tebaa Müslüman”ın bakış açısıdır.

Öte yandan Moğol savaş gücünün askerî kapasitesini güçlendirmede ve kendi dindaşlarının boyun eğmesini ya da barış içerisinde teslim olmasını kolaylaştırmada vekil yöneticiler ve bunlara bağlı kuvvetler pozisyonunda olan Müslüman müttefiklerin oynadıkları rollere de önem verdim. Burada hakettiği kadar vurgulanmayan bir meseleye daha değinmek istiyorum. Cengiz Han ve kuvvetleri 1219–1220 yıllarında Harezmsah Sultanlığı'nda ilk defa görüldükleri zaman Moğol ordusu sadece “kâfir” askerlerden oluşmuyordu. Bu orduda çok sayıda Müslüman asker de bulunuyordu. Üstelik bu durum kırk yıl sonra daha da bariz bir hâle gelecekti. Nitekim Hülegü'nün Abbasi halifesine yönelik saldırısındaki müttefikleri İranlı, Iraklı ve Anadolu beylerin sayısı çok daha fazlaydı. Genellikle görmezden gelinen bu hakikatin topraklarını kaybetmiş Müslüman halkların yaşadığı travmayı ne kadar hafiflettiği (tabii gerçekten

34 Biran, *Chinggis Khan*, 4. Bölüm, ‘The Chinggisid legacy in the Muslim world’ Ayrıca bkz. Morris Rossabi, ‘The Mongols and their legacy’, Komaroff and Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan*, s. 32-5; Bert G. Fragner, ‘Iran under Ilkhanid rule in a world history perspective’, Denise Aigle (ed.), *L'Iran face à la domination mongole* (Tahran, 1997), s. 121-31.

hafiflettiyse) üzerinde durulması gereken bir meseledir. Kitaptaki bölümlerden birisi, Moğol hâkimiyeti altında olan böylesi tâbi Müslüman devletlerin durumuna tahsis edildi.

Bu kitap, üniter imparatorluk çağının ötesine geçip farklı derecelerde de olsa 1260'ların başında Moğolların bölündüğü müstakil ve pratikte özerk kağanlıkları da ele alacaktır. Bu bölünme Hülegü'nün hilafeti yıkmasından sadece birkaç yıl sonra gerçekleşti. Sonradan kurulan bu devletlerin iki tanesinde, en başından beri Müslümanlar çoğunlukta oldu. Bunlardan ilk ikisi İran ve Irak'ta kurulan İlhanlılar ile Orta Asya'da kurulan Çağatay Hanlığı'ydı. Bir üçüncüsüye Karadeniz-Hazar bozkırlarında ve Batı Sibiryâ'da kurulan Cuçi yönetimleriydi. Bununla birlikte buralarda Müslümanlar çoğunlukta değildi ve İslâmlaşmak biraz daha uzun sürecekti. Fakat her hâlükârda Cengizli yöneticiler ve onların Moğol takipçileri nihayetinde İslâm'ı seçeceklerdi. Budizm'in baskın olduğu Çin, günümüz Moğolistan'ı ve Orta Asya'nın doğusu, Yuan İmparatorluğu'nun topraklarıydı ve büyük hanlar (kağanlar) tarafından yönetilen bir bölgeydi. Bu bölgeyi elinizdeki kitapta sadece azınlıktaki Müslüman nüfusu ve sınırlı İslâmlaşma sürecini alakadar ettiği ölçüde ele alacağız. Aslında eldeki delillerin büyük bir kısmı İlhanlılarla ilgilidir. Zira Batı'da bulunan diğer iki Moğol yönetimi hakkındaki XIII. ve XIV. yüzyıllara ait kaynak malzeme konusunda nispeten kıtlık vardır. Ancak hâl böyleyken bile bu yönetimler hakkında (şahsen güveneceğim) mantıklı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Cuçi topraklarının ve (bundan daha geniş bir şekilde) İlhanlıların ikincil kaynaklarda Orta Asya'daki Moğol yönetimlerinden daha fazla yer almasını fazlasıyla telafi etmeye çalışmış olabilirim. Ancak durum böyleyse bile bundan pişmanlık duymuyorum.

İster bölünmemiş hâliyle imparatorluk ister yukarıda bahsi geçen üç ardıl devlet olsun, amacım Moğol hanlıklarının herhangi birisindeki olayları hikâye etmek değildir. Moğol dünyasıyla Dârü'l-İslâm'ın net bir şekilde bu dünyanın dışında kalan kısımları arasındaki ilişkilerle de ilgilenmiyorum. Moğolların (diğerleriyle beraber) Memlûk Sultanlığı ile diplomatik alışverişleri, siyasi ve ideolojik karşılaşmaları Prof. Reuven Amitai ve Prof. Anne Broadbridge³⁵ tarafından takdire şayan bir şekilde ele alınmış, ben de Müslüman Hindistan'la olan temasları incelemiştım.³⁶ Buradaki amacım, Moğol fatihlerle idareleri altındaki (her sosyal seviyeden) Müslümanlar arasındaki karşılaşmayı araştırmaktır. Bu bakış açısıyla bazı

35 Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhânid War, 1260-1281* (Cambridge, 1995); Reuven Amitai, *Holy War and Rapprochement: Studies in the Relations between the Mamluk Sultanate and the Mongol İlkhânate (1260-1335)* (Turnhout, 2013); Anne F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds* (Cambridge, 2008), 1-4. Bölümler.

36 Peter Jackson, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History* (Cambridge, 1999), 6, 11 ve 13. Bölümler.

sorulara cevap bulmaya çalışıyorum. Moğollar nasıl oldu da bu kadar kısa sürede böylesine geniş bir İslâm toprağını kontrol altına almayı başardılar? Bu fetih seferleri İslâm toprakları için ne ölçüde tahribata neden oldu? Birbirine düşman Moğol hanlıkları arasındaki müteakip savaşların beraberinde gelen hasarın boyutu neydi? Moğollara tâbi olan Müslüman hükümdarlar, onlara hizmet eden Müslümanlar ve Müslüman tebaa Moğol iktidarı altında ne hissediyordu? Bu tebaa “kâfir” hükümdarlarına ne gözle baktı? Cengiz hanedanının mensupları, ordu komutanları ve Moğol halk tabakası nasıl İslâm’a girdi? Ele geçirilen İslâm toprakları üzerinde hem kısa vadede hem de uzun vadede Moğol varlığı nasıl bir etki yaptı? Dünya çapında bir imparatorluğa mülhak olma, Dârü'l-İslâm'da hangi sonuçlar doğurdu? Daha özeldenyse kadim, oldukça sofistike ve net bir şekilde Gayrimüslim Çin kültürüyle yakın temas, İslâm dünyasında ne tür bir etki yaptı? Tabii ki bu soruların cevapları beklenenden çok daha fazla yanlı, geçici ve spekülatif kalacaktır.

Kitaptaki ilk iki bölüm doğası itibarıyla giriş mahiyetinde olacak. Birinci bölümde temel yazılı kaynakları ele alacağız. Çoğunluğu itibarıyla bu kaynaklar Sünnî Müslüman yazarlara ait eserlerdir. Bunlara ek olarak Moğol hâkimiyetinde kalem oynatan iki Şii yazarın, birkaç tane Doğulu Hristiyan yazarın ve bazı Latin Avrupalı seyyahların eserlerini de göreceğiz.

Elinizdeki kitapta belli aralıklarla, yazarlara olayı niçin böyle hikâye ettiğini kendi kendime sormaya çalıştım. Bunu yaparken birkaç tane amacım vardı: Her bir yazarı kendi bağlamına yerleştirmek, zihinlerini meşgul eden şeylerin ve onları yönlendiren amaçların doğrusunu öğrenmek ve hedeflenen okuyucu kitlesini (ya da bazı durumlarda hedeflenen [tek bir] okuyucuyu) tespit etmek. Siz de kabul edersiniz ki böylesi bir alt yapı tesis etme hem arzulan bir çabadır hem de bu arzuyla doğru orantılı bir şekilde zor bir süreçtir. Bir taraftan Cüveynî (kendisi Bağdat'ta İlhanlı valisi olarak bulunuyordu) ve Reşîdüddîn (yirmi yılı aşkın bir süre boyunca İlhanlılara başvezirlik yaptı) gibi tarihçiler hakkında pek çok bilgiye ulaşabilirken, Cüveynî'nin halefi Vassâf hakkında ancak kendisinin bildirdiği kadarına ulaşabiliyoruz. Üstelik o dönemde Moğol İmparatorluğu'nda eser kaleme alan tarihçilerin çoğu kendileri hakkında çok sınırlı bilgiler vermişlerdir ve oldukça müphem şahsiyetler olarak kalmışlardır. İkinci bölüm; Dârü'l-İslâm ile Avrasya bozkırlarının göçebeleri arasındaki ilişkileri Moğol saldırılarının arefesine kadar ele alacak temel bir araştırma sunmayı amaçlıyor. Bu göçebe halklar, çoğunluğu itibarıyla VI. ve VII. yüzyıllardaki Türk Kağanlığı'nın (Göktürkler) yıkılmasının ardından ortaya çıkan enkaz içerisinde neşet etmişlerdi. Bu ilişkilerin kayda değer bir safhası, XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde büyük ölçüde Moğol soyundan gelen “kâfir” Karahıtay halkının ortaya çıkmasıydı. Bu durumu, XIII. yüzyıl

Müslüman tarihçilerinden biri ve bir de modern yazar, çok daha vahim olan Moğol istilasının bir provası olarak görmüştü.³⁷

Daha sonrasında kitap ikiye ayrılacak. Üçüncü ilâ altıncı bölümler 1260'a kadar devam eden fetih sürecini işleyecek, geri kalanlar da o tarihten sonraki bölünmüş imparatorluk çağına yoğunlaşacak. Üçüncü bölüm, 1252'ye kadar süren Moğol genişlemesinin tarihini inceleyecek, bu tema beşinci bölümde de ele alınacak. Fakat bu defa Asya'nın güneybatısının 1250'lerde Hülegü tarafından işgal edilmesi üzerinde durulacak. Dördüncü bölümde Ögedey Han (hükümrânlığı: 1229–1241) ile Möngke Han (hükümrânlığı: 1251–1259) arasındaki dönemde hüküm süren kağanların karmaşık imparatorluk yönetim tabakalarını ve yurtluk arazilerinin Cengiz hanedanı mensupları arasında paylaşılmasını ele alacak. Bu yurtluklar çok sınırlı bir derecede 1260'tan sonra kurulacak yarı bağımsız kağanlıkların göstergesi olmuştur. Fakat bu dönem haddinden fazla bir sıklıkla daha çarpıcı bir dönem olan Hülegü hükümrânlığının ve tesis ettiği İlhanlı hanedanının sadece bir öncüsü olarak ele alındı. Oysa ben bunun yerine, imparatorluk sistemiyle Cengizlilerin kendi aralarındaki gerilimlerin altını çizerek bu sahneyi beşinci bölümün sonraki kısımlarına taşımaya çalıştım. Söz konusu kısımlar, Hülegü'nün İlhanlıları kurmasının parçalayıcı doğasını araştırıp bunu 1260–1262'de Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasında dâhilî bir safha olarak ele alacaktır. Şahsen, Hülegü'nün İran ve Irak'ta ortaya çıkışını tasvir eden "resmî" anlatılara oldukça şüpheyle yaklaştım. 1978'de yayımladığım bir çalışmamdaysa bu "resmî anlatı"nın bir yetki gaspını simgelediğini ortaya koydum.³⁸ Elinizdeki kitapta bu iddiamın bir nebze değiştirilmiş şeklini yeni ve önemli bir delilin ışığında tekrarladım. Bu delil yakın zamanda gün yüzüne çıkan neredeyse hiç dokunulmamış bir Fars kaynağıdır ve Kutbüddîn Şîrâzî'ye atfedilir: *Ahbâr-ı Moğulân*. Altıncı bölümde istilaların Dârü'l-İslâm üzerindeki yıkıcı etkisinin boyutlarını ve bu toprakların 1260'lardan öncesindeki gibi toparlanması incelenecek. İstilaya uğrayan bölgelerin toparlanması, yerel yöneticilerin eliyle mi yoksa Moğol hükümdarların talebiyle mi olduğuna bakılmaksızın ele alınacak.

Yedinci bölümdeki başlıca amacımız 1260'tan sonra kurulan ardıl devletler arasındaki çatışmaların ve bu devletler içerisindeki farklı göçebe grupların kaos yaratan faaliyetlerinin İslâm dünyasındaki tarım ve kent ekonomisi üzerindeki etkisini araştırmaktır. Ayrıca muhtelif Moğol yönetimlerinin yürürlüğe koyduğu yeniden inşa tedbirlerine de göz atacağız. Bahsi geçen kargaşalar günümüzde rağbet gören bir kavram

37 Bkz. Morgan, *Mongols2*, s. 44; farklı bir görüş için krş. Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World* (Cambridge, 2005), s. 202-7.

38 Peter Jackson, 'The dissolution of the Mongol empire', *CAJ* 22 (1978), s. 186-244.

olan *Moğol Barışı* (Pax Mongolica) kavramını, şerh düşmeksizin muhafaza etmemizi güçleştiriyor. Moğol hanlarının her birinin bir diğerinin ülkesinde neden olduğu yıkım, fetih dönemini ele alan her değerlendirmeye iliştilirilmelidir. Yine de bir *Barış/Pax* fikrini, XIII. yüzyılın sonuyla XIV. yüzyılın başı civarında Moğolların iç çekişmelerini ele alan bir çalışmadan sağ salim çıkarmak çok mümkün görünmüyor. Ancak yine de bu dönemde uzak bölgelerin birbiriyle olan bağlantısının giderek arttığından haklı bir şekilde bahsedebiliriz. Moğol fetihlerinin sonucunda hem Müslümanlar hem Gayrimüslimler genellikle gönülsüz bir şekilde yer değiştirmek zorunda bırakıldılar. Kuşkusuz bu diasporanın, özellikle bilginlerin diasporasının bir sonucu olarak, İslâm dünyasının büyük bir bölümü Avrasya'nın diğer kısımlarıyla yakın ilişkiler tesis etmeye başlayacaktı. Bunlar en bariz bir şekilde Çin ve hatta Latin Avrupa'yla bile gerçekleşecekti. Sekizinci bölümde bu sürecin semptomlarını özetleme teşebbüsü vardır. Değişen derecelerde olmakla beraber ticaret, görsel sanatlar ve teknik bilgi alanlarında bu belirtiler daha da belirgindir. Fakat aynı zamanda kültürler arası temasın farklı kürelerdeki sınırlılıklarının da tespit edilmesine çalışılacaktır.

Cengiz Han'ın batıya yönelik büyük seferinin üzerinden yetmiş ya da seksen yıl, Hülegü'nün seferinin üzerinden ise aşağı yukarı kırk yıl geçtikten sonra imparatorluk hanedanının her bir kolunun ihtidası diyebileceğimiz bir süreç başlayacak ve bunun öncülüğünü İlhanlılar üstlenecekti. Arkadan gelecek üç bölümün her birisi doğa dinlerine inanan Moğol hegemonyasının etkisine farklı bir bakış açısıyla yaklaşacak. Dokuzuncu bölüm, Moğollara gösterdikleri sadakat karşılığında tahtlarını koruyan yerel Müslüman hükümdarları işleyecek. Moğol hâkimiyeti altında imparatorluk otoritesinin eşit olmayan bir şekilde dağılımını ve bir grup tâbi yönetimin mevcudiyetini vurgulamak gerekir. Fatihlerin empoze ettiği yükümlülöklere ve tabiiyetin/vasallığın avantajlarına da özellikle önem verilecektir. Bu ilişkilerin incelenmesi, şu soruyu sormamıza olanak sağlayacaktır: Elit Müslüman kadınlar, geleneksel Moğol toplumunda geçerli olan daha ön plandaki bir rolden ve daha yüksek bir kadın statüsünden faydalandılar mı? Faydalandıysa ne ölçüde faydalandılar? Onuncu bölümde Moğolların emrinde çalışan Müslümanların "kâfir" hanlar ve ordu komutanlarıyla, ayrıca Gayrimüslim meslektaşlarıyla (bazen tehlikeye içeren) ilişkilerini ele alacağız. Bu süreçte Moğol asilzadeleriyle Tacik memurlar arasında geçerli olan güç dengesindeki kaymanın izini süreceğ ve bu birbirine hiç benzemeyen yönetici kadroların ne ölçüde entegre olduklarını (tabii gerçekten olabildilerse) ortaya koymaya çalışacağız. Eldeki delillerin doğası bizi, bu son iki bölümde büyük ölçüde İlhanlılara odaklanmaya zorluyor. "Kâfir" Moğol yönetimi altında, her türlü sosyal tabakadan gelen Müslümanların deneyimini on birinci bölümde değeri-

lendireceğiz. Bu konu maalesef şimdiye kadar görmezden gelinmiştir. Bu noktada özellikle vergilendirme, hukuk ve dinî özgürlük bağlamlarını inceledim ve bir dizi baskıcı tedbire dikkat çektim. Moğol hukuku (*yasa*) ve örfü (*yosun*) içerisinde teminat altına alınan bu tedbirleri, yeni topraklar fetheden Moğollar uyguluyordu. Tabii bunu yaparken, tedbirlerin uygulanmasında kapsam ve tutarlılık konusunda abartıya kaçmamaya dikkat ettim. Bu bölüm aynı zamanda Müslümanların Moğol öncesi hükümdarlarının uygulamasından uzaklaşma olarak gördükleri ve alışık olmadıkları bir eylemi de vurgulamaktadır: kendileriyle diğer dinî gruplar arasında eşitliğin tesis edilmesi.

On ikinci ve on üçüncü bölümler Moğolların İslâmlaşmasını inceleyecek. Müslüman yazarlar hükümdar ailesi mensuplarının ihtidasına özel bir önem atfetmişlerdir. Gerçekte din değiştiren hükümdarların ordu teşkilâtlarındaki çok sayıda insanın uyanmasına ön ayak oldukları ve İslâmlaşmanın uzun süreli ve kesintili bir süreç olduğu ortaya çıkınca, bu yazarlar doğal olarak İlhan Gazan'ın İslâm'ı kabul etmesini (1295) bir dönüm noktası olarak gördüler ve bu dinin yeni mensubunu devletin dinî yönetiminde belirleyici bir kaymayı başlatan kişi olarak kabul ettiler. On ikinci bölüm ihtida örnekleri ve kavramsal problemler, özellikle de İslâm'ın Batı Asyalı göçebe Moğollara cazip gelmesi ve bu yeni inancın onlara taşınma kanalları gibi çetrefilli meseleler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bölüm bir açıdan, Moğolların avam ve aristokrat tabakalarının ihtidasıyla ilişkilidir. Fakat bu noktada maruz kaldığımız delil yetersizliği bizi zan sınırları içerisine hapsedmektedir. On üçüncü bölüm Batı'daki üç hanlığın her biri içerisinde gerçekleşen sürecin bir özetiyle başlayacaktır ve tabii ki odak noktamız, haklarında daha spesifik bilgiler bulduğumuz (her ne kadar bildiklerimiz bilmeyi istediklerimiz kadar çok olmasa da) bazı hanların ihtidası olacaktır. Daha ileri bir hedefimizse hanedan mensuplarının ihtidasının ardından nelerin değiştiğini (ve değişmediğini) tespit etmek ve İslâmlaşmanın hızı açısından bazı çıkarımlarda bulunmaktır. Bu noktada, bu hükümdarların yeni inançları sebebiyle sonraki siyasetlerinde ne ölçüde bir kayma yaşadıkları da ilgi alanımıza girmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme bölümü, uzun vadede “kâfir” Moğol yönetiminin İslâm dünyası üzerindeki etkisini XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar incelemektedir. Hatta Cengiz hükümrانlığının artık geçerli olmadığı bölgeler bile bu kapsamda incelenmiştir. Devletidaresi ve idari teşkilatlar bağlamında özellikle önemli olan bir aşama, Türk-Moğol Hükümdar Timur (Temür, Avrupa literatüründe Temür-i lenk, yani “Aksak Timur”dan hareketle “Tamerlane”) dönemi idi. Kendisi hem ortodoks bir Müslüman hem de Moğol geleneğinin bir destekçisiydi. Yaklaşık 1350 yılından, vefat ettiği 1405 yılına kadar Orta Asya'daki karargâhından Cengiz Han'ın imparatorluğunu yeniden kurmaya teşebbüs etmişti. Fakat Cengizli bir

“kukla han” adına hüküm sürmüştü. Bir diğer aşamaysa Maveräünnehir’de Özbekler tarafından fiilî bir Cengizli yönetiminin restorasyonuydu. Özbekler, 1500–1507 yılları arasında Timur’un soyundan gelenleri yerlerinden etmişlerdi ve ayrıca yaklaşık olarak aynı dönemde Kazaklar da kendi isimlerini verdikleri kuzey bozkırlarında Cengizliler adına bir yönetim kurmuşlardı. Yakın zamanda yayımlanan *Cambridge History of Inner Asia* adlı çalışmanın editörlerini alt başlık olarak “Cengiz Çağı” ifadesini kullanmaya sevk eden şey, Cengiz yönetiminin bu yeniden dirilişi ve hükümranlığının uzamasıydı.³⁹ Yine de Moğol mirası teşkilatlarla sınırlı değildi. Bu mirasa İslâm inancının Asya’nın o zamana kadar el değmemiş kısımlarına yayılması ve zamanla yeni etnisitelerin ortaya çıkması da dâhildi. Ele alınan son konu, Moğol fetihleriyle Kara Ölüm’ün (Veba Salgını) başlangıcı arasındaki ilişkidir. Avrasya kıtasını boydan boya kapsayan tek bir hastalık bölgesinin oluşumu üzerinden bu ilişki incelenecektir. Çok somut deliller olmasa da bu durumdan genellikle Moğollar sorumlu tutulmuştur.

Bir dereceye kadar, ilgili Cengizli yöneticilerinin ve onların Moğol takipçilerinin İslâm’ı kabul edip “kâfir” olmayı bıraktıkları tarihe bağlı olarak elinizdeki kitabın kronolojik parametreleri büyük ölçüde değişkenlik göstermektedir. İslâm’ı kabul eden İlhan Gazan’ın hükümranlığını geçtikten sonra (dokuzuncu ve on birinci bölümler) Moğol İranı’na çok az yer ayırdım. Oysaki Batı bozkırlarındaki Cuçi’nin soyundan gelenlerin tarihi çok daha uzun bir zamanı, XIV. yüzyıla kadar süren dönemi kapsıyordu. Ayrıca Orta Asya’daki Çağatay nesli bundan da uzun bir dönemde tarih sahnesindeki yerlerini almışlardı. Fakat her hâlükârda kitabın kapsamını ihtida öncesi dönemle sınırlandırmak haksız bir şekilde yapay bir muameleye neden olacaktı. Doğa dinine dayanan uygulamalar ihtidadan sonra da devam edecekti ve sadece doğa dinleri çağını referans alarak doğa dinlerine inananların gerçekleştirdikleri fetihlerin sonuçlarını adil bir şekilde değerlendirmek mümkün olmayacaktı.

Aynı sebeple ele alınan coğrafi alanın sınırları da değişiklik göstermektedir. Farklı zamanlarda sadece azınlık bir Müslüman nüfusu barındıran ya da (ne ölçüde olursa olsun) İslâm’ı kabul etmiş hanların yönettiği topraklar da çalışmaya dâhil edilmiştir. Örneğin Moğolistan’daki Karakorum. Bunun tek sebebi buranın üniter imparatorluğun yönetim merkezi olması değildi, aynı zamanda burada ikamet eden bir Müslüman toplumunun olması da Karakorum’un bu coğrafi alana dâhil edilmesini gerektirdi. Bir başka örnek aşağı Tuna Havzası’dır. Zira XIII. yüzyılın başında, Cuçi Hanı

39 Özellikle bkz. R. D. McChesney, ‘The Chinggisid restoration in Central Asia: 1500-1785’, *CHIA*, s. 277-302. Ayrıca benzer bir vurgu için bkz. McChesney, ‘Islamic culture and the Chinggisid restoration: Central Asia in the sixteenth and seventeenth centuries’, *NCHI*, III, s. 239-65.

Nogay'ın hükümdarlığı döneminde burada hem Nogay hem de oğlu İslâm'ı seçmiş gibi görünmektedir.

Bunlardan başka coğrafi ve etnik terminoloji hakkında da bir şeyler söylemek gerekir. Bu noktada belirsiz ifadelerin beraberinde getirdiği sayısız tehlike vardır ve ben de meşru kullanımı ihlal etme riskine girmiş oluyorum. İngiliz ve diğer Avrupalı tarihçilerin tercih ettiği Pers yerine İran demeyi tercih ettim. Ancak bunu kullanırken sadece bugünkü İran İslâm Cumhuriyeti'nin sınırlarıyla kısıtlamadım. Elinizdeki kitabın amaçları açısından kullandığım İran ifadesi sadece Azerbaycan'ı değil, doğuda Ceyhun Irmağı'na kadar olan toprakları ve Süleyman Dağları'nı da kuşatır. Böylece modern Türkmenistan'la birlikte Herat ve Gazne (her ikisi de bugün Afganistan sınırları içerisinde) şehirlerini de kapsar. Hırsan dendiğinde bugün aynı adı taşıyan İran eyaletinden çok daha geniş bir alan anlaşılmalıdır. Bu kitapta kullanılan "Orta Asya" ifadesi, 1991'de SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan beş modern devletten dördünün topraklarını (Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan) ve Çin'in Sincan (Xinjiang – Uygur Özerk Bölgesi) eyaletini gösterir.⁴⁰ "İç Asya" (bazen Orta Avrasya) daha geniş bir anlama sahiptir, bu bölgelere ilaveten Moğolistan ve Güney Sibirya'yı da kapsar.⁴¹ Son olarak "Avrasya bozkırı" ifadesiyle Mançurya ormanlık bölgesinden Ukrayna'yı ve ötesindeki Aşağı Tuna'yı besleyen büyük nehirlerle dayanmış otlakları kastediyorum.

Etnik etiketlere gelince; Timuçin'in yönetimi altında topladığı Doğu Avrasya bozkırı halkları için "Moğol" demeyi tercih ettim. Ancak Müslüman tebaa ve imparatorluk dışındaki düşmanları bunlara daha yaygın bir şekilde "Tatar" diyordu. Elinizdeki kitabın çoğunda "Tatar" kelimesini

40 Dolayısıyla benim tanımım Manz'ın tanımından farklıdır, bkz. Beatrice Forbes Manz (ed.), *Central Asia in Historical Perspective* (Boulder, CO. and Oxford, 1994), ona göre Orta Asya terimi sadece beş eski Sovyet cumhuriyetini gösterir; aynı şekilde McCahensney'in görüşünden de farklıdır, bkz. Robert McCahensney, *Central Asia: Foundations of Change* (Princeton, NJ, 1996) ki ona göre Orta Asya bu beş cumhuriyetle Afganistan'ın kuzeyinden oluşur fakat Sincan buraya dâhil değildir. Son olarak Golden'in görüşünden de farklıdır, bkz. Peter B. Golden, *Central Asia in World History* (Oxford, 2011) s. 1-2, ki kendisi Orta Asya'ya sadece Sincan'ı değil, ayrıca Moğolistan ve Mançurya'yı da dâhil etmektedir.

41 Dolayısıyla Soucek'in belirlediği sınırlara yaklaşmış oluyorum, bkz. Svat Soucek, *A History of Inner Asia* (Cambridge, 2000), s. ix-x, aynı şekilde CHIA, 1'deki editörlerle de aynı çizgide buluşuyorum. CHEIA, 3'te Denis Sinor'ın tanımı daha değişkendir ve toprakların sınırlarına göre değişkenlik göstermektedir (hatta bazıları ağırlıklı olarak tarım açısından değişkenlik göstermektedir), bu topraklar İç Asya kültür zonunun temsilcileri tarafından yönetilmekteydi ve dolayısıyla Sinor XI. yüzyılın sonlarındaki Anadolu'nun çoğunu da dâhil ediyordu. Ancak benim kullandığım "İç Asya" ifadesi (kafa karıştırıcı bir şekilde) Baumer'in tanımladığı "Orta Asya"ya benzemektedir, bkz. Christoph Baumer, *The History of Central Asia, I. The Age of the Steppe Warriors* (Londra and New York, 2012), s. 10.

daha dar bir anlamda kullandım. İlk ve öncelikli olarak bu ifade, Moğollar kendi yurtlarında komşuluk eden boyu göstermektedir. Bunlar, Cengiz Han'ın amansız düşmanıydılar. İkinci olarak bu ifade, batı bozkırındaki ve ormanlık bölgelerdeki Türkleşmiş Moğollar için kullanılır. Buralara Kazan, Astrahan, Sibiry ve Kırım Hanlıkları dâhildi. Bu hanlıklar, XV. yüzyılda can çekişen Altın Orda Devleti'nden ayrılmışlardı. Eğer bunların dışında "Tatar" ifadesi kullanıldıysa, sadece çağdaş kaynaklardan doğrudan alıntı yapmak amacıyla kullanılmıştır. "Turk" ismini [İngilizce metinde] standart anlamıyla kullandım. Örneğin ikinci bölümde Altay milletlerine mensup olan ya da mensup olduğunu iddia eden herkes için bu ifade kullanıldı. Bu kimliğin sıfatı olarak [İngilizce metinde] "Turkic" nitelemesini kullandım; [İngilizce metinde] "Turkish" ifadesiniyse bu halkların konuştukları diller için kullandım. Bazen Osmanlılardan ya da modern Türkiye'de yaşayan Türklerden bahsederken de "Turkish" demeyi tercih ettim. Sadece [İngilizce metinde] "Türk" dediğimdeyse, VI. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar hüküm sürmüş Türk İmparatorluğu (Göktürkler), bu imparatorluğun yöneticileri, halkları ve gelenekleri için kullanıldı. "Türk" ismi daha sonra bunların (Moğollar da dâhil olmak üzere) bozkırdaki haleflerine miras kaldı. Son olarak Tacik ismi, birincil kaynaklarda da geçtiği üzere, modern Tacikistan'ın sakinleri için değil, Pers soyundan gelenler için kullanıldı. Umarım bu ayrımları okuyanlar, haksız bir şekilde bilgiçlik tasladığımı düşünmezler ya da daha kötüsü, bunları kafa karıştırıcı bulmazlar.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA MOĞOLLARI YAZANLAR

Moğol çağında İran İmparatorluğu'nun Fars eyaleti hakkındaki söz sahibi çalışmasında Prof. Denise Aigle, birincil kaynakları kuşatan üç problemten bahsetmiştir. Öncelikle söylemek gerekirse, bu problemlerin neredeyse hepsi, Moğol olmayan kültürlerden kaynaklanmaktadır. Zira Moğolların kaleme aldığı kaynak çok azdır. Dolayısıyla eldeki malzeme ya tebaanın kaleme aldığı eserlerdir ya da Mısır ve Suriye'de bulunan Memlûk Sultanlığı gibi rakip devletlerde yazılan kaynaklardır. İkinci olarak, elimizdeki kaynakların büyük bir kısmı Moğol hâkimiyetindeki İran'da (İlhanlılar) resmî görev yapan memurların yazılarını temsil etmektedir. Dolayısıyla bu yazılar yönetime sıkı sıkıya bağlıdır. Üçüncü problemse, imparatorluğun erken dönemlerini konu alan zengin histografyayla İlhanlıların yıkıldığı dönemi konu alan nispeten kıt kaynaklar arasındaki kayda değer çelişkidir.¹ Ayrıca İran'ın ötesinde de İslâm dünyasındaki Moğol yönetimiyle alakadar olan bir tarihçi bu problemlere bir dördüncü-sünü ekleyebilir: İslâm dünyasının bir parçası hâline gelen diğer iki Batılı Moğol devletinden edinilen kıt malzemeye karşı, İlhanlılar bünyesinde kaleme alınan kaynakların ezici üstünlüğü. Bu iki devlet, Karadeniz-Hazar bozkırlarında bulunan Altın Orda (ya da alternatif isimleriyle Cuçi Ulusu ya da Kıpçak Hanlığı) ve Orta Asya'da bulunan Çağatay Hanlığı'dır.

Moğolca ve Çince kaynakları ele alan nispeten kısa bir bölümün ardından çoğunluğu Farsça ve Arapça kaynakları dokuz kategoriye ayıracağız: (1) 1260'tan önce Moğol egemenliğinin ulaşmadığı yerlerde kaleme alınan eserler ve dolayısıyla Moğol hâkimiyetinin ilk istilaları ve erken dönemiyle aynı zamanda yazılanlar; (2) Moğol İmparatorluğu içerisinde fakat Moğol hükümdarlarının ihtidasından önce kaleme alınan İslâmî kaynaklar; (3) Müslüman İlhanlı sınırları içerisinde yazılmış İslâmî kaynaklar (bu yüzden İlhan Gazan'ın 1295'teki ihtidasından itibaren yazıldıkları düşünülmekte-

1 Denise Aigle, *Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité(XIIIe-XIVe s.)* (Paris, 2005), s. 49. Aşağıda ele alınan kaynakların çoğu Melville tarafından incelenmiştir, bkz. Charles Melville, 'The Mongol and Timurid periods, 1250-1500', Melville (ed.), *Persian Historiography, A History of Persian Literature*, X içinde (Ehsan Yarshater, general ed.) (Londra, 2012), s. 155-208.

dir) ancak bunlara ayrı bir bölüm ayrılmıştır (4) İlhanlı hâkimiyetindeki İran ve Irak sınırlarında yazılmış yerel tarihî kaynaklar; (5) İlhanlılardan gelen ancak tarihî olmayan kaynaklar; (6) Timurluların kaynaklarıyla beraber Cuçi ve Çağatay hanlıklarının histografyası; (7) İmparatorluğun bölünmesinden (yaklaşık: 1261) sonra ve düşman topraklarında kaleme alınan eserler, özellikle Memlûk Sultanlığı'nda ve son iki kategori olarak (8) Sünnî Müslüman geleneğine ait olmayan tarih kitapları; yani, Şiîler ve İlhanlıların Doğu'daki Hristiyan tebaası tarafından kaleme alınan kitaplar (9) Katolik Batı Avrupa'dan Moğol topraklarına ziyarete gelen Hristiyanların yazıları.

Bu noktada değerlendirmeye alınmayan kaynaklardan da bahsetmem gerekir. Menkıbeleri anlatan (hagiographical) materyalleri büyük ölçüde göz ardı ettim; muhtelif sufi tarikatlarının tarihleri (silsileler), tasavvuf büyüklerinin hayatları ve onların söylemlerinden oluşturulan derlemeler (melfûzât). Bu materyaller siyasi tarihle ya da (bir sufi tarikatının ruhsal ya da organik büyümesinden ziyade) bütün bir toplumun dinî tarihindeki gelişmelerle ilgilenen bir tarihçi için ciddi problemler doğurmaktadır. Ayrıca Mîr Hând (ö. 903/1498) ve Kandemir'in (Khandmîr) (ö. 942/1535–1536) eserleri gibi daha sonraları kaleme alınmış Farsça genel tarih kitaplarını da kullanmamaya çalıştım. Zira bunlar neredeyse tamamen Moğollardan bize gelen kaynaklara dayanıyordu. Aynı sebeple nispeten geç dönemde kaleme alınmış ve Memlûk Sultanlığı'ndan gelen Arapça eserleri de mümkün olduğunca az kullandım. Makrizî'ye (ö. 845/1442), Aynî'nin (ö. 845/1442) genel tarih kitabı *İkdü'l-cumân*'ına, İbn Furât'ın (ö. 807/1405) tarihine, İbn Hacer ve İbn Tağrıberdî'nin XV. yüzyılda kaleme aldıkları biyografi sözlüklerine çok az sayıda atıf yaptım.

Moğolistan ve Diğer Uzak Doğu Materyalleri

Moğolca günümüze ulaşabilen tek çalışma, *Mongghol'un niucha tobcha'an* ya da *Chinggis Qaghan-u huja'ur* adlı destansı eserdir ve daha çok Moğolların Gizli Tarihi adıyla bilinir. Bu eserde halkın nesilden nesile aktardığı bol miktarda hikâyeler vardır (ancak ana hatları görünüşe göre tarihidir). Igor de Rachewiltz yakın zamanda bu eserin orijinal derleme tarihi olarak 1229 yılını öne süren argümanlar ortaya koysa da Ögedey'in hükümrانlığını ele alan son kısım ve ayrıca Cengiz Han'ın yaşadığı dönemin olaylarıyla ilişkili belirli paragraflar (genel kabul gören görüşe göre) metne daha sonradan; büyük ihtimalle 1251–1252'den sonra, Möngke Han'ın tahta çıkışını müteakip (dördüncü bölümde gelecek) eklenmiştir.²

2 Igor de Rachewiltz, 'The dating of the Secret History of the Mongols - A reinterpretation', *Ural-Altäische Jahrbücher*, n.F., 22 (2008), s. 150-84. Rachewiltz şu görüşe muhaliftir: Christopher P. Atwood, 'The date of the "Secret History of the Mongols" reconsidered', *JSYS* 37 (2007), s. 1-48. Kendisi Ögedey'in kendi hükümrانlığını anlatan kısmının yazarı olduğunu var saymaktadır (*SH*, III, s. 3-5).

Ancak İslâm dünyasındaki Moğol faaliyetleri hakkında “Gizli Tarih”nin bize sunacağı çok az şey vardır. Bu eser daha çok Moğolların ana yurdundaki ve Çin’deki savaşla ilgili gelişmeleri ele alır. Cengiz Han’ın diğerlerine göre Batı Asya’daki faaliyetlerine oldukça az yer verilmiştir.

Var olduğu bilinen diğer tek Moğolca tarih kaynağı, Reşidüddîn Fazlullah tarafından kaleme alınan *Altan Debter* adlı eserdir. Kendisi bu eserini “devlet hazinesinde (hazîne-i âmire) bulunan tarih kitapları (kütüb-i târîh)” olarak tanımlamıştı.³ “Kitaplar/kütüb” şeklindeki çoğul kullanım, “gerçek kayıtlar” tarzı bir şeyle karşı karşıya olduğumuzu gösterebilir (Çince *shilu*, Moğolca *tobcha’an*). Bunlar her bir kağanın hükümranlılığındaki yıllıklar ya da kronikler olsa gerektir. Bu sistem Çin’de uygulanıyordu ve Moğolların Ming tarafından ülkeden çıkarılmasının ardından Cengizli kağanların resmî hanedan tarihi Yuan shi’yi kaydetmek için de kullanılacaktı.⁴ Reşidüddîn’in bu Moğolca materyallere ulaşabildiği açıktır. Bunu muhtemelen Moğol bilgi kaynağı Bolod Chingsang üzerinden yapmıştır. *Altan Debter* günümüzde sadece Çincece Shengwu qinzheng lu adıyla bulunmaktadır ve 1263-1285 yılları arasında kaleme alınmıştır.⁵

Çince kaynaklar Moğol kökenlilere göre biraz daha fazla bilgi vermektedir. *Yuan shi*’de bulunan başlıca yıllıkların derleyicileri (başlarında Song Lian vardı ve Ming döneminin başlarında biraz da aceleyle çalışıyordu) ilk üç bölümde faydalanmak üzere sadece dağınık malzemelere sahiptilerdi. Bu ilk üç bölüm Möngke Han’ın 1259’daki ölümüne kadar geçen süredeki hükümdarları ele alıyordu (yıllık kısmında tercüme edilen tek bölüm).⁶ Ancak (tercüme edilmemiş) biyografi bölümlerinde daha fazlası vardı ve sayısız Moğol ve Çinli şahsiyet hakkında notlar içeriyordu.⁷ 1221-1237 yılları arasında Song yönetimindeki Çin’den Moğollara giden elçilerin raporları da genel öneme sahip bilgiler ihtiva ediyordu. Cengiz Han’ın seferi sırasında Maverâünnehir ve komşu ülkelerin durumu hakkında Zhichang’ın *Xi you ji* (Batı Seyahati Notları) adlı eserinde bazı bilgiler bulunuyordu. Bu eserde Taoizm üstadı Changchun’un (Qiu Chuji) 1221-1224 yılları arasında Çin’den Cengiz Han’ın Hindukuş’taki karargâhına yaptığı

3 JT, I, s. 227 (çev. CC, s. 83 içinde, biraz değiştirilerek). *Altan Debter* için krş. JT, I, s. 186 (CC, 70). Diğer atıflar I, s. 235’tedir (CC, s. 85). Bunlar I, s. 35’te (CC, s. 13) işaret edilen dağınık kayıtlar olmalıdır.

4 Walter Fuchs, ‘Analecta zur mongolischen Uebersetzungsliteratur der Yuan-Zeit’, *Monumenta Serica* 11 (1946), s. 40-4; Allsen, *Culture and Conquest*, s. 88-90, 99-100.

5 Shengwu için bkz. Paul Pelliot and Louis Hambis (eds.), *Histoire des campagnes de Genghis Khan. Cheng-wou ts’in-tcheng lou* (Leiden, 1951: sadece 1. Cilt yayımlandı), Introduction, s. xi-xxiii. İlgili kısmın tercümesi için bkz. Erich Haenisch, ‘Die letzten Feldzüge Cinggis Han’s und sein Tod’, *Asia Major* 9 (1933), s. 527-9. Reşidüddîn, Bolod ve Shengwu hakkında bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 96-7.

6 Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259* (Berkeley ve Los Angeles, CA, 1987), s. 12.

7 F. W. Mote, ‘A note on traditional sources for Yuan history’, *CHC*, VI, s. 689-93.

seyahatin detayları veriliyordu.⁸ Bu eser, Cengiz Han'a eşlik eden ve 1219-1224 yıllarını Orta Asya'da geçiren, aynı zamanda Çinlileşmiş Kitan veziri Yelü Chucai'nin kaleme aldığı *Xi you lu*'dan daha değerliydi. Zira bu eserde yazarın temel amacı Taoizm mensuplarına saldırmaktı; gördüğü topraklara dair tasvirleri de baştan savmaydı.⁹

İlk Moğol İstilaları Döneminde Yaşayan Müslüman Gözlemciler: İbnü'l-Esîr, Nesevî, Cüzcânî ve Diğerleri

Doğal olarak işe, Cengiz Han'ın istilasıyla ve akabindeki Çormagun ve Baycu komutalarındaki ilerlemelerle aynı dönemde kaleme alınan kaynaklarla başlamak doğal olacaktır. Şimdilik Cengiz Han Kuvvetleri tarafından saldırıya uğrayan bölgelerde seyahat etmiş iki gözlemciyi dışarıda bırakırsak (coğrafyacı Yakut el-Hamevî ve bilgin İbnü'l-Lebbâd) bize kapsamlı bir bilgi sağlayan en erken kaynak İzzeddin Ebü'l-Hasan Ali el-Cezerî ya da daha yaygın adıyla İbnü'l-Esîr (d. 555/1160, ö. 630/1233) tarafından kaleme alınan *el-Kâmil fi't-târîh* olacaktır. Kendisi Musul'da (el-Mevsil) eser yazma faaliyetinde bulunuyordu.¹⁰ Kitabından açıkça anlaşılacağı üzere bazı koşullar, yazarımız üzerinde derin etkiler bırakmıştı. Bu olaylardan bir tanesi Harezmşah Alaadin Muhammed bin Tekiş'in ani bir şekilde bozguna uğramasıydı. Geniş bir imparatorluğu tesis etmesinin üzerinden henüz birkaç yıl geçmişti ki Moğol istilasına uğradı. İbnü'l-Esîr'e göre bu olay kaçınılmazdı zira Muhammed bin Tekiş Abbasi hilafetine meydan okumuştur.¹¹ İbnü'l-Esîr ayrıca, tıpkı Yakut el-Hamevî gibi Moğol seferlerinin hızından ve coğrafi ölçeğinden dolayı dehşete düşmüştü. Şaşırtıcı derecede kısa bir sürede Moğollar Çin boyunduruğundan kurtulup Maveraünnehir'i ele geçirdiler, İran'ın kuzeyinden geçip Irak sınırlarına ulaştılar. Kıpçak bozkırına intikal etmeden önce Azerbaycan ve Arrân'ı yıktılar; diğer zırhlı birlikler Kirman, Sicistan (Sistân) ve Hindistan sınırlarına akın ettiler.¹² Moğollar Mazenderân gibi erişilmesi güç bir bölgeyi

8 I. de Rachewiltz and T. Russell, 'Ch'iu Ch'u chi (1148-1227)', *PFEH* 29 (March 1984), s. 1-26.

9 Yelü Chucai, *Xi you lu*, tr. Igor de Rachewiltz, 'The Hsi-yu lu by Yeh-lü Ch'u-ts'ai', *Monumenta Serica* 21 (1962), s. Introduction, s. 2-6).

10 D. S. Richards, 'Ibn al-Athîr and the later parts of the Kâmil: A study of aims and methods', D. O. Morgan (ed.), *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* (Londra, 1982), s. 76-108; ayrıca Richards'ın çeviri için sunuş yazısı, *The Chronicle of Ibn al-Athîr for the Crusading Period, III. The years 589-629/1193-1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace* (Aldershot, 2008).

11 IA, XII, s. 318 (çev. Richards, III, s. 172-3).

12 IA, XII, s.359-60 (çev. Richards, III, s. 202-3) ve ayrıca krş. s. 375 (çev. Richards, III, s. 215); burada Moğol kuvvetlerinin Çin sınırlarından Ermenistan'a kadar olan toprakları bir yıldan az bir süre içerisinde katettiği vurgulanmaktadır. Krş. Yakut el-Hamevî,

bile ele geçirmeyi başarmıştı. İlk halifeler, İran'ın geri kalanının fethinden yıllar sonra bile burayı topraklarına katamamıştı.¹³ Öyle görünüyor ki bu olağanüstü başarı için bir açıklama yapmak gerekiyordu. Muhammed bin Tekiş'in bu kadar çok emîri ortadan kaldırması şu anlama geliyordu: Kendisi de tahtından edildiğinde, işgalcilere karşı Müslümanlara liderlik edecek kimse kalmamıştı.¹⁴

Tüm bunları göz önünde bulundurduğumuzda İbnü'l-Esîr üzerinde en çok etki yapan olgu, felaketti. Onun hükümlerine tesir eden diğer iki koşuldan birisi Moğol işgalleriyle aynı dönemde, yani 616'da(1219) Beşinci Haçlı Seferi ordularının Dimyat'ı ele geçirmesiydi. Bu durum Müslüman Mısır için korkunç bir tehdit oluştuyordu.¹⁵ İkinci durumsa Müslüman yöneticilerin, her iki düşmanın tehditlerine bakmaksızın daima çekişmelere kurban gitmesiydi. Moğolların, Abbasi Halifesi Nâsır-Lidînellâh tarafından, Harezmşahlarla süren çatışmada bir silah olarak çağrıldığına dair söylentiye inananlardan biri de İbnü'l-Esîr'di (kendisi bu söylentiye İranlı Müslümanlara atfetmişti).¹⁶ İbnü'l-Esîr'e göre uçkurundan başka bir şey düşünmeyen emîr yoktu. İslâm dünyasını savunma görevini üstlenebilecek bir lideri göndermesi için rabbine yakarışları, eserinin ilerleyen sayfalarında da karşımıza çıkacaktı.¹⁷ Mevcut tek bir ipucuna göre Harezmşah Muhammed'in oğlu ve halefi Celâleddin, Hristiyan Gürcülere seleflerinin hepsinden daha fazla zarar vermişti. Oysaki bu dönemde olumsuz şartlarla kuşatılmış vaziyetteydi. Bu şahıs, İbnü'l-Esîr'in biçtiği rol için iyi bir aday olabilirdi. Fakat Harezmşah kuvvetlerinin Müslümanlara karşı sergilediği vahşet de net bir şekilde eleştirilecekti.¹⁸

İbnü'l-Esîr bir noktada Müslümanları kurtarmak için Tanrı'nın müdahale ettiğine inanıyordu, tıpkı 618'de(1221) Nil Deltası'nda Müslümanları Frenk Haçlılarından kurtardığı gibi.¹⁹ Kendisi Moğolların 640-641'de

Mu'cemu'l-buldân, ed. Ferdinand Wüstenfeld, *Jacut's Geographisches Wörterbuch* (Leipzig, 1866-1873), I, s. 254-5.

13 IA, XII, s. 372-3 (çev. Richards, III, s. 213).

14 IA, XII, s. 361 (çev. Richards, III, s. 204).

15 IA, XII, s. 360-1, s. 376 (çev. Richards, III, s. 204, 215).

16 IA, XII, s. 440 (çev. Richards, III, s. 261); s. 362'de (çev. Richards, III, s. 205), bu sonucu çağrıştıran belirsiz bir ipucu vardır.

17 IA, XII, s. 256, 361, 420, 497 (çev. Richards, III, s. 123, 204, 246, 304-5); ayrıca Reyli bir tüccarın mektubuyla da karşılaştırınız, IA, XII, s. 503 (çev. Richards, III, s. 310); alıntılanan ifade için bkz. IA, XII, s. 376 (çev. Richards, III, s. 215). İbnü'l-Esîr, İldenizli Atabey Özbek konusunda özellikle sert eleştiriler içerir: IA, XII, s. 382, 411, 420, 435 (çev. Richards, III, s. 220, 240, 246, 258).

18 IA, XII, s. 435, 453 (çev. Richards, III, s. 258, 271). Müslümanlara yapılan saldırılar için özellikle bkz. IA, XII, s. 495-6 (çev. Richards, III, s. 303). Richards, 'Ibn al-Athîr and the later parts of the Kâmil', s. 97. Itani Kôzô, 'Jalâl al-Dîn Khwârazmshâh in West Asia', *MRTB* 47 (1989), s. 157-8. İbnü'l-Esîr'in Celâleddin hakkındaki görüşlerinin Ahlat muhasarasından sonra olumsuz yönde değiştiğini öne sürmektedir.

19 IA, XII, s. 331 (çev. Richards, III, s. 182).

(1242) Anadolu Selçuklu Sultanlığı'na yaptıkları saldırıyı görece kadar yaşamadı. Aynı şekilde Hülegü, ordularının 1250'lerin sonunda Bağdat'ın yağmalanmasıyla ve Abbasi hilafetinin yıkılmasıyla (658/1258) sonuçlanan büyük çaplı seferlerini de görmedi. İbnü'l-Esîr, hayatta olduğu dönemlerde gözlemlediği Moğol seferlerinin örüntüsüne bakarak onların Frenklerin aksine sadece geniş çaplı yağma ve tahrip niyetinde olduklarını ve kalıcı bir fetih politikası gütmediklerini düşünmüş olabilir.²⁰ Ancak hatasını nihayet eserinin sonlarında anlamıştır çünkü Reyli bir tüccarın mektubunu paylaşır. Bu tüccar 627 (1229–1230) yılında Azerbaycan'da Moğollara eşlik etmiş ve dindaşlarını işgalcilerin sadece yağma niyetinde olmadığı konusunda uyarmıştır.²¹

Şihâbüddîn Muhammed bin Ahmed el-Hurendizî en-Nesevî (ö. 647/1249–1250), son Harezmsâh'ın Arapça biyografisi *Sîretü's-sultân Celâli'd-dîn*'i 639'da (1241–1242) tamamladı. O yüzyılın devamında anonim bir yazar, bu eserin Farsça tercümesini kaleme aldı (ancak bazı bölümleri atlamıştı). Doğu İran'daki Harezmsâh yönetiminin son demlerine şahitlik eden Nesevî, yaklaşık 622'den (1225) itibaren firari Celâleddin'in maiyetinde bulundu ve onun yazı işleri âmiri (kâtibü'l-inşâ) olarak hizmet etti.²² Nesevî'nin 632'de (1234–1235) kaleme aldığı daha eski Farsça bir eseri olan ve çok kullanılmayan *Nefsetü'l-masdu'r* ise Celâleddin'in vefatıyla Nesevî'nin mülteci olarak Meyyâfârikîn'e gelmesi arasında yaşadığı musibetleri anlatıyordu.

İbnü'l-Esîr'in Kâmil'ini okuma fırsatı bulan ve bu yazarın Musul'da ikamet ederken en uzak doğudaki topraklar hakkında böylesi kaliteli bilgiye ulaşma kapasitesini şaşkınlıkla karşılayan Nesevî, sadece şahsen tecrübe ettiği ya da görgü şahitlerinden dinlediği olayları aktarmadaki kararlılığını belirtir.²³ Fakat bu ilkeye ne kadar sadık kaldığı belirsizdir. Ayrıca *Sîretü's-sultân Celâli'd-dîn*'in yapısı oldukça karmaşıktır. Çünkü müellif, bir coğrafi konumdan diğerine atlar durur. Bunu yapmasının sebebi bazen olayları katı bir kronolojik sıraya koyma çabası gibi görünür, olaylar arasında ilişki olup olmadığına bakmaz. Nesevî hem karizmatik bir hükümdar Muhammed bin Tekiş'in tahtını kaybetmesinden hem de hükümdarın oğlunun pozisyonundaki çalkantılardan derin bir şekilde etkilenmiştir.²⁴

20 IA, XII, s. 399 (çev. Richards, III, s. 230-1).

21 IA, XII, s. 503 (çev. Richards, III, s. 309-10). Richards, 'Ibn al-Athîr and the later parts of the Kâmil', s. 97.

22 Bkz. P. Jackson, 'al-Nasawî', *EI2*, VII, s. 973-4.

23 Nesevî, *Sîretü's-sultân Celâli'd-dîn*, ed. (Rusça tercümesiyle beraber) Zh. M. Buniatov, *PPV* 107 (Moscow, 1996), metin, s. 2-3; çev. Octave Houdas, *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti* (Paris, 1895), s. 3-4; krş. Farsça redaksiyon, ed. Müctebâ Mînuvî (Tahran, 1344 sh./1965), s. 3-4, 6. Richards, 'Ibn al-Athîr and the later parts of the Kâmil', s. 84, 88.

24 Nesevî, metin, s. 2-5 (çev. Houdas, s. 4, 5-7; Farsça redaksiyon, s. 4, 5-6).

Aslında bu eser, Moğol seferlerinden, Celâleddin'in İran'ın batısında kardeşi ve diğer Müslüman hanedanlar pahasına yeni bir eyalet çıkarma adına gösterdiği bitmek bilmeyen ama sonuçta semeresiz kalan çabaları kadar bahsetmez. Nesevî için hükümdarın Müslüman olmayan Moğollar karşısında İslâm'ın tek kalkını olması kayda değer bir durumdur; tıpkı eserinde bahsi geçen ve hükümdarın hizmetinde bulunan diğer sadık memurlar için olduğu gibi.²⁵ Harezmşah kuvvetlerinin Azerbaycan ve Kuzey Irak'taki Müslüman halka yaptıkları tahribatlara çok fazla vurgu yapılmamıştır. Hâlbuki bu tahribat, onları vahşetin sembolü hâline getirmiştir.

Cengiz Han'ın Dârü'l-İslâm'da işlediği katliamın çağdaşı üçüncü bir yazar, İbnü'l-Esîr'den bir sonraki nesle mensup Minhâcüddin Osman bin Sirâcüddin Cüzcânî'dir. Kendisi yaklaşık 658(1260) yıllarında bu olaylardan neredeyse kırk yıl sonra ve bağımsız Delhi Sultanlığı'nda nispeten güvenli bir ortamda eser yazmıştır.²⁶ Ancak 623'te (1226) Hindistan için bulunduğu yerden ayrılmış Gur yerlisi Cüzcânî, doğudaki İslâm ülkeleriyle doğrudan aşinalığı olması ve istilalara şahsen şahitlik etmesi gibi iki avantaja sahipti. Ayrıca, tıpkı İbnü'l-Esîr'in Moğol seferlerinin başlangıcında İran'da bulunan halka ulaşabildiği gibi Cüzcânî de Delhi'de, İndus'un ötesinden gelen seçkin Müslüman mülteciler tarafından aktarılan ikinci el bilgilerden istifade edebiliyordu.

Tabakât-ı Nâsirî adlı eserinde Cüzcânî'nin sergilediği tutum (iktidardaki Delhi Sultanı Nâsirüddin Mahmûd'a atfedilir) nispeten açıktır. Kendisi her ne kadar bu tesadüfi erdemi Moğollara teslim etmeye hazır görünse de (örneğin Cengiz Han'ın adaleti, Ögedey'in merhameti gibi)²⁷ ve bazı Moğol beylerinin (örneğin Cuçi Ulusu'nda Berke'nin) İslâm'ı kabul ettiğinin farkında olsa da ısrarla Cengiz Han'ı ve haleflerini "lanetli" (mel'un) ve "ölüm anında cehennem yolcusu" olarak niteler. İstilalarsa tam anlamıyla bir felaket olarak tasvir edilmiştir. Bu felaket, XII. yüzyılda İslâm dünyası üzerinde Karahıtaylarla başlayan "kâfir" saldırısının son safhasıydı.²⁸ "Kâfir" saldırılarının bu aşamasında, "Çin, Türkistan, Maverâ-ünnehir, Toharistan, Zavulistan, Gur, Kâbil, Gazne, Irak, Taberistan, Ar-rân, Azerbaycan, Cezîre, Enbâr, Sistân, Mekkân, Kirman, Fars, Hûzistan,

25 Nesevî, metin, s. 177 (çev. Houdas, s. 253; Farsça redaksiyondan çıkarılmıştır), burada bu görüş Şerefü'l-mülk'ün ağzından verilmiştir. Daha fazlası için bkz. Itani, 'Jalâl al-Dîn Khwârazmshâh', s. 159.

26 Bu müellifin Cüveynî'yle kıyaslanması konusunda (aşağıda), bkz. D. O. Morgan, 'Persian historians and the Mongols', Morgan (ed.), *Medieval Historical Writing*, s. 109-18. Daha kısa bir şekilde HWC'nin (Manchester, 1997) yeni tek ciltlik baskısının 'Sunuş' yazısında, s. xxii-xxiii.

27 Morgan, 'Persian historians', s. 111-12; ayrıca kendisinin 'Persian perceptions of Mongols and Europeans' başlıklı çalışması, Stuart B. Schwartz (ed.), *Implicit Understandings: Observing, Reporting, and Reflecting on the Encounters between Europeans and Other Peoples in the Early Modern Era* (Cambridge, 1994), s. 206-8.

28 TN, II, s. 94 (çev. Raverty, s. 900).

Diyarbakır ve Mevsil (Musul), hatta Şam ve Rum (Anadolu) sınırlarına kadar olan her şey kâfirin kontrolüne geçti; Müslüman emîrlerden ve sultanlardan geriye tek bir iz kalmadı.”²⁹ Bu bir abartıdır. Çünkü ismi geçen ülkelerde bile bazı Müslüman emîrler Moğol idaresi altında hükmetmeye devam ettiler. Ancak bu durum Cüzcanî’nin Delhi Sultanı’nı İslâm’ın ayakta kalan son kalesi olarak tasvir etmesine neden oldu.³⁰ Kendisi ayrıca âhir zamanda yaşadığına inanmış gibi görünüyordu ve diğer musibetlerle beraber Moğol istilasını da kıyamet alâmeti gibi algılıyordu. Dolayısıyla kitabı zaman zaman bir kıyamet habercisi edasına bürünebiliyordu.³¹

Cengiz Han’ın Batı Asya’daki seferlerini ele alan o dönemin başlıca kaynaklarını bu kadarla sınırlandıralım ve daha az müracaat ettiğimiz şahsiyetlerle devam edelim. 617–618 (1220–1221) yıllarında, Moğol saldırısından³² hemen önce İran ve Harezm boyunca seyahat eden Coğrafyacı Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229) o dönemde bu bölgelerin zenginliğine şahitlik eder ve bazı şehirlerin akıbetini dolaylı olarak nakleder. Moğol saldırılarından bahseden ilk Müslüman Arap yazarlardan bir diğeri İbnü’l-Lebbâd (ö. 629/1231–1232) olarak da bilinen âlim Abdüllatif el-Bağdâdî’dir. Tespit edilemeyen söz konusu eser orijinal hâliyle bize kadar ulaşmamıştır. Fakat İbnü’l-Lebbâd’ın Tatarları konu edinen uzunca bir anlatısı Şemseddin Muhammed ez-Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Târîhü’l-İslâm*’ında kayda geçmiştir. Zehebî, bu erken dönem için ayrıca İbnü’l-Esîr’in ve Ne-sevî’nin eserlerini de kullanmıştır. İbnü’l-Lebbâd’ın Moğol işgaline dair anlatısı şüphesiz Zehebî üzerinde bir tesir bırakmıştır. Zira Zehebî’ye göre İbnü’l-Lebbâd’ın anlatısı diğer hepsini kuşatıyor, kendinden başka bütün kayıtları gölgede bırakıyor ve başka rivayetlere ihtiyaç bırakmıyordu. Anlatılan felâketin yanında diğer musibetlerin esamesi bile okunmazdı. Bu felâket dünyanın her yerine sirayet etmişti ve bütün dünyayı belayla doldurmuştu.³³ 1220 yıllarında Suriye’de ve Anadolu’da seyahat eden İbnü’l-Lebbâd, Moğollardan kaçan mağdurlarla görüşüp onlardan Moğollar hakkında bilgiler alabilmişti. Bu mağdurlar arasında tüccarlar da vardı.³⁴ Dolayısıyla İbnü’l-Esîr ve Yakut el-Hamevî gibi İbnü’l-Lebbâd

29 TN, II, s. 90-1 (çev. Raverty, s. 879-87).

30 TN, II, s. 90 (çev. Raverty, s. 874-9); krş. ayrıca TN, I, s. 441, ve TN, II, s. 48 (çev. Raverty, s. 599, s. 800).

31 TN, I, s. 404 (çev. Raverty, s. 487) ve TN, II, s. 92-4, 98 (Raverty’nin tercümesinde burası atlanmıştır); Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 113.

32 Cl. Gilliot, ‘Yâkût al-Rûmî’, *El2*, XI, s. 264-6.

33 TI, XLIII, s. 26; başka bir alıntı için bkz. Claude Cahen, ‘‘Abdalla‘îf al-Bağhdâdî, portraïtiste et historien de son temps. Extraits inédits de ses Mémoires’’, *BEO* 23 (1970), s. 125.

34 Bkz. S. M. Stern, ‘‘Abd al-La‘îf al-Bağhdâdî’’, *El2*, I, s. 74; Josef von Somogyi, ‘Ein arabischer Bericht über die Tataren im „Ta‘rîh al-İslâm“ von aḍ-Ḍahabî’, *Der Islam* 24 (1937), s. 105-30, burada İbnü’l-Lebbâd’ın Moğolistan’a kadar gittiğini öne süren görüşler Von Somogyi’nin Anadolu’daki yer isimlerini yanlış okumasından kaynaklanmaktadır (örneğin Divriği).

da duyduklarını yazmıştır. Hâliyle Musul'daki daha meşhur çağdaşından daha fazla abartıya kaçmış olabilir.

Neyse ki son birkaç yılda İsmailî Haşhaşî çevrelerinden gelen bazı kaynaklar ulaşılır hâle geldi. *Dîvân-ı Kâimiyât* (Diriliş Şiirleri, ruhların yeniden dirilmesi ya da Kıyâmet'ten kinâye, bu kıyamet Alamut'ta 559'da (1164) ilan edilmişti) Hasan Mahmûdî Kâtib tarafından derlenen kasidelerden oluşuyordu. Kendisi Nasîrüddîn Tûsî'nin yakın dostlarından biriydi (Tûsî hakkında ilerleyen sayfalarda bilgi vereceğiz). Bu şiirlerden bir kısmı Cengiz Han ve Tatarlar hakkındaydı ve Moğollarla Alamut arasında başlangıçta var olan olumlu ilişkilere dair tatmin edici bilgiler içeriyordu. Ancak Cengiz Han, bir şekilde mantık dışı bir yaklaşımla Haşhaşîlerin Efendisi'nin emrinde ve onun bir silahı olarak gösteriliyordu.³⁵

Bağdat'ta yaşayan ve yaşadığı şehrin maruz kalacağı Moğol istilasından birkaç ayla kurtulan İbn Ebî'l-Hadîd el-Medâinî (d. 586/1190, ö. 656/1258), *Nehcü'l-belâğa* için kaleme aldığı ve 644/1246'da başlayıp 649'da (1251) tamamladığı şerhte Moğol istilasından da bahseder ve bu konuda verdiği son tarih 643(1246) yılıdır.³⁶ Bu anlatısının çoğunu İbnü'l-Esir'den almasına rağmen bazı hatalarıyla dikkat çekmektedir. Örneğin Moğol komutanlar Cebe ve Sübedey'in (Subutay) 617(1220) yılından itibaren başlattığı seferi, birkaç yıl sonra Çormagun'un komuta ettiği seferle karıştırmıştır. Ancak 630'dan (1233) sonraki dönem için kendisi önemli (görünüşe göre daha güvenilir) bir kaynak hâline gelecekti. Özellikle 633(1235–1236) yılına kadar Moğollara direnen İsfahan'ın akıbeti hakkında ve sonraki on yıl zarfında Irak'a düzenlenen muhtelif seferler konusunda oldukça kıymetli bilgiler veriyordu.³⁷ Kısa bir dönem sonrasının Bağdatlı tarihçisi İbnü's-Sâ'î'nin (ö. 674/1276) eseriye bu döneme yetişemese de *Havâdisü'l-câmi'a*'nın müellifi tarafından müracaat edilen bir kaynaktır.

Son olarak Suriye'de kaleme alınmış az sayıdaki eserden bahsedeceğiz. Muhammed bin Ali (İbn Nazîf) el-Hamevî'nin 631'den (1233) kalma ve Hamâ'nın Eyyûbî Hükümdarı Mansûr Muhammed'e ithaf edilen eseri *et-Târihü'l-Mansûrî*, Cengiz Han'ın Harezmsah Sultanlığı'na düzenlediği saldırıdan ve Çormagun kuvvetlerinin Kuzeybatı İran'a 628'den (1230) iti-

35 Örnek olarak bkz. Hasan Mahmûdî Kâtib, *Dîvân-ı Kâimiyât*, eds. Seyyid Celâl Hüseyinî Bedehşânî (Tahran, 1390şm./2011) s. (kaside no. 78, v. 2286-7), s. 329 (kaside no. 125, v. 3759). Bu kaynak üzerinde çalışırken 2014 yılının Haziran ayında Kudüs'te Dr Miklós Sárközy'nin bana verdiği yayımlanmamış bir çalışmadan (içerisinde tercüme edilmiş kısımlar da vardı) epey istifade ettim. Mahmud Kâtib ve diğer çalışmaları hakkında Bedehşânî'nin İngilizce sunuş yazısına bakınız, s. 10-12, ve Kıyamet için M. G. S. Hodgson, 'The Ismâ'îlî state', *CHI*, V, s. 458-66.

36 Bkz. L. Vecchia Vaglieri, 'İbn Abî'l-Hadîd', *EI2*, III, s. 684-6; ayrıca kısmî baskı ve tercümenin giriş kısmı olarak Moktar Djeblî, *Les invasions mongoles en Orient vécues par un savant médiéval arabe* (Paris, 1995), s. 9-16.

37 John E. Woods, 'A note on the Mongol capture of İsfahân', *JNES* 36 (1977), s. 49-51

baren yaptığı ilk askerî harekâtta da bahseder.³⁸ Bu anlatıların ilki özel isimlerin okunmasındaki bazı hatalarla beraber mantık çerçevesinde geçerli detaylar verir (örneğin bir yerde Cengiz Han'dan, düşmanı Güçlüg Han'la karıştırılarak *Kuşlû* diye bahsedilmiştir) fakat İbnü'l-Esîr'in eserinden bağımsızdır ve oldukça erken döneme ait bilgileri veriyor olmalıdır. Aksi takdirde Suriyeli kaynaklar sadece İbnü'l-Esîr'e bağlı kalır ve 628'den (1230) önceki dönem için kayda değer bir kıymet taşımazlar. O tarihte Moğol ilerleyişinden habersiz kalmak hâlen mümkündü. Hamâ'da eser veren İbn Ebi'd-Dem'in (ö. 642/1244) kroniği (elimizde sadece muhtasar bir versiyonu bulunuyor) 628'de (1230–1231) sona eriyordu. Kendisi, diplomatik becerilerine hâlel getirecek kadar tehlike arz eden meselelerden kaçınmıştır. İbn Ebi'd-Dem 618'den itibaren ele aldığı tarihlerde Moğolları zikretmekten kaçınabileceğini düşünmüştü (gerçi bunun sebebi, İmparator II. Frederick'in düzenlediği son Haçlı Seferi'nin ardından Frenkleri daha büyük bir tehdit olarak görmesi olabilirdi).³⁹

Ancak İbnü'l-Esîr'in ölümünden yirmi ya da otuz yıl sonra bazı önemli kaynaklar kaleme alındı ve bunlar günümüze ulaşmayı başardı: Şihâbüddîn Ebû Şâme'nin (d. 599/1203, ö. 665/1268) Selahaddin dönemine dair bir başka eserinin devamı (aslında yazımına daha sonra başlamıştı) niteliğinde olan Şam tarihi hakkındaki eseri *ez-Zeyl ale'r-ravzateyn*;⁴⁰ yaygın bir şekilde Sıbt (torun) İbnü'l-Cevzî adıyla anılan Şamlı müellif Şemseddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf bin Kızıoğlu'nun kaleme aldığı *Mir'âtü'z-zamân fi't-târîhi'l-a'yân*;⁴¹ Hamâ'nın yerlisi olan ve daha çok İbn Vâsıl adıyla bilinen Cemâleddin Muhammed bin Salim'in (d. 604/1208, ö. 697/1298) Mısır'da 659'dan (1261) hemen sonra kaleme aldığı bir hanedan tarihi diyebileceğimiz *Müferricü'l-kulûb fi ahbâri benî Eyyûb*.⁴² Son iki yazar Irak'a, Anado-

38 İbn Nazîf, *et-Târîhü'l-Mansûri*, facsimile, edn. P. A. Giaznevich, PLNV, b.s., 11 (Moskova, 1963), fos 136b-141a, 209a-213b. Yazar ve eseri hakkında bkz. Giaznevich'in 'Sunuş' yazısı, s. 5-20; daha kısa olarak, Claude Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche* (Paris, 1940), s. 57-8 ('İbn Naîf'); Hans L. Gottschalk, *Al-Malik al-Kâmil von Egypten und seine Zeit. Eine Studie zur Geschichte Vorderasiens und Egyptens in der ersten Hälfte des 7./13. Jahrhunderts* (Wiesbaden, 1958), s. 11.

39 İbn Ebi'd-Dem, *eş-Şemârih fi't-tevârih*, Bodleian ms. Marsh 60, fos 171bff. Müellifin sulh yanlısı yaklaşımı hakkındaki yorumları için bkz. Donald S. Richards, 'The crusade of Frederick II and the Hamâh succession', *BEO* 45 (1993), s. 183-200 (özellikle s. 184, 185-6).

40 Konrad Hirschler, *Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors* (Londra and New York, 2006), s. 10-11.

41 Bu eserin Sıbt'ın halefi olan Yûnînî'nin eseriyle (bkz. s. 37) beraber basılan son versiyonunu kullandım fakat Haydarabad baskısı için de referans verdim. Haydarabad baskısına dair eleştiriler için bkz. Claude Cahen, 'Editing Arabic chronicles: A few suggestions', *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale* içinde (Şam, 1977), s. 12-14. Müellif hakkında bkz. Cahen, 'İbn al-Djawzî, Shams al-Dîn Abu'l-Muzaffar Yûsuf b. Kızıoğlu', *EI2*, III, s. 752-3.

42 Bkz. Gamal el-Din el-Shayyal, 'İbn Wâsîl', *EI2*, III, s. 967; Hirschler, *Medieval Arabic Historiography*, s. 12-13; Muhammed Rahim'in editörlüğünü yaptığı baskı için Sunuş yazısı, *IW*, VI, s. xii-xvi. Unutulmaması gerekir ki Rahim'in baskısı 659'da (1261) sona

lu'ya ve Kuzey Suriye'ye düzenlenen Moğol saldırıları hakkında önemli bilgiler verir. Oysaki İbn Vâsıl ve Ebû Şâme, Suriye ve Filistin'in 658(1260) yılında maruz kaldıkları kısa süreli işgal için de temel kaynaklarımız arasındadır. Hem İbn Vâsıl hem de Sıbt İbnü'l-Cevzî, Celâleddin'i Moğollara karşı bir siper olarak görmektedir ancak Celâleddin'in askerî seferlerini kâtibi Nesevî'nin yaptığından daha fazla eleştirmişlerdir. Bahsedilmesi gereken bir başka durum daha vardır ki İbn Vâsıl bundan haberdar olmanın rahatlığını yaşıyordu. Son Harezmsâh'ın ölümünün ardından Irak ve Suriye'nin maruz kaldığı Moğol akınına ilk önce Mısır orduları 658(1260) yılında Ayn Calut'ta set çekmiş ve ardından Memlûk sultanları Baybars ve Kalâvûn Moğollara karşı zafer kazanmıştı.⁴³ Burada son olarak Kıptî Hristiyan tarihçisi el-Mekîn İbnü'l-Amîd (ö. yaklaşık: 1272) tarafından kaleme alınan ve 1260'ta son bulan *Kitâbu'l-Mecmûi'l-mübârek* eserinden bahsedilebilir. Bu eser muhtemelen daha önceki bir Müslüman kaynağa dayanmaktadır ve Moğolların ilerleyişi hakkında çağdaşı olan iki önemli Müslüman tarihçinin göz ardı ettiği tuhaf detaylar verir.

Eski İnaçlarına Bağlı İlhanlıların Hâkimiyetinde Eser Veren Müslüman Âlimler: Cüveynî ve Diğerleri

Şimdiye kadar bahsi geçen müelliflerin aksine Alâeddin Atâ Melik Cüveynî (ö. 681/1283), Moğolların 623'te (1226) İslâm topraklarında gerçekleştirdikleri ilk katliamdan sonra dünyaya gelmişti.⁴⁴ Sırasıyla Selçuklular ve Harezmsâhların hizmetinde bulunan bürokrat bir aileye mensuptu. Harezmsâh Belh'in güneyinden firar ederken dedesi ona eşlik etmişti. Cüveynî'nin babasıysa Moğol hizmetine girmiş ve 1230'larda iki defa Ögedey Kağan'ın sarayına çıkmıştı. Bu ziyaretlerinde Cengiz Han'ın işgali hakkında oğlu Ögedey'e bilgi aktarmıştı.⁴⁵ Cüveynî'nin kendisi de Argun Aka'nın maiyetinde (Kağanın Güneybatı Asya'daki naibiydi) Möngke Kağan'ın karargâhına (ordo) gidip 650–651'de (1252–1253) dönmüş ve Moğolistan'dayken daha fazla malzeme toplamıştı. Bize aktardığına göre⁴⁶ *Târih-i Cihânguşâ'yı* kaleme almaya burada ikna olmuş ve eserini Hüle-gü'ye ithaf etmişti. Eserin mevcut olmayan bir bölümüne ara sıra yapılan

erer. Bu ise Tedmürî'nin metninde 315'e karşılık gelmektedir. Bu baskı 661(1263) yılına kadar gider. Eyyûbiler hakkında bkz. A. M. Eddé, 'Ayyubids', *EI3* (2007), no. 2, s. 191-204.

43 *IW*, IV, s. 296, 323-4; Suriye'nin 1260'taki işgalini konu alan bölüm için bkz. VI, s. 265-97/193-217 birçok yerde. *MZ*, VIII, 2. Kısım, s. 670-1 (= *MZDMZ*, XV, s. 59).

44 *HWC*, Giriş; ayrıca Charles Melville, 'Jahāngoşā-ye Jovayni, Târik-e', *Elr*, XIV, s. 379-82 ve George Lane, 'Jovayni, 'Alā'-al-Dīn 'Atā-Malek', *Elr*, XV, s. 63-8. *HJ*, s. 423'te (460) doğum tarihi 10 Rebiülevvel 623 olarak verilir, fakat *IF*, II, s. 316'ya göre (no. 1537) 622'dir.

45 *TJG*, I, s. 134 (*HWC*, s. 170).

46 *TJG*, I, s. 2-3 (*HWC*, s. 4-5).

atıflar günümüze tam olarak ulaşamadığını göstermektedir. Durum böyle olsa dahi bu eser, her açıdan İlhanlıların ihtidasından önce İran'da Müslüman bir tarihçi tarafından kaleme alınan en kıymetli çalışmadır.

İlerleyen dönemde Cüveynî, İran'ın Moğol yönetiminde kadro sahibi olan ilk Müslüman Moğol tarihçisi olacaktı. Teşrik-i mesai ettiği bazı kişilerin düşük kültürel seviyelerini eleştirmiş olabilir.⁴⁷ Harezmsâhların devrinin sona ermesinden elem duymuş ve "kâfir" efendilerin başa geçmesinden şikâyet etmiş olabilir. Fakat her hâlükârda onların hizmetine girmesi, kaleme aldığı tarih kitabına renk katmıştır. Cüveynî'nin, Horasan'ın genel valisi Körgüz aracılığıyla Ögedey'e, kağanın hizmetindekilerin konfor ve lüks içerisinde yaşadıklarını rapor ettiğinden⁴⁸ bahsederken bir bürokratin diğerinden yaptığı bu nakli olduğu gibi almak zorunda değiliz. Yani Körgüz'ün raporu bu şekilde olumsuz bir havayla ilettiği anlamına gelmeyebilir. O dönemde resmî görevlilerin hükümdarlarına iyimser rapor vermelerinin pek çok sebebi olabilir. Bunlardan biri de kendi faaliyetlerinin meşruiyetini ortaya koyup görevde kalmayı garanti etmektir.

İbnü'l-Esîr, Celâleddin Harezmsâh konusunda kararsızken Cüveynî'nin bu son Harezmsâh'ın taraftarı olması kuşkuyla yer bırakmayacak kadar açıktır (fakat yine de Harezmsâh kuvvetlerinin işledikleri katliamları açık sözlülükle değerlendirmektedir).⁴⁹ Cüveynî kalemini eline aldığı anda, manzara hâlâ pek çok açıdan kasvetliydi. Kendisi Hülegü'nün 657 yılının Ramazan ayında/1259 yılının Eylül ortalarında Tebriz'de olduğunu ve Suriye'yi işgale hazırlandığını ima etmekteydi ve bir noktada bu bilgiyi kaleme aldığı tarih olarak 658(1260) yılını veriyordu.⁵⁰ Bu durumda Abbasi hilafetinin yıkılışından yirmi ayı aşkın bir süre sonra eserini yazmayı tamamladığı anlaşılıyor. Kendisi, Hülegü 655 yılının Zilkâde /1257 yılının Aralık ayında Bağdat'a ilerlerken onun maiyetinde bulunmuştu.⁵¹ Eserini tamamladığında Moğollar adına bu yıkılmış şehri yönetmekteydi. Yine de Cüveynî, tarihini Bağdat seferinden önce bitirmiştir. Möngke'nin seferden önce Hülegü'ye verdiği talimatları anlatırken ne Bağdat'tan ne de halifeden bahseder. Bu durumda ya Cüveynî kendini bu konuda yazmaya hazır hissetmemiştir ya da bir vali olarak meseleye dürüst yaklaşamayacağını düşünmüştür.⁵²

47 T/JG, I, s. 5 (HWC, s. 8).

48 T/JG, II, s. 228 (HWC, s. 492).

49 HWC, Giriş, s. xliii-xliv; Teresa Fitzherbert, 'Portrait of a lost leader: Jalal al-Din Khwarazmshah and Juvaini', Julian Raby ve Teresa Fitzherbert (eds.), *The Court of the Il-khans 1290-1340* (Oxford, 1996), s. 69-75.

50 T/JG, II, s. 261 (HWC, s. 525) ve T/JG, I, s. 75 (HWC, s. 96), sırasıyla.

51 JT, II, s. 1009 (hatalı bir şekilde muharrem ayı verilmiştir fakat bkz. CC, s. 350 ve n. 3).

52 T/JG, III, s. 95-6 (HWC, s. 610-11). Krş. buna denk gelen kısım için JT, II, s. 976-7 (CC, s. 340), burada Hülegü'nün Kağan'dan aldığı emir nettir: Kürtleri ve Lurluları bastırmakla beraber halife teslim alınacak ya da infaz edilecektir. George Lane, 'A Tale of Two Cities: The liberation of Baghdad and Hangzhou and the rise of the Toluids', *CAJ* 56 (2012-13), s. 113). Burada geçtiği üzere kendisi Cüveynî'nin Bağdat valiliği yüzün-

Fakat bazı yönlerden mesele, Moğolların İslâm topraklarına ilk defa girmesinden itibaren dramatik bir hâl almıştır. Ayrıca Moğolları ilahî takdirin tezahürü olarak görmek de mümkün olabilir ya da bir ölçüde böyle görmek salık verilebilir. On birinci bölümde Cüveynî'nin Moğolları nasıl ustalıkla yarı muvahhid (tek tanrılı) bir şekilde tasvir ettiğini göreceğiz. Moğolların Karahıtay İmparatorluğu'nu fethetmesi hakkında İbnü'l-Esir'den daha bilgili olan Cüveynî'ye göre Allah, Güçlüg Kağan'ın Müslüman tebaasını onun zulmünden kurtarmak için Moğolları göndermişti (tabii bu yorumun Moğolların kendi propagandalarını tekrar ettiğini de göz ardı etmemek gerekir).⁵³ Aynı zamanda paradoks bir şekilde İslâm daha önce hiç giremediği bölgelere ulaşmış oluyordu. Bir noktada Cüveynî bunu spesifik olarak Ögedey'in hükümrانlığıyla bağdaştırır.⁵⁴

Ögedey'in tahta çıkmasından (1229) Möngke'nin tahtı devralmasına (1251) kadar süren uzun dönem, Cüveynî'ye göre Allah'ın Müslümanlara karşı merhametinin ve lütfunun bir göstergesiydi.⁵⁵ Diğer milletler sanki Ögedey'in yumuşak tavrının şöhretini duymuş ve onun hâkimiyetine girmeye hevesliymiş gibi gösteriliyordu.⁵⁶ Allah'ın Ögedey'in tabiatına sadece cömertlik, adalet ve şefkat şeklinde değil doğru inancın öğretileri açısından da neler yerleştirdiğini göstermek için bir dizi anekdot hazırlandı.⁵⁷ Möngke Kağan (Cüveynî eserini, onun iktidarında yazıyordu ve onun temsilcilerinin emrindeydi) daha da cafcaflı ifadelerle resmedilmeliydi: "Huzur ve emniyet nimetlerinin taşıyıcısı (*mâde-yi ni'met-i emn-u emân*)" ve "adaletiyle bütün yaratılmışların iyileştiği ve tazelendiği kişi."⁵⁸ Uygurların hükümdarının (idikut) Beşbalık'taki Müslümanların kökünü kazımayı planladığına dair sözde komployu bastırıp cezalandırdığı için Möngke bir yerde *pâdişâh-ı gâzi* olarak tarif edilecekti.⁵⁹

den çokça meşgul olduğuna ve Cüveynî'nin Moğol işgali konusundaki sessizliğinin sebebinin dürüstlük endişesinden ziyade yeni işinin siyasi hassasiyetleriyle alakalı olduğuna inanmaktadır. Ayrıca bkz. Lane, 'Whose secret intent?', Morris Rossabi (ed.), *Eurasian Influences on Yuan China* (Singapore, 2013), s. 10-11.

53 T/JG, I, s. 50 (burada bu görüş Kaşgarlıların ağzından nakledilmektedir) 55 (HWC, s. 67, 73).

54 T/JG, I, s. 9-10 (HWC, s. 13-14); bkz. T/JG, I, s. 159 (HWC, s. 201), Ögedey iktidarıyla bağlantısı için.

55 T/JG, I, s. 141-2 (HWC, s. 178-9). Cüveynî'nin Ögedey hakkındaki tavrının yorumu konusunda bkz. Judith Kolbas, 'Historical epic as Mongol propaganda? Juwaynî's motifs and motives', Bruno De Nicola and Charles Melville (eds.), *The Mongols' Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran* (Leiden and Boston, MA, 2016), s. 164-6.

56 T/JG, I, s. 157-9 (HWC, s. 199-201).

57 T/JG, I, s. 190 (HWC, s. 234). Bu hikâyeler kırk yılı aşkın bir süre boyunca dilden dile dolaştı, İbnü't-Tiktâ Ögedey'in cömertliğini Halife Mustansır'ınkiyle kıyaslayacaktı: *Kitâbü'l-fahrî*, edn. Hartwig Derenbourg, *Al-Fahrî. Histoire du khalifat et du vizirat depuis leurs origines jusqu'à la chute du khalifat 'Abbaside de Bagdâdh* (Paris, 1895), s. 29-30; çev. C. E. J. Whitting, *Al-Fahrî: On the Systems of Government and the Moslem Dynasties* (Londra, 1947), s. 20.

58 T/JG, I, s. 2 (HWC, s. 4, biraz değişikliklerle).

59 T/JG, III, s. 61 (HWC, s. 589).

Bu durumda işimize çok daha fazla yarayan bir bilgi vardır. Cüveynî'nin Moğolların Bağdat'ı talan etmeleri ve son Abbasi halifesiyle ailesini katletmeleri konusundaki düşüncesi ne olursa olsun, cereyan eden olaylardan en az bir tanesi, Cüveynî'nin, kağanın kardeşi Hülegü'nün batıya yönelik askerî harekâtını Allah'ın lütfu olarak gördüğünü kanıtlamaktadır: İran'ın kuzeyindeki İsmailî Haşhaşîlerin kalelerinin yerle bir edilmesi. Ona göre bu olay, "Müslümanların yaralarının merhemi ve inançla ilgili hastalıkların çaresiydi." Artık seyyahlar, bu güruhu yok eden hükümdara hayır dualar ediyorlardı.⁶⁰ Cüveynî, Cengiz soyundan doğa dinine inanan bir komutanın idaresindeki bu harekâtı tasvir etmek için "kutsal savaş" anlamına gelen *cihâd* terimini kullanıyordu. Cengiz Han'ın soyundan gelen bu kişinin idaresindeki orduda Sünnî Müslüman birliklerinin sayısı çok değildi.⁶¹ Nefret edilen İsmailîlerin ortadan kaldırılması görevi (bir buçuk asır önce kudretli Selçuklu sultanı bile bunu başaramamıştı) bir yerde kısaca "imanlı kılıç ehlinin işi (şemşîr-zenân-i Ahmedî)" olarak nitelenir.⁶² Profesör Carole Hillenbrand'a göre Selçukluların İsmailîleri yok etme çabaları burada kasıtlı olarak, Moğol başarısını parlatmak için abartılı bir şekilde verilir.⁶³ Fakat Cüveynî'ye göre bu zafer sayesinde Allah'ın Cengiz Han'ı yüceltmesindeki gizli takdiri sonunda tezâhür etmiştir.⁶⁴

Ayrıca Cüveynî'nin Hülegü seferini ele alışı, Cengiz Han ve komutanlarının harekâtını anlatış şeklinden büyük ölçüde farklılıklar gösterir. Bunun en bariz örneklerinden birisi, enkaz hâlindeki şehirlerin ayağa kaldırılmaları için Hülegü'nün istekli tutumunu kısa bir şekilde geçiştirmesidir.⁶⁵ Cüveynî, Hülegü'nün belirli bir süre Moğol hâkimiyetinde bulunan bölgelerde (tabii ki Haşhaşî topraklarından ayrı olarak) girdiği faaliyetleri kayıt altına almaya dikkat etmiştir. Buna karşın Hülegü'nün bundan sonraki seferleri hakkında bize çok fazla bilgi vermemektedir. Bu seferler sırasında Irak ve Suriye'deki ortodoks Müslüman beldeleri ilk defa şiddet kullanılarak boyun eğdirilmişti. Eğer Cüveynî bunları detaylı bir şekilde aktarmak isteseydi, muhtemelen çizeceği tablo, bir önceki nesilden Cengiz Han kuvvetlerinin İran'daki faaliyetlerini, yani uyguladıkları şiddeti anımsatacaktı.

60 TJC, III, s. 278 (HWC, s. 725).

61 TJC, III, s. 102, cihad için (HWC, s. 615) ve s. 106, gazâ için (HWC, s. 619, bundan sadece "savaş" diye bahseder). Cüveynî'nin Haşhaşîlerin yok edilmesi hakkındaki görüşü için genel olarak bkz. Morgan, 'Persian historians', s. 117-18 ve Lane, 'Whose secret intent?', s. 2-3.

62 TJC, III, s. 140 (benim çevirim; krş. HWC, s. 639-40). Selçukluların çabaları için bkz. TJC, III, s. 137 (HWC, s. 637).

63 Carole Hillenbrand, 'The power struggle between the Saljuqs and the Isma'ilis of Alamût, 487-518/1094-1124: The Saljuq perspective', Farhad Daftary (ed.), *Medieval Isma'ili History and Thought* (Cambridge, 1996).

64 TJC, III, s. 138-9 (HWC, 638).

65 TJC, III, s. 105 (HWC, s. 617).

Cüveynî'yle Reşîdüddîn'in eserlerini birbirinden ayıran kırk yılı aşkın döneme "histografik boşluk" denir.⁶⁶ *Tesliyetül-ihvân* adlı eserinde Cüveynî, bizzat kendisi ve maliye nâzırı kardeşi (sâhib-i dîvân) Şemseddîn'in 1281–1283 arasında maruz kaldıkları çalkantılı dönemi anlatmıştır. Bu kısım, eseri Tegüder Ahmed'in iktidarına kadar taşıyan tek yazma nüshadaki bir zeyl şeklindedir.⁶⁷ Bu olmasaydı, yakın zamana kadar sadece Moğolların Bağdat'ı fethini ve hilafeti yıkmalarını anlatan sınırlı kaynaklara sahip olacaktık. Bu sınırlı kaynaklardan birisi, Zahrüddîn Ali bin Muhammed İbnü'l-Kazvinî (d. 611/1214, ö. 697/1298) tarafından Abbasi hanedanını ele alan (Arapça) temel bir tarih kitabının, *Muhtasarü't-târih*'in sonunda karşımıza çıkar. Diğer ikisiyse sırasıyla Kadı Nasîrüddîn Abdullah Beydâvî tarafından yaklaşık 674'te (1275) ve Negübei (Nîkpay) İbn Mesud tarafından XIII. yüzyılın sonuyla XIV. yüzyılın başında kaleme alınan kısa ve genel tarih kitaplarıdır. Bunlardan Beydâvî'nin *Nizâmü't-tevârih* adlı eseri mevcut yazmalara baktığımızda daha çok okunur görünmektedir.⁶⁸ Edward G. Browne tarafından "ruhsuz ve manasız küçük bir kitap"⁶⁹ olarak nitelenen düzenlenmiş nüshası, bize, Reşîdüddîn'in eserinde olmayan neredeyse hiçbir şeyi vermez. Ancak Prof. Melville ikinci bir nüsha tespit etmiştir ve bu, Gazan'ın 694'te (1295) tahta çıkmasının ardından istinsah edilmiştir. Bu nüshada, başka nüshalarda bulunmayan bilgiler vardır.⁷⁰ Melville'in de işaret ettiği gibi Beydâvî'nin eserinin değeri temelde bu eserin, Moğol yönetimini Fars kültürünün gelenekleriyle uzlaştırmak için erken dönemde nasıl teşebbüslerde bulunduğu anlatmasında yatar. XIII. yüzyılın sonundaki eğitimli İran Müslümanlarının, İlhanlıların ilk yıllarına dair sahip oldukları bilgiler de bu eserin önemini göstermektedir. Şunu da ifade etmek gerekir. Bu eserin özetini Ebül-Mecd Muhammed Tebrizî *Sefîne-i Tebrizî* (1320'lerin başı) adlı muhtasarına dâhil etmiştir ve bu açıdan Moğol çağını ele alan tek tarihî kaynaktır.⁷¹

Bahsettiğimiz histografik boşluk *Ahbâr-i Moğulân der Enbâne-yi Kutb* adlı eserle bir nebze doldurulmaktadır. Bu anonim kronik, Kum şehrin-

66 Aubin, *Émirs mongols*, s. 23.

67 Her iki kısmın muhtevasına dair faydalı bir özet için bkz. İngilizce Sunuş, *TJG* içinde, I, s. xxxvii–xlvi.

68 Charles Melville, 'From Adam to Abaqa: Qâdî Baiḍāwī's rearrangement of history', *StIr* 30 (2001), s. 67–86.

69 Edward G. Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (A.D. 1265–1502) (Cambridge, 1920), s. 100.

70 Melville, 'From Adam to Abaqa: Qâdî Baiḍāwī's rearrangement of history (Part II)', *StIr* 36 (2007), s. 7–64; ikinci nüshanın metni için bkz. s. 52–7 (tercümede s. 58–64). En yenisi olan Mîr Hâşim Muhaddis'in (1382 şm./2003) de dâhil matbu nüshaların hepsi standart nüshayı temel almıştır.

71 *Sefîne-i Tebriz* (Tahran, 2003), s. 182–98. Bkz. Lane, 'Whose secret intent?', s. 14; Charles Melville, 'Qâdî Baiḍāwī's Nizâm al-tawâriḫ in the Safîna-yi Tabriz: An early witness of the text', A. A. Sayed-Gohrab and S. McGlinn (eds.), *The Treasury of Tabriz: The Great Il-Khanid Compendium* (Amsterdam ve West Lafayette, IN, 2007), s. 91–102.

de gökbilimci ve filozof Kutbüddîn Mahmud bin Mesud Şîrâzî⁷² (ö. 710/1311) tarafından derlenen bir antolojinin (mecmua) yazma nüshasında keşfedildi ve 2009'da yayımlandı. Yazarı bilinmeyen bu kronik 680'den (1281-1282) başlar ve Moğolların ilk defa görülmelerinden İlhan Argun'un 683'te (1284) tahta çıkışına kadar gelişen çeşitli olayları ele alır. Mecmuadaki diğer kısımların hiçbirisi Şîrâzî'nin kendi çalışması değildir. Kendisi bu kroniği Merağa'daki rasathanede çalışırken tanıştığı pek çok âlimin birinden almış olabilir. Birbiriyle bağlantılı olaylar tarihinden ziyade, notların derlenmesinden oluşan bir eserdir. İçerisinde bazen yıllar süren boşluklar vardır ve üslûbu zaman zaman eserin anlaşılmasını güçleştirmektedir.⁷³ Bu nüsha bir zamanlar Reşîdüddîn'in elinde bulunuyordu ve kendisi en az bir bölümde *Ahbâr*'ı anımsatan bir tarzda nakil yapıyordu (halifenin ikinci devatdârının* oğlu olan Celâleddin'in 662'deki (1264) ihanetini anlatırken). Dr. George Lane'in de işaret ettiği gibi⁷⁴ bu kısa eser büyük bir öneme sahiptir ve Cüveynî ya da (ilginç bir şekilde) Reşîdüddîn'in Hülegü ve Abaka adlı ilhanların hükümlerlikleri hakkında vermedikleri pek çok bilgiyi ihtiva etmektedir (örneğin Hülegü'nün İran seferinde yanına aldığı teçhizat ve Hülegü'yle Cuçî'nin soyundan gelen amcaoğulları arasındaki çatışmanın temelleri). İlginçtir ki Ahmed bin Nasrullah Deybulî Tattavî (ö. 996/1588) yönetiminde bir heyet tarafından Babür İmparatorluğu'nda hazırlanmış hacimli (kıymetini bu hacminden alıyor) derleme *Târih-i Elfi*, *Ahbâr*'da bulunan bir pasaja oldukça benzeyen bir kısım içermektedir.⁷⁵ Bu, muhtemelen bir başka kapsamlı eserden gelmektedir. Ancak henüz ortak bir kaynak tespit edilememiştir.

İlhanlıların İhtidasından Sonra İran'da Aktif Olan Müslüman Müellifler

Bu kısımda sadece İlhanlı dönemindeki, yani yaklaşık 1350 yılına kadar eser veren yazarlar ele alınacaktır.⁷⁶ Bunların ileri gelenlerinden biri, hezarfen Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî'ydi (ö. 718/1318). Kendisi Yahudi

72 E. Wiedemann, 'Kutb al-Din Shirazi', *EI2*, V, s. 547-8.

73 Yazma nüsha için bkz. Reza Pourjavady and Sabine Schmidtke, 'The Qutb al-Din al-Shirazi (d. 710/1311) Codex (Ms Mar'ashî 12868) [Studies on Qutb al-Din al-Shirazi, II]', *StIr* 36 (2007), s. 283-99; *Ahbâr* için s. 287). Her bölümün başlığındaki tarih, yazma nüshada bulunmaz ve editör Afşâr tarafından eklenmiştir.

* Ya da *divitdâr*; hükümdarın divit takımından sorumlu saray görevlisi. (ç.n.)

74 George Lane, 'Mongol news: The Akhbâr-i Moghulân dar Anbâneh Qutb by Qutb al-Din Mahmûd ibn Mas'ûd [sic] Shirâzî', *JRAS*, 3rd series, 22 (2012), s. 541-59.

75 BL ms. IO Islamic 316 (Ethé, *Catalogue*, no. 115), fo. 90b, IO Islamic 3292 (Ethé, no. 112), fos 305b-306a ile mukayeseli olarak incelenmiştir. Metin AM, s. 22-3'tedir (fo. 24a in the facsimile).

76 Diğerleri (örneğin Celâyir ve Muzafferî hanedanları bünyesinde aktif olanlar) ilk döneme ancak dolaylı olarak ışık tutan bilgileri aktarıyorlardı. Bunlar ilk defa atıf yapıldıkları yerde sunulacaklar.

bir hekim ailesine mensuptu ve muhtemelen 1290'ların başında İslâm'ı kabul etmişti. Bu esnada İlhan Geyhatu (hükümrânlığı: 690–694/1291–1295) için bir hekim ve *bayurçi* (aşçı, kâhya) olarak hizmet ediyordu.⁷⁷ Reşîdüddîn ileride, İlhan Gazan'ın (hükümrânlığı: 694-703/1295–1304) ve Ölceytü'nün (hükümrânlığı: 703–716/1304–1316) başveziri olacaktı. İsmi taşıyan çok sayıda eser (her ne kadar kendi yönetimindeki bir heyet tarafından yazılma ihtimali büyük olsa da) *Câmi-i Tesânîf-i Reşîdî*'de listelenmiştir (felsefî–teolojik eserlerinden oluşan külliyyata bir yazmada bu isim verilmişti).⁷⁸ Bizim üzerinde duracağımız başlıca eseri, büyük tarih kitabı *Câmiu't-tevârih* olacaktır. Teoloji külliyyatı on üçüncü bölümde, tıp ve tarım gibi diğer konulara dair eserleriyse sekizinci bölümde ele alınacaktır. Bu kapsamlı telif faaliyetinin zamanın akışına karşı koymak için yapıldığını bizzat kendi ifadelerinden anlıyoruz. Tebrîz'de kurduğu vakıf için kaleme alınan vakfiyenin (vakf-nâme) zeyillerinde bu eserlerden bazılarının her yıl hem Arapça hem Farsça olarak istinsah edilmesini vasiyet etmişti.⁷⁹ *Câmiu't-tevârih*'in Farsça metni (en meşhur eserdir) günümüze ulaşan pek çok yazma nüshadan istifadeyle yeniden yayımlanabilir durumdadır. Ancak ne yazık ki elimizde matbu olarak sadece Arapça nüshanın bazı kısımları vardır.

Cüveynî'nin eseri gibi Reşîdüddîn'in *Câmiu't-tevârih*'i de aslında “resmî tarih” olarak adlandırılabilir. Çünkü eserin yazılmasını bizzat İlhan Gazan istemiştir (ancak görünüşe göre Gazan'ın kariyerinin ilk dönemleri ve İslâm'ı kabul etmesiyle alakalı olarak daha sonra bazı değişiklikler yapılmıştır ve halefi Ölceytü'ye sunulan bir nüshaya eklenmiştir. Bu nüshayı gösteren birkaç yazma mevcuttur; özellikle BN supplément Persan 1113).⁸⁰ Gazan'la alakalı bölüm, kendisinin pek çok fermanının metnini bile içermektedir. Burada yine bize düşen, bürokratomızın merkezden gelen talimatların faydasına olan inancı hakkında ihtiyatlı davranmaktır. Reşîdüddîn'e göre Gazan'dan önce İlhanlılar sancıyla inliyorlardı; nizam, adalet ve

77 Amnon Netzer, 'Rashîd al-Dîn and his Jewish background', Shaul Shaked and Amnon Netzer (eds.), *Irano-Judaica, III: Studies Relating to Jewish Contacts with Persian Culture throughout the Ages* (Jerusalem, 1994), s. 118-26. Reuven Amitai-Preiss, 'New material from the Mamluk sources for the biography of Rashîd al-Dîn', Raby and Fitzherbert (eds.), *Court of the Il-khans*, s. 25-6. Genel olarak bkz. D. O. Morgan, 'Rashîd al-Dîn ʿĀbîb', *EI2*, VIII, s. 443-4: kendisinin de belirttiği gibi Reşîdüddîn hiçbir zaman tek vezir olmamıştı, daima otoritesini bir meslektaşıyla paylaşmak zorunda kalmıştı.

78 A. M. Muginov, 'Persidskaia unikal'naia rukopis' Rashîd ad-Dîna', *Uchenye Zapiski Instituta Vostokovedeniia* 16 (1958), s. 352-4, 369-74.

79 Nourane Ben Azzouna, 'Rashîd al-Dîn Faḍl Allāh al-Hamadhānî's manuscript production project in Tabriz reconsidered', Judith Pfeiffer (ed.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz* (Leiden and Boston, MA, 2014), s. 187-200'de bu düzenlemelerin kronolojileri incelenir.

80 BN nüshasının versiyonları hakkında kısa bir araştırma için bkz. Karl Jahn'ın Sunuş yazısı, *Geschichte Ġāzān Ħān's aus dem Ta'rih-i-mubārak-i Ġāzānides Rašîd al-Dîn Faḍlallāh b. 'Imād al-Dawla Abūl-Ḥair* (Londra, 1940), s. xiv-xv.

refah ancak efendisinin idari reformları ve hukuki kararlarıyla yeniden tesis edilmişti (tabii ki bu faaliyetin gerçek öznesi Reşîdüddîn'di ve bu konudaki kaynağımız da sadece kendisiydi).⁸¹ Böylesi büyük çaplı bir reforma ihtiyaç olsa bile (hatta Gazan'ın kendisi de samimi olarak bu sorumluluğa bağlı kalsaydı) yine de reformun nihai verimliliği şüphe uyandıracaktı.

Reşîdüddîn'in neşet ettiği ortam, Cüveynî'ninkinden oldukça farklıydı. Şayet Cüveynî'yi resmî statüsü sebebiyle Moğol istilalarına karşı tepkisi bastırılmış geleneksel zihin yapısına sahip Müslüman bir müellifin başlıca örneği olarak ele alırsak, Reşîdüddîn, bunun aksine bir başka Moğol görevlisi tipini temsil eder; sonradan görme bir bürokrat. Bu durumda, yakın zamanda ihtida etmiş ve pozisyonu tamamen imparator efendilerinin lütfuna bağlı olan bir Yahudi. Reşîdüddîn mühtedi ya da Yahudi dönmesi olduğu için kendisini kıskanan, kendisinden şüphelenen ve kendisine iftira atan rakipleri karşısında hakiki Müslüman imajı verme baskısı altında kalıyordu. En azından Gazan ve Ölceytü, ilhanların Müslüman olmaları sebebiyle onları aşırı derecede methetmesi de bir nebze bu durumla alakalıydı.

Moğolların tarihine dair başlıca iki kaynak arasında önemli farklılıklar vardır ve bunlar sadece kapsam ve perspektifle alakalı değildir.⁸² On üçüncü bölümde bunların perspektif açısından taşıdıkları farklılıkları inceleyeceğiz. Coğrafi kapsam bakımından Reşîdüddîn'in eseri, *Târîh-i Cihângüşâ'*dan çok daha geniştir. İlk olarak Reşîdüddîn, Moğolların ve Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin daha doğru bir tarihini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu tarih, seleflerinin yazdıklarından ziyade (özellikle Cüveynî'yi düşünmeliyiz) Moğolların kendi gelenekleriyle uyumlu olmalıdır.⁸³ *Câmiu't-tevârih'in Târîh-i Mübârek-i Ğâzânî* olarak bilinen ilk kısmı üçe bölünür: (1) Türk ve Moğol boylarını ele alan bölüm, (2) Cengiz Han'ın ataları hakkındaki bölüm ve (3) Cengiz Han'ın kendi kariyeri, dönemin hükümdarı Temür'e (ö. 1307) kadar geçen sürede başa geçen kağanların tarihi ve Hülegü'yle onun İlhanlı halefleri hakkındaki bölüm. Reşîdüddîn, Moğol kaynaklarından elde ettiği sözlü şahitliklerden oldukça istifade etmiştir. Bilhassa hükümdarı Gazan ve Kubilay'ın İlhanlı sarayındaki daimî elçisi ve Moğol geleneğinin uzmanı Bolod

81 David Morgan'ın da vurguladığı bir meseledir, özellikle bkz. 'Prelude: The problems of writing Mongolian history', Shirin Akiner (ed.), *Mongolia Today* (Londra and New York, 1991), s. 6-7 ve 'Raşid al-din and Ğazan Khan', Aigle (ed.), *L'Iran face à la domination mongole*, s. 185-6.

82 Bu konuda kısa bir araştırma için bkz. J. A. Boyle, 'Juwaynî and Rashîd al-Dîn as sources on the history of the Mongols', Bernard Lewis and P. M. Holt (eds.), *Historians of the Middle East* (Londra, 1962), s. 133-7; yeniden basım Boyle, *The Mongol World Empire 1206-1370* (Londra, 1977).

83 *JT*, I, s. 34 (CC, s. 13).

Chingsang'ın (ö. 713/1313) verdiği bilgiler çok işine yaramıştır.⁸⁴ Kendisinin yazılı kaynaklarıysa İbnü'l-Esir ve Cüveynî'nin eserleriyle sınırlı olmayıp büyük ihtimalle Bolod sayesinde günümüze ulaşmamış *Altın Debter*'den de istifade etmiştir. Reşîdüddîn'in Harezmsah Sultanlığı'na yönelik Moğol seferlerinden bahsederken yaptığı alıntılar da açık bir şekilde *Shengwu*'yu anımsatır. Doğrusu, kullanılan materyal basit bir şekilde İbnü'l-Esir ve Cüveynî'den alınan pasajlarla beraber esere alınmıştır ve birbiriyle çelişen bilgileri uzlaştırmaya yönelik herhangi bir çaba da yoktur. Yine de bu eser bize *Moğolların Gizli Tarihi*'nin tamamlandığı yaklaşık 1240 yılından sonraki olaylar için Moğolların bakış açısına en yakın perspektifi sunmaktadır.

Fakat eserin yarısından fazlasını oluşturan ve en orijinal bölümlerinden biri olan Türk ve Moğol tarihinin ötesinde Reşîdüddîn, Gazan'ın halefi Ölceytü'nün teşvikiyle ikinci bir kısmı yazar. Burada diğer Müslüman ve Gayrimüslim kavimlerin tarihleri de bulunmaktadır. *Târih-i Mübârek-i Ğâzânî*'de kendisi Oğuzları müstakil ve daha tatmin edici bir şekilde ele alan bir zeyle geçtiğinden bahseder. Uygurlar ve Çin için de birer zeyl hazırlamıştır.⁸⁵ Bunlardan Oğuz tarihi ve Çin tarihi ikinci kısımda da devam eder. Bunlara İran'daki daha eski Müslüman hanedanlarla ve Hindistan'ın, Yahudilerin Frenklerin ve Ermenilerin tarihleriyle alakalı bölümler de eşlik eder.⁸⁶ Bu panoramik görünüm sebebiyle Reşîdüddîn'in bu çalışması "geniş bir tarihî ansiklopedi" olarak isimlendirilir ve Orta Çağ'da ne Asya'da ne de Avrupa'da kimse böyle bir çalışmaya sahip değildir.⁸⁷ İlgi alanlarının genişliği, bilgi kaynaklarının genişliğiyle doğru orantılıdır. Nitekim bunlar arasında Keşmirli bir Budist rahibi de bulunmaktadır. Gazan'ın hizmetindeki bir Pisalı; Frank Isolo.

705'te (1305–1306) Reşîdüddîn, *Târih-i Mübârek-i Ğâzânî*'ye, *Şuab-i Penç-gâne* adlı soy çalışmasını ekledi. Bu kısımda Cengizlilerin soy kütüğü de

84 Thomas T. Allsen, 'Biography of a cultural broker: Bolad Ch'eng-Hsiang in China and Iran', Raby and Fitzherbert, *Court of the Il-khans*, s. 7-22. Birinci kısmın kaynakları için bkz. Kazuhiko Shiraiwa, 'Rashîd al-Dîn's primary sources in compiling the Jâmi' al-tawârikh: A tentative survey', Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim (eds.), *Rashîd al-Dîn: Agent and Mediator of Cultural Exchanges in Ilkhanid Iran* (Londra and Turin, 2013), s. 40-52.

85 *JT*, I, s. 62-3, 138, 140 (CC, s. 25, 52, 53). Çin için bkz. *JT*, II, s. 897 (CC, s. 310).

86 Çin tarihi iki defa editöryal süreç geçirdi: Karl Jahn, *Die Chinageschichte des Rashîd ad-Dîn* (Viyan, 1971), ve Wang Yidan, *Tâ'rih-i Chîn* (Tahran, 1379 şm./2000). Oğuzlar için bkz. Jahn, *Die Geschichte der Oğuzen des Rashîd ad-Dîn* (Viyan, 1969). Hindistan'ın Arapça tarihinin Royal Asiatic Society nüshasının tıpkıbasımı (şimdi Khalili Collection nüshası) Jahn'ın 2. baskısındadır, *Die Indiangeschichte des Rashîd ad-Dîn* (Viyan, 1980) ve Sheila S. Blair, *A Compendium of Chronicles: Rashîd al-Dîn's Illustrated History of the World* (Londra and Oxford, 1995) kadar başarılı değildir. Ben her ikisine de uygun bir şekilde atıf yaptım.

87 Turkestan3, 46 (= *Sochineniia*, I, s. 94). Ayrıca bkz. J. A. Boyle, 'Rashîd al-Dîn: The first world historian', *Iran* 9 (1971), s. 19-26; yeniden basım Boyle, *Mongol World Empire*'da.

vardı. Her ne kadar bu kısım, asıl eserdeki şecere bölümünü büyük ölçüde tekrar etse de iki avantaja sahiptir: Cengizlilere ait özel isimler hem Uy-gurca hem de Arapça–Farsça alfabeyle verilir. Bu, bizim doğru telaffuzu tespit edebilmemizi mümkün kılmaktadır. Ayrıca örneğin Moğol komutanlarıyla alakalı ilave ve farklı detaylar da sunulmaktadır. Dolayısıyla bu ilave kısım ciddi önem taşımaktadır.⁸⁸

Reşîdüddîn'in İlhan Ölceytü hakkında kaleme aldığı tarih kitabı bize kadar ulaşmamıştır ancak bu dönemi ele alan ve Reşîdüddîn'in çağdaşı olan başka yazarlar vardır. Fahrüddin Ebû Süleyman Davud Benâketî tarafından 717'de (1317) tamamlanan *Ravdatu ulî'l-elbâb fî marifeti't-tevârihi ve'l-ensâb* ya da daha yaygın adıyla *Târih-i Benâketî* büyük ölçüde *Câmiu't-tevârih*'in muhtasarıdır. Ancak Ebû Saîd'in iktidarının ilk yılına kadar iner ve dolayısıyla Ölceytü hakkında orijinal malzeme içerir. Ayrıca önceki eserde olmayan 703(1303) yılının öncesine ait bazı bilgiler de bulunmaktadır. Özellikle bu iktidar dönemine tahsis edilmiş daha zengin bir kaynak, Cemâleddin Ebû Kasım Abdullah Kâşânî tarafından kaleme alınan *Târih-i Olcayto*'dur ve 717(1317) yılına kadar gider. Yıl bazında düzenlenen kitapta, genellikle on iki hayvanlı Türk–Moğol takvimine karşılık gelen detaylı tarihler sanki bir saray günlüğüne işaret eder. XIV. yüzyıldan kalma tek nüsha, dikkatsizce yazılmış bir parçaya işaret eder ve bu parçada aynı dönem bazen iki defa aktarılır. Ancak bunlardan bir tanesi başka yerde bulunmayan detaylarla doludur. Kâşânî'nin, *Câmiu't-tevârih*'in gerçek müellifi olduğu şeklindeki ifadesi, iki tarih kaynağı arasındaki üslup farkı sebebiyle kuşkuyla karşılanmıştır. Bununla beraber Kâşânî'nin genel tarihi *Zübdetü't-tevârih*'inden kalan bir bölümün ışığında, müteveffa Alexander Morton, bu iddianın büyük ihtimalle *Câmiu't-tevârih*'in ikinci kısmındaki bölümler için geçerli olduğunu, ilk kısımdaki Moğol tarihiyle alakalı olmadığını göstermiştir.⁸⁹

Reşîdüddîn'in bu muazzam çalışması ortaya çıkmadan sadece birkaç yıl önce Şihâbüddîn Abdullah bin İzzeddin Fazlullah eş-Şîrâzî (daha

88 A. Zeki Velidi Togan, 'The composition of the history of the Mongols by Rashîd al-Dîn', *CAJ* 7 (1962), s. 68-70; İlker Evrim Binbaş, 'Structure and function of the genealogical tree in Islamic historiography (1200-1500)', Binbaş and Kılıç-Schubel (eds.), *Horizons of the World*, s. 489-94; III. Ahmet 2937, fo. 6b nüshasında tarih olarak 705 verilmektedir. Moğol hanedanı fo. 96'a'da, Hz. Peygamber atalarından ve soyundan gelenlerden sonra başlar.

89 A. H. Morton (ed.), *The Saljūqnâme of Zahir al-Dîn Nishāpūrî* (Londra, 2004), Introduction, s. 23-5. Ayrıca bkz. aynı yazar, 'Qashani and Rashid al-Din on the Seljuqs of Iran', Yasir Suleiman (ed.), *Living Islamic History: Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand* (Edinburgh, 2010), s. 167; David Morgan, 'Persian and non-Persian historical writing in the Mongol empire', Robert Hillenbrand, A. C. S. Peacock and Firuza Abdullaeva (ed.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia. Studies in Honour of Charles Melville* (Londra and New York, 2013), s. 125, n. 4).

çok Vassâfu'l-hazret, yani saray methiyecisi lakabıyla bilinir) bir Moğol tarihine ve özelde İlhanlılar tarihine başlamıştı. *Tecziyetül-emsâr ve tezciyetül-a'sâr* adını verdiği bu eser Cüveynî'nin tarihinin devamı olarak tasarlanmıştır ve 655'ten (1257) başlamaktadır (unutulmamalıdır ki Vassâf ilginç bir şekilde Hülegü'nün Bağdat seferini 654-655/1256-1257'den başlatmıştır). İlk cildin yazımına 698'de (1298-1299) başlandı ve mukaddimesi 699 Şaban/1300 Mayıs ortalarında yazıldı. Üçüncü cilt İlhan Gazan'a Vassâf'ın tarihçi dostu ve başveziri Reşîdüddîn'in himayesinde 702'de (1303) takdim edildi. Vassâf'ın 706'da (1306-1307) üzerinde çalıştığı dördüncü cilt iddialara göre kıt anlayışlı Ölceytü'ye 712'de (1312) takdim edildi.⁹⁰ Beşinci ve son ciltse yaklaşık 728'de (1327-1328) ancak ortaya çıkabildi.⁹¹

Vassâf'ın tumturaklı sözlerle lafı uzatması, Cüveynî'nin üslûbundaki aşırılıkları daha da ileri taşımış, eserinin kapsamı göz önünde bulundurulduğunda durum daha da vahim bir hâle gelmişti. Eser sadece İlhanlı tarihini değil, aynı zamanda Orta Asya'da ve Kubilay'ın torunu Temür Kağan (1294-1307) ve halefinin yönetiminde bulunan Yuan dönemi Çin'i'nde gerçekleşen olaylara da değiniyordu. Ayrıca hayatının çoğunda, doğduğu Şiraz şehrinde ikamet eden ve Fars'ın mali yönetiminde atanmış memur Vassâf'ın perspektifi, Güney İran ve adaların yerel bir tarihçisinin-kine benziyordu. Bölgeye mensup olmaktan duyduğu gurur aşîkârdı.⁹² Bununla beraber 696'da (1296-7) Bağdat'a gitmiş ve Moğolların şehri ele geçirmesi hakkında malumat toplamıştı.⁹³ Her ne kadar eseri bir dereceye kadar "resmî tarih" olarak görülse de (ki bunun sebebi sadece bazı bölümlerin birbirini takip eden iki ilhana sunulması değildir) bu yakıştırma, kendisinin Ögedey'in soyundan Kaydu Han'a karşı duyduğu bariz sempatiyi göz önüne aldığımızda anlamsız hâle gelmektedir. Zira Kaydu, Yuan yönetiminin ve İlhanlıların düşmanıydı.

1330'larda Reşîdüddîn'in oğlu ve İlhan Ebû Saîd'in (ö. 716-736/1316-1335) veziri Gıyâseddin Muhammed'e (ö. 736/1336) ithaf edilmiş bir grup tarih

90 Waşşâf, 6, II. s. 8-9, mukaddimedeki tarih için, s. 25; I. s. 16, 698 tarihi için (GW, I, metin, s. 9, s. 50, trc., s. 9, s. 49, sırasıyla); Waşşâf, 405, II. s. 10-12 (GW, IV, s. 30), 702 tarihi için; 425, I. s. 7 (GW, IV, s. 82), 706 tarihi için.

91 *Turkestan* 3, s. 49, n. 2 (= *Sochineniia*, I, s. 97, n. 3). Eserin düzeni hakkında faydalı bir analiz için bkz. Russell G. Kempiners, Jr, 'Vaşşâf's Tajziyat al-amşâr wa Tazjiyat al-a'sâr as a source for the history of the Chaghadayid khanate', *JAH* 22 (1988), 2. Bölüm, s. 166-7. Müellif hakkında bkz. P. Jackson, 'Waşşâf', *EI*, XI, 174; Judith Pfeiffer, "'A turgid history of the Mongol empire in Persia": Epistemological reflections concerning a critical edition of Waşşâf's Tajziyat al-amşâr wa tazjiyat al-a'sâr', Judith Pfeiffer and Manfred Kropp (eds.), *Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts. Proceedings of a Symposium held in Istanbul March 28-30, 2001*, Beirut Texts und Studien 111 (Beirut und Würzburg, 2007), s. 107-29.

92 Waşşâf, s. 147-8 (GW, II, s. 3-5) ve akabinde Fars'ın tarihine dair uzun bölüm.

93 Waşşâf, 26, I. s. 13 (GW, I, metin, s. 52, trc., s. 50); ayrıca krş. Waşşâf, 41, II. s. 8-9 (GW, I, metin, s. 78, trc., s. 80).

kitabı yazıldı. 733'te (1332–1333) Muhammed bin Ali Şebânkâreî *Mecma'u'l-ensâb fi't-tevârih* adlı bir eser yazdı. Ancak üç yıl sonra vezirin konutu yağmalanınca eser yok edildi. Bunun üzerine Şebânkâreî 738'de (1337) düzeltilmiş yeni bir nüsha yazmak zorunda kaldı (üçüncü bir nüshaysa Azerbaycan'ın Çobanoğulları hükümdarına sunuldu. Yayımlanmamış bu nüsha 743(1343) tarihine dayanır).⁹⁴ Vassâf gibi Şebânkâreî de bir Fars ve güneyli bakış açısına sahiptir.

730'da (1329–1330) yani Vassâf'ın *Tecziye*'yi tamamlamasından sadece bir ya da iki yıl sonra, Hamdullah Müstevfî Kazvinî *Târîh-i Güzîde* adlı eserini kaleme aldı. Bu eser, Moğol dönemi için İbnü'l-Esîr, Cüveynî ve Reşîdüddîn'e dayanan genel bir İslâm tarihi araştırmasıdır. Fakat bunun yanında başka yerlerde geçmeyen bilgiler de ihtiva eder.⁹⁵ *Târîh-i Güzîde* aynı zamanda manzum bir tarih kitabı *Zafer-nâme*'nin muhtasarıdır. Kazvinî *Zafer-nâme*'yi on beş yıllık bir emeğin ardından 735'te (1334–1335) tamamladı. Firdevsî'nin XI. yüzyılda yazdığı *Şâh-nâme*'yi model alan *Zafer-nâme*, *Târîh-i Güzîde*'de bulunmayan bilgileri de veriyordu (maalesef içerisinde kaderin değişebileceğine, zenginlik ve gücün lüzumsuz doğasına dair basit meselelerden oluşan uzun pasajlar bulunuyor). Hamdullah, Fars (tâzîk) ve Moğol yetkililerden (serverân) bilgi aldığını iddia eder ve bir yerde Hülegü'nün faaliyetleri hakkında kendisine bilgi veren Buka'ya minnet borcundan bahseder. Yula Temür'ün oğlu Buka bir Nayman yetkilisiydi; ailesi Kazvin kasabasıyla yakından ilişkiliydi. Aynı zamanda Türklerin tarihini de iyi bilirdi.⁹⁶ Fakat 1303'e kadar devam eden dönem için Hamdullah açık bir şekilde Reşîdüddîn'e borçludur ve aslında görevinin *Câmiu't-tevârih*'i nazmetmek olduğunu iddia eder.⁹⁷ *Zafer-nâme*, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih* için bir kaynak teşkil edecektir. Bu zeyl, Timurlu tarihçi Hâfız-ı Ebrû tarafından Reşîdüddîn'in Moğol tarihine yapılan devam niteliğinde bir eklemidir ve özellikle Ebû Saîd'in hükümrânlığının sürdüğü 703'ten (1304) sonraki dönemi ele almaktadır.⁹⁸ Vassâf gibi Hamdullah da bir maliye memurudur ancak kuzeydeki Kazvin kasabasından gelir. Mahareti sayesinde malî ve idarî işlerle

94 Bkz. Jean Aubin, 'Un chroniqueur méconnu, Şabânkâra'î', *SIr* 10 (1981), s. 213-24; daha kısa bir şekilde C. E. Bosworth and P. Jackson, 'Shabânkâra'î', *EI2*, IX, s. 158-9.

95 B. Spuler, 'İlhamd Allâh b. Abî Bakr b. Ahmâd b. Naşr al-Mustawfî al-Kazvinî', *EI2*, III, s. 122.

96 Mustawfî, *ZN*, II, s. 1165, s. 1473; çev. Leonard J. Ward, 'The Zafar-Namah of Hamdallâh Mustawfî and the Il-Khân Dynasty of Iran', Unpublished Phd thesis, University of Manchester, 1983, II, s. 4 ve III, s. 672. Bu çalışma hakkında bkz. Ward'ın Sunuş yazısı, I, s. 30-37a. Yula Temür'ün (Ward ona "Bolad Timur" demektedir) yetiştiği sosyal çevre için bkz. *TG*, s. 814; kendisinden kısa bir şekilde bahsedildiği yer için *TG*, s. 595. İlhan Tegüder Ahmed tarafından öldürüldüğünde Kazvin'de bulunuyordu. Vassâf'ın eserinde de birkaç defa karşımıza çıkmaktadır.

97 Mustawfî, *ZN*, II, s. 1415, I, s. 16 (çev. Ward, III, s. 542).

98 Charles Melville, 'Hamd Allah Mustawfî's Zafarnamah and the historiography of the late Ilkhanid period', Kambiz Eslami (ed.), *Iran and Iranian Studies: Essays in Honor of Iraj Afshar* (Princeton, NJ, 1998), s. 1-12.

alakalı kıymetli bilgileri, coğrafi eser *Nüzhetü'l-kulûb*'a ustalıkla ekleyebilmişti. 741(1340) yılından sonra tamamladığı bu eserindeki malzemenin bir kısmı Moğol fetihlerinin ve yönetiminin etkisiyle doğrudan alakalıdır.

İlhanlı Topraklarında Telif Edilen Yerel Tarih Kitapları

Burada şunu vurgulamak gerekir: "Yerel tarih" kavramı, Avrupa Orta Çağ'ı bağlamında ya da Moğol öncesi dönemde Arap yerel tarih geleneği bağlamında taşıdığı tüm yan anlamları taşımaz. Bir başka deyişle, elimizde şehrin aristokratları tarafından kaleme alınan anlatılar veya yerel bilginlerle diğer soyluların biyografilerine odaklanan araştırmalar yoktur. Bu yazın türü, daha önceki bir dönemde gelişmişti.⁹⁹ Yukarıda bahsedilen Reşîdüddîn'in *Câmiu't-tevârih*'i ve Vassâf'ın *Tecziyetü'l-emsâr*'ı gibi bir dizi İlhanlı tarihine oldukça benzer bir şekilde, bu bölümde atıf yapılan eserler de hükümdarların veya emîrlerin saraylarında ya da onların talepleriyle kaleme alınmışlardı. Bunlar içerisinde İlhanlı yönetimindeki toprakların tebaa pozisyonundaki hanedanları da vardı. Çıkış noktası hâlâ hanedan eksenliydi ancak bakış açısı emperyalist olmaktan ziyade bölgeseldi.¹⁰⁰

Günümüzde yaygın olan anlayışa göre *el-Havâdisü'l-câmia* (700/1300–1301 yılına kadar Irak tarihini ele alır ve İlhanlı yönetimi altında Sünnî bir Müslüman tarafından Arapça yazılan türünün tek tarih kitabıdır) İbnü'l-Fuvâtî'nin biyografi sözlüğünde kendisininmiş gibi bahsettiği ve iddiasına göre yazımını Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin talep ettiği eser değildir.¹⁰¹ Müellif her kim olursa olsun, Bağdat tarih yazıcılığı ekolüne mensuptu ve Moğollar şehri ele geçirene kadar geçen dönem için kısmen İbnü'l-Kâzerûnî'nin *Muhatasaru't-târih* adlı eserinden istifade etmişti. Ancak Irak'tan uzakta cereyan eden olayların tarihleri konusunda selefleri kadar başarılı değildi (örneğin Çağatay neslinin Horasan istilasını 668/1270 yerine 665/1266–1267 olarak veriyordu). Bu eser hakkındaki son yorumlardan birisi şöyleydi: "Bu eser Arap–Memlûk/Fars–Moğol ayrımının hiçbir tarafına tam olarak nispet edilemez."¹⁰² Her ne kadar müellif

99 Julie Scott Meisami tarafından yapılan ayırım için bkz. *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century* (Edinburgh, 1999), s. 9-10.

100 Bu konuda yetkin bir değerlendirme için bkz. Charles Melville, 'Persian local histories: Views from the wings', *IS* 33 (2000), s. 12.

101 IF, I, s. 387, *havâdisü't-târih*, II, s. 315 (burada Cüveynî'nin talebinden bahsedilir), *kitâbü't-târih ve'l-havâdis*, IV, s. 263, *kad zekertuhû fi't-târih*; V, s. 489, *zekernâhu fi siyâki't-târih*. Reuven Amitai, 'The conversion of Tegüder Ilkhan to Islam', *JSAI* 25 (2001), s. 21, n. 27), burada Zehebî'nin *Târihu'l-İslâm* adlı eserindeki bir pasaja dikkat çeker ve iki eserin de İbnü'l-Fuvâtî'ye ait olduğunu öne sürer. Eğer bu mümkünse bile, Zehebî'nin atıfta bulunduğu eser İbnü'l-Fuvâtî'nin biyografi sözlüğü muhtemelen *Mecmau'l-âdâb*'dı, *el-Havâdisü'l-câmia* değil.

102 Hend Gilli-Elewy, 'Al-Havâdîğ al-ğâmi'a: A contemporary account of the Mongol conquest of Baghdad, 656/1258', *Arabica* 58 (2011), s. 353-71; aktarılan hüküm s. 353'te kısa bir özetle ifade edilmiştir.

açık bir şekilde hilafetin yıkılmasını bir felaket olarak değerlendirse de “kâfir” Hülegü’den “sultan” diye bahsediyordu ve bunu muhtemelen ironi olarak da yapıyordu.

Anadolu’da üç tarih kitabı kaleme alınmıştır. Birincisi İbn Bîbî’nin *el-Evâmirü’l-alâiyye fîl-umûrî’l-alâiyye* adlı eseridir ve Selçuklu sultanlarını 679(1280) yılına kadar ele alan bir saray tarihidir. Bu eserin bir de *Muhtasar-ı Selçuknâme* adında özet versiyonu bulunmaktadır. 723’te (1323) Kerîmüddîn Aksarayî, *Müsâmeretü’l-ahbâr ve müsâyeretü’l-ahyâr* adında genel bir tarih kitabı kaleme aldı. Dördüncü ve son bölümü Moğol hanlarına ve onların Selçuklu çağdaşlarına ayırdı. Bu kaynakların üçüncüsü, nispeten kısa bir tarih kitabı niteliğindeki *Târîh-i Âl-i Selçuk*’tu ve 765’ ten (1363) kısa bir süre sonra tamamlanmıştı. Anladığımız kadarıyla müellif, yaklaşık 1290 gibi erken bir tarihte görev başındaydı.¹⁰³

İlhanlıların diğer ucunda Seyf bin Muhammed bin Yakub el-Herevî (genellikle Seyfi olarak bilinir), yaklaşık 722(1322) tarihli *Târîhnâme-i Herât* adlı eseriyle zengin bir bilgi kaynağı sunar. Bu eser Moğol döneminde başka bir kaynaktan pek bahsedilmeyen bir bölgeyi, yani Herat’ı ele alır. İddiaya göre Seyfi’nin bu eseri, İran’ın yerel tarihleri hakkında en önemli ve bilgi verici bir kaynaktır. Bu önemli kaynağı yazarken Seyfi, Reşîdüddîn’in eserinden epey istifade etse de faydalandığı diğer kaynaklar hakkında net değildir. Örneğin bize Cengiz Han’ın seferleri hakkında yaşlı adamlardan bilgi aldığını, onların da bizzat görgü tanıklarından öğrendiğini aktarır.¹⁰⁴ Faydalı veriler sağlayan kaynaklardan bir diğer eser *Târîh-i Sistân*’dır ve yaklaşık 726’da (1326) tamamlanmıştır (bu noktada *İhyâu’l-mulûk*’ü temel almamız gerekir. Bu, 1028/1619’da hanedan mensubu Şah Hüseyin tarafından kaleme alınmıştır).¹⁰⁵ Kirman’daki Kutluğhanlılar hanedanının (623–703/1226–1304) iki tarihi, anonim *Târîh-i Şâhî-yi Kara-Hitâiyyân* (1290’ların başı) ve Kirman yazı işlerinin (*dîvânü’r-resâil ve’l-inşâ*) başkâtibi Nasîrüddîn Münşî’nin *Sımtü’l-ulâ li’l-hazratî’l-ulyâ* (715/1315–1316) adlı eseri,¹⁰⁶ İbn Zerkûn tarafından kaleme alınmış bir Fars tarihi *Şîrâz-nâme*;

103 Bu eserler hakkında bir araştırma için bkz. Charles Melville, ‘The early Persian historiography of Anatolia’, Judith Pfeiffer and Sholeh A. Quinn (eds., with Ernest Tucker), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods* (Wiesbaden, 2006), s. 135-66.

104 Seyfi, *Târîhnâme-i Herât*, ed. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî (Kalküta, 1944), s. 63. Genel olarak bkz. I. P. Petrushevskii, ‘Trud Seifi, kak istochnik po istorii vostochnogo Khorasana’, *Trudy Iuzhno-Turkmenistanskoi Arkheologicheskoi Kompleksnoi Ékspeditsii*, V (Aşgabat, 1955), s. 130-62.

105 Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)* (Costa Mesa, CA and New York, 1994), s. 424 ve n. 1342, 440-1. Ayrıca bkz. aynı yazar, ‘Sistan and its local histories’, *IS* 33 (2002), s. 39-41.

106 Bu iki Kirman tarihinin tam bir incelemesi için bkz. Karin Quade-Reutter, “...denn sie haben einen unvollkommenen Verstand” - Herrschaftliche Damen im Grossraum Iran in der Mongolen- und Timuridenzeit (ca. 1250-1507) (Aachen, 2003), s. 60-74.

Yezd için XV. yüzyılda hazırlanan iki derleme: Cafer bin Muhammed Caferî'nin *Târîh-i Yezdî* ve Ahmed bin Hüseyin bin Ali Kâtib'in *Târîh-i Cedîd-i Yezdî*,¹⁰⁷ Çeşitli Hazar vilayetlerini konu alan birkaç tane tarih kitabı, özellikle Evliyâullah Âmulî'nin kaleme aldığı *Târîh-i Rûyân* (764/1362–1363) ve XV. yüzyıla ait olup Seyyid Zahîrüddîn Mer'âşî'nin kaleme aldığı *Târîh-i Taberistânü Rûyânü Mâzenderân* gibi eserler de konuyla alakalı diğer çalışmalardır. Ayrıca Güney İran'da ikamet eden yazarların derlediği genel tarih kitapları da yereldeki meseleler konusunda oldukça önemlidir: Vassâf'ın eseri Fars, Luristân ve komşu bölgeler hakkında epey bilgi verirken Şebânkâreî'nin *Mecmau'l-ensâb*'ı da Şebânkâre'deki yerel hanedan hakkın-da bir bölüm içerir.

İlhanlılardan Gelen Tarih Dışı Kaynaklar

İlhanlılar hâkimiyetinde derlenen kaynaklar sayıca bol olsa da neredeyse tamamen tarihî bir türe sahiptir. Moğol hâkimiyetindeki İran'dan günümüze gelen tek genel biyografi sözlüğü, Kemâleddin Abdürrezzak İbnü'l-Fuâtî'nin (ö. 723/1323) kaleme aldığı *Telhîsu Mecmau'l-âdâb fî mu'cemu'l-elkâb* adlı eserdir. 679(1280–1281) yılına kadar müellif, Hülegü'nün gökbilimcisi ve veziri Nasîrüddîn Tûsî tarafından Merâğa'da kurulan rasathanenin kütüphanecisiydi. Sonrasında Bağdat'ta yaşamıştı. Moğol dönemi için bu eserin kıymeti, yakın zamanda Prof. Devin DeWeese tarafından tescillenmişti. Bu biyografi sözlüğü maalesef muhtasar hâliyle bile bütünlük içerisinde günümüze ulaşmamıştır. Eser belki de hiç tamamlanmamıştı. Zira bir isim için birden fazla madde yazılmış ya da bazı şahıslara iki madde tahsis edilmiştir (hatta Kemâledin Abdurrahman (İlhan Tegüder Ahmet'in sırdaşı) için bile üç madde vardı).¹⁰⁸ Ancak mevcut kısımdan hareketle ('izz maddesinden *muraffak* maddesine kadar) *Telhîs*'in kayda değer bir eser olduğu sonucuna varabiliriz. Zira önceki Müslüman biyografi sözlüklerinin aksine *Telhîs* sadece Müslümanlarla sınırlı değildi; Hristiyan ve Yahudi büyükleri ve hatta doğa dinine inanan Moğol Cengiz Han ve Hülegü gibi şahıslar hakkında da bilgiler içerir.¹⁰⁹ Kapsamı daha dar olan bir diğer eser *Nesâimü'l-eshâr min letâimü'l-ahbâr* adını taşır. Fars vezirlerinin biyografilerinden oluşan bir derleme olup yukarıda zikredilen Nasîrüddîn Münşî Kirmânî tarafından 725'te (1325) tamamlanmıştır. Bunların dışında, biyografi sözlükleri olarak Memlûk Sultanlığı içerisinde kaleme alınan eserlere de müracaat edeceğiz.

107 Bkz. Isabel Miller, 'Local history in ninth-fifteenth century Yazd: The Târîkh-i Jadîd-i Yazd', *Iran* 27 (1989), s. 75-9.

108 IF, III, s. 395 ve IV, s. 177-8, s. 179-80 (no. 2832, 3614, 3616). Böylesi çoklu maddelerin bir diğer örneği için bkz. I, s. 310-11, s. 316-17 (no. 438, 449).

109 Charles Melville, 'Ebn al-Fowaî', *Elr*, VIII, s. 25-6. Devin DeWeese, 'Cultural transmission and exchange in the Mongol empire: Notes from the biographical dictionary of Ibn al-Fuâtî', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy*, s. 11-29.

Nasîrüddîn Tûsî'nin¹¹⁰ finans konusundaki kısa bir risalesinden (muhtemelen 1260'ların başına aitti) başka İlhanlı yönetiminin iki rehberi bize ulaşmıştır: Alâeddin Felekî Tebrizî tarafından kaleme alınan ve Ölceytü iktidarından (1304–1316) kalma bir muhasebe rehberi olan *Saadet-nâme*¹¹¹ ve Muhammed bin Hindûşâh Nahcivânî tarafından kaleme alınan *Destû-ru'l-kâtib fî ta'yîni'l-merâtib* adlı eser. Nahcivânî'nin eseri Celâyir Sultanı Şeyh Üveys iktidarında Irak'ta, 1360'tan sonra tamamlanmıştı. Fakat yazımı İlhanlıların sona ermesinden önce başlamıştır. Bu eserde önceki dönemin kurumları anlatılıyordu. İlhanlı devlet adamlarının yazışmalarında da karşımıza çok fazla malzeme çıkmamaktadır. Bunların önde gelenlerinden ikisi, en önemli tarih kaynaklarını yazsa da bizi hayal kırıklığına uğratmıştır. Prof. Jürgen Paul, Şemseddin Cüveynî'yle Bağdat'ın tarihçisi ve valisi kardeşi Alâeddin Cüveynî arasındaki mektuplarda dönemin olayları hakkında neredeyse hiç bilgi bulamamıştır.¹¹² Öte yandan Alexander Morten, bana göre kesin bir şekilde Reşîdüddîn'in mektuplaşmalarının XV. yüzyılın bir uydurması olduğunu ortaya koydu. Hâlbuki bu mektuplaşma, uzunca bir süre boyunca şüphe uyandıran mektuplar içerse de kıymetli bir kaynak kabul edilmişti.¹¹³

Menkıbe kitaplarının sosyal tarih ve daha dar bir kapsamda da ekonomi tarihi açısından katkıları inkâr edilemez. Tevekkülî İbn Bezzâz Erdebîlî tarafından yaklaşık 1358'de kaleme alınan *Safvet ü's-safâ*'dan sınırlı bir şekilde faydalandım. Bu eser, Safevî şeyhlerinin atası Şeyh Şefiüddîn el-Erdebîlî'nin hayatıyla alakalı menkıbelerin bir derlemesiydi. Kerâmetlere yapılan vurgu ve genel anlamda kronolojik bilgilerin eksikliği (bu türün karakteristik özelliğidir) bu eseri problemli hâle getirmektedir. Fakat daha önce de ifade edildiği gibi eserin değeri, edebî bir derleme olmasından ziyade döneme ait tanıklıkları bir araya getirmesinden kaynaklan-

110 Vladimir Minorsky, 'Nasîr al-Dîn Tûsî on finance', Minorsky, *Iranica: Twenty Articles* (Tahran, 1964), s. 64-85.

111 Bu konuda bkz. Philip Remler, 'New light on economic history from Ilkhanid accounting manuals', *StIr* 14 (1985), s. 161-2.

112 Jürgen Paul, 'Some Mongol insha'-collections: The Juvayni letters', Charles Melville (ed.), *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies Held In Cambridge, 11th to 15th September 1995, Part 2: Mediaeval and Modern Persian Studies* (Wiesbaden, 1999), s. 277-85. Ayrıca şuradaki görüşlerle karşılaştırınız: Aubin, *Émirs mongols*, s. 23-4; daha sağlıklı bir bakış açısı için bkz. Esther Ravalde, 'Shams al-Dîn Juwaynî, vizier and patron: Mediation between ruler and ruled in the Ilkhanate', De Nicola snf Melville (eds.), *The Mongols' Middle East*, s. 56-7, n.9.

113 A. H. Morton, 'The letters of Rashîd al-Dîn: İlkhânîd fact or Timurîd fiction?', Reuven Amitai-Preiss and David Morgan (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy* (Leiden, Boston, MA and Cologne, 1999), s. 155-99. Ayrıca bkz. Birgitt Hoffmann, 'In pursuit of memoria and salvation: Rashîd al-Dîn and his Rab'-i Rashîdî', Pfeiffer (ed.), *Politics*, s. 174-5. Bu dokümanları rehabilite etmek amacıyla yapılan heyecan verici ancak bana göre ikna edici olmayan bir çalışma için bkz. Abolala Soudavar, 'In defense of Rasîd-od-din and his letters', *StIr* 32 (2003), s. 77-120.

maktadır.¹¹⁴ Son olarak Alâu'd-devle Simnânî'nin (ö. 734/1334) yazılarından bahsetmek gerekir. Bu yazılar ruhanî meselelerle alakalı olmasına rağmen müellifin Argun'un hizmetinden ayrılmasından önce yaşadığı tecrübelerden de bahseder ve Müslüman olmayan ilhanın sarayındaki dinî ortama ışık tutar.¹¹⁵

Cuçi, Çağatay ve Timur Kaynakları

Bildiğimiz kadarıyla Cuçi Ulusu XIII. ve XV. yüzyıllar arasında kendi içinden bir tarihçi çıkarmamıştır. Kağanlıktaki olaylar ancak bir dizi haricî kaynaklara müracaat edilerek güçlülükle kâğıda dökülebilmektedir. Bu kaynakları şöyle sıralayabiliriz: Kendilerine tâbi Rus vilayetlerinin ve (en azından yaklaşık: 1270 yılına kadar süren dönem için) Ermenilerin kronikleri, İlhanlı tarihçilerin külliyatları ve en önemlisi Altın Orda'nın Memlûk müttetiklerinin Yakınoğu'daki topraklarında kaleme alınan tarih kitapları.¹¹⁶ XVI. yüzyılın başında, Cuçi'nin soyundan gelenlerin *Muizzü'l-ensâb*'da geçen şeceresini genişleten *Tevârîh-i Güzîde-i Nusret-nâme*¹¹⁷ dışında daha sonra kaleme alınan ve bize 1500'den sonra Altın Orda topraklarından gelen tarihî kaynaklar sözlü bir geleneğe dayandıkları izlenimi veriyor.¹¹⁸ Bunu söz konusu eserlerin kıymetini inkâr etmek için söylemiyoruz. Örneğin Prof. Uli Şamiloğlu Altın Orda'nın yönetim sistemi hakkında bu kaynaklardan elde edilen bilgilerin önemini vurgulamıştır.¹¹⁹ Öte yandan DeWeese hararetle şunu iddia etmiştir: 1550'lerden kalma ve Ötemiş Hacı tarafından kaleme alınan *Târîh-i Dost Sultan*'da Berke ve Öz-

- 114 Bu kaynak hakkında bkz. Monika Gronke, *Derwische im Vorhof der Macht. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Nordwestirans im 13. und 14. Jahrhundert* (Stuttgart, 1993), s. 7-11; Heide Zirke, *Ein hagiographisches Zeugnis zur persischen Geschichte aus der Mitte des 14. Jahrhunderts. Das achte Kapitel des Şafwat al-şafâ in kritischer Bearbeitung*, IU 120 (Berlin, 1987). Eserin karakteri hakkında bkz. Gronke, 'La religion populaire en Iran mongol', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole*, s. 208.
- 115 Devin DeWeese, "'Alâ' al-Dawla Simnânî's religious encounters at the Mongol court near Tabriz', Pfeiffer (ed.), *Politics*, s. 35-76.
- 116 Charles J. Halperin, 'The missing Golden Horde chronicles and historiography in the Mongol Empire', *MS 23* (2000), s. 1-15; yeniden basım Halperin, *Russia and the Mongols: Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, eds. Victor Spinei and George Bilavski (Bükreş, 2007), s. 264-76.
- 117 Tercüme için bkz. S. K. Ibragimov et al, (eds.), *Materialy po istorii kazakhskikh khans-tv XV-XVIII vekov (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii)* (Alma-Ata, 1969), s. 33-43.
- 118 Bu eserler hakkındaki değerlendirmeler için bkz. M. Kh. Abuseitova and Iu.G. Baranova (eds.), *Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Kazakhstana i Tsentral'noi Azii v XIII-XVIII vv. (bibibliograficheskie obzory)* (Almaty, 2001).
- 119 Uli Şamiloğlu, 'The qaraçi beys of the later Golden Horde: Notes on the organization of the Mongol world empire', *AEMA 4* (1984), s. 283-97. Ayrıca bkz. aynı yazar, 'The Umdet ül-ahbar and the Turkic narrative sources for the Golden Horde and the later Golden Horde', Hasan B. Paksoy (ed.), *Central Asian Monuments* (İstanbul, 1992), s. 81-93.

bek hanların ihtidalarına dair alıntılar, İslâmlaşma sürecinin birkaç nesil sonra nasıl hatırlandığına ışık tutmaktadır.¹²⁰

Her ne kadar Yuan İmparatorluğu'ndan gelen Çince kaynaklara ve Moğolcadaki yerli kaynaklara müracaat etmeden Çağatay Ulusu'nun sadece eksik bir tarihi toparlanabilse de Müslüman kaynaklar bu ulusa Cuçî'den daha fazla yer ayırmıştır. Neyse ki Cemâl el-Karşî 681'de (1282) *es-Surâh mine's-Sihâh* adlı Farsça-Arapça sözlüğünü tamamladıktan sonra bu eserine tarihî bir ek (mülhakat) koymuştu. Bu ek, Orta Asya tarihini Moğol dönemi üzerinden Kaydu'nun oğlu Çapar'ın 702'deki (1303) tahta çıkışına kadar ele alıyordu. 628'de (1230-1231) Almalık'ta dünyaya gelen müellif, hayatının ilk dönemlerinin çoğunu tebaa konumundaki yerel hanedanın sarayında geçirmişti. Şehrini terk etmeye zorlandıktan sonra Batı Türkistan'da uzun süre seyahat etmiş fakat Kaşgar'da karar kılmıştı. Görünüşe göre burada Mesut Bey tarafından kurulan yönetim merkezine yakın olmuş ve aynı zamanda Kaydu'nun sarayına da birkaç defa çıkmıştı. Nisbe'si (Türkçe karşı ya da karşı, "saray") de muhtemelen saraylara olan yakınlığından geliyordu.¹²¹ Bu şöhretli bağlantılara rağmen *el-Mülhakâtu bi's-surâh* istediğimiz kadar detaylı değildir ve Kaydu ile Çağatay neslin-den gelen müttefikleri hakkında İlhanlı tarihçileri Reşidüddîn, Vassâf ve Kâşânî'nin verdiği bilgilere dayanmaktadır.

Cemâl Karşî'den sonra Çağatay topraklarından yeni bir tarihçi çıkması için 250 yıl geçmesi gerekecekti. Ulusun XIV. yüzyıldaki durumu hakkında detaylar, Timurlular dönemindeki İran'da derlenen tarih kitaplarından geliyordu. Bu arada Timurlular hanedanı Maverâünnehir'deki Türk-Moğol Barlas boyuna mensup olan Timurlenk (ö. 807/1405) tarafından kurulmuştu. Bahsedilen eserler arasında en önemlileri Nizâmeddin Şâmî'nin (806/1404) *Zafer-nâme'si*, Şerefüddîn Ali Yezdî'nin (828/1424-1425) *Zafer-nâme'si* (buna Timur öncesi Moğollar hakkında sonradan bir mukaddime eklenmişti), Muînüddîn Natanzî'nin (817/1414) *Müntehabü't-tevârih-i Mu'îni'si* sayılabilir.¹²² Burada bilinmeyen bir yazar tarafından 830'da

120 Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park, PA, 1994). Aynı yazar, 'Problems of Islamization in the Volga-Ural region: Traditions about Berke Khan', Ali Çaksu and Radik Mukhammetshin (eds.), *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region, Kazan, 8-11 June 2001* (İstanbul, 2004), s. 3-13.

121 *IKPI*, I, s. 7-8, s. 14-24'teki giriş kısmına ve tercümeye bakınız; daha kısa olarak bkz., P. Jackson, 'Djamâl al-Karshî', *EI2*, XII (Supplement), s. 240; T. I. Sultanov, 'Medieval historiography in manuscripts from East Turkestan', *Manuscripta Orientalia* 2, 1.Bölüm, (March 1996), s. 26.

122 Bu yazarlar hakkında bkz. John E. Woods, 'The rise of Timürid historiography' *JNES* 46 (1987), no. 2, s. 81-108; Yezdî'nin çeşitli tarih kitapları hakkında bkz. İlker Evrim Binbaş, 'The histories of Sharaf al-Din Yazdi: A formal analysis', *AOASH* 65 (2012), s. 391-417. Bu mukaddime sadece Yezdî'nin *Zafer-nâme'si*nin Urunbaev tara-

(1426–1427) İran’da derlenen *Muizzü’l-ensâb*’dan da bahsetmek gerekir. Bu eser Reşidüddîn’in *Şuab-ı Pençgâne*’sinin yeniden düzenlenmesiyle ortaya çıkmıştır (fakat bazı değişiklikler yapılmış ve Uygur alfabesiyle yazılan isimler çıkarılmıştır). Yazar tarih olarak kendi dönemine kadar ele almış; Timur, Timur hanedanı ve askerî yetkililerini konu alan kapsamlı bir bölüm de ilave etmiştir.¹²³ Müellif muhtemelen Hüseyin bin Ali Şah tarafından kaleme alınmış biraz daha eski bir şecere kullanmıştır ve bu şecere günümüze tek bir nüsha olarak ulaşmıştır.¹²⁴ *Şeceretü’l-Etrâk*’taki (Timur’un torunu Uluğ Bey’e (ö.853/1449)¹²⁵ atfedilen kayıp *Târih-i Erba’a Ulus-ı Cengizî*’nin özeti mahiyetindedir) Çağatay hanlarına dair anlatılar her ne kadar Yezdî’nin mukaddimesini takip etse de tuhaf bir detay eklemiştir. En üretken Timurlu yazarlardan biri de Şihâbüddîn Abdullah bin Lütfullah el-Hâfî ya da daha yaygın adıyla Hâfız-ı Ebrû’ydu (ö. 833/1430). Külliyyatı içerisinde sadece yukarıda bahsettiğimiz *Zeyl-i Câmiu’t-tevârih* değil, aynı zamanda Şâmî’nin genel tarih kitabı olan *Zafer-nâme*’sinin ve özellikle Horasan tarihi hakkında zengin malumata sahip coğrafya kitabı *Zübdetü’t-tevârih*’inin (Tarihlerin Özü) yeniden düzenlenip yazılmış versiyonları vardı.

Şâmî, Yezdî ve Natanzî’nin eserleri temkinli bir şekilde kullanılmalıdır. İlk iki yazarın 1309 sonrası için Çağatay hanları hakkında verdikleri bilgiler hatalıdır. Hanların iktidarlarıyla alakalı tarihler yedi yıl erken verilmiştir.¹²⁶ Natanzî’nin Cuçi ve Çağatay’ın soyundan gelenler hakkındaki anlatısı, görünüşe bakılırsa sözlü aktarımlara dayanmaktadır ve genel bir çerçeve verecek şekilde oldukça yüzeyseldir. Ayrıca kronolojisi bu kadar güvenilir değildir. Burada kağanların şeceresi hakkında verilen malumat Yezdî’nin verdiklerine ya da *Muizzü’l-ensâb*’dakilere çok az benzemekte-

findan düzenlenen tıpkıbasımında ve Saîd Mîr Muhammed Sâdık ve Abdülhüseyn Nevâ’î editörlüğündeki son baskıda (Tahran, 1387 şm./2008, maalesef eseri göremedim) bulunur.

- 123 John E. Woods, *The Timurid Dynasty* (Bloomington, IN, 1990), s. 1-8. Ayrıca bkz. Sholeh A. Quinn, ‘The Mu’izz al-Ansâb and the Shu’ab-i Panjgânah as sources for the Chaghatayid period of history: A comparative analysis’, *CAJ* 33 (1989), s. 229-53; Shiro Ando, *Timuridische Emire nach dem Mu’izz al-ansâb. Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert* (Berlin, 1992), s. 13-50; Binbaş, ‘Structure and function’, s. 517-21; T. I. Sultanov, ‘Mu’izz al-Ansâb and spurious Chingizids’, *Manuscripta Orientalia* 2, 3.Bölüm (September 1996), s. 3-7.
- 124 TSM, yazma, Hazine 2152. Bkz. Emel Esin, ‘Hanlar Ulaki (The Succession of Kings): On the illustrated genealogy, with Uygur inscriptions, of Mongol and Temürid dynasties, at the Topkapı Library’, Walther Heissig and Klaus Sagaster (eds.), *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe* (Wiesbaden, 1989), s. 113-27; Binbaş, ‘Structure and function’, s. 509-14.
- 125 Beatrice Forbes Manz, ‘Ulugh Beg, Transoxiana and Turco-Mongolian tradition’, Markus Ritter et al (eds.), *Iran und iranisch geprägte Kulturen. Studien zum 65. Geburtstag von Bert G. Fragner* (Wiesbaden, 2008), s. 21-2).
- 126 Bunun sebebi için bkz. Michal Biran, ‘The Chaghadaids and Islam: The conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)’, *JAOs* 122 (2002), s. 745, n. 25).

dir.¹²⁷ Son olarak şunu da vurgulamak gerekir ki hem Şâmî hem de (özelikle) Yezdî, Çağatay tarihinin çarpıtılmış bir versiyonunu sunmaktadır. Bu çarpıtılmış versiyon, XIII. yüzyıldaki Barlas soyuna mensup Noyan Karaçar'la (ileride bahsedilecek) başlayacak şekilde Timur soyundan gelenlere oldukça gerçek dışı bir nüfuz ve otorite atfeder.

Çağatay Ulusu'nun batı yarısı 771'den (1370) itibaren Timur ve torunlarının hâkimiyeti altındayken, Doğu [Çağatay] Hanlığı (sonradan Moğolistan olarak bilinecek) özerkliğini muhafaza etti. 952'de (1546) Kaşgar'ı, Aksu'yu ve komşu şehirleri XIV. yüzyılın sonundan beri yöneten ve Doğu Çağatay hanlarıyla yakından ilişkili bir Türk-Moğol ailesine mensup Mirza Haydar Duğlât, *Târih-i Reşîdî* adlı eserini tamamlamıştı. Kendisi bu eserini iktidardaki Abdürreşîd Han'a ithaf etmişti. Müellifin başlıca amaçlarından birisi açık bir şekilde hanedanını methetmek ve mevcut saygın konumlarının çok daha eskilerden geldiğini ortaya koymaktı. Bunun bir benzerini Timurlu tarihçiler Timur'un torunları için de yapmışlardı. Timur'un Moğolistan'daki seferleri hakkında uzun alıntılar yaptığı Yezdî'nin *Zafer-nâme*'sinden başka Haydar, sözlü kaynaklara da müracaat etmiştir. Eserine Tuğluk Timur'un 748'de (1347) tahta çıkmasıyla başlar ve bu hükümdarın ihtidası hakkında faydalı bir anlatı sunar. Ancak bu ilk yıllar için daha fazla kayda değer bilgi vermez. Bunun sebebi kısmen Çağataylı Moğolların kendi geçmişleri hakkındaki sözde derin cehaletleridir. Ayrıca Haydar'ın Müslüman olmayan hanların faaliyetlerini anmaya hiç niyeti yoktur.¹²⁸ Sonuç olarak ulusun yaklaşık 1340 ilâ XV. yüzyılın ortaları arasında kalan tarihi henüz gün ışığına çıkmamıştır. Bunu aşmanın tek yolu, Timurlu yazarların eserlerinden elde edilen detaylardır.

Yaklaşık 1265'ten Sonra Moğolların Düşmanlarının Ülkelerinde Telifte Bulunan Yazarlar

Mısır ve Suriye'de bulunan Memlûk Sultanlığı (İlhanlıların başlıca düşmanıydı) muazzam hacimde bir tarih külliyyatı üretti.¹²⁹ İlk sırada Memlûk sultanlarının bireysel biyografileri bulunmaktadır. Özellikle iki biyografi-

127 Örneğin bkz. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 93, n. 54.

128 *TR*, I (metin), s. 106, 109-10, II (çev.), s. 85-6, 89. Thackston'ın tercümesi 2012'de yeniden yayımlandığından beri, onun editörlüğünü yaptığı 1996 baskısını kullanıyorum (*Classical Writings of the Medieval Islamic World: Persian Histories of the Mongol Dynasties*, I). Bu baskıda Farsça metin bulunmamaktadır.

129 Moğollar hakkındaki malzemenin örnekleri için bkz. Reuven Amitai-Preiss, 'Arabic sources for the history of the Mongol empire', *Mongolica* 5 (1994), s. 99-107. Memlûk kaynakları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Donald Presgrave Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography* (Wiesbaden, 1970); aynı yazar, 'Historiography of the Ayyûbid and Mamlûk epochs', Carl F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt, I. Islamic Egypt, 640-1517* (Cambridge, 1998), s. 418-32; özellikle ilk yıllar için bkz. Ulrich Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit* (Freiburg im Breisgau, 1970).

yi, Zâhir Baybars'ın hayatının anlatıldığı ve yazı işleri kâtibi (*kâtibü'l-inşâ*) Muhyiddin İbn Abdüzzâhir (ö. 692/1292) tarafından kaleme alınan *er-Ravdu'z-zâhir fî sîreti'l-meliki'z-Zâhir* ve Suriyeli İzzeddin Muhammed bin Ali Şeddâd (d. 613/1217, ö. 684/1285) tarafından kaleme alınan ancak tamamlanmayan *Târihü'l-meliki'z-Zâhir* adlı eserleri zikredebiliriz.¹³⁰ el-Mansûr Kalâvûn hakkında da iki biyografi kaleme alındı: İbn Abdüzzâhir'in *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-usûr fî sîreti'l-meliki'l-Mansûr* ve yeğeni Nasîrüddîn Şâfi bin Ali el-Askalânî (ö. 730/1330) tarafından yazılan *el-Fazlu'l-me'sûr min sîreti's-sultânî'l-meliki'l-Mansûr*.¹³¹ Bu müelliflerin hepsi Sultan'ın hizmetinde olduğu ve en azından İbn Abdüzzâhir'in *Ravd* adlı eserini Baybars'ın talebi üzerine yazdığı için bu eserler resmî tarih olarak ele alınmalıdır; tıpkı Reşîdüddîn'in eseri için geçerli olduğu gibi. Bu eserler Moğollarinkine zıt bir şekilde kendi evrensel iddialarını ortaya koyan hükümdarların bakış açısıyla yazılmışlardır. Bu hükümdarların elinde, tıpkı 660'ta (1262) Kahir'e'de olduğu gibi işlerine yarayacak bir Abbasi halifesi vardı.

Memlûk hâkimiyetindeki topraklarda da birbiriyle bağlantıları oldukça karmaşık önemli kronikler yazıldı. Mısır'da kaleme alınanlardan iki tanesi, hızla Sultan Nâsir Muhammed bin Kalavûn'un vekilliğine (*nâibü's-saltanat*) yükselen Memlûk komutanı Rükneddin Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr (ö. 725/1325) tarafından kaleme alındı. Hacimli eser *Zübdetü'l-fıkra fî târihi'l-hicre'nin* elimizdeki kısmı 709(1309–1310) tarihine kadardır. Bu eserin muhtasarı *Tuhfetü'l-mulûkiyye fî'd-devleti't-Türkiyye* ise 711(1311–1312) tarihine kadar gider ve uzun versiyonda olmayan bilgiler içerir. Baybars el-Mansûrî açık bir şekilde saltanatının dış ilişkilerine özel bir önem verir ve *Zübde*, Anadolu Selçukluları ve Altın Orda hakkında kıymetli malzemeler ihtiva eder.¹³² Bir başka Memlûk yetkilisinin oğlu Ebû Bekir bin Abdullah bin Aybek ibnü'd-Devâdârî, 735'te (1334–1335) ya da hemen sonrasında hacimli eseri *Kenzü'd-dürer ve cemîl-ğurer'i* derledi.¹³³ *en-Nehcü's-sedîd ve'd-dürrü'l-ferîd fî mâ ba'de't-târihi ibni'l-Amîd* adlı eser Kiptî Hristiyan tarihçi *el-Mufaddal ibn Ebi'l-Fedâil* tarafından 759'da (1358) kaleme alındı. Bu eser amcası el-Mekîn'in eserinin devamı niteliğindeydi. Mufaddal, görünüşe göre Nüveyrî'den faydalanmıştı. Ayrıca sık sık Zâhir Baybars'ın iki biyografisine ek olarak *Zübde*'den alıntılar yapıyordu. Bu-

130 Genel olarak bkz. P. M. Holt, 'Three biographies of al-Zâhir Baybars', Morgan (ed.), *Medieval Historical Writing*, s. 19-29.

131 Bkz. Linda S. Northrup, *From Slave to Sultan: The Career of al-Manşûr Qalâwûn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (679-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, FIS 18 (Stuttgart, 1998), s. 25-8.

132 Bkz. Donald Richards, 'Baybars al-Manşûrî's Zubdat al-fikra', Hugh Kennedy (ed.), *The Historiography of Islamic Egypt(c. 950-1800)* (Leiden, 2001), s. 37-44.

133 Muhtasar bir versiyonu için bkz. *Dürerü't-ticân*, eds. Gunhild Graf, *Die Epitome der Universalchronik Ibn ad-Dawâdâris im Verhältnis zur Langfassung*, IU 129 (Berlin, 1990), bizim çalışmamız için kayda değer bir şey içermemektedir.

nunla beraber eserini yaklaşık 1341'e kadar getirmiş ve önceki dönemler hakkında başka yerde bulunmayan bilgiler eklemiştir.¹³⁴

Memlûkların Suriye eyaletinde de önemli tarih kitapları kaleme alındı. Ebû Şâme, tarih yazma konusundaki Memlûk baskısından sadece birkaç yılla kurtulmuştu. Ancak yıllar sonra, kaleme aldığı tarih kitabının devamı niteliğinde, Şamlı dostu Alemuddîn el-Kasım el-Birzâlî (ö. 739/1339) tarafından *el-Muktefâ* kaleme alındı. Birzâlî'nin ilgi alanı bulundukları şehrin ötesine geçiyordu ve kendisi İlhanlılar hakkında kıymetli malzemeler sunuyordu. Ancak bizim hedefimiz doğrultusunda en önemli üç Suriyeli kaynak şunlardır: Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserinin devamı niteliğinde olan ve Kutbüddîn Musa el-Yûnînî (d. 640/1242, ö. 726/1326) tarafından kaleme alınan *ez-Zeylu Mir'âti'z-zamân*, Şemseddin Muhammed bin İbrahim el-Cezerî (d. 658/1260, ö. 739/1338) tarafından kaleme alınan *Havâdisü'z-zamân ve enbâuhâ ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân min ebnâihî* ve son olarak Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehebî (ö. 748/1348) tarafından yazılan hacimli eser *Târihü'l-İslâm*.¹³⁵ Bu üç eserin hepsinde, madde başı olan yılın altında, sadece olaylar değil önemli şahsiyetlerin vefatları da zikredilir. Zaten Cezerî'nin başlığından da bu anlaşılmaktadır. Zehebî ayrıca daha kısa *Düvelü'l-İslâm*'ı da yazmıştır. Hamâ'nın sondan bir önceki sultanı olan el-Müeyyed Ebû'l-Fidâ İsmail bin Ali (genellikle Ebû'l-Fidâ olarak bilinir, ö. 732/1331) tarafından kaleme alınan *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* sık sık müracaat edilen bir çalışmadır ve muhtemelen hak ettiğiinden fazla atıf yapılmıştır. 659'dan (1261) önceki dönem için bu eser İbn Vâsıl'ın *Müferric*'inden istifade etmiştir. İbn Vâsıl ise Ebû'l-Fidâ'nın hocalarından birisidir. Eserin orijinal bir kıymeti olmamakla birlikte müellif kendi yaşadığı dönem hakkında bazı faydalı bilgiler vermiştir. Daha küçük hacimli ve XIV. yüzyılın ortalarından kalan iki tarih kitabı, K. V. Zetterstéen tarafından 1919'da derlenmiştir. Bunlardan birisi, "Z yazarı"na ait anonim bir eserdir ve 1295'te İlhan Gazan'ın halkın nezdinde kabul görmesine dair görgü tanıklarının anlatılarına yer veriyordu. Bu kısım, büyük ölçüde Cezerî'nin eserini andırıyordu.

Muhtelif coğrafya kitapları da önemli tarihî bilgiler içermektedir. Baybars'ın biyografi yazarlarından biri olarak yukarıda bahsi geçen İzzeddin İbn Şeddâd'ın kaleme aldığı *el-A'lâku'l-hatîra fî zikri umerâi's-Şâm ve'l-Cezîre* topografik-tarihî bir sözlüktür. İlk önce bölgelere göre ayrılır, ardından yer isimleri alfabetik sırayla gelir ve çoğu zaman Moğol askerî faaliyet-

134 Metinde 666-668(1268-1270) ve 682-687(1283-1289) başlarını ilgilendiren iki önemli boşluk bulunmaktadır.

135 Zehebî 701(1301-2) ilâ 746(1345-1346) yıllarını kapsayan bir zeyl yazmıştır (matbu nüshanın 53. cildini teşkil eder) bkz. Moh. Ben-Cheneb/J. de Somogyi, 'al-Dhahabî', *EI2*, II, s. 215.

leri hakkında başka yerde bulunmayan bilgiler sunar.¹³⁶ Bu eserden daha sonra Şemseddin ed-Dimaşkî (ö. 727/1327) tarafından kaleme alınan bir diğer coğrafya eseri, *Nuhbetü'd-dehr fi acâibi'l-berr ve'l-bahr* adlı çalışmadır. Bu eser, kendisinden önceki Müslüman coğrafyacıların verdiği bilgileri tekrar eder fakat Moğol-Memlûk dönemi hakkında bazı orijinal bilgiler de sunar.¹³⁷

Şu ana dek listelenen yazarların kıymeti temelde Moğol hâkimiyetindeki bölgelerde üretilen anlatıları takviye etmelerinde ya da değiştirmelerinde yatar. Bu yazarlar bize, Moğol seferlerini ve diplomatik temaslarını anlatırlar ve bazen Moğol Asya'sında gerçekleşen olayların daha detaylı bir anlatısını sunarlar. Ancak Moğol İmparatorluğu'ndan gelen iki hacimli eser, Moğol meselelerine dair hem ayrı hem de birbiriyle bağlantılı araştırmaları açısından oldukça önemlidir. Bunlardan biri, *Nihâyetü'l-arab fi funûni'ledeb* adlı ansiklopedidir. Yazarı Şihâbüddîn Ahmed bin Abdülvehhab en-Nuveyrî (ö. 733/1333), Memlûk yönetiminde bir kâtipti ve Moğollarla ilk elden temas kurma imkânı bulmuştu. Eserinin tarihle ilgili kısmına Moğollarla alakalı bir bölüm de eklemişti.¹³⁸ Diğeriyse Şihâbüddîn Ahmed bin Fazlullah el-Ömerî (d. 700/1301, ö. 749/1349) tarafından kaleme alınan *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr* adlı ansiklopedidir.¹³⁹ Bu eser Moğollara daha da fazla yer verir (hatta başka yerlerde de onlara atıflar yapar). Ömerî, Cüveynî'nin eserinden oldukça istifade etmiştir. Hâlbuki kendisi Memlûk sultanının mektuplaşma dairesinin (divânü'l-inşâ) başında olması sayesinde efendisiyle diplomatik ilişki içindeki uzak bölgeler hakkında bilgi toplamak için müstesna derecede iyi bir konuma sahipti. Müslüman Hindistan ve Moğol toprakları da bu kapsamdaydı. Moğol İmparatorluğu hakkındaki mukaddimesinde ve Moğol hanlıklarını konu alan dört bölümde Ömerî, elçilerden olduğu kadar tüccarlardan aldığı bilgileri de sık sık kullanmıştı. Kendisinin bir diğer önemli özelliğiysse Moğol tarihi konusunda sultanın müttetikleriyle, yani Altın Orda Moğollarıyla aynı bakış açısını taşımasıydı. Bu, ilhanlarınkinden oldukça farklıydı. Aksi takdirde bu perspektiften yoksun olurduk.

Moğol hâkimiyetindeki İran'da aktif olan birkaç şahsiyet hakkında, Memlûk Sultanlığı'nda yazılmış biyografi sözlüklerinde bilgi bulabiliriz. Özellikle İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) yazdığı *Vefeyâtü'l-a'yân* ve bunun devamı mahiyetinde olan ve Hristiyan müellif İbnü's-Sukâî'nin (ö.

136 D. Sourdell, 'İbn Shaddâd, 'Izz al-Dîn', *EI2*, III, s. 933.

137 Bkz. D. M. Dunlop, 'al-Dimashkî', *EI2*, II, s. 291.

138 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-arab, al-Nuwayrî*, XXVII, eds. Sa'id el-Feth Âşûr ve diğerleri (Kahire, 1405/1985), s. 300-419. Müellifin Moğollarla temasları hakkında bkz. Reuven Amitai, 'Did Chinggis Khan have a Jewish teacher? An examination of an early fourteenth-century Arabic text', *JAOs* 124 (2004), s. 691-2. Daha genel bilgi için aynı yazar, 'Al-Nuwayrî as a historian of the Mongols', Kennedy (ed.), *Historiography*, s. 23-36.

139 Yazar hakkında bkz. K. S. Salibi, 'İbn Faḍl-Allâh al-'Umârî', *EI2*, III, s. 758-9.

726/1326) kaleme aldığı *Tâli Kitâbi Vefeyâtî'l-a'yân'*ı zikredebiliriz. Halil bin Aybek es-Safedî'nin (ö. 764/1363) muazzam biyografi sözlüğü *el-Vâfi bi'l-vefeyât* ve aynı yazarın daha kısa bir çalışması *A'yânü'l-asr* (sadece kendi döneminde vefat edenleri incelemiştir) Moğollar hakkında daha fazla madde içermektedir. Safedî'nin maddelerinden bazıları, arkadaşı Ömerî'nin *Mesâlikî*'ni temel alır. Safedî ayrıca Zehebî'nin *Târîhü'l-İslâm*'ındaki ve diğer kaynaklardaki vefat bilgilerinden de istifade etmiştir. İbnü'l-Fuâtî'nin eseri gibi Safedî'nin her iki sözlüğü de (Gazan, Çağatay'ın soyundan gelen Tarmaşirin Han ve Cuçi'nin torunlarından Özbek Han gibi) sadece Müslüman olan Moğol hanlarını değil; "kâfir" olan Cengiz Han, Hülegü, Kubilay ve Özbek'in selefi Tokta gibi hanları ve Kutluğ Şah gibi Moğol askerî yetkilileri de içerir.¹⁴⁰

Hint-Müslüman yazarlar hakkında da bir çift söz etmek gerekir. Bağımsız Delhi Sultanlığı içerisindeki olayları kayıt altına alan Müslüman yazarlar, maalesef farklı açılardan, çağdaşları Memlûk tarihçilerinin gerisinde kalmışlardır. Cüzcânî'nin eserinden sonra, Emir Hüsrev'in (ö. 725/1325) tarihî mesnevilerinin dışında, belirli bir dönem boyunca kaleme alınıp da günümüze ulaşmış hiçbir tarihî kaynak yoktur. Bu ölü dönem, Ziyaüddîn Baranî'nin (758/1357) *Târîh-i Firûzşâhî*'sine ve bundan biraz daha önce yaklaşık 1350'lerde, Behmenîlerden kopmuş Dekken Sultanlığı'nda Abdülmelik İsamî'nin yazdığı *Futûhü'l-selâtîn*'e kadar devam etmişti. Moğol istilalarını sınırlı bir şekilde ele almalarına rağmen her iki eserden de bu kitapta istifade ettik. İsamî'nin manzum ve Firdevsî'nin XI. yüzyıldaki *Şâh-nâme*'sini model alan eseri, (bazen yüzeysel olsa da) gelecekteki tarih yazımına yakın bir niteliktedir. Baranî'nin eseriye, görünürde Cüzcânî'nin *Tabakât*'ının devamı şeklinde tasarlınsa da daha soyut bir çalışmadır. Sultanların hükümlerlerini İslâm tarihinin felsefesini anlamak için bir araç olarak kullanmamamızı ister.¹⁴¹

Bu bölümün olmazsa olmazlarından biri de Orta Çağ'ın en meşhur Arap Müslüman seyyahıdır. Asıl adı Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed bin

140 WW, XI, s. 197-9 (Cengiz Han), XIII, s. 348 (Kutluğ Şâh), XVI, s. 469 (Tuktâi < Tokta), XXIV, s. 185 (Kubilay), ve XXVII, s. 399-401 (Hülegü). AA, II, s. 666-7 (Kutluğ Şâh), s. 854 (Tuktâi). JT, II, s. 1278'e göre (DzhT, III, s. 320; CC, s. 446); Kutluğ Şâh Müslümandı ancak Safedî onun "kâfir" olduğunu düşünüyordu (referans aldığı Zehebî de öyle düşünüyordu, TI, LIII, s. 61). Ancak bu durum eserin geniş kapsamına halel getirmektedir. Genel olarak bkz. Donald P. Little, 'Al-Şafadî as a biographer of his contemporaries', Little (ed.), *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes* (Leiden, 1976), s. 190-210.

141 Bu iki esere dair araştırmalar için bkz. Peter Hardy, *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing* (Londra, 1960), 2. ve 6. Bölümler. Farklı yerlerdeki yorumlar için bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, 3. ve 8. Bölümler, eserlerin problemli yanlarını vurgular. Baranî hakkında ayrıca bkz. Blain H. Auer, *Symbols of Authority in Medieval Islam: History, Religion and Muslim Legitimacy in the Delhi Sultanate* (Londra and New York, 2012), s. 20-1 ve indeks, 'Ziyâ' al-Dîn Baranî' maddesi.

Abdullah el-Levâtî et-Tancî olan İbn Battuta, memleketi Tanca'dan 725'te (1325) ayrılmış ve Moğol dünyasının büyük bir kısmını dolaşmıştı. İlhanlı, Altın Orda ve Çağatay Hanlığı'nda seyahat edip birkaç yıl geçireceği Hint alt kıtasına geçmişti. Seyahatlerine dair notlarını *Tuhfetü'n-nuzzâr fî ğarâibi'l-emsâr* adıyla 757'de (1356) tamamladı. Bu eser, kuzeyde bulunan iki Moğol Hanlığı hakkındaki malumatımızı büyük ölçüde zenginleştirecekti.¹⁴² Bununla beraber İbn Battuta'nın eseri problemlidir. Müellifin amacı, İslâm'ın ulaştığı bütün ülkeleri dolaşmaktır. Aslında buna İbn Cüzeyy'in amacı da denebilir. Zira Fas sultanının emriyle İbn Battuta, memleketine döndükten sonra eserini İbn Cüzeyy'e dikte etmişti. Bu durum anlatıda çarpıklıklara neden olmuştur, dolayısıyla kronolojide bazı tutarsızlıklar söz konusudur.¹⁴³ Ayrıca bazı seyahatlerin hakikati şüphe uyandırmaktadır. Günümüzde kesin bir şekilde biliyoruz ki İbn Battuta'nın Bulgar seyahati düzmedir. Volga'dan Konstantinapolis'e yapılan seyahate dair notlar (bazı kısımları kafa karıştıracak derecede belirsizdir) hem gerçek bilgiler (örneğin yarı efsanevi derviş Sarı Saltuk hakkındaki bilgiler) hem de hayal ürünü malzemeler içerir.¹⁴⁴ Yuan hâkimiyetindeki Çin'i konu alan bölüm de müellifin sözde orada kaldığı dönemle çelişen bilgilerle doludur. Öte yandan, anlatının şüphe uyandıran kısımları bile kulağa doğru gelen detaylar içermektedir.¹⁴⁵ Müellifin doğruluğundan şüphe duymaya-çağımız bağlamlarda *Tuhfetü'n-nuzzâr*'dan da istifade edeceğiz.

İlhanlı Ülkesinde Olmasına Rağmen Sünnî İslâm Geleneğinin Dışında Yazan Tarihçiler:

İlhanlı Devleti'nde azınlıkları temsil eden yazarlar arasında öncelikle iki Şîî yazarı ele alabiliriz. Bunlardan daha meşhur olanı gökbilimci Nasîrüddîn Tûsî'dir (d. 597/1201, ö. 672/1274). Hülegü'ye hizmet etmek

- 142 Bkz. D. O. Morgan, 'İbn Battûta and the Mongols', *JRAS*, 3rd series, 11 (2001), s. 1-11 (özellikle s. 2-3, s. 9, 10). Eserin tamamlanması hakkında bakınız IB, IV, s. 451 (çev. Gibb and Beckingham, s. 978).
- 143 Ivan Hrbek, 'The chronology of Ibn Battûta's travels', *Archiv Orientalni* 30 (1962), s. 409-86, maalesef tamamlanmamış çığır açıcı bir çalışma. Seyahatlere dair harika bir Giriş için bkz. Ross E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the 14th Century*, 2nd edition (Berkeley and Los Angeles, CA, 2005; güncellenmiş önsözle yeniden basım, 2012).
- 144 Bu konuda bir literatür taraması için bkz. Stephan Conermann, *Die Beschreibung Indiens in der "Rihla" des Ibn Battûta. Aspekte einer herrschaftssoziologischen Einordnung des Delhi-Sultanates unter Muhammad Ibn Tuğluq* (Berlin, 1993), s. 11-22. Ayrıca bkz. S. Janicsek, 'İbn Battûta's journey to Bulghâr: Is it a fabrication?', *JRAS* (1929), s. 791-800; H. T. Norris, 'İbn Battûta's journey in the north-eastern Balkans', *Journal of Islamic Studies* 5 (1994), s. 209-20.
- 145 C. F. Beckingham, 'The Rihla: Fact or fiction?', Ian Richard Netton (ed.), *Golden Roads: Migration, Pilgrimage and Travel in Mediaeval and Modern Islam* (Richmond, Surrey, 1993), s. 87.

için 653'te (1255) İsmailî Haşhaşilerden ayrılan Tûsî,¹⁴⁶ hilafetin yıkılmasına bizzat şahitlik etti. Daha sonra bu konuda, *Keyfiyyet-i Vâkıa-yi Bağdâd* adında bir risale kaleme aldı. Bu risale, Cüveynî'nin *Târîh-i Cihânguşâ* adlı eserinin bazı yazmalarına eklenmiş vaziyette bulundu. Ayrıca Negübey bin Mesud'un müsveddesini yazdığı tarih kitabına da eklenmişti. Bunlardan başka İbnü'l-İbrî'nin (Bar Hebraus) *Muhtasar*'ı ve Reşîdüddîn için de kaynaklık etti.¹⁴⁷ Möngke hakkında Cüveynî'nin yaptığı gibi Tûsî de Hülegü'den bahsederken eserinin başında "huzur ve güvenin taşıyıcısı ("mâde-yi emn-u emân") nitelemesini yapmıştır.¹⁴⁸ Bu durum geleneksel bir dalkavukluk değildir. Şiîlerin nefret ettiği bu hilafetin yıkılması bir sevinç meselesidir. Nitekim Reşîdüddîn'e göre Hülegü Bağdat'a doğru ilerlerken, Tûsî onu tüm samimiyetiyle cesaretlendirmişti ve şehrin ele geçirilmesinin hiçbir kötü sonuç doğurmayacağına inandırmıştı.¹⁴⁹

Diğer Şiî yazar, Şefiüddîn Ebû Cafer Muhammed bin Ali bin Tabâtabâ'dır ve daha çok İbnü't-Tiktakâ olarak bilinir. *Kitâbü'l-fahrî* adlı eserini 701'de (1302) İlhanlıların Musul Valisi Fahrüddîn İsa'ya ithaf etmiştir. Bizim çalışmamız için 656(1258) yılına kadar hilafetin tarihini ele alan bu eserin en ilginç yanı, Moğol dönemi hakkında içerdiği az miktardaki anekdotlardır. Müellif bazı durumlarda fatihler hakkındaki görüşlerini belirtmiş ve yıkılmasından önce Abbasi hilafetine dair fikir beyan etmiştir. Her iki meselede de dengeli ve adil bir tutum sergilemiştir. Hatta Şiî olmasına rağmen eski düzenin bozulmasından pişmanlık duyduğu öne sürülmüştür.¹⁵⁰ Fakat yine de İlhanlılara sempati duymaktadır. Kendisi bize Bağdat'ın ele geçirilmesinin ardından Hülegü'nün bütün âlimleri çağırıp onlara adil ama kâfir bir hükümdarın mı yoksa adaletsiz ama Müslüman bir sultanın mı yönetiminin daha iyi olduğunu sorduğunu anlatır.¹⁵¹

İkinci grup Hristiyan yazarlardan da farklı bir perspektif kazanıyoz. Yakubi (Monofizit)** Hristiyan piskoposu Gregorius Ebül-Ferec, daha yaygın adıyla Bar Hebraeus ya da Arapça şekliyle İbnü'l-İbrî (d.

146 Kendisi hakkında bkz. H. Daiber, 'al-Tûsî, Naşir al-Dîn', *EI2*, X, s. 746-50.

147 Cüveynî'nin Kazvîni edisyonunda basıldı (TJG, III, s. 280-92) ve tercümesi J. A. Boyle, 'The death of the last 'Abbasid Caliph: A contemporary Muslim account', *JSS* 6 (1961), s. 150-61.

148 Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 280 (krş. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph', s. 151).

149 JT, II, s. 1007 (CC, s. 350). Bu teşviğin bir özeti de (burada Tûsî karşımıza anonim bir âlim olarak çıkar) İbnü't-Tiktakâ'da geçer, s. 190 (çev. Whitting, s. 135-6).

150 James Kritzeck, 'Ibn al-Tiqtaqâ and the fall of Baghdad', James Kritzeck and R. Bayly Winder (eds.), *The World of Islam: Studies in Honour of Philip K. Hitti* (Londra ve New York, 1959), s. 182-4. Farsça bir tercümesi olan Hindüşâh b. Sencer b. Abdullah b. Sâhibî Nahcivânî'nin *Tecâribü's-selefi* (723/1323) aslında İlhanlı dönemine ait anekdotları göz ardı eden bir yeniden düzenlemedir: E. G. Browne, 'The Tajaribu's-Salaf, a Persian version of the Arabic Kitabu'l-Fakhri', *Centenary Supplement of JRAS* (Londra, 1924), s. 245-54.

151 İbnü't-Tiktakâ, 21, II. a. s. 1-6 (çev. Whitting, s. 14).

** Hz. İsa'nın ilahî yönünün beşerî yönünü yuttuğuna inanan Hristiyan anlayışı. (ç.n.)

1225–1226, ö. 1286), 1260 yılında Halep başpiskoposuyken (metropoliti) kısa süreliğine Moğollar tarafından esir alındı. Dört yıl sonra, Hülegü tarafından Doğu Mefriyânlığını*** onaylayan bir *pukdânâ* (yarlıg ya da ferman) aldı. Pek çok sahanın yanında teoloji, ruhanîlik, diyalektik, fizik ve astronomi alanlarını kuşatan geniş bir repertuara sahip Bar Hebraeus, biri Süryanice diğeri Arapça olmak üzere iki tarih kitabı kaleme aldı. Süryanice yazılan *Maktbânût zabné*, müellifin kardeşi Bar Savma tarafından 1296 yılına kadar götürülür ve iki bölümden oluşur. Genellikle “Kronografi” adı verilen birinci bölüm yaratılıştan itibaren dünya tarihini ele alıyor. Ancak coğrafi kapsam olarak Reşîdüddîn’in eseri kadar iddialı değildir. Bazı ciddi değişikliklere rağmen Cüveynî’nin tarihinden de epey istifade etmiştir.¹⁵² Bununla birlikte diğer taraftan başka kitaplarda bulunmayan pek çok olay hakkında bir görgü şahidi olarak önemli bilgiler vermektedir. İkinci bölümse *Chronicon ecclesiasticum* adını taşımaktadır ve temelde Yakubi Kilisesi’nin bir tarihidir. Yine de yeri geldikçe Moğol yönetiminin tarihine dair detaylar vermektedir.

Süryanice eserinde Bar Hebraeus, Moğol döneminin başlarına ait özellikle bir yöne dikkat çekiyordu: Müslüman iktidarının kısıtlamalarından kurtarılan ve bir ölçüde özgür bırakılan bir toplumun reaksiyonu. Bağdat’ta yaptıkları katliamda Moğolların Hristiyanlara nasıl dokunmadığını vurguluyordu. Ayrıca Hülegü ve kıdemli eşi Dokuz Hatun’un vefatlarının ardından yas tutuyor ve onlara “Hristiyan dinini zafere ulaştıran iki büyük ışıık” diyordu.¹⁵³ Fakat her ne kadar kariyeri Hristiyanlığın altın dönemine denk gelse de Bar Hebraeus Moğol yönetimi altında Hristiyanların çektiği sıkıntıları gizlemedi.¹⁵⁴ Eserini devam ettiren kardeşi Bar Savma onun kadar gayretli değildi. Cüveynî, Moğolların Müslümanlara bir zamanlar saygı duyduğunu belirtiyor fakat artık onlara itibar etmediğinden şikâyet ediyordu. Oysaki Bar Şauma Moğolların Hristiyanlara karşı da aynı tutumu sergilediğini gözlemliyordu. Sebebiyse (İlhan Gazan’ın 1295’teki ihtidasını referans alarak) Moğolların tamamen İslâm’a girmesiydi.¹⁵⁵

Bar Hebraeus’un diğer tarih kitabı *Muhtasarü târihi’d-düvel*’in farklı bir tarzı vardı. Bar Savma’ya göre bu, *Kronografi*’nin eksik bir Arapça tercümesi olduğu ve kardeşinin ölümünden hemen önce, Merâğa’daki Müslüman cemaatinin talebi üzerine eserini kaleme almaya başladığı için (*Muhtasar*

*** Süryânî Ortodoks Kilisesi’nde en yüksek ikinci makam, Patrik’ten hemen sonra gelir. (ç.n.)

152 Bkz. Pier Giorgio Borbone, ‘Barhebraeus e Juwaynî: un cronista siro e la sua fonte persiana’, *Egitto e Vicino Oriente*27 (2004), s. 121-44.

153 BH, s. 431, 444, sırasıyla.

154 Örneğin BH, s. 433,449, 458.

155 BH, s. 354. Krş. *TJG*, I, s. 60 (*HWC*, s. 78).

1284'e kadar gider)¹⁵⁶ uzun bir süre boyunca Süryanice dünya tarihinin sadece Arapça bir özeti olarak kabul edildi. Ancak görünüşe göre *Muhtasar*, sadece *Kronografi*'deki detayların bazılarını atlamakla kalmamış, aynı zamanda oradan çıkarılan malzemeyi de içermiştir. Örneğin Nasîrüddîn Tûsî'nin Bağdat'ın düşmesine dair anlatısının bir versiyonu.¹⁵⁷ Ayrıca *Kronografi*'nin Süryani Mihail'in (ö. 1199) eserini model alan bir Hristiyan tarihi olduğu bir yerde, *Muhtasar* Müslüman bir okuyucu kitlesini hedeflemiştir. *Muhtasar* ayrıca edebî üslup ve kapsam açısından geleneksel İslâm histografyası türüne birebir uyaktadır.¹⁵⁸

Tash'itâ d-mâr Yahballâhâ qâtôlikâ d-madnhâ wad-rabban Şawmâ sâ'orâ gawânâyâ adlı eser, İlhanlı döneminin başlarındaki Hristiyan tarihini değiştirmesi konusunda Bar Hebraeus'un Süryanice tarih kitabındaki anlatıdan daha canlı bir portre çizer. Nesturi Katolik bir lider olan ve 1281'de Kubilay Kağan'ın hâkimiyetindeki topraklardan birinden İran'a arkadaşı ve danışmanı Rabban Şauma'yla (ö. 1294) gelen III. Mar Yahballâhâ'nın (ö. 1317) Süryanice bir biyografisi konumundaki bu eser, Şawmâ'nın 1287–1288'de İlhan Argun'un elçisi olarak yaptığı Avrupa seyahatine dair kendi notlarını (Farsçadır fakat günümüze ulaşmamıştır) içerir. *Tash'itâ*'nın bizim için önemi, Müslüman olmayan İlhanlı hâkimiyeti altındaki kiliselerin ayrıcalıklı konumu ve İlhanlıların ihtidasından önce ve sonra Müslümanların yaşadığı musibetler hakkında verdiği bilgilerdir. Yakın zamanda bu eserin müellifinin Yahballâhâ'nın halefi II. Mar Timotheos olabileceği öne sürülmüştür. Kendisi bir zamanlar Erbil'in başpiskoposuydu ve faaliyetleri görünürde hiçbir fayda vermeyen Yahballâhâ için bir savunma yazmaya teşebbüs etmişti.¹⁵⁹

Bir dizi anonim vakanüvis tarafından müsveddesi çıkarılan ve XVIII. yüzyılın başlarında bir araya getirilen Gürcü Kroniği *K'artlis ts'chovreba*, bu kitapta işimize yarayacak malzemeler içermektedir. Fakat Ermeni tarihçiler bizim için çok daha önemli bir grup teşkil etmektedir.¹⁶⁰ Çoğunluğu itibarıyla Gürcistan Krallığı'na tâbi olan fakat 1236–1239 yıllarında Moğol hâkimi-

156 Bar Hebraeus, *Chronicon ecclesiasticum*, ed. and tr. Jean-Baptiste Abbeloos and Thomas Joseph Lamy (Louvain and Paris, 1872-7), III, Latin trans. cols 468, 470 (English trans. BH, Introduction, s. xxviii-xxix).

157 G. M. Wickens, 'Nasir ad-Din Tusi on the fall of Baghdad: A further study', *JSS* 7 (1962), s. 28-9; 32-5'te *Muhtasar*'ın bir tercümesini verir.

158 Denise Aigle, 'Bar Hebraeus et son public à travers ses chroniques en syriaque et en arabe', *Le Muséon* 118 (2005), s. 87-107; aynı yazar, 'The historiographical works of Bar-hebraeus on the Mongol period', Aigle, *The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History* (Leiden and Boston, MA, 2015), s. 66-88. Ayrıca bkz. Susanne Regina Todt, 'Die syrische und die arabische Weltgeschichte des Bar Hebraeus - ein Vergleich', *Der Islam* 65 (1988), s. 60-80.

159 Heleen Murre-Van den Berg, 'The Church of the East in Mesopotamia in the Mongol period', Roman Malek (ed. with Peter Hofrichter), *Jingjiao: The Church of the East in China and Central Asia* (Sankt Augustin, [2006]), s. 391-3.

160 Bunlar hakkında bir araştırma için bkz. Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)* (Leiden and Boston, MA, 2011), s. 10-26.

yetine giren Büyük Ermenistan'da üç tarihçi neşet etti. Genceli Kirakos (Arrân'daki Müslüman kasabası Gence'den geliyordu) eserinin ilk kısmını 1241'de tamamlamıştı. Ancak 1272'deki ölümüne yakın zamana kadar eserini yazmaya devam edecekti. İkincisi Vardan Arewelts'i'dir (ö. yaklaşık: 1270); üçüncüsüyse eserini yaklaşık 1313'te tamamlayan Aknerli Grigor'dur. İlk iki yazar, olayların makul ve ölçülü bir anlatısını sunmuşlardır. Grigor'un eseriye bazen oldukça hayalperest olabilmektedir. Daha taraflı bir bakış açısını Step'anos Orbelian'da (ö. 1304) görüyoruz. Kendisi yönetici aile Sunik'ten (Siwnik) gelmektedir. Bu şahıs, Moğolların Hristiyan sempatisini, kendi babasının ve akrabalarının İlhanlılar üzerindeki nüfuzunu abartma eğilimindedir. Küçük Ermenistan ya da Kilikya Ermeni Krallığı'nda da muhtelif yıllık dizileri kaleme alınmıştır. Bu ülkenin hükümdarı I. Het'um (1226–1270) Moğollara haraç ödüyordu ve 1254'te Möngke Han'ın sarayını ziyarete gitmişti. Bu kroniklerden bir tanesi, kralın yüksek rütbeli kardeşinin, Smbat'ın (ö. 1269) ismini taşıyordu. Smbat 1246'da Het'um'un Güyük Kağan'a bağlılığını bizzat iletmisti.

Kral Het'um'un genellikle Korykoslu Hayton olarak bilinen yeğeni ve adaşı, Küçük Ermenistan'dan sürülmüştü. Kendisi Premonstratensian tarikatının papazlarından. Bu yüzden farklı bir kategori altında ele alınabilir. Papa V. Clement, Kıbrıs Krallığı'nın görevlendirmesiyle Batı Avrupa'ya gelen Hayton'dan, Memlûklara karşı olası bir Haçlı Seferi için en iyi rotayı belirlemek amacıyla bir risale kaleme almasını istedi. Hayton bu doğrultuda *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient* adlı eserini 1307'de tamamladı (aynı yıl Latince versiyonu da okuyucuyla buluşacaktı). Bu eser, Moğol hanlıklarının tarihine dair bir araştırma içerir. İlk bakışta Hayton'un referansları hatasız görünür. Bize Cengiz Han'dan Möngke'nin tahta çıkışına kadar geçen dönem için "Tartar" tarihlerini kullandığını, Möngke'den Hülegü'nün ölümüne kadar olan dönem içinse amcası I. Het'um'dan duyduğu bilgilere dayandığını, Abaka'nın tahta çıkışından itibaren de kendi tecrübelerini yazdığını söyler. Daha öncesinde, İlhanlı kuvvetlerinin 1303'teki Suriye işgaline şahsen katıldığından bahseder.¹⁶¹ Ancak yine de eser kusurludur. İlk olarak anlatılanlardan bir kısmı yanlıştır ve bazıları sadece efsanedir.¹⁶² Step'anos Orbelian gibi Hayton da akrabaları açısından edebî kayırmacılığa (nepotizm) girer. Möngke Han'ın Kral Het'um'a 1254'te verdiği ayrıcalıklardan oldukça abartıyla bahseder. Fakat aynı zamanda Moğol tarihinin de taraflı bir versiyonunu sunar ve Gazan'ın yakın zamandaki ihtidasını örtbas etmeye

161 Hayton of Gorighos, *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient*, ed. Ch. Kohler, *Recueil des Historiens des Croisades: Documents arméniens*, II (Paris, 1906), Fransızca metin, s. 213, 203 (Latince versiyon, s. 334, 324), sırasıyla.

162 Denis Sinor, 'Le réel et l'imaginaire dans la description des Mongols dans la Flor des Estoires de la Terre d'Orient de Hayton', *Actes du Colloque «Les Lusignans et l'Outre Mer» Poitiers-Lusignan 20-24 octobre 1993, Auditorium du Musée Sainte-Croix - Poitiers (Poitiers, [1994?])*, s. 276-80.

çalışır.¹⁶³ Bunun sebebi *La Flor des Estoires*'in bir propaganda eseri olmasıdır. İran Moğolları'yla Latin Batı arasında bir ittifak tesis etmeyi amaçlamaktadır ve bu, Hayton'un kuşatma altındaki yurdu için tek umududur.¹⁶⁴ Bir başka deyişle kendisi öncelikle ve en önemli kimliği olarak bir Ermeni soylusudur. Haçlı Seferi teorisyenliği ve tarihçiliği sonradan gelmektedir.

Hristiyan Avrupalı Gözlemciler

Burada ele alacağımız son malzeme, Latin Avrupalı Hristiyanların eserleridir.¹⁶⁵ Venedikli tüccar bir ailenin mensubu meşhur Marco Polo'ya atfedilen *Devisament du Monde* problemli bir kaynaktır. Polo, Uzak Doğu'ya yaptıkları ikinci seyahatte babasına ve amcasına eşlik etmişti ve kendisi de yaklaşık 1274'ten 1290'a kadar Kubilay'ın hizmetinde bulunmuştu.¹⁶⁶ Söz konusu eser bir seyahatname değildir ancak bir sonraki paragrafta bahsedilecek kitaplar gibi bu da bilinen dünyanın keşfini hedeflemektedir. Dolayısıyla eserin hangi kısmının şahsî gözleme dayalı olduğu, hangi kısmının kulaktan dolma bilgiler aktardığı belli değildir. Ayrıca eserin yazım geleneği oldukça karmaşıktır. Polo'nun Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırdan daha doğuya geçmediği ve dolayısıyla Çin'de hiç bulunmadığı iddia edilmiştir. Ancak bu görüş artık tamamen çürütülmüştür.¹⁶⁷ Yine de *Devisament*'te faydalanacağımız gözlemler mevcuttur. Muhtemelen en eski metinde bulunabilecek bilgilerle kendimi sınırlamaya çalıştım. Bu metin XIV. yüzyılın ilk yıllarından gelmektedir ve künyesi Paris ms. fr. 1116'dır ve yakın zamanda Philippe Ménard tarafından yayımlanmıştır.

Daha önemli bir kesim, keşişler tarafından yeni kurulan Dilenci Tarikatları'ndan Fransiskenler ve Dominikenlerdir. Bunlar kâh resmî diplomatik heyetler olarak kâh misyonerler olarak (bazen her iki sıfatla da) 1245–1255 yıllarında Moğol hâkimiyetindeki topraklarda seyahat ettiler. Papa IV. Innocent tarafından

163 Peter Jackson, 'The crisis in the Holy Land in 1260', *English Historical Review* 95 (1980), s. 485-6.

164 David D. Bundy, 'Het'um's *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient*: A study in medieval Armenian historiography and propaganda', *Revue des Études Arméniennes*, n.s., 20 (1986-7), s. 223-35. Dashdondog, *Mongols and the Armenians*, s. 22-4. Burada Hayton'un eseri çok daha geçerli kabul edilmektedir.

165 Genel olarak bkz. Peter Jackson, 'Western European sources', Michal Biran ve Hodong Kim (eds.), *The Cambridge History of the Mongol Empire*, II [yayın aşamasında].

166 John Larner, *Marco Polo and the Discovery of the World* (Londra and New Haven, CT, 1999), harika bir Giriş içerir.

167 Bu iddia için bkz. Frances Wood, *Did Marco Polo Go to China?* (Londra, 1995). Oldukça ikna edici itirazlar ve iddianın çürütülmesi hakkında bkz. Igor de Rachewiltz, 'Marco Polo went to China', *ZAS* 27 (1997), s. 34-92, 'Addenda and corrections (ekler ve düzeltmeler)'le beraber, *ZAS* 28 (1998), s. 177; Stephen G. Haw, *Marco Polo's China: A Venetian in the Realm of Khubilai Khan* (Londra and New York, 2006); Hans Ulrich Vogel, *Marco Polo Was in China: New Evidence from Currencies, Salts and Revenues* (Leiden and Boston, MA, 2013).

1245'te gönderilen üç elçilik heyetinden birisi, Dominiken mensubu Ascelin liderliğindeki heyetti ve Yakın Doğu'ya gidip 1247'de Büyük Ermenistan'da Moğol komutan Baycu'yla görüşmüştü. Bu heyetkilerden Saint Quentinli Simon'un kaleme aldığı *Historia Tartarorum* her ne kadar günümüze ulaşmasa da bir başka Dominiken mensubu Beauvaisli Vincent'in (yaklaşık: 1253) yazdığı *Speculum historiale*'de bu eserden uzun alıntılar vardır. Bu eserde ayrıca Moğolların Anadolu Selçukluları'yla ilişkilerine dair başka yerlerde bulunmayan bilgilere de rastlanmaktadır.¹⁶⁸ Fransisken mensubu Plano Carpinili Johannes (Giovanni del Pian di Carpine) ise bir başka heyetin başındaydı. Bu heyet, Pontus bozkırı üzerinden Moğolistan'daki Güyük Kağan'ın sarayına gitmişti (1245–1247). Plano Carpinili Johannes bize Moğol İmparatorluğu hakkında Batı'da kaleme alınan en önemli eserlerden birini bırakmıştır: *Ystoria Mongalorum*. Bir diğer Fransisken mensubu ve kendisine "C. de Bridia" diyen şahıs da *Hystoria Tartarorum* adlı bir eser kaleme almıştır (1247). Bu eser daha çok "Tartar Relation" olarak bilinir. Müellifin, Plano Carpinili Johannes'in batı bozkırındaki Moğol kışlalarında kalan yoldaşlarından biri olması ihtimal dâhilindedir. Üçüncü Fransisken ve yine kuzey bozkırı üzerinden bir misyonerlik heyetiyle Moğolistan'a giden (1253–1235) Rubruklu Willem'in *Itinerarium'u*, yazarın tecrübelerinin oldukça detaylı ve canlı bir anlatısıdır ve Fransa Kralı IX. Louis'e hitaben kaleme alınmıştır.¹⁶⁹

Sonraki asırda, Moğol topraklarında daha fazla sayıda dilenci tarikat grupları dolaştı. Bazıları Papalık elçileri olarak faaliyette bulunmalarına rağmen (özellikle Fransisken mensubu Marignollili Giovanni, kendisi 1338–1345 yılları arasında Papa XII. Benedict tarafından Shundi adıyla hüküm süren Yuan İmparatoru Togon Temür'e elçi olarak gönderilmişti) bu grupların çoğu misyonerlik faaliyeti sebebiyle Çin'de bulunuyorlardı. Bunların içinde, 1290'larda Yakın Doğu'da aktif olan Dominiken mensubu Monte Crucisli Riccoldo da vardı. Eserleri arasında o dönemde İlhanlıları tasvir eden *Liber peregrinationis ve Akka şehrinin düşmesine* (1291) tepki olarak kaleme alınmış beş adet *Epistolae ad ecclesias triumphantem* vardı. Keşişlerin dini yayma faaliyetlerini desteklemek için XIV. yüzyılda Papalık, iki büyük başpiskoposluk tesis etti. Bunlardan birisinin merkezi Moğol hanının başkenti Hanbalık'ta (Dadu, eski adı Zhongdu, modern Pekin'e yakın), diğerininkiyse Kuzeybatı İran'da İlhan Ölceytü'nün karargâhlarından Sultâniye'de bulunuyordu. İkinci başpiskoposluk Sultâniye'nin başında, Dominiken mensubu Guillaume Adam vardı. Kendisi 1318'de *Tractatus*

168 Gregory G. Guzman, 'Simon of Saint-Quentin as historian of the Mongols and Seljuk Turks', *Medievalia et Humanistica* 3 (1972), s. 162-5.

169 Genel olarak bkz. Igor de Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans* (Londra, 1971), dördüncü ve altıncı bölümler; özellikle Plano Carpinili Johannes ve Rubruklu Willem hakkında, Peter Jackson, 'Franciscans as papal and royal envoys to the Tartars (1245-1255)', Michael J. P. Robson (ed.), *The Cambridge Companion to Francis of Assisi* (Cambridge, 2012), 224-39.

quomodo Sarraceni sunt expugnandi adlı eserini kaleme aldı. Eser temelde bir Haçlı Seferi risalesidir ve dönemin İlhanlıları hakkında doyurucu bilgiler verir. Guillaume onları Latin Batı için potansiyel müttefikler olarak görüyordu. Son olarak Fransiskanlar tarafından yazılan mektuplar da İslâmlaşma süreci geçiren iki Moğol devletinde, yani 1320'lerdeki Altın Orda ve 1338-1340'taki Çağatay Hanlığı'nda tarikatlarının misyonerlik faaliyetleri önündeki engellerle alakalı faydalı bilgiler aktarmaktadır.

Hristiyan yazarlar ve özellikle Moğollar arasında İslâm hızla yayılırken eser kaleme alanlar, Müslümanlara ve dinlerine karşı açık bir düşmanlık sergilediler. Ancak bu yazarların (özellikle Plano Carpinili Johannes ve Rubruklu Willem) Moğol inançlarına ve örfüne dair yaptıkları açıklamalar, Müslüman kaynaklarında bulunan malzemeye vazgeçilmez katkılar yapmıştır. Onlar bize (deyim yerindeyse) Farsça ve Arapça kaynaklarda dağınık hâlde verilen *histoire événementielle*'i anlamlı bir bütün hâline getirme imkânı verir.

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLÂSINA KADAR İSLÂM DÜNYASI VE İÇ ASYA HALKLARI

İç Asya Bozkırıyla İlk Temaslar

Cengiz Han liderliğindeki Moğol kuvvetleri ilk defa 619'da (1219) İslâm topraklarını istila ettiğinde, Müslümanlar Mançurya'dan Macaristan'a uzanan bozkır kuşağının ve kuzeye doğru Sibiryâ'ya kadar uzanan bölgelerin halklarıyla en az beş asırdır temas hâlindeydi. Bu bozkır bölgeleri çeşitlilik arz ediyordu. Doğu tarafındakiler kumlu ve çakıl benzeri topraklı bir yapıdayken, batı tarafında kalanlar Ukrayna'nın büyük nehirlerinden beslenmeleri sayesinde yemyeşil çayırlardan oluşuyordu. Bu topraklar bozkırda yaşayan göçebelere ev sahipliği yapmaktaydı. Bunlar öküz, koyun, keçi, deve ve özellikle at güden çobanlardı ve sabit ikametgâhları yoktu. Yazları yüksek bölgelerdeki otlaklara gider, kışları nehir vadilerine inerlerdi. Hilafet orduları ilk defa VII. yüzyılın ortalarında Kafkasları aşmış VIII. yüzyılda da Ceyhun üzerinden Maverâünnehir'e geldiklerinde, çatışmaya girdikleri göçebelere büyük çoğunluğu Türklerden oluşuyordu. Buradaki Türkler, yaklaşık 650 yılına kadar Batı Türk Kağanlığı'nın bir parçasını teşkil ediyorlardı ve bu devlet Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırdan Orta Asya'ya kadar uzanmaktaydı. Kafkasların ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki başlıca güç Hazarlardı (yaklaşık: 625–965). Hazar kağanları aşağı yukarı 850 yılından önce inanç olarak Yahudiliği benimsemişler ve İslâm'ın kuzey yönündeki yayılmasına set çekmişlerdi. Maverâünnehir'in İslâm topraklarına katılması, bu bölgedeki Türk iktidarının dağılık yapısı sayesinde ve Müslümanların 751'de Talas yakınında (Tarâz, günümüzde Jambul) Tang yönetimindeki Çin karşısında kazandıkları zafer neticesinde olmuştu.¹

1 Türk Kağanlıkları için bkz. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992), s. 115-53; David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia, I. Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire* (Oxford, 1998), s. 247-64; Christoph Baumer, *The History of Central Asia, II. The Age of the Silk Roads* (Londra and New York, 2014), s. 173-206; Hazarlar için aynı eser, s. 213-20.

Ancak Müslüman ordularının doğuya doğru hızla ilerlemeleri ivme kaybedecekti. Karluklar gibi bozkır devletleri Müslümanların daimî hasımlarıydı. Bu devletler aslında boyların bir araya gelmelerinden oluşuyordu ve 766'da Batı Türklerinin Chu Nehri üzerindeki eski başkenti Sûyâb'ı ele geçirmişlerdi. Bunların hükümdarı 840 yılında Kağan unvanını almıştı.² Seyhun Nehri'nin orta kısımlarında bulunan İsficâb, Şaş (daha sonra Taşkent olacaktı), Talas ve Savrân gibi şehirler X. yüzyılın başlarında hâlâ İslâm dünyasının sınır karakolları olmaya devam ediyordu. Artık İslâm siyasi birliği geçmişte kalmıştı ve Bağdat'tan yönetilen uzun soluklu Abbasi hilafetinin (132–656/750–1258), eyaletleri üzerinde sadece kâğıt üzerinde bir yetkisi vardı. Bu bölgelerde halifeye, özerk hanedanlar vekâlet ediyordu ve halife tarafından kendilerine *emirlik*, gösterişli unvanlar ve otorite veriliyordu. Karşılığında halife adına sikke bastırılıyor ve Cuma namazlarında adına hutbe okunuyordu. Bu hanedanlar arasında İranlı Samaniler (204–395/819–1005), Buhara'daki başkentlerinden, Horesan ve Maverâünnehir bölgelerini yönetiyorlardı ve “kâfir” Türk komşularına karşı kutsal savaş (*cihad* ya da *gazâ*) ilan etmişlerdi. Bu şekilde kendi meşruiyetlerini güçlendirmeyi hedefliyorlardı. IX. yüzyılın son günlerinden itibaren Samani şemsiyesi altında, doğa dinine inananların ülkelerinde Müslüman kolonileri kurulacaktı ve böylece Müslümanların bölgedeki ilerleyişi var gücüyle devam edecekti.³

Samani hâkimiyeti altındaki bölgelerin kuzeyinde ve doğusunda bulunan “kâfir” dünyası ya da *Dârü'l-harb* (Arapçada “savaş bölgesi” anlamına gelir ve Müslümanların kalıcı ateşkes yapamadıkları yerler için kullanılır) geniş bir alanı kapsıyordu. XI. yüzyılın ilk yarısına kadar kuzeybatı bozkırları ve Sibiryâ'nın batısında kalan ormanlık bölgenin çoğu Kimek yönetimi altındaydı. Kimekler, göçebe halklardan oluşan önemli bir topluluktu. Bu halklar yarı yerleşik bir hayat sürüyorlardı ve yıllık göçlerini muhafaza ederken tarımla da uğraşıyorlardı. Bununla birlikte İslâm bu topluluk içerisinde yayılma imkânı bulamadı.⁴ Benzer şekilde, 965'teki yıkılışının ardından Hazar Kağanlığı'nın topraklarını ele geçiren çeşitli bozkır halkları da İslâm'la neredeyse hiç temasa girmediler (bunun tek istisnası Oğuzların bir koluydu, ileride bahsedilecek). Bu doğa

2 Omeljan Pritsak, ‘Von den Karluk zu den Karachaniden’, *ZDMG* 101 (1951), s. 279-85. Peter B. Golden, ‘The Karakhanids and early Islam’, *CHEIA*, s. 349-51.

3 Deborah G. Tor, ‘The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim world’, *BSOAS* 72 (2009), s. 279-99. Ayrıca bkz. W. Barthold, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, tr. and ed., Theodor Menzel (Berlin, 1935), s. 61 (= Sochineniia, V, 60-1). Samaniler hakkında bkz. Christoph Baumer, *The History of Central Asia, III. The Age of Islam and the Mongols* (Londra and New York, 2016), s. 25-32.

4 Genel olarak bkz. Golden, Introduction, s. 202-5; S. G. Agajanov, ‘The states of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak’, *HCCA*, IV, 1. Kısım, s. 69-72.

dinlerine inananların sahrasındaki tek vaha, Volga'nın orta kısımlarında kalan Bulgar Devleti'ydi. Burada yarı göçebe bir Türk yönetici sınıfı, ormanda yaşayan ve çoğunluğunu Fin-Ugor halklarının oluşturduğu bir nüfusu yönetiyordu. O zamana dek Hazar kağanına tâbi olan Bulgarlar (Tuna'nın ötesine göç eden akrabalarından uzun süre önce kopmuşlardı) 310/922'den önce İslâm'ı kabul ettiler. O dönemde halifeye bağlı bir elçilik heyeti, Bulgar hükümdarının daveti üzerine karargâhına gitmişti ve heyette İbn Fazlân da vardı. Kendisi Bulgarlar ve kuzey bölgesindeki diğer halklar hakkında uzun bir rapor kaleme almıştı. O yüzyılın sonuna gelindiğinde Bulgar'da kurulan şehir merkezi, kuzey ormanlarında imal edilen ürünlerin Harezm, Maverâünnehir ve Orta Doğu'ya geçişi için başlıca nakil hattını teşkil ediyordu.⁵ İslâm burada sağlam bir kök salmıştı. Mervezi'nin XII. yüzyıl başlarındaki anlatısına göre Volga Bulgarları, doğa dinlerine inanan komşularına kutsal savaş açmaları sebebiyle zaten şöhrete kavuşmuştu.⁶ 1253-1254'te bozkır üzerinden Moğolistan'a giden Fransisken rahibi Rubruklu Willem, Müslüman Volga Bulgarlarını oldukça düşmanca bir tonda "Sarazenlerin en kötülerini" olarak tasvir edecekti; Rubruklu Willem'e göre bu toplum, Hz. Muhammed'in dinine diğer herkesten daha sıkı bir şekilde bağlıydı.⁷

Bunun aksine doğuda kalan bölgeler, İslâm'ın rakipleri için oldukça verimli bir zemin teşkil ediyordu. Moğolistan'daki baskın güç Uygur Kağanlığı'ydı (Müslüman coğrafyacılar bunlara "Dokuz Oğuz" derlerdi) ve devletin dini olarak 762'de Maniheizm'i benimsemişlerdi. Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasının ardından Kağanlık ailesinden gelen kimseler, Karahoca (Qocho)/Beşbalık ve Ganzhou merkezli yeni teşekküller kurmak üzere güneybatıya göç ettiler. Beşbalık'taki yarı yerleşik Uygurlar arasında Maniheizm'in yerini bırakacağı din İslâm değil Budizm olacaktı.⁸ Müslümanların nazarında putperestliğin en iyi örneklerinden biri

- 5 Golden, Introduction, s. 253-8. Ayrıca bkz. Janet Martin, *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance for Medieval Russia* (Cambridge, 1986), s. 6-14; R. K. Kovalev, 'The infrastructure of the northern part of the "Fur Road" between the middle Volga and the East during the Middle Ages', *AEMA* 11 (2000-1), s. 25-64; Thomas S. Noonan, 'Volga Bulghâria's tenth-century trade with Sāmānid Central Asia', *AEMA* 11 (2000-1), s. 140-218; Jean-Charles Ducène, 'Le commerce des fourrures entre l'Europe orientale et le Moyen-Orient à l'époque médiévale (IXe-XIIIe siècle): pour une perspective historique', *AOASH* 58 (2005), s. 215-28.
- 6 Şerefü'z-zamân Tâhir Mervezi, *Tâbâ'iu'l-hayevân* (yaklaşık: 514/1120), (kısmî) ed. and tr. Vladimir Minorsky, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazi on China, the Turks and India* (Londra, 1942), Arapça metin, s. 44, trc., s. 34.
- 7 WR, 92/ SF, s. 212 içinde (trc. MFW, s. 131).
- 8 Soucek, *History of Inner Asia*, s. 78-9. Genel olarak bkz. Christian, *History of Russia, Central Asia and Mongolia*, I, s. 264-71 ve Baumer, *History of Central Asia*, II, s. 297-316; Karahoca/Beşbalık'taki beylik için bkz. Peter Zieme, 'Das uigurische Königreich von Qoço', Hans Robert Roemer (ed., with Wolfgang-Ekkehard Scharlipp), *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period* (Berlin, 2000), s. 204-12.

olan Budizm, IX. yüzyılın ortalarında T'ang yönetimindeki Çin'de de yerini sağlamlaştırmıştı. Ancak Orta Asya'da İslâm'ın baş düşmanı olarak sahneye çıktı.⁹

Hristiyanlık da bu doğu bölgelerinde yükselişteydi. Grek Ortodoks ("Melkit/Melkânî") Kilisesi Harezmi'nin ötesine önemli ölçüde geçmiş gibi görünmemekteydi. Ancak aynı yüzyılın sonraki yıllarında Marco Polo tarafından Çerçen bölgesinde zikredilen Monofizit (Yakubi; Batı Suriye) cemaatinin ne kadar süredir orada olduğu belirsizdi.¹⁰ Gerek Türkistan'da gerek Kuzey Çin'de söz sahibi olan Hristiyan kesimse Nesturi Kilisesi' siydi (ya da müntesiplerinin ifadesiyle Doğu Kilisesi).¹¹ VIII. yüzyılın sonlarında Türk toplulukları için Nesturi bir başpiskopos atandı. Sonraki yıllarda, özellikle Katolikos I. Timotheos (ö. 823) tarafından icra edilen Hristiyanlaştırma programı sayesinde Kaşgâr ve Almalık merkezli yeni kilise yetki bölgeleri tesis edildi. Bu gelişmeler ışığında, Karluk hükümdarının ve halkından önemli bir kesimin Hristiyanlık dinine girmesi ihtimal dâhilindeydi.¹² Bu şekilde Hristiyanlık, doğu bozkırına ve ötesine yayılmıştı. Mervezî, Kûn boyunu Nesturi olarak nitelemişti.¹³ Aynı şekilde 1046'dan önce Yedisu'ya (Semirech) gelen pek çok Türk de böyle vasedilmişti. Bunlar Nayman boyuna mensuplardı.¹⁴ İlhanlılar döneminde Irak'ta eser veren Yakubi Hristiyan piskoposu Bar Hebraeus'un sakladığı yaklaşık 1007'den kalma bir rapora göre, bir Türk boyunun tamamı Hristiyanlığı benimsemişti. Tabii bu durumda mantıklı bir argüman şuydu: Bu boyun Batı Moğolistan'daki Kerayitlerle özdeşleştirilmesi (ki bunların XII. yüzyıldaki kağanları da kesinlikle Nesturi'ydi) muhtemelen Bar Hebraeus'un kendi çarpırtmasıydı.¹⁵ Her ne kadar 1200¹⁶ yılına kadar toptan Hristiyanlaşmasa da Nayman boyunun bu "toplula Hristiyanlaşan boy" olması ihtimal dâhilindeydi.

9 Bu dönemde Müslümanların Budizm hakkındaki görüşleri için Bkz. Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road* (Philadelphia, PA, 2010), 2. Bölüm.

10 MP, II, s. 12 (Ricci ve Latham tercümesinde geçmez). Jean Dauvillier, 'L'expansion de l'Église syrienne en Asie centrale et en Extrême-Orient', *L'Orient Syrien* 1 (1956), s. 82-4; yeniden basım Dauvillier, *Histoire et institutions des églises orientales au Moyen Âge* (Londra, 1983).

11 Sonrası için bkz. Jean Dauvillier, 'Les provinces Chaldéennes "de l'extérieur" au Moyen Âge', *Mélanges F. Cavallera* (Toulouse, 1948), s. 248-316; yeniden basım Dauvillier, *Histoire et institutions. Wassilios Klein, Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14. Jh.* (Turnhout, 2000), özellikle s. 52-6.

12 Mark Dickens, 'Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks', *JRAS*, 3rd series, 20 (2010), s. 117-39.

13 Mervezî, Arapça metin, s. 18, trc. s. 29.

14 BH, s. 205; bkz. Golden, *Introduction*, s. 274.

15 Bar Hebraeus, *Chronicon ecclesiasticum*, III, cols 279-80; Pelliot ve Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, s. 208; Erica C. D. Hunter, 'The conversion of the Kerait to Christianity in A.D. 1007', *ZAS* 22 (1989), s. 142-63.

16 Tartışmalı bir kanıt için bkz. Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan: His Life and Legacy*, tr. Thomas Nivison Haining (Oxford, 1991), s. 2.

Bozkır Halklarının Dârü'l-İslâm'a Girişi

Samaniler, bir görev bilinciyle halifeye düzenli miktarlarda Türk genci (gilmân, tekili gulâm; XIII. yüzyılda daha çok *memalik/tekili memlük* terimi kullanılıyordu) yolluyordu. Sınır boylarındaki çatışmalarda esir alınan bu gençler Arapların elinde Müslümanlaştırılıyor, askerî açıdan eğitiliyor ve halifenin saray muhafızları olarak görevlendiriliyorlardı.¹⁷ Halifenin yolundan giden Samaniler ve diğer taşralı Müslümanlar da emirlerinde Türk-gulâm (köle-asker) birlikleri bulunduruyorlardı. IX. yüzyıldan itibaren Türk komutanlar kendi adlarına hanedanlar kurmaya başlamışlardı. Bunun bir örneği olan Gazneliler ya da diğer adıyla Yemîniler (352–582/963–1186), eski Samani efendilerinden İran'ın doğu kısımlarını ve günümüz Afganistanı'nı ele geçirmişlerdi. Ancak X. yüzyılda bile Türkler İslâm dünyasına sadece köle olarak girmiyorlardı. Nitekim İslâm'ı daha önceden kabul etmiş özgür göçebe Türklerden oluşan askerî birlikler, Samani emîrlerinin yardımcı birlikleri olarak görev yapıyorlardı.

Bunun yanı sıra kısa süre içerisinde Samani emirliğinin hemen doğusunda kalan bölgeler İslâm saflarına geçti. Bu değişim kısmen silah zoruyla gerçekleşse de genel olarak liderlerin Müslümanlığı seçmeleriyle ve dolayısıyla barış yoluyla gerçekleşmişti. X. yüzyılın sonlarını ele alan Arapça coğrafya literatürü, Karluklar ve Oğuzlar (Guz) içinde kayda değer sayıda Müslümandan bahsetmişti.¹⁸ Görünüşe göre bu eserlerde, Müslüman Oğuz boyunun mensuplarına Türkmen deniyordu. Hâlbuki bu terim aslında Oğuzlarla sınırlı değildi.¹⁹ Bununla beraber İslâmlaşma sürecine asıl ivmesini kazandıran gelişme, Karahanlı adı verilen hanedanın (yaklaşık: 840–1213) ihtidasıdır. Karahanlıların kökeni çok eskilere, Karluklara dayanmaktadır.²⁰ Karahanlıların oynadığı rol net bir şekilde açığa kavuşturulmamıştır. Ancak Samanilerle ve muhalif tebaasıyla girdikleri yakın temas, muhtemelen bu konuda bir etki yaratmıştır.²¹ Bununla beraber İslâm'ın bu dönemde gezgin sufiler aracılığıyla ılımlı bir havaya büründürüldüğü fikri oldukça konjonktürel ve sağlam bir

17 D. Sourdrel, 'Ghulâm, i. - The Caliphate', *EI2*, III, s. 1079-81; C. E. Bosworth, 'Ghulâm, ii. - Persia', *EI2*, III, s. 1081-4; P. Hardy, 'Ghulâm, iii. - India', *EI2*, III, s. 1084-5; D. Ayalon, 'Mamlûk', *EI2*, VI, s. 314-21.

18 Referanslar için bkz. Reuven Amitai, 'Towards a pre-history of the Islamization of the Turks: A re-reading of Ibn Faḍlân's *Rihla*', Étienne de la Vaissière (ed.), *Islamisation de l'Asie centrale. Processus locaux d'acculturation du VIIe au XIe siècle* (Paris, 2008), s. 280.

19 İbrahim Kafesoğlu, 'À propos du nom Türkmen', *Oriens* 11 (1958), s. 146-50; ayrıca bkz. Barbara Kellner-Heinkele, 'Türkmen', *EI2*, X, s. 682; Golden, *Introduction*, s. 212-13.

20 C. E. Bosworth, 'İlek-Khāns', *EI2*, III, s. 1113-17; Michal Biran, 'İlak-Khans', *Elr*, XII, s. 621-8; Baumer, *History of Central Asia*, III, s. 102-8. Hanedanın kökenleri hakkında, Pritsak, 'Von den Karluk' ancak karşılaştırınız Golden, 'Karakhans and early Islam', s. 355-7; B. D. Kochnev, 'The origins of the Qarakhanids: A reconsideration', *Der Islam* 73 (1996), s. 352-7.

21 Tor, 'Islamization of Central Asia', s. 292-6.

temele dayanmamaktadır.²² Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han'ın ihtidasıyla (yaklaşık: 955–960) alakalı böylesi makul bir delil, sufilerden ziyade Müslüman bir hukukçunun (fakih) ve tüccarın nüfuzuna işaret etmektedir.²³ İbn Fazlân'ın şahitliğiyle, genel anlamda Türk kavimlerinin İslâm'ı kabul etmesindeki önemli bir sâikin, Müslüman tüccarlarla yakın ilişkiler kurma arzusu olduğunu öne sürmektedir. Zira Müslüman tüccarların göçebeler nezdinde hiç de küçümsenmeyecek bir prestiji vardır.²⁴

Tam bu noktada yeni ihtida etmiş Türk göçebeler, bozkırlardan Doğu İslâm dünyasında yerleşik hayatın merkezi olan bölgelere kitleler hâlinde gelmeye başladılar. Bu dalga, Karahanlı kuvvetleriyle başladı ve XI. yüzyılın başlarında Selçuklularla devam etti. Karahanlılar 389/999'da Samani ordularını bozguna uğratarıp Maverâünnehir'i ele geçirdi. Böylelikle (sonradan ortaya çıkacaktı) bölgedeki bir ara dönem olan İranlıların iktidarı kalıcı bir şekilde sona eriyordu. Seyhun'un kuzeyindeki Oğuzlar içinden çıkan Selçuklular yaklaşık 1000 yılında İslâm'ı kabul ettiler. Beraberlerinde çok sayıda Oğuz Türkü'yle ve Gazne emîrinin de izniyle Horasan'a göç ettiler. Ancak emîrin onlara karşı duyduğu güvensizlik, kendisini Selçuklulara saldırmaya itti ve Dandanakan'da yapılan savaşta Gazne emîri ağır bir yenilgi aldı (431/1040). Bunun üzerine Doğu İran'da Gazne hâkimiyetinde bulunan bölgeler Selçukluların eline geçti. Böylelikle Selçuklular İran, Irak ve Anadolu'yu kuşatan geniş bir imparatorluk kurdular.²⁵ 448'de (1055) Selçuklu hükümdarı Bağdat'a girdi ve halifeyi himayesine aldı. Bunun üzerine kendisine kutsal *Sultan* unvanı verildi. Her iki hükümdar (hem Karahanlılar hem Selçuklular) ve halk tabakasından göçebelerin büyük çoğunluğu o dönemde İslâm'a giren en son kesim olmuştu. Üstelik Karahanlılar, Samani yönetimindeki Maverâünnehir uleması nezdinde de kendilerini ispat etmişlerdi. Bu durum aynı zamanda İran topraklarında özellikle Selçuklulara bağlı Oğuz Türkmenlerinin sebep olduğu tahribatı bir dereceye kadar hafifletiyordu.

22 Jürgen Paul, 'Islamizing sufis in pre-Mongol Central Asia', De la Vaissière (ed.), *Islamisation de l'Asie centrale*, s. 297-317. Wilferd Madelung, 'The spread of Mâturidism and the Turks', *Actas do IV Congresso de Estudos Árabes e Islâmicos, Coimbra-Lisboa 1968* (Leiden, 1971), s. 119-21 ve n. 32), yeniden basım Madelung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam* (Londra, 1985) içinde. Amitai, *Holy War*, s. 68.

23 Golden, 'Karahanids and early Islam', s. 357, burada Karahanlıların XII. yüzyıl başlarında Bağdat'a gönderdiği elçilik heyetinin raporu aktarılır; raporu ise XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Münecimbaşı rivayet etmiştir. Satuk'un ihtidası hakkında farklı anlatılar için bkz. Patrick A. Hatcher, 'Peddling Islam: The merchant in early conversion narratives of the Central Asian Turks', Michael Gervers, Uradyn E. Bulag and Gillian Long (eds.), *Traders and Trade Routes in Central and Inner Asia: The 'Silk Road', Then and Now* (Toronto, 2007), s. 37-43.

24 Amitai, 'Towards a pre-history', s. 290, 291.

25 A. C. S. Peacock, *The Great Seljuk Empire* (Edinburgh, 2015).

Selçukluların askerî harekâtları İslâm'ın sınırlarını Güneybatı Asya'ya doğru genişletiyordu. Bu cephede Anadolu'nun büyük bir kısmı Malazgirt Muharebesi'yle (463/1071) Bizanslılardan alınmıştı. Öte yandan Karahanlılar da doğudaki "kâfir" komşularına karşı cihada başlamış ve Müslüman hâkimiyetini 397'de (1007) fethettikleri Hotan'a kadar taşımışlardı. Sonrasında Yulduz Nehri civarını ele geçirmişler ve Kayalığı' alacak şekilde İli Nehri'nin ötesine geçmişlerdi.²⁶ XI. yüzyılda İslâm, Tarım Havzası'nın doğusundaki Kuça'da bile yaşanmaya başlamıştı ve burada Karahanlılara vekâleten Müslüman bir yönetici bulunuyordu.²⁷ Hanedanın önde gelen hükümdarlarının Tabgaç Han (Çin Hanı) ya da (Abbasi halifesinin desteğiyle) *Melikü'l-meşrık ve's-sîn* (Doğu'nun ve Çin'in meliki)²⁸ gibi debdebeli unvanlar alması hem cihad hem de ihtidayla İslâm'ın ufku-
nun nerelere kadar genişlediğini kanıtlamaktaydı.

Karahanlı hâkimiyeti altındaki Kaşgar ve Balasagun (Çu Nehri üzerinde bulunuyorlardı ve Sûyâb'daki yerleşimden çok uzak değillerdi; Tokmak'ın güneyindeki Burana kasabasına yakındı) Dârü'l-İslâm'ın bir parçası hâline gelmişti. Bu iki şehir, kağanın başlıca ikametgâhlarına sınır komşusuydu. XII. ve XIII. yüzyıl başlarında Balasagun'da İslâmî ilimler ve özellikle İslâm hukuku (fıkıh) yaygın hâle geldi.²⁹ 702'de (1303) Türkistan'da eser veren Cemâl el-Karşî, gençliğinde tanıştığı sayısız Balasagunlu şeyhten ve ulema sınıfı mensubundan bahsediyordu.³⁰ Mirza Haydar Duğlât, iki buçuk asır sonra şehir tamamen yok olup konumu unutulduğu bir dönemde, Karşî'nin tek bir şehirden verdiği bu kadar âlim ismi karşısında oldukça etkilenecekti.³¹

Selçuklular, İslâmî ve Farisî teşkilat yapılarını benimsemeye Karahanlıları da geçtiler. Fars asıllı vezirlerin etkisi altındaki Selçuklular, Fars kültürünün şekillendirdiği bir saray üzerinden hüküm sürüyorlardı. Ayrıca İran hükümdarlığının hilelerini ve söylemlerini de benimsediler. Her ne kadar hanedanın kıdemli kolu Büyük Selçuklu sultanları geleneksel olarak Müslüman isimler alsalar da yaklaşık 1200'den itibaren gelen ve

26 Boris Kotchnev, 'Les frontières du royaume des Karakhanides', Vincent Fourniau (ed.), *Études karakhanides* (Taşkent and Aix-en-Provence, 2001), s. 42-3.

27 Liu Yingsheng, 'A study of Küşan Tarim in the Yuan dynasty', Xin Luo (ed.), *Chinese Scholars on Inner Asia*, tr. Roger Covey (Bloomington, IN, 2012), s. 470-3; bu çalışma ilk defa 1983'te yayımlandı.

28 Michal Biran, 'Qarakhanid studies: A view from the Qara Khitai edge', Fourniau (ed.), *Études Karakhanides*, s. 78-9. Tabgaç (Tamghäch) unvanının muhtelif anlamları hakkında bkz. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 97-8 (= *Sochineniia*, V, s. 87).

29 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 181-2. Balasagun ve Sûyâb'ın konumu hakkında bkz. Valentina D. Goriatcheva, 'À propos de deux capitales du kaghanat karakhanide', Fourniau (ed.), *Études Karakhanides*, s. 91-103; C. Edmund Bosworth, 'Baläsāghūn', *EI3* (2010), no. 2, s. 95-6.

30 JQ, Arapça metin, s. clxxxi-ccx (Rusça trc., s. 133-56), birçok yerde.

31 TR, I (metin), s. 300, II (trc.), s. 225-6.

Anadolu'da hüküm süren nesil, İran'ın kadim geçmişinden gelen isimleri seçtiler (Keyhüsrev, Keykubâd gibi). Ayrıca kuzeydeki Karahanlı komşularının aksine Büyük Selçuklu hükümdarları boy mensubu takipçi kitlelerinden oldukça yabancılaşmıştı. Daha otoriter bir yönetim aracı olarak büyük ölçüde Türk memlûk birliklerini istihdam ediyorlardı. Abbasi hilafetinde olduğu gibi Selçuklularda da Türk kökenli ve kölelikten gelme komutanlar eyalet valiliklerine kadar terfi alabiliyorlardı. Selçukluların devlet otoritesinin nihai olarak dağılıp gerilemesiyle beraber bu valilikler miras yoluyla devredilmeye başlanacaktı. Buna örnek olarak Arrân, Azerbaycan ve Kuzeybatı İran'daki komşu bölgelerde İlidenizler (Eldegüzid) (yaklaşık: 540–622/1145–1225) ve Harezmşahlar (490–628/1097–1231) verilebilir. Bunların hâkimiyetindeki bölgelerin çekirdeğini Ceyhun'un yukarı kısmı oluştursa da XIII. yüzyıl başı itibarıyla İran'ın büyük bir kısmını egemenlikleri altına almışlardı.

Müslüman Yazılı Kaynaklarında Türk İmajı

Müslüman coğrafyacılar IX. yüzyıldan beri İslâm dünyasının kuzeyinde ve kuzeydoğusunda kalan bölgeleri yazıyorlardı. Derken hilafetin posta sistemine (berîd) başkanlık etmesinden kazandığı deneyimle İbn Hurdâzbîh, bozkır ve ormanlık bölgelerinin halklarını, halefleri için model olabilecek bir eserde anlattı. Kendisini model alanlar arasında X. yüzyıl coğrafyacıları el-Mesûdî, İbn Havkal, el-İstahrî ve el-Mukaddesî gibi isimler de vardı. Örneğin bir edîb olan Se'âlebî, Uygurların Maniheizm'e geçişini anlatırken bu dinî yanlışlıkla Budizmle karıştırmıştı. İki asır sonra aynı hatayı Cüveynî de yapacaktı.³² Ancak Cüveynî'nin yaşadığı döneme kadar en azından Beşbalık Uygurları, Maniheizm'den Budizm'e geçmişlerdi. Fakat her iki inancın mensuplarının bir diğerrinin içine sızma arzusu taşıdığı unutulmamalıdır.³³

Ancak bir bütün olarak Müslüman yorumcular, İç Asya halklarının atalarından gelen örf ve gelenekler karşısında, hatta oldukça uzak bölgelerdeki gelenekler karşısında bile etkileyici bir farkındalık sergilemiştir. O dönemde Yenisey bölgesinin yukarı kısımlarındaki ormanlarda yaşayan

32 T/JG, I, s. 44 (HWC, s. 59-60); bkz. Josef Markwart, 'Çuwaiti's Bericht über die Bekehrung der Uiguren', *Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften* (1912), s. 486-502. Se'âlibî'nin *Târîh-i ğurerü's-siyer*'indeki malzeme hakkında bkz. C. Edmund Bosworth, 'Tha'âlibî's information on the Turks', Rudolf Veselý ve Eduard Gombár (eds.), *Zafar Nâme: Memorial Volume of Felix Tauer* (Prague, 1996), s. 61-6 (metin, s. 63, trc., s. 64).

33 Hans-Joachim Klimkeit, 'Buddhistische Übernahmen im iranischen und türkischen Manichäismus', Walther Heissig and Hans-Joachim Klimkeit (eds.), *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens* (Wiesbaden, 1987), s. 58-75; Helwig Schmidt-Glinzer, 'Das buddhistische Gewand des Manichäismus: Zur buddhistischen Terminologie in den chinesischen Manichaica', Walther Heissig and Hans-Joachim Klimkeit (eds.), *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens* (Wiesbaden, 1987), s. 76-90.

Kırgızlar hakkında Se'âlibî, bir kısmının putlara, bir kısmının da güneşe ibadet ettiğini bildirmişti. Bunlar, koyunlar yandığında kürek kemiklerinde oluşan çatlakları inceleyerek kehanette bulunuyorlardı. Bu işlemi daha sonra Rubruklu Willem, Moğol hanının sarayında gözlemleyecekti (1254).³⁴ Bir insan öldüğünde, kendisine öbür dünyada hizmet etsinler diye hizmetçileri ve uşakları da beraberinde diri diri gömülürdü.³⁵ Günümüzde Şaman (Türkçe *kam*) denen bir uzmanın yetki alanına giren daha pek çok uygulama vardı. Şamanların görevleri arasında, kötü ruhlardan faydalanmak (aksi takdirde onlardan zarar gelirdi) ve doğanın güçleri üzerinde bir nevi maharet sergilemek de vardı. Şaman uygulamaları hakkında on birinci bölümde daha fazla bilgi vereceğiz.

IX. ve X. yüzyıl Müslüman müelliflerinin kafasında İç Asya'nın "kâfir" Türkleri için bazı açılardan tek tip bir şablon vardı. Çadırlarda yaşayan ve sabit ikametgâhlardan kaçınan, avcılıkla beslenen, kısrakların etinden ve sütünden faydalanan ve (en mükemmel oldukları alan diyebileceğimiz) harp sanatına düşkün olan bir topluluk.³⁶ Bazılarına göre Türkler İslâm'ın en güçlü düşmanlarıydı.³⁷ Eşi benzeri olmayan okçular ve âdeta atlarından hiç inmeyen savaşçılar Türkler, Antik Yunan'da İskitlerle, Roma İmparatorluğu'nda Hunlarla, Bizans'ta Avarlarla ve Çin'deyse Xiongnu ve onların halefleri olan bozkır halklarıyla özdeşleştirilen karakteristik özellikleri paylaşıyorlardı.³⁸ Aslında "Türk" ismi, Türk ya da Moğol kökenine ve diline bakmaksızın bozkır halklarının hepsine yakıştırılan bir isimdi. Hatta bazı durumlarda Macarlar ve Doğu Avrupa'nın Slav kavimleri için bile kullanılıyordu. Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmûd'un muhteşem Arapça-Türkçe lügatı (yaklaşık: 469/1077), Kitan (Khitâ) kavmini de Türk olarak tanımlıyordu. İbnü'l-Esîr Türklerin içine hem Kitan kavmini hem Tatarları katıyor; Mervezî de Rusları Türk olarak görüyordu.³⁹ Hem 1260'larda Nasîrüddîn Tûsî hem

34 WR, s. 180, 182, 204/SF içinde, s. 261-2, 272 (MFW, s. 193, 205).

35 Mervezî, Arapça metin, s. 18-19, trc., s. 30.

36 André Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle* (Paris and Lahey, 1967-88), II, s. 225-6, 231-3. Kaynakçası için bkz. Ulrich Haarmann, 'Ideology and history, identity and alterity: The Arab image of the Turk from the 'Abbasids to modern Egypt', *IJMES* 20 (1988), s. 179-81. Ayrıca Câhız'dan yapılan alıntılar için bkz. Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State* (Londra and New York, 2001), s. 123; Reuven Amitai, 'Armies and their economic basis in Iran and the surrounding lands, c. 1000-1500', *NCHI*, III, s. 541.

37 Andreas Kaplony, 'The conversion of the Turks of Central Asia to Islam as seen by Arabic and Persian geography: A comparative perspective', De la Vaissière (ed.), *Islamisation de l'Asie centrale*, s. 323-4 (İbn Havkal'dan naklen).

38 Denis Sinor, 'The Inner Asian warriors', *JAOS* 101 (1981), s. 133-4. Peter B. Golden, 'War and warfare in the pre-Çinggisid western steppes of Eurasia', Nicola Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History (500-1800)* (Leiden, Boston and Cologne, 2002), s. 123-8 ve yeniden basım Golden, *Studies*, s. 84-9.

39 İA, IX, s. 520. Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügati't-türk*, tr. Robert Dankoff and James Kelly, *A Compendium of the Turkic Dialects* (Cambridge, MA, 1982-5), I, s. 341; Mervezî,

de XIV. yüzyılın başlarında Reşîdüddîn, Moğolları köken itibarıyla Türk halklarının bir kolu olarak görmekteydi.⁴⁰

Türklerin tahmin edilebilir özellikleri Arapça yazında kendine özgü bir temaya dönüşecekti. Bunun en meşhur örneklerinden biri Câhız'dı (ö. 255/868-869). Ona göre Türkler, askerî becerilere sahip olmanın yanında güçlü ve dayanıklılardı, bazen ikiyüzlü olsalar da cesurlardı. Bununla birlikte İslâm'a girdiklerinde, bu yeni inançlarının yılmaz uygulayıcıları ve savunucuları olurlardı. Bu methiyelerden en çok nasibini alanlar, *gulâm* ya da *mamlûk* olarak İslâm dünyasına dâhil olan Türk gençleriydi. Zaten XI. yüzyılın başlarında Se'âlibî, Türkleri inciye benzeten bir özdeyiş nakletmişti: Türkler yurtlarından uzaklaşmadıkça üstün özellikleri ortaya çıkmazdı. Görünen o ki bu özdeyiş uzun süre geçerliliğini koruyacaktı. Çünkü Fahr-i Müdebbir (yaklaşık: 602/1206) bu sözü biraz değiştirerek, Moğol istilasının neredeyse arefesinde Lahor'daki bir gulam hükümdar için kullanacaktı:

Türkler denizdeki istiridyenin içinde yatan inci gibidir. Kendi yurdunda kaldıkları sürece güçten ve kıymetten yoksundurlar. İstiridyeden ve denizden ayrıldıklarındaysa kıymet kazanıp değerlenirler. Kralların taçlarına yerleşip gelinlerin boyunlarını ve kulaklarını süslerler.⁴¹

Orta Asya Türkleri destan edebiyatında da kendilerine yer bulmuşlardır. XI. yüzyılın başlarında Firdevsî tarafından kaleme alınan İran'ın millî destanı *Şâh-nâme* bunlardan biridir. Araştırmacılar, hükümdarları Efrâsiyâb liderliğinde İran'ın ezeli düşmanları olarak *Şâh-nâme*'de önemli bir rol oynayan Turan halkının, Firdevsî'nin kendi döneminde yaşayan Türkler olamayacağını yıllardır biliyordu. Onlara göre bu halk, bölgenin eski sâkinleri olan Hint-Avrupa kökenli bir kavimdi.⁴² Bununla beraber

Arapça metin, s. 23, trc., s. 36. Michal Biran, 'Unearthing the Liao dynasty's relations with the Muslim world: Migrations, diplomacy, commerce and mutual perceptions', *JSYS* 43 (2013), s. 247. Kitanların Türk olduğuna dair ayrıca bkz. Sadreddin Ebû'l-Hasan Ali bin Nâsir el-Hüseynî, *Ahbârü Devleti's-Selcûkiyye*, tr. Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Seljuq State* (Londra and New York, 2011), s. 65; TN, alıntı s. 57 ve n. 68'de. Türk kelimesinin soya özgü bu kullanımı Müslüman gözlemcilerle sınırlı değildi: Golden, *Introduction*, s. 115-16.

40 J. A. Boyle, 'The longer introduction to the "Zij-i Ilkhani" of Nasir-ad-Din Tusi', *JSS* 8 (1963), s. 247, 248. JT, I, s. 43, s. 78, s. 147 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 84, 130, 162, 357; CC, s. 18, 27, 32, 56). JT'nin ÜÇPO Arapça versiyonundaki ilgili pasajların bazıları Ayalon tarafından nakledilmiştir, bkz. David Ayalon, 'The Great Yâsa of Chingiz Khân: A re-examination (C2)', *SI* 38 (1973), s. 149-50.

41 Bu üç müellifin yorumları hakkında bkz. C. T. Harley Walker, 'Jâhîz of Basra to al-Fath ibn Khâqân on the "Exploits of the Turks and the army of the Khalifate in general"', *JRAS* (1915), s. 631-97; Bosworth, 'Tha'âlibî's information', metin, s. 63 (trc., s. 64); Fahr-i Müdebbir, *Şeceretü'l-ensâb (ya da Bahrü'l-ensâb)*, partially ed. and tr. E. Denison Ross, *Ta'rih [sic]-i Fakhru'd-dîn Mubâraکشâh* (Londra, 1927), s. 37.

42 Tadeusz Kowalski, 'Les Turcs dans le Şah-name', *Rocznik Orientalistyczny* 15 (1939-49), s. 84-99; 'The Turks in the Shâh-Nâma' olarak tercüme edildi: C. Edmund Bosworth (ed.), *The Turks in the Early Islamic World* (Aldershot and Burlington, VT, 2007), s. 121-34.

Turanlılar hızlı bir şekilde Orta Asya bozkırlarının sâkinleriyle özdeşleştirildi. Bu öyle bir dereceye kadar yapıldı ki Karahanlı hükümdarları gibi Türk yöneticiler, Efrâsiyâb'ın torunları gibi görüldü. Hatta daha aykırı bir gelişme neticesinde, kısa süre önce İslâm'a giren ve Fars saray kültürünü benimseme aşamasındaki Karahanlılar, Efrâsiyâb'ı bizzat ataları olarak göstererek hanedanlarına özgün bir Türk karakteri verdiler. Kendisinin de bir Kaşgarlı beyi olma ihtimali olan Kaşgarlı Mahmûd, Efrâsiyâb'ı, Türk halk kahramanı Alp Tunga'yla özdeşleştirmişti. "Efrâsiyâb'ın soyundan gelme" temasıysa bir sonraki asrın Sûzanî Semerkandî gibi saray şairleri tarafından işlenecekti.⁴³ İleride de göreceğimiz üzere Efrâsiyâb efsanesi, İran'daki Moğol ilhanlarına hizmet edenler tarafından farklı bir amaçla benimsenecekti.

Türklerin, Firdevsî'nin destanında onlara yakıştırdığından daha fena bir rolleri vardı. Elleri bulundurdıkları ve Dârü'l-İslâm topraklarının kuzeyinde ve doğusunda kalan bölgenin ötesinde sadece Yecüc ve Mecüc vardı. Bunların kıyamet vaktinde dünyanın altını üstüne getireceklerine inanılırdı. Yecüc ve Mecüc'ün yerleşik bölgelerde zuhurunu engelleyen tek şey, (Müslümanların Zülkarneyn olarak bildiği) Büyük İskender'in sırf bu amaçla inşa ettiği duvar ya da setti ve bu Kur'an'da da geçiyordu.⁴⁴ Bu uzak bölgeler XIII. yüzyılın başında hâlen bilinmeyen topraklardı. Fakat zaman zaman seyyahlar Yecüc ve Mecüc seddine kadar yaptıkları seyahatlerden bahsederlerdi. Bu bağlamda İbn Hurdâzbîh, hilafet elçisi Sellâm'ın bir raporunu aktarır. İddiaya göre Sellâm, Zülkarneyn seddinin yerini keşfetmek için görevlendirilmişti ve muhtemelen Çin Seddi'ne kadar gitmiştir.⁴⁵ Cüzcânî, Türklerin Yecüc ve Mecüc'ün öncüleri (mukad-dime) olduğunu öne süren bir müelliften bahsetmiştir.⁴⁶ Hatta bazıları Zülkarneyn'in set içerisinde bıraktığı kavmin Türkler olduğunu bile iddia etmiştir.⁴⁷ Cüzcânî de Türkleri Yecüc ve Mecüc'le özdeşleştirmiştir. Zira

- 43 Assadullah Souren Melikian-Chirvani, 'Le Livre des Rois, miroir du destin', *StI* 17 (1988), s. 25-31; aynı yazar, 'Conscience du passé et résistance culturelle dans l'Iran mongol', Aigle (ed.), *L'Iran face à la domination mongole*, s. 146-8. Hua Tao, 'The Muslim Qarakhanids and their invented ethnicity', De la Vaissière (ed.), *Islamisation de l'Asie centrale*, s. 339-50. Kaşgarlı Mahmûd'un muhtemel kökenlerine dair tartışmalar için bkz. Omeljan Pritsak, 'Mahmud Kâşgarî kimdir?', *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), s. 243-6.
- 44 Kehf 18/93-98; Bkz. E. van Donzel ve Claudia Ott, 'Yâdjüdj wa-Mâdjüdj', *El2*, XI, s. 231-4; Miquel, *La géographie humaine*, II, s. 497-511.
- 45 Emeri Van Donzel ve Andrea Schmidt, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallani's Quest for Alexander's Wall* için (Leiden ve Boston, MA, 2010), 2. Kısım.
- 46 TN, II, s. 93 (dünyanın sonunun gelmediği gerekçesiyle Raverty bu kısmı tercümesinden çıkarmıştır).
- 47 Yehoshua Frenkel, 'The Turks of the Eurasian steppes in medieval Arabic writing', Reuven Amitai ve Michal Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World* (Leiden and Boston, MA, 2005), s. 226-9.

ona göre pek çok kitap Türklerin zuhurunu âhir zamanın gelmesinin ilk alameti olarak kabul etmiştir.⁴⁸ Türklerle Yecüc ve Mecüc'ü birbirinden ayrı kabul edenler için Türkler yine de zararlı bir topluluktur fakat Yecüc ve Mecüc kadar tehlikeli değildir. 1070'lerde Kaşgarlı Mahmûd'un rivayet ettiği bir hadise göre Allah Müslümanlara öfkelenildiğinde ceza olarak Türkleri ortaya çıkarmıştır. Bundan bir asır öncesinde Arap coğrafyacıların naklettiği bir başka hadise göre Hazreti Peygamber, ümmetini Türkleri kışkırtınama konusunda ikaz etmiştir.⁴⁹ Cüveynî bu ikazı tekrarlayana kadar⁵⁰ böylesi hadisler çok daha büyük bir aciliyet kazanmıştı. Zira Horasan'da, Batı İran'da ve Irak'ta Selçuklu iktidarını kuran saldırgan Türk grupları iki nesildir Müslümandı. Öte yandan XII. yüzyılda Orta Asya'da Müslüman halklara ve XIII. yüzyılda da cephede olan Müslümanlara, inançsızların fetihlerine direnme çağrısı yapılmıştı.

Batı Bozkırlarındaki Çalkantılar: Kıpçak–Kanglı İlerleyişi

Boyların birbirlerini göç etmeye itmesi neticesinde göçebe grupları arka arkaya ve kitleler hâlinde yerleşik hayat sürülen Dârü'l-İslâm'a gelmişlerdi. Ancak bu taşınmanın arkasındaki temel saikler, Dârü'l-İslâm topraklarının sınırlarının dışında aranmalıydı. XI. yüzyılın ilk yarısında, tarihçilerin Kûn göçü dedikleri olayın sonraki aşamaları sadece Doğu İslâm topraklarına değil, aynı zamanda uzaktaki cephelere, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırına ve Rus ormanlık alanlarına da şok dalgaları göndermişti. Bu göçlere dair bilgilerimiz temelde Mervezî'den gelmektedir. Kendisi, daha önceki Müslüman coğrafyacıların yazıları içerisinde yaygın olan standart resmi sunmak yerine sıra dışı bir göç dizisi portresi çizmiştir. Ancak Mervezî'nin sunduğu detaylar yetersizdir ve muhtelif yorumlara açıktır. Dolayısıyla çözdüğünden daha fazla problem teşkil etmektedir. Kesin olan husus, Uzak Doğu'daki çeşitli boy ayaklanmalarının bir sonucu olarak, Türk halkalarından oluşan büyük ölçekli ve birbirine çok sıkı bağlı olmayan bir konfederasyonun (Müslümanlar bunlara Kıpçak diyordu) yıkılma sürecindeki Kimek birliğinin yerine geçmesiydi. Bu yeni konfederasyon, daha kuzeydeki Oğuzları yerinden ederek Seyhun'un aşağı taraflarından Özi Nehri'ne (Dinyeper) kadar uzanan bölgeye yerleşti. O dönemde orada bulunan Ruslar onlara Polovtsı, Bizanslılarsa Cuman diyordu. Bu toprakların doğu kısmında, yani Seyhun ve Ural Nehirleri

48 TN, II, s. 98 (çev. Raverty, s. 935).

49 Kaşgarlı Mahmûd, tr. Dankoff and Kelly, I, s. 274, aktaran: Soucek, *History of Inner Asia*, s. 91; ayrıca X. yüzyıl kaynaklarından aktaran Kaplony, 'Conversion of the Turks', s. 324. Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, tr. C. R. Barber and S. M. Stern (Londra, 1967). (Ek 6: 'Traditions about the Turks'), burada geçtiğine göre Türkler hakkında Arapların söylediklerinin çoğu, Moğolların ortaya çıkmasından sonraki dönemden gelmektedir.

50 TjG, I, s. 11 (HWC, s. 16).

arasında kalan bölgede söz sahibi olan Kanglılarla girdikleri ilişkiler net değildir.⁵¹ Ancak bu toprakların bütününe Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı) denecekti ve bu isim Moğol döneminde hâlâ kullanılacaktı. Muhtemelen Kûn göçüyle bağlantılı bir olay da tarihçilerin Moğolca isimleri Nayman (sekizinci) olarak bildikleri Türk kavminin, 1040'larda Altay'ın batı yamaçlarına ve Yukarı İrtiş Havzası'na kadar ilerlemeleriydi.⁵² Ayrıca 1120'ler kadar geç bir tarihte bir başka boy grubu Ölberli de Volga-Ural arasına yerleşmişti. Ölberli, doğu bozkırlarında neşet etmişti ve muhtemelen Moğol öncesi unsurlar da barındırıyordu. Yeni yerleştikleri bölgede, doğudaki Kıpçak-Kanglı arasında önemli bir rol oynayacaktı.⁵³

Doğu ve Orta Asya'da XI. ve XII. yüzyıllarda yaşanan bu göçler eksik anlaşılmıştır ve (kaynak materyallerin sınırlılıklarına bakıldığında) böyle kalmaya devam edecektir. Bu göçler iki farklı gelişmeyle ilişkili olmalıdır. Her iki gelişmede Türk olmayan kavimlerin rolü vardır ve her ikisi Çin'de Tang hanedanının sona ermesini (907) müteakip başlamıştır.⁵⁴ Bu iki gelişmeden daha yenisi, Çinlilerin Tibetlilerle akraba saydıkları fakat muhtemelen içlerine başka unsurlar da (Türkler de dâhil) kattıkları Tangutların yükselişiydi. Çince Xi Xia olarak bilinen imparatorlukları (982-1227), 1028'de Ganzhou'daki Uygur vilayetini ele geçirmişti.⁵⁵ Bununla birlikte Mervezi'nin anlattığı boy göçleri en iyi ihtimalle daha uzun vadeli bir süreçle ilişkiliydi; yani Kitan'ın değişen talihiyle. İki farklı gelişmeden diğeri de bu olmalıdır. Kitan, Mançuryalı güçlü bir göçebe kavimdi ve görünüşe göre Moğolcanın bir çeşidini konuşuyorlardı. Her hâlükârda Reşidüddin,

- 51 Bu karmaşık mesele ve Kanglı isminin muhtemel etimolojisi hakkında takdire şayan bir araştırma için bkz. Peter B. Golden, 'The shaping of the Cuman-Qipchaqs and their world', Felicitas Schmieder and Peter Schreiner (eds.), *Il codice Cumanico e il suo mondo* (Roma, 2005), s. 251-69, 272-3) ve yeniden basım Golden, *Studies*, s. 306-24, 327-8). Krş. Golden, 'The peoples of the south Russian steppes', *CHEIA*, s. 279-80; *Introduction*, s. 270-7; Baumer, *History of Central Asia*, III, s. 66-75 ve birçok yerde.
- 52 Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 121 (= *Sochineniia*, V, s. 103-4). Golden, *Introduction*, s. 274, n. 245. Bu kavmin etnisitesi hakkında bkz. S. Murayama, 'Sind die Naiman Türken oder Mongolen?', *CAJ* 4 (1959), s. 188-98. Bunlara bir dönem Türkçe bir isim olan *Sekiz Oğuz* deniyordu. *JQ*, Arapça metin, s. cxlvii ve clxii'de (Rusça trc. s. 105, s. 118) Nayman Hanı Güçlüg'ten *el-Sekizi* (el-Sağizi, muhtemelen hatalı bir şekilde post-palatal patlamalı "k" sesi yerine, velar patlamalı "ğ" sesi gelmiş) şeklinde bahsedilmesi ilginç bir şekilde Müslümanların bunları hâlâ bu isimle bildiğini göstermektedir.
- 53 Thomas T. Allsen, 'Prelude to the western campaigns: Mongol military operations in the Volga-Ural region, 1217-1237', *AEMA* 3 (1983), s. 7-8. Peter B. Golden, 'Cumanica II. The Ölberli (Ölperli): The fortunes and misfortunes of an Inner Asian nomadic clan', *AEMA* 6 (1985 [1987]), s. 5-29 (özellikle s. 14-15, 24-5). İsmi Pelliot ve Hambis tarafından İlberî şeklinde okunması (*Histoire des campagnes de Gengis Khan*, s. 105-6) bu noktada dikkate alınmamalıdır.
- 54 Akabideki gelişmeler için bkz. Omeljan Pritsak, 'Two migratory movements in the Eurasian steppe in the 9th-11th centuries', *Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists, New Delhi 1964* (Yeni Delhi, 1968), II, s. 157-63.
- 55 Golden, *Introduction*, s. 165-7; Ruth Dunnell, 'The Hsi Hsia', *CHC*, VI, 2. Bölüm; Y. I. Kychanov, 'The Tangut Hsi Hsia kingdom (982-1227)', *HCCA*, IV, 1. Kısım, s. 206-14.

Karahıtayların dil, görünüş ve örf olarak (lügat-ü şekl-ü âdat) Moğollara benzediğine dikkat çekiyordu.⁵⁶ Kitanlar günümüzdeki Moğolistan topraklarını ve Çin'in kuzey kesimlerini kontrol altına almıştı. Liao hanedanı hükümrانlığında (907–1125) bu bölgeyi yönetmeye başladılar.⁵⁷ İsimleri İslâm dünyasına ulaştığında, Arapça hâlleri olan *Kitâ* ya da *Hitâ* ile Kuzey Çin'in eş anlamlısı olacaktı (Latin Avrupalılar için bu kelime "Cathay" şeklinde tahrif edilecek ve ülkenin tamamı için kullanılacaktı ki Rusça'da Kitai hâlâ bu şekilde kullanılmaktadır). Mervezî açık bir şekilde "Kûn göçünün" kökeninde, Kitâ hanının korkusu olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Yıllar sonra Ölberli halkının batıya doğru göçü de pekâlâ Liao yönetiminin ölüm sancılarıyla aynı döneme denk gelmiş olabilir.

Karahıtay ve Müslüman Komşuları

Doğulu Müslüman yöneticilerin Batı Asya'daki şöretleri sebebiyle, Liao yönetimi onlarla sadece aralıklı diplomatik ilişkilere girmişti.⁵⁹ İslâm dünyasının nazarında Kitanlar, kıymetli ticari ürünlerin kaynağı olarak biliniyorlardı.⁶⁰ Ancak bir sonraki asrın başlarında cereyan eden olaylar Kitanları Dârü'l-İslâm'a daha da yaklaştıracaktı. 1125'te Liao yönetimi, Curçenler tarafından yıkıldı. Curçenler, modern Mançu'ya benzeyen dilleri olan bir Tunguz kavmiydi. Bunlar Liao'nun elinden Moğolistan ve Çin topraklarını almış ve böylece Jin hanedanı (1115–1234) adıyla hüküm sürmeye başlamıştı. İlga edilmiş imparatorluk ailesinden gelenlerin liderliğinde firari Kitan unsurları batıya kaçıp Orta Asya'da yeni bir imparatorluk kurdular. Bu imparatorluk (yaklaşık: 1124–1218) Çin'de Xi Liao (Batı Liao) olarak biliniyordu. Müslüman kaynaklarda geçtiği şekliyle Karahıtay ismi de "Liao Kitan" anlamına geliyordu ve önceden düşünüldüğü gibi Türkçedeki "kara" kelimesinden türetilmemişti.⁶¹ Çin'in impara-

56 *JT*, I, s. 441-2 (CC, s. 151). Başka deliller için bkz. Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 143-5.

57 Denis Twitchett and Klaus-Peter Tietze, 'The Liao', *CHC*, VI, 1. Bölüm. Ayrıca bkz. Herbert Franke, 'The forest peoples of Manchuria: Kitans and Jurchens', *CHEIA*, s. 400-10; Denis Sinor, 'The Kitan and the Kara Khitay', *HCCA*, IV, 1. Kısım, s. 227-42.

58 Mervezî, Arapça metin, s. 18, trc., s. 29-30; Biran, 'Unearthing the Liao dynasty's relations', s. 225-7.

59 Örneğin 418'de (1027): Mervezî, Arapça metin, s. 7-8, trc., s. 19-20; tarih için bkz. metin, s. 9, trc., s. 21. Karl A. Wittfogel and Fêng Chia-shêng, *History of Chinese Society: Liao (907-1125)* (Philadelphia, PA, 1949), s. 52, s. 357. Sinor, 'Kitan', s. 233-4. Genel olarak bkz. Biran, 'Unearthing the Liao dynasty's relations'.

60 Biran, 'Unearthing the Liao dynasty's relations', s. 234-43. Anya King, 'Early Islamic sources on the Kitan Liao: The role of trade', *JSYS* 43 (2013), s. 253-71; Valerie Hansen, 'International gifting and the Kitan world, 907-1125', *JSYS* 43 (2013), s. 273-302.

61 Michal Biran, 'The Mongols and nomadic identity: The case of the Kitans in China', Amitai and Biran (eds.), *Nomads as Agents*, s. s. 173, n. 6 (D. Kane'nin bir çalışmasından naklen).

torluk usullerini İç Asya'daki Gürhan (evrenin hanı) unvanıyla birleştiren bu iktidar,⁶² Karahoca ve Beşbalık adlı iki başkentiyle beraber yarı yerleşik Uygur yönetimine, Yedisu bölgesindeki Karluk göçebelerine ve Maverâünnehir'deki Müslüman çiftçilere ve şehirlilere vergi koydu. Semerkant'taki Karahanlı hükümdarının yardımına koşan Selçuklu Sultanı Sencer, yakınlardaki Katvan mevkiinde Karahıtaylar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (536/1141). Daha önce Selçuklu sultanları tarafından tebaa konumuna indirgenen çeşitli Karahanlı yöneticileri de Karahıtaylara tâbi olmak zorunda kaldı. Başlıca şehirlerinden Balasagun, Gürhan'ın ikametgâhı oldu. O döneme kadar Selçuklular tarafından atanan Harezmşahlar da benzer şekilde Gürhan'ın otoritesini kabul ettiler.⁶³

Karahıtay İmparatorluğu'nun kurulması, İslâm dünyasının doğu topraklarındaki güç dengesi üzerinde de dolaylı bir etki yaptı. Zira diğer göçebe boylar, Maverâünnehir'deki ya da ötesindeki topraklarından ayrılmak zorunda bırakılmışlardı. Bunun en önemli örneklerinden birisi, 1140'larda Horasan'a akın eden çok sayıda Oğuz/Türkmen mensubuydu. Bunları kontrol altına almaya çalışan Sultan Sencer 549'da (1153) mağlup olup esir düşecekti ve serbest bırakılmasından kısa bir süre sonra kederinden hayatını kaybedecekti. İran'ın doğusunda Selçukluların devlet gücü artık tükenmişti. Sencer'in eski komutanları ve Oğuz liderleri Horasan'ın çoğunu kendi aralarında paylaştılar.⁶⁴ Selçuklulardan kalan bu boşluğu iki hanedan dolduracaktı: Gurlular (ya da Şensebâniler) ve Gürhan'ın tebaası Harezmşahlar.⁶⁵

Başlangıçta Herat'ın doğusundaki dağlık bölgelerin hâkimi olan Gurlular İranlıların soyundan geliyorlardı. İktidarlarını önce kuzeydoğuya doğru, Şiğenân ve Toharistan bölgelerine taşıdılar. 571'de (1157–1156) Herat'ı ele geçirdiler ve 582'de (1186) Lahor'daki Gaznelilerin kalesini ele geçirmeleri, batıdaki Pencab'ın içlerine doğru yapacakları kazançlı baskınların habercisiydi. Çeşitli Hint devletlerinden elde edilen ganimetler, Gur sultanının Horasan'ı hâkimiyeti altına alma çabalarını daha da kö-rükledi. Burada Harezmşah Tekiş (hükümrânlığı: 567–569/1172–1200) ve oğlu Alâeddin Muhammed'le (hükümrânlığı: 596–617/1200–1220) uzun

62 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, 1. Bölüm. Bu devletin tarihinin bir özeti için bkz. Baumer, *History of Central Asia*, III, s. 144-9.

63 Bkz. Jürgen Paul, 'The role of Hwârazm in Seljuq Central Asian politics, victories and defeats: Two case studies', *ES* 6 (2007-8), s. 11-17.

64 Bu olaylar hakkında bkz. *Turkestan* 3, s. 326-37 (= *Sochineniia*, I, s. 389-400); C. E. Bosworth, 'The political and dynastic history of the Iranian world (A.D. 1000-1217)', *CHI*, V, s. 144-57 birçok yerde, 173-5, 185-7.

65 İki hanedan arasındaki çekişme için bkz. C. E. Bosworth, 'The political and dynastic history of the Iranian world (A.D. 1000-1217)', s. 159-66; C. E. Bosworth, 'The Ghurids in Khurasan', A. C. S. Peacock and D. G. Tor (eds.), *Medieval Central Asia and the Persianate World: Iranian Tradition and Islamic Civilisation* (Londra and New York, 2015), s. 210-21.

sürelî bir çatışmaya girdi. Gurlular, Abbasi Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın (halifeliği: 575–622/1180–1125) desteğini de almıştı. Hâlbuki halifenin kışkırtmasıyla Tekiş, Kuzey İran'daki Selçuklu egemenliğine son vermişti (590–1194). Bununla birlikte şimdi kendisi halifenin nazarında daha tehlikeli bir pozisyondaydı. Gurlu Sultan Muizzüddin 601'de (1204) Harezme'ye bir işgal hareketi başlattı ancak Alâeddin Muhammed tarafından (Karahıtayların tam zamanında gelen yardımıyla) mağlup edildi. Muizzüddin'in 602'de (1206) öldürülmesi hanedanının hızla çökmesine yol açtı ve Harezmsâh Muhammed'in İndus Nehri'nin batısında kalan Gur topraklarını fethetmesini sağladı. Bu zaferlerle Harezmsâh Muhammed kendisini aşmıştı. Yaklaşık 607'de (1210–1211) Karahıtay boyunduruğundan da kurtuldu ve muhtelif Karahanlı vilayetlerini topraklarına kattı. İkametgâhı artık Semerkant'tı. Halifenin Gurlular lehinde tavır alması sebebiyle öfkelenen Muhammed, Nâsır'ın hilafetini geçersiz ilan etti ve Bağdat üzerine sonuç alamayacağı bir sefer düzenledi (614/1217–1218).⁶⁶ Bu esnada seyyidlerden (Hz. Ali'nin soyundan gelenler) birini de halife ilan etmişti. Cüzcânî'nin iddiasına göre Çin'e karşı bir sefere de niyetlenmişti.⁶⁷ Fakat imparatorluğu, birkaç yıl içerisinde Moğollar tarafından yerle bir edilecekti.

Gürhanlar ve Müslüman Tebaası

Karahıtayların ortaya çıkışından bir asrı aşkın süre sonra eser veren Cüzcânî'ye göre Karahıtayların belirmesi, Türklerin ilk zuhuruydu (evvel-i hurûc-i Türk) ve bu durumu âdeta kendi döneminde yaşanacak Moğol katliamının alameti olarak görüyordu.⁶⁸ Zira Moğollara vergi veren Türk hanedanlarının çoğunun aksine, Karahıtay'ın elit yönetici sınıfı, tebaasının çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmalarına rağmen İslâm'a sıcak bakmadı. Prof. M. Biran bu durumu onların bünyelerinde kalan Çin eğilimine ve hiç bitmeyen bir arzularına bağlıyordu: Karahıtaylar, Uzak Doğu'da bir zamanlar Kitan-Liao'ya ait olan toprakların bir kısmını en azından imparatorluklarının ilk yıllarında geri almayı hedefliyorlardı.⁶⁹ Şunu da ilave edebiliriz ki Gürhan'ın imparatorluğu içindeki tâbi unsurlar (örneğin Beşbalık'taki Uygur yönetimi) Müslümanlıktan oldukça uzaklardı. Karahıtay İmparatorluğu'nun idari yapısı, Müslüman hukukunu benimsemekten ziyade Kitan ve Çin geleneklerinin karışımından oluşuyordu.

66 Bosworth, 'Political and dynastic history', 184 ve aynı yazar, 'The steppe peoples in the Islamic world', *NCHI içinde*, III, s. 21-77 (burada s. 74).

67 TN, II, s. 102 (çev. Raverty, s. 963).

68 TN, II, s. 94 (çev. Raverty, s. 900).

69 Michal Biran, 'True to their ways: Why the Qara Khitai did not convert to Islam', Amitai ve Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others*, s. 175-99; Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 196-201.

Örneğin madeni paraları Çin'dekileri model alıyordu. Ancak her ne kadar Karahıtaylar "kâfir" olsalar da Müslüman tebaaya başlangıçta ağır bir yük empoze etmediler. Bir yerde İbnü'l-Esîr onların bir şehri ele geçirmesinden sonra halkın hayatında hiçbir şey değişmediğini anlatıyor, bir başka yerdeyse işgalcilerin yağma ya da katliam yapmayacağına dair Buhara reisine ait bir beyanattan bahsediyordu.⁷⁰ Gürhanlar çekirdek topraklarının yönetimini, kendilerine tâbi beylerin topraklarından uzak tutmuştu. Birlikleri, çekirdek toprakların dışında düzenli bir şekilde dağıtılmamıştı. Gürhan tarafından her bir tâbi beyi denetlemekle görevlendirilen *komiser* ya da "daimî temsilci" (Arapça-Farsça *şihne*), genellikle aynı dinî ya da kültürel gruptan geliyordu ve ağır taleplerde bulunmamış izlenimi veriyordu (oysaki Harezmi hiçbir zaman böyle bir *komiseri/şihneyi* tanımakla yükümlü tutulmamıştı). Biran, aynı şekilde Orta Asya'nın Müslüman sakinlerinin de "kâfir" bir yönetime tâbi olduklarının farkına bile varmamış olabileceğini öne sürmüştü.⁷¹ Müslüman kültürü hiçbir şekilde tehlike altında değildi. Karahanlılar döneminde olduğu gibi Maverâünnehir ve Türkistan'da yayılmaya devam ediyordu.

Müslüman dindar sınıfı da bir bütün olarak yeni yönetim altında herhangi bir sıkıntıya maruz kalmamıştı. Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, İbnü'l-Esîr ve Cüzcanî gibi isimler birbirlerinden bağımsız olarak Karahıtayların ilk yıllarında sergiledikleri adil yönetime şahitlik etmekteydiler. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre ilk Gürhan, adamlarının eziyet etmesini yasaklamıştı. Cüzcanî ilk hükümdarların adaletle yönettiğini, Müslümanlara iyi davrandığını ve ulemaya saygı duyduğunu anlatıyordu.⁷² Kuşkusuz Katvan'daki zaferinden sonra ilk Gürhan Taşı, Buhara'da İmam Hüsameddin'i ölüm cezasına çarptırdı. Kaynaklardan iki tanesi bu belirsiz dönemin basit bir şekilde Müslüman ilmiye sınıfına yönelik bir "kâfir" baskısı olmadığını ortaya koyuyordu. XII. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı anekdotlardan birinde Nizâmî-yi Arûzî bize, Gürhan'ın vekilini Buhara'ya seküler bir vali olarak atadığını aktarıyordu. Bu vali, ulemanın önde gelen temsilcisi İmam Ahmed bin Abdülaziz'le beraber çalışacaktı ve kendisine her zaman İmam'ın tavsiyelerini dikkate alması talimatı verilmişti.⁷³ İmam Hüsameddin'in infazından kısaca bahseden İbnü'l-Esîr,

70 IA, XI, s. 84, s. 310 (çev. Richards, I, s. 361 ve II, s. 153). Karahıtaylar tarafından öldürülen reis Ömer'in oğlunun bu şahitliği Bartol'd'u şaşırtmıştır: bkz. *Turkestan*3, s. 334, n. 3 (= *Sochineniia*, I, s. 398, n. 1).

71 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 117-23. Ayrıca bkz. aynı yazar, 'Between China and Islam: The administration of the Qara Khitai (Western Liao), 1124-1218', David Sneath (ed.), *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth-Twentieth Centuries* (Bellingham, WA, 2006), s. 63-83.

72 Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, *Çihâr Makâle*, tr. Edward G. Browne (Londra, 1921, yeniden basım 1978), IA, XI, s. 86 (çev. Richards, I, s. 363); TN, II, s. 96 (çev. Raverty, s. 912). Ayrıca bkz. Lane, 'Persian notables', s. 185.

73 Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî, s. 38-9.

onun sadece bir Hanefî fakihî olduğundan bahsetmiş ve künyesini Hüsameddin Ömer bin Abdülaziz bin Mâze el-Buhârî olarak vermişti. Böylelikle onun, yerel hanedan Âl-i Burhân'ın bir mensubu olduğunu ortaya koyuyordu. Bu aile, Buhâra'da *sadr* da denen şeyhülislamlık rütbesini tekelinde bulunduruyordu. Daha da önemlisi İmam Hüsameddin, Ahmed bin Abdülaziz'in kardeşiydi.⁷⁴ Bu durum, imamın infazının kasıtlı olmadığını ya da aile içi bir çatışmadan kaynaklandığını gösteriyor olabilir ve Ahmed bin Abdülaziz bu çatışmadan "kâfir" yardımıyla galip gelmiş olabilir. Her hâlükârda, yeni yönetim tarafından şehrin önde gelen bu yerel Müslüman ailesine duyulan güven, kısıtlanmamış bir Karahanlı iktidarının devamını gösteriyordu. XIII. yüzyılın başı itibarıyla Sadr-ı Cihân (hanedanın reisine böyle denirdi) Buhârâ'nın yıllık vergisini bizzat Gürhan'a götürmekten sorumluydu.⁷⁵

Cüzcânî, Taşî'nin hanedanına mensup son Gürhan'ın gizlice Müslüman olduğuna dair bir rivayet de nakletmekte fakat doğruluğunu garanti etmemektedir.⁷⁶ Gürhanların bariz bir şekilde yanlı olan bu tutumu, dinî açıdan çeşitliliğe sahip bir imparatorluğu yöneten bozkır-göçebe gücündeki dinî çoğulculuğun eksik bir yansımasıydı. Kitleler hâlindeki takipçileri gibi kendileri de Kitanlı atalarının Şamanizmiyle birbirine geçmiş bir Budizm yaşıyorlardı (ancak İbnü'l-Esîr'e göre ilk Gürhan bir Manihesit'ti ve bu durum, Uygurlarla ilgili olarak karşılaştığımız Maniheizm-Budizm karışıklığının bir sonucuydu).⁷⁷ Gürhanlar İslâm'la beraber Nesturi Hristiyanlığı ve Budizm'i de içeren tüm dinî inançların temsilcilerine saygı duyuyorlardı ve hanedanlarına dua etmeleri karşılığında onlara ayrıcalıklar tanıyorlardı.⁷⁸ Ancak 1170'lerde Naymanların yaptığı gibi doğu boylarının bazıları Gürhan'ın otoritesini reddettiğinde (ki bu ciddi miktarda bir vergi kaybı demekti) kendisi Müslüman tebaaya daha ağır yükler bindirmeye başladı.⁷⁹ Uzak Doğu'da Moğolların yükselişinin ardından Naymanlı mültecilerin Karahıtay topraklarına gelmesi ve liderleri Güçlüg'le yaklaşık 1211'de bu bölgeye el koymaları neticesinde Karahıtay yönetimi çökmeye başladı. Bunun neticesinde Müslüman din adamlarına karşı sert önlemler alındı. Böylelikle Müslümanların görüşleri yönetimden uzaklaşıyordu. Ancak bunlar nispeten sonraki yıllardaki gelişmelerdi.

74 IA, XI, s. 86 (çev. Richards, I, s. 363); ayrıca bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü Devleti's-Selcûkiyye*, tr. Bosworth, s. 66. Bu hanedan hakkında bkz. Omeljan Pritsak, 'Âl-i Burhân', *Der Islam* 30 (1952), s. 81-96 ve yeniden basım Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History* (Londra, 1981)'de; C. E. Bosworth, 'Âl-e Borhân', *Elr*, I, s. 753-4.

75 IA, XII, s. 257 (çev. Richards, III, s. 125). Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 124.

76 TN, II, s. 96 (çev. Raverty, s. 911-12).

77 IA, XI, s. 83-4 (çev. Richards, I, s. 361). Bu konuda bkz. Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 175.

78 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 171-91.

79 Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 56. Gürhan'ın doğuda sebep olduğu zorluklar için bkz. Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 57.

İktidarlarının ilk yıllarında yönetimleri ne kadar mülayim olursa olsun, Karahıtayların ortaya çıkışı İslâm dünyasının bütünlüğüne indirilmiş sert bir yumruk olarak görülebilir. O döneme kadar Dârü'l-İslâm'ın bir kısmını teşkil eden geniş topraklar artık "kâfir" bir egemenliğin kontrolüne geçmişti. Maverâünnehir örneğinde dört asırdan beri ilk defa yaşanan bir durumdu bu. Harezmsâh Muhammed bin Tekiş 603/1206–1207'de Gurlulardan Tirmiz'i geri aldığı ve bu şehri sadakat içerisinde Karahıtaylı efendilerine teslim ettiğinde (İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre) yoğun bir eleştiriye ve kınamaya maruz kalmıştı. Öyle ki İbnü'l-Esîr, Muhammed'in daha sonra Karahıtalara karşı ayaklanması göz önünde bulundurulduğunda, Tirmiz'le alakalı hamlesinin bir harp stratejisi olduğunu ileri sürerek, kendisini onu savunmak zorunda hissedecekti.⁸⁰ Harezmsâh'ın kâfir boyunduruğunu böylelikle reddetmesi coşkuyla karşılanacaktı ve ona "Sencer" ve "İkinci İskender (İskender-i Sâni)" unvanlarını kazandıracaktı.⁸¹ Ancak şurası da yadsınamaz bir gerçektir: Muhammed bin Tekiş, Gurlularla mücadelesinde Gürhan'ın himayesinden ve Karahıtay takviyesinden çokça istifade etmişti.

Müteakip olaylar Muhammed bin Tekiş'in Karahıtalara karşı geç kalmış meydan okumasına farklı bir boyut kazandırmıştır. İbnü'l-Lebbâd ve İbn Vâsıl, Karahıtay'ı bir set olarak görüyor ve bu seddi Harezmsâh'ın yıktığını düşünüyordu. İbn Ebi'l-Hadîd'e göreyse Karahıtaylar Harezmsâh'ın hâmisiydi (*vikâye*).⁸² Cüveynî, Harezmsâh'ın, Gürhan'ın gücünü zayıflatarak ve Cengiz Han'ın yolu üzerindeki diğer hükümdarları ortadan kaldırarak Moğol istilasını kolaylaştırdığını düşünüyordu.⁸³ Bu mesele anekdotlarla doludur. Anlatılanlara göre Muhammed'in babası Tekiş ölüm döşegindeyken oğullarına hiçbir meselede Karahıtaylarla tartışmalarını vasiyet etmişti ve onları, arkası korkunç düşmanlarla dolu bir duvara benzetmişti.⁸⁴ Cüveynî'ye göre kuzeni, Harezmsâhların Karahıtalara karşı zafer kazandığı dönemde, Karahıtayların, Müslümanlarla sayıca Yecüc ve Mecüc'ü aşan bir kavim arasında Zülkarneyn'in inşa ettiği gibi bir set olarak görüldüğünü duymuştu. Bu kavim, intikamından asla vazgeçmeyen öfke dolu topluluktur. Aynı müellif, Muhammed'in oğlunun 1229'da Mezopotamya ve Kuzey Suriye emirlerine yazdığı ve yeni Moğol kuvvetlerinin yaklaştığını haber verdiği bir mektupta, kendisini Sedd-i

80 IA, XII, s. 231 (çev. Richards, III, s. 105-6).

81 Bkz. *Turkeslan*3, s. 363 (= *Sochineniia*, I, s. 428), referanslar için.

82 TI, XLIV, s. 366; metin için ayrıca bkz. Cahen, "Abdallâf al-Baghdâdî portraitiste", s. 117 ve tercümesi için Cahen, "Abdallâf al-Baghdâdî et les Khwârizmiens", C. E. Bosworth (ed.), *Iran and Islam: In Memory of the Late Vladimir Minorsky* (Edinburgh, 1971), s. 152; IW, IV, s. 38. İbn Ebi'l-Hadîd, eds. Djebli, *Les invasions mongoles*, Arapça metin, s. 23 (trc., s. 22-3).

83 T/JG, I, s. 52 (HWC, s. 70).

84 T/JG, II, s. 89 (HWC, s. 357). TN, I, s. 302 (çev. Raverty, s. 244), duvar benzetmesi olmaksızın.

Zülkarneyn'e benzettiğini aktarıyordu. Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre Eyyûbî Emiri el-Eşref Musa, 1231'deki infazının ardından Muhammed'in oğlunu bu şekilde görmeye başlamıştı.⁸⁵ Harezmsâh Sultanlığı'nın doğa dinine inanan bir güç tarafından tamamen yok edilmesinin şafağında eser veren yazarlara göre Karahitayların yıkılışında Muhammed bin Tekiş'in rolü oldukça hassas bir meseleydi.

Kıpçak-Kanglı ve Harezmsâhlar

İbnü'l-Esir'in iddiasına göre 435'te (1043) "on binlerce Türk çadırının" ihtidasından sonra İslâm'a girmeyen kavimler olarak sadece Tatarlar ve Kitâ kalmıştı. Bu apaçık bir mübalağaydı.⁸⁶ Zira Karahanlı topraklarının kuzeyinde ve doğusunda kalan Türk toprakları, hâlâ inatla İslâm sınırlarının dışında kalmaya devam ediyordu. Zira Karahitaylar, XIII. yüzyılın başında Harezmsâh Devleti'yle karşı karşıya gelen en etkin Gayrimüslim güçtü. Fakat yine de bunlar, Harezmsâhların bozkır cephelerinde karşılaştıkları tek "kâfir" topluluk değildi. Seyhun Irmağı'nın kuzeyinde uzanan geniş otlaklar, göçebe Kıpçak-Kanglı halkının hayvan otlattıkları arazilerin bir kısmını oluştuyordu. Daha önce de değindiğimiz bu kavmin İslâm dünyasıyla ortak sınırı, Kaşgarlı Mahmûd'a göre (yaklaşık: 1077) Talas'ın birkaç mil doğusundaki Kenjek kasabasından geçiyordu. Bu topraklar, Papalık elçilerinin ilk defa Moğol İmparatorluk sarayına gittiği 1240'larda hâlâ "Bisermine"lerin topraklarından (Beserman <musulmân, yani "Müslüman") ayrı bir ülke olarak kabul ediliyordu.⁸⁷

Kıpçak-Kanglı konfederasyonunun siyasi çerçevesi oldukça gevşekti. Çeşitli gruplarla Müslüman komşuları arasındaki ilişkiler yağma baskınları, evlilik ittifakları ve takviye kuvvet olarak askerî hizmetler arasında gidip geliyordu. Daha batıdaki emsallerinin, Rusların Hristiyan ataları, Macarlar ve Gürcülerle ilişkileri de buna benzemekteydi.⁸⁸ XII. yüzyılda Harezmsâhlar, Cend ya da Aşağı Seyhun gibi merkezlerden Kıpçak-Kang-

85 TJC, II, s. 79-80, 183 (HWC, s. 347, s. 452); MZ, VIII, 2. Kısım, s. 671 (= MZDMZ, XV, s. 59); krş. IW, IV, s. 296. Tüm bu konular hakkında bkz. Michal Biran, "'Like a mighty wall': The armies of the Qara Khitai", *JSAI* 25 (2001), s. 44-91. Kur'an'da Sedd-i Zülkarneyn için Van Donzel ve Schmidt, *Gog and Magog*, s. 50-4. Pace Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 128-9, burada Müslümanların Karahitayları koruyucu bir set olarak gördüklerine dair delil, [Karahitayların] imparatorluklarının yıkılışının sonrasına denk gelmektedir.

86 IA, IX, s. 520, aktaran Golden, *Introduction*, s. 213. Golden'in yorumu için ayrıca bkz. aynı yazar, 'Karakhanids and early Islam', s. 354.

87 PC, s. 314 (MM, s. 59). Bisermine ve aynı kökten türeyen kelimeler hakkında bkz. T. I. Tepliashina, 'Étnonim besermiane', V. A. Nikonov (ed.), *Étnonimy* (Moscow, 1970), s. 177-88.

88 Genel olarak bkz. Peter B. Golden, 'The Qipçaqs of medieval Eurasia: An example of stateless adaptation in the steppes', G. Seaman and D. Marks (eds.), *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery* (Los Angeles, CA, 1991), s. 146-9.

lı konfederasyonu üzerine sık sık saldırı düzenlediler. Konfederasyonu oluşturan boylar arasında Oran (Fahr-i Müdebbir bunları Kıpçakların unsurları olarak zikretmişti) da vardı.⁸⁹ Oran reislerinden Alp Kara, 678'de (1182) Harezmsah Tekiş'e tâbi olmuştu ve bundan kısa süre sonra oğlu Kıran da evlilik yoluyla Harezmsah hanedanıyla akraba olmuştu. Bu noktada Tekiş de bir Oran hatunuyla evlenmişti ve bu kadın, geleceğin Harezmsah'ı Muhammed'in annesi olacaktı. Bu hatun kaynaklarda Terken Hatun olarak biliniyordu (bu unvanı birden fazla Harezmsah'ın eşi kullanmıştı).⁹⁰ Tekiş'in yazı işleri (*dîvânü'l-inşâ*) reisinden öğrendiğimize göre bu evlilik ittifakı çok sayıda Kıpçaklıyı Tekiş'in hizmetine sokmuştu.⁹¹ Cüveynî, Oran boyu mensuplarının Tekiş'e *acemler* (yabancılar) olarak hizmet ettiğini teyit etmekteydi.⁹² Terken Hatun Harezm'de kendi idaresini tesis ettiğinde ve orayı gayriresmi bir özerklik altında yönetirken pek çok akrabası da üst seviye askerî ve idari pozisyonlara getirilecekti. Kıpçak birlikleri, Muhammed bin Tekiş'in Gur topraklarını ele geçirmesinde ve diğer hükümdarlara karşı yapılan seferlerde çok büyük rol oynadılar. Alp Kara'nın⁹³ takipçilerinin arasında "Yugurların (Sarı Uyğurlar) Oğullarının" da olduğunun ima edilmesi, Oran halkıyla Batı Sibiryâ'nın orman halkları arasındaki yakın ilişkilere işaret etmektedir. Müslüman coğrafyacılar bunlara "kürk ticareti yapan Yûrâ (Yuğra) kavmi" derdi.⁹⁴ Harezmlî takviye birliklerinin (ki bunların içerisinde en azından Sarı Uyğurların Müslüman olmadıkları neredeyse kesindi) açgözlü ve vahşi eylemleri 1240'lara kadar devam edegelen Harezmsah zulmüne büyük ölçüde katkı sağlamıştı.

89 Fahr-i Müdebbir, *Şeceretü'l-ensâb*, s. 47: editörün tespiti, Ross (a.g.e., s. xii), editör Varangianları (Vareg ya da Varyag, Rusların atalarına ya da Vikinglere deniyordu) kapsam dışı bırakıyordu.

90 Terken Hatun'un nesebi hakkında bkz. *TJG*, II, s. 109 (HWC, s. 378). Unvanı için bkz. *Turkestan3*, s. 337, n. 2 (= *Sochineniia*, I, s. 400, n. 4). Pelliot ve Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, s. 89'de Türgän (Türgen) şeklinde yazımı tercih edilmiştir.

91 Bahâüddîn Muhammed bin Müeyyed el-Bağdâdî, *el-Teveessül ile't-teressül*, ed. Ahmed Behmenyâr (Tahran, 1315 şm./1936), s. 158, s. 174, 175. Ayrıca bkz. *Turkestan1*, I, s. 79, 80. *Turkestan3*, s. 340-1 (= *Sochineniia*, I, s. 404-5) Kıran ismini hatalı bir şekilde *Fîrân* diye verir. İlişkilerin kısa bir özeti için bkz. Serzhan M. Akhinzhanov, 'Kipcaks and Khwarazm', Seaman and Marks (eds.), *Rulers from the Steppe*, s. 129-30; Harezmsah Atsız ile Kıpçaklar arasındaki ilk ilişkiler hakkında bkz. Paul, 'Role of Hwârazm', s. 14-15.

92 *TJG*, II, s. 35, s. 198 (HWC, s. 305, s. 465).

93 el-Bağdâdî, *el-Teveessül ile't-teressül*, s. 158'de hatalı bir şekilde *bûghüzâdegân* (Bukuzâdegân) denmiştir; krş. *Turkestan1*, I, s. 79'daki metin. *Turkestan3*, s. 340 (= *Sochineniia*, I, s. 404). Bunlar Müslüman kaynaklarında benzer bir şekilde yazılan Uyğurlarla karıştırılmamalıdır.

94 Peter B. Golden, 'The peoples of the Russian forest belt', *CHEIA*, s. 253-4. Daha fazlası için bkz. I. Vásáry, 'The "Yugria" problem', András Róna-Tas (ed.), *Chuvash Studies*, AF 79 (Wiesbaden, 1982), s. 247-57.

591(1194–1195) yılının kış mevsimi sonlarında Sıgnak ve Cend'in ötesinde Tekiş'in kendisine karşı şiddetli bir sefer düzenlediği Kadir (ya da Kayır) Buku Han'ın Terken Hatun'un babası olup olmadığından emin olamıyoruz.⁹⁵ Fakat Kadir Buku Han'ın tebaası da Oran boyuna mensuptu. Cüzcanî'ye göre Tekiş'in, köle kızlardan biriyle yaşadığı yasak aşk, Terken Hatun'la ilişkilerini ciddi bir şekilde germiştir ve çıkan çatışma, bu gergin ilişkiyi daha da müşkül hâle sokmuş olabilir.⁹⁶ Ordusundaki Oranlılara güvenemeyen Tekiş (bir defasında kendisini kritik bir pozisyonda yüz üstü bırakmışlardı) Kadir Buku'nun yeğeni Alp Direk'i amcasına karşı desteklemek zorunda kaldı. Kadir Buku tahttan indirilip esir edildi ve resmî taahhütlerde bulunmuş tâbi bir bey olarak neredeyse aynı zamanda serbest bırakıldı. Ancak boş durmayan Kadir Buku, yeğenine karşı büyük bir ordu toplayıp Alp Direk'i mağlup etti.⁹⁷ Tekiş'in Abbasi Halifesi Nâsır'dan yaklaşık aynı dönemde aldığı "Irak, Horasan ve Türkistan Sultanı" unvanının son unsuru, yani "Türkistan Sultanlığı" unvanının arkasındaki siyasi gerçek işte buydu.⁹⁸ Daha sonra oğlu ve halefi Muhammed, yaklaşık 607'de (1210) Karahıtaylara karşı kazandığı zaferle aynı dönemde Kadir Buku Han'ın halkının gösterdiği muhalefetle uğraşmak zorunda kalacaktı.⁹⁹ Hakkında daha fazla bilgi sahibi olmadığımız bu dönemin temelini, Moğol istilasının en hareketli vakitlerinde Muhammed'in anesiyle ve emri altındaki Oran/Kanlı unsurlarıyla yaşadığı güçlüklerde aramak mantıklı görünmemektedir.¹⁰⁰

Kaynaklarımızda kullanılan etnik etiketler tutarsızdır. Nesevî, Terken Hatun'un halkına Bayavut (bu boyun bir kısmı batıya göç ederken, geri kalanlar ileride Cengiz Han unvanı alacak olan Timuçin iktidara geldiği zaman Moğolistan'da ikamet ediyordu) der ve bunları Yemek'in bir kolu sayar; aynı şekilde Cüzcanî de Ölberli'yi Yemek'le özdeşleştirmektedir.¹⁰¹ Yemek, Kimek'in bir varyantıdır; daha önce gördüğümüz üzere, XI. yüzyıla kadar Kuzeybatı Asya bozkırlarının ve buralara bitişik ormanlık bölgelerin çoğunu kontrolünde bulunduran önemli bir boy gruplanmasıdır.

95 Cüzcanî bazen Terken Hatun'a İkrân'ın (<Kıran) ve Kadir Han'ın kızı der, birincisinin şahıs ismi olduğunu ikincisinin ise bir unvan olduğunu öne sürer: *TN*, I, s. 300, s. 306 (çev. Raverty, s. 240, 254). Meselenin kısa bir müzakeresi için bkz. Golden, 'Cumanica II: The Ölberli', s. 23, n. 78.

96 *TN*, I, s. 301 (çev. Raverty, s. 241).

97 *Turkestan*3, s. 342-4 (= *Sochineniia*, I, s. 406-7).

98 *TJG*, II, s. 43 (*HWC*, s. 311-12).

99 *TJG*, II, s. 82 (*HWC*, s. 349-50).

100 *TJG*, II, s. 109 (*HWC*, s. 378).

101 Nesevî, s. 32, 51 (çev. Houdas, s. 44, s. 72; Farsça redaksiyon s. 38, 62): önceleri kendisi Terken Hatun'u hatalı bir şekilde Muhammed'in karısı olarak göstermişti; sonraları babasının Changshi olduğunu zikretti. *TN*, II, s. 220-1 (çev. Raverty, 1295). Bayavut Kimek-Kanlı ilişkisi hakkında ayrıntılı fakat sonuç çıkmayan bir müzakere için bkz. Pelliot ve Lambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, s. 82-116 birçok yerde.

Bu tarihte “Kûn göçü” esnasında batıya doğru ilerleyen Kıpçaklar sebebiyle oluşan baskı, bunların dağılmasına netice verecekti ve bu bölge Kıpçak egemenliğine geçecekti.¹⁰² Yemek ismiyse daha geniş bir kullanım alanına sahiptir. Zira Cengiz Han’dan kaçan Merkitlerin batı bozkırlarında görünmesini anlatırken Cüzcanî bunların liderlerine Yemekli Toqtoqan’ın (Tokto’a) oğlu Kadir Han demişti.¹⁰³

Moğolların Doğu Bozkırlarında Sahneye Çıkmaları

Müslüman yazarların doğu bozkırlarının “kâfir” göçebeleri için kullandıkları bir başka ve daha kapsamlı terim, “Tatar” ifadesidir. XI. yüzyılın ortalarında Gerdîzî’nin Türk halklarına dair aktardığı bilgiler içerisinde bir halk masalı vardı ve burada (hatalı bir şekilde) Kimekler, Tatarların bir kolu olarak gösteriliyordu.¹⁰⁴ En dar anlamıyla Tatar ismi, Moğolistan’da müstakil bir boyun ismiydi ve bu boy XII. yüzyılın ikinci yarısında Curçen–Jin hanedanı tarafından dolaylı bir şekilde bozkırı kontrol altında tutmak için kullanıldı. Nihayet 1202’de Timuçin (henüz Cengiz Han unvanını almamıştı) tarafından toprakları ele geçirilen Tatarlar neredeyse tamamen yok edildiler. Reşîdüddîn, görünüşe göre Tatarların doğu bozkırlarını egemenlikleri altında bulundurdıkları ve Türk kavimlerinin çoğunun onların isimlerini benimsedikleri daha eski bir döneme dair içi boş imalarda bulunur. Bu durum, kendi dönemindeki Türklerin Moğol ismini benimsemesine benzer. Reşîdüddîn bu tarihî gerekçelere dayanarak diğer ulusların Cengiz Han’ın Moğollarını Tatarlar olarak kabul etmeye hazır olduklarını ifade ediyordu. Onun bu ifadesini modern bir yazar da benimsemişti.¹⁰⁵ “Tatar” (sonradan Hristiyan Batı’da hatalı bir şekilde Tartar’a dönüştü) ismi, Moğolların İslâm dünyasında yaygın olarak bilinen ismi olacaktı.¹⁰⁶

102 Golden, ‘Peoples of the south Russian steppes’, s. 279-80 ve kendisinin Sunuş yazısı s. 276, 277.

103 *TN*, I, s. 309, ve II, s. 149 (çev. Raverty, s. 267, s. 1096-7). Bu kaynakların ilkinde matbu metin Kadir Han’a NWYAN’ın oğlu der ve Raverty bunu ilginç bir şekilde “Yûsuf” diye okumuştur. Fakat krş. British Library nüshası (BL ms. Add. 26189, fo. 129b), burada *pisar* [Farsça “oğlu” anlamındaki “peser” Ç.N] kelimesi bulunmaz ve bu yüzden Kadir Han, Toqtoqan’la aynı kabul edilmiştir. Ancak matbu metinde TFQQTAN şeklinde verilen Toktoqan ismi British Library nüshasında TQ.QAN şeklinde geçmektedir.

104 A. P. Martinez, ‘Gardîzî’s two chapters on the Turks’, *AEMA* 2 (1982), s. 120-1.

105 *JT*, I, s. 77-8 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 161-4; CC, s. 31-2); daha kısa bir şekilde *JT*, I, s. 43-4 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 84-5; CC, s. 18-19). Bkz. S. G. Kljaštornyj, ‘Das Reich der Tataren in der Zeit vor Činggis Khan’, *CAJ* 36 (1992), s. 72-83. Pritsak tarafından öne sürülen bir tez için bkz. ‘Twomigratory movements’, s. 159, bu teze göre tat- kökü, Türk olmayanlar için genel bir anlam veriyordu ve Pritsak’ın bu tezinin karşısında Golden’in güçlü antitezi vardı: ‘Cumanica II: The Ölberli’, s. 19.

106 Igor de Rachewiltz, ‘The name of the Mongols in Asia and Europe: A reappraisal’, *EMS* 27 (1996), s. 199-210.

“Kûn göçü”nü teşkil eden çeşitli boy hareketleri gibi Türk ve muhtemelen Tunguz etnik kökenine sahip halkların, Timuçin’in doğumundan önceki asırlarda tanınabilir bir “Moğol Ulusu” tesis etmek için Moğol kökenlilerle bir araya geldiği süreç hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz.¹⁰⁷ Timuçin’in ortaya çıkışı ve Doğu Asya bozkırlarında Moğol üstünlüğünü ilan etmesi neticesinde meydana gelen değişiklikler konusunda daha şanslıyız. Bu derin siyasi değişiklikler yakın bir zamanda, Moğolistan’daki iklim değişiklikleriyle ilişkilendirildi: 1180’lerde birkaç yıl boyunca devam eden kuraklık, göçer boylar arasında şiddetli çatışmalara ve mevcut düzenin yıkılmasına neden oldu. 1211’den 1225’e kadar devam eden ılık ve nemli havaysa otlakların verimliliğini arttırdı ve askerî kaynakların büyük ölçekte yığılmasını mümkün kıldı.¹⁰⁸ Durum her ne olursa olsun imparatorluğun ortaya çıkışını bize sadece Cüveynî ve Reşidüddîn gibi Müslüman yazarlar değil, aynı zamanda tek Moğolca kaynağımız *Mongghol’un niucha tobcha’an*, yani *Moğolların Gizli Tarihi* de detaylı bir şekilde aktarır.

XII. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde Moğollar, bugün isimlerini taşıyan bölgede diğer halklarla beraber yaşayan bir azınlıktı. Yüzyılın ortalarına doğru daha güçlü bir devlet kurdukları ihtimal dâhilindeydi fakat bu çok uzun ömürlü olmayacaktı. Timuçin’in doğumuna kadar (en olası tarih 1162’dir) siyasi olarak parçalı bir yapıda bulunuyorlardı. Bu aşamadaki zayıflıkları ve fakirlikleri, imparatorluk döneminde hâlâ bir darbimesel olmaya devam edecekti.¹⁰⁹ Baskın güçler; Doğu Moğolistan’daki Buyun Nor ve Külün Nor’da bulunan Tatarlar (bunlar Curçen-Jin İmparatorluğu’yla sıkı bir ittifak içerisindeydiler), Baykal Gölü’nün güneydoğusunda genellikle ormanda yaşayan halk Merkitler, günümüzdeki Ordos bölgesinde yaşayan Öngütler, Orhon Havzası ve Tula Nehri vadilerinde ikamet eden Kereyitler ve toprakları İrtiş Havzası’nın yukarı kısımlarında ve Altay Dağları’nın eteklerinde bulunan Naymanlardı. Bu grupların siyasi gelişmişliği ve uyumu değişkenlik gösteriyordu. Nitekim Tatarlar ve Merkitler nispeten gevşek bir örgütsel yapıya sahipken Öngüt, Kereyit ve

107 Bu konuda yankı uyandıran bir çalışma için bkz. Michael Weiers, ‘Herkunft und Einigung der mongolischen Stämme: Türken und Mongolen’, Stephan Conermann and Jan Kusber (ed.), *Die Mongolen in Asien und Europa* içinde (Frankfurt am Main, 1997), s. 27-39.

108 Neil Pederson, Amy E. Hessel, Nachin Baatarbileg, Kevin J. Anchukaitis and Nicola Di Cosmo, ‘Pluvials, droughts, the Mongol Empire, and modern Mongolia’, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 111, no. 12 (March 2014), s. 4375-9. İklim değişikliğini ilk defa (farklı bir bakış açısıyla da olsa) Jenkins tarafından öne sürüldü; bkz. Gareth Jenkins, ‘A note on climatic cycles and the rise of Chingis Khan’, *CAJ* 18 (1974), s. 217-26.

109 *TJG*, I, s. 15-16, 26 (*HWC*, s. 21-3, 36). *WR*, s. 84/*SF*, s. 207-8 (*MFW*, s. 124). Bunun yansımaları için bkz. *SH*, § 254 (çev. De Rachewiltz, 183) ve *TN*, II, s. 99 (çev. Raverty, 937-42). Daha fazlası için bkz. Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 12-13.

Naymanlar bir nevi hiyerarşiye ve idari yapıya sahipti ve hanedan mensubu hanlar tarafından yönetiliyorlardı.¹¹⁰

Babası Yesügey'in Tatarlar tarafından yaklaşık 1170 yılında öldürülmesinin ardından Timuçin (o sıralara dokuz yaşındaydı), annesi ve kardeşleri, akrabaları tarafından terk edilmişlerdi ve göçebe bir hayat tarzından ormanda yaşamayı esas alan bir yaşama geçmek zorunda kalmışlardı.¹¹¹ Genç adamın talihi, etrafına kendisine sadık ve yeminli yoldaşlar topladığında değişmeye başladı. Nököd (tekili nökö) adı verilen bu yoldaşlar farklı boy kökenlerine sahipti. Timuçin babasının eski arkadaşı ve kan kardeşi (*anda*)¹¹² ve aynı zamanda Kereyit hanı olan Tuğrul'un yanında saf tuttu. Timuçin, Tuğrul'un yardımıyla akrabaları üzerinde üstünlük kazandı ve Moğollar üzerinde de bir nevi liderlik elde etti. Bunun ardından iki müttefik, Jin yönetimini Tatarları terk etme konusunda kışkırttı ve ardından Tatarlara saldırdı. Timuçin, boyun tüm yetişkin erkeklerini katlettirerek babasının intikamını almıştı. Tuğrul ise Jin yönetiminden beylik (Çince *wang*, bu yüzden Ong Han olarak bilinmektedir) unvanını alırken Timuçin ise daha aşağı bir unvan olan *ja'ut-quri*'yi* tercih edecekti.

Tuğrul ve Timuçin'in ittifakları öyle ilerlemişti ki Tuğrul onu halefi saymış ve bu yüzden kendi oğlu Senggüm'ü mirasından mahrum bırakmıştı. Ancak bu yakınlaşma aralarının bozulmasını önleyemedi. Ortaya çıkan anlaşmazlık neticesinde Timuçin, Kereyitliler üzerine yürüyüp onları mağlup etti (1203). Tuğrul ise Nayman toprakları üzerinden kaçarken öldürüldü ve oğulları etrafa dağıldı. Moğol lider bir sonraki aşamada Naymanların bir kesimine (1204) ardından Merkitlere saldırı düzenledi. Her iki boyun büyük çoğunluğu, palazlanmak aşamasındaki Moğol İmparatorluğu'na dâhil oldu. Bunun ardından 1206'da bir boy liderleri kurultayı toplandı. Kurultay, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçtiği şekliyle "keçe duvarlı çadırların halkları"¹¹³ üzerinde Timuçin egemenliğini ilan edip kendisine Moğolca "Cengiz Han" unvanını verdi. Bu unvan, bir zamanlar düşünüldüğü gibi "Dünyanın Hâkimi"¹¹⁴ anlamına değil, muhte-

110 Bu halklar hakkında bkz. Peter B. Golden, 'Inner Asia c. 1200', *CHIA*, s. 18-25; Kereyit hakkında bkz. Chen Dezhi, 'The Kerait kingdom up to the thirteenth century', Luo (ed.), *Chinese Scholars on Inner Asia*, s. 411-61 (İlk defa 1986'da makale olarak yayımlandı). Reşidüddin bu halklardan egemenlik altında olanları diğerlerinden ayırıyordu: *JT*, I, s. 40 (*DzhT*, I, 1. Kısım, 76; *CC*, s. 18).

111 Timuçin'in gençliğini ve iktidara gelişini ele alan bir çalışma için bkz. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, 1. ve 2. Bölümler, daha kısa bir versiyon olarak Biran, *Chinggis Khan*, s. 32-40.

112 *Nökör*: *TMEN*, I, s. 521-6 (no. 388: 'Gefolgsmann'). *Anda*: *TMEN*, I, s. 149-52 (no. 33: 'Schwurbruder').

* Jau topraklarının komutanı (ç.n.).

113 'People of the felt-walled tents': *SH*, §§ 202, 203; çev. De Rachewiltz, s. 133, 135.

114 Igor de Rachewiltz, 'The title Činggis Qan/Qayan re-examined', Heissig and Sagaster (eds.), *Gedanke und Wirkung*, s. 281-9.

melen “Katı/Şiddetli Han” anlamına geliyordu. Dolayısıyla “Cengiz Han” unvanı, Karahanlılar ve diğer bozkır halkları arasında yaygın olan “Kadir Han” şeklindeki Türkçe unvana semantik olarak karşılık geliyordu.¹¹⁵

Ancak yeni imparatorun bütün göçebe halklar üzerinde bir nevi hegemonya kurması, ayrıca 840 yılında Uygur Kağanlığı’nın yıkılmasından beri doğu bozkırlarında etkisiz hâlde bulunan Türk Kağanlık geleneğini yeniden canlandırması şüpheye yer bırakmamaktadır. Bu geleneğin önemli bir unsuru, “iyi talih” nosyonuydu (Türkçe *kut*; Moğolca *suu*) ve bu da gökten (*tenggeri*, genellikle hatalı bir şekilde “cennet” şeklinde tercüme edilmektedir) gelen bir lütufta ve hükmetme hakkına sahip tek bir karizmatik sülaleye verilirdi.¹¹⁶ 1218’de batıya yönelik büyük seferi için Cengiz Han’ın seçtiği merkez üs, Orhon Vadisi’nde bir yerdi ve daha sonra Karakorum’un merkezi burası olacaktı. Bu mevki, hem VI–VII. yüzyıl Türklerinin *ötügen yış* dedikleri kutsal merkezlerine, hem de VIII–IX. yüzyıl Uygur kağanlarının ikametgâhı olan Kara Balgasun’a yakındı. Avrupalı misyoner Rubruklu Willem (1255), Moğolların bu bölgeyi hükümdarlık merkezi olarak kabul ettiğini teyit ediyordu.¹¹⁷

Cengiz Han tarafından tesis edilen *Yeke Moğol Ulus*¹¹⁸ (Büyük Moğol Uluğu), seleflerinin kurduğu devletlerden hem ideolojik hem de idari açıdan bir adım öndeydi (dördüncü bölümde idari açıdan farklılıklar yakından incelenecektir). Bozkırların emperyalist ideolojisi önceleri sadece göçebe halklar üzerinde hüküm sürmekle sınırlıyken, Moğollar Tenggeri’nin Cengiz’in soyuna bütün dünyayı kuşatan bir egemenlik bahşettiğini iddia edeceklerdi.¹¹⁹ Bu mevkiinin merkezinde kendi ev halkı ve şahsî muhafız

115 Bu konuda bkz. Kaşgarlı Mahmûd, tr. Dankoff and Kelly, I, s. 281; EDT, s. 603-4.

116 Omeljan Pritsak, ‘The distinctive features of the Pax nomadica’, *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*, 23-29 aprile 1987 (Spoleto, 1988), I, s. 751-3. Thomas T. Allsen, ‘Spiritual geography and political legitimacy in the eastern steppe’, Henri J. M. Claessen and Jarch G. Oosten (eds.), *Ideology and the Formation of Early States* (Leiden, 1996), s. 116-35. Peter B. Golden, ‘The Türk imperial tradition in the pre-Chinggisid era’, Sneath (ed.), *Imperial Statecraft*, s. 23-61 (özellikle s. 42-4). Ayrıca bkz. Aleksandr Sh. Kadyrbaev, ‘Turks (Uighurs, Kipchaks and Kanglis) in the history of the Mongols’, *AOASH* 58 (2005), s. 252. WR, s. 86/SF, s. 208 (MFW, s. 125), *habent pro regali*. Kendisi bunun sebebinin tam olarak anlayamamıştı, bu konuda bkz. Allsen, ‘Spiritual geography’, s. 125-7; Golden, ‘Türk imperial tradition’, s. 49-50; Hans-Georg Hüttel, ‘Karakorum - Eine historische Skizze’, Claudius Müller (ed.), *Daschings Khan und seine Erben* (Bonn ve Münih, 2005), s. 134-6). Bu tercihin altında yatan başka bir neden için bkz. Pederson et al, ‘Pluvials’, s. 4377; Nicola Di Cosmo, ‘Why Qara Qorum? Climate and geography in the early Mongol empire’, P. B. Golden, R. K. Kovalev, A. P. Martinez, J. Skaff and A. Zimonyi (ed.), *Festschrift for Thomas T. Allsen in Celebration of His 75th Birthday* (Wiesbaden, 2015 = AEMA 21 [2014-15]), s. 67-78.

118 Ulus hakkında bkz. TMEN, I, s. 175-8 (no. 54).

119 Michal Biran, ‘The Mongol transformation: From the steppe to Eurasian empire’, Johann P. Arnason and Björn Wittrock (eds.), *Eurasian Transformations, Tenth to Thirteenth Centuries: Crystallizations, Divergences, Renaissances* (Leiden and Boston, MA, 2004 = Medieval Encounters 10), s. 342, 347.

birliği (Keşik) bulunuyordu. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Cengiz Han, bu muhafız birliğini 1204'te Naymanlara yönelik seferin arefesinde tesis etmişti ve iki yıl sonra sayıları 10.000'i bulmuştu.¹²⁰ Keşik'in sorumluluk alanında sadece hanlarının güvenliği ve kendisiyle beraber aile efradının ihtiyaçlarının karşılanması yoktu. Bunların yanında idari sorumluluğu da bulunan Keşik, imparatorluk yönetiminin çekirdeği konumundaydı. Keşik içerisinde Cengiz Han'ın kendi *nököd*'ü vardı. Bu grup, kendi çevrelerinden uzaklaştırılmış kişilerden oluşuyordu ve terfileri akrabalık ya da boydaki konumlarına göre değil sadece yeteneklerine göre oluyordu. Bunlar sadece Cengiz Han'a ve onun kurduğu hanedana sadakat duyuyorlardı. Keşik'in içindeki bir diğer grupsa Cengiz Han'ın komutanlarının ve boy liderlerinin oğulları ya da akrabalarından oluşuyordu (bu subayların ve boy reislerinin sadakatleri söz konusu olduğunda bu oğullar ya da akrabalar rehine olarak tutulabiliyorlardı).

Daha önceki İç Asya devletlerinde görülen onlu askerî teşkilat yapısını muhafaza eden Cengiz Han, siyasi olarak gelişmiş boyları dağıtmaya özellikle dikkat etti. Diğer boylardan gelen komutanların yönettikleri onluk birimlerde en büyük direnci bu boylar gösteriyordu. Bahsettiğimiz bu komutanlar da tecrübelerini ve eğitimlerini Cengiz Han'ın Keşik'inde kazanıyordu.¹²¹ Cengiz Han daha sonra savaş ganimetinin dağıtımını merkezileştirdi ve böylece ganimetin önemli bir kısmı, boy beyleri yerine avamdan olan askerlere dağıtıldı. Böylelikle gelişmiş bir sosyal hareketliliğin önünü açtı.¹²² Attığı bu adımlarla Cengiz Han, daha önceki göçebe imparatorluklarının gerilemesinde rol onayan merkezkaç kuvveti kontrol altına alıyordu. Zira eskiden mevcut boylar merkezi yönetimden ayrılıp kendi özerkliklerini ilan etmeye başlayınca, o imparatorluğun dağılması kaçınılmaz oluyordu. Moğol İmparatorluğu iki nesil sonra parçalandığında Cengizliler, ardıl devletler üzerinde herhangi bir güçlkle karşılaşmadan hükmetmeye devam ettiler. Bunu, boy ilişkilerinden ziyade hanedan/jeopolitik ilişkileri üzerinden yapmaları kayda değer bir durumdu. Her hâlükârda, en azından XIV. yüzyılın ortalarına kadar, hatta

120 SH, §§ 191-2, 225-6 (çev. De Rachewiltz, s. 113-14, 154-5). Keşik hakkında genel olarak bkz. Ch'î-ch'ing Hsiao, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty* (Cambridge, MA and Londra, 1978), s. 34-8; Thomas T. Allsen, 'Guard and government in the reign of the Grand Qan Möngke, 1251-59', *HJAS* 46 (1986), s. 513-14; Samuel M. Grupper, 'A Barulas family narrative in the Yuan Shih: Some neglected prosopographical and institutional sources on Timurid origins', *AEMA* 8 (1992-4), s. 40-7.

121 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 90-5. İsenbike Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan* (Leiden, New York and Cologne, 1998), s. 136-9. Peter B. Golden, "'I will give the people unto thee': The Činggisid conquests and their aftermath in the Turkic world", *JRAS*, 3rd series, 10 (2000), s. 23-4. İki örnek olarak Kereyitlerin ve bir grup Merkitlinin dağıtılması hakkında bkz. SH, §§ 186-7, s. 198 (çev. De Rachewiltz, s. 108-9, 126).

122 Togan, *Flexibility*, s. 90-1, 99.

bazı bölgelerde (bazı aralıklarla Maverâünnehir, Kazakistan ve Kırım'da) XVIII. yüzyıla kadar bu durum geçerliydi. Etkin gücün XIV. yüzyıldan itibaren Türk-Moğol emirlerinde olduğu dönemlerde bile bu iktidar, söz konusu emirlerin boy içi hiyerarşik konumlarından değil de Cengizli devletindeki rollerinden kaynaklanıyordu.¹²³ Bu emirler hâlâ kukla bir "Cengiz Han" bulundurmaları gerektiğini hissediyorlardı. XIV. yüzyılın sonunda Çağataylı hâkimiyetindeki Maverâünnehir'de Timur ya da XV. yüzyılın başlarında Altın Orda'daki (ileride gelecek) Edigey bu hissiyatın birer örnekleriydiler.

Moğollar düşmanlarından ve tebaalarından teknoloji ve bilgi transferine hazırdı. Örneğin Kereyit ordusunda bir "merkez" vardı (Türkçe-Moğolca *kol*). Bu muhafız birimi, hana tâbi boylardan alınmış askerlerden teşekkül ediyordu. Bu sistem Cengiz Han'ın Keşik sistemine ilham verecek ve çekirdeğini oluşturacaktı.¹²⁴ Naymanların hanı, Uygur alfabesiyle dokümanlar yayımlayan ve bu dokümanlara mühür vuran ilkel bir sekreteryaya sahipti. Başlarında Uygurlu *Tatar Tonga (Çince Tata Tonga) vardı ve sorumlulukları arasında vergilendirmenin yönetimi de bulunuyordu. *Tatar Tonga, 1204'ten sonra Cengiz Han'ın hizmetine girecek ve oğullarına Uygur alfabesini öğretecekti.¹²⁵ Bu, Cengiz Han'ın "İmparator" unvanını almasından iki yıl önce Moğol İmparatorluk divanının doğuşunu simgeliyordu. Cengiz Han'ın haleflerinin emriyle dış güçlere verilen ultimatolar Moğolcaydı fakat önemli derecede Türkçe girizgâhlar da içeriyordu.¹²⁶

Doğu bozkırlarındaki seferler Moğol yönetimine birçok halkı da dâhil edecekti. Fakat bunlardan iki tanesinin önemli unsurları (Merkitler ve Naymanlar) yerlerinden edilmişlerdi ve Timuçin'in 1204'te Nayman Tayang Han karşısındaki kesin galibiyetinin hemen ardından batıya kaçacaklardı.¹²⁷ İlk başlarda hem oğullarıyla beraber Merkit Hükümdarı Toktoa Beki hem de Tayang Han'ın oğlu Güçlüg, Kara İrtiş üzerinde Tayang'ın

123 Bu konuda önemli bir görüş için bkz. Patrick Wing, *The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East* (Edinburgh, 2016), s. 3-4, 39-43.

124 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, 2. Bölüm; Togan, *Flexibility*, s. 111-12, 118, 124-5. Tuğrul/Ong Han'ın muhafızlarının sisteme dâhil edilmesi hakkında özellikle bkz. Grupper, 'A Barulas family narrative', s. 39-40.

125 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 94, 185. Tata[r] Tonga, hakkında daha fazla bilgi için bkz. Michael C. Brose, 'Uighurs and technologies of literacy', Michael Gervers and Wayne Schlepp (eds.), *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology* (Toronto, 2000), s. 19-20; Brose, 'Uyghur technologists of writing and literacy in Mongol China', *TP* 91 (2005), s. 407-10.

126 Peter B. Golden, 'Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Çinggisid nomads of Western Eurasia', *AEMA* 2 (1982), s. 72.

127 Devamındaki olaylar için bkz. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 83-6, 101-2; daha fazla detay için Paul D. Buell, 'Early Mongol expansion in western Siberia and Turkestan (1207-1219): A reconstruction', *CAJ* 36 (1992), s. 3-12.

kardeşi Buyuruk Han'a iltica ettiler. Burada 1208–1209'da gerçekleşen yeni Moğol saldırıları neticesinde önce Toktoa Beki öldürüldü; çok geçmeden Buyuruk Han da mağlup olup hayatını kaybetti.

Cengiz Han'ın zaferleri Karahıtay İmparatorluğu'ndan da destekçi bulacaktı. Bu kişiler kendi devletlerinden uzaklaşıyorlardı. Zira devletlerinin talepleri bitmek tükenmek bilmiyordu. Bunların en önemlilerinden biri olan Barçuk (Beşbalık Uygurlarının *idukkutuydu*) Cengiz Han'a bağlılığını bildiren bir mesaj göndermiş ve sarayındaki Karahıtay temsilcisini öldürmüştü. Toktoa Beki'nin oğulları, Barçuk'un topraklarına iltica edince, onları muhtemelen Moğol desteğiyle geri çevirecekti ve bu oğullar peşlerinde Cengiz Han'ın komutanları (*noyad*; tekili *noyan*) Cebe ve Subutay olduğu hâlde Kıpçak–Kanglılara kaçacaklardı. *Idukkut* Barçuk, bu hizmetleri sebebiyle Cengiz Han'ın "beşinci oğlu" unvanıyla ödüllendirildi ve bir Moğol hatunuyla evlendirildi.¹²⁸ Yaklaşık aynı dönemde Cengiz Han ilk defa Müslüman tebaa/vassal yöneticiler de edinecekti. Kuça sultanı olarak bilinen ve dolayısıyla Uygur kökenli bir Müslüman beyi olan Kılıç Kara, firari Kereyit Beyi Senggüm'ü öldürerek Cengiz Han'a faydalı bir hizmette bulundu ve Senggüm'ün karısıyla çocuklarını Cengiz Han'a göndererek bağlılığını bildirdi.¹²⁹ Karahıtay'ın Kâsân *baskakı* İsmail, şehrini Cebe'ye teslim etti ve ardından Güçlüg'ün yakalanmasına katkıda bulundu.¹³⁰ Ancak Cengiz Han'ın en kıymetli iki taraftarı Karluklu Arslan Han ile Almalık'ın sonradan görme yöneticisi Buzar'dı (ya da Ozar). Arslan Han, Gürhan'ın *şihnesini* öldürerek *idukkutun* yaptığı gibi başkaldırmıştı.¹³¹

Güçlüg, Arslan Han'a kısa süreliğine sığınmasının ardından Gürhan'ın sarayına iltica etti. Kendisinin Naymanlı takipçilerinden pek çoğu Emil, Kayalık ve Beşbalık bölgelerine dağılmışlardı. Güçlüg'ün Karahıtay İmparatorluğu'nda şansı yaver gidince ona tekrar katıldılar ve imparatorluk tahtını ele geçirmesine yardım ettiler.¹³² Firari durumdaki Merkit beyleri-

128 T/JG, I, s. 32-3 (HWC, s. 45-6). M. Kutlukov, 'Mongol'skoe gosподство v vostochnom Turkestane', S. L. Tikhvinskii (eds.), *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei*, 2nd edition (Moskova, 1977), s. 86-7. Thomas T. Allsen, 'The Yüan dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th century', Morris Rossabi (ed.), *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th-14th Centuries* (Berkeley ve Los Angeles, CA, 1983), s. 246-8.

129 JT, I, s. 120-1 (CC, s. 46) ancak bu olayın bir başka versiyonunun anlatıldığı I, s. 397-8'de (CC, s. 136), Kılıç Kara bölgede sadece bir valiye dönüştürülmüştür (emîr-u hakîm) ancak yazma nüshalarda bu bölgenin ismi bozulmuştur; muhtemelen "Kûsân-u Serçeşme" şeklinde okunmalıdır. Bkz. Liu, 'A study of Kûşân Tarim', s. 473-4.

130 YS, 120. Bölüm, çev. Elizabeth Endicott-West, *Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yuan Dynasty* (Cambridge, MA, 1989), s. 35; ayrıca bkz. Buell, 'Early Mongol expansion', s. 28.

131 T/JG, I, s. 57 (HWC, s. 75-6), burada Arslan Han'a Kayalık hükümdarı denmektedir; ayrıca krş. I, s. 58, 63 (HWC, s. 76-7, 82).

132 SH, §§ 196-8 (çev. De Rachewiltz, s. 122-6); kronolojide birkaç yıllık bir sapma vardır. T/JG, I, s. 46-7 (HWC, s. 63).

nin peşinden giden Cebe ve Subutay, Kanglı topraklarına girdiler. Burada 1209'da (ya da 1210 başında) Harezmsşah Muhammed bin Tekiş, Merkitli işgalcilerin bir saldırısını geri püskürtmüştü. Cebe ve Subutay, Cüzçânî'ye göre bu Merkitli beyleri güneş batmayan kuzey topraklarına kadar kovaladı.¹³³ Muhammed bin Tekiş, Cengiz Han kuvvetleri Chu Nehri üzerindeki başlıca Merkit kuvvetini yok ettikten kısa bir süre sonra, onlarla sonuç alamayacağı bir çatışmaya girişti.¹³⁴

Bu şekilde doğu bozkırlarındaki çalkantılar yeni bir göç dalgası ve bölgesel güç dengelerinde de önemli kaymaları tetikledi. Dolayısıyla potansiyel tehlike durumundaki firari çeteleri ortadan kaldırma şeklindeki zorunlu ihtiyaç Cengiz Han'ı ve kuvvetlerini, zaten düşmanlarının geçişiyle istikrarını kaybetmiş batı bölgelerine sevk etti. Bu esnada Moğollar ve göçebe kurbanları, İslâm dünyasında, birbirlerinin aynı olarak görülmektedir ve bunlara "Tatarların" farklı kolları deniyordu. Bu algı, birkaç nesil sonraki Müslüman yazarların terminolojisinde bile karşımıza çıkacaktı. Zaten bunlar, Moğol dünyasının sınırları dışındaki yabancılar olarak eserler kaleme alıyorlardı. Cüzçânî bir yerde Merkit liderinden Tatar olarak bahsediyordu.¹³⁵ Kendisiyle beraber İbnü'l-Esîr, İbn Nazîf el-Hamevî ve İbn Ebî'l-Hadîd de Naymanlı Güçlüğ'den ve takipçilerinden Tatarlar olarak söz ediyorlardı.¹³⁶

Kültürel Uyumsuzluklar

Bozkırdaki hayat, göçebelere yerleşik hayatın ve şehir dünyasının cazibelerine karşı duyarsız yapmıyordu. Bu göçebeler, silah ve diğer gerekli malzemelerin (ki bunlara lüks tüketim ürünleri de dâhildi) üretimi için ihtiyaç duydukları metale yeteri kadar ulaşamıyorlardı. Metal, yerleşik toplumların ürünüydü. Çinli otoriteler, hayati önem taşıyan ürünlerin göçebelere satılması konusunda sınırlandırmaya gidiyorlardı ve sık sık askerî teçhizatın ticaretini yasaklıyorlardı. Lâkin sonuç aldıkları söylenemez.¹³⁷ Göçebe halklarsa, bozkırlardan geçen başlıca ticaret yolları karşısında ko-

133 TN, I, s. 309; krş. Raverty tercümesi, s. 267, burada YTWR ('Yughūr') okunuşu tercih edilmiştir. British Library nüshasına göre (BL ms. Add. 26189, fo. 129b) "kahr" olarak düzeltilmesi gerekir. Cüzçânî burada Muhammed bin Tekiş'in Merkitliler karşısında kazandığı zaferi Çin "kâfirlerinin" getirdiği felaketin (hâdis-e-yi küffâr-ı Çin) öncesine yerleştirmektedir, yani Moğol istilasının.

134 T/JG, I, s. 51-2 (HWC, s. 69). Tarihlendirme için bkz. Buell, 'Early Mongol expansion', s. 12-16.

135 TN, I, s. 309 (çev. Raverty, s. 267-8).

136 TN, I, s. 309 ve II, s. 97, 107 (çev. Raverty, s. 264, 934-5, 980). IA, XII, s. 269-70, 271, 304 (çev. Richards, III, s. 134-135, 162); krş. XII, s. 362 (trc. III, s. 205), "İlk Tatarlara dair" görüşleri için XII, s. 363 (trc. III, s. 206). İbn Nazîf el-Hamevî, *et-Târihi'l-Mansûri*, facsimile, ed. P. A. Giaznevich (Moskova, 1963), fo. 136b. İbn Ebî'l-Hadîd, eds. Cibî, Arapça metin, s. 24, "et-Tatârüllezîne hünâke", "burada olan Tatarlar" (trc. s. 24).

137 Sinor, 'Inner Asian warriors', s. 142-3.

numlarından istifade etmeyi ve kâr payı karşılığında tüccarlara koruma sağlamayı öğrenmişlerdi. Daha önce de geçtiği üzere bunlar, daha sofistike toplumlarda geliştirilen teknolojileri ödünç almaya hazırlardı. Örneğin Uygurların yazınsal becerilerini çoktan benimsemişlerdi. Liderlerinden bazıları kişisel olarak böylesi devletlerde deneyim kazanmıştı. Mesela Kereyitlerin Tuğrul/Ong Han'ı, Karahitay İmparatorluğu'nda bir yıllık bir sürgün hayatı yaşamıştı. Öte yandan genç Timuçin, muhtemelen on yılını Curçen-Jinliler arasında bir tutsak olarak geçirmişti.¹³⁸

Ancak amacımız, Cengiz Han otoritesi altına giren İç Asya halklarının şehirli ya da yerleşik bir mevcudiyeti benimsemeye hazır olduklarını söylemek değildir. Yerleşik medeniyetin, askerî üstünlüklerinin kökünü baltalamakla tehdit eden kıskırtıcı cazibesi konusunda göçebeler uzun süredir teyakkuzdaldı. VIII. yüzyılın başlarında bir Türk kağanı tam olarak bu tehlike yüzünden şehir kurmaktan caydırılmıştı. Hatta 1070'ler gibi geç bir tarihte Kaşgarlı Mahmûd, Farslıların hayat tarzını benimsemeye karşı Türkleri ikaz eden bir atasözü rivayet ediyordu (muhtemelen yerleşik hayat konusunda).¹³⁹ Göçebelerle ormanda yaşayanların hayat tarzlarında çok fazla ortak şeyin olduğunu düşünmek hatalı olacaktır. Moğol fetihlerinden yıllar sonra eser veren Reşîdüddîn, ormanda yaşayan Uriyangkat boyunun kıyafet olarak hayvan postları giydiğinden, dağ öküzlerini, koçlarını ve antiloplarını avlayarak beslendiklerinden, yerleşik halka kuşkuyla bakan, onların hayat tarzını işkence gibi gören, bununla birlikte kendilerinin de onlar kadar hakir koyun yetiştiricileri olduğundan bahsediyordu.¹⁴⁰ Böylesi yaklaşımları (bazen yerleşik kültürün temsilcileri tarafından nakledilir) gündelik davranışın göstergesi olmaktan ziyade ideolojik bir duruşun delili olarak görmemiz gerektiği önerilmiştir.¹⁴¹ Fakat bozkır geleneğini terk etme korkusu ve yerleşik halkların hayat tarzını benimsemekten nefret etme, bu kitapta yeniden karşılaştığımız temalardır.

İlk Moğol saldırılarının arefesinde Doğu İslâm dünyası, bozkır göçbelerini birbirine düşürmeye alışmıştı. İslâm'a yeni giren göçbelerin (ister

138 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 49-51. Ayrıca bkz. Herbert Franke, 'The role of the state as a structural element in polyethnic societies', Stuart R. Schram (ed.), *Foundations and Limits of State Power in China* (Londra ve Hong Kong, 1987), s. 94-6.

139 Golden, *Introduction*, s. 138. Kaşgarlı Mahmûd, tr. Dankoff and Kelly, II, s. 103; aktaran: Maria Subtelny, 'The symbiosis of Turk and Tajik', Manz (ed.), *Central Asia in Historical Perspective*, s. 48 ve n. 20). Diğer kaynaklar için bkz. Peter B. Golden, 'Courts and court culture in the proto-urban and urban developments among the pre-Chinggisid Turkic peoples', David Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life* (Leiden ve Boston, MA, 2013), s. 41-2.

140 *JT*, I, s. 107 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 242-3; CC, s. 42).

141 Manz, 'Reflections on nomads', s.327.

kitleler hâlinde ister fatihler isterse de yardımcı kuvvetler olarak) akın etmesine şahitlik etmişti. Son seksen yıl boyunca bir ölçüde Doğu Müslüman toprakları, “kâfir” bozkır gücüne boyun eğmeye uyum sağlıyordu. Ancak Karahıtay deneyimi bile Maverâünnehir, Harezm, İran ve günümüz Afganistanı’nın yerleşik Müslüman topluluklarını Cengiz Han’ın Moğollarına karşı hazırlayamamıştı. Hâlbuki Karahıtaylar, Çin’in kuzeyini iki asrı aşkın bir süredir yöneten ve büyük ölçüde Çin kültürünü benimseyen bir hanedanın temsilcileriydi. Kesin olan şey şudur: Avrupa’nın Hristiyan halklarının (bunlar Moğol istilalarını açıklarken tamamen kutsal kitaplardan elde ettikleri terminolojiyi kullanmak zorunda kalmışlardı ve Hristiyanlığın ilk asırlarına ait saygı gösterilen fakat güvenilir olmayan eserler ya da kıyamet alametleri anlatıları da bu kutsal kitaplara eşlik ediyordu)¹⁴² aksine Müslümanlar, en azından Moğolların neşet ettiği bölgelere dair müphem bir farkındalığa sahiptiler. Asırlar boyunca bir grup uzak mesafe tüccarı, Asya’nın doğu bölgelerini ziyaret etmek için Dârü’l-İslâm’dan yola çıkmıştı. Cüveynî’ye göre (kendisi muhtemelen sayıyı abartıyordu) Cengiz Han, oğulları ve noyanları Moğolistan’da yaklaşık 450 Müslümanı bir araya getirmişlerdi. Ticari bir amaçla yapılan bu organizasyon, Utrâr’daki (ya da Otrâr) Harezmşah valisi tarafından akamete uğratılacaktı.¹⁴³ O dönemin Müslüman gözlemcileri kıyamet alametleri rivayetlerine sığınsalar bile, İslâm topraklarının bu yeni ziyaretçilerini iyi kötü realistlik bir coğrafi ve etnografik çerçeve içerisine yerleştirmeyi bildiler. Pek çoğu için Moğolları “Türkler”¹⁴⁴ şeklinde tanımlamak yeterliydi, hatta Cüzcânî bunu Karahıtaylar için de yapmıştı. İbnü’l-Esîr’e göre Tatarlar Türklerin pek çok kolundan biriydi.¹⁴⁵ Moğolların durumunda bu denklem, Cengiz Han’ın ordusunda kayıtlı bozkır göçebelerinin çoğunun Türk kökenli olması gerçeğiyle desteklenmişti. Ancak Dârü’l-İslâm’da, Moğolların Batı Asya’ya saldırılarından bahseden ilk yazarlardan biri (kendisi Mısır’da Kıptî bir vakanüvis idi) farklı bir bakış açısına sahipti. Kendisi Moğolların liderine “Çin Meliki (melikü’s-sîn)” diyordu ve ordusunun içine Kıpçak-

142 Axel Klopptogge, *Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert*, AF 122 (Wiesbaden, 1993). Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410* (Harlow, 2005), s. 136-47.

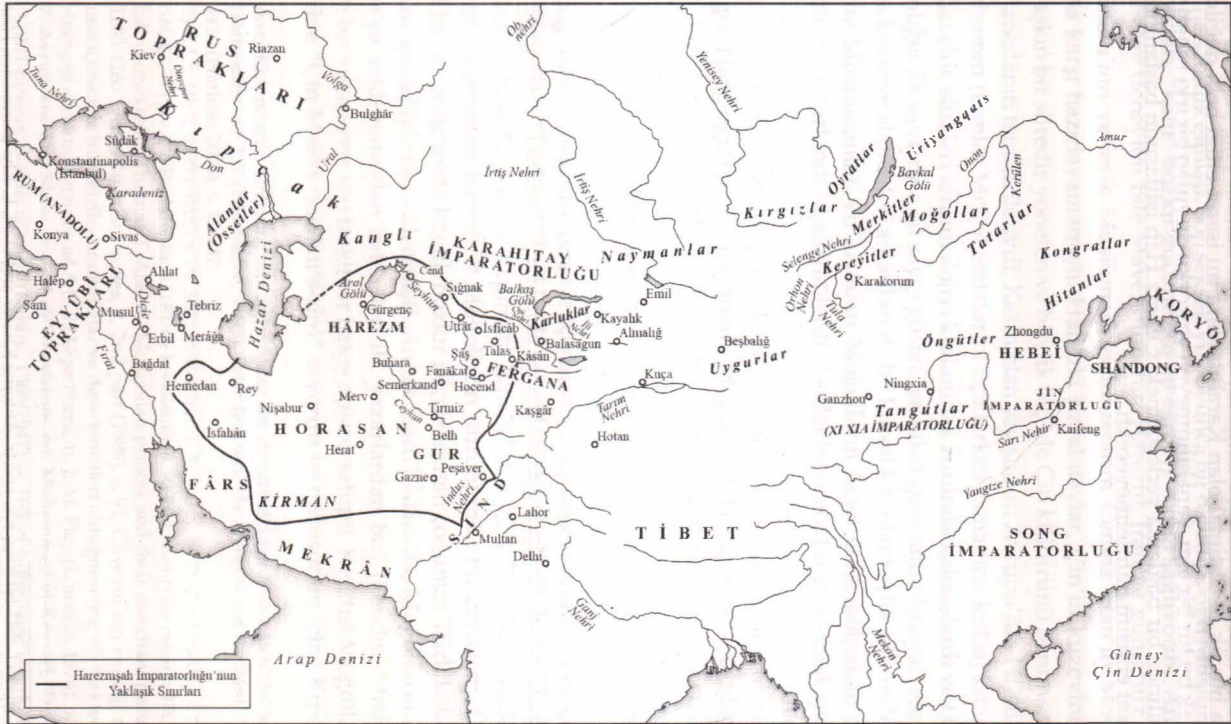
143 T’JG, I, s. 60; II, s. 99 (HWC, s. 79, 367). Yelü Chucai, *Xi you lu*, tr. De Rachewiltz, s. 21 ve SH, § 254 (çev. De Rachewiltz, s. 181 ve kendisinin s. 923’teki notu) bu rakamı 100 olarak vermektedir. Thomas T. Allsen, ‘Mongolian princes and their merchant partners, 1200-1260’, *Asia Major*, 3rd series, 2, 2nd part (1989), s. 91. Cüveynî’nin verdiği rakamın içerisinde hizmetçiler, muhafızlar ve deve binicileri olduğunu öne sürmektedir.

144 *Anonymi auctoris Chronicon ad A.C. 1234 pertinens*, tr. J.-M. Fiey (Louvain, 1974), s. 175-7. Ayrıca krş. Ebû Şâme, *ez-Zeyl ale’r-ravdateyn*, ed. Muhammed el-Kevserî, *Terâcimu Ricâlî’l-karneyn es-sâdis ve’s-seb’* (Kahire, 1366/1947), s. 165, *el-küffâr mine’t-Türk* (Kafir Türkler); TN, II, s. 166 (çev. Raverty, 1136-9), sözde eski bir kehaneti aktarmaktadır. Golden, ‘Imperial ideology’, s. 71-2.

145 IA, XII, s. 361 (çev. Richards, III, s. 204); daha önce de geçmişti.

larla¹⁴⁶ beraber Kitâ'yı da katıyordu (burada Kitâ'nın Çinlilere mi yoksa daha büyük bir ihtimal olan Karahıtaylara mı işaret ettiği belli değildir). Ancak bu tür bir algı, yani bilinmeyen ve korku duyulan bir ırkı rahatlatıcı ve bilinen bir bağlama yerleştirmek, Cengiz Han istilasının başlangıçtaki felaket etkisini hafifletmeyecekti.

146 *Siyerul-ebâ'l-betârîka*, eds. and tr. Antoine Khater and O. H. E. Khs-Burmester, *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*, IV, 1.Bölüm (Kahire, 1974), Arapça metin s. 35 (trc., s. 73).

Harita 1: Cengiz Han'ın Bahar Seferi Arefesinde Asya.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOLLARIN BATIYA İLERLEMELERİ (1219–1253)

Doğu bozkırlarındaki göçer boylara boyun eğdiren Cengiz Han'ın asıl hedefi Kuzey Çin'deki Curçen–Jin İmparatorluğu'ydu. Amacının bu imparatorluktan makul ticari imtiyazlar koparmak olduğu ancak Jin yönetiminin buna sıcak bakmaması sebebiyle savaş tercihinə yönelmek zorunda kaldığı öne sürülmüştü.¹ Fakat unutulmamalıdır ki XII. yüzyılın ortalarında Jin imparatoru Moğollara düşmanlık sergilemişti ve en azından esir alınmış bir Moğol liderinin (kendisi Cengiz Han'ın akrabasıydı) aşağılanmasından ve vahşice öldürülmesinden sorumluydu. Reşîdüddîn açık bir şekilde, Jin'in bu eylemleri sebebiyle Cengiz Han'ın intikam almak istediğinden bahsediyordu.² Moğol toplumunda intikamın oynadığı rolü ve babasını öldüren Tatarlara Cengiz Han'ın neler yaptığını göz önünde bulundurduğumuzda, bu durum şaşırtıcı olmayacaktı.³

İlk olarak, Curçen–Jin'le yapılan savaşın iyi gittiğini söyleyebiliriz. Bu savaş Cengiz Han'ın ölümünden yedi yıl sonra, 1234'te Jin Devleti'nden geriye kalan son eserlerin ortadan kaldırılmasıyla sona erecekti. İmparatorun başkenti Zhongdu'nun (bugünkü Pekin yakınlarında) 1215'te düşmesini kaydeden raporlar Asya'nın batısına kadar ulaşmıştı. Harezmşah Muhammed bin Tekiş'in elçileri bu şehre yaptıkları bir keşif gezisinde, dışarıdaki toprağın insan yağı sebebiyle kayganlaştığını ve etrafta insan kemiklerinden oluşan yığınların olduğunu aktarıyorlardı. Bir hisarın duvarları yakınında bulunan kemik yığını, genç kızların Moğolların eline düşmemek için hisarın duvarlarından atladıklarını gösteriyordu. Her nasılsa Cüzcânî'nin zikrettikleri de bunu teyit ediyordu, zira kendisi

1 Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China* (Oxford, 1989), s. 15, 197-8.

2 *JT*, I, s. 296, 587 (CC, s. 103, 204).

3 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 67, 108-9. Larry V. Clark, "The theme of revenge in the Secret History of the Mongols", Clark and Draghi (eds.), *Aspects of Altaic Civilization II*, s. 33-57. Roberte Hamayon, "Mérite de l'offensé vengeur, plaisir du rival vainqueur", Raymond Verdier (ed.), *La vengeance. Études d'ethnologie, d'histoire et de philosophie, II: Vengeance et pouvoir dans quelques sociétés extra-occidentales* (Paris, 1980), s. 107-25.

doğrudan Harezmsâh'ın elçilerinin birinden rivayet ediyordu.⁴ Dönermin tanıklarından birine göre Harezmsâh'ın Müslüman tebaasından pek çoğu Moğolların artan gücü ve fetihlerinin genişlemesine dair söylentilerden korkmuş ve Maverâünnehir'in istilasından iki yıl önce yurtlarını terk etmeye başlamıştı.⁵ Kuşkusuz Doğu İslâm dünyası, sınırlarının ötesinde ortaya çıkan bu yeni fakat korkunç gücün ilerlemesinden pekâlâ haberdardı.

Harezmsâhla Yaşanan Çatışmanın Sebepleri

Cengiz Han'ın İslâm dünyasına yönelik saldırısı pek çok farklı izaha açıktır. Hatta birincil kaynaklarımız bu konuda herhangi bir mutabakat içerisinde dahi değildir. Aşağı yukarı bu felaketle çağdaş olan kaynakların belirttiğine göre bu çatışmanın en görünürdeki sebebi, Moğol topraklarından gelen bir tüccar-elçilik heyetinin Utrâr'da katledilmesi idi. Terken Hatun'un yeğeni İnalıcık'ın dediğine göre heyetin amacı casusluk yapmaktı ve Moğol kuvveti hakkında halkı dehşete düşürecek söylentiler yayıyorlardı. Gayir (ya da Kadir) Han unvanına sahip İnalıcık, Harezmsâh Muhammed adına Utrâr'ı yönetiyordu. Nesevî'nin naklettiği en kapsamlı rivayet bu şekildeydi. Bu anlatı, suçun bir kısmını, Harezmsâh'ın hizmetinde bulunan fakat nefret edilen Oran-Kanlı unsurlarına yüklemeyi başarmıştı. Başlıca kaynaklar, İnalıcık'ın bu hamlesindeki temel motivasyonunun, heyetin ticari malları olduğu konusunda hemfikirdir. Ayrıca Harezmsâh'ın (ister önceden ister geriye dönük olarak) bunu mütekip ortaya çıkan vahşeti tasvip ettiği de kaynakların ortak görüşüdür. Üstelik bu kaynaklar, Cengiz Han'ın tazminat talebini ileten heyetteki elçilerden en az birinin Harezmsâh Muhammed tarafından öldürüldüğüne de işaret etmektedir.⁶ Daha sonra gelişen olaylar bize Moğolların elçilerine yapılan muameleler karşısında ne kadar hassas olduklarını göstermiştir. Fransiskan mensubu Plano Carpinili Johannes'in naklettiğine

4 TN, II, s. 102-3 (çev. Raverty, s. 963, 965).

5 Şemseddin Muhammed bin Kays er-Râzî, *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'âri'l-Acem*, ed. Mirza Muhammed [Kazvinî] (Leiden and Londra, 1909), metin, s. 4; aktaran: I. P. Petrushevskii, 'Pokhod mongol'skikh voisk v Sredniuiu Aziiu v 1219-1224 gg. i ego posledstviia', *Tikhvinskii* (ed.), *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope*, s. 113. *Mu'cem* hakkında bkz. Rypka, 'Poets and prose writers', s. 621.

6 Başlıca kaynaklar şunlardır: SH, § 254 (çev. De Rachewiltz, s. 181); IA, XII, s. 361-4 (çev. Richards, III, s. 204-6); Nesevî, s. 41-3 (çev. Houdas, s. 57-61; Farsça redaksiyon, s. 50-2); TJC, I, s. 58-63 (HWC, s. 77-82) ve ayrıca krş. II, s. 99-100 (HWC, s. 367-8); TN, II, s. 103-4 (çev. Raverty, s. 966-8); İbn Nazîf el-Hamevî, fo. 137a-b. Yelü Chucai'nin Batı Seferi'nin tek sebebi olarak Utrâr vakasını zikretmesi de kayda değer bir durumdur: *Xi you lu*, tr. De Rachewiltz, s. 21. Bu meselenin bir başka değerlendirmesi için bkz. *Turkestan*3, s. 397-9 (= *Sochineniia*, I, s. 464-6); Boyle, 'Dynastic and political history of the İl-khāns', *CHI*, V (1968), s. 304-5; Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 122-3; Biran, *Chinggis Khan*, s. 54-5.

göre Moğollar, elçilerini öldüren bir yönetimle asla barış yapmamışlar ve muhakkak intikamlarını almışlardır.⁷ İntikamın zorunluluğu, Cengiz Han'ın Batı Asya'ya yönelik yedi yıllık seferinin gidişatını açıklamada bir nebze iş görmektedir.

I. P. Petruşevskiy, mevcut kaynak materyaller üzerinde yaptığı yeni bir araştırmadan aldığı destekle, olayların bu şekilde sunulmasına ve suçun İnalçık'a yıkılmasına karşı çıkmıştı.⁸ Kendisinin de belirttiği gibi Moğollar, hem casusluk hem dezenformasyon hem de düşmanları arasında panik havası estirmek için elçi heyetleri göndermişlerdi.⁹ Dahası Cüveynî'nin naklettiğine göre söz konusu tüccar heyeti (ki toplamda 450 Müslümandan müteşekkildi) Cengiz Han'ın oğullarına ve noyanlarına bağlılardı ve bu görev için özel olarak seçilmişlerdi. (Bu arada Cüveynî, casusluk görevinden hiç bahsetmemiştir.) Petrushevsky'ye göre savaşın patlak vermesindeki sorumluluk nihai olarak Cengiz Han'a aitti. Ancak şunu ilave edebiliriz ki tüccarların casus olarak kullanılmaları tarih boyunca başvuru bir yöntem olmuştu ve aslında Cüzcanî'ye göre (kendisi bir görgü tanığından naklediyordu ve Moğollar lehine yanlı bir tutum izlediği seyrekti) Muhammed bizzat inisiyatif alarak bir ticaret heyeti görevlendirmişti. Bu heyetin amacı Moğolların gücü hakkında bilgi toplamaktı (yukarıda geçti). Ancak bu heyetin, Cüveynî'nin anlattığına göre Harezmşah Sultanlığı'ndan Moğolistan'a kendi istekleriyle giden ve böylece Cengiz Han'ın zihninde Harezmşah'a bir ticari heyet gönderme fikrini tetikleyen nispeten küçük bir tüccar grubu olup olmadığı belli değildi.¹⁰

Bununla beraber, ticarete yönelik tehditler de en az casusluk kadar önemliydi. Her hâlükârda, Harezmşah Muhammed'le savaş kaçınılmazdı. Bu, Harezmşah'ın (genellikle göçebelerle ilişki içerisinde) ticaret yollarını kendi hâkimiyetindeki bölgelerle doğuda kalan topraklar (açık bir şekilde Güçlüg'le yaşanan çatışmanın ertesinde) arasında tutmasının bir sonucuydu ve kendi başına bir savaş sebebiydi.¹¹ Cüveynî'nin Cengiz Han'ı Muhammed'e ilk heyeti göndermeye sevk eden ticari heyet hakkındaki anlatısında lüks kumaşlar önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca hem İbnü'l-Esîr hem de İbn Nazîf özellikle Harezmşah'ın tekstil ticaretini elinde tuttuğundan ve Moğolların da tekstile duydukları büyük ihtiyaçtan bahsed-

7 PC, s. 328 (MM, s. 68). Genel olarak bkz. Denis Sinor, 'Diplomatic practices in medieval Inner Asia', C. E. Bosworth et al (eds.), *Essays in Honour of Bernard Lewis: The Islamic World from Classical to Modern Times* (Princeton, NJ, 1988), s. 337-55 (özellikle s. 343-5); yeniden basım Sinor, *Studies içinde*.

8 Devamı için bkz. Petrushevskii, 'Pokhod', s. 110-14, s. 118. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 121'de Petrushevsky'ye karşı çıkmaktadır.

9 Casusluk için gönderilen heyetlere bir örnek olarak bkz. WR, s. 168/SF, s. 255 (MFW, s. 186).

10 T/J, I, s. 59-60 (HWC, s. 77-9); sayılar hakkında daha önce bilgi vermiştik.

11 Bu meseleyle alakalı yorumları için bkz. Beckwith, *Empires of the Silk Road*, s. 343-8.

yordu.¹² Asırlardır Doğulu göçebeler gelişmiş ticari koşullarını güvende tutmak için Çin’le sürekli çatışma hâlindeydiler. Cengiz Han’ın ticareti teşvik etmeye yönelik ilgisi, kendi topraklarına gelen tüccarlara sağladığı seyahat güvencesinden ve silahlı korumadan açıkça anlaşılıyordu.¹³ *Moğolların Gizli Tarihi*’ne göre elçilerinin katli üzerine Cengiz Han “altın yularının” (*altan arkamcı*) kopmasından bahsetmişti. Bu ifade, değerli bir ticaret malından ziyade evrensel bir egemenlik için metafor olmalıydı.¹⁴ *Relatio de Davide rege* olarak bilinen ve Mısır’a yönelik 1221’deki Beşinci Haçlı Seferi’ne kadar devam eden çarpıtılmış bir tarih kitabı, Moğolların ilerlemesinin “İpek Yolu”nu takip ederek gerçekleştiğini aktarıyordu.¹⁵ Bu bilgiler ışığında tüccar-elçilerin kaderi ve ardından tazminat talep etmeye giden heyetin akıbeti, bu çatışmayı hızlandırmış görünmektedir.

Bu olayların bağlamının da unutulmaması gerekir. Cemal el-Karşî’ye göre (yaklaşık: 702/1303) Cengiz Han’ı batıya doğru ilerlemeye sevk eden şey, eski düşmanı Nayman Beyi Güçlüg’ün, Almalık’ın Cengiz Han’a tâbi yöneticisi Buzar’a saldırmasıydı. Güçlüg ayrıca Karahıtay imparatorunun tahtını da ele geçirmişti.¹⁶ Karşî, Harezmşah Muhammed’in herhangi bir kıskırtmasından bahsetmiyordu. Bu müellifin kendi memleketi olan Almalık’ı abartılı bir şekilde merkeze yerleştirmesi ihtimal dâhilindedir. Yine de kendisi Güçlüg’ün eylemlerinin Cengiz Han’ın dikkatini çektiğini ve Moğol gücünü Muhammed’in topraklarının sınırına getirdiğini hatırlatır. Reşîdüddîn’in bahsettiği savaş nedeni, yani Güçlüg’ün Moğollar tarafından ortadan kaldırılması üzerine Harezmşah’ın Türkistan’da Güçlüg’e ait neredeyse bütün toprakları ele geçirmesi en az bunun kadar önemlidir.¹⁷

Dönemin bazı yazarları, Abbasi Halifesi en-Nâsır-Lidînillâh’ın (ö. 622/1225) amansız düşmanı Muhammed Harezmşah’a karşı Moğolları çağırdığına inanıyordu. Eğer İbnü’l-Esir’in de belirttiği gibi bu rivayetler İranlı Müslümanlardan kaynaklanmışsa, bu bilgiyi bir Harezmşah propagandası olduğu için göz ardı edebiliriz. Ayrıca bu durum, yirmi yıl son-

12 *TJG*, I, s. 59-60 (HWC, s. 77-8). IA, XII, s. 362 (çev. Richards, III, s. 205). İbn Nazîf el-Hamevî, fo. 136b. Ticaret yollarının tekele alınması konusunda daha genel bir referans için bkz. İbn Ebî’l-Hadîd, eds. Djebli, Arapça metin, s. 23 (Fransızca trc., s. 23). Moğolların lüks kumaşlara olan talebi konusunda bkz. Allsen, *Commodity and Exchange*; ayrıca sekizinci bölümde geçecek.

13 *TJG*, I, s. 59 (HWC, s. 78). Bkz. Allsen, ‘Mongolian princes’, s. 87-91.

14 *SH*, § 254 (çev. De Rachewiltz, s. 181; ancak krş. n. 4 ve s. 924’teki yorum). Allsen, ‘Mongolian princes’, s. 92’ye göre Cengiz Han ve akrabaları da kendi yatırımlarını kaybetmişlerdi.

15 Hansgerd Göckenjan, ‘Frühe Nachrichten über Zentralasien und die Seidenstrassen in der “Relatio de Davide Rege”’, *Ural-Altische Jahrbücher*, n.F., 8 (1988), s. 115-24. Ancak bu makalede bazı yer isimleri yanlış tespit edilmiştir.

16 *JQ*, Arapça metin, s. clxii (Rusça trc., s. 118); ayrıca bkz. *Turkestan1*, I, s. 135-6.

17 *JT*, I, s. 297, 477 (CC, s. 104, 167).

rasının Hristiyan Avrupası'nda Kutsal Roma İmparatoru II. Frederick'in Papa'yla olan mücadelesinde Moğolları kullandığı şeklindeki suçlamaya da benzemektedir.¹⁸ Neredeyse aynı şekilde Muhammed'in atası Harezmsah Atsız da Selçuklu sultanına karşı Karahıtayları çağırmakla itham edilmişti.¹⁹ Bir yerde kendisi de Nâsır'a yönelik bu suçlamayı tekrar ettiği için pişman olan İbnü'l-Esîr yine de bu iddiayı tamamen göz ardı etmiş gibi görünmez ve bu durum Yakın Doğu'da eser kaleme alan bir sonraki nesil yazarlarında da görülür.²⁰ Halifenin müttefiklerinden Celâleddin Hasan'ın da İslâm dünyasını istilalarından önce Moğollara haber gönderdiği söyleniyordu. Nizârî İsmailîlerinin (daha çok Haşhaşîler olarak bilinirdi) efendisi olan Celâleddin Hasan, Ceyhun'un güneyinde Moğollara bağlılığını bildiren ilk yöneticiydi (ileride gelecek).²¹ Biliyoruz ki Nâsır hem Tekiş'e hem de Muhammed'e karşı Gurluları kışkırtmıştı. Eğer *Relatio de Davide*'e güvenecek olursak halife, Nesturi lideri II. Yahballâhâ'yı dahi bir zamanlar Hristiyan olan Güçlûğ'ün kısa süreli hükümrânlığı sırasında Karahıtaylarla yazışmalarında bir aracı olarak kullanmış olabilir.²² Ayrıca bu esere göre Harezmsah Celâleddin daha sonra Nâsır'dan Hitâ'ya (büyük ihtimalle Karahıtaylara) giden mektupları bulduğunu iddia etmiştir. Bu meselede günümüz yazarları bölünmüş durumdadırlar. Fakat yine de halifenin Gürhan'la temasa geçmeye hazır olması, doğa dinine inanan Moğollara şirin görünmeye çalıştığı ihtimalini güçlendirmektedir.²³

- 18 IA, XII, s. 440 (çev. Richards, III, s. 361). II. Frederick hakkındaki söylentiler için bkz. Gustav Strakosch-Grassmann, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242* (Innsbruck, 1893), s. 115-16; Jackson, *Mongols and the West*, s. 68.
- 19 IA, XI, s. 81 (çev. Richards, I, s. 359).
- 20 IA, XII, s. 362 (çev. Richards, III, s. 205); kendisi IA, XII, s. 440'ta (çev. Richards, III, s. 261) daha açık sözlüdür. Richards, 'Ibn al-Athîr and the later parts of the Kâmil', s. 97. Ayrıca bkz. IW, IV, s. 170-1, ve MZ, VIII, 2. Kısım, s. 634 (= MZDMZ, XV, s. 27).
- 21 TJC, III, s. 248 (HWC, s. 703). Haşhaşî lideri ile halife arasındaki ilişki için bkz. Hodgson, 'İsmâ'îlî state', s. 469-72. Herbert Mason, *Two Statesmen of Medieval Islam: Vizir Ibn Hubayra (499-560 AH/1105-1165 AD) and Caliph an-Nâsir li Din Allâh (553-622 AH/1158-1225 AD)* (Lahey and Paris, 1972), s. 111'de olay, Celâleddin'in Moğollara tâbi olmasını Nâsır'la ilişkilendirmeksizin sonlanır.
- 22 Jacques de Vitry, 'Epistola VII', eds. R. B. C. Huygens, *Lettres de Jacques de Vitry (1160/1170-1240) évêque de Saint-Jean-d'Acre. Edition critique* (Leiden, 1960), s. 144-5; çev. Jean Richard, *Au-delà de la Perse et de l'Arménie. L'Orient latin et la découverte de l'Asie intérieure* (Turnhout, 2005), s. 45-7. Yahballâhâ'ya burada 'Iaphelech' (Arapça *yeslik*'tan, 'catholicos'). Farklı olaylar ve şahıslar birbirine karışmıştır: Peter Jackson, 'Prester John redivivus: A review article', *JRAS*, 3rd series, 7 (1997), s. 428-30.
- 23 Nâsır'ın yazışması hakkında bkz. TJC, II, s. 120 (HWC, s. 390-1). Celâleddin'in iddiası için bkz. MZ, VIII, 2. Kısım, s. 634 (= MZDMZ, XV, s. 27). Genel olarak *Turkestan3*, s. 374, s. 399-400 (= *Sochineniia*, I, s. 439, s. 467), burada Cengiz Han'la yapılan temaslara hakkındaki söylentiler göz ardı edilmiştir. Bu ihtimali devre dışı bırakmayanlar Petrushevskii, 'Pokhod', s. 117-18; Mason, *Two Statesmen*, s. 111; Angelika Hartmann, *An-Nâsir li-Din Allâh (1180-1225). Politik, Religion, Kultur in der späten 'Abbâsidenzeit* (Berlin and New York, 1975), s. 83-4 ve 'al-Nâsir li-Din Allâh', *EI2*, VII, s. 997-8. Spuler, *Mongolen4*, s. 18, bu rivayetlerin doğru olduğuna inanır.

Ayrı bir mesele de Cengiz Han'ın böylesi erken bir dönemdeki hedeflerine dair problemdir. Daha önce de gördüğümüz üzere kendisinin 1206'daki kurultayda zaten imparatorluk isteği vardı. Zamanla Moğollar bütün dünyayı kendi mülkleri gibi görmeye başlamışlardı ve bunu da Tenggeri'nin haşmetli hükümdarlarına yüklediği bir sorumluluk olarak görüyorlardı. Bu ideoloji, onların bağımsız güçlere gönderdikleri ultimatolarda kendini gösteriyordu. Bunların günümüze ulaşmayı başaran en eskileri, 1237'de Macar Dominiken Rahibi Julian tarafından ve 1247'de Papa IV. Innocent'in elçileri tarafından Latin Avrupa'ya getirilen belgelerdir.²⁴ Bu sebeple Barthold, Utrâr vakası olmasaydı bile Moğol egemenliğiyle Harezmsah arasındaki çatışmanın, her hâlükârda patlak vereceğini öne sürmüştü.²⁵

Artık *Moğolların Gizli Tarihi*'nin (bize Moğolların bakış açısıyla aktarımda bulunan tek kaynaktır) genç Timuçin'in gücünü arttıran ve kendisine "ulus" üzerinde hükümdarlık bahşeden Tenggeri'den bahsettiği doğrudur. Fakat bu bağlam, aslında bozkır göçerlerinin liderliğidir (keçe çadırılı halkların),²⁶ bütün dünyayı kuşatan bir egemenliğe dair herhangi bir işaret yoktur. VIII. yüzyıldaki Türkler de benzer bir şekilde göçebe dünyasıyla sınırlı bir egemenlik fikri benimsemişti. Bu fikir, nihayet Moğolların benimsediği siyasi felsefeden daha aşağı seviyedeydi. Ancak bu eski imparatorluk geleneği Moğollara kuşkusuz Uygurlu danışmanlar tarafından aktarılmıştı.²⁷ Aslında Nesevî'nin anlatısında Cengiz Han, Harezmsah Muhammed'i gücendirecekti zira ona "en sevdiği oğlu" için hissettiği gibi bir sevgi hissettiğini söyleyecekti.²⁸ Ancak bunu şöyle okumak gerekiyordu: Bu ifadeleriyle Moğol hükümdarı, kendisinin üstün olduğunu ortaya koymuştu.

Bizim bu kitaptaki amaçlarımız açısından daha önemli olan şey, Cüveynî'ye göre Moğol komutanlar Cebe ve Subutay'ın (bunlar 617/1220'de Nişabur önlerinde görünmüştü) Nişabur temsilcilerine Cengiz Han'ın fermanının (*yarlığ*) bir nüshasını vermeleri idi. Bu fermana göre Cengiz

24 Herbert Franke, *From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty* (Münih, 1978), 16-17. Daha genel olarak bkz. Johannes Gießauf, 'Der Traum von der Weltherrschaft: Eine Skizze der politischen Geschichte des mongolischen Großreichs vom Tode Činggis Khans bis zum Zerfall in Einzelkhanate', Gießauf (eds.), *Die Mongolei: Aspekte ihrer Geschichte und Kultur* (Graz, 2001), s. 47-77. 1247 ultimatolarının bir araya getirilmesine dair bkz. Eric Voegelin, 'The Mongol orders of submission to European powers, 1245-1255', *Byzantion* 15 (1940-1), s. 386-9.

25 *Turkestan*3, s. 400 (= *Sochineniia*, I, s. 467). Ayrıca krş. Spuler, *Mongolen*4, s. 20; Morgan, *Mongols*2, s. 60 ve *Medieval Persia*, s. 58; Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 121; Baumer, *History of Central Asia*, III, s. 134.

26 Gücünü arttırmasına dair *SH*, § 113, çev. De Rachewiltz, s. 43. Ulus üzerinde hükümdarlık için *SH*, §§ 121, 244, çev. De Rachewiltz, s. 48, s. 168.

27 Allsen, 'Spiritual geography', s. 116-35.

28 Nasawî, s. 41, 42 (çev. Houdas, s. 57, s. 58; Farsça redaksiyon s. 49, 50).

Han, güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar yeryüzü üzerinde bütün toprakların egemenliğinin kendisine verildiğini iddia ediyordu.²⁹ Bu ifade hiç şaşmadan sonraki Moğol ultimatolarını anımsatmaktadır. Her ne kadar Cüveynî (unutulmamalıdır ki 658/1260 gibi geç bir tarihte yazıyordu) burada, yedi yıllık bir seferi, daha yeni bir protokol içerisinde yeniden okusa da bu anakronizm marjinal olmaktan öteye geçemeyecektir.³⁰ Aslında Rahip Julian'ın, Cengiz Han'ın Harezmsahları yerle bir etmenin ertesinde bütün dünyayı fethetmeyi ilk defa planladığına dair ifadesinde gerçeklik payı olabilir.³¹ Yani Cengiz Han dünyanın tamamını fethetmeyi, Harezmsah Muhammed Maveräünnehir'i alelacele bırakıp kaderine terk ettiğinde ve hatta Ceyhun'da bir direniş bile göstermediğinde kafasına koymuş olabilir. Veyahut bir başka deyişle David Morgan'ın da belirttiği gibi Moğollar "dünyayı fethettikleri fikrine kapıldığında" diyebiliriz.³² Moğolların Maveräünnehir'i fethetmelerinin hemen ardından giriştiği eylemler, oradaki mevcudiyetlerini geçici görmediklerini göstermektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Cengiz Han bazı şehirler için valiler atamış, şehirlerin kanunlarını ve geleneklerini öğrenmek için iki Müslüman Türk'ü istihdam etmiştir: Mahmud Yalvaç (Türkçe *yalvaç*, "elçi") burada geçtiği hâliyle Mahmûd Kurumşi (yani Harezmlî) ve oğlu Mesud.³³ Hatta Moğollar Semerkant'a Çinli zanaatkarlar bile yerleştirmiştir.³⁴

Song yönetimindeki Çin'den gelen bir heyet 1237'de Moğolları ziyaret etmişti ve Cengiz Han'ın, Curçen-Jin yönetimi yıkılana kadar Kıpçaklara

29 T/JC, I, s. 114 (düzenlenmiş tercümesi için bkz. HWC, s. 145); Cilt I, s. 136'da (HWC, s. 173) Uygur alfabesiyle yazılmış daha genel bir dokümana referans vardır.

30 John Masson Smith, Jr., 'The Mongols and world-conquest', *Mongolica* 5 (1994), s. 207. Bu çalışmaya göre bu tanıklık, eserde tahrif edilerek nakledilen dönem için hakiki bir delil olduğunu iddia etmektedir. Amitai, *Holy War*, s. 43-4 de aynı fikirdedir. Eski bir çalışmada ifade ettiğimin aksine artık ben de böyle düşünmekteyim: örneğin krş. Jackson, 'World-conquest and local accommodation: Threat and blandishment in Mongol diplomacy', Pfeiffer and Quinn (eds.), *History and Historiography*, s. 8-10.

31 Heinrich Dörrie, 'Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren', *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse* (1956), no. 6, s. 172.

32 David Morgan, 'The Mongols and the eastern Mediterranean', Benjamin Arbel et al, (eds.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204* (Londra, 1989 = *Mediterranean Historical Review* 4, part 1), s. 200. Ayrıca bkz. aynı yazar, *Medieval Persia*, s. 61. Ayrıca krş. Biran, *Chinggis Khan*, s. 73, Biran'a göre Harezmsah Sultanlığı'nın yıkılması, Cengiz Han'ı, kaderinin sadece bozkırları değil dünyanın tamamını fethetmek olduğuna inandıran en önemli olaydır.

33 SH, § 263 (çev. De Rachewiltz, s. 194); bu pasajda bahsedildiği şekliyle Mahmûd ve oğlu Mesud'un bizzat Kuzey Çin'e atanmaları tarihsel olarak hatalıdır (bkz. De Rachewiltz'in yorumları, s. 964).

34 Li Zhichang, *Xi you ji*, tr. Arthur Waley, *The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist Chang-ch'ün from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan* (Londra, 1931, s. 93).

yönelik seferleri kasıtlı bir şekilde ertelediğini aktarıyordu.³⁵ Eğer bu doğruysa Cengiz Han'ın, bozkırın ötesindeki toprakları fethetme konusunda bizzat hırslanma ihtimalini destekleyecek bir bilgidir. Fakat hakikat ne olursa olsun, Harezmsâh Sultanlığı'na saldırma kararının göklerden gelen bir kararı gerçekleştirme amacıyla yapılan bir dünya fethi programından ilham aldığı kesinlikten çok uzaktır.

Doğu İslâm Toprakları'ndaki Moğol Seferleri, 616–21/1219–1224³⁶

Dört temel kaynağımızın hepsi Batı Asya'daki Moğol fetihleri hakkında detaylı bilgiler verir. Kendi yurdu Gur'daki Moğol fethinin canlı şahidi olan Cüzcanî, Moğolların oradaki ve günümüz Afganistan'ına oraya bitişik bölgelerindeki Moğol harekâtı hakkında en fazla söz hakkına sahipken, Nesevî özellikle Horasan'daki olayları detaylı bir şekilde ele alıyor. Kaynaklarını pek bilemediğimiz İbnü'l-Esîr ise daha geniş bir anlatı sunuyor. Fakat Cengiz Han'ın Harezmsâh Sultanlığı'nı işgaline ve özellikle farklı Moğol ordularının faaliyetlerine dair en yetkin araştırmayı sunan kişi, bu olayları yaklaşık kırk yıllık bir zaman diliminden gözlemleyen Cüveynî'ydi. Dolayısıyla kaynaklarımız arasında en fazla bilgi donanımını sahip kişi (belirli kronolojik ve sair karışıklıklara ve Herat'ın düşmesi gibi bahsedileceği sözü verilir de es geçilen bölümlere rağmen) yine Cüveynî'dir.

Evvela Güçlüğ'ü ortadan kaldırmak gerekirdi. Cengiz Han'ın komutanı Cebe'nin emrinde bir güç olan ve Uygur *idukku* tarafından desteklenen Cebe, Nayman liderinin peşine düşmekle görevlendirilmişti. Nayman lideri firar ettikten sonra Pamirlerin Sarık Köl bölgesinde ele geçirilip infaz edilmişti.³⁷ Karahıtay İmparatorluğu'ndan geriye kalanlar (birkaç

35 Xu Ting, *Hei Da zhilue*, Peter Olbricht and Elisabeth Pinks (eds. and tr.), *Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shih-lüeh. Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237* (Wiesbaden, 1980), s. 209.

36 Maveräünnehir ve Harezm harekâtı için bkz. Petrushevskii, 'Pokhod', s. 123-30. Bir bütün olarak sefere dair bkz. Boyle, 'Dynastic and political history', s. 307-22; Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 128-34; Spuler, *Mongolen*4, 20-9; Beatrice Forbes Manz, 'The rule of the infidels: The Mongols and the Islamic world', *NCHI*, III, s. 132-5. Ayrıca meseleye dair bir analiz için bkz. Timothy May, *The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System* (Barnsley, 2007), s. 116-24. *Turkestan*3, s. 403-56'da (= Sochineniia, I, 471-523), pek çok kronolojik problem çözülmektedir ancak Cüveynî'nin bahsettiği "İdi Ulusu" hâlâ muallaktır (s. 416, n. 1 = Sochineniia, I, s. 483, n. 3): Cuçi Ulusu için sonradan verilen bu isme dair bkz. J. A. Boyle, 'On the titles given in Juvainî to certain Mongolian princes', *HJAS* 19 (1956), s. 148-52; yeniden basım Boyle, *Mongol World Empire içinde*. Cuçi ismi bazı kaynaklarda Tuşi olarak da geçer: Peter B. Golden, 'Tuşi: the Turkic name of Joçi', *AOASH* 55 (2002), s. 143-51 (yeniden basım Golden, *Studies içinde*, s. 413-24).

37 *SH*, § 237; çev. De Rachewiltz, s. 163. *TJG*, I, s. 33, s. 50 (*HWC*, s. 46, s. 67-8), burada açıkça görülmektedir ki bu harekât, Harezmsâh topraklarına düzenlenen seferden

yıl içerisinde batıdaki tâbileri Harezmsahları ve daha doğudaki Uygurları ve Karlukları kaybetmişti) nispeten kolay bir şekilde Moğolların eline geçti. Ardından, İrtiş üzerindeki bir üstün Cengiz Han (zira kendisi 616/1219 yazını burada geçirmişti) başhatunu ve dört oğluyla beraber yeni rakibine karşı harekete geçti.

Kendi kuvvetleriyle Cengiz Han'ın ordusu arasında cereyan etmiş önceki bir çatışma sebebiyle cesareti kırılan ve işgalcilerle karşılaşma konusunda astrolojik kehanetlerle ikaz edilen Harezmsah Muhammed Moğollarla savaş meydanında karşı karşıya gelmek istemedi. Bunun yerine ordusunu Maveraünnehir şehirlerinde garnizonlara ayırdı ve Ceyhun'un güneyine çekildi. Daha sonra ırmağı geçerken, ordusunun geri kalanını terk etti. Cüveynî'nin ifadesiyle birliklerini kalelere ve vilayetlere dağıttı (*kılâ-u bikâ*).³⁸ Muhammed'in oğlu Celâleddin bu politikaya sert bir şekilde karşı çıktı. Bu yüzden Nesevî tarafından kınandı; tarihçiler tarafından da uzun zaman boyunca eleştirildi.³⁹ Haklı olarak Harezmsah Muhammed bir meydan muharebesinin Moğolların lehine sonuçlanacağını biliyordu ve onları kapsamlı bir muhasara tekniğinden ve becerilerinden yoksun göçebeler olarak görüyordu. Bu yüzden onları muhasara yaparken yıldırma niyeti vardı. Fakat bu kararının altında kuşkusuz başka hesaplar da bulunmaktaydı.

Belli ki Muhammed Oran/Kanlı tebaasına ve onların birliklerine güveniyordu. Bunlar, Muhammed'in silahlı kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu oluştuyordu. Yine de Harezmsah, bunların annesi Terken Hatun'un tarafını tutacaklarından şüpheleniyordu. Belh'ten ayrıldığı dönemde kedisine yönelik bir suikast niyetinde olduklarını öğrenmişti.⁴⁰ Ayrıca gönüllü unsurlar içerisinde bazılarının Moğollara meyilli olmasından da şüphelenmiş olabilir. Semerkant'taki Türk garnizonuna ait birlikler işgalcilere kısa sürede teslim olmuşlardı. Çünkü aynı ırktan oldukları için hayatlarının bağışlanacağına inanıyorlardı (fakat bunun yanlış bir düşünce olduğu ortaya çıkacaktı).⁴¹ Yaklaşık üç yıl sonra Kıpçakları daha doğudaki düşmanlardan koparmak için Moğolların ortak bir bozkır unsuruna müracaat ettiğini görüyoruz.⁴² Ayrıca bu taktiği, pekâlâ daha önce

ayrı bir saldırıydı; konumuna dair uzun notlar için bkz. *HWC*, s. 67-8, n. 18; *SH*, çev. De Rachewiltz, s. 844-5.

38 *TJG*, I, s. 113 (*HWC*, s. 143'te bu ifade "köyler ve kırsal kesim" şeklinde çevrilmişti ama ben bu tercümeyle bu şekilde düzelttim) ayrıca bkz. II, s. 126 (*HWC*, s. 396-7), astrologlar için ise II, s. 105 (*HWC*, s. 375).

39 Nesevî, s. 44-5 (çev. Houdas, s. 62-3; Farsça redaksiyon, s. 54). Celâleddin'in itirazları için bkz. *TJG*, II, s. 107 (*HWC*, s. 376-7).

40 *TJG*, II, s. 109 (*HWC*, s. 378). Ayrıca krş. İbn Nazîf, fo. 139b.

41 *IA*, XII, s. 368 (çev. Richards, III, s. 209-10); ayrıca bkz. *IA*, XII, s. 375 (çev. Richards, III, s. 214), Memlük Akıṣ'la alakalı olarak.

42 Alanlara (Âs) müracaat ettiler: *IA*, XII, s. 385-6 (çev. Richards, III, s.222). Rusların o dönemdeki atalarına müracaat ettiler: John Fennell, *The Crisis of Medieval Russia 1200-1304* (Harlow, 1983), s. 65.

de kullanmış olabilir. Bununla birlikte harita üzerinde ne kadar etkileyici görünürse görünsün, gerçekte Harezmsâh Muhammed'in imparatorluğu kırılgan bir yapıdaydı. Harezm'den başka oldukça yakın bir zamanda ilhak edilmiş topraklardan oluşuyordu. Maverâünnehir son on yılda ele geçirilmiş, Gur ve Afganistan'ın geri kalanıysa son altı yılda alınmıştı. Türkler ve Taciklerle ilişkiler gergindi. Tacikler içerisinde Gurlu komutanlar ve birlikler de vardı. Bunlar on yıl öncesine kadar Muhammed'in Horasan ve günümüz Afganistanı'ndaki Gurlu düşmanlarının hizmetindelerdi. Harezmsâh, bunlardan da Kanglılar gibi şüpheleniyordu ve çok da fazla güvenemiyordu. Kanglı Yemîn (ya da Emîn) 618'de (1221) Muhammed'in oğlu Celâleddin adına Afganistan'da Moğollara yönelik direniş için asker toplamaya çalışırken, Gazne valisi ona şöyle diyecekti: "Biz Gurlularız, siz Türksünüz; bir arada yaşayamayız."⁴³ Muhammed'in halifeyle sıkıntılı ilişkisi ve 614'te (1217-18) onu tahtından indirmeye yönelik hamlesi (bu hamle Horasan'da şüpheyle karşılanmıştı) hâkimiyeti altında bulunan Sünnî tabanın gözünde kendi duruşunu baltalamıştı. Bu durum kendisinin "kâfirlere" karşı giriştiği kutsal savaş için destek isteme hakkını da elinden alıyordu.⁴⁴

Moğollara karşı direniş bölgeden bölgeye değişiklik arz ediyordu. Bu direnişi ve sonuçlarını altıncı bölümde irdeleyeceğiz. Şimdilik şunu söylememiz gerekir: Harezmsâh'ın kuvvetlerini Maverâünnehir ve Horasan'a dağıtma kararı, imparatorluk başsız kaldı ya da Moğollar bir meydan muharebesine girmekten kurtuldu ve böylece şehirleri tek tek ele geçirdi diye ölümcül bir hamle anlamına gelmiyordu. Tabii ki Cengiz Han ordusunun bir meydan muharebesinden zaferle çıkacağı ve şehirli nüfusun himayeden mahrum kalacağı iddia edilebilir. Ancak bu, yaşanan gelişmelerle kıyasladığımızda olumlu bir sonuç olur. Zira bu durumda şehirler herhangi bir mücadeleye girişmeden teslim olurdu. Oysaki Muhammed'in birlikleri büyük garnizonlarda konuşlandırma stratejisi, daha güçlü ve uzun vadeli şehir direnişlerini teşvik etti ve bu da işgalcilerin öfkesini daha da kabarttı.

Harezmsâh Sultanlığı'na yönelik Moğol saldırısı dört yönden geliyordu. Utrâ'a ulaşan Cengiz Han, beraberinde en küçük oğlu Tuluy olduğu hâlde Muhammed'in Maverâünnehir'deki topraklarının kentine girdi.

43 TJC, II, s. 193 (HWC, s. 461). Gurluların muhalefeti hakkında bkz. Peter Jackson, 'The fall of the Ghurid dynasty', Carole Hillenbrand (ed.), *The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture* (= *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth* içinde, II, Leiden, 2000), s. 232-3; yeniden basım Jackson, *Studies on the Mongol Empire and Early Muslim India* içinde (Farnham and Burlington, VT, 2009).

44 Harezmsâh'ın vahim durumunun çok güzel bir özeti için bkz. *Turkestan*3, s. 404-6 (= *Sochineniia*, I, s. 472-4); Morgan, *Medieval Persia*, s. 51-2. Ayrıca bkz. Petrushevskii, 'Pokhod', s. 109. Halife karşıtlığını ilan etmesine yönelik itirazlar için bkz. IF, II, s. 355 (no. 1621).

İki ortanca oğlu Çağatay ve Ögedey'i, Utrâr kuşatmasını sürdürmeleri için orada bırakırken, en büyük oğlu Cuçî'yi Aşağı Seyhun tarafındaki şehirlere gönderdi. Ayrıca Seyhun'un yukarı tarafına da Hucend ve Fanakat'ı (Benâkat) ele geçirmek üzere 5.000 kişilik bir kuvvet gönderdi.⁴⁵ Muhammed'in savunma için gönderdiği takviye kuvvetlerinin terkettiği Utrâr, uzun süren bir muhasaranın ardından düştü ve işgalcilere son ana kadar direnen İncalcık canlı ele geçirildi. Çağatay ve Ögedey, İncalcık'la beraber Semerkant'ta babalarıyla buluştular. Burada İncalcık gözlerine, kulaklarına ve ağzına erimiş metal dökülerek korkunç bir şekilde idam edildi.⁴⁶ Bu arada Sıgnâk, Özkend, Barçınlîkent ve Cend'i ele geçiren Cuçî de Karakorum bozkırına çekildi. Amacı muhtemelen Oran/Kanglı boyunun Harezmşah'a takviye göndermesini ya da firar eden Harezmşah birliklerine kucak açmasını engellemektir.

Utrâr'dayken Semerkant savunmasının gücünü öğrenen Cengiz Han, Semerkant yerine Buhara üzerine yürüdü ve 617(1220) yılının başında buraya ulaştı.⁴⁷ İbn Nazîf'in duyduğuna göre muhtemelen surları yıkık olduğu için şehir hemen teslim oldu.⁴⁸ Fakat şehri koruyan hisar direnmeye devam etti. Nihayet şehir sakinlerinin de katılmaya mecbur kaldığı bir saldırıyla burası da ele geçirildi. Moğol hükümdarı buradan Semerkant'a geçti ve beraberinde Buhara'dan zorla silah altına alınan sayısız asker vardı. Bunlar muharebelerde düşman okçularına yem olarak öne sürülecekti. Semerkantlılar, ani bir saldırı için gözlerini karartıp tahkimatlarından çıkınca başaramadılar ve din adamlarının yönlendirmesiyle teslim oldular. Moğol birliklerinin bir kısmı savunma hattını geçmeyi başarsa da hisar bir süre daha direnmeye devam etti. Ancak teslim olmalarının ardından katliama uğradılar. Cüzcanî'ye göre Semerkant 10 Muharrem'de (17 Mart) Moğolların eline geçti.⁴⁹

Cengiz Han ilk başta, Muhammed'in annesiyle olan gergin ilişkisinden Utrâr'da haberdar olduğunda,⁵⁰ Harezm'deki Terken Hatun'a iyi niyetlerini bildirdi. Bu bağlamda kendisine bir elçi göndererek meselesinin oğluyla ilgili olduğunu onayladı ve barış teklif etti. Fakat Terken Hatun, Kanglı boyu mensuplarına güvendiği için (Moğollar onları artık düşman

45 T/JG, I, s. 64, s. 70-1 (HWC, s. 83, s. 91-2).

46 Sadece Nesevî'de geçer, s. 45 (çev. Houdas, s. 63; Farsça redaksiyon, s. 54). Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 130, bu konuda şüphelidir.

47 T/JG, I, s. 91-2 (HWC, s. 117). Tarihe dair bir tartışma için bkz. *Turkestan3*, s. 409 (= *Sochineniia*, I, s. 476), burada TN, II, s. 106 (çev. Raverty, s. 976-7) tarafından verilen 1 Zilhicce 616 [7 Şubat 1220] tarihi, T/JG, I, s. 79'da (HWC, s. 102) geçen Muharrem 617'ye [Mart] tercih edilmiştir.

48 İbn Nazîf, fo. 138b.

49 TN, II, s. 107 (çev. Raverty, s. 980). *Turkestan3*, s. 412-14 (= *Sochineniia*, I, s. 479-81), muhtelif kaynaklardaki bilgileri uzlaştırır.

50 Nesevî, s. 46 (çev. Houdas, s. 64; Farsça redaksiyon, s. 55).

olarak görüyorlardı) bu teklif sonuçsuz kaldı. Ayrıca Terken Hatun, Cengiz Han'ın Mâzenderân için savaşmak bahanesiyle Harezm'i terk edeceğine dair verdiği sözlerle ikna olmadı (ancak Cüveynî Terken Hatun'un, Harezmşah Muhammed'in Ceyhun'u geçerken verdiği emirlere uygun hareket ettiğini iddia ediyordu).⁵¹ Bunun üzerine Cengiz Han, Çağatay ve Ögedey'i Gürgenç üzerine gönderdi ve bu saldırıya takviye amacıyla Cuçî'ye asker göndermesini emretti.⁵² İbnü'l-Esir'e göre Semerkant halkının aksine Gürgenç sakinleri sert bir direniş sergiledi. Moğollar burayı her sokakta göğüs göğüse çarpışarak alabildiler. Çağatay ve Ögedey şehrin düşmesinin ardından babalarının yanına döndüler.

Semerkant'ın ele geçirilmesinin ardından Cengiz Han, bahar ve yaz mevsimlerini Maverâünnehir'de geçirdi. Kış gelmeden önce Tirmiz saldırısına komuta etti ve kış için doğuya, günümüz Tacikistanı'na intikal etti. Buradan, Bedeşân'ı ele geçirmek üzere birlikler gönderdi. 1220-1221 kışının sonuna doğru Ceyhun'u geçip Belh'i teslim aldı. Nasr-kûh olarak bilinen hisarın canla başla direndiği Tâlikân'da kendisine Moğol komutan Tekecik'in Harezmşah Muhammed'in oğlu Celâleddin tarafından bozguna uğratıldığı haberi geldi. Bunun üzerine Cengiz Han, Tâlikân kuşatmasını sürdürmeleri için komutanlarını orada bırakıp Gazne'ye ilerledi. Bu vakitten itibaren Celâleddin'le uğraşmak zorunda kaldı ve Moğolların Horasan'a boyun eğdirmesinde daha fazla rol oynayamadı. Küçük oğlu Tuluy Horasan'ı komutanlarından ikisiyle ele geçirdi.

Cengiz Han henüz Semerkant'tayken Harezmşah'ın Belh'ten Nişabur'a doğru firar ettiğini duydu ve Cebe ile Subutay komutasında 20.000 ya da 30.000 atlıyı peşinden gönderdi. Bu ordu Cüzcanî'ye göre 617 yılının Rebiülevvel ayında (1220 yılının Haziran ayında) Ceyhun'u geçti.⁵³ Cengiz Han birkaç ay sonra oğlu Tuluy'u da Belh'ten Horasan'a gönderdi. Hem Cebe ve Subutay komutasındaki kuvvetler hem de Tuluy komutasındaki daha büyük kuvvet, Batı Asya'daki bütün Moğol ordusundan belirli bir oranda asker toplamıştı. Özellikle Tuluy her on kişiden birini emrine almıştı.⁵⁴ Bu durum Cengiz Han'ın, Harezmşah Muhammed'in Ceyhun'un güneyindeki geniş topraklarını almaya ne kadar önem verdiğini gösteriyordu. Kendisi bu aşamada belki de Harezmşah yönetiminin, Maverâünnehir'de olduğu gibi hızla yıkılacağını öngörememişti.

Belh, Serahs ve Nişabur'u teslim alan Cebe ve Subutay kuvvetlerini ikiye böldüler. Cebe Mâzenderân'a doğru ilerlerken, Subutay da Câm ve

51 *TJG*, II, s. 199 (*HWC*, s. 466) ve karşı II, s. 106 (*HWC*, s. 375). Fakat Nesevî s. 46-8'de (çev. Houdas, s. 65-8; Farsça redaksiyon s. 56-9) daha detaylı bir anlatı vardır.

52 Bu ve akabinde cereyan eden olaylar için bkz. *TJG*, I, s. 97 (*HWC*, s. 123-4); *IA*, XII, s. 394-5 (çev. Richards, III, s. 227-8).

53 *TN*, II, s. 108'e göre (çev. Raverty, s. 981-9) Moğol kuvvetinin sayısı 60.000'dir.

54 *TJG*, I, s. 113, s. 117 (*HWC*, s. 143, s. 151).

Tûs şehirlerine doğru hareket etti.⁵⁵ Moğollar Mâzenderân'da bir kaleye sığınan Terken Hatun'u, torunlarını ve Muhammed'in harem mensuplarını ele geçirdiler. Terken Hatun tutsak olarak Tâlikân'daki Cengiz Han'a gönderildi ve oradan Moğolistan'a nakledildi. Cüveynî, kendisinin 630'da (1232-1236) Karakorum'da öldüğünü öğrendi.⁵⁶ Fakat Rey'deki kuvvetlere katıldıklarını bildiğimiz iki komutan, asıl amaçlarına yani Harezmsâh'a asla ulaşamadılar. Zira Harezmsâh Muhammed'in yaşadığı olaylar sağlığını iyice bozmuştu. Muhtemelen 1220 yılının Ekim ayı başlarında Hazar kıyısındaki bir adada hayatını kaybetti. Bunun farkında olmayan Moğol kuvvetleri, İbnü'l-Esir'e göre Zencân ve Kazvîn üzerinden batıya doğru ilerlemeye devam ettiler.⁵⁷ Bu esnada Azerbaycan'daki İldeniz Atabeyi teslim oldu ancak kendisine bağlı şehirlerden Merâğa talan edildi. Buradan hareket eden Moğol birlikleri Kuzey Irak'a girdiler ve Erbil için kısa süreli bir tehdit oluşturdular. Bunun üzerine Erbil hâkimi Muzafferrüddîn Gökbörü, Musul Atabeyi Bedreddin Lü'lü ve Halife Nâsır kısa süreli bir koalisyon tesis ettiler.⁵⁸ Ardından Hristiyan Gürcistan Krallığı'nın ordusunu mağlup edip toraklarını yağmaladıktan sonra Cebe ve Subutay, Muğan ve Şirvan üzerinden Kafkasları geçtiler. Alanları (Osetler, Müslümanlar Âs diye biliyordu) bozguna uğratıp Pontus bozkırına girdiler ve burada, Kalka Irmağı üzerinde Kıpçakları ve onların Rus müttefiklerini mağlup ettiler (1223). Ardından doğuya yönelip yurduna dönen Cengiz Han'a katıldılar.

Tuluy'un harekâtları görünüşe göre Horasan üzerinden hızlı bir geçiş yapma aşamasındaki bu iki komutanın elde ettiği başarıları perçinlemeye yönelikti. Cüveynî'nin kaydına göre Tuluy, Horasan'ın kuzeybatısındaki pek çok şehre asker gönderdi: Ebîvard, Nesâ, Yazır, Tûs, Câcerm, Cüveyn, Beyhak, Huvaf, Sencân (Sengân) ve Zürâbâd.⁵⁹ Daha sonra sırasıyla Merv, Nişabur ve Herat'ı teslim aldı. Nişabur, önce Cebe ve Subutay'ın keşif kolu için ve kısa süre sonra 1 Rebiülahir 617'de (5 Haziran 1220) Cebe ve ana kuvveti için erzak temin etti. Cebe, sonradan garnizona buranın surlarını yıkma emri verdi. Ancak daha batıdaki Harezmsâh zaferlerine dair sahte söylentilere inanan Moğol askerleri bu emri yerine getiremedi. Tuluy'un, Cengiz Han'ın damadı Togaçar komutasındaki keşif kolu 617 yılının Ramazan ortasında (1220 Kasım ayında) Nişabur'a ulaştı. Ancak

55 Sonrasında cereyan eden gelişmeler, aksi belirtilmedikçe şuradan alınmıştır: *TJG*, I, s. 113-16 (*HWC*, s. 144-9). Serahs için (güzergâhlarında zikredilmemişti), bkz. *TJG*, I, s. 121, s. 123-4 (*HWC*, s. 155, s. 158).

56 *TJG*, II, s. 199-200 (*HWC*, s. 465-8).

57 *IA*, XII, s. 374 (çev. Richards, III, s. 214). Tebrîzî, *Sefîne-yi Tebrîz*, s. 439'daki kısa Harezmsâh tarihine göre Muhammed 1 Şaban 617/1 Ekim arefesinde ölmüştür. Yazarın kaynağı bilinmemektedir.

58 *a.g.e.*, XII, s. 378-9 (çev. Richards, III, s. 217-18).

59 *TJG*, I, s. 118 (*HWC*, s. 151-2).

Togaçar iki gün sonra siperlerden gelen bir okla öldürüldüğünde Moğol ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Tuluy'un dikkatini yeniden Nişabur'a çevirmesi 618(1221) yılının baharını buldu. Buraya beklenmedik bir anda intikal etti ve emrindeki kuvvetlerin boyutuyla şehri savunanları dehşete düşürdü. Halk kendisinden aman dilese de Tuluy bunu kabul etmedi ve sağlam direnişe rağmen 14 Safer'de (/9 Nisan) şehrin surlarında bir gedik açıldı. Ertesi gün Nişabur düştü ve halkı katledildi. Herat'ı fetheden Tuluy, Tâlikân'ın ele geçirilmesine yardım etmek üzere zamanında babasına yetişti.⁶⁰

Bu arada Cengiz Han bütün dikkatini Harezmsâh Celâleddin'e çevirmişti. Celâleddin ise Gazne'de sıcak bir şekilde karşılanmıştı. Eski Gur topraklarından oluşan bu şehir, Celâleddin'in yurtluğunun merkezini oluşturuyordu. Burada karargâhını kuran Celâleddin, sancağının altında 60.000 Gurlu, Türkmen ve Halaç mensubu topladı. Böylelikle hem Tekelik ve Molgor komutasındaki bir öncü kuvveti hem de Pervân'da Cengiz Han'ın üvey oğlu Şigi Kutuku komutasındaki daha büyük bir orduyu bozguna uğrattı. Harezmsâhlar karşısında muhtemelen ilk ve (ileride de ortaya çıkacağı üzere) son başarısızlıklarla sıkıntıya düşen Cengiz Han, Tâlikân'dan Gazne yönüne ilerledi. Yol üzerinde kuvvetleri Bâmiyân'ı almak için mola verdi. Buradaki kuşatma sırasında en sevdiği torunu Mötügen'i kaybetti. Cengiz Han, İndus kıyılarında Harezmsâh Celâleddin'le karşı karşıya geldi. Nesevî'nin 8 Şevval 618(24 Kasım 1221) olarak tarihlendirdiği şiddetli çatışmada Harezmsâh kuvvetleri yok edildi. Fakat Celâleddin nehirde yüzerek kaçmayı başardı. Firari eski veliaht, İran'a dönmeden önce Hindistan'da üç yıl geçirdi.⁶¹

Kurramân bölgesinde kışı geçiren Cengiz Han yurduna dönmek için Himalaya etekleri ve Assam üzerinden bir seyahat planladı. Fakat Cüveynî'ye göre yol olmaması sebebiyle bu tasarısından vazgeçti. Bu yüzden Peşaver'e geri döndü ve Bağlân Dağlarında 619(1222) yazını geçirdi. Güz başında yeniden Ceyhun'un ötesine geçti. Bir sonraki kışı Semerkant'ta geçirdikten sonra baharda Seyhun kıyılarında bir kurultay düzenledi. Bu kurultaya, çok geçmeden hayatını kaybedecek Cuçi de dâhil bütün oğulları katıldı. Cengiz Han yaz mevsimini Kulanbaşı bozkırlarında (Aris ve Talas nehirlerinin havzaları arasında kalan düzlük) geçirdi ve ardından yurda dönüşünün son aşamalarına geçti. Nihayet 621(1224) baharında Moğolistan'a ulaştı. Sonraki birkaç yıl, Tangutları (Xi Xia) cezalandırmakla geçecekti. Zira Tangutların lideri batı seferleri için asker hazırlamayı reddetmişti. Bununla birlikte söz konusu mücadele sırasında, Tangut

60 Nişabur: *TJG*, I, s. 136-40 (*HWC*, s. 172-8). Herat ve Tâlikân: *TJG*, I, s. 105, s. 119 (*HWC*, s. 132, s. 152).

61 Hindistan'daki faaliyetleri için bkz. Peter Jackson, 'Jalâl al-Dîn, the Mongols and the Khwarazmian conquest of the Panjâb and Sind', *Iran* 28 (1990), s. 45-54.

Devleti yıkılmadan birkaç hafta önce, 624 Ramazan'da (1227 Ağustos) Cengiz Han hayatını kaybetti. Bunun akabinde Moğol yurdunda yeni bir kurultay toplanana kadar iki yıllık bir ara dönem yaşandı. Bu kurultaya Cengiz hanedanı mensupları, başlıca yetkililer ve ordu komutanları katıldı. Kurultayda Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Ögedey'in (hükümraniği: 1229–1241) tahta çıkmasına karar verildi. Ögedey sadece babasından tevârüs ettiği *Han* unvanını almakla kalmadı, aynı zamanda kuşkusuz Uygurlu danışmanların yönlendirmesiyle, Türkçe *Kağan* unvanını da aldı. Bu durum, Moğol İmparatorluğu'ndaki göçebe elitler ve askerî kuvvetler içerisinde Türklerin nüfuzunu yansıtıyordu.⁶² Igor de Rachewiltz'e göre bu değişiklik, göçebe bir federasyondan fetih devletine geçişi simgeliyordu. Ögedey'in düzenlediği seferler onu, "imparatorluğun gerçek kurucusu" pozisyonuna taşıyacaktı.⁶³

1229–1252 Arası Dönemde Batı Asya'da Moğol Harekâtları

Penjab'ın batısındaki çalkantılı üç yılın ardından Celâleddin, bir grup askerini fethettiği yerleri korumak amacıyla orada bırakarak, Mekkân Çölü ve Kirmân üzerinden İran'a döndü. Hanedanına hizmet eden eski görevlileri ve onlara bağlı kuvvetleri bir araya getirdi ve çok geçmeden babasının imparatorluğunu (en azından Batı İran'da) yeniden kurmaya dair planını açıkladı. Bu plana göre Hristiyan Gürcüler ve Müslüman hanedanlar, Moğollardan daha büyük bir bedel ödeyeceklerdi. Bu Müslüman hanedanlar içerisinde kendi üvey kardeşi Gıyaseddin Pîr Şah ve İldenizler de vardı. Celâleddin bunların Azerbaycan'daki yönetimlerini 622'de (1225) ortadan kaldırırsa da yerine kalıcı bir şey koyamadı. Diğer taraftan Anadolu Selçukluları ve Eyyûbîlerle karşılaşması bu kadar başarılı olmayacaktı. Moğollara karşı tek başarısıysa 625'te (1228) İsfahan dışındaki sonuçsuz çatışmaydı. Fakat bu, düşmanın muhasarayı kaldırmasını sağlayacaktı.⁶⁴

Moğollar, Ögedey'in imparator ilan edildiği 1229 kurultayına kadar Harezmsâhlar üzerine ordu gönderme kararı almamışlardı. Bu aşamada ilk defa *tamma* adı verilen kuvvetleri duyuyoruz. Bu ordu, cephe bölge-

62 Igor de Rachewiltz, 'Qan, Qa'an and the seal of Güyük', Annemarie von Gabain and Wolfgang Veenker (eds.), *Documenta Barbarorum*, VSUA 18 (Wiesbaden, 1983), s. 272-4. Ayrıca aynı yazar, 'Turks in China under the Mongols: A preliminary investigation of Turco-Mongol relations in the 13th and 14th centuries', Rossabi (ed.), *China among Equals*, s. 281-310 (burada s. 283-6). *Moğolların Gizli Tarihi* tercümesindeki notları için bkz. SH, II, s. 986-7, ve III, s. 132-3.

63 *Moğolların Gizli Tarihi* tercümesindeki notları için bkz. SH, III, s. 131.

64 David Durand-Guédy, *Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of İsfahân in the Saljûq Period* (Londra and New York, 2010), s. 292-3. Başlıca kaynaklar Nesevî, s. 159-64 (çev. Houdas, s. 224-32; Farsça redaksiyon, s. 167-72); IA, XII, s. 476-7 (çev. Richards, III, s. 288-9); T/JG, II, s. 168-70 (HWC, s. 436-8).

sinde ikamet eden ve bazen farklı etnik kökenlerden gelen askerlerden,⁶⁵ Reşidüddîn'in tabiriyle *ez nesl-i diğer*den oluşuyordu. Bunlar, müellifimizin ayrıca bahsettiği Uygurlardan, Karluklardan, Türkmenlerden, Kaşgarlılardan ve Kuçalılardan oluşan müfrezelere benziyordu.⁶⁶ Batı İran'a gelen *tamaçilerin* başında komutan Çormagun vardı. Mönggedü komutasındaki bir başka birlik de bugün Afganistan sınırları içerisinde bulunan Kunduz-Bağlân mevkiinde konuşlanmıştı. Bunlar Hindistan sınırlarında harekât düzenliyorlardı. Ancak bu dönemde Celâleddin tarafından Penjab'ın batısında kurulan kısa ömürlü vilayet, Delhi Sultanı Şemseddin İltutmüş tarafından ortadan kaldırılacaktı.⁶⁷

Çormagun'a Güneybatı Asya'daki Moğol kuvvetlerinin tamamının komutası verilmişti. İran'a giderken 627(1230) yılında Sistân'ı işgal etmeye yeltense de başarılı olamadı ve bir süre, Horasan'daki mukavemet noktalarını zapt etmekle uğraştı.⁶⁸ Daha sonra bu görevi, kendisine bağlı naiplerden Çin Temür devam ettirecekti. Başlıca görevi, Harezmşah direnişini kırmaktı. Horasan'da Celâleddin'in eski naiplerinden iki tanesi Karaca ve Yağan Sungur, eyaletin vali vekili Kül Bolod komutasındaki Moğollar tarafından mağlup edildiler ve Sistân'daki bir hisara sığınmak zorunda kaldılar. Bunların peşinden giden Dayir Noyan, bu hisarı 632'de (1235) ele geçirince muhtemelen infaz edildiler.⁶⁹ Çormagun'un kuvvetleri, Celâleddin'e karşı Azerbaycan'a doğru ilerlemeden önce Rey ve Hemedân şehirlerini de ele geçirdiler.⁷⁰ Moğollar karşısında geri çekilmek zorunda kalan son Harezmşah, 628'de (1231) bir Kürt eşkıyası tarafından öldürüldü. Akabindeki on dört veya daha fazlası yıl boyunca Celâleddin'i takip eden 15.000 kişilik bir Harezmli Kıpçak atlı ordusu, Cezîre'de (Mezopotamya) kendilerine bir karargâh kurdular ve bölgedeki Müslüman hükümdarlar arasında kendilerine en çok ücreti verenlerin hizmetine girdiler. Celâleddin'in öldürülmesinin ardından Azerbaycan şehirlerinin tamamı Moğol-

65 SH, § 274 (çev. De Rachewiltz, s. 205 ve kendisinin s. 1002-3'teki notu). *Tamma* hakkında bkz. TMEN, I, s. 255-7 (no. 130); Paul D. Buell, 'Kalmyk Tanggaci people: Thoughts on the mechanics and impact of Mongol expansion', MS 6 (1979), s. 41-59 (s. 45-7); Qu Dafeng, 'A new study concerning an explanation of the word "Tamaci" and the Tamaci army', CAJ 47 (2003), s. 242-9. Donald Ostrowski, 'The tamma and the dual-administrative structure of the Mongol empire', BSOAS 61 (1998), s. 262-8 geçtiğine göre *tamma* ilk başta bu kuvvetin komutanına işaret ediyordu. Fakat bkz. Timothy May, 'Mongol conquest strategy in the Middle East', De Nicola and Melville (eds.), *Mongols' Middle East*, s. 17.

66 JT, I, s. 73, 74; II, s. 975 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 150-1, 154; III, s. 21; CC, s. 30, s. 340); Thackston'un "ez nesl-i diğer" ifadesini "of other lines of descent/başka akrabalık ilişkilerinden gelen" şeklindeki tercümesi yanıltıcıdır; krş. Jean Aubin, 'L'ethnogénèse des Qaraunas', *Turcica* 1 (1969), s. 74-5.

67 Celâleddin'in Hindistan'daki toprakları için bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 34, 36. Mönggedü ve askerleri hakkında bkz. Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 70-2.

68 *Târîh-i Sistân*, s. 395; T/JG, II, s. 219, 268 (HWC, s. 483, s. 532).

69 T/JG, II, s. 219-21 (HWC, s. 483-5). Tarih hakkında bkz. Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 410.

70 IA, XII, s. 496 (çev. Richards, III, s. 303).

lara teslim oldu.⁷¹ Çormagun ana üssünü Azerbaycan'da kurduktan sonra Büyük Ermenistan (1236) ile Gürcistan Krallığı'nı (1238–1239) tâbiyet altına aldı. Askerî harekâtları büyük ölçüde Kuzeybatı İran ve Kafkasya ötesiyle sınırlıydı. 627'de (1229–1230) İsfahan'a bir saldırı düzenledi ve şehri nihayet 633'te (1235–1236) ele geçiren orduyu takviye etti.⁷² 637'de (1239–1240) halifenin elçileri kendisini Kazvîn yakınlarında buldu.⁷³

Güney İran, kağanın hükümdarlığını kabul etmeye hazırды. Hem Celâleddin'in üvey kardeşi Gıyaseddin Pîr Şah'ın Kirman'da vekil olarak görevlendirdiği Karahıtay Emîri Barak Hâcib hem de Fars'ın Salgurlu Atabeyi (Harezmsâh'ın yaşadığı sıkıntılardan kendi topraklarını korumak istiyordu) Ögedey'in sarayına yüksek rütbeli temsilciler göndermişler ve hükümdarlık yetkilerini teyit ettirmişlerdi.⁷⁴ Her iki hükümdarın ve Luristan idarecisinin elçileri Güyük'ün 1246'da tahta çıkma törenine katıldığından ve Arkun Aka'ya Güyük tarafından, altı yıl sonra bu sefer de Môngke tarafından ayrı ayrı verilen görevler her üç bölgeyi de kapsadığı için Moğollar bunları imparatorluklarının bir parçası gibi görüyorlardı.⁷⁵

Moğol süvarileri, İran üzerinde bir nebze kontrol sağladıktan sonra daha önce Cebe ve Subutay'ın dikkatinden kaçan Irak şehirlerini taciz etmeye başladılar. Zaten 633/1235–1236'da Erbil'i tehdit etmişlerdi. Noyan "Küçük" Çağatay, 27 Şevval 634'te (23 Haziran 1237) şehri aldığıında, buradaki hisar bir müddet direndi ve Zilhicce/Temmuz–Ağustos ayında bir hilafet ordusu tarafından kurtarıldı.⁷⁶ Halife el-Mustansır Moğollara yönelik muhalefeti bir araya getirmeye çalışıyordu. 635 Receb (1238 Şubat) ayında Müslüman hükümdarlardan yardım isteyecekti. Bu süreçte kendisine sadece Mısır'ın Eyyûbî Sultanı el-Kâmil'den destek geldi. Bağdat'a gelen bu takviye kuvvetin sayısı 2000'in altındaydı. 3 Zilkâde'de (17 Temmuz) halifenin kuvvetleri açık bir mağlubiyet aldı.⁷⁷ Abbasi ordusu

71 IA, XII, s. 502-3 (çev. Richards, III, s. 308-9).

72 Woods, 'A note on the Mongol capture of İsfahân', s. 49-51; Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 294-7. Her ikisi de İbn Ebi'l-Hadîd'den faydalanmıştır. Djebli edsiyonuna bakınız, *Les invasions mongoles*, metin, s. 56-7 (trc., s. 60-2).

73 *HJ*, s. 114/142. Çormagun'un faaliyetleri hakkında bkz. Timothy May, 'The conquest and rule of Transcaucasia: The era of Chormaqan', Jürgen Tubach, Sophia G. Vashalomidze and Manfred Zimmer (eds.), *Caucasus during the Mongol Period / Der Kaukasus in der Mongolenzeit* (Wiesbaden, 2012), s. 129-51.

74 *TN*, II, s. 158-9 (çev. Raverty, s. 1118-19); Fârs için ayrıca bkz. Vassâf, s. 156, II, 3-5 (GW, II, s. 22). Bu tâbi emîrler 9. Bölüm'de incelenecektir.

75 *TJG*, I, s. 205, 212; III, s. 74 (HWC, s. 250, 257, 597).

76 İbn Ebi'l-Hadîd, eds. Djebli, Arapça metin, s. 58-9 (çev., 62-3), Moğol komutanın adını vermektedir. *MZ*, VIII, 2. Kısım, s. 699 (= *MZDMZ*, XV, s. 86). *HJ*, s. 98-9/127-8. Şehrin ele geçirilmesinin tarihi hakkında bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, tr. William, Baron MacGuckin de Slane, *Ibn Khallikân's Biographical Dictionary* (Paris, 1842-71), II, s. 560. *JT*, II, s. 814'te (CC, 281) Moğolların Erbil'e yönelik iki teşebbüsü zikredilir.

77 *HJ*, s. 111-13/139-42. Takviyeler için ayrıca bkz. İbn Vâsıl, *et-Târîhu's-Sâlihî*, eds. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut, 1431/2010), II, s. 314; İbnü'l-Amîd, *Kitâbu'l-mecmû'l-mü-*

diğer çatışmalarda başarı kazanmış olabilirdi. Yaklaşık altmış yıl sonra Bağdat'ı ziyarete gelen Vassâf, Halife Mustansır'ın şehrin surları dışında Çormagun ordularını nasıl yenilgiye uğrattığını duymuştu. Ancak bu hikâyeye şüphe uyandırıyordu; zira halifenin emrinde 120.000 asker olduğu söyleniyordu.⁷⁸ Durum ne olursa olsun, 1255'te Moğol ordusunun üst komutasında, Hülegü'nün saldırısından önce, halifenin ordusunun çok büyük olduğuna dair bir inanç vardı.

639'da (1241) Çormagun felç benzeri bir hastalık geçirdi ve yerine yarıdıcısı Baycu geçti.⁷⁹ 1247–1251 arasındaki fasıla dışında (bu ara dönemde ordunun başında Elçigiday vardı) yeni komutan, 1257'de Hülegü'nün gelişine kadar Güneybatı Asya harekâtlarının sorumlusu olacaktı. Baycu, Ögedey'in Cemâziyelâhîr 639'daki (Aralık 1241) ölümüyle büyük oğlu Güyük'ün 1246'da tahta çıkması arasında geçen uzun fetret devri esnasında kayda değer bir performans sergiledi. 640'ta (1242) Anadolu'ya ilerleyip Erzurum'u, Erzincan'ı ve Sivas'ı aldı. 6 Muharrem 641'de (26 Temmuz 1243) Köseadağ'da Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev'i ağır bir yenilgiye uğrattı.⁸⁰ O vakte kadar bölgenin söz sahibi güçlerinden Anadolu Selçuklu Sultanlığı artık tâbi konuma düşmüş ve ağır bir vergiye bağlanmıştı. Suriye ise henüz Moğol baskınlarını tatmamıştı. Ancak 642–1244 yılının yazında Yesavur komutasında bir Moğol tümeni Kuzey Suriye'ye girdi ve Harezmşahlı eşkıyaları buradan çıkardı. Bunun üzerine bunlar, Mısır Sultanı es-Sâlih Eyyûb'ün emrine girmek üzere güneye, Filistin'e kaçtılar. Bu süreçte bu Moğol kuvveti Hristiyan Kudüs'ü yağmalayıp Harezmşahlı eşkıyaların Şam yakınlarındaki karargâhlarını ele geçirdi. Yesavur görünüşe göre Halep, Humus ve Şam'ın Eyyûbî yöneticilerine boyun eğdirmişti ve bunlar artık Moğollara vergi ödeyeceklerdi.⁸¹ Halep sultanının amcası ve Musul hükümdarının erkek kardeşlerinden biri, kısa süre sonra Güyük'ün sarayında bulunacaktı. Zira bunlar Moğol yönetici Ar-

bârek, eds. Claude Cahen, 'La «Chronique des Ayyoubides» d'al-Makîn b. al-'Amîd', BEO 15 (1955-7), s. 143 ve çev. Anne-Marie Eddé and Françoise Micheau, *Al-Makin ibn al-'Amîd. Chronique des Ayyoubides (602-658/1205-6-1259-60)* DHC 16 (Paris, 1994), s. 53, burada askerlerin sayısı 5.000 olarak verilmiştir.

78 Vassâf, s. 30, ll. 17-19 (GW, I, metin, s. 60, çev., s. 57-8). Mustansır kuvvetlerinin zaferine dair bir kayıt için bkz. JT, I, s. 814 (CC, s. 281).

79 İbn Bibî, *el-Evâmîrü'l-alâiyye fî'l-umûri'l-alâiyye*, eds. Adnan Sadık Erzi (Ankara, 1956), s. 514. Genceli Kirakos, Çormagun'un hasta olduğunu teyit etmektedir: *Patmut'iwon Hayoc'*, tr. Robert Bedrosian, *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians* (New York, 1986), s. 227; çev. L. A. Khanlarian, *Kirakos Gandzaketsi. Istoriia Armenii* (Moscow, 1976), s. 169. Bkz. Jackson, 'Dissolution', s. 216-17, n. 135; 'Bâyjü', *Elr*, IV, s. 1-2.

80 Bkz. Claude Cahen, *The Formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rûm: Eleventh to Fourteenth Century* (Harlow, 2001), s. 70-1.

81 İbn Ebi'l-Hadîd, eds. Djebli, Arapça metin, s., 59'a göre (trc., 64) Halep sultanı Moğolları rüşvetle savuşturdu. Diğer kaynaklar için bkz. Peter Jackson, 'The crusades of 1239-41 and their aftermath', BSOAS 50 (1987), s. 57; yeniden basım G. R. Hawting (eds.), *Muslims, Mongols and Crusaders* (Londra and New York, 2005), s. 244.

gun Aka'ya, 1247'de Baycu'nun karargâhına kadar eşlik etmişlerdi.⁸² Batı Avrupalı gözlemciler 1246 itibarıyla Moğol egemenliğinin Antakya'nın iki günlük uzağına kadar genişlediğine inanıyorlardı.⁸³

641'in (1243–1244) sonuna doğru Moğol kuvvetleri Meyyâfârikîn'e girdiler. Buranın Eyyûbî yöneticisi Şihâbüddîn Gâzî (kendisi üç yıl önceki bir Moğol ultiatomunu ertelemişti ve sadece hediye göndermişti) firar etti. Ancak vekili, saldırganları rüşvetle savuşturdu. Moğollar 642'de (1244) Gâzî'nin Ahlat'taki kalesini işgal ettiler⁸⁴ ve aynı yıl Harran ve er-Ruhâ'yı (Urfa) ele geçirip Mardin'i savaşımsızın aldılar.⁸⁵ 650'de (1252) Baycu'nun Meyyâfârikîn muhasarasına devam etmesi üzerine buranın yöneticisi el-Kâmil Muhammed bin Gâzî, yeni Kağan Mönge'nin sarayına giderek muhasaranın ertelenmesini sağladı. Orada Mardin'in Artuklu hükümdarının ve Musul Emîri Bedreddin Lü'lü'nün oğullarıyla tanıştığı için, kağanın karargâhında Suriye ve Mezopotamya'nın önde gelen Müslüman yöneticilerine ya da bunların yakın akrabalarına ev sahipliği yaptığını anlamıştı.⁸⁶ Hatta Moğollar hiç beklemedikleri bir karargâhtan da takviye aldılar. Şöyle ki Suriye ve Filistin'de bulunan kaos içerisindeki Harezmsah kuvvetlerinin ihtirasları, 644'te (1246) Humus ve Halep ordularından oluşan birleşik kuvvetler tarafından bozguna uğratılmalarına neden oldu. Bunun üzerine Harezmsah ordusundan Küşlü Han, hayatta kalmayı başarmış bir grup askerle beraber eski düşmanları Moğolların emrine girmek üzere Mezopotamya'ya kaçtı.⁸⁷

Fakat bu başarıları rağmen ne Çormagun ne de Baycu, Abbasi hilafeti-ne doğru kayda değer bir ilerleme gösteremediler. "Küçük" Çağatay tarafından Rebiülâhîr 643'te (Eylül 1245) Bağdat'a düzenlenen neticesiz bir sal-

82 SSQ, s. 112 (metin, VB, xxxii, s. 50'den alınmıştır). Simon'ın 'Angutha'sı genellikle El-çigiday'la özdeşleştirilmişti ancak Argun Aka çok daha güçlü bir adaydır. Halep hakkında ayrıca bkz. PC, s. 274. Fakat metindeki *Damasci* (Şam) yerine *Alepîe*'yi (Halep) tercih etmiştir (MM, s. 32).

83 SSQ, 93 (= VB, xxxii, s. 34). André de Longjumeau, aktaran Matthew Paris, *Chronica Majora*, ed. H. R. Luard (Londra, 1872-83), VI, s. 114; Jackson, 'Crisis in the Holy Land', s. 488.

84 AK, eds. Yahya Abbâra, III (Damascus, 1978), 2. Kısım, s. 472-3. Ahlat: Claude Cahen, 'Une source pour l'histoire ayyûbide: les mémoires de Sa'd al-dîn ibn ʿIṣāmawiya Djuwaynî', *Les peuples musulmans*, s. 469. ultiatom hakkında: aynı çalışma ve MZ, VIII, 2. Kısım, s. 733 (= MZDMZ, XV, s. 116).

85 HJ, s. 194/234. JT, II, s. 817 (CC, s. 282).

86 AK, ed. Abbâra, III, 2. Kısım, s. 476-7, 479-80. R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (Albany, NY, 1977), s. 335. Lü'lü 1243'te Moğollara jest yaparak tâbiyetlerine girmişti: Douglas Patton, *Badr al-Din Lu'lu' Atabeg of Mosul, 1211-1259* (Seattle, WA ve Londra, 1991), s. 54-5; ve bkz. s. 88.

87 IW, V, s. 359. Humphreys, *From Saladin*, s. 284-7. Küşlü Han 1260 yılında Hülegü ordusunda bir komutan olarak Filistin'e geri döndü ve Memlûklarla Gazze'de yapılan savaşta hayatını kaybetti: Reuven Amitai, 'Mongol raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)', *JRAS* (1987), s. 237 ve n. 9; Humphreys, *From Saladin*, s. 358.

dırı, İbn Ebi'l-Hadîd'in tarihini bir zaferle ve şükranla neticelendirmesine imkân tanıdı.⁸⁸ Birkaç yıl içerisinde Bağdat'tan Moğolistan'a heyetler gitti ve beraberlerinde bir Moğol elçisi getirdi. Güyük'ün sarayındaki heyeti gören Papalık Elçisi Plano Carpinili Johannes, halifenin Moğollara düzenli bir vergi ödediğine inanmıştı.⁸⁹ Bununla birlikte kaynaklarımızın verdiği izlenim, Moğol ilerleyişinin durduğu yönündedir. Reşidüddîn'e göre Hülegü 653'te (1255) Batı İran topraklarına vardığında Baycu'yu sert bir şekilde sorguya çekmiş ve halifeye yönelik savaşı azimle sürdüremediği için azalamıştı. Yine de Hülegü, komutanının mazeretlerini kabul etti.⁹⁰

Bu dönemde ayrıca yüzlerce kilometre kuzeydeki bir Müslüman devletin yıkılmasına da şahitlik ediyoruz. Cebe ve Subutay Cengiz Han'a katılmak üzere Bulgar Hanlığı'nın topraklarından geçerlerken, Bulgar askerleri tarafından bir dizi pusuya düşürüldüler ve ağır bir yenilgi aldılar.⁹¹ 1229'da bölgeye gönderilen kuvvetler yaptıkları misillemelerde çok az başarı sağlayabildiler. 1235'te düzenlenen yeni kurultayın ardından Ögedey Bulgarlara, Känglülara ve Kıpçaklara boyun eğdirmek amacıyla batı bozkırına büyük çaplı bir sefer düzenlemeye karar verdi. Cuçi'nin oğlu Batu'nun sembolik komutasında, pek çok hanedan azasının liderlik ettiği ve artık "gazi" olan Subutay'ın da katıldığı sefer, Ögedey'in hedeflerini fazlasıyla yerine getirdi. Kıpçak topraklarının geri kalanı ilhak, Rus hükümdarlarının bir kısmı mağlup edildi ve vergiye bağlandı. 1241-1242'de Batu ve emrindekiler doğuya geri dönmeden önce Polonya ve Macaristan'ı da yerle bir ettiler.⁹² Ancak bunların ilk icraatları, Bulgarların yağmalanması (1237) ve Volga Bulgar Devleti'nin yok edilmesi idi. Uzak diyarlardaki bu devlet, üç asrı aşkın bir süre boyunca İslâm'ın savunma kalesi vazifesi görmüştü.⁹³ Böylece yoğun bir Müslüman nüfus daha "kâfir" yönetimin egemenliğine giriyordu.

88 İbn Ebi'l-Hadîd, eds. Djebli, Arapça metin, s. 61-5 (trc., s. 65-9, hatalı bir şekilde temmuz olarak vermiştir). Bu saldırı HJ, s. 199-200/240-1 ve kısa bir şekilde IW, V, s. 354-5'te o yıl altında bahsedilen saldırı olmalıdır.

89 PC, s. 275, s. 319 (MM, s. 32, 62). HJ, s. 259/302 (metindeki KYL'yi yanlışlıkla KYK [Yani Güyük, (ç.n.)] şeklinde okuyarak) hilafet elçisinin adını verir. Bkz. Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 29.

90 JT, II, s. 993-4 (DzhT, III, s. 39; CC, s. 346).

91 IA, XII, s. 388 (çev. Richards, III, s. 224). Daha fazla kanıt için bkz. István Zimonyi, 'The first Mongol raid against the Volga-Bulgars', Gunnar Jarring and Staffan Rosén (eds.), *Altaistic Studies: Papers at the 25th Meeting of the PIAC at Uppsala, June 7-11 1982* (Stockholm, [1984]), s. 197-204.

92 Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223-1502*, 2nd edn. (Wiesbaden, 1965), s. 16-24.

93 Bkz. Allsen, 'Prelude to the western campaigns', s. 5-24.

Moğol Savaş Sanatı⁹⁴

Moğolların Harezmsah Sultanlığı'nı yıkmadaki ve komşularının topraklarını ele geçirmedeki başarısını sayıca üstünlüklerine bağlamak mantıklı değildir. 1237'de ya da hemen sonrasında kayıt tutan Song hanedanı mensubu Çinli bir elçiye göre, on dört yaşının üzerindeki her erkek (Çinlilere göre "on beş") Moğol ordusunun mensubuydu.⁹⁵ Bu bile kendi başına muazzam bir kuvvet demektir. Fakat realitede Moğollar, genellikle düşmanlarından sayıca azınlıktadırlar.⁹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*'nin Cengiz Han'ın bozkır orduları için verdiği sayı (o yüzyılın başları itibarıyla) 95.000'dir.⁹⁷ Moğolların toplam sayısına göre askerî görevdeki erkeklerin oranının 1/5 olduğunu farz edersek (ayrıca 10.000 Öngütlüyü de hesaba katarsak) Cengiz Han dönemindeki Moğol nüfusunun 695.000'in biraz üzerinde olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁸ Ayrıca askerî görevde bulunan yetişkin erkeklerin önemli bir kısmı da Çin cephesindeydi. En büyük askerî birimin *tümen* yani "on bin" olması bazı karışıklılara sebep olmuştur. Savaş hâlinde sürekli yaşanan asker kaybı sebebiyle bu rakam kâğıt üzerinde kalmıştır. Son zamanlarda yapılan tahminlere göre bir tümen yaklaşık yüzde altmış kapasiteyle savaşmıştır.⁹⁹ Dönemin kaynaklarında verilen abartılı rakamlar ve işgalcilerin sayılamayacak kadar çok olduğuna dair rivayetler, kısmen Moğolların ordularının boyutu hakkında yaydıkları söylentilerden kaynaklanmaktadır.¹⁰⁰ Bu mübalağanın bir diğer sebebi hem

94 Moğol zaferlerinin muhtemel sebeplerine dair bir araştırma için bkz. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 170-4 ve Biran, *Chinggis Khan*, s. 70-2; krş. Jean Richard, 'Les causes des victoires mongoles d'après les historiens occidentaux du XIIIe siècle', *CAJ* 23 (1979), s. 104-17.

95 Peng Daya, *Hei Da zhilue*, trc. Olbricht ve Pinks içinde, s. 172.

96 Hügü'ün seferinin öncesi için kesinlikle bkz. John Masson Smith, Jr, 'Mongol society and military in the Middle East: Antecedents and adaptations', Yaacov Lev (ed.), *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* (Leiden, Boston, MA and Cologne, 1997), s. 249-50, 253-4). Fakat Carl Sverdrup, 'Numbers in Mongol warfare', *Journal of Medieval Military History* 8 (2010), s. 109-17'de Moğol ordularının genellikle rakiplerinden sayıca fazla olduğu sonucuna varmıştır.

97 *SH*, § 202 (çev. De Rachewiltz, s. 133-4), buraya göre Cengiz Han bin kişilik her bir grubun başına bir adet olmak üzere toplam 95 komutan atamıştır. Bu sayı § 231'de (çev. De Rachewiltz, s. 160) tekrarlanır. Görüşleri için bkz. May, *Mongol Art of War*, s. 28 ve s. 161'deki n. 4. Bununla birlikte unutulmamalıdır ki 1241 sayımında kayıtlı askerler için verilen sayı (105.471) ve hizmete hazır olan ve gerçekten bölgede ikâmet eden sayı (97.575) Moğol ordularındaki Çinli askerlerle alakalıdır: *YS*, 98. Bölüm, Hsiao, *Military Establishment* içinde, s. 75.

98 N.Ts. Munkuev, 'Zametki o drevnikh mongolakh', Tikhvinskii (ed.), *Tataro-mongoly*, s. 394.

99 May'in görüşü, *Mongol Art of War*, s. 27. Batı Asya'da faaliyet gösteren ordular için kaynaklarda verilen sayıların incelenmesi hakkında bkz. D. O. Morgan, 'The Mongol armies in Persia', *Der Islam* 56 (1979), s. 82-91.

100 1258'den bir örnek için bkz. *YS*, 3. Bölüm, çev. Waltraut Abramowski, 'Die chinesischen Annalen des Möngke. Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-Shih', *ZAS* 13 (1979), s. 28.

Müslüman hem de Hristiyan kaynakların tespitiyle,¹⁰¹ Moğolların meşhur yem sürme taktiği idi. Daha önce ele geçirdikleri toprakların halklarından zorla asker toplayıp bunları savaşta düşman okçularına karşı yem olarak öne sürer, böylece kendilerinden verilecek zayıflığın asgari düzeyde kalmasını hedeflerlerdi. İbnü'l-Esir, Buharalı tutsakların (onlu gruplar hâlinde ve her bir grupta bir sancak olacak şekilde) savaşta yem olarak kullanılmasının Semerkant halkını ve garnizonunu dehşete düşürdüğünü ifade eder. Semerkantlılar bunları, Cengiz Han'ın ordusuna mensup gerçek Moğol savaşçılar sanmışlardı.¹⁰²

Moğolların askerî gücünün bir ölçüde İç Asya'ya özgü Moğol atlarından kaynaklandığı da doğrudur. Elleri bu atlardan çok sayıda bulunması sebebiyle her bir Moğol askeri yanında yedek binek de getiriyordu (eğer bu atlar yorgunluktan çatlamayacaksa, hayati önem taşıyorlardı). Plano Carpinili Johannes'e göre Moğolların elindeki atların sayısı kadar başka hiçbir yerde at yoktu. Hatta dünyadaki toplam at sayısının yüzde ellisinin Moğollarda olduğu bile öne sürülmüştü.¹⁰³ Fakat Moğol atının normal bir ata göre bazı dezavantajları vardı. Zırhla kaplanacak kadar güçlü değillerdi ve adımları normal bir atınki kadar düzgün değildi.¹⁰⁴ Tüm bunlarla beraber Moğolların üstünlüğü temelde asker ya da binek sayısından kaynaklanmıyordu. Bunlardan ziyade hayati kaynakları bir araya getirme kapasiteleri, arazi keşif becerileri, disiplinleri ve askerî planları bu üstünlüklerinde rol oynayan başlıca faktörlerdi. Ayrıca kendilerine özgü sefer örüntülerinden de (Timothy May buna "Tsunami Stratejisi" adını verir) bahsetmek gerekir. Çok geniş bir alan tarumar edilirken buranın sadece bir kısmı bir *tamma* kuvveti tarafından işgal edilirdi. Bu da zaten büyük ölçüde zayıflamış komşu bölgelere intikal etmeden önce Moğol kontrolünü pekiştirirdi.¹⁰⁵

Moğolların istihbaratı da kuvvetliydi. Doğal olarak casusluğa güveniyorlardı. Cengiz Han'ın karargâhına yolu düşen tüccarlar önemli rol oynuyorlardı. Cengiz Han'ın, ailesinin ve komutanlarının savaş ganimet-

101 Örneğin IA, XII, s. 377 (çev. Richards, III, s. 216); T/JG, I, s. 92 (HWC, s. 117); PC, s. 281 (MM, s. 36); Matthew Paris, *Chronica Majora*, IV, s. 76. Bkz. May, *Mongol Art of War*, s. 78-9.

102 IA, XII, s. 367 (çev. Richards, III, s. 209).

103 PC, s. 235 (MM, s. 8). Bkz. Adshead, *Central Asia in World History*, s. 61; Golden, *Central Asia in World History*, s. 84. (Sadece günümüz Moğolistan'ını teşkil eden bölge için) yapılan hesaplamalar hakkında bkz. Bat-Ochir Bold, 'The quantity of livestock owned by the Mongols in the 13th century', *JRAS*, 3rd series, 8 (1998), s. 237-46. Yedek atlar hakkında bkz. John Masson Smith, Jr., 'From pasture to manger: The evolution of Mongol cavalry logistics in Yuan China and its consequences', Bert G. Fagner et al (eds.), *Pferde in Asien: Geschichte, Handel und Kultur* (Vienna, 2009), s. 63-4.

104 Dezavantajlar hakkında bkz. Smith, 'From pasture to manger', s. 64-6.

105 May, 'Mongol conquest strategy', özellikle s. 13-14, 22-3.

ti olarak elde ettiği zenginlik bunları cezbediyordu.¹⁰⁶ Song Elçisi Zhao Hong (1221), Jin yönetimindeki zengin ve kalabalık Shandong ve Hebei eyaletleri hakkında Moğollara bilgi sağlayan bir Uygur tüccardan bahseder.¹⁰⁷ Hatırlanacağı üzere İnalçık, Moğol topraklarından Utrâr'a gelen tüccarların casus olduklarından şüphelenmişti ve kuşkusuz makul bir gerekçesi vardı. Böylesi vesilelerle Cengiz Han, Harezmsah ile annesi Terken Hatun arasındaki gerginlikten haberdar olmuş ve planını bunun üzerine başarılı bir şekilde kurmuştu. Moğollar aynı zamanda çarpıtılmış bilgi yaymada da ustalardı. Amaçları düşman içerisinde nifak ve karşılıklı güvensizlik tohumları ekmektir. Cengiz Han, Kıpçak komutanlar adına Harezmsah Muhammed'e sahte ihanet mektupları gönderirken bu politikayı izlemişti.¹⁰⁸

Moğolların üstün hareket kabiliyetleri ve iyi teşkilatlanmış haberleşme sistemleri de onlara ilave avantajlar sağlıyordu. Bu sayede çok geniş mesafelerde farklı alanlara yayılmış askerî harekâtı, önceden belirlenmiş bir takvime harfi harfine uyarak icra edebiliyordu.¹⁰⁹ Bazen bu harekât bir *nerge* oluşturulmasını gerekli kılıyordu. Bu, geniş ve zamanla daralan bir çemberdi ve sonunda düşmanı içerisine alıyordu. Moğollar bu taktiği her yıl düzenledikleri kış avlarından uyarlamışlardı. Bu avlarda çok sayıda hayvan bu taktikle tuzağa düşürülürdü. Bu av partileri bir nevi askerî eğitim işlevine sahipti.¹¹⁰

Bu tür girişimler, Cengiz Han'ın ekibinin özgün yeteneği ve askerlerinin demirden disiplini olmaksızın düşünülemez. Nitekim dönemin pek çok yazarı bu meseleye temas etmiştir.¹¹¹ Şahsi koruma Keşik birliği, 10.000 kişilik seçkin bir gruptu ve Cengiz Han bunların içerisinde güvenilir olanlara özel görevler verirdi. Dolayısıyla bu birim Moğol komuta kademesini sürekli ve güvenilir bir şekilde besledi. Terfileri de akrabalık ilişkilerinden ziyade kabiliyetle alakalıydı.¹¹² 1202 gibi erken bir tarihte Cengiz Han, bir ferman (Moğolca *yasağ*; Türkçe *yasak* ve Arapça, Farsça *yāsā*) yayımlamış ve zafer elde edilene kadar askerlerine, yağma uğruna canları pahasına düşmanın peşinden ayrılmayı yasaklamıştı.¹¹³ Devamın-

106 Genel olarak bkz. May, *Mongol Art of War*, s. 69-71.

107 Zhao Hong, *Meng Da beilu*, tr. Olbricht and Pinks, s. 60-1.

108 Nesevi, s. 45-6 (çev. Houdas, s. 63-5; Farsça redaksiyon, s. 55-6). *Turkestan*3, s. 407 (= *Sochineniia*, I, s. 474-5).

109 T/JG, I, s. 23 (HWC, s. 31). Bkz. Denis Sinor, 'On Mongol strategy', *Proceedings of the Fourth East Asian Altaistic Conference* (Tainan, Tayvan, 1975), s. 238-49; yeniden basım Sinor, *Inner Asia and Its Contacts with Medieval Europe* içinde (Londra, 1977).

110 Klasik tanım için bkz. T/JG, I, s. 19-21 (HWC, s. 27-9), burada Cüveynî savaş sanatıyla bir paralellik kurar. Ayrıca bkz. WR, s. 34, s. 36/SF içinde, s. 181 (MFW, s. 85). *Nerge* (ya da *Cerge*) hakkında bkz. TMEN, I, s. 291-3 (no. 161).

111 Örneğin bkz. T/JG, I, s. 21-4 (HWC, s. 29-32); PC, s. 245, 267-8, 269 (MM, s. 15, 27, 28).

112 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 84, 94.

113 SH, § 153 (çev. De Rachewiltz, s. 76).

da yayımladığı bir başka fermada, tayin edildiği birimi terk eden askerin ölüm cezasına çarptırılacağını duyurmuştu.¹¹⁴ Kaynaklarımız aynı zamanda göçebe Moğol savaşçılarının (yerleşik rakiplerinin aksine) sergiledikleri ve göçerlerin bozkırdaki çetin hayatının bir sonucu olan dayanıklılık ve sebat konusuna da dikkat çekiyordu. Cuveynî'ye göre Moğol ordusu hem "köylü tarzında bir ordu" hem de "ordu kılığına girmiş köylü" izlenimi veriyordu. Rubruklu Willem ise, Batılı köylülerin (krallardan ve şövalyelerden bahsetmiyordu bile) bu tür mahrumiyetlere ve onların gibi bir beslenme alışkanlığına dayanmaları durumunda, onların da dünyayı fethedebileceği görüşündeydi.¹¹⁵ Moğol ordusundaki rütbesiz asker sınıfının gayretleri de kaderlerinde dünyayı fethetmek olduğu fikriyle güçlenmiş olabilir. Fakat daha önce de gördüğümüz üzere bu durum yedi yıllık seferin sonrasına tekabül etmektedir.

Savaşın diğer alanlarında Moğol ordusuna hizmet eden daha başka özellikler de sıralayabiliriz. Örneğin kompozit yay, muharebede kullanılan yarım çark gibi manevralar (bu sayede birbiri ardına gelen süvari grupları yoğun bir ok atışıyla defalarca saldırıp geri çekilebiliyordu) düşmanları korkutmak için kullandıkları asker maketleri.¹¹⁶ Moğollar bazı durumlarda, düşman askerlerinin bir kısmını pusuya düşürmek için sahte geri çekilme taktiği de uygulamışlardı ve bunun örneklerini hem Semerkant hem de Gürgeç muhasaralarında sergilemişlerdi.¹¹⁷ Fakat bu silahlar ve taktikler, önceki Avrasya bozkır göçebe güçlerinin nesillerdir icra ettikleri askeri geleneklerdi (ayrıca sadece göçebelere de özgü değildi). Dahası, Moğolların kendileri de silahlarının etkisi hakkında yanlış yönlendirici fikirler yayıyorlardı.¹¹⁸ Az sayıdaki meydan savaşlarından Pervân'da gerçekleşeni, Harezmsah Celâleddin'in zaferiyle sonuçlanacaktı. Hâlbuki Moğollar rakiplerini asker maketleriyle korkutmaya bile çalışmışlardı.¹¹⁹ Bununla beraber Moğolların savaş meydanında herkesçe bilinen üstünlüklerine odaklanmak, Harezmsah Muhammed'in benimsediği stratejinin meydan savaşlarına büyük ölçüde olanak vermediğini göz ardı etmek demektir.

Aslında Harezmsah Sultanlığı'na yönelik savaşın ana motifi, muhasara harekâtlarıydı. Yaygın inancın aksine, işgalci kuvvetler muhasara tak-

114 *TJG*, I, s. 24 (*HWC*, s. 32).

115 *TJG*, I, s. 21-2 (*HWC*, s. 29-30). *WR*, 320/*SF*, s. 331 (*MFW*, s. 278). Ayrıca bkz. *PC*, s. 246 (*MM*, s. 15).

116 Bunların çoğunu ilgilendiren bir değerlendirme için bkz. May, *Mongol Art of War*, s. 71-7. Dönemin görgü tanıklarından olan Plano Carpinili Johannes, Moğol harp sanatının tam bir incelemesini sunar: asker maketleri için bkz. *PC*, s. 281 (*MM*, s. 36).

117 Semerkant: *TN*, II, s. 107 (çev. Raverty, s. 979); Gürgeç: *TJG*, I, s. 98 (*HWC*, s. 125).

118 John Masson Smith, Jr, 'The nomads' armament: Home-made weaponry', Gervers and Schleppe (eds.), *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology*, s. 51-61; *WR*, s. 168/*SF*, s. 255'ten (*MFW*, s. 185-6) bir örnek aktarır (51, n. 1).

119 *TJG*, II, s. 137-8 (*HWC*, s. 406-7).

tiklerine oldukça aşınaydı ve bu, seleflerine göre daha büyük bir avantaj sağlıyordu. Moğolların bu alanda kendilerine duydukları güven konusunda Plano Carpinili Johannes dolaylı yoldan hayranlık duyuyordu. Öyle ki Moğolların, düşmanlarının kendilerini kalelerine kapatmalarını tercih ettiklerini, böylece onları ahıra kapatılmış domuz yavruları gibi gördüklerini aktarmıştı.¹²⁰ Harezmsaş Sultanlığı'na düzenlenen saldırıda mancınık da kullanıldı. Cend, Semerkant ve Nişabur'da mancınıklar ve bunlardan fırlatılan ilkel füzelerden bahsedilmektedir. Cüveynî ve Cüz-cânî, Tirmiz ve Nasr-kûh kuşatmalarındaki mancınıklara atıfta bulunurlar.¹²¹ Cüz-cânî'ye göre Cengiz Han, Garcistan'daki Eşiyâr Kalesi üzerine, Abka (Ambughai) Noyan'ı emrinde 10.000 "Moğol" mancınık askeriyle (muğul-ı mancanîkî) beraber sevk etmişti. Bu birlik 619'da (1222-1223) Garcistan'daki tüm kaleleri ele geçirmiş olabilir. Fakat Moğolların Eşiyâr'ı alması on beş aydan fazla sürecekti. Zaten kalede savunma yapanlar ancak açıklıktan ölmeye başlayınca burayı ele geçirebilmişlerdi.¹²² Yıllar sonra Genceli Kirakos da Moğolların Gürcistan ve Büyük Ermenistan'da¹²³ muhtelif muhasara teçhizatını ustaca kullanmasından bahseder. Rus kronik yazarlarıysa 1239'da Çernigov'da kullanılan mancınıkların gücünden ve menzilinden dem vururlar.¹²⁴

O tarihe kadar bazı mancınıklar tâbi hükümdarlardan gelmişti. Örneğin Moğollar, 634'te (1239) Erbil Kuşatması için Musul yöneticisi Bedreddin Lü'lü'den teçhizat ve erzak (muhtemelen asker) talep etmişlerdi.¹²⁵ Fakat Cengiz Han'ın seferi esnasında kullanılan teçhizat muhtemelen Çin

120 PC, s. 378 (MM, s. 49); ayrıca bkz. s. 367 (MM, s. 37), muhasara taktikleri için. Doğrusu Moğol fatihleri Uzak Doğu'daki dağ kalelerinde güçlükler yaşamışlardır: Huang K'u-an-chung, 'Mountain fortress defence: The experience of the Southern Song and Korea in resisting the Mongol invasions', Hans Van de Ven (ed.), *Warfare in Chinese History* (Leiden, Boston, MA, and Cologne, 2000), s. 222-51.

121 Cend ve Semerkant için: *TJG*, I, s. 69, 93, 95 (HWC, s. 89, s. 119, s. 121). Nişabur için: Yakut, IV, s. 858; *TJG*, I, s. 138-9 (HWC, s. 176). Tirmiz için *TN*, II, s. 112 (çev. Raverty, s. 1005); *TJG*, I, s. 102 (HWC, s. 129). Nasr-kûh için: *TN*, II, s. 115 (çev. Raverty, s. 1012); *TJG*, I, s. 105'te (HWC, s. 132) burası Nusret-kûh şeklinde geçmektedir.

122 *TN*, II, s. 127, s. 143 (çev. Raverty, s. 1047-8, s. 1073-7). Matbu metinde isim 'BKH' olarak geçer; J. A. Boyle tarafından benimsenen 'YLH' varyantına ('The Mongol commanders in Afghanistan and India according to the *Ṭabaqāt-i-Nāşirī* of Jüzjānī', *Islamic Studies* 2 [1963], s. 236-7) itibar edilmemelidir. Ambughai hakkında bkz. *YS*, 122. Bölüm, burada 'An-mu-hai,' Cengiz Han döneminden beri "bütün mancınık operatörlerinin darugacısı (Türkçe *Baskak*; ç.n.)" olarak zikredilir: aktaran: Thomas T. Allsen, 'The circulation of military technology in the Mongolian empire', Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History*, s. 277-8. Ayrıca bkz. Endicott-West, *Mongolian Rule in China*, s. 26-7.

123 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, 203/çev. Khanlian, s. 157.

124 Alexander V. Maiorov, 'The Mongol invasion of South Rus' in 1239-1240s: Controversial and unresolved questions', *Journal of Slavic Military Studies* 29 (2016), s. 474-5. Bu makaleyi PDF olarak bana gönderen Dr. Maiorov'a şükranlarımı sunarım.

125 *HJ*, 99/128. MZ, VIII, 2. Kısım, s. 699 (= MZDMZ, XV, s. 86), Moğol ordusunu "süvari ve piyade" olarak betimlemişti.

menşeliydi. Moğollar Çin'de, 1221 yılına kadar mancınıklar (Çince *pao*) da dâhil onların muhasara silahlarını kullandılar.¹²⁶ Ele geçirilen şehirlerin yetenekli zanaatkârlarını ordularına katmak Moğolların âdetiydi. Bu bağlamda Jin hanedanının kuvvetlerinden kaçan sayısız kişiden istifade etmişlerdi.¹²⁷ Çin mancınıklarının çarpıcı uzunluktaki menzili XII. yüzyılda üçe katlanmıştı. Ayrıca karşı ağırlıklı mancınının sanılanın aksine Batı Asya'da değil Çin'de ortaya çıktığı da öne sürüldü.¹²⁸ En az bu kadar önemli olan bir başka husus, hem Curçen-Jin hem de Song mensuplarının uzun süredir barut kullanmalarıydı.¹²⁹ Batı seferinde Cengiz Han'a eşlik eden en az bir tane Çinli mancınık ustası biliyoruz. Bunun yanında Buha-ra, Hucend ve Gürgeç'te de işgalci Moğol ordularının barutu temel alan ve yangın çıkaran aletler kullandıklarına dair deliller de vardır. İslâmî kaynaklarda bunlara *nefse* نفثه ya da *neft* نفت; beşinci bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır) denmektedir.¹³⁰ Cengiz Han'ın fetihlerinin boyutu ve hızı, barut bazlı silahlarla çok alakalı olmasa da en azından şunu söyleyebiliriz: Moğol kuvvetleri Harezmsahlara göre ve Harezmsah'ın danışmanlarının zannettiğinin aksine muhasara tekniğinde çok daha iyiydi. Bu

126 Zhao Hong, *Meng Da beilu*, trc. Olbricht ve Pinks içinde, s. 53; Hsiao, *Military Establishment*, s. 133, n. 79; Allsen, 'Circulation of military technology', s. 268.

127 YS, 98. Bölüm, trc. Hsiao, *Military Establishment* içinde, s. 80 ve SCC içinde, V, 6. Kısım, s. 225; Igor de Rachewiltz, 'Personnel and personalities in North China in the early Mongol period', *JESHO* 9 (1966), s. 88-144 (özellikle s. 104-7, s. 118-19); Françoise Aubin, 'The rebirth of Chinese rule in times of trouble: North China in the early thirteenth century', Schram (ed.), *Foundations and Limits*, s. 143-4. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 172, 173; s. 131'de Cengiz Han'ın ordusunda hem Çinli hem de Müslüman mancınık ustalarının olduğunu var sayar. Thomas T. Allsen, 'The rise of the Mongolian empire and Mongolian rule in north China', *CHC*, VI, s. 358.

128 J. M. Smith, Jr., 'Mongol warfare with Chinese weapons: catapults - and rockets?', V. P. Nikonov (ed.), *Tsentral'naia Aziia ot Akhemenidov do Timuridov: Arkheologiya, istoriya, etnografiya, kul'tura. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Aleksandra Markovicha Belenitskogo, Sankt-Peterburg, 2-5 noiabria 2004 goda* (St Petersburg, 2005), s. 320. Menzilleri hakkında: Herbert Franke, 'Siege and defense of towns in medieval China', Frank A. Kierman, Jr., and John K. Fairbank (eds.), *Chinese Ways in Warfare* (Cambridge, MA, 1974), s. 167-8.

129 Bu mesele SCC, V, 7. kısımda ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Ayrıca bkz. Wang Ling, 'On the invention and use of gunpowder and firearms in China', *Isis* 37 (1947), s. 165-73; L. Carrington Goodrich and Fêng Chia-shêng, 'The early development of firearms in China', *Isis* 36 (1946), s. 114-18. Daha yeni bir çalışma için Stephen G. Haw, 'The Mongol Empire - the first "gunpowder empire"?', *JRAS*, 3rd series, 23 (2013), s. 443-4, 446-8, 453. Bu çalışma göstermiştir ki Çin'de bu silahların geliştirilmesi -ister yangın çıkarıcı ister patlayıcı olsun- sanılandan çok daha önce başlamıştır.

130 Bu Çinli subay hakkında bkz. YS, 151. Bölüm, yangın çıkarıcı aletler için YS, 149. Bölüm ve TJC: hepsini aktaran Allsen, 'Circulation of military technology', s. 277-8, 279; Haw, 'Mongol Empire', s. 458-60 (Haw, Allsen'in makalesini görmemiş olsa gerek). Bu konuya şüpheli bir yaklaşım için krş. May, *Mongol Conquests*, s. 145-9. Barut bazlı silahlar için *neft* teriminin kullanılması hakkında bkz. David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Medieval Society* (Londra, 1956), 2. Bölüm.

danışmanların göçebe halklarla yaşadıkları çatışmalar, büyük ölçüde doğudaki Kıpçak-Kanglı'yla sınırlıydı.¹³¹ Merkezi bir devlet yapısına sahip olmayan Kıpçak-Kanglılar'ın muhasara harekâtlarına girişmediklerini Reşîdüddîn'den anlıyoruz. Ona göre Kıpçak bozkırının eteklerinde bulunan Cend halkının "hiçbir savaş deneyimi yoktu" ve Moğolların şehir surlarına tırmanabilmeleri bile onları şaşkına çeviriyordu.¹³²

Moğollara başarıya ulaştıran etmenlerden bir diğeri düşmanlarının birlik içerisinde olmamasıydı. Harezmsah'ın heterojen kuvvetleri etnik açıdan birbirlerine karşı antipati içerisindeydi ve hükümdarlarına karşı çok sadık oldukları söylenemezdi. Dolayısıyla Cengiz Han'ın ordusundaki uyumdan da yoksundu. Moğol ordusuysa yirmi yılı aşkın bir süredir birlikte hareket ediyordu. Cengiz Han'ın da komutanlarına karşı tam bir güveni söz konusuydu. Aynı şekilde Selçuklu ordusunun üst kademelerinin Sa'deddin Köpek tarafından tasfiye edilmesi ve 1240 yılında Baba İshak tarafından çıkarılan isyan, Anadolu Selçuklularının gücünü zayıflatmıştı.¹³³ İran'da bazı şehirler Büyük Selçuklular döneminden beri hiziplere bölünmüştü.¹³⁴ Yine de böylesi koşullara kayda değer bir önem atfetmek, şu soruyu akıllara getirir. Acaba daha güçlü ve koordineli bir kuvvet, işgalcilere karşı koyabilir miydi?¹³⁵ Her hâlükârda aşağıda da göreceğimiz gibi, Moğollar düşmanları olan Müslüman yönetimlerden kaçan farklı rütbelerdeki çok sayıda yetkiliyi kolaylıkla cezbederlerdi.

Moğol İşgalcilerine Müslüman Desteği

Cengiz Han'ın ordusunun teşekkülünü hesaba katmayan hiçbir çalışma, yedi yıllık seferin başarısının arkasında yatan nedenleri yeteri kadar değerlendiremez. Bu sefer kesinlikle, Cengiz Han'ın o yüzyılın başlarında Moğolistan'da egemenliği altına aldığı muhtelif bozkır ve orman halklarının kendi başlarına giriştikleri bir eylem değildi. Ayrıca Cengiz Han'a eşlik edenler, sadece Uygur ve Kitan askerleri ve yöneticileri gibi kendisine teslim olmuş yarı yerleşik halklar ya da Çinli mancınık ustaları da değildi. Kısaca ordusu sadece "kâfirlerden" oluşmuyordu. Zira Moğol egemenliği en başından beri Müslüman destekçilerden yararlanıyordu. Bunlar ilave

131 May, *Mongol Art of War*, s. 117'de buna işaret edilir. Öte yandan batıdaki Kıpçak gruplarının Rusya'yla temasları, muhasara silahlarını denemek için başlamıştı: Golden, 'War and warfare', s. 152 (yeniden basım Golden, *Studies*, s. 112-13).

132 *JT*, I, s. 491 (CC, s. 171). Kıpçak-Kanglı hakkında bkz. Golden, 'The Qipçaqs of medieval Eurasia', s. 147.

133 Sara Nur Yıldız, 'The rise and fall of a tyrant in Seljuq Anatolia: Sa'd al-Din Köpek's reign of terror, 1237-8', Hillenbrand et al (eds.), *Ferdowsi*, s. 92-101; Golden, *Introduction*, s. 290.

134 Peacock, *Great Seljuk Empire*, s. 312-13.

135 Derinden parçalanmış Rusya hakkında da neredeyse aynı yorum yapılmıştır: bkz. Janet Martin, *Medieval Russia 980-1584*, 2. edn (Cambridge, 2007), s. 155.

süvari birimleri sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda geleneksel bozkır göçebe kuvvetlerinin yoksun olduğu piyade sınıfını da teşkil ediyorlardı.

Ne Güçlüğ ne de Harezmsâh Muhammed kendisini Müslüman tebaaya kabul ettirebildi. Daha önce Uygur *idukkutunun* yaptığı gibi Karahıtaylara tâbi ve Gürhan'a bağlı Müslüman *baskak*lardan birinin ve Müslüman Türk beylerinden bazılarının Moğol saflarına nasıl geçtiğini görmüştük. Bunlardan iki tanesi, Harezmsâhlara yönelik sefere katılmıştı. Cüveynî'nin kendisinden "dindar ve Allah'tan korkar" diye bahsettiği Almalık'ın Karluk asıllı yöneticisi Buzar (ya da Ozar), Cengiz Han'la ittifak yaptığı için Güçlüğ'ün ellerinde hayatını kaybetti. Oğlu ve halefi Sıgnâk Tegin komutasındaki birlik, 616'da (1219) Moğollara lâyıkiyla eşlik etti.¹³⁶ Cüzcanî'nin açık bir şekilde Müslüman olarak vafsettiği, muhtemelen bir Karahanlı olan Kayalık Valisi Arslan Han da yaklaşık 1211'de Cengiz Han'a tâbi oldu. Emrinde 6.000 atlı bulunan Arslan Han, Moğol Komutanı Dölen Çerbi'yle birlikte Velh'teki muhasara faaliyetlerine katıldı.¹³⁷ Ayrıca Cengiz Han sülalesinden bir kadınla evlendi.¹³⁸

Moğol fatihler Harezmsâh'ın topraklarından da önde gelen Müslüman destekçiler edindiler. Harezmsâh Muhammed Ceyhun'un güneyine çekilirken, Kunduz Valisi Alâeddin ve Belh'in önde gelenlerinden (*kudemâ*) birisi, Moğol saflarına geçerek onu yalnız bırakmıştı.¹³⁹ Daha sonra Alâeddin, önceleri Harezmsâh Celâleddin'in hizmetinde bulunan Halaçları, Türkmenleri ve Gurluları ortadan kaldırma hârekatında, Moğol Komutan Tekecik'e takviye veren yardımcı kuvveti (çerîk) komuta edecekti.¹⁴⁰ Cüveynî ayrıca Cengiz Han'ın, Herat'taki Kurt hanedanının atası Gur Emîri Rükneddin Kurt'a Cengiz tarafından gönderilen *yarlığa* da kısaca işaret eder. Bu yüzden Rükneddin, muhtemelen bu kadar erken bir dönemde Moğollara tâbi olmuştu.¹⁴¹ Muhammed'in katı genişlemeciliğine tepki gösteren başkaları da işgalcilerin tarafına geçti. Bunlar arasında ikinci bir Rükneddin vardı. Harezmsâh amcasını ve kuzenini infaz ettirmişti. Artık kendisi Moğolların da yardımıyla Kebûd-Câme'deki iktidarını yeniden ele geçirebilirdi.¹⁴² 1230'larda çiçeği burnundaki bu hanedan, Moğol fatihlerinden daha fazla destek gördü. Utrâr düştükten sonra babası ve amcası buranın kadılığını yapan ve Harezmsâh tarafından infaz ettirilen Bedred-

136 JQ, Arapça metin, s. clxii-clxiii (Rusça trc., s. 118)/*Turkestan*1 içinde I, s. 135-6. *TJG*, I, s. 48, 57, 63 (HWC, s. 65, 76, 82). Farklı anlatılar için bkz. *Turkestan*3, s. 401 (= *Sochineniia*, I, s. 468).

137 *TN*, II, s. 112, 119 (çev. Raverty, s. 1004, 1023); *TJG*, I, s. 63 (HWC, s. 82).

138 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 103. Sıgnâk Tegin, Ögedey hükümrânlığı döneminde Cengiz'in soyundan gelen bir kadınla evlenecekti.

139 Nesevî, s. 53 (çev. Houdas, s. 75; Farsça redaksiyon, s. 64).

140 *TJG*, II, s. 197-8 (HWC, s. 464-5).

141 *TJG*, I, s. 95 (HWC, s. 121-2).

142 Nesevî, s. 57 (çev. Houdas, s. 79; Farsça redaksiyon, s. 68).

din el-Amîd de Moğol saflarına geçti. Harezmşah Muhammed'le annesi arasındaki gerginlik konusunda kıymetli istihbarat sağlayan el-Amîd, yukarıda bahsettiğimiz ihanet mektuplarını bizzat kaleme aldı.

Moğolların ortaya çıkışı, kendi mücadelelerinde müttefik arayan Müslüman emirler için tam zamanında gelen bir fırsattı. Eğer *Târih-i Sîstân*'ın yazarına güvenebilirsek, Sîstân tahtının üç adayından biri, 619'da (1222) erkek kardeşi ve amcasına karşı Moğolların desteğini istemişti.¹⁴³ Ancak Moğol ordusu yardımına gelene kadar bir köle tarafından katledildi. Moğollara destek verecek diğer kaynaklar daha batıdaydı. 623'te (1226) Kirman'dan Barak Hâcib (birkaç yıl sonra Ögedey tarafından hükümdarlığı teyit edilecekti) Moğollara bir mektup yazıp onları Celâleddin'in artan gücü hakkında ikaz etti.¹⁴⁴ Bir iddiaya göre, Celâleddin'in 627'de (1230) Yassıçemen Muharebesi'nde Selçuklu-Eyyûbî ittifakı tarafından mağlup edilmesinin ardından, defalarca Celâleddin'in saldırısına uğrayan İsmailî Haşhaşîler de Maverâünnehir'deki Moğollara haber gönderip Celâleddin'in sonunu getirme konusunda onları kışkırtmaya çalıştılar.¹⁴⁵ Yakın zamanda gün yüzüne çıkan bir İsmailî kaynağı, ilk başlarda dostâne süren Haşhaşî-Moğollarla ilişkileri hakkında içeriden kıymetli deliller barındırıyordu.¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr'e göre Haşhaşîlerin ihtirasları, Moğollar ortaya çıktıktan sonra iyice artmıştı.¹⁴⁷ İddialara göre onların Moğollarla girdikleri ittifak, 1240'lara, Celâleddin'in ölümünden sonrasına kadar devam etmişti.¹⁴⁸

Moğol fatihlerini hoş karşılayanlar sadece beyler ya da emîrler değildi. 633'teki (1235–1236) son İsfahan saldırısı esnasında Hanefîlerle ihtilafa düşmüş Şâfiîler de şehrin kapılarını açmışlar, İbn Ebi'l-Hadîd'e göre Hanefî rakiplerine karşı Ögedey'den yardım istemişlerdi.¹⁴⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, 638'de (1240–1241) Meyyâfârikîn'e giden Moğol elçisini "İsfahanlı cana

143 *Târih-i Sîstân*, ed. Melikü's-şuarâ Bahâr (Tahran, 1314 şm./1935), s. 394. Fakat Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 406'da bunun doğruluğundan şüphelidir.

144 IA, XII, s. 454 (çev. Richards, III, s. 272); dolayısıyla Nesevî, s. 146 (çev. Houdas, s. 204; Farsça redaksiyonda kısaltılarak, s. 152).

145 IA, XII, s. 495, 496 (çev. Richards, III, s. 303).

146 Hasan Mahmûdî Kâtib, *Dîvân-ı Kâimiyât*, s. 151 (kaside no. 49, b. 1489), s. 211-12 (kaside no. 78, beyitler 2284-7), s. 329-30 (kaside no. 125, beyitler s. 3759-60).

147 IA, XII, s. 470 (çev. Richards, III, s. 283).

148 Timothy May, 'A Mongol-İsmâ'îlî alliance? Thoughts on the Mongols and Assassins', *JRAS*, 3rd series, 14 (2004), s. 231-9. Öte yandan Suriyeli Haşhaşîlerin, 1238'de Hristiyan Batı Avrupa'dan Moğollara karşı yardım istemek için Müslümanlar tarafından düzenlenen diplomatik bir oyuna katılma ihtimalleri de ilginçtir. bkz. Philip Grierson, 'Muslim coins in thirteenth-century England', Dickran K. Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics, Iconography and History: Studies in Honor of George C. Miles* (Beyrut, 1974), s. 387-91; A. H. Morton, 'Ghûrid gold en route to England?', *Iran* 16 (1978), s. 167-70.

149 İbn Ebi'l-Hadîd, eds. Djebli, Arapça metin, s. 56-7 (trc., s. 60-2). Bkz. Durand-Guédy, *Iranian Elites*, s. 295-7.

yakın bir ihtiyar” olarak tasvir etti.¹⁵⁰ Tüccarların da Moğollara kıymetli istihbarat sağladığını görmüştük. Cengiz Han ve halefleri tüccar sınıfıyla sıkı ilişkiler kurdu; onlara sermaye sağlayıp kâr payı alıyorlardı. Müslüman tüccarlar da erken bir tarihten beri Moğol hâkimiyetindeki Çin topraklarında iltizam usulüyle vergi topluyorlardı.¹⁵¹ Cengiz Han uzun süre önce takipçileri arasına tüccarları da katmıştı. Örneğin erken bir dönemde ihtiyaçlarını Moğollarla paylaşan Cafer Hâce, Jin İmparatorluğu’na yönelik savaşta kayda değer hizmetlerde bulunmuştu. Uzun süredir Moğollarla müttefik olan Hasan Hacı, Sıgnâk sakinleriyle yapılan görüşmelerde katledilmişti.¹⁵² Daha önce bahsi geçen Mahmûd Yalvaç ise Cengiz Han’ın ilk Harezmşah seferine katılmış ve şehir yönetimiyle alakalı meselelerde kendisine danışmanlık yapmıştı. Hem kendisi hem de oğlu Mesud, Ögedey hükümrانlığında yüksek bir mevkiye gelecektelerdi.¹⁵³ Tüccarlar, Ögedey’in hükümrانlığı döneminde Moğol yayılmasında yine önemli rol oynamaya devam ettiler. Değerli taşlar alıp satan Şemseddin Ömer Kazvîni, 633’te (1236) Anadolu Selçuklu sultanını Moğol kağanına tâbiyyetini bildirme konusunda ikna etti.¹⁵⁴ Cüzcanî’ye göre 639’da (1241) Lahor savunması halkın isteksizliğiyle baltalandı. Bunların çoğu İndus’un ötesinde, Horasan’da ve Orta Asya’da ticaret yapabilmek için Moğollardan izin koparmışlardı.¹⁵⁵

Daha çalkantılı unsurlar da Cengiz Han kuvvetleriyle kader ortaklığı yaptılar. Anlatıldığına göre Moğollar 617’de (1220–1221) Rey şehrine vardıklarında, beraberlerinde hem Müslüman hem de “kâfir” birlikler bulunuyordu. Ayrıca bu orduya, sadece yağma ve eşkıyalık amacı güden “fitneciler” de katılmıştı.¹⁵⁶ Nesevî ise Habûşân yakınlarındaki köyden gelen bir Habeşliden bahseder. Kendisi bir mürted (dininden dönen) çetesinin reisi olarak Moğol işgalciler adına Horasan’daki bazı şehirlere yönelik muhasara faaliyetlerinde bulunuyor ve söylenenlere göre vahşette Moğolları aratmıyordu.¹⁵⁷ İbnü’l-Esîr bir başka Müslüman paralı asker Akuş örneğini vermektedir. Azerbaycan’daki İldeniz hükümdarının memlûk

150 MZ, VIII, 2. Kısım, s. 733 (= MZDMZ, XV, s. 116).

151 Allsen, ‘Mongolian princes’, s. 87-94.

152 Ja’far: Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 110-12. Hasan: T/JG, I, s. 67 (HWC, s. 87).

153 Kariyerleri hakkında bkz. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 137-8; Th.T. Allsen, ‘Mahmûd Yalvaç (?-1254), Mas’ûd Beg (?-1289), ‘Alî Beg (?-1280), Safaliq; Bujir (fl. 1206-1260)’, Igor de Rachewiltz et al (eds.), *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200-1300)* (Wiesbaden, 1993), s. 122-9.

154 İbn Bîbî, el-Evâmir, s. 452-6; kısaltılmış versiyon, *Muhtasar-ı Selçuknâme*, eds. Th. Houtsma, *Histoire des Seldjoucides d’Asie Mineure d’après l’abrégé du Seldjouknâme d’İbn-Bîbî* (Leiden, 1902), s. 202-4; çev. Herbert W. Duda, *Die Seltschukengeschichte des İbn Bîbî* (Copenhagen, 1959), s. 193-6.

155 TN, II, s. 163-4 (çev. Raverty, s. 1133).

156 IA, XII, s. 373 (çev. Richards, III, s. 213).

157 Nesevî, s. 65-6 (çev. Houdas, s. 90-1; Farsça redaksiyon, s. 80-1).

emîri Akuş, Türkmenlerden ve Kürtlerden büyük bir kitle toplamış ve Moğollara, 617 yılının sonlarına doğru (1221 yılının başlarında) Gürcistan Krallığı'na yapılan ilk taarruzda yardım etti.¹⁵⁸ Her iki durumda da temel motivasyon, muhtemelen kadim düşmandan intikam alma isteğiydi. İkinci örnek bir "kâfir" zümreye zarar vermek için başka bir "kâfir" zümreye yardım etmektir. Dolayısıyla Moğol harekâtı, mevcut yerel çatışmalarda tercih edilen bir müdahale olarak görüldü.

Büyük Moğol Halkı

Müslüman konfederasyonlarının tamamı artık Kağan'a tâbi (Türkçe *il/el*) durumdaydılar.¹⁵⁹ Moğol fatihlerinin kuvvetlerine katılan kalabalık Türk bozkır halklarıyla Asya'nın diğer yerleşik bölgelerinden gelen takviye kuvvetler gibi bunlar da (siyasi anlamda) Moğol olmuşlardı. Rahip Julian'ın dediği gibi "onlardan da artık Tartar olmaları bekleniyordu."¹⁶⁰ Benzer şekilde 800 yıl önce Attila ordusundaki pek çok farklı grup, kökenlerine bakılmaksızın "Hun" olarak nitelendirilmişti. VII. yüzyıl Türkleri de etnik ve linguistik olarak yönetim tabakasından oldukça farklı unsurlar barındırıyorlardı.¹⁶¹ Mesele, basit bir terimlendirme problemi değildi. Toprakları fethedilen yerleşik halklar, daha önce Moğolistan'da ele geçirilen pek çok boy mensubuyla beraber, teknik olarak Moğolların ırsî köleleri (*ötegü boğol*) oldular.¹⁶² Üstelik Moğol topraklarının ötesine kaçmak da bu durumu değiştirmiyordu. Batu, 1237'de Rahip Julian tarafından Avrupa'ya getirilen ultiatomda, Macar kralına "duyduğuma göre kölelerim Kumanları himaye ediyormuşsun" demişti.¹⁶³

Böylesi bir hizmet, Moğol askerî disiplinine tâbi olma ve belirli kural-lara uyma anlamına gelmekteydi. Hatta Moğol erkeklerinin saç stiline uy-

158 IA, XII, s. 375 (çev. Richards, III, s. 214-15).

159 TMEN, II, s. 194-201 (no. 653, 'friedlich, Friedenszustand'), özellikle s. 196-7. Krş. Paul D. Buell and Judith Kolbas, 'The ethos of state and society in the early Mongol empire: Chinggis Khan to Güyük', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 56: "sadece isyan olmaması değil aynı zamanda entegrasyon anlamına da geliyordu" ifadesi için.

160 Dörrie, 'Drei Texte', s. 177, *imponunt eisdem ut Tartari de cetero nuncupentur*; ayrıca krş. JT, I, s. 43 (DzHT, I, 1. Kısım, s. 82-4; CC, s. 18). Cengiz Han'ın Kitan'dan dönme bir Moğol'a referansı için bkz. Biran, 'Mongols and nomadic identity', s. 164-5.

161 Türkler hakkında bkz. Denis Sinor, 'The legendary origin of the Türks', E.V. Žygas and P. Voorheis (eds.), *Folklorica. Festschrift for Felix J. Oinas*, IUUAS 141 (Bloomington, IN, 1982), s. 223-57 (özellikle s. 236-7); yeniden basım Sinor, *Studies*. Daha genel olarak Lindner'in ilgili incelemesine bakınız: 'What was a nomadic tribe?', s. 695-706 ve Antal Bartha, 'The typology of nomadic empires', *Popoli delle steppe*, I, s. 159-61. Diğer yorumlar için Golden, 'Ethnogenesis in the tribal zone', s. 105-6 (= Golden, *Studies*, s. 55-6).

162 Bu terim hakkında genel olarak bkz. Golden, 'I will give the people unto thee', s. 24-5.

163 Dörrie, 'Drei Texte', s. 179. Bkz. Charles J. Halperin, 'The Kipchak connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut', *BSOAS* 63 (2000), s. 236.

manın da bu kapsamda olduğuna dair deliller vardır (tepede at nalı şeklinde bir kısım traş edilir ve kafanın her iki yanından saçlar uzatılıp örgü yapılır).¹⁶⁴ Semerkant hisarı 617(1220) yılında düştüğünde, 30.000'den fazla Kanglı ve Türkten oluşan garnizon askeri, saçları kesilme bahanesiyle Taciklerden ayrıldı. Bu zoraki moda, onların katledilmelerinin sadece bir öncüsüydü. Fakat bu olay şunu göstermiştir: Moğol ordusuna alınanlar için saç traşı zaten bilindik bir yöntemdi.¹⁶⁵ Batı Avrupalı ve Çinli seyyahlar bunun bir tâbiyet sembolü olduğunu ve Moğol ordularında sadece göçebe Kıpçak/Kuman/Polovtsy'ye değil mülga Jin hanedanına mensup Çinli yetkililere ve Müslümanlara da dayatıldığını aktarır.¹⁶⁶

Tabii ki tâbi bir hükümdarın Moğol kıyafetiyle ödüllendirilmesi de aynı şekilde bir seçkinlik alametiydi. Örneğin Hülegü 658'de (1260) Eyyübî Sultanı Banyaslı Said Hasan'a bir Moğol pelerini ve başlığı (sarağuç) vermişti.¹⁶⁷ Bunun sebebi, bir ölçüde askerî yardımcı kuvvetleri düşmandan koruma ihtiyacı bağlamında güvenlik önlemi olabileceği gibi, ordularındaki Moğol sayısına dair abartılı rakam vermeyi amaçlayan bir taktik de olabilirdi. Fakat bunun daha mantıklı bir açıklaması şudur: İmparatorun silahlı kuvvetleri artık (deyim yerindeyse) tek bir etnik kökenden oluşuyordu. "Moğol" olmak beslenme alışkanlıklarını bile etkiliyordu. İleride göreceğimiz gibi Cengiz Han Müslüman tebaasından Moğol gıdaları yemelerini istiyordu. Galiçya Kroniği, 1246'da Batu'nun karargâhını ziyaret ettiği sırada tâbi Rus Hükümdarı Daniil Romanoviç'e fermente edilmiş

164 Meselenin tasviri için PC, s. 232-3 (MM, s. 7); WR, s. 38/SF, s. 182 (MFW, s. 88); ve Zhao Hong, *Meng Da beilu*, tr. Olbricht and Pinks, s. 69.

165 *TJC*, I, s. 95 (HWC, s. 121). Bu versiyon için *JT*, I, s. 503 (CC, s. 175), hafif farklılıkla, sadece Kanglıların öldürüldüğünü söylemektedir. Olayın önemi hakkında bkz. Ayalon, 'Great Yâsa... (C2)', s. 151-2.

166 Müslümanlar ve Kumanlar için: SSQ, s. 31 (= VB, xxx, s. 71). Çinliler hakkında: Xu Ting, *Hei Da shilue*, tr. Olbricht and Pinks, s. 155; ve ayrıca bkz. Christopher P. Atwood, 'Validation by holiness or sovereignty: Religious toleration as political theology in the Mongol world empire of the thirteenth century', *International History Review* 26 (2004), s. 244; May, *Mongol Art of War*, s. 30-1. Jean Richard, 'Sur un passage de Simon de Saint-Quentin. Le costume, signe de soumission dans le monde mongol', *EMS* 27 (1996), s. 229-34, Çinlilerin de kapsamda olduğundan habersizdir ve bunun sadece göçebelere uygulandığını düşünmektedir. Daha sonra Bizanslı tarihçi Georgios Pachymeres (yaklaşık 1310) Cuçi'nin egemenliğindeki Moğolların geleneklerini öğrenen ve onların kıyafet ve dillerini benimseyen Alanlardan, Zicilerden, (Kırım) Gotlardan ve Ruslardan bahseder: *Khronikon*, eds. Albert Failler and tr. Albert Failler and Vitalien Laurent, *Georges Pachymères. Relations historiques* (Paris, 1984-2000), II, s. 444.

167 *DMZ*, II, s. 16 (= *MZDMZ*, XVII, s. 70); bu durumda bkz. Angus Stewart, 'If the cap fits: Going Mongol in thirteenth century Syria', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 139. Aslında serâğüç, bir kadının başörtüsü demektir (yaşamak): *TMEN*, III, s. 242-3 (no. 1232: 'weibliche Kopfbedeckung' ancak verilen örneklerde Altın Horda Hanı Berke'nin giydiğinden bahsedilir). Bunun aksine 1220 gibi erken bir tarihte bazı Moğollar Batı Asya saç stillerini ve kıyafetlerini taklit etmek için hazırlanmıştır: Zhao Hong, *Meng Da beilu*, tr. Olbricht and Pinks, s. 35 ve aktaran: Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 76-7.

kısrak sütü (kımız) ikram edildiğinden bahseder. İddiaya göre Batu, ona, “Sen de artık bizim gibi Tatar’sın, bizim içtiğimizden iç!” demişti.¹⁶⁸

Cengizlilerin dünyayı fethetme niyetlerine iştirak etmenin bir bedeli vardı. Fakat yıllar sonra eser kaleme alan (ve muhtemelen meseleyi abartan) Reşidüddîn’e göre bunun geri dönüşü de vardı. “Hitay Halkları [Kuzey Çin], Curçe [Çörçe, yani Mançurya] ve Nangiyâlar [Güney Çin], Uygurlar, Kıpçaklar, Türkmenler, Karluklar, Halaçlar ve tüm esirlerle beraber Moğollar içerisinde yetişen Tacik milletleri de aynı şekilde Moğol olarak anılırlar. Hepsi bir bütünlük içerisinde kendilerine “Moğol” demenin şöhretleri ve statüleri için faydalı olduğunu bilirler.¹⁶⁹ Geniş ve büyüyen bir imparatorluğa dâhil olmanın avantajları hiç şüphesiz ödenen bedeli aşmaktadır. Bu, imparatorluğun ilk yıllarda nasıl yönetildiğini anlatan bir sonraki bölümün konusudur.

168 *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, II. *Ipat’evskaia letopis’*, 2. Edn. (St Petersburg, 1908), col. 807 (benim tercümem); krş. George A. Perfecky, *The Hypatian Codex, Part II: The Galician-Volynian Chronicle* (Münih, 1974), s. 58.

169 *JT*, I, s. 78 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 163-4; krş. CC, s. 32, trc., bir nebze değişiklik yaptım).

Harita 2: Cengiz Han'ın İstilasından 1250'ye Kadar İran Coğrafyası.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİR İMPARATORLUĞU PAYLAŞTIRIP YÖNETME (YAKLAŞIK 1221–1260)

Cengiz Han'ın halefine miras bıraktığı imparatorluk çok geniş bir alana yayılmıştı. Çin'in kuzeyinden ve Kore hükümdarlığının sınırlarından Harezm'e ve Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkıra, Sibiryaya ormanlarından Hindukuş'a ve İran platosuna uzanıyordu. Ögedey iktidarında daha da büyüyecekti. Fakat bu ilk yıllarında imparatorluğu üniter bir yapı olarak betimlemek ne kadar doğrudur? Böylesine geniş bölgelere yayılmış Moğol egemenliği hangi biçimlerde karşımıza çıkmaktadır? Kağan, Moğol ana yurdundan kilometrelerce uzakta bulunan topraklarda hükümlanlığı nasıl icra ediyordu? Hangi kaynaklar Moğol egemenliğinin hem sadakat ve hizmeti ödüllendirmesini hem de genişlemeyi devam ettirmesini mümkün kılıyordu?

İmparatorluğun Karakteri

Cengiz Han'ın imparatorluğu, selefleri Kitan–Liao ve Curçen–Jin'e göre kayda değer bir ilerleme kaydetmişti.¹ Her iki hanedan farklı etnik kökene sahip bir bölgede egemenlik kurmuş ve düzenli vergiyle Kuzey Çin'in yerleşik nüfusunu hâkimiyetleri altına almıştı. Bunlar artık yerleşik güçlerden gelen vergilere ya da uzun mesafeli ticaretleri kontrol altına alıp buradan gelecek kâr payına bağımlı değillerdi (örneğin VI. ilâ VIII. yüzyıllarda hüküm süren Türk Kağanlığı'nın ekonomisi bunlara bağılıydı). Bununla beraber her iki kaynaktan vergi almaya devam etmişlerdi. Ancak Liao ve Jin yönetimleri, yerleşik ve göçebe bölgeler için iki ayrı yönetim sistemi benimsediler. Daha batıdaki Karahıtaylar da aynısını yaptı. Önceleri Moğollar böyle bir şeye girişmemiş; Karahıtaylar, Curçen–Jinliler ve Tangutlar gibi farklı kavimlerden, heterojen toplumları yönetme deneyimine sahip asker ve sivil memurlar istihdam etmişlerdi. Aynı zaman-

1 Devamında gelecek giriş mahiyetindeki bilgiler için ağırlıklı olarak şu kaynaklardan istifade ettim: Nicola Di Cosmo, 'State formation and periodization in Inner Asian history', *JWH* 10 (1999), s. 1-40 (özellikle bkz. s. 32-5); Michal Biran, 'Mongol transformation', s. 340-8; Thomas T. Allsen, 'Technologies of governance in the Mongolian empire: A geographic overview', Sneath (ed.), *Imperial Statecraft*, s. 117-40.

da, göçebe geçmişi olup da kısmen yerleşik hayata geçmiş Uygur, Öngüt ve Kitan gibi toplumlardan da transfer yaptılar.² Bu son kategorinin en önde gelen şahsiyeti, bir süre Çinle alakalı meselelerdeki baş danışman olan Yelü Chucai'ydi (ö. 1243).³ Bundan başka Moğollar Orta Asya, Harezmi ve İran'dan gelen çok sayıda Müslüman bürokrat ve tüccardan da istifade ettiler. Her ne kadar bozkırın kuzey kısmındaki çoğunluğu ormanlık olan bölgelerde sofistike bir yerel yönetimin olmayışı onları buralarda dolaylı yönetime mecbur bıraksa da güneyde kalan bölgelerde (yani Çin, Maveraünnehir ve İran'ın büyük bir kısmında) Liao ya da Jin'den daha ileri seviyede bir yönetim mekanizması tesis ettiler. Zira buralarda çoklu yönetim geleneklerini baz almak yerine bunları harmanladılar.⁴

Tarihteki diğer büyük imparatorluklar gibi Moğol İmparatorluğu da heterojen yapıdaydı. Cengiz Han döneminde Moğollar hâlâ yağma, vergi ve uluslararası ticaretten pay almaya bağlı bir ekonomiye sahip olsalar da Ögedey ve halefleri döneminde yerleşik kaynaklara doğrudan erişim sağladılar ve göçebeyle yerleşik yönetim modellerini entegre etmeyi başardılar. Fethedilen ülkelerden transfer ettikleri gelir yönetimini genel olarak devam ettirdiler. Öte yandan Uygurlardan transfer ettikleri *kubçur* gibi diğer vergileri de sisteme dâhil ettiler.⁵ Kitan-Liao'dan ise *payza* (Çince *paize*) sistemini aldılar. *Payza*, memurlara ya da tüccarlara hükümet işleri için seyahat etme yetkisi veren bir tabletti.⁶ Curçen-Jin gibi mağlup edilmiş rakiplerden seyahatlerde kullanılan aktarım istasyonları devraldılar ve bunları Uzak Doğu'dan Orta Asya ve ötesine kadar genişlettiler. Bu sistemin çekirdeği yam, temelde resmî kuryeler ve elçilerin kullanımı için tasarlanmıştı. Cengiz Han hayattayken kullanıldı ve Ögedey döneminde daha da genişletildi.⁷

- 2 Uygurlar için Brose, 'Uighurs and technologies of literacy' ve 'Uyghur technologists', s. 410-23; ayrıca aynı yazar, *Subjects and Masters: Uyghurs in the Mongol Empire* (Bellingham, WA, 2007), s. 89-112. Kitan için De Rachewiltz, 'Personnel and personalities', s. 96-8, s. 105'teki liste ve birçok yerde.
- 3 Igor de Rachewiltz, 'Yeh-lü Ch'u-ts'ai (1189-1243): Buddhist idealist and Confucian statesman', Arthur F. Wright and Denis Twitchett (ed.), *Confucian Personalities* (Stanford, CA, 1962), s. 189-216.
- 4 Bu anlamda (yani hem bozkır hem de yerleşik yönetim geleneklerinden faydalanma ve her iki alandan da personel istihdam etme anlamında) ikili bir sistem uyguladılar. Bunun bir özeti için bkz. Denise Aigle, 'Iran under Mongol domination: The effectiveness and failings of a dual administrative system', Bethany Walker and Jean-François Salles (eds.), *Le pouvoir à l'âges des sultanats dans le Bilâd al-Shâm* (Şam, 2008), s. 67-8, 72-4. Ayrıca bkz. Ostrowski, 'The tamina'.
- 5 Allsen, 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 263 ve s. 278'de n. 141; Morgan, *Mongols2*, s. 88.
- 6 De Rachewiltz, 'Personnel and personalities', s. 111-12; Morgan, *Mongols2*, s. 91-2 (çizimle beraber), s. 94.
- 7 Muhtelif safhaları hakkında bkz. Hosung Shim, 'The postal roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol-Yuan empire', *JSYS* 44 (2014), s. 405-69 (özellikle s. 408-27). Ayrıca bkz. David Morgan, 'Reflections on Mongol communications in the

Yine de Moğol İmparatorluğu, kuşattığı geniş ölçekli yerleşik topraklarda ilk dönemlerinde göçebe devleti tarzında bir yönetim sergiledi. Yönetim merkezi *ordoydu* (Türkçe *orda*). Kağan ya da Kağanlık ailesinden birinin yeri değiştirilebilir karargâhı *ordo*, bazen (Batu'nunkinde olduğu gibi) binlerce otağdan teşekkül edebilirdi. Rubruklu Willem bunu mobil bir şehir benzetmişti.⁸ Cüveynî, Ögedey'in Horasan ve Mâzenderân'daki valisi (ve aynı zamanda bir Uygur olan) Körgüz'ü Tûs'ta bir kalede ikamet etmeye başladığı için Moğol geleneklerini terk etmekle nitelemişti.⁹ Karakorum şehri bile mevsime göre kağanın otağını kurduğu bir dizi mevkinden biriydi (Möngke bu civarda Ögedey kadar zaman geçirmemişti) ve depo ve üretim merkezi işlevi görüyordu.¹⁰ Bu bağlamda Cengizliler bozkır kökenli eski hanedanlara, özellikle de otağlarına bağlı kalan Selçuklulara ve ikametlerini Semerkant'taki bir kaleye taşıyana kadar bir buçuk asır boyunca hüküm süren Karahanlıların batı koluna benziyorlardı.¹¹ Cengiz İmparatorluğu, ayrıca bundan başka iki önemli açıdan geleneksel İç Asya bozkır yönetimi karakteristiği sergiliyordu (Çin ve İran'daki yerleşik kentli toplumların derinliklerine nüfuz eden muazzam bir yönetim olmasına karşın): Kağanlık payesinin verilmesi ve fethedilen topraklardan elde edilen servetin ve yurtlukların dağıtılmasında. Bunların her birini sırasıyla ele alacağız.

Ilkhanate', Hillenbrand (ed.), *Sultan's Turret*, s. 379; Morgan, *Mongols*2, s. 94; Adam J. Silverstein, *Postal Systems in the Pre-Modern Islamic World* (Cambridge, 2007), 141-51; Thomas T. Allsen, 'Imperial posts, west, east and north: A review article', *AEMA* 17 (2010), s. 240-3. Sistemin kuruluşu hakkında sahip olduklarımız gibi bu tür detayları *SH*, § 279'da (çev. De Rachewiltz, s. 214-15, s. 1027-9'daki yorumlarla beraber), ve *JT*, I, s. 665, s. 671'de (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 120-2, s. 143; *SGK*, s. 55-6, s. 62-3; *CC*, s. 230, s. 233) buluyoruz.

8 WR, s. 92/ *SF*, s. 212-13 (*MFW*, s. 131). Türkçedeki *orda* için bkz. *TMEN*, II, s. 32-9 (no. 452, ordü: 'Palastzelt', 'Heerlager').

9 *TJG*, I, s. 240 (*HWC*, s. 503).

10 J. A. Boyle, 'The seasonal residences of the Great Khan Ögedei', Georg Hazai and Peter Zieme (eds.), *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin* (Berlin, 1974), s. 145-51. Möngke'nin göçü için bkz. WR, s. 210/*SF*, s. 276 (*MFW*, s. 209); ve Karakorum'un daha büyük rolünü ele alan bir bölüm olarak 'Die Hauptstadt Karakorum', Müller (ed.), *Dschingis Khan und seine Erben*, s. 126-95 ve birçok yerde. Daha genel olarak Tomoko Masuya, 'Seasonal capitals with permanent buildings in the Mongol empire', Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers*, s. 223-56.

11 Yury Karev, 'From tents to city: The royal court of the Western Qarakhanids between Bukhara and Samarqand', Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers*, s. 99-147. David Durand-Guédy, 'The tents of the Saljuqs', Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers*, s. 149-89; ayrıca aynı yazar, 'Ruling from the outside: A new perspective on early Turkish kingship in Iran', Lynette Mitchell and Charles Melville (eds.), *Every Inch a King: Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds* (Leiden and Boston, MA, 2013), s. 325-42.

Cengiz Han'a Halef Olma

İmparatorluk ailesi Altan Urug'un (altın soy)¹² bütün üyeleri (ve sadece bu üyeler) hükümdarlık için kendilerini nitelikli aday yapan karizmaya sahipti. Zaten bundan başka imparatorluk tahtına çıkmayı düzenleyen sabit ve kesin kural yoktu. Eldeki tek ölçüt en bilge, en deneyimli ve en iyi komutan niteliğindeki hanedan üyesinin (Moğolca *ke'ün*, Türkçe *oğul*, daha sonra *oğlan*) tercih edilmesiydi. Bu seçim tarzını ifade etmek için Profesör Joseph Fletcher, Kelt dünyasına ait "tanistry"* terimini kullanacaktı.¹³ Bu bağlamda deneyim dendiğinde, Cengiz Han'ın ve sonrasında tahta çıkan hükümdarların sözlerini (*biliglerini*) bilmek de işin içine giriyordu.¹⁴ Bu özellikler genelde kıdemli hanedan üyelerine atfedilirdi ancak kıdemli olmanın ölçütü belirsizdi (diğerlerine göre yaşça büyük olan mı kıdemliydi yoksa belirli bir atadan gelen mi net değildir).¹⁵ Öte yandan yan-soy ya da hısımlık, kağanların haleflerini belirleme çabalarıyla çatışırdı. Nihai olarak unvanını güçle elde eden hükümdar adayı meşruiyet kazanıyordu. Ancak bu taktik bir konsensüsle uygulanmadığı takdirde Cengiz Han'ın *yasasına* göre açık bir şekilde yasaklanırdı.¹⁶

Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi, 622'de (1225) babasından önce öldü.¹⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, *Yuan shi*, Cüveynî ve Reşîdüddîn'e göre Cengiz Han halefi olarak üçüncü oğlu Ögedey'i seçti. Hâlbuki ikinci oğlu Çağatay hâlâ hayattaydı (hatta *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Cuçi de sağdı).

- 12 Bu terim için bkz. Henry Serruys, 'Mongol altan "gold" = "imperial"', *Monumenta Serica* 21 (1962), s. 359-60.
İlk Çağ Kelt kültüründe, kabile reisi henüz sağken halefinin uygun erkek adaylar arasından belirlenmesi için kullanılan bir terimdir. (ç.n.)
- 13 Joseph Fletcher, 'Turco-Mongolian monarchic tradition in the Ottoman empire', Ihor Şevçenko and Frank E. Sysyn (eds.), *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak* (Cambridge, MA, 1980 = HUS 3-4), s. 238-42; Fletcher, 'The Mongols: Ecological and social perspectives', *HJAS* 44 (1984), s. 17; ayrıca bkz. s. 24-6).
- 14 Michael Hope, 'The transmission of authority through the quriltais of the early Mongol empire and the İlkhânate of Iran (1227-1335)', *MS* 34 (2012), s. 92-4.
- 15 Karahanlıların "sistemi" açısından benzer bir belirsizlik için bkz. Boris D. Kothchnev, 'La chronologie et la généalogie des Karakhanides du point de vue de la numismatique', Fourniau (ed.), *Études Karakhanides*, s. 51. Selçuklular hakkındaki bilgilerimiz için bkz. Peacock, *Great Seljuk Empire*, s. 131-2.
- 16 PC, s. 264 (MM, s. 25). 1246'da Cengiz Han'ın kardeşinin bulunduğu darbe teşebbüsüyle karşılaştınız. Ayrıca Ananda'nın çin tahtı için hak iddia etmesi (1307) hakkında bkz. Vassâf, s. 501, ll. 15-17 (GW, IV, s. 275).
- 17 Paul Pelliot'a göre 1227'de, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or* (Paris, 1949), s. 28; Michal Biran, 'Joçi', *Elr*, XV, s. 1 ve István Vásáry, 'The Jochid realm: The western steppe and eastern Europe', *CHIA*, s. 67. Bunları *TN*, II, s. 176'da (çev. Raverty, s. 1172) geçen Cuçi'nin oğlu Batu'nun (yaklaşık 654/1256'da öldüğü biliniyor) aşağı yukarı 28 yıl hüküm sürdüğü şeklindeki ifade de desteklemektedir. Fakat ben, *JQ*, Arapça metin, s. clxiv'de (Türkçe *Tuşi* kelimesini hatalı bir şekilde *TWŞY* yerine *TWBNY* okumuştur; Rusça trc. s. 119) geçen ve *JT*, I, s. 536-7 (CC, s. 186) ile desteklenen 1225 tarihini tercih ettim. Qu Dafeng ve Liu Jianyi de 'On some problems concerning Jochi's lifetime', *CAJ* 42 (1998), s. 289-90'de farklı kanallardan aynı sonuca varmaktadır.

Ögedey'in seçiminin kronolojik bağlamı farklılık göstermektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre bu, babasının yedi yıllık Batı Asya seferinin arefesindedir. Reşîdüddîn'e göre Cengiz Han'ın ölümünden hemen öncedir. *Yuan shi*'deki yıllıklarsa bunun Cengiz Han'ın son emri olduğunu belirtirler. Fakat sadece Ögedey'in tahta çıkışını anlatırken bundan bahseder.¹⁸ 1229 kurultayında Ögedey resmen Kağan ilan edildiğinde, Cengiz Han'ın kıdemli eşinden (bu hanımı, iki yıllık ara dönemde hükümdar naipliği yapmıştı) doğan en küçük oğlu Tuluy için de bir miktar destek vardı.¹⁹

Profesör Dorothea Krawulsky, Ögedey'in Cengiz Han tarafından seçilmesinin kurgu olduğu görüşündedir. Bu, muhtemelen yerleşik Çin ve İran tarih yazımı geleneğinden gelen yazarların iktidar devretmede başka bir esas tahayyül edememelerinden kaynaklanmıştır.²⁰ Fakat Cüveynî'ye göre Cengiz Han'ın oğulları babalarına yazılı bir şekilde imparatorluk payesinin Ögedey'e verileceğine dair söz vermişlerdi ve bu yazılı ifadeleri (*hathâ* [Farsça *hatlar*, *yazılar*]) 1229 kurultayında sunulmuştu.²¹ Tabii ki Krawulsky'nin argümanı *Moğolların Gizli Tarihi*'nin verdiği anlatıya uymamaktadır. Yine de buradaki bazı detaylar da oldukça şüphe uyandırıcıdır. Burada Ögedey, soyundan gelenlerin bazılarının hükümdarlığına elverişli olamayabileceğine dair bazı vehimlerini ifade etmektedir:

Bunlardan birisi taze otlara sarılma
Bir öküz bile yemez onu
Et parçalarıyla bile kaplansa
Bir köpek bile yemez onu

Cengiz Han bu durum için şöyle bir çare sunar: Diğer oğullarının soyundan gelenler arasından imparatorluk vasfını taşıyanlar çıkabilir.²² Bu kısım, XVII. yüzyıla ait *Altan Tobçı*'de olmadığı için (bu eser diğer meselelerde *Moğolların Gizli Tarihi*'ni yakından takip ediyordu) her hâlükârda orijinal versiyonda olmayan bir ilave, büyük olasılıkla 1251'de Ögedey'in ailesini tahttan indiren ve Tuluy'un en büyük oğlu Möngke'yi Kağan ya-

18 SH, §§ 254-255 (çev. De Rachewiltz, s. 182-8). JT, I, s. 539, s. 578-9 (CC, s. 187, s. 199); ayrıca krş. I, s. 618, s. 636 (CC, s. 215, 222), herhangi bir kronolojik ipucu olmaksızın. YS, 2. Bölüm, çev. Waltraut Abramowski, 'Die chinesischen Annalen von Ögödei und Güyük Übersetzung des 2. Kapitels des Yüan-Shih', ZAS 10 (1976), s. 124.

19 YS, 146. Bölüm; aktaran: De Rachewiltz, 'Yeh-lü Ch'u-ts'ai', s. 199 ve s. 364'teki n. 74.

20 Dorothea Krawulsky, 'Das Testament von Chinggis Khan: Eine quellenkritische Studie zum Thema Legitimation und Herrschaft', *Mongolen und Ilkhâne - Ideologie und Geschichte* (Beyrut, 1989), s. 65-85; 'The testament of Čingiz Khān: A critical source study', *The Mongol Ilkhāns and their Vizier Rashid al-Din* içinde güncellenmiştir (Frankfurt am Main, 2011), s. 19-28.

21 T/JG, I, s. 144, 146 (HWC, s. 182-3, 185). Ayrıca bkz. JT, I, s. 765 (SGK, s. 148; CC, s. 266).

22 SH, § 255 (çev. De Rachewiltz, s. 187-8 ve kendisinin s. 934-5'teki notu).

pan darbeden hemen sonra *Moğolların Gizli Tarihi*'ne eklenmişti.²³ Bir kere daha tarih, galipler tarafından şekillendirilmişti.

Buna karşın Ögedey'in soyundan gelenler 1251'de imparatorluk payesinin bu sülaleyle sınırlı olması gerektiğini iddia ettiler. Daha sonra Kaydu bu iddiayı sözde Cengiz Han tarafından konan bir *yasanın* gücüyle alakalı olarak tekrarladı. Cemâl el-Karşî'nin zamanında bahsedilen farklı bir anlatıya göre Ögedey, Kaydu'yu bebekliğinde havaya kaldırmış ve onun hükümdar olması konusundaki isteğini dile getirmişti.²⁴ Möngke'nin ve kardeşi Hülegü'nün hizmetinde bulunan Cüveynî'ye göre böylesi iddialar ancak "hikâye ve masaldı (tesânîf ve destanhâ)".²⁵ Ancak mesele hiçbir şekilde görüldüğü kadar net değildi. Reşidüddîn'in tarihinde Güyük'ün dul eşi ve hükümdar naibi Oğul Gaymış, Möngke taraftarlarını, hükümdarlığı Ögedey'in soyundan gelenlerde tutma konusunda verdikleri yazılı bir taahhüde (Moğolca *möçelge*) ihanet etmekle suçluyordu.²⁶ Aynı müellif daha önce Türk ve Moğol boylarını anlatırken, Celâyir boyuna mensup Elçigiday Noyan'ın 1251'deki kurultaya katılanlara, Ögedey'in soyundan gelen birini (otlara ya da etlere sarıldığında bile bir öküz ya da köpeğin yemeyeceği biri hayatta olduğu sürece) seçmek için yemin ettiklerini hatırlattığını nakleder.²⁷ Aynı şekilde Güyük tahta çıktığında, kurultayda hazır bulunan kişilerden, hükümdarlığı kendi soyunda tutmaları için yazılı bir taahhüt aldı ve bunlar, bir başkasını seçmeme konusunda aşağı yukarı aynı kelimelerle yemin ettiler.²⁸ Bu yeminlerdeki kelimelerin *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçtiği şekliyle Ögedey'in kullandığı kelimeleri böylesine net bir şekilde tekrar etmesi pekâlâ önemli olabilir. Reşidüddîn'in anlatısında (*Moğolların Gizli Tarihi*'ne sonradan eklenen pasajın aksine) bu formül Tuluy'a destek mahiyetinde zikredilmemişti. Dolayısıyla iktidarı Ögedey'in soyuyla sınırlandırmayı gerçekten taahhüt etme çabalarının bulunduğu gösterilebilir. 1251 kurultayını anlatan rivayette Möngke'nin

23 Bkz. Paul Ratchnevsky, 'Şigi-Qutuqu, ein mongolischer Gefolgsmann im 12.-13. Jahrhundert', *CAJ* 10 (1965), s. 117; Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 39-42; ve *SH*, II, s. 922-3 ve s. 935-7'de De Rachewiltz'in *Moğolların Gizli Tarihi* hakkındaki yorumu.

24 Kaydu'nun iddiası için bkz. Vassâf s. 66; II. 21-23 (GW, I, metin, s. 132-3, trc., s. 126). JQ, Arapça metin, s. clxiv (Rusça trc., s. 119)/Turkestan I, s. 136.

25 *TJG*, III, s. 22 (trc. HWC içinde, s. 562, değiştirilmiş).

26 *JT*, II, s. 839 (SGK, s. 215; CC, s. 289-90). *Möçelge* hakkında bkz. Maria E. Subtelny, 'The binding pledge (möchälgä): A Chinggisid practice and its survival in Safavid Iran', Colin P. Mitchell (ed.), *New Perspectives on Safavid Iran, Empire and Society* (Londra and New York, 2011), s. 9-29.

27 *JT*, I, s. 69 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 140-1; CC, s. 28). Ratchnevsky, 'Şigi-Qutuqu', s. 117. Allsen, 'Guard and government', s. 498'de Möngke'nin ikinci defa seçilmesinin "hiç muhalefet olmaksızın" gerçekleştiği şeklindeki ifade hatalıdır. Hodong Kim, 'A reappraisal of Güyük Khan', Amitai and Biran (ed.), *Mongols, Turks, and Others*, s. 324.

28 *JT*, II, s. 806 (SGK, s. 182; CC, s. 278). Her iki iddia da *TJG*, III, s. 21-2'de (HWC, s. 562) bulunur. Dolayısıyla *JT*, II, s. 826'da (SGK, s. 203; CC, s. 285) da karşımıza çıkmaktadır.

kardeşi Kubilay, Möngke'nin taraftarlarından önce Elçigiday'ın itirazlarına karşı gelmek için zayıf bir teşebbüse girişmiş, karşı tarafı taahhütleri, beyannameleri ve kadim buyruğu (*şurût-u suhûn-u yasa-yı kadîm*) çiğnemekle suçlamıştı.²⁹ Bu, Tuluy'un suçunun çarpıcı bir şekilde kabulüdür ve Ögedey'in iddialarının meşru olduğu ihtimalini güçlendirir. Eğer olay gerçekten böyle geliştirse, Möngke'nin seçilmesi şimdiye kadar düşündüğümüzden daha dramatik bir dönüş anlamına gelecektir.

Akabinde Cüveynî ve Reşîdüddîn bir parça örtbasla Tuluy'la alakalı iddiaları abarttılar. Tuluy'un "ataocağı evladı" (otçigin, Türkçe *ateş prensi*; yani babasının mirasını ya da topraklarını miras alan kıdemli eşin en küçük oğlu) olarak sahip olduğu hakları, bir imparatorluğunun tamamını yönetme hakkıyla karıştırıyorlardı.³⁰ Bu benzetmeyi, yani "ataocağı prensi" olarak sahip olunan hakları imparatorluk hakkına denk tutmayı güçlendirmek için Reşîdüddîn, bir yerde Cengiz Han'ın, torunları Güyük ve Ködön'den (Köten) gelen hediye talebine cevap olarak verecek bir şeyi olmadığını çünkü her şeyin "ailenin ve büyük yurdun reisi" Tuluy'a ait olduğunu söylediğini iddia etmişti.³¹ Reşîdüddîn'in Tuluy olayını aktarmadaki uyumsuzluğu, Batu'nun 1251'de Möngke'nin adaylığını destekler mahiyette egemenliğin haklı bir şekilde ona ait olduğunu çünkü Moğol yasasına ve geleneğine göre babasının makamının en küçük oğluna (Tuluy) geçtiğini iddia ettiğinde daha da belirgin hâle gelecekti.³² Aslında o noktada Batu'nun muhakemesine göre imparatorluk payesi, Tuluy'un en küçük oğlu Arık Böke'ye (ya da Arık Boğa) geçmeliydi.

Dahası Reşîdüddîn, babasının askerlerinin büyük çoğunluğunun Tuluy'a miras kaldığını da bildiriyordu. Fakat *Moğolların Gizli Tarihi* Cengiz Han'ın akrabalarına göçebe tebaasını "binlik" gruplar şeklinde komutanlarıyla beraber dağıttığını aktarırken, oğullarına düşen gruplarla alakalı şu sayıları vermektedir: Cuçi'ye Kunan, Möngke ve Kete Noyanlar komutasında 9.000 asker; Çağatay'a Karaçar Möngke ve İdokutay komutasında 8.000 asker; Ögedey'e İlüge ve Degay komutasında 5.000 asker; son

29 *JT*, I, s. 69 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 141; *CC*, s. 28-9). *YS*, 2. Bölüm'de bunun net olmayan bir tekrarı vardır, çev. Abramowski, 'Die chinesischen Annalen von Ögödei und Güyük', s. 17, burada bu konuşma Möngke'nin üvey kardeşi Möge'ye atfedilir. Bkz. Kim, 'Re-appraisal', s. 321.

30 *TJG*, III, s. 3 (*HWC*, s. 549); ayrıca I, s. 146 (*HWC*, s. 186), burada benzetme Ögedey'in dilinden aktarılıyordu. Dolayısıyla *JT*, I, s. 635 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 50; *SGK*, s. 30-1; *CC*, s. 222); ayrıca bkz. I, s. 618 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 4-5; *SGK*, s. 17; *CC*, s. 215). Yorumları için bkz. David Ayalon, 'Great Yäsa of Chingiz Khān ... (B)', *SI* 34 (1971), s. 153-5; Krawulsky, 'Testament of Čingiz Khān', s. 21-2; Fletcher, 'Turco-Mongolian monarchical tradition', s. 239-40. "Ata-ocağı prensi" için bkz. B. Vladimirtsov, *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade*, tr. Michel Carsow (Paris, 1948), s. 60, 67.

31 *JT*, I, s. 537 (*CC*, s. 186).

32 *JT*, II, s. 825 (*SGK*, s. 202; *CC*, s. 285).

olarak Tuluy'a Ceday ve Bala komutasında 5.000 asker.³³ Üç büyük oğul için 4.000 asker şeklinde farklı bir sayı veren ve komutanlar hakkında bazen farklı detaylar sunan Reşîdüddîn, Tuluy'a tahsis edilen askerlerden bahsetmez. Tuluy'a babasından asker yerine "merkez (kûl; Moğolca kol) ile sağ ve sol kanatlar" kalmıştır. Toplamda 101.000 asker eder ve ağabeylerine ve diğer akrabalarına düşen asker sayısına kıyasla çok yüksek bir sayıdır.³⁴ Bu durum ancak Tuluy'un iki yıl süren hükümdar naipliği döneminde olabilir. Bu dönemde Tuluy, Ögedey tahta çıkıncaya kadar "merkez" in kontrolünü elinde bulunduruyordu. Hâl böyleyken Reşîdüddîn'in ifadesi mantıklı görünmemektedir. Eğer Tuluy ve daha sonra dul kalan eşi Sorkaktani'yle oğulları, Ögedey ve Güyük dönemlerinde böylesine baş döndürücü bir askerî güce sahip olmuşlarsa, kağanların uygulamada otoritelerini nasıl icra ettiklerini anlamak hayli güçtür.³⁵ Doğrusu, başka yerlerde Reşîdüddîn, Ögedey Kağan olduğunda diğer tüm hanedan üyelerinin kuvvetlerinin kendi emri altına girdiğini kabul eder.³⁶ Fakat Tuluy'un 101.000 askeri hakkında yaptığı açıklama, onun asıl maksadına uymamaktadır. Bize bildirdiğine göre Cengiz Han Tuluy neslinin tahta çıkacağını öngörmüş ve onlara gerekli kaynağı sağlamayı hedeflemiştir. Daha doğrusu, Tuluy'u varisi yapmayı planlamıştır.³⁷ İleride de göreceğimiz üzere İran'daki İlhanlı yönetiminin son yılları, Tuluy'un statüsünde daha fazla abartıya şahitlik edecektir.

33 SH, §§ 242-3 (çev. De Rachewiltz, s. 166-8); bunun § 203'teki (çev. De Rachewiltz, s. 135) tahsisat olup olmadığı belli değildir. SH'deki *Möngke'ye Reşîdüddîn Möge* demektedir. TJC, I, s. 30 (HWC, s. 41) askerlerin dağıtılmasına kısaca işaretle bulunur.

34 JT, I, s. 592, 604 (CC, s. 207, 211); ayrıca krş. I, s. 785 (SGK, s. 164; CC, s. 272). Hanedanın diğer üyelerine düşen asker sayılarının listesi için bkz. I, s. 605-11 (CC, s. 211-13). Hong Kim'e göre Tuluy, hükümdarlıktan feragat ettikten sonra, merkezdeki askerleri elinde tutma hakkına sahip olduğunu düşünmüş olabilir. Bkz. Kim, 'A re-examination of the "Register of Thousands (hazāra)" in the Jāmi' al-tawārīkh', Akasoy, Burnett and Yoeli-Tlalim (ed.), *Rashid al-Din*, s. 104-9.

35 Peter Jackson, 'From ulus to khanate: The making of the Mongol states c. 1220-c.1290', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 36-7. Krawulsky, 'Das Testament', s. 76, 77 ve 'Testament of Čingiz Khān', s. 26-7, bize Tuluy'un asker sayısı açısından JT ve SH arasındaki çelişkiyi gösterirken Reşîdüddîn'in verdiği sayıyı gerçek kabul etmiş görünmektedir. Aynı şekilde L. Venegoni, 'The reorganization of the Mongol army under the heirs of the house of Tolui and the role of the non-Mongol tümen in the new portions of the Mongol empire: A comparison between İl-Khānid and Yuan military manpower', Nikonorov (ed.), *Tsentral'naia Aziia*, s. 326 bunu yapar ancak Tuluy'un 1227'den 1229'a kadar hükümdar naibi olarak "merkez askerlerinin" kontrolünü başlangıçta elinde bulundurduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır.

36 JT, I, s. 608 (CC, s. 212).

37 JT, II, s. 785 (SGK, s. 164; CC, s. 272); ayrıca bkz. I, s. 618 (DzhT, II, 1. Kısım, s. 4; SGK, s. 17; CC, s. 215).

1241–1246 ve 1248–1251'deki Tartışmalı Haleflikler

Eğer gerçekten Ögedey seçilmişse, kendisi, yıllar sürecek bir dönemde seçildiği söyleneblen son kağandır. Tahtı torunu Şiremün'e bırakma iddiası da çökmüştür. Ondan sonra yerine en büyük oğlu Güyük geçmesine rağmen en büyük çocuk olma hakkının (primogeniture: Moğolların yerleşik tebaasının benimsediği bir ilkeydi) kök salması zaman alacaktır. Zaten Ögedey'in dul eşi Töregene'nin hükümdar naipliği yaptığı beş yıllık ara dönemde (1241–1246) Cengiz Han'ın en küçük kardeşi ve hanedanın yaşayan en kıdemli üyesi Temüğe Otçigin tahtı ele geçirmeye çalışmıştı. Ancak 1246'da Güyük'ün tahta çıkmasından sonra yargılanıp idam edildi.³⁸ Cüzcanî, Delhi gibi uzak bir yerde öldürücü çatışmalara ve Otçigin'in soyundan gelenlerin bazılarının Çin'e kaçtığına dair söylentiler duymuştu.³⁹ Fakat başka bir yerde bunu teyit edecek bir bilgi bulunmamaktadır.

1236–1242'de Kıpçak ve Ruslara yönelik sefer aleyhinde Güyük'le sert tartışmalara giren Batu, Çağatay'ın ölümü (642/1244–1245) üzerine Cengiz Han soyundan gelenler arasında en kıdemli kişi olmuştu.⁴⁰ Batu ve kardeşleri, babaları Cuçi'nin şüpheli meşruiyeti sebebiyle imparatorluk payesi için uygun görülüyorlardı. Zira genç Timuçin'in karısı Börte'nin, Merkit düşmanlarının elinde esirken Cuçi'ye hamile kaldığı düşünülüyordu. Yine de Batu, Güyük'ün tahta çıkmasını engellemeye kararlıydı ve seçimi beş yıllığına erteleyen oyalama taktikleri uyguladı. Ancak sonunda durumu kabullenmek zorunda kaldı ve kardeşlerinden bazılarını seçime katılmak üzere Moğolistan'a gönderdi (Ağustos 1246). Ancak ikisi arasındaki ilişki hâlâ gergindi. Güyük'ün Nisan 1248'deki ölümü kılıçların çekilmesini önledi. Batu, Möngke'nin şahsında daha makul bir adayın seçilmesini garantileme fırsatı yakalamıştı. İlk önce 1250'de Orta Asya'da ikinci bir seçim yapıldı ve ardından bir sonraki yıl Moğol yurdunda tam bir kurultay gerçekleşti.

İmparatorluk tahtına Möngke'nin oturması beraberinde büyük çaplı kan dökülmesini de getirdi.⁴¹ Ögedey'in soyundan gelenler ve onların destekçileri ikiye bölündüler. Bir kısmı Güyük'ün oğullarının tarafında yer alırken diğerleri Şiremün yanında saf tuttu. Bu, hükümdar naibi Oğul Gaymış'ın tek bir aday arkasında birleşik bir cephe kurmasını imkânsız hâle getirdi. Fakat Ögedey soyundan gelenler ve bunların Çağatay nesli arasındaki müttefikleri, Möngke aleyhinde faaliyette bulunmaya hazır-
dı. Bir dizi bağımsız kaynaktan (Cüveynî, Cüzcanî ve Rubruklu Willem)

38 PC, s. 264'te (MM, s. 25) kendisine hatalı bir şekilde Cengiz Han'ın yeğeni (nepos) denmiştir ve ismi geçmemektedir. *JT*, II, s. 801-2, 806 (SGK, s. 178, 182; CC, s. 277, 279). Meselenin daha belirsiz bir versiyonu için *TJG*, I, s. 199-200, 210 (HWC, s. 244, 255).

39 *TN*, II, s. 166 (çev. Raverty, s. 1143-4).

40 Bu tarihi *JQ*, Arapça metin, s. clxxi (Rusça trc., s. 125)/Turkestan1, I, s. 138 vermektedir.

41 Devamındaki olaylar için bkz. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 26-7, 30-4.

yer alan standart anlatıya göre, bunlar yeni kağanın karargâhını kuşatıp onu öldürmeyi tasarlamışlardı. Möngke'nin silahtarlarından biri bunlarla karşılaşp da arabalarda taşıdıkları silahları fark edince hemen efendisine koşup durumu rapor etti ve bu tasarı böylelikle akamete uğradı. Bunun üzerine düşman hanedan azaları bir araya toplanıp yargılandılar. Çağatay sülalesinin lideri Yesü Möngke ve yeğeni Büri de dâhil pek çoğu idam edildi. Bunların kadınları da aynı kaderi paylaştılar. Özellikle de Oğul Gaymış, Şiremün'ün annesi ve Yesü Möngke'nin karısı. Ölüm cezasına çarptırılmayan Cengizli hanedan azalarının pek çoğu Çin'e sürgüne gönderildi. Akabinde mülkiyet, imparatorluk hanedanı mensupları arasında yeniden paylaştırıldı.

Yurtluklar ve Paylaşılan Otorite

Önceki bozkır devletlerinde olduğu gibi Moğollarda da fethedilen topraklar bütün imparatorluk ailesinin ortak mülkiyeti sayılırdı. Hanedana mensup erkek ve kadınlara imparatorluktan yurtluk (apanaj) olarak pay verilirdi (Moğolca *kubi*; Çince *fendi*).⁴² Göçebe bir toplumun gereklilikleri, belirli otlakların bireylere tahsis edilmesini mecbur kılıyordu. Böylece Cengiz Han soyundan gelen herkes, Cüveynî'nin bize naklettiğine göre kendi kışlak (*makam*) ve yaylak (*yurt*) topraklarına sahip olmuştu.⁴³ Dolayısıyla Cengiz Han'ın küçük kardeşleri ve onların soyundan gelenlere Moğolistan'da ve günümüz Mançurya'sında topraklar tahsis edildi.⁴⁴ Daha önce de gördüğümüz gibi hanedan mensuplarına fethedilen topraklardaki göçebe halklardan belirli sayıda "binlikler" verildi. Belirlenmiş otlakları ve halkları birleştiren böylesi bir mülkiyete kaynaklarda "ulus" denmekteydi. Konumu sayesinde (ve kendi yurtluğundan) bağımsız bir şekilde kağan, *kol-un ulusu* (merkez ulus) yönetiyordu. Coğrafi açıdan "merkez ulus" (Onon ve Kerülen'deki aslî Moğol yurdundan ziyade) muhtemelen Karakorum civarındaki bölgeden ve buranın sakinlerinden oluşuyordu. Askerî kaynaklar açısından Cengiz Han'ın muhafızları da buraya dâhildi. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin bildirdiğine göre bunlar, "büyük [yani imparatorluk] merkezin (yeke kol)" bir unsuru olarak Ögedey'in tahta çıkmasıyla beraber törenle onun emrine girmişlerdi.⁴⁵

42 Devamındaki olayların tam bir değerlendirmesi için bkz. Jackson, 'From ulus to khanate', s. 17-28; Thomas T. Allsen, 'Sharing out the empire: Apportioned lands under the Mongols', Anatoly M. Khazanov and André Wink (eds.), *Nomads in the Sedentary World* (Richmond, Surrey, 2001), s. 176 ve devamı.

43 *TJG*, I, s. 32 (*HWC*, s. 43). Ayrıca krş. Vassâf, s. 453 ll. 9-11 (*GW*, IV, s. 148).

44 Sadece kardeşlerden biri olan Ötegin'e kısa bir atf vardır (yani en küçük olan Temüğe Otçigin), *TJG*, I, s. 31 (*HWC*, s. 42). Tüm kardeşlerin yurtlukları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. *JT*, I, s. 276, 279, 281 (*CC*, s. 97, 98, 99); Jackson, 'From ulus to khanate', s. 17.

45 *SH*, §§ 269-70 (çev. De Rachewiltz, s. 200, 'merkezin nüfuz alanı' ve s. 988'deki not); Kim, 'A re-examination', s. 108. *Yeke kol* olarak muhafızlar hakkında bkz. *SH*, § 226

En büyük yurtluklar Cengiz Han'ın kıdemli eşinden doğan oğullarına verilmişti.⁴⁶ Cüveynî'nin anlattığına göre en büyük oğlu Cuçi'ye en uzak-taki topraklar verilmişti. Burası Kayalık ve Harezmi sınırlarından Saksîn ve Bulgar'ın en uzak kısımlarına, hatta Tatar atlarının toynaklarının ulaştığı yere kadar uzanıyordu. Çağatay'a Semerkant ve Buhara da dâhil buraya kadar olan topraklar verilmişti. Merkezinde Isık Köl kıyılarıyla İli Havzası vardı ve kağanın yaylağı burada, Almalık yakınlarındaydı.⁴⁷ Doğrudan kağana bağlı Uygur vilayeti de buraya dâhil değildi.⁴⁸ Ögedey'in yaylakları (yurt) Emil ve Kobuk ırmaklarının bulunduğu bölgedeydi. Kendisi kağan olunca yurtluğunu en büyük oğlu Güyük'e devretti. İlginç bir şekilde Tuluy'un toprakları hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Cüveynî'nin bize naklettiğine göre Tuluy babasının hizmetindeydi.⁴⁹ Reşidüddîn'in buna paralel bir pasajı da aynı izlenimi vermektedir ve Cengiz Han'ın bu yüzden kendisine *nökör* (silahlı yoldaş) dediğini söylemektedir. Hâlbuki başka yerlerde kendisi oğullardan her birine imparatorluğun bir kısmının tahsis edildiğini söylemektedir.⁵⁰ İbn Fazlallah el-Ömerî bu noktada Cüveynî'yi takip eder ve benzer ifadeler kullanır. Bununla birlikte diğer iki yerde daha da ileri gider: İlhanlı iddialarına cevap olarak Cuçi ve Çağatay soylarından gelen hanlar, Cengiz Han'ın Tuluy'a toprak verdiğini kabul etmezler. Bu ifadeyi Ömerî'nin bilgi kaynağı el-İsfahânî de teyit etmektedir.⁵¹ Cüveynî'nin ifadelerini sadece Vassâf farklı anlamıştır ve açık bir

(çev. De Rachewiltz, s. 155, ve s. 825'teki yorum). Genel olarak bkz. Buell, 'Kalmyk Tanggaci people', s. 43-4. Kendisi *kol-un ulusu* "mihver ulus" olarak tercüme etmiştir.

46 Toprağın paylaşılması için bkz. *TJG*, I, s. 31-2 (HWC, s. 42-3).

47 Bkz. Michal Biran, 'Rulers and city life in Mongol Central Asia (1220-1370)', Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers*, s. 260-1.

48 Çağatay Ulusu *TJG*, I, s. 226'da (HWC, s. 271) da anlatılır. Burada ve Allsen'in 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 272'deki nn. 38 ve 39'da işaret ettiği gibi önceki atıflarda Boyle'un tercümesi yanıltıcıdır zira kendisi "sınır" kelimesini tercüme etmeden atlamıştır. Aynı çalışma, s. 248-50; Uygur topraklarının yurtluk dışında kaldığına dair hipotez için bkz. *JT*, I, s. 762'ye göre (SGK, s. 145; CC, s. 265) Çağatay'ın toprakları Altaylara kadar uzanıyordu.

49 *TJG*, I, s. 31-2'de geçen 'Tûlî nîz muttasıl-u mucâvir-i û bûd' ifadesi HWC, s. 43'te 'Tuluy'un toprakları da aynı şekilde oraya bitişikti' şeklinde tercüme edilmiştir. Ancak Farsça ibarede topraktan bahseden bir kelime bulunmamaktadır. Bu yüzden "û" zamiri Ögedey'e değil, babasına işaret etmektedir. *TJG*, I, s. 146 (HWC, s. 186), Cüveynî Ögedey'e Tuluy'un her zaman Cengiz Han'ın emrinde olduğunu söylemiştir; dolayısıyla bkz. *JT*, I, s. 635 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 50-1; SGK, s. 31; CC, s. 222).

50 Babasının *nökörü* olarak Tuluy için bkz. *JT*, I, s. 300 (CC, s. 105); ayrıca II, s. 778, 784 (SGK, s. 159, 163; CC, s. 270, 272). Toprakların oğullar arasında paylaşılması hakkında bkz. *JT*, I, s. 619 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 6; SGK, s. 18; CC, s. 215). *Nökör* hakkında daha önce bilgi verilmişti.

51 Cüveynî'nin ifadesinin yeniden aktarımı için bkz. *MA*, III, s. 79, 'kâne veleduhû Tûlî muttasılan bihî' (Lech, Arapça metin, 14, I. s. 17 ancak Almanca trc. s. 100 Boyle'u tercümesine benzemektedir). Diğer kağanların iddiaları için bkz. aynı çalışma, s. 69, 'İlem yemelleke Tûlî' (Lech, Arapça metin, I, II. s. 16-17, trc., s. 91). İsfahânî, aynı yer, s. 78, 'İlem yec'alû li Tûlî şey'en (Lech, Arapça metin, 15, I. s. 12, trc. s. 100).

şekilde Tuluy'un yurtluğunun Ögedey'inkine bitişik olduğunu bildirir. Ancak buranın tam konumu hakkında bilgi vermez.⁵² Diğer kaynaklardan anladığımız kadarıyla "ataocağı prensi" Tuluy, babasının Onon ve Kerülen nehirleri boyunca uzanan esas yurdunu alacaktı.⁵³ Reşîdüddîn ise belki de Moğol geleneğine göre Otçigin'in baba ocağında kalması gerektiğini söyleyerek bunun Cengiz Han'ın ölümünden önce bile olabileceğini öne sürüyordu.⁵⁴ Fakat delillerdeki uyuma baktığımızda, Tuluy'un, Cengiz Han hayattayken herhangi bir toprak almamasının mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

Gördüğümüz kadarıyla asıl amaç, Cengiz Han soyundan gelenlerin yurtluklarında bir nebze özerklik uygulamaktı. Her ulus içinde, imparatorluk payesine halef olmada olduğu gibi mülkiyetin devredilmesi de kıdemle alakalıydı. Bununla birlikte yine de yurtluk sahibi kendi varisini belirleyebiliyordu. Dolayısıyla Güyük tahta çıktığında Çağatay'ın torununu değiştirip yerine Çağatay'ın oğullarından Yesü Möngke'yle beraber Kara Hülegü'yü atamıştı. Yesü, Güyük'ün eski dostuydu (bize anlatılanlara göre müzmin bir sarhoşt) ve Güyük bu hamlesiyle kıdemli bir hanedan üyesini, daha alt düzeydeki bir hanedan azasının önüne geçiriyordu.⁵⁵ Fakat Kağan bazen bu ilkeyi çiğneyerek, ulusun başı olmak sıfatıyla kendi terciğini uygulatma imkânına sahipti. Örneğin Batu'nun oğlu ve halefi Sartak (eğer Ermeni Kirakos'a güvenirsek) Möngke'nin adayıydı.⁵⁶ Yine Möngke, Kara Hülegü'yü Çağatay Ulusu'nun başına getirmiş ancak onun vakitsiz ölümü üzerine bu mevkiyi Kara Hülegü'nün dul eşi Orkina'ya (ya da *Ergene*) vermişti. Orkina, Kara Hülegü'den doğan bebeği Mübârek Şah adına hüküm sürecekti.⁵⁷ Böylesi yollarla hanedanın lideri, Karakorum'un uzağında kalan bölgelerde nüfuzunu güçlendirmek istiyordu.

Kolektif hükümdarlık kavramı (ya da hanedanın bir bütün olarak imparatorluğa sahip olması) önemli kararlar almak için toplanan danışma meclislerinde (kurultaylarda) kendisini gösteriyordu. Bu kararlar bazen yeni bir kağan seçimini bazen yeni genişleme seferlerini bazen de hukuki meseleleri ilgilendiriyordu.⁵⁸ Cengiz Han'ın dört oğlunun ailelerine ait temsilciler *yam* ağının tesisinde de önemliydi.⁵⁹ Aynı ilke, fetih ordularının teşekkülünde de geçerliydi. Cengiz Han'ın Harezmsaş Sultanlı-

52 Vassâf, s. 50, l. 4, *yurt-ı Tülû* [aynen böyle geçiyor] (GW, I, metin, s. 96, trc. s. 93); kendisi Cüveynî'nin ifadesini modern tercümanlar Boyle ve Lech gibi anlamıştır.

53 Örneğin JT, II, s. 787-8'de (SGK, s. 166; CC, 273) geçtiği gibi.

54 JT, I, s. 207 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 550; CC, s. 77).

55 TJG, I, s. 229 (HWC, s. 273).

56 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 309, s. 310/çev. Khanlarian, s. 226.

57 TJG, I, s. 230 (HWC, s. 274).

58 Bu kararlar hakkında genel olarak bkz. Hope, 'Transmission of authority'; Florence Hodous, 'The quriltai as a legal institution in the Mongol empire', CAJ 56 (2012-13), s. 87-102.

59 JT, I, s. 665 (DzhT, II, 1. Kısım, s. 121-2; SGK, s. 55-6; CC, s. 230).

ğ'na saldırdığı erken dönemde bile, imparatorluk ailesindeki muhtelif kimselere ait askerlerin oran bazında (örneğin Horasan seferine giderken Tuluy'un ordusuna her on askerden birinin verilmesi gibi) seferlere gönderildiğine şahit oluyoruz.⁶⁰ Güyük 1247'de Komutan Elçigiday'ı İran'a gönderdiğinde, kendi ordusu, her hanedan üyesinin yüz askerinden ikisi alınarak oluşturulmuştu.⁶¹ Cüveynî'nin verdiği bilgiye göre sırasıyla 1252'deki Yunnan ve iki yıl sonra İran seferlerinde Kubilay ve Hülegü'ye eşlik eden kuvvetler, aynı şekilde doğudaki ve batıdaki orduların her yüz askerinden ikisinin alınmasıyla oluşturulmuştu.⁶²

Büyük seferlere, hanedanın farklı kollarını temsil eden kimseler komuta ediyordu. Batu ve Subutay'ın 1236'da batıya sefer düzenlediği ordu içerisinde Batu'nun kardeşlerinin askerlerinin yanı sıra Çağatay'ın oğulları Büri ve Baydar'ın birlikleri, Ögedey Kağan'ın oğulları Güyük ve Kadan'ın askerleri, Tuluy'un oğulları Möngke ile Böçek'in ve Cengiz Han'ın ikinci dereceden eşlerinden doğan oğlu Kölgen'in askerleri vardı.⁶³ Hülegü'nün ordusunda Cuçi'nin soyundan gelen üç komutanın komuta ettiği birliklerle beraber, bir Çağatay soylusunun ve Cengiz Han'ın kızlarından birinin oğlunun askerleri de bulunuyordu. Ayrıca imparatorluk damatları tarafından hazırlanan birliklerden de istifade ediliyordu. Görünüşe göre Ögedey'in soyundan gelenler artık orduda temsil edilmiyorlardı.⁶⁴

Garnizon kuvvetlerinin (*tamma*, *tammaçiler*) fethedilen topraklarda bırakıldıkları ve orada kalıcı olarak ikamet ettikleri düşünülmektedir. Möngke, Salı Noyan'ı Hindistan sınırları ve Kuzey Afganistan'a gönderdiğinde komutan orada ne kadar kalacağını sormuştu. Kağanın cevabı "sonsuz kadar"dı.⁶⁵ Başlangıçta Cengiz Han'ın dört oğlunun her birine naiplerinden birinin komutasında bin kişilik birlik hazırlamaları ve bunların bu bölgede konuşlanması emredilmişti. Ögedey'in tahta çıkmasıyla beraber oraya gönderilen taze kuvvetler de aynı şekilde Kağan'ı, Batu'yu ve Çağatay'ı temsil eden Noyanların komutası altındaydılar (bu noktada bir sebepten ötürü Tuluy'un ismi geçmez).⁶⁶ Görünüşe göre *tamma* kuvvetleri yine oran bazında, daha büyük fetih orduları olarak seçiliyordu. XIV. yüzyılda Horasan'da ortaya çıkan yeni bir yarı boy gruplanmasının ismi, yani Ca'ûn-i Kurbân (Moğolca *ce'ûni kurban*, "yüzde üç" anlamında) bu askere alma metodunun uzaklardan gelen bir yankısı gibiydi.⁶⁷

60 T/JG, I, s. 117 (HWC, s. 151); ayrıca krş. I, s. 66-7, s. 113 (HWC, s. 86, 143).

61 T/JG, I, s. 211-12 (HWC, s. 256).

62 T/JG, III, s. 90 (HWC, s. 607).

63 Bunlardan bazılarının listesi için bkz. T/JG, I, s. 224 (HWC, s. 269). JT, I, s. 665-6, 668 (DzhT, II, 1. Kısım, s. 123-4, ve SGK, s. 56, burada Kölgen, Büri ve Baydar'dan bahsedilmez; DzhT, II, 1. Kısım, s. 133; SGK, s. 59; CC, s. 230-1, s. 232).

64 T/JG, III, s. 91-2 (HWC, s. 607-8).

65 JT, I, s. 87-8 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 188-9; CC, s. 35).

66 Vassâf, s. 12, II. 10-13 ve Seyfi, s. 174, sırasıyla. Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 70.

67 Aubin, 'L'ethnogénèse', 75.

Moğol gücünün yerleşik kültür alanlarına taşınmasıyla hanedan mensupları buralardan da hisse almaya başladılar. Örneğin şehrin tamamı, yıllık gelir tahsisatları ve yetenekli zanaatkârlar üzerinde mülkiyet hakları gibi. Hanedan üyelerinin sahip oldukları bu mülkiyete *inçü* denirdi.⁶⁸ Bir Cengiz soylusunun yurtluğu (Moğolca ve Türkçe *ulus*; Çince *touxia*) bu şekilde oldukça bölünmüş bir yapı sergileyebiliyordu. Dolayısıyla Nesevî, Cengiz Han'ın 1221'de ele geçirilmesinden önce Gürgenç (Ürgenç) şehrini Cuçi'ye verdiğini söyler.⁶⁹ Rubruklu Willem de Derbent'in kuzeyindeki bir Alan kalesinin Möngke Kağan'ın şahsî mülkiyeti olduğundan bahseder. Ona göre kağan burayı Batu'nun 1236–1242'deki seferi esnasında almıştı.⁷⁰ Öyle görünüyor ki genel olarak Çin ve İran gibi yerleşik bölgelerdeki fetihler “merkez ulus”un bir parçası olarak kaldı. Bir başka deyişle, kağanın doğrudan otoritesine tâbi oldu. Fakat diğer Cengizliler belirli şehirlerin halkı ve geliri üzerinde hak sahibi oldular. Bu şehirler özellikle fetihlerine iştirak ettikleri ya da kendilerini temsilen soylarından gelenlerin fetihlerine katıldıkları şehirlerdi.⁷¹ Ögedey 1236'da yeni fethedilen Jin İmparatorluğu'nu akrabalarıyla beraber bölüştüğünde, bu ilkenin uygulandığını görüyoruz. Taiyuan sakinleriye 1243'te buranın fethine katılan ve şehrin ilk defa yağmalanmasından pay alan Çağatay'a hediye edildi. Tuluy'un Cengiz Han'ın sağlığında Kuzey Çin'e yapılan seferde elde ettiği ganimetler onun soyundan gelenlere kalmıştı.⁷²

Deyim yerindeyse Cüveynî'nin bize o anın bir fotoğrafını sunduğu ve Cengiz Han'ın ilk başlarda verdiği toprakların imparatorluk genişledikçe değişikliğe maruz kaldığı düşünülmelidir. Ana kaynaklarımızda Cuçi'nin ulusunun büyümesini ve batıya doğru kaymasını takip edebiliyoruz.⁷³ Bildiğimiz ilk toprak verme faaliyeti, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde kaydedildiğine göre Cengiz Han'ın Cuçi'ye (Oyratlar ve Kırğızlar gibi) “orman halklarını” vermesiydi.⁷⁴ Fakat tarihinin değişik yerlerinde Reşîdüddîn, Cuçi Ulusu'nun konumuyla alakalı çelişkili detaylar vermektedir. Bir yerde bu ulusun, İrtiş Nehri'yle Altay Dağları sınırları içerisinde kalan tüm

68 Bkz. *TMEN*, II, s. 220-5 (no. 670: ‘Domäne, kroneigene Länderei: Territorium, das einem Angehörigen des Herrscherhauses ... persönlich gehört’).

69 Nesevî, s. 114 (çev. Houdas, s. 154; Farsça redaksiyon, s. 124).

70 *WR*, 296/SF, s. 318 (*MFW*, s. 260).

71 Bu konuda bkz. Jackson, ‘From ulus to khanate’, s. 21-3; Allsen, ‘Sharing out the empire’, s. 176-9 ve aynı yazar, *Culture and Conquest*, s. 45-9.

72 Çağatay için: *YS*, 2. Bölüm., çev. Abramowski, ‘Die chinesischen Annalen von Ögödei und Güyük’, s. 132; şehrin ele geçirilmesi hakkında bkz. *JT*, I, s. 763 (*SGK*, s. 146; *CC*, s. 265). Tuluy'un soyundan gelenler hakkında: *JT*, II, s. 786 (*SGK*, s. 165; *CC*, s. 273).

73 Yorumları için bkz. Mark G. Kramarovski, ‘Die frühen föciden: Die Entwicklungslinien einer Kultur zwischen Asien und Europa’, Müller (ed.), *Dschingis Khan und seine Erben*, s. 223.

74 *SH*, § 239 (çev. De Rachewiltz, s. 164-5).

toprakları ve ulusları kapsadığını ve merkezinin İrtiş olduğunu belirtir.⁷⁵ Bu detaylar oldukça erken bir döneme, belki de Cuçi'nin "orman halklarına" karşı seferler düzenlediği 1207 civarına ait olmalıdır. Cuçi'nin toprakları, tarihçilerin daha sonra Altın Orda diyecekleri devletin gerçek kurucusu Batu liderliğindeki oğullarına geçene kadar, bu ulusun ağırlık merkezi batı tarafında kalmış gibi görünmektedir. Hatta Bulgar Kağanlığı'na, Rus vilayetlerine ve Tuna Bulgaristanı'na son veren Kıpçaklara boyun eğdirme sürecini tamamlayan 1236–1242 seferinin bir sonucu olarak daha da batıya kaymıştır. Görünüşe göre Cuçi toprakları belirsiz bir şekilde genişlemişti:⁷⁶ Kuzeydoğuda, Reşîdüddîn'in Deresü dediği bölgede kağanın hâkimiyetindeki bölgelerin sınırlarına kadar;⁷⁷ kuzeyde Rus orman kuşağının ötesine, Yuğra ve Samoyed gibi kürk işi yapılan bölgelere; batıdaysa Tuna Havzası'na, Karpatlara ve Baltık dünyasının sınırlarına kadar. Cüzcanî pekâlâ Batu'nun ağzından, 1251 kurultayında kendisinin ve kardeşlerinin batıda yeteri kadar toprak sahibi olduklarını ve bu yüzden imparatorluk payesi istemeyeceklerini aktarmış olabilir.⁷⁸ Batu'nun topraklarının merkezi, Kıpçak bozkırı (Deşt-i Kıpçak. Kıpçak-Kanglı'nın eski otlakları, dolayısıyla "Kıpçak Hanlığı" tabiri genellikle Batu'nun soyundan gelenlerin toprakları için kullanılırdı), zengin ve kültürel açıdan ilerlemiş Harezm bölgesiydi. Bu topraklar içerisinde Cuçi'nin pek çok oğlunun kendi yurtluğu vardı. Batu'nun otlakları Volga boyunca uzanırken, en büyük oğul olarak özel bir konumu olan Orda'nın Ulusu hakkında da bilgi sahibi oluyoruz.⁷⁹ Orda'nın toprakları kuzeydoğuya, İrtiş bölgesinin yukarılarına uzanıyordu. Buralar bir zamanlar Cuçi'nin başlıca karargâhıydı⁸⁰ (Orda'nın annesi, Cuçi'nin kıdemli eşi olarak zikredilmez. Ancak statü sahibi bir kadın olarak anlatıldığı için muhtemelen Orda, eski kıdemli eşlerden birinin tek oğluydu ve dolayısıyla "ataocağı prensi"ydi).

İmparatorluğun en batısında Cuçi'nin soyundan gelenler çifte avantajla sahipti. Hem Karadeniz–Hazar bozkırının Ural (ya da Türkçe konuşanların dediği şekliyle Yayık), Volga, Don, Dinyeper ve Dinyester ırmakları gibi ırmak havzalarındaki verimli otlaklara sahiplerdi hem de önlerinde,

75 JT, I, s. 731 (SGK, s. 117; CC, s. 254).

76 Altın Orda topraklarına dair kısa ve öz bir araştırma için bkz. Vászary, 'Jochid realm', s. 73-4. Terimin kökenine dair aynı çalışma, s. 68.

77 JT, I, s. 714 (SGK, s. 103; CC, s. 248).

78 TN, II, s. 179 (çev. Raverty, s. 1177-81).

79 Orda'nın üstün konumu için bkz. JT, I, s. 710 (SGK, s. 99-100; CC, s. 247); 'Tartar Relation', § 23, ed. Alf Önnersfors, *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi* (Berlin, 1967), s. 17. Kendisine ait ulusun tarihi hakkında bkz. Thomas T. Allsen, 'The Princes of the Left Hand: An introduction to the history of the ulus of Orda in the thirteenth and early fourteenth centuries', *AEMA* 5 (1985 [1987]), s. 5-40. Bunun muhtemel kapsamı hakkında aynı çalışma, s. 12-14 ve Golden, *Introduction*, s. 299.

80 Kendisinin Cuçi'nin karargâhına yakın bir yerde ikâmet ettiği, PC, s. 315'ten (MM, s. 60) açıkça anlaşılmaktadır.

kendilerini genişlemeye davet eden geniş ve açık bir cephe vardı. Diğer kolların hiçbirisi bu imkânlara aynı ölçüde sahip olamadılar (özellikle Moğol olmayan tek komşusu Hindukuş olan Çağatay neslinden gelenler). Çağatay'ın oğlu Büri'nin itirazının arkasında yatan sebep muhtemelen buydu ve Rubruklu Willem'e göre hayvanlarını neden Volga boyunca otlatamadığını sorguluyordu. Belki de Cuçi'nin doğudaki otlaklarının Çağatay nesline transfer edilmesinin vaktinin geldiğini öne sürüyordu (ancak 1236–1242 seferi sırasında Batu'yla yaşanan tartışmada Güyük'ün tarafını tuttuğu da unutulmamalıdır). Rubruklu Willem Büri'nin sarhoş olduğunu duymuştu. Fakat 1251'deki darbeye bu bahane onu kurtaramadı. Batu'nun adamları tarafından tutuklanıp karargâha (*ordo*) götürüldü ve idam edildi.⁸¹

Bu darbeyi ve imparatorluk hanedanının iki orta kolunun bazı mensuplarının ortadan kaldırılmasını, toprakların yeniden paylaşılması izledi. Bazıları yeni Kağan Möngke'yle aynı kaderi paylaşan ya da muhalefet edemeyecek kadar genç olan aşağı statüdeki Çağatay ve Ögedey'in soyundan gelenler gibi "yoksullara" gitti. Ardından Kara Hülegü ve küçük oğlu Mübârek Şah'ın, sırasıyla Çağatay Ulusu'nun başına geçtiğine şahitlik ediyoruz. Güyük'ün küçük oğlu Hoku, Ögedey'in odalığından olma oğulları Kadan ile Melik ve Ögedey'in torunu Kaydu da bu dönemde yurtluk sahibi oldular. Bir başka torun Totok ise Ögedey'in topraklarının merkezindeki Emil bölgesinde yurtluk sahibi oldu. Bununla birlikte onun ya da başka birinin Ögedey Ulusu'nun başına geçtiğine dair ya da Ögedey Ulusu'nun o dönemde hâlâ mevcut olduğuna dair herhangi bir bilgi verilmemektedir.⁸² Tuluy'un mülkiyeti Ögedey'inki pahasına genişlemişti. Reşîdüddîn'e göre Möngke'nin en küçük kardeşi Arık Böke'nin Altay'da yaylakları vardı, kısı Ürünggü ve Kırgız diyarında geçiriyordu. Anneleri Sorkaktani de orada yaşamıştı.⁸³ Bu bölgenin bir kısmı sırasıyla Ögedey ve Güyük'ün yurtlukları içerisinde kalmıştı. Yakın zamanda Ögedey'in oğlu Ködön'ün iktidarda olduğu Tibet'te, Möngke'nin kardeşleri,

81 WR, 112/SF, s. 224 (MFW, s. 144-5). JT, I, s. 753 (SGK, s. 138; CC, s. 261), sadece Batu sarhoşken Büri'nin onu suistimal ettiğini bildirmektedir.

82 Kara Hülegü, Kadan, Melik ve Kaydu için: Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 52-3. Kadan ve Melik'in anneleri için JT, I, s. 631, 632 (DzhT, II, 1. Kısım, s. 35, 39; SGK, s. 27, 28; CC, s. 220). Totok için: JT, I, s. 625 (DzhT, II, part s. 1, 17, *Tukâk* diye geçer; SGK, s. 22; CC, s. 217). Hoku için: Jackson, 'Dissolution', s. 206'da n. 77; bu hanedan üyesi ve annesi 1261'e kadar Kobuk'ta ikâmet etmiş olmalıdır: Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* (Londra, 1910), I, s. 160-1. Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia* (Richmond, Surrey, 1997), s. 108; aynı yazar, 'The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's invasion to the rise of Temür: The Ögöeid and Chaghadaid realms', *CHIA*, s. 48'de Ögedey Ulusu'nun dağıldığına inanmaktadır.

83 JT, II, s. 939 (SGK, s. 310). CC, s. 326, tahrif edilmiş bir metni takip etmektedir: daha doğru bir okuma için bkz. Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo* (Paris, 1959-73), I, s. 341-2 (Ancak kendisi "Kırgız"ların doğru olup olmadığından emin değildir).

özellikle de üçüncü kardeşi Hülegü için yeni yurtluklar belirlendi. Bununla beraber Ködön'ün soyundan gelenler Tangut ülkesindeki topraklarını muhafaza ettiler.⁸⁴ İleride göreceğimiz üzere Cuçi toprakları çok daha çarpıcı bir genişlemeye şahitlik edecekti.

Soylu Moğol Kadınlarının Rolü

İç Asya göçebe toplumlarında kadınların kayda değer bir özgürlük içerisinde olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir.⁸⁵ Kitan–Liao Devleti'nde hükümdarların dul kalan kadınlarının (ya da hükümdar annelerinin) siyasi güçleri bulunuyordu ve XII. yüzyıl Karahıtay Gürhanlarından iki tanesi kadındı.⁸⁶ Moğol toprakları içerisinde sadece tek bir hatunun, Satı Beg'in (739/1338'de İlhanlı hâkimiyetindeki İran'da hüküm sürdü) ismi hutbelerde okunup sikkelere basıldı.⁸⁷ Fakat hem Ögedey'in kıdemli eşi Töregene hem de Güyük'ün kıdemli eşi Oğul Gaymış kocalarının ölümleri üzerine hükümdar naipliği yaptılar. Çağatay Ulusu'ndaysa Kara Hülegü'nün dul kalan eşi Orkina, bebek yaştaki oğlu adına saltanata vekalet etmişti. Cengiz'in soyundan gelen kadınlar kurultaylara katılır, görüşlerine itibar edilirdi. Tuluy'un dul kalan eşi, Möngke, Kubilay, Hülegü ve Arık Böke'nin anneleri Sorkaktani Beki, kocasının ölümünün (1233) ardından siyasette aktif bir rol oynamış ve Möngke'nin tahta çıkmasındaki en önemli faktörlerden biri olarak gösterilmişti. Kubilay'ın eşi Çabi'nin de kocası üzerinde önemli etkisi vardı.⁸⁸ Reşidüddîn'e göre Möngke, Hülegü'yü batıya gön-

- 84 Luciano Petech, *Central Tibet and the Mongols* (Rome, 1990), s. 10-12, 89-90. Elliot Spelling, 'Hülegü and Tibet', *AOASH* 44 (1990), s. 145-57. Ködön'ün soyundan gelenler ve Tangut bölgesi için bkz. *JT*, I, s. 608, 613, 624, 794 (CC, s. 212, 213, 217, 275).
- 85 Bu konuya kısa bir giriş mahiyetinde bkz. A. K. S. Lambton, 'al-Mar'i, 3. In Persia. a. Before 1800', *El2*, VI, s. 482-3. Daha fazla detay için bkz. Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century* (Londra, 1988), 8. Bölüm, 'Women of the ruling house'; Denis Sinor, 'Some observations on women in early and medieval Inner Asian history', Veronika Veit (ed.), *The Role of Women in the Altaic World. PIAC 44th Meeting, Walberberg, 26-31 August 2001* (Wiesbaden, 2007), s. 261-8.
- 86 Her iki kadının da kendi adlarına hüküm sürdüklerine dair bkz. Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 48-50, 54-8 ve özellikle s. 160-2. Ancak *Liao shi*'de ilkinin sadece hükümdar naibi olduğu iddia edilmektedir. Liao için bkz. David C. Wright, 'The political and military power of Kitan empress dowagers', Veit (ed.), *Role of Women*, s. 325-35.
- 87 Boyle, 'Dynastic and political history', s. 415. Spuler, *Mongolen4*, s. 110-11. Bahriye Üçok, *Femmes turques souveraines et régentes dans les états islamiques*, çev. Ayşe Çakmaklı (basım yeri ve tarihi yok), s. 113-16. Hend Gilli-Elewy, 'On women, power, and politics during the last phase of the Ilkhanate', *Arabica* 59 (2012), s. 711-12; Judith Pfeiffer, "'Not every head that wears a crown deserves to rule": Women in Il-Khanid political life and court culture', Rachel Ward (ed.), *Court and Craft: A Masterpiece from Northern Iraq* (Londra, 2014), s. 25.
- 88 Morris Rossabi, 'Khubilai Khan and the women in his family', Wolfgang Bauer (ed.), *Studia Sino-Mongolica: Festschrift für H. Franke* içinde (Wiesbaden, 1979), s. 153-80. Timothy May, 'Commercial queens: Mongolian khatuns and the Silk Road', May (ed.),

dereceğinde ona karısı Dokuz Hatun'a her meselede danışmasını tavsiye etmişti.⁸⁹ Soylu Moğol kadınlar imparatorluk öncesi dönemde de bariz biçimde askerî yeteneklere sahiplerdi ve bunları oğullarına aktarırlardı. Bununla beraber, kadınların savaflara doğrudan iştiraki, kaynaklarımızda yer bulmayı hak edecek kadar sıra dışı bir durumdur.⁹⁰

Cuçi topraklarında ve İlhanlılarda da durum bundan farklı değildi (ancak buralarda kadın naiplerden bahsedilmez).⁹¹ İbn Battuta Cuçi diyarındaki kadınların yüksek mevkideki özgürlüklerinden dem vurur.⁹² İran'da en azından 1295'e kadar bazı Cengiz soyundan gelen kadınlara kendi *ordaları* tahsis edilmişti ve silahlı maiyetleri vardı. 1295'te Gazan, bu birlikleri kendi kuvvetlerine dâhil etmeye başladı.⁹³ Her ne kadar Batı Hristiyan misyoneri Monte Crucisli Riccoldo, Tatarların dünyadaki tüm kadınlara ve özellikle kendi kadınlarına büyük ölçüde saygı gösterdiklerini gözlemlediğinde durumu biraz abartsa da soylu Moğol kadınlarının gördüğü itibar konusunda haklıydı.⁹⁴

Ancak şu ayrımları yapmak önemlidir: (1) Kamusal törenlerde, soylu kadınların göze çarpan pozisyonları da dâhil, genel olarak kadınların daha az sınırlandırılmış rolü (İbn Battuta hem Altın Orda hem de İlhanlı topraklarında seyahat ederken bunu gözlemlemişti);⁹⁵ (2) bazı kadınların yönetimde sadece hükümdar naibi olarak değil şahsiyetleriyle da ön plana çıkması; (3) tüm bunların aksine Moğol hükümdar listelerinde (sadece Satı Beg istisna) kadınların hiç olmaması. İmparatorluk hanedanı mensubu kadınlara tanınan özgürlükleri abartmamaya dikkat etmek gerekir. Riccoldo bile biraz önce alıntılıdığımız ifadesini, soylu kadınların hâlâ erkeklerin otoritesine tâbi olduklarını vurgulayarak temkin sı-

Mongols and Post-Mongol Asia, s. 89-106. Bruno De Nicola, 'The Queen of the Chaghataids: Orghina Khâtûn and the rule of Central Asia', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 107-20.

89 *JT*, II, s. 977 (DzhT, III, s. 24; CC, s. 340).

90 Bruno De Nicola, 'Women's role and participation in warfare in the Mongol empire', Klaus Latzel, Franka Maubach and Silke Satjukow (eds.), *Soldatinnen: Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute* (Paderborn vs., 2011), s. 96-104. Cengiz Han'ın kızı Alaka Beki örneği için bkz. Buell and Kolbas, 'Ethos of state and society', s. 52.

91 Lambton, *Continuity and Change*, s. 289. İlhanlı saray kadınlarının incelenmesine dair bkz. Quade-Reutter, 4. Bölüm.

92 *IB*, II, s. 377-8, 387-97 (çev. Gibb, s. 480-1, s. 485-9); Morgan, 'İbn Battûta and the Mongols', s. 9.

93 De Nicola, 'Women's role', s. 105-11.

94 Riccoldo da Montecroce, *Liber peregrinationis*, eds. René Kappler, *Riccoldo da Monte Croce. Pérégrination en Terre Sainte et au Proche Orient* (Paris, 1997), Latince metin s. 88 ve ayrıca krş. s. 84; Rita George-Tvrtković, *A Christian Pilgrim in Medieval Iraq: Riccoldo da Montecroce's Encounter with Islam* (Turnhout, 2012), s. 190, 191.

95 *IB*, II, s. 122, 127-8, 383-5, 387-97 (çev. Gibb, s. 340, 342, 483-9). Bu konuda görüşleri için bkz. Fatima Mernissi, *The Forgotten Queens of Islam*, tr. Mary Jo Lakeland (Cambridge, 1993), s. 102-4.

nırlarına sokmuş ve buna delil olarak kadınların *boğtak* adlı ve ayak şeklindeki başlıklarının sembolik bir çizimini vermiştir (Resim 1).⁹⁶ Ancak bahsettiğimiz örnekler kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde soylu Moğol kadınlarının (genel olarak bozkır yönetimlerinde olduğu gibi) geleneksel yerleşik İslâm toplumundaki kadınlardan siyasi olarak daha etkili olduğunu göstermektedir.

İmparatorluğun İdari Yapısı

Yeni fethedilen bölgeleri yönetmek için atanan başlıca iki yönetici *baskak* ve *darugacı*ydı. *Baskak* sisteminin Karahıtaylardan transfer edildiği öne sürüldü.⁹⁷ Onlar da bunu büyük ihtimalle Karahanlılardan almışlardı. Gürhanlar, imparatorlukları içerisindeki her tâbi devlet için bir temsilci (Arapça ve Farsça kaynaklarda *şihne*) atamışlardı. Muhammed bin Tekiş de Semerkant'ın Karahanlı valisi kendisine teslim olunca, onu gözetim altında tutmak ve sadakatinden emin olmak için bir *baskak* atamıştı.⁹⁸ Cengiz Han'ın 1221'de valiler atamasını anlatırken Reşidüddîn, *şihne* kelimesini kullanmaktadır. Daha sonra kendisi Çin Temür, Körgüz ve Argun Aka'dan bahsederken "İran baskakı" ifadesine yer verir ve bir yerde Argun Aka'ya *şihne* der.⁹⁹ Semantik açıdan Türkçe *baskak* terimi (*bas-*, "zap-tetmek, kontrol etmek") Moğolların *darugacı/daruga* kavramına karşılık geliyordu. Bazen *baskak* sadece *darugacı* için bir başka isim oluyordu. Lakin bu iki terimin birbirinin aynı olup olmadığını bilemiyoruz.¹⁰⁰

Moğolların *Gizli Tarihi*'ne göre Cengiz Han, *Sarta'ul* (Müslüman) topraklarının fethi tamamlanınca bütün şehirler için *darugacılar* belirledi. Be-

96 Riccoldo, *Liber peregrinationis*, eds. Kappler, Latince metin s. 86 (çev. George-Tvrtković, s. 190). Elit Moğol kadınlarının sosyal pozisyonu hakkında genel olarak bkz. Lane, *Daily Life*, 11. Bölüm, 'Women and the Mongols'; ve yorumları için Lambton, *Continuity and Change*, s. 289-92.

97 Morgan, *Mongols*2, s. 95-6.

98 T/JC, II, s. 76, 81 (HWC, s. 343, 349); s. 83'te (HWC, s. 351) kendisine açıkça *baskak* denmiştir.

99 1221'deki *şihneler* için: JT, I, s. 529 (CC, s. 184). *Baskaklar* olarak Çin Temür ve diğerleri için: JT, I, s. 103, 133 (CC, s. 40, 50). Argun'un *şihneliği* hakkında JT, I, s. 134 (CC, s. 51).

100 Her iki terim için bkz. TMEN, I, s. 319-23 (no. 193) ve II, s. 241-3 (no. 691); *daruga* için Francis Woodman Cleaves, 'Daruga and gerege', HJAS 16 (1953), s. 237-55. Etimoloji hakkında bkz. De Rachewiltz'in SH tercümesindeki notu, s. 961; ayrıca István Vásáry, 'The origin of the institution of basqaqs', AOASH 32 (1978), s. 201-6, kendisi terimin Moğol öncesi zeminini inceler. Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 138'de *darugacının* bir Moğol yetkilisi olduğu öne sürülürken *baskakın* yerel bir yönetici olduğu belirtilir: Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 178-80, ona göre her ikisinin de görevi bazen aynıdır. Ancak bazı durumlarda farklılıklar olabilir. Şahsen Donald Ostrowski'nin *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589* (Cambridge, 1998), s. 37-41'de ifade ettiği ve *darugacının* sivil bir memurken iken *baskakın* askerî bir yetkili olduğu ve bu unvanın *tammaçiyle* eş anlamlı olduğu şeklindeki görüşüne katılmıyorum.

lirlenen şehirler Buhara, Semerkant, Ürgenç (Gürgenç), Hotan, Kaşgar, Yârkend ve Kuça'ydı.¹⁰¹ Karahıtay *baskak*ının durumunda olduğu gibi *darugacı* unvanı da genellikle komiser ya da "temsilci" pozisyonuna işaret etmektedir. Bu pozisyonadaki yetkililer, tâbi beyliklerin faaliyetlerine nezaret ederlerdi. Taoizm üstadı Changçun'un (Qiu Chuji) seyahat anlatısından anladığımız kadarıyla, 1221'de Almalk' ta da yerel hanedanla beraber bir *darugacı* vardı.¹⁰² Fakat *Moğolların Gizli Tarihi*'nde listelenen yerlerin her biri kendi yöneticisini tutamadı. Ayrıca yöneticilerden ziyade şehirlerle olan bağlantı bize, *darugacının* pozisyonunun özgün, daha yerel ve muhtemelen ast konumunda olduğunu gösterir. Her hâlûkârda, Profesör István Vásáry'nin de tespit ettiği gibi hem *baskak* hem de *darugacı* terimlerinin anlamı zamanla değişti.¹⁰³

1221'de yapılan atamalardan sadece iki tanesi (her ikisi de eskiden Harezmsâh hâkimiyetindeki bölgelerdeydi) ismen bilinmekteydi. Bir tanesi "Buhara nahiyesinin (muhtemelen Maverâünnehir'in tamamı) valisi ve *şihnesi*" olan ve Semerkant'ta ikamet eden Kitanlı Yelü Ahaî'ydi. Cüveynî'nin kendisinden belirsiz bir şekilde "baskak Tûşâ" diye bahsettiği Ahaî'nin kariyerini Profesör Paul Buell araştırmış ve bu ismin aslında Çince bir unvan olduğunu (*taishi*, "Yüksek Rütbeli Görevli") ortaya koymuştur. 1222'den hemen sonraki ölümü üzerine Ahaî'nin yerine oğlu Yelü Miansi-ge geçmiş gibi görünüyor. Kendisi 1238'deki Mahmud Târâbî ayaklanmasında hâlâ görevdeydi.¹⁰⁴

1221'deki ikinci atama olan Çin Temür'ün görevlendirilmesi hakkında daha fazla bilgiye sahibiz. Cüveynî'nin Karahıtaylı dediği fakat Reşidüddîn tarafından Öngüt mensubu olarak vasedilen Çin Temür, Harezmi'de (Ürgenç) Cuçi (hatırlanacağı üzere bu bölge kendisine yurtluk olarak verilmişti) tarafından *baskak* olarak atanmıştı.¹⁰⁵ Yaklaşık 1229'da Ögedey tarafından Harezmi'den Çormagun'a katılmakla görevlendirilmiş ve onun askerî yardımcısı olmuştu. Sonraki beş yılını Horasan'da geçirdi. Burada isyan çıkaran Harezmsâh emîrleri Karaca ve Yağan Sonkur'a yönelik hızlı müdahalesi, ayrıca Ögedey Kağan'a 630/1232–1233'te bölgenin yerel

101 SH, § 263 (çev. De Rachewiltz, s. 194). YS, I. Bölüm, çev. F. E. A. Krause, *Cingis Han. Die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen* (Heidelberg, 1922), s. 38 ve n. 633, sadece tüm şehirlere *darugacılar* atandığından bahseder.

102 Li Zhichang, *Xi you ji*, çev. Waley, *Travels of an Alchemist*, s. 85.

103 István Vásáry, 'The Golden Horde term *daruga* and its survival in Russia', *AOASH* 30 (1976), s. 188; yeniden basım Vásáry, *Turks, Tatars and Russians in the 13th-16th Centuries* içinde (Aldershot and Burlington, VT, 2007).

104 Bu şahıslar hakkında bkz. Paul D. Buell, 'Sino-Khitans administration in Mongol Bukhara', *JAH* 13 (1979), s. 122-6, 133-41; aynı yazar, 'Yeh-lü A-hai (ca. 1151-ca. 1223), Yeh-lü T'u-hua (d. 1231)', De Rachewiltz et al, (eds.), *In the Service of the Khan*, s. 113-19. Kendisinin atanması hakkında bkz. T/JG, I, s. 83-4 (HWC, s. 107).

105 T/JG, II, s. 218 (HWC, s. 482); II, s. 227'de (HWC, s. 491) "Ürgenç baskakı" denmiştir. Kariyerinin özeti için bkz. P. Jackson, 'Çin Tîmür', *Elr*, V, s. 567.

yöneticilerinden olup da kısa süre önce teslim olmuş bir grubu göndermesi, Dayır Noyan'ın aleyhte iddialarına rağmen kendisine Horasan ve Mâzenderân valiliklerini getirdi. Dayır Noyan'ın bu yaklaşımının sebebi, Ögedey'in daha öne buraları ona vermesiydi.¹⁰⁶ 633'te (1235-1236) Çin Temür hayatını kaybettiğinde yaşlı Komutan Nosal (ya da Naysal) burayı birkaç yıllığına yönetti. Fakat Ögedey'in emriyle yerine Uygurlu Körgüz getirildi ve Nosal, Körgüz'ün komutası altına girdi.¹⁰⁷ Ancak görünüşe göre Körgüz, güç sahiplerini gücendirmede dikkatsiz davranıyordu. Ögedey'in ölümünün ardından dul kalan eşi Töregene'nin kinine kurban gitti. Töregene kendisini Çağatay Ulusu'nun karargâhına gönderdi ve daha önce dile getirdiği saldırgan ifadeler burada idam edilmesine neden oldu. Daha sonra yerine Töregene'nin adayı Oyratlı Noyan Argun (Argun Aka olarak bilinir) getirildi. Kendisi bu görevde kalmayı hem 1251'de merkezde gerçekleşen yönetim değişikliğinden sonra hem de devamında Hüle-gü seferlerinin yapıldığı dönemde başardı ve (teknik olarak en azından) 673'teki (1275) ölümüne kadar görevine devam etti.¹⁰⁸

Bu noyanların görevi neydi? 1220'lerde Yelü Ahai'nin Maverâünnehir'deki sorumlulukları arasında vergilerin toplanması, güvenlik güçlerinin bir araya getirilip hazırlanması, angarya görevlerinin tahsis edilip denetlenmesi ve Taoist Changçun gibi saygın ziyaretçilerin kabul edilmesi vardı.¹⁰⁹ Horasan ve Mâzenderân valiliğinin ilk yıllarında Körgüz'ün eyalette ilk nüfus sayımını yaptırdığı, vergileri yeniden düzenlediği ve atölyeler (*kâr hânehâ*) kurduğu söylenmektedir.¹¹⁰ Ancak 637'de (1239) ya da hemen öncesinde Ögedey, Körgüz'ün valiliğini onayladığında onun yetki alanını genişleterek Çormagun'un Ceyhun'un batısında fethettiği bütün toprakların sorumluluğunu ona verdi.¹¹¹ Böylelikle Çormagun'un otoritesi sadece askerî meselelerle sınırlı kaldı. Bundan birkaç yıl önce Nosal da aynı duruma düşmüştü. Körgüz öylesine geniş bir bölgede yöneticilik yapıyordu ki görevden alındığında Cüveynî'ye göre bu bölge Ceyhun'dan Fars'a, Gürcistan'a, Rûm'a (Anadolu) ve Musul'a uzanıyordu.¹¹² Burada gördüğümüz şey, İran'da bir "alt kâtiplik (branch secretariat, Çince xingsheng)" tesis edilmesidir. Moğolların Curçen-Jin'den transfer ettiği bu sisteme Profesör Buell "müşterek uydu yönetim (joint satellite administ-

106 *TJG*, II, s. 218-23 (*HWC*, s. 482-7).

107 *TJG*, II, s. 224-5, 229 (*HWC*, s. 488-9, 492-3).

108 Argun için bkz. P. Jackson, 'Argun Aqa', *Elr*, II, s. 401-2. Daha geniş bir çalışma için George Lane, 'Arghun Aqa: Mongol bureaucrat', *IS* 32 (1999), s. 459-82.

109 Li Zhichang, *Xi you ji*, çev. Waley, *Travels of an Alchemist*, s. 92, 109. Darugacının işlevlerine genel bir bakış için bkz. Buell, 'Sino-Khitian administration', s. 133; Elizabeth Endicott-West, 'Imperial governance in Yüan times', *HJAS* 43 (1986), s. 541-2.

110 *TJG*, II, s. 229-30 (*HWC*, s. 493).

111 *TJG*, II, s. 236 (*HWC*, s. 499). Körgüz 1 Cemâziyelevvel 637'de (Aralık 1239) Horasan'a geri döndü: *TJG*, II, s. 237 (*HWC*, 500).

112 *TJG*, II, s. 243 (*HWC*, s. 507).

ration)" adını vermiştir. Bu sistem, o döneme kadar *tammanın* icra ettiği idari sorumlulukları üstlenmiştir.¹¹³ Bu tür iki idari yapı, daha önce başka yerlerde de kurulmuştu. Kuzey Çin'de Mahmud Yalvaç eski Jin topraklarından ve o döneme kadar Song yönetiminden alınan bölgelerden sorumluydu. Oğlu Mesud'un yönettiği bölge Mönkge'nin iktidarının başlangıcından itibaren Maverâünnehir, Hotan, Kaşgar, Fergana, Utrâr ve Harezm'i kapsıyordu.¹¹⁴

Moğol hâkimiyetinin bu ilk yıllarında askerî ve sivil yönetim arasında fark yoktu. *Darugacı* olarak atananlar kağanın muhafızları (Keşik) arasından seçilirdi. Daha önce gördüğümüz gibi bu, Moğol yönetiminin çekirdek kadrosuydu.¹¹⁵ "Müşterek uydu yönetim" sisteminin tesisi, *tamma* komutanının gücünü azaltmayı gerektirmiş olabilir.¹¹⁶ Yine de bu, sivil ve askerî meselelerin birbirinden tamamen ayrıldığı anlamına gelmez. Bölgenin tamamı, bürokratikleşme açısından daha ileri bir dereceye ulaşsa da hâlâ askerî yönetime bağlıydı. Moğollar bu anlamda yavaş bir ilerleme kaydettiler. Mesela Çin'de *darugacı*, Kubilay 1260'larda bu iki alanı birbirinden ayırmaya teşebbüs edene kadar hem sivil hem de askerî işlevlerini yerine getirmeye devam etti.¹¹⁷

Bürokrasinin aşağı derecelerinde kâtip ya da yazman (Türkçe *bitikçi*; Moğolca *biçeçi*) benzer şekilde muhafızlar içerisinde bulunurdu.¹¹⁸ Bu birimde çeşitli etnik grupların mensupları görev almaktadır. Cengiz Han'ın karargâhına doğru seyahat ederken Maverâünnehir'deki Yelü Aha'i'yi ziyaret eden Changçun, yerel yönetimde istihdam edilen "muhtelif milletlerden insanlar" arasında Çinlileri de görmüştü.¹¹⁹ Aşağı yukarı otuz yıl sonra Cüveynî, imparatorluk sarayındaki Müslüman *bitikçilerden* bahseder ve her bir dil için bir kâtip bulunduğunu belirtir (Farsça, Uyгурca, Çince [Hitâi], Tibetçe ve Tangutça vs.).¹²⁰ Bu, bir tercümanın, yeteneği mukabilinde ödüllendirildiği bir dünyaydı. Sekizinci ve onuncu bölümlerde

113 Buell, 'Sino-Khitian administration', 141-7 ve krş. aynı yazar, 'Kalmyk Tanggaci people', s. 47. Ben daha çok May tarafından anahatları belirlenen örüntüyü uyarladım; bkz. May, 'Mongol conquest strategy', s. 21-2. Curçen arkapları için bkz. De Rachewiltz, 'Personnel and personalities', s. 113-14; Allsen, 'Rise of the Mongolian empire', s. 361, 373-4.

114 Bu iki şahıs hakkında bkz. Allsen, 'Mahmūd Yalavaç', 124-8. Mesud'a verilen bütün topraklar için *TJG*, III, s. 73 (*HWC*, s. 597).

115 Allsen, 'Guard and government', birçok yerde. Charles Melville, 'The keshig in Iran: The survival of the royal Mongol household', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy*, s. 139.

116 Bu konuda bir inceleme için bkz. May, 'Conquest and rule of Transcaucasia', s. 146-7.

117 Endicott-West, 'Imperial governance', s. 542-3.

118 De Rachewiltz, 'Personnel and personalities', s. 100-2.

119 Li Zhichang, *Xi you ji*, tr. Waley, *Travels of an Alchemist*, s. 93. 'Vali müfettişi' olarak anlatılan ve aynı zamanda 'rasathanenin sorumlusu' olan Li için bkz s. 97, 105, 116-17; ayrıca Buell, 'Sino-Khitian administration', s. 137, nn. 76, 78.

120 *TJG*, III, s. 89 (*HWC*, s. 607); aktaran: D. O. Morgan, 'Who ran the Mongol empire?', *JRAS* (1982), s. 131. Müslüman *bitikçiler* için bkz. *TJG*, III, s. 87 (*HWC*, s. 605).

bu durumu yeniden ele alacağız. İlk yıllarda Moğol fatihleri, kuşkusuz en fazla Uygur diline ve yazısına önem veriyorlardı. Belki de bu yüzden Rubruklu Willem hatalı bir şekilde Moğol yönetimindeki başlıca *bitikçiler*in Uygurlardan geldiği zannına kapılmıştı.¹²¹ Cüveynî hem Körgüz'ün hem de Argun'un Uygur alfabesine aşinalıkları sebebiyle üst düzey kadrolara yükseldiğinden bahseder.¹²² İbnü'l-Fuâtî'ye göre Maverâünnehir ve Kuzey Çin'i yöneten Vali Mahmud Yalvaç Moğolca, Uygurca, Türkçe ve Farsça yazabiliyor, "Hitâî" (Çince ya da Kitan?), "Hindî" ve Arapça konuşabiliyordu.¹²³ Görünüşe göre Moğol fatihleri tarafından sırf Uygurca bildikleri için istihdam edilenlerin pek çoğu (Müslümanlar da dâhil) düşük sosyal statülere sahipti. Köklü bir Fars bürokrat ailesinden gelen Cüveynî bu konuda lafını esirgemez: "Uygur dilinin ve alfabesinin ilim ve irfanın zirvesi olduğunu düşünüyorlar... Yellenmenin ve birbirlerini tokatlamanın kendi nezaketlerinden kaynaklandığını zannediyorlar."¹²⁴ Bir yerde böylesi pespaye davranışların bir örneğini, Körgüz'ün vekilharcı ve sonraki veziri, aynı zamanda bir çiftçi (dihkân) çocuğu Asıl'ın şahsında görüyoruz.¹²⁵ Cüveynî'nin Argun'a karşı bakışı değişken olmasına rağmen (yine de onu doğrudan eleştirmekten kaçınmıştır)¹²⁶ yukarıda zikredilen eleştiriye onu da dâhil etmesi mümkündür.

Hem askerî seferlerin teşekkülü hem de toprak ve insan tahsisatı açısından idarenin paylaşımcı bir şekilde yapılandırılması, bölgesel ve yerel düzeyde valinin personelinin oluşturulmasında da kendini göstermektedir. Dolayısıyla Çin Temür, Çormagun'un harekâtını desteklemek için Harezmi'den yola çıktığında "hanedan üyelerini temsil eden emirler" almıştı. Öte yandan Çormagun "her hanedan üyesini ve oğlunu" temsil eden bir emîri Çin Temür'ün yanına vermişti. Çin Temür maliye nâzırı (sahib-i divan) olarak Bahâüddîn Cüveynî'yi atadığında emîrlerden her biri, bize anlatıldığına göre saygıdeğer hanedan azalarını temsil etmek için divana bir kâtip (*bitikçi*) göndermişti.¹²⁷

121 WR, s. 126/SF, s. 233 (MFW, s. 157).

122 T/JG, II, s. 226, 227, 242 (HWC, s. 490, 491, 506).

123 IF, III, s. 198 (no. 2472).

124 T/JG, I, s. 4-5 (HWC, s. 7-8, biraz değiştirerek); Uygur alfabesi hakkında bir diğer alaycı yorum için II, s. 260 (HWC, s. 523). Görüşleri için bkz. A. P. Martinez, 'Changes in chancellery languages and language changes in general in the Middle East, with particular reference to Iran in the Arab and Mongol periods', AEMA 7 (1987-91), s. 142-3.

125 T/JG, II, s. 239 (HWC, s. 502).

126 Bkz. Lane, 'Arghun Aqa', s. 462; ayrıca Argun Aka ve Cüveynî'nin kardeşi için s. 274.

127 T/JG, II, s. 218-19 (HWC, s. 483).

Vergilendirme¹²⁸

Bu noktada tâbî hükümdarlara uygulanan vergiyi göz ardı ettiğimizde (bunu dokuzuncu bölümde ele alacağız) fethedilen yerleşik toprakların halkının vergilendirilmesi, başlangıçta fetih kuvvetlerini desteklemek ve uzun vadede savaşa kaynak sağlamak için düzenlenmiş bir dizi sıra dışı el koymadan başka bir şey değildi. Genellikle *tağar*¹²⁹ terimi kapsamında değerlendirilen ve fetih kuvvetlerini desteklemek için zorla alma şeklinde uygulanan vergileri açıklamaya gerek yoktur. Uzun vadede savaşı desteklemek için uygulanan vergi kategorisinde, 617–618’de (1220–1221) Cebe ve Subutay tarafından Hemedân, Tebriz ve Gence’den talep ettikleri atlar, kıyafet ve paralar vardır. Bu bağlamda Çormagun da 628’de (1231) Tebriz’den ipek ve diğer nadir kumaşlar topladı.¹³⁰ Hülegü’nün seferi sırasında her Ermeni’den iki ip, bir yay ve bir nal alındı.¹³¹ Don ve Tuna arasındaki topraklarda yaşayanların örneğinde her bir yetişkin erkekten bir adet balta ve işlenmemiş demir istenmiştir (hatta Rubruklu Willem’e inanırsak, Tuna’nın güneyinde yaşayanlardan da).¹³² Göçebelerin elinde çok bulunmayan ince kumaşlara ve metale yapılan vurgu da kayda değerdir.

Moğol egemenliğinin başlarında konan vergiler belki de en uygun bir şekilde, Moğol öncesi hükümdarların geleneksel olarak talep ettiği ve belirli aralıklarla göçebelere alınan, şimdiyse yerleşik halkların da dâhil edildiği vergiler olarak tanımlanabilir. En sonuncusundan başlarsak, yerleşik halklardan alınan vergiler *tamga* (ya da *taṃṡa*), *kalan* ve *kubçur*dan ibarettir. *Tamga*, ticari işlemlerden alınan bir vergiydi. Orta Asya’da ne zamandan beri yürürlükte olduğunu bilmiyoruz. Cengiz Han’ın tüccarlarla kurduğu yakın ilişkiler açısından onun sağlığında bu verginin uygulanmasını mümkün görmeyen Paul Ratchnevsky, bu vergiyi Ögedey’in getirdiğini öne sürmüştür.¹³³ İran’da ortaya çıkışıysa muhtemelen Hülegü’nün gelişinden sonradır.¹³⁴

128 Devamı için Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 144-71, 186-7, temel alınmıştır. Morgan, *Medieval Persia*, s. 68’deyse kısa ama etkili bir özet vardır.

129 Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 186-8.

130 Hemedan: IA, XII, s. 374 (çev. Richards, III, s. 214). Tebriz (1221’de iki defa): IA, XII, s. 374, 377, 382 (çev. Richards, III, s. 214, 216, 220); (1231’de), IA, XII, s. 502 (çev. Richards, III, s. 309). Gence: IA, XII, s. 383 (çev. Richards, III, 220).

131 Kirakos Ganjaket’si, çev. Khanlarian, s. 227 (Bedrosian tercümesi, s. 311’de hatalı bir şekilde iplerden ve at nalından bahsedilmez. Bu ve devamındakiler için bkz. Sinor, ‘Inner Asian warriors’, s. 143-4.

132 WR, s. 12/SF, s. 168 (MFW, s. 66). Çin’deki örnekleri için bkz. Allsen, ‘Rise of the Mongolian empire’, s. 363-4.

133 Ratchnevsky, *Genghis Khan*, s. 183. Türkçe *tamga* için bkz. TMEN, II, s. 554-65 (no. 933, *taṃghā*: ‘Zoll’), birçok yerde. Kelime aynı zamanda “mühür” anlamına da gelir (aynı yer) [Modern Türkçede damga vergisi, her türlü sözleşme için devletin aldığı bir ücrettir. (ç.n.)].

134 G. Leiser, ‘Tamgha’, EI2, X, s. 170.

Kalan kelimesinin anlamı konusunda kaynaklarda net bilgi yoktur ve kelimeye farklı anlamlar yüklenmiştir.¹³⁵ Profesör John Mason Smith *kalan* (muhtemelen Türkçe *kal-*, “kalmak, devam etmek”) kelimesinin Moğolların yerleşik tebaasına önceki hükümdarlarının geleneksel olarak koyduğu vergi anlamına geldiğini iddia etmiştir.¹³⁶ Eğer durum böyleyse, bu açıklama, kelimenin sahip olduğu anlamlardan sadece birini gösterir. Kelime buna ek olarak çok daha kapsamlı bir şekilde angarya yükümlülükleri için daha dar anlamda da çiftçilerin geleneksel olarak ödedikleri tarım vergileri için kullanılıyordu.¹³⁷ İslâm dünyasında buna haraç ya da (yapay olarak sulanan arazilerde) öşür, bir başka ifadeyle ondalık vergi denmekteydi.

Kubçur ilk defa *Moğolların Gizli Tarihi*’nde (Moğolca versiyonu *kubçiri*) göçebelerin hayvanlarından alınan vergi olarak gün yüzüne çıkmaktadır. Kaynağa göre bu vergiyi Timuçin, (o zamanki) müttefiki Tuğrul’a içine düştüğü zor durumda destek olmak için kendi takipçilerine yüklemişti.¹³⁸ 1235 kurultayında Ögedey, her yüz hayvandan birini kendisi, birini de fakirlere yardım için *kubçur* olarak belirledi. 1250’de mali sıkıntı çeken Oğul Gaymış, bunu her on hayvandan biri olacak şekilde arttırınca, Möngke orijinal fermanı yeniden yayımladı. Fakat belirli bir kategoride yüzden daha az sayıda hayvanı olanların vergi ödemeyeceklerini bildirdi.¹³⁹ Moğolistan’da etrafı duvarlarla çevrili merkezlerin bu şekilde toplanan çok sayıda hayvanın geçici olarak barındırılması için tasarlandığı öne sürülmüştür.¹⁴⁰ İran’daki yerleşik halka *kubçur* uygulanması genellikle Möngke dönemine atfedilir. Bununla beraber Ögedey’in fermanıyla fakirlere yardım için her on ölçek hububattan birinin vergi olarak alınmasıysa 1235’te göçebelere yüklenen vergiye karşılık gelmektedir (Reşîdüddîn bunu hemen öncesinde zikretmektedir).¹⁴¹ Belki de bu, göçebe halka yüklenen verginin “yerleşik” karşılığıdır.

135 I. P. Petrushevsky’nin Giriş mahiyetindeki yorumları için bkz., ‘The socio-economic condition of Iran under the İl-Khāns’, *CHI*, V, s. 529-30.

136 John Masson Smith, Jr, ‘Mongol and nomadic taxation’, *HJAS* 30 (1970), s. 50-60. *Kal-* için bkz. *EDT*, s. 615-16.

137 Arı K. S. Lambton, ‘Mongol fiscal administration in Persia’ [1. Kısım], *SI* 64 (1986), s. 92-4; Allsen, *Mongol Imperialism*, s.193 (ancak s. 153-4’te Smith’in argümanını benimsemiştir). Petrushevsky, ‘Socio-economic condition’, s. 532’ye göre kalan bazen haraç yerine kullanılıyordu.

138 *SH*, § 151 (çev. De Rachewiltz, s. 74, ‘vergiyi arttırdı’; terimin Moğolca orijinali olan *kubçiri* *kubçu* için kendisinin notuna bakınız: s. 558). *JT*, I, s. 363 (CC, s. 125). Genel olarak bkz. D. O. Morgan, ‘Kübüçür’, *EI2*, V, s. 299-300.

139 Ögedey: *SH*, § 279 (çev. De Rachewiltz, s. 214 ve s. 1025’teki yorumu); *JT*, I, s. 664-5 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 120; *SGK*, s. 55; CC, s. 230). Oğul Gaymış: S. Jagchid and C. R. Bawden, ‘Some notes on the horse-policy of the Yüan dynasty’, *CAJ* 10 (1965), s. 255; Möngke: *TJG*, III, s. 79 (*HWC*, s. 600).

140 Joshua Wright, ‘A possible archaeological case of the taxation of medieval Eurasian nomads’, *JESHO* 58 (2015), s. 267-92.

141 *JT*, I, s. 665 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 120; *SGK*, s. 55; CC, s. 230).

Her ne olursa olsun Möngke döneminde *kubçur* ilk önce yerleşik nüfusun kelle vergisi olarak ortaya çıktı. Bu anlamıyla Farsça kaynaklarda sık sık kendine yer buldu.¹⁴² Bu verginin uygulanmasından önce, 1250'lerden itibaren en azından İran, Kafkasya ve Rusya'da mutlaka nüfus sayımı yapıldı. Ancak Sistân gibi İran'ın diğer bölgelerinde ve Çin'de de daha önce sayım yapılmıştı. Bildiğimiz kadarıyla bunların *kubçur*la alakası yoktu. Ayrıca Körgüz tarafından Horasan ve Mâzenderân'da da vergilendirmeye (*mâlîhâ*) temel olması için nüfus sayımı yapıldı (637/1239–1240).¹⁴³ Her hâlükârda geçmişteki bu sayımlar, takviye birliklere asker alımıyla alakalıydı ya da sadece toplam vergi miktarını tespit etmeye yönelik bir hamleydi. Möngke yayımladığı buyrukla yeni verginin yılda bir defa toplanacağını ilan etti. Elde edilen gelirler zorunlu askerlerin (haşar), aktarım sisteminin (yam) ve elçilerin masrafları için saklanacaktı. Kağan ayrıca kademeli oranlar da belirlemişti. Zengin bir adam yılda on dinar öderken, fakir birisi bir dinar ödeyecekti. Cüveynî de bu sistemin, Maverâünnehir'de uygulanan sistemi model aldığını bildiriyordu. Buranın Valisi Mesud Beg *kubçur* toplanmasını çoktan yürürlüğe koymuştu (ancak bunun yeni bir gelişme mi yoksa Ögedey ya da Güyük döneminden mi kaldığı zikredilmiyor). Ayrıca Çangde'nin 1259 tarihli raporundan öğrendiğimize göre Maverâünnehir'deki zenginler fakirlere göre daha yüksek kelle vergisi ödüyordu ve bu miktar on altına kadar çıkabiliyordu.¹⁴⁴ Möngke'nin talimatıyla Horasan'a geri dönen Argun Aka, yetkilileriyle istişare ederek maksimum yıllık vergi oranını her on kişi için yetmiş dinar olarak belirledi. Vali, 656'da (1258), Hülegü'nün Transkafkas bölgesine intikalinin hemen ardından daha kapsamlı bir reform yaparak en zenginin vergisini 500 dinara çıkarıp en fakirinkini 1 dinara indirdi.¹⁴⁵

Geleneksel İslâmî vergi sisteminde temel prensip arazi mülkiyeti ve kullanımıyken, Moğol nüfus sayımlarının da gösterdiği gibi (ister arazi sahibi olsun ister olmasın) *kubçurun* temelinde şahıs vardı.¹⁴⁶ Fakat Moğol fatihlerinin, yeni yükümlülüklerle beraber eski arazi vergisini (haraç

142 Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 85-92; daha kısa bir versiyon için bkz. aynı yazar, *Continuity and Change*, s. 199-202.

143 Örnekler için bkz. Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 87; *Continuity and Change*, s. 200-1. Nüfus sayımının işlevi ve amaçları için bkz. Thomas T. Allsen, 'Mongol census taking in Rus', 1245-1275', *HUS* 5 (1981), s. 47-52.

144 *TJG*, II, s. 254 (HWC, 517). Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, s. 131.

145 *TJG*, II, s. 256, 261 (HWC, s. 519, 524).

146 Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 84'te geçtiği gibi. Ancak 1254'te Ermenistan'da çocuklar ve kadınlara da vergi yüklendiğine dair deliller vardır: A. G. Galstian (çev.), *Armianskie istochniki o mongolakh, izvolecheniia iz rukopisei XIII-XIV vv.* (Moscow, 1962), s. 26; aktaran: Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 166. Muhtemelen bu yüzden yerel değerlendirme birimi, Moğol yönetimindeki Çin'de olduğu gibi ev halkı üzerindendi: Allsen, 'Rise of the Mongolian empire', s. 401-2; *Mongol Imperialism*, s. 149.

ya da öşür) devam ettirdiklerini de unutmamak gerekir.¹⁴⁷ Aknerli Grigor bunun üretimin yarısı olduğunu düşünür. Cizyeyle beraber Moğollar, İslâm topraklarında geleneksel olarak uygulanan bir başka vergiyi de (gay-rimeşru olmasına rağmen) yürürlükten kaldırdılar. Bu vergiister yüksek rütbeli bir memur ister köylü olsun, varisi olmadan ölen bir adamın arazisinden alınırdı. Cüveynî'ye göre Moğollar böylesi bir vergiyi uğursuz kabul ediyorlardı. Kendisi de Bağdat valiliği yaparken bu uygulamaya son vermişti. Bu durumla alakalı elimizde Cüveynî'den başka kanıtlar da vardır. Görünüşe göre Nasîrüddîn Tûsî tarafından ilk ilhanın emirleri üzerine kaleme alınan bir rapora göre, kendisi Cengiz Han ve hanedanının böylesi bir vergiye karşı olduğunu teyit etmektedir.¹⁴⁸ Bu isteksizliğin sebebi (aynı şekilde Cengiz Han'ın da olağan dışı bir şekilde böylesi bir gelirden feragat etmesinin sebebi) zikredilmemekle beraber, büyük ihtimalle yakın zamanda ölenlerin malıyla haşır neşir olmaya karşı bir bozkır tabusu olabilir. Batı Avrupalı ziyaretçiler de bunu teyit ederler.¹⁴⁹

Moğol Hukuku

Cüveynî bize, Cengiz Han'ın her durum için bir düzenleme yaptığını anlatır. Cüveynî ve diğer Müslüman yazarların bu tür düzenlemelerle ilgili kullandığı Arapça-Farsça *yasa* terimi (Türkçe *yasak*), Moğolcadaki *ya-sağ* kelimesinin karşılığıdır ve "normatif hukuk" anlamına gelir.¹⁵⁰ Zaten Cengiz Han'ın resmî kararları üzerinde çokça durulmuştur.¹⁵¹ Tahminlere göre 1206'da tahta çıktığında yayımladığı "Büyük Yasa" adı verilen kanunname etrafındaki tartışmalar, iki meseleyi anlamada sergilediğimiz

- 147 T/JG, I, s.25'ten (HWC, s. 34), açıkça anlaşılmaktadır. Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 530'da İran'da ya *haraç* ya da *kubçur* ödeyen ancak ikisini birden ödemeyen bölgelere örnek verir. Yüzde elli arazi vergisi için bkz. Grigor Aknerts'i, *Patmut'iw n vasn azgin netoghats*, tr. Robert P. Blake and Richard N. Frye, 'History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akanc', H/JAS 12 (1949), s. 301; Judith Kolbas, *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaytu 1220-1309* (Londra and New York, 2006), s. 97.
- 148 T/JG, I, s. 25 (HWC, s. 34). BH, s. 355'te Cengiz Han yasaları içerisinde bu verginin kaldırılması da zikredilir. Vladimir Minorsky, 'Naşir al-Dîn Tûsî on finance', *Iranica*, s. 72-3. Çağatay Hanlığı'ndan bir örnek için bkz. Spuler, *Mongolen*4, s. 323.
- 149 PC, s. 244 (MM, s. 14). WR, s. 264/ SF, s. 301 (MFW, s. 241). Daha fazla referans için bkz. John Andrew Boyle, 'Turkish and Mongol shamanism in the Middle Ages', *Folklore* 83 (1972), s. 183-4.
- 150 TMEN, IV, s. 71-82 (no. 1789). Igor de Rachewiltz, 'Some reflections on Činggis Qan's Jasa', *East Asian History* 6 (December 1993), s. 96-8.
- 151 Bkz. David Morgan, 'The "Great Yāsā of Chingiz Khān" and Mongol law in the İlkhānate', BSOAS 49 (1986), s. 163-76, yeniden basım Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders*, s. 198-211; Morgan, 'The "Great Yasa of Chinggis Khan" revisited', Amitai and Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others*, s. 291-308; P. Jackson, 'Yāsā', Elr, <http://www.iranicaonline.org/articles/yasa-law-code>. SH, III, s. 96-7'deki yorumu da De Rachewiltz 'Some reflections on Činggis Qan's Jasa' başlıklı çalışmadaki görüşlerinde değişiklik yapmıştır.

başarısızlıkla tetiklenmiştir. Birincisi, Fars tarihçiler tarafından genellikle *yasayla* ilişkilendirilen (Çince kaynaklarda *da*'nın karşılığı olarak) "Büyük (büzüg)" nitelemesinin aslında "atalara ait," yani "imparatorluğa ait" anlamına gelmesidir. Diğeriyse Farsça materyallerde bazen *yusunla* (Moğolca *yosun*, "gelenek, uygulama") eşleştirilen *yasa* kelimesinin daha genel anlamda "hukuk" manasına gelebileceğidir, yani esas itibarıyla "kanun" ya da "nizam."¹⁵² Bu kavram, Türk ve Uygur kağanlıklarında kullanılan törü/töre şeklindeki daha eski bir Türkçe terime karşılık gelmektedir.¹⁵³ Bu zeminde İngilizcedeki iki boyutlu anlamıyla "order (düzen, buyruk)" kelimesi *yasa(k)*'nın en uygun tercümesi olabilir. Zira geniş anlamda kastedilen bu şey, Cengizli dünya düzeniydi. Güyük Kağan'ın sarayında şahsen bulunması ve *yasaya* dair her emri duyması için 1246'da Papa IV. Innocent'i çağırarak amacıyla bu terimi kullanması, böylesi genel bir anlam kaymasıyla oldu. İlhan Abaka da 1268-1269'da Sultan Baybars'a yazdığı mektupta aynı ifadeyi kullandı.¹⁵⁴

Cengiz Han'ın öldüğü tarih itibarıyla bir yazılı düzenlemeler külliyyatının mevcut olduğu görüşü imkânsız değildir. Pek çok delile dayanarak, Moğolların Doğu Asya'nın ötesindeki toprakları ele geçirmeye başladıklarında, Uygur alfabesiyle belgeler kaydetmek için kâtipler istihdam etmeye başladıklarını biliyoruz. Şigi Kutu'nun *yarguci* ya da başyargıcı olarak atanmasında (bu atama, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde bulunan bir pasaja göre uzun süre boyunca hatalı bir şekilde "Büyük Yasa"nın başlangıcı olarak düşünüldü) Cengiz Han ona sadece imparatorluk ailesi mensuplarına dağıtılan tebaanın değil, aynı zamanda bütün yargı kararlarının kayıt altına alınmasını emretmişti.¹⁵⁵ Bir başka örnek olarak Changçun'un Cengiz Han'la yaptığı resmî görüşmelerde Li Zhichang, imparatorun iki defa kâtiplerine ziyaretçisinin sözlerini yazmalarını emrettiğini; birincisinde Çince, ikincisindeyse Uygur alfabesiyle yazmasını istediğini bize aktarı-

152 'Imperial': De Rachewiltz, 'Some reflections on Činggis Qan's Jasaγ', s. 94-5. 'Kanun' için: aynı çalışma, s. 97, aktarılan kaynak SH, § 189 (çev. De Rachewiltz, s. 111 ve s. 683'teki yorumu). Ayrıca krş. TMEN, IV, s. 80. *Yasa-u yusun* ifadesi için bkz. JT, I, s. 685 (DzhT, II, 1. Kısım, s. 183; SGK, s. 77; CC, s. 237, burada hatalı bir şekilde "gelenek" olarak tercüme edilmiştir). Diğer örnekler için I, s. 582, 762 (CC, s. 200, 265) ve II, s. 976, *yusun-u yasa-yi Cengiz Han* (DzhT, III, s. 23; CC, s. 340). Hope, 'Transmission of authority', s. 104'te *yasağ* terimini "ideal toplumun reçetesi" olarak ele almıştır.

153 Golden, *Introduction*, s. 302. Törü için örneğin bkz. Jaehun Jeong, 'Succession of dynastic legitimacy in North Asian nomadic history', JCES 4 (2016), s. 35 ve n. 19.

154 Paul Pelliot, 'Les Mongols et la papauté. Chapitre premier', *Revue de l'Orient Chrétien* 23 (1922-3), s. 3-30 (Farsça metin s. 17'de); bu mektubun tercümesi için bkz. De Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 213. Reuven Amitai-Preiss, 'An exchange of letters in Arabic between Abaya İlkhān and Sultan Baybars (A. H. 667/A.D. 1268-69)', CAJ 38 (1994), s. 20.

155 SH, § 203 (çev. De Rachewiltz, s. 135-6, bkz. s. 772-4'teki yorumu); ayrıca Morgan, 'The "Great Yāsā of Chingiz Khān" and Mongol law', s. 164-5 (yeniden basım Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders*, s. 199-200); Allsen, 'Mongol censustaking', s. 34.

rır.¹⁵⁶ Reşîdüddîn'in bildirdiğine göre Ögedey'in hükümranlılığına kadar Çağatay gibi yöneticilik yapan hanedan azalarının beraberlerinde, ağızlarından çıkan her şeyi (*bilig*) kaydeden görevliler bulunurdu.¹⁵⁷

Reşîdüddîn'e göre Cengiz Han hükümdarlık *yasasının* ve *yosununun* geleneklerini ve kullanımlarını düzenleyip derlemiştir (rusûm-u kavânîn-i yasak-u yusun-i pâdişâhî-râ murattab-u müdevven gerdânîd).¹⁵⁸ Esas itibarıyla anlık olan bu emirlerin ya da kararların (bir "kanun"dan ziyade) bir külliyat olarak görülmesine dair en erken delil 1229 yılına aittir. Bu tarihte, tahta çıkan Ögedey'in bu kararların değiştirilmeksizin kayıt altına alınmasını emrettiği söylenir.¹⁵⁹

Cüveynî, Cengiz Han'ın *yasalarının* büyük bir yasa kitabında (*yasa-nâme-yi büzürg*) kaydedilip devlet hazinesinde saklandığı ve büyük meclislerde çıkarılıp müracaat edildiği konusunda güvence verir. Yeni bir kağan tahta çıkacağına ya da askerî seferleri görüşmek üzere toplandığında da bu kitap esas alınıyordu.¹⁶⁰ Ögedey ve haleflerinin iktidarlara döneminde bu külliyata ilaveler yapıldığı barizdir. Zira Cengiz Han'ın *yasalarına* yenileri eklenmiş ve ilan edilmişti. Dolayısıyla Güyük 1246'da tahta çıkarken, babasının *yasalarının* değiştirilmeden korunmasını emretmişti.¹⁶¹ 1311 gibi geç bir dönemde tahta yeni çıkan Buyantu Kağan (Renzong adıyla 1311–1320 yılları arasında hüküm sürdü) büyük dedesi Kubilay'ın *yasalarının* incelenmesi ve geçerliliği kalmayanların yenilenmesi talimatını verdi.¹⁶² Cüveynî'nin bahsettiği toplu etkinlikler her hâlükârda Reşîdüddîn'in Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin bir *yasal* ya da *yasamışı* düzenlediği toplantılarla aynı olmalıdır. Reşîdüddîn'e göre bu ifade, gelenekleri ve âdetleri düzene koyma (*râst kerden*) demektir.¹⁶³

Bu noktada karşımıza çıkan bir problem, *yasaların* kapsamlı bir listesinin olmayışıdır. "Büyük Yasa"yı yeniden oluşturmak için teşebbüsler olsa da¹⁶⁴ tarihçiler arasında bu teşebbüsler genel anlamda bir itibar görme-

156 Li Zhichang, *Xi you ji*, çev. Waley, *Travels of an Alchemist*, s. 113, 116.

157 *JT*, I, s. 774 (SGK, s. 155; CC, s. 269).

158 *JT*, I, s. 288 (CC, s. 101'deki tercümeyle krş., burada 'müdevven' ifadesinin anlamı aşırı derece genişletilerek 'kodifiye etmek' şeklinde tercüme edilmiştir.

159 *TJG*, I, s. 149 (HWC, s. 189). *YS*, 2. Bölüm, çev. Abramowski, 'Die chinesischen Annalen von Ögödei und Güyük', s. 124 (burada geçen 'die grosse Yasa' ifadesi, devamında gelen ara cümleden de anlaşılacağı üzere yanıltıcıdır).

160 *TJG*, I, s. 17-18 (HWC, s. 25).

161 *TJG*, I, s. 211 (HWC, s. 256).

162 Vassâf, s. 504, 11. 15-16 (krş. *GW*, IV, s. 282).

163 *JT*, I, s. 207 (CC, s. 77'deki tercüme biraz değiştirilmiştir). Bu iki terim için bkz. *TMEN*, IV, s. 82-92 (no. 1791: 'staatliche Ordnung'), s. 92-6 (no. 1794: '[+ kardan] 'organisieren, in Ordnung bringen'), sırasıyla; *yasal* kelimesinin daha dar anlamda askerî bir karşılığı da vardır ('Schlachtordnung') ancak *JT*'nin bu noktasındaki anlam bununla alakalı değildir.

164 Bu teşebbüslere örnek olarak özellikle bkz. George Vernadsky, 'The scope and content of Chingiz Khan's Yasa', *HJAS* 3 (1938), s. 337-60 ve aynı yazar, *The Mongols and Russia*

miştir.¹⁶⁵ XV. ve XVI. yüzyıl yazarlarının, XIII. yüzyıla ait durumları kendi dönemlerine aktarıldığı şekliyle okuduklarına ve bu yüzden sonraları yapılmış, bazıları tahrif edilmiş ilaveleri temsil eden düzenlemeleri (ya da gelenekleri) de Cengiz Han ve haleflerinin yayımladığı *yasalar* olarak gördüklerine dair kuvvetli bir ihtimal vardır. Bunun bir örneğini Kırım Hanlığı içerisinde dört Karaçı beyliğinin tesis edilmesinde görüyoruz. XVII. yüzyılda eser veren bir yazara göre bu durum Cengiz Han'ın *yasalarına* dayanıyordu. Fakat aslında XIV. yüzyıldan daha erken olması mümkün değildi.¹⁶⁶ Bir başka örnek, babası ölmüş bir erkek çocuğunun miras olarak dedesinin mülkünden amcalarıyla eşit oranda pay almasıdır. XVI. yüzyılın başlarında Özbek Hanı Muhammed Şeybânî bu hakkı Cengiz Han *yasalarının* tespit ettiğini düşünmekteydi. Ancak elimizde, XIII. yüzyılda böyle bir düzenlemenin olduğuna dair delil bulunmamaktadır.¹⁶⁷ Sonuç ve Değerlendirme kısmında bu konuda daha fazla şey söyleyeceğiz. Ancak konu açılmışken İbn Arabşah'tan bahsetmek yerinde olacaktır. Kendisi 1401'de Timur kuvvetleri tarafından Şam'dan Orta Asya'ya sürgün edilmiş ve Cengiz Han hakkında düşmanca bir biyografi kaleme almıştı. "Prenslere ayna" tarzında bir fabl koleksiyonu olan *Fâkîhetü'l-hulefâ* adlı eserinde, Cengiz Han töresinin İslâm hukukuna (*şeriat*) aykırı hükümlerini listelemiş ve bunları gülünç bulmuştu. Ona göre bu hükümleri başka bir yerde görmek imkânsızdı ve kesinlikle apokrifal/uydurmaydı.¹⁶⁸

Cüveynî'ye göre büyük meclislerde müzakere edilen mesele "orduların sevk edilmesi ve eyalet ya da şehirlerin tahrip edilmesi idi." Kendisi dikkatini, Cengiz Han *yasalarına* ayırdığı bölümde (David Morgan'ın da fark ettiği gibi) devleti, orduyu, posta istasyonlarını ve yıllık av organizas-

(New Haven, CT and Londra, 1953), s. 99-110 ve Valentin A. Riasanovsky, *Fundamental Principles of Mongol Law*, 2nd edn. (Bloomington, IN, and Lahey, 1965), özellikle s. 83-6. Literatür eleştirisi için bkz. Denise Aigle, 'Loi mongole vs loi islamique. Entre mythe et réalité', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 59 (2004), s. 977-82; gözden geçirilmiş tercümesi 'Mongol law versus Islamic law. Myth and reality', Aigle, *Mongol Empire*, s. 140-5. Ayrıca aynı yazar, 'Le Grand Jasaq de Gengis-Khan, l'empire, la culture mongole et le Shari'a', *JESHO* 47 (2004), s. 44-6.

165 İmparatorluk döneminden kalma kaynaklarda teyit edilen başlıca *yasaların* tablo hâlinde listesi için bkz. Aigle, 'Le Grand Jasaq', s. 71-4.

166 Christopher P. Atwood, 'Ulus emirs, keshig elders, signatures, and marriage partners: The evolution of a classic Mongol institution', Sneath (ed.), *Imperial Statecraft*, s. 141-73. Burada Şamiloğlu'na karşı çıkan görüşler vardır: Şamiloğlu, 'Qaraçı beys' (özellikle bkz. s. 291, 295-6). Ayrıca bkz. s. 390.

167 Ken'ichi Isogai, 'Yasa and Shari'a in early 16th century Central Asia', Maria Szuppe (ed.), *L'Héritage timouride: Iran - Asie centrale - Inde XVe-XVIIIe siècles, Cahiers d'Asie Centrale* 3-4 (Tashkent ve Aix-en-Provence, 1997), s. 91-103, 102, n. 13'te yazar bu *yasaların* başka bir yerde kayıtlı olmadığını görüşündedir.

168 Robert G. Irwin, 'What the partridge told the eagle: A neglected Arabic source on Chinggis Khan and the early history of the Mongols', Amitai-Preiss and Morgan (ed.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 8-9.

yonunu ilgilendiren meselelerle sınırlandırmıştı.¹⁶⁹ Bu *yasalar*dan birisine göre istişare yapılmadan tahtı ele geçirmek hanedan azalarına yasaklanmıştı.¹⁷⁰ Tabii ki bu durum Cengiz Han *yasalar*ının başka meselelerle ilgilendiği anlamına gelmiyordu. Aslında Cüveynî, Cengiz Han'ın bazı (belirtilmemiş) kusurlu uygulamaları yürürlükten kaldırdığını, mantıklı bir bakış açısıyla muteber kabul edilebilecek gelenekler tesis ettiğini ve ayrıca bu hükümlerinin pek çoğunun *şeriata* uygun olduğunu düşünüyordu.¹⁷¹ Cüveynî'nin *yasalar* hakkında bu kadar az yazmasının sebebi (on birinci bölümde de göreceğimiz gibi) bazı *yasalar*ın açık bir şekilde İslâm hukukuna ve uygulamasına aykırı olmasıydı. Bununla beraber bu *yasalar*ın Müslüman tebaayı bir bütün olarak ne ölçüde etkilediği tartışma konusudur.

Otoritenin Dağıtılması: Bir İnceleme

XIII. yüzyılın ortalarına kadar Moğol imparatorluk yönetimi; imparatorluk ve hanedan üyelerinin hakları, doğrudan yönetim ya da tâbi yöneticiler aracılığıyla dolaylı kontrol ve hem sivil hem de askerî atamalar açısından oldukça karmaşık bir hâle gelmişti. Bazı fethedilen topraklarda Moğolların gelmesiye iktidardaki yönetimler yerlerinden edilmişlerdi. Mesela Harezmsâh ve Karahıtay imparatorlukları da Tangut (Xi Xia) Devleti ve Jin İmparatorluğu gibi tarih sahnesinden çekilmişlerdi. Bozkırlardaki kayda değer topraklar ve bir ölçüde bu toprakların ötesinde kalan bölgeler *ulus* olarak Cengiz'in soyundan gelen kimselere verilmişti. Fakat bazı durumlarda Kağan kendi çıkarlarını korumak için bu bölgelerde kendi adayını seçiyordu. Pek çok bölgede, özellikle Güney İran'da, kağana tâbi olan yerel hanedanlar hayatta kaldı veya yenileri kuruldu (bunlar dokuzuncu bölümde derinlemesine incelenecektir). Belirli durumlarda bu türden tâbi yöneticiler, yanbaşılarına yerleştirilmiş bir Moğol hanedan üyesi buldular. Dolayısıyla Buzar (ya da Ozar) tarafından kurulan hanedan, Almalık'taki başkentini muhafaza etti. Buranın yakınlarında Çağatay ve haleflerinin baharlık ve yazlık arazileri vardı.¹⁷² Her ne kadar Beşbalık'taki Uygur *idukku*tu Cengiz Han'a tâbi olmasının ardından ilk zamanlar ayrıcalıklı bir statüye sahip olmasına ve kağanlara doğrudan bağlı kalmaya devam etmesine rağmen Möngke, Beşbalık bölgesini Ögedey'in

169 T/JG, I, s. 16-25 (HWC, s. 23-34). Morgan, "The "Great Yāsā of Chingiz Khān" and Mongol law", s. 166-8 (yeniden basım Hawting [ed.], *Muslims, Mongols and Crusaders*, s. 201-3).

170 PC, s. 264 (MM, s. 25), burada Temüğe'nin tahtı ele geçirme teşebbüsünden bahsedilir; T/JG, I, s. 210'a (HWC, s. 255) göre Temüğe bu *yasa* gerekçesiyle idam edilmiştir.

171 T/JG, I, s. 18 (HWC, s. 25). Ayrıca bkz. I, s. 28 (HWC, s. 39).

172 Konuyla alakalı bir görüş için John W. Dardess, "From Mongol empire to Yüan dynasty: Changing forms of imperial rule in Mongolia and Central Asia", *Monumenta Serica* 30 (1972-3), s. 119.

soyundan Totok'a yurtluk olarak vermenin gerekli olduğunu düşündü.¹⁷³ Şüphesiz bunun sebebi, *idukkutun* haleflik tartışmasındaki yanlı tutumuydu. *Tamma birliklerinin* başındaki Moğol komutanlardan bazılarının doğrudan kağana değil de temsil ettikleri hanedan mensubuna sadakat borçlu olmaları ve kağana yüzlerce kilometrelik mesafelerde bulunmaları bu meseleyi daha karmaşık bir hâle getirdi.

Ayrıca Ögedey'in hükümranlığından itibaren, yerleşik bölgelerde yapılan fetihleri denetlemek üzere üç bölgesel kâtipliğin tesis edilmesiyle, zaten karmaşık olan bu sisteme yeni bir yönetim tabakası dâhil edildi. Daha önce gördüğümüz gibi Buell'in "müşterek uydu yönetim" dediği bu kâtiplikler sadece kağanın otoritesine tâbi topraklardan değil, kağanın akrabalarına verilen topraklardan da sorumluydu. Bu üç birim de kağanın atadığı kişilerce yönetiliyordu. Vergilerin konması ve toplanmasına nezaret eden bu yeni kâtiplikler, daha sonra kağanın akrabalarına tahsis edilen gelirlerin dağıtımından da sorumlu olacaktı. Söz konusu akrabaların bölgesel bürokrasilerde temsilcileri olurdu ve doğal olarak zenginliklerinin kaynaklarını sömürmeye oldukça heveslilerdi. Ögedey'in sağlığında bile Çağatay Maverâünnehir'in bir kısmına el koymuştu fakat kağan bu aşırılığa göz yumacaktı.¹⁷⁴ Ögedey'in ölümünün ardından Cüveynî her hanedan üyesine bir bölgenin tahsis edildiğini bildirir. Verdiği bilgiye göre bu kimseler vergi gelirleri üzerinde tasarrufta bulunup (*ıtlak*) kendi adlarına *yarlıg* ve *payzalar* yayımladılar.¹⁷⁵ Ögedey'in dul eşi ve aynı zamanda hükümdar naibi Töregene'nin onayıyla Çağatay'ın soyundan gelenler Körgüz'ü ortadan kaldırmak için kağanın ölümünden epeyce faydalandılar.¹⁷⁶ Muhtemelen bu dönemde onlar arasından Yesü Möngke, Herat üzerinde egemenliğini ele geçirmek için başarısız bir girişimde bulundu.¹⁷⁷ Güyük'ün ölümünün ardından ortaya çıkan fetret döneminde hanedan üyelerinin de benzer bir güç-genişletme fırsatından istifade ettikleri söylenir.¹⁷⁸

Kaynaklarımızın bize en fazla bilgi verdiği Ceyhun'un batı bölgesindeki Moğol fetihleri için yapılan idari düzenlemeler hakkında çeşitli kutuplaşmalar gözlemlendi. İlk kutuplaşma palazlanma safhasındaki sivil

173 Aynı çalışma, s. 128. Allsen, 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 248-50'de haklı olarak Uyгур vilayetine bütün hanedan üyelerinin uluslarının dışında kaldığını bildirir. Fakat bana göre Beşbalık'ın Kadan'a verilmesini yeteri kadar değerlendirmez.

174 *JT*, I, s. 775 (SGK, s. 156; CC, s. 269). Muhtemel bağlam için bkz. Buell, 'Sino-Khitan administration', s. 143-6.

175 *TJG*, II, s. 246 (HWC, s. 508-9).

176 *TJG*, II, s. 241-2 (HWC, s. 504-5). Ayrıca II, s. 243 (HWC, s. 507).

177 Seyfi, s. 127-8: verilen 639 yılı [1241-2] kesinlikle güvenilir değildir. Çağatay'ın dul kalan karısının emriyle Körgüz'ün tutuklanmasının ve idam edilmesinin nedeni, kendisinin Çağatay hanedanınca yapılan gaspı engellemesi olabilir.

178 *TJG*, II, s. 249 (HWC, s. 512).

yönetimle ordu arasında yaşandı. Cüveynî, Çormagun ve Baycu ordularının neden olduğu tahribatı telafi etmede Körgüz'ün oynadığı rolü vurguluyordu. Ona göre Çormagun ve Baycu o bölgeyi [Tebriz] kendi topraklarını addediyordu.¹⁷⁹ Ögedey tarafından otoritesi altındaki topraklar önemli ölçüde genişletilen Körgüz'ün memurları Irak, Arrân ve Azerbaycan'da uygulanacak vergilerin sorumluluğunu üstlenmişti ancak sık sık Çormagun'un naipleriyle tartışma yaşamışlardı.¹⁸⁰ Cüveynî'nin iddia ettiği gibi Körgüz idaresindeki köylülerin artık vergilerden ve ordunun ihtiyaçlarından dolayı mağdur olmamaları abartı olsa da (bu abartı ailesinin hizmet ettiği iki yöneticinin birine karşı hissettiği tarafgirliği yansıtıyordu)¹⁸¹ valinin yönettiği toprakların rehabilitasyonu için duyduğu endişe ve ordunun açgözlülüğüne karşı çıkmaya hazır olduğu da aşikârdı.

Valiyle yerel melikler arasında ikinci bir gerginlik daha vardı. Bu melikler de topraklarını genişletmek için valinin yaptığı gibi kağanın iyiliğinden istifade etmişlerdi ve kendi hesaplarına saraydan *yarlık*lar ve *payzalar* edinmişlerdi. Körgüz'ün, Ögedey'in başveziri olan âmiri Çinkay'a aktardığı gibi, eğer bu melikler başarılı olsaydı validen ne farkları olacaktı? Ögedey'in meliklerin taleplerini yerine getirmeme şeklinde önemli bir rol oynamasında Çinkay'ın çok faydası olmuştu.¹⁸² Buna karşın Güyük tahta çıkarken Argun'a sadece bir *yarlık* ve *payza* bağışladı. Dolayısıyla onu kendisiyle yerel melikler ve yetkililer arasındaki tek merci kıldı. Argun (İran için), Mahmud Yalvaç (Çin için) ve oğlu Mesud (Orta Asya için) açık bir şekilde yeni hükümdarın huzuruna kabul ettiği tek bölgesel idari yetkililerdi.¹⁸³

Üçüncü gerginlik kaynağı, birbirine yakın mülkiyet ve gelir kaynaklarına sahip hanedan üyeleri arasındaki muhtemel çıkar çatışmalarıydı. Hanedan mensupları Cengiz İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletme misyonuna odaklandıkları sürece bu durum halledilebilir bir meseleydi. Fakat Moğol hanedan üyeleri çok küçük yaşta baba olmaya başladılar. Dolayısıyla aradan geçen zaman neticesinde, bir zamanlar kardeşlerle ve kuzenlerle paylaşılmış ortak amaç hissini tetikleyen kan bağı zayıflıyordu (üstelik 1236–1242 arasında Kıpçak seferinde yaşanan ve 1241–1251 arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, bu kan bağının sınırını oldukça belirgin hâle getirmişti). Hanedanın bütünlüğüne dair Cengiz Han'ın sık sık tekrar edilen talimatları, kuşkusuz dört beş nesil öncesinde ortak bir ataya sahip olanlar için pek bir şey ifade etmiyordu.

179 *TJG*, II, s. 244 (*HWC*, s. 507-8); ayrıca II, s. 238'deki (*HWC*, s. 501-2) daha genel imaya bakınız.

180 *TJG*, II, s. 237 (*HWC*, s. 501).

181 *TJG*, II, s. 238 (*HWC*, s. 502); ayrıca II, s. 229-30 (*HWC*, s. 493).

182 *TJG*, II, s. 236 (*HWC*, s. 500).

183 *TJG*, II, s. 245-6 (*HWC*, s. 509).

Ortaya çıkan son bölünmeysse kağan ve akrabaları arasındadır. Bunların “müşterek uydu yönetim” içerisindeki temsilcileri bazen bölgedeki valilerle ya da merkezi divanlarla çatışmaya girdiler. Özellikle Ögedey’in ölümünü müteakip ortaya çıkan fetret devrinde bu akrabalar, komşu toprakların iç işlerine de karıştılar. Geçmişte bu ayrılıkçı eğilimlerin Güyük yönetiminde denetimsiz kaldığına inanılıyordu. Fakat Profesör Hodong Kim, bu kısa iktidar dönemini mazur göstermek için iyi bir neden bulmuştu.¹⁸⁴ Aslında Batı Asya’daki başlıca suçlu, Güyük’ün düşmanı ve Cuçi Ulusu’nun başı Batu’ydu ve Güyük, ölmeden önce Batu’yu dize getirmenin planlarını yapıyordu.

Möngke ve Merkezileşme

Möngke’nin de selefleri gibi imparatorluğu yönetmedeki başlıca araçları, ailesinin ve şahsının muhafızları Keşik’ti.¹⁸⁵ Thomas Allsen ısrarla yeni hükümdarın, batıda ve Çin’de daha geniş çaplı fetih seferleri için gerekli olan kaynakları azami seviyeye çıkarmak amacıyla bir dizi reforma başladığını iddia ediyordu.¹⁸⁶ Cengiz Han döneminden beri saray yetkililerine ve hanedan üyesi erkek ve kadınlara verilen bütün mühür ve tabletler geri toplandı. İmparatorluk kurye sistemi (*yam*), hanedan mensupları ve tüccarlar tarafından sadece resmî bir iş olduğunda kullanılabilirdi. *Ortak* tüccarlar (yani hükümetle ortak iş yapan tüccarlar)¹⁸⁷ bu ağı hiçbir şekilde kullanamayacak, ayrıca daha önce elde ettikleri vergi muafiyetleri de geri alınacaktı. Yurtluklar içerisinde hanedan üyelerinin kendi tebaasını kendi otoritesine çağırma yasaklanmıştı ve bu kimseler imparatorluk izni olmadan iktisadî meselelere karışmayacaktı. Kağanın reformlarının amacı, vergi kaynaklarını genişletmek ve yurtluk verilen hanedan üyelerinin ayrıcalıklarını kısıtlamaktı. Kaynaklara göre Möngke, iktisadî meselelerde oldukça hassastı, hatta pantiydi.¹⁸⁸ Ancak şunu da ilave etmek gerekir: Möngke, Güyük ve Oğul Gaymış iktidarlarının iktisadî kaynakları olan tüccarlara karşı danışmanlarının tavsiye ettiğinden çok daha cömert davranmışlardı.¹⁸⁹ Möngke’nin insanîyetini ve merhametini vurgulamak için çok çaba sarfeden Cüveynî, onun yaptığı reformların bir amacının da tebaa üzerindeki yükü hafifletmek olduğunu öne sürüyordu. Allsen ise bu tedbirlerin, yani vergi ödeyenlerin yüksek oranlarla perişan olmaması için alınan önlemlerin arkasındaki temel saikin, uzun vadede bu kişilerin ha-

184 Kim, ‘Reappraisal’, s. 326-8; daha önceki histografya için ise bkz. s. 309-13

185 Allsen, ‘Guard and government’, s. 507-13, 516-19.

186 Devamı için bkz. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 79-82.

187 “Ortak” terimi hakkında bkz. *TMEN*, II, s. 25-7 (no. 446, ‘Kaufmann, der in Kommission und mit Kredit des Chans seine Geschäfte abwickelt’).

188 Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 58, aktardığı kaynak *YS*: ilgili pasaj için bkz. *YS*, 3. Bölüm, çev. Abramowski, ‘Die chinesischen Annalen des Möngke’, s. 22.

189 *TJG*, III, s. 83-5 (*HWC*, s. 603-4).

zineye yapacakları katkıyı sağlama almak olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁹⁰ Kağanın reform politikasının, Hamdullah Müstevfî'nin iddiasına göre Möngke'nin, kardeşlerinin ve yakınlarının hocası¹⁹¹ İftihâruddîn Muhammed Kazvî'nin etkisini yansıtır yansıtmadığından emin olamıyoruz.

Allsen'e göre Möngke'yi merkezi imparatorluk otoritesi destekçisi ya da bozkır gelenekçisi kategorilerinden birisine yerleştirmek güçtür. Kağan, yurtluk sistemi ya da bölgesel kâtipliklerin eşit yetkili yapısı gibi bürokratik sisteme muhalif uygulamaların devamına izin vermek zorunda kalmıştı.¹⁹² Möngke'nin kararlı bir yenilikçi şeklindeki imajı, pekâlâ başka açılardan itirazlar gerektirebilirdi. Kaynak materyaller bir ölçüde David Morgan'ın Reşîdüddîn'in İlhan Gazan'ın reformalarını anlatması konusunda dile getirdiği şüphelere açık olabilir. Reform programlarına övgüler düzenler, kendilerinden önceki meselelerin vahim durumunu abartma konusunda hevesli olabilirlerdi. Düzenlen methiyeler, düzeltilenlerden ziyade yanlış olanların daha iyi göstergesidir.¹⁹³ Buradaki temel kaynağımız Cüveynî, kesinlikle reformlarda etki sahibi olan bir başvezir değildi, yine de kağanın kardeşi Hülegü'ye bağlılığı vardı. O hâlde Cüveynî, Möngke'nin selefleri Ögedey ve Güyük tarafından elde edilen başarıları hafifletmeyi bir görev kabul etmiş olabilir miydi?

Ögedey ve Çağatay'ın soyundan gelenlerin 1250–1251'deki karşı duruşları, tahta yeni oturmuş kağanın bu soydan gelen kimselerin nüfuzunu kırması ve böylelikle kendisinin ve ailesinin iktidarını güçlendirmek için uygun bir mazeret sağlamıştı. Peki, kağanın kendisine koşulsuz destek veren hanedan kolu Cuçi'nin ahfadıyla ilişkisi ne olacaktı? Allsen'in de ustalıkla belirttiği gibi düşmanlarından kurtulan Möngke'nin önünde artık dostlarıyla uğraşma vazifesi vardı.¹⁹⁴

Batı Asya'daki Cuçi Gücü

Daha önce gördüğümüz eşit yetkili otoriteye rağmen Ögedey'in hükümlerliliği sırasında Doğu İran, kağanın ve Batu'nun temsilcileri tarafından yönetildi.¹⁹⁵ Cüveynî, Çin Temür'ün personeline katılan emirlerden Kül Bolod'un Kağan adına, Nosal'ın Batu adına, Kızıl Buka'nın Çağatay adına ve Yeke'nin de Tuluy'un dul karısı Sorkaktani adına faaliyette bu-

190 Örneğin T/JG, III, s. 71, 75, 77 (HWC, s. 596, 598, 599); Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 91-3.

191 TG, s. 799. François de Blois, 'The İftikhâriyân of Qazvîn', Eslami (ed.), *Iran and Iranian Studies*, s. 14-15. Ögedey'in iktidarı döneminde İftihâruddîn'in onların hocası olduğu söylenir.

192 Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 221, 222-3.

193 Özellikle bkz. Morgan, 'Raşid al-din and Gazan Khan', s. 184-6; kendisinin Allsen, *Mongol Imperialism*'e dair incelemesi için bkz. *The Middle East Studies Association Bulletin* 22 (1988), s. 52.

194 Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 47.

195 Bu konudaki görüşleri için bkz. Aubin, *Émirs mongols et vizirs persans*, s. 11-14 birçok yerde.

lunduğunu bildiriyordu.¹⁹⁶ Fakat bu son iki isim hakkında daha fazla bir şey bilmiyoruz. Ögedey, Cuçi'nin subaylarından Çin Temür'ü Horasan ve Mâzenderân valisi olarak atadığında, kendi adamı Kül Bolod'u destek için yeni valinin yanına göndermişti.¹⁹⁷ Görünüşe göre Çin Temür'ün ölümünün ardından Kül Bolod, Nosal'ın yanında (kendisi Batu'nun vekiliydi) görevine devam etti.¹⁹⁸ Kül Bolod'un ölümünün ardından yeni vali Körgüz'ün yardımcısı olarak Argun atandı.¹⁹⁹ Körgüz de daha önce Cuçi'nin hizmetinde bulunmuştu. *Bitikçilerin* arasında kendisine yer bulmuştu. Ürgenç'te Çin Temür'ün maiyetindeydi ve onun idaresinde mabeynci ve naiplik rütbesine yükseldi (*hicâbet-u niyâbet*).²⁰⁰ Heratlı tarihçi Seyfî'nin bir ifadesi Körgüz'ün Batu'nun adamı olarak kaldığı ihtimalini oldukça güçlendiriyordu.²⁰¹

Cüveynî, Cengiz Han'ın kıdemli torunlarından Batu'nun İran'da sahip olduğu otoriteye özellikle dikkat çekiyordu:

İran'da Moğol egemenliği altına giren her eyaletten onun [Batu'nun] bir hissesi vardı ve temsilcileri onun payıyla orantılı bir şekilde kendi hisselerini alıyorlardı. Moğolların bütün ileri gelenleri ve komutanları ona itaat ediyordu.²⁰²

Seyfî, tabiri caizse hem 1230'lar ve 1240'lar hem de Möngke'nin hükümlanlığı dönemi için bunun örneklerini verir. 637(1239–1240) olarak verilen bir tarihte Herat'a hem Ögedey'in hem de Batu'nun elçilerinin geldiğini nakleder. Bu elçiler *şihnelik* için Karluğ'u, meliklik için de İz-zeddin'i onayladı.²⁰³ Bir sonraki yıl Kalyun meliki Mecdüddîn, kendi şehrinin istihkâmını takviye etmek için Batu'dan şahsen izin istedi. Mecdüddîn memleketine dönerken Herat'ı ziyaret ettiğinde ve Batu'dan kendisini melik olarak atayan bir payza getirdiğinde, Karluğ'un, Batu'nun emrini Ögedey Kağan'ın emrine denk olacak şekilde yerine getirdiğini öğreniyoruz.²⁰⁴ Mecdüddîn'in Batu'nun elçilerine kağanın elçilerinden daha fazla ihtimam gösterdiği ve Batu'nun karargâhına en nadide hediyeleri

196 *TJG*, II, s. 218-19 (*HWC*, s. 483).

197 *TJG*, II, s. 223, der hükmhâ şerik kerd (*HWC*, s. 487).

198 Hiçbir yerde açıkça geçmez. Ancak *TJG*, II, s. 224, 228, 229'da (*HWC*, s. 489, 492, 493) ima edilir, burada isimler sık sık birbiriyle ilişkilendirilir.

199 *TJG*, II, s. 243 (*HWC*, s. 506).

200 *TJG*, II, s. 227-8 (*HWC*, s. 491). Ayrıca bkz. II, s. 219 (*HWC*, s. 483).

201 Seyfî, 128, I. 6: bağlam, Ögedey ve Argun'u elçilerine karşı Batu ve Körgüz'ün elçilerinin lehine uyarlanmıştır (aşağıda gelecek).

202 *TN*, II, s. 176'nın British Library nüshasına (BL ms. Add. 26189, fo. 255b) göre tashih edilmesi gerekir. Burada *nasb bûdend* yerine *nasib miburdend* şeklinde geçmektedir (krş. Raverty tercümesi, s. 1172). Batu'nun durumu hakkında benzer bir ifade için bkz. *TJG*, I, s. 222-3 (*HWC*, s. 267).

203 Seyfî, s. 122-3.

204 Seyfî, s. 124-7.

gönderdiği söylenir.²⁰⁵ Mecdüddîn'in Argun Aka'nın adamlarının birinin elinde ölümü üzerine Batu, melikin oğullarından Şemseddin Muhammed'i Herat valisi olarak atadı. Ancak kendisi Batu'nun *ordosundan* dönerken 642/1244-1245'te öldürüldü.²⁰⁶ Seyfi anlatısının devamında Herat yöneticilerinin yılda iki defa Batu'nun temsilcilerine, Kıpçak bozkırındaki karargâhına iletmek üzere on posta atı (*ulağ*), iki lüks çadır ve 300 (ince) dinar gönderme mecburiyetinde olduğunu da iddia eder. Bu uygulama 1250'lerde Melik Şemseddin Kurt bu talebi reddedene kadar devam etti.²⁰⁷

Yakın Doğu'da da özellikle Ögedey'in ölümüyle kuzeni ve düşmanı Güyük'ün tahta çıkması arasında geçen beş yıllık ara dönemde, Batu'nun nüfuzu aynı hızda artıyordu. İbnü'l-Amîd'e göre Batu, Baycu Noyan ve kuvvetlerini emri altına almıştı ve bu komutan daima onun hizmetinde bulunup emirlerine itaat etmişti.²⁰⁸ Memlûk tarihçisi Nüveyrî 640/1242'de Anadolu'yu işgal eden ve Baycu tarafından komuta edilen ordunun Batu adına geldiğini nakleder. İbn Bîbî ise Anadolu Selçuklu Sultanı II. Keyhüsrev'in Köseadağ'daki mağlubiyetinin ardından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırda bulunan Batu'ya elçiler göndermek zorunda kaldığını bildirir.²⁰⁹ 1247'de Güyük Kağan, Elçigiday'ı Baycu'nun yerine getirmek ve 'Rûm (Anadolu), Gürcistan, Halep, Musul ve Takavur'la (Küçük Ermenistan) ilgili meseleleri kontrol altına almak için (Cüveynî'nin tarafsız ifadesiyle "kimse bu şehirlere burnunu sokmasın" diye) görevlendirerek durumu ıslah etmeye çalıştı. 1248'de bir Haçlı seferi için Kıbrıs'ta bulunan Fransa Kralı IX. Louis'ye giden Elçigiday'ın elçileri, kendilerinden beklendiği gibi Baycu'yu efendilerine bağlı biri olarak anlattılar.²¹⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî'ye göre Elçigiday'ın talimatı, Baycu'nun bölgedeki naiplerinin tutuklanmasına yönelikti.²¹¹ Güyük de beklenmedik ölümünden (646/1248) hemen önce büyük bir ordunun başında Batu'ya karşı batıya doğru harekete geçti. Fakat bu ölüm, olası bir karşılaşmayı önledi.²¹² Elçigiday yakalanıp

205 Seyfi, s. 128.

206 Seyfi, s. 136-9; Mecdüddîn'in ölümü için, s. 132-4. Lane, *Early Mongol Rule*, s. 153-5'te bu olayları inceler.

207 Seyfi, s. 228-9. Verilen 656 (1258) tarihi muhtemelen çok geçtir; Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 71'de geçtiği üzere Seyfi'nin kronolojisine temkinli yaklaşmak gerekir.

208 İbnü'l-Amîd, edn. Cahen, s. 130 (çev. Eddé ve Micheau, s. 25).

209 en-Nüveyrî, XXVII, s. 348; ayrıca SMIZO, I, Arapça metin, s. 133 (Rusça trc., s. 154). İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-alâiyye*, s. 540-5 ve *Muhtasar* s. 247-9 (çev. Duda, s. 236-7).

210 T/J, I, s. 212 (HWC, s. 257 ve n. 29). P. Jackson, 'Elçigidei. 2.', *Elr*, VIII, s. 366-7. 9. Louis'ye giden heyet için bkz. Eudes de Châteauroux, Papa IV. İnnocent'e giden papalık sefiri, 31 Mart 1249, Peter Jackson (tr. and ed.), *The Seventh Crusade, 1244-1254: Sources and Documents* (Aldershot and Burlington, VT, 2007), s. 81.

211 MA, III, s. 78 (Lech, Arapça metin, 15, l. 17-16, l. 2, Almanca trc., s. 100-1).

212 MA, III, s. 78-9 (Lech, Arapça metin, 16, ll. 8-10, Almanca trc. s., 101) ancak hatalı bir şekilde bu seferin Elçigiday'ın idamına bir tepki olarak düzenlendiği ifade edilir. Aslında bu, Möngke'nin tahta çıkmasından sonra olmuştur. 'Tartar Relation', § 30, ed. Önerfors, s. 21. Krş. WR, s. 138/SF, s. 241 (MFW, s. 167).

idam edildi, Baycu ile askerleri bir kez daha Batu'ya bağılıklarını bildirdiler. 650'de (1252) Meyyâfârikîn'in Eyyûbî yöneticisinin talebiyle Batu, Baycu ve askerlerinin buradan güvenle geri çekilmesini de sağladı.²¹³

Batu'nun adamları eyalet bürokrasisinde ayrıcalıklı bir pozisyona ulaşmışlardı. Çin Temür, Horasan ve Mâzenderân'ı yönetmekle görevlendirilince ve mevkidaşları da hanedan üyeleri adına görev yapmak üzere *bitikçi*ler gönderdiğinde, kıdemi ve diğerlerine nazaran daha eski olması (*kademat-u sebekat*) sebebiyle Şerefüddîn'i Batu'yu temsil edecek vezir olarak yanında görevlendirdi.²¹⁴ Harezm'in yerlisi Şerefüddîn *bitikçi* olarak Çin Temür'e katıldı. Bu esnada Çin Temür de Horasan'a doğru yola çıktı.²¹⁵ Şerefüddîn, Körgüz döneminde de bu görevinde kaldı fakat valinin sert yönetimi altında herhangi bir gücü kalmadı. Töregene, Körgüz'ün yerine Argun'u atayınca Şerefüddîn de başkâtip (*uluğ bitikçi*) olarak görevlendirildi.²¹⁶ Bu görevde kaldığı sürece Şerefüddîn, Batu'nun *ordosuna* defalarca gidip geldi. Halefi Nizâmeddin Şah da 647'den (1249) sonra Batu'nun *ordosundayken* hayatını kaybetti.²¹⁷ 649'da (1251) ya da hemen öncesinde Necmeddin Ali Cîlâbâdî kendisini *uluğ bitikçi* olarak atayan bir *yarlıkla* Batu'nun yanından geldi. Görevlendirmeyi yeni tahta çıkmış Möngke Kağan da onayladı. Argun da o yılın devamında Möngke'nin sarayına gittiğinde, kağanın Horasan'daki temsilcisi olarak atandı.²¹⁸

1251'de hanedanın iki orta kolunu şiddetli bir şekilde budayan tasfiyeden en fazla Cuçi'nin ahfadı faydalanmıştı. Cüveynî'nin Möngke'nin iktidarında İran'daki bürokrasi içinde Cuçi temsilcilerine bu kadar önem vermesi de çarpıcıdır. İlk olarak kağanın annesi Sorkaktani'yi, annesinin ölümü üzerine de en küçük kardeşi Arık Böke'yi temsil eden Sirâceddin Şücâi'ye çok daha az önem vermişti²¹⁹ hatta Çağatay ve Ögedey soyundan gelenler adına hareket edenlere (eğer varsa) hiç yer vermemişti. Bir Memlûk tarihçisi yaklaşık 1260'ta Batu'nun halefi Berke'nin Ceyhun'un batısındaki gelirlerin beşte birini aldığını öğrendi. Bu gelirin beşte ikisi kağana, geri kalanı da askerlere gidiyordu (muhtemelen İran'da Cuçi'nin kendi askerlerine).²²⁰ Daha kuzeyde, Maverâünnehir'in bir kısmı Cuçi

213 AK, eds. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 477.

214 T/JG, II, s. 223 (HWC, s. 487).

215 T/JG, II, s. 268 (HWC, s. 532).

216 T/JG, II, s. 243 (HWC, s. 507).

217 T/JG, II, s. 250 (HWC, s. 513).

218 T/JG, II, s. 250-1, 260 (HWC, s. 514, s. 523) bu görevlendirme için nispeten geç bir tarih verir fakat krş. YS, üçüncü bölüm, çev. Abramowski, 'Die chinesischen Annalen des Möngke', s. 19.

219 T/JG, II, s. 250, 256 (HWC, s. 513, 519).

220 İzzeddin İbn Şeddâd'ın *Târihu'l-meliki'z-Zâhir*'inin kayıp kısmından nakiller için bkz. DMZ, I, s. 497-8, ve II, s. 161-2 (ve bkz. MZDMZ, XVII, s.34); ID, VIII, s. 92-3 ve IAF, 1. Kısım, s. 445. Sonraki yazar olan Karatay el-İzzî el-Haznedârî Altın Orda'nın üçte birlik bir pay aldığını söyler: *Târihu mecmû'u'n-nevâdir* (yaklaşık 1330), eds. Horst Hein

kontrolüne geçmiş gibi görünüyordu. Zira Cüzcanî, Batu'nun Türkistan Müslümanlarını kuşatan himayesinden bahsediyordu. 658/1260'ta Möngke'nin ölümü üzerine Horasan'da ve İran'ın diğer bölgelerinde Berke adına hutbe okunduğunu duydu.²²¹ Bu tarihte Buhara'ya yerleştirilen 16.000 zanaatkârdan 5.000'i Cuçi Ulusu'na aitti; geri kalanın 3.000'i Sorkaktanî'nin mülkiyetindeydi (yani oğlu Arık Böke'nin çünkü kendisi 1252'de ölmüştü) ve 8.000'i de merkez ulusa aitti.²²² Rubruklu Willem 1253'te Orta Asya'dan geçerken Batu'nun yetki alanının sınırlarının Talas'ın uzak doğusuna kadar ulaşmadığını gözlemlemişti. Rahipler Batu'nun yetki alanına girer girmez kağanın halkının hukuki statüsüne kavuşuyordu.²²³ Cuçi iktidarının bu genişlemesinin bedeli, 1257'de yeni bir bölgesel kâtipliğin tesis edilmesi olabilirdi. Kendi yetki alanlarındaki yerleşik halklar için kurulan bu yönetimin başında Möngke'nin Rus *darugacısı*²²⁴ olarak atadığı Kitai vardı ama bu pozisyonu ilk defa duyuyoruz.

Batu'nun sağlığında, Tuluy nesliyle ve Möngke'nin seçiminde faydalı olmuş Cuçi'nin soyundan gelen amcaoğullarıyla temaslar genellikle uyum içerisindeydi. Batu'nun 1255'teki ölümü üzerine yerine Sartak geçti. O da kağanın karargâhından dönerken, kısa bir hükümdarlık süresinin ardından hayatını kaybetti. Cuçi Ulusu'nun liderliği kısa süreliğine Sartak'ın oğlu ya da küçük kardeşi Ulakçı'ya geçti. Ardından yaklaşık 1257'de Batu'nun kardeşi Berke'ye intikal etti.²²⁵ Sartak ve Berke'nin aralarının iyi olduğu söylenemez. Nasturi Hristiyan Sartak'a meyilli Ermeni tarihçiler, Müslüman olan Berke ve kardeşi Berkeçer'i Sartak'ı zehirlemekle suçladılar. Onlara göre Sartak'ın ölümü Möngke ve Hülegü'ye indirilmiş ağır bir darbeydi.²²⁶

ve Muhammed el-Huceyri (Beyrut and Berlin, 2005), s. 126 (= *SMIZO*, I, Arapça metin, s. 70-1. Fakat orada hatalı bir şekilde *IW* olarak tespit edilmiştir). Bu delilin özeti için bkz. Ayalon, 'Great Yäsa ... (B)', s. 174 (fakat Karatay'ın eseri açısından Tizengauzen'in yaptığı hatayı tekrar ederek referans olarak İbn Vassâf'ı verir).

221 *TN*, II, s. 176, 218 (çev. Raverty, s. 1172, 1292-3).

222 Vassâf, s. 51, II. 2-3 (*GW*, I, metin, s. 98, trc., s. 94). Bu pasajın analizi için bkz. *Turkes-tan3*, n. 225 s. 516-17 (= *Sochineniia*, I, n. 1 s. 577-8).

223 *WR*, s. 112/SF, s. 225 (*MFW*, s. 146). Ayrıca krş. B. Akhmedov (gözden geçiren D. Sinor), 'Central Asia under the rule of Chinggis Khan's successors', *HCCA*, IV, 1. Kısım, s. 264 ancak Hucend'deki mülkiyetin buranın eski komutanının oğluna verildiğini bildiren kaynağı, *TJG*, I, s. 73 (*HWC*, s. 94), bunun sadece Batu sarayının iyi niyetiyle (suyûrgâmişi [merhameti]) yapıldığını söyler ancak olayın bağlamı Ögedey'in hükümlüğüdür.

224 *YS*, 3. Bölüm, aktaran Allsen, *Mongol Imperialism*, 103-4. Pasajın tercümesi için bkz. Abramowski, 'Die chinesischen Annalen des Möngke', s. 26.

225 Batu ve Sartak hükümlüklerinin kronolojisine dair bir araştırma için bkz. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, s. 29, 34-44 ve daha kısa bir versiyon için Spuler, *Goldene Horde*, s. 31-3.

226 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 309-10/çev. Khanlarian, s. 226. Vardan Arewelts'i, *Hawak'umn patmut'ean*, tr. Robert W. Thomson, 'The historical compilation of Vardan Arewelc'i', *DOP* 43 (1989), s. 217. Kendisinin kardeşleri tarafından zehirlendiğini ve Hristiyanların onun ölümü üzerine matem tuttuğunu bildirir.

Delhi'ye kadar ulaşan haberlere dayanarak Cüzcânî, Sartak'ın Berke'ye hakaret ettiğini bildirdi ve Sartak'ın erken ölümünü amcasının duasına bağladı (yine de Sartak'ın Möngke'nin adamları tarafından zehirlenebileceğine dair söylentilerden de bahseder).²²⁷ Bu durumda Berke bir şekilde yeğenin ortadan kaldırılması bağlamında gündeme gelmişti. Möngke'nin bu konudaki gerçek hisleri ne olursa olsun, kağanın 1251'de tahta çıkmasında önemli bir rol oynayan Berke, Gürcistan'la ödüllendirilecekti.²²⁸ Ayrıca han ile Tuluy neslinden gelenler arasındaki ilişkilerde de herhangi bir sıkıntı bulunmuyordu. Hatta Reşîdüddîn bu ilişkilerin Berke'nin hükümrânlığının büyük çoğunluğunda müspet kaldığını söyleyecek kadar ileri gider.²²⁹ Bu ilişkiler, Möngke'nin ölümünden sonra İlhanlıların kurulmasıyla Batı Asya'da ortaya çıkan yeni bir gücün tesisinde kötüleştii.

İmparatorluk Birliği

Moğol İmparatorluğu'nun bütünlüğü muhtelif unsurlardan teşekkül etmekteydi. Belki de en önemlisi Cengizli hanedanıydı ve mensuplarının, fetihlerde ve bir dereceye kadar yönetimde payı vardı. İkinci unsur Türk-Moğol aristokrasisidir. Reşîdüddîn'in *Târîhü't-tevârih*'indeki boyların tarihi, sadece aynı boy mensuplarının değil aynı seçkin soydan gelenlerin de impartorluğun her yerine yayıldıklarını ve böylece (Roma İmparatorluğu'nun aristokrat hanedanlarını ya da dokuzuncu veya bu kadar geniş bir alana yayılmamış onuncu yüzyıl Karolenj hâkimiyetindeki Frenk soylu sınıfını anımsatır bir tarzda) gerçek bir kıta üstü yönetim tabakası teşkil ettiklerini açıkça gösterir.²³⁰ Üçüncü unsur *yam* sistemidir. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Ögedey, Çağatay ve Batu posta istasyonlarını birbirine bağlayan mesaj alışverişinde bulunuyorlardı.²³¹ Neredeyse yedi yıl sonra Temür Kağan, İlhanlı Ölceytü'ye kendisinin ve Cengizli düşmanlarının genel bir barış yaptığını bildirdiğinde, artık imparatorluğun dış bölgelerinden kendi topraklarına kadar kervanların ve konvoyların birbirine konaklarla bağlandığını söylemekteydi. Ölceytü 1305'te Fransa Kralı IV. Philip'e güzel haberleri verirken "posta istasyonlarımızı birbirine bağladık" diye yazıyordu.²³²

227 TN, II, s. 217-18 (çev. Raverty, s. 1291).

228 YS, 3. Bölüm, çev. Abramowski, 'Die chinesischen Annalen des Möngke', s. 20.

229 JT, I, s. 736 (SGK, s. 122; CC, s. 255).

230 Örneğin açık bir şekilde Celâyir ve Kongirat (Kongrat) boylarının önde gelen mensuplarının çeşitli ittifakları için: JT, I, s. 67-72, 159-60 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 134-49, 395; CC, s. 28-30, 60). Ayrıca İlhanlı askerî aristokrasisi hakkında bkz. JT, II, s. 975 (DzhT, III, s. 22; CC, s. 340); Wing, *Jalayirids*, s. 39-42.

231 SH, § 279 (çev. De Rachewiltz, s. 215).

232 Vassâf, s. 476, II. 21-23 (GW, IV, s. 212). Antoine Mostaert and Francis Woodman Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhans Arghun et Öljaitü à Philippe le Bel* (Cambridge, MA, 1962), s. 56.

İmparatorluğun bütüncül yapısının sonuncu ve en önemli bileşeni, Cengiz Han'ın tesis ettiğine inanılan "sisteme sonsuz sadakat" anlayışıydı. Reşîdüddîn'in naklettiğine göre Möngke, kardeşi Hülegü'yü Batı Asya'ya gönderirken onu, önemli ya da önemsiz her işte Cengiz Han'ın geleneklerini, *yosununu* ve *yasasını* gözetme konusunda tembihlemişti.²³³ Bunu Möngke'nin mi yoksa kendisinden elli yıl sonra Reşîdüddîn'in mi söylediğinin önemi yoktur. Belki de müellifimiz kağanın böyle yaptığını düşünmüştür. Belirli bir buyruktan bahsetmek için kaynaklarımız sık sık *yasa* terimini kullansa da "Cengiz Han Yasası", hükümdarın talimatlarının bütününden bahsetmek için pratik bir tabir hâline geldi. Özellikle torunlarına birlik olma konusunda yaptığı öğüt (meşhur bir betimlemeye göre eline bir oku alıp kolayca kırmıştı, ardından bir sürü ok alıp kıramamıştı) de bu kapsamdadır.²³⁴ Cüveynî'ye göre bu öğüt, Moğolların faaliyetlerinin ve *yasasının* mihver noktasıdır.²³⁵ Bu aile dayanışması bağlamında Cengiz Han'ın nesli Moğol silahlarının olağanüstü başarısını "Yasa"ya atfeder.²³⁶ Ancak bir sonraki bölümde de göreceğimiz üzere Hülegü'nün eylemleri, imparatorluğun birliğine hizmet etmekten çok uzaktı.

233 *JT*, II, s. 976 (*DzhT*, III, s. 23; *CC*, s. 340).

234 *TJG*, I, s. 30 ve III, s. 67-8 (*HWC*, s. 41-2, 593-4), oklarla alakalı anekdot her iki kaynakta da geçmektedir. *JT*, I, s. 582'de (*CC*, s. 200-1) bu anekdot Cengiz Han'ın sözleri (bilgileri) arasında zikredilir. Ayrıca bkz. *JT*, I, s. 539 ve II, 840-1 (*SGK*, s. 216; *CC*, s. 187, 290); Riccoldo, *Liber peregrinationis*, ed. Kappler, Latince metin, s. 100, 102, 104 (çev. George-Tvrtković, s. 195). *SH*, § 22 (çev. De Rachewiltz, s.5) de bu anekdot Cengiz Han'ın uzak atalarına nisbet edilir, Alan Qo'a: Gießauf, 'Der Traum von der Weltherrschaft', s. 47-8.

235 *TJG*, I, s. 143, medâr-ı kâr-u yasa-yi işân (*HWC*, s. 181-2, değiştirilerek).

236 Bu bölümün 152. dipnotundaki kaynaklara ek olarak bkz. Cengiz Han'ın kendi *biligi*, *JT*, I, s. 582 (*CC*, s. 200-1); İlhan Gazan'ın buyruğu için *JT*, II, s. 1479 (*DzhT*, III, s. 511; *CC*, s. 512); Cengiz Han'ın torunlarının *yasasını* hor gördüğüne dair Dua'nın Çapar'a müracaatı hakkında bkz. Vassâf, s. 452, II. 14-15; Çapar'ın Temür Kağan'a (1303-4) mektubu için: Vassâf, 452, I. s. 20-453. I. s. 1, ve (ok anekdotunu aktararak) Vassâf, 453, II. s. 1-6 (hepsi *GW*, IV, s. 147-8); ayrıca Liu Yingsheng, 'War and peace between the Yuan dynasty and the Chaghadaid khanate (1312-1323)', Amitai and Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others*, s. 354; Michal Biran, 'Diplomacy and chancellery practices in the Chagataid khanate: Some preliminary remarks', *OM* 88 (2008), s. 391-2.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HÜLEGÜ'NÜN SEFERLERİ VE İMPARATORLUĞUN BÖLÜNMESİ

Hülegü'nün Güneybatı Asya Seferleri¹

1252'de Möngke Kağan, Moğollara direnmeye devam eden güçlere karşı yeni seferler düzenledi. Bunun sebebi kısmen, Güyük idaresinde tökezlemeye başlayan genişleme sürecine taze kan sağlamaktı. Fakat bu seferler, aynı zamanda tartışmalı seçimin ve Ögedey ile Çağatay'ın soyundan gelen akrabalarıyla yaşanan çatışmanın ertesinde Möngke'nin iktidarını sağlama alma niyeti de taşıyordu.² Seferleri kardeşlerinden iki tanesi komuta etti. Kubilay ilk defa 1252'de, Dali (modern Yunnan) hükümdarlığına boyun eğdirerek Song İmparatorluğu'nun etrafından dolaşmak ve ardından Song yönetimine savaş açmak için görevlendirildi. Bu girişimin başına 1258'de bizzat kağan geçecekti ve sonraki yıl bir Song kalesini muhasara ederken hayatını kaybetti. Möngke'nin diğer kardeşi Hülegü ise İran'a sevk edildi.

Hülegü'nün seferinin doğrudan hedefi Nizârî İsmailîleri, yani Haşhaşîleri ortadan kaldırmaktı. Ortodoks Müslümanların Mülâhîde dediği bu grup, Elburz Dağları'nda ve Kuhistan'da konuşlanmıştı. Daha önce de gördüğümüz gibi Cengiz Han Harezşah Sultanlığı'na saldırdığında ona bağlılıklarını bildirmişler ve görünüşe göre 1240'larda Moğollarla ortak hareket etmişlerdi. Fakat Cengiz Han'ın sarayına Haşhaşî reisinin bizzat gelmesi gerektiğini talep etmesi üzerine ilişkiler bozulmuştu.³ Akabinde Haşhaşîler, kendilerine saldıran Moğol komutanı "büyük" Çağatay'ı öldürmüşler, Güyük de 1246'da tahta çıkmasının ardından kendisine gelen Haşhaşî Reisi Alâeddin'in elçilerini aşağılayıp sert bir mesajla geri göndermişti.⁴ Doğal olarak Moğollar için İran'ın kuzeyinde, denilenlere

1 Boyle, 'Dynastic and political history', s. 340-52'de anlatısı vardır; Spuler, *Mongolen*, s. 44-53'te ise özet bir şekilde geçer. Hülegü'nün biyografisi için bkz. Reuven Amitai, 'Hulâgu (Hülegü) Khan', *Elr*, XII, s. 554-7.

2 Yorumları için bkz. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 77-9.

3 Hasan Mahmûdî Kâtib, *Dîvân-ı Kâimiyât*, s. 212 (kaside no. 78, beyitler. 2288-9).

4 *TJG*, I, s. 213 (*HWC*, s. 258); Çağatay'ın öldürülmesi için bkz. *JT*, I, s. 75 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 155-6; *CC*, s. 31). Çağatay'ın kendini beğenmişliği konusunda bkz. Hasan Mahmûdî Kâtib, *Dîvân-ı Kâimiyât*, s. 351 (kaside no. 133, beyitler 4003-5). Moğol-Haşhaşî ilişkilerinin faydalı bir araştırması için bkz. J. A. Boyle, 'The Ismâ'îlis and the Mongol

göre zapt edilemez mukavemet noktaları ağı üzerinde konuşlanmış bir gücün mevcudiyeti görmezden gelinemezdi. Hülegü ordusunun keşif kolu olarak komutan Ketboğa Cemâziyelâhir 650/Ağustos 1252'de Haşhaşiler üzerine gönderildi. Kuhistan'ın İsmailî yöneticisini (*muhteşemini*) esir alan Ketboğa, Girdkûh Kalesi'ni muhasara altına aldı ama başarılı olmadı. Ardından Tûn ile Turşîz şehirlerini ele geçirdi.⁵ 1254'te Möngke'nin karargâhını ziyaret eden Rubruklu Willem, Haşhaşilerin Kağan'a yönelik bir suikast planının olduğunu duymuştu.⁶ Bu suikast, Moğol saldırısına karşılık vermek için planlanmış olabilirdi. Fakat bu izlenim, Kazvîn Kadısı Şemseddin'in propagandası da olabilir. Defalarca Moğollardan yardım isteyen Şemseddin, o dönemde Möngke'yi Haşhaşilere karşı kışkırtıyordu. Bize anlatılana göre duygusal bir edayla kağanın huzuruna çıkmış, kıyafetlerinin altına bir zırh giymiş ve saray adabını bu şekilde ihlâl etmesinin gerekçesi olarak İsmailîlerin saldırdığı korkuyu göstermişti.⁷

Ancak Hülegü'nün tek görevi Haşhaşilere boyun eğdirmek değildi. Reşidüddîn'e göre Baycu kısa süre önce Möngke'ye bir rapor gönderip hem İsmailîleri hem de Halife el-Musta'sım'ı şikâyet etmişti. Dolayısıyla Hülegü'nün görevi kapsamında Irak'taki Abbasi topraklarının fethedilmesi de vardı. Musta'sım'a kendi iradesiyle teslim olma şansı verilecekti. Hülegü'nün bir diğer görevi özellikle Şehrezûr'daki Lurluları ve Kürtleri dize getirmektir.⁸ Hülegü'nün İran'ın batısındaki otlaklara gelip buradaki baskıyı azaltmasından önce Baycu ve kuvvetleri Anadolu'ya intikal etme emri almışlardı.⁹ Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvûs, bu yeni göçebe akınına karşı koymaya çalıştıysa da 23 Ramazan 654/15 Ekim 1256'da Aksaray'da mağlup oldu. Grek eyaleti İznik'e kısa süreli bir firarın ardından Keykâvûs, Anadolu'ya dönüp üvey kardeşi Rükneddin Kılıçaslan'la mücadeleye girişti. Fakat uzun vadede her iki sultan da Hülegü'yle barış yapmaya mecbur kaldı.¹⁰ İran'ın güneyinde diğer Moğol birliklerinin düzenledikleri harekâtlardan sadece komutan Ötegü Çına'nın Şebânkâre Kürtlerine karşı yaptığı seferleri biliyoruz. Bu Kürtler, 658'de (1260) liderlerinin savaşta ölmesi üzerine teslim oldular.¹¹

invasion', Seyyid Hüseyin Nasr (ed.), *İsmâ'îlî Contributions to Islamic Culture* (Tahran, 1398/1977), s. 1-22. Daha fazla detay için bkz. May, 'A Mongol-İsmâ'îlî alliance?'

5 JT, II, s. 981 (DzhT, III, s. 27; CC, s. 342), tarih için.

6 WR, 232/SF, s. 286 (MFW, s. 222).

7 JT, II, s. 974 (DzhT, III, s. 20; CC, s. 339). Ayrıca bkz. TN, II, s. 181-2 (çev. Raverty, s. 1189-96). İbnü't-Tiktakâ, s. 40, II. 10-12'deki (çev. Whitting, s. 27) kısa anlatım kadı Şemseddin'in Haşhaşi karargâhlarını yok etmek için kağandan yardım istediği izlenimi vermektedir.

8 JT, II, s. 977 (DzhT, III, s. 23; CC, s. 340). Baycu'nun şikâyetleri için II, s. 973-4 (CC, s. 339). Kürtler için ayrıca bkz. İbnü'l-Amîd, s. 165 (çev. Eddé ve Micheau, s. 98).

9 TJG, III, s. 93-4 (HWC, s. 609).

10 Bu olaylar hakkında bkz. Cahen, *Formation of Turkey*, s. 184-9. Ayrıca May, 'Mongol conquest strategy', s. 28.

11 Vassâf, s. 423-4 (GW, IV, s. 79-80). Daha detaylı bir anlatı için bkz. Şebânkâreî, *Mecmeu'l-ensâb*, ed. Mîr Hâşim Muhaddis (Tahran, 1363 şm./1984), s. 164-6, 167.

Hülegü'nün Orta Asya üzerinden batıya doğru İran'a ilerleyişi, uzun vadeli bir harekâtı ve iki yıldan fazla sürdü. Moğolistan'daki karargâhını 24 Şaban 651'de (19 Ekim 1253) terk etmiş, Ceyhun'u ise ancak 1 Zilhicce 653'te (1 Ocak 1256) geçmişti.¹² 1255-1256 kışı Şebûrgân'da geçirildi.¹³ Kuşkusuz bunun sebebi, havalar ısınmadan önce Elburz'daki Haşhaşi karargâhlarına yapılacak bir saldırının felaketle sonuçlanacağıydı. Gecikmenin lojistikle alakası kısmiydi.¹⁴ Moğol kuvvetlerinin toplam sayısı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz ancak tahminlere göre 150.000 civarındaydı.¹⁵ Fakat önceden oldukça kapsamlı hazırlıklar yapılmıştı ve bu hazırlıklara erzak müsaderesi, Hülegü'nün güzergâhı üzerindeki otlaklara el konulup orduya tahsis edilmesi de dâhildi.¹⁶ Bu sürecin uzamasındaki bir başka sebep Hülegü'nün ordusunun hem Maveraünnehir yolu üzerinde Müslüman askerlerle hem de imparatorluk hanedanının diğer kollarından gelen askerlerle takviye edilmesiydi. Cengiz Han'ın kızı Çeçegen'in oğlu Oyrat reisi Buka Temür, Moğolistan'dan itibaren Hülegü'ye eşlik etmiş olabilir. Fakat Cuçi Ulusu'ndan üç üye; Balağa, Tutar ve Kuli, ayrıca Çağatay'ın soyundan gelen Tegüder, yolda Hülegü kuvvetlerine katıldılar. Üstelik, önceden belirlenmiş birden fazla randevu yüzünden yapılan duraklamalar da Hülegü'nün sefer hızını etkilemişti.

Hülegü'nün ilk istikameti Kuhistan'dı. Burada Tûn şehri isyan etse de güç kullanılarak tekrar ele geçirildi (Rebiülevvel 654/Mart-Nisan 1256). Ardından Hülegü, Kuzey İran'daki başlıca Haşhaşi karargâhlarına yöneldi. Babası Alâeddin'in yerine Haşhaşîlerin başına geçen Rükneddin Hürşâh, Moğol ana ordusuyla karşı karşıya geldi, zaman kazanmak için haftalar süren bir oyalama taktiği uyguladı. Hülegü'ye önce kardeşlerinden birisini, ardından vezirini ve en son da küçük bir çocuğu gönderdi ama Hülegü'nün kalesini terk etme konusunda verdiği emre uymadı. Bununla beraber yumuşak seyreden hava Moğol kuvvetlerinin Rükneddin'in Meymûndiz'deki karargâhına üç yönden girmesini sağladı. Karargâh, Moğolların ağır kuşatma silahlarıyla günlerce dövüldükten sonra Rükneddin ateşkes yapmak zorunda kalsa da kendisinin (yine oyalama taktiğiyle)

12 Verilen tarihler sırasıyla *TJG*, III, s. 96 (*HWC*, s. 611) ve *JT*, II, s. 978, 979 (*DzhT*, III, s. 24, 26; *CC*, s. 341). *Ordosundan ayrılışı hakkında JT* ilk önce II, s. 848'de (*SGK*, s. 223; *CC*, s. 293) Öküz Yılı/1253'ü verir, ardından II, s. 978'de (*DzhT*, III, s. 24; *CC*, s. 341) Leopar Yılı'nın sonbaharını/1254'ü verir. Buna karşın Cüveynî Ceyhun'un geçişi için herhangi bir tarih belirtmez.

13 *TJG*, III, s. 100 (*HWC*, s. 614). *JT*, II, s. 980 (*DzhT*, III, s. 26; *CC*, s. 341).

14 John Masson Smith, Jr, 'Mongol nomadism and Middle Eastern geography: Qışlâqs and tümens', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 40 ve n. 4). Diğer muhtemel sebepler için bkz. aynı yazar, 'Hülegü moves west: High living and heartbreak on the road to Baghdad', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy*, s. 111-34.

15 Bkz. Smith, 'Mongol nomadism', s. 39-40.

16 *TJG*, III, s. 93-4 (*HWC*, s. 608-10). *AM*, s. 24, el konulan şeylerin daha yetkin bir listesini verir. Ona göre toplanan malzemeler büyük tepeler oluşturmuştur.

Hülegü'yle şahsen görüşmesi 29-30 Şevval'i (19-20 Kasım) buldu. Hülegü'nün gayet nazik bir şekilde karşıladığı Rükneddin, diğer kaleleri yok etmek için oralara İsmailî birlikleri sevk etti. Ancak Alamut ve Lambasar'daki (Lamasar ya da Lambesar da deniyordu) garnizonlar bu talimatı yerine getirmediler. Cuçi soyundan gelen Balağa, Alamut üzerine yürüdü ve Hürşâh'ın arabuluculuğuyla burayı teslim aldı. Lambasar ise bir yıl boyunca direndi. Çok fazla faydası kalmayan Hürşâh, kağanın karargâhına gitmek için izin istediye de Möngke'nin emriyle infaz edildi. Bu infaz yolda da yapılmış olabilir, yapılan sonuçsuz bir görüşmenin ardından da. Zira Möngke kendisiyle görüşmeyi reddetmişti. Hürşâh'ın ailesi de dâhil olmak üzere Moğolların elindeki tüm Haşhaşiler öldürüldü.

Cüveynî'nin, Haşhaşilerin (bu grup iddialara göre geçmişteki ve kendi dönemindeki bütün hükümdarların hem Grek hem Frenk hükümdarların korkulu rüyasıydı)¹⁷ yok edilmesi karşısında attığı zafer çılgınlıkları uzun ömürlü olmadı. Efendisi ilhanı methetmek için yaptığı övgüler de boşa çıktı. Girdkûh, Rebiülahir 670(Aralık 1271) başına kadar Abaka'nın hükümrânlığına değin Moğollara direndi. Fars asıllı tarihçimiz Cüveynî'nin göz ardı ettiği bir diğer mesele, Suriye'deki İsmailî karargâhlarına Moğolların hâlâ dokunmamasıydı. Bunlar 668-671(1270-1273) yıllarında Memlûk Sultanı Baybars tarafından düzenlenen bir dizi sefer neticesinde mağlup olana kadar yerlerinde kaldılar. Bundan sonra bile Haşhaşi müritlerinin pek çoğu, Memlûk yönetiminin işine yarayacak yetenekleri olduğunu fark ettiler.¹⁸ Bununla birlikte Moğol kuvvetleri İran'daki İsmailî Devleti'ni etkili bir şekilde ortadan kaldırmışlardı. Bu, ortodoks Müslüman dünyası için coşkuyla karşılanacak bir gelişmeydi.

Hülegü'nün bir sonraki seferine Müslümanların verdiği tepki bu şekilde olmadı. Hülegü, İsmaililere yönelik sefer için halifeden takviye istemişti.¹⁹ İçgüdüleri Halife Musta'sım'a iş birliği yapmayı salık veriyordu fakat vezirlerinin ve emîrlerinin kışkırtmasıyla Hülegü'ye herhangi bir takvi-

17 TJC, III, s. 138-42, 278 (HWC, s. 638-40, 725). Ayrıca bkz. Müstevfi, ZN, II, 1167, II. s. 20-1, ve 1168, I. s. 24 (çev. Ward, II, s. 9, 11). Bu tasvir başka yerde de geçer: ör. Jean de Joinville, *Vie de saint Louis*, § 452, ed. Jacques Monfrin (Paris, 1995), s. 223 ve trc., Caroline Smith, *Joinville and Villehardouin: Chronicles of the Crusades* (Harmondsworth, 2008), s. 257. Ancak burada mesele, IX. Louis'ye giden bir Haşhaşi elçisinin ağzından nakledilir.

18 Suriye kalelerinin ele geçirilmesi hakkında: Peter Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, tr. P. M. Holt (Londra, 1992), s. 201-3. Sonraki dönemin tarihi için: Charles Melville, "Sometimes by the sword, sometimes by the dagger": The role of the Isma'ilis in Mamlûk-Mongol relations in the 8th/14th century', Daftary (ed.), *Mediaeval Isma'ili History and Thought*, s. 247-63; daha genel olarak, Shafique N. Virani, *The Ismailis in the Middle Ages: A History of Survival, a Search for Salvation* (Oxford, 2007).

19 Sonraki iki paragraf için şu eserdeki benzer anlatıları temel aldım: Nasirüddîn Tûsî'nin *Keyfiyyet*'ine ve Reşidüddîn'e tercih ettiğim MTD, ayrıca bkz. JT, II, s. 997 (DzhT, III, s. 41-2; CC, s. 347).

ye kuvvet göndermedi. Bu vezirler ve emîrler Moğol hanedan üyesinin gerçek amacının Bağdat'ı ele geçirmek için olası bir kuşatmaya direnme kapasitesini kırmak olduğunu iddia etmişlerdi. Bağdat son on beş yılda bir dizi tabii felakete maruz kaldığı için halife pek de gıpta edilecek bir pozisyonda bulunmuyordu. Hükümetse askerlerin masraflarını karşılamada güçlük çekiyordu.²⁰ Vezir İbnü'l-Alkamî Hülegü'ye kıymetli hediyeler gönderilmesini tavsiye ettiğinde halife bunun için hazırlıklara başladı ancak Küçük Devâtdâr'ın ve ekibinin yönlendirmesiyle bundan vazgeçti. Bu kimseler veziri düşmana yaranmaya çalışmakla suçluyordu. Sonuç olarak kıymetli hediyeler yerine mütevazı şeyler gönderildi. Hülegü halifeden, veziri, Devâtdâr'ı ya da Komutan Süleyman Şah İbn Bercem'i göndermesini istediğinde, halife evvela üçünün de gitmesini emrettiyse de sonradan fikrini değiştirdi. Çünkü muhtemelen üçü de bu emri reddetmişti. Sonuç olarak elçi olarak daha alt seviyeden görevliler yollandı.²¹

Hülegü daha fazla beklemedi. Baycu ve Suğuncak idaresindeki keşif kuvvetleri Erbil üzerinden, Hülegü ise Hulvân geçidinden ana ordusuyla ilerledi. Devâtdâr, Dicle'yi geçen Baycu ve Suğuncak'ın ilerleyişini durdurmaya teşebbüs ettiğinde ağır bir yenilgi aldı ve adamlarının çoğunu kaybederek şehrin içine çekildi. Hülegü 656 yılı Muharrem ayı ortalarında (1258 Ocak ayında) Bağdat'a girdi. Moğollar şehri yakından muhasaraya başladılar. Doğrudan Hülegü'ye bağlı birlikler kentin doğu tarafında bir sur inşa ederlerken Baycu, Suğuncak ve Buka Temür de batı yönünde bir sur inşasına giriştiler. Nedense geç kalmış halife, Hülegü'yle müzakere etmeye teşebbüs edip vezirini gönderdi ama Hülegü bunu yeterli görmeyip Devâtdâr'ı ve Süleyman Şah'ı da huzuruna çağırdı. Bunlarla beraber gelip gelmeme kararı, Musta'sım'ın kendisine bırakılmıştı. Vezir İbnü'l-Alkamî hariç diğer ikisi öldürüldü. Halifeyle oğulları ve ailesiyle birlikte 3 Saffer'de (10 Şubat) ortaya çıktı. Hemen ardından Bağdat'ın yağmalanması başladı. Musta'sım hazinesini ve haremını Moğollara teslim eder etmez ıskartaya çıktı. Moğollar şehirden çıkıp ilk geceyi beklerken, Hülegü de halife ve oğullarından birini en bilindik yöntemle infaz ettirdi: Keçeye sarılıp ölesiye dövülerek. Aşağı yukarı aynı dönemde halifenin diğer oğlu da Bağdat'ta öldürüldü²²

20 Bkz. Conermann, 'Einnahme Bagdads', s. 58-61. Ayrıca Frank Krämer, 'The fall of Baghdad in 1258: The Mongol conquest and warfare as an example of violence', Krämer et al (eds.), *Historicizing the "Beyond"*, s. 101.

21 Tûsî, *Keyfiyyet-i Vâkıa-yi Bağdâd*, s. 280-1 (çev. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph' içinde, s. 151-3). *MTD*, s. 471-2 (çev. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi', s. 32), küçük detaylarda farklılıklar vardır.

22 Sefere dair bir araştırma için bkz. Hend Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats. Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)* (Berlin, 2000), s 23-32.

Öyle görünüyor ki Hülegü'nün Bağdat'a saldırmasındaki saik tedbir amaçlıydı. Zira Baycu gibi kumandanlar Bağdat'ın kalabalık nüfusunun farkındaydılar ve halifenin muazzam bir ordusunun olduğunu düşünmekteydiler.²³ Fakat bize anlatıldığına göre Hülegü'nün etkilendiği bir başka şey daha vardı. Moğollar, Bağdat şehrine dair entrikaları bulunan düşman silsilesinin son halkasıydılar. Kendilerinden önce hiç kimse bunu başaramamıştı. Her saldırıdan önce mutlaka felaketler patlak veriyordu. Halifeler gerçek siyasi iktidardan yoksun olduklarında dahi kutsal bir dokunulmazlık görüntüsü vermek için çaba sarf ediyorlardı.²⁴ Reşidüddîn'e göre Musta'sım ve emrindekilerinin teslim ol çağrılarına cevap vermesinde bu tema öne çıkıyordu.²⁵ Aynı zamanda rehberlik için çağrıldığında gökbilimci Hüsâmeddin'in ifade ettiği karamsar kehanetinin altında da bu yatıyordu. Fakat kendisinin Şii mevkidaşı Nasîrüddîn Tûsî, daha makul ve ılımlı bir öngöründe bulunmuştu. Kendisine Bağdat'ın alınmasından sonra ne olacağı sorulduğunda sadece şunu söyledi: "Hülegü, halife yerine hükmedecek."²⁶ Vassâf'a göre daha önce de Hülegü ilk defa Bağdat üzerine yürümeye karar verdiğinde Tûsî'ye danışılmıştı ve o yıldızları inceledikten sonra aynı derecede iyimser bir sonuca varmıştı.²⁷ Bu tartışmayı birkaç hafta sonra ortaya çıkacak bir meseleyle ilişkilendirme konusunda Vassâf ve diğer müellifler Reşidüddîn'den ayrılıyorlardı. Bu, nasıl öldürüleceği ya da öldürülüp öldürülmeyeceği meselesiydi.²⁸ Her hâlükârda Abbasilere yapılan saldırının müteakip aşamalarında keskin görüş farklılıkları ortaya çıktı. Bazı yazarların iddia ettiği gibi Hülegü eğer gerçekten korktuysa, ilhanın endişe ettiği şey Mu'tasım'ın kanının dökülmesi yüzünden Tenggeri'nin gücenip gücenmeyeceğiydi. Zira hükümdar şahsiyetleriyle alakalı bu tabu, göçebe halklar arasında uzun zamandır kendine yer edinmişti²⁹ ve halifenin infaz yöntemi de bu doğrultuda belirlenmişti. Bar Hebraeus, Hülegü'nün infaz emrini, kasvet yüklü kehanetleri tersine döndürmenin bir vesilesi olarak verdiğini ima ederken haklı olabilirdi.³⁰

23 *JT*, II, s. 993 (*DzhT*, III, s. 39; *CC*, s. 346).

24 Bu konudaki yorumu için bkz. Alessandro Bausani, 'Religion under the Mongols', *CHI*, V, s. 538-49 (burada s. 538-9).

25 *JT*, II, s. 1003-4, s. 1010 (*DzhT*, III, s. 47-8, 53-4; *CC*, s. 349, 351); ayrıca krş. Tûsî, *Keyfiyet*, s. 284 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph' içinde, s. 155), *MTD*, s. 472 (trc. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi' içinde, s. 33). Meselenin üstü kapalı bir tekrarı için bkz. Kirakos, çev. Bedrosian, s. 316/çev. Khanlarian, s. 229.

26 *JT*, II, s. 1006-7 (*DzhT*, III, s. 50-1; *CC*, s. 350).

27 Vassâf, 30, I, 23-31, I, 1 (*GW*, I, metin, 60, trc., s. 58).

28 Vassâf, 40, II, s. 4-11 (*GW*, I, metin, s. 78-9, trc., s. 76). İbnü't-Tiktakâ, s. 187-90 (çev. Whitting, s. 134-6). *TN*, II, s. 197-8'de (çev. Raverty, s. 1252) meselenin tekrarı vardır.

29 Mehmed Fuad Köprülü, 'La proibizione di versare il sangue nell'esecuzione d'un membro della dinastia presso i Turchi ed i Mongoli', *Scritti in onore Luigi Bonelli* içinde (Naples, 1940 = *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, nuova serie, 1), s. 15-23.

30 *BH*, s. 431.

Beş yüz yılı aşkın bir süredir devam edegelen Abbasi hilafetinin sona ermesi her açıdan bir dönüm noktasıydı ve dönemin çağaşlarıyla sonradan gelenler üzerinde aynı ağır etkiyi yaptı. Mu'tasım'ın devrilmesinin ertesinde, onun katline dair bir hikâye halk arasında yayılıp folklora mâl oldu. Bu hikâyeye göre Hülegü, hazinesiyle beraber halifeyle karşılaştığında ona bu serveti niçin Moğollara direnecek bir ordu için kullanmadığını sormuştu (ya da bir başka versiyonda kendisini ve Bağdat'ı kurtarmak için bu serveti niçin Moğollara vermediğini sormuştu). Ardından halife hazinesiyle beraber (başka bir şey verilmeksizin) bir hücreye atılmış ve dört günde açlıktan ölmüştü. Bu hikâye görünüşe göre Hülegü'yle halife arasında geçen bir diyalogun süslenerek nakledilen bir versiyonudur. Tûsî bunu, Bağdat'ın düşmesini ele aldığı eserinde nakletmiş, ardından Vassâf ve diğer Müslüman müellifler tarafından tekrar edilmişti.³¹ Hristiyan yazarlar da bu hikâyeyi olduğu gibi almaya hazırды. Nitekim Bizans tarihçisi Georgios Pachymeres (ö. yaklaşık 1310), Ermeni tarihçi Aknerli Grigor (yaklaşık: 1313), sürgün Ermeni Prensi Korykoslu Hayton (1307), anonim Surlu Templier (yaklaşık: 1314), Venedikli seyyah Marco Polo (1298), Dominiken misyoner Monte Crucisli Riccoldo (yaklaşık: 1300) ve Aziz Louis'nin biyografisini kaleme alan Jean de Joinville (1309) gibi muhtelif yazarlardan değişik biçimleri geldi.³²

657'de (1259) Hülegü, oğlu Yoşmut komutasında Meyyâfârikîn üzerine asker gönderdi. Buranın Eyyûbî yöneticisi el-Kâmil Muhammed (kendisi 650/1252'de Möngke'ye şahsen tazimde bulunmuştu) Bağdat muhasarası esnasında fikir değiştirmiş ve halifeye takviye göndermeye hazırlanmış fakat geç kalmıştı. Daha sonra Halep Sultanı en-Nâsır Yusuf'la Moğollara karşı ittifak yapmaya çalışsa da başarılı olamadı. Yoşmut, Musul'dan takviye almasına rağmen Rebiülahir 658'e (Nisan 1260) kadar Meyyâfârikîn güçlü bir direniş sergiledi. Bu tarihte Kâmil, cesaretinin bedelini hayatıyla ödedi.³³ Yoşmut'un bir diğer hedefi Mardin'di. Buranın Artuklu

31 Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 290 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph' içinde, s. 159). Vassâf, s. 39, I. 20-40, I. 4 (GW, I, metin, 78, trc., s. 75); eserin bu kısmı 699'da (1300) tamamlandı. Ayrıca bkz. Guy Le Strange, 'The story of the death of the last Abbasid Caliph, from the Vatican MS. of Ibn al-Furât', *JRAS* (1900), s. 293-300.

32 Riccoldo da Montecroce, *Liber peregrinationis*, ed. Kappler, Latince metin, s. 108, s. 110 (trc. George-Tvrtković, s. 197). Hayton, Fransızca metin, s. 169, Latince versiyon, s. 300-1. Pachymeres, I, s. 180. Grigor Aknerli'si, tr. Blake and Frye, s. 333, 335. 'Templar of Tyre', § 351, ed. Laura Minervini, *Cronaca del Templare di Tiro (1243-1314)* (Naples, 2000), s. 288; çev. Paul Crawford, *The 'Templar of Tyre': Part III of the 'Deeds of the Cypriots'* (Aldershot, 2003), s. 149. MP, I, s. 142-3 (çev. Ricci, s. 27; çev. Latham, s. 22). Joinville, *Vie de saint Louis*, §§ 586-7, ed. Monfrin, s. 291-2 (çev. Smith, s. 292). Bkz. Boyle, 'Dynastic and political history', s. 348-9.

33 Olayın en yetkin anlatısı için bkz. AK, eds. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 489-506. Daha fazlası için bkz. Reuven Amitai, 'Im Westen nichts Neues? Re-examining Hülegü's offensive into the Jazira and northern Syria in light of recent research', Krämer et al, (eds.), *Historicizing the "Beyond"*, s. 89-90.

Emîri Said Necmeddin Ilgâzî, Hülegü'ye beklemekten vazgeçip zaman kazanmaya çalışırken Moğollara karşı Nâsır Yusuf'la gizlice ittifak planları yapıyordu. Yoşmut'un kuvvetleri şehre 22 Cemâziyelevvel'de (5 Mayıs) girdiler fakat şehri koruyan hisar, Said ölene kadar ve muhtemelen şartlı teslim olmayı desteklediği için daha önce hapsedtiği oğlu Muzaffer Kara Arslan serbest bırakılıp Mardin'i teslim edene kadar direndi. Bunun üzerine Moğollar geri çekildi (Receb 659/Haziran 1261) ve Muzaffer hükümdarlığını kaybetti.³⁴

Suriye'nin başlıca Eyyûbî lideri ve üç büyük şehri; Halep, Şam ve Humus'u yöneten Sultan Nâsır Yusuf, 642'den (1244) beri Moğollarla temas hâlindeydi. İki yıl sonra Güyük tahta çıkarken orada bir temsilcisi bulundu, Möngke tahta çıktığında da tabiiyetini tekrar etti. Ayrıca Bağdat düştüğünden beri Hülegü'yle mesaj alışverişinde bulunuyordu.³⁵ Ancak Mardin Emîri Said gibi o da Hülegü kapılarına dayanmadan önce kağanın sarayına çıkmayı geciktirdi. İbnü'l-Amîd'e göre Hülegü, Nâsır komutan Baycu'ya her yıl hediye gönderirken kendisine göndermediği için alınmıştı.³⁶ 657'de (1259) Hülegü'nün sabrı taşı. O yıl bizzat Nâsır'ın Cezîre'deki kalelerini zapt etmekle meşgul oldu; özellikle Harrân, er-Ruhâ (Urfa), Sarûc, Kal'atu Ca'ber ve el-Bîre kaleleriyle ilgilendi. Dolayısıyla Eyyûbî sultanı, Fırat'ın doğusundaki bütün mülkiyetini böylelikle kaybetti. Aynı yılın sonuna doğru Hülegü, Suriye'nin kuzeyine intikal etti. Halep'in başında Nâsır'ın amcası el-Muazzam Tûran Şah bulunuyordu. Kendisi Selahaddin Eyyûbî'nin hayatta kalan meşhur oğullarından biriydi. Yedi günlük muhasaranın ardından 9 Safer 658'de (25 Ocak 1260) şehir düştü ve halk kılıçtan geçirildi. Şehrin hisarı Tûran Şah komutasında birkaç gün daha dirense de teslim oldu; Tûran Şah yaşından dolayı serbest bırakıldı.³⁷

34 JT, II, s. 1039-40 (DzhT, III, s. 82; CC, s. 361), Muzaffer'in babasını öldürdüğünü iddia etmektedir. AK, eds. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 566'da Said'in ölümü için iki tarih verilir (Zilhicce 658 ve 16 Safer 659). Ancak hisarın muhasarasının 659'a (1261) kadar devam ettiğini belirtir. Hisarın teslim olmasına dair muhtelif anlatılardan HJ, s. 342-3/372-3'tekini tercih ettim, bu versiyon bana daha tutarlı geldi. Vassâf, s. 49'da (GW, I, metin, s. 95-6, trc., s. 91-2) Said'in sonunda teslim olmayı kabul ettiği ancak Hülegü'nün onu infaz ettirip yerine hapisten çıkardığı Muzaffer'i geçirdiği iddia edilir. IF, III, s. 108'e (no. 2290) göre Muzaffer babasının yazdığı uydurma bir mektup getirdiğinde atanmıştır, mektuba göre babası hasta olduğu için şahsen gelememiştir.

35 Nâsır'ın Moğollarla ilişkisi hakkında özellikle bkz. Denise Aigle, 'Les correspondances adressées par Hülegü au prince ayyoubide al-Malik al-Nâsir Yûsuf. La construction d'un modèle', M.-A. Amir Moezzi, J.-D. Dubois, C. Julien and F. Julien (eds.), *Pensée grecque et sagesse d'Orient. Hommage à Michel Tardieu* (Turnhout, 2009), s. 26-9; 'Hülegü's letters to the last Ayyubid ruler of Syria: The construction of a model' olarak gözden geçirilip yeniden tercüme edildi, Aigle, *Mongol Empire içinde*, s. 199-218 (burada s. 200-3). İbnü'l-Amîd, s. 163 (çev. Eddé ve Micheau, s. 95).

36 Anne-Marie Eddé, *La principauté ayyoubide d'Alep (579/1183-658/1260)* (Stuttgart, 1999), s. 175-80; aynı yazar, 'La prise d'Alep par les Mongols en 658/1260', QSA 5-6 (1987-8), s. 226-40.

X. yüzyıldan beri, müteakip Bizans saldırılarına direnen ve son yıllarda Eyyûbîler tarafından istihkâmları güçlendirilen Halep'in düştüğü haberleri Suriye'nin her yerini teyakkuza geçirdi. Nâsır Yusuf'un terk ettiği Şam sakinleri Moğollara şehrin anahtarlarını teslim etmeyi teklif ettiler. Ketboğa bir muzaffer edasıyla rebîülevvel /mart ayında, iddiaya göre beraberine Küçük Ermenistan Kralı Het'um ve Antakya Prinkepsi VI. Bohemond olduğu hâlde şehre giriş yaptığında (her iki hükümdar Moğollara tâbi olmayı kabul etmişti) Moğollar pek de iyi karşılanmadılar.³⁸ Hama halkı da benzer şekilde vakit kaybetmeden Hülegü'ye tabiiyetlerini bildirdi. Ancak Nâsır'la beraber Birza'da bulunmayan Eyyûbî yöneticisi Mansûr, Nâsır'ı terk etti ve Mısırlılara katıldı. Nâsır, Memlûk hâkimiyetindeki Mısır'a iltica etmesi teklif edildiğinde buna güvenmedi ve Ketboğa'nın eline düşmeden önce birkaç hafta Filistin'de dolaştı. Fakat Eyyûbî hanedan ailesinden bazıları yarı gönüllü yarı gönülsüz bir şekilde Moğollara saldırdı. Nâsır'ın kardeşi ez-Zâhir Gâzî ise teslim olup Serhad komutanı olarak kaldı.³⁹ en-Nâsır tarafından görevinden alınan Humus'un eski Eyyûbî hükümdarı el-Eşref Musa, Hülegü'nün karargâhını ziyaret etti. Bu ziyaret sonrasında hükümdarlığını geri almakla kalmadı, Suriye'deki diğer Müslüman yöneticilerin hepsinden daha öncelikli bir konuma yükseldi. Nâsır'ın el-Bîre'de hapsettiği fakat Moğolların serbest bırakıp Banyas hükümdarlığını kendisine geri verdiği Said Hasan, Moğol kisvesine bürünmenin yanında Hülegü'nün kıdemli eşi Dokuz Hatun'un talebiyle Hristiyan da oldu.⁴⁰ Filistin'in güneyindeki Kerak'ta hükümdar, bir başka kuzen Muğîs Ömer'di. O da 1254 gibi erken bir tarihte Moğollara ittifak teklif etmişti ve Rubruklu Willem Möngeke'nin karargâhını ziyaret ettiğinde onun gönderdiği elçilik heyetiyle karşılaşmıştı.⁴¹ Şimdiyse Hülegü'nün teslim olma talebiyle karşı karşıya olan Muğîs, Moğol komutanına elçilerini gönderiyordu. Bunun karşılığında kendisine el-Halil (Hebron) şehri verildi, Kerak için bir *şihne* atandı. Ancak Muğîs bu süreçte Memlûkların Ketboğa karşısında zafer kazandığını duyunca kuzeye çekildi.⁴² Bununla birlikte bahardaki çekilişi sırasında Hülegü, teknik olarak

38 Louis Pouzet, *Damas au VIIe/XIIIe siècle. Vie et structures religieuses d'une métropole islamique*, 2nd. edn., (Beyrut, 1991), s. 292-4, 330.

39 İbnü'l-Amîd, s. 173 (çev. Eddé ve Micheau, s. 116). AK, eds. Sâmi al-Dahhân, *Liban, Jordanie, Palestine. Topographie historique d'Ibn Şaddâd* (Şam, 1382/1963), s. 63. Moğollarla iş birliği yapan diğer Eyyûbî soyluları için bkz. Reuven Amitai, 'Mongol provincial administration: Syria in 1260 as a case-study', Iris Shagrir, Ronnie Ellenblum and Jonathan Riley-Smith (eds.), *In Laudem Hierosolymitani: Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar* (Aldershot and Burlington, VT, 2007), s. 134-6.

40 İbnü'l-Amîd, s. 175 (çev. Eddé ve Micheau, s. 120). DMZ, II, s. 16-17 (= MZDMZ, XVII, s. 70). Bu din değişikliği için bkz. AK, eds. Dahhân, *Liban, Jordanie, Palestine*, s. 143.

41 WR, s. 164/SF, s. 253 (MFW, s. 184).

42 Reuven Amitai-Preiss, 'Hülegü and the Ayyûbid lord of Transjordan', AEMA 9 (1995-7), s. 5-8. Reuven Amitai, 'A Mongol governor of al-Karak in Jordan? A re-examination of an old document in Mongolian and Arabic', ZAS 36 (2007), s. 263-76, anonim *şihne*

Müslüman Suriye'nin tamamına hâkim olmuştu. Hülegü'nün kendisine teslim olan Eyyûbî hanedan üyelerine yönelik muamelesi, niyetinin hanedanı ortadan kaldırmaktan ziyade onları tâbi hükümdarlar olarak orada bırakmak olduğunu gösteriyordu.⁴³

Halep'in ele geçirilmesini müteakip birkaç hafta içerisinde Hülegü, kuvvetlerinin büyük kısmıyla beraber Suriye'den çekildi. Yeni fethedilen toprakları muhafaza etmek için Ketboğa'yla beraber 10.000 ya da muhtemelen 20.000 kişilik bir ordu bıraktı. Bundan sonraki faaliyetleri tam olarak belli değilse de Reşîdüddîn, 24 Cemâziyelâhîr 658'de (6 Haziran 1260) Ahlat'a geldiğini bildirir. Müellifimize göre Hülegü'nün çekilmesinin bir diğer sebebi, Möngke'nin Çin diyarındaki sefer sırasında (Ağustos, 1259) öldüğüne dair haberlerin kendisine ulaşmasıdır; bu bilgi Memlûk kaynaklarında da geçmektedir.⁴⁴ Kağanın ölümünün ardından geçen birkaç aylık süre, Hülegü'nün Uzak Doğu'daki taht kavgalarından haberdar olduğunu daha da olası kılmaktadır. Bu kavgalar neticesinde kendi kardeşleri Kubilay ve Arık Böke Mayıs ve Eylül/Ekim 1260'ta sırayla rakip kağanlar olarak seçildiler.⁴⁵ Hülegü, Fransa Kralı IX. Louis'ye 1262'de yazdığı bir mektupta ayrılış sebebini erzaklarının ve Suriye otlaklarının tükenmesi ve havaların ısınmasıyla beraber yukarı bölgelerdeki otlaklara intikal etme gerekliliği olarak açıklıyordu.⁴⁶ Bunlar muhtemelen geri çekilmesinin yegâne sebepleri değildi. Memlûklara karşı Frenk iş birliğini garanti etmeyi hedefleyen Hülegü, doğal olarak Uzak Doğu'daki kanlı savaştan ya da artık düşman olduğu Cuçi'nin soyundan gelen amcaoğullarının elindeki Kafkasya'yla olan sınırın güvenlik endişesinden bahsetmiyordu.

Hülegü Suriye'den ayrılmadan önce yeni Memlûk Sultanı Seyfeddin Kutuz'a ültimatom iletmek üzere bir heyet göndermişti.⁴⁷ Her ne kadar Kahire'de tesis edilen bu yönetim, faaliyete geçtiği 1250 yılından beri ciddi

için daha önce yapılan yanlış bir isimlendirmeyi tashih etmektedir. El-Halil (Hebron) için bkz. AK, ed. Dahnân, *Liban, Jordanie, Palestine*, s. 242.

43 Humphreys, *From Saladin*, s. 350-1.

44 JT, II, s. 1027-8 (DzhT, III, s. 70; CC, s. 357). ZF, s. 55 (hatalı bir şekilde Möngke'nin Altay bölgesinde öldüğünü kaydeder) s. 56.

45 Kronoloji için bkz. Morris Rossabi, *Khubilai Khan: His Life and Times* (Berkeley and Los Angeles, CA, 1988; Arık Böke'nin tahta çıkış tarihi olarak haziranı aktarır, YS'de de böyle geçer. Fakat JQ, Arapça metin, s. clxix'te (Rusça trc., s. 123)/*Turkestan*1, I, 137-8'de bu tarihin Şevval 658(Eylül-Ekim 1260) olduğu geçer. Stephen G. Haw, 'The deaths of two Khaghans: A comparison of events in 1242 and 1260', *BSOAS* 76 (2013), s. 367. Benzer bir şekilde Hülegü'nün Suriye'den çekilmesini Möngke'nin ölümünün ardından tırmanan gerilime bağlar.

46 Paul Meyvaert, 'An unknown letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France', *Viator* 11 (1980), s. 258; tr. Malcolm Barber and Keith Bate (eds.), *Letters from the East: Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries* (Farnham and Burlington, VT, 2010), s. 159.

47 Devamındaki bilgiler temelde Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 35-9'a dayanmaktadır.

bir istikrara kavuşmuş sayılamasa da son zamanlarda Moğollardan kaçan askerî unsurların toplanma yeri hâline gelmişti. Bunların önde gelenleri, Hamalı Mansur'un getirdiği Suriyeli askerler, Şehrazûrî Kürtleri ve diğer memlûk gruplarıydı. Bunlar içerisinde Nâsır'ın askerleri ve Rükneddin Baybars el-Bundukdârî komutasındaki Bahrîs birlikleri de vardı. Rükneddin, daha önce Mısır'a kaçıp Nâsır'ın emrine giren fakat sonradan geri dönüp Kutuz'la barış yapan sultanın düşmanıydı. Kendi şaibeli unvanını güçlendirmenin bir aracı olarak zaten direniş politikası güden ve Baybars tarafından kışkırtılan Kutuz, saldırgan bir tavır aldı. Ele geçirdiği Moğol elçilerini infaz ettirip Filistin üzerine bir sefer yapmak için hazırlıklara başladı. 15 Şaban 658'de (26 Temmuz 1260) Kahire'den ayrılan Memlûk ordusu, Kudüs Krallığı'nın başkenti Akka sahiline ulaştı. Vassâf'a göre ordu 12.000 süvariden oluşuyordu.⁴⁸ Ketboğa kuvvetleri tarafından Sidon'da yakın zamanda saldırıya uğrayan Frenkler, sultanın bu manevralarına karşılık olarak Mısır kuvvetlerinin kendi topraklarından güven içerisinde geçmesini sağladı ve onlara erzak temin etti.⁴⁹ 25 Ramazan 658'de (3 Eylül 1260) Galile'deki Ayn Calut yakınlarında Kutuz ve ordusu, Moğollarla çetin bir savaşa girdi. Çatışmanın en hararetli anında Humuslu Eşref'in kendi saflarına geçmesiyle⁵⁰ Memlûk kuvvetleri ciddi bir galibiyet kazandılar. Ketboğa öldürüldü, askerlerinden kaçmayı başaranlar kuzeye, Küçük Ermenistan'a doğru firar ettiler. Banyaslı Said Hasan da ele geçirildi ve dininden çıkıp mürtet olduğu gerekçesiyle idam edildi. Birkaç hafta sonra Kuzey Suriye'ye giren daha küçük bir Moğol birliği de aralık ayında Humus yakınlarında bozguna uğratıldı. Hayatta kalan Eyyûbiler hızlı bir şekilde Kahire'de yönetime el koydular. Memlûklarla Moğollar arasındaki cephe, Fırat boyunca istikrara kavuştu. İronik bir şekilde Kutuz zaferinin tadını çıkaramadan hayatın kaybetti. Mısır'a dönerken Baybars liderliğindeki bir grup memlûk subayı Kutuz'u öldürdü ve yeni Sultan Baybars, Kahire'ye muzaffer bir komutan edasıyla girdi.⁵¹

Hülegü, Uzak Doğu'daki gelişmelerle alakadar olmak için bu mağlubiyetlerin intikamını alamadı. İran ve Irak'ta kendi özerkliğini tesis etme planlarını da gerçekleştiremedi. Önlenemez gibi görünen Moğol ilerleyişini durduracak bir gelişme sayesinde Ayn Calut'taki Memlûk zaferinin önemi sonradan anlaşıldı. Bununla beraber Suriye ve Mısır'daki Müslümanlar, bu galibiyeti, korkunç bir düşman karşısında kazanılan eş ben-

48 Vassâf, s. 47, l. 25 (GW, I, metin, s. 92, trc., s. 89).

49 Akka için bkz. Jackson, 'Crisis', 503.

50 IW, VI, s. 293 (Humus yerine hatalı bir şekilde Hama geçer)/s. 214. Olayların buradaki anlatısı, Eşref'in Memlûk tarihçisi Şârimüddîn Özbek'in anlatısına tercih edilir; Özbek, efendisinin Moğollara verdiği desteği önemsiz göstermeye çalışmaktadır: bkz. Amitai, 'Mongol raids', s. 239-40.

51 Sefer için bkz. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 39-45; sonrası için, aynı çalışma, s. 45-7.

zeri görülmemiş bir zafer olarak görüyorlardı. Ebû Şâme'nin yorumuna göre Moğollar, kendi soydaşları Türkler (ibnâ cinsihim mine't-türk) tarafından bozguna uğratılmışlardı, yani onların gözünde her bir hastalığın kendine özgü devası vardı.⁵² Suriye'deki Frenkler ve onların Batı Avrupa-lı emsalleri bile Kutuz'un zaferini kendi zaferleri gibi görürcesine bu olayı sevinçle karşıladılar.⁵³ Hülegü ise bu mağlubiyetin sonuçları konusunda kendisini kandırmıyordu. Birkaç hafta önce Ketboğa, kendisine esir olarak en-Nâsir Yusuf'u göndermişti. Hülegü onu gayet nazik bir şekilde karşılamış ve bir Moğol vassalı olarak yöneticilik hakkı tanımıştı. Ancak Ayn Calut haberi kendisine ulaştığında bunun bir ikiyezülülük olduğunu düşünüp Nâsir'ı infaz ettirdi. Bu infaz ya kendi karargâhında gerçekleşti-rildi ya da Nâsir Suriye'ye dönerken.⁵⁴

Hülegü Muhaliflerinin Kötü Vaziyetleri

Herkesin aklına pekâlâ şu soru gelebilir: Moğolların düşmanları, özellikle de Hûrşâh ve halife niçin bu şekilde hareket edip felâkete davetiye çıkardılar? Tabii ki Hûrşâh Moğolların her hâlükârda Haşhaşîleri yok edeceğinin farkındaydı⁵⁵ ve en iyi ihtimalle kendisinin ve takipçilerinin hayatını birkaç ay daha uzatabilirdi. Fakat Musta'sım'ın pozisyonu farklıydı. Bize tasvir edildiği kadar akli bir karış havada birisi olabileceği ihtimalini göz ardı edemeyiz. Belki de iş askerî harcamalara gelince cimriydi zira hem düşmanı Hülegü hem Meyyâfârikînlî müttefiki Kâmil sonunda bunu iddia etmişti.⁵⁶ İbnü'l-Kâzerûnî onu devlet işlerini hükümet yetkililerine (*vulâtu'l-emr*) bırakmakla itham etmişti. Bunlar da askerlerin ödemelerini geciktirip sayılarını azaltmıştı. *el-Havâdisü'l-câmia* müellifiyse halifeyi biz-zat orduyu ihmal etmekle ve pek çok askerî ordudan atmakla suçluyordu ve bunlar arasında dilenecek kadar kötü duruma düşenler vardı. Zaten 650'de (1252–1253) çok sayıda asker, maaşları ödenmediği için, Bağdat'ı terk edip Suriye'nin yolunu tutmuştu.⁵⁷ Bununla birlikte Musta'sım, Mo-

52 Ebu Şâme, 208, II. s. 7-10. Doğu Asya göçebelerine genel olarak Türk denmesinden daha önce bahsetmiştik.

53 Jackson, 'Crisis', 506-7; aynı yazar, *Mongols and the West*, s. 121.

54 Hülegü'nün karargâhları için: IW, VI, s. 280/205, s. 311-12/230. Suriye'ye dönüş: JT, II, s. 1033-4 (DzhT, III, s. 76; CC, s. 359). Humphreys, *From Saladin*, s. 357-8, önceki versiyonu takip eder.

55 1254 gibi erken bir tarihte Karakorum'da olan Rubruklı Willem, bunu kağanın emri olduğunu öğrenmişti: WR, s. 232/ SF, s. 287 (MFW, s. 222).

56 Hülegü'nün Suriyeli hükümdarlara mektubu için bkz. Vassâf, s. 43 (GW, I, metin, s. 85, trc., s. 81). Kâmil için: JT, II, s. 1035, derem-u dinâr-perest (DzhT, III, s. 78; CC, s. 360). Ayrıca krş. JT, II, s. 1002-3 (DzhT, III, s. 47; CC, s. 348) ve Vassâf, s. 31, II. 15-17 (GW, I, metin, s. 61, trc., s. 59), vezirin başarılı bir şekilde halifenin pintiliğine direnmesi için.

57 İbnü'l-Kâzerûnî, *Muhtasarü'l-târih*, eds. Mustafa Cevad and Sâlim el-Alûsî (Bağdat, 1390/1970), s. 270. HJ, s. 261/304, s. 319/350. Son pasajın tercümesi için bkz. Gilli-Elewy, *'Al-Havâdîṭ al-ğâmi'a'*, s. 361.

ğollara istediğini verseydi, hanedan, prestijini büyük ölçüde kaybedecekti. Zira kendisi ve maiyeti debdebeli hediyeler göndererek, bulundukları konumun hassasiyetine ihanet etmek istemiyorlardı.⁵⁸ Ayrıca Hülegü'nün gençliği ve deneyimsizliğine dair küçümseyici yorumlarıyla (tabiri caizse ters etki yapmıştı) Bağdat ve Abbasi hanedanının imajını sarsılmaz bir şekilde lanse etmeleri Hülegü'yü korkutup yıldırabilirdi.

Her hâlükârda bu hükümdarların danışma meclislerinin karakterini de göz ardı etmemek gerekir. Hülegü ve emrindekilerinin uğraşmak zorunda olduğu kuvvetler derin ayrılıklara gark olmuşlardı. Mesele sadece görüldüğü gibi Haşhaşîlerin Sünnî-Müslüman komşuları nazarında nefret edilen bir grup olmasından ya da Suriye'nin, Eyyûbî hükümdarları elinde parçalanmasından ibaret değildi. Birlik içerisinde ve kararlılıkla eyleme geçmenin önündeki engellerden biri de hükümdarların danışmanlarının ve yetkililerinin fikir ayrılıklarıydı. Nitekim bir kısmı ne pahasına olursa olsun direnmeyi salık verirken diğerleri teslim olma taraftarıydı. Haşhaşî reisinin maiyeti de bundan farklı değildi, görüş ayrılığı içindelerdi ve çelişkili tavsiyelerde bulunuyorlardı. Nasîruddîn Tûsî ve diğer Müslümanlar Hürşâh'a, Moğollarla uzlaşması için baskı yapıyordu.⁵⁹ Halifenin sarayındaki tavsiyeler de birbirinden oldukça farklıydı. Devâtdâr, daha güçlü bir halifenin⁶⁰ başa geçmesi için Musta'sım'a el çektirmenin yollarını arıyordu. Destekçileri de Vezir Şîî İbnü'l-Alkamî'yi Hülegü'yle gizlice temas içerisinde olmakla suçluyorlardı.⁶¹ Sonuç olarak Musta'sım, rakip hiziplerin tavsiyeleri arasında kalarak defalarca kendi emirlerini feshetmişti. İbnü't-Tiktakâ ise Bağdat'ı Moğollara peşkeş çekme suçlamalarına karşı veziri savunuyordu. Bunun kuru bir Şîî partizanlığı olması ihtimal dâhilindeyse de Moğolların bilinen uygulamalarına dikkat çeken İbnü't-Tiktakâ şunu ortaya koyuyordu: Eğer vezir efendisine ihanet etseydi, Hülegü onu güvensizliği sebebiyle sağ bırakmazdı. Öte yandan şunu da göz ardı etmemek gerekir ki şehrin düşmesinden sadece birkaç hafta sonra, 656 Cemâziyelâhir başında (1258 Haziran başlarında) hayatını kaybeden İbnü'l-Alkamî'ye tam da bu sebepten Bağdat valiliği verilmemişti.⁶²

58 Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 286-7 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph' içinde, s. 157). *MTD*, s. 473 (trc. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi' içinde, s. 34).

59 *JT*, II, s. 985 (*DzhT*, III, s. 31; *CC*, s. 343). Tavsiye için bkz. *JT*, II, s. 988-9 (*DzhT*, III, s. 34; *CC*, s. 344).

60 *JT*, II, s. 995-6 (*DzhT*, III, s. 40-1; *CC*, s. 346).

61 *HJ*, s. 320-1/349 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-Hawâdi' al-gâmi'a' içinde, s. 360).

62 İbnü't-Tiktakâ, s. 457, ll. 8-12 (çev. Whitting, s. 325). İbnü'l-Alkamî'nin akamete uğramış beklentileri için: Vassâf, s. 41, ll. 1-5 (*GW*, I, metin, s. 80, trc., s. 77-8). Ölümü: *HJ*, s. 333/362 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-Hawâdi' al-gâmi'a' içinde, s. 369, burada *müstehtil* kelimesi tercüme edilmemiştir). Vezirin ihaneti hakkında bkz. Conermann, 'Einnahme Bagdads', s. 78-80.

Bu yaklaşım, Nâsır Yusuf'un kararsızlığını anlamamıza yardımcı olacaktır zira kendisinin en etkin danışmanlarından Hekim Zeynüddîn Süleyman el-Hâfîzî, 648–649'da (1251) elçi olarak Möngke'nin sarayında bulunduğundan beri Moğolların amacına sadık kalarak teslim olma taraftarı olmuştu.⁶³ Bununla beraber unutulmaması gereken başka faktörler de vardı. Nâsır'ın askerî kuvvetleri içerisinde yoğun bir etnik rekabet vardı. Ayrıca kendisinin uğraşmak zorunda kaldığı her iki Müslüman hükümdara (kuzeni Keraklı Muğîs ve Memlûk Sultanı Kutuz) duyduğu güven-sizlik, özündeki kararsızlığı iyice arttırmıştı.⁶⁴

Moğolların Güneybatı Asya'daki düşmanları da Moğol ordularının iki yönlü aldığı destekten müzdarıptı. Hülegü ordusu hem Hristiyan Gürcü ve Ermeni kuvvetlerinden (bunlar Bağdat'ın yağmalanmasında hevesle faaliyet gösterdiler) hem de Müslüman birliklerin başında bulunan çeşitli Müslüman hükümdarlardan destek almıştı. *Ahbâr-ı Muğulân*'da bunların bir listesi karşımıza çıkar: Fars'ın Salgurlu Atabeyi Ebu Bekir bin Sa'd, Anadolu Selçukluları'nın iki hükümdarı İzzeddin Keykâvüs ve üvey kardeşi Rükneddin Kılıçarslan; Horasan, Sistân, Mâzenderân, Kirman, Rüstemdâr, Şîrvan melikleri... Irak, Azerbaycan, Arrân ve Luristan melikleri; bunların hepsi askerleriyle beraber Hülegü ordusuna katılmışlardı. Diğerleri de kardeşleri ya da akrabaları komutasında takviye birlikler göndererek destek olmuşlardı.⁶⁵ Örneğin Kirman ve Yezd'den gelen birlikler Horasan'ın Tâlikân bölgesindeki düşük seviyeli İsmailî karargâhlarını muhasara altına alıyorlardı.⁶⁶ Moğolların Irak'taki en önemli müttefiki, Musul Hükümdarı Bedreddin Lü'lü'ydü. Kendisi evvela Bağdat saldırısı için oğlu Salih İsmail komutasında asker göndermişti. Erbil'deki hisarın ele geçirilmesinde de bizzat aktif bir rol oynamıştı.⁶⁷ 657(1259) sonlarında, ilerleyen yaşı sebebiyle şahsen hizmet etmekten muaf tutulmuşsa da Halep harekâtlarına destek için yine Salih komutasında asker göndermesi istenmişti. Hülegü yoldayken Salih'i Diyarbakır'ın (Âmid) güvenliğini sağlamakla görevlendirdi. Bedreddin'in kuvvetleri ayrıca Meyyâfânkin muhasarasına da katılmıştı. Bu aşamada Bedreddin bir nebze kendi çıkarlarının peşindeydi. Nitekim Hem Erbil hem de Diyarbakır kendisinin uzun süredir özlemini duyduğu bölgelerdi ve birkaç yıl önce kısa süreliğine de olsa Diyarbakır'ı işgal etmişti. Fakat her hâlükârda Moğol askerî faaliyetlerine yaptığı katkı, göz ardı edilemeyecek düzeydeydi.⁶⁸

63 TI, XLIX, s. 99. Eddé, *Principauté ayyoubide*, s. 165-6, 477.

64 Nâsır'ın ardarda gelen kararsızlıkları için bkz. Humphreys, *From Saladin*, s. 330, 337, 346-7, 352-3, 356-7; ayrıca Eddé, 'Prise d'Alep', s. 234-6.

65 AM, s. 23-4. Fars atabeyi için ayrıca bkz. TN, II, s. 190 (çev. Raverty, s. 1228-9).

66 TJC, III, s. 119 (HWC, s. 626).

67 Bağdat için: Patton, *Badr al-Din Lu'lu'*, s. 60. Erbil için: JT, II, s. 1021-2 (DzhT, III, s. 64-5; CC, s. 355).

68 JT, II, s. 1025-6, 1036 (DzhT, III, s. 68, 79; CC, s. 357, s. 360). Eddé, *Principauté ayyoubide*, s. 190'a göre kendisi Moğolların en önemli müttefikidir; meselenin arka planı için bkz. Patton, *Badr al-Din Lu'lu'*, s. 61-3.

Hülegü ordusunda tüm bu Müslüman takviye kuvvetlerinin bulunması (bunlar kırk yıl önce Cengiz Han Harezmşahlar üzerine yürüdüğünde kendisine eşlik eden Müslüman sayısından çok daha fazlaydı) Moğolların gücünü arttırıp baş döndürücü bir güç gösterisiyle muhalifleri yıldırma- la sadece Hülegü'nün işini kolaylaştırmıyordu, aynı zamanda Hülegü'ye karşı *cihad* ruhunu canlandırma teşebbüsünün önüne geçerek büyük bir Müslüman topluluğu imajı da veriyordu. Ayrıca Hülegü'nün maiyetindeki yüksek rütbeli Müslümanlar, karşı taraftaki dindaşlarını şartlı teslim olma konusunda ikna ederek bir nevi arabuluculuk görevi de icra ettiler. Örneğin Herat Hükümdarı Şemseddin Muhammed Kurt, 654'te (1256) Kuhistan'ın İsmailî valisini teslim olma konusunda ikna etmişti.⁶⁹ Daha düşük statüdeki Müslümanlar da aynı şekilde düşmanın destekçilerini ayartmak için kullanıldılar. Bu konuda emîrlerden ve şehirlerin önde gelenlerinden pek çok örnekler vardı ve bunlar, "kâfirlerle" kader ortaklığı yapıyorlardı. Bunlardan biri Halep'teki Zeynüddîn el-Hâfîzî'ydi. İster en-Nâsır Yusuf'a duyduğu antipati sebebiyle ister terfi umuduyla olsun, belki de sadece Moğolların yenilmezliği sebebiyle onların yanında saf tutmuştu.⁷⁰ Kayınbabasının Hülegü'ye kapıları açtığı söyleniyordu.⁷¹ Ba'lebek ve Hama'daki diğer Müslüman yetkililer ve bürokratlar da işgalcilerin safına geçtiler.⁷² Tabii ki bu, arabuluculuk yapan herkesin Moğolların işlerini kolaylaştırdığı anlamına gelmiyordu. Halifenin öncü muhafız birliğine komuta eden Kıpçak Subay Karasungur, Hülegü'nün keşif kolu komutanı Harezm kökenli (kendisi gibi Kıpçak) Sultançuk'un ikna çabalarına kulaklarını kapattı.⁷³ Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvûs 657'de (1259) Meyyâfârikîn halkını teslim olmaya ikna edemedi. Bir sonraki yıl Halep'i teslim olmaya ikna etmek için gönderilen Erzurum hükümdarının oğlu da başarı gösteremedi.⁷⁴

Teçhizat Meselesi

Moğol zaferlerinin bir başka sebebi de teçhizat konusundaki üstünlükleriydi. Hülegü'nün beraberinde korkunç muhasara teçhizatı vardı ve bunlar görünüşe göre yıllar önce Cengiz Han kuvvetlerinin kullandıklarından daha gelişmişti. Tabii bu bir yanılgı da olabilir. Zira kaynaklar, Hülegü'nün seferlerinde kullanılan teçhizat hakkında Cengiz Han döneminde kullanılanlardan çok daha fazla bilgi verir. Yine de bazı teçhizat İlhanlı

69 JT, II, s. 983 (DzhT, III, s. 29; CC, s. 342).

70 Liste için bkz. Eddé, *Principauté ayyoubide*, s. 190-1.

71 İbnü'l-Amîd, s. 171 (çev. Eddé ve Micheau, s. 112).

72 Bu konuda kapsamlı bir araştırma için bkz. Amitai, 'Mongol provincial administration', s. 130-4.

73 JT, II, s. 1009-10, ez nesl-i Harezmîyân (DzhT, III, s. 53; krş. trc., CC, s. 351).

74 Meyyâfârikîn: AK, eds. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 501. Halep: IW, VI, s. 268/196; Eddé, *Principauté ayyoubide*, s. 177.

müellifleri üzerinde güçlü bir etki bırakmıştı. Bu müelliflerden ilki *Ahbâr-ı Muğulân* müellifidir ve birbirine bağlanmış üç yaydan oluşan bir arbaletten bahseder. Bunlar bir gezin dörtte üçü çapında (yaklaşık: 70 cm) oklar atabiliyorlardı. Bu silahın birkaç asırdır Çin’de kullanıldığı biliniyordu.⁷⁵ 680’de (1281) Humus’ta gerçekleşmiş muharebeyi anlatan bir Mısır kaynağına göre Moğol ordusunda, dört tanesi tek bir arabaya yüklenebilen benzer makineler bulunuyordu.⁷⁶

75 AM, 22-3. 1 gezin neye karşılık geldiği tam olarak bilinmese de XVII ilâ XIX. yüzyıl İran’ında yaklaşık 95 cm. olduğu tahmin edilmektedir: Walther Hinz, *Islanische Masse und Gewichte* (Leiden, 1955), 62. Çin’deki bu silah için bkz. Franke, ‘Siege and defense’, s. 166; SCC, V, 6. Kısım, s. 188, 192-9 ve şekil 63 (üç oklu bir Tatar yayı tasvir edilmektedir). Raverty, *TN* tercümesi s. 1191’deki notlarında büyük ölçüde AM’yi anımsatan fakat kaynağı belli olmayan uzun bir pasaj nakleder, üstelik sökölüp takılabilen man-cınlara dair bir satır ilave eder. Bu da SCC, V, 6. Kısım, s. 219’da aktarılır. Aslında Raverty’nin kullandığı eser, Ahmed bin Nasrullah Deybulî Tattavî’nin *Târih-i Elîfî* (XVI. yüzyıl sonları) adlı eseridir ve bu konuda AM ya da bir başka ortak kaynağı temel almış olmalıdır. Bkz. BL, IO Islamic ms. 316, fo. 90b.

76 IAF, 2. Kısım, s. 496-7: bunlardan kırk sekiz tanesi Memlûkların eline geçmiştir.

Harita 3: Hillegü Ordularının Seferleri (1255-1260).

Bir diğer müellif, İran'a giderken Hülegü'ye eşlik eden bin kişilik Çinli mancınık operatörü ve neft (daha önce bahsi geçen yakıcı silah) atıcı (*neft-endâzâ*) birliğinden bahseden Cüveynî'dir.⁷⁷ Çinli ustalar *kemân-ı gâv* (öküz yayı) adında muazzam bir Tatar yayı üretmişlerdi ve menzili iddialara göre 750 metre (2500 gam) civarındaydı. Bu silah, Meymündiz'in çabuk teslim olmasını sağlamıştı. Stephen Haw, yaklaşık 1044 yılına ait bir eserde "sekizli öküz yayı"na yapılan bir atıftan bahseder ve bu, Fars asıllı tarihçinin bu terimi kullanmasının sebebinin açıklar.⁷⁸ İsmailî savunmacıların bu atılan oklarla yandığı (sûhte geçtend) açıkça söylendiği için bu makinenin "ateşli oklar" attığını kolaylıkla anlıyoruz.⁷⁹ Tûsî'nin anlatısında geçen "neft kuleleri" (âlât-ı neft) ve Bar Hebraeus'un Arapça kroniğinde geçenler (âlâtü'n-neft), ayrıca Reşîdüddîn ve Vassâf'ın zikrettiği "neft çömlekleri (kavârîr-i neft) hep birden Bağdat seferi bağlamında karşımıza çıkmakta, aynı zamanda bir borudan ateşlenen yakıcı aletlere işaret etmektedir.⁸⁰ Daha önce de gördüğümüz gibi geleneksel olarak Rum Ateşi'ni çağrıştıran neft terimi, yeni olgu barut için de kullanılıyordu ve Moğollar XIII. yüzyılın ortalarından itibaren açık bir şekilde barutu kullanıyorlardı.⁸¹

Hülegü, Müslüman ustaların inşa edip kullandığı mancınıklardan da faydalanıyordu. Bu mancınıklar Cengiz Han dönemindekilere göre daha güçlüydü ve eskiden 250 kişi gerekirken şimdi on-on beş kişilik bir ekiple kullanılabilirdi.⁸² Müslüman operatörlerin kullandığı bu tür

77 TJC, III, s. 92-3 (HWC, s. 608).

78 Haw, 'Mongol Empire', s. 458.

79 TJC, III, s. 128 (HWC, s. 631): Allsen'in 'Circulation of military technology', s. 280'de dediği gibi sadece "büyük mızrak" değildi. Krş. Haw, 'Mongol Empire', s. 458; ayrıca Smith, 'Mongol warfare', s. 322 ve 'Hülegü moves west', s. 126-7, Smith'e göre *gam*, Boyle'un tercih ettiği gibi "adım" anlamında olamazdı: yaklaşık 750 metrelik bir menzile bu anlamda olası değildir. Ancak SCC, V, 6. Kısım, s. 177, not k'da bu benimsenmiştir. "Ateşli oklar" için bkz. Wang, 'On the invention', s. 165-7 ve SCC, V, 7. Kısım, s. 147-58.

80 Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 289 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph' içinde, s. 158). MTD, s. 473 (trc. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi', s. 33). JT, II, d. 1013 (DzhT, III, d. 57; CC, d. 353). Vassâf, s. 35, II. 23-24 (GW, I, metin, s. 70, trc., s. 67).

81 Bkz. İqtidar Alam Khan, 'The coming of gunpowder to the Islamic world and India: Spotlight on the role of the Mongols', *JAH* 30 (1996), s. 35-9; Allsen, 'Circulation of military technology', s. 281-2; Haw, 'Mongol Empire', s. 457-8. Şu kaynaklardaki bilgiler beni ikna etmedi: Kate Raphael, 'Mongol siege warfare on the banks of the Euphrates and the question of gunpowder (1260-1312)', *JRAS*, 3rd series, 19 (2009), s. 358-64; aynı yazar, *Muslim Fortresses in the Levant: Between Crusaders and Mongols* (Londra and New York, 2011), 59-61 ya da aksini iddia eden May, *Mongol Conquests*, s. 146-8. Maalesef Hsiao, *Military Establishment*, s. 133, n. 79, yanlış yönlendirici ateşli silah (*firearm*) terimini kullanmaktadır.

82 Smith, 'Hülegü moves west', s. 125-6. SCC, V, 6. Kısım, s. 187, not a, Arapça mancınık kelimesinin her zaman "trebuchet"nin karşılığı olduğunu söylemekle yanılıyor olabilir.

makineler ilk defa 1272-1273'te Xiangyang'da Song'a karşı kullanıldı.⁸³ Reşidüddîn'in *Câmiu't-tevârih*'inin XIV. yüzyıldan kalma Edinburgh nüshasında bulunan tasvirlerin (ikinci ve üçüncü levhalar) gücü konusunda çıkarım yapan Profesör Smith, Müslüman mancınığının Çinlilerinkinden daha ileri olduğunu zira ahşap yerine demir dingil ve dingil yuvalarının kullanıldığını öne sürmüştür.⁸⁴ Bağdat'ın düşmesine dair *Ahbâr*'da geçen özet bir anlatı, halife ve ekibinin, Moğol mancınıklarının 100 ilâ 500 *man* ağırlığındaki taşları fırlatma kapasitesi nedeniyle anlaşma yolları aradığını ifade eder (83,33 kg ilâ 416,66 kg gibi yüksek rakamlar muhtemelen mübalağa içermektedir).⁸⁵ *Ahbâr*'ın anlatısına benzer tarzda XVI. yüzyıl eseri *Târîh-i Elfi*, Hülegü'nün muhasara silahlarını anlatan bir pasajda mancınıkların sökülüp takılabilen beş ya da yedi bölümden oluştuğunu zikreder.⁸⁶ Bu silahların Yakın Doğu mu yoksa Çin menşeli mi olduğunu bilemiyoruz. Bedreddin Lü'lü, Meyyâfârîkîn kuşatması için Yoşmut'a mancınık tedarik etmişti. Ayrıca Mardin'de kullanılan yüz mancınıktan bir kısmı Moğolların Müslüman tebaasından geliyordu.⁸⁷ Burada net olan şey Moğolların ağır silahlarının halifeninkinden üstün olmasıydı. Ancak yerel tarihçi İbnü'l-Kâzerûnî, Hülegü'nün mancınıklarını müphem ve klasik ifadelerle geçiştirmiş ve Bağdat surlarına kurulanları menzil ve isabet açısından hatalı ve kullanışsız olarak nitelemiştir.⁸⁸ Bu eşitsizlik bize Moğolların hem Çin hem de İslâm dünyasının en iyi muhasara teknolojilerine eriştiklerini gösterir.

83 Bkz. SCC, V, 6. Kısım, s. 220-1; Rossabi, *Khubilai Khan*, s. 86.

84 Smith, 'Mongol warfare', s. 320; 'Hülegü moves west', s. 126, n. 75. Tasvir: EUL ms. Or. 20, fo. 124b; David Talbot Rice and Basil Gray, *The Illustrations to the 'World History' of Rashîd al-Dîn* (Edinburgh, 1976), s. 146 (no. 54). Anakronistik bir şekilde Gazneli Mahmud'un 1003'te Zerençe'e saldırısı portre edilmiştir.

85 AM, 32. XIII. yüzyıl İran'ında 260 dirheme (bir kilogramın altıda beşi) karşılık gelen *man* için bkz. Hinz, s. 18. Müslüman bir zanaatkârın ürettiği ve 1272 Xiangyang muhasarasında kullanılan mancınıktan fırlatılan 89.4 kilogram ağırlığındaki taşla karşılaştırınız: YS, 203. Bölüm, aktaran: Allsen, 'Circulation of military technology', s. 271. Ağırlıklar ve menziller için bkz. SCC, V, 6. Kısım, s. 187, s. 204. Modern deneyler göstermiştir ki 10 ton karşı ağırlığı olan bir mancınık 100-150 kg'lık bir cismi yaklaşık 150 metreye kadar fırlatabilmektedir: Christopher Marshall, *Warfare in the Latin East, 1192-1291* (Cambridge, 1992), s. 213.

86 Tattavî, *Târîh-i Elfi*, BL ms. IO Islamic 316, fo. 90b; Needham, SCC içinde, V, 6. Kısım, s. 219, not e, bu delili "Çin mancınıklarının kompozit yapısına dair bağımsız bir kaynaktan ilginç bir teyit" olarak görmektedir. Krş. AM, 23, II. s. 7-8, burada bir satır atlanmış olabilir.

87 Musul'dan gelen mancınık için JT, II, s. 1036 (*DzhT*, III, s. 79; CC, s. 360). 100 sayısı için: AK, eds. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 565 (Bodleian ms. Marsh 333, fo. 136b'deki mie'yi [100] yanlışlıkla sitteli [6] okumuştur). JT'nin EUL nüshasında bulunan ve mancınıkları tanımlayan iki çizim (Levha 2 ve 3) mancınık operatörlerini Müslüman olarak, izleyenleri Moğol olarak tasvir etmektedir.

88 İbnü'l-Kâzerûnî, s. 272, fe lem yesîbü fî ramîhim şeyen ve lâ te'adâhüm hacir ve bata-latu'r-râdât ve ğayruhâ. Ayrıca krş. HJ, s. 325/355, lem tesihha ve lâ hasala bihâ intifâ (trc. Gilli-Elewy, 'Al-İlâwâdi'l-ğâmi'a' içinde, s. 365, 'hatalı ve kullanışsız').

Hülegü'nün Görevleri

Tomas Allsen, Möngke'nin İran ve Çin'de yeni bir bölgesel hanlık tesis ettiğinden ve Güneybatı Asya'da "yeni bir imtiyaz" verdiğinden bahseder. Böylece Hülegü, Kubilay'ın Çin'de sahip olduğu gibi hükmetme yetkileriyle donanmıştır.⁸⁹ Hem Allsen hem de Jean Aubin birbirinden bağımsız olarak, Hülegü batıya doğru sefere çıkacağında Möngke'nin İran topraklarında yeni düzenlemeler yaptığını öne sürmüştür. Bu yazarlara göre hükümdarlık Hülegü'ye geçmiş ve Altın Orda Hanı'nın bölgenin işlerine daha fazla müdahale etmesinin önü alınmıştır. (1) Möngke gerçekten kardeşinin Güneybatı Asya'da yeni bir ulus tesis edip yönetmesini mi istiyordu yoksa bu bölgeyi merkez ulusun (kol-un ulus) kontrolüne sokmaktan fazlasını mı planlıyordu? (2) Yoksa her iki ihtimal üzerinden, bölgede o döneme kadar yapılan düzenlemelerin yerine yenilerini getirmek için akrabalarının ve özellikle Cuçi'nin soyundan gelenlerin rızasını mı almaya çalışıyordu?

Möngke'nin iktidarı döneminde Hülegü'nün statüsü belirsizdir. 658(1260) yılında ilk defa onun ismiyle bağlantılı olarak İlhanlı toprakları denecek bölgede basılan paralarda "İl-han" unvanı karşımıza çıktı ancak bir önceki yıl da bu unvanın kullanıldığına dair deliller vardı. Her ne olursa olsun bunun Möngke'nin onayıyla olup olmadığını bilmiyoruz.⁹⁰ Unvanın anlamı üzerinde de uzun tartışmalar yapıldı.⁹¹ Bu unvanın Çincedeki "devletin reisi" anlamına gelen *guowang*'a (bunu ilk defa Cengiz Han'ın kuzey Çin'deki ilk valisi Mukali kullanmıştı) karşılık gelmesi mantıklıdır ve sonuçta "hükümdar naibi" anlamına gelmektedir.⁹² Fakat en ikna edici açıklamayı Profesör Erdal yapmıştır: İlk unsur, yani "İl" (Moğolca el/il kelimesinin ifade ettiği gibi) "barışçıl/tâbi" han anlamına gelmez. Daha ziyade Türkçe unvan *iligden* (VI. yüzyılda bir Türk hükümdarı bu unvanı almış, ardından pek çok Karahanlı hükümdar da bunu kullanmıştı) türemiştir. Dolayısıyla Hülegü'nün benimsediği şekliyle "hükümdar" anlamına gelmektedir.⁹³ Bu yoruma üç farklı destek sağlanabilir. Bir

89 Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 47-8; 'Sharing out the empire', s. 173, 175. Ayrıca krş. aynı yazar, 'Rise of the Mongolian empire', s. 407-8.

90 Nitzan Amitai-Preiss and Reuven Amitai-Preiss, 'Two notes on the protocol on Hülegü's coinage', *Israel Numismatic Journal* 10 (1988-9), s. 117-28. Reuven Amitai-Preiss, 'Evidence for the early use of the title ilkhân among the Mongols', *JRAS*, 3rd series, 1 (1991), 354-61. Fakat Kolbas, *Mongols in Iran*, s. 172-4 ve s. 189'daki n. 168'e göre bu unvan 664'teki (1265-6) Abaka yönetimine kadar madeni paralarda kullanılmayacaktı.

91 *TMEN*, II, s. 207-9 (no. 657).

92 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 21-2.

93 Marcel Erdal, 'Die türkisch-mongolischen Titel Elĥan und Elĥi', Barbara Kellner-Heineke (ed.), *Altaica Berolinensia: The Concept of Sovereignty in the Altaic World. PIAC, 34th Meeting, Berlin 21-26 July, 1991* (Wiesbaden, 1993), s. 82-94. Hodong Kim, 'The unity of the Mongol empire and continental exchanges over Eurasia', *JCES* 1 (2009), s. 31-2. İl-han unvanının sadece yurt-içinde kullanıldığını zira sadece (Uygurların aksine) Arapça-Farça basılan paralarda görüldüğünü öne sürer.

tanesi, Ölceytü (1305) ve Ebû Saîd (1320) tarafından kullanılan bir mühürde, Çince *zhenning huangdi* (hakiki yetkisi olan imparator) unvanının karşımıza çıkmasıdır.⁹⁴ Muhtemelen Yuan'ın vermesinden ziyade yerel kökene sahip bu unvan, ilhanın türetme stiline karşılık gelmektedir. İkinciye İlhan unvanının bazen Cuçi Ulusu hanları için kullanılmasıdır.⁹⁵ Üçüncü olarak, İbnü'l-Fuâtî'nin biyografik sözlüğünün iki defa Cengiz Han için İlhan unvanını kullanmasıdır.⁹⁶ Bu bağlamda tabiiyet fikri tamamen alakasızdır.

Kaynaklar Hülegü'nün görevleri hakkında bize ne söylemektedir? Möngke'nin onu yeni ulusun başına getirdiğine dair oldukça az işaret vardır. Hülegü zamanında yazan, dönemin çağdaşı Cüveynî bile bize Möngke'nin kardeşinde hükümdarlık alâmetleri gördüğünü ve faaliyetlerinde fetih havası sezdiğini, bu yüzden onu batı topraklarını kontrol altına almakla görevlendirdiğini anlatır.⁹⁷ *Havâdisü'l-câmia* da benzer şekilde kağanın Hülegü'ye Maveraünnehir'e ve oraya komşu bölgelere sevk ettiğini söylemekle yetinir.⁹⁸ Her ne kadar Cüzcânî Möngke'nin Hülegü'ye İran ve Acem yönetimini emanet ettiğini iddia etse de bu dönemde Delhi'ye giden haberler oldukça yanıltıcıdır (örneğin birinde Hülegü'nün öldüğü zikredilir).⁹⁹ Beydâvî, 1295 sonrasında kalma tarihinin (fakat ilk defa yirmi yıl öncesinde telif edildiğini söyleyebiliriz) düzeltilmiş ikinci baskısında, Möngke'nin Hülegü'ye Ceyhun'un batı topraklarını, yani İran'ı verdiğini anlatır.¹⁰⁰ Sonraki yazarlar İlhanlıların aşağı yukarı yetmiş yıl ayakta kaldığını yazarken aynı şekilde fikir ayrılığı içindedir. Sadece Şebânkârî, Möngke'nin batı topraklarını Hülegü'ye verdiğine dair ifadeye sadık kalmıştır. Fakat ileride göreceğimiz gibi bu toprakların babaları Tuluy'un mülkü olduğuna dair imkân dışı ifadeyle kendi şahitliğini baltalamakta-

94 Antoine Mostaert and Francis Woodman Cleaves, 'Trois documents mongols des archives secrètes vaticanes', *HJAS* 15 (1952), s. 484-5. Bu referansı ve tam çevirisini Profesör Hodong Kim'e borçluyum. Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki Allsen, *Culture and Conquest*, s. 37'de bu tercümeyle karşı çıkar çünkü mühürde *bae* (Wade-Giles: *pao*) karakteri vardır ve bu da sadece Çin'de üretildiği anlamına gelir.

95 *JT*, I, s. 746, iki defa (SGK, s. 128; CC, s. 258). Kim, 'Unity of the Mongol empire', s. 31.

96 *IF*, III, s. 319-20 (no. 2697); DeWeese, 'Cultural transmission', s. 18. Amitai-Preiss, 'Evidence', s. 360 ve n. 36 bu unvanı (iki defa) Cuçi Ulusu Hanı Tokta'yla alakalı olarak kullandığı için şüpheyle yaklaşır: bkz. *JT*, I, s. 746 (SGK, s. 128; CC, s. 258).

97 *TJG*, III, s. 90 (*HWC*, s. 607).

98 *HJ*, s. 267/311.

99 Möngke'nin verdikleri için: *TN*, II, s. 188, 189 (çev. Raverty, s. 1215, 1226). Hülegü'nün ölümü için: *TN*, II, s. 204 (çev. Raverty, s. 1276-8). Diğer hatalı bilgiler: maktul halifenin memlükleri tarafından Bağdat'ta vezirin suikaste uğraması ve Hristiyanların katledilmesi, *TN*, II, s. 199-200 (çev. Raverty, s. 1260-1); vezirin Hülegü tarafından infazı, *TN*, II, s. 200 (çev. Raverty, s. 1261).

100 *NT*, 2nd recession, ed. and tr., Melville, 'From Adam to Abaqa ... (Part II)', metin, s. 52 (trc., 58). Metinde *memâlik-i Gazneyn-u Ceyhûn ki İrân-zemîn hânend bedû tefvîz kerd* şeklinde geçer ki kanaatimce *Gazne* bu cümleye yanlışlıkla girmiştir. Orijinal metindeki ifadenin *garbî* olması daha makuldür.

dır.¹⁰¹ Benâketi sadece Hülegü'nün bu bölgeleri fethetmeye gönderildiğini söyler; *Târih-i Güzîde*'sinde ve *Zafer-nâme*'sinde Hamdullah Müstevfi de aynısını yapar.¹⁰² *Zafer-nâme*'nin ilerleyen sayfalarında Müstevfi, çarpıcı bir şekilde bir İlhanlı noyanının ağzından şu kayda değer ifadeleri nakleder: Möngke Hülegü'yü batıya sevk ettiğinde, bunu İran'ı yönetmesi için değil askerî bir sefere komuta etmesi için yapmıştır.¹⁰³ Dolayısıyla kaynakların ağız birliği ettikleri söylenemez.

Üniter imparatorluğun rakip hanlıklara bölünmesinden kırk yıl sonra eser veren ve Tuluy nesline sadakati açıkça görülen Cüveynî'nin delilini incelemek gerekir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir: Cüveynî, Tuluy neslinden gelenler tarafından himaye edilmiştir: İlhanlar, bunların Uzak Doğu'daki kuzenleri ve müttefikleri, Kubilay ve Temür kağanlardır. Daha önce de gördüğümüz gibi kendisi, Cengiz Han'ın, dördüncü oğluna askerlerin çoğunu tahsis ettiğini vurgulayarak imparatorluk payesinin Tuluy neslinden gelenlere transferine inandırıcı olmayan bir şekilde zemin hazırlamaya çalışmaktadır. Möngke'nin, kontrol altına almaları ve muhafaza etmeleri için kardeşlerine dört bir taraftan toprak tahsis etmesini anlatırken haklıdır. Kağan, Kubilay'ı doğu bölgelerine gönderdikten sonra Hülegü'yü "Batı ülkeleri İran, Suriye, Mısır, Rûm ve Ermenistan'la cihat için" (aslında bu ifade bu toprakların yönetiminin verildiği anlamına gelmemektedir) görevlendirmiştir (*muayyen gerdanîd*). Bu şekilde iki hanedan üyesi, Möngke'nin sağ ve sol kanatlarını oluşturmaktadır.¹⁰⁴ *Câ-miu't-tevârih*'in başka yerlerinde geçen diğer ifadeler daha alelade bilgilerdir. Hülegü'nün emrine seçilip verilen askerlerin onun şahsî mülkiyetine (*inçü*) girdiğini, bu askerlerle İran'a gelip yerleştiğini (*mütemekkin binişined*); burayı fetheder etmez ülkenin ve askerlerin ona ve soyundan gelenlere ait olduğunu okuyoruz.¹⁰⁵ Reşîdüddîn İran'a daha önce *tamma* olarak sevk edilen bütün askerlerin Hülegü'ye verildiğini defalarca anlatır. Bunların içerisine sırasıyla Çormagun ve Baycu'nun komuta ettiği askerleri ve Dayır, Mönggedü ve (daha sonra) Salı Noyan'ın emrinde Afganistan ve Hindistan sınırlarına gönderilen askerleri de katar (daha sonra bu askerlerin hepsinin doğal olarak kendi efendisi Gazan'a geçtiğini ifade eder).¹⁰⁶

101 Şebânkârei, s. 259; daha kısa bir şekilde s. 260.

102 Benâketi, s. 413-14. *TC*, s. 587-8 (s. 589'da daha spesifik bir şekilde Hülegü'nün İsmailîleri bastırmaya gönderildiğini söyler); Müstevfi, *ZN*, II, s. 1170-1 (çev. Ward, II, s. 14-17).

103 Müstevfi, *ZN*, II, s. 1293, l. 26, *Hülâgû-râ sûi-yi İran-zemîn be-ceng-u be-leşşer firistâde bûd - ne şâhi-yi İrân bedû dâde bûd* (çev. Ward, II, 272), söylendiğine göre Noyan *Yula Temür tarafından 1284'te İlhan Tegüder'e hitaben yapılan uzun bir konuşmadan.

104 *JT*, II, s. 974 (*DzhT*, III, s. 20-1); krş. trc. CC içinde, s. 340, bu kaynak, Allsen, 'Sharing out the empire', s. 174'te olduğu gibi ('Hülegü'ye Batı topraklarını tahsis etti ...'), anlamı epey esnetmektedir. Fakat *JT*, II, s. 901 (*SGK*, s. 274; CC, s. 311), açık bir şekilde Möngke'nin Kubilay'a "o hükümdarlığı" (yani Çin'i) verdiğini zikreder.

105 *JT*, I, s. 615 (krş. CC, s. 214).

Tüm bunlar, Hülegü'nün yeni bir ulusun hükümdarı olarak atanmasını destekler mahiyette görünebilir. Ancak şahitlerden Tuluy kolu yanlısı Cüveynî bile, Hülegü'nün statüsüyle ilgili net olmaktan uzaktır. Bir başka yerde Hülegü'nün görevlendirilmesini ilginç bir şekilde dikkatli terimlerle açıklar:

Her ne kadar Möngke Kağan içinden (der hâtır) Hülegü'nün kendisine verilen askerlerle daimî olarak İran'a yerleşip orada hüküm sürmesini planlamasına ve kararlaştrmasına rağmen bu hükümdarlığı, tıpkı şimdi olduğu gibi ona ve ailesine bahşetmeye niyetlense bile, halka açık bir şekilde (zâhiren) ona bu görevleri tamamladıktan sonra ana yurduna dönmesini emretmişti.¹⁰⁷

Bu ifade beraberinde büyük bir soru getirmektedir: Neden kağanın kamuya açık talimatlarıyla hususi niyeti arasında bir çelişki vardır? Reşîdüddîn'un burada kullandığı kelimeler, bize anlatısının başka yerlerinde inandırmak istediği kadar bu durumun net olmadığını göstermektedir.

İbn Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-ıbsâr*'ına dönecek olursak, İlhanlıların ortaya çıkışıyla alakalı farklı bir bakış açısıyla karşılaşırız. Ömerî'nin bize naklettiği kadarıyla diğer Moğol hanlarına göre Cengiz Han, topraklarını oğulları arasında paylaştırdığında ne Hülegü ne de babası Tuluy hiçbir şey almamıştı (lem yemelleke Tûlî velâ Hülâkû veleduhû).¹⁰⁸ Hülegü'nün ailesi ne Cengiz Han'ın ne de onun haleflerinin elinden yöneticilik (el-mülk) almamış, bunu zaman içerisinde ve güç kullanarak elde etmişlerdi (bi'l-yed ve'l-udvân ve mutâvile'l-eyyâm).¹⁰⁹ Hülegü ilk başta kardeşi Möngke'nin temsilcisiydi (mendûb). Bununla birlikte Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra yerleşik hayata geçti, isyan etti ve özerkliğini ilan etti (temekkene ve asâ ve istekalle bi-nefsihî).¹¹⁰

İbn Fazlullah el-Ömerî, hâliyle 723(1323) yılına kadar Hülegü ve hanedanı arasında çatışmaların yaşandığı bir yönetim altında eser veriyordu. Bu yönetim, ayrıca Hülegü'nün Altın Orda'daki düşmanlarıyla da diplomatik temas hâlindeydi. Dolayısıyla Ömerî'nin sahip olduğu bakış açısı, tamamen farklı bir önyargı ekseninde, Reşîdüddîn'in zıt kutbunda oldu. Ancak bizim için önemli olan bir başka şey de her bir durumda Ömerî'nin bilgi kaynağının bir Memlûk yetkilisi ya da Cuçi elçisi değil, Moğol İran'ından gelen bir göçebe olmasıydı: 725'ten (1324-1335) beri Şam'da ikamet eden bilgin Şeyh Şemseddin el-İsfahânî. Bir başka haber kayna-

106 JT, I, s. 87-8, 615-16; II, s. 975 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 188-9; III, s. 21-2, bu referansların birincisi ve üçüncüsü için; CC, s. 35, s. 214, 340).

107 JT, II, s. 977 (DzhT, III, s. 24; benim tercümem, krş. CC, s. 340-1).

108 MA, III, s. 69 (Lech, Arapça metin, 1, II. s. 16-17, Almanca trc., s. 91); Tuluy daha önce geçmişti.

109 MA III, s. 81 (Lech, Arapça metin, 20, II. 2-3, Almanca trc., s. 103-4).

110 MA, III, s. 69 (Lech, Arapça metin, 2, II. s. 1 ve 5, Almanca trc., s. 91).

ğı, İlhan Ebû Saîd'in hizmetinde bulunan bir bilgin şeklinde vafettiği Nizâmeddin Ebû'l-Fedâil Yahyâ et-Tayyârî'dir. O da Bağdat'tan Kahire'ye 738'de (1337) gelmişti.¹¹¹

Cuçi'nin Soyundan Gelenlerle Bağları Koparma ve İlhanlıların Kuruluşu

Artık Hüleğü'nün faaliyetlerini; Irak fethinin, Suriye'nin kısmen ele geçirilmesinin, ağabeyi kağanın ölümünün ve Cuçi'nin ahfadiyla patlak veren çatışmanın ertesinde değerlendirmemiz gerekir. Devam etmeden önce önemli bir noktaya dikkat çekmekte fayda görüyoruz. Hem Cüz-cânî'ye hem de Ömerî'ye göre İslâm'a girmesinden beri Altın Orda Hanı Berke halifeyle yazışıp hediyeleşiyordu.¹¹² Cüz-cânî ve sonraki Memlûk yazarlarının da iddia ettiği gibi Musta'sım'ın infazının, Berke ile Hüle-gü'nün arasını açması muhtemeldi.¹¹³ Yine de Berke'nin, kuzeninin Ab-basi hanedanına yönelik eylemine öfkelenip harekete geçmesi için tam üç yıl geçti. Ancak aralarındaki çatışmanın temel nedeni bu gelişme değil,¹¹⁴ Hüleğü'nün ordusundaki Cuçi'nin soyundan gelen komutanlara ve bun-ların emrindeki askerlere yönelik şiddetli saldırısıydı.

İran'daki Cuçi torunu komutanların kaderine eserinde üç farklı yer-de değinen Reşîdüddîn, bu mesele hususunda yine oldukça çekingendir. Möngke'nin ölümünün ve Hüleğü'yle akrabaları arasındaki düşmanlığın Hüleğü'ye Ayn Calut'ta intikam almaktan başka çare bırakmadığını aktar-dıktan sonra, yaklaşık olarak bu dönemde Balağa'nın bir ziyafet esnasında öldüğünü iddia eder. Bunun üzerine Tutar, sihir ve ihanet suçlamalarıyla tutuklandı, suçlu bulundu ve cezalandırılması için Berke'ye gönderildi. Berke de Cengiz Han yasasına bağlı kalarak suçluyu Hüleğü'ye geri gön-derdi. Tutar, 17 Safer 658'de (2 Şubat 1260) infaz edildi. Ardından Kuli öldü ve bunun üzerine bu üç hanedan üyesinin askerleri Deşt-i Kıpçak'a kaçtı.¹¹⁵ Birkaç sayfa sonra Reşîdüddîn, Hüleğü ile Berke arasındaki sava-şa geçmektedir. Kendisi, bu iki lider arasındaki gerginliğin tırmanmasını Berke'ye atfediyor ancak bu düşmanlığın Cuçi'nin torunu olan üç komu-tanın ölümünün ardından aşikâr hâle geldiğini kabul ediyordu.¹¹⁶ Daha önce Reşîdüddîn'in Cuçi'nin soyundan gelenler hakkında yazdığı bölüm-

111 Bkz. Lech'in Giriş yazısı, s. 32-4 (el-İsfahânî), s. 36-7 (et-Tayyârî).

112 *TN*, II, s. 214 (çev. Raverty, s. 1285). *MA*, III, s. 79 (Lech, Arapça metin, s. 16-17, Alman-ca trc., s. 101).

113 *TN*, II, s. 198 (çev. Raverty, s. 1257). *DMZ*, II, s. 365 (= *MZDMZ*, XVIII, s. 7); *TI*, XLIX, s. 191; *WW*, X, s. 118.

114 Benzer bir sonuç için bkz. Ayalon, 'Great Yâsa ... (B)', s. 176; Jackson, 'Dissolution', s. 225-6; Ciociltan, *Mongols and the Black Sea Trade*, s. 66, n. 27.

115 *JT*, II, s. 1034 (*DzhT*, III, s. 77; *CC*, s. 360).

116 *JT*, II, s. 1044 (*DzhT*, III, s. 86-7; *CC*, s. 363).

de bize, sihir ve ihanetle suçlanan, Berke'ye gönderilen ve ceza için gereksiz yere Hüleğü'ye iade edilen kişinin Balağa olduğu söylenmiştir (fakat bu olaylar 654/1256–1257 yılına aitmiş gibi veriliyordu ki bu imkânsızdı). Yine bu bölüme göre Tutar ve Kuli'nin Balağa'dan kısa süre sonra ölümü zehirlenmeye bağlanmıştı ve Berke'yle araya soğukluk getirmişti.¹¹⁷ Savaş patlak verince Hüleğü ile Berke, kendi topraklarında birbirlerinin çıkarlarını temsil eden ortak tüccarları katlettiler.¹¹⁸

Ermeni tarihçi Aknerli Grigor bize, bu krizin birbiriyle bağlantılı bir anlatısı açısından en işe yarar malzemeyi sağlar. Dedğine göre Hüleğü ile Cuçi'nin soyunun arası açılmış ve bunun üzerine Hüleğü, Möngke'ye bir mektup yazmıştır. Mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır: “Yaşlı askerleri ve *t'emayc'ik'i* buradan gönderdik.” Bu şifreli mesaj muhtemelen *tamaçi* askerlerine işaret eder. Bunlar, daha önce Baycu'yla beraber Anadolu'ya gönderilmişti ve sonuç olarak Hüleğü'nün daha özgür hareket etmesinin önü açılmıştı. Ayrıca Baycu'nun Cuçi'nin soyundan gelenlerin emirlerine göre hareket ettiğine dair deliller vardı. Grigor'a göre kağan, kardeşinin hükümdar olarak atanmasına karar verdi. Hüleğü'nün maiyetinde bulunup da yerel bir toplantıda bu buyrukla karşı karşıya gelen hanedan üyeleri ve komutanlar hükme razı oldular. Cuçi'nin soyundan gelen komutanlar buna karşı çıktıkları için öldürüldüler. Bunun istisnası Kuli'nin oğlu Mingkan'dı; yaşının küçük olması sebebiyle infaz edilmeyip Urmiye Gölü'ndeki bir adada hapsedildi.¹¹⁹ Grigor'un Cuçi'nin soyundan gelen üç komutanın öldürülmesi şeklindeki hikâyesi Reşidüddîn'in anlatısıyla çalışmaktadır. Ayrıca Kirakos'la (kendisi bu hanedan üyelerinin yönetime karıştığından bahseder fakat tutuklanıp idam edilmelerine kısaca değinir) kıyaslandığında kendisinin en doğru kaynak olmadığını da belirtmek gerekir.¹²⁰ Ancak özet olarak Grigor'un anlatısı makuldür.

Bu şiddetli karşılaşmanın sebebi Cuçi'nin soyunun Kuzeybatı İran'da hak iddia etmesiydi. Cüveynî'nin ifadeleriyle Tatar atlarının toynakları buralara Cengiz Han'ın sağlığında ulaşmıştı.¹²¹ Bize en fazla detay veren yine Şemseddin İsfahânî'den alıntı yapan Ömerî'dir. Bir yerde geçtiğine göre Hemedân, Arrân, Tebriz ve Merâğa Cengiz Han'ın Cuçi'ye verdiği

117 JT, I, s. 738 (SGK, s. 122-3; CC, s. 256). Reşidüddîn'in de kabul ettiği gibi 1258'deki Bağdat muhasarasında Balağa da hazır bulunmuştu.

118 Vassâf, s. 50, l. 22-51, l. s. 2 (GW, I, metin, s. 98, trc., 94).

119 Grigor Aknerts'i, tr. Blake and Frye, s. 337, s. 339. Hüleğü gelmeden önce Güneybatı Asya'daki Moğol kuvvetleri olarak *tammaçiler* için ayrıca bkz. K'art'lis Ts'khovreba, tr. Dmitri Gamq'relidze et al, *Kartlis Tskhovreba. A History of Georgia* (Tbilisi, 2014), s. 344.

120 Kirakos, çev. Bedrosian, s. 331/çev. Khanlarian, s. 236. İnfazlarıyla ilgili K'art'lis Ts'khovreba, s. 359'da geçen anlatı da benzer bir şekilde kısadır.

121 Bu yorum için bkz. W. Barthold, *A Historical Geography of Iran*, tr. Svat Soucek and ed. C. E. Bosworth (Princeton, NJ, 1984), s. 218-19.

topraklardı.¹²² Bir başka yerde Ömerî sadece Tebriz ve Merâğa'dan bahseder. Fakat bu bölgelerin Hülegü seferine katılan Cuçî'nin soyuna bağlı askerlerinin iâşesi için (*ulûfe*) tahsis edildiğini iddia eder.¹²³ Ömerî'nin iddiasına göre Hülegü, Hemedân'da ve diğer bölgelerde Berke'ye mensup olup önde gelen 700 şahsı infaz ettirmiştir. Zira onların Cuçî'nin soyundan gelenlere karşı sempati duyduklarından ve kendisine karşı komplo düzenlediklerinden şüphelenmektedir.¹²⁴ İlhanlı kaynaklarından Reşidüddîn, Cuçî'nin ahfadının toprak iddiaları konusunda sessizdir.¹²⁵ Fakat Vassâf iyi kötü Ömerî'yi teyit etmektedir. Dediğine göre Cuçî'nin kışakları Derbent'in ötesine kadar uzanıyordu. Buna karşın zaman zaman Cuçî askerleri Arrân ve Azerbaycan'a girip buraların da kendi topraklarına ait olduğunu iddia ediyorlardı.¹²⁶ Vassâf'a göre Tokta Han'ın bir elçisi 702'de (1302–1303), Cengiz Han'ın toprakları oğulları arasında paylaşırması gerekçesiyle bu toprakların devrini talep etmiştir.¹²⁷ Memlûk Sultanlığı'ndan bir yazara göre Tokta daha da ileri gidip 704'te (1304–1305) Mısır Sultanı'na, Horasan'ın Tebriz'e kadar kendisine teslim edilmesini [Moğol hanından] talep ettiğini bildirmiştir.¹²⁸

Tabii ki Möngke, Hülegü'yü batıya gönderdiğinde Cuçî'nin soyundan gelenlerin İran'ın bu ve diğer bölgelerindeki yetkilerinden, gelirlerinden ya da toprak haklarından feragat etmeleri de ihtimal dâhilindedir. Daha önce gördüğümüz gibi dönemin çağdaşlarından İbn Şeddâd'ın iddiasına göre Hülegü ile Cuçî'nin ahfadı arasındaki çatışma patlak vermeden önce Cuçî'nin ahfadı Ceyhun'un batısında fethedilen toprakların gelirlerinden ya da ganimetlerinden beşte birini alıyorlardı. Aubin'e göre Cuçî'nin soyunun haklarının kısıtlanmasının bir örneği de kağanın kardeşlerinden her birini temsil etmek üzere vekillerin belirlenmesinde yaşanmıştı. Bu vekiller, Vali Argun Aka'nın yardımcıları/nökörleri olarak "müşterek uydu yönetim" kadrolarına atandılar. Fakat Cuçî'nin ahfadının temsilcisi Necmeddin Cîlâbâdî ise görevden alındı. Hâlbuki kendisi Saray seyahatinde Argun'a eşlik etmiş ancak iddialara göre İran'a geri dönmemişti.¹²⁹

122 MA, III, s. 78 (Lech, Arapça metin, 15, II. s. 9-10, Almanca trc., s. 100).

123 MA, III, s. 126 (Lech, Arapça metin, 78, II. s. 3-10, Almanca trc., s. 143-4).

124 MA, III, s. 80 (Lech, Arapça metin, 17, II. s. 19-21, Almanca trc., s. 102).

125 Fakat kendisinin Kafkas bölgesinin mülkiyet hakkının İlhanlılarda olduğunu destekleyen efsaneyi kullanmasına dair bkz. Stefan Kamola, 'History and legend in the Jāmi' al-tawārīkh: Abraham, Alexander and Oghuz Khan', *JRAS*, 3rd series, 25 (2015), s. 571-4; ayrıca krş. s. 575-6).

126 Vassâf, s. 50, II. 5-6 (GW, I, metin, s. 96, trc., s. 93).

127 Vassâf, 398, II. s. 13-17 (GW, IV, s. 12-13).

128 IAF, 3. Kısım, s. 105-7. Salikh Zakirov, *Diplomaticheskie otnosheniia Zolotoi Ordı s Egiptom (XIII-XIV vv.)* (Moscow, 1966), s. 68.

129 Aubin, *Émirs mongols*, s. 17, 19. Söz konusu seyahat için bkz. *TJG*, II, s. 258 (HWC, s. 521); Möngke'nin kardeşlerini temsilen emirlerin atanmasına dair bkz. *TJG*, II, s. 255 (HWC, s. 518).

Ancak kronoloji Aubin'in bu argümanına izin vermemektedir. Zira kendisi iki ayrı Saray seyahatini karıştırmış gibi görünmektedir. Cüveynî'nin belirttiğine göre Necmeddin, 656'daki (1258) ikinci seyahati (ilkinden üç yıl sonra gerçekleşmişti) sırasında hâlâ Batu [metinde böyle geçiyor] adına başkâtiplik (*uluğ bitikçi*) pozisyonundaydı.¹³⁰ Bu bile kendi başına Cuçi'nin soyundan gelenlerin İran'da hâlen etkin bir pozisyonunda olduğunu gösterir. Horasan'da 1250'lerin başında ortaya çıkan sürtüşmeyle alakalı daha güçlü deliller bulunmaktadır. Burada Herat hükümdarı Şemseddin Kurt, Cuçi soyuna bağlı yerel komutanı mağlup etmiş, Balağa ve Tutar'ın aldığı vergileri Hülegü'ye şikâyet etmişti. Hülegü de onu destekliyordu. Allsen'in de belirttiği gibi bu durumda Hülegü, Batu'nun akrabalarının aleyhine katı bir tutum sergiliyor ve belki de bununla bağlantılı olarak yurtluk sahiplerine izin verilen faaliyet özgürlüğünde kısıtlamaya gidiyordu.¹³¹

Kuşkusuz Möngke'nin tahta çıkmasının ardından yönetimde artan oranda bir Tuluy nesli mevcudiyeti bekleniyordu. Ayrıca Möngke'nin kardeşlerinin temsilcileri de 651(1253) gibi erken bir tarihten itibaren beklediği üzere Argun Aka'nın karargâhında bulunuyorlardı. Toprak çıkarları açısından Cüveynî, yeni bir toprak dağıtımının ipucunu iki defa verir. Birincisinde, ikinci kurultayının ardından Möngke'nin bütün bir imparatorluğu akrabaları, torunları ve kardeşleri arasında paylaştırdığını ifade eder. İkinci olarak İran eyaletleri üzerindeki bir konsensüsün ardından Möngke bütün bu eyaletleri akrabalarına ve kardeşlerine verir (Cüveynî bu meseleye ileride döneceğinden bahsediyor ama maalesef bu sözünde durmaz). *Yuan Shi* de bu ikinci ifadeyi teyit ederek bu tedbirin tarihi olarak 1256–1257'yi verir.¹³² Bu durum şüphesiz kağanın kardeşlerinin İran ve diğer fetihlerden toprak ve gelir payı kazandıklarını ima etmektedir. Möngke'nin yeni toprak tahsisleri yaptığına dair başka deliller de vardır. *Yuan Shi*'ye göre Möngke 1252'de Berke'ye Gürcistan'ı vermişti.¹³³ Altın Orda Hanı Özbek tarafından 712'de (1312) tahta çıkmasının ardından İlhanlı sarayına bir elçi gönderilerek, Cengiz Han'ın ilk baştaki dağıtımına göre değil de Möngke'nin kendi *yarlığına* göre toprak iddiasında bulunul-

130 *TJG*, II, s. 260 (*HWC*, s. 523): bağlama göre kendisinin görevinin teyidi ve Saray'a yaptığı ikinci seyahat, Möngke'nin Song İmparatorluğu'na yaptığı seferle aynı zamana denk gelmiştir ki bu da 1258 yılının yazı ve güzüne tekabül etmektedir (Allsen, 'Rise of the Mongolian empire', s. 410).

131 Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 87-8; aynı yazar, 'Sharing out the empire', s. 174. Kaynak Sayfı, s. 228-33: 656(1258) olarak verilen tarih gerçekte 653'ten (1255) sonra olmaz. Zira Hülegü, Şemseddin'i kabul ettiğinde hâlâ Maverâünnehir'deydi ve Şemseddin'in Cuçi'nin soyundan gelenlerle çatışması da Sistân Meliki Ali bin Mesud'u öldürmesinden önceydi. Bu infaz, 653 Safer(1255 Nisan) ayında gerçekleşti (Târih-i Sistân, s. 398-9).

132 *TJG*, I, s. 31; II, s. 260 (*HWC*, s. 42, s. 523), sırasıyla. *YS*, 3. Bölüm, çev. Abramowski, 'Die chinesischen Annalen des Möngke', s. 26; ve bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 48.

133 *YS*, 3. Bölüm, çev. Abramowski, 'Die chinesischen Annalen des Möngke', s. 20.

muştı.¹³⁴ Bu iddiaya göre kağan, en azından Transkafkasya üzerindeki Cuçi haklarını teyit etti. Yine de bu, Allsen'in iddia ettiği gibi Möngke'nin Güneybatı Asya'da Cuçi'nin soyundan gelenlerin haklarını ve varlıklarını yeniden belirleyip kısıtlamak için Batu'nun ölümünden ve Sartak ile Ulağcı'nın kısa süreli iktidarlarından avantaj elde ettiği anlamına gelmiyordu.¹³⁵ Mesele aynı şekilde Ögedey ve Çağatay aileleri pahasına Tuluy neslinin çıkarlarının gözetilmesi, Kuhistân ve Elburz'daki İsmailî topraklarının fethedilmesiyle Tuluy'un soyundan gelen hanedan üyeleri için yeni payların hazır hâle gelmesi de olabilirdi.

Geleneksel olarak dayandığımız yazarlar bize net bir tablo sunmadığı için, son birkaç yılda olayların yeni şahidinin ortaya çıkmasıyla şanslı sayılırız. Mevcut bağlamda *Ahbâr-ı Muğulân* kayda değer kıymeti ve ilgiyi haiz bir kaynaktır. İlhanlı idaresinin kurulmasıyla neticelenen olaylar dizisini sıralamasında kuşkusuz ufak tefek kopukluklar vardır (ayrıca bazı yılları eksik bıraktığı için dezavantajlıdır). Ancak buna karşın bu olayları yeniden ve daha net bir şekilde açıklar. Nitekim *Ahbâr*, kağanın Hülegü'ye İran'a hükümdar olarak ataması ya da bunu planlaması hakkında hiçbir şey söylemez. Bununla birlikte müellife göre Möngke'nin amacı sadece Hülegü'nün Ceyhun'un ötesindeki topraklarda "düzeni sağlamasıydı" (*rast kuned*).¹³⁶ Bu eser, Berke'yle yaşanan çatışmanın köklerinin Balağa'nın ölümüne kadar gittiğini teyit eder ve olayın tarihini Reşîdüddîn'den daha gerçekçi bir şekilde 656(1258) olarak verir. Balağa ve Tutar'ın ölümlerini ele alışı, *Câmiu't-tevârih*'teki versiyonlardan biriyle iyi kötü paralellikler taşımaktadır (ancak *Ahbâr*, Kuli'nin kaderi konusunda sessizdir).¹³⁷ Hep-sinden önemlisi *Ahbâr*, yaşanan çatışmayı İran'daki Cuçi ahfadının statüsüyle ilişkilendirir ve bize, sadece üç hanedan üyesinin burada hüküm sürdüğünden (*der mülk hükm mikerdend*) ziyade, Berke'yi ve ailesini temsil eden tüm *şihnelerin* ve idarecilerin (*hâkimân*) Horasan, Irak, Azerbaycan, Arrân ve Gürcistan gibi en iyi ve seçkin (*her çi nîkûter-u bihter bûd*) eyaletlerin topraklarını yönettiklerini de anlatır. Bunlar şöyle diyordu: "Bu topraklar bizim *inçüm*üzdür (yani 'şahsî mülkiyetimiz')."¹³⁸

Ahbâr'daki anlatı İran'daki Cuçi haklarına yönelik en açık betimlemeyi sunmaktadır. Özellikle İlhanlı diyeceğimiz devletin kuzeybatısında uzanan topraklardan farklı olarak Horasan'ı ele alışı kayda değerdir. Bir İlhanlı kaynağından ve nispeten erken diyebileceğimiz 1280'ler gibi bir tarihte

134 *TU*, s. 146.

135 Allsen, 'Sharing out the empire', s. 174.

136 *AM*, s. 21: müellif Möngke'nin Türkistan, Hitâ, Maverâünnehir, Tibet ve Tangut için aldığı önlemlerle alakalı olarak aynı fiili kullanmıştı, bu toprakların hepsi zaten Moğol hâkimiyeti altındaydı.

137 *AM*, s. 39; tarih s. 41'de zikredilir.

138 *AM*, s. 39, 40. Benim tercümem Lane'in çevirisinden bir nebze farklıdır, bkz. Lane 'Mongol news', s. 553. *İnçü* hakkında daha önce bilgi vermiştik.

derlenmiş bir metinden gelen bu bilgiler çok önemlidir. Vassâf, İbn Şeddâd ve Ömerî tarafından sağlanan malzemeyle birleştğinde *Ahbâr*, Berke'nin hâlâ Transkafkasya bölgesinde ve Doğu İran'da Batu'nun sahip olduğu hakların aynısına sahip olduğuna işaret etmektedir. Bir başka deyişle İran'daki Cuçi mülkiyeti, Ögedey dönemiyle Hülegü'nün Cuçi askerlerine saldırdığı dönem arasında yok denecek kadar az bir eksilmeye maruz kalmıştır. Dolayısıyla Güneybatı Asya'daki "yeni paylaşım" Möngke iktidarı döneminde değil, ölümünü müteakip dönemde ortaya çıkmıştır.

Aknerli Grigor'un parçalanmayı anlatırken Möngke'den kağan olarak bahsetmesi, şüphesiz anakronistiktir. Hülegü ile Berke arasındaki savaşın 660(1261–1262) kışından önce başlayamayacağını hesaba kattığımızda,¹³⁹ Hülegü'nün haberleştiği kişinin Kubilay olma ihtimali daha yüksektir. Reşidüddin ise aşağı yukarı aynı tarihte Kubilay'ın özel temsilcilerinin geldiğinden bahseder. Bunların elinde Ceyhun ile Suriye ve Mısır sınırları arasında kalan bütün toprakların Hülegü'ye verildiğine dair bir berat vardır.¹⁴⁰ Hamdullah Müstevfi'nin *Zafer-nâme*'sinde geçen (daha önce alıntılarımız pasajda Hülegü hanedanının meşruiyeti daha geç bir tarihe atfedilir) ve Hülegü'nün ölümü üzerine Kubilay'dan gelen ve Abaka'ya "İran hükümdarlığını kuşanma" izni veren beratın ulaşmasından sonrasına.¹⁴¹ Kesin kronoloji ne olursa olsun Kubilay'ın pozisyonu, Möngke'nin konumundan çok daha kararsızdı. Otoritesi hem Arık Böke hem de Cuçi'nin soyun tarafından tehdit ediliyordu. Hülegü'nün desteğini alabilmek için taviz vermek zorundaydı.

Hülegü'nün birinci önceliği kuşkusuz avantaj elde etmek için olayların gidişatını beklemektir. Sonraki dönem İlhanlı müellifi Şebânkâreî'nin *Mecmâu'l-ensâb*'ına güvenirse, Hülegü, Möngke'nin öldüğünü duyar duymaz İran'dan Moğolistan'a sevk ettiği hazineyi muhtemelen geri getirtmişti.¹⁴² İlginç bir şekilde Hülegü'nün 1260'ta Suriye'den geri çekilmesini nakleden Avrupalı bir kronik yazarı (muhtemelen Filistin Frenkleri'nden aldığı bilgiye dayanarak) Hülegü'nün durup daha fazla ilerlemediğini çünkü hükümdarlık elde etmeyi umduğunu söylüyordu.¹⁴³ Bu aşamada Hüle-

139 Kronolojik delil için bkz. Jackson, 'Dissolution', s. 233-4.

140 *JT*, II, s. 880, 1047 (SGK, s. 255-6; *DzhT*, III, s. 90; CC, s. 304, 364): eğer sonraki bir olayı nakletmiyorsa, bu referansların ikincisinin kronolojik bağlamı karışıktır, zira iddialara göre o dönem itibarıyla Arık Böke mağlup edilmiş ve Algu da hayatını kaybetmişti (her iki durumda da 1264'ten önce olamaz).

141 Müstevfi, *ZN*, II, 1294, I. s. 1, Hülâgü çû geşt ez cehân nâpedid ez Kubilay bedîn mülk fermân resid ki ferruh Abakâi ber in büm-u bar be-şâhi-yi Îrân bended kemer (çev. Ward, II, s. 272-3); hemen öncesindeki satırlar için bkz. daha önce geçen 103. dipnot. *JT*, II, s. 1097'ye göre (*DzhT*, III, s. 139; CC, s. 380) Kubilay'ın Abaka için gönderdiği berat Rebiülevvel 699'da (Kasım 1270) ulaşmıştır.

142 Şebânkâreî, s. 263.

143 'Menkonis chronicon' [telifi yaklaşık 1273], ed. Ludwig Weiland, G. H. Pertz et al (eds.), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XXIII (Hanover, 1874), s. 549, sperans se do-

gü'nün imparatorluk payesi için muhtemel bir aday olması, Korykoslu Hayton'un da neredeyse elli yıl sonra iddia ettiği gibi¹⁴⁴ bizim için şüphelidir. Açık bir şekilde kastedilen hükümdarlık İran içerisinde. Hatta Hülegü'nün Uzak Doğu'daki mücadelede ilk başlarda çekimser kalması da muhtemeldir. Reşîdüddîn, Hülegü'nün en başından beri imparatorluk için Kubilay'ın adaylığını desteklediğine inanmamızı ister. Fakat Hülegü'nün *Câmiu't-tevârih*'ten öğrendiğimiz tarafgirliği daha karmaşık bir teferruatır. Reşîdüddîn hem Hülegü'nün hem de Berke'nin Arık Böke'yi desteklediğine dair söylentilerden bahsetse de bunu sadece Berke'nin bir propagandası olarak görür. Zaten en azından Berke'nin sürekli Arık Böke'yi desteklediğini biliyoruz.¹⁴⁵ Fakat 651'de (1253) babası batı seferine çıktığında onun Moğolistan'daki *ordosuna* vekâlet eden Hülegü'nün büyük oğlu Cumukur, Arık Böke'nin destekçileri arasında bulunuyor ve Kubilay'a karşı savaşıyordu. Reşîdüddîn, Cumukur'un başka çaresinin olmadığını (Kubilay bu esnada çok uzakta, Çin'deydi) ve oğlunun eylemlerinden rahatsız olan Hülegü'nün ona, desteğini Kubilay'a kanalize etmesini emrettiğini bildiriyordu. Cumukur daha sonra bir bahaneyle ordusunu bırakmak için Arık Böke'den izin aldı fakat babasının karargâhına giderken yolda hayatını kaybetti.¹⁴⁶ Reşîdüddîn'in bu iç savaşın tarafları karşısındaki belirsiz durumu, Kubilay'ın, ilhanların sahip olduğu meşruiyetin tek kaynağı olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Kuzey İran'da kapsamlı bir hak iddiasında bulunması, kendi Müslüman inancı ve Hülegü'nün "kâfirliği"nden beslenen bir Moğol hanı propagandası yüzünden Kafkaslarda yaşanan çatışma, Hülegü'nün maiyetindeki muhtelif Müslüman şahısların infaz edilmesini de açıklıyordu; özellikle Başvezir Seyfeddin Bitikçi'nin idamını. Reşîdüddîn 660(1262) sonlarında patlak veren çatışmaların anlatısı içerisinde bu infazlarla alakalı belli belirsiz bilgiler sıkıştırılmaktadır. İbnü'l-Fuâtî infaz edilenler arasında bulunan Tebriz melikinin Berke'yle yazışmakla itham edildiğini açık bir şekilde ifade eder.¹⁴⁷ Baycu'nun infaz edilmesi ve komutanlığın Çor-

minium suscepturum ulterius non processit. 'Dissolution', s. 230 ve n. 197'de, *Mongols and the West*, s. 116'da bunu hatalı bir şekilde Hülegü'nün kağanlık adaylığına işaret edecek şekilde tercüme etmişim. Eğer böyle olsaydı, Hülegü doğruya doğru ilerlemeye devam ederdi.

144 Hayton, Fransızca metin, s. 172, les barons le queroient por faire le empereor; krş. Latince versiyon, s. 303.

145 JT, II, s. 875, 877 (SGK, s. 251, 253; CC, s. 302, 303). Bkz. Jackson, 'Dissolution', s. 228-9; Allsen, *Culture and Conquest*, s. 56.

146 JT, II, s. 877, 884, 965 (SGK, s. 253, 259; DzhT, III, s. 9; CC, s. 303, 305, 335). Hülegü Moğolistan'dan ayrıldıktan sonra Cumukur'un pozisyonu için bkz. T/JG, III, s. 96-7 (HWC, s. 611). Morgan, *Mongols2*, s. 104 ve 'Mongols and the eastern Mediterranean', s. 205; Hülegü'nün ilk başlarda Kubilay'ı desteklediği konusunda şüphelidir.

147 IF, IV, s. 457 (no. 4211); JT, II, s. 1045 (DzhT, III, s. 88; CC, s. 363). Aubin, *Émirs mongols*, s. 21. Çince bir kaynak bunların sadece kötü niyetli olduğunu ifade etmektedir: *Yuan dian zhang*, 57. Bölüm, alıntılan Elizabeth Endicott-West, 'Notes on shamans, fortu-

magun'un oğlu Şiremün'e verilmesi de (Reşîdüddîn bunları başka yerde anlatır) bu olaylarla bağlantılı olabilir (ancak Reşîdüddîn bu olayları Möngke'nin hükümranlılığı dönemindeki olaylar içerisinde zikreder).¹⁴⁸

Cuçi'nin soyundan gelenlerin uzun vadede, Hülegü'nün Möngke'nin sadece temsilcisi olduğuna ve ulusunun da Cengiz Han'ın daha önce yaptığı paylaşımdan kaynaklanmadığına dair iddiaları, İlhanlı sarayının sinir uçlarına dokunmuş gibi görünmektedir. Şebânkâreî'nin *Mecmâu'l-ensâb*'ında da bu hassasiyet dile getirilir. Bu eser evvela İlhanlı Veziri Reşîdüddîn'in oğlu Gıyâseddin için derlenmiştir. Müellifin iddiasına göre Ceyhun'dan Suriye ve Mısır sınırlarına kadar uzanan "batı toprakları" Hülegü'nün babası Tuluy'un mirasıdır. Tuluy ise bunu bizzat Cengiz Han'dan tevârüs etmiştir.¹⁴⁹ Şebânkâreî daha sonra Tuluy'un, Cengiz Han'ın bir başka karısından olma oğlu olduğunu iddia eder. Bu hanım Cuçi, Çağatay ve Ögedey'in annelerinden daha kıdemliydi (isim vermek gerekirse) Kereyitli Ong Han'ın (yani Tuğrul, Şebânkâreî burada kendisinden bazen "Hanlar Hanı" şeklinde bir övgü ifadesiyle bahseder) kızıydı.¹⁵⁰ Eğer Reşîdüddîn'in sağlığında bu iddianın herhangi bir dayanağı olsaydı, kendisi bundan muhakkak bahsederdi. Ancak tabiri caizse Şebânkâreî'nin bu bariz düzmece delili, önceki kaynaklarda hiçbir karşılık bulmamaktadır. Hatta Tuluy neslinden gelenlere has bir bakış açısıyla yazılan eserlerde bile. Bu iddia sadece Cuçi ve Çağatay'ın soyundan gelenlerin ilhanın unvanına meydan okumasına bir cevap vermek ve Tuluy'un ahfadının İran'a yönelik hak iddialarını desteklemek için uydurulmuştur.

Burada ele alınan muhtelif görüşleri karşı karşıya getirerek Hülegü'nün 1260 civarındaki durumu hakkında daha net bir sonuca ulaşmak mümkün olabilir. Kaynaklar, Möngke'nin kardeşi için el altından yeni bir ulus tesis ettiği şeklindeki ihtimalini tamamen göz ardı etmezler. Reşîdüddîn de bunu öne sürmektedir.¹⁵¹ Fakat işaretler, Hülegü'nün İran'da genel bir askerî komutanlık icra ederken, oğluna miras bırakacağı herhangi bir

ne-tellers and yin-yang practitioners and civil administration in Yüan China', Amita-i-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 232.

148 JT, I, s. 210 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 561-2; CC, s. 78). IW, VI, s. 216/156 Baycu'nun Bağdat'ın düşmesinden bir süre sonra, halifeyle yazışması gerekçe gösterilerek infaz edildiğini bildirir. Ayrıca bkz. Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, tr. Arlette Nègre (Damascus, 1979), s. 267 Müstevfi, ZN, II, s. 1242-3 (çev. Ward, II, s. 171-3), Hülegü'nün çağrısına uymamak için kendisinin intihar ettiğini zikreder.

149 Şebânkâreî, s. 247, 259, 260. Bu ifadeyi muğlak bir şekilde de olsa makul kılan şey, Cengiz Han'ın istilası sırasında kardeşlerinin aksine Tuluy'un Horasan'da sefer hâlinde çok fazla zaman geçirmesidir.

150 Şebânkâreî, s. 245, 247, 256. Beatrice Forbes Manz, 'Mongol history rewritten and revised', *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 89-90 (2001), s. 135.

151 Smith, 'Mongol society and military', s. 250'ye göre, benim de düşündüğüm gibi, Yakındoğu'da fethedilen yerler Hülegü'ye tahsis edilmemişti fakat sonradan imparatorluk ailesinin çeşitli kolları arasında paylaştırılmıştı.

düzeyde siyasi bir otorite içerisinde olmadığı yönündedir. Möngke'nin hususi niyeti ne olursa olsun (Reşidüddîn'in ifadesi oldukça bayat görünmektedir), Cuçi'nin soyundan gelenler bırakın Kafkasya'yı, Horasan'daki haklarının ve mülkiyetlerinin kısıtlandığının bile farkında değillerdir.

Hülegü'nün Cuçi'nin soyundan gelen komutanlara karşı tutumu bir ölçüde İran'daki durumu netleştirdi. Telef olmaktan kurtulan Cuçi soyuna bağlı askerlerin bir kısmı Kafkasya üzerinden Kıpçak bozkırına firar etti. Sayıları 200'ü aşan ve görünüşe göre Berke'den emir alan bir grupsa batıya, Memlûk Sultanı Baybars'ın topraklarına yönelip onun emrine girdi.¹⁵² Önceden Tutar ve Kuli'nin emrinde olanların çoğu ya Dihistân bozkırı üzerinden yurtlarına döndü ya da doğuya, günümüz Afganistan'ına intikal etti. Reşidüddîn'in de belirttiği gibi burada, Gazne ve Binî-yi Gâv Dağları'ndan Multan ve Lahor'a kadar uzanan bölgede kendi karargâhlarını kurdular.¹⁵³ Uzun zaman önce Doğu Horasan'da Cuçi'nin soyuna bağlı birliğe komuta eden Negüder liderliğinde bu bölgede özerk bir yönetim tesis ettiler.

Artık İran'da Tuluy neslinden gelmeyen fakat kayda değer sadece bir birlik kalmıştı ve Çağatay'ın neslinden Tegüder komuta ediyordu. Hülegü'nün halefi, Abaka'nın hükümrânlığına kadar kendisiyle iş birliği içinde olacaktı. Ardından 667'deki (1268–1269) Horasan istilasından önce Barak, Tegüder'e gizlice mesaj göndermiş ve seferini desteklemesini istemişti. Bunun üzerine, Transkafkasya'da bulunan Tegüder, Çağatay topraklarının doğusundan giriş yapmak için kuzeydeki Kıpçak bozkırına intikal etmeye teşebbüs etti. Gürcistan Kralı V. David'in muhalefetinden bunalan Tegüder, bu sefer de bir dönem İran'da komutanlık yapan Çormagun'un oğlu Şiremün tarafından yenilgiye uğratıldı. Esir edilen Tegüder daha sonra affedildi fakat komutanlığı elinden alındı, askerleri Abaka'nın ordusuna dâhil edildi.¹⁵⁴ Böylece birkaç yıl önce Hülegü'nün Cuçi soyuna bağlı kuvvetlere saldırmasıyla başlayan süreç tamamlanmıştı. Bu vakitten itibaren İran'da bulunan bütün Moğol askerleri ilhanla ittifak yapmak zorunda kalacaktı.

152 Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 81 ve n. 19. Bu konuda ana kaynak, İbn Abdü'z-zâhir, *er-Ravdu'z-zâhir*, ed. Abdülaziz el-Huvaytır (Riyad, 1396/1976), s. 137 ve kısmi tercüme, çev. Syedah Fatima Sadeque, *Baybars I of Egypt* (Dakka, 1956), s. 154-5; ayrıca krş. IW, VI, s. 342 (Rahim'in edisyonunda bulunmamaktadır). Bu ve daha sonraki mülteciler grupları için bkz. David Ayalon, 'The Wafidiya in the Mamluk kingdom', *Islamic Culture* 25 (1951), s. 89-104.

153 JT, I, s. 738-9 (SGK, s. 123; CC, s. 256). Dağılmış bilgilerin netleştirilmesi için bkz. Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 80-2; daha fazla detay için Lane, *Early Mongol Rule*, s. 165-6.

154 Michal Biran, 'The battle of Herat (1270): A case of inter-Mongol warfare', Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History*, s. 186-8. Olayların bir özetini verir. Spuler, *Mongolen4*, s. 212, hatalı bir şekilde kendisine "Nikûdâr" (yani Negüder) der ve onun Barak'ın kardeşi olduğunu bildirir.

Çağatay Ulusu'nun Yeniden Tesisi

Batıdaki hanedan üyeleri içerisinde Moğolistan'daki taht kavgasından tek fayda sağlayan Hülegü değildi. 658'de (1260) han seçilen Kubilay'ın ilk icraatları arasında, Çağatay Ulusu'nu devralacak ve kaynaklarını kendi çıkarına zapt edecek bir yönetici belirlemek vardı. Bu yöneticilik için düşündüğü Abişka, Arık Böke'nin casusları tarafından gafil avlandı ve infaz edildi. Bunun ardından Arık Böke, kendi taraftarlarından Algu'yu han olarak atadı.¹⁵⁵ Orta Asya'ya gelen Algu, Vassâf'ın ifadeleriyle, Almalık'tan Kenjek ve Talas'a, Kaşgar'dan da Ceyhun kıyılarına kadar uzanan toprakları kontrolü altına aldı.¹⁵⁶ Ancak bu başarının temelinde, olağan dışı bir saf değiştirme yatıyordu. Algu, kontrolünü net bir şekilde sağladığını hissettiğinde Arık Böke'ye karşı isyan etti ve doğuya göndermesi gereken gelirleri ve erzakı elinde tuttu. Bu dramatik politika değişikliğinin bir parçası olarak aniden Arık Böke'nin Cuçi'nin soyundan gelen müttefiklerine saldırdı. Kuvvetleri Maverâünnehir'i işgal ettikten sonra buraya akrabası Negübey'i vali atadı. Buhara'da Berke'ye bağlı yetkililer (nökörler) ve taraftarları (bunların içerisinde 5.000 yetenekli zanaatkâr ve ailesi de bulunuyor ve Cuçi'nin ahfadının mülkiyetinde kabul ediliyordu) bir araya toplanıp öldürüldü. Aynı şekilde Hülegü de Berke'nin ortak tüccarlarını İran'da katletti. Algu'nun askerleri de Harezm'e (Cengiz Han döneminden beri burası Cuçi mülkiyetinde bulunuyordu) saldırdı. Salı Noyan'ın Hindistan sınırındaki *tamma* kuvveti Algu'nun emri altına girerken, Salı esir olarak Berke'ye gönderildi.¹⁵⁷ Ardından Çağatay hanı, Berke'nin kuvvetlerini mağlup edip Utrâr'ı yağmaladı.¹⁵⁸ Ermeni tarihçi Genceli Kirakos'un işittiğine göre Algu, Hülegü'ye yardım teklif etmişti.¹⁵⁹ Doğru olsa bile bu yardım gerçekleşmiş gibi görünmemektedir.

Her ne kadar Arık Böke Çağatay Ulusu'nu işgal edip Almalık'ı ele geçirerek ve Algu'yu Hotan'a firar etmeye mecbur bırakarak onun ihanetine sert bir tepki gösterse de Algu, ordusu tarafından terk edilip Kubilay'a tâbi olmaya mecbur bırakıldığında (1264) eski konumuna yeniden kavuştu.¹⁶⁰

155 *JT*, I, s. 754, 767-8; II, s. 877-8 (SGK, s. 138-9, 150, 253; CC, s. 261, 266, 303). *TG*, s. 586, Çağatay Ulusu'nun hanları listesinde Abişka'yı Algu'nun önüne geçirir.

156 Vassâf, s. 12, II. 6-8 (GW, I, metin, s. 23, trc., s. 24).

157 *JT*, II, s. 882 (SGK, s. 257-8; CC, s. 304-5); Vassâf, s. 12, II. 15-20 ve 51, II. s. 2-5 (GW, I, metin, s. 23-4, 98, trc., s. 25, 94) tarafından verilen detaylar net bir şekilde aynı olaya işaret eder ancak Vassâf'ın bu olayı Kubilay'ın görevlilerinin Buhara'da yaptığı nüfus sayımıyla ilişkilendirmesi olayın önemini gizlemektedir: bkz. Barthold, *Turkestan*3, n. 225 s. 516-17'deki (= *Sochineniia*, I, n. 1 s. 577-8) tercümelerin Gafurov tarafından tashihi.

158 *JT*, II, s. 885 (SGK, s. 261; CC, s. 306).

159 Kirakos, çev. Bedrosian, s. 331/ çev. Khanlarian, s. 236.

160 Bu çatışmaya dair bir inceleme için bkz. Rossabi, *Khubilai Khan*, s. 53-62. Meselenin ekonomik boyutları için bkz. Dardess, 'From Mongol empire to Yüan dynasty', s. 129-31.

Her hâlükârda aşağı yukarı bu dönemde Algu, Naip Orkina'yla evlenerek pozisyonunu güçlendirdi ve Ceyhun ile Altay arasında kalan topraklar için Kubilay'dan yetki beratı aldı. İlk olarak şunu belirtmemiz gerekiyor: Algu bu mücadeleden Çağatay Ulusu'nun efendisi olarak çıkmış ve bu ulus artık epey büyümüştür. İkinci olarak Algu, Mesud Bey'in hizmetlerini garantiye alıyordu. Zira kendisi o zamana kadar doğrudan kağana rapor veriyordu. Fakat artık Algu'nun mali işlerden sorumlu memuruydu (*sâhib-i dîvân*) ve onun adına Maverâünnehir'in bol miktardaki gelirlerini idare ediyordu. Bu aşamadan itibaren Çağatay Hanlığı'ndan bahsedecek duruma gelmiş bulunuyoruz.¹⁶¹

Üniter İmparatorluğun Sonu

Reşîdüddîn, Arık Böke teslim olur olmaz Kubilay'ın tahta çıkışının tes-cillenmesi için bir kurultay çağrısı yapıldığını vurgular. İddiasına göre bu kurultaya sadece Hülegü ile Algu'nun yanı sıra düşman Berke bile davet edilmiştir.¹⁶² Fakat böyle bir kurultay hiçbir zaman toplanmadı. Çok geçmeden gerçekleşen Algu'nun ölümünün ardından kağan, Çağataylı Barak'ı başa geçirip Mübârek Şah'la beraber ulusu yönetmek ve kendisini temsil etmekle görevlendirdi. Bu, kağanın Orta Asya'da kimin tahta çıkacağı konusundaki son müdahalesiydi ama başarıya ulaşamadı. Zira Barak, kendisinden küçük iktidar ortağını elimine etti ve Kubilay'a karşı ayaklandı. Cuçi'nin soyundan gelen hanlara gelince, ne Berke (ö. 665/1267)¹⁶³ ne de halefi Mengü Temür, Kubilay'ı resmen tanımış gibi görünmezler. Yıllar boyunca kağanın tek müttefikleri İlhanlar, yani Hülegü ve Abaka'ydı.

Birkaç yıl içerisinde Ögedey'in torunu Kaydu da Orta Asya'da kendisi için bir ulus belirledi.¹⁶⁴ 1252'de Möngke tarafından kendisine Kayalık bölgesinin verilmesinin ardından Möngke'nin ölümünü müteakip çıkan taht kavgasında Arık Böke'yi destekleyen Kaydu, onun teslim olmasından sonra bile Kubilay'ın sarayına gelmesi konusundaki davetleri reddetti. Kaydu ilk başlarda Barak'la çatışmaya girdi fakat 1268 itibarıyla hem birbirleriyle hem de Altın Orda Hanı Mengü Temür'le geçici bir anlaşma imzaladı. 667'de (1269) Talas yakınlarında toplanan kurultayda üç hanedan üyesi, Maverâünnehir'den gelen gelirleri paylaşmaya karar verdi: Barak üçte ikisini alacak, geri kalanı da Kaydu ve Mengü Temür arasında pay-

161 Yetki beratı için: *JT*, II, s. 880 (SGK, s. 255-6; CC, s. 304). Orkina ve Mesud Bey için: *JT*, II, s. 885 (SGK, 260-1; CC, s. 306). Michael Weiers, 'Das Khanat Čayatai', Müller (ed.), *Dschingis Khan und seine Erben*, s. 241.

162 *JT*, II, s. 889-91 (SGK, s. 264-5; CC, s. 307-8).

163 Öldüğü ayı rebiülâhîr olarak sadece Zehebî verir (Ocak 1267'ye karşılık olarak): *TI*, XLIX, s. 191.

164 Kariyerinin kısa bir özeti için bkz. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 124-8; Biran, 'Mongols in Central Asia', s. 49-54. Fakat asık kapsamlı çalışma olarak Biran, *Qaidu*.

laştırılacaktı. Kaydu'nun asıl ikametgâhı Talas yakınındaydı ve kendisi 671 Muharrem sonlarında (1272 Ağustos) burada tahta çıktı. Yine burada yaklaşık 1275'te doğulu Hristiyan papazlar Markos ve Rabban Savma'yı kabul etti.¹⁶⁵ Bir anlamda 1251'den beri fiilen etkisiz hâldeki dedesi Ögedey Ulusu'nu yeniden tesis etmişti. Ancak Michal Biran'ın da öne sürdüğü gibi Kaydu, iktidarının merkezi olarak yanlış bir yer seçmişti.¹⁶⁶ Reşîdüddîn'e göre önceki dönemden kalma Ögedey'in soyuna bağlı askerlere güvenemeyeceği için kendi parçalı ordusunu kurmak zorunda kalmıştı.¹⁶⁷ Ayrıca Kaydu'nun toprakları bir dönemler Ögedey'in ve Güyük'ün elindeki yurtluk topraklarla sınırlı değildi. Barak'ın ölümünün (670/1271) ardından Kaydu, Çağatay Ulusu üzerinde otoritesini ilan etti ve bu ulusun hanlarını bizzat kendisi atadı. Bunlardan en meşhuru, Barak'ın oğlu Du'a'ydı (*Duva* ya da *Tuva*). Babası onu yaklaşık 681'de (1282–1283) görevlendirmişti. Bu yüzden sonraki yirmi yıl boyunca Yuanlılara ve İlhanlılara karşı babasına destek verdi. Cemal el-Karşî, bölgenin sabık yöneticisi olan ve sırasıyla kağanlara ve Çağatay neslinden gelenlere hizmet eden Mesud Beg bin Mahmud Yalvaç'ın (ö. 688/1289) artık Kaydu'nun emrine girdiğini zikreder. Mesud Bey'in üç oğlu XIV. yüzyılın başlarına kadar babalarının konumunu sürdürdüler.¹⁶⁸ Kaydu'nun kağanlık iddiasında bulunup bulunmadığı konusunda şüpheler olsa da şu iki gerçeği göz ardı etmemek gerekir: Kâşânî, Kaydu'nun kağanlık iddiasında bulunduğunu söyler. Kaydu'nun oğlu ve halefi iktidarında eser kaleme alan Cemal el-Karşî bir yerde “kağanlarımız” ifadesini kullanır.¹⁶⁹ 702 yılı Receb ayı başlarında (1303 yılı Şubat sonları)¹⁷⁰ ölümüne kadar Kaydu, Kubilay ve soyundan gelenlere yönelik muhalefetin merkeziydi.

165 *JQ*, Arapça metin, s. lii (Rusça trc., s. 124)/*Turkestan1*, I, s. 138. *TU*, s. 214. *Tash'itâ*, çev. Budge, s. 139/çev. Borbone, s. 58. Biran, 'Rulers and city life', 266-7; *Qaidu* içinde, s. 96-7, yazara göre daha doğuda, Chu ile İli arasında bir başka resmî ikametgâhı daha olabilir.

166 Biran, *Qaidu*, s. 108-9.

167 *JT*, I, s. 625-6 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 19-20; SGK, s. 22-3; CC, s. 217); ayrıca bkz. I, s. 608-9 (CC, s. 212).

168 Du'a için: *JQ*, Arapça metin, s. liii (Rusça trc. s. 126) ve meselenin müzakeresi için bkz. P. N. Petrov, 'Khronologiya pravleniia khanov v Chagataiskom gosudarstve v 1271-1368 gg. (po materialam numizmaticheskikh pamiatnikov)', S. G. Kliashtornyi, T. I. Sultanov and V. V. Trepavlov (eds.), *Istoriia i kul'tura tiurkskikh narodov Rossii i sprovedel'nykh stran* (Moscow, 2009 = *Tiurkologicheskii Sbornik* 2007-8), s. 298-9. Mesud Bey ve oğulları için: *JQ*, Arapça metin, s. clxxv-clxxviii (trc., s. 129-30); *JQ*'da geçen her iki pasaj için bkz. *Turkestan1*, I, s. 139-40.

169 *TU*, s. 235, da'vâ-yı kânî mîkerd be kağan. *JQ*, Arapça metin, s. clxx, I, 2, kırık bir çoğul formu kullanarak *havâkîn-nâ* (Rusça trc., s. 123); ayrıca *Turkestan1*, I, s. 138, I. 6. Biran, *Qaidu*, s. 28-9, 32, 108-9'a göre Kaydu kağanlık iddiasında bulunmamıştı fakat krş. aynı yazar, 'Mongols in Central Asia', s. 50.

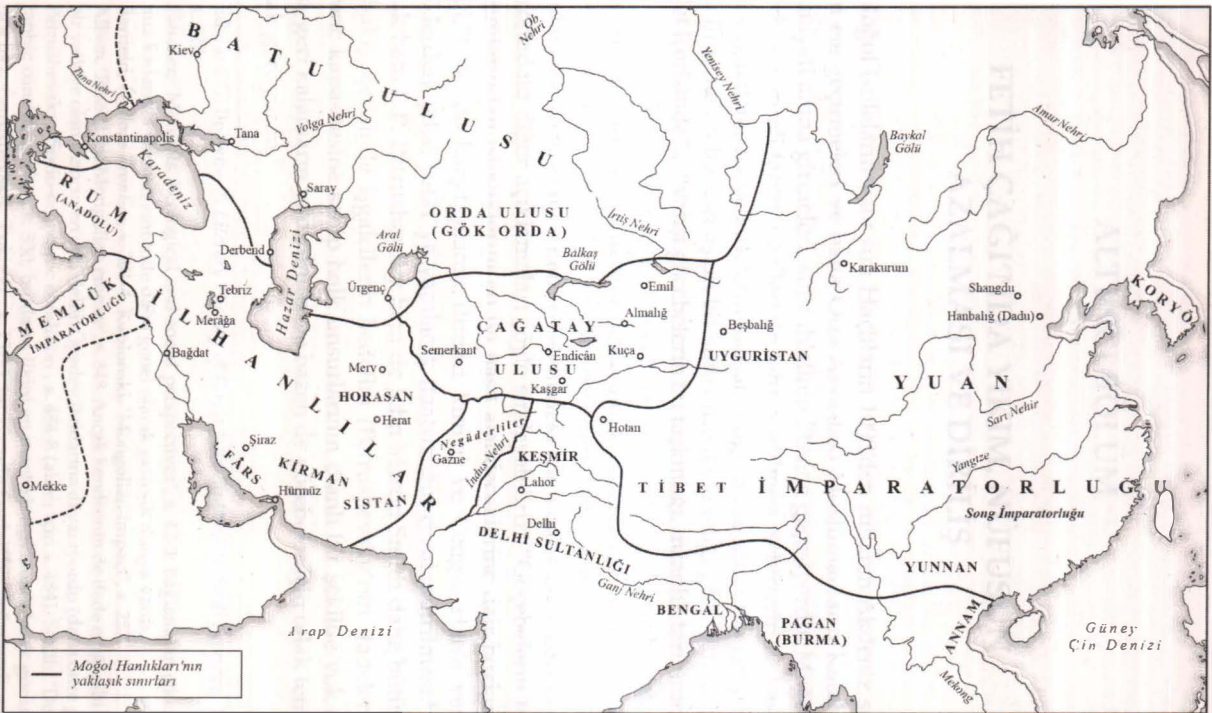
170 *JQ*'de geçtiği gibi 701'den ziyade [1301-2], *TU*, s. 32'de geçen tarihi tercih ettim ki bu da Gazan'ın Suriye'deki karargâhına haberin ulaştığı tarih olan 6 Şaban 702 ile daha uyumludur. Bunun için de bkz. *JT*, II, s. 1312 (*DzhT*, III, s. 356; CC, s. 458).

Ancak mesele sadece Moğol hiyerarşik katmanlarında her zamankinden daha ciddi bir şekilde patlak vermiş bir ihtilaf meselesi değildi. Kafkaslardaki savaşın başlamasından birkaç ay sonra Berke, Kahire'deki Memlûk yönetimiyle diplomatik temaslara girişti ve İslâmî inancını ortaya koyarak "kâfir" Hülegü'ye karşı Sultan Baybars'ın desteğini aldı.¹⁷¹ Hülegü ise Memlûkların diğer önde gelen düşmanları Batı Avrupalı Hristiyanlara yöneldi. 1262'de Mısır'a karşı yardımlarını istemek için hem Papa IV. Urban'a hem de Fransa Kralı IX. Louis'e mektuplar yazdı. Papaya yazdığı mektup günümüze kadar ulaşmasa da elimizde Urban'ın cevabı bulunmaktadır. Bu cevaba göre Hülegü'nün elçisi, Mısır müttefiki rakip bir kral tarafından Sicilya'da pusuya düşürülmüştü. Bununla birlikte Louis'e yazdığı mektupta ilhan, deniz yoluyla Mısır'a yönelik bir Frenk ablukası istiyordu, kendi kuvvetleri de karadan saldıracaklardı.¹⁷² Tarihte ilk defa Moğol hanedan üyeleri, rakip Moğollara karşı yabancılarla ittifak arayışına giriyordu.

1261–1262'deki olaylar da aynı şekilde ve pek çok yönden Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasını simgeler. Suriye ve Filistin'den başka toprak kaybı yoktu, buralar da son birkaç ayda kaybedilmişti. Devasa Moğol toprakları hâlâ Cengizlilerin elindeydi. En son, yaklaşık yetmiş sene önce İran'da imparatorluk soyundan gelmeyen birinin tahta geçme teşebbüsünden beri, Çin'deyse çok daha uzun bir zamandır iktidar mücadelesi yaşanmamıştı. Dahası, Cengizliler, XVI. yüzyıla kadar Karadeniz-Hazar bozkırları ve Volga bölgesinde, XVII. ve XVIII. yüzyıla kadar da Orta Asya bozkırlarında hüküm sürmüşlerdi. Cengiz Han'ın hanedanına sadık kalma duygusunun kayda değer ölçüde güçlü olduğu ortaya çıkmıştı. Ancak tesis ettiği imparatorluk, üniter yapısını kaybetmeye başladı. Hatta paradoks bir şekilde bu birlik, Uzak Doğu'daki genişleme o zamana kadar göçebeler arasında görülmemiş bir zirveye ulaştığında bozulmaya başladı. Kubilay, haklı bir şekilde Song'a karşı sürdürülen uzun soluklu savaş neticelendirmenin ve Çin'i üç asırdan sonra ilk defa tek bir yönetim çatısı altında birleştirmenin gururunu yaşıyordu. Bunun kadar önemli olmasa da Kore ve Tibet üzerinde Moğol otoritesinin tesisi, Pagan (Burma) ve Annam'ın (modern Vietnam) vergiye bağlanması da Kubilay'ın başarı hanesine yazılmıştı. Fakat Cathay'ın Marco Polo tarafından ölümsüzleştirilen muhteşem hükümdarı Kubilay, imparatorluğun her yerinde tanınmamış ilk Moğol kağanı oldu.

171 Bu yazışmanın başlangıcına dair bkz. Zakirov, *Diplomaticheskoe otnosheniia*, s. 39-50. Daha kısa bir şekilde Spuler, *Goldene Horde*, s. 40-1, 44-6.

172 Bu elçiler hakkındaki belirsizliklerin incelenmesi için bkz. Jackson, *Mongols and the West*, s. 166.

Harita 4: 1260 Yılından Sonra Moğol İdaresindeki Bölgeler.

ALTINCI BÖLÜM

FETİH ÇAĞI'NDA YIKIM, NÜFUSUN AZALMASI VE DİRİLİŞ

Moğol istilaların yanı sıra Haçlıların 1098'den itibaren Akdeniz sahillerini ele geçirmeleri ve hatta Orta Asya'daki Müslümanların Karahıtay hâkimiyeti altına girmeleri, sınır ihlalinin ötesine geçmiyordu. Moğol seferleriyse verimli tarım arazilerinin tahrip edilmesi, şehirlerin ve kasabaların yağmalanması ve kitlelerin katliama uğraması anlamına geliyordu. E. G. Browne'un bir asrı aşkın bir süre önce ifade ettiği gibi "amaçsız bir şiddet içerisinde" "vahşi göçbelerin bu taşkınlığı, insanlık tarihinin doğa bir olgusundan ziyade kör kuvvetlerin sebep olduğu haşin bir felakete benziyordu."¹ Moğol şiddetinin arkasındaki saikler için sunulan varsayımlarla ilgili, J. J. Saunders'ın dile getirdiği "şehir medeniyetine karşı duyulan kör bir korku ve nefret" şeklindeki izahı daha önce görmüştük. Bu konudaki diğer açıklamaları şöyle sıralayabiliriz: "Göçbelerin tarım toplumlarından istediklerini en iyi nasıl alabileceklerine dair bozkır bilgeliği,"² ileride karşılaşılabilecek direnci kırma³ ve Cengiz Han'a verilen "Göklerden gelen yetki"ye yapılacak itaatsizliğin cezalandırılması.⁴ Son olarak hem I. P. Petrushevsky hem de John Mason Smith daha bütüncül bir bakış içerisinde işgalcilerin hedefini (Petrushevsky'nin ifadeleriyle) "direnci kapasitesine sahip halk unsurlarının planlı bir şekilde yok edilmesi, geri kalanların yıldırılması ve bazen de göçbeler için otlak temini" olarak görüyordu.⁵

1 Edward G. Browne, *A Literary History of Persia from Firdawsî to Sa'dî* (Londra, 1906), s. 427.

2 Fletcher, 'Mongols: Ecological and social perspectives', s. 42-3: bağlamdan çıkardığımız kadarıyla yazarın zihninde daha genel olarak yerleşik dünya vardı.

3 Barfield, *Perilous Frontier*, s. 201-4. Kaplonski, 'Mongolian impact', s. 257.

4 Allsen, 'Rise of the Mongolian empire', s. 348. Ancak kendisinin de ifade ettiği gibi böyle bir yetkiye olan inancın en eski delili, Ögedey iktidarına dayanıyordu (daha önce geçti).

5 Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 484-8 (alıntı için s. 484). Smith, 'Demographic considerations', s. 330, bunların ilkinin en mantıklı açıklama olarak görür. Ayrıca bkz. Petrushevskii, 'Pokhod', s. 131-3; bu konuda faydalı bir değerlendirme için Michal Biran, 'The Mongol empire and inter-civilizational exchange', Benjamin Z. Kedar and Merry E. Wiesner-Hanks (eds.), *Cambridge World History, V. Expanding Webs of Exchange and Conflict, 500 CE-1500 CE* (Cambridge, 2015), s. 539.

Kaynakların Verdiği Hüküm

Hem o döneme hem de sonraki döneme ait kaynakların süslü abartılara kaçma eğilimi, Moğolların sebep olduğu yıkımın boyutunu değerlendirmeye ya da bunun arkasındaki saikleri anlama kapasitemizi arttırmamaktadır. Yakut'a göre Moğolların zuhûru, yerin ve göğün yaratılışından beri eşi benzeri görülmemiş bir olaydı.⁶ İbnü'l-Esîr'in bu yıkıma verdiği tepkiyi de daha önce işledik. 617(1220-1221) yılı başlığı altında sergilediği matem havası daima bir *mizansen* prototipi işlevi görür. Moğol istilasını kaleme almayı birkaç yıl ertelemişti zira İslâm'ın ve Müslümanların ölüm ilanını kim kolayca kaleme alabilirdi? Böyle bir felaketin örneği yoktu, hatta Nebukadnezar'ın Kudüs'ü yıkması ve İsrailoğullarını Babil'e sürgün etmesi bile bununla boy ölçüşemezdi. Belki de kıyamete kadar böylesi bir felaket bir daha yaşanmayacaktı, Yecüc ve Mecüc'ün çıkışı da dâhil. Deccal (Müslüman geleneğinde Antichrist'in karşılığı) bile kendisini destekleyenlerin hayatını başışlayacaktı. Oysaki Moğollar, İbnü'l-Esîr'e göre kimseyi sağ bırakmamışlardı.⁷ İbnü'l-Esîr, sık sık karşımıza çıkan bir anekdotun da kaynağıdır. Dediğine göre tek bir Moğol süvarisi ele geçirilen bir şehirdeki pek çok Müslüman sakini sırayla öldürürken, hepsi pasif bir şekilde kaderlerine razı olmaktan başka bir şey yapmamışlardı. Hatta bir tanesi, katili gidip kendisine yeni bir kılıç getirene kadar bulunduğu yerde beklemesi emredildiğinde bile itaat etmişti.⁸ Horasan'daki Moğol seferleri dönemin diğer iki müellifinin de dikkatini çekti. "Sanki amaçları türlerin yok edilmesi idi" diye yazmıştı İbnü'l-Lebbâd; "...toprak ya da zenginlik peşinde değiller, sadece dünyayı tahrip etme derdindeler, dünyayı çorak bir araziye dönüştürmek istiyorlar."⁹ Kendisi Moğol vahşetine dair hikâyeler naklediyordu: boğazladıkları kişilerin kanını içmeleri, eğlence için esirlerin kollarını ve bacaklarını kesmeleri, katletmeden önce hoşlarına giden kadınlara günlerce tecavüz etmeleri¹⁰ ki bu hikâyeler daha sonra Doğu Avrupa'ya yönelik Moğol saldırısını (1237-1242) anlatan kaynaklarda da tekrar etti.¹¹ İbnü'l-Esîr gibi taraflı bir genelleme yapan Nesevî, Horasan'da kendi kalesinde sadece Hurendîz'in sağ bıraktığını öne sürdü.¹² Nişabur'un tahribini anlattıktan sonra (ileride göreceğimiz gibi vahşi bir muamele için burası özellikle seçilmişti) Horasan, Harezm, Irak, Mâzenderân, Azerbaycan, Gur, Bâmiyân, ve Sicistân'daki (Sistân) diğer şehirlerin, hatta Hindistan sınırlarının kaderi hakkında de-

6 Yakut, *Mu'cemu'l-buldân*, I, s. 250.

7 IA, XII, s. 358-9 (çev. Richards, III, s. 202).

8 IA, s. 378, 383, 500-1 (çev. Richards, III, s. 217, 220, 307-8).

9 TI, XLIII, s. 27 (Cahen, "Abdallaîf al-Baghdâdî, portraitiste", s. 125).

10 TI, LII, s. 50 (Cahen, "Abdallaîf al-Baghdâdî, portraitiste", s. 127).

11 Detaylar için bkz. Gian Andri Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen* (Bern and Münih, 1974), s. 68-74.

12 Nesevî, s. 72-3 (çev. Houdas, s. 99-100; Farsça redaksiyonda atlanmıştır).

taya girme ihtiyacı hissetmedi. Zira önceki anlatı, başka yerlerde olan bitenleri de gözler önüne seriyordu. Kuşatanlarla kuşatılanların isimlerini değiştirmek yeterliydi.¹³

Eserlerini, İslâm topraklarının kâfirlerce işgal edilmesi karşısında yaşadıkları ilk şokun etkisiyle kaleme alan bu yazarların duygusal davranmaları doğaldır. Fakat ifadeleri, bu olayı atlattıktan yıllar sonra hikâye edenler tarafından da teyit edildi. Sufi Necmeddin Râzî Dâye'ye (ö. 654/1256) göre "bu mel'un yaratıklar tarafından icra edilen kargaşa ve yıkım, esirlerin öldürülmesi ve gasp edilmesi, tahribat ve yakma daha önce hiç görülmedi ve sadece kıyamet zamanındaki felaketlerde bunun örneği görülecekti."¹⁴ Maverâünnehir, Fergana ve Türkistan'daki (özellikle Balasagun, Buhara ve Semerkant) Müslüman şehirlerinin kaderini anlatırken Cüzcânî, halkın büyük çoğunluğunun şehit olduğuna ve sağ kalan az sayıdaki kişinin de esir düştüğüne inanmamızı ister¹⁵ (fakat Balasagun direnç göstermediği için muaf tutulmuştur). Ona göre Çormagun komutasında Batı İran'a ulaşan taze kuvvetlerin yaptığı katliam, kelimelere dökülemeyecek boyuttadır.¹⁶

Bu acımasız ve kanlı tablo yılların geçmesiyle ve İran'da Müslüman ilhanların sabit bir devletlerinin kurulmasıyla etkisini yitirmedi. 1290'lar da İran'da ikamet eden Dominiken rahip Monte Crucisli Riccoldo'nun işittiğine göre Moğollar öylesine dehşetli bir katliam, tahrip ve yıkımın failleriydi ki görmeyenin inanması mümkün değildi.¹⁷ 1295'te Gazan'ın ihtidasıyla Müslümanların gözünde Moğol fetihlerinin ve egemenliğinin sindirilebilir hâle geldiği dönemde eser kaleme alan yazarlar, yıllar önce Gazan'ın atalarının Güneybatı Asya'da öncülük ettiği katliam ve yağmacılık konusunda daha sakin kalabiliyorlardı. Vassâf, Maverâünnehir ve Horasan'da Cengiz Han kuvvetlerinin yaptığı "genel katliam"dan neredeyse şans eseri bahseder.¹⁸ Reşîdüddîn bile Cengiz Han ve hanedanının insanlığın doğuşundan beri kimsenin yapmadığı kadar insan öldürdüğünü bir itiraf havasında ve âdeta mecburiyetten dile getirir. Kimsenin

13 Nesevî, s. 67 (çev. Houdas, s. 92-3). Bu ise Petrushevskii'nin ('Pokhod', s. 127) Hocend dışındaki şehirlerin ele geçirilmesi konusunda daha detaylı bir araştırma yapmaktan vazgeçmesine neden olmuştur.

14 Necmeddin Ebû Bekir Abdullah bin Muhammed Râzî, *Mirsâdu'l-ibâd mine'l-mebde ile'l-meâd*, ed. Hüseyin el-Hüseynî Nimetallahî (Tahran, 1312 şm./1933), s. 8-9 ve çev. Hamid Algar, *The Path of God's Bondsmen from Origin to Return* (Delmar, NY, 1982), s. 39-40. Müellif hakkında bkz. Algar'ın Giriş'i, s. 8-14; ayrıca Algar, 'Nadim al-Din Râzî Dâya', *EI2*, VII, s. 870-1 ve 'Dâya Râzî', *EI3* (2012), no. 3, s. 81-6.

15 *TN*, II, s. 106-7 (çev. Raverty, s. 978, s. 980).

16 *TN*, II, s. 158 (çev. Raverty, s. 1117). Ayrıca Cüveynî'nin ileride alıntılanacak ifadesine bakınız.

17 Riccoldo da Montecroce, *Liber peregrinationis*, ed. Kappler, Latince metin, s. 94 (çev. George-Tvrtković, s. 193).

18 Vassâf, s. 192, II. 21-22, kuşış-i âmm (GW, II, s. 105).

sağ kalmadığı Moğol katliamlarının gerçekleştiği şehirlerin listesinde Belh, Şeburgân, Tâlikân, Mervi Serahs, Herat, Türkistan, Rey, Hemedân, Kum, İsfahan, Merâğa, Erdebil, Berde'a, Gence, Bağdat, Musul ve Erbil'i zikreder.¹⁹ Amaçlarından birisi, tabii olarak Gazan'ın yürürlüğe koyduğu restorasyon sürecine dikkat çekmektir. Bunun ne kadar başarılı olduğu tartışılır. Ancak bir nesil sonra gelen Hamdullah Müstevfî Kazvinî, İran'ın Moğolların sebep olduğu tahribatın ardından ayağa kalkmasının bin yıl içinde mümkün olup olmayacağından şüphelidir.²⁰

Cengiz Han Ordularının Katliamları

Bu tür ifadeler, Müslüman Doğu'nun medeni dünyasında gerçekleşmiş toptan ve ayırım gözetmeyen bir kıyım izlenimini güçlendirir. E. G. Browne'a göre "direnişin cezası ölüm olsa da pek çok teslim olma örneğinde durum bundan farklı değildi."²¹ Cengiz Han'ın, Utrâ'a giden elçilerinin öldürülmesinin intikamı almak üzere Harezmsah Sultanlığı'na saldırması, inkâr edilemez bir şekilde beraberinde büyük ölçekli katliam getirdi. Ancak çok geniş yelpazedeki kaynakları bir araya getirerek elde ettiğimiz bilgiler, işgalcilerin tarafında bozguna uğramış halklara karşı gösterilen tepkilerin de muhtelif olduğunu göstermektedir. İlk önce müstahkem şehirlerin maruz kaldığı muameleyle kırsal kesim sakinlerinin başına gelenleri ayırt etmemiz gerekir. 1247'de eserini kaleme alan Fransisken rahibi ve Papalık elçisi Plano Carpinili Johannes, Moğol öncü kuvvetlerinin hiçbir şekilde yağma, kundaklama ve hayvanları telef etme faaliyetinde bulunmadığını; mümkünse sadece insanları öldürdüklerini, değilse onları kaçırmaya zorladıklarını aktarır.²² Örneğin bir Yahudi seyyahın mektubuna göre 1236'da Moğol süvari birlikleri Musul civarındaki güzergâhlarda önlerine geleni ayırım gözetmeksizin öldürdüler.²³ İbnü'l-Esir'e göre Rey ile Hemedân arasında kalan yerleşim yerleri, Cebe ve Subutay'ın elinde bu iki şehirden çok daha kötü bir duruma düşmüştü. Moğollar "yakıyor, yıkıyor; erkekleri, kadınları, çocukları kılıçtan geçiriyor, geride hiçbir şey bırakmıyordu. Aynı taktikler Hemedân ile Azerbaycan arasında kalan köylerde ve Serâb ile Beylekân arasında kalan kasaba ve köylerde de uygulandı."²⁴ Burada amaç muhtemelen bölgeyi "yumuşatmak", şehir surları arkasında saklanacak kadar şanslı olanlar için (bunların direnişleri

19 JT, II, s. 1526, s. 1527 (DzhT, III, s. 557, Erbil yerine Erdebil geçer; CC, s. 528-9).

20 NQ, eds. Debîr-Siyâkî, s. 28/eds. Le Strange, I, (metin), s. 27, II (trc.), s. 34.

21 Browne, *Literary History of Persia from Firdawsî to Sa'dî*, s. 433.

22 PC, s. 279 (MM, s. 35).

23 S. D. Goitein, 'Glimpses from the Cairo Geniza on naval warfare in the Mediterranean and on the Mongol invasion', *Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi della Vida*, I içinde (Roma, 1956), s. 407.

24 IA, XII, s. 373, 374, 382-3 (çev. Richards, III, s. 213, 214, 220). Beylekân'ın konumu için bkz. Barthold, *Historical Geography*, s. 228.

işgalcilerin ağır kayıplar vermesine neden olacaktı) başlarına geleceklere dair vahim bir örnek sunmak ve bunların direnişini mümkün kılan ekonomik kaynaklarını çökertmekti.²⁵

Müstahkem mevkilerin akıbetleri hakkında çok daha fazla bilgiye sahibiz. Profesör Jürgen Paul, yedi yıllık sefer esnasında Moğolların karşısına çıkan düşmanların heterojen karakterini ortaya çıkarmıştır. Bunlar Harez-mşahlı komutanlardan ve bunların genellikle Kanglı mensubu askerlerinden, şehirli aristokratlar ve (bazen bunlardan ayrı olarak) şehirlerden ya da bölgelerden sorumlu liderlerden hem kentli hem köylü halk kitlelerinden ve ister Türkmen ister Kürt isterse de Arap olsun Moğol istilasından önce buralarda bulunan yerel, göçebe gruplardan müteşekkildi. Bu muhtelif unsurların Moğollara göstereceği direniş de farklılık arz ediyordu. Teslim olma meselesi, şehrin önde gelenlerinin karar vereceği bir şeydi. Her ne kadar askerî direnişler cansız kalsa da *ayyârân*ın ("ayak takımı") yönetimindeki avam, işgalcilere meydan okuma konusunda daha hevesliydi.²⁶ Tabii ki direncin gücü, akabinde maruz kalınacak yıkımın şiddetiyle doğru orantılıydı.

Geleneksel olarak çabuk teslim olma ödüllendiriliyordu. Balasagun, Özkent ve Barçınlıkent kayda değer bir direniş göstermeden teslim olduğu için katliamdan kurtuldu.²⁷ Cüveynî'nin bildirdiğine göre Buhara'dan Semerkant'a doğru ilerlerken Cengiz Han, teslim olan şehirlere ilişmekten kaçındı. Fakat Ser-i Pul ve Debûsiye gibi direnen şehirleri muhasara etmeleri için asker bıraktı. Buhara ve Semerkant'a komşu bölgeler de teslim oldukları için katliamdan kurtuldular.²⁸ Bu müsamahanın bedeli, genellikle Moğolların başka yerlerdeki harekâtlarına takviye amacıyla mecburi askerlik yapmaktı (*haşar*). Mesela Cengiz Han, Zernûk halkının hayatını bağışladığı için, buradan Buhara saldırısına katılmak üzere gençleri (cevânân) zorunlu asker olarak topladı. Her ne kadar Doğu Horasan'daki belirli şehirlerin (Zevzen, Andhoy, Meymend (Meymene) ve Kâriyât*) sakinleri zarar görmese de sonraki Moğol seferleri için takviye kuvvet sağlamakla yükümlü tutuldular.²⁹

25 Smith, 'Demographic considerations', s. 332-4. Bu taktikler "Tsunami Stratejisi"nin de bir kısmını oluşturunca: bkz. May, 'Mongol conquest strategy', birçok yerde.

26 Jürgen Paul, 'L'invasion mongole comme "révélateur" de la société iranienne', Aigle (ed.), *L'Iran face à la domination mongole*, s. 38. Mohsen Zakeri, 'The 'ayyârân of Khurasan and the Mongol invasion', Melville (ed.), *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies*, s. 269-76. Manz, 'Rule of the infidels', 134. Ayyârân ile alakalı revizyonist bir bakış açısı için bkz. D. G. Tor, *Violent Order: Religious Warfare, Chivalry, and the 'Ayyâr Phenomenon in the Medieval Islamic World* (Würzburg, 2007).

27 TJC, I, s. 67-8 (HWC, s. 87).

28 TJC, I, s. 75, s. 92 (HWC, s. 96, s. 117).

* Yazarın kastettiği şehir günümüz Afganistan'ındaki *Fâryâb* olmalıdır (ç.n.).

29 TJC, I, s. 77 (HWC, s. 99-100). IA, XII, s. 390 (çev. Richards, III, s. 225).

Utrâr'ın acımasız muamele için özellikle seçildiğini beklesek de temel kaynaklar arasında sadece Cüzcanî açıkça Utrâr halkının kılıçtan geçirildiğini zikreder. Utrâr'dan toplanan zorunlu askerlerin daha sonra Hocend saldırısına katıldıklarını ima etmesi, mübalağa yaptığı izlenimi verir.³⁰ Reşidüddîn'in yazdığına göre halk, ellili gruplar hâlinde katledilmiştir. Fakat "köylüler ve zanaatkârlar" sağ bırakılmış ve başka yerlerdeki harekâtlar için görevlendirilmişlerdir.³¹ Buhara ve Semerkant ise kendi başarılarına bir kategori teşkil eder. Zira bu iki şehrin tüccarları, Cengiz Han'ın Utrâr'da öldürülen elçilerinin mallarını ele geçirmişlerdi.³² Bir yerde Cüveynî buranın halkının şükretmesi gerektiğini çünkü Moğolların burada sadece bir defa katliam ve yağma yaptığını zikreder.³³ Sonradan verdiği daha detaylı anlatıya göre, İbnü'l-Esîr'in de belirttiği gibi bu iki şehir örnek teşkil etmiştir. Harezmsâh ordularının kendilerini terk edip kaçtığını öğrenen Buhara sakinleri anlaşma şartları için kadıyı Moğollara gönderdiler. İstekleri kabul edildi. Kendilerine zarar verilmedi ama mülkiyetleri tazminat olarak Moğollara geçti. Ayrıca direnmeye devam eden şehir hisarına yapılacak saldırıda yem olarak öne sürüldüler. Moğollar hisarı ele geçirir geçirmez içeridekiler şehrin dışına çıkarılıp gruplara ayrılıp sürgün edildiler. Bunun ardından şehir yağmalandı, kadınlara tecavüz edildi ve şehirde kalanlar öldürüldü. Buhara viraneye dönmüştü.³⁴ Şehirden sürülenler Moğol kuvvetlerine ilhak edilip Semerkant'ın gözünü korkutmak için kullanıldı. Teslim olmasının ardından Semerkant halkı da (Türk garnizonuna muhalif olarak) Buhara'ya benzer bir muameleye maruz kaldı.³⁵ Cüveynî'nin dediğine göre şehirden zorla askere alınanlar, Harezmsâh ve Horasan'a sevk edildiler. Moğollar Hocend'deki hisara saldırıdıklarında, o şehrin gençleriyle beraber Buhara, Semerkant ve Utrâr'dan getirilen zorunlu askerleri (*haşar*) de kullandılar.³⁶

Şüphesiz elçilerinin dokunulmazlıklarının ihlâl edilmesi, Moğolların gazabını başka kaleler üzerine çekti. Harezmsâh Sultanlığı'na yönelik saldırının başlarında Cuçi, Hasan Hacı'nın öldürülmesine misilleme olarak Sıgnak'ta geniş çaplı bir katliam yaptı. Hasan Hacı, Cengiz Han'ın müzakere için gönderilen eski ortaklarından biriydi.³⁷ Muhtemelen bundan faydalı bir ders çıkarılmıştı. Zira Ceyhun'un kuzeyinde böyle bir olayın

30 TN, II, s. 105 (çev. Raverty, s. 970-1). Ayrıca krş. Nesevî, s. 45 (çev. Houdas, s. 63; Farsça redaksiyon, s. 54). T/JG, I, s. 66 (HWC, s. 85) katliamdan kaçan avamdan ve zanaatkârlardan bahseder.

31 JT, I, s. 489 (CC, s. 170-1).

32 IA, XII, s. 366-7 (çev. Richards, III, 208-9); ticari emtianın taksimi için bkz. IA, XII, s. 362 (trc. s. 205).

33 T/JG, I, s. 75 (HWC, s. 96).

34 IA, XII, s. 365-7 (çev. Richards, III, s. 207-9); ayrıca krş. T/JG, I, s. 81-3 (HWC, s. 105-7).

35 IA, XII, s. 367-8 (çev. Richards, III, s. 209-10); ayrıca krş. T/JG, I, s. 94-6 (HWC, s. 120-2).

36 T/JG, I, s. 71 (HWC, s. 92); ayrıca bkz. I, s. 96 (HWC, s. 122).

37 T/JG, I, s. 67 (HWC, s. 87).

örneğini bilmiyoruz. Bunun aksine şehrin teslim olmasının kararlaştırıldığı Cend’de, müzakereler esnasında Moğol elçisi Çin Temür’e hakaret ettikleri gerekçesiyle liderlerden sadece birkaçı infaz edildi.³⁸ Muhtemelen bu infaz, düşmanın kabul edilemez davranışına yönelik bir nevi cezanın ilk işaretidir.

Şehir halkının katledilmesini belirleyen başka koşullar da tespit edilebilir. Eğer bir muhasara hanedan üyelerinden ya da önde gelen komutanlardan birinin hayatına mâl olmuşsa Moğollar oldukça sert karşılık verirlerdi. Gözde torunu Mötüğen 618’deki (1221–1222) Bâmiyân kuşatması esnasında hayatını kaybettiği için Cengiz Han bu şehirde yaşayan her canlının öldürülmesini ve bundan sonra da burada kimsenin yaşatılmasını emretmişti. Bu şehir, Hamdullah Müstevfî’nin zamanında hâlen harabe hâlindeydi.³⁹ Cengiz Han’ın damadı Moğol Komutanı Togaçar da Nişabur önlerinde öldürülmüştü. Nişabur ise ilk başta Cebe ve Subutay’a teslim olmasına rağmen sonradan ayaklandı. Şehir beş günlük bir muhasaranın ardından ele geçirilince, Togaçar’ın dul kalan eşi önderliğinde kan gövdeyi götürdü, kediler ve köpekler bile bu katliamdan nasibini aldı. Sadece 400 kadar zanaatkâr sağ bırakılıp Türkistan’a nakledildi.⁴⁰ Nesâ’da daha alt düzeyden bir komutan yaşanan çatışmada öldürülünce, Moğollar on beş günlük bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdiler ve bütün halkı kılıçtan geçirdiler.⁴¹

Moğollar güçlü ya da uzun bir direniş sergileyen mukavemet noktalarından hırslarını çıkarmak için de toplu katliamlar yapıyorlardı. On bir günlük muhasaranın ardından yerle bir edilen Tirmiz; bir aylık kuşatmanın ardından alınan Gurzivân; ilk başta Cengiz Han’ın şahsen kuşattığı ancak daha sonra oğlu Tuluy’un takviyesiyle ele geçirilen ve Nasr-kûh ismini taşıyan Tâlikân’daki hisar; Togaçar ordusunun bir tümeni tarafından üç günlük bir çatışmanın ardından ele geçirilen Sebzevâr; bir tanesi 619(1223) ve bir diğeri 632’de (1235) (dokuz aylık bir muhasaranın ardından) olmak üzere iki defa ele geçirilen Şehr-i Sistân (Nîmrûz) buna örnek olarak verilebilir.⁴² Gürgenç’te (İbnü’l-Esîr’in tabiriyle “Harezmi’nin şehri”-

38 *TJG*, I, s. 69 (*HWC*, s. 89-90).

39 *TJG*, I, s. 105 (*HWC*, s. 132-3). *NQ*, eds. Debîr-Siyâkî, s. 190-1/eds. Le Strange, I (metin), s. 155, II (trc.), s. 152-3.

40 *TJG*, I, s. 137-40 (*HWC*, s. 174-8). Yakut, IV, s. 858-9. IA, XII, s. 393 (çev. Richards, III, s. 227), beş gün sürdüğü bilgisini verir fakat İbnü’l-Lebbâd *TI*, XLIV, s. 50’de yirmi dört günden bahseder (Cahen, “Abdallaîf al-Baghdâdî, portraitiste”, s. 127). *TN*, II, s. 120-1 (çev. Raverty, s. 1028-34) ise Cengiz Han’ın damadının ölümünden bahseder ancak muhasaranın sorumluluğunu hatalı bir şekilde Tuluy’a verir. Dul kalan eşin Cengiz Han’ın hangi kızı olduğu net değildir: De Nicola, “Women’s role”, s. 101-2.

41 Nesevî, s. 63-4 (çev. Houdas, s. 87-8; Farsça redaksiyon, s. 76-7).

42 Tirmiz için: *TJG*, I, s. 102 (*HWC*, s. 129); *TN*, II, s. 112 (çev. Raverty, s. 1004-5). Gurzivân ve Nasr-kûh için: *TJG*, I, s. 104-5 (*HWC*, s. 132); Nasr-kûh için ayrıca krş. *TN*, II, s. 114-16 (çev. Raverty, s. 1008-12). Sebzevâr için: *TJG*, I, s. 138 (*HWC*, s. 175, s. 176). Şehr-i

dir. Birkaç yıl önce Yakut, ziyaret ettiği şehirler arasında en zengini ve büyüğü olarak bu şehri göstermişti. Yelü Chuai da Buhara'dan daha zengin ve kalabalık olarak niteler)⁴³ yine halkın tamamı katledildi. Bu, kısmen (Cüzcanî'ye göre) dört ay süren umutsuz direnişlerinin cezasıydı. Aynı zamanda Moğollar, Ceyhun'un sularını tutan barajı yıkarak şehri ele geçirebilmiş, böylece hayatta kalmayı başarıp saklananlar da boğularak can vermişlerdi. Cüveynî, ırmağın yönünü değiştirmek için girişilen başarısız bir teşebbüsten de bahseder.⁴⁴

Teslim olan fakat daha sonra hanın otoritesini tanımayıp temsilcilerini öldüren şehirleri de sert bir muamele bekliyordu. Saldırganlığına bir Moğol komutanının ölümünü de ekleyen Nişabur'dan zaten bahsetmiştik. Harezmşah Celâleddin'in Pervân yakınlarında Moğolları mağlup ettiği haberleri yayıldıkça Horasan'da daha önce teslim olan şehirler de ayaklanmaya başlamışlardı.⁴⁵ Örneğin Belh 617'de (1220–1221) teslim olmuş, yağma ya da katliama maruz kalmamıştı. Moğollar burada sadece bir *şihne* görevlendirmiş ve halkın bir kısmı Merv saldırısında kullanılmıştı.⁴⁶ Ancak Celâleddin'in zaferi yeni bir başkaldırıyı tetikleyince Belh sakinleri şehrin dışında bir düzlüğe çıkarılıp katledildiler.⁴⁷ On günlük muhasaranın ardından Herat'la da şartlı bir anlaşma yapılmış ve bazı istisnalarla beraber halkın hayatı bağışlanmıştı. Fakat yine insanlar ayaklanıp kendilerine atanan *Şihne* Mengütay'ı öldürünce, Moğollar geri dönüp şehri sekiz ay boyunca kuşattılar. Moğollar şehir düştükten sonra (köle yapılan bazı kadınlar haricinde) herkesi öldürülüp şehri yaktılar.⁴⁸ Serahs'ın akıbeti hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Şehrin teslim olduğunu bildiren kadı buraya melik olarak atanmış ve yanında bir *şihne* görevlendirilmişti.

Sistân için: *TN*, I, s. 283-4, 285 (çev. Raverty, s. 198, 199, 201-2); sonraki taarruz için bkz. *Târîh-i Sistân*, s. 395-6 ve tarih için bkz. Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 410.

43 Yakut, II, s. 54, 486; *Turkestan3*, s. 147 (= *Sochineniia*, I, s. 202). Yelü Chuai, çev. De Rachewiltz, s. 22.

44 IA, XII, s. 394-5 (çev. Richards, III, s. 228). Bu bilgiyi Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed ed-Dimeşkî bize eserinde yeniden sunar: *Nuhbetu'z-zahr fî acâibi'l-berri ve'l-bahr*, ed. A. F. Mehren (St Petersburg, 1866), s. 223; trc. Mehren, *Manuel de la cosmographie du Moyen Age* (Copenhagen, 1874), s. 310. *TN*, II, s. 149 (çev. Raverty, s. 1097-1100). Barthold, *Turkestan3*, s. 436-7 (= *Sochineniia*, I, s. 503-4), su baskının kasıtlı olduğundan şüphelidir. Krş. *TJG*, I, s. 100 (*HWC*, s. 127).

45 *TN*, II, s. 125 (çev. Raverty, s. 1042).

46 IA, XII, s. 390 (çev. Richards, III, s. 225). Ayrıca krş. *TJG*, I, s. 113 (*HWC*, s. 144) ve Merv'deki harekâtlarda kullanılan Belhliler için IA, XII, s. 391 (çev. Richards, III, s. 226).

47 *TJG*, I, s. 103-4 (*HWC*, s. 130-1), net bir şekilde iki ayrı olayı birleştirir ve başka hiçbir yerde şehrin ayaklandığından bahsetmez. Bu hatalı yorum hakkında bkz. Baumer, *History of Central Asia*, III, s. 187.

48 En doyurucu anlatı için bkz. Seyfi, s. 66-80: Şihne Mengütay ve yardımcısı Malik Ebu Bekir Merceki'nin (muhtemelen Merğânî) öldürülmesi konusunda bkz. s. 75-6. Ayrıca krş. IA, XII, s. 393, 395-6 (çev. Richards, III, s. 227, 229). *TN*, II, s. 121 (çev. Raverty, s. 1038), Moğolların şehirden intikam alışı anlatır ancak *TN*, II, s. 121, 128'deki (çev. Raverty, s. 1035-7, 1048-51) detaylar buranın ilk ele geçirilişiyle alakalıdır.

Ancak Merv'den gelen desteğe güvenen halk bu iki yetkiliden birini ya da her ikisini de birden öldürmüştü.⁴⁹ Düşmeden önce Merv'de cereyan eden olaylara dair öğrendiklerimizi Cüveynî'nin sunduğu bilgilere borçluyuz. Şeyhülislâmın da içinde bulunduğu bir grup Cebe ve Subutay'a bir elçi gönderip teslim olmayı teklif etmişti ama Moğollar buna cevap vermeden şehri başka unsurlar ele geçirdi. Bunlar şeyhülislâmı öldürüp direnişi kıskırttılar. Bu olay ve Serahs ayaklanmasını kıskırtmaları sebebiyle Merv halkı, şehir Tuluy neslinden gelenlerin eline düşünce kılıçtan geçirildi, sadece zanaatkârlar bu kıyımdan kurtuldu.⁵⁰

Görünüşe göre Gazne'nin akıbeti hakkındaki çeşitli anlatılar da benzer biçimde açıklanabilir. İbnü'l-Esîr'e göre yeteri kadar garnizon kuvvetinden yoksun olan şehir kolayca Moğolların eline düşmüştü ve köleleştirilen kadınlar dışında halkın hepsi öldürülmüştü.⁵¹ Fakat daha yetkin bir portre çizen Cüveynî, bir yerde şehrin teslim olduğunu ve Moğolların da buraya bir *baskak* atadığını bildiriyordu. Beklenmedik bir Moğol kuvvetinin gelişine dair Cüveynî'nin verdiği bilgiler bu ilk saldırıyla alakalı olmalıydı. Bunlar sokaklardaki cinayetlerden ve Cuma mescidini ateşe vermekten sorumluydular. Zira bunlar Pervân'da ağır bir yenilgi alan Moğol kuvvetiydi.⁵² Daha sonra Celâleddin'in İndus'taki mağlubiyetinin ardından Cengiz Han'ın Gazne'ye geri gönderdiği Ögedey, zanaatkârlar hariç şehrin sakinlerini kılıçtan geçirdi.⁵³ Cüzcanî'nin özet geçtiği anlatısı bunu teyit eder.⁵⁴ İbnü'l-Esîr'in verdiği sınırlı detaylar da açık bir şekilde İndus olayının sonrasına aitti.

Şimdiye kadar Cengiz Han'ın ana kuvvetlerinin faaliyetleriyle ilgilendik. Zira Cebe ve Subutay'ın başlıca görevi firar eden Harezmşah Muhammed'i yakalamaktı. Dolayısıyla acele etme gerekliliği bunların faaliyetlerinde olumsuz bir etki yaptı. Cüzcanî, Cengiz Han'ın bunlara Horasan'daki şehirlere zarar vermemelerini emrettiğine inanır.⁵⁵ İbnü'l-Esîr ise açıkça bir yerde, Horasan ve Doğu Irak'taki Moğol harekâtları

49 T/JG, I, s. 124, 128, 137 (HWC, s. 158, 164, 173), değişen detaylarla beraber; teslim olması hakkında ayrıca bkz. T/JG, I, s. 121, 123-4 (HWC, s. 155, 158).

50 T/JG, I, s. 120-7 (HWC, s. 154-62). IA, XII, s. 392-3 (çev. Richards, III, s. 226-7) sadece askerlerin teslim olduğunu ancak hem askerlerin hem de halkın genel katliama uğradığını zikreder. TN, II, s. 120 (çev. Raverty, s. 1027), kısaca halkın şehit olduğundan bahseder. Merv'deki olayların tam sırası için bkz. *Turkestan3*, s. 447-9 (= *Sochineniia*, I, s. 515-17).

51 IA, XII, s. 397 (çev. Richards, III, s. 230).

52 T/JG, I, s. 106; II, s. 196 (HWC, s. 133-4, s. 463) sırasıyla.

53 T/JG, I, s. 108 (HWC, s. 135). *Turkestan3*, s. 444-5 (= *Sochineniia*, I, s. 512), halkın isyan ettiğine dair herhangi bir delil olmadığını vurgular.

54 TN, II, s. 126 (çev. Raverty, s. 1042-3).

55 TN, II, s. 108 (çev. Raverty, s. 989-91). Paul Ratchnevsky, *Çinggis-Khan. Sein Leben und Wirken, Münchener Ostasiatische Studien 32* (Wiesbaden, 1983), s. 118, n. 149; İngilizce trc., *Genghis Khan*, 131, bu pasajı yanlış sunmaktadır.

bağlamında Moğol kuvvetlerinin hiçbir şehri ayırmayarak her yeri yakıp yıktığını ve geçtikleri yerleri yağmaladığını anlatır ve oldukça şüphe uyandıran bir genelleme yapar.⁵⁶ Bununla birlikte öncesinde, Harezmşah kovalamacasının başlangıcını anlatırken Moğolların yağma ve katliamda bulunmadıklarını, sadece Muhammed'in izini sürdüklerini belirtir.⁵⁷ Ancak genel konuşmak gerekirse, başka yerlerde de gördüğümüz gibi Cebe ve Subutay'ın harekâtında yağma ve katliam aşikârdı. Bu iki komutan, Herat yakınlarındaki "Buşenç Tûîsi" önlerinde adamlarından biri ölünce bütün halkı kılıçtan geçirdi.⁵⁸ Habûşân'daki katliamın da haddi hesabı yoktu, sebebi Cüveynî'nin şatafatlı fakat hatalı ifadeleriyle söylersek, halkın umursamazlığıydı (*aâdem-i iltifât*).⁵⁹ Moğolların 618(1221) başlarında kuvvet kullanarak ele geçirdiği Merâğa sakinleri, köle yapılan kadınlar dışında katledildi. Saklananlar da hileyle kandırılıp öldürüldü.⁶⁰ Arka arkaya yapılan iki saldırıya direnen Erdebil, üçüncüsüne karşı koyamadı ve halkı kılıçtan geçirildi.⁶¹

Kazvin halkı da sert bir direniş sergilemiş ve Moğollarla sokaklarda göğüs göğüse savaşmıştı. Bunlar da katliamdan kurtulamadılar. Sonraki dönem tarihçisi Hamdullah Müstevfî, *Zafer-nâme*'sinde bu katliama yer verdi.⁶² Bu noktada *Relatio de Davide rege* (1221) yardımımıza koşar. Kazvin'in ilk başta teslim olduğunu ve buraya bir vali atandığını ancak daha sonra şehrin ayaklandığını ve valiyle maiyetinden pek çoğunu öldürdüğünü bildirir.⁶³ Rey şehri de Cebe ve Subutay'a teslim olmasına rağmen yağmalandı ve halkı öldürüldü.⁶⁴ Bunlar açık bir şekilde, İbnü'l-Esîr'in işaret ettiği iki farklı olaydı. Müellife göre halk gafil avlanmış ve kadınlarla çocuklar esir edilmişti.⁶⁵ Ancak kendisi daha sonra, 621(1224) başlarında bir kez daha gelen dinç Moğol kuvvetlerinin, şehre geri dönen ve ye-

56 IA, XII, s. 376-7 (çev. Richards, III, s. 216).

57 IA, XII, 370 (çev. Richards, III, s. 211).

58 TN, II, s. 108 (çev. Raverty, s. 991-2).

59 T/JG, I, s. 115 (HWC, s. 146).

60 IA, XII, s. 377-8 (çev. Richards, III, s. 216) herkesi öldürdüğünden bahseder, ancak kadınların ve "halkın çoğunun" öldürülmesi hakkında bkz. s. 404 (çev. Richards, III, s. 235). T/JG, I, 116 (HWC, 148) meseleyi kısa tutmuştur.

61 Yakut, I, s. 198; IA, XII, s. 382 (çev. Richards, III, s. 219), şehri ele geçirmeye yönelik sadece bir teşebbüsten bahseder. Aynı şekilde T/JG, I, s. 116 (HWC, s. 147) da Katliam için ayrıca bkz. Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 484.

62 IA, XII, s. 374 (çev. Richards, III, s. 214). Müstevfî, ZN, II, s. 1024-5; ilgili kısmın yeniden sunumu için bkz. trc., Browne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 96-8.

63 Jacques de Vitry, 'Epistola VII', eds. Huygens, *Lettres de Jacques de Vitry*, s. 147-8 (trc. Richard, *Au-delà de la Perse*, s. 51).

64 T/JG, I, s. 115; II, s. 114 (HWC, s. 147, 384); yağmanın tarihi için bkz. II, s. 112 (HWC, s. 381).

65 IA, XII, s. 373 (çev. Richards, III, s. 213); daha sonra, s. 399 (çev. Richards, III, s. 231), kendisi Moğolların oradaki herkesi öldürdüğünü iddia eder.

niden imar etmeye başlayan (muhtemelen istihkâm etmek için) sakinleri öldürdüğünü zikreder.⁶⁶ Arrân'a bağlı Beylekân halkı da kendi anlaşma talepleri üzerine gönderilen elçiyi öldürerek affedilmez bir cürüm işlediler. Moğollar şehre saldırdıklarında yaşına ve cinsiyetine bakmaksızın herkesi kılıçtan geçirdiler, hatta anne karnındaki fetüsleri bile kestiler.⁶⁷

Bu iki noyanın güzergâhında bulunan diğer şehirlerle alakalı bilgilerimiz, itiraf etmek gerekirse oldukça yetersizdir. Buraları teslim almak için gönderilen elçilerin akıbetine, şehirlerin ne ölçüde direndiğine ya da herhangi bir muhasaranın ne kadar sürdüğüne dair elimizde hiçbir detay bulunmamaktadır. Sâve'nin (Yakut'a göre burada kimse sağ bırakılmamıştı) başına neler geldiğini, Emul, İsferyân ve Nahçıvan'daki genel katliamları, XIV. yüzyıl başlarında bir müellifin zikrettiği Cürcân'daki katliamları, Zencân (Reşîdüddîn'e göre burada öldürülenlerin sayısı diğer şehirlerdekinin birkaç katıydı) ve Serav'daki (Serâb) kıyımları açıklayamıyoruz.⁶⁸ 621'de (1224) Rey'e saldıran dinç kuvvetin niçin devamında Kum ve Kâşân'a hücum ettiği ve halkları kılıçtan geçirdiği de bize ulaşmadı. Hâlbuki bu iki şehir, önceki seferin güzergâhında bulunmuyordu.⁶⁹

Cüveynî açık bir şekilde Cebe ve Subutay'ın Nişabur'dan ayrıldıktan sonra teslim olanları sağ bırakıp direnenleri öldürdüğünü söylemesine rağmen⁷⁰ bu konudaki deliller daha çok Kuzeybatı İran'dan gelmektedir. Dolayısıyla Tebriz'e herhangi bir saldırı olmamıştır. Çünkü buranın İlde-nizli hükümdarı tembel ve korkak Özbek, Moğolları başından savmak için at, kumaş ve para göndermişti.⁷¹ Bu da açık bir şekilde Moğolların düşmanı Celâleddin'in talep ettiği *na'l-bahâya* (ayakkabı parası) karşılık geliyordu.⁷² Moğollar şehre ikinci defa yaklaştığında ve Özbeg firar ettiğinde direniş için hazırlık yapıldı. Fakat Moğolların daha fazla para ve kumaş talebi yerine getirilince işgalciler geri çekildi.⁷³ Para ve kıyafet hediyeleri benzer bir şekilde Gence ve Derbent'in de rahatlamasını sağladı.⁷⁴

66 IA, XII, s. 419 (çev. Richards, III, s. 246).

67 IA, XII, s. 383 (çev. Richards, III, s. 220).

68 Yakut, III, s. 24; T/JG, I, s. 115, 116 (HWC, s. 146, 148). NQ, ed. Debîr-Siyâkî, s. 197/eds. Le Strange, I (metin, s. 159, II (trc.) s. 156; Mir Seyyid Zahirüddîn Mer'âşî, *Târih-i Taberistân-u Rûyân-u Mâzenderân* [881/1476-7'den sonra], ed. Muhammed Hüseyin Tesbihî, (Tahrân, 1345 şm./1966), s. 118, Esterâbâd, Mâzenderân ve Rüstemdâr'daki aşırı katliamdan bahseder. JT, I, s. 532, 533 (CC, s. 184, 185) sadece Zencân ve Serâv'dan bahseder. Ebû'l-Fidâ ise Nahçıvan'daki katliamı zikreder: *Takvîmü'l-buldân*, eds., J. T. Reinaud and W. MacGuckin de Slane, *Géographie d'Aboulféda* (Paris, 1840), s. 399; çev. J. T. Reinaud ve Stanislas Guyard, *Géographie d'Aboulféda* (Paris, 1848-83), II, s. 151.

69 IA, XII, s. 419 (çev. Richards, III, s. 246). Bkz. Andreas Drechsler, *Die Geschichte der Stadt Qom im Mittelalter (650-1350): politische und wirtschaftliche Aspekte* (Berlin, 1999), s. 232, 233.

70 T/JG, I, s. 114-15, 117 (HWC, s. 145, 150).

71 IA, XII, s. 374, 377 (çev. Richards, III, s. 214, 216).

72 T/JG, II, s. 147 (HWC, s. 415).

73 IA, XII, s. 382 (çev. Richards, III, s. 220).

74 Gence için: IA, XII, s. 383 (çev. Richards, III, s. 220). Derbent için: JT, I, s. 209 (CC, s. 77).

Hemedân'ın reisi de para, kumaş ve atlarla karşılmasına çıkıp anlaşma isteyince Moğollar buraya dokunmadan yollarına devam ettiler. Ancak kendi adlarına daha fazla mal toplaması için buraya bir *şihne* de atadılar.⁷⁵ Bir süre sonra daha fazla kaynak bulamayan şehir sakinleri, reisle beraber bir hukukçunun (fakih) ortak liderliğinde kendilerini güçlü hissedip *şihneyi* öldürdüler. Ardından, 618'de (1221) Moğollar tekrar karşılmasına çıktığında teslim olmayı teklif etseler de Hemedân acımasız bir muhasaraya maruz kaldı. Bir kez daha halk kılıçtan geçirildi ve şehir ateşe verildi.⁷⁶

Ögedey ve Güyük İktidarında Savaşın İdaresi

Çin Temür, Horasan ve Mâzenderân valisi olarak atandığında, bu eyaletler kargaşa ve kaos içerisindeydi. Cüveynî'nin belirttiğine göre yeni vali otoritesini tesis ederken ve asileri topraklarından defederken acımasız davranıyordu. Fakat bu noktada bile teslim olan yerlerle olmayanlar arasında bir ayırım gözetiliyordu. Moğollar teslim olan yerlerden makul miktarda mal isterlerken, teslim olmayan ve taarruz edilecek yerlerin sakinleri bütün mallarını mecburi olarak verdikten sonra öldürülüyordu.⁷⁷ Daha doğuda, Hindistan sınırında bulunan Mönggedü ve Dayır'ın seferleri hakkında nispeten az detaya sahibiz. Ancak görünüme göre 639'da (1241) zorla askere alınan Lahorlu erkekler öldürülmüştü ve bunlara tâbi olanlar (*ethâ*) esir alınmıştı.⁷⁸

Batı İran, Irak ve Anadolu'da 627'den (1229) sonra faaliyet gösteren ve sırasıyla Çormagun ve Baycu tarafından komuta edilen Moğol ordularının faaliyetleri de benzer şekilde ilerliyordu. Fars ve Kirman yöneticileri Moğollara anında teslim oldukları için bu iki şehre ilişilmemişti.⁷⁹ Bilinmeyen bir süre boyunca devam eden muhasaranın ardından 634 Zilhicce'de (1237 Temmuz) zor kullanılarak ele geçirilen Erbil'de (şehrin hisarı Moğollara karşı daha fazla direnmişti) toplu katliam yapıldı. Ceset kokusunun hâkim olduğu şehirden çoğunluğu kızlar olmak üzere esirler de alındı.⁸⁰ Baycu 1242'de Anadolu'yu işgal ettiğinde, Ermeni Kirakos'a göre Erzurum da direndi ve ancak şiddetli bir saldırı neticesinde alınabildi. Dolayısıyla halk kılıçtan geçirildi. Yerel tarihçi İbn Bîbî, kuşatmacıların ağır kayıplar

75 IA, XII, s. 374 (çev. Richards, III, s. 214); *şihne* için bkz. T/JG, I, s. 115 (HWC, s. 147).

76 IA, XII, s. 380-1 (çev. Richards, III, s. 218-19); daha kısa bir şekilde T/JG, I, s. 116 (HWC, s. 148).

77 T/JG, II, s. 269 (HWC, s. 533). Anonim *Zeyl-i Târih-i Taberistân*'da (İbn İsfendiyâr'ın tarihinin XIV. yüzyıl ortalarındaki devamı) geçen ifadeye göre [kısaltarak çev. Edward G. Browne (Leiden and Londra, 1905), s. 257] Taberistân, Moğol seferleri sırasında otuz yıl boyunca başsız kaldı. Bu, tahribatın Çin Temür ve halefleri döneminde de devam ettiğini gösterir.

78 TN, I, s. 466 (çev. Raverty, s. 655); ayrıca bkz. II, s. 165 (trc. s. 1135).

79 TN, II, s. 158-9 (çev. Raverty, s. 1118-19).

80 MZ, VIII, 2. Kısım, s. 699 (= MZDMZ, XV, s. 86); ayrıca bkz. HJ, s. 99/128.

verdiğini ve geri çekilmek üzere olduğunu ancak maliye müfettişi (*müşrif*) Düveynî'nin ihaneti sebebiyle buna gerek kalmadığını anlatır. Müellifimiz Moğolların halkı gruplara ayırdığını, işlerine yarayanları sağ bırakıp diğerlerini öldürdüğünü anlatarak Kirakos'un çizdiği resmi daha da canlı hâle getirir.⁸¹ Bir sonraki yıl Kayseri halkı da direniş gösterdiği için kılıçtan geçirildi ve şehir metruk hâle geldi. Bar Hebraeus'un dediğine göre köleliğe elverişli genç erkekler ve kızlar sağ bırakılıp esir alındılar.⁸² Öte yandan bu sefer sırasında Sivas ve Divriği teslim olmada acele etmiş ve Moğollar buraları sadece yağmalayarak kendilerini tatmin etmişlerdi.⁸³ İbn Bîbî'ye göre Sivas'ın teslim olmasını, Moğol fethi (1221) sırasında Harezm'de bulunan ve orada edindiği *yarlık* ve *payzayı* Baycu'ya sunan Sivas kadısı sağlamıştır. Bunun üzerine komutan, sınırlı sayıda askere sadece üç gün yağma izni vermiş ve şehirden çekilmiştir.⁸⁴

1254'e Kadar Genel Gidişat

Moğollar ilerleyişini sürdürürken şehirli ya da diğer yerleşik halklara bir dizi farklı tepkiler gösterdiler. Bir uçta, güçlü bir direnişle karşılaştıklarında ya da önceden teslim olan bir şehir sonradan ayaklandığında bütün bir halk kılıçtan geçiriliyordu. Sık olmamakla beraber, Moğolların önde gelenlerinden biri muhasara esnasında öldürüldüğünde, can taşıyan her bir varlık Moğol katliamından nasibini alıyordu. Fakat bu durumda bile yetenek sahibi kimseler sağ bırakılıp köle olarak götürülebiliyordu. Daha hafif uygulamalarda tüm yetişkin erkekler öldürülüyor (fakat bu tür durumlarda da zanaatkârlar sağ bırakılıp esir alınıyordu) ve kadınlarla çocuklar esir alınıyordu. Bazı şehirlerdeyse sadece askerler ya da liderleri öldürülüyordu. Teslim olan şehirlerin halkları sağ bırakılıyor, ancak komşu bir şehre harekât yapılacağında bunlar zorunlu askerlik göreviyle yükümlü tutuluyordu. Bir diğer uçtaysa, hızlı teslim olma sağlandığında ya da acele edilmesi gerektiğinde Moğollar erzak ve para alıp yollarına devam ediyorlardı. Bu tedbirler tabii ki Moğolların bir daha gelmeyeceği ya da daha ağır bir ölçekte mal ya da hizmet talebinde bulunmayacakları anlamına gelmiyordu. Bununla birlikte eğer Moğollar bütün potansiyel direnişi ortadan kaldırma konusunda bazı yazarların öne sürdüğü kadar istekli olsalardı, bu kadar çok kaleye ikinci şans vermezlerdi.

- 81 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 241/çev. Khanlarian, s. 176. İbn Bîbî, *el-Evâmîr*, s. 514-16; ayrıca bu metnin özeti olan *Muhtasar-ı Selçuknâme*, Houtsma, s. 234-5 ve çev. Duda, *Seltschukengeschichte*, s. 223-4.
- 82 Kirakos, çev. Bedrosian, s. 245/çev. Khanlarian, s. 177. BH, s. 406, 407. İbn Bîbî, *el-Evâmîr*, s. 528-30 ve *Muhtasar*, s. 242-3 (çev. Duda, s. 230-1). SSQ, s. 76 (= VB, xxxi, s. 147).
- 83 Kirakos, çev. Bedrosian, s. 245-6/çev. Khanlarian, s. 177, 178. BH, s. 407, sadece Sebastea'dan (Sivas) bahseder.
- 84 İbn Bîbî, *el-Evâmîr*, s. 527-8 ve *Muhtasar*, s. 241 (çev. Duda, 2s. 29-30). SSQ, s. 75 (= VB, xxxi, s. 147) halkın genel olarak sağ bırakıldığını teyit etmektedir.

Ayrıca bütün bunların ortasında, işgalcilerin genel anlamda bir nevi savaş hukuku gözettiğine dair epey delil vardır. Bu doğrultuda teslim olan bir şehre iliştirilmezken, direnen ve zorla alınan şehirler (en azından erkekler) katliama maruz kalmış ve kadınlar esir alınmıştır. Bu arada Müslüman hükümdarların da bu ilkelere sadık kaldıklarını unutmamak gerekir. Zira Cengiz Han'ın baş düşmanı Harezmsah Muhammed bin Tekiş de buna dâhildir. Semerkant halkı şehirdeki bütün Harezmsahlıları yok ettiğinde ve Muhammed bin Tekiş'in ordusuna direndiğinde, hükümdar yaklaşık 609'da (1212–1213) Semerkant'ta Moğollarinkine benzer bir katliama imza atmıştır. Bunun tek istisnası şehrin yabancı tüccarlarının ikamet ettiği mahalledir.⁸⁵

Bazı müstahkem mevkillerde Moğolların savaş hukukunun gözetilmediği istisnaları doğrudur. Moğollar bazen sadece şehir teslim olup da komutan ve garnizonunu ele geçirdiklerinde yok etmek için anlaşma yapmışlardır; bu hileye uzun süren ya da kuvvetli direnişler karşısında başvurdukları aşikârdır. Papalık Elçisi Plano Carpinili Johannes bir yerde bu taktikten bahseder. Anlattığına göre Moğollar teslim olanları sayma bahanesiyle şehrin dışına çıkarıyor ve zanaatkârlar ya da köleliğe elverişli olanlar dışında herkesi topluca baltayla kesiyorlardı.⁸⁶ Semerkant'ta kısa süreli bir direnişin ardından Kanglı/Kıpçak garnizonu, Moğollar gibi aynı "ırk"tan gelen Türkler oldukları için hayatlarının bağışlanacağını ummuşlardı. Fakat silahlarını bırakır bırakmaz kılıçtan geçirildiler.⁸⁷ Maverâünnehir'deki Fenâket'te de aynı durum yaşandı, şartlı teslim olan askerler daha sonra katledildi.⁸⁸ Moğollar 628'de (1231) beş günlük bir muhasaranın ardından şartlı teslim olan Siirt (İs'ird) halkını da öldürdü. Kızların ve hoşlarına giden kadınların pek çoğunu Ahlat'a götürdüler.⁸⁹ İbn Ebî'l-Hadîd'den öğrendiğimize göre altı yıl sonra Abbasi halifesi, Erbil valisi hisarda direnmekteyken barış için vergi ödeme teklifinde bulundu. Teklifi kabul edip parayı alan Moğollar daha fazla yüklenerek şehre yeniden saldırdılar ancak başarısız oldular.⁹⁰ Aynı yazarın İsfahan'ın 633'teki (1235–1236) düşüşünü betimlemesi, bıkkınlıktan kaynaklanan benzer bir ikiyüzlülüğü ortaya koyar. Kendilerine Hanefi komşularıyla beraber şehri de peşkeş çeken Şafiîlere dokunmamaya söz verdikleri hâlde onları da

85 IA, XII, s. 269 (çev. Richards, III, s. 133). Bu olay için bkz. *Turkestan*3, s. 365-6 (= *Sochineniia*, I, s. 430-1) ancak burada şehrin teslim olduğu zikredilir.

86 PC, s. 283 (MM, s. 37-8).

87 IA, XII, s. 368 (çev. Richards, III, s. 209-10); ayrıca krş. *TJG*, I, s. 95 (*HWC*, s. 121).

88 *TJG*, I, s. 70 (*HWC*, s. 91).

89 IA, XII, s. 499 (çev. Richards, III, s. 306). *MZ*, VIII, 2. Kısım, s. 666 (= *MZDMZ*, XV, s. 55), kadın eserlerden bahseden bu kaynağa göre saldırı kışın başında olmuştur.

90 İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-belâğa*, ed. and trc. Djebli, *Les invasions mongoles en Orient*, Arapça metin, s. 58-9, trc., s. 63. Ayrıca krş. BH, s. 402, valinin teklifi için, bu konuda *MZ* ve *HJ* (80. dipnotta geçmişti) sessiz kalmıştır.

kılıçtan geçirdiler.⁹¹ Fakat açık konuşmak gerekirse, çatışmanın en sıcak anında bu iki grubu birbirinden ayırt etmek kolay değildi. Moğollar 1242'de yirmi günlük bir muhasaradan sonra hem Erzurum'da hem de azimli bir direniş sergileyen Erzincan'da sözlerini tutmadılar. Direnişi kırmak için halkı kandırıp sonra katlettiler ve bazı genç erkeklerle kızları köle olarak aldılar.⁹² Moğollara ganimet vermemek de yıkıma davetiye çıkarmak demektir. Şehrin yerlilerinden Kirakos'a göre 1236'da Gence ele geçirildiğinde halkın çoğu düşmanın eline düşmesin diye evlerini ve mallarını yaktı. Fakat bu tedbir Moğolları çileden çıkardı; erkek, kadın, çocuk demeden herkes kılıçtan geçirildi.⁹³

Yıkımı Hazırlayan Diğer Etkenler

Moğol saldırılarının yaklaşık ilk otuz yılında ortaya çıkan yıkımı değerlendirirken evvela şunu unutmamak gerekir: Ceyhun'un kuzeyindeki yıkım, Cengiz Han ordularının ilerlemesinin öncesinde gerçekleşmişti. Gürhan'ın kuvvetleri yaklaşık 1209'da üç gün üç gece boyunca Balasagun'un asi halkını katletmişti (bu olay, hayatta kalanları Moğollara teslim olmaya itti). Güçlüğ birkaç yıl sonra Kaşgar'ı da yağmaladı zira buranın maktul Karahanlı yöneticisinin intikamını almak istiyordu. Karahanlı müttefikin kanı yerde kalmasın diye şehrin önde gelenlerinden pek çoğunun kanı döküldü.⁹⁴ Bu korkunç uygulamalar "kâfirlerle" sınırlı değildi. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Harezmsâh Muhammed Semerkant'ı yağmaladığında 200.000 Müslüman öldü. Bununla birlikte Cüveynî bu rakamın 10.000 olduğunu söyler ki bu daha inandırıcı bir sayıdır.⁹⁵ Ayrıca İbnü'l-Esîr'in işittiğine göre Güçlüğ'le yaşanan çatışmanın başlarında Muhammed Şâş (Taşkent), İsficâb, Fergana, Kâşân ve diğer şehirlerin halklarını tahliye ettirmiş ve ardından buraları yıkmıştı. Harezmsâh Muhammed, Maverâünnehir'in sınır bölgelerini (*suğûr*) (anladığımız kadarıyla İsficâb, Tarâz (Talas), Şabrân (Savran), *Sânikes (Yangikent?) ve Fârâb şehirlerini kastediyor) Karahanlılardan aldıktan sonra buraları savunacak kaynaklardan yoksun olduğu için askerleri bu şehirleri yakıp yıktı ve halkı göç etmeye mecbur bıraktı. Yakut'un bundan bahsederken işaret ettiği politika

91 Woods, 'A note on the Mongol capture of İsfahân', s. 49-51.

92 SSQ, s. 75 (= VB, xxxi, s. 147), her iki şehir için de. Kirakos, çev. Bedrosian, 245/çev. Khanlarian, s. 177-8, bunu sadece Erzincan bağlamında zikreder; BH, s. 408-9 bu hileden bahsetmez.

93 Kirakos, çev. Bedrosian, s. 198/çev. Khanlarian, s. 154-5. Vardan Arewelts'i, çev. Thomson, s. 214, sadece katliamdan ve işgalcilerin hoşuna giden gençleri ve kadınları sağ bırakmasından bahseder.

94 Balasagun için: *TJG*, II, s. 92 (*HWC*, s. 360), bu kaynağa göre ileri gelenlerden katledilenlerin sayısı 47.000'dir. Kaşgar için: *JQ*, Arapça metin, s. cxlvii (Rusça trc., s. 105) / *Turkestan1*, I, s. 133.

95 IA, XII, s. 269 (çev. Richards, III, s. 133). *TJG*, II, s. 125 (*HWC*, s. 395).

da muhtemelen bir öncekiyle aynıydı. Örneğin Moğolların 616'da (1219) İsficâb'a geldiğinde katlettiği kitleyi, Harezmsâh'ın bu tehcirinden geride kalanlar oluşturunuyordu.⁹⁶ Büyük ölçekli bir "kâfir" istilasının ardından yaşanan bu son felaketler, halkın nazarında önceki belalardan ayırt edilememiş olabilir.

Öte yandan özellikle Horasan'da Moğol saldırılarının dolaylı bir sonucu olarak güvenlik zafiyeti ortaya çıktı. Burada Cengiz Han'ın istilasından sonra ortodoks Müslümanların başına gelen felaketin bir kısmı başkalarından kaynaklandı ve Moğol harekâtından sonraki iyileşmeye ket vurdu. Harezmsâh'ın mağlubiyetinin ardından Horasan'daki pek çok şehrin yönetimi yerel emirlere geçti. Nesevî'ye göre dönemin nüktedanları bu yöneticilere "Yedi yıl emîrleri" adını takmışlardı; yani iktidarları [61]7'den itibaren başlayanlar.⁹⁷ Kendisi bazılarının ismini verir: Nişabur'da Taceddin Kamer; Sebzevâr ve Beyhak'ta İltaku bin Elçi Pehlîvân; Cüveyn, Câm ve Bâherz'de görünüşe göre Karahıtaylı olan Şâl; İsferyân'de Nizameddin adlı bir yetkili. Harezmsâhların yerinden ettiği yerel hanedan da Nesâ'ya döndü. Türkmen reisi Taceddin Ömer bin Mesud ise Ebîvard, Harakân ve Merâğa'nın yönetimini eline aldı.⁹⁸ Harezmsâh Celâleddin'in 621'de (1224) Hindistan'dan dönmesinden önce küçük ölçekli yöneticilerin karşılıklı çatışmaları bölgede daha fazla yıkıma sebep olmuş olabilir.⁹⁹ Yerli Gurlu ve Türk komutanların birbiriyle çatışmaya girdiği¹⁰⁰ Gazne bölgesinde ortaya çıkma riski olan benzer bir durumun önüne, evvela Celâleddin'in ortaya çıkması daha sonra onu kovalayan Cengiz Han'ın gelmesiyle geçildi.

Celâleddin'in geri dönmesinin ve Batı İran'da Harezmsâh iktidarını yeniden canlandırmaya yönelik beyhude girişiminin ardından bölgede bir kez daha kaos yaratacak yeni failer ortaya çıktı. Moğolların pek çok şehrin istihkâmını yıkmasıyla beraber bu şehirlerin hem Moğolların yeni saldırılarına hem de daha düşük dereceli unsurların saldırılarına karşı savunmasız hâle gelmesi, bunların işine yaradı. Cüveynî, 1230'larda Celâleddin'in eski emîrlere iki tanesinin, yani Karaca ve Yağan Sungur'un Nişabur ve kazalarına saldırdığını anlatır. Moğol komutan Kül Bolod tarafından mağlup edilip Horasan'dan çıkarılana kadar Karaca, Moğollara teslim olan herkesi öldürdü.¹⁰¹ Celâleddin'in ölümünden son-

96 Yakut, I, s. 249-50, ve III, s. 234. IA, XII, s. 271 (çev. Richards, III, s. 135). *Turkestan3*, s. 369 (= *Sochineniia*, I, s. 433).

97 Nesevî, s. 78 (çev. Houdas, s. 107; Farsça redaksiyon, s. 91).

98 *TJ/C*, I, s. 131 (*HWC*, s. 167), burada ismi geçmez, Merv'i altı ay boyunca elinde tuttuğu söylenir.

99 Bu metin için Nesevî, s. 121-2 (çev. Houdas, s. 164-5), hatalıdır; ben Farsça metni kullandım, s. 131-2.

100 Detaylar için bkz. *Turkestan3*, s. 439-41 (= *Sochineniia*, I, s. 506-8).

101 *TJ/C*, II, s. 219-21 (*HWC*, s. 483-5).

ra (628/1231) batıya kaçan takipçileri 644'te (1246–1247) kadar Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de kaosa neden oldular. İran'da İsmailî Haşhaşîler, Dâmğân'ı ele geçirmek için Harezmsâh Sultanlığı'nun yıkılmasından istifade edeceklerdi ancak burayı ellerinde tutmak için Celâleddin'e her yıl vergi ödemeyi kabul etmek zorunda kalmışlardı.¹⁰² 642'de (1245) bu şehir, Şerefüddîn'in gönderdiği vergi toplayıcılarından kurtulmak için yeniden Harezmsâhlılara teslim edildi. Fakat İsmailîler halkın bir kısmını öldürdüler, geri kalanların çoğunu esir aldılar. Hisarı yerle bir ettiler ve evleri harabe hâlde bıraktılar.¹⁰³

Hülegü Kuvvetlerinin Sebep Olduğu Şiddet (1255–1262)

Hülegü'nün harekâtını dedesininkinden çok daha acımasız göstermeye yönelik bir eğilim vardır. Bir dereceye kadar bunun sebebi, Cengiz Han'ın Harezmsâh Sultanlığı'na yönelik saldırısının aksine Hülegü'nün seferinin intikam hissiyle gerçekleştirilmemesidir. Fakat bu fark, kaynaklarımızın tonuna da yansımıştır. İbnü'l-Esîr ve İbnü'l-Lebbâd'ın doku-naklı ağıtları sonraki yazarların 1250'lerin seferlerini betimlemelerinde karşımıza çıkmaz. Bu, yapılan tahribatın vahametini kaçırmamıza sebep olabilir. Bu kaynakların sessizliği, en azından kısmen, Moğolları yeni bir perspektifle potansiyel olarak düzen sağlayıcı bir konuma getiren şartlardan kaynaklanıyor olmalıdır. Örneğin Haşhaşîlerin saldırıları bu bağlamda değerlendirilebilir. Bunların Kazvin'e yakınlığı (Cüveynî bu yüzden şehri "İslâm'ın sınır karakolu (*suğr*)" olarak niteler¹⁰⁴) halkın Möngke'ye başvurmasını sağlamıştı. Daha batıda Harezmsâhların vahşetle şöhret bulmaları da dillere düştü. Nitekim İbn Vâsıl, bunların 638'de (1241) Halep ordusuna karşı kazandıkları zaferin ardından Müslüman kadınlara (*haram*) karşı işledikleri menfur eylemleri (*fevâhiş*), Tatarlarinkinden ya da diğer kâfirlerinkinden daha beter olarak gördü.¹⁰⁵ Hülegü tarafından istikrarlı bir yönetim görüntüsünün verilmesi, İlhanlı sonrası dönemin yazarlarından birinin iddiasını da açıklayabilir. Söz konusu yazara göre halk, İlhanlı döneminde baskıdan kurtulup rahat bir nefes almıştı.¹⁰⁶ David Morgan'un ifadeleriyle söyleyecek olursak (biraz farklı bir bağlamda) "Moğollar bile, hiçbir şey olmamasından iyidir."¹⁰⁷

102 Nesevî, s. 157 (çev. Houdas, s. 221; Farsça redaksiyon, s. 164).

103 T/JC, II, s. 278 (HWC, s. 542).

104 T/JC, II, s. 276, I. 10 (krş. HWC, s. 540).

105 IW, V, s. 285. Ayrıca bkz. MZ, VIII, 2. Kısım, s. 670 (= MZDMZ, XV, s. 59).

106 Evliyaullah Âmulî, *Târih-i Rûyân* [764/1362-3'te tamamlandı], ed. Minûçihir Sutude (Tahran, 1348 şm./1969), s. 178; dolayısıyla Mer'aşî, *Târih-i Taberistân*, s. 40.

107 Morgan, *Mongols*2, s. 150: bağlam, Fars tarihçilerinin İlhanlı yönetiminin ardından çıkan kargaşada hatırlarında kalanlardır.

Ayrıca Hüleğü'nün seferleriyle Cengiz Han ordularının önceki seferleri (şimdiye kadar bir tane olmuştur) arasındaki farklılığın sadece İran için geçerli olduğunu da unutmamak gerekir. Farşlı Salgurlular, Kirmanlı Kutluğhanlılar ve Luristanlı atabeyler Ögedey'in hükümrânlığı gibi erken bir dönemde Moğollara teslim oldular. Sadece Şebânkâre'nin muhasara edilmesi gerekiyordu. Ülkenin güneyindeki güç dengeleri bu hâldeyken, son otuz yıldaki Moğol askerî faaliyetlerinin direnişe karşı caydırıcı bir portre çizdiğini farz etmek mantıklıdır. Aslında Hüleğü'nün orduları, karşı koymaktan başka çare göremeyen İsmailî Haşhaşiler dışında ciddi bir direnişle nadiren karşılaşmışlardı. Haşhaşilerin daha önce Ketboğa'ya teslim olmasına rağmen sonradan tâbiyetten cayan Kuhistan'daki Tûn Kalesi, Moğolların saldırısına uğradı ve içindekiler kılıçtan geçirildi. Bunun tek istisnası genç kadınlar ve on yaşından küçük çocuklardı.¹⁰⁸

Cüveynî tarihini, Hüleğü'nün İsmailîlere yönelik harekâtıyla sonlandırır. Abbasi hilafetine ya da Irak ve ötesindeki diğer güçlere yönelik saldırılardan hiç bahsetmez. Daha batıdaki harekâtlar, eserinin kapsamı dışındadır. Hâlbuki bu harekâtlarda ortodoks Müslümanların katledilmesi söz konusudur ve bu bize, Hüleğü ordusunun işlediği yıkım ve vahşeti dedesinin ordusunun yaptığıyla karşılaştırma imkânı verir. Cüveynî'nin atladığı bu kısım için Reşîdüddîn'le genellikle düşman topraklarında kalemle alınan Arapça kaynakları temel almaktayız. Gördüğümüz kadarıyla Hüleğü, Irak ve Kuzey Suriye'deki bağımsız güçlerle uğraşırken çatırdayan Harezmsâh Sultanlığı karşısında dedesi Cengiz Han'ın davrandığı gibi davranmıştır. Yine Müslüman kasabaların ve şehirlerin akıbetleri, hızlı teslim olmaya karşı ne ölçüde istekli olduklarıyla şekillenmiştir.¹⁰⁹

Ortodoks Müslüman diyarında eski uygulamaların devamına dair ilk ipucu, Kirmanşâh'ın kaderidir. Burada bilinmeyen sebeplerle bir katliam yapılmıştı.¹¹⁰ Bağdat civarındaki kasabalardan hiçbir katliam haberi yoktu. Fakat Moğollar zafer kazanır kazanmaz, Bağdat da halifenin meydan okumasının ve kararsızlığının bedelini ağır bir şekilde ödedi. 655'te (1257) Bağdat'tan ayrılan Hüleğü elçilerine yönelik saldırı ve bir müzakeresnasında bir Moğol komutanını öldüren ve zaten usanmış vaziyetteki Hüleğü'ye derhal Bağdat'ı ele geçirme emrini verdiren bir ok,¹¹¹ şehrin kaderini belirledi. 1 Safer 656-657'de (Şubat 1258) hilafet askerleri, beraberlerinde çok sayıda şehir sakiniyle beraber hayatlarının bağışlanacağı ümidiyle şehirden çıktılar. Fakat bunun yerine onarlı, yüzerli ve binerli

108 *TJG*, III, s. 102-3 (*HWC*, s. 615-16), buranın ilk defa ele geçirilmesinden bahsetmez. *JT*, II, s. 981, 984 (*DzhT*, III, s. 27, 29-30; *CC*, s. 342, 343), olayların sırasını netleştirir.

109 Bu aynı zamanda Lane, *Early Mongol Rule*, s. 27'ye karşın Amitai'nin de görüşüdür, 'Im Westen nichts Neues?'

110 *JT*, II, s. 1009 (*DzhT*, III, s. 53; *CC*, s. 350).

111 *JT*, II, s. 999, s. 1014-15 (*DzhT*, III, s. 44, 58; *CC*, s. 347, 353).

gruplara bölünerek kılıçtan geçirildiler. 4 Safer'de (10 Şubat) bizzat Mustasım, oğullarıyla ve sayıları 3.000'i bulan seyyid, imam, kadı ve yüksek mevkiden şahısla beraber teslim olduğunda, halifeden hâlen şehirde olanlara silahlarını bırakmalarını ve teslim olmalarını emretmesi istendi. Ancak bu emri yerine getirenler de öldürüldü. Üç gün sonra Hülegü Bağdat'a girdiğinde genel bir katliam ve yağma (*katl-u ġârat-i âmm*) başladı ve ancak 10 Safer'de (16 Şubat) genel af ilan edildi.¹¹² Seyyidler, Müslüman bilginler, Hristiyan din adamları, Horasan ve diğer bölgelerden gelen ve Moğollarla temasları birkaç yıl öncesine dayanan tüccarlar affedildi. Bunların evlerinin önceden işaretlenmesi emredilmişti.¹¹³ Hattat ve müzisyen Şefiüddîn Urmevî'nin yağma ve talana dair anlatısı, uygulanan şiddetin hayli organize ve kontrollü olduğunu, gelişigüzel katliam yapılmadığını kanıtlamaktadır.¹¹⁴

Irak'ın diğer şehirlerinden Hille, hızlı bir şekilde teslim oldu. Bağdat muhasarası esnasında Moğolların kışlasında Hülegü'den kendilerine *şihne* atanmasını isteyen Hilleli bazı Aleviler de bulunuyordu. Buka Temür komutasındaki Moğol kuvvetleri yaklaşıncı, halk Fırat üzerine köprüler kurdu. Bunun aksine Vâsit teslim olmayı reddettiği için Buka Temür burayı zor kullanarak aldı.¹¹⁵ Hamdullah Müstevfî'ye göre Hülegü Kürdistan'da** büyük bir katliam gerçekleştirdi ve emîrlerinin çoğunu

- 112 *JT*, II, s. 1015-17 (*DzhT*, III, s. 59-60; *CC*, s. 353-4); çatışmanın başlangıcı için bkz. II, s. 1011 (*DzhT*, III, s. 54-5; *CC*, s. 352). *AM*, s. 33 benzer bir şekilde şehirden çıkan herkesin öldürüldüğünü zikreder. Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 290 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph', s. 160), *MTD*, s. 475 (trc. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi', s. 35) ve Nüveyrî, *XX-VII*, s. 383'e göre yağma yedi gün sürmüştür, hatta kırk gün sürdüğüne dair bkz. *IW*, VI, s. 216/156, *HJ*, s. 329/359 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-Ĥawâdiĥ al-ġâmi'a', s. 367), Vassâf, s. 42, II. 23-24 (*GW*, I, metin, s. 83, trc., s. 80) ve Kirakos, çev. Bedrosian, s. 318/çev. Khanlarian, s. 230.
- 113 Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 288 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph', s. 158). *MTD*, s. 474 (trc. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi' içinde, s. 34). *JT*, II, s. 1013 (*DzhT*, III, s. 56; *CC*, s. 352). Sadece *HJ*, s. 329/359 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-Ĥawâdiĥ al-ġâmi'a' içinde, s. 367) tüccarlardan bahseder ve kadınlarla çocukların katlini teyit eder. *BH*, s. 431.
- 114 Michal Biran, 'Music in the Mongol conquest of Baghdad: Şafî al-Dîn Urmawî and the Ilkhanid circle of musicians', De Nicola and Melville (ed.), *Mongols' Middle East* içinde, 133-54; ayrıca aynı yazar, 'Violence and non-violent means in the Mongol conquest of Baghdad (1258)', Robert Gleave and István Kristó-Nagy (eds.), *Violence in Islamic Thought from the Mongols to European Imperialism* (Edinburgh, [basım aşamasında]).
- 115 *JT*, II, s. 1019-20 (*DzhT*, III, s. 62-3; *CC*, s. 355). Vassâf, s. 36, II. 2-14 (*GW*, I, metin, s. 70-1, trc., s. 67-8); pasajın tercümesi Judith Pfeiffer, 'Confessional ambiguity vs. confessional polarization: Politics and the negotiation of religious boundaries in the Ilkhanate', Pfeiffer (ed.), *Politics*, s. 140-1. *HJ*, s. 330-1/360 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-Ĥawâdiĥ al-ġâmi'a', s. 368). Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 292 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph' içinde, s. 161) ve *MTD*, s. 475 (trc. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi', s. 35), sadece Buka Temür'ün bir haftalık süreçte Vâsit'ta bir sürü insanı öldürdüğünden bahseder. Orta Çağ literatüründe Kürdistan, Lur bölgesini ve çevresindeki yerleşim yerlerini için alan bölgedir. (ed.n.)

öldürdü.¹¹⁶ Fırat'ın doğusundaki şehirlerin akıbeti konusunda kaynaklar farklılık gösterir. Hısnıkeyf (Hasankeyf) teslim olduğu için buraya ilişilmedi.¹¹⁷ Bar Hebraeus'a göre hem Harran hem de er-Ruhâ halkı teslim olduğu için hayatları bağışlandı. Oysaki Menbic, el-Bîre, Ca'ber Kalesi, Necm Kalesi ve Bâleş'te katliamlar yapıldı.¹¹⁸ İbn Şeddâd Hülegü kuvvetlerinin el-Bîre'yi zor ve uzun bir muhasaranın ardından alabildiğini zikreder. Ayrıca Moğolların er-Ruhâ halkını kılıçtan geçirirken Harranlılara dokunmadığını ifade eder.¹¹⁹ Reşîdüddîn'in Düneysir ve Nasîbîn gibi Harran'ın da kuvvet kullanılarak alındığına ve şehrin kan gölüne dönüştürüldüğüne dair varsayımı bu nedenle hatalıdır.¹²⁰ Bu durum, daha önce teslim olup da sonradan kararlarından vazgeçen şehirlerin kaderiydi. Ancak 658(1261) Meyyâfârikîn'deki kıtlık ve hastalık asilerin çoğunu kırdığı için geriye öldürülecek çok az kişi kalmıştı.¹²¹ 659/1261 sonlarında Moğol egemenliğini tanımayan Musul Emîri Salih bin Bedreddin Lü'lü, altı aylık bir kuşatmanın ardından 660 Ramazan'ında (1262 Temmuz-Ağustos) teslim oldu. Kıtlıktan ya da muhasara çatışmalarından sağ kalanlar Moğollar tarafından öldürüldü. Sadece bazı zanaatkârlar (*pîşaver*) sağ bırakıldı. Reşîdüddîn'e göre Musul'da tek bir insan bırakılmadı (hâlbuki Moğollar ayrıldıktan sonra mağaralardan ve tepelerden neredeyse bin kişi ortaya çıkıp orada yeniden toplanmıştı).¹²² Aynı yıl Moğollar Sincâr'ı yeniden ele geçince, yaptıklarıyla ilgili tek bildiğimiz şey şehrin surlarını ve iki hisarını yerle bir etmeleriydi.¹²³

Suriye'de durum bundan farklı değildi. İstihkâmı oldukça güçlü olan ve düşmesine asla ihtimal verilmeyen Halep şehri bir hafta direnebildi. Hülegü bu direnişe sinirlendiği için Yakubi Mefriyan'ı Bar Hebraeus liderliğindeki heyetin görüşme tekliflerini reddetti. Bar Hebraeus, bir süre Necm Kalesi'nde hapsedildi. Şehir düşünce halk katliama uğradı.¹²⁴ Moğolların geleneksel uygulamasının aksine ve bilinmeyen sebeplerle Hülegü, bir süre daha direnen hisardaki garnizonun hayatını bağışladı. Fakat 660'ta (1262) ölümünden önce kısa süreliğine Mısır'dan Halep'e dönen

116 TG, s. 589.

117 AK, ed. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 535.

118 BH, s. 435; MTD, s. 486 (Harran, er-Ruhâ ve Menbic).

119 AK, ed. 'Abbâra, III, 1. Kısım, s. 61 (er-Ruhâ), s. 99 (Harran), s. 122 (el-Bîre); ikinci pasajın yeniden sunumu D. S. Rice, 'A Muslim shrine at Harrân', BSOAS 17 (1955), s. 445-6, trc., s. 447).

120 JT, II, s. 1026 (DzhT, III, s. 68; CC, s. 357).

121 IW, VI, s. 247/178, s. 276/202. AK, ed. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 502. BH, s. 436-7, sadece yüz kişinin sağ kaldığını iddia etmektedir.

122 JT, II, s. 1043 (DzhT, III, s. 86; CC, s. 362).

123 AK, ed. 'Abbâra, III, 1. Kısım, s. 155.

124 Papalık sefiri Thomas Agni di Lentino'nun mektubu, 1 Mart 1260, Barber and Bate (eds.), *Letters from the East*, s. 154, şehrin tüm sakinlerinin öldürüldüğünü öne sürer. Şehrin uzun süre direnebileceği beklentisi hakkında bkz. IW, VI, s. 265/194.

tarihçi İbnü'l-Edîm harabeye dönmüş bu metruk şehir karşısında derinden sarsılmış ve kederini ifade etmek için bir kaside kaleme aldı.¹²⁵ İbn Şeddâd'ın bildirdiğine göre Moğollar, Bâlis halkını doğuya sürmüştü. Bu şehir, müellifin sağlığında dahi harap ve metruk vaziyetteydi.¹²⁶ Suriye ve Filistin'in başka yerlerinde (her ne kadar Nablus sakinlerinin bir kısmı katliama uğrasa da¹²⁷) şehir halklarının çoğu hızla teslim olmayı tercih etmişti. Şam, Hamâ ve Humus şehirleri ve Sahyûn, Balâtunus, Azez ve Kerak kasabaları bunlara örnek olarak verilebilir.¹²⁸

Bu aşamada Moğolların büyük şehirlerdeki zımmî topluluklara, yani Yahudi ve Hristiyanlara yönelik tavrının ele alınması yerinde olacaktır. Bir dizi kaynak, Bağdatlı Hristiyanların katliamdan muaf tutulduğunu teyit etmektedir. Bunun sebebi, Moğollar şehre girerken Yakubi (Monofizit) Hristiyanların onlara eşlik etmesi olabilir fakat her hâlükârda bu izlenimi Bar Hebraeus vermektedir.¹²⁹ Halep Hristiyanlarını ele aldığımızda da durum bunun aynıdır. Hem Bar Hebraeus'un hem de bir başka Hristiyan müellif İbnü'l-Amîd'in Halep'teki katliamı Bağdat'takinden daha büyük göstermesinin muhtemel sebebi, Halep'teki Yakubi Hristiyanlarının Bağdat'takilerle aynı dokunulmazlığa sahip olmamasıdır. Grek Ortodoks bazilikasına sığınmalarına rağmen Halep'teki Hristiyanlar da katliama uğradı, sağ kalanları da Ermeni askerleri kurtardı.¹³⁰ Ancak İbn Vâsıl'a göre Moğollar, tıpkı halifenin şehrinde yaptıkları gibi Halep'te de rahiplere ve münzevilere dokunmadılar. Aralarında Yahudi sinagoglarının da olduğu

125 IW, VI, s. 343-7 (Rahim'in edisyonunda bulunmaz).

126 AK, ed. Anne-Marie Eddé, 'La description de la Syrie du Nord de 'Izz al-dîn Ibn Şaddâd', *BEO* s. 32-33 (1980-1), Arapça metin, s. 4, 6 ve çev. Anne-Marie Eddé-Terrasse, 'Izz al-dîn Ibn Şaddâd. Description de la Syrie du Nord (Damascus, 1984), s. 5, 13/eds. YahyâZekeriyâ 'Abbâra, I (Şam, 1991), 2. Kısım, s. 14, 24. Bkz. Stephennie Mulder, *The Shrines of the 'Alids in Medieval Syria: Sunnis, Shi'is and the Architecture of Coexistence* (Edinburgh, 2014), s. 29.

127 İbnü'l-Amîd, s. 174 (çev. Eddé ve Micheau, s. 117).

128 Bu şehirlerin çoğu hakkında bkz. Cahen, *Syrie du Nord*, s. 706-7 ve burada zikredilen kaynaklar; ayrıca Humphreys, *From Saladin*, s. 348-51. 'Azez için: IW, VI, s. 266/195; AK, ed. Eddé, Arapça metin, s. 21 (çev. Eddé-Terrasse, s. 56)/ed. 'Abbâra, I, 2. Kısım, s. 92.

129 BH, s. 431. *HJ*, s. 329/359 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-İlawâdîl al-ğâmi'a', s. 367). Kirakos, çev. Bedrosian, s. 318/çev. Khanlarian, s. 230 ve Vardan, çev. Thomson, s. 217'ye göre Dokuz Hatun bunlar için aracı olmuştur. Bunların hayatta kalmalarının Hülegü'yle alakalı olup olmadığı da şüphelidir: bkz. Peter Jackson, 'Hülegü Khan and the Christians: The making of a myth', Peter Edbury and Jonathan Phillips (eds.), *The Experience of Crusading, II. Defining the Crusader Kingdom* (Cambridge, 2003), s. 202. Bağdat'taki Yahudilerin sağ bırakılması hakkında bkz. Reuven Amitai, 'Jews at the Mongol court in Iran: Cultural brokers or minor actors in a cultural boom?', Marc von der Höh, Nikolas Jaspert and Jenny Rahel Oesterle (eds.), *Cultural Brokers at Mediterranean Courts in the Middle Ages* (Paderborn, 2013), s. 36, n. 13.

130 BH, s. 436. *MTD*, s. 487. İbnü'l-Amîd, s. 171 (çev. Eddé and Micheau, s. 112). Bkz. Eddé, *Principauté ayyoubide*, s. 179, Hristiyanların akıbeti hakkında; kendisinin de belirttiği gibi (s. 178), Halep Bağdat'tan oldukça küçüktü.

belirli binalar, Hülegü'nün emriyle muhafaza edildi ve buralara sığınanların hayatları bağışlandı.¹³¹ Fakat Bağdat ve Halep dışındaki şehirlerde zimmîlerin genel katliamdan muaf tutulduğuna dair herhangi bir ipucu bulunmamaktadır.

Genel teamüle istisna teşkil eden bir şehirler kategorisinden de söz etmek gerekir. Reşîdüddîn'in de kabul ettiği gibi Hülegü'nün sağ bırakmaya söz verdiği ancak sözünde durmadığı Hûrşâh, Musta'sım ve Erbil'in hilafet valisi Taceddin İbn Salâye gibi yöneticiler bazı bölgelerde direniş kararlılığını arttırdılar.¹³² Sarûc gibi özellikle teslim olmadan önce halkın hayat garantisi talebinde bulunduğu şehirlere karşı Hülegü'nün tepkisi sert oldu.¹³³ Benzer bir şekilde Hârim halkı da bir süre direndi ama nihayetinde Halep hisarının eski komutanı Fahreddin Ayâs es-Sâkî tarafından garanti edilmesi şartıyla aman dilediler. Fahreddin, Hülegü adına yemin etse de öfkeden deliye dönen Hülegü kadınlar, çocuklar, hatta beşikteki bebekler de dâhil bütün halkı katletti.¹³⁴ Ebu Şâme'ye göre Hülegü teslim olması için Halep şehrinin de bazı şartlarını kabul etti ancak sonradan sözünde durmadı.¹³⁵ Her hâlükârda Hülegü, görünüşe göre kendisinin güvenilmez olduğuna yönelik imalara karşı oldukça hassastı.

Dönemin Rakamlarıyla Alakalı Sorunlar¹³⁶

Kaynaklarımız, Moğol ordularına direnen şehirlerde katledilenlerin sayısı ile alakalı korkunç rakamlar vermektedir. Cüveynî'nin yazdığına göre "her nerede bir kral, eyalet yöneticisi ya da vali direniş önerse ister yerli olsun ister yabancı, halkı ve takipçileriyle beraber yok edildiler. Öyle ki, 100.000 nüfuslu bir şehirden geriye yüz insan bile kalmadı."¹³⁷ Bununla beraber müellifimiz Gürgenç'ten gelen rakam karşısında şüphelenmiş ve bu yüzden aktarmaktan çekinmiştir. Fakat sadece zanaatkârların kendi başına yüz binden fazla bir sayıya sahip olduğunu iddia eder.¹³⁸ Ya Cüvey-

131 IW, VI, s. 269/197. Ermeni Komiseri Smbat, Halep Hristiyanlarının sadece mallarının yağmalanmasıyla kurtulduklarını iddia etmektedir: *La chronique attribuée au connétable Smbat*, tr. Gérard Dédéyan (Paris, 1980), s. 105.

132 Kürt komutan Nâsirüddîn Kaymarî ve Meyyâfârikînlî Kâmil'in görüşlerine dair bkz: JT, II, s. 1030, 1035 (DzhT, III, s. 72, 77-8; CC, s. 358, 360). İbn Salâye için: JT, II, s. 1021 (DzhT, III, s. 64; CC, s. 355); HJ, s. 336-7/366 idamını Bağdat'ın düşmesinden sonrasında tarihlendirir; Lambton, *Continuity and Change*, s. 87-8.

133 BH, s. 435. Fakat MTD, s. 486'da aynı yazar (İbnü'l-İbrî) sadece şehrin ona meydan okuduğunu ve bütün halkın katledildiğini ifade eder; HJ, s. 340/370'te de aynıdır.

134 BH, s. 436; MTD, s. 487-8. JT, II, s. 1027 (DzhT, III, s. 69; CC, s. 357). AK, ed. Eddé, Arapça metin, s. 16-17 (çev. Eddé-Terrasse, s. 42-3)/ed. 'Abbâra, I, 2. Kısım, s. 68-9.

135 Ebû Şâme, s. 203, I. 25.

136 Rakamlar için bkz. Morgan, *Mongols*, s. 65-72; Lambton, *Continuity and Change*, s. 19-20.

137 TJG, I, s. 17 (trc. HWC içinde, s. 25, değiştirilerek).

138 TJG, I, s. 101 (HWC, s. 128); zanaatkârlar için, I, s. 100 (HWC, s. 127).

nî'den başka bir kaynak kullanan ya da onu yanlış anlayan Bar Hebraeus ise öldürülen toplam insan sayısının yüz bin olduğunu zikreder.¹³⁹ Başka şehirlerle alakalı verilen benzer rakamlar da zihinlerimizi zorlamaktadır. 617'de (1220–1221) Moğollar gelmeden önce firar eden Necmeddin Râzî, kendi memleketi Rey ve civarında işgalcilerin yaklaşık 500.000 insanın katlettiğini ya da esir aldığını iştmişti.¹⁴⁰ Hamdullah Müstevfi Kazvî'nî de Şâfiîlerin çoğunlukta olduğu memleketinde sayıları "binde bir" olan Hanefilerden 12.000 kişinin öldürüldüğünü hayretle karşıladı.¹⁴¹

617–618(1220–1222) yıllarında Horasan'ın önemli şehir merkezlerine dair inanılmaz derecede yüksek rakamlardan söz edilmektedir. Cüzcanî (ikinci ele geçirilişinde) Herat'ta 2.400.000 kişinin öldürüldüğü bilgisine erişti. Bunu da bir mahallede 600.000 kişinin öldürüldüğü için bu rakamı dörtle çarparak elde ediyordu.¹⁴² Bu istatistiklerin ne kadar sağlıklı olduğunun göstergesidir. Seyfî'nin Nişabur için verdiği 1.747.000 rakamı ve Herat için verdiği 1.600.000 rakamı¹⁴³ da benzer bir şekilde makul görünmemektedir. Bir tüccarın İbnü'l-Lebbâd'a, Herat'taki ölü sayısının 550.000 olduğunu hesapladığını söylemesi de kayda değerdir.¹⁴⁴ Merv'de İbnü'l-Esîr'in edindiği bilgiye göre yaklaşık 700.000 Müslüman şehit olmuştu.¹⁴⁵ *Târih-i Sistân* müellifi, Moğolların neredeyse bir asır sonra hükümdarlık başkentini ikinci kez kuşattıklarında, şehir düşmeden önce sadece kıtlık ve hastalıktan aşağı yukarı 100.000 insanın öldüğünü anlatmıştır.¹⁴⁶

Yabancı seyyahların katliam ve nüfus kıyımını teyit ettiği de doğrudur. Katliamdan birkaç yıl sonrasında eserini kaleme alan Saint Quentinli Simon'un Kayseri'de katledilenler için verdiği tahmini rakam, 100.000 ilâ 300.000 arasında değişmektedir.¹⁴⁷ 1221 yılının Aralık ayında, şehir ele geçirildikten sonra Semerkant'a gelen Changçun, şehirde geriye kalan hane sayısının 25.000'in biraz üzerinde olduğunu söyler. Bu rakam önceden 100.000'in üzerindeydi.¹⁴⁸ Bu arada şartlı teslim olan bir şehirden bahsettiğini de unutmamak gerekir. Birkaç ay sonra kendisi Belh'e geçti

139 BH, s. 382.

140 Râzî, *Mirsâd*, s. 9 (çev. Algar, s. 40); aktaran: (700,000 rakamıyla beraber) Lambton, *Continuity and Change*, s. 19.

141 Müstevfi, ZN, II, s. 1025, I. 9 (ayrıca Browne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion*, metin s. 97, trc. s. 98).

142 TN, II, s. 121 (çev. Raverty, s. 1038).

143 Seyfî, s. 80 ve s. 63 sırasıyla.

144 TI, XLIV, s. 50 (Cahen, "Abdallaîf al-Baghdâdî, portraitiste", s. 127). NQ'ya göre Gurlular döneminde, eds. Debîr-Siyâkî, s. 187/eds. Le Strange, I (metin), s. 152, II (trc.), s. 151, Herat'ta 444.000 hane vardı.

145 IA, XII, s. 393 (çev. Richards, III, s. 227); bu rakam için ayrıca ed-Dimeşki, *Nühbetü'z-zahr*, s. 225 (çev. Mehren, s. 312).

146 *Târih-i Sistân*, s. 395–6.

147 SSQ, s. 76 (= VB, xxxi, s. 147).

148 Li Zhichang, *Xi you ji*, tr. Waley, *Travels of an Alchemist*, s. 93.

ve şehir sakinlerinin ayaklanmalarının ardından “yok edildiğini” gördü. Maiyetiye hâlâ sokaklarda köpeklerin havladığını işitti.¹⁴⁹ 1247–1248’de İran ve Maverâünnehir boyunca seyahat eden ve gördüklerini Kıbrıs kralı ve diğerleri için yazıya döken Ermeni Başkomutanı Smbat, büyük Müslüman şehirlerinin terk edildiğini ve etrafta kemik yığınlarından tepeler oluştuğunu (büyük bir zevkle) ifade etti.¹⁵⁰ Tabii ki bu kemikler sadece katledilen Müslümanlara ait değildi. Çaresiz direnişler, işgal kuvvetleri için de ağır kayıplar anlamına geliyordu. İbnü’l-Esir Gürgenç’ta savunmacılardan daha çok kuşatmacıların öldüğünü zikreder. Reşîdüddîn’in zamanında bu eski şehrin etrafında ölü Moğolların kemiklerinden oluşan yığınlar hâlâ görülebilmekteydi.¹⁵¹

Ancak Moğolların bir şehri kan gölüne çevirdiği bazı durumlarda, mevcut şehir nüfusunun civardan gelen mültecilerle ya da Nişabur örneğinde olduğu gibi “yabancılarla”¹⁵² şişirildiğini varsaysak bile, bize nakledilen sayıların büyük çoğunluğu şüphe uyandırmaktadır. David Morgan’ın da belirttiği gibi bu sayılar bir bütün olarak bize, katliamın eşi benzeri görülmemiş bir boyutta olduğu sonucunu çıkarmamızı sağlamaktadır.¹⁵³ Bununla beraber Kazvîn’in önde gelen ailelerinden bazılarının 617/1220’deki genel katliamdan kurtulduğu da aşîkârdır.¹⁵⁴ Bazı durumlarda kaynaklar, verdikleri bilgilere yönelik güvenimizi bizzat kendileri sarsmaktadır. Cüveynî’nin, Merv’deki cesetleri sayan bir seyyidden işittiğine göre ölü sayısı 1.300.000’di. Fakat bunun üzerine, civar beldelerden ve eski sakinlerinden [metinde böyle geçiyor] bu şehirde insanların toplandığına dair raporlar gelince, taze Moğol kuvvetlerinin buraya gelip 10.000 kişiyi daha katlettiğine inanmamız beklenmektedir.¹⁵⁵ Aynı şekilde İbnü’l-Esir, Beylekân’daki Moğol vahşetine dair ifadelerini bizzat kendisi baltalar. Zira

149 Li Zhichang, *Xi you ji*, tr. Waley, *Travels of an Alchemist*, s. 111. Halkın akıbeti konusu daha önce geçmişti.

150 Eudes de Châteauroux, Papalık sefiri, Papa IV. Innocent’a hitaben, 31 Mart 1249, Luc d’Achéry (ed.), *Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant içinde*, new edn. Étienne Baluze and L. F. J. de la Barre (Paris, 1723), III, s. 626; Fransızca trc. (daha iyi bir metni temel alarak) Jean Richard, ‘La lettre du Connétable Smbat et les rapports entre Chrétiens et Mongols au milieu du XIIIème siècle’, Dickran Kouymjian (ed.), *Armenian Studies - Études arméniennes: In Memoriam Haïg Berbérian* (Lisbon, 1986), s. 689; trc. Jackson, *Seventh Crusade*, s. 78.

151 IA, XII, s. 394 (çev. Richards, III, s. 227). JT, II, s. 515 (CC, s. 179). *Turkestan*3, s. 435 (= *Sochineniia*, I, s. 502).

152 Yakut, IV, s. 858, vecteme’a ekseru ehli Horasan ve’l-ğurebâ. Nişabur ileride gelecek.

153 Morgan, *Mongols*2, s. 65-8. Ayrıca yorumları için bkz. Petrushevsky, ‘Socio-economic condition’, s. 485-6.

154 Petrushevsky, ‘Socio-economic condition’, s. 510. Daha fazla detay için Aubin, *Émirs mongols*, s. 25.

155 TJG, I, s. 128, 130-2 (HWC, s. 163-4, 166-8). Petrushevsky, ‘Socio-economic condition’, s. 485, n. 4’te Cüveynî’yi bu rakamı kendi hesabı olmakla itham etmiştir, şöyle ki, bu işle görevli seyyid ve diğerleri on üç gün çalışmış ve bir günde 100.000 ceset saymıştır. Ayrıca bkz. Kolbas, ‘Historical epic’, s. 162-3.

daha sonra şehrin sakinlerinden hayatta kalanların geri dönmesinden ve Gürcülerin elinden çıktıklarını anlatmasından bahseder. Ona göre Gürcüler katliam ve yağmada Moğolları geçmişti.¹⁵⁶

Müslüman yazarların verdiği rakamların tahminden ziyade işgalcilerden alınması da ihtimal dâhilindedir. Fakat biliyoruz ki Moğollar sadece kendi ölümlerinin kaydını tutmakla kalmıyorlardı.¹⁵⁷ Aynı zamanda, örneğin Merv'de katledilen halkın sayısında olduğu gibi düşman saflarından öldürdüklerinin de kaydını tutuyorlardı. Ayrıca Semerkant garnizonundaki Kanglı ve Türkler örneğinde olduğu gibi katledeceklerinin sayısını da kaydediyorlardı.¹⁵⁸ Bunu da genellikle her cesetten bir kulak kesip en son bunları toplayarak yapıyorlardı. Bu bağlamda Moğolların, bozguna uğratılmış bir Jin ordusu mensuplarının sağ kulaklarını kesip yığdığına tanıklık ediyoruz. Bar Hebraeus'un işittiğine göre Batu'nun 1237-1238'deki seferleri esnasında Ögedey Kağan'ın açık emriyle Rus ve Volga'da öldürülen herkesin sağ kulağı kesilmişti. Bu da muhtemelen Cüveynî'nin zikrettiği 270.000 kulağa mâl olmuş askerî seferdi.¹⁵⁹ Ayrıca 1258'de Hülegü'nün naipleri kendisine 12.000 kulak göndermiş ve bunların Devâtâr'ın Bağdat yakınlarında bozguna uğratılmış askerlerine ait olduğu bildirilmişti.¹⁶⁰ Bu ürkütücü nüfus sayımı türü, Nişabur'daki kesik başlardan oluşan yığını da açıklar. Zira erkeklerinkini kadınlar ve çocuklarınkinden ayırmak için gösterilen çabanın başka bir izahı olamaz.¹⁶¹ Moğolların elinde güvenilir sayılar olsa bile bunları kamuyla, olduğu gibi paylaşmak zorunda oldukları düşünülemez. Onların katlettikleri insanların sayısını şişirmek suretiyle tâbi olmamış güçlere korku salacak kadar alçaldıklarını biliyoruz; tıpkı kendi sayılarını abarttıkları gibi. Belki de bunun en meşhur örneği Hülegü'nün IX. Louis'e 1262'de gönderdiği mektupta Bağdat'ta öldürülenlerin sayısının iki milyon olduğu şeklindeki ifadedir (aynı şekilde Moğolların yok ettiği hükümdarların listesi de mektuba eklenmişti). Bu mektup bariz bir şekilde Fransa kralının iş birliği için aklını çelmeye yönelik bir hamleydi.¹⁶²

156 IA, XII, s. 410-11 (çev. Richards, III, s. 240). Yakut, I, s. 798 sadece kaçanların geri dönüşünden ve onlara eşlik edenlerden bahseder.

157 Bzk. JT, I, s. 537 (CC, s. 186).

158 Merv için: IA, XII, s. 393 (çev. Richards, III, s. 227). Semerkantiçin: TJG, I, s. 95 (HWC, s. 121).

159 Jin için: TJG, I, s. 153 (HWC, s. 195). Rus (ya da bağlama göre muhtemelen Magas) için TJG, I, s. 225 (HWC, s. 270); BH, s. 398. Moğolların 1241'de Liegnitz (Wahlstadt) yakınlarındaki muharebede öldürdükleri Almanların ve Polonyalıların her birinden bir kulak kesip bunları dokuz çuvala doldurduğuna dair XVI. yüzyıl Polonyalı yazar Miechowlu Mathias'ın ifadeleri bu yüzden oldukça muhtemel görünmektedir: Vernadsky, *Mongols and Russia*, s. 55.

160 AM, s. 31.

161 TJG, I, s. 140 (HWC, s. 178). IA, XII, s. 393 (çev. Richards, III, s. 227) sadece Moğolların kimsenin hayatta kalmadığından emin olmaya çalıştıklarını zikreder.

162 Meyvaert, 'An unknown letter of Hulagu', s. 256 (trc. Barber and Bate, *Letters from the East* içinde, s. 158).

Verilen sayıların hepsi bu şekilde değildi. Horasan'ın büyük şehirleri kadar önem arz etmeyen yerlerle alakalı makul rakamlar verilmekteydi. İbnü'l-Esir'in Kazvin'de 1221'de ölü sayısını 40.000'in üzerinde tahmin etmesi,¹⁶³ olağan sayılardan daha fazla güven uyandırıyor (ya da bu konuda bir asır sonra Hamdullah Müstevfî'nin verdiği müphem ipuçları). Aynı şekilde Sebzevâr'ın ele geçirilmesinin ardından iddiaya göre 70.000 cesedin gömülmesi de bize makul gelmektedir.¹⁶⁴ Aynı rakam Nesâ düş-tüğünde de verilir ve bu rakamın hem şehrin sakinlerinden hem de dışarıdan şehre sığınanlardan oluştuğu söylenir.¹⁶⁵ Daha batıdaki şehirler hakkında sahip olduğumuz sınırlı bilgilere göre burada rakamlar daha düşüktü. Bu şehirler Çormagun ve Baycu'nun akınlarına maruz kaldı ve bu dönem "saldırı, küçük istilalar, diplomatik baskı ve tam hareketsizlik" olarak karakterize edildi.¹⁶⁶ 628'de (1231) Siirt'te öldürülenlerin sayısı iki bağımsız kaynakta "15.000'den fazla" ve "20.000 ya da daha fazla" olarak verildi.¹⁶⁷ 650'ta (1252-1253) Diyarbakır ve Meyyâfârikîn'e yönelik saldırıda Moğol askerlerinin 20.000'den fazla insan öldürdüğü söylenmektedir.¹⁶⁸ Baycu 655'te (1257) Ebulusteyn'i aldığı anda öldürülenlerin toplam sayısı 7.000'di. Bu sayıya esir olarak alınan genç kızlar ve erkekler dâhil değildi.¹⁶⁹

Hülegü'nün seferleriyle alakalı şimdiye kadar ulaşan sayılar güven uyandırmaktadır. Vâsıt'ta neredeyse 40.000 kişinin öldürülmesi akıl almayacak bir durum değildir.¹⁷⁰ İbn Vâsıl'ın Halep'te elli bin kişinin sağ kaldığını bildirmesi ve Zeheb'in halkın dörtte birinin kılıçtan geçirildiğini söylemesi (toplam nüfusun 100.000 olduğunu farz edersek) öldürülenlerin sayısının 25.000 olduğu ihtimalini güçlendirmiştir.¹⁷¹ 100.000'den fazla kadın ve çocuğun Küçük Ermenistan ve Frenk adaları kadar uzak diyarlarda köle olarak satıldığı iddiasıysa mübalağa olmalıdır.¹⁷² Bağdat konusunda, Hülegü'nün karargâhına bir sonraki yıl (1259) gelen Mönge-ke'nin Çinli elçisi Çangde, şehrin doğusunda öldürülenlerin sayısının on binlerce olduğunu işitmişti (müstahkem olmayan batı tarafındaki halk

163 IA, XII, s. 374 (çev. Richards, III, s. 214).

164 T/JC, I, s. 138 (HWC, s. 175).

165 Nesevî, s. 64 (çev. Houdas, s. 88; Farsça redaksiyon, s. 77).

166 Patton, Badr al-Dîn Lu'lu', s. 51. Fakat krş. May'in değerlendirmesi, 'Mongol conquest strategy', s. 31-2.

167 Sırasıyla IA, XII, s. 499 (çev. Richards, III, s. 306), ve MZ, VIII, 2. Kısım, s. 666 (= MZD-MZ, XV, s. 55).

168 MZ, VIII, 2. Kısım, s. 787 (= MZDMZ, XV, s. 167).

169 BH, s. 426.

170 J/T, II, s. 1020 (DzhT, III, s. 63; CC, s. 355).

171 IW, VI, s. 269/197. Eddé, 'Prise d'Alep', s. 231; krş. a.y., *Principauté ayyoubide*, s. 178-9. AM, s. 35'in dediğine göre halkın "çoğu" (ekser) öldürülmüştü.

172 İbnü'l-Amîd, s. 171 (çev. Eddé ve Micheau, s. 112).

zaten katledilmişti).¹⁷³ Bundan sadece yirmi yıl sonra Beydâvî halkın çoğunun öldürüldüğünü iddia etti.¹⁷⁴ Zehebî'nin verdiği 1.800.000 rakamı ve daha sonra bir XIV. yüzyıl müellifinin *el-Havâdisü'l-câmia*'da verdiği ve Hamdullah Müstevfî'nin de zikrettiği 800.000 rakamı oldukça yüksek görünmektedir (daha önce bahsi geçen ve bizzat Hülegü'nün dört yıl sonra Fransa kralına verdiği abartılı rakamı hatırlayın) ve bunun şehrin yıllardır süregelen küçülmesiyle ve gerilemesiyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. 580'de (1184) Bağdat'ı ziyaret eden İbn Cübeyr'in iğneli yorumlarını dikkate almazsak, Yakut'un gözlemlerine göre 1220'lerde şehrin batısındaki bazı kısımlar çoktan terk edilmiş mahallelerden oluşuyordu.¹⁷⁵ Ancak şunu da akılda tutmak gerekir: Katliamlardan kurtulanların salgın yüzünden ölmeleri, ölüm oranlarını şişiriyordu.¹⁷⁶ Tam da Moğolların 635(1238), 643(1245) ve 647'de (1249) saldırdığı dönemde halifenin şehri, Irak'tan gelen mültecilerle dolup taşı. Bunun sebebi, özellikle Bağdat'ın tarihindeki zapt edilemeyeceğine dair hikâyelerin (daha önce bahsedildiği üzere, görünen o ki Hülegü'yü bile harekete geçirmişti) geniş ölçüde kabul görmesi idi.¹⁷⁷

Katliamdan Sonra: Nüfusun İkinci Defa Azalması

Fethedilmiş şehir halklarının akıbeti ne olursa olsun, başka kalelerin ele geçirilmesinde Moğollara yardım etmek üzere zorla askere alınanların öldürülmesi yeni bir darbe oldu. Dönemin gözlemcileri bunların Moğol askerleri için insan şeklinde zırh olmaktan başka bir şey olmadıklarını, ya savaşta düşman tarafından ya da akabinde yeni efendileri tarafından öldürüldüklerini yazıyordu.¹⁷⁸ Dolayısıyla bunların çoğunun evine dönüp dönmediği bilinmiyor. Yetenekli kimseler de (bunlar ister genel katliamdan muaf tutulmuş isterse de hayatları bağışlanmış halk yığınları içinden seçilmiş olsun) sık sık memleketinden başka yerlere nakledildiler.

173 *Xi shiji*, çev. Bretschneider, *Mediaeval Researches içinde*, I, s. 138-9.

174 *NT*, s. 83.

175 Krämer, 'Fall of Baghdad', s. 100, son iki kaynak için. Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, çev. Nègre, s. 267.

176 *TG*, s. 589. Salgın için bkz. *HJ*, s. 331/360 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-İlâwâdî al-ğâmi'a', s. 368), bu kaynağa göre ölü sayısı "800.000'in üzerindedir." Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 31 ve n. 105 bu rakamları ve sonraki kaynaklarda verilenleri abartılı bulmuştur.

177 Yaygın inanç için bkz. İbnü't-Tiktakâ, s. 190 (çev. Whitting, s. 136); bunun zayıf bir tekrarı için Vassâf, s. 25, II. 20-22 (GW, I, metin, s. 51, trc., s. 49). *AM*, s. 32 ve *HJ*, s. 322/351, s. 329/359 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-İlâwâdî al-ğâmi'a' içinde, s. 362, s. 367), şehrin Sevâd'dan gelen mültecilerle aşırı kalabalıklaştığını teyit etmektedir: *HJ*'ye göre bunların birazı kurtulmuştur, oysaki *AM* kıtlık ve veba yüzünden daha yüksek bir ölüm oranı verir. 1230'lar ve 1240'lardaki mülteciler hakkında bkz. *HJ*, s. 109/138, s. 200/240, 241/285.

178 *IA*, XII, s. 377 (çev. Richards, III, s. 216). Matthew Paris, *Chronica Majora*, IV, s. 76. Diğer kaynaklar için 3. Bölüm 101. ve 102. dipnotlara bakınız.

Cüveynî'nin anlattığına göre Semerkant'tan 617(1220) yılında nakledilen zanaatkâr sayısı 30.000 civarındaydı. Bunların Harezm ve Nişabur'dan nakledildiklerini teyit etmektedir.¹⁷⁹ Öte yandan Seyfî, bin adet dokumacı ailenin Herat'tan Beşbalığ'a nakledildiğini bildirir.¹⁸⁰ Bunlar ve benzer bir kaderi paylaşan daha pek çokları, Moğolların 1241-1242'de Macaristan ve Polonya'yı yerle bir ederken kaçırdıkları Avrupalıların Müslüman emsalleridir. Bu Avrupalıların yerini, 1254'te Moğolistan'ı ziyarete gelen Fransiskan Rubruklu Willem tespit etti. Örneğin Möngke'nin sarayında çeşitli içecekler akıtacak çetrefilli bir çeşmeyi yapan Parisli bir demirci ve Transilvanya'dan getirilen bir grup Alman gümüş madencisi vardı.¹⁸¹

Moğolların fethettiği ya da tehdit ettiği yerlerden kaçan mültecilerle alakalı nispeten az bilgiye sahibiz. Cüzcânî'nin anlattığına göre Cengiz Han kuvvetleri günümüz Afganistanı'nın bulunduğu yerde askerî faaliyette bulunurken Horasan ve Gur'dan pek çok kişi memleketlerini terk etti. Evvela Sind'e ardından Penjab'a geçtiler.¹⁸² Fakat Irak ve Cezîre'den batıya, Memlûk topraklarına yönelik daha büyük bir hareketlilik vardı.¹⁸³ Kitlelerin göçünden ziyade seçkinlerin taşınmalarını tespit etmek daha kolaydı. Ancak güvenilir rakamlar aldatıcı olduğunda ve mübalağa yaygınlaştığında bile, Bar Hebraeus'un bize aktardığı gibi Suriye'nin tamamının Halep'e kaçtığını biliyoruz (muhtemelen 1259'da, kuzey şehirlerinden).¹⁸⁴ Mısır, Moğollardan kaçanları kendisine çağıran güvenli limanlardan biriydi. XV. yüzyıla ait iki Memlûk biyografi sözlüğündeki verileri kullanarak Profesör Carl Petry, Kahire halkı arasında *nisbeleri* Fars medeniyetinin başlıca merkezlerinden âlimleri tespit etti.¹⁸⁵ Suriye ve Filistin de Kahire'ye göçmen gönderen bölgelerdi, tarihçi İbn Şeddâd

179 TJC, I, s. 95, 101, 140 (HWC, s. 122, 128, 177). Kendisinin Gürgeçli zanaatkârlar için verdiği rakam oldukça yüksektir.

180 Seyfî, s. 106.

181 Bkz. Gregory G. Guzman, 'European captives and craftsmen among the Mongols, 1231-1255', *The Historian* 72 (2010), s. 122-50; Jackson, *Mongols and the West*, s. 69-70. Moğol katliamına uğrayanlar hakkında genel olarak bkz. Michal Biran, 'Encounters among enemies: Preliminary remarks on captives in Mongol Eurasia', Golden et al, (eds.), *Festschrift for Thomas T. Allsen*, s. 27-42.

182 TN, I, s. 419, 420; II, s. 135, 140-1 (çev. Raverty, s. 534, 539-41, 1061, 1070-1). Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 39-41.

183 Bu konudaki öncü yorumlar için bkz. Reuven Amitai, 'The impact of the Mongols on the history of Syria: Politics, society, and culture', Amitai and Biran (eds.), *Nomads as Agents*, s. 233-6, 239-40; ayrıca Reuven Amitai-Preiss, 'Northern Syria between the Mongols and Mamluks: Political boundary, military frontier, and ethnic affinities', Daniel Power and Naomi Standen (eds.), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700* (Basingstoke and Londra, 1999), s. 141-2...

184 BH, s. 439. IW, VI, s. 216/194, sadece civar bölgelerden ve başka şehirlerden gelenleri zikreder.

185 Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages* (Princeton, NJ, 1981), s. 61-4 (Iran).

da bunlar arasındaydı.¹⁸⁶ Kendisi 658'de (1260) Kahire'ye geldiği dönemde, Sistân'ın uzak bölgelerinden İndus'u geçip oradan Kızıl Deniz üzerinden Mısır'a kaçmaya çalışan yerel beylerle de karşılaşırız.¹⁸⁷ Coğrafyacı Şemseddin ed-Dimeşkî (ö. 727/1327) bize aynı yıl Kahire nüfusunun Irak, Cezîre ve Suriye'den aldığı göçlerle bir milyona kadar yükseldiğini anlatır.¹⁸⁸ Söz gelimi 1220'de Kahire'de kaç kişinin yaşadığını bilseydik bu rakam daha anlamlı olabilirdi. Fakat çarpıcı olan şey, Dimeşkî'nin bu tarihi netleştirerek Hülegü'nün Suriye istilasından kaçanları bu kapsamın dışında tutmasıdır.

Moğolların tarım alanlarını kasıtlı bir şekilde hayvanları için otlaklara dönüştürmesi, şüphe götürmeyecek kadar açıktır. Cüveynî'ye göre Ögedey Kağan, Horasan'daki çalkantılara ceza sadedinde bölgedeki herkesin katledilmesini ve evlerinin basılmasını emretti.¹⁸⁹ Her ne kadar bu emir sonradan feshedilse de Ögedey'in iktidarı sırasında Kuzey Çin'de atılan yıkıcı adımları hatırlatıyordu. Burada amaç, aynı şekilde çok daha geniş otlaklar elde etmektir.¹⁹⁰ Hamdullah, Irak-ı Acem'deki Sücâs ve Sühreverd şehirlerinin harabeye döndüğünden ve köy seviyesine gerilediğinden bahsederken ve civardaki köylerin yüzden fazlasında ikamet edenlerin çoğunlukla Moğollar olduğunu ifade ederken, bu bölgede tarımla uğraşan nüfusun temizlenmesinden bahsediyor olabilir. Azerbaycan'daki Derâverd'in de bir zamanlar kaza statüsünde olduğuna fakat artık bir Moğol birliğinin *kışlağı* hâline dönüştüğüne dair ifadesi de aynı akıbeti gösterir.¹⁹¹

Ancak bu tür bilgiler, üzerine bir politika inşa etmeye yetecek kadar temel teşkil etmezler. Bu politika hakkında elimizdeki en önemli delil, Orta Asya'dan gelmektedir. 1246'da Plano Carpinili Johannes, Aral Gölü ve Seyhun'un kuzeyinden geçerken "sayısız harabe şehirle, yıkılmış kalelerle ve terk edilmiş kasabalarla" karşılaştı. Bir sonraki satırda "İanikint" (Yangikent), "Barchin" (Barçınılgkent) ve "Ornas" ("Orpar," yan, Utrâr'ın farklı bir okunuşu) şehirlerinden bahsetti.¹⁹² Plano Carpinili Johannes bizzat Yangikent ve Barçınılgkent'in Baycu'nun Kıpçak bozkırı istikametindeki güzergâhının üzerinde bulunduğunu (yaklaşık: 1236) ve Barçınılgkent direniş gösterse de Yangikent'in hızlı bir şekilde teslim olduğunu

186 WW, II, s. 4 (no. 249); IV, s. 189-90 (no. 1733).

187 Seyfî, s. 258.

188 ed-Dimeşkî, *Nühbetü'z-zahr*, s. 230 (çev. Mehren, s. 322).

189 TJC, II, s. 221 (HWC, s. 485).

190 De Rachewiltz, 'Yeh-lü Ch'u-ts'ai', s. 201; Morgan, *Mongols*2, s. 64-5.

191 NQ, eds. Debîr-Siyâkî, s. 69, s. 95/eds. Le Strange, I (metin), s. 64, 83; II (metin), s. 68-9, 86. Sücâs için bkz. Dorothea Krawulsky, *Îrân - das Reich der İlh'âne. Eine topographisch-historische Studie* (Wiesbaden, 1978), s. 315.

192 PC, s. 314 (MM, s. 59).

anlatır.¹⁹³ Plano Carpinili Johannes'in hiçbir Müslüman kaynaktan geçmeyen bu harekâtları Cengiz Han'ın seferiyle karıştırması mümkündür (fakat bu durumda teslim olan Barçınlık kent olmalıdır). 1253'te Balkaş Gölü'nün güneyindeki düzlüklerden geçen Rubruklu Willem de büyük kasabaların pek çoğunun otlak yapmak için tahrip edildiğini gözlemledi.¹⁹⁴ Fakat bunu yedi yıllık seferle ilişkilendirmemiz için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Bu faaliyet muhtemelen Hülegü'nün sefer hazırlıklarına dâhildir ve bu, Rubruklu Willem'in yurda dönüş yolculuğuyla aynı zamana denk gelmektedir. Bu hazırlıklar kapsamında, Hülegü'nün Karakorum ile Ceyhun arasında kalan bütün güzergâh boyunca geniş otlakların ayrılması gerekmiştir.¹⁹⁵

Ekonomik Çöküş ve Kültürel Gerileme

Şüphesiz Cengiz Han'ın sahneye çıkışı Batı Asya'yı ekonomik olarak alt üst etti. Ekili arazinin ne ölçüde tahrip edildiği ve ne kadar bu şekilde kaldığı bilinmiyor. Fakat tarımın, düzenli bakım isteyen yer altı sulama kanallarına (*kanât*) epeyce bağlı olduğu İran platosunda yapılan tahribat daha kalıcıydı. İşgalcilerin, bu sistemleri tahrip etmediği bölgelerde bile, köylülerin kılıçtan geçirilmesi ya da daha olası bir senaryoya göre firar etmesi, bakımsız kalan kanalların bozulması anlamına geliyor; tıpkı Herat'taki gibi.¹⁹⁶

Ticaret ve zanaatın sıkıntıya düşmesi kaçınılmaz olsa da Moğolların bu iki sahaya yönelik ilgilerini hesaba kattığımızda bu sıkıntı daha kısa süreli oldu. İbnü'l-Lebbâd pek çok bölgeden gelen tüccarların Nişabur'a sığındığını duymuştu. İbnü'l-Esîr ise diğer bölgelerden Horasan'a gelen tüccarların Moğol seferleri sırasında burada öldürüldüğünden bahseder.¹⁹⁷ Moğol saldırılarının ticaret üzerindeki dolaylı etkisinin ne kadar sürdüğü bilinmiyor. İbnü'l-Esîr'in öğrendiğine göre Kıpçak topraklarından (muhtemelen Kırım'daki Sudak'tan; İbnü'l-Esîr'e göre burası Kıpçakların limanıydı ve yaklaşık 620'de (1223) işgalcilerin eline geçti) samur, sincap ve kunduz kürkü ihracatı Moğol seferleri nedeniyle kısa süreliğine sekteye uğradı.¹⁹⁸ Kâşân'da yüksek kalitede eskitme cilalı çömlek üretimi 619(1222) ve 660(1262) arasında, belki de piyasadaki çöküşün bir sonucu olarak kesintiye uğradı ve ancak İlhanlıların ilk yıllarında yeniden can-

193 PC, s. 270 (MM, s. 28-9, 'Sakint' diye geçmektedir).

194 WR, s. 114/SF, s. 226 (MFW, s. 147).

195 JT, II, s. 975 (DzhT, III, s. 22; CC, s. 340).

196 Allsen, 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 257; Morgan, *Mongols*2, s. 69-71. Herat için bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 182.

197 TI, XLIV, s. 50 (Cahen, 'Abdallâtîf al-Baghdâdî, portraitiste', s. 127); IA, XII, s. 395 (çev. Richards, III, s. 228).

198 IA, XII, s. 389 (çev. Richards, III, s. 224); Sudak'ın ele geçirilmesi için bkz. s. 386 (çev. Richards, III, s. 223).

landı.¹⁹⁹ Ayrıca 1220'lerde Horasan'dan büyük ölçekli metal işçisi göçü yaşandı.²⁰⁰ Fakat gelişmelerin pek çoğu bir şehrin fethedilmesinin tarihine ve koşullarına bağlı oldu. Moğollara boyun eğen Bedereddin Lülü'nün payitahtı Musul 1262'de oğlunun isyanına kadar muhasara ve şiddetli işgale maruz kalmadı. Irak'a hükmetmeye başlayan Hülegü'nün kontrolü altında bir ipek üretim merkezi olarak büyümeye devam etti.²⁰¹ İstilaların entelektüel ve ruhi hayat üzerindeki tesirini tespit etmek de aynı şekilde müşküldür. Cengiz Han'ın istilası sırasında Moğollar, dinî öneme sahip olanlar da dâhil prestijli binalara iyi gözle bakmaksızın ilişıyorlardı. Kazvîn, Rey ve Hemedân'daki önde gelen camiler yakılmıştı.²⁰² Merv'de bulunan ve değerli objeler peşindeki Moğollar tarafından yağmalanan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in türbesi de benzer bir akıbete uğradı. Tûs'ta Sekizinci İmam Ali Rıza'nın ve Abbasi Halifesi Harun Reşid'in kemiklerini muhafaza eden türbe de aynı şekilde yıkıldı.²⁰³ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hülegü'nün Suriye istilası sırasında Halep'tekiler dışındaki dinî binalar sadece yağmaya maruz kaldı. Halep'teyse Moğolların Ermeni müttefikleri şehrin büyük camisini ateşe verdi. Alevler komşu mahallelere sığırdı ve bir medrese bu yangında kül oldu.²⁰⁴ En azından Suriye'de Memlük Sultanı Baybars, yapılan tahribatı kısa sürede telafi etti.²⁰⁵

Eserini ilk katliamdan yaklaşık otuz yıl sonra kaleme alan Cüveynî'nin gözlemlediğine göre medreseler yerle bir edilmiş ve genel olarak yeryüzü, özelde Horasan, ehl-i ilim ve edebiyattan mahrum kalmıştı. Zira bu kişiler istila sırasında katledilmişlerdi.²⁰⁶ Bağlama bakan kişinin bu cürmün sorumluluğunu Cengiz Han'a atfetmesi beklenir fakat aradaki bağlantı müphemdir. Yakut'un Merv'in akıbeti hakkındaki feryadı, görkemli binaların yerle bir edildiğini ve âlimlerin kaybedildiğini ima etmektedir.²⁰⁷

199 Oliver Watson, 'Pottery under the Mongols', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy*, s. 329-31, 335-6.

200 Yuka Kadoi, *Islamic Chinoiserie: The Art of Mongol Iran* (Edinburgh, 2009), s. 79.

201 James Allan, 'Chinese silks and Mosul metalwork', Ward (ed.), *Court and Craft*, s. 53; bkz. s. 168.

202 Kazvîn için: Müstevfi, *ZN*, II, s. 1025, II. 11-13 (ayrıca Browne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion*, metin, s. 97; trc., s. 98). Rey ve Hemedân: *MZ*, VIII, 2. Kısım, s. 610 (= *MZDMZ*, XIV, s. 601).

203 *IA*, XII, s. 392, 393 (çev. Richards, III, s. 226, 227).

204 AK, eds. Dominique Sordel, *Ladescription d'Alep d'Ibn Şaddâd* (Şam, 1953), s. 36; ayrıca 'Abbârâ'nın edisyonu I, 1. Kısım, s. 116. Eddé, *Principauté d'Alep*, s. 179-80. Halep'teki Şii türbeleri olan Meşhedü'l-Muhassin ve Meşhedü'l-Hüseyn'in yağmalanması konusunda bkz. Mulder, *Shrines of the 'Alids*, s. 80, 89.

205 Fakat Halep'teki büyük caminin restorasyonu ancak 684'te (1285) tamamlanacaktır: İbnü's-Şihne (ö. 890/1485), *ed-Dürrü'l-müntehâb li târihi Haleb*, çev. J. Sauvaget, "Les perles choisies" d'Ibn ach-Chihna. *Matériaux pour servir à l'histoire de la ville d'Alep* (Beyrut, 1933), s. 59.

206 *TJG*, I, s. 3-4 (*HWC*, s. 5-6).

207 617'de (1221) Halep vezirine yazılan ve İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-â'yân*'ındaki Yakut el-Hamevî biyografisine eklenen bir mektupta geçmektedir; bkz. De Slane tercümesi, *IV*, s. 17-19.

İştittiğine göre Moğollar Sâve'de bulunan ve dünyanın en büyüğü olduğu düşünülen kütüphaneyi yaktılar.²⁰⁸ Bununla beraber kütüphane binalarının yıkılıp yıkılmasına mukabil barındırdıkları eserler alevlere kurban gitmedi. Erzurum'daki yağmada Hristiyanlığa ait pek çok yazma eser kurtarıldı ve Nasîrüddîn Tûsî Bağdat'tan, Musul'dan, Vâsît'tan, Basra'dan, Suriye'den ve Cezire'den Merâğa'ya sayısız kitap nakletti.²⁰⁹ Müslüman halklara yönelik katliamlarda âlimler de hayatını kaybetti. Bir asır sonra İbn Battuta'nın kâtibi İbn Cüzeyy, Moğolların Irak işgali esnasında 24.000 âlimin katledildiğini işitti.²¹⁰ Cüveynî'ye göre ilim nerede olsa alınmalıydı ve Irak, âlimlerin diyarıydı.²¹¹ Moğol istilaları ulema sınıfından pek çok kişinin hayatını kaybetmesine neden oldu. Fakat şunu da unutmamak gerekir: Semerkant'taki gençlerin başka yerlerdeki Moğol harekâtları için zorunlu olarak askere alınması bu şehir üzerinde oldukça tahripkâr bir etki yaptı.²¹² Onun şikâyeti muhtemelen ilim tahsili ve ruhanî terbiye için en uygun yaşlarındayken bu gençlerin Moğolların idari hizmetine girmelerinden kaynaklanıyordu. Aslında bu, kendi kaderi de olmuştu. Zira Cüveynî yirmi yaşından beri maliyede (dîvân) istihdam edilmekteydi.²¹³ Ayrıca Müslümanların, dünyanın dört bir yanına giderek insanlara inanç öğrettikleri okullar kurduklarını da bildiriyordu.²¹⁴ Ancak seyahatlerin çoğu, aslında mecburi sürgünler sebebiyle gerçekleşiyordu.

Yeniden İnşa Çabaları

Toparlanma düzensizdi. Eserini 630'dan (1232–1233) önce kaleme aldığı unutulmaması gereken İbnü'l-Esir, Maverâünnehir'de Moğol hâkimiyeti tesis edildikten sonra toparlanmanın başladığını işitişti. Öte yandan Yakut'un bildirdiği üzere Moğollar, Gürgenç'in yerle bir olduğu ve şehirden geriye çok az şeyin kaldığı²¹⁵ Harezm bölgesinde eski başkente yakın bir yerde (Ürgenç olarak bildikleri) yeni bir şehir kurdular. Ancak Horasan'da durum tam tersiydi. Burada Müslümanlar yeniden ikamet etmeye korktuğu için burası uzun süre metruk kaldı.²¹⁶ Bir nesil sonra Cüveynî de Maverâünnehir'in eski refahına kavuştuğuna inanmış, Horasan ve Irak-ı Acem için de benzer bir tablo çizdi. Dediğine göre buralar

208 Yakut, III, s. 24.

209 Erzurum için : Piskopos Step'anos kroniği, Galstian, *Armianskie istochniki*, s. 35. Bağdat vs. için: Boyle, 'Longer introduction', s. 247; HJ, s. 350/382; TI, L, s. 114 ("400.000'den fazla"); dolayısıyla WW, I, s. 179.

210 IB, III, s. 26-7 (çev. Gibb, s. 553-4).

211 T/JG, I, s. 3 (HWC, s. 5-6).

212 T/JG, I, s. 95-6 (HWC, s. 122).

213 T/JG, I, s. 5-7 (HWC, s. 8-10).

214 T/JG, I, s. 9 (HWC, s. 13-14).

215 Yakut, II, s. 54. Ayrıca bkz. T/JG, I, s. 100-1 (HWC, s. 127).

216 IA, XII, s. 495 (çev. Richards, III, s. 303); Manz, 'Reflections on nomads', s. 345.

defalarca yağma ve katliama maruz kalmıştı.²¹⁷ Bu farkın sebebi, Cengiz Han'ın Maverâünnehir'i kendi topraklarına katma kararı olabilir. Ancak Cengiz Han Horasan örneğinde buna niyetlense bile, muhtemelen bu bölgedeki şehirlerin 1221'de ayaklanmaları onun fikrini değiştirmişti.

Yelü Chucai'nin *Xi you lu* adlı eserindeki şahitliğini temkinli karşılamak gerekir. Zira her ne kadar Semerkant'ı yeteri kadar makul bir şekilde zengin ve kalabalık olarak nitelese de aynı zamanda o dönemde harabe hâlindeki Belh'i de aynı şekilde tarif eder.²¹⁸ Fakat 1222 gibi erken bir dönemde Maverâünnehir'i ziyaret eden Changçun, yeniden inşa ve ayağa kaldırma faaliyetlerinin ilk kanıtlarını sunar. Bildirdiğine göre Semerkant bölgesindeki zirai faaliyetlere destek olmaları için Çinliler, Kitanlılar ve Tangutlar yardımı çağırılmıştır. Bununla beraber bu taleple buraya nakledilenlerin yerleşimciler mi yoksa askerler mi olduğu ve sayılarının ne olduğu konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.²¹⁹ 1259'da Orta Asya'dan geçen Çangde, Almalık sakinleri içerisinde Çinlileri görmüş ve Semerkant'ı oldukça büyük ve de kalabalık olarak vasıflandırmıştır.²²⁰ Plano Carpinili Johannes ise Moğolların Yangikent'e yeni sakinler getirdiğini işitmiştir.²²¹

Moğol istilasını müteakip yıllar içerisinde Horasan'da icra edilen sınırlı restorasyon faaliyetleri de yerel şehir unsurlarının (*ayyârân*) eseri idi. Bunun bir örneği, 1222'den beri hayalet bir şehir havasında olan Herat'tı.²²² Bununla birlikte bizzat Moğollar kendi seferlerinin olumsuz sonuçlarını telafi etme çabasına gireceklerdi. 1230'ların sonunda Ögedey, Herat'a iki ipek dokumacısı grubunun dönmesini emretmişti. Tüm bu çabaların sonucunda 1240'taki nüfus sayımında elde edilecek rakam 6.900 olacaktı.²²³ 654'te (1256) işgalci Moğollara eşlik eden Cüveynî, ilk Moğol istilasından beri hâlen enkaz hâlinde ve metruk Habûşân'ı yeniden ayağa kaldırmak için Hülegü'den izin istemişti. Şehrin binaları terkedilmiş, yer altı kanalları (*kerîzhâ*) sudan yoksun kalmıştı. Sadece Cuma Mescidi'nin duvarları ayakta idi.²²⁴ Reşîdüddîn'in zamanında Kitanlı (ya da muhtemelen Çinli) çiftçiler Merv ve Tebrîz'de bulunuyorlardı. Batı İran'daki Hoy'a da kay-

217 T/JC, I, s. 75 (HWC, s. 96-7).

218 Yelü Chucai, *Xi you lu*, tr. De Rachewiltz, s. 21, 22, sırasıyla. Semerkant'a dair izlenimleri için ayrıca bkz. Wayne Schlepp, 'Ye-lü Ch'u-ts'ai in Samarkand', *Canada Mongolian Review* 1, Part 2, (1975), s. 5-14.

219 Li Zhichang, *Xi you ji*, tr. Waley, s. 93. Yorumları için bkz. Thomas T. Allsen, 'Population movements in Mongol Eurasia', Amitai and Biran (eds.), *Nomads as Agents*, s. 130.

220 Bretschneider, *Mediaeval Researches*, I, s. 127, 131. Allsen, 'Population movements', s. 130-1.

221 PC, s. 270 (MM, s. 29).

222 Zakeri, 'Ayyârân of Khurasan', s. 272-5.

223 Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 39-40. Rakam için Seyfi, s. 127.

224 T/JC, III, s. 105 (HWC, s. 617). Ayrıca krş. NQ, eds. Debîr-Siyâki, s. 185/eds. Le Strange, I (metin), s. 150, II (trc.), s. 149.

da değer bir grup yerleştirildi. Bunların soyundan gelenlerin açık renkli tenleri Hamdullah Müstevfî'yi cezbetmişti. XIV. yüzyılın ortalarına doğru bunlardan bahsetti.²²⁵ Onların buraya ne zaman geldiği hakkında herhangi bir bilgi bulunmuyor. Diğer taraftan Batı İran'daki hızlı iyileşmeye dair daha çok delil vardır. Yakut'un (ö. 626/1229) işittiğine göre Erdebil, çoktan (yağmalanmasından önceki) eski günlerine ve hatta daha iyisine dönmüştü.²²⁶ Kirakos, Gence'nin yeniden inşa (surlar hariç) emri verilene kadar sadece dört yıl harabe bir vaziyette kaldığını naklediyor. Öte yandan Moğollar 1244 gibi erken bir tarihte Erzurum'un (Karin; Theodosiopolis) yeniden inşa edilmesi emrini verdiler. Kirakos'un, Rey ve İsfahan'ın yeniden inşasından bahsettiği bağlam da yaklaşık 1241'in öncesine tekabül eder.²²⁷ Ancak Kum'un kısmî yeniden ayağa kaldırma işlemi o yüzyılın sonuna kadar gecikti.²²⁸

Yeniden inşa edilme faaliyetinin bir kısmı, imparatorluk hanedanı mensuplarının şahsî icraatları şeklindeydi. Tuluy'un dul kalan eşi Sorkaktani Beki, Buhara'daki Medrese-i Hânî'nin yeniden inşası için bin gümüş külçe (bâliš) bağışladı ve buranın vakfiyesi için köyler satın alınmasını emretti. Ayrıca buralarda, müderris ve talebelere barınma imkânı da sağlandı.²²⁹ Diğer açılımlar sivil memurlarla alakalıydı. Bunlar Cengiz Han döneminin başında Uzak Doğu'da ele geçirilen topraklardaki yerleşik ya da yarı yerleşik halkların temsilcileriydi. Buhara'da Cengiz Han'ın ilk vali adayı Kitanlı "Tusha" (Yelü Ahai) bir nebze ilerlemeye imza attı. Ancak buranın ciddi anlamda iyileşmesinin mimarı, Ögedey Kağan adına faaliyette bulunan Mahmud Yalvaç'tı.²³⁰ Horasan'da bile, Tûs'ta olduğu gibi resmî olarak finanse edilen iyileştirmeler oldu. Tûs ise, Ögedey'in valisi Uygurlu bürokrat Körgüz dönemine kadar virane durumdaydı. Vali, yaklaşık 637'de (1239) şehri restore etmek için adımlar attı.²³¹ Seyfî'ye göre bizzat Ögedey 1230'ların ortalarında Herat valisi olarak İzzeddin'i atadı ve ken-

225 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 121-2 ve 'Population movements', s. 131, Reşidüddîn, *Âsâr ve ahyâ'* dan naklen, eds. Minûcihr Sütûde and İrec Afşâr (Tahran, 1368 şm./1989), s. 144-5. NQ, eds. Debîr-Siyâkî, s. 97/ed. Le Strange, I (metin), s. 85, II (trc.), s. 86-7: Hoy bu yüzden "İran'ın Türkistan"ı olarak bilindiği için, yerleşimcilerin Kitanlı ya da Çinli olma ihtimali yüksektir.

226 Yakut, I, s. 198.

227 Gence ve Erzurum için: Kirakos, çev. Bedrosian, s. 199, 255/çev. Khanlarian, s. 155, 182. Rey ve İsfahan için: Kirakos, çev. Bedrosian, s. 196/çev. Khanlarian, s. 153-4. Fakat bunun karşısında NQ'nin Rey'in harap hâlde olduğuna dair kanıtına da bakmak gerekir (s. 179 ve n. 243). Grigor Aknerts'i, tr. Blake and Frye, s. 303'e göre Gence Çormagun yönetiminde restore edildi ve kendisi burayı karargâh yaptı. Bkz. Bayarsaikhan Dashdondog, 'The Mongol conquerors in Armenia', Tubach et al (eds.), *Caucasus during the Mongol Period*, s. 60.

228 Drechsler, *Geschichte der Stadt Qom*, s. 238-9.

229 TJC, I, s. 84-5; III, s. 9 (HWC, 108, 552-3).

230 TJC, I, s. 83-5 (HWC, s. 108-9).

231 TJC, II, s. 238 (HWC, s. 501).

disine açık bir şekilde şehri ve bölgeyi yeniden imar etme emri verdi.²³² Yaklaşık 1247'de Argun Aka hem Merv'in hem de Tûs'un yeniden inşasını emretti.²³³ Fakat bu şehirlere yeniden nüfus kazandırmaya yönelik çabaların meyve vermesi zaman aldı. Nişabur, yeniden inşa edilebilmesi için Horasan Veziri Vecîhüddîn Zengî Feryûmâdî'nin 669'daki (1271) icraatını beklemek zorunda kaldı.²³⁴ İbnü'l-Fuvaî'nin dediğine göre Nasîrüddîn Tûsî'nin emriyle (muhtemelen 1270'lerin başında) Erbil ve Musul gibi uzak diyarlardan 500 aile Merâğa'ya geri getirildiğinde, bu aileler memleketlerinden ayrılmış kırk yıl olmuştu.²³⁵

Hülegü'nün seferlerini dedesi Cengiz Han'ın yedi yıllık seferinden ya da o ana dek fasılalarla gerçekleştirilmiş seferlerden ayıran en önemli fark, katliam ve yıkımın olmamasından ziyade yeniden imar tedbirlerinin yürürlüğe konma hızıydı. Tabii ki Moğolların 658'deki (1260) Suriye ve Filistin işgali geçiciydi. Ancak kendi egemenliklerinde kalan Irak, Cengiz Han'ın harekâtıyla daha gerçekçi bir kıyas zemini oluşturuyordu. Bağdat'taki kutsal yerlerin çoğu; halifenin mescidi, Musa el-Cevâd'ın türbesi ve Rusâfe'deki kabirler de dâhil olmak üzere ateşe verildi. Fakat 14 Safer 656'da (20 Şubat 1258), yani Musta'sım'ın öldüğü gün, İmâdüddin Ömer Kazvîni, Karaboğa Noyan'a yardımcı olarak atandı ve bahsi geçen ilk iki yapıyı yeniden inşa etmekle görevlendirildi. Yeniden inşa sürecinde iki noyan daha görev aldı. Böylece hayvan leşleri yollardan temizlendi ve pazarlar yeniden kuruldu.²³⁶ İbnü'l-Fuvaî muhteşem Mustansiriyye Medresesi'nin bir sonraki yıl yeniden açıldığından bahsediyor ve İmâdüddin Ömer Kazvîni'ye (kendisi 661/1263 gibi erken bir tarihte hayatını kaybetti) camileri ve medreseleri yeniden inşa ettiği, türbelerle ribâtları (imarethane) tamir ettirdiği için methiyeler düzüyordu.²³⁷ *el-Havâdisü'l-câmia*, vezir İbnü'l-Alkamî ve diğerlerinin Irak'ın başka şehirlerindeki yeniden inşa faaliyetlerini denetlemek üzere görevlendirdiği kişilerin listesini içeriyordu.²³⁸ Fakat hem İbnü'l-Fuvaî hem de Vassâf, iyileşmenin önemli bir kısmını tarihçi Cüveynî'ye atfediyordu. Cüveynî, sonraki yıllarda bölgenin valisi olacak ve Necefle Kûfe'yi birbirine bağlayan kanalın hafriyatına, bir dizi dinî yapının yeniden inşasına (Şii olanlar da dâhil), Bağdat'ın su

232 Seyfî, s. 106-7.

233 T/G, II, s. 246-7 (HWC, s. 510).

234 Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafiyye*, partial edns by Dorothea Krawulsky, *Horāsān zur Timuridenzeit nach dem Tārīḥ-e Hāfez-e Abrū* (verf. 817-823) des Nūrallāh 'Abdallāh b. Luīfallāh al-Ḥwāfi (Wiesbaden, 1982-4), I (metin), s. 52; Gulām-Rızā Verhrām, *Coğrafiyye-yi tārihi-yi Horasan* (Tahran, 1370 şm./1991), s. 34.

235 IF, III, s. 111 (no. 2297).

236 JT, II, s. 1019, noyanın adını Karakay olarak verir (DzhT, III, s. 62; CC, s. 354-5). Yakma için bkz. s. 1017 (DzhT, III, s. 59; CC, s. 354). Ayrıca krş. Tûsî, *Keyfiyyet*, s. 292 (trc. Boyle, 'Death of the last 'Abbasid Caliph', s. 160).

237 Mustansiriyye için: IF, II, s. 139. İmâdüddîn için: IF, II, s. 125-7 (no. 1169).

238 HJ, s. 332-3/361-2 (trc. Gilli-Elewy, 'Al-Hawâdî al-ğâmi'a', s. 369).

şebekesinin tamirine ve köprülerin kurulmasına nezaret etti.²³⁹ 1258'den sonra Memlûk Sultanlığı'na mensup Müslümanlar, eğitim için Bağdat'a gelmeye devam ettiler. Michal Brian'ın da gösterdiği gibi kütüphaneler yeniden gelişti.²⁴⁰ Marianna Simpson, 1290'larda burada, Reşîdüddîn'in Tebrîz yakınlarında atölyeler tesis etmesinden on yıl sonra, İran yazma eser boyamalarının neşet ettiğini gösterdi.²⁴¹ İran'daki pek çok yeniden inşa projesinin mimarı, Cüveynî'nin kardeşi Şemseddin'di.²⁴²

Peki, toparlama çabaları ne kadar etkiliydi ve ne ölçüde yaygındı? Hamdullah Müstevfî'nin anlattığına göre Rey, Moğol istilasından beri harap hâldeydi (idari bir merkez olarak yerini Verâmîn'e bırakmıştı) fakat Gazan'ın emriyle yeniden inşa süreci başlamıştı.²⁴³ Irak-ı Acem'de bulunan Sercihân'a bağlı yaklaşık elli tane köyün işgalciler tarafından tahrip edildiği söyleniyordu.²⁴⁴ Hamdullah Müstevfî ise sık sık bazı şehirleri harabe olarak niteliyordu. Ancak bu şehirlerin Moğolların eline geçtiğinden beri mi böyle olduğunu yoksa başka bir sebeple mi bu hâle geldiğini belirtmiyordu. Örneğin Hulvân, Kum'un çoğu, Beylekân, Sistân'daki Turşîz, Merv, Mâzenderân'daki Kebûdcâme.²⁴⁵ Ayrıca bölgelerin gelirlerindeki (muhtemelen *haraç*) kayda değer düşüşe sık sık dikkat çekiyordu: örneğin Irak-ı Acem'in geliri Selçuklular zamanında 25.200.000 dinarken kendi zamanında 350.000 dinara, Muğan'daki Goştesfî'nin geliri 1.000.000'dan 118.500'e, Selçuklular yönetimindeki Anadolu'nun geliri 15.000.000'dan 3.300.000'e, Ahlat'ınki 2.000.000'dan 390.000'e, Musul'daki Cezîre'nin geliri Lûlû döneminde 10.000.000'ken 1.925.000'e, Kürdistan'ın geliri 2.000.000'dan 201.500'e, Hûzistan'ın geliriye Abbasi döneminde 3.000.000'ken 325.000'e düşmüştü.²⁴⁶ Hamdullah önceki gelirlerin toplamını güncel değerler üzerinden verme konusunda hassastı fakat her

239 Vassâf, s. 59 (GW, I, metin, s. 117-18, trc., s. 111-12). IF, II, s. 315 (no. 1537). Ayrıca MA, XI, s. 188-90. Bu tedbirler hakkında bkz. Hend Gilli-Elewy, 'The Mongol court in Baghdad: The Juwaynî brothers between local court and central court', Albrecht Fuess AND Jan-Peter Hartung (eds.), *Court Cultures in the Muslim World, Seventh to Nineteenth Centuries* (Londra and New York, 2011), s. 174; daha geniş bir şekilde kültürel hayat için Marianna S. Simpson, 'The role of Baghdâd in the formation of Persian painting', C. Adle (ed.), *Art et société dans le monde iranien* (Paris, 1982), s. 92-4.

240 Örneğin WW, III, s. 149, 238-9; IV, s. 229 (n. 1103, 1249, 1758). Michal Biran, 'Libraries, books and the transmission of knowledge in Ilkhanid Baghdad', *JESHO* [basım aşamasında].

241 Simpson, 'Role of Baghdâd', s. 106-15.

242 Bkz. Ravalde, 'Shams al-Dîn Juwaynî', s. 60-1.

243 NQ, ed. Debîr-Siyâkî, s. 56, 57, 59/ed. Le Strange, I (metin), s. 52, 53, 55, II (trans.), s. 58, 59, 61. Barthold, *Historical Geography*, s. 124.

244 NQ, eds. Debîr-Siyâkî, s. 70/ed. Le Strange, I (metin), s. 64, II (trc.), s. 69. Sercihân hakkında bkz. Krawulsky, *Îrân*, s. 308-9.

245 NQ, ed. Debîr-Siyâkî, s. 42, 74, 105, 175, 193, 199/ed. Le Strange, I (metin), s. 40, 67, 91, 143, 157, 160, II (trc.), s. 47, 71, 92, 142, 154, 157.

246 NQ, eds. Debîr-Siyâkî, s. 52, 107, 109, 117, 120, 127, 130/ed. Le Strange, I (metin), s. 47-8, 93, 94, 100, 102, 107, 109; II (metin), s. 54-5, 94, 95, 100, 102, 105, 107.

durumda, birbirine yakın oranlara sahip yerleri, titiz bir şekilde kıyaslıyordu. Yine de gelirlerdeki düşüşün ilerideki kötü yönetimden başka Moğol istilasının sebep olduğu yıkımı ne ölçüde yansıttığını ya da bu düşüşün ne ölçüde zirai vergiden (haraç) gelen ticari gelirlere öncelik verilmesinden kaynaklandığını bilemiyoruz. Bununla beraber istilaya maruz kalmayan ve dolaylı olarak yönetilen Kirman'ın gelirlerindeki düşüş çok daha azdı.²⁴⁷ Bu, sorumluluğu fethin koşullarına yüklememiz gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bölümü sonlandırırken şu soruyu sormak yerinde olacaktır: Bu yıllarda Moğol kuvvetlerinin tutumu, ister Müslüman ister diğer dinlerden olsun, öndeki orduların tutumundan kayda değer bir derecede farklılık gösteriyor muydu? Bu bağlamda 1099'da Kudüs'ü işgal eden Haçlıların işlediği barbarlığı (yaklaşık: 1200'lerdeki yaygın kanaate göre aşağı yukarı 70.000 Müslüman katledilmişti),²⁴⁸ 1209'da Karahıtay kuvvetlerinin Balasagun'daki faaliyetlerini, yaklaşık 609/1212/13'te Harezmşah Muhammed'in Semerkant'ta uyguladığı şiddeti, babası Tekiş'in ordusunun 1190'larda İran egemenliğindeki Irak'ta yaptıklarını (dönemin neredeyse çağdaşı diyebileceğimiz Râvendî'ye göre bu ordunun sergilediği vahşet Gürcülerin, Karahıtayların ve Frenklerinkini geçmişti) zikredebiliriz.²⁴⁹ Şüphesiz Nişabur, 549'da (1154–1155) Guzların elinden daha çok çekmişti. Peki Doğu İran'daki şehirler, yaklaşık 544'te (1150) Gazne'ye gelen Guruların intikam hissiyle dolu hükümdarı Alâeddin Hüseyin'in (*Cihânsûz*, "dünyayı yakan") elinden daha azını mı çekmişti?²⁵⁰

Kaynakların, Moğol katliamları bağlamında pek çok şehir hakkında sadece iskelet bilgi sağladığını itiraf etmeliyiz. Fakat elimizdeki detaylı deliller İran'da, Mezopotamya'da, Anadolu'da ve Suriye-Filistin'de Moğolların direnişlere zannedilenden daha makul bir şekilde tepki verdiğini ortaya koymaktadır. Hatta bu kaynaklara göre Moğolların düşmanları daha az saldırıya maruz kalmıştır. Ayrıca İran, Irak ve Anadolu'da belirli fasılalardan sonra Moğolların yeniden imar için adımlar attıklarını görüyoruz. Moğolları dönemin diğer fetihçi ordularından ayıran şey, her hâlükârda şehir medeniyetine karşı duyulan antipati değildi. Bundan ziyade

247 NQ., eds. Debîr-Siyâkî, s. 170/ed. Le Strange, I (metin), s. 139, II (trc.), s. 138: Selçuklular döneminde 880.000 dinardan 676.500 dinara düşmüştür.

248 Carole Hillenbrand, *The Crusades: Islamic Perspectives* (Edinburgh, 1999 s. 63-6.)

249 Muhammed bin Ali Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, ed. Muhammed İkbâl (Leiden and Londra, 1921 s. 398). *Turkestan*3, s. 348'e (= *Sochineniia*, I, s. 412) göre "Hitâ Türkleri" Moğol olmaya çağırılmışlardır.

250 Nişabur için: Râvendî, s. 180-2; IA, XI, s. 181-2 (çev. Richards, II, s. 59-60). Gazne için: TN, I, s. 343-4 (çev. Raverty, s. 353-4), yağmanın yedi gün sürdüğü iddia edilmiştir; IA, XI, s. 165'e (çev. Richards, II, s. 47) göre üç gün sürmüştür.

Moğolların farkı, çok sayıdaki mukavemet noktasını daha büyük oranda kontrol altına almalarıydı. Üstelik bunu çağdaşlarından ya da seleflerinden çok daha kısa bir sürede gerçekleştirmişlerdi. Rakiplerini ortadan kaldırmada ve sağ bıraktıklarından faydalanmada sahip oldukları acımasız üstünlük, bu süratle daha da artıyordu.²⁵¹ Tahribat, ideolojinin ya da göçebe kafa yapısının bir işlevi olmaktan ziyade, emsali görülmemiş bir vurucu gücün yansımasıydı.

Bu noktada şöyle bir ikazda bulunmak gerekir. Moğolların Cengiz Han seferlerinden Hülegü'nün seferine kadar olan dönemde yaptıkları yıkım hakkında hangi hüküm verilirse verilsin, İslâm topraklarının terk edilmişliğini sadece Moğol seferlerine atfetmek hatalı olacaktır. 1260'tan sonra Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasını müteakip ortaya çıkan Moğol iç savaşı da ciddi bir yıkıma neden olmuştur. Hatta yeni göçebe unsurların yerleşik bölgelere göç etmesi, sadece Moğolların genişleme dönemiyle sınırlı değildir. Bu göçler bir ölçüde Möngke'nin ölümünün ardından ortaya çıkan rakip hanlıklar arasındaki ya da içindeki çatışmalarla beraber ortaya çıkmıştır. Şimdi bu ardıl devletleri ele alacağız.

251 Krş. Manz'ın yorumları, 'Rule of the infidels', s. 133.

YEDİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İÇ SAVAŞI ÇAĞI

“Dört Ulus”: Teori ve Realite

Kubilay ile Arık Böke arasında 1260–1264’te Uzak Doğu’da yaşanan çatışma, 1261–1262 kışında Hülegü ile Berke arasında Kafkasya’da patlak veren savaşla birleştiğinde vahim sonuçlar doğurdu. Moğol İmparatorluğu bir dizi hükmen bağımsız devlete bölündü ve her birinin kendi çapında bir iktidarı oldu. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: (1) Çin ve Moğolistan’daki “Büyük Kağan’ın toprakları, Çin içerisinde Yuan İmparatorluğu olarak biliniyordu; (2) İran, Irak ve Anadolu’da İlhanlılar; (3) Orta Asya’da Çağatay Ulusu ve (4) batı bozkırlarındaki Cuçi Ulusu, bazen Batu ya da Berke Ulusu olarak anıldı (tarihçiler nezdinde daha çok “Altın Orda” olarak bilinir). İmparatorluğun fethettiği topraklardaki Müslümanların durumu da bu devletler içerisinde farklılık gösteriyordu. İlk ulusta, yani “Büyük Kağan”ın egemenliğinde Müslümanlar, tebaa nüfusunun küçük bir azınlığını teşkil ettiler. İkinci ve üçüncü uluslar İlhanlılar ve Çağatay’ın soyundan gelenlerin topraklarında çoğunluğu oluşturdular. Dördüncü ulus Altın Orda’daysa en hafif tabirle geniş ve gelişme kaydeden bir azınlık oldular. Ancak sadece dört hanlıktan bahsetmek, kaynaklarımızda ulus adı verilen diğer iktidarlara göz ardı etmek demektir.¹

Özellikle Cuçi Ulusu’nun “sol kanadı”, Batı Sibiry’a da bulunan ve Batu’nun kardeşi Orda’nın soyundan gelenler tarafından yönetilen Gök (ya da bazı kaynaklarda Ak) Orda buna örnek olarak verilebilir. Reşîdüddîn’in anlattığına göre hanlar her bir emri (yarlık) Batu’nun halefi adıyla vermelerine rağmen tam bir özerklik içindeydiler. Batu’nun sarayında bulunma mecburiyetleri de yoktu.² Geleneksel sınıflandırmaya göre Kaydu’nun (ö. 702/1303) ve halefi olan oğlu Çapar’ın geniş toprakları da küçültülüyordu. Çağatay Ulusu kırk yılı aşkın bir süre boyunca buraya dâhildi.³ Bazen karşımıza, sanki ikisi ortak bir şekilde tek bir devleti yönetiyor-

1 Jackson, ‘From ulus to khanate’, s. 16, 32-5. Daha fazlası için bkz. Kim, ‘Unity of the Mongol empire’, s. 33-4.

2 JT, I, s. 711 (SGK, s. 100; CC, s. 247).

3 Yorumları için bkz. Kempiners, ‘Vaşşâf’s Tajziyat al-amşâr’, özellikle s. 169-71, 175.

muş gibi “Kaydu ve Dua Ulusu” tabiri çıkar. Bu kullanımın anakronistik yansımaları, aynı zamanda Batı Avrupalı eserlerde de kendini gösterir.⁴ Daha tuhaf bir durum, bağımsız Negüder Moğolları ya da “karaunas”ın mevcudiyetidir. Bunlar yaklaşık 1261’de Hülegü’nün elinde katledilmekten kaçan eski Cuçi ailesine bağlı askerlerdi ve günümüz Afganistan’ında yerel Cuçi hanesinin komutanlarından Negüder’in emri altında birleşmişlerdi. Hindistan, Maverâünnehir ve İran arasındaki sınırlar da bunların kontrolündeydi.⁵ 1290’larda Negüder Orta Asya Moğolları tarafından zapt edilene kadar, hatta daha sonrasında da bu bölge kimseye ait değildi. Marco Polo, Negüder’i, hükümdarlığı etrafında yaşayan bütün Tartarlara savaş açan biri olarak niteliyordu.⁶

Üstelik bazen bu “dört hanlık”tan birisi ayrılırdı. XIII. yüzyılın son on yılında Batı Cuçi toprakları aktif bir şekilde, Dinyeper’in doğusunu yöneten Tokta Han (690–712/1291–1312) ile Dinyeper ve Tuna arasını kontrolü altında uzaktan amcaoğlu ve rakibi Nogay arasında bölündü. Bu çatışma, Nogay’ın 699’daki (1299) mağlubiyetiyle ve ölümüyle sona erdi.⁷ 1340’larda Çağatay Ulusu kalıcı bir bölünme geçirdi: Maverâünnehir’in şehir bölgelerini merkeze alan batı yarısı ve Moğolistan (Moğol Diyarı) olarak bilinen ve göçebe bir kültürle karakterize edilen doğu yarısı. Muhtemelen İlhanlılar da 737’de (1236) Toga (ya da Tağay) Temür’ün Horesan’da seçilmesiyle iki rakip devlete ayrılmışlardı.⁸

- 4 TU, s. 18. Guillaume Adam, *Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*, ed. and tr. Giles Constable, *William of Adam: How to Defeat the Saracens* (Washington, DC, 2012), Latince metin, s. 46 (trc., s. 47). Ch. Kohler, ‘Documents relatifs à Guillaume Adam archevêque de Sultanieh, puis d’Antivari, et à son entourage (1318-1346)’, *Revue de l’Orient Latin* 10 (1903-4), s. 25. Jordanus de Sévérac, *Mirabilia descripta*, ed. and tr. Christine Gadrat, *Une image de l’Orient au XIVe siècle: les Mirabilia descripta de Jordan Catala de Sévérac* (Paris, 2005), s. 265, § 157; çev. Henry Yule, *The Wonders of the East, by Friar Jordanus* (Londra, 1863), s. 54. Hayton, Fransızca metin, s. 214, Latince versiyon, s. 334’te geçtiğine göre Dua, Çapar’ın topraklarının büyük bir kısmına sahipti. IAF, ed. Samira Kortantamer, *Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaqqdal b. Abil-Faḍl’il* (Freiburg im Breisgau, 1973), s. 63, 90 (Almanca trc., s. 179, 234), Orta Asya’dan “Kaydu ve Dua ailelerinin” toprakları diye bahseder.
- 5 Parçalı bilgilerin netleştirilmesi için bkz. Aubin, ‘L’ethnogénèse’, s. 80-2.
- 6 MP, I, s. 158-9 (çev. Ricci, s. 42-3; çev. Latham, s. 34). Polo’nun Negüder’i Tegüder’le karıştırması (daha önce geçti) ikincil literatürde sık rastlanan bir durumdur. Bkz. Pelliott, *Notes on Marco Polo*, I, s. 190-6. Hirotoshi Shimo, ‘The Qarāūnās in the historical materials of the İlkhānate’, *MRTB* 35 (1977), s. 161-2, bu iki kişiyi birbirinden ayırır. Fakat yanlış bir gerekçeyle Tegüder’in Negüderlilere katıldığını öne sürerek problemi daha da müşkül bir hâle getirmiştir. A. P. Martinez, ‘Notes on the İl-xānid army’, *AEMA* 6 (1986 [1988]), s. 235-40’taki tartışma, karmaşıklığı daha da artırmaktadır.
- 7 István Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365* (Cambridge, 2005), s. 88-96; Victor Spinei, *Les Mongols et les Roumains dans la synthèse d’histoire ecclésiastique de Tholomeus de Lucca* (İaşi, 2012), s. 156-7, 163-4; Vassâf, s. 398, ll. 8-11 (GW, IV, s. 12), bu son muharebenin tarihini 702 başları (1302 yaz sonu) olarak vermekle diğer kaynaklardan ayrılır.
- 8 Bkz. Jean Aubin, ‘Le quriltai de Sultân-Maydân (1336)’, *JA* 279 (1991), s. 175-97 (özelikle s. 191-2).

Gerçeğe uygunluğu ölçüsünde Cengizli topraklarının dörde bölünmesi daha net bir şekilde XIV. yüzyıla aittir. İbn Fazlullah el-Ömerî'nin yaklaşık 1338'de Moğol dünyasına bakışı tam da böyleydi.⁹ Bu kavram Timurlular dönemine kadar geçerliliğini korudu. Nitekim bir zamanlar Timur'un torunu Uluğ Bey'e (ö. 853/1449) nispet edilen ve XVI. yüzyılda Kandemir (Khând-Amîr) tarafından kullanılan Cengizli tarihi, *Târîh-i Erbaa Ulûs-ı Cengizî* adını taşıyordu.¹⁰ Uluğ Bey'den yüzyıl sonra Mirza Haydar Duğlât da bu dört hanlığın Cengiz Han'ın kıdemli eşinden olma dört oğluna bizzat verdiği büyük yurtluklardan neşet ettiğini yazabiliyordu. Fakat 1260'ların başındaki olaylarla şekillenen siyasi haritanın, Cengiz Han'ın toprak paylaşımından evrilen sistemle çok az ilişkisi olacaktı.¹¹

Kağan ve Moğol Birliği

Eğer imparatorluğun bölünmesi kasıtlı olsaydı, şüphesiz tarihçiler bunu mantıklı bir gelişme olarak görürlerdi.¹² 1260 yılına kadar Moğol genişlemesi, neredeyse bozkır sınırlarının sonuna kadar dayandı. İmparatorluğun bileşenleri arasındaki mesafeyse muazzamdı. Böylesine geniş bir imparatorluğu Karakorum'daki eski merkezden, Kubilay'ın Moğol-Çin sınırındaki yazlık başkenti Kaiping'den (daha sonra Shangdu adını aldı fakat yaygın olarak "Xanadu" olarak bilinir) ya da Hanbalık'taki (Dadu, 1266 ilâ 1275 arasında, eski Jin başkenti Zhongdu yakınlarında kuruldu) kışlık ikametgâhından yönetmek makul değildi.¹³ Fakat 1259 ilâ 1304'e kadar Moğol topraklarında evrensel ölçekte söz sahibi olan bir kağan olmadı. Kubilay ve neslini daima tanıyacak yegâne Cengizliler, Hülëgü'nün halefleriydi. Nitekim kağanlar her ilhan tahta çıkarken İran'a yetki beratları göndermeye devam ettiler. Bunun istisnası, seçimini Kubilay'ın onaylamadığı¹⁴ Tegüder Ahmet (hükümraniği: 681-683/1282-1284) ve hükümraniği (649/1295) oldukça kısa süren Baydu olabilir. Geyhatu ve Baydu iktidarlarının merkezden uzaklaştıkları öne sürülür. Çünkü her

- 9 MA, III, s. 69 (Lech, Arapça metin, s. 1, Almanca trc. s. 91). Ayrıca krş. s. 89 (Arapça metin, s. 26, trc., s. 109).
- 10 W. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, tr. V. and T. Minorsky, (Leiden, 1956-62), II, s. 136-8 (= *Sochineniia*, II, 2. Kısım, s. 141-2); daha yeni bir çalışma için bkz. Manz, 'Ulugh Beg, Transoxiana and Turco-Mongolian tradition', s. 21-4.
- 11 TR, I (metin), s. 107, II (trc.), s. 85. Krş. Barfield, *Perilous Frontier*, s. 212; Jackson, 'From ulus to khanate', s. 14-15; ve Biran, *Chinggis Khan*, s. 81.
- 12 Krş. David O. Morgan'ın yorumları, 'The decline and fall of the Mongol empire', *JRAS*, 3rd series, 19 (2009), s. 429-30.
- 13 Dardess, 'From Mongol empire to Yüan dynasty', s. 122, 125-6, 132. Mesafeleri hesaplar. İki başkent için bkz. Rossabi, *Khubilai Khan*, s. 31-4, 131-5 sırasıyla.
- 14 Thomas T. Allsen, 'Changing forms of legitimation in Mongol Iran', Seaman and Marks (eds.), *Rulers from the Steppe*, s. 228; aynı yazar, 'Notes on Chinese titles in Mongol Iran', *MS* 14 (1991), s. 29-30. İlhanlılar ile Yuan arasındaki yakın ilişkiler için bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 25-40; ayrıca s. 50-6.

iki hükümdar, kağanın adına para bastırsa da (Geyhatu'nun yayımladığı fermanlar dışında) ilhan unvanını kullanmayı bırakmışlardır.¹⁵ Gazan'ın ihtidasından ve tahta çıkmasından kısa süre sonra (ve Kubilay'ın ölümünden sadece aylar sonra) kağanın isminin ve unvanının paralardan kaldırılması, Yuan ile herhangi bir resmî kopuş anlamına gelmiyordu.¹⁶ Aksine düzenli diplomatik temaslar ve kültürel alışverişler (8. Bölüm'de ele alınacak) birbirine güvenen müttefikler arasındaki ilişkiyi gösteriyordu. Ebû Saîd'in hükümranlılığı gibi geç bir dönemde dahi kağanlar, ilhanın başvezirlerine hâlâ övgü dolu unvanlar veriyorlardı.¹⁷ Bu da "Tuluy nesli mihverinin" Asya kıtasının tamamını 1330'lara kadar sürecek bir dönemde kuşattığını söylememizi mümkün kılmaktadır.

Hanedan birliğinin diğer iki göstergesi 1260'tan hemen sonra ortadan kayboldu. İlki, bir bölgede imparatorluk ailesinin farklı kollarına bağlı askerlerin mevcudiyetidir. Bir diğeri, bir ulusun han ve hanedan azalarının bir başkasının toprağı içinde haklara, mülkiyete ve personele sahip olmasıdır. Öyle ki başka uluslarda sahip olunan topraklar, rakiplerini kıymetli mülkiyetten yoksun bırakmak ve buraları kendi çıkarlarına uygun bir şekilde değerlendirmek isteyen hükümdarların hedefinde oldu.¹⁸ Daha önce Hülegü'nün İran'daki Cuçi'nin soyuna bağlı kuvvetlere saldırdığını görmüştük. Bundan birkaç yıl sonra Tegüder'in Çağataylı birlikleri ele geçirildi ve böylece İlhanlılar içerisinde bu tür farklı askerî kuvvetler ortadan kaldırıldı. Ayrıca Cuçi otlaklarının ve gelirlerinin İlhanlı mülkiyetine nasıl geçtiğini ve Algu'nun Buhara'da Berke mensuplarını nasıl katlettiğini de gördük (5. Bölüm). Ömerî'ye göre Abaka Tebriz'de Berke'ye ait atölyeleri yıktı.¹⁹ Barak ise kağana sırtını döndüğünde kendi topraklarındaki Kubilay ve Abaka mensuplarını ele geçirip mülkiyetlerine el koydu.²⁰ 666 sonlarında/1268 bahar ya da yazında, Horasan istilasından önce Barak casusluk yapması amacıyla Mesud Bey'i ilhanın sarayına gönderdi. Tabii görünümündeki Mesud Bey'e, Barak ve Kaydu'nun İran'daki şahsî mülkiyetini (inçü) inceleme görevi verilmişti.²¹ Bununla beraber Barak'ın

15 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 29-31. Yani, "İlhan"ın tabiiyet bildirip bildirmediği hakkında daha önce bilgi verilmişti.

16 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 31-3: bunun istisnası Gürcistan'da bastırılan paralardır. Allsen'in de belirttiği gibi burada daha özgün bir İslâmî meşruiyet ne gerekliydi ne de arzu ediliyordu. Yorumları için bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 75. Kağanın temsilcisi Bolod Chingsang'ın statüsüyle alakalı olarak.

17 Allsen, 'Changing forms', s. 235 ve 'Notes on Chinese titles', s. 28-35. Ayrıca bkz. Amittai, *Holy War*, s. 77-8.

18 Genel olarak bkz. Jackson, 'From ulus to khanate', s. 30-2.

19 MA, III, s. 126 (Lech, Arapça metin, s. 78, Almanca trc., s. 144): buradaki anlatı biraz daha kafa karıştırıcıdır.

20 JT, I, s. 755 (SGK, s. 140; CC, s. 261).

21 JT, II, s. 1063, ref'i muhâsebe-yi inçûhâ-yi işân mikerd (DzhT, III, s. 105; CC, s. 369). Tarih için bkz. Vassâf, s. 69, ll. 18-19 (GW, I, metin, s. 138, trc., s. 132), sadece casusluktan bahseder.

taarruzu ve mağlubiyetinin ardından bu mülkiyete ne olduğunu hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz.

Bu değişikliklerin genel sonucu, ulustan daha özerk bir hanlığa geçti. Bu süreçte kaynaklar, bölgesel hanların elinde toplanıp sağlama alındı. Sonuçta zengin kasabalar ve şehirler üzerinde hüküm sürenler bu değişikliği avantaja çevirdiler; topraklarının çoğu bozkır olanlarsa bundan zararlı çıktılar. Orta ve Batı Asya'daki hanedan üyeleri hâlâ teknik olarak Çin'deki belirli bölgelerin gelirinden pay sahibiydiler. Bunların sadık tâbileri ilhanlar da XIV. yüzyıla kadar belirli aralıklarla pay almaya devam ettiler.²² Kubilay'ın diğer hükümdarlarla ilişkisi şu şekildeydi: Kendisine ait topraklarda "asi" Moğol hükümdarlarının hakkını, kendisinin kağan olarak tanınması için bir denge unsuru olarak kullanmaya çalışıyordu. Belki de Marco Polo, Kubilay ile Kaydu arasındaki çatışmanın sebebi olarak kağanın Kaydu'ya Çin'den gelen hissesini göndermeyi reddetmesini gösterirken haklıydı.²³ Ancak bu politikanın herhangi bir işlevinin olmadığının söylenmesi gerekir.

Altın Orda hanlarının Kağan'a yönelik tavrı da değişiklik gösteriyordu. 1260-1264 arasındaki iç savaşta Arık Böke'yi destekleyen Berke, Kubilay'ın zaferinin ardından han olarak tanınmadı. Halefi Mengü Temür (hükümraniği: 665-679/1267-1280) ise Kaydu'nun yanında yer aldı.²⁴ 1275'te Kubilay'ın oğlu Nomogan Orta Asya'dayken ordusundaki bir grup asi hanedan üyesi tarafından ele geçirildi ve esir olarak Mengü Temür'e götürüldü. Orda Ulusu'nun hükümdarı Koniçi de benzer bir şekilde Kaydu'yu destekledi. Cuçi'nin soyunun Möngke döneminde olduğu gibi şimdiki kağanla iş birliği yapma konusundaki isteksizlikleri, Kubilay'ın egemenliğini Orta Asya'ya doğru genişletme çabalarını baltaladı. Zaten Uzak Doğu'yla ilgili meseleler de kağanın dikkatini Orta Asya'ya vermesini engelliyordu. Bununla beraber 1283'te Mengü Temür'ün kardeşi ve halefi Töde Mengü (hükümraniği: 680-686/1281-1287), Koniçi'yle yaptığı istişare neticesinde Nomogan'ı serbest bırakıp onu Kubilay'a geri gönderdi ve kağanın hâkimiyetini kabul etti. Nomogan 1284 yılının Mart ayında babasına kavuştu.²⁵ Bu noktada her türlü uzlaşma ancak geçici

22 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 46-8, 49-50. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, II, s. 11-14.

23 MP, VI, s. 65 (çev. Ricci, s. 359-60; çev. Latham, s. 287-8).

24 Vernadsky, *Mongols and Russia*, s. 73'te Berke'nin Song hâkimiyetindeki Çin'i ele geçirmek için 1260'larda Kubilay'a takviye amacıyla ordu gönderdiğine dair iddia hatalıdır. Mengü Temür'ün paralarında ise kağanın ismi bulunmaz: Baumer, *History of Central Asia*, III, s. 265. Ayrıca Mengü Temür'ün Rusya'daki kiliseye gönderdiği buyrukla karşılaştırınız, M. D. Priselkov, *Khanskie iarlyki russkim mitropolitam* (Petrograd, 1916), s. 96, ilk ilhanların yayımladıkları belgelerin aksine burada kağanın ismi zikredilmez: Amitai-Preiss, 'Exchange of letters', s. 16, 22, 23.

25 Biran, *Qaidu*, s. 63-4; Allsen, 'Princes of the Left Hand', s. 20-1. Nomogan'ın varış tarihi için bkz. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, II, s. 796 (YS, 13. Bölüm'den naklen).

olabilirdi. Zira *Yuan shi*'nin belirttiğine göre bu dostluğun tesis edilmesi, Kubilay'ın torunu Kağan Temür (1294–1307) iktidarına kadar beklemek zorundaydı.²⁶ Reşîdüddîn'e göre Kubilay'ın Kelmîş Aka adlı yeğeni (kendisi önde gelen Cuçi ailesine bağlı Noyanlardan birinin karısıydı ve Mengü Temür'ün oğlu Tokta Han'ın büyükannesi ya da kaynanasıydı [veya her ikisi ?]) Tuluy neslinden gelenlerle iyi ilişkiler kurmada etkin bir rol oynadı.²⁷ Tokta aynı zamanda, Koniçi'nin oğlu ve halefi müttefiki Bayan'ın içinde bulunduğu zor durum sebebiyle Hanbalık'la yakın ilişkiler içerisine girmek zorunda kalmış olabilirdi. Bayan'ın Orda Ulusu'nun tahtı için verdiği mücadeleyi Kaydu ve Dua destekliyordu. 702'de (1303) Bayan hem Temür Kağan'a hem de İlhan Gazan'a Orta Asya Moğolları'na karşı büyük bir koalisyon tesis etmek için teklifte bulunmak üzere elçiler gönderdi. Orta Asya Moğolları buna karşılık Cuçi soyuyla kağanın kuvvetlerinin bir araya gelmesini önleme çabasına giriştiler.²⁸

1304'te Dua, Moğol dünyası içerisinde genel bir uzlaşşı sağlanmasını ve Kağan Temür'ün otoritesini onaylaması teklif etmesi için Çapar'ı ikna etti. Çapar'ın yaklaşımı ani ve olumlu bir tepkiyle karşılandı. İlhan Ölceytü, Temür'den gelen ve beraberinde Çapar, Dua, Tokta, Orda Ulusu'nun ve diğer hanedan üyelerinin elçilerinin yer aldığı heyeti kabul etti ve barış sağlandığını duyurdu.²⁹ Fakat yeni tesis edilen bu uyum çabucak bozuldu. İleride de göreceğimiz gibi bir daha asla genel bir barış sağlanamadı, hatta bölgesel barış anlaşmaları bile uzun ömürlü olmadı. 709'daki (1309) taht kavgasının ardından Çağatay nesli kağana bağlılıklarını yenilediler.³⁰ Ancak 713'te (1313) Çağatay Hanı Esen Boğa'nın temsilcileriyle kağanın cephe komutanlarından biri arasındaki takas, Çağatay ailesine bağlı komutanların özgüvenlerini gösteriyordu. Bu özgüven Yuan'a karşı yıllardır sergiledikleri direnç ve Çapar'ın egemenliğini yıkmada hanedanlarının oynadığı rolün bir sonucuuydu. Esen Boğa'nın elçilerinin efendilerinin emirlerinden bahsederken *yarlık* terimini kullanmasına kağanın komutanı şiddetli bir tepki verdi. Bağırarak bu ifadenin sadece kağanın emirleri için kullanılabileceğini söylüyordu çünkü hanedan üyelerinin emirlerine ancak *linkacı* (Çince lingzhi) denebilirdi. Elçiler buna sert bir şekilde "bizim için Esen Boğa, kağan yerindedir" karşılığını verdiler.³¹

26 Biran, *Qaidu*, s. 64.

27 *JT*, I, s. 741, ve II, s. 779-80 (SGK, s. 124 ancak hatalı bir şekilde Tokta'nın annesinin Kelmîş Aka'nın büyükannesi olduğunu söyler, s. 160; CC, s. 256, 270). Burada ve I, s. 722'de (SGK, s. 109; CC, s. 249), Tokta'yla ilişki değişkenlik gösterir.

28 *JT*, I, s. 714-15; II, s. 957 (SGK, s. 102-3, 329; CC, s. 248, 332).

29 Vassâf, s. 475, ll. 12-16 (GW, IV, s. 208-9), daha doyurucu bir liste için.

30 *TU*, s. 149. Katō Kazuhide, 'Kebek and Yasawr - the establishment of the Chaghatai khanate', *MRTB* 49 (1991), s. 102-3.

31 *TU*, s. 203; Esen Boğa'nın Yuan'ın kadirşinaslığını beklemesi konusunda bkz. s. 204; Biran, 'Diplomacy and chancellery practices', s. 389; Liu, 'War and peace', s. 342.

Açık bir şekilde kağanla bölgesel hanların arasındaki ilişki 1259'daki hâline geri dönemedi. Bu ağız dalaşı, Çağatay'ın nesliyle Yuan hanedanı arasında ve bazen Yuan hanedanının İlhanlı müttelikleri arasında sürececek on yıllık bir savaşın habercisiydi. Esen Boğa'nın halefi Köpek'in (yaklaşık: 720–726/ 1320–1326) kağanla barış yapıp onun hükmü otoritesini kabul etmesi 723(1323) yılını buldu.³²

Profesör Kim, imparatorluğun 1260'tan sonra bile üniter bir yapı olarak görüldüğünü ve imparatorluğu oluşturan hanlıkların bağımsız kabul edilmediklerini, hatta kendilerini de öyle görmediklerini öne sürmüştür.³³ Cengizliler aslında hiç eksilmeyen bir ortak ata ve ortak siyasi miras anlayışından kaçınıyorlardı ya da kaçınıyormuş gibi davranıyorlardı. Fakat Tuluy neslinden gelen iki idare daima dostane ilişkiler içerisindeyken diğer bölgesel hanlıkların tutumu bazen doğrudan kağana muhalefet şeklinde, bazen de sadece otoritesini hükmen kabul etme şeklinde oluyordu. 1330'ların sonunda Ömerî, kağanın topraklarına dair anlatısına başlarken kendisini, akrabalarının topraklarının kağanın otoritesi dışında kaldığını vurgulamak zorunda hissetmişti. Kağanın pozisyonunu, halifeninkine benzetiyordu. Dediğine göre önemli bir mesele hakkında kendisine bilgi veriliyor fakat onayı istenmiyordu.³⁴

“Orta İmparatorluk”

Özellikle Orta Asya Moğol devletinin özgün rolü ve konumu hakkında biraz durup düşünmek gerekir. Moğol dünyasının kalbinde bulunan Çağatay Ulusu *Dumdadu mongghol ulus*, “Orta Moğol halkı/devleti” olarak bilinmeye başladı. Batı Avrupalı gözlemciler buraya *Medium Imperium* adını verdiğinde bu ismi tercih etmişlerdi (bazen hatalı bir şekilde *Imperium Medorum*, yani “Medlerin İmparatorluğu” olarak tahrif edildi).³⁵ 1260'tan sonra İlhanlıların neşet etmesini müteakip Çağatay Hanlığı, potansiyel olarak en büyük parçalanma kaynağı oldu zira Moğol olmayan güçlerin

32 Çinli kaynaklarla beraber Müslüman kaynakları da temel alan yetkin bir çalışma için bkz. Liu, ‘War and peace’. Olağan hâli “Kebek” yerine “Köpek” ismini tercih ettim, zira SP, fo. 120a'da KWPAK şeklinde geçer, yukarıda verilen biçim Uyğur alfabesindeki hâline karşılık gelir; TU, s. 148'de isim iki defa KWBK şeklinde geçer. Kendisi Leopar Yılı'nın son yaz ayında (1326) hâlen hayattadır: Dalantai Cerensodnom and Manfred Taube (eds.), *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung* (Berlin, 1993), s. 183 (no. 76).

33 Kim, ‘Unity of the Mongol empire’, s. 30-6.

34 MA, III, s. 89 (Lech, Arapça metin, s. 26, II. 8-12, Almanca trc., s. 109); pasaj Biran, *Qaidu*, s. 173 n. 49'da verilmiştir.

35 Dai Matsui, ‘Dumdadu Mongğol Ulus “The Middle Mongolian Empire”’, Volker Rybatzki et al (eds.), *The Early Mongols: Language, Culture and History. Studies in Honor of Igor de Rachewiltz on the Occasion of His 80th Birthday* (Bloomington, IN, 2009), s. 111-19, Avrupalı kaynaklardan örneklerle beraber.

sınırlarına erişimden yoksundu.³⁶ 1269'da Kaydu tarafından toplanan kurultayı anlatan Reşîdüddîn, Barak Han'ın "bu küçülmüş ulustan (*hemîn muhtasar ulus*)" bahsettiğini ve bu ulusun etrafının hem akrabalarının geniş topraklarıyla hem de Kaydu'nun iktidarıyla çevrili olduğundan şikâyet ettiğini zikreder. Bu şekilde İlhanlı topraklarına doğru genişlemek için Kaydu'nun desteğini aldı.³⁷ Kırk yılı aşkın bir sürenin ardından Barak'ın torunu Esen Boğa Han'ın, Yuan ile İlhanlı kuvvetleri arasında ezilmekten endişe ettiğine ve tek çıkış yolu olarak İlhanlı hâkimiyetindeki Horasan'a önleyici bir saldırı planladığına şahitlik ediyoruz.³⁸

Kaynaklarımızın ifadesine göre Çağatay Ulusu dâhilî olarak en istikrarsız hanlıktı. Önemli olan bir başka mesele hem Algu'nun 1260'lar başında hem de Dua'nın yirmi yıl sonra Çağatay ordularını "bir araya getirdiğinden" bahsedilmesi idi.³⁹ Aklımıza Orta Asya'nın Cengiz'in soyundan gelen başıboş hanedan üyeleriyle ve bunların tâbileriyle dolu olduğu gelebilir. Ayrıca bu bölge daha zengin bir talan alanı olarak yeni suç ortaklıklarını da tetikledi. Hem Çağatay hem de Ögedey soyundan gelenler, Möngke ve Arık Böke'nin torunları ve Cengiz Han'ın kardeşi Cuçi Kasar neslinin mensupları bu suç ortaklığının faileri oldular.⁴⁰ Barak'ın akamete uğrayan Horasan işgali teşebbüsünün ve 670'teki (1271) ölümünün ertesinde Çağatay Ulusu bir kriz dönemine girdi ve bazı hanedan üyeleri Kubilay'ın ya da İlhan Abaka'nın hizmetine girmek üzere ulusu terk ettiler. İlk grup içerisinde, hayatlarının geri kalan kısmını Yuan için savaşarak geçiren Algu'nun oğulları Çubay ve Kaban vardı.⁴¹ Abaka'ya katılanlar içerisinde eski Han Mübârek Şah, Böcey adlı bir hanedan üyesi ve Cuçi Kasar'ın torunlarından bazıları vardı.⁴² Baba'dan başka çok daha

36 Görüşleri için bkz. Kempiners, 'Vaşşâf's Tajziyat al-amşâr', s. 169-70; Biran, 'Battle of Herat', s. 211-12.

37 *JT*, II, s. 1067, 1068-9 (*DzhT*, III, s. 110; CC, s. 370); I, s. 770'te (*SGK*, s. 152; CC, s. 267), Barak bu birliklerin sayısının çok fazla arttığını ve ulusunun da bunu destekleyemeyeceğini ifade etmektedir.

38 *TU*, s. 203-4, 208; Liu, 'War and peace', s. 344, 349.

39 Algu için: Vassâf, s. 12, l. 8 (*GW*, I, metin, s. 23, trc., s. 24). Dua için: *JT*, I, s. 757 (*SGK*, s. 141; CC, s. 262).

40 Vassâf, s. 509, II. 18-21 (*GW*, IV, s. 295) 1305 çalkantıları bağlamında bu kollardan çoğunlukta olmak üzere hanedan üyelerinin listesini verir. Farklı zamanlarda Kaydu'ya katılan ya da yanından ayrılan hanedan azaları için bkz. Biran, *Qaidu*, s. 41, 50, 82; ayrıca O. Karaev, *Chagataiskii ulus. Gosudarstvo Khaidu. Mogulistan. Obrazovanie Kyrgyzskogo naroda* (Bişkek, 1995), s. 30.

41 *JT*, I, s. 772; II, s. 891, 913, 927 (*SGK*, s. 144, 153, 265, 286, 299-300; CC, s. 268, 308, 317, 322); ayrıca bkz. *TU*, s. 202, 208 (hatalı bir şekilde ÇWBAY ismini ÇWPAN olarak verir). *YS'deki referanslar için bkz. ch. 107*, ed. and tr. Louis Hambis (Paul Pelliot'nun ilave notlarıyla), *Le chapitre CVII du Yuan che. Les généalogies impériales mongoles dans l'histoire chinoise officielle de la dynastie mongole* (Leiden, 1945 = TP 38'e ek), s. 92-3, n. 8.

42 Mübârek Şah için: *JT*, I, s. 759, 772 (*SGK*, s. 142-3, 153-4; CC, s. 263, 268). Böcey, Baycu'nun torunuydu, Baycu da Çağatay'ın oğlu Mö'etügen'in oğluydu (*JT*'nin bazı nüshalarında Baycu bizzat Çağatay'ın oğlu olarak gösterilir: bkz. CC, s. 384, n. 1): *SP*, fo.

az daralmış Cuçi topraklarından hiçbir hanedan üyesinin İlhanlılara iltica etmemesi de kayda değer bir durumdur (eğer tersi olsaydı, İlhanlı kaynakları kesinlikle bunu zikrederdi).

Vassâf'a göre gerek kağanın kuvvetleriyle gerekse de diğerleriyle tam kırk bir savaşa katılan Kaydu'nun faaliyetleri⁴³ ve kendisiyle iş birliği yapan Barak'ın oğlu Çağatay neslinden Dua'yı desteklemesi (yaklaşık: 681–706/1282–1283 ilâ 1307), daha ileriye dönük bir politikayı ve kaybedilen toprakların yeniden elde edilmesini sağlayacaktı. Fakat kurduğu düzen kendisinin sadece birkaç yıl daha hayatta kalmasını sağladı. Ölümü ve arkasından daha zayıf olan Çapar'ın tahta çıkması bu ittifakı sona erdirdi. 705'te (1305) Dua, yeni kağan Temür adına Çapar'a ihanet etti ve bu ihanet Orta Asya'da yeni bir savaşı tetikledi. Bu savaşta Dua'yı, Ögedey'in soyundan gelen bazı kişilerle beraber Çağatay sülalesinin diğer bireyleri desteklediler. Savaşın neticesinde Kaydu Ulusu parçalandı ve bu hem Çağatay hanının hem de kağanın işine yaradı.⁴⁴ Kaydu'nun oğlu Sarban liderliğinde bazı hanedan üyeleri İlhanlı hâkimiyetindeki Horasan'a göç ettiler ve İlhan Ölceytü'ye sığındılar.

Dua haklı bir şekilde Çağatay Hanlığı'nın ikinci kurucusu sayılır. Ölmünden 1340 yılına kadar tahta oğulları ve torunları çıktı. Bunun tek istisnası, uzak bir akrabası ve muhtemelen bizzat Çağatay'ın torunu olan Nalikova (yaklaşık: 707–708/1308–1309) oldu.⁴⁵ Dua soyundan gelenler kendisini gaspçı gördüğü için Dua'nın oğlu Köpek tarafından kısa sürede tahttan indirildi. Köpek'in hayatta kalan en büyük erkek kardeşi Esen Boğa, han olarak tahta çıkınca (yaklaşık: 709–720/1309–1320) Vassâf'ın tabiriyle egemenliği altında Kaydu ve Dua'nın imparatorluklarının büyük bir kısmını bir araya getirdi. Bir zamanlar Kaydu'nun ana ikametgâhı olan Talas, artık Esen Boğa'nın yaylağıydı.⁴⁶ Fakat her ne kadar Vassâf, Esen Boğa'nın tahta çıkışını Çağatay Ulusu'nda barış ve huzur dönemini başlattığı için alkışlasa da⁴⁷ ortaya yeni gerginlikler çıktı. Zaten pozisyonunu geri almaya çalışan Çapar, Dua'nın oğulları tarafından bozguna uğratıldı ve Çin'e sığındı. Burada Temür'ün halefi Kayşan (1307–1311 arasında Wuzong adıyla hüküm sürdü), ona ve nesline toprak ve onur-

118b; *Muizzü'l-ensâb*, fo. 30b, *IKPI* içinde, III, Farsça metin, Ix (Rusça trc., s. 48), burada Herat savaşının ardından teslim olduğu zikredilir, ancak pasaj tahrif edilmiştir, birkaç kelime atlanmış ve HRAT yanlışlıkla HRAM şeklinde yazılmıştır. Cuçi Kasar'ın torunları için bkz. *JT*, I, s. 278-9 (CC, s. 98).

43 Vassâf, s. 450, II. 11-12 (GW, IV, s. 142).

44 Bu olaylar için bkz. Barthold, *Four Studies*, I, s. 130-1 ve *Zwölf Vorlesungen*, s. 201-2 (= *Sochineniia*, II, 1. Kısım, s. 73; V, s. 160, sırasıyla).

45 Bkz. Barthold, *Four Studies*, I, s. 131 ve n. 3 (= *Sochineniia*, II, 1. Kısım, s. 74 ve n. 60); Nalikova *JT*, I, s. 753 (CC, s. 261) ve *SP*, fo. 118b'de Buri'nin torunu gibi verilmiştir.

46 Vassâf, s. 520, II. 1-3. Talas için bkz. *TU*, s. 210, 214.

47 Vassâf, s. 520, II. 1-2.

sal unvanlar verdi.⁴⁸ Esen Boğa, muhtemelen kendi enerjisini kağanın kuvvetlerine yoğunlaştırmak için Köpek'e batıda muazzam genişlikteki Fergana ve Maverâünnehir topraklarını verdi.⁴⁹ Fakat uzaktan kuzeni ve müttefiki Naliko'a'nın büyük yeğeni Yesavur (karargâhı Semerkant yakınlarında bulunuyordu⁵⁰ ve şüphesiz Köpek'in Maverâünnehir'de yeni kurulan otoritesinden rahatsızdı) Esen Boğa'yla şiddetli bir tartışmaya girdi. Bunun ardından kılıçlar çekildi ve Yesavur 716'da (1316) Horasan'a gitmek üzere Maverâünnehir'den ayrılıp kendisini Ölceytü'nün merhametine bıraktı.⁵¹

Kuzeydeki Orda Ulusu'yla paylaşılan sınıra bakıldığında bu bozkır güçlerinin topraklarındaki değişikliğin ne ölçüde olduğu da gün yüzüne çıkacaktır. Orda sülalesi içerisinde XIV. yüzyıl başında cereyan eden ve 712'de (1313) hâlâ şiddetini hissettiren iç savaşın sonucu belli değildir.⁵² Fakat 705'te (1305) Çapar, İrtiş ve Altay civarında karargâhını kurabildi.⁵³ En azından İrtiş bölgesi bir zamanlar Orda'nın topraklarının merkezindeydi ve muhtemelen yakın zamanda ele geçirildi. Öte yandan Reşîdüddîn, Talas ve "Eski Seyrân" (önceki İsficâb) topraklarının Kaydu'ya ait olduğunu ve Orda'nın torunu Koniçi'nin topraklarına komşu olduğunu bildirdi.⁵⁴ XIV. yüzyılın ortaları itibarıyla Orda soyundan gelen hanlar otoritelerini Cend, Barçınlîğkent, Sıgnâk ve Sevrân'a kadar genişlettiler.⁵⁵

48 Barthold, *Four Studies*, I, s. 129-32 (= *Sochineniia*, II, 1. Kısım, s. 72-4). Daha doyurucu bilgiler için Biran, *Qaidu*, s. 69-78.

49 *TU*, s. 150.

50 Vassâf, s. 519 (GW, IV, s. 316): Naliko'a altında. Semerkant'ta kendi valisi vardır: *TU*, s. 215.

51 Bu çatışmalar için bkz. Katô, 'Kebek and Yasawr', s. 103-9. Ana kaynaklar olarak Seyfî, s. 680-722 ve *TU*, s. 213-20.

52 *TU*, s. 144. Bu süreçle alakalı bilgilerimiz için bkz. Allsen, 'Princes of the Left Hand', s. 22-5. Ayrıca M. G. Safargaliev, *Raspad Zolotoi Ordı* (Saransk, 1960), s. 62-3.

53 Vassâf, s. 518, il. 7-8 (GW, IV, s. 312).

54 *JT*, I, s. 48'de (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 91; CC, s. 20) bir kelime atlanmıştır. Bu kaynağa göre bu iki şehir her iki hanedan üyesine birden aittir. Buradaki metin şu kaynak temel alınarak düzeltilmelidir: *JT*, ed. Jahn, *Geschichte der Oğuzen*, facs. Text, s. 1, (Almanca trc., s. 17). Memlûk kaynakları her ne kadar Koniçi ve Bayan'ı günümüz Afganistan'ında bulunan Gazne ve Bâmiyân yöneticileri olarak gösterse de bu hatalıdır: Allsen, 'Princes of the Left Hand', s. 25 ve n. 85.

55 Allsen, 'Princes of the Left Hand', s. 26, 32, aktardığı kaynak: Muinüddîn Natanzî, *Müntehabü't-tevârih*, ed. Jean Aubin, *Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu'ini* (Tahran, 1336 şm./1957), s. 88. Natanzî hatalı bir şekilde Çağataylılara bağlı darphane şehri Utrâr'ı Gök Orda'ya atfetmiştir ancak krş. V. P. Shchekin, 'Klad serebrianykh dinarov i dirkhmov chagataidov XIV v.', *Epigrafiika Vostoka* 23 (1985), s. 62, n. 22-3; Michael Fedorov, 'A hoard of fourteenth-century Chaghatayid silver coins from North Kirghizstan', *Numismatic Chronicle* 162 (2002), s. 414, n. 22-3, s. 415, n. 26-8; Petrov, 'Khronologiya', s. 305-6, 308-10, 314-15. MA, III, s. 124 (SWDAQ yerine SWRAN okuyun; krş. Lech, Arapça metin, s. 75, Almanca trc., s. 142), Cuçi mülkiyetindeki diğer dört şehrin listesini verir. Aynı eser, s. 99'da (tahrif edilmiş metin için bkz. Lech, Arapça metin, s. 38, I. 2, Almanca trc., s. 116) Cend'in ve Barçınlîğkent'in Çağatay mülkiyetinde oldu-

Bayan'ın oğlu Sası Boğa Han 720'de (1320–1321) Sevrân'da, torunu İrazan ise 745'te (1344–1345) Sıġnâk'ta defnedildi. Bu koldan gelen yöneticiler, bölgede 768(1366–1367) yılı itibarıyla kendi adlarına para da bastırıyorlardı.⁵⁶ Gök Orda'nın kalbindeki bu kayda değer değişiklik, 1270'lerdeki Çaġatay Hanlığı'nın zayıflamasıyla beraber başlamış ve XIV. yüzyılda Çapar ve Dua arasındaki çatışma esnasında hızlanmış olabilir.⁵⁷

Moğol İç Çatışmaları ve İmparatorluk Girişimi

Moğol iktidarları arasındaki rekabet, imparatorluğun batıya doğru ilerleyişini net bir şekilde durdurdu. 1229 ilâ 1260 arasındaki emperyal genişleme, Cengizlilerin kaynaklarını haşmetli atalarının başlattığı faaliyeti gerçekleştirmek için sarf etmelerine sebep oldu; yani bilinen dünyayı *yeke moğol ulus* altında bir araya getirmek. Bu dönemde gerginlik hiç bitmedi. 1241-1246 arasındaki ve daha net bir şekilde 1250–1251'deki taht kavgalarından da bu anlaşılıyor. Ancak 1260–1261'den itibaren yaşanan daha şiddetli ve uzun vadeli çatışmalar bir duraklama dönemi başlattı. Berke'nin 1259'daki Polonya işgali ve Hülegü'nün 1259–1260'taki Suriye ve Filistin işgali, bütün Cengizli hanedanını temsil eden kuvvetlerin bağımsız güçler üzerine yaptıkları son önemli saldırılardı. Hülegü'nün yeni palazlanan İlhanlı yönetiminin büyümesi, 1260'ların sonlarında Memlûklar karşısında aldığı mağlubiyetin ardından durdu. İlhanlıların 1281, 1299, 1300 ve 1303'te gerçekleştirdikleri Suriye istilalarından sadece ikincisi başarılı oldu. Bunda da Gazan, Memlûk ordusu karşısında ezici bir zafer kazanıp ülkeyi yerle bir etti. Fakat bu durumda bile Moğol orduları haftalarla ifade edilebilecek bir sürecin ardından geri çekildi.

Kafkasların güneyindeki İlhanlı otlakları Cuçi kuvvetlerine karşı, Horasan (özellikle Şebûrgân ve Bâdgîs meraları) ve Mâzenderân otlaklarıysa Orta Asya Moğol kuvvetlerine karşı savunmasızdı. Hülegü ve haleflerinin

ğuna dair ifade anakronistik olabilir ancak bunların sonradan, 742'deki (1342) bir Cuçi ahfadı seferi esnasında Orda sülalesine kaptırılmış olması da ihtimal dâhilindedir ki Şücâi de bundan bahseder: Şemseddin eş-Şücâi, *Târihu meliki'n-Nâsir Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve evlâdihî*, ed. and tr. Barbara Schäfer, *Die Chronik as-Şuġâ'i's* (Wiesbaden, 1977-85), I (metin), s. 214, 234, II (trc.), s. 249, 268. Canıbek Han'ın da (1342-58) belirsiz bazı Çaġatay topraklarını birleştirdiği söylenir: Ebu Bekir el-Kutbî Aharî, *Târih-i Şeyh Üveys* (760/1359'da ya da sonrasında telif edildi), ed. and tr. J. B. Van Loon (Lahey, 1954), metin, s. 177, trc., s. 76.

- 56 István Vásáry, 'The beginnings of coinage in the Blue Horde', *AOASH* 62 (2009), s. 378-80. Hanların definleri için bkz. Natanzi, s. 88, 89. 'İrazân'ın ismi muhtemelen Rus şehri Ryazan'ın metatetik şeklidir. *Muizzü'l-ensâb*'da Sası Boğa'nın soyundan gelen kimseden bahsedilmemesi de önemlidir.
- 57 Barthold, *Four Studies*, I, s. 129-30 (= *Sochineniia*, II, 1. Kısım, s. 72), değişikliğin Bayan'a karşı Kaydu ve Dua'nın savaşlarıyla başladığını öne sürmüştür. Nevruz Noyan'a (bağlam 1284 yılıdır) isnad edilen kelimeler Koniçi'nin toprağının zaten Ceyhun'un ötesine kadar uzanmadığını ortaya koymaktadır: *JT*, II, s. 1140 (*DzhT*, III, s. 185; CC, s. 394).

bu iki bölgede, topraklarındaki herhangi bir yerden çok daha fazla zaman geçirmeleri boşuna değildi. İlhan doğuda olmadığına, oğlu ya da müstakbel halefi Horasan ve Mâzenderân genel valisi olarak görevlendiriliyordu.⁵⁸ Bu görevi Hülegü adına Abaka, onun iktidarının sonlarına doğru ve amcası Tegüder Ahmed iktidarından sonra Argun, onun ve Geyhatu iktidarında 683'ten (1284) itibaren Gazan, kardeşi Gazan'ın hükümrânlığı boyunca Ölceytü, tahta çıkmasından önceki birkaç yıl boyunca Ölceytü'nün oğlu genç Ebû Saïd üstlendi.

İkinci Lyons Konsili (1274) için Memlûklara karşı Batı'nın iş birliğini hedefleyen Abaka'nın gönderdiği elçiler, Abaka'nın Mısır'a saldırmadaki başarısızlığını, imparatorluğun etrafını çevreleyen kudretli düşmanlara bağladılar.⁵⁹ Bu düşmanlar doğru zamanı kolluyorlardı. Çağatay kuvvetleri 700'de (1301) Fars'a saldırdığında, Suriye seferindeki Gazan'ın yokluğundan istifade ettiler.⁶⁰ İlhanlıları zapt etme siyaseti peşinde koşan Memlûk sultanları Altın Orda hanlarıyla sık sık temas kuruyor, bazen Kaydu'yla hatta Çağatay nesliyle de iletişime geçiyorlardı.⁶¹ İlhanlar kimi dönemlerde Çağatay'ın soyundan gelenlerin maruz kaldığı daralmayı tecrübe ettiler. 715'te (1315) Maverâünnehir'den haber getiren biri, Ölceytü'ye Esen Boğa ve Köpek'in, Altın Orda Hanı Özbek'in ve Memlûk Sultanı Nâsir Muhammed bin Kalavun'un kendisine karşı bir koalisyon tesis ettiklerinden ve İran'ı kendi aralarında paylaştıklarından bahsediyordu. Ancak süreç içerisinde adamın yalancı ve casus olduğu ortaya çıktı ve Tebrîz'de bir hapis haneye atıldı.⁶²

58 MA, III, s. 99'da fark edildiği üzere (Lech, Arapça metin, s. 39, ll. 14-15; Almanca trc., s. 117, *men yestehakku mîrâse't-taht* ifadesi hatalı bir şekilde 'ein Thronprätendent' olarak tercüme edilmiştir, bu uygulama Çağatay saldırılarından korkmaya bağlanmıştır, ayrıca Müstevfî, ZN, II, s. 1440, ll. 24-6 (çev. Ward, II, s. 599); ayrıca bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmîu't-tevârih*, ed. Han-baba Bayânî, 2nd edn., (Tahran, 1350 şm./1971), s. 111.

59 Karl-Ernst Lupprian (ed.), *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels* (Vatikan, 1981), s.230 (no. 44), inimi fortissimi. Daha fazlası için Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 88-9; Biran, 'Battle of Herat', s. 202.

60 JT, II, s. 1109 (DzhT, III, s. 152), hatalı bir şekilde Abaka geçer, ancak iki nüshada *Pâ-dişâh-ı İslâm* vardır (doğru hâli için bkz. CC, s. 384), yani Gazan. Vassâf, s. 368, ll. 7-10 (GW, III, 263). Hayton, Fransızca metin, s. 196, Latince trc., s. 319 (her ikisinde de "Caido" yazılması gerekirken yanlışlıkla "Baido" yazılmıştır). Marino Sanudo Torsello, *Liber secretorum fidelium crucis*, J. Bongars (ed.), *Gesta Dei per Francos*, I içinde (Hanover, 1611; yeniden baskı Toronto, 1972), s. 240; tr. Peter Lock, Marino Sanudo Torsello, *The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross* (Farnham and Burlington, VT, 2011), s. 382. Fakat Hayton'un Kaydu ordusunun saldırısı sonrasında Gazan'ın 1303'te Suriye'den çekilmek zorunda kaldığına dair iddiası da muhtemelen hatalıdır: Fransızca metin, s. 200 ('Baydo'), Latince trc., s. 321 (varyantlar D, E ve F).

61 Zakirov, *Diplomaticheskie otnosheniia*, s. 65; Biran, 'Diplomacy and chancellery practices', s. 375-7.

62 TU, s. 212.

Sadece Uzak Doğu'da Kubilay iktidarında dış güçlere karşı genişleme hızı muhafaza edildi. Fakat kağanın hizmetine giren hanedan üyelerinden ya da kağanla uzaktan samimi ilişkiler sürdüren ilhanlardan başka hiçbir Cengizli sülalesinin bu zaferde ya da yeni savaş gelirleri elde etmede payı yoktu. İmparatorluk hanedanı içine kapandıkça, sınır toprakları üzerinde uluslar arasında yaşanan çatışma, o ana dek zapt edilmemiş ya da Moğollara meydan okuyan devletlere karşı harcanan enerjiyi tüketme riskini doğurmuştu. Yeni nesillere yeni yurtluklar sağlayacak harici ilerlemeler de durmuştu. Açıkçası 1259'dan önce hanedandan herkese yurtluk verilmemekteydi. Fakat o tarihten itibaren otlak arazi, gelir ve beşerî sermaye havuzu, bunları arzulayan Cengizlilerin sayısı ile ilişki içerisinde daralmaya başladı.⁶³ Hanedan üyeleri ve Noyanlar, takipçileriyle beraber, düşman komşularından gelecek daha büyük teklifler karşısında kendi hanlarını terk etmeye hazır dılar. Bunu yaparken, kendi hanlıklarına giderayak kayda değer zarar veriyorlardı. Üniter imparatorluk döneminde bu tür uzun mesafeli göçlerin ortaya çıkması, kurultay kararı ve kağanın emrine bir tepkiydi. Bu hareketler artık öngörülemiyor ve kontrol altına alınamıyordu.

Farklı Moğol hanlıkları arasındaki savaşlara ve kaynakların azalmasına ek olarak bir ulus tahtı için yaşanan çekişmeler de söz konusuydu. Bir han ya da yandaşları tahta çıkmayı kendi ailesiyle sınırlandırmak isterken, rakip grup kıdem ilkesinin gözetilmesini savunuyordu. Kaynaklar 1282–1284 arasında İlhanlılar içinde (amcayla yeğen arasında), XIII. yüzyılın sonunda Orda Ulusu içerisinde, 1303'te Kaydu'nun yerine kimin geçeceği konusunda (Güyük'ün torunu ya da torununun oğlu taht iddiasında bulununca) ve yaklaşık 707–708'de (1308–1309) Çağatay Ulusu içerisinde (Bürü'nin soyundan gelen Naliko, Dua sülalesini taht sırasından çıkarınca) bu tür bir anlaşmazlığın altını çizmektedirler.⁶⁴ 1284 ve 1295'te, batıdaki Moğol devletleri içerisinde en istikrarlısı olarak görülen İlhanlı hâkimiyetindeki İran, taht için kılıçların çekilmesine şahitlik etti.

Şüphesiz Cengizliler 1260'tan sonra bile dünyayı fethetme hedeflerinden vazgeçmiş değillerdi. Berke'nin Sultan Baybars'la diplomatik alışverişleri bağlamında Memlûk Sultanlığı'ndan bir yazar onun Moğolların kendi soydaşlarının kılıçlarına yem olduğu gerçeğine itiraz ettiğini ve buna ilaveten (oldukça açıksözlü bir şekilde) "eğer dağılmasaydık,

63 XVI. yüzyılda Özbek Hanlığı'nın durumunun ayrıntılı bir özeti için bkz. McChesney, 'Chinggisid restoration in Central Asia', s. 281-2, aynı şey XIII. yüzyıl Moğol hanlıkları için de geçerlidir ancak daha geniş çaplıdır. Ayrıca bkz. Kradin, 'Chinggis Khan', s. 186-7.

64 Orda Ulusu için: G. A. Fedorov-Davydov, *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordı* (Moskova, 1973), a. 105. Kaydu'nun halefi olma konusunda: SGK, s. 20; krş. CC, s. 216 ve n. 5, s. 218 (Ruşen ve Musevî edisyonlarında bulunmaz). Çağatay Ulusu için: Vassâf, s. 518, ll. 14 ve 16-18 (GW, IV, s. 315); TU, s. 147; Katö, 'Kebek and Yasawr', s. 101; Kempiners, 'Vassâf's Tajziyat al-amşâr', s. 176-80.

dünyayı fethederdik" dediğini zikreder.⁶⁵ Aslında Anne Broadbridge, Berke'nin müttefiki Baybars'ı tâbi bir hükümdar olarak gördüğüne dair kanıt sunar.⁶⁶ Ayn Calut'taki mağlubiyetten ders alan ve Memlûk düşmanlarının Moğollardan kaçan Kıpçaklı kölelerden başkası olmadığı düşüncesini besleyen ilhanlar da genişlemeden vazgeçmemişlerdi.⁶⁷ 667'de (1268) Baybars'a gönderdiği bir mektupta Abaka, sultanın teslim olması için geleneksel *il'el* (barış) ifadesini, Sultan Baybars'ın Moğol otoritesini reddetmeye devam etmesi için de *yağı* (isyan) ifadesini kullandı. Abaka ayrıca Cengiz'in soyundan gelenlerden ("büyük ya da küçük kardeşler olarak hepimiz") oluşan bir kurultayın kağanın otoritesini kabul ettiğine dair şaibeli bir ifade daha söyledi.⁶⁸ Bu, İlhanlı diplomatik sermayesinin bir kısmını teşkil etmekteydi. Abaka'nın Lyons'taki elçileri 1274'te ilhanla Moğol komşuları arasında (başka yerde kaydı olmayan) yakın zamanlı bir barıştan bahsetti.⁶⁹ Halefi Tegüder Ahmet, 682'de (1283) Memlûk Sultanı Kalavun'un teslim olmasını talep eden ikinci mektubunda, Moğol hükümdarlarının bir kez daha barış yaptığını iddia ederek mesajını güçlendirdi.⁷⁰ Gazan da 699'da (1299–1300) Suriye'deki Memlûk ordusuna aynı şeyleri söyledi.⁷¹ Bu son iki durumda sahte bir Moğol konsensüsü, üstü örtülü bir tehdit olarak şu şekilde kullanıldı: [Dâhilî problemlerini çözen] ilhanlar, artık haricî düşmanlarına yönelebirlilerdi.

İlla bir barıştan söz edeceksek, bunun geçici olduğunu söyleyebiliriz. 699'da (1299–1300) Memlûk hâkimiyetindeki Mısır'da bulunan bir gözlemci, doğudaki ve batıdaki bütün hükümdarların benzer bir şekilde savaş hâlinde olduğunu bildiriyordu.⁷² Moğol toprakları da bunun

65 Karatay el-İzzî el-Haznedârî, s. 128, II. 16-18; aktaran: Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 80 (fakat IW'ye atf, SMIZO, I, s. 72'den kaynaklanan bir hatadır). Ayrıca yorumları için bkz. Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 186.

66 Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 58.

67 Bkz. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 230-3; aynı yazar, 'Mongol imperial ideology and the Ilkhanid war against the Mamluks', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 57-72; Halperin, 'Kipchak connection', özellikle s. 231-3, 241; Kamola, 'History and legend', s. 569-70, aktardığı kaynak: JT, II, s. 1293-4 (DzhT, III, s. 336; CC, s. 451). Bu mesele için bkz. 3. Bölüm.

68 Amitai-Preiss, 'Exchange of letters', özellikle s. 17-18, 20. *İl'el* için 3. Bölüm 159. dipnota bakınız.

69 Burkhard Roberg, 'Die Tartaren auf dem 2. Konzil von Lyon 1274', *Annuaire Historiae Conciliorum* 5 (1973), s. 241-302 (s. 300-1'deki metin).

70 İbn Abduzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-usûr fî sîretî'l-melikî'l-Mansûr*, eds. Murad Kâmil and Muhammed Ali Neccâr (Kahire, 1961), s. 70; pasajın tercümesi Judith Pfeiffer, 'Ahmad Tegüder's second letter to Qalâ'ün (682/1283)', Pfeiffer and Quinn (eds.), *History and Historiography*, s. 189. Pfeiffer'e göre bu ikinci elçilik heyetinin amacı farklıdır ve (aynı çalışma, s. 184'te) Cuçî'nin soyundan gelenlerle olan uzlaşmanın gerçek olduğunu kabul eder.

71 ZF, s. 336; aktaran: Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 78.

72 DMZ, kısmî edisyon, ed. Li Guo, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yûnîni's Dhayl Mir'ât al-zamân* (Leiden, 1998), I (trc.), s. 190-1, II (metin), s. 220 (= MZDMZ, XXI, s. 239). ID, IX, s. 62. IAF, 3. Kısım, s. 60.

dışında değildi. 1305'te Fransa Kralı IV. Philipp'e yazılan bir mektupta Ölceytü, 1304'teki uzlaşmadan sitayişle bahsediyor ve bu uzlaşmanın kırk beş yıldır devam edegelen kavgaya bir son verdiğini bildiriyordu. Üstü örtülü bir şekilde Moğollara ve Frenklere düşmanlıkta ısrar edenleri tehdit ediyordu. Moğolların dünya hâkimiyeti fikri eskisi kadar canlı değildi.⁷³ Önceki yıl Moğol soydaşları barış yaparken Altın Orda Hanı Özbek, 1330'larda Batı Avrupa hükümdarlarıyla ilişkilerinde dünya hâkimiyeti retorüğini kullanma konusunda daha serbestti.⁷⁴ Fakat bu retorik, Möngke'nin ölümünü takip eden yıllarda, çoğu zaman Moğol hanedan üyelerinin sadece sözde destek verebileceğı bir ideali akla getirdi.

Cuçi İhtirasları ve İlhanlı Toprağı

Cuçi soyundan gelen hanlar, Azerbaycan ve Arrân'da Hülegü'nün el koyduğu zengin otlaklar üzerinde hak iddia etmekten hiçbir zaman geri durmadılar. Ayrıca daima agresif bir tavır sergilediler. Reşidüddîn'in bildirdiğine göre Mengü Temür, Abaka'yla barıştıktan (muhtemelen Çağatay Hanı Barak karşısında zafer kazanması münasebetiyle ilhanı tebrik için elçiler gönderdiği 669/1270'te) sonra, 687'ye (1288) kadar herhangi bir çatışma yaşanmadı.⁷⁵ Ancak Reşidüddîn yanıliyordu. Diğer kaynaklardan öğrendiğimize göre 678'de (1279–1280) büyük çaplı bir saldırı gerçekleşmişti.⁷⁶ Yine aynı müellifin anlattığına göre 687'deki (1290) işgalden itibaren telifte bulunduğu döneme kadar barış hâkim oldu. Ancak kendisi bu barışı Cuçi'nin ahfadının zayıflığına atfeder ve onların dostluğunun göstermelik olduğunu söyler.⁷⁷ Yine başka bir yerde 689'da (1290) bir başka saldırıdan bahsediyordu.⁷⁸ Tokta 693'te (1294) Geyhatu'yla ateşkes imzalamak için elçiler gönderdi fakat bu elçiler "olur olmadık isteklerde" bulundular. Elçilerin bu kararsız istekleri, amaçlarının aslında Kaf-

73 Mostaert and Cleaves, *Les lettres de 1289 et 1305*, s. 56-7. Bu heyet hakkında bkz. Jackson, *Mongols and the West*, s. 182-3.

74 Vassâf, s. 453-4 (GW, IV, s. 150-1). Johannes Vitodurensis (Winterthurlu John), *Cronica*, ed. Friedrich Baethgen (Berlin, 1924), s. 162; aktaran: Ciociltan, *Mongols and the Black Sea Trade*, s. 269, n. 517.

75 JT, I, s. 740 (SGK, s. 124; CC, s. 256); elçiler için JT, II, s. 1097 (DzhT, III, s. 139; CC, s. 380). Fakat DMZ, II, s. 443 (= MZDMZ, XVIII, s. 72), Abaka'nın 669 başlarında (1270-1 kışında) "Berke'nin yeğeni" (Mengü Temür mü yoksa Nogay mı?) karşısında mağlup olduğuna dair haberleri aktarmaktadır; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 88, bu konuda şüphelidir.

76 Bkz. TG, s. 592 (Cuçi ailesine bağlı kuvvetlere *leşkeri-yi azım* demektedir) ve Memlûk yazarlarından aktaran: Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 88-9.

77 JT, I, s. 740 (SGK, s. 124; CC, s. 256).

78 JT, II, s. 1176-7 (DzhT, III, s. 221; CC, s. 406). Bu muhtemelen Cuçi'nin soyundan gelenlerce düzenlenen bir saldırıdır ve kimliği tespit edilemeyip çatışmada öldürülen bir komutan liderliğinde olmuştur, olayın anlatışı için bkz. Müstevfi, ZN, II, s. 1321-3 (çev. Ward, II, s. 334-7).

kasya'nın güneyindeki toprakların Cuçi'nin ailesine geri verilmesini bir kez daha talep etmek olduğu ihtimalini güçlendiriyordu.⁷⁹ Öte yandan Vassâf açık bir şekilde Geyhatu'nun hükümranlığını bir dönüm noktası olarak gördü. Çünkü bunu, iki güç arasındaki diplomatik temasların yeniden başlamasıyla ilişkilendirdi.⁸⁰ Kafkasların güneyine yönelik saldırıların yetersiz olması ve 1304'ten önce Tokta'dan Memlûk sultanına giden ve kayda geçmiş hiçbir elçinin bulunmaması,⁸¹ belki de nogayla yaşanan çatışmanın bir sonucudur. Dolayısıyla ilhanı kışkırtmaktan kaçınmak amaçlanmış olabilir. Mücadelenin sonraki safhalarında her iki taraf Gazan'a yaranmaya çalışmasına rağmen (Reşîdüddîn kendini beğenmiş bir edayla bize böyle anlatıyor) ilhan kendi çıkarını gözeterek müdahale etmekten kaçındı.⁸² Bir Memlûk yazarıysa Tokta'nın muhtemelen Gazan'ın yanında yer alabilmek için barış yaptığını iddia etti.⁸³

Charles Halperin, hararetle bir şekilde Kafkasya ötesindeki fetihlerin Altın Orda hanlarının başlıca meselesi olduğunu iddia etti. Bu bölge, ekonomik olarak bu kadar cezbedici olmayan Rus vilayetlerinden çok daha öncelikliydi.⁸⁴ Bunun aksine Cuçi'nin soyundan gelenlerin diplomatik ve askerî faaliyetleri XIV. yüzyılda daha da zararlı hâle geldi. Tokta 702'de (1302–1303) Cuçi'nin soyundan gelenlerin alışıldık taleplerini yeniden dile getirdi ve Özbek'in 712'de (1312) tahta çıkmasıyla beraber aynı talepler yenilendi.⁸⁵ Özbek, birincisi 719'da (1319) Ebû Saîd'in çocukluk döneminde ve ikincisi 736'da (1336) hükümdarın ölümünün ardından olmak üzere iki defa Azerbaycan üzerine saldırıda bulundu. 722'deyse (1322) Özbek'in, o dönemde İlhanlılara saldıran Çağatay Hanı Köpek'le ittifak yaptığına şahitlik ediyoruz.⁸⁶ 758'de (1357), İlhanlıların yıkılmasından birkaç yıl sonra, Özbek'in oğlu Canıbek Azerbaycan'ı işgal etti. 1380'ler gibi geç bir dönemde Toktamış Han bile, hâlâ bu bölge üzerinde Cuçi'nin soyunun kadim hak talebini tekrarlıyordu.⁸⁷

79 *JT*, II, s. 1196 (*DzhT*, III, s. 238-9; *CC*, s. 413).

80 Vassâf, s. 51, I. 11 (*GW*, I, metin, s. 99, trc., s. 95).

81 Zakirov, *Diplomaticheskie otnosheniia*, s. 67.

82 *JT*, I, s. 747-8 (*SGK*, s. 129-30; *CC*, s. 258-9); bkz. II, s. 1265 (*DzhT*, III, s. 306; *CC*, s. 441), Nogay'ın dul kalan eşiyle oğlu Türi'nin (ya da Büri) 695'te (1296) ilhanın sarayını ziyaret, tarih olarak imkânsızdır.

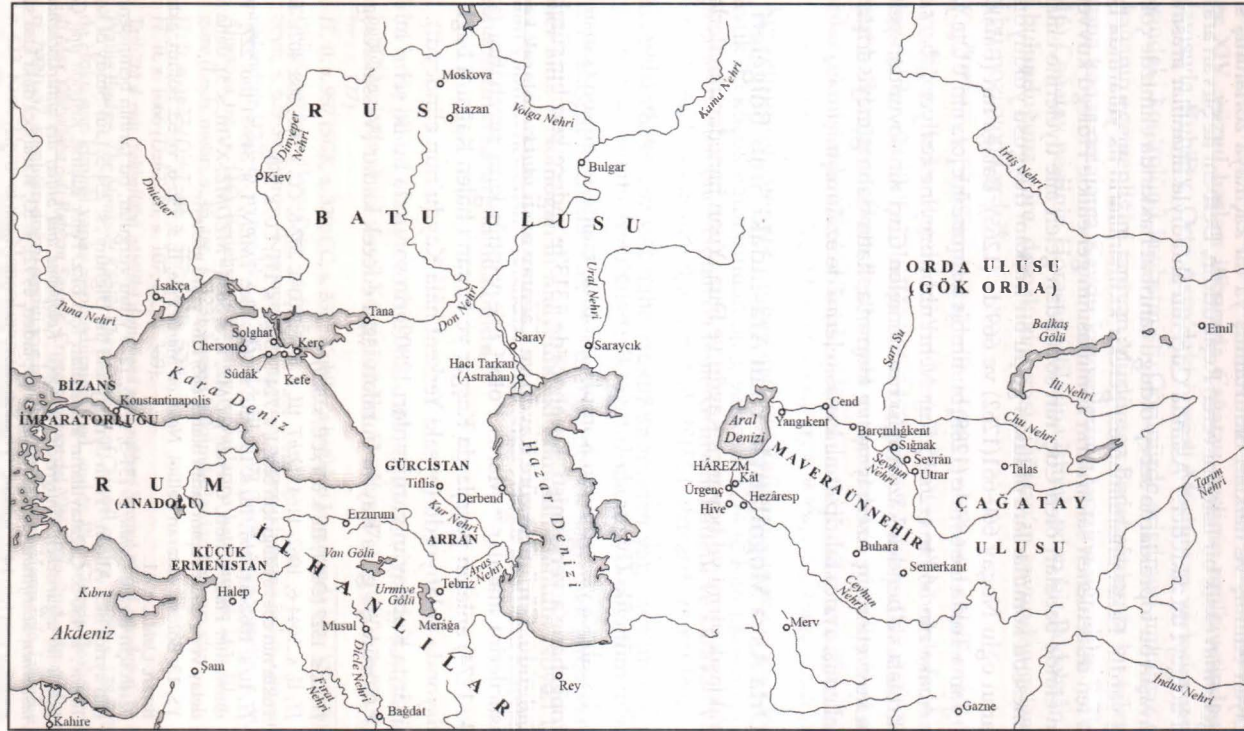
83 *DMZ*, eds. Guo, I (tr.), s. 191, II (metin), s. 221 (= *MZDMZ*, XXI, s. 239). Ayrıca Tokta'nın Nogay'a karşı kazandığı zaferin ardından Arrân ve Azerbaycan üzerindeki hak iddiasını yenilemesi için bkz. Vassâf, s. 398 (*GW*, IV, s. 12).

84 Charles J. Halperin, 'Russia in the Mongol empire in comparative perspective', *HJAS* 43 (1983), s. 239-61; yeniden baskı Halperin, *Russia and the Mongols* içinde, s. 114-31.

85 Vassâf, s. 398 (*GW*, IV, s. 12-13). *TU*, s. 146.

86 Biran, 'Mongols in Central Asia', s. 57: kaynağı muhtemelen XV. yüzyıl Memlûk vakânüvisi Aynî'dir.

87 Manz, 'Mongol history rewritten and relived', s. 139-40.

Ziyan edilmiş ve halkları öldürülmüş ya da kaçmaya zorlanmış sınır bölgelerinin eksik bir listesini veren Reşîdüddîn, Derbent ile Şîrvân arasındaki bölgeyi de zikreder.⁸⁸ Aslında Cuçi'nin ahfadıyla İlhanlılar arasındaki savaşın bu topraklarda sebep olduğu tahribat hakkında elimizde çok az bilgi vardır. Fakat unutulmaması gerekir ki İlhanlıların ilk yıllarında Derbent'ten düzenlenen saldırıların komutasının genellikle Hülegü kuvvetlerinin elinde babaları ölen Cuçi'nin soyundan gelen aile üyelerine emanet edilmesi bu komutanlara oldukça güçlü bir intikam duygusu yükliyordu: Tutar'ın oğlu Nogay 660-661(1262) ve 669'da (1265), Balaga'nın (Balakan) oğlu Tama Tokta ise 687'de (1288) bu tür bir komutanlık icra etti.⁸⁹ Öte yandan Abaka'nın 663'te (1265)⁹⁰ Kur Nehri'nin kuzeyine bariyer (*sibe, sübe*) yaptırması ve hendek kazdırması muhtemelen Cuçi'nin soyundan gelenlerin kuvvetlerinin Azerbaycan ve Harran'a, hatta daha güneye erişimini engellemiş, ayrıca tahrip etme kapasitelerini de azaltmıştı.

Orta Asya Moğollarıyla Yuan Arasındaki Sınır Bölgeleri

Yaklaşık yirmi yıl boyunca Kaydu ve Dua, Yuan hanedanının ilerleyişini durdurmayı başardı. 1271'de kağanın oğlu Nomogan komutasındaki orduya kaptırılan Almalık da birkaç yıl sonra yeniden ele geçirildi.⁹¹ Kubilay'ın müttefiki Uygur *idu-kutuysa* Beşbalığ'ı terk etmeye zorlanmış, ilk önce Karahoca'ya, ardından Kâmul'a (Komul; Hami) ve en son Gansu'daki Yongchang'a yerleşmişti. Karahoca'da 1313'te sadece kısa bir süreliğine bulundu. Görünüşe göre Kaydu ve Çağatay nesli *idukkut* olarak kendi temsilcilerini atadılar.⁹² Marco Polo Çin'e yaptığı kara seyahatini (yaklaşık: 1274) anlatan pasajlarda Kaşgar ve Hotan'ı hâlen Kağan'a bağlı bir pozisyonda anlatıyordu (oysaki Yerkent hâlâ Kaydu'nun elindeydi). Her hâlükârda Kubilay'ın garnizonları 1280'lerin sonunda bu iki şehri tahliye etti.⁹³ Görünüşe göre Kaydu buraları işgal edecek kadar (Vassâf Kaşgar'ı

88 JT, II, s. 1527 (DzhT, III, s. 557; CC, s. 529).

89 JT, II, s. 1044-6, 1062, 1164 (DzhT, III, s. 87-8, 103-4, 207-8; CC, s. 363, 368, 402); Tama Tokta'nın ebeveynliği için bkz. I, s. 724-5 (SGK, s. 111; CC, s. 250).

90 JT, II, s. 1062-3 (DzhT, III, s. 104; CC, s. 368). Bkz. TMEN, I, s. 349-51 (no. 227, 'Wall, umwallter Platz, Schutz, Grenze'). DMZ, II, s. 363 (= MZDMZ, XVIII, s. 5), daha fazla detay verir fakat yapım tarihi olarak 665/1267 yılını gösterir.

91 YS, 13. Bölüm, aktaran Pelliot, *Notes on Marco Polo*, II, s. 795-6, ve 63. Bölüm, aktaran Biran, *Qaidu*, s. 41.

92 Tarih için Biran, *Qaidu*, s. 151-3, n. 65, 1275 yılını vurgular, bu tarihin benimsenmesi için ayrıca bkz. Allsen, 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 254-5; Liu, 'Study of Kūshān Tarim', s. 480-5. Çağataylıların atanmaları için bkz. Peter Zieme, *Religion und Gesellschaft im uigurischen Königreich von Qoço. Kolophone und Stifter des alttürkischenbuddhistischen Schrifttums aus Zentralasien* (Opladen, 1992), s. 53; Karahoca'daki kısa süreli restorasyon için bkz. Allsen, 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 260.

93 MP, II, s. 9, 12 (çev. Ricci, s. 62, 64, 65; çev. Latham, s. 49-50, 51). Kısa bir inceleme için bkz. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 207-8; II, s. 878 ve deliller için bkz. Biran, *Qaidu*, s. 44.

onun toprakları içerisinde zikretmesine rağmen) ileri gitmedi fakat bu bölgeler XIV. yüzyıl başları itibarıyla Çağatay neslinin mülkiyetindeydi.⁹⁴ Dolayısıyla Kubilay, Orta Asya'daki önemli Müslüman yerleşim yerleri üzerindeki kontrolünü kaybetmişti. Görünürde erişilmesi imkânsız olan ve kağanın egemenliğini tanıyan Müslüman Bedehşânlar da bu yüzyılın sonuna kadar defalarca Kaydu kuvvetlerinin tacizine uğradılar.⁹⁵ 716'da (1316) Çağatay neslinin Horasan istilasına iştirak eden bir Bedehşân birliği bulunduğuna göre, demek ki burası Çağatay'ın soyundan gelenlere tâbi bir pozisyondaydı.⁹⁶

Kaydu'nun topraklarıyla kağanın toprakları arasında kalan Uyguristan ve diğer ülkeler, Reşidüddîn'in Moğol iç savaşının tahribatına maruz kalmış yerler olarak belirlediği ikinci bölgeydi.⁹⁷ Bu topraklardaki Müslüman halklar ardı arkası kesilmeyen çatışmalardan şüphesiz büyük sıkıntılar çekmişlerdi. 1226'da Barak, o dönemlerde Kubilay'ın naiplerinden birisi tarafından yönetilen Hotan'ı yağmaladı.⁹⁸ Dua ise şehir üzerindeki baskıyı sürdürdü. Anonim Yahballâhâ biyografisinin iddiasına göre Hoku (Güyük'ün küçük oğullarından biri), yaklaşık 1274'te Katolikos bölgeden geçmeden hemen önce Hotan'da binlerce insanı katletti ve karavan yollarını kesti. Yahballâhâ ve Rabban Savma, yakın zamanda Kubilay'ın düşmanları (şüphesiz bir kez daha Hoku) tarafından yağmalanan Kaşgar'ı terkedilmiş bir vaziyette buldular.⁹⁹ Yuan yönetimi 1274'te Hotan, Yâr-kent ve Kaşgar'ı rahatlatmak ve buralara destek sağlamak amacıyla önlemler aldı.¹⁰⁰ Nomogan'ın maiyetindeki komutan Hantum Noyan tarafından yapılan nedensiz bir saldırı neticesinde, Hoku kendisini Kubilay'ın düşmanlarının karargâhında buldu.¹⁰¹

94 TU, s. 149 (Hotan, yaklaşık: 709/1309-10), s. 205 (Kaşgar, 713/1313-14). Kaydu'nun fethettiği yerlerden birisi olarak Kaşgar için bkz. Vassâf, s. 67, I. 1 (GW, I, metin, s. 133, trc., s. 127).

95 JT, II, s. 957 (SGK, s. 329; CC, s. 332). Kubilay'a bağlılığı konusunda bkz. YS, 9. Bölüm, Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 64-5.

96 Seyfî, s. 629-30. Petrov, 'Khronologiiia', s. 302-3, Köpek iktidarına teslim olmasını tarihlendirir (1320-6); ayrıca bkz. s. 305. MA, III, s. 99 (Lech, Arapça metin, s. 38, I. 5, Almanca trc., s. 116), Bedehşân'ı Çağatay topraklarına katar ancak MA, III, s. 105'e göre (Lech, metin, s. 46, trc., s. 123), komşu hükümdarlardan bağımsızdır.

97 JT, II, s. 1527 (DzhT, III, s. 557; CC, s. 529).

98 JT, II, s. 1066 (DzhT, III, s. 107; CC, s. 369).

99 Tash'itâ d-mâr Yahballâhâ qâtôlikâ d-madnhâ wad-rabban Şawmâ sâ'orâ gawânâyâ, tr. E. A. Wallis Budge, *The Monks of Küblâi Khan Emperor of China* (Londra, 1928), s. 138-9 (burada Hoku'nun kimliği yanlış tespit edilmiştir); ed. and tr. Pier Giorgio Borbone, *Storia di Mar Yahballaha e di Rabban Sauma. Cronaca siriana del XIV secolo*, 2nd. edn., (Moncalieri, 2009), 57. Kimliğin doğru tespiti için bkz. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 65, ayrıca s. 423. Kim, 'Unity of the Mongol empire', s. 22.

100 YS, 8. Bölüm, aktaran: Pelliot, *Notes on Marco Polo*, II, s. 878.

101 YS, 134. Bölüm, alıntılan: Kim, 'Unity of the Mongol empire', s. 21.

Doğu İran'daki Değişken Sınırlar

Reşîdüddîn'in tahrip edilmiş topraklar listesine almadığı yerlerden birisi, İran ve Çağatay nesli arasındaki uzun sınır bölgesidir. Burada iş-galcileri engelleyecek herhangi bir *sibe* (bariyer) yoktu. Belki de Ömerî'ye, kaynağının bir Çağataylı askerinin yüz Kıpçak askerine bedel olduğunu söylemesinin sebebi buydu. Ayrıca Kafkasya ötesinden yapılan saldırıların İlhanlı topraklarında doğudaki Çağataylıların saldırıları kadar teyakkuz hâli yaratmamasının sebebi de bu olabilir.¹⁰² Doğu cephesinde olduğu gibi güneyde de Kaydu ve müttefikleri hatırı sayılır ilerlemeler kaydediyorlardı. Bu ilerlemeler İlhanlıları epey müşkül durumda bırakıyordu.

Hülegü döneminde Ceyhun, Çağatay topraklarını İlhanlılardan ayırmaktaydı. Barak'ın 668'deki (1270) Horasan işgali başarısız olsa da İlhan Abaka, 674'te (1275–1276) kendisine kafa tutan Herat melikini ele geçirmek için bir kuvvet göndermekten vazgeçirildi. Zira Barak'ın saldırısı yüzünden Horasan hâlâ viran hâldeydi ve böyle bir seferi destekleyecek durumda değildi.¹⁰³ İlhanlıların doğu toprakları da günümüz Afganistanı'nda kalan bölgelerde konuşlanan Negüderlilerin ya da Karaunashlıların saldırılarına açık pozisyondaydı. Farsça kaynaklar Negüderlerin sebep olduğu çalkantıyı teyit etmektedir. Seyfî'ye göre bunların sebep olduğu tahribat herkesçe biliniyordu.¹⁰⁴ Abaka, eski han Mübârek Şah gibi mülteciler aracılığıyla bunlar üzerinde dolaylı bir otorite kurmaya teşebbüs ettiyse¹⁰⁵ de bu politika başarısız oldu. Sonunda Mübârek Şah sadece kararsız bir müttefik oldu ve 674'te (1275–1276) Kirman'a yapılan bir saldırıda hayatını kaybetti.¹⁰⁶ Birkaç yıl sonra Gazne bölgesinde Negüder çetelerini komuta eden Böcey'in oğlu Abdullah ise, asi Kirman Sultanı Haccac'ın teklifine cevap verdiğinde, Kaydu ve Çağatay nesli adına faaliyette bulunuyordu.¹⁰⁷ Negüderlilerin 677(1277–1278) kışında Fars ve Kirman'a yaptıkları gözü pek bir saldırı,¹⁰⁸ şüphesiz bu teklifi kışkırttı. Sonucun-

102 MA, III, s. 99-100 (Lech, Arapça metin, s. 39-40, Almanca trc., s. 117-18); Altın Orda sakinlerinin savaşa elverişli olmadıklarına dair bir başka yorum için ayrıca bkz. MA, III, s. 118 (Lech, metin, s. 67, trc., s. 136).

103 JT, II, s. 1105 (DzhT, III, s. 148; CC, s. 382-3); Seyfî, s. 346.

104 JT, II, s. 1222 (DzhT, III, s. 264; CC, s. 422); Seyfî, s. 432.

105 JT, I, s. 772 (SGK, s. 153-4; CC, s. 268).

106 Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 83. *Târih-i Şâhî-yi Karâhâtâiyyân*, ed. Muhammed İbrahim Bestânî-Pârîzî (Tahran, 2535 şâhanşâhî/1977), s. 248-50.

107 Nâsirüddîn Münşî Kirmânî, *Sımtu l-ulâ li'l-hadrati'l-ulyâ*, ed. Abbas İkbâl (Tahran, 1328 şm./1949), s. 49. TG, s. 531, bunu Ögedey sülalesine (yani Ögedey'e) yapılan bir teklif olarak anlatır. Abdullah'ın önceki statüsü Delhî'de telifte bulunan ve onun 694'teki (1292) Hindistan işgalini anlatan bir yazarı yanıltmış ve ondan "Hulû'nun soyundan geliyor" şeklinde bahsettirmiş olabilir: Ziyâüddîn Baranî, *Târih-i Firûzşâhî* (yaklaşık 1358), ed. Seyid Ahmed Han (Kalkûta, 1862), s. 218

108 Uzun uzadıya açıklaması için Vassâf, s. 199-202 (GW, II, s. 119-29); daha kısa anlatılar (676 yılını vererek) için *Târih-i Şâhî*, s. 281 ve (677 yılını vererek) Muînüddîn Ahmed

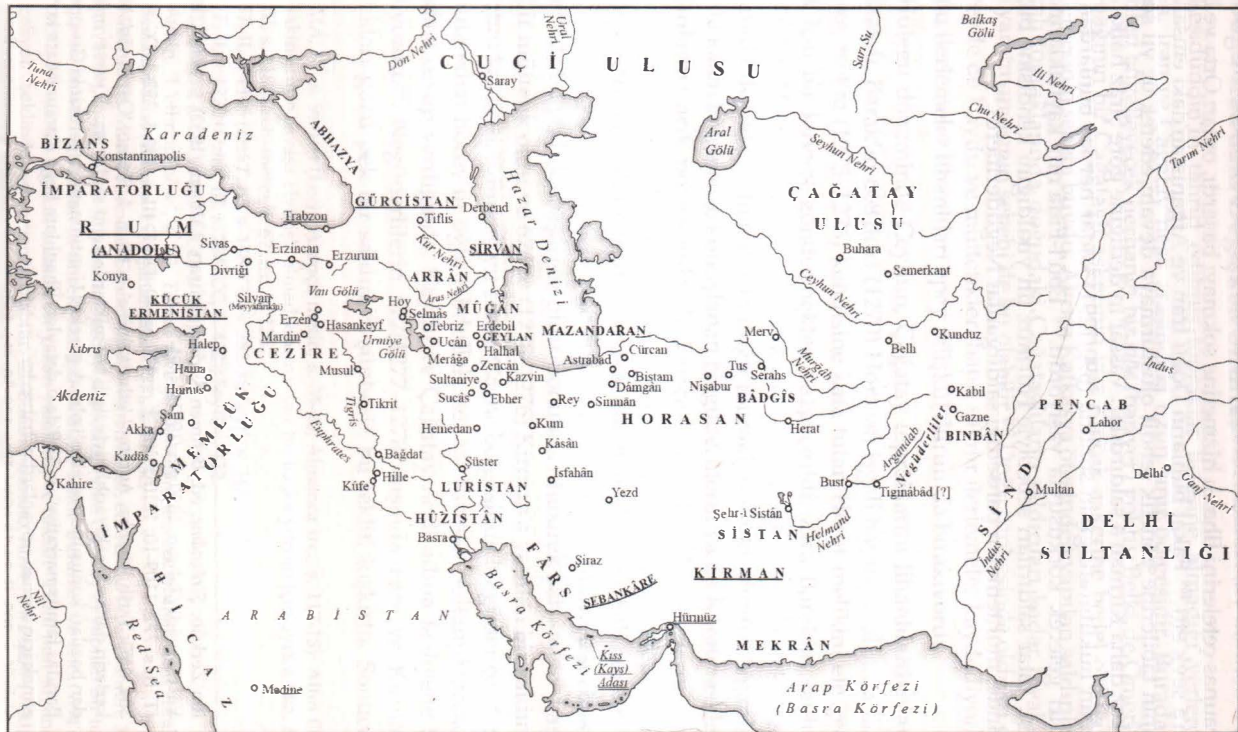
da bir sonraki yıl, Abaka Horasan ve Sistân'a sefer düzenledi. Abaka bazı Karaunas çetelerini İlhanlı hizmetine sokmayı başardı, onları Orta ve Batı İran'a sevk etti.¹⁰⁹ Fakat bunların Doğu İran ve Afganistan'daki emsalleri, ilhanın tâbilerine yönelik tehdit oluşturmaya devam ederek üç yıl sonra bir kez daha Kirman'a saldırdılar. Vassâf'ın dediğine göre Şiraz halkı, Ar-gun'un hükümranlılığının sonuna (690/1291) kadar her kış bunlardan bir saldırı gelecek korkusuyla yaşıyordu.¹¹⁰ Ebü'l-Fidâ'nın kaynaklarından birisi, Tatar saldırıları sebebiyle Hürmüz'ün yıkıldığını kendisine bildirdiğinde, muhtemelen bahsettiği saldırganlar Negüderlilerdi.¹¹¹

ibn Zerkûb, *Şîrâznâme*, ed. Behmen Kerîmî (Tahran, 1310 şm./1932), s. 66/ed. İsmâil Vâiz Cevâdî (Tahran, 1350 şm./1971), s. 91-2.

109 *JT*, II, s. 772, 1109-10, 1210-11 (SGK, s. 154, n. 40; *DzhT*, III, s. 152-3, 252-3; CC, s. 268, 384, 417). Tarih için bkz. Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 85, n. 4. Shimo, 'Qarâünâs', bu askerlerin daha sonraki tarihleriyle ilgili bol miktarda kanıt sağlar ancak varsayımlarından bazıları konusunda temkinli olmak gerekir. Unutulmaması gerekir ki Grupper, 'A Barulas family narrative', s. 53-9'daki detaylar, İlhanlılara bağlı Karaunaslara komuta etmek için atanan noyanlardan bahseder.

110 Vassâf, s. 203, II. 14-18 (GW, II, s. 129-30, *âhir* kelimesini tercüme etmemiştir).

111 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-buldân*, s. 339 (çev. Reinaud ve Guyard, II, s. 104). MP, I, çev. Ricci, s. 43/çev. Latham, s. 35 (Ménard edisyonunda bulunmaz).

Harita 6: İlhanlılar.

Vassâf'a göre Kaydu, oğlu Sarban'ı Yukarı Ceyhun'un güneyine konuşturdu. Herhangi bir tarih verilmemekle birlikte yaklaşık 1290 yılında Sarban'ın zaten Şeburgân yakınlarında bulunduğunu ve Dua'nın noyaru Yesavur'un Belh ve Bâdgîs bölgelerinde konuşturıldığını öğreniyoruz.¹¹² Mühtedi Noyan Nevruz aracılığıyla Orta Asya Moğollarının Gaznedeki Negüderlileri kontrol altına alma teşebbüsü,¹¹³ Nevruz, Kaydu'ya sırtını dönüp 694'te (1295) Gazan'a tâbi olduğunda akamete uğradı. Yine de Orta Asya Moğolları, Negüderlilerin çoğunu kendi yörüngelerine sokmayı başarmıştı. 1290'ların sonlarına doğru Dua, Negüder lideri Abdullah'ı geri çağırıp yerine en büyük oğlu Kutluğ Hoca'yı geçirdi. Reşidüddin'e göre Kutluğ Hoca, Çağatay Ulusu'nu babasıyla beraber yönetiyordu.¹¹⁴ Kendisi toplam beş tümeden oluşan kuvvetlerin başında muhtelif hanedan üyelerine komutanlık ediyor, Ceyhun ile Argandâb arasında hatın sayılır bir bölgeyi yönetiyordu. Hatta Vassâf'ın iddiasına göre Merv de bu kapsamdaydı.¹¹⁵

Orta Asya Moğolları ileri askerî üslerinden İlhanlı topraklarına sık sık saldırı düzenliyor ve çok büyük tahribata neden oluyorlardı. Vassâf'ın bildirdiğine göre Kutluğ Hoca İlhanlı askerlerinin saf değiştirmesinden faydalanmıştı. Bunlar muhtemelen Kutluğ Hoca'nın Hindistan seferi sırasında elde edeceği bol ganimete kanmıştı.¹¹⁶ Asi Noyan Nevruz liderliğinde Kaydu ve Dua kuvvetleri 690'da (1291) eyalete girdiler. Reşidüddin'e göre faili oldukları katliam, yağma ve tahribat kelimelerle ifade edilemeyecek düzeydeydi. Nişabur kuşatmaya direnmesine rağmen çevredeki köyler işgal edildi ve pek çok esir alındı. Ayrıca Tûs'taki (Meşhed) türbe de yağmalandı.¹¹⁷ 695'te (1295-1296) Dua ve Sarban, Gazan'ın Horasan'dan ayrılmasını fırsata çevirip buraya ve Mâzenderân'a yönelik sekiz ay sürecek yıkıcı bir sefer

112 Sarban için: Vassâf, s. 509, l. 25- s. 510, l. 2 (GW, IV, s. 295); JT, BN ms., eds. Jahn, *Geschichte Gâzân Hân's*, s. 26, ve DzhT içinde, III, s. 577 (CC, s. 424; Rusen ve Musevi edisyonlarında bulunmaz). Yesavur için: JT, I, s. 606-7 (CC, s. 212); II, s. 1226 (daha kapsamlı olarak DzhT, III, s. 578; CC, s. 423-4). Yukarı Ceyhun'daki üs, Sarban'ın yaylağı olmalıdır: JT, I, s. 628-9 (DzhT, II, 1. Kısım, s. 27-8; SGK, s. 25-6; CC, s. 218-19). Güneye doğru bu genişleme için bkz. Kempiners, 'Vassâf's Tajziyat al-amşâr', s. 180-4.

113 Vassâf, s. 314, ll. 8-10, 20 (GW, III, s. 134, s. 135). Nevruz'un Kaydu'ya ihaneti için bkz. Biran, *Qaidu*, s. 57-9.

114 JT, I, s. 300 (CC, s. 104-5). Abdullah'ın geri çağırılması için bkz. JT, II, s. 1109 (DzhT, III, s. 152; CC, s. 384), tarih olarak 698 [1298-9] yılını verir ki bu çok geçtir; ayrıca SGK, s. 144 (JT, I, s. 761'de ve CC, s. 263'te bulunmaz) ve krş. bu tahrif edilmiş pasajın tashihi, Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 84, n. 2 ve Kempiners, 'Vassâf's Tajziyat al-amşâr', s. 182-3. Aubin'in müsaadesiyle (s. 84, n. 1) diyebiliriz ki kendisi, Böcey'in oğlu Abdullah'tır, JT, I, s. 753'te (SGK, s. 138; CC, s. 260) kısaca zikredilir: Reşidüddin burada iki ayrı nesep verse de SP, fo. 118b'de sadece bir tane verir. Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 82-4, Abdullah'ın çağırılma tarihi olarak 1270 sonrasını verir. Fakat krş. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 119, 121-2.

115 Vassâf, s. 367-8 (GW, III, s. 262-3).

116 Vassâf, s. 368, l. 3 (GW, III, s. 263).

117 JT, II, s. 1229 (DzhT, III, s. 271-2; CC, s. 425); I, s. 757'de (SGK, s. 141; CC, s. 262), Horasan'da çok fazla tahribatta bulundukları ve pek çok Müslümanı öldürdükleri söylenir. Vassâf, s. 314, ll. 11-13 (GW, III, s. 135) Nevruz'un bizzat Tûs'u yağmaladığını belirtir.

başlattılar.¹¹⁸ Herat Meliki Fahreddin, ilhana karşı yükümlü olduğu vergiyi gönderememesine sebep olarak, Kutluğ Hoca'nın kuvvetlerinin yaptıkları tahribatı gösterdi.¹¹⁹ Gazan'ın 700'de (1301) Suriye'de bulunduğu sıralarda, Kutluğ Hoca kuvvetleri Kirman ve Fars'ı yerle bir edip Tüster'e (Şüster) kadar ilerlediler.¹²⁰ 702(1302–1303) kışında Sarban ve naipieri Horasan'a saldırdı. Ancak bunların Kutluğ Hoca ordusuyla birleşme teşebbüsleri başarısız oldu.¹²¹ Bu saldırılar, Cengiz Han seferlerinin sebep olduğu tahribatın restorasyonunu da geciktirdi. Hamdullah Müstevfi'ye göre Cürcân şehri kendi zamanında bile harabeydi ve çok az sakini vardı.¹²² Marco Polo Belh'in Tatarlar ve diğer kavimler tarafından defalarca tahrip edildiğini ve muhteşem köşklerinin hâlâ harabe olduğunu gözlemlediğinde, aklında kesinlikle Çağataylı saldırıları vardı.¹²³ Kayda değer bir toparlanma, XIV. yüzyılın başlarına kadar gecikti. Ancak Vezir Alâeddin Hindû Feryûmadî'nin, Horasan'ı eski görkemine kavuşturduğu söylenmektedir.¹²⁴

Kutluğ Hoca 699'daki (1299–1300) Hindistan işgalinden dönerken ölümcül derecede yaralansa da yetkisi hâlâ Çağataylıların elindeydi. Negüderliler 705(1305) yılına kadar evvela kendisinin naibi olan Taragay tarafından yönetildiler ve ardından sırasıyla Dua'nın iki oğlu Esen Boğa ve (Esen Boğa'nın 709'da (1309) Çağatay Ulusu'nun başına geçmesinden sonra) İtkul tarafından idare edildiler.¹²⁵ Görünüşe göre İtkul'dan sonra yerine Kutluğ Hoca'nın oğlu Davud Hoca geçecekti. Davud Hoca, 712'de (1312) bazı Negüder reislerinin kıskırtmasıyla Ölceytü kuvvetleri tarafından kovuldu. Esen Boğa'nın gönderdiği misilleme seferinin Davud Hoca'yı eski konumuna getirip getirmediğini öğrenemiyoruz.¹²⁶ Fakat 724'te (1324) Dua'nın en küçük oğlu ve geleceğin hanı Tarmaşirin, Ceyhun'u geçip Gazne–Kâbil bölgesini zapt etti. Ancak 726'da (1326) İlhan

118 Seyfi, s. 401-18 detaylı bir anlatı verir. İşgallerinin kısa bir bahsi için bkz. *JT*, II, s. 1261 (*DzhT*, III, s. 302; *CC*, s. 440); ayrıca krş. I, s. 757 (*SGK*, s. 141; *CC*, s. 262).

119 Vassâf, s. 344, II. 15-17 (*GW*, III, s. 208).

120 *JT*, II, s. 1109 (*DzhT*, III, s. 152; *CC*, s. 384) ve Vassâf, s. 368-71 (*GW*, III, s. 263-70). Burada işgalci ordunun Kutluğ Hoca tarafından bizzat gönderildiği söylenmektedir ancak kendisi bu tarihte hayatta değildir. Vassâf'ın tüm bu harekâtlar için verdiği 699 yılı oldukça erkendir zira kendisi bu olayları Kirman'daki Mahmud Şah isyanıyla çakıştırmak ister, bu isyan ise 700'e (1300) kadar sürmüştür. Kirmânî, *Simtû'l-ulâ*, s. 89, Çağatay işgali için 700 yılını teyit etmektedir.

121 İlhanlılara yapılan bu saldırılar için genel olarak bkz. *JT*, I, s. 628-9, 758 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 28-30; *SGK*, s. 25, 142; *CC*, s. 218-19, 262) ve *TU*, s. 18-20 (tarih yoktur ancak açık bir şekilde 1302-3 işgalinden bahsetmektedir).

122 *NQ*, ed. Debîr-Siyâkî, s. 197/eds. Le Strange, I (metin), s. 159, II (trc.), s. 156.

123 *MP*, II, s. 2 (çev. Ricci, s. 54; çev. Latham, s. 74).

124 *IF*, II, s. 374 (no. 1660). Aubin, 'Le quriltai de Sultân-Maydân', s. 185; Hâfız-ı Ebrû, *Cuğrâfiyye*, BL ms. Or. 1577, fo. 294b, Horasan'ın 1320'den sonraki restorasyonunu (Celâyirîlilerin atası) Emir Hüseyin'in iyi yönetimine atfeder.

125 Kutluğ Hoca'nın ölümü için: *TU*, s. 193, 201 ve Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 222. Kardeşleri için: Vassâf, s. 510, 517 (*GW*, IV, s. 295-6, 312) ve *TU*, s. 149-50.

126 *TU*, s. 152-3, 201-2, iki defa kovulduğunu zikreder. Seyfi, s. 595-8.

Ebû Saîd'in Hasan bin Çoban komutasındaki kuvvetleri tarafından mağlup edildi. Hamdullah Müstevfî, İlhanlı askerlerinin Gazne'de işlediği vahşetin karamsar bir resmini çizer. Hâlbuki bu askerler Müslüman bir hükümdar adına icraatta bulunuyorlardı. Gazneli Mahmud'un türbesini yıktılar ve asker-sivil ayrımı gözetmediler.¹²⁷ İbn Battuta'ya göre Gazne 1300'lerde bir kere daha, kendisi de bir han ve Müslüman olan Tarmaşirin'in ellerine düşmüştü. Fakat şehrin geneli harap hâldeydi.¹²⁸ Gazne'ye yirmi günlük bir mesafede bulunan bu şehrin perişan hâli kısmen İlhanlıların bu seferinden kaynaklanıyordu. Ömerî ise bunun sebebini, Çağatay nesliyle Delhi sultanı arasındaki çatışmaya bağlıyordu.¹²⁹

Maveraünnehir, Türkistan ve Harezm

Çağatay'ın soyundan gelenlerin diğer toprakları da vahşi saldırılara karşı savunmasızdı. Möngke Kağan'ın ölümünden önceki dönemde eser veren Cüveynî, Maveraünnehir'i geliştirecek yenilenmeyi Horasan'ın kasvetli kaderiyle kıyaslıyordu.¹³⁰ Ancak durum hep böyle güllük gülistanlık olmadı. Reşîdüddîn'in dediğine göre Türkistan toprakları sırasıyla Algu, oğulları Çübey ve Kaban, Barak (Barak'ın oğulları kastedilmiştir) ve daha yakın zamanda Gök Orda'dan Bayan tarafından yerle bir edildi.¹³¹ Daha önce de gördüğümüz gibi 1260–1264 arasındaki iç savaşta Algu orduları, Semerkant ve Buhara'da Berke'nin çıkarlarını temsil eden unsurları katletmişlerdi. Diğer kurbanlar arasında meşhur Şeyh Seyfeddin Bâherzî'nin oğlu da vardı.¹³² Ardından, 671'de (1272–1273) Başvezir ve Sâhib-i Divân Şemseddin el-Cüveynî'nin tavsiyesiyle ve Ceyhun'un kuzeyindeki kargaşadan istifade etmek amacıyla (Kaydu, burada Barak ve Algu'nun oğulları üzerinde kontrolünü tesis etmeye çalışıyordu) İlhan Abaka'nın kuvvetleri Maveraünnehir'i işgal ettiler. Kiş ve Nahşeb'e birkaç defa taarruzda bulundular.

127 TG, s. 617. Müstevfî, ZN, II, s. 1464, II. 3-9 (çev. Ward, III, s. 652). Dolayısıyla Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih*, s. 167-8 ancak *Cuğrâfiyye*'sinin 294b-295a varaklarında biraz daha fazla detay verir fakat kaynak belli değildir.

128 IB, III, s. 41-2, 87-8 (çev. Gibb, s. 561, 589-90). Hâfız-ı Ebrû, *Cuğrâfiyye*, fo. 308a'nın gösterdiğine göre Kuzeydoğu Horasan (Belh, Tâlikân, Andhoy ve Şeburgân; Bedehşân ve Bâmiyân sınırlarına kadar) İlhan Ebû Saîd'in öldüğü dönemde Çağataylı hâkimiyetindeydi (1335).

129 MA, III, s. 40. Ayrıca ed. and tr. Otto Spies, *Ibn Fağlallâh al-'Omari's Bericht über Indien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fi mamâlik al-amşâr* (Leipzig, 1943), Arapça metin, s. 8 (Almanca trc., s. 30)/çev. İktidar Hüseyin Siddîki and Kadî Muhammed Ahmed, *A Fourteenth-Century Arab Account of India under Sultân Muhammad bin Tughluq* (Aligarh, [1972]), s. 32.

130 TJC, I, s. 75 (HWC, s. 96-7); ayrıca bkz. I, s. 84-5 (HWC, s. 107-9), özellikle Buhara hakkında; 6. Bölüm'de de geçmişti.

131 JT, II, s. 927 (SGK, s. 300; CC, s. 322).

132 Öldürülen erkek evlat Şeyhülislam Burhâneddin muhtemelen büyük kardeşi Celâleddin Muhammed ile karıştırılmıştır, kendisinin 16 Cemâziyelevvel Çarşamba, 661'de (28 Mart 1263) Buhara'da öldürüldüğü söylenmiştir: İrec Afşar, 'Saif-al-Din Bâkharzî', W. B. Henning and E. Yarşatır (eds.), *A Locust's Leg: Studies in Honour of S. H. Taqizadeh* (Londra, 1962), s. 25-6.

Buhara halkı bu askerlerle beraber Horasan'a dönme fikrine karşı çıkınca, şehirde 7 Receb 671'de (28 Ocak 1273) katliam başladı ve yedi gün sürdü. Öldürülenlerin sayısının 10.000 olduğu zikredilir. Esir olarak götürülenlerse (kadın ve erkek) 50.000 civarındaydı. Birkaç yıl önce Mesud Bey'in İran'a yaptığı elçilik ziyareti sırasında Sâhib-i Dîvân'a yönelik kibirli tutumuna bir tepki olarak, kendisinin inşa ettirdiği medrese de ateşe verilip yıkıldı. İlhanın geri çekilen askerlerinin peşinden giden Çübey ve Kaban, esirlerin yarısını kurtarmayı başardılar. Ancak bunların evlerine geri dönüp dönmediği konusunda herhangi bir malumat bulunmuyor.¹³³ Sadece üç yıl sonra, 674'te (1275–1276) Çübey ve Kaban muhtemelen Kubilay adına Buhara ve Semerkant bölgesinde gözleri dönmüşçesine bir katliam ve yağma yaptılar. Bunun neticesinde bölge yedi yıl boyunca metruk kaldı.¹³⁴

Mirza Haydar Duğlât'a göre Moğolistan göçebeleri, daha yerleşik batı komşuları tarafından *çete* olarak biliniyordu ve bu kelime muhtemelen "başboş çapulcu" anlamı taşıyordu. Haydar'ın kendi döneminde yeni ve güçlü bir oluşumun ismi olarak gün yüzüne çıkan Kazak ismi de bu şekildeydi.¹³⁵ Çete kelimesiyle ilk defa Cemâleddin Karşî'de karşılaşırız. Kendisi Kaşgar'a "melun çeteiyye (çetenin çoğulu)" tarafından saldırı yapıldığını anlatır. Bu olayın tarihi verilmemekle birlikte, bu bölgenin teorik olarak Kaydu'nun himayesinde olduğu dönemde gerçekleşmesi mümkündür. Hatta daha önce bahsi geçen Hoku saldırısı da olabilir. Her hâlükârda bu çapulcular çok sayıda insan öldürmüşlerdi. İçlerinde ulema sınıfına mensup olanlar da vardı. 5.000 kişi köle olarak alınmıştı.¹³⁶ Bu Moğol göçebeler, Hamdullah Müstevfi'nin dediğine göre muhtemelen Maverâünnehir köylerine defalarca saldıran ve yerel halkı silahla dolaşmak zorundan bırakan "kâfirler"di.¹³⁷

133 Vassâf, s. 77 (GW, I, metin, s. 154-5, trc., s. 147-8). Kiş ve Nahşeb sadece JT, II, s. 1098-1100'deki (DzhT, III, s. 140-2; CC, s. 380-1) versiyonda zikredilir.

134 Vassâf, s. 78, II. 10-13 (GW, I, metin, s. 156, trc., s. 148): 694 şeklinde verilen hatalı tarih Arapça-Farsça yazıdaki *seb'in* (70) ile *tis'in* (90) kelimelerinin yazılışındaki karışıklıktan kaynaklanmaktadır. JT, II, s. 1100'ün dediğine göre (DzhT, III, s. 142; CC, s. 381) Çübey ve Kaban bölgeyi üç yıl boyunca tahrip etmişlerdir. Bölgenin toplamda yedi yıl metruk kaldığı teyit edilmektedir.

135 TR, I (metin), s. 106, II (trc.), s. 85. "Çete" kelimesinin varsayılan anlamı için bkz. TMEN, III, s. 55-6 (no. 1071) ve Kazak kelimesiyle kıyası için bkz. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 215 (= *Sochineniia*, V, s. 170); Peter B. Golden, 'Migrations, ethnogenesis', CHIA, s. 117. Ancak Martine, 'Some notes on the İl-xânid army', s. 232'de bu kelimeyi Moğolca bir kök olan ve "fakir," "yoksul" anlamına gelen *yada-* (*dzada-*) ile ilişkilendirir. Bununla ilişkili *kazaklık* kelimesi için özellikle bkz. Maria E. Subtelny, *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Leiden and Boston, MA, 2007), s. 29-30 ve n. 73; Yuri Bregel, 'Uzbeks, Qazaqs and Turkmens', CHIA, s. 225, n. 15 ve 16.

136 JQ, Arapça metin, s. cxiii ancak JTA'YH kelimesini JBA'YH olarak okunmuştur ve hatalı bir şekilde "[vergi] toplayıcı" olarak tercüme edilmiştir (Ruşça trc., s. 143); krş. metin, *Turkestani* içinde, I, s. 146. Bu, çete kelimesinin bilinen en eski kullanımıdır. Ancak Michele Bernardini, *Mémoire et propagande à l'époque timouride* (Paris, 2008), s. 61'de bunun Moğol askerleri için kullanıldığını daha sonra yapılan bir uygulama olduğunu düşünmektedir.

137 NQ, ed. Le Strange, I (metin), s. 262, II (trc.), s. 255.

Dua ile Çapar destekçileri arasında Orta Asya'da 705'te (1305–1306) yaşanan çatışma oldukça şiddetlidir. Kaynaklarımızda genellikle göçebe orduların yağma ve katliamları zikredilir. Tabii ki bu eylemler bir bölgenin ekonomik refahı üzerinde bizzat vahim sonuçlar doğurmuştur. Fakat zaman zaman yerleşik bir halka yapılan bu ölçsüz saldırılar kısa bir özet olarak geçirilir. Örneğin 705'te (1305–1306) Çapar'ın kardeşi Şah Oğul karşısında zafer kazanan ve Çağatay'ın soyundan gelen Yesavur tarafından komuta edilen Dua destekçileri Talas, Yangı, Kencek ve Çiğil mevkillerini yerle bir ederek yerel halka işkence etmiş, hayvanları önlerine katmış ve yanlarında götüremedikleri her şeyi ateşe vermişlerdi.¹³⁸ Vassâf'ın kaydettiğine göre Türkistan ve Maverâünnehir'in tamamı hanedan üyeleri arasındaki savaşlar, askerlerin toplanmaları ve sevk edilmeleri ve meskun mahallerin tahrip edilmesi sebebiyle viraneye dönmüştü. Tüccarlar seyahat etmeyi bırakmış, ağır erzak talepleri ve buğday vergileri muhtarların ve çiftçilerin belini bükmüş, halkın çoğu göç etmek zorunda kalmıştı.¹³⁹

Bir tarafta Esen Boğa ile Köpek'in bulunduğu, diğer tarafta akrabaları Yesavur'un olduğu çatışma patlak verdiğinde, Maverâünnehir bir kez daha yağmaya maruz kaldı. 713–714(1314) öncesinde Yesavur'un İlhan Oycayto'ya teslim olmasından önce, askerleri Semerkant, Sağrec, Kiş, Nahşeb, Kûfin ve diğer şehirleri yağmaladılar. Buhara ve Hocend ise sadece Şeyh Bedreddin Mendânî'nin başarılı siyasetiyle aynı akıbete uğramaktan kurtuldu. Harabeye dönmüş şehirlerin önde gelenleri Hârezm'e kaçmanın yollarını düşünüyorlardı. Fakat Yesavur kuvvetleri çok sayıda kişiyi Ceyhun'u geçmeye zorladı (bu da Kâşânî'nin bu tahribin Yesavur'un haberi olmadan gerçekleştiğine dair görüşünü baltalar). Horasan'da halkın çektiği sıkıntılar önemli bir dereceye ulaşmıştı. Köpek'le devam edegelen çatışma sebebiyle Yesavur, Murğab bölgesindeki ilk üssünden güneye, Herat topraklarına intikal etmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda 100.000 kişi soğuktan ya da açlıktan kırıldı.¹⁴⁰ Yesavur'un göçebe çıkarlarının destekçisi olarak ve yerleşik halkın ihtiyaçlarını umursamaz bir şekilde karakterize edilmesi sürpriz değildir.¹⁴¹

138 Vassâf, s. 517, ll. 1-2 (GW, IV, s. 312). *TU*, s. 37, KNJK yerine hatalı bir şekilde LYÇH geçer (ms. Ayasofya 3109, fo. 18a'da LJH geçer).

139 Vassâf, s. 519, ll. 18-24 (GW, IV, s. 318).

140 *TU*, s. 213 (ms. Ayasofya 3109, fo. 95a'ya göre tashih edilmiştir). Seyfi, s. 643-4. Bkz. Allsen, 'Population movements', s. 135-6. Vassâf, s. 613, ll. 20-23 sadece *yût* (Moğolca *dzud*), yani donmuş ve kalın kar tabakası sebebiyle atlar otlayamadığı zamanlarda hayvanların açlık çekmesinden bahseder: bkz. *TMEN*, IV, s. 209-11 (no. 1911, 'Epizootie, Viehsterben im Winter durch Unzugänglichkeit des Futters').

141 L. V. Stroeieva, 'Bor'ba kochevoi i osedloi znati v chagataiskom gosudarstve v pervoi polovine XIV v.', *Pamiatii akademika Ignatiiia Iulianovicha Krachkovskogo. Sbornik statei* (Leningrad, 1958), s. 206-20.

Hârezm de dönem dönem yıkıma uğrayan bölgeler arasındaydı. Algu, Cuçi'nin soyunun hâkimiyetindeki Maverâünnehir'e 1260'ların başlarında saldırdığında, kuvvetlerinin bir kısmı savaşı Hârezm'e taşıdı.¹⁴² Abaka ordusu 671'de (1273) Maverâünnehir'i işgal ettiğinde, komutanlardan bir kısmı Hârezm'e gönderildi ve Gürgeç'te (Ürgenç), Hiva'da ve Karakaş'ta büyük katliam yaptı (katl-i âmm).¹⁴³ 1 Cemâziyelevvel 715'te (Ağustos 1315) Cuçi'nin ahfadı lehine Çapar'ı terk eden Baba Oğul (Cengiz Han'ın kardeşi Cuçi Kasar'ın soyundan geliyordu), bu defa İlhan Ölceytü saflarına katılmak için Cuçi'nin soyundan gelenleri terk etti. Hârezm Valisi Kutluğ Temür tarafından yapılan saldırıyı püskürten Baba Oğul, bütün eyaleti yerle bir edecek büyük bir sefer düzenledi. Kâşânî'nin tasvirine göre önde gelen şehirlerin çoğu, özellikle Hezâresp, Kât ve Hiva yağmalanmış, korkunç bir katliam yapılmış ve 50.000 kişi esir edilmişti. Her ne kadar Yesavur'un düzenlediği beklenmedik bir saldırıyla esirler Baba Oğul'un elinden kurtulsa da evlerine perişan bir hâlde döndüler. Ölceytü, Özbek'in öfkeli itirazlarına Cuçi Ulusu'ndan gelen heyetin huzurunda Baba'yı infaz ettirerek karşılık verdi. Fakat Baba Oğul kendi izni olmaksızın bu faaliyetlerde bulunduğu için Ölceytü doğal olarak başka bir telafi seçeneği sunmadı.¹⁴⁴

Öldürücü Çatışmanın Etkisi

Olayların devamında, Moğol hiyerarşik katmanları içerisindeki sayısız savaşta yaşanan yıkımlar her yere yayılmıştı. Hasarın büyüklüğünü tespit etmek farklı bir meseledir. Bu çatışmaların ilk fetih seferlerinin sebep olduğu ekonomik istikrarsızlığı ne ölçüde uzattığını belirlemek hayli güçtür. Karşımıza bu konuda sık sık bir genelleştirme çıkmaktadır ve maalesef şüphe uyandırmaktadır. Reşîdüddîn'in anlattığına göre Kaydu isyanı sebebiyle pek çok Moğol ve Tacik öldürülmüş, gelişen bölgeler harabeye dönmüştü.¹⁴⁵ Müellifimiz, saf değiştiren Nevruz'un Kaydu ve Du'a'ya verdiği destek sebebiyle Horasan'a çok fazla zarar verildiğini ve pek çok masum Müslümanın kanına girildiğini düşünüyordu.¹⁴⁶ Fakat İlhanlı veziri Reşîdüddîn'in, Kaydu'nun, Tululuların çıkarları için giriştiği faaliyetlerin olumsuz sonuçlarını (ya da Nevruz'un statüsünü kaybetmesinin ardından, bu noyanın evvelki ihanetinin sonuçlarını) vurgulaması kadar doğal bir şey olamaz. Yeniden inşa faaliyetinin imkânsız hâl gelmesi için

142 *JT*, II, s. 882 (SGK, s. 258; CC, s. 305).

143 Vassâf, s. 77 (GW, I, metin, s. 154, trc., s. 147). *JT*, Hârezm'deki harekâtlardan bahsetmez.

144 *TU*, s. 173-4, s. 176.

145 *JT*, I, s. 625-6 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 19; SGK, s. 23; CC, s. 217).

146 *JT*, I, s. 757 (SGK, s. 141; CC, s. 262).

bir şehrin veya bir bölgenin kaç defa yağmalanıp yıkılması gerekir?¹⁴⁷ Hata arayan bir şüpheciliği bastırmak hiç de kolay değildir.

Moğol hükümdarlarının komşularına ve rakiplerine yönelik saldırılarında bahsi geçen rakamlar, tahrip kapasitesinin yetersiz bir ölçümünü temsil eder. Bu rakamlar genelde şüphe uyandıracak kadar yüksektir ve şüphesiz belirli bir seferdeki ordunun sayısından ziyade, bir hükümdarın elinin altında hazır bulunan toplam gücü temsil eder. Dolayısıyla Marco Polo'nun kitabının bir versiyonuna göre Hülegü ve Berke, 1262'de her birinin emrinde 300.000 asker olduğu hâlde savaşmıştı. Bu rakam bize, Reşidüddin'in Ayn Calut'la ilgili destansı anlatısını hatırlatır. Burada Ketboğa kendisini esir alan Memlûklara Hülegü'nün 300.000 süvarisinin bulunduğunu ve kendisinin onun nazarında bir kıymeti olmadığını anlatır.¹⁴⁸ Aynı şekilde Ömerî de bize İlhanlıların en parlak dönemlerinde otuz tümeni savaş meydanına çıkarabileceğini ifade eder.¹⁴⁹ Bu çekinceyi, Altın Orda ordularıyla alakalı bize gelen rakamlar konusunda da sürdürmek gerekir.¹⁵⁰ Bu rakamlardan elde edebileceğimiz tek işe yarar bilgi, Cuçi Ulusu'nun, komşularından daha fazla insan gücüne sahip olduğudur. Aslında Ömerî, Altın Orda kuvvetlerinin Çağatay neslinin ordularını sayıca epey aştığını teyit eder. Öte yandan Korykoslu Hayton, Çapar ve Tokta'ya sırasıyla 400.000 ve 600.000 asker sayısı atfeder.¹⁵¹ Tüm bu sayı-

147 Akıllara Frizyalıların ticaret merkezi Dorestad gelmektedir. Bir Karolenj gözlemciye göre Vikingler 834'te buradaki "her şeyi yakmışlardı," 835'te şehri harabeye çevirmişler ve vahşice yağmalamışlar, 836'da yıkmışlardı. Tüm ciddiyetiyle bize bildirdiğine göre 837'de öfkeyle şehrin üzerine üşüşüp vergiye bağlamışlardı: *The Annals of St-Bertin*, tr. Janet L. Nelson (Manchester and New York, 1991), s. 30, 33, 35, 37. Bkz. Else Roesdahl, *Viking Age Denmark*, tr. Susan Margeson ve Kirsten Williams (Londra, 1982), s. 210. Fakat Moğol askerlerinin sayısı IX. yüzyıldaki Vikinglerden oldukça fazlaydı ve yağmaladıkları şehirler de Dorestad'tan çok daha kalabalıktı.

148 Marco Polo, çev. Ricci, s. 394/çev. Latham, s. 310 (Ménard edisyonunda bulunmaz) ancak Berke'nin aşağıda 350.000 askerinin olduğu söylenmiştir (çev. Ricci, s. 395, 396/çev. Latham, s. 311). *JT*, II, s. 1032 (*DzhT*, III, s. 75; *CC*, s. 359).

149 *MA*, III, s. 139 (Lech, Arapça metin, s. 94, Almanca trc., s. 154).

150 Tokta 698'de (1298-1299) Nogay'la yaptığı savaş için Dinyeper'de yaklaşık otuz tümen topladı ve bir sonraki yıl bu sayı altmış tümene çıkacaktır: *JT*, I, s. 745-6 (*SGK*, s. 127-8; *CC*, s. 257-8). İlk karşılaşmada Nogay kuvvetleri 200.000 olarak verildi: *ZF*, s. 322; Nüveyri, XXVII, s. 370 (= *SMIZO*, I, Arapça metin, s. 88, s. 137, Rusça trc. s. 111, s. 159, sırayla). Otuz yıl sonra Avrupalı bir gözlemci Özbek kuvvetlerinin sayısını 707.000 atlı olarak verecekti: *De statu, conditione ac regimine magni canis* [yaklaşık: 1340], eds. Christine Gadrat, 'De statu, conditione ac regimine magni canis: l'original latin du «Livre de l'estat du grant can» et la question de l'auteur', *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* 165 (2007), s. 366; XIV. yüzyıl Fransızca versiyon, eds. M. Jacquet, 'Le Livre du Grant Caan, extrait d'un manuscrit de la Bibliothèque du Roi', *JA* 6 (1830), s. 59-606 ve trc. Sir Henry Yule, *Cathay and the Way Thither içinde*, new edn. By Henri Cordier (Londra, 1913-16), III, s. 90.

151 *MA*, III, s. 99 (Lech, Arapça metin, s. 39, Almanca trc., s. 117). Hayton, Fransızca metin, s. 214, 215, Latince trc., s. 335. Bu ve diğer rakamlar için bkz. Biran, *Qaidu*, s. 85-6. Spuler, *Goldene Horde*, s. 376, Altın Orda ordusunun sayısını azami 60.000 olarak verir ki zannımca düşük bir rakamdır.

lar, Ömerî'nin bilgi kaynaklarından birisinin inanılmaz iddiası yanında sönük kalır. Bu iddiaya göre Tokta, Esen Boğa'ya karşı sefere çıkacağında her on erkekten birini askere almış ve böylece 250.000 kişilik bir ordu teşkil etmişti.¹⁵² Bu rakamın içerisinde tâbilerin gönderdikleri takviye kuvvetlerin olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak kesin olan şey, Rus askerlerinin bu seferde Tokta'ya eşlik ettiğiydi.¹⁵³

Orta Asya'daki Moğollar konusunda elimizdeki rakamlar daha mütevazı ve dolayısıyla daha muhtemel sayılardır. Barak'ın Horasan'a 668(1270) yılında 150.000 askerle, Dua'nın 695'te (1295) 100.000 askerle girdiği, Sarban ve müttetiklerinin yedi yıl sonra Tûs'a 50.000 askerle intikal ettiği, Köpek ve Çağatay neslinden gelenlerin 719'da (1313) Horasan'ı işgal ettiği ordunun muhtelif kaynaklarda 40.000, 50.000 ya da 60.000 atlıya sahip olduğu (ancak bir yerde Seyfi 56.000 gibi daha spesifik bir rakam vermiştir) ve Çapar'ın bertaraf edilmeden önce sözde Yuan ordusuyla karşılaşmayı planladığında yirmi tümenin başında olduğu söylenmiştir (bu rakama kuşkusuz müttetiki olduğu farz edilen Dua'nın askerleri de dâhildi).¹⁵⁴ Görünen o ki yukarıda zikredilen rakamlar ilk başta tümen olarak verilmekteydi. Daha önce de geçtiği gibi bir tümen 10.000 askerden müteşekkildi. Bu rakamlar, askerî seferler neticesinde sürekli azalmaktaydı.¹⁵⁵

Şehirlerin terk edildiği durumlarla alakalı çok fazla belirsizlik vardır. XVII. yüzyıl başlarında Balasagun'un Cengiz Han'dan hemen sonra kumla örtüldüğüne inanılmaktadır.¹⁵⁶ Hamdullah Müstevfi'nin bu şehirle alakalı diyecek bir şeyinin olmaması ve bölgenin sakinlerini kendi zamanında çoğunlukla göçebeler olarak nitelemesi,¹⁵⁷ buranın Hülegü'nün geçişinden önce temizlenen yerlerden biri olduğu anlamına gelebilir (ikinci bölümdeki ilgili kısımla karşılaştırınız). Ancak Reşîdüddîn kendi zamanında Kaydu'nun gömüldüğü İli ve Çu nehirleri arasında kalan bölgede

152 MA, III, s. 126-7 (Lech, Arapça metin, 79, Almanca trc., s. 144-5). Aynı istatistik için bkz. Alemüddîn el-Kasım bin Muhammed el-Birzâlî, *el-Muktefâ li târihi's-şeyh Şihâbüddîn Ebû Şâme*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Saydâ, 1427/2006), IV, s. 93 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 173, Rusça trc., s. 174).

153 JT, I, s. 747 (SGK, s. 129; CC, s. 258); ayrıca bkz. I, s. 606 (CC, s. 211), ve SP, fo. 107b (her ikisi de Macarları ilave eder); Cuçi Ulusu'nun ordularının etnik teşekkülü için Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 207-9.

154 Barak ve Dua için: Seyfi, s. 313, 402 (Biran'ın *Qaidu*, s. 85'te de belirttiği gibi Dua ordusunda Kaydu'nun da askerleri vardı). Sarban için: TU, s. 18. Köpek için: aynı eser, s. 164, 209; Seyfi, s. 630, 633 (yedi birim, her birisinde 8000 asker mevcut); Katö, 'Kebek and Yasawr', s. 105. Çapar için: TU, s. 37.

155 Bkz. Morgan, 'Mongol armies in Persia', s. 88-91; ayrıca yorumları için bkz. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 193-4, 198, 206-7, buralarda Mengü iktidarındaki sayılar ele alınmaktadır.

156 Goriatcheva, 'À propos de deux capitales', s. 97 (aktardığı kaynak: Mahmûd Vâlî).

157 NQ, eds. Le Strange, I (metin), s. 256, II (trc.), s. 249. Şebânkâreî s. 231'de burayı Almalık'la karıştırmıştır.

pek çok köyün bulunduğunu ifade ediyordu. Bu kayıt, 1300'lerde tarımın hâlen gelişme aşamasında olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵⁸ Görgü şahidi olduğu farz edilen Müslüman seyyahlar da bize sınırlı ölçüde bilgi sağlamaktadırlar. İbn Battuta, Semerkant ve Buhara'nın büyük kısmının harabe olduğunu anlatır. Buralarda büyük ölçekli yıkımlar gözlemler ve bunu, bir asır önceki Cengiz Han kuvvetlerine atfeder.¹⁵⁹ İnsan bu yıkımın aslında daha yakın zamanlı mücadelenin bir sonucu olup olmadığını merak ediyor. Her hâlükârda (Timurlu yazar Şerefüddîn Ali Yezdî'ye göre) İbn Battuta'nın Belh'i, Çağatay Hanı Köpek şehri restore ettiği hâlde¹⁶⁰ harap hâlde tasvir etmesi, kendisinin seyahatnamesiyle alakalı şüpheleri daha da arttırmaktadır.¹⁶¹

İbn Fazlullah Ömerî, büyük ihtimalle 1330'larda elde ettiği bilgiye dayanarak, bu viraneliğin bir başka resmini çizer:

[Türkistan'a ait] kırsal kesimlerden geçen ve köylerini gezen birinin bana anlattığına göre yerleşim yerlerinden geriye sadece konumlarına dair izler ve perişan yıkıntılar kalmıştı. Uzakta, etkileyici binaları ve yemyeşil çevresi olan bir yerleşim yeri görürsünüz ve orada samimi insanlar bulacağınızı ümit edersiniz. Fakat oraya vardığınızda bu binaların boş olduğunu ve orada sadece çadırlarda yaşayan çobanların bulunduğunu görürsünüz. Ne ekim vardır ne de toprağı sürme... Etrafta yeşillik namına sadece Allah'ın yarattığı otlaklar bulunur. Bitki örtüsü bozuktur. Ne bir rençber toprağa tohum atmıştır ne de bir çiftçi ekin ekmıştır.¹⁶²

Böylesi izlenimler değerlendirmeyi güç hâle getirmektedir. Acaba Ömerî'nin bilgi aldığı kişi Türkistan'ın neresini gördü? Bu viranelik, Çapar dönemindeki çatışmaların doğrudan bir sonucu muydu yoksa Kubilay ile Kaydu arasındaki savaşın neticesi miydi? Ya da yıllar önce tarım alanlarının otlaklara çevrilmesinden kalma bir durum muydu? Cevap oldukça basit; hiçbir zaman bilemeyeceğiz.

158 *JT*, I, s. 630 (SGK'da geçmez; CC, s. 219).

159 Semerkant için: IB, III, s. 52 (çev. Gibb, s. 567). Buhara için: IB, III, s. 22 (çev. Gibb, s. 550). Belh için: IB, III, s. 58-9, s. 63 (çev. Gibb, s. 571, 574). Fakat kendisinin Merv'in harabe olduğuna dair iddiası (aslında burayı hiç ziyaret etmemiştir), IB, III, s. 63 (çev. Gibb, s. 574), *NQ*, eds. Debîr-Siyâki, s. 193/ed. Le Strange, I (metin), s. 157, II (trc.), s. 154 tarafından teyit edilmektedir. Hâfız-ı Ebrû'ya göre Merv, Timurlu Şahruh 812'de 1410 buranın yeniden iskân edilmesini emredene kadar harabe hâldeydi: Cuğrâfiyye, eds. Krawulsky, I (metin), s. 60/ed. Verhrâm, s. 39.

160 Yezdî, *ZN*, eds. Urunbaev, fo. 80a, ll. 12-13: Yezdî de buranın virane vaziyetini Cengiz Han zamanından kalmakla niteler.

161 Bu konuda bkz. A. Mahdi Husain, *The Rehla of Ibn Battûta* (Baroda, 1953), n. 5 s. 1-2.

162 *MA*, III, s. 115 (Lech, Arapça metin, s. 62; krş. Almanca trc., s. 133). Barthold, *Four Studies*, I, s. 132, n. 2 ve *Zwölf Vorlesungen*, s. 202 (= *Sochinenii*, II, 1. Kısım, s. 74-5, n. 63, ve V, s. 161, sırasıyla), bu tasvirin XIV. yüzyıl başındaki olayların anlatımını yansıttığını öne sürmektedir.

Göçebe Hanlar, Bu Hanların Orduları ve Yerleşik Tebaaları

Önceki kısımda Moğol hanedan üyelerinin tebaalarına ve düşmanlarının topraklarına nasıl muamelede bulundukları ele alındı. Şimdiyse kendi halklarına karşı benimsedikleri politikaları ele alacağız. İlk başta bu politikaların daha itidalli olduğunu düşünebiliriz. İki önemli yerleşik kültür, Yuan Çin'i ve İlhanlı İran'ında konuşlanmış iki Moğol iktidarıyla bozkır göçebe ekonomisinin nüfuzu altındaki bölgeler arasında, sosyal ve ekonomik koşullarda kuşkusuz kayda değer ölçüde farklılıklar vardı. Ancak özellikle iki meselede şerh düşmek gerekir. Öncelikle, Moğol dünyasında Cengizli hükümdarları ve orduları göçebe hayat tarzlarını XIV. yüzyıla kadar pekâlâ sürdürdüler. Ayrıca tarım bölgelerindeki yıkımın tek faili işgalci ordular değildi. İlhanlar bizzat geleneksel mevsim göçlerine bağlılardı. Charles Melville'in de gösterdiği gibi Ölceytü dönemi-ne kadar yaylaklar ve kışlaklar arasındaki gidip gelmeler devam etti.¹⁶³ İkinci olarak, pek çok durumda topraklarının çoğu bozkır araziden oluşan Moğol hükümdarlar, medeni kültüre karşı hiçbir zaman düşmanca tavır sergilemediler.

Göçebe atlı kuvvetlerinin ihtiyaçları ve istekleri, kesinlikle tarım toplumlarının çıkarlarıyla çatışıyordu.¹⁶⁴ 1264 baharında Almalık'ta konuşlanmış Arık Böke askerleri, hayvanlarını arpa yerine buğdayla beslemek zorunda kaldılar. Dolayısıyla Almalık halkından pek çok kişi açlıktan öldü.¹⁶⁵ Reşîdüddîn'in aktardığına göre Mübârek Şah'ın Çağatay Ulusu üzerindeki kısa süreli hükümrânlığı sırasında ordu, halkı yağmalamaya ve taciz etmeye devam etti. Ancak kendisi de bir Müslüman olan han, söylenenlere göre onların köylülere zulmetmesini engellemişti.¹⁶⁶ Halefi Barak iki defa Maverâünnehir'i yağmalamaya niyetlense de ilkinde Kaydu tarafından engellendi, ikincisinde de Mesud Beg tarafından vazgeçirildi.¹⁶⁷ Yine de Horasan işgali için hazırlık mahiyetinde atlarını şişmanlatmak amacıyla arpayla beraber buğday da toplayarak ciddi bir kıtlığa sebep oldu.¹⁶⁸

İran'da ilhanların kendi kuvvetleri belki de düşmanı geri püskürtmek saikiyle, yerleşik topraklara hasar verdiler. Tevekkülü İbn Bezzâz'ın *Safvetü's-safâ'*'sındaki anekdotlar (Şeyh Şefiüddîn Erdebîlî'nin hayat hikâyesi bağlamında) asker sevkîyatının tarım arazilerine ve köylülere verdiği

163 Charles Melville, 'The itineraries of Sultan Öljeitü, 1304-16', *Iran* 28 (1990), s. 55-70.

164 Görüşleri için bkz. Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 491-2 ve Lambton, *Continuity and Change*, s. 173-84 ve birçok yerde.

165 *JT*, II, s. 884 (SGK, s. 260; CC, s. 305).

166 *JT*, I, s. 769 (SGK, s. 151; CC, s. 267).

167 *JT*, II, s. 1066, s. 1069-70 (*DzhT*, III, s. 108-9, s. 111; CC, s. 370, s. 371).

168 Vassâf, s. 71, l. 6 (GW, I, metin, s. 141, trc., s. 134); Biran, *Qaidu*, s. 30.

zarara şahitlik ediyordu.¹⁶⁹ Barak'la savaşmak için Azerbaycan'dan Horasan'a yapılan uzun yolculukta Abaka'nın askerlerine tek bir buğday sapına dahi zarar vermelerini yasaklaması, Reşîdüddîn için önemli olsa gerektir. Ayrıca askerlerin dönüş yolunda da tek bir canlıya zarar vermemeleri de müellifimiz için kayda değer bir durumdu. Ancak Mısırlı müellifler (bunların da bu bağlamda tarafsız olduğu düşünülmemelidir) bu süvari birliklerinin hayvanlarını ekili alanlarda otlattıkları konusunda ısrarcıydı.¹⁷⁰ İlhanın askerleri asi tebaaya karşı düzenledikleri cezalandırıcı seferlerde bunları köle olarak götürüyorlardı. Örneğin 1280'lerin başında Anadolu'nun Konya şehrindeki Türkmen gruplar bu şekilde esir olarak götürülmüştü. Anonim bir yazara göre o tarihten itibaren Konya, yıllar boyunca neredeyse metruk kaldı (*hemçonîn harâb*).¹⁷¹ Horasan valisiyken asi Nevruz'a karşı düzenlediği harekâtlar esnasında Gazan, Reşîdüddîn'e göre askerlerinin hayvanlarını tarlalara ve meyve bahçelerine salmalarını, tahılları tüketmelerini ya da köylüye şiddet göstermelerini yasakladı.¹⁷² Bu bilgiler (ister gerçek olsun ister sahte) böylesi suistimallerin yaygın olduğunu gösterir. Moğol askerlerine *iktâ* (toprak verme) tahsis edilmesini emretmesi, askerlerin sefer esnasında şehirlere zarar verme alışkanlıklarına işaret eder.¹⁷³

İlhanın yerleşik tebaasıyla fetih esnasında Moğolların getirdiği göçebe gruplar arasında da periyodik çatışmalar yaşanıyordu. Bu kategoride Hülegü döneminden, hatta daha öncesinden itibaren muhtelif bölgelere yerleştirilen *tamma* kuvvetleri vardı. Bunlar uzun vadeli kullanım sebebiyle otlaklar üzerinde fiilen hak sahibi oluyorlardı. XIV. yüzyıl itibarıyla bu bölgesel Moğol ordularının bir kısmı, yapay boy oluşumlarına girdi. Bu yapay boylar isimlerini ilk komutanlarından alıyorlardı (tıpkı Cuçi'nin ailesine bağlı askerlerden geriye kalanların, daha erken bir dönemde Doğu İran'da Negüderlileri tesis edecek şekilde bir araya gelmeleri gibi). Örneğin Fars ve Kirman'da Cürmaîler'in çekirdeğini Cürma adlı bir komutanın emrindeki askerler teşkil ediyordu; Celâyirli Ugan komutasında Kirman cephesinde bulunan bin kişilik birliğin daha sonra Ugânîlere dönüşmesi, bu şekilde bir oluşumun sonucuydu.¹⁷⁴ Yerel köy halkıyla birbirine

169 İbn Bezzâz, *Safoetü's-safâ*, eds. Gulam Rıza Tabâtabâ'î Mecd, 2nd. edn., (Tahran, 1376 şm./1997), s. 1024, s. 1028; B. Nikitine, 'Essai d'analyse du Şafvat-uş-Şafâ', JA 245 (1957), s. 391-2. Diğer örnekler için (bunların bir kısmı İlhanlı sonrası döneme aittir), bkz. Gronke, *Derwische*, s. 62-3, 66-7.

170 JT, II, s. 1078, 1097 (DzhT, III, s. 120, 138; CC, s. 374, 380). Krş. DMZ, II, s. 434, 435 (= MZDMZ, XVIII, s. 64); ID, VIII, s. 148; IAF, I. Kısım, s. 521; Biran, 'Battle of Herat', s. 191.

171 *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatuli*, ed. Nâdire Celâlî (Tahran, 1377 şm./1999), s. 108.

172 JT, II, s. 1224 (DzhT, III, s. 266; trc. CC içinde, s. 422, değiştirilmiş).

173 JT, II, s. 1477 (DzhT, III, s. 509; CC, s. 511).

174 Cürma: ya Çormagun ile gelen Sönitli komutandır ve kendisi hakkında bkz. JT, I, s. 74 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 155; CC, s. 31, 'Chorma'), ya da Tatar boyundan bir adaşdır,

karişan Cürmaîler 677'deki (1378–1379) Negüderli saldırısıyla yakalanıp köleleştirilmelerine ve Ugânîlerle birlikte -bir süreliğine 700'deki (1301) Çağatay istilasına karşı cesur bir savunma yapsalar da-¹⁷⁵ bu göçebe askerlerle yerleşik halk arasındaki sürtüşme çoktan başlamıştı. Yerel bir yazar, Ugânîlerin 1280'lerde "sıcak ve soğuk bölgelerin" halklarına karşı işlediği cürümlerden bahseder. Bu tarihçiye göre yeni Muzafferî hükümdarlardan bunların tahribatını kontrol etmeleri istendiğinde, bunlar ve Cürmaîler İlhanlı sonrası dönemde bile Kirman'a musallat olmaya devam ettiler.¹⁷⁶ Bir XV. yüzyıl şairi de Horasan'da Ca'ûn-i Kurbân Moğollarının saldırılarına maruz kalan Ebîvard halkının ağıtlarını kaydetti.¹⁷⁷

İran'daki tarım arazilerine yapılan tahribatın sorumluluğu da aynı zamanda teknik olarak ilhanlara bağlı olan ve dışarıdan gelen göçebe gruplara aitti. Vassâf, 677–678'de (1278–1279) Horasan'da Abaka'ya teslim olup onun hizmetine giren Karaunaslı/Negüderli çeteleri "insandan ziyade şeytana benzerler, Moğolların en yüzszüleridir" şeklinde niteler ve yağmanın bunların âdeti olduğunu söyler. Bu ilhanlı, Karaunaslar, Tegüder Ahmed ve Argun arasındaki iç savaşta Dâmğân bölgesini harap ederek kaos çıkarttı ve yine Argun iktidarının sonlarına doğru yaşanan kargaşada da payı vardı.¹⁷⁸ Danişmend Bahadır liderliğindeki bir grup 689(1290) yılında Cüveyn bölgesini yerle bir etti.¹⁷⁹ 698'de (1299) bir diğer Karaunas birliği, Boğa adlı liderlerinin komutasında Târum yakınlarındaki üslerini terk ettiler ve Negüderlilere katılmak için doğuya ilerlediler. Bu esnada Yezd ve Kirman sınırlarını talan ettiler.¹⁸⁰

JT, I, s. 88 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 191; *CC*, s. 35, 'Joma'); sonraki sayfalarda Farsça metnin editörleri *JWRMH* şeklindeki okunuşu tercih etmişlerdir. Ugan için: *JT*, I, s. 71 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 145; *CC*, s. 29).

175 1278-9 yılı için: Vassâf, s. 202, II. 11-12 (*GW*, II, s. 127, ismi içermez); aktaran: Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 83. 1301 yılı için: Vassâf, s. 368, I. 13-369, I. 8; Ugâniyân ismi hatalı bir şekilde Afgâniyân diye okunmuştur, *GW*, III, s. 263-5 ('Afgâhanen und Dschurmanen'), bu yanlış yönlendirmeyi yapan: Martinez, 'Some notes on the İl-xânid army', s. 220-1.

176 Kirmânî, *Sımtu'l-ulâ*, s. 58. Muînüddîn Yezdî, *Mevâhib-i İlâhî der Târih-i âl-i Muzaffer*, ed. Said Nefisî (Tahrân, 1326 şm./1947), s. 171 ve devamı, aktaran: Lambton, *Continuity and Change*, s. 18; Mahmûd Kütübî, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, eds. Abdülhüseyn Nevâî (Tahrân, 1335 şm./1956), s. 27-8. Bkz. A. K. S. Lambton, 'Kirmân', *El2*, V, s. 163; Aigle, *Fârs*, s. 186-9.

177 Devlet Şâh, alıntıl原因 Aubin, 'Le quriltai de Sultân-Maydân', s. 184.

178 Vassâf, s. 118, II. 16-17, nesnâs-sıfat ve na-nâs ve der miyân-ı muğul ez işân bibâkter ne bâşed (*GW*, I, metin, s. 239; krş. trc., s. 223); ayrıca bkz. s. 136, I. 3, şeyâtîn (*GW*, I, metin, s. 277, trc., s. 259). Bunların tahripleri için bkz. *JT*, II, s. 1137, 1147 (*DzhT*, III, s. 181-2, 193; *CC*, s. 393, 396). Shimo, 'Qarâünâs', s. 144-8'de anlatıldığına göre Dâmğân'ın yerle bir edilmesi, Hindu Noyan komutasında Bâdgis'te bulunan bir Karaunas grubunun işiydi, bu konuda krş. Vassâf, s. 129, II. 6-8 (*GW*, I, metin, s. 264, trc., s. 245).

179 *JT*, II, s. 1225 (*DzhT*, III, s. 267; *CC*, s. 423).

180 *JT*, II, s. 1288 (*DzhT*, III, s. 330; *CC*, s. 449).

Diğer göçebe grupları, taze otlaklar arayan firari Cengizlilere eşlik edip onlara takviye kuvvetler olarak hizmet ediyorlardı. Çapar'ın Dua tarafından mağlup edilmesinin ardından, daha önce de gördüğümüz gibi bazı hanedan üyeleri Orta Asya'yı terk ettiler. Diğerleri de İlhan Ölceytü topraklarına iltica etti. Bu gruplardan ilki 30.000 kişiden oluşmaktaydı ve başlarında Çapar'ın kardeşi Sarban, Arık Böke'nin torunu Mingkan ve Cuçi Kasar'ın soyundan gelen Temür vardı. Bunlar 706 başlarında (1306 yazında) hep beraber Horasan'a girdiler.¹⁸¹ Daha sonra, 708(1308) yazında, Çağatay'ın soyundan gelen Zülkarneyn de ilhandan yeni yerleşim alanları istemek için Horasan'a girdi.¹⁸² Ardı arkası kesilmeyen bu göçebe akını ve bunların kaynaşmasını kontrol altına almak hayli güçtü. Sarban, Temür ve Zülkarneyn Ceyhun'u geçtikten kısa bir süre sonra öldükleri için, bu bölge ileride yaşayacağı problemlerden şimdilik kurtulmuş görünüyordu. Herat ve Sistân melikleri de dâhil yerel hanedanları kendisine bağlamak, Yesavur'un sorumluluğundaydı. Ögedey'in soyundan gelen bazı kimseler de ona eşlik ediyordu. Bunlar Ölceytü tarafından Horasan'a yerleştirilmişlerdi. Ancak Ebû Saîd'in gençliği sırasında sıkıntı çıkmıştı. Bu mücadele sırasında Horasan ve Mâzenderân önemli ölçüde tahribata maruz kaldı.¹⁸³ Yesavur 720'de (1320) eski düşmanı Köpek tarafından tahttan indirildi. Zira Herat hükümdarı daha önce Köpek'ten yardım istemişti.¹⁸⁴

Moğol devletleriyle alakalı eskiden kalma görüşe düşeceğimiz ikinci şerh şudur: Göçebe hayat tarzının ve geleneklerinin muhalifi olarak gösterilen hanlar dahi, fetih seferlerinin ya da daha yakın zamanlı muharebelerin sebep olduğu tahribatı gidermek için çaba sarf ediyordu. Kaydu'nun 1269'da topladığı kurultayda, Maveraünnehir'in gelişen şehirlerini muhafaza etme lehinde endişeler dile getirilmişti. Zira bu şehirler, zorba Barak'ın tehdidi altında bulunuyordu. Hanedandan gelen kimselerin dağlarda ve düzlüklerde yaşamaları ve şehir merkezlerinden uzak durmaları kararlaştırıldı. Ayrıca ekili arazilerde hayvanlarını otlatmayacaklardı.¹⁸⁵ Barak ve Algu'nun oğullarının sebep olduğu tahribatın sonucunda Maveraünnehir yedi yıl boyunca metruk kaldı. Daha sonra Kaydu'nun emriyle Mesud Beg Semerkant ve Buhara'nın etrafa dağılmış halklarını yeniden bir araya getirdi ve ekonomik faaliyetleri canlandırmak için adımlar attı

181 Vassâf, s. 511-13 (GW, IV, s. 298-303); Müstevfî, ZN, II, s. 1435, II. 18-19 (çev. Ward, III, s. 587-8, hatalı bir şekilde 6.000 rakamını verir). *TU*, s. 54, 82, sadece Sarban ve Temür'den bahseder. Bu ve diğer göçmen hanedan üyeleri için bkz. Kempiners, 'Vaşşâf's Tajziyat al-amşâr', s. 184-6.

182 Vassâf, s. 514-15 (GW, IV, s. 304-8).

183 Herat çevresi için: Seyfî, s. 657-8, 716-17. Mâzenderân için: Seyfî, s. 689-90. Yesavur'un Ögedey soyundan gelen müttefikleri için bkz. Biran, 'Diplomacy and chancellery practices', s. 378, n. 44.

184 Yesavur'un tahttan indirilmesini Seyfî anlatır, s.765-9. Daha fazlası için bkz. Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 437-8.

185 *JT*, II, s. 1069 (*DzhT*, III, s. 110, s. 111; *CC*, s. 370-1).

(yaklaşık: 681/1282).¹⁸⁶ 699'da (1299–1300) (dolayısıyla 1305'teki çatışmalar patlak vermeden önce) eser kaleme alan Vassâf, buranın yeniden gelişen bir bölge olduğunu işitmişti.¹⁸⁷ XV. yüzyıl başlarında eser veren bir yazara göre Dua (muhtemelen Kaydu'dan aldığı destekle), Türkistan ve Fergana'da bir dizi şehirde tadilat faaliyetleri yürüttü. Bunların önde gelenleri arasında Endicân da vardı. Burada, muhtelif etnik grupların her birinin müstakil mahallelerinde serptildiği ticarî bir merkezin geliştiği ima edilmekteydi.¹⁸⁸ Yukarıda da gördüğümüz gibi yıllar sonra Dua'nın oğlu Köpek, Belh'i restore etti. Cengiz Han tarafından harabeye çevrilen eski Tirmiz, 716(1316) itibarıyla yeniden tahkim edildi. Bu tarihte Köpek kuvvetleri burada Yesavur askerlerine karşı direnebildi.¹⁸⁹ 1221'deki Moğol saldırısı sırasında sulama şebekesi hasar gören Hârezm, XIV. yüzyıl itibarıyla yeniden müreffeh bir tarım bölgesi hâline geliyordu. Aşağı Seyhun tarafında bulunan Sıgnâk ve Sevrân da aynı dönemde Orda Ulusu'nun merkezi olarak yeniden canlandı.¹⁹⁰ Cuçî'nin soyundan gelenlerin, pek çok zanaat ve tedarik merkezi kasaba kurduğu da bilinmektedir.¹⁹¹

Hanedan üyelerinin bu hevesleri büyük ölçüde şehirlere ve ticarete yönelikti. Bildiğimize göre en azından İlhanlılarda, ticaret ve zanaata konulan vergiler, arazi vergilerinden daha fazla gelir sağlamaktaydı. Hükümdarlar, aileleri, bürokrasi ve ordunun üst tabakaları bu vergilerle finanse ediliyordu. İmparatorluğun idaresine ait masraflarsa ağırlıklı olarak tarım gelirleriyle karşılanıyordu. Philip Remler'in iddiasına göre bu durum, Gazan hükümlünlüğü öncesinde tarım sektörünün nispeten ihmal edilmesini

186 Bkz. Biran, *Qaidu*, s. 100-3; E. A. Davidovich, *Denezhnoe khoziaistvo srednei Azii posle mongol'skogo zavoevaniia i reforma Mas'ud-Beka (XIII v.)* (Moskova, 1972), 8. Bölüm. Bu tarih, JQ, Arapça metin, s. clxxii (Rusça trc., s. 126)/*Turkestan* I, s. 139'da Dua'nın tahta çıkışı için verilen tarihle çakışmaktadır.

187 Vassâf, s. 78, ll. 13-24 (GW, I, metin, s. 156-7, trc., s. 148-9). Şunun da unutulmaması gerekir ki her ne kadar MA, III, s. 107-13 (Lech, Arapça metin, s. 49-59, Almanca trc., s. 125-31), her iki şehrin gelişen durumundan bahsetse de, bu bilgiler Ömerî'nin *Eşkâ-lü'l-arz* dediği çok daha eski bir coğrafya kitabından gelmektedir.

188 Natanzî, s. 106'da *ihyâ kerd* fiili geçer. Endicân için bkz. NQ, ed. Le Strange, I (metin), s. 246, *âbâdân gerdanidend* ibaresiyle (burada her iki hükümdarın ismi de geçer). Aynı eser, II (trc.), s. 239'da, Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 192, s. 221'de (= *Sochineniia*, V, s. 153, 174) ve Biran, *Qaidu*, s. 104'te (ve ayrıca aynı yazar, 'Rulers and city life', s. 268'de) geçtiği gibi bu iki durumdan hiçbirinde "kurmak" anlamının kastedildiğini düşünmüyorum.

189 TU, s. 217.

190 V. L. Egorov, *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordı v XIII-XIV vv.* (Moskova, 1985), s. 125-7 (Hârezm), s. 129 (Sıgnâk ve Sevrân). Görünüşe göre kendisi Utrâr'ın Orda Ulusu'na ait olduğunu öne sürüyordu. Fakat daha önce de gördüğümüz gibi burası Çağataylıların darphane şehriydi.

191 Allsen, 'Mongols as vectors', s. 144. Don Nehri'nin doğu kıyısındaki yerleşimin (*casale*) sâkinlerini Ruslar teşkil ediyordu ve bunların görevi tüccarların ve elçilerin nehri geçmesini sağlamaktı. WR, s. 64/SF, I, s. 196-7'de (MFW, s. 109) zikredilen bu kasaba, bu şekilde kurulan kasabalardan biri olabilirdi.

ve göçebelerin geçimlerini kırsal kesimlerden sağlamalarına izin verilmesini açıklar.¹⁹² Batıdaki diğer iki hanlık için bu tür bilgilere sahip değiliz. Ancak buralarda da hükümdarlar şehirlerin yakınlarında mevsimlik ikametgâhlarını tesis etmekteydi. Bu ikametgâhlar gelirlerin toplanma merkezi, zanaat üretim alanları ve bazı durumlarda da darphane olarak hizmet veriyordu. Önceki sayfalarda gördüğümüz gibi Kaydu'nun ana ikametgâhı Talas yakınlarındaydı. 696'dan (1296–1297) itibaren aşağı Tuna üzerindeki İsakça şehri (Isaccea, günümüz Romanya'sında) Nogay'ın bozkır toprağındaki önemli bir merkezdi. Burada kendi adına para basılıyordu. Memlûklara müellif Baybars el-Mansûrî burayı konaklama yerlerinden (*menâzil*) biri olarak niteler.¹⁹³ Hatta surlarla çevrili bu merkezlerden bazıları, Moğol kağanları ya da diğer hanedan azaları tarafından inşa edildi. Örneğin aynı isimli nehir üzerinde bulunan Emil, Ögedey tarafından kuruldu.¹⁹⁴ Çağatay Hanı Köpek, Maverâünnehir'deki Nahşeb şehrinde birkaç kilometre mesafede bulunan Karşî'yi inşa etti. Ancak bunu Esen Boğa'nın naibiymiş mi (Nahşeb-Kiş bölgesinin kendisinin yaylağı olduğunu biliyoruz),¹⁹⁵ yoksa kendi iktidarı döneminde mi yapmıştı bilmiyoruz. Bunlar çadır şehirleriydi. İbn Fazlullah Ömerî'nin anlattığına göre Karşî, on yılı aşkın bir süre sonra bile hükümdar ikametgâhı olmaya devam etti. Ancak diğer hanların surlar arkasında yaşamaktan kaçındığını da onayladı.¹⁹⁶ En meşhur örnek, Batu'nun yaklaşık 1250'de Volga Deltası'nda inşa ettirdiği Saray karargâhıydı. Burası bir zamanlar Hazar başkenti olan İtil'e yakındı. Sonraki tarihte bir başka şehir, muhtemelen Özbek tarafından Volga'nın yukarı tarafında kuruldu ve Saray-ı Cedîd (Yeni Saray) olarak anıldı. Ancak bunun Batu'nun kurduğu şehrin bir diğer adı olduğunu iddia edenler de oldu.¹⁹⁷ Göçebe hayatın terkedildiğine dair bir ipucu bile vermeyen bu faaliyetler, en azından şehirde yaşayanların ihtiyaçlarına karşı belirli bir hassasiyet taşımış (hatta zaman zaman bu hassasiyetin gösterilmesini sağlamış) olmalıydı.

Öte yandan ilhanlar, göçebeler üzerinde hüküm sürmenin gereklilikleri konusunda daha fazla duyarsız kalamadılar. Hâlbuki Karadeniz–Hazar bozkırlarında ya da Orta Asya'daki emsalleri bu konuda onlardan daha

192 Remler, 'New light on economic history', s. 172-3.

193 Vászary, *Cumans and Tatars*, s. 90-1. Ayrıca bkz. ZF, s. 355.

194 PC, s. 254, 315 (MM, s. 20 ve s. 59'daki dipnot). Dardess, 'From Mongol empire to Yüan dynasty', s. 120 ve n. 13; surlarla çevrili diğer merkezler için bkz. aynı çalışma, s. 119-20.

195 TU, s. 150.

196 MA, III, s. 107 (Lech, Arapça metin, s. 49, Almanca trc., s. 125). Karşî için bkz. Biran, 'Rulers and city life', s. 271-2.

197 Spuler, *Goldene Horde*, s. 266-9; Egorov, *Istoricheskaia geografia*, s. 112-17. Fakat krş. Morgan, *Mongols*2, s. 125-6, ona göre bu ikisi birbirinin aynıydı. Kaynaklarda Saray-ı Berke adıyla geçen bu şehir neredeyse kesin bir şekilde Batu'nun kurduğu yerle aynıydı.

rahattı. Reşîdüddîn'e göre Gazan, eğer uzun vadede en kârlı yönetim aracı bu olaksa, Moğol ordusuna hükümrانlığındaki çiftçilerin mallarına çökme konusunda hazır olduğunu bildirdi:

Ben Tâzik (yani Tacik: İranlı) köylülerinin (raiyyet) tarafında değilim. Eğer onları yağmalamanın bir faydası olaksa, buna en fazla güç yetirecek olan benim, madem öyle, onları hep beraber soyalım...

Yine de Gazan temkinli olma taraftarıydı. İlk baştaki ifadeleri (şüphesiz Reşîdüddîn'in yönlendirmesiydi) net bir şekilde çıkar toplumuna işaret ederek reformlarını "pazarlamaya" yönelik bir hamleydi. Öte yandan ifade edilen duygular Barak'ı da andırıyordu.¹⁹⁸ Yine de bizi ilgilendiren önemli ayrım, coğrafi değil ekolojiktir. Bu ayrım, kısa vadeli bakış açısının ötesine geçemeyen hükümdarları uzun vadeli menfaatleri gözetenlerden ayırdı. Kısa vadeli düşünen hükümdarlar yerel halktan azami düzeyde faydalanmayı gözetirken, diğer hükümdarlar aynı tebaanın zenginliğini beslemeyi ve böylece bunların potansiyel gelir kaynağı olarak gelişmelerini uzun vadede kendi avantajlarına görüyorlardı. Elde edilecek menfaatin rötarlı gelmesini sağlayan bu uygulama, İslâm'ı benimsemiş hanların işini daha da zorlaştırdı (ya da en azından onlar hakkında kalem oynatan Müslüman müelliflerin işini).

Tıpkı Cengiz Han ordularının Harezmşah Sultanlığı'na ya da daha alt seviyeden Müslüman devletlere yönelik seferlerini anlatan kaynaklar gibi XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyıl başlarındaki Moğol iç çatışmalarını anlatan eserler de mübalağaya ve spesifik olanı göz ardı etmeye meyillidirler. Yine de bu iki kaynak grubu arasında kayda değer bir fark mevcuttur. İlhanlıların 671'de (1273) Hârezm'e saldırdıklarında olduğu gibi (Şunu da ifade edebiliriz: Bir yönetimin askerlerinin icraatı, yerleşik kültür için daha büyük bir sempati duyulmasını sağlıyordu) bu kaynaklar bütün şehir halkına yönelik geniş çaplı bir katliamdan çok nadir bahseder. Genel olarak verilen zarar ve sonuçları, Orta Çağ savaşları açısından normal kabul edilecek düzeydedir.¹⁹⁹ Çiftçi ve şehirli toplumlara verilen zararın, Selçuklu ve Harezmşah dönemlerinde bu toplumlara verilen zarardan daha fazla olup olmadığını bilmemize imkân yoktur. Bozkır göçebe akınının, XII. yüzyıl sonlarına doğru Sultan Sencer'in İmparatorluğu'nun yıkılması esnasında ya da bundan yıllar sonra Oğuzların sebep

198 *JT*, II, s. 1443 (*DzhT*, III, s. 478; *CC*, s. 499). Şahsen Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 494'teki tercümeyi tercih ettim; ayrıca bkz. I. P. Petrushevskii, *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII-XIV vekov* (Moskova ve Leningrad, 1960), s. 56-7.

199 Biran, *Qaidu*, s. 89, Kaydu'nun Orta Asya'daki savaşlarıyla ilişkili olarak bu sonuca varmıştır.

olduğundan daha büyük bir tehciye yol açıp açmadığını da değeriendir-
memiz mümkün değildir.²⁰⁰ Bir nebze kesin bir yargıyla en fazla şunu di-
yebiliriz: Bu çatışmalar, bazı Moğol hükümdarları ve vezirlerinin ilk fetih
hareketi akabinde üstlendikleri yeniden imar faaliyetlerini engellemiş ya
da tersine çevirmiştir.

200 Bkz. A. K. S. Lambton, 'Aspects of Saljûq-Ghuzz settlement in Persia', D. S. Richards
(ed.), *Islamic Civilisation 950-1150* (Oxford, 1973), s. 105-25: Oğuzların sebep olduğu fe-
laket şüphesiz Kirman üzerinde zararlı etkilere sahip olsa da Lambton başka yerdeki
bir ekonomi için doğuracağı faydalı sonuçlara işaret etmektedir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MOĞOL BARIŞI (PAX MONGOLICA) VE KITALARARASI HAREKETLİLİK

Barış (Pax): Görüntü, Gerçeklik ve İpek Yolları

Moğollar Asya'nın merkezi yerleşik bölgelerinin yanı sıra uç kısımlarını da egemenlikleri altına almışlardı. Bu durumun iki gelişmeye sebebiyet verdiği, artık yaygın bir kanaat hâline geldi: (1) çoklu vergilerle diğer müeyyidelerin kaldırılması ve rakip simsarların elimine edilmesi yoluyla bölgelerarası ticarete büyüme; (2) yoğun bir şekilde, daha önce görülmemiş bir ölçekte Asya'nın uzak bölgeleri arasında (Asya ile Avrupa arasında) kültürler arası temas. Moğol fetihlerinin doğurduğu koşullar genellikle "Moğol Barışı (Pax Mongolica)" başlığı altında toplandı. Kıymetli mallar taşıyan bir seyyahın çok geniş mesafeleri herhangi bir sıkıntıya maruz kalmadan kat ettiğine dair dillere pelesenk olmuş ifade, hükümdarın başarısından ziyade şairin zihninin bir ürünüydü. Moğolları konu alan literatürden bahsetmek için ısrarla kullanılan *Pax Mongolica* kavramı, bu efsanevi durumun yankılarını taşır. Bu kavram doğal olarak çok daha eski bir kavram olan Pax Romana'dan (Roma Barışı) alınmıştır ancak göz ardı edilen bir husus vardır. Şöyle ki bu kavram, Romalıların yedikleri haltları parlatmalarını alaycı bir şekilde eleştirmek için icat edilmiştir. Romalıların bu faaliyetlerini Tacitus, Kaledonyalı bir lidere atfediyordu: "İssız bir ortam yaratıp buna da barış derler."¹ Yedinci bölümün, bu kitapta ele alınan zaman dilimi içerisinde bir barışın (Pax) mevcudiyetini sorgulamaya imkân vereceğini umuyoruz. Nicola Di Cosmo'nun da belirttiği gibi *Pax Mongolica*, *Pax Romana* kadar yerli yerinde değildir. Zira 1260'ların başından itibaren Cengiz İmparatorluğu üniter yapısını kaybetmeye başlamıştır.²

1 Örneğin bkz. Adrian Goldsworthy, *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World* (Londra and New York, 2016), s. 2. Pax Mongolica hakkında ayrıca krş. Morgan'ın görüşleri, *Mongols*, s. 73.

2 Nicola Di Cosmo, 'Black Sea emporia and the Mongol empire: A reassessment of the Pax Mongolica', *JESHO* 53 (2010), s. 91. Yorumları için ayrıca bkz. Kim, 'Unity of the Mongol empire', s. 16-17.

Kıtalararası iletişime Moğolların kazandırdığı devinim hakkında her türlü tartışma kısmen İpek Yolu'nun tarihine dayanır.³ Yakın zamanlı harika bir çalışmasında Profesör Valerie Hansen'in de açıkladığı üzere bu yol, bildiğimiz anlamda bir yol değildi; daha ziyade "çöller ve dağları içeren büyük genişlikte, değişen ve sınırları belli olmayan güzergâhlardan müteşekkil bir alandı." Ayrıca bu güzergâhın tek ya da en önemli ticari eşyası ipek değildi. İpek Yolu'nda ipekten başka kimyasal maddeler, baharatlar, metaller, eğerler ve deri ürünleri, cam ve kâğıt da taşınmaktaydı.⁴ Her hâlûkârda İpek Yolları, MÖ ikinci bin yıla kadar giden uzun bir geçmişe sahipti ve asırlar boyunca hem yerleşik toplumlar arasında hem de tarım toplumlarıyla göçebeler arasında temaslar devam etti. Bu temaslar bir ölçüde siyasi koşullara göre değişkenlik gösteriyordu. Bunların tesis ettiği ilişkileri David Christian sırasıyla "medeniyetlerarası" ve "ekolojilerarası" olarak karakterize etti.⁵

Hansen, MS ilk bin yılın sonuna doğru İpek Yolları'nın yerel ölçekte üretilen emtiayla sadece geçim için yapılan ticaret tarafından karakterize edildiğini göstermiştir. Bu emtia, nispeten küçük kervanlarla sınırlı mesafelere nakledilebiliyordu. Kaynaklar (ister doküman ister kitabe isterse de Dunhuang'daki gibi mağara resimleri olsun) uluslararası ticaretin mevcudiyetine dair neredeyse hiçbir ipucu vermemektedir. Ürünlerin uzun mesafelere büyük miktarlarda taşınması, Çin emperyal politikasının işlevidir: Örneğin Tang yönetimi, MS 755'te garnizon askerleri bölgeden çekilmeden önce onlara ödeme yapmak için Orta Asya'ya ipek balyaları gönderiyordu. III. ilâ X. yüzyıllarda İpek Yolları'nın ticari önemi, kültürel öneminin gölgesinde kaldı. Zira hem teknik bilginin hem de dinî öğretilerin yayılmasına imkân sağlıyordu.⁶

Moğol fetihlerinden önceki siyasi bölünmenin, ticari ya da kültürel söyleme karşı, siyasi merkezleşmeye daha muhalif olduğunu söylemeye gerek yoktur: daha önceki bir devirde Soğdianalılar, kendi dönemlerindeki pek çok Orta Asya devletine rağmen, ticari ve kültürel faaliyetlere muazzam katkı sağladılar.⁷ Fakat Selçuklular gibi çok büyük topraklara sahip Türk devletlerinin ortaya çıkması, İpek Yolları boyunca ticaretin gelişmesinde rol oynadı. Cengiz Han fetihleri döneminden kalma *Relatio de Davide rege*, en azından Suriye sahilleriyle Orta Asya arasında (her

3 Her ne kadar Susan Whitfield, 'Was there a Silk Road?', *AMTM* 3 (2007), s. 201-13'te bu terimin kullanışlılığını sorgulasa da, kolaylık adına burada kullanıyorum

4 Valerie Hansen, *The Silk Road: A New History* (Oxford, 2012), s. 5.

5 David Christian, 'Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in world history', *JWH* 11 (2000), s. 1-26.

6 Hansen, *Silk Road*, s. 106-8, 111, 184, 192-3, 215, 235.

7 Yuri Bregel, 'Turko-Mongol influences in Central Asia', Robert L. Canfield (ed.), *Turko-Persia in Historical Perspective* (Cambridge, 1989), s. 69. Genel olarak bkz. Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, tr. James Ward (Leiden and Boston, MA, 2005).

ne kadar Çin'e kadar uzanmasa da) uzun mesafeli kara ticareti olduğuna dair dolaylı deliller sunar. Zira Ceyhun'un doğusundaki pek çok şehrin ismi zikredilmektedir. Bu şehirler arasındaki mesafe gün bazında verilmekteydi ve söz konusu eser, görünüşe göre bunu Trablus'a gelmiş koku baharat ve değerli taş tüccarlarından elde edilen bilgilere dayanarak aktarıyordu.⁸ Aynı şekilde Asya'nın diğer ucunda Liao'nun yükselişi, bir bütün olarak Çin ile Orta Asya ve ötesindeki ülkeler arasında daha büyük bir "birbiriyle bağlantılılık" durumunu başlattı.⁹ Dolayısıyla Moğol dönemini, Avrasya içerisinde XI. yüzyılda başlayan ve büyüyen bir entegrasyon sürecinin zirvesi olarak görmekte pekâlâ haklıyız.¹⁰ Yine de üniter imparatorluk dönemi, ilk defa göçebe bir devletin İpek Yolları'nın tamamına egemen olduğunu simgeler. Tarihin hiçbir döneminde hiçbir yerleşik devlet bunu başaramamıştır.¹¹

Moğol Asya'sında Ticaret: Emtia

Ticareti yapılan başlıca emtia, üç kalemde tasnif edilebilir. Birinci grup kıymetli ve düşük hacimli, nakliyesi nispeten ucuz ve kolay ürünlerdi. Örneğin Batı Avrupalı tüccarların *speziere* (spices/baharat, bu terimle sadece biber, zencefil ve tarçın değil koku verici ürünler, boyalar ve ilaçlar da kastedilirdi) dedikleri ürünler bu gruptandı.¹² Yine bu grupta ipek ve diğer lüks kumaşlar (özellikle ileride açıklayacağımız altın kumaş); inciler, değerli taşlar, külçeler ve kürkler vardı. İkinci kategoride daha ucuz ancak daha hacimli ürünler bulunuyordu. Örneğin tahıl, kereste, demir içeren metaller, balmumu, lüks olmayan kumaşlar ve şarap, şeker, tuz ve balık gibi tüketim malzemeleri bunlar arasındaydı. Üçüncü grubu da insanlar ve hayvanlar teşkil ediyordu.¹³ Burada, görünüşe göre Moğol ilerleyişinden kaynaklanan talep artışı üzerine odaklanmak yerinde olacaktır.

- 8 Jacques de Vitry, *Epistolae*, s. 149 (trc. Richard, *Au-delà de la Perse*, s. 54). Göckenjan, 'Frühe Nachrichten', özellikle s. 115, 117; kendisi *Relatio*'da geçen Chata ismini Cathay olarak almıştır, yani Çin; bu da o dönemde bağlam olarak sadece Karahitay İmparatorluğu'na işaret edebilir.
- 9 Hansen, 'International gifting', özellikle s. 302'deki sonuç kısmı.
- 10 Jerry H. Bentley, *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times* (New York and Oxford, 1993), 4. Bölüm, 'The age of the nomadic empires': Moğollar da dâhil Doğu Asya göçebelerinin rolü için bkz. s. 135-49.
- 11 Christian, 'Silk Roads', s. 17-18.
- 12 Bu terimin kapsamlı bir sunumu için bkz. Paul Freedman, *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination* (New Haven, CT, and Londra, 2008); ayrıca A. P. Martinez, 'The Eurasian overland and Pontic trades in the thirteenth and fourteenth centuries with special reference to their impact on the Golden Horde, the West, and Russia and to the evidence in archival material and mint outputs', *AEMA* 16 (2008-9), s. 193-5.
- 13 A. P. Martinez, 'Institutional developments, revenues and trade', *CHIA*, s. 100-1. Taksonomiye hafifçe değiştirerek aldım, zira (kendisinin de ifade ettiği gibi) onun ikinci kategorisi olan külçe, genellikle ilk sınıfa dâhil edilmekteydi.

İlk örneğimiz, İranlıların *nesîc* dediği ve Venedikli seyyah Marco Polo'nun kitabında, Floransalı banker Francesco Pegolotti'nin tüccarlık el kitabı mahiyetindeki eserinde ve diğer Batılı kaynaklarda *nasich* ya da *nakh* şeklinde geçen altın sırmalı ipek kumaştır. Bu terimle altın sırmayla süslenmiş iki ayrı ipek kumaş kastedilir.¹⁴ Altın, tabiatı gereği imparatorluğun rengidir; Moğolca sözcüklerde de yerini bulmuştur.¹⁵ Moğol hanları bu gösterişli kumaşlara çok değer verirler; kendileri, eşleri, önde gelen komutanlar ve saray mensupları halka açık törenlerde bu kumaşlardan imal edilen kıyafetler giyerlerdi. Ayrıca bu kumaşlar ihsan şeklinde seçkin ordu mensuplarına ve tâbi hükümdarlara da verilirdi. Hatta hükümdar ve hanedan üyelerinin çadırlarında astar (bazen kaplama) olarak kullanıldığı da olurdu.¹⁶ Uygur *idukkutu* Cengiz Han'a bağlılığını bildirirken ona altın sırmalı ipek kumaş takdim etmişti. Moğollar bu kumaşların hazırda tutulması için önlemler alır, istedikleri vergi kalemlerine dâhil eder¹⁷ ve bunlardan büyük miktarlarda imal etmek için köleleştirilmiş dokumacılar istihdam ederdi.¹⁸ İslâm dünyasında sadece kıyafet için değil aynı zamanda mefruşat için de uzun süredir devam edegelen tekstil imalatını ele aldığımızda, Moğolların Müslüman dokumacılara hayli kıymet verdiğini görürüz. Cüveynî'nin naklettiği anekdotların birinde Ögedey Kağan, Çinlilerin işçiliğini Dârü'l-İslâm'daki *nesîc* ve diğer ürünlerle kıyaslayıp beğenmemiştir.¹⁹

İkinci örneğimizde köleleri ele alabiliriz. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırla Yakın Doğu arasında önceden beri devam eden ticaret, Moğolların Kıpçaklara/Kumanlara saldırmasıyla ve özellikle Batu ve ekibinin 1239–1240'ta düzenlediği ve binlerce Kıpçaklıyı yerinden eden hârekat neticesinde bariz bir ivme kazandı. Moğollardan kaçan çok sayıda Kıpçak, Macar Krallığı'na ve Balkanlara iltica etti. Fakat pek çoğu Kırım'a yöneldi. Birkaç yıl sonra Rubruklu Willem'in işittiğine göre burada öyle bir duruma

14 MP, I, s. 142; II, s. 42 (çev. Latham, s. 21, 76; Ricci trc., s. 35, ilk pasaj için ancak ikincisi bulunmaz). Genel olarak bkz. Anne E. Wardwell, 'Panni Tartarici: Eastern Islamic silks woven with gold and silver (13th and 14th centuries)', *Islamic Art* 3 (1988-9), s. 95-173 ve bol görselleri için James C. Y. Watt and Anne E. Wardwell, *When Silk was Gold: Central Asian and Chinese Textiles* (New York, 1997). David Jacoby, 'Silk economics and cross-cultural artistic interaction: Byzantium, the Muslim world, and the Christian West', *DOP* 58 (2004), s. 233-4, bu iki terimin farklı türleri gösterdiğini iddia etmektedirler.

15 Serruys, 'Mongol altan', özellikle s. 357-61, 375-6.

16 Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 13-26'da altın sırmının kullanımına dair zengin bir materyali incelemiştir. Noyanlara ve diğer yetkililere verilen hediyeler için bkz. aynı yazar, 'Robing in the Mongolian empire', Stewart Gordon (ed.), *Robes and Honor: The Medieval World of Investiture* (New York and Basingstoke, 2001), s. 305-13.

17 Ögedey'in 1229'da yaptığı gibi: *SH*, § 274, çev. De Rachewiltz, s. 205 ve s. 1007-8'deki yorumu); ayrıca bkz. IA, XII, s. 502 (çev. Richards, III, s. 308-9), 628'de (1231) Azerbaycan'dan talep edilen "lüks kumaşlar için. Uygur heyetinin hediyesi için bkz. *SH*, § 238, çev. De Rachewiltz, s. 163.

18 *JT*, II, s. 1135 (*DzhT*, III, s. 179; *CC*, s. 392); bkz. Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 57.

19 *TJG*, I, s. 164 (*HWC*, s. 207).

düşmüşlerdi ki fakirlikten yamyamlığa başlamışlardı.²⁰ Bu talihsiz güruhun bir kısmı, yaşamlarını sürdürebilmek için çaresiz kalmış akrabaları tarafından köle olarak satıldı. Moğollar da esir ettiklerini köle olarak satıyorlar ve böylece ganimetlerini likiditeye dönüştürüyorlardı. Özellikle yetişkin erkeklerin alınması tüccarlar için yeni fırsatlar doğuruyordu. Bu tüccarlar, Eyyûbî Sultanı Salih Eyyûb'un (hükümrânlığı: 637-647/1240-1249) Suriye ve Filistin'de memlûk askerlerden oluşan büyük bir ordu kurarak kendisine düşmanlık besleyen akrabalarına karşı pozisyonu güçlendirme arzusuna hizmet ederek gelir sağlamak istiyorlardı. Müstakbel Memlûk Sultanı Baybars, 641'de (1243) Anadolu'nun Sivas şehrinde köle olarak satılan ve Kahire'ye nakledilen Kıpçak gençlerinden biriydi.²¹

Moğollar Karadeniz (Pontus) bölgesini kontrol altına aldıktan sonra bu ticaretin devam etmesini sağladılar; Cuçi Ulusu ile Memlûk Sultanlığı arasında 660'tan (1262) itibaren başlayan dostâne ilişkiler sayesinde Berke ve halefleri, düşmanları ilhana karşı kıymetli bir ittifakı güçlendirecek köle trafiğine nezaret ediyorlar, ayrıca bu trafikten kayda değer bir gelir elde ediyorlardı. Zaman içerisinde Moğol erkek çocukları da bu ticaretin metası olmaya başladı. Ömerî'ye göre Çerkezler, Alanlar ve Ruslar onları ya kaçırıyor ya da tüccarlardan satın alıyorlardı. Zaruret hâlinde ebeveynler de oğullarını köle olarak satıyorlardı.²² Fakat görünüşe göre çok sayıda Moğol esirini Memlûk topraklarına periyodik bir şekilde getiren şey, Moğol devletleri arasındaki çatışmalardı. Memlûk yazarları Kaydu'nun 687/1288'de Yuan kuvvetleri karşısında zafer kazanması neticesinde köle pazarına bolluk geldiğinden bahsediyorlardı. Ayrıca 697'de (1297-1298) ve 699'da (1299-1300) Tokta ile Nogay arasında yaşanan savaş esnasında Mısır'a köleleştirilmiş Moğol askerlerinin hanımları ve çocuklarıyla beraber getirildiğini naklediyorlardı.²³ Reşidüddîn'in bildirdiğine göre Gazan, Cengiz Han soyundan gelenler arasındaki savaşlar sebebiyle köleleştirilip tüccarların eline düşen Moğol gençlerinin sayısı karşısında şaşkına dönmüştü ve bunların kendi topraklarından geçerken satın alınma-

20 WR, s. 16/SF, s. 171 (MFW, s. 70). Genel olarak bkz. Allsen, 'Population movements', s. 124-5.

21 DMZ, III, s. 240 (= MZDMZ, XVIII, s. 318). Thorau, *Lion of Egypt*, s. 28. Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (Londra and Sidney, 1986), s. 17-18.

22 MA, III, s. 122-3 (Lech, Arapça metin, s. 72, s. 73; Almanca trc., s. 140, 'verkaufen sie an die [Sklaven]händler' diye geçer, s. 141-2). Genel olarak bkz. Reuven Amitai, 'Mamluks of Mongol origin and their role in early Mamluk political life', *MSR* 12, 1.Bölüm, (2008), s. 120-2.

23 1288 için: Nüveyri, XXVII, s. 354-5 ve ZF, s. 262. Bu çatışmanın detayları karışık, zira buradaki Kubilay'ın oğlu Nomogan'a yönelik isyanla ilişkilidir, bunun da 1275'te patlak verdiği bilinmektedir (daha önce geçti). 1297-9 için: Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-mulûkiyye fî'd-devleti't-Türkiyye*, ed. Abdülhamid Salih Hemdân (Kahire, 1407/1987), s. 152, 159; ZF, s. 347.

sını, azad edilmesini ve İlhanlı *keşiki* içerisinde yeni bir askerî birim olarak yetiştirilmelerini emretmişti.²⁴ Bizanslıların 1261'de Konstantinapolis'i Latinlerin elinden geri almasıyla garantiye alınan ve Boğazlar üzerinden cereyan eden memlük ticareti Cenovalıların elindeydi. Bunlar, Altın Orda hanlarıyla bir dizi anlaşma yaparak Kırım'ın Kefe Limanı'ndaki pozisyonlarını güvenceye aldılar.²⁵ Ancak kendi tebaaları olan Moğolları ihraç ettiklerinde ve dolayısıyla hanın egemenlik haklarına yönelik bir tehdit oluşturmaya başlayınca, Altın Orda hanı Kefe'ye saldırdı. Tıpkı 1308'de Tokta'nın, 1340'ların ortalarında Canıbek'in yaptığı gibi.²⁶

İlhanlıların diğer ucunda Hintli köle ticaretinde hareketli bir trafik vardı. Reşîdüddîn'in anlattığına göre Sali'nin Keşmir ve Pencab'daki seferleri Hülegü'ye ganimet olarak epey Hintli köle getirmişti. Sadece Keşmir'den gelen birkaç bin köle vardı ve bunların soyundan gelenler, Reşîdüddîn zamanında İran'da hükümdar ailesinin mülkiyetinde (inçü) istihdam ediliyorlardı.²⁷ Bu insan kaynağı, Hindistan sınır bölgelerinin yaklaşık 1262'de bağımsız Negüderlilere kaptırılmasıyla azalmış olabilir. Fakat yapılan pek çok saldırıda²⁸ ele geçirilen Hintli tutsaklardan önemli bir kısmı, tüccarlar tarafından hâlâ ilhanın topraklarına getiriliyordu. Çağatay Hanlığı'ndaysa Buhara'dan gelen 726(1326) tarihli bir vakıf belgesinde, yirmi adet kölenin ismi geçer. Bunların on tanesi bariz bir şekilde Hint kökenlidir.²⁹

Üçüncü olarak ticaretine bakalım. Uçsuz bucaksız batı bozkırlarında çok sayıda at vardı. İbn Battuta, hayvan tüccarlarının Delhi sultanına satmak üzere Cuçi'nin soyunun egemen olduğu topraklardan her yıl birkaç bin adet iyi cins savaş atı aldığını zikreder. Delhi sultanı da muazzam süvari birliklerine binek sağlamak için ciddi meblağlar ödemeye çoktan hazırды.³⁰ Eğer Delhi tarihçisi Baranî'ye kulak verirse, Balaban (hüküm-

24 JT, II, s. 1487-8 (DzhT, III, s. 519; CC, s. 515). Melville, 'Keshig in Iran', s. 151-2.

25 Bu ticaret için bkz. J. J. Saunders, 'The Mongol defeat at Ain Jalut and the restoration of the Greek empire', *Muslims and Mongols*, s. 67-76 (özellikle s. 70, 74-6); Andrew Ehrenkreutz, 'Strategic implications of the slave trade between Genoa and Mamluk Egypt in the second half of the thirteenth century', A. L. Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Social and Economic History* (Princeton, NJ, 1981), s. 335-45; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 85-6; Reuven Amitai, 'Diplomacy and the slave trade in the eastern Mediterranean: A re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese triangle in the late thirteenth century in light of the existing early correspondence', *OM* 88 (2008), s. 349-68.

26 Bkz. Di Cosmo, 'Black Sea emporia', s. 97.

27 JT, I, s. 88; II, s. 975 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 189; III, s. 22; CC, s. 35, 340); JT, ed. Jahn, *Indiengeschichte*, Arapça metin, Levha (Tafel) 61, II. 18-19 (Almanca trc., s. 56)/Khalili Coll. ms., fo. 268b, tıpkıbasım Blair, *Compendium içinde*.

28 Bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 116-18, 237.

29 O. D. Chekhovich (ed.), *Bukharskie dokumenty XIV veka* (Taşkent, 1965), metin, s. 109 (Rusça trc., s. 184); bkz. editörün Giriş yazısı, s. 22.

30 IB, II, s. 372-4 (çev. Gibb, s. 478-9). Bu ticaretin önemi için bkz. Simon Digby, *War-Horse and Elephant in the Delhi Sultanate: A Study of Military Supplies* (Oxford and Delhi, 1971),

ranlığı: 685/1287) iktidarı sırasında Moğol topraklarından sultanlığa zaten atlar gelmekteydi.³¹ Cuçî'nin soyundan gelen hanların bu ticarete karşı takındıkları tavır hakkında elimizde herhangi bir delil bulunmamasına rağmen muhtemelen bu konudan hoşnutsuzluk da duymuyorlardı. Kaydu ve Çağatay nesliyle ilişkileri sürekli barışçıl olmadığı için, Delhi Sultanlığı'na (Orta Asya Moğollarının en korkunç dış düşmanı) seçkin binekler tedarik etmek onların nazarında Mısırlılarla memlûk ticareti yapmak gibi bir şey olsa gerektir. Üstelik Çin ile İran arasında da gittikçe hacmi büyüyen bir at ticareti vardı³² ve bir tarafta Kızıl Deniz ve Körfez'le, diğer tarafta Hint yarımadası ülkeleri arasında da deniz ticareti gelişmekteydi.

Güzergâhlar

Moğollar çeşitli ürünlere yönelik talepleri arttırdıkları gibi Batı Asya içerisindeki ticaret yollarında değişikliklere ve yeni terminallerin doğmasına da sebep oldular. Bunlar ya doğrudan kontrolleri altındaydı [örneğin Kırım sahilindeki Kefe (Theodosiopolis; şimdiki adıyla Feodosiia) ve Azov Denizi'ndeki Tana] ya da uydu devletlerinin topraklarında bulunuyordu [örneğin Küçük Ermenistan Krallığı'ndaki Ayâs (Laiazzo, bugünkü Adana'nın Yumurtalık ilçesi) ve aynı ismi taşıyan Grek hükümdarlığında Trebizond (şimdiki adıyla Trabzon) gibi].³³ Bu değişikliklerin arkasında Batu'nun Saray'ı kurması ve Tebrîz'in önem kazanması vardı. Büyük ölçüde Bağdat'ın yerini alan Tebrîz artık İran'ın tamamını kapsayan bir devletin aktif merkezi olmuştu. Bağdat'ı Antalya'ya (Anadolu Selçuklu topraklarındaki) ve Suriye limanlarına (örneğin Frenklerin elinde bulunan Akka, Sur ve Trablus gibi) bağlayan eski güzergâhlar önceki kadar yoğun değildi. Bu durum, Venedik ile Cenova arasındaki Saint-Sabas Muharebesi neticesinde ortaya çıkmıştı. Saint-Sabas Muharebesi, 1256'dan 1287'ye kadar belirli aralıklarla sahil şeridini kasıp kavurdu.³⁴

s. 34-6; seçkin atlar için Sultanlığın iyi bir Pazar olması konusunda MA, III, s. 42, 46/ed. and tr. Spies, Arapça metin, s. 11, 15 (Almanca trc. s. 35, 40-1) ve çev. Siddiki ve Ahmed, s. 35, 39-40.

31 Baranî, *Târîh-i Firûzâhî*, s. 53.

32 Bu konuda bkz. Yasuhiro Yokkaichi, 'Horses in the east-west trade between China and Iran under Mongol rule', Fragner et al (eds.), *Pferde in Asien*, s. 87-97.

33 Kefe için: Michel Balard, 'Les Génois en Crimée aux XIIIe-XIVe siècles', *Archivon Pontois* 35 (1979), s. 201-17. Tana için: S. P. Karpov, 'On the origin of medieval Tana', *Στεφανος. Studia byzantina ac slavica Vladimiro Vavrinek ad annum sexagesimum quintum dedicata* (Prague, 1995 = *Byzantinoslavica* 56), s. 227-35. Ayâs (Yumurtalık) için: Catherine Otten-Froux, 'L'Aïas dans le dernier tiers du XIIIe siècle d'après les notaires génois', B. Z. Kedar and A. L. Udovitch (eds.), *The Medieval Levant: Studies in Memory of Eliyahu Ashtor* (1914-1984)(Hayfa, 1988 = AAS 22), s. 147-71.

34 David Abulafia, 'Asia, Africa and the trade of medieval Europe', M. M. Postan and Edward Miller (eds.), *Cambridge Economic History of Europe, II. Trade and Industry in the Middle Ages*, 2nd. edn. (Cambridge, 1987), s. 457, 459. David Jacoby, 'Silk crosses

Cengizli döneminde sınırları belli bir dizi güzergâh, Asya kıtasını aşır Moğol dünyasının ötesine uzanıyordu. İbn Fazlullah el-Ömerî'nin işaret ettiği Çin'e giden en kuzeydeki güzergâh, "Demir Kapı" da (Derbent) başlıyor, Çûlmân (Kama havzası), Sibirya ve Karakorum üzerinden devam ediyordu.³⁵ Diğer iki güzergâh da eski İpek Yolları'nı takip ediyordu. Doğu ile Batı arasındaki ticaret hakkında Batı Avrupalı anonim bir yazarın yaklaşık 1315'lerde betimlediği, daha sonra da Pegolotti'nin kitabında daha detaylı bir şekilde zikrettiği ana güzergâhlardan biri Tana'yı Astrahan'a (ya da Müslümanların dedikleri hâliyle Hacı Tarkan), Aşağı Ural (Yayık) civarındaki Saray'a ve Sarayçuk'a ve buradan da Hârezm'deki Ürgenç'e (Gürgenç) ya da Utrâr ve Yangı (Talas yakınlarında) üzerinden Almalık'a bağlar; Almalık'tan da Karahoca üzerinden Kuzeybatı Çin'deki Ganzu'ya ve kağanın Hanbalık'taki payitahtına ulaşmak mümkündür.³⁶ Ganzu'ya giden daha güneydeki bir güzergâhsa Maverâünnehir'den ve Tarım Havzası şehirleri Kaşgar ve Çerçen'den geçiyordu. Ürgenç'ten, Hindukuş'u aşır Gazne üzerinden Delhi'ye ulaşmak mümkündür. Nitekim 1346'da Venedik'te ticari bir anlaşmazlık sebebiyle mahkemelik olan bir grup Venedikli tüccarın bu güzergâhı kullandığını görüyoruz.³⁷ Cuçî'nin soyunun topraklarından Müslüman Hindistan'a savaş atlarının getirildiği güzergâh da bu olmalıydı. Tebriz platolarından doğudaki Horasan'a ve buradan da Maverâünnehir'e; güneye, Basra Körfezi'ne doğru gidip ya Basra'ya ya da Şiraz üzerinden Kays'a (diğer adı Kiş) ve Hürmüz'e geçiliyordu. Buradan da deniz yoluyla Hindistan ve Çin'e ulaşmak mümkündür. Doğu'da Tebriz; Musul, Bağdat, Sivas, Erzurum, Trabzon ve

the Mediterranean', Gabriella Airaldi (ed.), *Le vie del Mediterraneo. Idee, uomini, oggetti (secoli XI-XVI): Genova, 19-20 aprile 1994* (Cenova, 1997), s. 78; yeniden baskısı Jacoby, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean içinde* (Aldershot and Burlington, VT, 2001). Saint-Sabas savaşı hakkında bkz. Jean Richard, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, tr. Janet Shirley (Amsterdam, 1979), s. 364-71.

35 MA, III, s. 124, 125'teki (Lech, Arapça metin, s. 75, 77, Almanca trc. s. 142, 143) dağılık bilgilerden bunu çıkarabiliyoruz. Egorov, *Istoricheskaia geografiia*, s. 30, 45, 55 Çûlmân'ın Sibirya'da bir nehir ve bölge adı olduğunu kaydetmektedir.

36 Biblioteca Marucelliana, Florence, ms. C226, kısmi edisyon Robert-Henri Bautier, 'Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge: points de vue et documents' içinde, M. Mollat du Jourdain (eds.), *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan indien. Actes du VIIIe colloque international d'histoire maritime, Beyrouth 5-10 septembre 1966* (Paris, 1970), s. 315-16. Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, eds. Allan Evans (Cambridge, MA, 1936), s. 21 (trc. Yule, *Cathay*, III, s. 146-9). Bu yazarlar Yangı'dan ya da Karahoca'dan bahsetmezler ancak bunlar MA, III, s. 91'de (NYLY ismini YNKY okuyunuz krş. Lech, Arapça metin, s. 30, Almanca trc., s. 111), Semerkant'tan Ganzhou'ya Almalık üzerinden ulaşan güzergâh bağlamında zikredilmiştir.

37 Robert Sabatino Lopez, 'European merchants in the medieval Indies: The evidence of commercial documents', *Journal of Economic History* 3 (1943), s. 174-80. Lopez, 'Da Venezia a Delhi nel Trecento', *Su e giù per la storia di Genova içinde* (Cenova, 1975), s. 137-59.

Yumurtalık'la bağlantılıydı. Son olarak Tana ve Kefe'den boğazlar aracılığıyla Mısır'a, Kuzey Afrika'ya ve Batı Avrupa'ya deniz yoluyla ulaşılabilirdi. Şunu da vurgulamak gerekir; Moğol çağında yeni olan şey, bizzat bu kıtalararası güzergâhlardan ziyade tüccarların bu güzergâhları baştan sona kat etmeleridir.

Moğol Hanları ve Ticari Aktivitenin Himayesi

Moğolların ticarete ilgisi Harezmsâh Muhammed'le patlak veren savaşta büyük rol oynadı (üçüncü bölüme bakınız). Fetihlere eşlik eden çalkantıların ortasında bile tüccarların ve heyetlerin elinde güvenle iş yapabilmeleri için payzalar bulunmaktaydı. Lahor'un 639'da (1241) ele geçirilmesinden önce buranın pek çok tüccarı bu ayrıcalıktan epeyce faydalanmıştı.³⁸ İbnü'l-Esîr, 627'de (1229–1230) Çormagun'a tâbi olmasının ardından Azerbaycan'a kadar Moğol ordusuna eşlik eden Reyli bir tüccardan bahseder.³⁹ Göçebeler ve tüccarlar arasındaki ortakyaşarlık şeklindeki bu ilişkiyi tespit eden Rubruklu Willem, Batu'nun *ordosunu* daima bir pazarın takip ettiğini bildirir.⁴⁰

Hülegü ve mevsimlik göç dönemlerinde genellikle Tebriz'de ikamet eden halefleri yönetiminde şehir kayda değer bir büyümeye şahitlik etti. Öyle ki Gazan kırsal kesimleri de kuşatacak şekilde yeni Surlar inşa ettirmek zorunda kalmıştı. Şehir sakinlerinin önemli bir kısmını da yabancılar teşkil ediyordu.⁴¹ Hatta 1263 gibi eski bir tarihte Tebriz'de vasiyetini kaleme alan bir Venedikli tüccara rastlıyoruz.⁴² Tebriz uluslararası ticaret için önemli bir antrepo hâline geldi, üstelik XIV. yüzyıl başındaki yarı efsanevi zenginliğiyle şöhrete kavuştu. Hükümdar başkentinden ziyade İlhanlıların idari merkezlerinin ortasında bulunan Tebriz, lüks ürünlerin üretiminde de dikkat çekmekteydi. Marco Polo'nun eseri burada büyük miktarlarda satılan değerli taşları anlatır ve şehrin zanaatkarlarının elinden çıkan ipek ve altın kumaştan sitayişle bahseder.⁴³ Haçlı seferlerinin fikir babalarından biri olan Marino Sanudo'nun (ö. 1536) iddiasına göre Tebriz ve Bağdat'tan satın alınacak zencefil ve tarçın, İskenderiye'de satılanlardan çok daha kaliteliydi. Hâlbuki İskenderiye'den gelenler daha kısa mesafeli bir deniz yolculuğuyla Avrupa'ya ulaşıyordu (ancak bu iddia Memlûk topraklarının ekonomik olarak boykot edilmesini desteklemek amacıyla

38 TN, II, s.163 (çev. Raverty, s. 1133).

39 IA, XII, s. 503 (çev. Richards, III, s. 309-10).

40 WR, s. 98/SF, s. 216 (MFW, s. 135).

41 JT, II, s. 1372-3 (DzhT, III, s. 413-14; CC, s. 476-7). NQ, eds. Debîr-Siyâkî, s. 76/eds. Le Strange, I (metin), s. 76-7, II (trc.), s. 79-80.

42 Jacques Paviot, 'Les marchands italiens dans l'Iran mongol', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole*, s. 74.

43 MP, I, s. 149 (çev. Latham, s. 26/çev. Ricci, s. 32-3).

dillendirilmiş olabilir).⁴⁴ Yaklaşık 1330 yılında Pegolotti, kaleme aldığı ticaret el kitabında, Tebriz ürünlerinin (bunlar içerisinde ipek, baharat, çivit otu, mercan, yün kumaş, inci ve muhtelif hayvan kürkleri vardı) ve oradan elde edilen takas oranlarının pek çok sayfayı hak ettiğini düşünmüştü.⁴⁵ Orta Çağ tarihçilerinin sevdiği bir tarzda ve Fransisken misyoneri Pordenoneli Odorico tarafından bize nakledilen bir kıyasa göre o tarih itibarıyla, Fransız hükümdarının bütün krallığından elde ettiği gelir, ilhanın sadece Tebriz'den elde ettiği gelir kadar yoktu. Odorico'nun dediğine göre Tebriz, diğer bütün şehirlerden yüceydi ve neredeyse bütün dünyayla ticaret yapıyordu.⁴⁶

Her ne kadar Cuçi'nin soyunan gelen hanların Saray şehri, Tebriz'le boy ölçüşemese de Altın Orda topraklarında hızla ortaya çıkan ve gelişen antrepolarla bağlantılıydı. Bu antrepolar Saray'a vergi olarak ürün tedarikinde bulunuyorlardı. XIV. yüzyılın başları itibarıyla Bulgarlar 1237'de Moğol saldırısının yaralarını sarmış ve Saray'ı dolaylı olarak Kama bölgesine bağlayan bir ticaret yolunun odak noktası yapmıştı.⁴⁷ Diğer bazı merkezler de özellikle Tana ve Kefe, İtalyan ticaret şehirlerinin tüccarları için cazibe merkezleriydi. En azında Pegolotti'nin yaşadığı dönem itibarıyla Tana'da ticareti yapılan başlıca ürünler balmumu, demir, kalay, biber, zencefil ve safran gibi baharatlar; ipek, pamuk, keten, kürk (Tebriz'de üretilenlerden daha geniş bir çeşitlilikte) ve inci idi.⁴⁸ Kefe'nin en önemli ihracatı tahıldı. Batısında kalan Avrupa ülkeleri, gittikçe buradan gelen tahıla bağımlı hâle geleceklerdi.⁴⁹

Yuan imparatorları Kubilay ve Çin'deki halefleri yeni yollar tesis ederek, posta istasyonları ağını büyütürken ve Büyük Kanal'ı genişleterek ticareti güçlendirme adına adımlar attılar. Ticari işlemlerdeki vergileri azaltmalar da tüccarlara Song yönetiminin tanıdığından daha yüksek bir statü tanıdılar. Song yönetimi tüccarların faaliyetlerini liman şehirleriyle sınırlandırırken bunlar tüccarların imparatorluğun her yerinde ticaret

44 Marino Sanudo, *Liber secretorum fidelium crucis*, s. 23 (çev. Lock, s. 51).

45 Pegolotti, *Pratica*, s. 26-31. Genel olarak bkz. Patrick Wing, "Rich in goods and abounding in wealth": The Ilkhanid and post-Ilkhanid ruling elite and the politics of commercial life at Tabriz, 1250-1400', Pfeiffer (ed.), *Politics*, s. 301-20; Sheila S. Blair, 'Tabriz: International entrepôt under the Mongols', Pfeiffer (ed.), *Politics*, s. 321-56. Daha kısa bir araştırma için bkz. Morris Rossabi, 'Tabriz and Yuan China', Ralph Kauz (ed.), *Aspects of the Maritime Silk Road: From the Persian Gulf to the East China Sea* (Wiesbaden, 2010), s. 97-106.

46 Odoric, *Relatio SF*, s. 417; trc. Yule, *Cathay*, II, s. 103-4, aktaran: Wing, 'Rich in goods', s. 312.

47 Martin, *Treasure of the Land of Darkness*, s. 29-32.

48 Pegolotti, *Pratica*, s. 24.

49 Sergei P. Karpov, 'The grain trade in the southern Black Sea region: The thirteenth to the fifteenth century', *Mediterranean Historical Review* 8 (1993), s. 55-73.

yapmalarına olanak sağladı.⁵⁰ Aynı şekilde Kaydu ve Dua da Fergana'da ticaret ve zanaat merkezi olmak üzere en az bir şehir (Endicân) kurdu (ya da restore etti). Bununla beraber Moğol hükümdarları sadece ticareti kolaylaştıracak ortamlar yaratmakla kalmadılar, aynı zamanda bizzat ticaretle meşgul oldular. Zira hanlar, hanedandan erkek ve kadınlar *ortak* tüccarlara aktarılacak fonlara sahipti. Bu *ortaklar*, kendileri adına belirli bir sözleşme çerçevesinde ticaret yapıyorlardı.⁵¹ Her ne kadar en azından 1294'e kadar Yuan yönetimi hükümet destekli ticari tekel uygulasa da⁵² Batı Asya'da bildiğimiz kadarıyla *ortakların* faaliyetleri, "müstakil" tüccarlarınkiyle beraber yürüyordu.

Fakat Moğolların tüccarlara hep iyi davrandığına yönelik iddialara bir şerh düşmek gerekir. 650(1252) başlığı altında *el-Havâdisü'l-câmia*, Azerbaycan'dan gelen Moğol kuvvetlerinin Anadolu'dan Bağdat'a giden bir kervana saldırdığından, tüccarları öldürdüğünden ve malları yağmaladığından bahsediyordu.⁵³ Bu ne seyrek bir saldırganlıktı ne de aç gözlü ya da disiplinsiz bir komutanın ansızın işlediği ve ayırım gözetmeyen bir vahşetti. Daha ziyade Abbasi hilafetine yönelik planlı ve stratejik bir darbeydi. Bu eylem, Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasından yaklaşık on yıl öncesine ait bir ibret vesilesi olacaktı. O da şuydu: Tüccarlara yönelik müsamaha, faaliyetleri düşmanın menfaatine olan tüccarları kapsamıyordu.

Ardıl Devletler Çağında Karayoluyla Ticaret ve Seyahat: Engeller ve Riskler

Moğol çağındaki Avrasya ticaret ağına dair değerlendirmelerimizin merkezinde şu soru vardır: Cengizli devletleri 1261'den sonra bir manada üniter bir yapı olarak işlevini sürdürmeye ne kadar devam etti? Bir başka deyişle, imparatorluk, ticari meselelerde hâlâ ayaktaymış gibi hareket etmeyi ne zamana kadar sürdürdü?⁵⁴ Orta Asya'daki fasıllı savaşlar yüzünden ortaya çıkan birkaç tane kesinti örneği vermek yeterli olacaktır. Bahsettiğimiz bu savaşlar yüzünden XIII. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl

- 50 John Chaffee, 'Muslim merchants and Quanzhou in the late Yuan-early Ming: Conjectures on the ending of the medieval Muslim trade diaspora', Angela Schottenhammer (ed.), *The East Asian>Mediterranean: Maritime Crossroads of Culture, Commerce and Human Migration* (Wiesbaden, 2008), s. 119. Chaffee, 'Cultural transmission by sea: Maritime trade routes in Yuan China', Rossabi (ed.), *Eurasian Influences*, s. 42-3.
- 51 Bkz. Allsen, 'Mongolian princes'; Elizabeth Endicott-West, 'Merchant associations in Yuan China: The Ortoy', *Asia Major*, 3rd series, 2 (1989), 2.Bölüm, s. 127-54.
- 52 Chaffee, 'Cultural transmission', s. 43-4.
- 53 *HJ*, s. 260-1/304. *MZ*, VIII, 2. Kısım, s. 787'de (= *MZDMZ*, XV, s. 167) işaret edilen olay bu olmalıdır ancak kervanın Harran'dan geldiği zikredilmiştir.
- 54 Hem Kim, 'Unity of the Mongol empire' adlı çalışmasında hem de Di Cosmo, 'Black Sea emporia' adlı çalışmasında (s. 91, 94) bunun açıkça yapıldığına inanır.

başlarında Çin ve batı bölgeleri arasında karayoluyla yapılan ticaret ya da seyahat sekteye uğramıştır. Kubilay'ın görevlendirmesiyle İlhanlılara giden müstakbel Nesturî Katolikos'u Mar Yahballāhā ve meslektaşı Rabban Savma, 1280 yılında Çin'e karayoluyla dönemediler.⁵⁵ Kubilay'ın İlhan Argun'a gönderdiği elçileri Bolod Chingsang ve İsa Kelemeçi 1286'da Çin'e geri dönerlerken Orta Asya'daki karışıklıklar nedeniyle birbirlerinden ayrılmak zorunda kaldılar; Bolod İlhanlılara geri dönmek zorunda kalmış (neyse ki burada kültürlerarası temasları sağlaması için ölümüne kadar kalacaktı), İsa'nın kağanın huzuruna yeniden çıkması için iki yıl geçmesi gerekmişti.⁵⁶ 697'de (1298–1298) İran'dan Çin'e giden ve başlarında Fahreddin Ahmed'in bulunduğu bir elçilik heyeti, kağanın Kaydu ve Dua'yla yaptığı savaşlar nedeniyle deniz yolunu kullanmak zorunda kaldılar.⁵⁷ Reşidüddin de bizzat "yolların kapanmasından" bahseder ve bu yüzden *Câmiu't-tavârih*'i için Temür Kağan'ın eşlerinin isimlerini teyit etme şansı bulamadığını söyler.⁵⁸ Batı Avrupalı kaynaklar da kıtalararası ticarete yönelik engellere dikkat çekiyorlardı. Marco Polo, babası ve amcasıyla beraber Kubilay'ın sarayından ayrıldığında (1290) Orta Asya'daki savaş nedeniyle İran'a deniz yoluyla gitmeyi tercih etmişlerdi. Fransisken misyoneri Giovanni di Montecorvino'nun Ocak 1305'te Hanbalık'tan gönderdiği bir mektup, uzayan çatışmaların vahim sonuçlarını teyit eder. Kendisi de bu yüzden on iki yıl boyunca Avrupa'dan haber alamamıştır.⁵⁹ Dua ve Çapar'ın Temür Kağan'la 1304'te uzlaşmalarının arkasındaki saiklerden biri de bize anlatıldığına göre, tüccarların ve kervanların (*kavâfil*) Orta Asya'yla Yuan toprakları arasında seyahat edebilmelerini temin etmektir. Vassâf ise sonuçların istendiği gibi olduğunu ve kervanların yeniden Moğol dünyasını uçtan uca kat etmeye başladıklarını anlatıyordu.⁶⁰ Montecorvino'nun 1305'te karayolunu tavsiye etmesi, 1304'teki barışın bir iyileşme sağladığına inandığını gösteriyordu. Durum böyle olsa bile uzun vadeli olmayacaktı. Montecorvino'nun yazdıklarından sadece birkaç ay sonra patlak veren ve Dua'yla Çapar'ın taraftarları arasında gerçekleşen çetin mücadelenin ekonomik sonuçlarını izah ederken Vassâf açık bir şekilde tüccarların seyahatten ve ticari faaliyetlerden uzak durdu-

55 Tash'titâ, çev. Budge, s. 148-9/çev. Borbone, s. 61.

56 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 72.

57 Vassâf, s. 505-7 (GW, IV, s. 285-7). Bu sebebi öne süren bir araştırmacı Jean Aubin, 'Les princes d'Ormuz du XIIIe au XVe siècle', *JA* 241 (1953), s. 96; Allsen, *Culture and Conquest*, s. 34.

58 *JT*, II, s. 946 (SGK, s. 319; CC, s. 328).

59 Marco Polo, çev. Ricci, 15/çev. Latham, s. 10 (Ménard edisyonunda geçmez). Montecorvino, 'Epistolae, II', s. 349 (MM, s. 226).

60 Vassâf, s. 454, II. 11-12 ve s. 476, II. 17-23 (GW, IV, s. 150, 211-12). Bkz. Biran, *Qaidu*, s. 72, 103. Moğol iç savaşının karayolları üzerindeki etkileri konusunda Martinez, 'Eurasian overland and Pontic trades', s. 138-9, 153-4.

ğunu zikrediyordu.⁶¹ A. P. Martinez'in çıkarımına göre Çapar'ın 1310'da kağana koşulsuz bir şekilde teslim olması, Pax'ı, yani Moğol Barış'ını hakikate dönüştürdü.⁶² Ancak daha önce de gördüğümüz gibi Orta Asya'da Çağatay nesliyle Yuan kuvvetleri arasında ve bizzat Çağatay'ın soyundan gelenlerin kendi aralarındaki mücadeleler fasılalarla devam etti. 1323'te Kağan'la Çağatay nesli arasında barışın tesis edilmesi ve Mısır'la Suriye'den gelen tüccarların, Müslüman han Tarmaşirin'in tahta çıktığını duymaları üzerine 1330'larda Maverâünnehir'e akın ettiklerini Ömeri'nin teyit etmesi⁶³, karayolunun bir kez daha güvenli hâle geldiğini gösterir. Fakat 1345'te, belki de yeni çıkan Moğol iç çatışmaları nedeniyle, Orta Asya'dan geçen güzergâh kapandı ve papanın Fransiskan elçisi Giovanni di Marignolli Yuan topraklarından Avrupa'ya deniz yoluyla dönmek zorunda kaldı.⁶⁴ Kuzey güzergâhı üzerinden bu dönemde seyahatin mümkün olup olmadığınısa bilmiyoruz. Pegolotti bilindiği gibi okuyucularına, Tana ile Cathay (yani eski Çin) arasındaki güzergâhın en güvenli ve hızlı yol olduğunu bildiriyordu.⁶⁵ Ancak bu bilgi Marignolli'nin zamanına gelinceye kadar geçerliliğini kaybetti.

Moğol iç savaşının neden olduğu tahribatın sadece köylülerle ve şehir halklarıyla sınırlı olmadığını da vurgulamak gerekir. İlerideki örneklerde göreceğiniz üzere tüccarlar genellikle hükümdarların açgözlülüğünün ve kinciliğinin hedefi olurdu. Çağatay Hanı Barak 1266'da kağana karşı ayaklandığında hem Kubilay'ın hem de Abaka'nın kendi topraklarında bulunan görevlilerini bir araya topladı ve mallarını ellerinden aldı.⁶⁶ Tüccarlara yapılan muamelelerin daha acı örnekleri vardı. İlhanlılar ile Altın Orda arasındaki savaşın patlak vermesiyle Hülegü ve Berke, birbirlerinin temsilcileri mahiyetindeki tüccarlarını kendi topraklarında öldürdüler. Nogay'ın 698(1299) baharında Sudak (Soldaia) şehrini (burada tüccarlar mallarını zorla vermek zorunda bırakılarak işkenceye uğramışlardı) yakıp yağmalaması; Kefe, Sarukermen (Cherson), Kırkyer ve Kerch gibi diğer Kırım şehirlerinde Müslüman, Alanlı ve Avrupalı tüccarları tutuklatıp mallarına el koyması şüphesiz rakibi Tokta'yı zayıflatmaya yönelik hamlelerdi. Zira kaynakların açığa kavuşturduğuna göre Sudak'ta No-

61 Vassâf, s. 519, l. 21 (GW, IV, s. 318).

62 Martinez, 'Eurasian overland and Pontic trades', s. 136, 154.

63 Liu, 'War and peace'. MA, III, s. 101 (Lech, Arapça metin, s. 41, Almanca trc., s. 119).

64 Giovanni di Marignolli, 'Relatio', SF, s. 536. Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250-1350* (New York and Oxford, 1989), s. 169, bunu Çağatay iç savaşına atfeder.

65 Pegolotti, *Pratica*, s. 22 (çev. Yule, *Cathay*, III, s. 152). Böyle bir ifade yaklaşık 1315 tarihli bir risalede bulunmaz, edisyonu Bautier, 'Les relations économiques' içinde, daha önce geçmişti.

66 JT, I, s. 755, müteallikân-ı îşân begirift-u müsâdere kerd (SGK, s. 140; CC, s. 261); ayrıca krş. I, s. 1072 (DzhT, III, s. 114; CC, s. 372), burada her iki hükümdarlığa ait hayvanlar vardır.

gay adına ticaret yapanlar diğerlerinden ayrılıp (bunların şehrin tüccarlarının üçte ikisini teşkil etmekteydi) onlara ilişilmemişti.⁶⁷ Diplomatik görevler de en az ticari misyonlar kadar kıymetliydi çünkü bunlara Moğol hükümdarlarının kendi adlarına ticaret yapmaları için sermaye verdikleri *ortak* tüccarlar da katılıyordu. Örneğin Gazan, 697'de (1297–1298) Fahreddin Ahmed'i Yuan sarayına 100.000 altın dinarla gönderdi.⁶⁸ 713–714(1313–1315) yıllarında Çağatay Hanı Esen Boğa, Yuan ile İlhanlılar arasında seyahat eden elçilik heyetinin yolunu en az üç defa kesmiş (üçüncüsündeyse bütün personeli kılıçtan geçirmiş) ve yanlarındaki menkul kıymetlere el koymuştu, bu malların bir kısmı ticari sermayeydi.⁶⁹

Dönemin çağdaşları şundan emindi: Muhtelif Moğol güçleri arasındaki savaş döneminde tüccarların ve mallarının akıbeti, ticaret üzerinde zararlı bir etkiye sahip olmuştu. Vassâf'a göre Ögedey'in ölümünün üzerinden neredeyse yetmiş yıl geçmişti ancak kimse yanında muhafız olmadan imparatorlukta seyahat etmeye yeltenememişti.⁷⁰ Vassâf'ın anlattığına göre Hülegü ve Berke'nin işlediği vahşetin ardından tüccarlar ve elçiler Geyhatu (hükümraniği: 690–694/1291–1295) ve Tokta (hükümraniği: 690–712/1291–1312) dönemine kadar İlhanlılar ile Altın Orda arasında gidip gelmeyi bırakmıştır. Bu dönemde diplomatik ilişkiler, tüccarlar ve ortaklar için güzergâhları bir kez daha açtı.⁷¹ Ancak bu meseleyi basitleştirmek demektir. Zira Reşidüddîn'in bize bildirdiğine göre tüccarlar Abaka *sibe* (bariyer) inşa ettirdikten sonra seyahat etmeye devam etmişlerdi. Cuçi'nin soyundan gelen Tama Tokta, 687'deki (1288) Maverâünnehir seferinde yağmalayacağı "*ortaklar ve tüccarlar*" bulmuştu.⁷² Yine de mesele yerli yerinde duruyordu. 701'de (1302) Kafkasya'daki savaş tehdidi, bu söylentinin asılsız olduğu ortaya çıkana kadar tüccarları İlhanlılarla Cuçi'nin soyundan gelenlerin toprakları arasında seyahat etmekten

67 Sudak kendi başına *DMZ'de geçer*, eds. Guo, II (metin), s. 70-1 (= *MZDMZ*, XXI, s. 68; krş. Guo'nun trc., I, s. 127); el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Saydâ, 1419/1998), I, s. 441; IAF, 2. Kısım, s. 629-31. ZF, s. 327 (= *SMIZO*, I, Arapça metin, s. 88-9, Rusça trc., s. 111-12), diğer şehirleri de listeler, bu konuda bkz. Alexander I. Aibabin, 'Cities and steppes of the Crimea in the thirteenth and fourteenth centuries according to the archaeological data', Schmieder and Schreiner (eds.), *Il codice Cumanico*, s. 297-334. St. James bayramında (25 Temmuz) Nogay'ın Solğat'a ilerlediği dönemden kalma Sivas kroniği tüccarların sadece esir edildiklerinden bahseder ve 15.000 kişinin ölümünü tipiye bağlar: Galstian, *Armianskie istochniki*, s. 32. JT, I, s. 746 (SGK, s. 127; CC, s. 258), kısa bir şekilde geçer. Ayrıca bkz. Ciociltan, *Mongols and the Black Sea Trade*, s. 161-2.

68 Vassâf, s. 505, II. 23-4 (GW, IV, s. 285).

69 TU, s. 204-5, 208.

70 Vassaf, s. 476, I. 23- s. 477, I. 2 (GW, IV, s. 212).

71 Vassaf, s. 51, II. 11-13, burada *NQAY* kelimesi hatalı bir şekilde *TQTAY* yerine yazılmıştır (krş. GW, I, metin, s. 99, trc., s. 95).

72 JT, II, s. 1063, 1164 (DzhT, III, s. 104, s. 207-8; CC, s. 368, 402).

alıkoymuştu.⁷³ 712'de (1312) Özbek'den İlhan Ölceytü'ye gönderilen bir mektupta toprak anlaşmazlığının giderilmesine yönelik arzu vurgulanmaktaydı. Böylece tüccarlar bir kez daha birbirlerinin ülkeleri arasında seyahat edebileceklerdi.⁷⁴

Döneme ait bu kadar tanıklık, üniter imparatorluk dağıldıktan sonra Asya ötesi ticaretin sıkıntıya uğramadan devam etmesini anlamamızı güçleştirmektedir. Özellikle iki hükümdar birbiriyle savaş hâlindeyken deliller, Abu-Luhod'un "bir bölgesel hükümdarın sağladığı güvenli geçiş imkânına diğerinin de saygı gösterdiğine" dair iddiasının aleyhindedir (bağlam imparatorluğun dağılmasından sonraki ilk yıllardır).⁷⁵ Ayrıca Ciociltan'ın "Cengiz Han'ın haleflerinin Pasifik Okyanusu'ndan Karadeniz ve Akdeniz'e kadar muazzam genişlikte bir toprak üzerinde bu barışı sürdürdüklerine dair inancı da bu deliller ışığında geçersiz kılmaktadır.⁷⁶ Aynı şekilde Morris Rossabi'nin "Çin'in Yuanlı hükümdarlarıyla Pers ülkesinin İlhanlıları arasında genellikle dostâne süren ilişkilerin kervanların çoğu için güvenli bir geçiş sağladığı"⁷⁷ şeklindeki çıkarımı, çoğunlukla düşmanca tavırlar sergileyen Orta Asya Moğolları'nın rolünü göz ardı etmektedir. Dolayısıyla buna güçlü bir şerh düşülmesi gerekir. Her ne kadar Hodong Kim "gayriresmî" tüccarları, bölgesel bir hanla daha resmî ilişkileri olan (ve dolayısıyla gasp ve şiddetin hedefi olma ihtimalleri daha yüksek olan) ortak tüccarlardan ayırmakta haklıysa da⁷⁸ Moğol ordularının uygulamada bu farkı gözetmediğini söylemek hayli güçtür. Timothy May, iletişim ağı *yam* sisteminin ardıl hanlıklar boyunca mevcudiyetini devam ettirdiğini öne sürer.⁷⁹ Fakat İlhan Ölceytü'nün 1305'te bu sistemin parçalandığına ve aktarım istasyonlarının ancak yakın bir zamanda bir kez daha birbirlerine bağlandığına dair ifadeleri elimizdedir.

İmparatorluk döneminin başları aslında hem Doğu Asya ile Batı Asya arasında hem de çaprazlama bir şekilde bozkır bölgeleriyle tarım bölgeleri arasında gittikçe hareketlenen bir ticari aktiviteye şahitlik etmiştir.

73 JT, II, s. 1302 (DzhT, III, s. 344-5; CC, s. 454).

74 TU, s. 146; aktaran: Ciociltan, *Mongols and the Black Sea Trade*, s. 174.

75 Abu-Luhod, *Before European Hegemony*, s. 144: Berke ve Hülegü bir sonraki nesilde zikredilir. Kendisi durumun zamanla kötüye gittiği görüşündedir, zira "altgruplar, fethedilen topraklarında asimile olmuştur" ve "gittikçe farklılaşmış ve birbirinden uzaklaşmıştır" (aynı çalışma, s. 144-5).

76 Ciociltan, *Mongols and the Black Sea Trade*, s. 32.

77 Morris Rossabi, 'The "decline" of the Central Asian caravan trade', Gary Seaman (ed.), *Ecology and Empire: Nomads in the Cultural Evolution of the Old World* (Los Angeles, CA, 1990), s. 81-102 (burada s. 86 ancak bazı Moğol hanlıkları arasında çekişme ve gerçek savaş olduğunu da kabul etmektedir). Kradin, 'Chinggis Khan', s. 176-7, Möngke'nin ölümünden sonra patlak veren kargaşanın sadece geçici bir etki yaptığını düşünmektedir.

78 Kim, 'Unity of the Mongol empire', s. 23-4.

79 May, *Mongol Conquests*, s. 123.

Ancak Moğol dünyası içerisinde Pax Mongolica teriminin ima ettiği koşulların değerlendirilmesi, 1260'tan sonrası için fazla iyimser kaçacaktır. Möngke'nin ölümünün ardından Cengizli imparatorluğunun bölünmesi ve rakip hanlıklar arasında periyodik bir şekilde ortaya çıkan savaşlar (hükümdarların güzergâhları ticaret için açık ve güvende tutmak istemelerine rağmen) başka amaçlar uğruna hem ticareti hem de seyahati sekteye uğratmıştır. Tabii ki burada temel aldığımız yazarlar, sair zamanlarda bu trafiğin güven içerisinde akmasından ziyade ticaretin dönemsel kesintilerinden bahsetmeye daha meyillidirler. İlhanlılar ve Memlûklar arasındaki çatışma bile bunların Kuzey Suriye'deki ticaretlerini kesintiye uğratmadı.⁸⁰ Ayrıca XII. yüzyıl seyyahı İbn Battuta'nın Mağrib'den Karadeniz bozkırları, Maveraünnehir ve Hint alt kıtası gibi uzak bölgelere seyahat edebildiğini kavramak mümkün görünmemektedir. Ancak kanaatimce son tahlilde ihtiyaç duyduğumuz şey, *barış* fikrini kıtalararası ticaret fikrinden ayırmak (bunun istisnası belki Pegolotti'nin önerdiği kuzey bozkırıyla 1320'lerde ve 1330'larda daha güneyde kalan bozkırdır) ve bunun yerine bazı Moğol hükümdarlarının bir süreliğine tesis ettiği ve bir ulus içerisinde ticareti teşvik eden (nispeten) barışçıl koşullara bakmaktır.

80 Amitai-Preiss, 'Northern Syria between the Mongols and Mamluks', s. 143.

Gerçi kara yoluyla yapılan ticaretin güvenliğinden (ya da belirli aralıklarla yaşanan tehlikelerden) daha da önemlisi, yağmalanmış ürünlerin ve sermayenin Avrasya ticaret ağına örneği görülmemiş miktarlarda sokulması, gümrük vergilerinin genel anlamda düşürülmesi, şehir merkezlerinin desteklenmesi ve belirli ürünlere, özellikle de lüks tüketim ürünleriyle kölelere olan talebin artmasıydı.⁸¹ Yakın zamanlı araştırmaların belirttiğine göre Moğolların Song hazinelerini ele geçirmeleri ve Yuan yönetiminin madeni paralarla değiştirilemeyen kâğıt parayı teşvik etmesi, Çin'den batıya doğru muazzam bir gümüş külçe akışına ve dolayısıyla Kuzey Hindistan'da, Yakın Doğu'da ve Avrupa'da XIII. yüzyılın son çeyreğiyle XIV. yüzyılın ortaları arasında gümüş madeni para kullanımında da kayda değer bir artışa yol açtı. Üstelik, ticaret gümüşün ağırlığıyla ifade edilen kavramsal hesap birimleriyle yapılr hâle geldikçe farklı paraların aynı birimle ölçülebilmesi de söz konusu olmuştu.⁸² Kuşkusuz Moğol çağının çoğunluğunda, Veba Salgını ya da Kara Ölüm ortaya çıkana kadar, bir bütün olarak Avrasya ekonomik açıdan gittikçe entegre bir hâle gelmekteydi.

Moğol Çağında Deniz Yoluyla Yapılan Ticaret

Her ne kadar uzak mesafeli karayolu güzergâhları sık sık çatışma riskine maruz kalsa da Moğol dönemindeki dikkat çekici gelişmelerden birisi, Asya'da deniz yoluyla yapılan ticaretti. Bu güzergâh Basra Körfezi'nden Hint Okyanusu'na, oradan da Güney Çin Denizi'ne uzanıyordu.⁸³ Karayolları açısından Moğol döneminin taşıdığı farklılık, tüccarların, güney Hint limanlarında duraklayıp oradan geri dönmek yerine Basra Körfezi'yle Çin arasındaki mesafenin tamamını katetmeye hazır olmasıydı. Ayrıca bu şekilde Moğol iç savaşının içine girmeme şeklindeki avantaj, pekâlâ deniz yolculuğunun tehlikelerini ve seyahatin korkunç uzunluğunu gölgede bırakıyordu. Montecorvino'nun tahminine göre bu yolculuk iki sene sürmekteydi.⁸⁴ Birkaç asır boyunca Müslüman topluluklar Gujarat'taki Kanbhâya (Cambay ya da Khambhat) gibi Hint limanlarında ikamet ediyorlardı. Buradan da Çin'e ticaret amaçlı deniz yolculukları yapıyorlardı. Ayrıca Quanzhou (Zaitun) gibi Çin limanları da Tang hanedanı döneminden beri Müslüman tüccarları barındırmaktaydı. Yuan döneminin başlarında, herkesin bildiği gibi Müslümanların hem Çin'in merkezî yönetiminde hem de yerel yönetimlerinde ayrıcalıklı bir pozisyonu vardı.

81 Bu konudaki değerlendirmesi için bkz. Di Cosmo, 'Black Sea emporia', s. 91-2.

82 Akinobu Kuroda, 'The Eurasian silver century, 1276-1359: Commensurability and multiplicity', *Journal of Global History* 4 (2009), s. 245-69 (özellikle s. 249-63).

83 Deniz yoluyla yapılan ticaretin önemi için bkz. Bentley, *Old World Encounters*, s. 115, ve Endicott-West, 'Merchant associations', s. 147.

84 Montecorvino, 'Epistolae, II', s. 349 (MM, s. 226).

Semuren (Çeşitli Halklar) adı verilen sınıfın parçası olarak Müslümanlar, Çin'de hiyerarşik açıdan ikinci sıradaydılar. Kendilerinden yukarıda Moğollar, aşağıdaysa Kuzey Çinlilerle (Kitanlar ve Cürçenler de dâhil) eski Song İmparatorluğu halkı vardı.⁸⁵ Quanzhou'nun ele geçirilmesinde (1276) Moğollara nüfuz sahibi bir Müslüman tüccar yardım edecekti.⁸⁶ Ayrıca Kubilay'ın Song ülkesini ele geçirdiğine dair haberler, Batı Asya'daki Müslüman tüccarlar için Çin'e deniz yoluyla ticaret yapmaları konusunda güçlü bir motivasyon kaynağı olmuştu.⁸⁷ Yuan döneminde Çin'de ikamet eden Müslümanların sayısında ciddi bir artış gözlemlendi. Quanzhou'daki Müslüman mezar taşları, Farsça konuşan dünyadan (örneğin Kunduz) gelmiş insanların isimlerini taşıyordu. Bunun aksine şehirdeki daha eski Müslüman yerleşim yerlerinin sakinleri Arap kökenliydi.⁸⁸

Müslümanlar özellikle *ortak* tüccar sınıfının da büyük çoğunluğunu teşkil ediyordu. Kubilay'ın *ortak* tüccarların ayrıcalıklarını kısmaya yönelik tedbirlerine rağmen bunlar Quanzhou Limanı üzerinden yapılan deniz ticaretinde yerlerini sağlamlaştırmışlardı.⁸⁹ XIV. yüzyılın ikinci çeyreği itibarıyla Quanzhou Limanı'ndan Basra Körfezi'ne artan oranlarda taşınan ürünlerden biri de mavi beyaz porselendi. Bu porselen, Jiangsu'daki Jingdezenhen'de özellikle İran pazarı için imal ediliyordu.⁹⁰ Kubilay, deniz yoluyla yapılan ticaretin büyümesini teşvik ediyordu. Amacı, sade-

- 85 Morris Rossabi, 'The Muslims in the early Yüan dynasty', John D. Langlois (ed.), *China under Mongol Rule* (Princeton, NJ, 1981), s. 274-83; John Chaffee, 'Diasporic identities in the historical development of the maritime Muslim communities of Song-Yuan China', *JESHO* 49 (2006), s. 412-14. Çin'de yönetim kademesinde bulunan Müslümanlar hakkında bkz. Lane, 'Persian notables', s. 187-8.
- 86 Jitsuzô Kuwabara, 'P'u Shou-kêng', 2.Bölüm, *MRTB* 7 (1935), s. 1-104. Rossabi, 'Muslims in the early Yüan dynasty', s. 275.
- 87 Chaffee, 'Cultural transmission', s. 45-7.
- 88 Chaffee, 'Diasporic identities', s. 415. Song egemenliğindeki bu toplumlar hakkında aynı çalışma, s. 400-11. Kunduzlular için bkz. Yasuhiro Yokkaichi, 'Chinese and Muslim diasporas and the Indian Ocean trade network under Mongol hegemony', Schottenhammer (ed.), *East Asian>Mediterranean<*, s. 79-80. Fakat Ma'ber hükümdarının Arap bir yetkilisinin 1291-2'de kağanın hizmetine geçtiğini ve hayatının geri kalan günlerini Hanbalık'ta geçirdiğini biliyoruz: Liu Yingsheng, 'An inscription in memory of Sayyid bin Abu Ali: A study of relations between China and Oman from the eleventh to the fifteenth century', Vadime Elisseff (ed.), *The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce* (New York and Oxford, 2000), s. 122-6.
- 89 Bkz. kitabın Giriş kısmı vesilesiyle Dasheng Chen and Denys Lombard, 'Foreign merchants in maritime trade in Quanzhou ("Zaitun"): Thirteenth and fourteenth centuries', Denys Lombard and Jean Aubin (eds.), *Asian Merchants and Businessmen in the Indian Ocean and the China Sea* (Oxford and Delhi, 2000), s. 19-23. Daha fazla detay için bkz. Endicott-West, 'Merchant associations', s. 139-48; Ralph Kauz, 'A Kazarüni network?', Kauz (ed.), *Aspects of the Maritime Silk Road*, s. 61-9. Quanzhou'ya dair bazı makaleler için bkz. Angela Schottenhammer (ed.), *The Emporium of the World: Maritime Quanzhou, 1000-1400* (Leiden, Boston, MA, and Cologne, 2001).
- 90 Allsen, 'Mongols as vectors', s. 140-1. Robert Finlay, *The Pilgrim Art: Cultures of Porcelain in World History* (Berkeley and Los Angeles, CA, 2010), s. 156-60.

ce yeni gelir kapıları açmak değil, aynı zamanda İlhanlı müttefikleriyle teması sürdürmektir. Ayrıca Çin imparatorlarının geleneksel yaklaşımları içinde üstünlüğünün tanınmasını ve hâlen bağımsız olan hükümdarların kendilerini haraçgüzar devletler pozisyonunda görmelerini de istiyordu. Bu son iki amaç, Güneydoğu Asya'daki ve Güney Hindistan'daki yerel iktidarlarla, özellikle Malabar (Kerala) ve Ma'ber (Coromandel sahili) hükümdarlarıyla yoğun iletişim içinde olmayı gerektirmekteydi.⁹¹

Ayrıca şunu da ifade etmeliyiz: Müslüman seyyahlar İlhanlı topraklarının mali idaresinde üst düzey pozisyonlara getiriliyorlardı. Özellikle güneyde Fars eyaletinde ve komşu kıyı şeridinde. Marco Polo sadece Hürmüz Limanı'ndan bahseder. Hindistan'dan gelen tüccarlar başka şeylerin yanında baharat, ipek, altın kumaş, değerli taşlar ve fildişi alıp burada biriktiriyor ve bunları dünyanın her yerine satıyorlardı. Çince kaynaklar da bu limana önem vermektedir.⁹² Ancak Hindistan'dan gelen gemileri Hürmüz civarında bekleyen tüccarlar, Negüderlilerin saldırılarına karşı savunmasızdılar.⁹³ Ayrıca Hürmüz İlhanlı döneminde Kays (Kış) Adası'ndaki daha güvenli limanla yoğun bir rekabet içerisindeydi. Burası Basra Körfezi bölgesindeki şehirler nazarında üstünlük taşıyordu. XIII. yüzyılın sonunda Kays Adası'nın Hükümdarı Cemâleddin İbrahim bin Muhammed et-Tibî'ydî (ö. 706/1306–1307). Kendisi ilhanlardan Fars için vergi alıyordu ve Geyhatu'dan *Melikül-İslâm* unvanını almıştı. Faaliyetleri İbnü's-Sukâî ve daha sonra Mısır gibi uzak bir diyardaki Safedî'nin dikkatini çekecek kadar ses getiriyordu. Şemseddin Cüveynî ve Noyan Suğunçak'la ortaklığından itibaren yükselmeye başlayan Cemâleddin, Çin'e kadar gitmiş ve kendi zamanının en tanınan Müslüman tüccarı olmuştu. Bir defada yüz gemilik ticaret yapardı ve hem Hindistan'ın hem de Yuan İmparatorluğu'nun dış ticaretinde kayda değer bir payı vardı.⁹⁴ Vas-

91 Tansen Sen, 'The Yuan Khanate and India: Cross-cultural diplomacy in the thirteenth and fourteenth centuries', *Asia Major*, 3rd series, 19 (2006), s. 299-326. Daha genel olarak bkz. aynı yazar, 'The formation of Chinese maritime networks to Southern Asia, 1200-1450', *JESHO* 49 (2006), s. 427 ve 'Maritime interactions between China and India: Coastal India and the ascendancy of Chinese maritime power in the Indian Ocean', *JCES* 2 (2011), s. 41-82 (özellikle s. 56-9).

92 MP, I, s. 160 (çev. Ricci, s. 44; çev. Latham, s. 35). Ralph Kauz and Roderich Ptak, 'Hormuz in Yuan and Ming sources', *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient* 88 (2001), s. 39-46.

93 MP, I, çev. Ricci, s. 43/çev. Latham, s. 35 (Ménard edisyonunda bulunmaz). Martinez, 'Eurasian overland and Pontic trades', s. 138, n. 21'de Polo'nun yaklaşık 1272'de Hürmüz'den yola çıkmak istediğini ancak çatışmalar yüzünden muvaffak olmadığını iddia etmektedir. Ancak bu iddia şüphe uyandırmaktadır. Hürmüz'e yönelik Negüderli saldırıları için bkz. Valeria Fiorani Piacentini, 'L'emporio ed il regno di Hormoz (VIII-fine XV sec. d. Cr.): vicende storiche, problemi ed aspetti di una civiltà costiera del golfo persico', *Memorie dell'Istituto Lombardo-Accademia di Scienze e Lettere* 35, fasc. 1 (Milan, 1975), s. 110-12.

94 İbnü's-Sukâî, *Tâli Kitâbi Vefeyâtî'l-a'yân*, ed. and tr. Jacqueline Sublet (Şam, 1974), metin, s. 32-3, trc., s. 42-4, kendisinin ortak olarak rolünden bahseder (Suğunçak'ın ismi *SLN/Q*

sâf'a göre bu ticaret sadece Basra Körfezi bölgesinin değil, Irak, Horasan, Rûm (Anadolu), Suriye ve Frenk toprakları gibi diğer ülkelerin de refah seviyesini yükseltmişti. Cemâleddin'in kardeşi ve Ma'ber'in Hindu hükümdarına 692'de (1293) başvezirlik yapan Takiyyüddin Abdurrahman, Cemâleddin'in çıkarlarını gözetecek şekilde konumunu kullandı. Her yıl Kays'a büyük miktarlarda ürün gönderiyor, Cemâleddin'in görevlileri de beğendiklerini seçiyordu. Kardeşler, Ma'ber sultanına kaliteli atlar tedarik ederek epey kâr ettiler. Ticari bir meta olarak at, Hint yarımadasında kıt olmasından ötürü şöhret buldu ve Kays'ın başlıca iki ihracat kaleminden birisiydi.⁹⁵ Ma'ber ise bunun karşılığında, Moğol hâkimiyetindeki İran ile Yuan İmparatorluğu arasındaki deniz ticaretinde önemli bir antrepo olarak hizmet ediyordu.⁹⁶ Vassâf da coşkulu ifadeleriyle Kays'ı Hindistan, Çin'in daha uzak bölgeleri, Türkistan, Mısır, Suriye ve hatta Tunus'taki Kayrevân gibi uzak bölgelere ait ürünleri mıknaş gibi cezbetmekle niteliyordu. Müellif, şahsen dünya tarihinde örneği görülmemiş bir duruma şahitlik ettiğine inanıyordu.⁹⁷

Yetenekli Personel Hareketi

Muhtemelen Moğol döneminde 1261'den sonraki siyasi koşullar, diğer temas biçimleri üzerinde, karayoluyla yapılan ticaret üzerindeki kadar kısıtlayıcı bir etki yapmamıştı. Burada asıl mesele, birbirinden farklı hareket örüntüleri idi. Beklendiği üzere ticaret, nispeten sık ya da düzenli yolculuklar gerektiriyordu ve sekteye uğrama ihtimali daha yüksekti. Genel kabul gören bir anlayışa göre Moğol çağındaki kültürel aktarım, yazılı kaynakların ya da teknik malzemelerin fiziksel olarak transferinden ziyade, kişisel seviyede cereyan etmekteydi.⁹⁸ Fakat bu tür sürdürülebilir kültür aktarımı, yetenekli personelin, fetihten hemen sonra kıtanın bir yerinden başka bir yerine nakledilmesinden kaynaklanıyordu. Bazen de söz gelimi Çin'den İran'a yapılan ve bir uzman ya da uzmanlar grubuna benzer yetenekleri ve ilgileri olan diğer uzmanlarla tanışma imkânı sağlayan tek bir seyahatten de kaynaklanabiliyordu. Hatta böylelikle daha fazla seyahate gerek kalmıyordu.

olarak geçer). WW, VI, s. 136-7; AA, I, s. 69-70. Bu rakam için bkz. Aubin, 'Princes d'Ormuz', s. 89-94, 97-9; Lambton, *Continuity and Change*, s. 335-41; Ralph Kauz, 'The maritime trade of Kish during the Mongol period', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 58-60. Hürmüzle yaşanan rekabet için bkz. Piacentini, 'L'emporio', s. 79-80.

95 Vassâf, s. 301-2 (GW, III, s. 107-8, s. 109-10); dolayısıyla (biraz muhtasar bir şekilde) JT, ed. Jahn, *Indiengeschichte*, Farsça metin, Levha 14-15, Arapça metin, Levha 52 (Almanca trc., s. 37-8)/Khalili Coll. ms., fo. 264a, Blair, *Compendium içinde*. Deniz yoluyla yapılan at ticareti hakkında bkz. Digby, *War-Horse and Elephant*, s. 29-31.

96 Kauz, 'Maritime trade of Kish', s. 65-6.

97 Vassâf, s. 169, I. 25- s. 170, I. 2, ve s. 303, II. 6-7 (GW, II, s. 53; III, s. 110).

98 Konunun mükemmel bir sunuşu için Allsen, 'Mongols as vectors'.

Bu yüz yüze karşılaşmalarda, Moğolların savaşta ganimet olarak aldıkları insanları (kendi askerî kuvvetlerine kattıklarından başka) muhtelif yerlere nakletmesi de önemli bir rol oynuyordu. Bozkır toplumlarında herhangi bir konuda uzmanlaşmış insanlar bulunmazdı. İmparatorluk kurma aşamasındaki göçebeler, kendi hiyerarşik yapılarında uzmanı bulunmayan teknik beceriler için personel ihtiyacı duyuyorlardı. Örneğin Cengiz Han'ın, şehirlerin kanunlarını ve geleneklerini bilen birisi olarak Mahmud Yalvaç'ı istihdam etmesi bunun bariz bir örneğidir.⁹⁹ Esirler içerisinde bu tür yetenekleri olanlar, olmayanlara göre daha iyi bir durumdaydılar.¹⁰⁰ Moğolların fethettikleri topraklarda yaptıkları nüfus sayımları sayesinde özel yetenekli bireyler tespit ediliyor ve halkın geri kalanından ayrı bir şekilde kaydediliyordu. Bunların pek çoğu Moğol İmparatorluğu'nda belirli bir prestiji olan sınıflara mensuptu: Dinî meselelerde uzman olan din büyükleri ve âlimler, simyacılar, filozoflar, hekimler, gökbilimciler ve müneccimler (bu son ikisini birbirinden ayırmak çoğu zaman güçtü). Moğollar ayrıca zanaatkârlara da ayrıcalık tanırdı. Örneğin 628'de (1231) Tebriz'de kaliteli kumaş dokuyanlar seçilmiş ve kâgana lüks bir çadır imal etmek için görevlendirilmişlerdi.¹⁰¹

Bunlardan başka dilbilim uzmanlarının önemini de akılda tutmak gerekir. İmparatorluğun tamamında konuşulan bir *lingua franca* yoktu. Buna en yakın aday ister Çin'de ister Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarında olsun, Farsça'ydı.¹⁰² Moğollar muazzam genişlikteki topraklarını yönetirken dillere hâkim kişilere büyük kıymet vermişlerdi (dördüncü ve onuncu bölümlere bakınız). Ayrıca yabancı dillerde ustalaşarak kendini göstermek isteyen kişi sayısı hiç de az değildi. Mesele elçilerle ve tüccarlarla ilgilenmek için sadece sözlü tercüme yapacak kişilerin istihdamından ibaret değildi. Moğollar ayrıca dinî ve bilimsel metinleri tercüme edecek kişileri de istihdam ediyorlardı.

Zanaatkâr grupları genellikle ekonomik faaliyetler için uzun mesafelere nakledilmekteydi. Bunların emperyal projelere iştiraki, genellikle mecburi oluyordu. Çoğu zaten köleleştirilmişlerdi. Tarım işlerinde ça-

99 Thomas T. Allsen, 'Ever closer encounters: The appropriation of culture and the apportionment of peoples in the Mongol empire', *Journal of Early Modern History* 1 (1997), s. 5-6.

100 Örnekler için bkz. Biran, 'Encounters among enemies', s. 33-7.

101 IA, XII, s. 503 (çev. Richards, III, s. 309).

102 István Vásáry, 'Oriental languages of the Codex Cumanicus: Persian and Cuman as linguae francae in the Black Sea region (13th-14th centuries)', Schmieder and Schreiner (eds.), *Il codice Cumanico*, s. 107-9. Huang Shijian, 'The Persian language in China during the Yuan dynasty', *PFEH* 34 (September 1986), s. 83-95. Liu Yingsheng, 'A lingua franca along the Silk Road: Persian language in China between the 14th and 16th centuries', Kauz (ed.), *Aspects of the Maritime Silk Road*, s. 87-95. David Morgan, 'Persian as a lingua franca in the Mongol empire', Brian Spooner and William L. Hanaway (eds.), *Literacy in the Persianate World: Writing and the Social Order* (Philadelphia, PA, 2012), s. 160-70.

lıştırılmak üzere Çinli, Kitanlı ve Tangutlu personelin Maverâünnehir'e getirildiklerini ve hatta İran'a kadar sevk edildiklerini görmüştük. Öte yandan 1222'de Semerkant Rasathanesi'nden sorumlu Çinli bir yetkiliyle tanışan Changçun da Çinli zanaatkârların her yerde olduklarını söyler.¹⁰³ Aynı dönemde yetenekli zanaatkârlar (bunlar genellikle yağmalanan bir Müslüman şehirden hayatta kalan tek gruptu) Moğol anayurduna naklediliyor ya da farklı bölgelere gönderiliyordu. Cüveynî'nin bildirdiğine göre doğudaki pek çok yerde Hârezm'den nakledilen çiftçiler ikamet ediyor ve araziye ekip biçiyordu.¹⁰⁴ Tuluy neslinden gelenler Herat'tan Beşbalığ'a bin dokumacı aile sevk etmişti ve burada Cengiz Han'ın eşlerinden birisi için ve ardından Ögedey Kağan için harika kıyafetler imal etmekteydiler.¹⁰⁵ İslâm topraklarından alınan diğer zanaatkâr grupları Ögedey'in emriyle Moğolistan'a yerleştirildiler. Bunlar arasında Karşî-yi Suri Sarayı'nı inşa eden Müslüman mühendislerin bulunması da ihtimal dâhilindeydi. Bu saray Karakorum'un yaklaşık kırk kilometre kuzeyindeydi. Ögedey burada yıllık göç sürecinde bahar mevsimini geçirirdi.¹⁰⁶ Çoğu Semerkantlı yaklaşık 3.000 çiftçi aile, Çin'in kuzeyindeki Hunhe Nehri üzerinde bulunan Xunmalin'e (bugünkü adıyla Ximalin) nakledildi. Reşidüddîn yetmiş yıl sonra bunlardan (yerel adları Simalîler olarak) bahsetti.¹⁰⁷ Öte yandan 300'den fazla Müslüman çiftçi aile de Hanbalık'ın batısındaki Hongzhou'ya yerleştirildi.¹⁰⁸ Dolayısıyla genel anlamda yerleşimciler Doğu Asya'dan ithal edilip İran'da yapılan tahribatın tamirinde görevlendirildi ve Müslüman yerleşimciler de üst kalite ürünlerin imalatı için doğuya nakledildi. "Bir başka deyişle, Moğollar Doğu Asyalıların üretimin *niceliğini* arttırmak için batıya, Batılıları da üretimin *niteliğini* arttırmak için doğuya sevk ettiler."¹⁰⁹

Hülegü'nün seferleri sırasında yetenekli personel hâlen katliamlardan muaf tutuluyor ve kendilerinden istifade yoluna gidiliyordu. Örneğin Safer 658'de (Ocak 1260) zanaatkârlar Halep'in düşmesi üzerine başka yerlere nakledildiler.¹¹⁰ Birkaç ay sonra, Ayn Calut haberinin alınması üzerine Hülegü'nün emriyle Eyyûbî Sultanı Nâsır Yusuf ve ekibi katledilince, sadece aşçılar ve iç oğlanları (gilmân) sağ bırakılmıştı. Ayrıca Muhyiddin adında birisi, kendisinin gökbilimci olduğunu kanıtlayarak katliamcılarının

103 Li Zhichang, *Xi you ji*, çev. Waley, s. 93, 94, 97; ayrıca 4. Bölüm'e bkz.

104 *TJG*, I, s. 101 (HWC, s. 128). Çince kaynaklar için bkz. Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 35-6, buna göre doğuya ulaştıkları tarihi 1223 olarak tespit etmek mümkündür.

105 Seyfî, s. 106-7. Bu devamlılık konusunda bkz. Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 38-40.

106 *TJG*, I, s. 192-3 (HWC, s. 236-7). Konumu için bk. Boyle, 'Seasonal residences', s. 145-6.

107 *JT*, II, s. 903 (SGK, s. 276, 'Sinali' ile; CC, s. 312). Pasajın şerhi için Paul Pelliot, 'Une ville musulmane dans la Chine du Nord sous les Mongols', *JA* 211 (1927), s. 261-79 ve Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 41-3.

108 *YS*, 120. Bölüm, aktaran: Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 43-4.

109 Allsen, 'Population movements', s. 134 [italik kelimeler Allsen'e aittir].

110 *JT*, II, s. 1027 (*Dzht*, III, s. 69; CC, s. 357).

elinden kurtuldu, daha sonra Nasîrüddîn Tûsî'nin Merâğa'daki rasathanesinde görevlendirildi ve serencâmesini Bar Hebraeus'a nakletti.¹¹¹

Ancak Hüleğü zamanında Uzak Doğu'dan getirilen personele de rastlıyoruz. Bunların başka seçeneği yoktu, olsa da çok sınırlıydı. Ancak yine de köle olarak getirilmemişlerdi. Bu tür hareketlilikler yıllar boyunca devam etti. Bozkırlardaki seleflerinin bazıları gibi ya da yerleşik emsallerini andırır bir şekilde Moğol hükümdarlar, sadece maddi şatafat içerisinde yüzmenin değil, etraflarında entelektüel aydınlar bulundurmanın gerekliliğini de hissediyorlardı. Hüleğü sarayını ulemâ ve hükemâyla tezyin etti. Reşîdüddîn'e göre kendisinden eğitim almak için İran'a filozoflar, gökbilimciler ve hekimler gelmişti.¹¹² Kuşkusuz müellifimiz Cengizli hâkimiyeti altındaki meskûn dünyaya ait uzak bölgelerin birleşmesinden doğan sonuçları hesaba katıyordu: Ölceytü'nün sarayında Çin'den, Hindistan'dan, Keşmir'den, Tibet'ten, Uygurlardan ve diğer Türk kavimlerinden, Araplardan ve Frenklerden gelen filozoflar, gökbilimciler, tarihçiler ve diğer bilginler toplanmıştı.¹¹³ Moğol devletleri arasında bu tür karşılıklı temaslar, bunun sadece İlhanlı hâkimiyetindeki İran ile Yuan Çin'i arasında olduğu izlenimini vermektedir (Tuluy nesli mihveri).¹¹⁴ Bunlar arasında sık sık elçi, teknik uzman ve bazen de hükümrânlık gelini alışverişi olurdu (örneğin 1291'de İlhanlılara intikal eden ve maiyetinde iddialara göre Polo ailesinden üç kişinin bulunduğu Kökeçin).¹¹⁵ Bu izlenimin sebebi, iki Tuluy neslinden gelenlerin devletin daha bol kaynak bilgisi sunması da olabilir. Hârezm'in uzağındaki Altın Orda toprakları, belki de diğer Moğol hanlıkları kadar transfer edilecek varlıklara ya da yetenekli kişilere sahip olmamasıyla diğerlerinden ayrılır.¹¹⁶ Ancak Cuçi'nin soyundan gelenlerin toprakları Orta ve Doğu Asya metal işçiliği tekniklerinin Orta Doğu'ya geçişi için bir kanal görevi görüyordu.¹¹⁷ Ancak Orta

111 MTD, s. 489-90. BH, s. 438, daha genel bir anlatı verir. JT, II, s. 1034 (DzhT, III, 76; CC, s. 359), daha da kısadır. Fakat IF, V, s. 117'deki (no. 4753) biyografik nota göre kendisi daha önce Nâsır'ın hizmetinden ayrılmıştı.

112 JT, ed. Jahn, *Chinageschichte*, Farsça metin, Levha 2, II. 16-17 (Almanca trc., s. 21)/eds. Wang, s. 83-4. Daha genel olarak bkz. JT, II, s. 364 (DzhT, III, s. 90-1; krş. CC, s. 1048); yorumları için Reuven Amitai, 'Hüleğü and his wise men: Topos or reality?' Pfeiffer (ed.), *Politics*, s. 15-16; Lane, 'Intellectual jousting', s. 241.

113 JT, I, s. 8-9 (DzhT, I, 1. Bölüm, s. 16-17; CC, s. 3). Ayrıca bkz. Lane, 'Intellectual jousting', s. 242-3.

114 Bu konuya giriş için bkz. Karl Jahn, 'Wissenschaftliche Kontakte zwischen Iran und China in der Mongolenzeit', *Anzeiger der phil.-hist. Kl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 106 (1969), s. 199-211.

115 Francis Woodman Cleaves, 'A Chinese source bearing on Marco Polo's departure from China and a Persian source on his arrival in Persia', *HJAS* 36 (1976), s. 181-203. Italo M. Molinari, 'Un articolo d'autore cinese su Marco Polo e la Cina', suppl. 30 to *Annali del Istituto Orientale di Napoli* 42 (1982), s. 1-72.

116 Allsen, 'Mongols as vectors', s. 143.

117 Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 86

Asya kökenli Müslümanların Çin ile İslâm dünyası arasında önemli bir aracılık rolü oynadığına kuşku yoktur. Bu konunun çoğu, Thomas Allsen'in *Culture and Conquest in Mongol Eurasia* (2001) adlı eserinde ve daha sonraki çalışmasında epeyce ve ustalıkla ele alınmıştır. Burada hem kendisinden bol bol istifade edilecek hem de yaklaşık son on beş yılda diğer araştırmacıların ortaya koydukları deliller ve fikirler ilave edilecektir.¹¹⁸

Bu noktada sorulması gereken iki soru vardır. Evvela hangi gelişmeler, Dârü'l-İslâm'ın büyük bir kısmının Büyük Moğol İmparatorluğu'na ilhak edilmesine makul bir şekilde atfedilebilir? Yıllık hac farızasını göz ardı ettiğimizde bile, Müslümanlar birkaç asırdır İslâm âleminin genelinde kayda değer mesafelerde seyahat ediyorlardı. Müslümanların kendilerinden olmayan dünyayla aralarındaki ilişkilere gelince, Çinlilerin fikirlerini ve tekniklerini transfer etmek XIII. yüzyılda çok da yeni bir olgu değildi. Örneğin Moğol fetihlerinin bir sonucu olarak İran'daki Müslüman dokumacıların, oldukça yaygınlaşmış Çin tekstilini kopyaladıklarını pekâlâ düşünebiliriz. Fakat bunun Tebriz'de, Moğolların gelmesinden önce de yapıldığına dair deliller mevcuttur.¹¹⁹ XI. yüzyıl itibarıyla İranlı çömlekçiler, Song hanedanı idaresindeki Çin'in seramiklerinden ilham almışa benziyorlardı. Ayrıca İran metal işçiliğinde, Liao ve Jin'le aynı dönemde, Çin motiflerine de rastlanır.¹²⁰ Moğol döneminde özgün olan şey, böylesi transferlerin boyutunda ve kapsamında bir patlama yaşanmasıydı.

İkinci soru şudur: Moğol döneminde İslâm dünyasının ötesiyle olan daha yakın kültürel ilişkilerin etkisi nerelere kadar uzanıyordu? Yuna yönetimindeki Çin'de Müslüman topluluğu nispeten büyük ölçekliyen (mutlak terimlerle ifade edecek olursak), İran'daki Çinli sayısı buna göre oldukça azdı.¹²¹ Dolayısıyla Çin bilimi üzerinde Müslüman etkisi, tersi yöndeki etkiden daha kuvvetliydi. En azından İsmail ve Alâeddin adlı iki Müslüman mancınık ustasını burada örnek olarak ele alabiliriz. Abaka bunları, 1273'te Kubilay'a göndermişti ve bunlar sayesinde Xiangyang'ın düşmesi hız kazanmıştı. Zira bu iki usta karşı ağırlıklı mancınık imal edip savaşta kullanmışlardı (Maalesef Marco Polo kitabında bunu babasına ve amcasına atfeder).¹²² Bir diğer önemli isim Buharalı gökbilimci

118 Takdire şayan titizlikte bir inceleme için bkz. Biran, 'Mongol empire and civilizational exchange', s. 541-5.

119 IA, XII, s. 503 (çev. Richards, III, s. 309); aktaran: Allan, 'Chinese silks and Mosul metalwork', s. 55. Ayrıca bkz. Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 18.

120 Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 44-5, 82-3.

121 Bu konuda önemli bir görüş için bkz. Benno Van Dalen, 'Islamic and Chinese astronomy under the Mongols: A little-known transmission', Yvonne Dold-Samplonius et al, *From China to Paris: 2000 Years Transmission of Mathematical Ideas* (Stuttgart, 2002), s. 343-4.

122 YS, 203. Bölüm, aktaran: Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 4; Rossabi, 'Muslims in the early Yüan', s. 287. Daha fazlası için bkz. SCC, V, 6. Kısım, s. 222-3. Venedikliler Çin'e ulaşmadan yaklaşık iki yıl önce şehir düşmüştü ancak bkz. Haw, *Marco Polo's China*, s. 116. Müslüman ve Çinli mancınıklarının farkına daha önce değinmiştik (5. Bölüm).

Cemâleddin'dir. Kendisi 1267'de Yuan sarayına kendi tasarladığı astro-nomi aletleriyle beraber Batı tarzı gözlemlere ve hesaplara dayanan bir takvim sundu. Ayrıca 1271'de yeni tesis edilen *Huihui sitian jian*'ın başına getirildi.¹²³ Ancak elinizdeki kitap Moğol iktidarının Müslümanlar üzerindeki etkisine yoğunlaştığı için bu noktada Moğol dünyasının diğer bölgelerinin Müslüman İran ve Irak kültürüne yaptıkları katkıyı ele alacağız. Dolayısıyla Müslümanların Dârü'l-İslâm dışındaki toprakların kültürüne yaptıkları katkı kapsamımız dışındadır.¹²⁴ Başka yerlerdeki Müslüman mevcudiyetinin ve faaliyetinin bizim için geçerli olan önemli bir boyutu (yani İslâm'ın Yuan İmparatorluğu'nun bazı bölgelerine yerleşmesi), Sonuç ve Değerlendirme bölümünde incelenecektir.

Kültürel Aracılar: Nasîrüddîn Tûsî, Reşîdüddîn ve Bolod Chingsang¹²⁵

İlhanlılarda önde gelen bireylerin aktivitelerini takip edebiliyoruz ancak bu kadar tanınmayan şahısların faaliyetlerini tespit etmek oldukça zordur. İran'daki kültürel faaliyet özellikle iki isimle ilişkilidir: Nasîrüddîn Tûsî ve Reşîdüddîn. Tûsî'nin önerisiyle Hülegü, Merâğa'da bir rasathane kurulmasını emretti. Zaten yıllardır Merâğa'da astronomi gözlemleri yapılmaktaydı.¹²⁶ Tûsî (ö. 672/1274) bu rasathanenin ilk yöneticisidir. Kendisi burada görev yapan dört Müslümandan bahseder: Müeyyidüddîn el-Urdî, Fahreddin Merâgî, Fahreddin Ahlâtî ve Necmeddîn Debîrân Kazvînî. Reşîdüddîn ve İbnü'l-Fuvâtî de özellikle bu görev için Hülegü'nün onayıyla seçilen gökbilimciler olarak bu isimleri zikrederler.¹²⁷ Fakat bunlara başkaları da eklenecekti. Bar Hebraeus Tûsî'nin eki-

123 SCC, III, s. 372-5. Rossabi, 'Muslims in the early Yüan', s. 286. Kariyeri için bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 166-70, yanlış anlaşılmalara tashih etmektedir.

124 Örneğin bkz. Paul D. Buell, 'How did Persian and other Western medical knowledge move east, and Chinese west? A look at the role of Rashîd al-Dîn and others', *AMTM* 3 (2007), s. 279-95; Morris Rossabi, 'The Mongol empire and its impact on the arts of China', Amitai and Biran (eds.), *Nomads as Agents*, s. 214-27 (burada s. 216-17) ve bazı makaleler için Rossabi (ed.), *Eurasian Influences*. Hâlâ kıymetli bir kaynak olarak Ch'ên Yüan, *Western and Central Asians in China under the Mongols: Their Transformation into Chinese*, tr. Ch'ien Hsing-hai and L. Carrington Goodrich (Los Angeles, CA, 1966).

125 Kültürel aracılık kavramı hakkında bkz. Marc von der Höh, Nikolas Jaspert and Jenny Rahel Oesterle, 'Cultural brokers and brokerage in the medieval Mediterranean', Von der Höh, Jaspert and Oesterle (eds.), *Cultural Brokers*, s. 9-31.

126 S. Mohammad Mozaffari and Georg Zotti, 'Ghâzân Khân's astronomical innovations at Marâgha observatory', *JAOS* 132 (2012), s. 397. Rasathanenin tarihi için bkz. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory* (Ankara, 1960), s. 189-223. Tûsî'nin kariyerine dair bir araştırma için bkz. Lane, *Early Mongol Rule*, 7. Bölüm.

127 Boyle, 'Longer introduction', s. 247. *JT*, II, s. 1025 (*DzhT*, III, s. 67; *CC*, s. 356). *IF*, III, s. 54-6, 149-50; *V*, s. 489 (n. 2175, 2373, 5550).

bine muhtelif beldelerden sayısız bilginin katıldığından bahseder.¹²⁸ Söz konusu rasathane ve kütüphanenin uzak diyarlardaki bilginler için bir cazibe merkezi ve geniş ölçekli entelektüel araştırmaların beşiği olduğuna dair canlı tasvirleri okumak amacıyla tek yapılması gereken, İbnü'l-Fu-va'tî'nin *Telhîs*'ine göz atmaktır. Zaten kendisi de 679'de (1280-1281) kadar burada görev yapmıştır. Bu bilginlerden bazıları Moğol topraklarının dışından getirilmişti. el-Urdî Şam,¹²⁹ rasathanenin kurulmasından kısa bir süre sonra buraya ulaşan ve daha önce de Nâsır Yusuf'un hizmetinde bulunan Muhyiddin el-Mağribî ise Tunus kökenliydi.

Reşîdüddîn'e göre Hülegü, Tûsî'nin ekibine Çin'den getirilen Taoist üstadı (Fars. *sîng-sîng*, yani Çince *xian-sheng*) Fumengji'yi dâhil etti. İlhan, Tûsî'ye bu Çinli gökbilimciden Çin astronomisine ve tarihine dair her şeyi öğrenmesini, Fumengji'ye de Tûsî'den Müslüman astronomisini öğrenmesini emretti. Bize anlatıldığına göre Tûsî, yeni meslektaşından öğrendiği şeylerde iki günde ustalaştı. Oysaki Çinli bilgin, Tûsî'den pek fazla bir şey öğrenemedi zira Tûsî'nin aksine astronomik tablolar ve yıldızların hareketleri konusundaki bilgileri sınırlıydı.¹³⁰ Belki de bu sebepten Tûsî, astronomi el kitabı *Zîc-i İlkhânî* adlı eserinin mukaddimesinde kendisinden hiç bahsetmemiş, sadece dört Müslüman meslektaşının ismini zikretmişti. *Zîc*, bu tarzda Çin takvimini (*Târih-i Kitâ*) içeren ilk el kitabıdır. Geçmişte hatalı bir şekilde buna "Çin-Uygur" takvimi dendi.¹³¹ Ayrıca Fumengji'nin projeye en büyük katkısı da buydu. Bu eserde imparatorluğun muhtelif yerlerinde kullanılan ve farklı çağları gösteren dönüştürme tabloları vardı. İsim vermek gerekirse hicrî takvim, Çinlilerin altmışlık sistemi, on iki hayvanlı Türk-Moğol takvimi, Doğu Hristiyanlarının kullandığı Selevkos takvimi (MÖ 311'den başlar) ve İranlıların Yezdicerd takvimi (MS 632'den başlar).¹³²

Tûsî'nin vefatından sonra Merâğa'da önemli çalışmalar yapılmaya devam etti. Muhyiddin el-Mağribî ise (ö. 682/1283) Tûsî'nin ölümünden

128 BH, s. 451. Bunların bir listesi için bkz. Hâfız-ı Ebrû, *Cuğrâfiyye*, ed. Krawulsky, I (metin), s. 88-9/ed. Warhâm, s. 57.

129 IF, V, s. 489.

130 JT, eds. Jahn, *Chinageschichte*, Farsça metin, Levha 2, II. 21-25 (Almanca trc., s. 22)/eds. Wang, s. 84. Çinli bilgin için bkz. Yoichi Isahaya, 'History and provenance of the "Chinese" calendar in the Zîj-i İlkhânî', *Mecelle-yi Târih-i İlm* (Iranian Journal for the History of Science) 8 (2009), s. 25-9.

131 İsim hatasına Isahaya, aynı çalışma, s. 20-2'de işaret edilmiştir.

132 Konunun açıklanması için bkz. Benno Van Dalen, E. S. Kennedy and Mustafa K. Saiyid, 'The Chinese-Uighur calendar in Tûsî's Zîj-i İlkhânî', *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften* 11 (1997), s. 111-52. Daha kısa bir şekilde Allsen, *Culture and Conquest*, s. 163-4. Yoichi Isahaya, 'The Târih-i Qitâ in the Zîj-i İlkhânî - The Chinese calendar in Persian', *Sciamus: Sources and Commentaries in Exact Sciences* 14 (2013), s. 149-258, edisyon kritik ve tercümesini sunar.

yaklaşık bir yıl sonra *Edvârü'l-envâr* başlığıyla kendi zîcini telif etti.¹³³ Merâğa'da daha sonra görev yapmış bir başka gökbilimci Şemseddin Muhammed Vâbkenevî (ya da Vâbkinevî) el-Buhârî, Gazan'ın emriyle *Zîc-i Muhakkak-ı Sultânî* adlı eserini kaleme aldı ve İlhan Ebû Saîd'e ithaf etti. Kendisi bu eserinde, Tûsî'nin *Zîc-i İlhanî*'sini önceki tabloları temel aldığı gerekçesiyle ve bir gezegenin hesaplanmış pozisyonunun hiçbir zaman deneysel bir şekilde teyit edilememesi sebebiyle şiddetle eleştirdi. Vâbkenevî'nin görüşüne göre Mağribî'nin *Edvâr*'ı daha kaliteli bir çalışmadır çünkü bağımsız gözlemlere dayanmaktadır.¹³⁴

Merâğa'da yapılan çalışmalar astronomiyle de sınırlı değildi. Tamamlanmamış bir şekilde günümüze gelmeyi başarmış *Telhis*'inde İbnü'l-Fuâtî, kütüphanede bulunan manzum bir kroniğe (kaybolmuş) atıfta bulunarak,¹³⁵ Tûsî'nin sağlığında Merâğa'ya yönelen ve orada ikamet etmeye başlayan pek çok şahıstan bahseder. Bunlar arasında bizzat Tûsî'den matematik, Necmeddin Kazvî'nin eserlerinden mantık, Müeyyidüddin el-Urdî'nin eserlerinden geometri (*el-eşkâlü'l-hendesiyye*) ve astronomi (*el-hey'elt*) öğrendiği söylenen Kutbüddîn Mahmud bin Mesud Şîrâzî (ö. 710/1311)¹³⁶ ve her ikisi de Kazvî'nin mantık öğrenen Kivâmüddîn Abdullah el-Yezdî ve Kivâmüddîn Muhammed el-Yezirî (Yazırî?) gibi bilgiler vardı.¹³⁷

Bir dizi özgün bağlamda kültürel ve teknik kaynaşma, Reşîdüddîn ismiyle daha fazla bağdaştırılıyordu. Kendisi doğuştan bir Yahudi'ydi ve Şii olan Tûsî'ye göre daha "dışarıdan" dı. Fakat hangi açıdan bakılırsa bakılsın ortodoks bir Müslümandı. Müslüman İran, Moğol İmparatorluğu ve kendisinin Yahudi arka planı arasındaki kesişim noktasında bir pozisyon işgal ettiği söylenen ve gerçekten önemli bir şahsiyet olan¹³⁸ Reşîdüddîn, Gazan ve Ölceytü yönetimi altında Asya'nın her iki ucundan sayısız bilgini himayesine aldı. Kendisinin muhtelif ilmî meselelerde bir dizi eser kaleme aldığı da söylenir. Ancak bazı durumlarda yaptığı şey sadece telifte bulunan bir grup araştırmacıya nezaret etmektir. Bir kısmı günümüze ulaşmayan bu eserlerin listesi, *Câmî-i Tesânîf-i Reşîdî*'de bulunmaktadır.¹³⁹

133 Bkz. George Saliba, 'An observational notebook of a thirteenth-century astronomer', *Isis* 74 (1983), s. 388-401; yeniden baskısı Saliba, *A History of Arabic Astronomy: Planetary Theories during the Golden Age of Islam* içinde (New York and Londra, 1994), s. 163-76. IF, V, s. 117'de (no. 4753) kısa bir biyografisi vardır.

134 Sayılı, *Observatory*, s. 214. Mozaffari ve Zotti, 'Ghâzân Khân's astronomical innovations', s. 398.

135 IF, III, s. 317.

136 IF, III, s. 440 (no. 2927). Ancak AA, IV, s. 2060-1, kendisinin Tûsî'den sadece "astronomi ve matematiğin geri kalanını (el-hey'e ve bakıyyetü'r-riyâzî)" öğrendiğini zikreder.

137 IF, III, s. 504, s. 533 (no. 3070, 3137).

138 Amitai, 'Jews at the Mongol court', s. 44.

139 Bkz. Karl Jahn, 'The still missing works of Rashîd al-Dîn', *CAJ* 9 (1964), s. 113-22. Bunlar ayrıca Togan, 'Composition', s. 60-72'de de ele alınır.

Kendi başına Moğolların, Çinlilerin, Hindistan'ın, Yahudilerin, Ermenilerin ve Frenklerin tarihlerini¹⁴⁰ içeren *Câmîu't-tevârih*, Reşîdüddîn'in İslâm dışındaki kültürel geleneklere açık olmasının mücessem hâlidir. Kendisi mukaddime kısmında tarihçinin görevinin, her ne kadar Müslüman geleneği diğerlerinininkinden üstün olsa da Gayrimüslim halkların tarihlerini değiştirmeden kaydetmek olduğunu tespit eder.¹⁴¹ Hatta çalışmasına Buda'nın hayatına ve eserlerine dair bir araştırma da eklemiştir ki eserinin Hindistan tarihine tahsis edilmiş kısmının ikinci yarısını neredeyse bu bilgiler işgal eder.¹⁴² Gregory Schopen, Reşîdüddîn'in ulaşabildiği Hînayâna Budist metinlerini (diğerleriyle beraber *Devatâ-sûtra*) kullanırken tercümenin sınırlarını nasıl aştığını göstermiştir. Dinle alakası olmayan metinler aslına sadık kalsa da spesifik olarak Budist fikirleriyle alakalı pasajlarda yaptığı tercüme daha kapsamlıdır ve açık bir şekilde Müslüman okuyucuların istifadesi için bir şerh mahiyetinde düzenlenmiştir.¹⁴³ Reşîdüddîn kendisini, Müslüman dindaşlarını diğer inanç dünyalarıyla tanıştırmaya adanmıştır.

Reşîdüddîn başka alanlarda da araştırmayı teşvik edecek adımlar attı. *Tanksûk-nâme-yi İlhanî der Funûn-i Ulûm-i Hitâi* adlı eserinin mukaddimesinde, Arapçaya tercüme faaliyetleri aracılığıyla Grek irfanını Müslümanlara erişilir kılan meşhur Abbasi Halifesi Harun Reşîd'e (ö. 193/809) benzemek istediğinden bahseder.¹⁴⁴ Tıp eğitimi de alan Reşîdüddîn'in tıbbî bilgileri elde edebilmek için İlhanlı İmparatorluğu boyunca seyahatler ettiği söylenir.¹⁴⁵ Yetki sahibi bir görevli olunca, başlıca amaçlarından biri Müslüman hekimlerin istifadesine sunmak amacıyla Çin tıp bilgisinin İran'a getirilmesi oldu. Tıpkı Tûsî'nin İranlı ve Çinli astronomi gelenek-

140 SP'nin de papalar ve imparatorlara (fo. 149a-170a) ve Çin hanedanlarına dair bölümler içermesi (fo. 170b-sonuna kadar) daha az dikkat çekmiştir.

141 JT, I, s. 11-12 (CC, s. 4-5). Bkz. Melville, 'Mongol and Timurid periods', s. 169-70; ve Pfeiffer, 'The canonization of cultural memory: Ghâzân Khan, Rashîd al-Dîn, and the construction of the Mongol past', Akasoy, Burnett and Yoeli-Tlalim (ed.), *Rashîd al-Dîn*, s. 64-5, 67.

142 JT, eds. Jahn, *Indiengeschichte*, Farsça metin, Levha 34-42 (tamamlanmamış)/Arapça metin, Levha 68-80 (Almanca trc., s. 70-104)/Khalili Coll. ms., fos 272a-278a, Blair, *Compendium* içinde.

143 Gregory Schopen, 'Hînayâna texts in a 14th century Persian chronicle: Notes on some of Rashîd al-Dîn's sources', *CAJ* 26 (1982) s. 225-35.

144 Reşîdüddîn, *Tanksûk-nâme-yi İlhanî der Funûn-i Ulûm-i Hitâi*, ed. Müctebâ Minûvî, *Tanksûknâme yâ tıbb-ı ehl-i Hitâ adıyla* (Tahran, 1350 şm./1972), s. 7. Bu eser hakkında bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 144-5. Türkçe *tansuk* için bkz. *TMEN*, II, s. 570-3 (no. 939, *tansûq*, 'ein Geschenk ...; kostbar').

145 Cafer bin Muhammed Caferî, *Târîh-i Yezd*, eds. İrej Afşar (Tahran, 1338 şm./1960), 92, be taleb-i ilm-i tıb. Ahmed bin Hüseyin bin Ali Kâtib, *Târîh-i Cedîd-i Yezd*, eds. İrej Afşar, 2nd. edn., (Tahran, 2537 şâhanşâhî/1978), s. 134, amaçnı ne olduğunu belirtmez. Her ikisini de aktaran: Ann K. S. Lambton, 'The Âthâr wa ahyâ' of Rashîd al-Dîn Faḍl Allâh Hamadânî and his contribution as an agronomist, arboriculturist and horticulturalist', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 126.

lerini mezcettiği gibi Reşîdüddîn de dediğine göre, her ikisinin bilgilerinden istifade etmek amacıyla önde gelen İranlı hekim Şefiüddîn'i Çinli hekim 'Siyu-sha' (Xiuxie?) ile tanıştırmıştı. Bu iki bilgin, nabız hakkındaki Çince bir eserin tercümesini beraber yapacaklardı.¹⁴⁶

İlhanlıların tarım ekonomisini canlandırmaya hevesli hem önemli bir toprak sahibi hem de vezir olan Reşîdüddîn, aynı zamanda tarım bilimine de merak salmıştı. Bu konuda kaleme aldığı *Âsâr ve ahyâ* adlı eserinden günümüze sadece küçük bir parça ulaşabildi. *Câmî-i Tesânîf-i Reşîdî*'de muhafaza edilen içindekiler kısmına göre bu kitap, zirai gelişmenin ön koşulları, ağaçların, meyvelerin ve bitkilerin çeşitleri, ekim metotları, böcek kontrolü, hayvan yetiştiriciliği, tahıl ve diğer ürünlerin depolanması ve hatta değerli taşların madenciliği ve çıkarılması gibi oldukça geniş yelpazedeki konu başlıklarını ihtiva ediyordu.¹⁴⁷

Moğollar için yemek kültürü ve tıbbi meseleler birbiriyle yakından ilişkilidir. *Tansûknâme*'sinin mukaddimesinde, İlhanlı hizmetine bir *baurçi* (aşçı) olarak girdiğini bildiren Reşîdüddîn, farmakolojiye olan özel ilgisinden bahsediyor ve "bitkilerden, minerallerden, ağaçlardan, hayvanlardan ve bitkilerden elde edilen ilaçlar" a dair bir kitabı tercüme ettiğini anlatıyordu.¹⁴⁸ Çin mutfağında kullanılan malzemelerin farkında olduğunu bize hissettiriyor ve bilgilerinin bir kısmı, net bir şekilde İlhanlılarda ikamet eden Çinlilerden geliyordu. Ayrıca şunu da varsayabiliriz: Uzak Doğu'dan gelen ve 1253-1256'da Hülegü'ye eşlik eden askerler beraberlerinde kendi yemek alışkanlıklarına uygun damak tatlarını da getirdiler. Bunun bir örneği, Moğol öncesi İran'da bilinmeyen pirinçti. Reşîdüddîn'e göre Hindistan'da yetiştirilen farklı pirinç türleri, Gazan iktidarında kendi nezaretinde İran'a getirilmiş ancak ilk denemeler başarısız olmuştu. Moğol döneminde pirincin İran'da daha da yaygınlaştığı muhtemeldir ama elimizde kesin bir sonuca varacak delil yoktur.¹⁴⁹

Reşîdüddîn'in bilinen kaynakları¹⁵⁰ kendi içinde, seyyahların Moğol dünyasında katettikleri uzun mesafeleri kanıtlamaktadır. Görüldüğü üzere *Câmîu't-tevârih*'teki bilgilerin çoğu, özellikle Moğolların ve Türk halklarının eski tarihi ve Yuan Çin'iyle ilgili olanlar, bariz şekilde büyük Noyan Bolod Chingsang'dan elde edilmiştir. Kendisi Kubilay'ın elçisi

146 Reşîdüddîn, *Tanksûk-nâme*, s. 23-4. Bu tercüme için bkz. Jutta Rall, 'Zur persischen Übersetzung eines Mo-chüeh, eines chinesischen medizinischen Textes', *Oriens Extremus* 7 (1960), s. 153-4; Müslümanların nabız teşhisinde Çinlilerin tekniklerine olan ilgisi için bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 145-6.

147 Bu eser için bkz. Lambton, 'Âthâr wa ahyâ', özellikle s. 129-36; ayrıca Allsen, *Culture and Conquest*, s. 117-20.

148 Reşîdüddîn, *Tanksûk-nâme*, s. 15; alıntılayan: Allsen, *Culture and Conquest*, s. 159.

149 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 134-8.

150 Birinci kısım için elinizdeki kitabın birinci bölümüne bakınız; ikinci kısım için bkz. Shiraiwa, 'Rashîd al-Dîn's primary sources', s. 52-6.

olarak 683'te (1284–1285) İran'a gelmiş ve hayatının sonuna kadar orada ikamet etmiştir.¹⁵¹ Çin tarihi için Reşîdüddîn, Lîṭāḫī (Li Tazhi?) ve *K.M-SWN (Qin/Qian Sun/Song?) adını taşıyan ve tıp, astroloji ve Çin takvimini (*târîh-i hitâ*) iyi bilen iki Çinli bilginin ekibine katıldığını ve yanlarında Çin imparatorlarının isimlerini listeleyen bir de kitap getirdiklerini anlatıyordu.¹⁵² Fakat söz konusu kitap tespit edilememiştir ve muhtemelen birkaç eserden derlenmiş bir özet mahiyetindedir. Üstelik Herbert Franke'in de uzun zaman önce işaret ettiği gibi vezir ya da ekibi bir dizi yanlış tercümenin kurbanı olmuşlardır.¹⁵³

Câmiu't-tevârih'in ilhanları konu alan bölümü, Çin usulü histografya geleneğinden ilham almış gibi görünmektedir. Her bir hükümlarlığın kaydına, hükümdarın eşlerinin ve soyundan gelenlerin listesine ek olarak, aşağı yukarı kesin tarihleriyle beraber (bu tarihler genellikle hicrî takvimle beraber on iki hayvanlı takvime göre de veriliyordu) olayların detaylı bir incelemesi de dâhil edilmiştir (Reşîdüddîn'in *Câmiu't-tevârih*'inin diğer kısımlarındaki tarihler, bu iki takvimden sadece biriyle verilmiştir).¹⁵⁴ Reşîdüddîn'in selefi Cüveynî'ninkinden ya da kendisinden yaşça daha küçük meslektaş Vassâf'inkinden oldukça farklı olan bu düzenleme, Çin'e hanedan tarihlerinde bulunan "temel yıllıklar"ı (*benji*) andırmaktadır. Reşîdüddîn'in bu noktada Çinlilerin uygulamasından epey etkilendiği öne sürülmüştür. Bu da kuşkusuz Bolod Chingsang aracılığıyla olmuştur. Chingsang (kendisi 1273'te İmparatorluk Kütüphanesi Müdürlüğü olan *Mishu jian*'ı tesis etmişti), dolaylı da olsa Liao, Jin ve Song hanedanlarının tarihleri için materyal toplamaktan sorumluydu. Fakat bu benzerlik, Kâşânî örneğinde daha belirgindir. Kendisi (hatırlanacağı üzere) Reşîdüddîn'in araştırma asistanlarından biriydi ve *Târîh-i Olcayto* adlı eseri, her şeyi hesaba kattığımızda, daha detaylı bir kronolojik yapıya sahipti.¹⁵⁵ Ancak bizzat Arap histografya geleneğinin de bu kronolojik aranjman için yeteri kadar model teşkil ettiği de iddia edilebilir.

151 *JT*, I, s. 35; II, s. 1338 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 66-7, ve III, s. 379; CC, s. 13, 465), müellifin Moğol ve Türk tarihine dair eşsiz bilgisi için; ayrıca II, s. 1308 (*DzhT*, III, s. 351; CC, s. 456). II, s.899 (CC, s. 311), kendisinin Yuan Çin'ine olan aşinalığı için.

152 *JT*, ed. Jahn, *Chinageschichte*, Farsça metin, Levha 4, II. 7-8 (Almanca trc., s. 23-4)/eds. Wang, s. 86. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 92'de geçici olarak öne sürülen yeni imlaları tercih ettim. Bu metinde *târîh* kelimesi net bir şekilde iki farklı anlamda kullanılmıştır: iki şahsın yetenekleri bağlamında, "takvîm" ihtimali "tarih" ihtimalinden daha yüksektir, "takvim" anlamı için bkz. İsahaya, 'Târikh-i Qitâ', s. 149.

153 Herbert Franke, 'Some sinological remarks on Rašîd ad-dîn's History of China', *Oriens* 4 (1951), s. 21-6; yeniden baskı aynı yazar, *China under Mongol Rule* içinde.

154 Charles Melville, 'The Chinese-Uighur animal calendar in Persian historiography of the Mongol period', *Iran* 32 (1994), s. 85.

155 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 95-100. David Morgan, 'Persian and non-Persian historical writing in the Mongol empire', Hillenbrand et al (eds.), *Ferdowsi*, s. 124-5.

Reşîdüddîn'in büyük tarihi, aynı zamanda Moğol dünyasının dışında kalan ülkeleri de ele alıyordu. Kendisinden yaşça küçük meslektaş Vas-sâf'tan Delhi Sultanlığı'nın XIII. yüzyıl ilâ XIV. yüzyıl başlarını kapsayan tarihi ve coğrafyası hakkında neredeyse kelimesi kelimesine alıntı yapar. Fakat Hindistan'ın erken tarihi ve coğrafyası hakkındaki detayların çoğu, büyük ölçüde meşhur XI. yüzyıl müellifi Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin *Tahkîku mâ li'l-Hind* adlı eserinden alınmıştır (ilginç bir şekilde Bîrûnî'nin geniş ilgi alanları, Reşîdüddîn'inkilerle paralellik arz etmektedir).¹⁵⁶ Bazı sebeplerden dolayı (belki de Bîrûnî'nin Budizm anlatısı ikinci el kaynaklara dayandığı için) Reşîdüddîn Budizm'le alakalı bilgilerinin çoğunu Keşmirli Budist rahip (*bahşî*) Kamāla Śrî'den temin etti.¹⁵⁷ Fakat şu da bir gerçektir; kendisi aynı zamanda Orta Asya Budizm'i hakkında farklı kaynaktan bilgi alıyordu ve verdiği detaylardan bir kısmı sadece Çin Budizm geleneğinin uygulamalarıyla alakalıydı (ancak bu noktada da bilgi kaynakları Uygurlar ya da Tibetliler olabilir).¹⁵⁸ Frenklerin tarihine dair yazdığı kısmın baş tarafları için, İbnü'l-İbrî'nin (Bar Hebraeus) *Muhtasarı târihi'd-düvel* adlı eserinin Hz. Âdem'den Hz. Dâvûd'a kadarki (Yahudi-Hristiyan) kutsal tarihini ele alan kısmını incelemiştir. Ayrıca Karl Jahn da imparatorlar ve papaların bir kataloğu olmanın ötesine nadiren geçebilen dördüncü ve son bölümü, Troppaulu Martin'in (Martinus Op-paviensis) önemli benzerlikler içeren *Chronicon Pontificum et Imperatorum* (1268-1269) adlı eseriyle ilişkilendirecek önemli bir gerekçe bulmuştur. Belki de buna, o dönemde İran'da Hristiyanlığı yaymakla meşgul olan Dominiken rahipleri aracılık etmişti.¹⁵⁹

Reşîdüddîn *Âsar ve ahyâ* için, tıpkı büyük tarihinin kompozisyonunda olduğu gibi Bolod Chingsang'ın tecrübesinden ve uzmanlığından istifade etti. Kendisi de bir zamanlar Reşîdüddîn gibi *baurçi* olan Chingsang, 1271-1277 arasında Kubilay hâkimiyetindeki Çin'de tarım müfettişlerinin sorumluluğunu üstlenmişti.¹⁶⁰ Reşîdüddîn'in coğrafya eseri *Suve-ru'l-ekâlîm de Câmi-i Tesânîf*teki eserleri arasında zikredilir ve başlangıçta

156 John Andrew Boyle, 'Bîrûnî and Rashîd al-Dîn', *CAJ* 21 (1977), s. 4-12; yeniden baskı Boyle, *Mongol World Empire* içinde.

157 Örneğin *JT*, ed. Jahn, *Indiengeschichte*, Farsça metin, Levha 1, ll. 6-7; Levha 34, ll. 1-2/ Arapça metin, Levha 43, ll. 8-9; Levha 68, l. 35 (Almanca trc., s. 19, 70)/Khalili Coll. ms., fos 259b, 272a, Blair, *Compendium* içinde. Bahşî için bkz. s. 299, 520, n. 12.

158 Klaus Röhrborn, 'Die islamische Weltgeschichte des Rašiduddin als Quelle für den zentralasiatischen Buddhismus?', Carolyn I. Cross (ed.), *Gerhard Doerfer Festschrift: Essays Presented to Gerhard Doerfer on His Seventieth Birthday by His Colleagues and Students* (Cambridge, MA, 1989 = *JTS* 13), s. 129-33. Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 157-61.

159 *JT*, eds. Karl Jahn, *Die Frankengeschichte des Rašid ad-Dîn*, 2nd edn., (Vienna, 1977), Giriş, s. 13-16; ve Troppaulu Martin için *Repertorium fontium historiae medii aevi*, VII (Rome, 1997), s. 489-90.

160 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 67-9, 115-16. Bolod'un *baurçi* pozisyonu için bkz. aynı eser, s. 73; *JT*, I, s. 197 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 518; *CC*, s. 73).

Câmiu'-tevârîh'e zeyl olarak düşünülmüş ancak günümüze ulaşamamıştır. Yine müellifimiz *Câmiu't-tevârîh*'inin tarih bölümlerine Çin coğrafyasıyla alakalı önemli bilgiler eklemiştir. Burada örneğin Bohai Körfezi'ni tarif eder ve Kubilay'ın emriyle Hanbalık'ı, Hongzhou adlı önemli limana bağlamak için inşa edilen Büyük Kanal hakkında bilgiler verir.¹⁶¹ *Suveru'l-ekâlîm*'in yam ağının safhaları hakkında detaylar içerdiği söylendiği için¹⁶² burada da Bolod muhtemelen başlıca bilgi kaynaklarından biridir. Allsen, bu şahsın kariyerini net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bolod Ching-sang, Çinlilerin tarih ve kültür birikimini İlhanlı İran'ının üst tabakalarına taşıyan en önemli şahsiyettir.¹⁶³

Coğrafi Ufukların Genişlemesi

Müslümanların kendilerinin dışındaki dünyaya dair farkındalıkları, Çin ve Uzak Doğu'nun diğer bölgeleriyle gittikçe artan temaslar sayesinde önemli ölçüde ilerleme kaydetti. Bu noktada karşımıza çıkan problemlerden biri, bu bilginin edinim araçlarıdır. Örneğin gökbilimci Cemâleddin'in batı coğrafyasına aşinalığının Yuan kartografyası üzerinde etki bıraktığını ve diğer Müslümanların Yuan döneminde Çin'e ulaştıklarını biliyoruz.¹⁶⁴ Yuan topraklarından İlhanlılara seyahat ettiği bilinen en önemli şahıslar, Bolod gibi Moğol elçileri ya da Uzak Doğu halklarının her ikisi de Öngüt boyuna mensup Mar Yahballâhâ ve yoldaşı Rabban Savma gibi temsilcileriydi.¹⁶⁵ Moğol döneminde Batı Asya'yı ziyaret eden Uzak Doğu yerlisi Müslümanlar hakkında daha az bilgiye sahibiz. Ancak Çin'de bir süre bulunan Batılı Müslümanlar ülkelerine geri döndükten sonra Çin hakkında bilgiler vermişlerdi. Bunlar arasında Cemâleddin İbrahim et-Tîbî ve İbnü's-Saykal el-Cezerî gibi tüccarlar ve İbn Fazlullah el-Ömerî'nin bazı bilgi kaynakları vardı.¹⁶⁶

Yeni bilginin İran'da telif edilen coğrafi eserlerde kendine yer bulması için biraz daha zaman geçmesi gerekecekti. Kozmoğrafyacı Zekeriya

161 *JT*, II, s. 900, 902 (SGK, s. 274-5; CC, s. 311-12); aktaran: Hyunhee Park, *Mapping the Chinese and Islamic Worlds: Cross-Cultural Exchange in Pre-Modern Asia* (Cambridge, 2012), s. 135, 136.

162 *JT*, I, 9 (CC, s. 3). Muginov, 'Persidskaia unikal'naia rukopis', s. 374. *Suver*'in tamamlandığına dair bir delil için bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 103-4.

163 Özellikle bkz. Allsen, 'Biography of a cultural broker' ve *Culture and Conquest*, s. 63-80.

164 Hyunhee Park, 'Cross-cultural exchange and geographic knowledge of the world in Yuan China', Rossabi (ed.), *Eurasian Influences*, s. 125-58. Ralph Kauz, 'Some notes on the geographical and cartographical impacts from Persia to China', Rossabi (ed.), *Eurasian Influences*, s. 159-67.

165 Morris Rossabi, *Voyager from Xanadu: Rabban Sauma and the First Journey from China to the West* (Tokyo, New York and Londra, 1992).

166 MZDMZ, XXI, s. 356-7. Lech, *Giriş*, s. 29, 32, 34, 35-6, 37. Çok daha önce Çin'den dönmüş bir seyyah için (682/1283'ten önce, zira Merâğa'da Muhyiddin Mağribî'ye katıldığı söylenmektedir) bkz. IF, I, s. 146-7 (no. 121).

bin Muhammed Kazvî'nin (ö. 682/1283) eserleri *Âsârü'l-bilâd* ve *Acâibü'l-mahlûkât* hâlen XI. yüzyıl Bîrûnî coğrafyasını temel alıyordu. Sadece *Acâib*'e eklenen harita, Çin'i Hindistan ve Afrika'ya denk bir alt kıta şeklinde tasvir ederek önceki gelenekten ayrılıyordu.¹⁶⁷ Elimizdeki yazılı kaynaklar bize diğer haritalardan da bahseder. Örneğin 689'da (1290) Kutbüddîn Şîrâzî tarafından Argun'a bir harita takdim edildi. Harita "batıdaki denizi, körfezlerini ve kıyılarını, batıda ve kuzeyde kalan pek çok ülkeyi" anlatıyordu.¹⁶⁸ Mimar (o dönemdeki adıyla *mühendis*) Kerîmüddîn Ebû Bekir es-Selmâsî'nin görünüşe göre kâğıt hamurundan yaptığı bir yer-küre, kendisiyle 664'te (1266) Merâğa'da tanışan İbnü'l-Fuvatî'yi epeyce etkilemişti.¹⁶⁹ Bu kürenin XI. yüzyıl Çin'inde ilk defa ortaya çıkan rölyef haritalardan birini taşıyıp taşımadığı belli değildir.¹⁷⁰ *Sefîne-yi Tebrîz*'deki haritaysa (yaklaşık: 1320) Afrika ve Akdeniz bölgesini resmederken ilk Müslüman coğrafyacıları takip etmiştir. Fakat Arap ve Çin sahillerinin nispeten gerçekçi bir çizimini vermektedir. Bu konuda söz konusu eserin Reşîdüddîn'e ya da kaynaklarına borçlu olup olmadığını bilmiyoruz.¹⁷¹ Ancak Hamdullah Müstevfî ve Vassâf'ın Hangzhou Limanı hakkında ayrı ayrı detaylı bilgiler vermesi, XIV. yüzyılın ikinci çeyreği itibarıyla İran'la Çin arasındaki güçlü ilişkilerin bir kanıtıdır.¹⁷²

Görsel Sanatlar

Eğer son olarak sanata değinmeseydik bu bölüm maalesef eksik kalırdı. Çin uygulamalarının özellikle Fars minyatür boyamacılığı ve seramikçiliği üzerindeki etkisi, Moğol döneminin en somut gelişmeleri arasındadır. Bu bağlamda, kullanılan malzemede, teknikte ve motiflerde bir dizi önemli değişiklik olmuştur. Şunu vurgulamak gerekir ki Çin kültürüne erişimden kaynaklanan üretimler Linda Komaroff'un "yeni bir görsel lisan" ve "orijinal bir estetik deyim"¹⁷³ adını verdiği olguyu temsil etmektedir. Her ne kadar Orta Asya zanaatkârları üniter imparatorluk döneminde Çin ve Orta Asya stillerini birleştirse de¹⁷⁴ İranlı çömlekçiler, metal işçileri ve minyatür boyamacıları da Çinlilerin fikirlerini ve motiflerini seçmiş ve

167 Park, *Mapping the Chinese and Islamic Worlds*, s. 129-31. Kazvî hakkında bkz. T. Lewicki, 'al-Kazwîni, Zakariyyâ' b. Muḥammad', *EI2*, IV, s. 865-7.

168 *JT*, II, s. 1178 (*DzhT*, III, s. 222; krş. CC, s. 406-7).

169 *IF*, IV, s. 65 (no. 3345).

170 *SCC*, III, s. 580-2.

171 Park, *Mapping the Chinese and Islamic Worlds*, s. 140-1.

172 Aktaran: George Lane, 'The Phoenix Mosque', De Nicola and Melville (ed.), *Mongols' Middle East*, s. 244-6).

173 Linda Komaroff, 'The transmission and dissemination of a new visual language', Komaroff and Carboni (eds.), *Legacy of Genghis Khan*, s. 169.

174 James C. Y. Watt, 'A note on artistic exchanges in the Mongol empire', Komaroff and Carboni (eds.), *Legacy of Genghis Khan*, s. 65-6.

bunları hibrit formlar geliştirmek için uyarlamıştır. Devam etmeden önce iki kavramsal noktaya dikkat çekmek gerekir. Evvela, yeni hükümdarların benimsediği oldukça süslü lüks kumaşlar (daha önce geçti) Batı Asya'daki zanaatkârları, seramik ya da minyatür boyamaya uyarlanabilecek bir dizi fikir ve tasarımla tanıştırdı (bunların bir kısmı Liao ve Jin dönemlerinden itibaren Moğol öncesi kumaşlarda bulunmaktaydı).¹⁷⁵ İkincisi ise, Çin'den gelen kâğıdın gittikçe yaygın hâle gelmesiydi. Her iki durum da resimli yazma eserlerin gelişimini destekledi ve zanaatkârların desenler ve diyaframalar çizmelerini teşvik ederek motiflerin sadece tasarımcıdan zanaatkâra transferini değil, bir mecradan diğerine intikalini de mümkün kıldı.¹⁷⁶

Buradaki incelememizi yazma eser boyamalarıyla sınırlandıracağız.¹⁷⁷ İslâm dünyasında resimlemenin nispeten uzun bir tarihi vardı. Fakat genellikle tıbbi ve bilimsel eserler yanında hayvan fablları ve edebî eserlerle (âdâb) sınırlıydı. Ancak XII. yüzyıl ve sonrasında kalma bu resimli yazmaların az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Öte yandan Farsça konuşan dünyadan günümüze 1250 öncesinden kalma tek bir örnek vardır.¹⁷⁸ Moğol döneminin karakteristik bir özelliği, çok daha geniş bir yazınsal faaliyet çeşitliliği içerisinde yazma eser boyamalarındaki patlamadır ve bunlara şiir ve tarih kitapları da dâhildir. Üstelik kâğıt üretimindeki ilerlemiş teknikler, *Câmiu't-tevârih*'in Edinburgh/Khalili nüshası ve "Büyük Moğol" *Şâhnâme*'si (eskiden Demotte *Şâhnâme*'si olarak bilinirdi) gibi büyük varaklı yazmaların ortaya çıkmasını mümkün kıldı. Dolayısıyla resimlerin boyutları büyüyor ve ayrıntı kalitesi de artıyordu.¹⁷⁹ Reşîdüddîn'in tesis ettiği yazıhanelerde (scriptoria) üretilen kodeksler bunun başlıca örnekleridir. Fakat yalnız değillerdi. Sufi tekkelerinde de (hankah) eğitim amaçlı telif edilen gösterişli yazmalar da mevcuttu.¹⁸⁰

175 Bu konuda önemli bir değerlendirme için bkz. Komaroff, 'Transmission and dissemination', s. 169, 171, 175-83 ve Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 15, 33.

176 Jonathan M. Bloom, *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World* (New Haven, CT, and Londra, 2001), s. 178-95. Bloom, 'Paper: The transformative medium in Ilkhanid art', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy*, s. 289-302. Komaroff, 'Transmission and dissemination', s. 184-94.

177 Metal işçiliği için bkz. Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 74-100; seramik için aynı çalışma, s. 39-73 ve Priscilla Soucek, 'Ceramic production as exemplar of Yuan-Ilkhanid relations', *Res: Anthropology and Aesthetics* 35 (1999), s. 125-41: <http://www.jstor.org/stable/20167021> [son erişim tarihi 3.10.2015].

178 Jonathan M. Bloom, 'The introduction of paper to the Islamic lands and the development of the illustrated manuscript', *Muqarnas* 17 (2000), s. 18-23. Sheila S. Blair, 'The development of the illustrated book in Iran', *Essays in Honor of Oleg Grabar Contributed by His Students* (Leiden, 1993 = *Muqarnas* 10), s. 266-7.

179 Bkz. Bloom, *Paper before Print*, s. 62-4, 182-4; Robert Hillenbrand, 'The arts of the book in Ilkhanid Iran', Komaroff and Carboni (eds.), *Legacy of Genghis Khan*, s. 140-1; *İT'deki tasvirler için ayrıca bkz.* Blair, 'Development of the illustrated book', s. 270.

180 Sheila S. Blair, 'Calligraphers, illuminators, and painters in the Ilkhanid scriptorium', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy*, s. 170-7.

İlhanlı İran'ındaki minyatür boyamaları üzerinde Çin etkisi, sadece Reşidüddîn'in yazıhanesinde Çince ahşap el baskısı rulolardaki Çinli hükümdar resimlerini istinsah eden sanatçılarla¹⁸¹ ya da karakteristik Çin motiflerini (örneğin Çin boyamalarının önemli bir unsuru olan bulutlar, zengin desenli ağaç kütükleri, ejderhalar, anka kuşları ve nilüfer çiçekleri) transfer eden İranlı sanatçılarla sınırlı değildi.¹⁸² Orta İlhanlı döneminden itibaren belirli Fars boyamalarının natüralist karakterinde de bu Çin etkisi görülmektedir ve resimlerin doğa manzarasını daha detaylı ve gerçekçi tasvir ettiği, ayrıca ana fikirle ilişkili olarak Çin stilini daha çarpıcı bir şekilde kullandığı da gözlemlenir.¹⁸³ Çin fikirlerinin ve motiflerinin benimsenmesi ve uyarlanması her yerde eşit derecede olmuyordu: Şiraz ve İsfahan'da yapılan boyamalarda daha geri plandaydı (menşeyini tespit edebildiğimiz kadarıyla). Ancak İlhanlı sarayına daha yakın yerlerde yapılan boyamalarda bu durum daha barizdi. XV. yüzyıl Timurlu sanatında Çin etkisi, İlhanlılarda ya da bunların Celâyirli veya Muzafferi haleflerinde icra edilen sanatlardakine göre daha belirgindi.

Şunu da unutmamak gerekir: O dönemin yazma eser sanatçıları bazen resimleri sadece metni açıklamak ya da zenginleştirmek için değil, kendi dönemlerindeki tarihî olaylar hakkında yorum yapmak için de kullanmışlardı. Ancak bazı durumlarda o olaylarla söz konusu metin arasında bariz bir bağlantı bulunmuyordu. Örneğin Bîrûnî'nin takvim sistemlerini konu alan *Âsârü'l-bâkiye* adlı eserinin Edinburgh nüshasındaki son iki resimde (Or. 161, istinsah tarihi 707/1307–1308) tarihi olaylar, hicrî yılın belirli tarihlerine göre tasvir edilmisti. Diğerlerine göre daha büyük ve kaliteli bir şekilde yapılmış bu resimler (Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'in meşru hali-fesi olduğuna dair iddiaları ön plana çıkarıyordu: Levha 6) pekâlâ Ölceytü sarayındaki güncel tartışmaların yankıları olabilirdi ve İlhan Ölceytü yaklaşık iki yıl sonra Şiîliği benimseyecekti.¹⁸⁴ Johan Elverskog, temsili bir sanatın dinî bakış açısının propaganda aracı olarak kullanılmasına yönelik bu hevesin Budizm etkisini yansıttığını iddia etti. Budizm'de Śākya-muni'nin bizzat desteklediği bu uygulamanın uzun bir geçmişi vardı.¹⁸⁵

181 Nasser D. Khalili Collection, ms. 727, fo. 11a. Bkz. Blair, 'Tabriz: International entrepôt', s. 327: kendisinin de işaret ettiği gibi, bu sanatçılar Çin ikonografisinin gelenekleriyle aşırı derece haşır neşir oldukları izlenimi vermemektedir.

182 Bu karakteristik Çin motifleri için bkz. Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 23-32.

183 Watt, 'A note on artistic exchanges', s. 71-3. Komaroff, 'Transmission and dissemination', s. 181-3. Daha fazla detay için bkz. Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 128-48 ve birçok yerde.

184 EUL, ms. Or. 161, fos 92a, 162a: bkz. Blair, 'Development of the illustrated book', s. 267-9 ve 'Religious art of the Ilkhanids', s. 118.

185 Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 167-70. Bir başka örnek için (farklı bir bağlamdan olsa da), bkz. Persis Berlekamp, 'Painting as persuasion: A visual defense of alchemy in an Islamic manuscript of the Mongol period', *Muqarnas* 20 (2003), s. 35-59.

İnsan suretinin resmedilmesine yönelik fikhî yasağı çiğnemeye bu denli hazır olma, bizleri şaşırtmaktadır. Bu olgu, XII. yüzyıl İslâm dünyasında Moğollar henüz ortaya çıkmadan önce de geçerliydi. Ancak İlhanlı döneminde yeni boyutlar kazandı.¹⁸⁶ Özellikle şunu ifade etmemiz gerekir: *Câmiu't-tevârîh*'in (Or. 20, istinsah tarihi 715/1314) ve Bîrûnî'nin *Âsârul-bâkiye*'sinin Edinburgh nüshalarının telifinde bulunan sanatçılar, bizzat Hz. Peygamber'in tasvirlerini bu eserlere dercetmişlerdir.¹⁸⁷ Ancak bu, Moğollardan önce hiç yaşanmamış bir durum değildir. İslâm sanatında aşırı derecede nadir bir uygulama olsa da XII. yüzyıl sonlarına ve XIII. yüzyıl başlarına ait bir yazma eserde Hz. Peygamber'i tasvir eden iki sahne bulunmaktadır.¹⁸⁸ Doğal olarak İslâm sanat geleneğinde bu iki Edinburgh nüshasının ressamlarının örnek alabileceği modeller ya hiç yoktur ya da seyrek. Dolayısıyla söz gelimi Hz. Peygamber'in doğumunu tasvir eden resim, Hristiyan dinî sanatındaki bir nativity/doğuş sahnesinden transfer edilip uyarlanmış (Levha 7).¹⁸⁹

Cengizlilerin Kendi Roller

Yukarıda bahsi geçen gelişmelerde Moğol hanlarının ne kadar payı vardı? Kültürel değiş tokuş sürecinde, bilgiyle göz kamaştıran bir sarayı yönetmek dışında ne ölçüde etkileri oldu? Çin'deki Yuan sarayının bilimsel konulara ve Budist öğretilere dair bazı eserlerin Moğolcaya tercümesini finansal olarak desteklediği bilinmektedir. Fakat İran ve Maverâünnehir'de icra edilen bu tercüme faaliyetlerinin büyük bir kısmı gayriresmîydi ve bu bölgelerde XIV. yüzyılda çok dilli sözlükler ortaya çıkmıştı.¹⁹⁰ Her hâlükârda Cengizlilerin kendi toprakları içindeki çoklu kültürde ne kadar paya sahip oldukları tartışmalı bir meseledir. Yine de iki meşhur kültür aracısının (Tûsî ve Reşîdüddîn) sırasıyla Merâğa ve Tebriz'de aktif olması

186 Genel olarak bkz. Eva Baer, *The Human Figure in Islamic Art: Inheritances and Transformations* (Costa Mesa, CA, 2004), s. 26-31.

187 Robert Hillenbrand, 'Images of Muhammad in al-Biruni's Chronology of Ancient Nations', Hillenbrand (ed.), *Persian Painting from the Mongols to the Qajars: Studies in Honour of Basil W. Robinson* (Londra, 2000), s. 129-46; bir tasvir için, EUL ms. Or. 161, fo. 6b, Komaroff and Carboni (ed.), *Legacy of Genghis Khan*, s. 143 (şekil 170). Ayrıca bkz. Hillenbrand, 'Propaganda in the Mongol "World History"', *British Academy Review* 17 (2011), s. 29-30, 37.

188 Simpson, 'Role of Baghdād', 108. İlhanlı Bağdatı'ndan 698(1299) tarihli bir örnek için bkz. Blair, 'Development of the illustrated book', s. 267.

189 Hristiyan (muhtemelen İngiliz) sanatından bu ve diğer transferler için bkz. Blair, 'Tabriz: International entrepôt', s. 323-5.

190 Yuan için: Allsen, *Culture and Conquest*, s. 151 (tıp); Thomas T. Allsen, 'The Rasûlid Hexaglot in its Eurasian cultural context', Peter B. Golden (ed.), *The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol* (Leiden, Boston, MA, and Cologne, 2000), s. 36-8. Batı Asya için: aynı çalışma, s. 41-2.

kayda değer bir durumdur. Zira bu iki şehir, İlhanlıların yıllık seyahat hacminin düğüm noktalarıdır.

Cüveynî 1256'da yeni ele geçirilen Alamut'a girdiğinde, oradaki tüm astronomi aletlerini kendi sorumluluğuna aldı.¹⁹¹ Açık bir şekilde bunun Hülegü'nün emri olduğunu söylemez. Ancak Kâşânî'ye göre Hülegü'nün astronomi ve geometriye hususi bir ilgisi vardı.¹⁹² İbnü'l-Fuâtî net bir şekilde Merâğa'daki rasathanenin tesisinin Hülegü'nün inisiyatifiyle gerçekleştiğini bildiriyordu.¹⁹³ Ayrıca daha önce Hülegü'nün Tûsî'nin ekibi ni kurmada da payı olduğunu görmüştük. Reşîdüddîn ise Gazan'ın birkaç alandaki uzmanlığına dair şaibeli bir liste veriyordu. Bu listede sadece kuyumculuk ve demircilik, marangozluk ve boyamacılık yoktu. Ayrıca felsefe, ilahiyat, simya, eczacılık, botanik, mineraller ve astronomi de vardı. Bize anlattığına göre ilhan, Merâğa'daki rasathaneyi sık sık ziyaret etmiş, aletleri dikkatli bir şekilde incelemiş ve Tebriz'de kendisi için yaptırdığı türbenin yakınına bir rasathane daha kurulmasını emretmişti. Teknik meselelerdeki kavrayışı ve ortaya çıkan güçlükler konusunda verdiği detaylı talimatlar yerel uzmanları büyülemişti.¹⁹⁴ Aynı müellifin Möngke'nin Öklid'den kalma problemleri çözdüğüne dair iddialı cümlelerinden¹⁹⁵ sonra okuyucu bu geleneksel meselelere temkinli yaklaşacaktır. Bizanslı tarihçi Pachymeres'in Gazan'a sadece zanaatkârlık atfetmesi ve askerî teçhizattan bazılarını spesifik olarak belirtmesi kayda değerdir: eğer, mahmuz, dizgin vs.¹⁹⁶ Ancak Reşîdüddîn'in efendisinin yeteneklerine dair iddiaları ne kadar aşırı olursa olsun, en azından ilhanın astronomi meselelerine vukufiyetiyle alakalı cümleleri yeni keşfedilen *er-Risâletü'l-Ğâzâniyye fîl-âlâtîr-rasadiyye* adlı risale tarafından tasdik edilmiştir. Bu eserde Gazan'ın icat ettiği en az on iki alet tarif edilmektedir.¹⁹⁷ İbnü'l-Fuâtî de Gazan'ın şifalı bitki türleri konusundaki ilgisine dair Reşîdüddîn'in söylediklerini teyit eder.¹⁹⁸

Hükümdarların ilmî ve kültürel faaliyetlere müdâhil oldukları kesin olsa da bunun arkasındaki saikler konusunda yanılığa düşmemek

191 *TJG*, III, s. 270 (*HWC*, s. 719).

192 *TU*, s. 106-7; aktaran: Allsen, *Culture and Conquest*, s. 162. Ayrıca bkz. Lane, 'Intellectual jousting', s. 241.

193 *IF*, V, s. 489 (no. 5550). Ayrıca bkz. *NQ*, eds. Debîr-Siyâkî, 100/eds. Le Strange, I (metin), s. 87, II (trc.), s. 88.

194 Uzmanlık için: *JT*, II, s. 1338-41, 1348-9 (*DzhT*, III, s. 379-82, 389-90; *CC*, s. 465-6, 469). Merâğa'ya yapılan ziyaretler için: *JT*, II, s. 1296, 1340 (*DzhT*, III, s. 339, 381-2; *CC*, s. 452, 466).

195 *JT*, II, s. 1024 (*DzhT*, III, s. 67; *CC*, s. 356).

196 Pachymeres, IV, s. 504. Lambton, *Continuity and Change*, s. 253. *JT*, II, s. 1351'e göre (*DzhT*, III, s. 391; *CC*, s. 469) Gazan ağaç oymacılığından ve alet tasarımından keyif aldığını anlatır.

197 Bkz. Mozaffari and Zotti, 'Ghâzân Khân's astronomical innovations', s. 399-425.

198 *IF*, IV, s. 380 (no. 4020). Krş. *JT*, II, s. 1374 (*DzhT*, III, s. 415; *CC*, s. 477).

önemlidir. İbnü'l-Fuvatî meseleye ışık tutan bir pasajda eski Müslüman hükümdarların himayesindeki ilim sahalarının (özellikle gramer, semantik ve şiir) nasıl ikinci plana itildiğine dikkat çekmiştir. Bunun yerine Moğol hükümdarları idari kontrolün bir aracı olarak dikkatli rapor vermeyi, bedeni korumanın bir aracı olarak tıbbi ve faaliyetlerine en uygun günleri belirlemek için de yıldızlara aşinalığı ödüllendirmişlerdir.¹⁹⁹ Reşîdüddîn, Hüleğü'nün ilmî faaliyetleri (hikmet) himaye etmesini överken kendisinin özellikle simyaya düşkün olduğunu ve bu konuda büyük miktarlarda para harcadığını zikreder.²⁰⁰ Astronomi alanında da Hüleğü'ye Merâğa'daki rasathanenin inşasına sevk eden şey, bize sırf bilimselmiş gibi görünen bir bilgi arzusu değil, aynı zamanda astrolojiye duyulan ihtiyaçtı. Diğer ilhanlar gibi Hüleğü de astrolojiyle epeyce ilgileniyordu.²⁰¹ Benzer saikler Gazan'a Tebriz'deki rasathanenin inşası konusunda ilham vermiş olabilir. Moğollar nezdinde, özellikle askerî faaliyetlerde harekete geçmek için en uygun zamanın seçilmesi oldukça önemliydi.²⁰² Dolayısıyla ilhanın yıldızlara ilgisi (Moğolların inançları açısından) pragmatikti.

İlhanlıların sanatı himaye etmesinin ardında böylesine pragmatik bir motivasyon kaynağını tespit etmek daha zordur. Seramik kapların imalatı (çini olanların aksine) toplumun üst kademelerine hitap etmiyordu. Bunun istisnası muhtemelen Taht-ı Süleyman'dan çıkarılan kaplardır.²⁰³ Fakat ilhanların resim sanatıyla veya giydikleri ya da hediye ettikleri gösterişli kumaşların tasarımlarıyla ilgilenmediğini iddia etmek için hiçbir sebep yoktur.²⁰⁴ Örneğin Hanbalık'taki kuzenleri bu konuyla oldukça alakadardı. 1276'da Hangzhou'yu Song yönetiminden almaları üzerine, Kubilay'ın askerleri İmparatorluk Sarayı koleksiyonundaki tabloları korumak ve bunların pek çoğunu Hanbalık'a nakletmek konusunda oldukça dikkatliydiler.²⁰⁵ 1270'te kağan, ipek ve saten kumaşlar üzerinde güneş, ay, ejderhalar ve kaplanlar gibi belirli motiflerin kullanımını, ayrıca eğrerler üzerinde de ejderha ve gergedan tasvirlerini yasaklamıştı. Bu sembollerin

199 İbnü't-Tiktakâ, s. 23 (krş. Whitting trc., s. 16, Martinez'in çalışmasındaki ile: 'Changes in chancellery languages', s. 113).

200 JT, II, s. 1048-9 (DzhT, III, s. 90-1; CC, s. 364): hikmet daha dar bir ölçekte tıp anlamına gelebilir. Hüleğü'nün simyaya olan ilgisine ileride tekrar değineceğiz. Kendisinin âlimleri himaye etmesi hakkında bkz. Biran, 'Libraries, books, and the transmission of knowledge', *JESHO* [basım aşamasında].

201 George Saliba, 'Horoscopes and planetary theory: Ilkhanid patronage of astronomers', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 357-68 ancak kendisi ilhanların astrolojiye olan ilgisinin abartıldığını düşünmektedir.

202 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 175'te bu meseleyi pekâlâ ele almıştır; ayrıca bkz. s. 211.

203 Watson, 'Pottery', s. 325, 332.

204 Örneğin Komaroff, *Beyond the Legacy* adlı çalışmasının Giriş bölümünde (s. 7) bu tasarımlar üzerinde Moğol hükümdarlarının şahsî zevklerinin rol oynadığından şüphelidir.

205 Rossabi, 'Mongol empire and its impact', s. 221; Yuan yönetiminin resim sanatını himaye etmesi konusunda bkz. aynı çalışma, s. 219-22.

her biri Liao ve Song yönetimi altında imparatorluk gücüyle ilişkilendiriliyordu. 1314'te aynı sebepten Yuan sarayı imparatorluk kaftanları üzerine beş pençeli ejderha resmi nakşedilmesini yasakladı.²⁰⁶ Bir başka deyişle, tekstil söz konusu olduğunda Moğol hükümdarları emperyal yetkiyi temsil eden sanat gelenekleri karşısında duyarlıydılar.

Görsel propaganda gibi pek çok durumda sanatın olası kıymetini dikate almamak yanıltıcı olacaktır. Aslında yeni keşfedilen kitap furçasının, "o döneme kadar ısrarla bu meselelere yabancı kalmış hükümdarların İran'ın dinî ve kültürel mirasına yeni ve kamuya açık bir şekilde bağlılıklarını" ifade etme ihtiyacını yansıttığı öne sürülmüştür.²⁰⁷ Böyle bir bağlılık, İslâm'ın benimsenmesini beklemek zorunda değildi. İleride de göreceğimiz gibi Abaka'nın Taht-ı Süleyman'daki *Şâhnâme* temalarının tasvirine yönelik ilgisi, ilhanın İran'ın kutsal hükümdarlık geleneğini benimsediğini ima ediyordu. Ancak İlhanlıların bu meselelere ilgisini öğrendiğimiz deliller, Gazan'ın ihtidasından sonrasına aittir. Reşîdüddîn'in *Câmiu't-tevârih*'inin Edinburgh'daki Arapça nüshası, propaganda aracı olarak minyatürün başlıca örneğidir. Bu eserin diğer büyük varaklı nüshaları gibi bu nüshası da büyük bir okuyucu kitlesine ulaşmayı hedeflemiş ve aşırı derecede resimlendirilmiştir. Moğol öncesi ya da daha uzak geçmişteki İslâm öncesi dönemi ilgilendiren resimlerde bile hükümdar ve savaşçılar her zaman Moğol özellikleriyle tasvir edilmiştir. Minyatürlerin çoğundaki temalar okuyucuya bazı önemli gerçekleri hatırlatmaya yöneliktir: İster fetih esnasında ister hükümdarın emriyle olsun, şiddet, tahttaki hükümdarın otoritesi, haşmeti ve aynı zamanda hükümdarın İslâm'a bağlılığı.²⁰⁸ Gazan ve ardından Ölceytü net bir şekilde bu mesajı verme hakkına sahipti. Minyatürlerden bazılarının Hz. Peygamber'i şahsen tasvir etmesi, bu örneklerde inisiyatifin Gayrimüslim ya da belki de yeni ihtida etmiş fakat Müslümanların hassasiyetlerini henüz yeteri kadar idrak edememiş birinden geldiği izlenimini vermektedir. Ancak minyatürlerin bir bütün olarak ortaya çıkışını ne ölçüde İlhanlı direktiflerine bağlayacağımız, zannın ötesine geçmeyecek bir meseledir.

Kültürel Yayılmanın Sınırları

Bu bölümün ilk kısımlarında kıtalararası ticaret üzerindeki kısıtlamaları inceledik. Moğol Asyası boyunca fikirlerin ve tekniklerin yayılmasını

206 1270 tarihi için: YS, 7. Bölüm, alıntılan: Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 108. 1314 tarihi için: YS, 78. Bölüm, aktaran: Kadoi, *Islamic Chinoiserie*, s. 22.

207 Hillenbrand, 'Arts of the book', s. 137.

208 Hillenbrand, 'Propaganda', s. 32-8. Bu temaları yansıtan bir başka minyatür grubu için bkz. Teresa Fitzherbert, 'Religious diversity under Ilkhanid rule c. 1300 as reflected in the Freer Ba'ami', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 392-7. Ancak bu durumda hami muhtemelen Musul'un Hristiyan valisiydi.

da da ticaretle yaşanan aynı engellere ek olarak farklı sınırlılıklar vardı. Bununla birlikte, örneğin Müslümanların Uzak Doğu ve diğer entelektüel gelenekler hakkındaki bilgilerinin artması, ilhanların ihtidasının ardından süratli bir şekilde devam etti. Bahsettiğimiz en bariz sınırlılıklar Çin usulü kâğıt paranın İran'da tedavüle girmede (dolayısıyla basımındaki) başarısız olmasıydı. Fakat genel anlamda, Allsen'in de çıkır açan çalışmasında işaret ettiği gibi delillerin müphem mahiyeti, [kültürel ya da ilmî] alıcılık ve reddetme meselesini incelememize engel teşkil etmektedir.²⁰⁹ Bu kıtalararası temasların ne ölçüde gerçekleştiğini ve yankılarının nerele kadar ulaştığını belirlemeye yönelik her teşebbüs, ortaya ancak parçalı ve tamamlanmamış bir resim koyacaktır. Ele alınması gereken ancak cevabı olmayan sorulardan birisi de gelişen "İranlılık" anlayışının yabancı kültürlerden gelen fikirlere ve uygulamalara açık olma konusunda bir engel teşkil edip etmediğidir. Bu engel olma durumu nasıl olursa olsun, zannımca entelektüel arayış sahasında, XIII. ve XIV. yüzyılda Avrasya'nın büyük bir kısmının birbirine bağlı olmasının doğurduğu sonuçları abartmamaya dikkat etmeliyiz. Şüphesiz kültürel karşılaşma gerçekleşmiştir. Belirsiz olan şeyse kültürel aktarımın doğruluğudur, yani yabancı kaynaklı bilginin ev sahibi kültür üzerindeki etkisi. Bu dinamiğin iki safhası vardır: Birincisi, yeni eserleri benimseyip tercüme etmekten sorumlu olanların bunları sunma şekli; ikincisiyse o andan itibaren tercüme edilen metinlerin yayılmasıdır.

Meseleye tarih yazıcılığıyla başlamak gerekir ve haleflerinin (hem İlhanlıların sonraki dönemlerinde hem de daha sonrasında) Reşîdüddîn'in izinden ancak sınırlı bir ölçüde gittiklerini unutmamak gerekir. Bu müellifler Moğollara tahsis edilen *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*'den, bir başka deyişle Reşîdüddîn'in *Câmiu't-tevârih*'inin birinci kısmından yoğun bir şekilde faydalanmışlardır ve âdetâ Cengizli tarihinin tamamının İran ya da İslâm tarihinin bir parçası olduğu fikrini benimsemişlerdir. Ancak *Câmiu't-tevârih*'in ikinci kısmının özetini eserine koyan Benâketî'den başka hiç kimse Reşîdüddîn'in diğer halklar hakkında verdiği tarihî bilgilerle ilgilenmemiştir.²¹⁰

Burada yapacağımız nitelermeler (düşeceğimiz şerhler) özellikle tıp ve astronomi alanlarında geçerlidir. Bu alanlarda, örneğin sanat alanlarının aksine, mevcut entelektüel sistemin hegemonyası, dış kaynaklı bir yeniliğin önünde engel teşkil etmiştir.²¹¹ *Tanksûknâme*'nin sadece bir nüshasının günümüze ulaşması, bu eserin İlhanlı toprakları içerisinde oldukça

209 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 3-4.

210 Benâketî, s. 245-359. Biran, *Chinggis Khan*, s. 90. Melville, 'Mongol and Timurid periods', s. 168-9.

211 Görüşleri için bkz. Allsen, 'Mongols as vectors', s. 149-50, "entelektüel varlıklar" açısından.

sınırlı bir dolaşım geçirdiğini ortaya koymaktadır; Bizanslı hekimlerin bu esere aşinalığı hakkında elimizde sadece bir ipucu bulunmaktadır.²¹² Üstelik Reşîdüddîn bile (belki de onunla teşrik-i mesai eden Müslüman bilginler de) belirli ideolojik kalıplar içerisinde hareket ediyordu. Zıt kozmik güçlerde içkin olan iki ilke (ying-yang) kavramıyla ve “beş safha”yla (wuxing) sınırlı olan Çin tıp sistemi, İslâm dünyasında cari olan ve salgıları esas alan Galenci sistemden temelde farklılıklar gösteriyordu. *Tanksûknâme* üzerinde yapılan yakın zamanlı çalışmalar, Reşîdüddîn’in ekibinin inceledikleri Çince modellerde karşılaştıkları sayısız görseli orijinallerine sadık bir şekilde yeniden kullandıklarını fakat bu modelleri destekleyen özgün Çin kozmoloji sisteminden bu görselleri ayırdıklarını göstermiştir. Sonuç olarak bu ekip, Çin tıp teorisinin özgün bir resmini ortaya koymada başarısız olmuştur. Çin tıp uygulamasının merkezinde *qi* (“nefes,” “hayati öz”) kavramı vardı. *Qi*, doğadan neşet ediyor ve vücut sağlığını güçlü bir şekilde etkiliyordu. *Tanksûknâme*’nin Çince kaynaklardan aldığı diyagramlar bu süreci tasvir etmek üzere hazırlanmıştı. Bununla beraber *Tanksûknâme* bu materyali gasbetmiş gibi görünmektedir zira Çince *qi* terimi “kan” olarak tercüme edilmiş ve diyagramlar da geleneksel Galenci kan dolaşımı anlayışını sunmak için kullanılmıştır.²¹³ Reşîdüddîn’in ekibinin tercihi, kısmen Moğolların *qi* kelimesini “kan içerisindeki hayati kuvvet” olarak tercüme etmelerinden kaynaklanmış olabilir.²¹⁴ Reşîdüddîn’in, ihtidasının bir oyun olduğu suçlamasına karşı savunmasız olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, yabancı ve Gayrimüslim bir ilmi geleneği tamamen benimsemedeki başarısızlık çok da şaşırtıcı olmamalıdır.

Teorik düzeyde İranlı hekimler (ister Müslüman olsun ister Nesturi Hristiyan) büyük ölçüde Galen mirasına sadık kaldılar. Ancak farmakoloji ve terapi teknikleri alanında Çin’den yapılan bilgi transferi de belirgin düzeydeydi. Gansu (Tangut) bölgesi ve Kuzey Tibet’e özgü ravent* bitkisinin bağırsak temizleyici özelliği, X. ve XI. yüzyıl İslâm dünyasında zaten bilinmekteydi. Fakat Moğol döneminde kullanımında bir yoğunluk göze çarpıyordu. (Güney Çin’de yetişen) Kebabiye (cubeb) ve beyaz biber de Reşîdüddîn döneminde Müslüman hekimler arasında yoğun talep gören bitkilerdi.²¹⁵ Öte yandan nabızla ilgili Çince kavramların, Batı Asya’daki

212 Vivienne Lo ve Wang Yidan, ‘Blood or Qi circulation? On the nature of authority in Rashîd al-Dîn’s *Tanksûqnâme* (The Treasure Book of the Ilkhan on Chinese Science and Techniques)’, Akasoy, Burnett and Yoeli-Tlalim (eds.), *Rashîd al-Dîn*, s. 159.

213 Persis Berlekamp, ‘The limits of artistic exchange in fourteenth-century Tabriz: The paradox of Rashîd al-Dîn’s book on Chinese medicine, Part I’, *Muqarnas* 27 (2010), s. 209-50. Lo ve Wang, ‘Blood or Qi circulation?’, s. 154-9.

214 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 207.

* Bu bitkinin bir türü özellikle Doğu Anadolu Bölgesi’nde *uçkun* ya da *ılgın* olarak bilinmektedir. (ç.n.)

215 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 152-3.

mevcut nabız ölçme teknikleri üzerinde tam olarak ne tür bir etki yaptığı tespit edilmelidir.²¹⁶ Rossabi'nin de vurguladığı gibi Çince yazına aşinalık, Çinlilerin tıbbi ve farmakolojik uygulamalarının bir bütün olarak benimsenmesi anlamına gelmiyordu: Çinlilerin ilaçları sadece mevcut tedavilere takviye olarak kullanılmaktaydı.²¹⁷

Müslüman astronomisine Çinlilerin katkısı açısından paralel sonuçlar çıkarılabilir. Tûsî'nin muazzam ekibinin üyeleri (müteveffa E. S. Kennedy'nin terimlendirmesiyle Merâğa astronomi okulu)²¹⁸ Batlamyus'un *Almagest*'indeki çelişkileri çözmekle epey meşgul oldular. Bu eserde gök cisimlerinin sözde tek biçimli dairesel hareketi, aslında dairesel hareketlere izin vermeyen matematiksel modellerle açıklandı.²¹⁹ Fakat genel anlamda bu gökbilimciler tutarsızlıkları çözmeye ve Batlamyusçu gezegen modelini tashih etmeye hazır olsalar da Batlamyus'tan tevarüs ettikleri dünya merkezli (jeosantrik) geleneğe sadık kaldılar. Tûsî'nin *Zîc*'inin mukaddimesinde ismini zikrettiği Müslüman gökbilimcilerden Müeyyidüddîn el-Urdî (ö. 664/1265–1266) *Kitâbü'l-hey'e* adlı eseriyle en çığır açıcı ilerlemelerin mimarıydı. Ancak bu eser 657(1259) öncesine dayanmaktaydı (yani müellifin Şam'dan Merâğa'ya intikalinden öncesine).²²⁰ Dolayısıyla Çinli astronomi ilkelerine borçlu olma gibi bir durum söz konusu olamazdı. George Saliba'nın da gösterdiği gibi Kutbüddîn Şîrâzî gezegenlerin hareketine dair modelini (Merkür hâric) Urdî'den alacaktı.²²¹ Görünüşe göre sadece takvimlerin üretiminde Çinli uygulamaların etkisi söz konusuydu. Çince terminoloji ve bir takvim içerdiği için Vâbkenevî'nin eleştirilerine maruz kalmasına rağmen Tûsî'nin *Zîc-i İlhânî*'si kullanılmaya devam etti ve Doğu İslâm dünyasında, XVII. yüzyıla kadar telif edilen bir dizi *zîc* için (Timurlu Ulug Bey'e atfedilen *Zîc-i Sultânî* de dâhil) model teşkil etti.²²²

Oldukça farklı arka planlara sahip bilginler ya da sanatçılar arasında gerçekleşen iş birliği, etkisi açısından da kayda değer değişiklikler gösteriyordu. Her ne kadar Hamdullah Müstevfî'nin eserini kaleme aldığı dö-

216 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 158. Leigh Chipman, 'Islamic pharmacy in the Mamluk and Mongol realms: Theory and practice', *AMTM* 3 (2007), s. 267-8.

217 Rossabi, 'Tabriz and Yuan China', s. 103-4.

218 Edward S. Kennedy, 'Late medieval planetary theory', *Isis* 57 (1966), s. 365.

219 George Saliba, 'The astronomical tradition of Maragha: A historical survey and prospects for future research', *Arabic Sciences and Philosophy* 1 (1991), s. 84-6; yeniden baskısı Saliba, *History of Arabic Astronomy* içinde, s. 275-7.

220 George Saliba, 'The first non-Ptolemaic astronomy at the Maraghah school', *Isis* 70 (1979), s. 571-6 (yeniden baskısı Saliba, *History of Arabic Astronomy* içinde, s. 113-18); ayrıca *The Astronomical Work of Mu'ayyad al-Dîn al-'Urdî, a Thirteenth-Century Reform of Ptolemaic Astronomy: Kitâb al-Hay'ah* için yazdığı Giriş, 2nd. edn. (Beirut, 1995), s. 31.

221 Saliba, 'First non-Ptolemaic astronomy', daha önce kaleme aldığı 'The original source of Qurb al-Dîn al-Shîrâzî's planetary model' adlı çalışmasında ifade ettiği görüşleri gözden geçirerek, *Journal for the History of Arabic Science* 3 (1979), s. 3-18 (yeniden baskısı Saliba, *History of Arabic Astronomy* içinde, s. 119-34).

222 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 174-5. Liste için bkz. Isahaya, 'Târîkh-i Qitâ', s. 150.

nemde (yaklaşık: 1340) bile harabe olan²²³ Merâğa Rasathanesi'nin ömrü nispeten kısa olsa da Merâğa Okulu'nun faaliyetleri her hâlükârda oldukça önemlidir. Bu gökbilimciler sadece İslâm astronomisinin yeni bir "altın çağ"ına katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda ulaştıkları seviye XVI. yüzyılda Kopernik'in çalışmalarının pek çoğuna kaynaklık etmişti.²²⁴ Ancak en verimli iş birliği, Müslümanlarla Çinli meslektaşları arasında değil, Müslümanlarla dindaşları arasında gerçekleşti. Bütüne bakınca, tespit ettiğimiz kadarıyla İslâm ve Uzak Doğu kültürlerinin temsilcileri arasında gerçekleşen bazı temasların, kendilerinden sonra ortaya çıkacak önemli ya da kalıcı sonuçlardan daha heyecan verici olduğunu öne sürmek haksızlık olmayacaktır.

223 NQ ed. Debîr-Siyâkî, s. 100/eds. Le Strange, I (metin), s. 87, II (trc.), s. 88.

224 George Saliba, 'Arabic astronomy and Copernicus', *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 1 (1984), 73-87 (yeniden baskısı Saliba, *History of Arabic Astronomy* içinde, s. 291-305); bkz. Saliba, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (Cambridge, MA, 2007 6. Bölüm.)

DOKUZUNCU BÖLÜM

DOLAYLI EGEMENLİK

Tâbi Müslüman Hükümranlıklar

Devasa imparatorluklarındaki bazı yerleşik bölgelerde Moğollar, dolaylı bir yönetim uyguladılar. Yerel hükümdar ailelerini tahtlarında tutma eğilimindeki Moğollar bunun karşılığında kendi egemenliklerinin tanınmasını, verilen görevlerin sadakatle yerine getirilmesini ve belirli miktarda verginin ödenmesini talep ediyorlardı. Bununla beraber, finansal ya da stratejik açıdan çıkarlarına uygun gördükleri takdirde, örneğin Tibet'te olduğu gibi, yeni hanedanlar tesis etmeye de sıcak bakıyorlardı. 1240'larda Tibet'te Sa-skya adlı manastır reisine ve Kubilay'ın hükümrانlığında da yeğenine yetki verilmişti, böylece bunlar diğer pek çok yerel güçten ayrı-
lup aktif bir şekilde Moğol naipleri hâline gelmişlerdi.¹ Benzer bir şekilde İslâm dünyasında Moğol tâbiyetiyle büyüyen rejimler, pozisyonlarını Moğolların lütfuna borçlu türedi hanedanlardı. Bunun en bariz örnekleri Kirman'daki Kutluğhanlılar ve Herat'taki Kurtîlerdi. Burada muhtelif tâbi devletlerin tarihleri incelenmeyecek; zira bunlar en azından güneybatı Asya'yla ilişkili olarak başka yerlerde ele alınmıştır.² Bundan ziyade Müslüman hükümdarların Moğollara tabiiyeti işlenecektir. Doğal olarak bu konuda da İlhanlıları teşkil eden bölgelerdeki yerel güçler hakkında elimizde daha doyurucu malumat bulunmaktadır.

- 1 Luciano Petech, 'Tibetan relations with Sung China and with the Mongols', Rossabi (ed.), *China among Equals içinde*, s. 181-6; krş. Turrell V. Wylie, 'Khubilai Khaghan's first viceroy of Tibet', Louis Ligeti (ed.), *Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Körös* (Budapeşte, 1984), II, s. 391-404.
- 2 İran'dakilerin hepsinin tarihi için bkz. Spuler, *Mongolen*, s. 117-38. Fars, Kirman ve Herat'a dair daha detaylı anlatılar için bkz. Lane, *Early Mongol Rule*, 5. Bölüm, 'The provinces', ve Şebankâre için Aubin, *Émirs mongols*, s. 69-80. Ve Fars için artık standart bir eser olan Aigle, *Le Fârs sous la domination mongole*. Anadolu Selçukluları için bkz. Charles Melville, 'Anatolia under the Mongols', Kate Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, I. Byzantium to Turkey, 1071-1453

Kıpçak Hanlığı ve Orta Asya

Çuçi'nin soyundan gelenlerin toprakları içerisinde, Rus kökenli bol nüfuslu Rurik hanedanı mensuplarına emsal olacak nitelikte, herhangi bir yerel Müslüman hükümdarın mevcudiyetine dair elimizde delil yoktur. Burada iki yerleşik Müslüman devlet, tarih sahnesinden silinmiştir. Batu'nun orduları Bulgar Devleti'ni 1237'de Orta Volga'da yıkmış, Hârezm ise Cengiz Han'ın istilasından itibaren doğrudan Moğol otoritesine girmişti. Ancak Cüveynî, 1230'larda Hârezm için ismi bilinmeyen bir melikten bahseder ve bu hükümdar muhtemelen Moğollar tarafından atanmıştır (dolayısıyla Moğol *baskakı*yla beraber çalışmak mecburiyetindedir)³ ancak kendisinden bir daha bahsedilmemiştir.

En azından ilk yıllarında Çağatay'ın Ulusu'ndaki yerel yöneticilerin varlıklarını sürdürdüklerine dair daha fazla kanıt vardır. Cüveynî, 1230'larda Buhara meliki olarak Sâyin Melik Şah'ı zikreder⁴ ve bize Mönge'nin Özkend'de (muhtemelen Fergana'daki bir kasabanın ismi) Kaya-lıgı Arslan Han'ı görevlendirdiğini aktarır.⁵ Aynı müellife göre Cengiz Han'ın müttefiki Sıgnâk Tekin (3. Bölüm'de geçmişti) 651'de (1253–1254) vefat edene kadar Almalık'ta hüküm sürmüştü ve yerine oğlu geçmişti. Cemâl Karşî sülalenin en azından 673'e (1274–1275) kadar burada yöneticiliğe devam ettiğini göstermiştir. Ayrıca burası Çağatay Ulusu'nun başlıca merkezlerine de oldukça yakın bulunuyordu.⁶ Yazıtlardaki ve kitaplardaki deliller Talas'ta, Şaş'ta (modern Taşkent), Hocend'de, Özkend'de ve Hotan'da Türk isimlerine sahip Müslüman yöneticilerin hüküm sürdüğünü göstermektedir.⁷ Reşidüddîn bu bağlamda Melik Nâsirüddîn Kaşgârî'yi zikreder. Kaydu'ya ödediği yıllık vergi, kendisinin Kaşgar'ın yerel yöneticisi olduğunu ortaya koymaktadır. En azından Kaşgar ve Hotan hükümdarlarının, Kaydu ile Kağan'ın toprakları arasındaki sınır bölgesinde konuştukları için, iki Moğol hükümdarı arasında manevra yapmakta zorlandıklarını farz etmek mümkündür ve nihayet Kubilay, Nâsirüddîn Kaşgârî'yi infaz ettirecektir.⁸ Bu olaylardan başka, Almalık yöneticilerinin dışında (bunlar daha yakın zamanlıydı), söz konusu hükümdarların Çağatay neslinden gelen Hanlar ve Kaydu'yla ne tür ilişkilerinin olduğu-

3 T/JG, II, s. 267, 268 (HWC, s. 531, 532).

4 T/JG, II, s. 232 (HWC, s. 495).

5 T/JG, I, s. 58 (HWC, s. 77).

6 JQ, Arapça metin, CLXXIX (Rusça trc., s. 132)/Turkestan'inde, I, s. 140. Şebankâreî s. 232'de Almalık hükümdarlarını Arslan Han'ın soyundan gelenlerle karıştırmıştır (3. Bölüm) ve Arslan Han'ın soyundan gelenlerin kendine yakın bir döneme kadar orada hüküm sürdüğünü iddia etmiştir.

7 Bu yerel yöneticiler hakkında bkz. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 188-90 (= *Sochinenia*, V, s. 151-2); örnekler için (JQ'den) Biran, *Qaidu*, s. 174, n. 213. Hotan melikinin torunlarından birisi Tl, LII, s. 88'de zikredilir (bağlam, Gazan'ın 1299'daki ilk Suriye işgalidir).

8 JT, II, 924 (SGK, 296-7; CC, 320-1). Biran, *Qaidu*, 100.

nu ve bunların Moğolların öncesine dayanan bir hanedanın mensupları olup olmadıklarını bilemiyoruz. Her ne kadar Şebankâreî, Cuçi Cend'i ele geçirdiğinde buranın meliki olarak atanmış olan Ali Hâce'nin soyundan gelenlerin orada hâlâ hüküm sürmekte olduğunu söylese de⁹ yukarıda zikredilen Müslüman hükümdar soylarından herhangi birinin XIV. yüzyıla kadar ayakta kalıp kalmadığını bilmiyoruz. Ancak şunu biliyoruz ki muteber sayılan ve Karahıtaylılara hizmet etmiş Buhara *sadırlarının* hanedanı olan Âl-i Burhân, XIII. yüzyıl sonları ilâ XIV. yüzyıl başlarında hâlâ Maverâünnehir'de üst düzey görevler icra etmekteydiler.¹⁰

İlhanlı Topraklarındaki Tâbi Vilayetler

Tâbi hanedanlar konusunda İlhanlı topraklarında çok daha fazla bilgiye sahibiz ve bunun sebebi büyük ölçüde bunların pek çoğunun yerel tarih kaynaklarında kendilerine yer bulmuş olmalarıdır. Moğol dünyasının batı uçlarında Anadolu'da bulunan Selçuklular uzun süredir göçebeler için bir cazibe merkezi olan bölgeyi kontrol etmekteydi. Bu devlet, 641'deki (1243) ağır Köseadağ mağlubiyetinin ardından yıkılmamış olsa da epey zayıflamış hâldeydi. Hülegü'nün 654'teki (1256) batıya ilerleyişi esnasında, daha önce bahsi geçtiği üzere Baycu'ya Anadolu'ya karargâhını kurma emri verilmişti. Baycu'nun akıllıca siyaseti sayesinde II. Keyhüsrev'in vezirinin oğlu olan Muînüddîn Süleyman, IV. Kılıçarslan'ın *pervânesi* (mühürçü*) olarak atandı. Yirmi yılı aşkın bir süre boyunca Anadolu Selçuklu Devleti'nin fiilen hükümdarlığını icra etti.¹¹ 676'da (1277) Abaka'nın emriyle Pervâne'nin infaz edilmesinin ardından Anadolu Selçuklu sultanları XIV. yüzyılın başına kadar Moğol kontrolünde hükümlarlıklarına devam ettiler. Ancak bu tarih itibarıyla sultanlar artık gölge hükümdarlar hâline gelmişti ve topraklarının çoğu eski Selçuklu emirleriyle sonradan ortaya çıkan Türkmenlerin ve diğer grupların reisleri arasında paylaşılmıştı. Bunların arasında en meşhurları, Osmanlı Devleti'ni kuracak olan beylikti.

⁹ Şebankâreî, s. 235. Ali Hâce'nin atanması konusunda bkz. TJC, I, s. 69 (HWC, s. 90).

¹⁰ A. K. Arends, A. B. Khalidov and O. D. Chekhovich (eds.), *Bukharskii vakf XIII v.* (Moskova, 1979), Farsça metnin tipkibasımı, Levha 22 (Rusça trc., s. 77-8). Chekhovich (ed.), *Bukharskie dokumenty*, metin, s. 55-6 (Rusça trc., s. 135-6).

Yazarın "seal keeper" şeklinde İngilizceye aktardığı ve bu nedenle parantez içerisinde "mühürçü" olarak tercüme ettiğimiz bu makamın sahibi, hükümdara ait ferman ve berat gibi önemli belgeleri hazırlamaktan sorumluydu. Her ne kadar protokolde vezir, naib-i saltanat, atabey ve beylerbeyinden sonra yer alsada Muînüddîn Pervâne, şahsî kabiliyeti ve nüfuzu sayesinde sultanın da önüne geçmiş ve bir döneme adını vermiştir. Ayrıntılar için bkz. Muharrem Kesik, "Pervâne," *DİA*, XXXIV, s. 244 (ç.n.).

¹¹ Bkz. Carole Hillenbrand, 'Mu'in al-Din Parwana: The servant of two masters?', F. de Jong (ed.), *Miscellanea Arabica et Islamica. Dissertationes in Academia Ultrajectinae Prolatae Anno MCMXC* (Leuven, 1993), s. 267-74.

Mezopotamya'daki iki rejim (Bedreddin Lü'lü'nün Musul'da kurduğu kısa süreli hanedan ve Meyyâfârikîn'deki Artuklu kolu) Moğollara karşı isyan etmelerinin cezası olarak 1260–1262'de ortadan kaldırıldı. Ancak Hülegü, vakit kaybetmeden son Eyyûbîlerden bir yetkiliye önce Meyyâfârikîn'i, bundan kısa bir süre sonra da Arzen'i verdi.¹² Bundan sonra sadakatlerini sergileyen muhtelif yerel hanedanların varlıklarını sürdürmelerine izin verdi. Bize anlatıldığına göre kendisi son Eyyûbî Sultanı Tûrân Şah'ın oğlu el-Muvahhid Abdullah'a (ö. 692/1293) ilginç bir şekilde merhamet etmişti. Tûrân Şah, 647'de (1249) egemenliğini ilan etmek için Mısır'a gittiğinde el-Muvahhid Abdullah Hasankeyf'te vali olarak bırakılmıştı ve Moğollara hızlı bir şekilde tâbi olduğu için vilayetine izin verilmişti.¹³ Abdullah, tâbi hükümdar ailesi azası silsilesinin ilk halkasıydı ve XV. yüzyıl ortalarında Akkoyunlular tarafından topraklarına el konulacaktı. Bu vilayet, miadını doldurmadan yaklaşık yirmi otuz yıl önce anonim bir yazar tarafından derlenen bir Eyyûbî tarihinde zikrediliyordu.¹⁴ 5. Bölüm'de de görüldüğü üzere, Mardin'in Artuklu hükümdarı Muzaffer, babası Said'in ölümü üzerine şehri Hülegü kuvvetlerine teslim etmişti. Bu vilayet 811(1408) yılına kadar varlığını sürdürdü ve bu tarihte son Artuklu hükümdarı, Karakoyunlulara Mardin'i verip Musul'u aldı.¹⁵ Ayrıca Siirt'te de hanedan mensubu meliklerden bahsediliyordu.¹⁶

İran'ın kuzeybatısında Azerbaycan ve Arrân'daki İlidenizliler Devleti, Celâleddin Harezmsâh'ın baskısıyla 622'de (1225) yıkılmıştı. Söz konusu topraklar ilk Moğol askerî valileri Çormagun ve Baycu'nun, daha sonra da ilhanların gözde karargâhları olmuştu. 628'de (1231) Celâleddin'in katledilmesinin ardından Moğollar İlidenizli sülalesini yeniden düzenleyerek Tebriz'de evvela Özbek'in Hâmûş isimli oğlunu, ardından da Hâmûş'un oğlu Nusretüddîn'i başa geçirdiler.¹⁷ Moğol ilerleyişinde hayatta kalmayı başaran bu bölgedeki diğer yöneticiler Şirvanşahlar ile Hristiyan hanedanlardı. Şirvanşahlar hakkında Moğol döneminde hükümdarlarının isimlerinden başka pek bir şey bilinmiyordu. Bilinen bir diğer husus da

12 AK, eds. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 510, s. 541: bu yetkili bir zamanlar Şihâbüddîn Gâzî'nin atlarından sorumlu olan (*emîru ahîr*) Şerefüddîn Abdullah el-Lâvî idi.

13 IF, V, s. 579 (no. 5736). AK, ed. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 535. Bu hükümdar için genellikle verilen el-Evhâd ismi, bastırıldığı paralarla çelişmektedir, bkz. Claude Cahen, 'Contribution à l'histoire du Diyâr Bakr au quatorzième siècle', *JA* 243 (1955), s. 67, n. 4; ayrıca IF, IV, s. 35 (no. 3280).

14 *Şifâu'l-kulûb fî menâkibi benî Eyyûb*, BL ms. Add. 7311: bu kol için bkz. fo. 124b ve devamı. Zikredilen son tarih (fo. 127a) Ramazan Bayramı'dır (*îdiü'l-fitr*, 1 Şevvâl) 812/7 Şubat. 1410. Bkz. S. Ory, 'İliş Kayfâ', *EI2*, III, s. 506-8.

15 Cahen, 'Contribution', s. 67-8. V. Minorsky, 'Mârdîn, I. In pre-Ottoman times', *EI2*, VI, s. 541.

16 IF, V, s. 424 (no. 5416).

17 *TJG*, I, s. 116; II, s. 248 (HWC, s. 148, s. 511). Kolbas, *Mongols in Iran*, s. 84.

Hülegü'nün Şirvanşah Ahsitân'ı 658'de (1260) öldürmesiydi.¹⁸ Hristiyan hanedanlar ise Gürcü krallar, Küçük Ermenistan (Kilikya) kralı ve Büyük Ermenistan'daki muhtelif hükümdarlardı. Geylan'ın Hazar bölgesinde –ki Moğol süvarileri için sıkıntılı bir bölgeydi– hüküm süren daha alt düzey yöneticiler genellikle bağımsız kalıp İlhanlı akınlarına karşı koydular.¹⁹

Güney İran'da bazı hanedanlar da pozisyonlarını yıllarca korumayı başardılar. Örneğin Fars'ta Türkmen (muhtemelen Oğuz) kökenli Salgurlular (543–684/1148–1285), Büyük Luristan'da Hezarespliler (yaklaşık: 536–696/1141–1297) ve Kirman'da hüküm süren ve tarihçilerin Kutluğhanlılar (yaklaşık: 623–704/1226–1305) ismiyle bildiği hanedan bu meyanda zikredilebilir. İlk iki hanedan Büyük Selçuklulardan beri iktidardaydı. Diğer hanedanlarsa, örneğin Küçük Luristan'ın atabeyleri ve Şebankâre'nin Kürt yöneticileri, ilhanlardan da uzun ömürlü olacaktı. Bu güneyli hükümdarların tâbiyete girme koşulları da farklılık arz ediyordu. Fars'ta Atabey Ebu Bekir bin Sa'd, inisiyatif alarak yeğeni Tahamtan'ı Ögedey'in sarayına göndermiş ve vergi ödemeyi teklif etmişti. Bu hamlenin ödülüysen (komşusu Kirmanlı Barak Hacib'in yaptığı gibi) kendisine Kutluğ Han unvanının verilmesi olacaktı fakat Cüzcanî'nin sert eleştirilerinden de nasibini alacaktı.²⁰ Şebankâreî'nin ifadelerinden anladığımız kadarıyla Yezd Atabeyi Kutbüddîn Mahmud Şah da kendi isteğiyle tâbi olmuştu.²¹ Möngke'nin Hülegü'ye verdiği görevler arasında Lurluların ve Kürtlerin zapt edilmesi de vardı. Küçük Luristan'da Moğollar, tâbiyet yolunu kolaylaştırmak için, tıpkı Sistan'da yaptıkları gibi, bir müttefik bulmuşlardı: Atabey Bedreddin Mesud. Kendisi halifenin desteğini alan düşmanlarla karşılaştığında Moğol yardımına müracaat etmişti ve kağana tabiiyetini bildirmişti.²² Ancak Ögedey'e hediye gönderen Şebankâre, daha sonra Bağdat seferi için asker takviyesi yapmayı reddetmişti ve bu yüzden bir Moğol saldırısına maruz kalacaktı. 658 yılı Safer ayı başlarında (1260 Ocak ortalarında) Muzafferüddîn Muhammed, Hülegü'nün komutanı Ötegü-Çine tarafından başkenti muhasara altına alınca öldürüldü. Yerine ise oğlu Kutbüddîn Mübâriz getirildi.²³ Güneyde Moğollara tâbi olmak, sahil bölgelerinin ticari zenginliklerinden gelen yeni vergi kaynakları sağlamakla kalmıyordu (8. Bölüm'de geçmişti), aynı zamanda imparatorlu-

18 IF, II, s. 341. Daha genel olarak bkz. Sara Ashurbeili, *Gosudarstvo Shirvanshaklov (VI-XVI vv.)* (Baku, 1983), s. 155-8; W. Barthold ve C. E. Bosworth, 'Shîrwân Shâh', *EI2*, IX, s. 489.

19 Spuler, *Mongolen4*, s. 136-7.

20 Vassâf, s. 156, ll. 3-5 (GW, II, s. 22). TN, I, s. 273 (çev. Raverty, s. 180), Tahamtan'ı atabeyin kardeşi olarak zikretmektedir.

21 Şebankâreî, s. 212.

22 TG, s. 557. Spuler, *Mongolen4*, s. 135'e göre bunun tarihi 640(1242-1243) olmalıdır. Ancak bağlamdan Bedreddin'in Hülegü'ye İran'a vardığında tâbi olduğu çıkmaktadır.

23 Vassâf, s. 423-4 (GW, IV, s. 79-80). Daha detaylı bir anlatı için bkz. Şebankâreî, s. 164-166, 167. Aubin, *Émirs mongols*, s. 72-73.

ğün ufkunu Basra Körfezi'nin ötesine çeviriyordu. Salgurlu Atabeyi Ebu Bekir'in iktidarı (hükümrânlığı: 623–659/1226–1261), Basra Körfezi'nin kuzeyindeki Kays (Kîş) ve Katîf Adalarından başlayan, Bahreyn üzerinden körfezin diğer tarafına, Kuzeypatı Hindistan'daki Gujarat'ta bulunan Kanbhâya'ya (Kambay) kadar uzanan geniş bir sahil şeridi boyunca kabul edilmekteydi. Kanbhâya'daki Müslüman tüccar topluluğu Ebu Bekir adına hutbe okutuyordu ve iddialara göre Hindu hükümdar, Fars'tan gelen bir *şihneyi* kabul edip her yıl belirlenen bir miktarda vergiyi kendisine iletliyordu. Hem Reşîdüddîn'e göre hem de yıllar sonra eser veren İbn Zerkûb'a göre atabeyin otoritesi Hindistan'ın diğer bölgelerinde de tanınmaktaydı. Kuşkusuz bu durum, atabeyin isminin toplu kılınan namazlarda zikredilmesine ek olarak, Müslüman toplumunun ticari ilişkilere verdiği önemi de gösteriyordu²⁴ (ve belki de onları teşvik etmek isteyen "kâfir" hükümdarların hediye göndermelerine). Fakat Ebu Bekir'in imtiyaznameleri kendisine şatafatlı bir edayla "Süleyman imparatorluğunun varisi, karaların ve denizlerin Sultanı" unvanını veriyordu. Atabey'in adalar üzerinde sıkı bir yönetim uygulamaması bazı sıkıntılar doğuracaktı; en azından Hürmüz Kirman'a bağlıydı.²⁵ Ancak böylesi bir vassallığın prestiji, Moğol süvarilerinin ulaşamadığı topraklara imparatorluk gücünün taşınması olarak da düşünülebilirdi. Ayrıca kağanın otoritesinin gölgesi diyebileceğimiz bu iktidar (ve 1260'lardan itibaren ilhanın otoritesinin gölgesi şeklinde), Arap denizinin ötesine de kolaylıkla geçebilecekti.

Horasan'ın doğusunda kalan Hindistan sınır bölgelerinde Cüzcânî muhtelif hükümdarların Moğol egemenliğini kabul ettiğini ortaya koyuyordu. Bunların ilki, bir zamanların Hârezmli yetkilisi Hasan Karluk'tu. Kendisi (orta İndus'un batısındaki) Binbân'ın yöneticisiydi ve 632'deki (1234–1235) Moğol istilasının ardından Ögedey'e tâbi olmuştu. Oğlu ve halefi Nâsîrüddîn Muhammed de benzer bir şekilde Moğol yörüngesinde hüküm sürüyordu.²⁶ Delhi Sultanı Nâsîrüddîn Muhammed bin İltutmuş'un (hükümrânlığı: 644–664/1246–1266) kardeşlerinden Celâled-din Mesud, saraydaki düşmanları tarafından tehdit edildiğinde kağanın

24 Elizabeth Lambourn, 'India from Aden: Khuṭba and Muslim urban networks in late thirteenth-century India', Kenneth R. Hall (ed.), *Secondary Cities and Urban Networking in the Indian Ocean Realm*, c. 1400-1800 (Lanham, MD, 2008), s. 76-84.

25 Vassâf ve diğer kaynakları baz alan detaylı bir çalışma için bkz. Aubin, 'Princes d'Ormuz', s. 80-4; daha kısa bir şekilde, Aigle, *Fârs*, s. 102 ve Kauz, 'Maritime trade of Kish', s. 55-7. Sa'd'ın körfezdeki fetihleri NT, s. 123'te kayda geçmiştir. Cambay için bkz. Vassâf, s. 178 (GW, II, s. 72); "Hind" in diğer bölgeleri için bkz. İbn Zerkûb, eds. Kerimî, s. 56/eds. Cevâdî, s. 80.

26 Bu hükümdarlar hakkında genel olarak bkz. İktidar Husain Siddiqui, 'The Qarluğ kingdom in north-western India during the thirteenth century', *Islamic Culture* 54, Part 2, (1980), s. 75-91; André Wink, *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World*, II. *The Slave Kings and the Islamic Conquest, 11th-13th Centuries* (Leiden, New York and Cologne, 1997), s. 200-1.

karargâhına kaçıp Salı Noyan komutasında bir Moğol ordusuyla geri dönecekti. Bu sayede de kendisine Lahor ve Batı Penjab verilecekti (her hâlükârda 650/1252'de ya da öncesinde).²⁷ Delhi sultanı adına Sind'i yöneten Küşlü Han da Hülegü'nün karargâhına şahsen gitmiş, bir Moğol *şihnesi* talep etmiş ve 655'te (1257) beraberinde şehrine bir Moğol ordusu getirmişti.²⁸ Son olarak Sultan Nasîrüddîn Mahmud da 658'de (1260) bizzat Hülegü'nün elçilerini kabul etmişti. Bunun üzerine Salı'ya askerlerinin Delhi topraklarına ilişmesine izin vermemesi emredilmişti. Başka yerlerde Cüzcanî'nin bu olaya dair anlatısının hakikatte Moğollara tâbi olma eylemini kamufle etmeye yönelik bir hamle olduğunu öne sürmüştük.²⁹ Devam eden dönemde, Cüzcanî telifi bırakınca, bu bölgeler hakkında sınırlı bilgilere ulaşabiliyoruz fakat buralardaki İlhanlı nüfuzu kısa sürmüş gibi görünmektedir. Her ne kadar Hülegü ihanet şüphesiyle Binbânî Nâsîrüddîn Muhammed'i infaz ettirmiş olsa da (658/1260), toprakları birkaç yıl içerisinde kesin bir şekilde Negüderli Moğolların eline geçecekti. Öte yandan Lahor ve Sind 1260'larda Delhi Sultanı Gıyâseddin Balaban tarafından ilhak edilecekti.³⁰

Yeni Hanedanlar

Tâbi hanedanların bazıları, birbirlerine oldukça yakın zamanlarda varlıklarını sürdürdüler. Kutluğhanlılar eskiden Harezmsah Muhammed'in emrinde olan iki Karahıtay subayı Barak Hâcip** ile kardeşi Hamîd-pûr soyundan geliyordu. Celâleddin'in 621'de (1224) Hindistan'dan geri döndüğü dönemde, hükümdarın üvey kardeşi Gıyâseddin'den Kutluğ Han unvanını alan Barak, Celâleddin'i terk edip Guvâşîr şehrini (daha sonra Kirman adını alacaktı) kuşattı. Burası Gıyâseddin'in yurtluğunun bir kısmını oluşturuyordu. Celâleddin'e meydan okuyan Barak, Moğollara tâbi olmadan önce Gıyâseddin'e iltica etme imkânı yakaladı ve annesiyle evlendi. Ancak takipçilerinden bazıları Gıyâseddin'den şüphelenince anne ve oğlunu boğdurdu. Daha sonra Barak Hâcib, Abbasi halifesinden Kutluğ Han unvanıyla Kirman valiliği için onay aldı. Bununla beraber Ögedey'e tâbi olacak kadar da fırsatçıydı. Ögedey de kendisinin Kutluğ Han

27 Vassâf, s. 310 (GW, III, s. 124-5); JT, eds. Jahn, *Indiengeschichte*, Arapça metin, Levha 57, Pers. metin, Levha 22 (Almanca trc., s. 48)/Khalili Coll. ms., fo. 266b, Blair, *Compendium içinde*. Her iki versiyonda da tarihi tutarsızlıklar vardır. Bkz. Karl Jahn, 'Zum Problem der mongolischen Eroberungen in Indien (13.-14. Jahrhundert)', *Akten des XXIV. internationalen Orientalisten-Kongresses München 1957* (Wiesbaden, 1959), s. 618.

28 TN, II, s. 38-40 (çev. Raverty, s. 784, s. 786). Wink, *Al-Hind*, II, s. 205.

29 TN, II, s. 83-8 (çev. Raverty, s. 856-63). Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 114.

30 TN, II, 93-4, 115-16. Baranî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 61. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 94. Binbân için, bkz. Siddiqui, 'Qarlugh kingdom', s. 86. Yazarın "chamberlain" olarak verdiği Hâciplik, başlangıçta mabeynci ya da kethüda için kullanılıyordu, daha sonra bu pozisyona farklı yetkiler eklendi (ç.n.).

unvanını teyit etmişti. Barak, Moğollar adına Sistan'a bir sefer düzenlemeyi teklif etti ve iddialara göre (biraz da gecikerek) Gıyâseddin'in kellesini kağına gönderdi (632/1235). Ancak bu süreçte, elçileri Moğolistan'dan dönmeden önce hayatını kaybetti.³¹

Herat'ın Kurtî hükümdarları da benzer bir şekilde Moğol himayesini bir dereceye kadar benimsediler. 651'de (1253) ya da hemen öncesinde tahta yeni çıkan Möngke Kağan, hanedanın kurucusu Şemseddin Muhammed'e (ö. 676/1278) Herat, Sistan (muhtemelen Gur ve komşularının diğer ismi olarak), Belh ve Hindistan istikametindeki bütün bölgelerin valiliğini verdi.³² Şemseddin'in babası Ebu Bekir Kurt (veya muhtemelen Ebu Bekr-i Kurt),³³ büyük ihtimalle Tuluy'un 618'de (1221), *şihne* olarak Moğol komutanı Mengüta'yı beraber Herat'ı yönetmekle görevlendirdiği Ebu Bekir olmalıdır. Ancak Celâleddin Harezşah'ın Pervân'da zafer kazandığının duyulması üzerine çıkan ayaklanmada her ikisi de öldürülmüştür.³⁴ Şemseddin Muhammed, Möngke'ye yaptığı bir müracaatta Cengiz Han'dan bizzat aldığı bir berat (*yarlık*) sayesinde Gur ve Haysâr kalesini yönettiğini iddia edecekti.³⁵ Ancak 1220'lere geri dönersek, bu bölgeler Rükneddin Muhammed yönetimi altındaydı. Kendisi büyük ihtimalle Moğollar adına faaliyette bulunuyordu ve Şemseddin Muhammed'in dayısı olmalıydı.³⁶ Seyfî'ye göre Rükneddin'in babası İzzeddin Ömer'di ve bu şahıs bir dönem Gurlular adına Herat'ı yönetmişti. Bununla beraber Cüzcanî kendisine Osman diyordu ve müellifimize göre muhtelif diplomatik görevler için Rükneddin'in emrindeydi.³⁷ Bu ise Cüz-

31 Başlıca kaynak olarak *TJG*, II, s. 149-50, 165, 205-6, 211-14 (*HWC*, s. 417-18, 433, 472-3, 476-9). Barak Hâcib'in kağına elçi gönderdiği tarih, Cüveynî'nin bunu Şehr-i Sistân'ın muhasarasıyla karıştırmışından çıkarılabilir. Ancak Gıyâseddin'in kellesi -ki bunun için bkz. *JT*, I, s. 658 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 102; *SGK*, s. 50; *CC*, s. 228)- daha önceki bir heyetle gönderilmiş olabilir.

32 *TJG*, II, s. 255 (*HWC*, s. 518-19). Sistan'ın bu daha dar anlamlı kullanımı için bkz. Vassâf, s. 81, l. 3 (*GW*, I, metin, s. 163, trc., s. 154); Aubin, 'L'ethnogénèse', s. 91.

33 Seyfî, s. 140-1. Bu soy ağacı, Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmî'd-dîn* adlı eserinin Herat'ta tamamlanan tercümesinin mukaddimesinde karşımıza çıkar: Lola Dodkhudoeva, 'Translating and copying in pre-Timurid Herat: A Persian translation of the *İoyâ'* 'ulûm al-dîn, 725-726/1325', Francis Richard and Maria Szuppe (eds.), *Écrit et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien, Xe-XIXe siècles, Stlr cahier 40* (Paris, 2010), s. 165-93 (burada s. 176-7), kendisi hanedanın isminin "Kart" değil "Kurt" olduğunu ortaya koymuştur.

34 Seyfî, s. 71-2, s. 74; bkz. 6. Bölüm.

35 Vassâf, s. 80, l. 25-81, l. 4 (*GW*, I, metin, s. 163, trc., s. 154).

36 Seyfî bu adı vermiştir, s. 156. Erken dönem Kurtî soy ağacının açığa kavuşturulması hakkında bkz. Lawrence Goddard Potter, 'The Kart dynasty of Herat: Religion and politics in medieval Iran', Unpublished PhD thesis, Columbia University, 1992, s. 32-7, ona göre Ebu Bekir, Rükneddin'in kızkardeşiyle evlenmiştir.

37 Seyfî, s. 141. İzzeddin Ömer için bkz. *IA*, XI, s. 384; *XII*, s. 164, 176-7 (çev. Richards, II, s. 208; *III*, s. 56, 65-6); ayrıca *TJG*, II, s. 50-1, kendisine İzzeddin Merğazî ismini vermektedir (*HWC*, s. 318). Rükneddin Muhammed bin Osman hakkında bkz. *TN*, I, s. 285, 297; *II*, s. 122, 135, 183-5 (çev. Raverty, s. 201, 233, 1039, s. 1061-2, 1198-1205);

cânî'yi Seyfî'ye göre daha güvenilir bir kaynak kılıyordu, zira Seyfî hem Rükneddin hem de yeğeni için daha önemli şahsiyetleri ata olarak gösterme eğilimindeydi. Ancak Cüveynî'nin dediğine göre Cengiz Han'dan bir nevi yarlık alan Rükneddin Kurt'un Rükneddin mi yoksa Ebu Bekir mi olduğu belli değildi.³⁸ Her hâlükârda Şemseddin'in atalarının (belki de Ebu Bekir'den başka), kendisinin ilk defa şehrin valisi olarak tarih sahnesine çıktığı 1240'lardan önce Herat'ta yöneticilik yaptığına dair hiçbir delil yoktur.³⁹

Moğollar Sistan'ın başkentini ele geçirdikten ve buranın hükümdarı Tâceddin Yınaltein'i 632'de (1235–1236) öldürdükten sonra Sistan'da Mihribânî hanedanının iktidara nasıl geldiği belli değildir. Fakat 633 Ramazan'ında (1236 Mayıs–Haziran'ında) şehrin önde gelenlerinden bey'at alan ve bir dönem iktidarı elinde bulundurmuş Safferîler hanedanına mensup olduğunu iddia eden yeni hükümdar Şemseddin Ali bin Mesud, 636'da (1238–1239) Ögedey sarayına gidip unvanını ve mülkiyetini teyit ettirmeden önce bu bölgeyi egemenliği altına almak için iki ya da üç yıl uğraştı.⁴⁰ Kökeni ne olursa olsun Şemseddin Ali bu şekilde Moğolların temsilcisi olacaktı. Kendisini 653'te (1255) Heratlı Şemseddin Muhammed öldürecek. Oğlu ve halefi sonraki on yılı, belki daha fazlasını, Kurtîlerin taşkınlıklarını defetmekle geçirdi.⁴¹ Sistan da kısa sürede İlhanlı yörüngesinden çıkacaktı zira buranın meliki muhtelif İlhanlı istilalarına karşı direnmişti ve oğlunu da Kuhistan'ı işgal etmek üzere göndermişti. Yezd'e ait XV. yüzyıl tarihleri, bu hükümdarlığın Gazan'a tâbi (il) olmadığını ortaya koyuyordu.⁴²

Kurtî hükümdarına bahşedilen olağanüstü kapsamlı yetki, kendisini Doğu Horasan boyunca bir dizi küçük çaplı melikin üzerinde bir üst yönetici hâline getirmişti. İlhanlar için Herat özellikle stratejik bir konu hâline geldi. Komşu Sistan hükümrânlığı ve ötesindeki Negüderli (ya da Karaunas) Moğollarının yarı özerk statüsü açısından burada hazır ve tercih edilebilir bir rejime ihtiyaç vardı. Üstelik, 664/1266'dan sonra ilhanların Maverâünnehir'de düşman bir Moğol gücüyle karşılaşması özellikle kayda değerdi. Zira şehir bütün Horasan'ın anahtarı konumundaydı. Müteakip Çağataylı işgalcileri bu vilayetten geçmek için Kurtîlerle görüşmek

Raverty'in Şemseddin Muhammed Kurt'un soy ağacını yeniden düzenleyen uzun açıklaması karmaşıktır.

³⁸ *TJG*, I, s. 95 (*HWC*, s. 121-2); krş. ayrıca *JT*, II, s. 503 (*CC*, s. 175). Seyfî, s. 151, 156, belirttiğine göre Şemseddin'in dayısı Rükneddin böyle bir yarlık almıştır.

³⁹ Seyfî'nin işittiğine göre (s. 139) Şemseddin, valiliği Şemseddin Kalyûnî'nin öldüğü yıl devralmıştır (bkz. 5. Bölüm).

⁴⁰ *Târih-i Sistân*, s. 396-7. Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 429-30.

⁴¹ Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 430-4.

⁴² Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 436. Caferî, *Târih-i Yezd*, s. 27. Ahmed bin Hüseyin, *Târih-i Cedîd-i Yezd*, s. 76.

zorundalardı, tıpkı 668'de (1270) Barak Han'ın yaptığı gibi. 718–720'de (1318–1320) mühtedi hanedan üyesi Yesavur da aynı şeyi yapmaya çalıştı fakat aynı şekilde başarısız oldu.

İran: Kuzey ve Güney

İran'daki iki zıt bölge arasında genellikle bir ayrım yapılır: Birincisi sıcaklığı daha yüksek ve göçebelerin ihtiyaçlarına elverişsiz Güney İran'dı. Burada bölgesel hanedanlar bir dereceye kadar hüküm sürdüler ancak yine de kağana ve sonra da ilhana karşı sorumluydular. İkincisi ise arazinin büyük çoğunluğunun cazip otlaklardan müteşekkil olduğu Kuzey İran'dır. Burayı da 1260'tan sonra yeni kurulan ve Moğol rakiplerinin saldırılarına karşı savunmasız İlhanlı rejimi merkezi hâline getirdi. Yine burada Cengiz Han'ın sağlığında mevcut olan güç odakları ortadan kaldırılmıştı.⁴³ Ve muhakkak Uzak Doğu'yla da bir benzerlik vardı; burada da Reşidüddîn'in "küçük hükümdarlar dönemi (mulûk-i tavâif)" dediği dönemde Moğollar, bozkır sınır bölgelerindeki yerel rejimlere müsama-ha gösterip onlardan istifade yoluna gitmişlerdi fakat Jin'e karşı yapılan nihai seferlerde bunlar da bastırılmıştı.⁴⁴ Bununla beraber Tibet ve Kore gibi bozkır olmayan bölgelerdeki tâbi hükümdarların varlıklarını sürdürmelerine izin verdiler.

Fakat İran bağlamında bu ayrım çok da uygun değildi, zira burada Moğollar genellikle, kuzeybatıda bile, yerel hükümdarlardan vazgeçmiş gibi görünmüyordu. Kazvin meliklerinden birisi 642'de (1244–1245) geçici bir hükümrânlık sürmüştü. Kum meliklerinden birisi de Möngke hükümrânlığında bir Moğol komutanı tarafından infaz edilmişti (bunun üzerine Argun Aka da bu komutanı öldürmüştü) ve 660'ta (1262) ve 694'te (1295) bir Hemedân melikinden bahsediliyordu.⁴⁵ Argun Aka'nın valiliği ve Möngke'nin tahta çıkması bağlamında Cüveynî, Arrân ve Azerbaycan'ın tamamının meliki olan Sadreddin'e gizemli bir şekilde imada bulunuyordu.⁴⁶ Düşman unsurların ısrarıyla Sadreddin'in yerini İldenizli Nusretüddîn almış gibi görünüyordu. Bununla birlikte Möngke'nin tahta çıkmasıyla Sadreddin yeniden başa geçecekti.⁴⁷ Her hâlükârda bu isim,

43 Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Charles Melville, 'The Mongols in Iran', Komaroff and Carboni (eds.), *Legacy of Genghis Khan*, s. 43-6. Ayrıca Barthold, *Historical Geography*, s. 219. Ölceytü'nün mevsimlik göçleri İran'ın kuzey ve kuzeybatı çeyrek dairesiyle sınırlıydı, bunun istisnası giriştiği askerî seferlerdi: Melville, 'Itineraries', s. 58.

44 Mançurya'dan bir örnek için bkz. Herbert Franke, 'The Chin dynasty', *CHC*, VI, s. 257-8. Reşidüddîn'in terimi için: *JT*, I, s. 452 (CC, s. 158).

45 Kazvin için: *TJG*, II, s. 276 (HWC, s. 542). Kum için: *JT*, I, s. 74 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 154; CC, s. 30). Hemedân için: *HJ*, s. 349/380, s. 485/524.

46 *TJG*, II, s. 248, s. 255 (HWC, s. 511, 518).

47 Kolbas, *Mongols in Iran*, s. 132, s. 151'de olayların yeniden sıralanışını temel aldım.

"Tebriz Meliki Sadreddin"'le aynıydı. Hülegü hâkimiyeti altında faaliyet yürütüyordu ve Abaka'nın tahta çıkmasıyla valiliği de teyit edilmişti. Yaklaşık 1262'de Cuçî'nin ahfadına sempati duyduğundan şüphelenildiği için birkaç defa azar işitti. Hülegü Arrân ve Azerbaycan'ı oğlu Yoşmut'a verince otoritesi muhtemelen kısıtlandı.⁴⁸ Fakat Sadreddin'in yerine 662'de (1269–1270) oğlu İmâdüddîn Muhammed (ö. 676/1277–1278) geçti.⁴⁹ Bu meliklerin bundan sonraki dönemleri bilinmemektedir. Rey meliki Sadreddin'in 671'de (1273) şehit düştüğü söylenmiştir. Bu topraklarda 1260'lar itibarıyla Verâmîn'deki merkezlerinden hüküm süren yerel bir melikler hanedanı, XIV. yüzyıla kadar varlığını sürdürebilmiştir.⁵⁰ İlhanlıların son yıllarında eser veren Ömerî, Simnân'ın kendi yöneticisi (*sâhib*) olduğu görüşündedir.⁵¹ Yaklaşık 1358'de derlenen fakat Şeyh Zâhid'in yaşadığı kadar erken bir dönemin anekdotlarını detaylarıyla anlatan *Safvetü's-safâ*, önemli bir pozisyonadaki Halhâl üzerinde hüküm süren en az bir melikten bahseder. Dolayısıyla bu melikin sadece yerel bir arazi sahibi olduğunu düşünmemek gerekir.⁵²

Kuzeybatıda olduğu gibi Kuzeydoğu İran'da da sahip oldukları geniş otlak arazileri sebebiyle Moğolların gözdesi olan yerel melikler vardı. Örneğin Ebîvard Meliki İhtiyârüddîn, Bistâm Meliki Umdetü'l-mülk Şerefüddîn ve İbnü'l-Fuvatî'nin 666'deki (1267–1268) ölümünden bahsettiği Kuhistan meliki.⁵³ Görünüşe göre, ilk yıllarda bu meliklerin en gözdesi Mâzenderân'daki Kebûd-câme *ispehbedi* (askerî lider) Nusretüddîn ile Horasan'daki Sulûk Meliki Bahâüddîn'di. Kebûd-câme hükümdarının can çekişen Harezmsâh Sultanlığı'nun enkazından vilayetini yeniden çıkarmak için Moğollardan nasıl destek aldığını görmüştük (3. Bölüm). 630'da (1232–1233) her ikisi de Ceyhun'un batısından Ögedey'in sarayına giden ilk melikler oldular. Durumdan memnun olan Ögedey, Nusretüddîn'e Kebûd-câme sınırından Esterâbâd'ın ötesine kadar olan toprakları vererek Bahâüddîn'i de Horasan (yani İsferyân, Cüveyn, Câcerm, Cûrbad ve Argyân) meliki yaparak bu iki ismi ödüllendirecekti.⁵⁴ Bahâüddîn'in yerine kardeşi Nizâmeddîn geçti fakat⁵⁵ Kebûd-câme meliki hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz. Muhtemeldir ki bu rejim de Batu'nun

⁴⁸ JT, II, s. 1041, 1045, 1049, 1061 (DzhT, III, s. 84, 88, 91, 103; CC, s. 362, 363, 364, 368).

⁴⁹ Aubin, *Émirs mongols*, s. 22: kaynağı muhtemelen IF, II, s. 163'tür (no. 1247).

⁵⁰ JT, II, s. 1100-1 (DzhT, III, s. 143; CC, s. 381). Genel olarak bkz. Aubin, *Émirs mongols*, s. 26; Sheila S. Blair, 'Architecture as a source for local history in the Mongol period: The example of Warâmîn', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 215-28. Bu meliklerin bir kısmı İbnü'l-Fuvatî'nin biyografi sözlüğünde zikredilmektedir: IF, II, s. 369, 589, 590 (no. 1649, 2054, 2057).

⁵¹ MA, III, s. 133 (Lech, Arapça metin, s. 86, Almanca trc., s. 148).

⁵² İbn Bezzâz, s. 384.

⁵³ T/JG, II, s. 233, 240, 278 (HWC, s. 497, 503, 543). IF, II, s. 34 (no. 985).

⁵⁴ T/JG, II, s. 222-3 (HWC, s. 486-7).

⁵⁵ T/JG, II, s. 233, 278 (HWC, s. 497, 542-3).

temsilcileri ile Ögedey ve Güyük'ün temsilcileri arasında 1240'lardaki karşılaşmada sıkıntıya düşmüşlerdir (ki bu durum Kalyûn melikinin de başına gelmişti) ya da Hülegü'nün bölgeye ulaşmasına, Cuçi'nin soyundan gelenlerle şiddetli bir çatışmaya girmesine ve 1260'tan sonra İlhanlığın tesis edilmesine yetiyecek kadar varlıklarını sürdürememişlerdir. Bu şahısların çoğunu valiymiş gibi düşünmüş olabiliriz.⁵⁶ Fakat bu makam genellikle babadan oğula geçmekteydi ve bu da bu şahısların statülerini, Kurtülerinkinden ve Kutluğhanlılarinkinden güçlülükle ayırt edilebilir bir hâle sokuyordu. Sonuç olarak Moğollar, yeni hanedanların doğuşuna nezaret etmişlerdi ve her hâlükârda ister melik olsun ister vali bunlar, Moğol efendilerinin kaprislerini çekmek zorundaydılar.

Vassallığın Getirdiği Yükümlülükler ve Faydaları⁵⁷

Selçuklu tarihçisi İbn Bîbî, Şemseddin Ömer Kazvî'nin 633'te (1236) Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubâd'ın sarayına yaptığı ziyarete dair anlatıyı yeniden sunmuştur. Ögedey'in hizmetine girmiş olan ve değerli taş ticareti yapan Kazvî'nin elinde, Kağan'dan almış olduğu bir *yarlık* vardı ve bu *yarlıkta* Keykubâd'a adil yönetim salık veriliyordu. Fakat bir taraftan da bu "günahkârın [Ögedey'i kastediyor]" Alâeddin'in topraklarına saldırmak ve buraları yerle bir etmek zorunda kalmayacağını ümit ettiğini bildiriyordu. Sultanın sorularına cevap olarak Kazvî, ona ısrarla Moğollara teslim olmasını tavsiye ediyordu. Ona göre Moğol tabiiyeti çok kolaydı, tek istedikleri her yıl cüzi miktarda lüks kumaş, at ve altın gönderilmesiydi. Keykubâd kısa süre sonra hayatını kaybetti (3 Şevval 634/30 Mayıs 1237). Ancak oğlu ve halefi II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Kazvî'yle beraber Moğol sarayına hediyeler ve tâbi olduğunu bildiren bir mesaj gönderdi. Kuzey İran'da bir süre Haşhaşiler tarafından alıkonulsa da Gıyâseddin'in gönderdiği heyet Moğol komutanı Çormagun'un devreye girmesiyle yoluna devam edip Selçuklu sultanının mektubunu Kağan'a ulaştıracaktı.⁵⁸ Ancak Kazvî'nin içi boş teminatları, Keyhüsrev'i yaklaşık yedi yıl sonraki Baycu saldırısına ya da Moğollara vassal olmanın hakikatlerine karşı hazırlıksız bıraktı.

Günümüze ulaşan Moğol ultimatoları (ki bunların çoğu Batı Avrupalı hükümdarlara hitap etmektedir) genellikle muğlaktır. Güyük, 1240'ta

56 Spuler, *Mongolen*4, s. 290 Tebriz "valileri" arasında Sadreddin'i de zikreder.

57 Kıyas için 1240 sonrasında Rus hükümdarlarına dayatılan "yeni siyasi ilişki"nin analizine bakınız, Martin, *Medieval Russia* içinde, s. 163-7; Büyük Ermenistan hükümdarları için, Dashdondog, 'Mongol conquerors in Armenia', s. 68-73.

58 İbn Bîbî, *Evâmir*, s. 452-6, ayrıca aynı yazar, *Muhtasar*, s. 202-4, bazı şüphe uyandıran okumalarla beraber (çev. Duda, *Seltschukengeschichte*, s. 193-6). İbn Bîbî'nin metmine aldığı *yarlığın* tarihi olarak Maymun Yılı (biçin yıl: 1236) verilir. Jackson, 'World-conquest and local accommodation', s. 17

Plano Carpinili Johannes'i bir mektupla beraber göndermiş, bu mektupta Papa'yı ve kralları tâbiyetlerini şahsen bildirmeleri ve "Yasa'nın her bir emrini işitmeleri" için huzuruna çağırıştır.⁵⁹ Ancak 1232 ile 1268 yılları arasında Koryö Krallığı'na gönderilen fermanlar "yeni mülhak olan devletler" in yükümlülüklerini daha detaylı bir şekilde bildirmiştir: hükümdar vergi ödemekle, elindeki rehineleri göndermekle, Moğol askerî faaliyetlerini desteklemek için asker ve teçhizat sağlamakla, imparatorluk sarayında şahsen hazır bulunmakla ve kendi ülkesinde bir Moğol temsilcisini (*darugacı* ya da *baskak*) kabul etmekle yükümlüdür. Benzer koşullara Kubilay'ın 1267'de Annam (bugünkü adıyla Vietnam) hükümdarına gönderdiği mektupta da rastlanmaktadır.⁶⁰

Yakın Doğu'ya ültimatoların ulaştığı bilgisini veren kaynaklar bunlardan başka, özellikle müstahkem mevkillerin yıkılması gibi, özel talepleri de aktarır. 1244'te Antakya'nın Frank Hükümdarı V. Bohemond'a ve bundan birkaç yıl önce Meyyâfârikîn Hükümdarı Şihâbüddîn Gâzî'ye gönderilen mektuplarda bu talebe rastlanmaktadır.⁶¹ Şihâbüddîn'in oğlu Kâmil, diğer suçlarının yanında, Hülegü'nün Diyarbakır surlarını yıkması için verdiği emre uymaması sebebiyle 658'de (1260) fırça yemiş (ve ardından infaz edilmiştir).⁶² Bir Moğol askerî zaferinin ya da yerel hükümdarın sulh yoluyla teslim olmasının ardından genellikle o beldenin surları yıkılırdı. Dolayısıyla Şam hisarının surları ve kuleleri, şehir 1260'ta teslim olduğunda yerle bir edilecekti.⁶³ Vassâf'ın bize anlattığına göre han fermanına (*yarlık*) uygun olarak elçiler Fars bölgesi boyunca seyahat etmiş ve Sefid kalesi dışındaki bütün kalelerin yıkılmalarına nezaret etmiş, Sefid'e ise atabeyin ricası üzerine dokunmamışlardı.⁶⁴ Yakın bir zamana kadar hükümdarı, Ögedey'in hizmetinde olan Sistan'da yerel bir meliğin kanatılan saldırısına uğrayan bir Moğol komutanı, 639'da (1242) İspehbed'in kalesinin yıkımına nezaret etti.⁶⁵ Küşlü Han'ın Moğollara tâbi olduğu Sind'de 655'te (1257) Salı'nın kuvvetleri Uchch ve Multan surlarını yıktı.⁶⁶ Saint-Quentinli Simon'e göre Moğollar daha sonra tâbi hükümdarlar-

⁵⁹ Orijinal Farsça metin Pelliot, 'Mongols et la papauté. Chapitre premier', s. 17-18 (s. 18-23'teki Fransızca trc.); İngilizce trc. De Rachewiltz, *Papal Envoys*, s. 213-14. Diğer ültimatolar için bkz. Voegelin, 'Mongol orders of submission'

⁶⁰ William Ellsworth Henthorn, *Korea: The Mongol Invasions* (Leiden, 1963), s. 194. Allsen, 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 261, aktardığı yer YS, 209. Bölüm. Amitai, 'Mongol provincial administration', s. 139, bu listeye kağan adına para basılmasını da ekler.

⁶¹ Antakya için: Matthew Paris, *Chronica Majora*, IV, s. 389-90; Jackson, *Mongols and the West*, s. 74. Meyyâfârikîn için: MZ, VIII, 2. Kısım, s. 733, 638/1241 yılı için (= MZDMZ, XV, s. 116).

AK, eds. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 505. Müstahkem mevkiileri yıkmak konusunda Hülegü'nün kışkırtıldığını Vassâf s. 423, II. 22-3 (GW, IV, s. 78) teyit eder.

⁶² AK, ed. Sâmi al-Dahhân, *La description de Damas d'Ibn Şaddâd* (Şam, 1956), s. 40.

⁶³ Vassâf, s. 163, l. 24- s. 164, l. 1 (GW, II, s. 39).

⁶⁴ *Târîh-i Sîstân*, s. 397. Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 430.

⁶⁵ TN, II, s. 76 (çev. Raverty, s. 844).

rın paralı Frank askerleri bulundurmasını da yasaklayacaklardı. Örneğin o döneme kadar II. Keyhüsrev, Anadolu Selçuklu Devleti'nde böyle bir Vareg Muhafız Alayı istihdam etmişti.⁶⁷

Tâbi hükümdarlar aynı zamanda *baskak*ların mevcudiyetini de kabul etmek zorundaydı. Bunlar hükümdarların faaliyetlerini denetliyor, nüfus sayımı yaptırıyor ve vergileri merkeze sevk ediyordu.⁶⁸ Sayıları değişmekteydi. Moğollar Mardin için üç *şılne* (*baskak*) atamıştı⁶⁹ ve bölgedeki küçük devletlerin her biri için muhtemelen benzer düzenlemeler yapmışlardı. Aynı zamanda Musul'da bir de vali görevlendirdiler. Bu vali en azından 702'ye (1303) kadar Cezîre'nin tamamından sorumluydu. Bu tarihteyse bölge, Mardin'in tâbi hükümdarına geçecekti.⁷⁰ Vassâf, Fars Atabeyi Ebu Bekir'in ileri görüşlülüğünü överken *baskak*lardan hep çoğul bahsediyordu. Bu atabey, Şiraz'ın dış kısımlarında *baskak*lar için konut tahsis etmişti ve onların ihtiyaçlarını karşılıyordu. Fakat kendi karargâhını da bunların yakınına kuruyor ve halkın *baskak*ların yanına gitmesini engelliyordu, böylece yöneticiliğinin ikincil statüsünü kimse fark etmiyordu.⁷¹ 661'deki (1263) Selçuk Şah ayaklanmasının arefesinde Fars'ta iki *baskak* bulunuyordu: Oğulbey ve Kutluğ Bitikçi. Her iki şahıs da Kutluğ Bitikçi'nin aile efradıyla beraber, ayaklanmanın ilk kurbanlarından olacaktı.⁷²

Aynı cinsten vergi örneklerini daha önce görmüştük (4. Bölüm). Bu tür nakit para meblağlarına dair rakamlar istenen düzeye çok nadir ulaşabilmiştir. Önceden tâbîlik talep edildiği noktada vergi de nispeten düşük bir seviyede, onda birlik bir oranda tutuluyordu. Örneğin Batu kuvvetleri 1237'de Rus şehri Ryazan önlerine geldiğinde bu miktarda talepte bulunmuşlardı.⁷³ Kendi isteğiyle tâbi olan hükümdarlara yüklenen mali yükler, itaat etmeyenlerinkine göre daha düşüktü. Fars'ın itaatkâr atabeyi Ebu Bekir'in Ögedey sarayına ödediği yıllık vergi, sadece 30.000 rûknî altın dinardı. Vassâf bu miktarı küçük görerek Şiraz'ın en düşük bütçeli beldesinin gelirlerine denk tutardı. Ancak atabey bu miktarın üzerine ilaveten bir miktar inci ve değerli nesneler de koyardı.⁷⁴ Bununla beraber pek çok hükümdara Moğol askerî gücü daha ezici bir şekilde gösterilecekti ve bunlar zenginliklerinin büyük bir kısmını teslim etmek zorunda

67 SSQ, s. 52 (= VB, xxx, s. 87).

68 Bkz. Aigle, 'Iran under Mongol domination', s. 71-2.

69 Vassâf, s. 49, l. 23 (GW, I, metin, s. 96, trc., s. 92).

70 Cahen, 'Contribution', s. 68.

71 Vassâf, s. 157, ll. 11-13 (GW, II, s. 25). Aigle, *Fârs*, s. 104.

72 Vassâf, s. 185, ll. 21-2 ve s. 186, ll. 2-5, 11 (GW, II, s. 89-91). Lane, *Early Mongol Rule*, s. 129.

73 Fennell, *Crisis of Medieval Russia*, s. 78.

74 Vassâf, s. 157, ll. 8-9 (GW, II, s. 25); bu rakam Aigle, *Fârs*, s. 103'te ve aynı yazar, 'Iran under Mongol domination', s. 75'te hatalı bir şekilde 1000 olarak verilir.

kalacaklardı. Köseadağ'daki savaşın akabinde (641/1243) II. Keyhüsrev ve halefleri, Mûgân'daki Moğol ordusuna her yıl 1.200.000 hyperpera (ya da iperpiron, Bizans altın sikkelerine denirdi, bir diğer adı da "bezant" idi), 500 at, 500 deve, 5.000 koyun ve 500 parça altın sırmalı ipek kumaş göndermekle yükümlü kılınmışlardı. Ayrıca iddialara göre, gönderilen hediyeler de benzer ya da daha yüksek maddi değere sahipti.⁷⁵

İki farklı olay vergi düzeylerinin hiçbir zaman sabit olmadığını gösteriyordu. Hülegü Köseadağ'dan on altı yıl sonra, 657'de (1259) Anadolu Selçuklu Devleti'ni iki kardeş olan İzzeddin Keykâvûs ile Rükneddin Kılıçarslan arasında böldüğünde, yıllık toplam vergi miktarı 2.000.000 (yirmi tuman, muhtemelen dinar), 500 parça altın sırmalı ipek kumaş (nah) ve Şam kumaşı (kamhâ), altın telkârısı olan 3.000 başlık, 500 at ve 500 katır olarak belirlenmişti.⁷⁶ Bu miktarlardan bazıları babalarından istenen miktarla aynıydı. Bununla birlikte muhtemelen nakit paranın toplam miktarı artmıştı ve 5.000 koyunun yerini şapka almıştı (bunun sebebi belki de 1256'dan beri Anadolu'da bulunan Moğol kuvvetlerinin istediği zaman koyun bulabilmesiydi).

Bundan daha önce, İbn Şeddâd'ın bildirdiğine göre, 649'da (1251) Baycu'nun elçileri Şam'a gelmişlerdi ve beraberlerinde tüccarlar da vardı. Ellerinde Nâsır Yusuf ve diğer hükümdarlardan alınacak vergileri belirleyen fermanlar bulunuyordu: Nâsır'dan ve Anadolu İzzeddin'den ayrı ayrı 200.000 dinar, Musullu Bedreddin Lü'lü, Mardinli Said, Meyyâfârikînli Kâmil ve Cezîre Hükümdarı İbn Ömer'den yüzer bin dinar ve Hasankeyf hükümdarından 50.000 dinar. Tüccarlara ödenecek bu miktarlar (*huvâlât*) muhtemelen yıllık vergi miktarını gösteriyordu. Diğer hükümdarlar iddialara göre Nâsır adına hutbe okuttukları için vergi ödemeyi reddetmişlerdi, zira bunu yapmaları için Nâsır'ın izni gerekiyordu. 643'te (1246) Güyük'ün onu vergi ödeme ve asker temin etme yükümlülüğünden muaf tuttuğu gerekçesiyle İbn Şeddâd, Nâsır'ı izin vermeme konusunda kışkırtıyordu. [Nâsır'ın muafiyetini gösteren] İlgili doküman Halep'te bulunuyordu ve İbn Şeddâd da durumu açıklamak için Moğol elçileriyle ve tüccarlarla geri gönderilecekti.⁷⁷

Bu noktada meydana gelen şeyi açıklamak oldukça güçtür zira 642'deki (1244) Moğol saldırısının (bkz. 3. Bölüm) sonucu olarak Nâsır ve diğerlerinin Moğolistan'a sevk ettiği elçilere Güyük'ün cevabının ne

SSQ, s. 85 (= VB, xxxii, s. 28). Cahen, *Formation of Turkey*, s. 177. Spuler, *Mongolen*4, s. 272'de sayıları karıştırmıştır.

76 Kerimüddin Mahmud bin Muhammed Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, ed. Osman Turan (Ankara, 1944), s. 62; ben Martinez, 'Institutional developments', s. 98'deki tercüme yapmıştı.

AK, ed. 'Abbâra, III, 1. Kısım, s. 237-8, 241-2; pasajların tercümesi (Berlin nüshasına dayanarak) Patton, *Badr al-Din Lu'lu'*, ek kısım içindedir, s. 85-6, 88-90.

olduğu hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.⁷⁸ İlk bakıştaki görünüşe göre Suriyeli hükümdarlar boş vaatlerle kandırılmıştı. Ayrıca Güyük ya da naipleri bunları standart yükümlülüklerden hileli bir şekilde muaf tutmuştu. Çünkü ileride bunlardan istedikleri kadar vergi ve takviye kuvvet alıp gözlerini pekâlâ korkutabileceklerinin farkındaydılar. Öte yandan Güyük rejimine yönelik eleştirilerden bir tanesi de kendisinin müsrif olması ve imparatorluk kaynaklarının sağa sola saçılmasıydı. Yeni seçilen Kağan Möngke de Güyük'ün bulunduğu taahhütlere sadık kalmadı (ancak selefine finansal kaynak sağlayan kişileri de tatmin etmeyi başardı: bkz. 4. Bölüm).

Moğolların tâbi hükümdarlara dayattığı en ağır yükümlülüklerden biri, Moğol garnizon kuvvetlerinin barınma ihtiyacını karşılamaktı. Küçük Ermenistan'ın Hristiyan Kralı Het'um 1254'te Möngke'yi sarayında ziyaret ettiği için ödül olarak bu yükümlülüğten açık bir şekilde muaf tutulmuştu ki bu oldukça nadir rastlanan bir ayrıcalıktı.⁷⁹ *Tamma* ordularının gelmesi, mevcut göçebe nüfusunu önemli derecede arttırıyordu. Bunlar örneğin Fars'ta Şebankâre Kürtlerinin ve Türkmen ve Şûl gruplarını teşkil ediyordu. Burada bulunan Baycu birlikleri, bu gruplar arasındaki sürtüşme ihtimalini arttırıyordu. Ve son olarak tâbi hükümdarlar Moğol genişleme seferleri için kendi ordularından birlikler temin etmekle yükümlülerdi. Bu birlikler asilere karşı cezalandırıcı harekâtlarda ve diğer Moğol kuvvetlerine yönelik saldırılarda istihdam edilecekti. Bedreddin Lü'lü'ye gelince (bkz. 5. Bölüm), hedefte rakip komşular mahiyetindeki menfur İsmailî Haşhaşiler olduğunda böylesi bir hizmet tâbi devletin arzuları ve nefretleriyle uyumlu olabiliyordu. Şemseddin Muhammed Kurt, Salı Noyan'ın Hindistan seferlerine ve Hülegü'nün Berke'ye yönelik Kafkasya seferine bizzat katıldı.⁸⁰ 1263'te Fars'taki Selçuk Şah isyanını bastıran Moğol ordusu, Kirman ve Luristan'dan gelen birliklerle ve ayrıca kendi birliklerinin başında bulunan Yezd Atabeyi Alâuddevle ve Şebankâre Atabeyi Nizameddin Hasan tarafından takviye edilmişti. Bu muharebede Nizameddin hayatını kaybetmiş, Alâuddevle ise aldığı yaralar neticesinde savaştan sonra ölmüştü.⁸¹ Kirman Sultanı Haccâc ve Büyük Luristan Atabeyi Yusuf Şah, 668(1270) yılında Çağataylı işgalcilere karşı Horasan'a

78 Bu mesele Eddé, *Principauté ayyoubide d'Alep*, s. 165-6'da ele alınmıştır.

79 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 304/çev. Khanlarian, s. 224. Ayrıca J. A. Boyle, 'The journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the court of the Great Khan Möngke', *CAJ* 9 (1964), s. 181 ve yeniden baskı Boyle, *Mongol World Empire içinde*.

80 Hindistan için: Spuler, *Mongolen4*, s. 130; kendisinin nihai kaynağı Seyfi, s. 157-60'tır (644 [1246-7] yılı altında. Ancak müellifin kronolojisi güvenilir değildir). Kafkasya için: Vassâf, s. 81, II. 19-20 (GW, I, metin, s. 164, trc., s. 155); Seyfi, s. 292-301; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 168-9.

81 Aigle, *Fârs*, s. 115-17. Sadece Vassâf, s. 186, I. 15 (GW, II, 91) bir Lur birliğinden bahseder. Alâuddevle'nin ölümü hakkında bkz. *NT*, s. 127, ve *JT*, II, s. 936 (SGK, s. 307; CC, s. 325).

düzenlenen seferde Abaka'ya refakat etmişlerdi ve Yusuf Şah Abaka'nın Geylan istilası sırasında muhabere hizmeti sağlamıştı.⁸² 698'de (1299) Mardin Sultanı Necmeddin Gazan'ın ilk Suriye istilasına takviye amacıyla asker ve erzak temin etmişti.⁸³ Zaman zaman kaynaklar, hilafete yönelik Moğol taarruzu için asker temin eden hükümdarların hissiyatlarına dair ipuçları da veriyordu. Musta'sım'ın öldürülmesi ve Müslümanların katledilmesi konusundaki rahatsızlığını oldukça açık bir şekilde dile getirilen Büyük Luristan Atabeyi Takla, Hülegü tarafından infaz ettirilmişti.⁸⁴ Reşîdüddîn'in anlattığına göre Bağdat'taki Hülegü'ya takviye birlik gönderen Bedreddin Lülü, dostu ve halifenin komutanı olan Süleyman Şah İbn Bercem'in kellesini Musul surlarında sallandırması emrini aldığı anda kederinden ağlamış fakat can havliyle emre itaat etmişti.⁸⁵

Baskaklar aracılığıyla tâbi hükümdarları denetlemeye ilave olarak Moğollar onların oğullarından, küçük erkek kardeşlerinden ya da saraydaki erkek akrabalarından birini yetiştirmek üzere *keşik* birliği içerisine kaydederek bu hükümdarların sadakatlerini garantiye almaya çalışmışlardı. Bu tedbir Cengiz Han tahta çıktığından beri bozkır askerî aristokrat sınıfının oğulları ve küçük erkek kardeşleri için de uygulanmaktaydı. Dolayısıyla Fars atabeyi Ebu Bekir her yıl oğlu Sa'd'ı (II.) ve yeğenini, Ögedey'in sarayına gönderiyordu. Babası 659'da (1261) vefat ettiğinde Sa'd, Hülegü karargâhında tutuluyordu; babasının ölümünden sadece on sekiz gün sonra hastalanıp Şiraz yolunda hayatını kaybedecekti.⁸⁶ Sistemin tek amacı tâbi hükümdarların sadık kalmasını garanti etmek değildi. Aksi bir durumda, bir vassalın ayaklanmasının önüne geçilemezse, eldeki rehine asi hükümdarın alternatifi olabilirdi. Fakat buna ek olarak rehin tutulan hanedan üyesini imparatorluğun görkemli yapısına daha güçlü bir şekilde bağlamak da amaçlanıyordu. Aşağıda bu konu hakkında daha fazla bilgi vereceğiz.

Üniter imparatorluk döneminde pek çok hükümdar, yüksek rütbeli bir temsilci aracılığıyla ya da Moğolistan'a şahsen yapılan uzun bir yolculuğun ardından kağana tâbiyetini bildiriyordu. Plano Carpinili Johannes, 1246'da Güyük'ün tahta çıkmasının arefesinde imparatorluk *ordosunda* en az on tane "Sarazen sultanı" bulunduğunu tespit etmişti fakat

82 1270 için: *JT*, II, s. 1079, 1085 (*DzhT*, III, s. 120, 127; *CC*, s. 374, 376), hatalı bir şekilde Yezd atabeyi olarak Yusuf Şah'ı verir; Şebankâre, s. 199; krş. *TG*, s.545. Geylan için: *Vassâf*, s. 249, l. 19- s. 250, l. 4 (*GW*, II, s. 235-6).

83 *Vassâf*, s. 374 (*GW*, III, s. 276-7).

84 *TG*, s. 543, 544.

85 *JT*, II, s. 1015 (*DzhT*, III, s. 58; *CC*, s. 353). Müstevfî, *ZN*, II, s. 1215, II. 23-7 (çev. Ward, II, s. 115), burada geçtiğine göre Hülegü Lülü'ye infaz edilmiş yedi hilafet komutanının kellesini göndermiştir.

86 *Vassâf*, s. 157, II. 10-11 ve s. 181, II. 6-12 (*GW*, II, s. 25, 78-9), sırasıyla.

maalesef bunların kim olduğunu zikretmiyordu.⁸⁷ Halep Sultanı Nâsır Yusuf'un, Mardin'in Artuklu hükümdarının ve Musul Atabeyi Bedreddin Lü'lü'nün elçi heyetleri gönderdiğini daha önce kaydetmiştik. Uzun vadede doğal olarak, Moğolları bir hükümdarın şahsen huzura çıkması dışında hiçbir şey tatmin etmeyecekti. Hülegü, ilerlemiş yaşı sebebiyle Bedreddin Lü'lü'yü mazur görmüştü ama Nâsır Yusuf'un kendi *ordosuna* gelmesini ısrarla talep ediyordu, bu talebi yerine getirmemesi ise sadakatsizlik anlamına gelecekti. Ancak kağanın karargâhını ziyaret etmek insanın gözünü korkutacak kadar uzun süren bir yolculuktu. Meyyâfârikîn Hükümdarı Kâmil 650 sonları(1253 başlarında) Möngke'nin sarayına doğru yola çıkmış ve başkentine ancak 12 Muharrem 655'te (30 Ocak 1257) dönebilmişti.⁸⁸ Dolayısıyla Bedreddin Lü'lü gibi ağgözlü bir komşunun ülkesine musallat olması riski varken dört kamerî yıl boyunca ülkesinden uzakta kaldı.

Vassal hükümdarlardan bazıları bu yolculuktan sağ çıkamamışlardı. Anadolu'yu kardeşiyle beraber yöneten II. Keyhüsrev'in üç oğlundan en küçük olanı II. Alâeddin Keykubâd, 655'te (1257) Möngke'nin *ordosunu* ziyaret etmek üzere çıktığı yolculuk esnasında hayatını kaybetti. İbn Bîbî'ye göre emîrleri tarafından gizemli koşullar altında cansız bedenine ulaşılmıştı ve Baybars el-Mansûrî'ye göre heyet saraya ulaştığında Möngke, olayın soruşturulmasını emretmişti. Bar Hebraeus ise bu konuda II. Alâeddin Keykubâd'ın üvey abisi II. İzzeddin Keykâvûs'un kendisine eşlik etmek üzere görevlendirdiği üst düzey görevlileri itham ediyordu. Bunun aksine, Hamdullah Müstevfî, Alâeddin'in Anadolu'ya yaklaşırken diğer üvey kardeşi IV. Rükneddin Kılıçarslan tarafından zehirlendiğini iddia etmişti.⁸⁹ Bu durumda hakikat ne olursa olsun hiçbir Müslüman hükümdar bu ziyaretler esnasında, Plano Carpinili Johannes'in Rus Büyük Knezi Yaroslav'ın katlinde (1246) şüphelendiği gibi, Moğolların entrikalarıyla öldürülmemiştir.⁹⁰

Kağanın sarayına (ya da daha sonrasında ilhanın sarayına) yapılan bir yolculuk, tüm risklerine rağmen mükâfatını da beraberinde getirecekti. Moğollar özellikle sadakatlerini bu şekilde ifade eden hükümdarlara saygı duyuyorlardı. Tâbi bir hükümdarın yapacağı bu jest, âdeta bir hazine sandığının kilidini açıyordu ve bu girişimde bulunmayan vassallar bu faydalardan mahrum kalıyordu. Moğolların haraçgüzâr devletleri

87 PC, s. 319 (MM, s. 62).

88 AK, ed. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 479, 481: Kâmil dönüş tarihini Nâsır Yusuf'a bir mektupla bildirmişti.

89 İbn Bîbî, *Evâmîrü'l-alâiyye*, s. 630-1 ve *Muhtasar*, s. 292-3 (çev. Duda, *Seltschukenges-chichte*, s. 278-9). ZF, s. 28. BH, s. 422. TG, s. 478. Bkz. Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 56.

90 PC, s. 323 (MM, s. 65). Muhtemel bir bağlam için bkz. James J. Zatko, 'The Union of Suzdal, 1222-1252', *Journal of Ecclesiastical History* 8 (1957), s. 45-8.

listesinde kaydı olmak, sadece mali ya da askerî yük meselesi değildi, bunun yanında potansiyel avantajlar da sağlıyordu. Evvela genel anlamda tâbi hükümdarın statüsü, yetkisini gösteren bir tabletle (payza) teyit ediliyordu, kendisine ait toprak mülkiyeti onaylanıyor ya da genişletiliyordu ve hatta bazı durumlarda nakdî ihsanda bulunuluyordu. Böylesi lütuflar, daha önce de bahsettiğimiz gibi paravan yöneticiler için özellikle kıymetliydi. Möngke'den tüm bu ayrıcalıkları kapmayı başaran Heratlı Şemseddin Muhammed Kurt örneğinde kendisine verilen ödül, Allsen'in tabiriyle "başlangıç desteği" idi ve iktidarı daha yakın zamanlı olan sadık ve tâbi bir hanedan üyesinin yerini sağlamlaştırmak amaçlanıyordu.⁹¹ Diğer ödüller arasında prestijli fakat mülga bir hanedanın mensubu bir aileden, kadının gelin olarak verilmesi vardı. İki yaşındayken Ögedey'in sarayında yetişmesi için Çormagun tarafından Moğolistan'a gönderilen ve daha sonra Hülegü'nün kafillesiyle geri gelen Harezmsah Celâleddin'in kızı, Bedreddin Lü'lü'nün sadık hizmetlerine ödül olarak oğlu Salih İsmail'e verilecekti (Bedreddin de tahtı zorla ele geçiren bir köleydi).⁹² Her ne kadar Salih'e Musul'un Moğollara sadık kalma geleceğini sürdürmesi için izin verilerek vasat bir ayrıcalık tanınmış olsa da bu kendi zararına olacaktı.

Moğol hükümdarları aynı zamanda, bir zamanlar Abbasi halifesinin oynadığı rolü de icra ediyorlardı. Yani uydu devletler arasında ya da tâbi bir hükümdarın ailesi içerisinde çıkan anlaşmazlıklarda arabuluculuk görevi görüyorlardı ancak halifenin aksine kararlarını askerî yollarla zorla tatbik edebiliyorlardı. Meyyâfârîkîn Hükümdarı Kâmil, 651'de (1253) Möngke'nin sarayına vardığında ve Mardin Hükümdarı Said'in oğlu Muzaffer ve Musul Hükümdarı Salih bin Lü'lü'yle üstünlük tartışmasına girdiğinde kağan bunlara tek tek egemenlikleri altındaki bölgeyi anlatmalarını söylemişti. Bunun üzerine Kâmil kendi lehine bir hüküm çıkmasını sağlamıştı, zira en geniş topraklar onundu (ayrıca bu üçü içerisinde sadece kendisi hükümdardı).⁹³ IV. Rükneddin Kılıçarslan 644'te (1246) Güiyük'ün sarayını ziyaret ettiğinde, kağan kendisini ödüllendirmek için Anadolu Selçuklu tahtından II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i indirip tahtı Rükneddin'e verecekti.⁹⁴ Anlaşmazlık içerisindeki gruplar arasında gerçekleşen Moğol arabuluculuğu bazen egemenliğin paylaşılması ya da tâbi devletin bölünmesiyle sonuçlanıyordu. Güiyük'ün IV. Kılıçarslan lehine

⁹¹ Bu terfi için bkz. Seyfi, s. 170-1. Ancak Seyfi, s. 169'da 645 [1248] olarak verilen tarih; Potter, 'Kart dynasty', s. 41, n. 3'te gösterildiği gibi hatalıdır. Bkz. Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 71.

⁹² *TJG*, II, s. 200-1 (HWC, s. 468).

⁹³ AK, ed. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 480.

⁹⁴ *TJG*, I, s. 205, 212 (HWC, s. 250, 257). BH, s. 412-13. Rudi Paul Lindner, 'The challenge of Qılıch Arslan IV', Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics*, s. 411-17. Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 55.

deki fermanı, Anadolu Selçukluları içerisindeki kardeş kavgalarını sona erdirememiş ve 1249'da varılan uzlaşma neticesinde II. Keykâvus ile IV. Kılıçarslan ülkeyi beraber yönetmeye başlamıştı. Bunun ardından 655'te (1257) ya da sonrasında (en küçük kardeşleri Alâeddin Keykubâd'ın ölümü üzerine) Hülegü ülkeyi Keykâvus ile Kılıç Arslan arasında bölmüş-tü,⁹⁵ tıpkı Güyük'ün 1246'da Gürcistan Krallığı'nı iki rakip kuzen IV. David ile V. David arasında böldüğü gibi. Küçük Luristan'daki otorite iki defa iktidardaki hanedanın iki üyesi arasında paylaşılmış, birincisi Abaka'nın emriyle 677'de (1278-1279) ve ikincisi ise daha sonra Ölceytü'nün emriyle gerçekleşmişti.⁹⁶ Tegüder Ahmet de kendi döneminde Anadolu Selçuklularını rakip adaylar olan Kılıçarslan'ın oğlu III. Gıyâseddin Keyhüsrev ile kuzeni Gıyâseddin Mesud bin Keykâvus arasında bölecekti. Gıyâseddin Mesud bin Keykâvus bu sırada Cuçi Ulusu topraklarındaki uzun sürgünden henüz dönmüştü.⁹⁷

Bir hükümdarın Moğol karargâhında zorla tutulması, ileride daha göz kamaştırıcı fırsatlar sağlayabiliyordu. Argun'un sarayında esir olan Büyük Luristanlı Efrâsiyâb, ilhandan kendisini babası Yusuf Şah'ın halefi olarak atabey ilan eden bir *yarlık* almıştı. Görünüşe göre bunun başlıca nedeni, kendisinin nüfuz sahibi bir Noyan olan Bolod Chingsang'la kurduğu dostluktu; kendi yerine rehine olarak büyük kardeşi Ahmed geçecekti.⁹⁸ Kirman hâcibi Barak, Moğol İmparatorluk karargâhına rehine olarak ise oğlu Rükneddin Hâceçuk'u göndermişti. Ögedey Kağan, babasının 632'deki (1235) ölümü üzerine Rükneddin'e kendisini halef hâline getiren bir *yarlık* verdi. Rükneddin Hâce 633 yılı Şabat ayının sonlarında (1236 Mayıs başlarında) kendisinden beklendiği üzere Kirman tahtına oturdu. Fakat bu örnekte çiçeği burnunda hükümdarın şansı yaver gitmeyecekti. Barak Hâcib'in veliaht tayin ettiği ve o dönemde Moğolistan'a gitmiş olan kuzeni Kutbüddîn Muhammed yıllarca bu kararı geri aldirmaya çalıştı. Fakat ancak Möngke'nin 649'da (1251) tahta çıkmasıyla amacına ulaşabildi. Bunun sebebi muhtemelen yeni kağanın Rükneddin'i lağvedilmiş Ögedey rejimine yakın görmesiydi. Bağdat'taki Abbasi hilafetine beyhude bir şekilde iltica etmekle kararsızlığını daha da vahim bir duruma sokan Rükneddin, idam için kuzenine teslim edilecekti.⁹⁹

95 Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 55-6, ilgili kaynaklardan tam alıntı yaparak.

96 TG, s. 558, 560. Spuler, *Mongolen*4, s. 136.

97 Anonim *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli*, s. 107'ye göre. BH, s. 462 Abaka tarafından Mesud'a (yanlışlıkla İzzeddin denmiştir) daha önce yıllık gelirlerden pay verildiğini zikreder.

98 Natanzi, s. 45-6; aktaran: Allsen, *Culture and Conquest*, s. 73-4.

99 Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 26, 28, 31-2. JT, I, s. 676-7, 860 (DzhT, II, 1. Kısım, s. 159-61; SGK, s. 68, 235; CC, s. 235, 297). Bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 277, 279; ayrıca Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 69-70.

Moğolların kendilerine itaat eden hükümdarlara ilave topraklar vermesi de yaygın bir uygulamaydı. 657'de (1259) Hülegü eskiden Meyyâfâ-rîkîn'in asi hükümdarının elinde olan Diyarbakır'ı Anadolu Selçuklularının eş sultanlarına verecekti. Mardin Hükümdarı Muzafer 659'da (1261) teslim olduğunda Hülegü Nusaybin, Habur, Ra'su'l-ayn ve Karkîsiyye'yi de kendisinin vilayetine ilave etti.¹⁰⁰ Mardin'in Artuklu hükümdarları da Hülegü'nün haleflerine hizmet etmeye gayret ettiler. Reşîdüddîn'in anlattığına göre Muzafer'in küçük kardeşi ve ikinci halefi el-Mansur Necmeddin, bu şekilde İlhan Gazan'ın gözüne girmişti, kendisine tören gölgesi (çetr) ve hükümdarlık tacı verilmesiyle akranlarının önüne geçmişti. Böylece Musul da dâhil olmak üzere Diyarbakır ve Diyârü Rabî'a'nın tamamı üzerinde yetki sahibi olarak sultanlığa terfi ettiriliyordu.¹⁰¹

Hülegü kuvvetlerinin 1260'taki kısa süreli Suriye istilası sırasında Moğollar, nüfuz sahibi akrabalarının aşırı büyümelerinin kurbanı olan Eyyûbî hanedan üyeleri eski görevlerine yeniden getirdiler. Nâsır Yusuf'un Humus'u elinden aldığı fakat Moğollara sadakati sadece Ayn Calut muharebesine kadar süren Eşref Musa ve Ayn Calut'ta Moğolları desteklediği için Memlûk sultanı tarafından idam ettirilen Banyaslı Said Hasan bu isimler arasındaydı (bkz. 5. Bölüm). Râvendân halkı Salih Ahmed'in oğlu Muazzam Şah'a teslim olmuştu (Salih Ahmed'in 651'deki (1253) ölümü üzerine Râvendân'ı yeğeni Nâsır Yusuf ele geçirecekti). Daha sonra Moğollar Turan Şah'a daha önce Salih'in egemenliği altında bulunan Antep'i de verdiler. Ancak yeni palazlanan bu zenginlik uzun ömürlü olmayacaktı. Zira 659'da (1261) Halep'ten çekilen Moğol kuvvetleri, Turan Şah'ı da yanlarına alıp doğuya intikal edeceklerdi ve kariyerinin sonraki kısmı bir sır olarak kalacaktı.¹⁰²

Suriye'de Moğol cömertliğinin Müslüman hükümdarlar lehine hiçbir zaman işlememesi de kayda değer bir durumdur. Zira bazı Müslüman halklar yerel Hristiyan hükümdarların egemenliğine nakledilmişlerdi. Nâsır Yusuf'un firarının ardından Hülegü Ermeni Kralı I. Het'um'u ve kendisinin Frank damadı Antakyalı VI. Bohemond'u (kendisi daha sonra İbn Abduzzâhir tarafından Tatarların en büyük destekçilerinden biri olarak nitelenmişti), her birine Eyyûbîlere kaptırdıkları toprakları geri vererek ödüllendirdi: Het'um'a Darbsâk ve Ra'bân, Boemond'a da Oron-

100 AK, ed. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 527, 570, sırasıyla.

101 JT, II, s. 1040, 1313 (DzhT, III, s. 82-3, 356; CC, s. 361, ilginç bir tercümeyle "akran edindi" demıştır, s. 458).

102 AK, ed. Eddé, 'Description de la Syrie du Nord', s. 22-3, 27 (çev. Eddé-Terrasse, s. 59, 70), hatalı bir şekilde Muazzam'ı Selahaddin'in oğlu olarak verir ve daha önce Halep'te komutanlık yaptığını, 658 yılının Rebiülevvel ayında hayatını kaybettiğini zikreder. /ed. 'Abbâra, I, 2. Kısım, s. 97, 112. Babası es-Sâlih Ahmed İbnü'z-Zâhir Gâzî hakkında bkz. Eddé, *Principauté ayyoubide*, s. 133; WW, VII, s. 276. Şifâu'l-kulûb, fo. 92a-b babasını zikreder ama oğlundan bahsetmez.

tes (Asi) vadisinde muhtelif bölgeler verildi (ve muhtemelen Lazkiye de dâhil olmak üzere).¹⁰³ Her iki hükümdarın talihsizliği, kendilerine ödül olarak verilen bu toprakların Baybars'ın gazabını üzerlerine çekecek olmasıydı zira Baybars karşısında İlhanlıların verdiği ödüllerin pek bir kıymeti yoktu.

Cengizlilerin Tâbi Hanedanlarla Evlilik İlişkileri¹⁰⁴

Hanedan evliliği Cengizlilerin tâbi Müslüman yöneticilere yönelik politikasında önemli bir rol oynamadı. Hâlbuki Harezmsahlar gibi mağlup hanedanların kadınları karşısındaki Moğol uygulamalarında durum, bunun tam tersiydi. Reşidüddîn'in verdiği hanımlar ve cariyeler listesi göstermektedir ki hanlar, Türk ve Moğol boylarının aristokrasisiyle evlilik ilişkileri kurmayı tercih etmişlerdi ve bunun amacı da muhtemelen yüksek rütbeli askerî yetkililerle olan bağları güçlendirmektir. Söz konusu hanımlar genellikle Kongirat boy beyi ailesine mensuptu (Cengiz Han'ın kıdemli eşi Börte'nin ailesi) ve bu boy "eş sülalesi" statüsünde bulunuyordu.¹⁰⁵ Her ne kadar Yuan imparatorları tâbi hükümdarlara kızlarını vermiş olsalar da¹⁰⁶ Cengiz'in soyundan gelen erkekler ile tâbi devletlerin iktidardaki hanedanlarına mensup kadınlar arasındaki evlilikler bu kadar yaygın değildi. Çağatay'ın, Barak Hâcib'in büyük kızı Sevinç Terken'le, oğlu (ya da torunu) Kadakay'ın ise Kirman'ı yöneten bir diğer aileden bir kıza evlenmesi¹⁰⁷ sıra dışı görünebilir ve belki de erken bir tarihte Kağan'a tâbi olma ve Harezmsahların yıkılmasına katkıda bulunma konusunda inisiyatif almış bir hükümdara ayrıcalık tanınması anlamına gelebilir.

- 103 Het'um için: AK, ed. Eddé, Arapça metin, s. 100, 102 (çev. Eddé-Terrasse, s. 269, 276)/ed. 'Abbâra, I, 2. Kısım, s. 421, 434. Bohemond: AK, eds. Eddé, Arapça metin, s. 17 (çev. Eddé-Terrasse, s. 45)/eds. 'Abbâra, I, 2. Kısım, s. 71-2; İbn Abdüzzâhir, *er-Ravd*, s. 300; Jackson, 'Crisis in the Holy Land', s. 494-5; krş. Anne Troadec, 'Une lettre de Baybars au comte Bohémond VI de Tripoli (mai 1271). Une arme dans l'arsenal idéologique des Mamelouks', Denise Aigle and Stéphane Péquignot (eds.), *La correspondance entre souverains, princes et cités-états. Approches croisées entre l'Orient musulman, l'Occident latin et Byzance (XIIIe-début XVIe siècle)* (Turnhout, 2013), s. 119-21.
- 104 Sadece Yuan imparatorlarının evlilikleri derinlemesine incelenmiştir: bkz. George Qingzhi Zhao, *Marriage as Political Strategy and Cultural Expression: Mongolian Royal Marriages from World Empire to Yuan Dynasty* (New York, 2008).
- 105 Holmgren, 'Observations', s. 138-9; Zhao, *Marriage as Political Strategy*, tablo 14, s. 208. Bu boy hakkında genel olarak bkz. İsenbike Togan, 'The Qongrat in history', Pfeiffer and Quinn (eds.), *History and Historiography*, s. 61-83.
- 106 Henthorn, *Korea*, s. 183. Saguchi Tōru, 'The Uyghurs and other non-Muslim Turks under Mongol dominion, circa 1200-1350', Roemer (ed.), *History of the Turkic Peoples*, s. 222.
- 107 Çağatay için: Kirmânî, *Sımtu'l-ulâ*, s. 25; TG, s. 529. Kadakay için: Vassâf, s. 518, II. 13-14 (GW, IV, s. 315), oğlunun annesine Naliko demektedir, "Kirmanlı Terken'in kızlarından birisi"; ayrıca bkz. SP, fo. 118b ve Muizzü'l-ensâb, fo. 31a, Farsça metin IKPI içinde, III, s. Ix (krş. Rusça trc., s. 48). TU, s. 147, kendisini daha spesifik bir şekilde Kirman Sultanı Rükneddin'in kızı Terken olarak verir.

Yuan hanedanı dışındaki akrabalarına göre haklarında çok daha fazla bilgi sahibi olduğumuz İlhanlılar, genel olarak vassallarıyla evlilik ilişkisine girme konusunda daha fazla kısıtlamaya gitmişlerdir. Kendi kızlarını ise evlilik yoluyla Türk-Moğol askerî yetkililere verme eğilimi göstermişlerdir, yerel hükümdarlara gelin olarak ise çok az İlhanlı kadın verilmiştir. Dr. Judith Pfeiffer, bu evliliklerin siyasi ittifak tesis etmek için yapıldığını ve genellikle kasıtlı bir şekilde çocuksuz kalan evlilikler olduğunu öne sürmüştür.¹⁰⁸ Hülegü'nün halefleri tâbi hâldeki Müslüman hanedanlardan nadiren kız almışlar ve eşlerini ya Oyrat, Kongirat ve (daha sonra) Kereyit boylarının yönetici ailelerinden¹⁰⁹ ya da daha nadiren farklı mevkilerdeki Yuan kadınlarından seçmişlerdir. Müslüman olmayan İlhanlıların evlendikleri çok az sayıdaki Müslüman soylu kadınların önde gelenleri arasında Kirman'daki Kutluğhan hanedanı mensupları vardı, bunun sonucunda ortaya çıkan karmaşık ilişkiler ağını ileride göreceğiz. Abaka, Sultan Kutbüddin Muhammed'in kızı Pâdişâh Hatun'la evlenmiş, Abaka öldükten sonra Pâdişâh Hatun, Abaka'nın oğlu Geyhatu'nun karısı olmuştur. Üvey kardeşi Ordo Kutluğ ise müstakbel İlhan Baydu'yla evlenmişti ve Ordo Kutluğ'un 1290'ların başındaki ölümünün ardından Baydu, müteveffa eşinin yeğeniyle evlenecekti. Şah Âlem ismindeki yeni karısı, Sultan Celâleddin Suyurgatmış'ın kızıydı.¹¹⁰ Bundan başka bildiğimiz tek örnek, Argun'un karısı Selçuk Hatun'du. Kendisi Anadolu Selçuklu Sultanı IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın kızıydı.¹¹¹ Bunlara ek olarak Abaka, İrs tahtının tek varisi Âbiş'i kardeşi Mengü Temür'le nişanladı, böylece Salgurlu idaresi de İlhanlı çıkarlarına hizmet edecekti. Ancak böylesi evliliklerin toplam sayısı şaşırtıcı derecede düşüktü. İlhanlıların bilinen eşleri, neredeyse bir bu kadar da Hristiyan yönetici ailelerinden gelmekteydi. Örneğin Abaka'nın karısı "Despina Hatun", Bizans İmparatoru VIII. Michael'in kızıydı. Bu durum, Cengizlilerin imparatorluk içerisindeki farklı inançlar (11. Bölüm'e bakınız) arasında dengeyi koruma politikasının bir boyutu olabilir ve muhtemelen Gazan'ın ihtidasından sonra bu dengenin ibresi Müslüman soylularının lehine dönmüştü. Zira Gazan'ın kardeşi Ölceytü'nün, Mardin hükümdarının kızıyla evlendiği söylenmişti.¹¹²

108 Söz konusu yetkililer için: Melville, 'Keshig in Iran', s. 149. Vassal hükümdarlar için: Spuler, *Mongolen*, s. 210-11; Lambton, *Continuity and Change*, s. 287-8; Pfeiffer, 'Not every head', s. 24.

109 Bu konuda derinlemesine bir araştırma için bkz. Anne F. Broadbridge, 'Marriage, family and politics: The Ilkhanid-Oirat connection', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 121-35.

110 Lambton, *Continuity and Change*, s. 280-1, 284, 286.

111 *JT*, II, s. 1152 (*DzhT*, III, s. 196; *CC*, s. 398).

112 Sadece *IF*, V, s. 542.

Müslüman Soylu Kadınlarının Önemi Artıyor mu?

Karahıtaylıların en dikkat çekici örneği teşkil ettiği (bkz. 4. Bölüm) bozkır toplumunda üst düzeyden kadınların nüfuzu, Moğol egemenliği altında eyaletleri yöneten Müslüman hanedanların seviyesini ne ölçüde yansıtıyordu? Erken bir dönemde yüksek mevkili kadınlara duyulan saygı bir ölçüde, İslâmiyet'i yeni benimsemiş bozkır gruplarının ele geçirdikleri Müslüman topraklara transfer edilecekti. Selçuklu saray kadınlarının kendi gelirleri ve kendi kölelerinden oluşan maiyetleri vardı. Eğer hatunun taht namzedi bir oğlu varsa, yönetimde etkin bir rol oynamak için genellikle kendi şahsî kölelerinden ve orduyla olan bağlantılardan istifade edebiliyordu.¹¹³ Oğlu Harezmşah Muhammed bin Tekiş'in yanı sıra, hüküm süren Terken Hatun'un yüksek statüsü (bkz. 2. Bölüm) Kıpçak bozkırıyla birebir sınır komşusu ve Karahıtay tebaası olan bir Müslüman devlet içerisinde bu İç Asya geleneğinin hâlen canlı olduğunu teyit ediyordu. Hem 634'te (1236) Delhi'de hem de 648'de (1250) Mısır'da ağırlıklı olarak memlûk olan ve dolayısıyla bozkır kökenine sahip bir grup emir, kadın bir hükümdarı tahta çıkarıp adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştı.¹¹⁴

Fars, II. Sa'd bin Ebî Bekr'in dul kalan eşi Terken Hatun'un şahsında (kendisi, oğlu Muhammed'in bebekliğinde onun adına kısa bir süre hükümdarlık yapmıştı [659-661/1261-1263]) bir örnek teşkil ediyordu.¹¹⁵ Fakat Karahıtay kökenli bir hanedanın yönetimi altında bulunan Kırman, etkili kadın hükümdarlarıyla dikkat çekiyordu. Burada Sultan Kutbüddîn'in dul kalan eşi Kutluğ Terken Hatun, ilhanları başarıyla temsil etmişti¹¹⁶ ve Hülegü kendisini müteveffa hükümdarın küçük oğlu Muzaferüddîn Haccac'ın naibi olarak atamıştı. Kızı Pâdişâh Hâtun'un Abaka'yla evlenmesi neticesinde pozisyonu daha da sağlamlaşacaktı. Sultan Haccac, üvey annesinin himayesinden rahatsız olacak ve Kirmânî'ye göre Kutluğ Terken Hatun, Abaka'nın *ordos*undayken Abdullah komutasındaki Negüderlilerden yardım isteyecekti (bkz. 7. Bölüm). Kutluğ Terken Hatun bu entrikaları öğrenince Haccac, yaklaşık 1275'te evvela Sistan'a firar edecek, ardından Sultan Gıyâseddin Balaban tarafından izzetüikramla karşılanacağı Delhi'ye intikal edecekti. Muzaferüddîn Haccac, 690 (1291)

113 Carole Hillenbrand, 'Women in the Seljuq period', Guity Nashat and Lois Beck (ed.), *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800* (Urbana and Chicago, IL, 2003), s. 114-15; diğer bir kanıt için bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 269-71.

114 Amalia Levanoni, 'Şağar ad-Durr: A case of female sultanate in medieval Islam', U. Vermeulen and D. De Smets (eds.), *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Periods, III* (Leuven, 2001), s. 209-18. Peter Jackson, 'Sulţān Raḡiyya bint İltutmish', Gavin R. G. Hambly (ed.), *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety* (New York, 1998), s. 181-97.

115 Kendisinin çalkantılı kariyeri için bkz. Lane, *Early Mongol Rule*, s. 127-9.

116 Kendisi hakkında bkz. Lambton, 'Mongol fiscal administration in Persia (Part II)', *SI* 65 (1987), s. 98-9; aynı yazar, *Continuity and Change*, s. 278-83; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 106-16, 118-22; daha kapsamlı bir şekilde Quade-Reutter, s. 75-165.

sonlarına doğru Sind'de vefat ettiğinde, Delhi Sultanı Celâleddin Hal-cî'nin temin ettiği bir orduyla hükümdarlığını yeniden ilan etmek üzere yola çıkmış bulunuyordu.¹¹⁷

Haccac'ın firarından sonra Kutluğ Terken bir başka üvey oğlu olan Celâleddin Suyurgatmış'ın muhalefetiyle uğraşmak zorunda kalmıştı. Abaka, Suyurgatmış'a, kardeşi Haccac'ın şahsı mülkiyetini (*inçü*) ve ordunun bir kısmının komutasını vermişti. Celâleddin Suyurgatmış da üvey annesinin yanı sıra kendi adına hutbe okutup para bastırarak itaat-kâr bir ortak naiplik rolünü kabul etmemişti.¹¹⁸ Pâdişâh Hatun'un akıllıca siyaseti sayesinde Kutluğ Terken, Celâleddin Suyurgatmış'ın hükümet meselelerine karışmamasını temin eden bir *yarlık* alabilmişti. Fakat Abaka'nın vefatından sonra yeni İlhan Tegüder Ahmed (hükümrânlığı: 681–683/1282–1284) –Suyurgatmış'ın kendisiyle dostane ilişkileri vardı– Kutluğ Terken ile Celâleddin'in ülkeyi ortaklaşa yönetmelerini emretti. Kutluğ Terken, bu kararı iptal ettirmeye çalışırken Tebriz'de hayatını kaybetti. Suyurgatmış ise İlhanlı hanedanından Kürdüçin'le (Mengü Temür ile Farşlı Âbiş'in kızı) evlendirilip bir süre hüküm sürdü fakat üvey kız kardeşi Pâdişâh Hatun tarafından tahttan indirilip infaz ettirildi. Bu esnada Pâdişâh Hatun da yeni İlhan Geyhatu'yla evliydi ve Geyhatu karısını kendi adına hüküm sürmesi için Kirman'a göndermişti (690/1291). Kürdüçin, Geyhatu'nun ölümünü ve Baydu'nun (kendisi Suyurgatmış'ın kızıyla evlenmişti) tahta çıkmasını fırsat bilerek Pâdişâh Hatun'u yakalatıp infaz ettirdiğinde (694/1295), Suyurgatmış'ın intikamı alındı. Gazan, Haccac'ın oğlu ve kendi himayesinde bulunan Muhammed Şah'ı, Kirman hükümdarı olarak atayana kadar Kürdüçin kısa bir süreliğine hüküm sürdü.¹¹⁹

Kutluğhanlılar yönetimindeki Kirman'da bu iki soylu kadının statüsünün en azından Karahıtay uygulamasını tekrar ettirdiğini düşünebiliriz. Delhi'de ise Sultan Radiyye, haremde çıkıp erkek kıyafetleri giyerek tahta çıkmasıyla ulema arasında infial yaratmıştı. Kendisini bir grup köle komutan tahta çıkarmıştı ve bunlardan iki tanesi Cüzcanî'ye göre Karahıtay kökenliydi.¹²⁰ Her iki Terken ve Pâdişâh Hatun gibi İlhanlı İmpara-

117 Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 49, ölüm tarihini vermektedir. TG, s. 531-2'de Kirman'dan firar ettiği tarih hatalı bir şekilde 669 [1270-1] olarak verilir. *Târîh-i Sistân*, s. 405'e göre Sistân'da bir yıl kalmıştır ve Delhi için yola çıkış tarihi 675'tir [1276-7] ki bu da JT, II, s. 934'te geçen (SGK, s. 305; CC, s. 324) ve on beş yıl boyunca Hindistan'da bulunduğunu belirten ifadeye daha uygun düşer. Spuler, *Mongolen*, s. 128'de verilen 666 tarihi temelsizdir; Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 80, n. 112'de verilen kronolojinin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Şebankâreî, s. 199'da tarih zikredilmez.

118 Kirmânî, *Simtu'l-ulâ*, s. 50-1.

119 Olayların hikâyesi, JT, II, s. 934-5 (SGK, s. 305-6; CC, s. 324), ve TG, s. 532-4'e aittir. Bu dönem için bkz. Lambton, 'Mongol fiscal administration (II.Bölüm)', s. 99-101; aynı yazar, *Continuity and Change*, s. 281-7; Lane, *Early Mongol Rule*, s. 116-18; daha kısa bir şekilde, A. K. S. Lambton, 'Kirmân', *EI2*, V, s. 162.

120 Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 65 ve 'Sultân Radiyya', s. 189-90.

torluğu'ndaki hanedan kadınları da haremın dört duvarı içersine hapsolmuş figürler olmaktan ziyade Radiyye'nin yaptığı gibi haremın dışından tahakkümde bulunmuşlardı. Timurluların haremının yüksek duvarlarla çevrili mahdut bir alan olmaktan ziyade çadırlar ve otağlardan müteşekkil bir yapı olduğuna dair¹²¹ Maria Szuppe'nin görüşü, daha ziyade eyaletlerde ikamet eden fakat İlhanlı sarayıyla yakın ilişkiler içersinde bulunan Türk soylu kadınları ve ilhanların eşleri için tahsis edilen konutlar hakkında geçerlidir.¹²² Fakat yine de Kutluğ Terken ya da Pâdişâh Hatun'un hareme kapatılıp kapatılmadığından emin olamıyoruz.¹²³ Daha kesin olansa, daha önce bahsi geçen Eyyûbî kadın naiplerin aksine, bu iki kadının egemenlik alametlerine sahip olduğuydu. Nitekim hutbelerde isimleri zikrediliyordu (Kutluğ Terken'in ismi Haccac'ın isminden önce) ve kendi adlarına para bastırılıyordu. Farslı Terken için bunun doğru olup olmadığı belli olmamakla birlikte adına para bastırılmadığı net bir şekilde bilinmektedir.¹²⁴

Moğol hükümdarları açısından doğrudan müdahaleyi, Büyük Selçuklular döneminden kalma yönetim gelenekleri diyebileceğimiz uygulamalardan ayırt etmek oldukça güçtü. Bir diğer zorluksa geçmişten kopmayı tam olarak neyin temsil ettiğinin tespit edilmesi idi. Kirman'da Kutluğ Terken Hatun ve daha sonra Pâdişâh Hatun'un pozisyonu, ya da komşu Fars topraklarında daha kısa bir süreliğine hüküm süren diğer Terken Hatun'un pozisyonu, emsali görülmemiş derecede bir özgürlüğün ifadesi olarak kabul edilebilir.¹²⁵ Ancak en azından bu iki Terken, bebek yaştaki erkek vârisler adına hüküm sürmek için ilhan tarafından görevlendirilmişlerdi. Ayrıca Moğol öncesi İslâm dünyasında bu tür düzenlemelerin örnekleri yok değildi. Söz konusu ülkelerde hükümdar anneleri ve büyükanmeleri –Türk kökenli olmayan hanedanlarda bile– hükümdar naibi rolünü üstleniyorlardı. Bunun en yakın örneklerini Kürt kökenli Eyyûbîlerde görüyoruz. Dayfe Hatun (ö. 640/1242) torunu genç Nâsır Yusuf adına 633'ten (1236) itibaren Halep'i yönetmişti. Yeğeni Gâziyye Hatun ise Hamâ'da oğlu Mansur Muhammed için 642'den (1244) itibaren naiplik

121 Maria Szuppe, 'Status, knowledge, and politics: Women in sixteenth-century Safavid Iran', Nashat and Beck (eds.), *Women in Iran*, s. 140-69 (s. 141'deki alıntı).

122 Pâdişâh Hatun'un Abaka'nın kideimli eşlerinden müteşekkil haremine dâhil edildiğine dair *Târih-i Şâhî*, s. 139'dan alıntılanan ifade (aktaran: Lambton, *Continuity and Change*, s. 280 ve Lane, *Early Mongol Rule*, s. 109) tuhaftır zira İlhan "kâfir"di; harem ifadesi sadece mecazi olabilir.

123 Quade-Reutter, s. 199'a göre hareme kapatılmış değillerdi (ve ayrıca krş., Gilli-Elewy, 'On women', s. 714, bir Moğol kadın soylusuyla alakalı olarak). Pfeiffer, 'Not every head', s. 26-7'de buna ikna olmamıştır.

124 Kutluğ Terken için: Kirmânî, *Sımtu'l-ulâ*, s. 39, 51; JT, II, s. 934 (SGK, s. 305; CC, s. 324). Pâdişâh Hatun için: Vassâf, s. 292, ll. 8-9 (GW, III, s. 85). İlk ikisi hakkında bkz. Quade-Reutter, s. 142-4, 160-2, 202-4; Farslı Terken için bkz. aynı çalışma, s. 257-8.

125 Lane, *Daily Life*, s. 231, 245-8.

yapmıştı. Ancak her iki kadının da önde gelen Eyyûbî sultanlarının kızları olduğunu unutmamak gerekir.¹²⁶

Ancak Pâdişâh Hatun'un otoritesi esasında annesininkinden farklıydı, zira kendisi hiçbir zaman reşit olmayan bir taht vârisine naiplik etmemişti. Eğer Hamdullah Müstevfî'ye inanacak olursak, Pâdişâh Hatun'un yetişkin bir hükümdar olan Suyurgatmış'ın naibi olarak ortak yönetim icra etmesi ilk başta Geyhatu'nun fikriydi.¹²⁷ Fakat görünüşe göre Suyurgatmış devrilip hapsedilince kendi başına hüküm sürmüştü. Moğollara tâbi bir ülkede Müslüman bir soylu kadının en baştan kendi adına hüküm sürecek bir yönetici olarak atanmasının diğer tek örneği Fars'taydı, yani Âbiş'in hükümdarlığıydı. Başlangıçta, henüz beş yaşındayken şahsen yönetim için uygun olmayan Âbiş, daha sonra hutbede isminin zikredilmesi ve adına para basılması gibi ayrıcalıklara sahip olacaktı.¹²⁸ Ayrıca kendisinin Barak Hacib ve Kutluğ Terken'in büyük torunu olduğunu da belirtmek gerekir.¹²⁹ Yerel tarihçi Kirmânî, tarih kitabına Âbiş'in kızı ve Suyurgatmış'ın karısı Kürdüçin'i anlatırken kendisinin sadece (babası Mengü Temür aracılığıyla) Cengizli soyundan gelmediğini, aynı zamanda Yezd atabeylerinin, Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın ve nihayet Kâkûyî hanedanı (bu hanedan Selçuklu öncesi dönemde Hemedân'da, İsfahan'da ve Yezd'de hüküm sürmüştü) aracılığıyla kadim İran'ın efsanevi Keyânî hükümdarları soyundan geldiğini coşkuyla zikrediyordu.¹³⁰ Bu etkileyici soyağacı, orta İlhanlı dönemindeki müellifler arasında yankı uyandıran türdendi. Bununla beraber, Moğollar muteber atalara saygı duysalar da, Hülegü'nün Âbiş'i seçmesinin nedeni, sadece Salgurlu kadınlarının hayatta kalması olabilirdi. Fakat Âmiş ile Hülegü'nün oğlu Mengü Temür arasında söz kesilmişti ve Âmiş'in atanması doğrudan Moğol kontrolüne giden yolda bir ara safha olarak düşünülmüş olabilirdi. Âbiş ve Pâdişâh Hatun isimli kadınların kariyerleri, Moğol öncesi İslâmî gelenekten farklı bir çizgi takip etmiştir. Ancak Moğol dönemindeki cinsiyet ilişkileri açısından önemlerini abartmak suretiyle riske girmiş olabiliriz.

İsyan, Müdahale ve Bastırma

Zaman zaman tâbi bir Müslüman hükümdarın kendi tebaası, Moğol egemenliğinden istifade edebiliyordu. Acımasız ve açgözlü olmalarına

126 Bu ve diğer örnekler için bkz. Üçok, *Femmes turques*, s. 18-23; Dayfe Hatun'un naipliği hakkında özellikle bkz. Eddé, *Principauté ayyoubide*, s. 107-30 birçok yerde; Gâziyye Hatun hakkında bkz., IW, V, s. 345.

127 TG, s. 534.

128 Kendisi adına hutbe okutulup para basılmasına dair bkz. Quade-Reutter, s. 290-3; Lambton, *Continuity and Change*, s. 272.

129 Üçok, *Femmes turques*, s. 95 ve Biran, *Empire of the Qara Khitai*, s. 167'de buna işaret etmiştir.

130 Kirmânî, *Simtu'l-ülâ*, s. 56-7.

yönelik yaygın şikâyetlerin yanı sıra Moğol yöneticiler, Müslüman müellifler nezdinde liyakat ve adalet açısından da şöhret kazanmışlardı. Fars, bunlardan iki tanesinin yönetiminde bulunma şansına sahip olmuştu. Abaka'nın 667'de (1268–1269) tam yetkili vali olarak gönderdiği İngiyanu, Vassâf tarafından "adaletli ve kurnaz, çok katı ama âdil" olarak nitelenmişti. Kendisi yetenekli görevliler istihdam etmiş ve yolsuzluğu önlemek için büyük çaba harcamıştı. Emrindeki bir kısım kimseler onun bu hamlelerinden rahatsız olmuşlardı, zira zenginleşme fırsatları ellerinden uçup gidiyordu. Gelirleri saçıp savurduğuna ve bağımsız bir hükümdar olma hülyaları kurduğuna dair iftiralarla kendisini ilhana şikâyet ettiler. Saraya çağrıldığında tüm bu suçlamalardan aklansa da bir daha eski görevine iade edilmedi. Halefi ve savaş yarası sahibi Suğunçak Noyan, özelde Bağdat ve Fars'tan sorumlu tutularak bütün imparatorlukta naip olarak atandı. Suğunçak da benzer bir şekilde tarafsızlığı ve kabiliyetiyle Vassâf ve İbn Zerkûb'un övgülerine mazhar olacaktı. Kendisi Fars'ı iki defa yönetti. Birincisi 640'tan (1271) atabey ilhanın kardeşi Mengü Temür'le evlenmek üzere 672'de (1273) hükümdarlık *ordosuna* dönerken Âmiş'e refakat edene kadar; ikincisi ise 678'den (1279–1280) bir sonraki yıl yerel düşmanlarının ithamlarıyla yüzleşmek üzere Abaka tarafından geri çağrılmasına kadardı.¹³¹

Her ne kadar Moğol hükümdarları dolaylı yönetimi kendi çıkarlarına uygun görseler de bazıları zulme göz yummaya ya da tam tersi yerel hükümdarların etkisiz yönetimlerini görmezden gelme konusunda hassasiyet göstermekteydi. Fars emîrleri 661'de (1263) sadece dört aylık bir hükümdarlığın ardından Salgurlu Muhammed Şah'ı, kendisinin yönetime liyakatinin bulunmadığı, masum kanı akıtmaktan başka bir şey düşünmediği gerekçesiyle tutukladıklarında ve muhafızlar eşliğinde Hülegü'ye gönderdiklerinde ilhan, Bağdat seferinde bu atabeyin faaliyetlerini takdir etmiş olsa da bu suçlamaları geçerli kabul etti.¹³² Bu aşamada hayatı bağışlanan Muhammed Şah, daha sonra kardeşi ve halefi Selçuk Şah, Hülegü'nün *baskaklarından* birini öldürünce idam edildi.¹³³ Öte yandan Tegüder Ahmed, Şebankâre Hükümdarı Muzafferüddîn Muhammed bin Tayyib'in kötü yönetimini müsamahayla karşılamış gibi görünmekteydi. Zira Tegüder kendisini Salgurlu yönetimindeki Fars'a karşı potansiyel bir müttefik olarak görmekteydi. Muzafferüddîn ancak Argun'un tahta çıkmasından sonra azledildi.¹³⁴

131 Bu iki yetkilinin yönetimi hakkında bkz. Aigle, *Fârs*, s. 120-3, 126-7. Temel kaynak olarak Vassâf, s. 193-7, 204-7 (GW, II, s. 106-14, 131-8); ilgili tarihlerin kaynağı olarak İbn Zerkûb, ed. Kerîmî, s. 65-6/eds. Cevâdî, s. 90-2.

132 Vassâf, s. 183, II. 9-10, 184, II. 4-7 (GW, II, s. 83, s. 85).

133 Vassâf, s. 186, II. 12-14 (GW, II, s. 91).

134 Aubin, *Émirs mongols*, s. 74-5.

İran'daki Moğol gücünün korkunç tabiatına ve Moğol ordusunun tâbi Müslüman hükümdarların iş birliği yapmasını garanti etmek için almış oldukları önlemlere rağmen bu hükümdarlardan bir kısmı –sayıları çok olmasa da– isyan teşebbüsünde bulunmuştu.¹³⁵ Anadolu'nun iki üvey kardeş II. Keykâvûs ile IV. Kılıç Arslan arasında resmî olarak bölünmesi müşkül bir durum yarattı. 1256'da Baycu'nun Anadolu içlerinden batıya doğru ilerleyişine karşı koyan fakat daha sonra affedilen Keykâvûs, Hülegü'nün 658–659'daki (1260–1261) Suriye seferinden döndüğünde bir kez daha direnmeye karar verdi. Ancak komşu Bizans İmparatorluğu'na kaçmak zorunda kaldı ve buradan da 662'de (1263–1264) Sultan Baybars'tan yardım isteyecekti. İlk başta iyi karşılanmış olsa da sonrasında, Hülegü'nün şerrinden korkan İmparator VIII. Michael Palaeologus tarafından Trakya'da hapsedildi ve ancak 668'de (1269–1270) Altın Orda Hanı Mengü Temür'ün işgalci kuvvetleri tarafından serbest bırakıldı. Keykâvûs, Mengü Temür'ün onur konuğu olarak Kırım'da 677'de (1278–1279) ömrünün geri kalan kısmını sürgün hayatında geçirdi.¹³⁶

Fars Hükümdarı Selçuk Şah'ın 661'de (1263) Moğol egemenliğine niçin meydan okumayı seçtiği tam olarak belli değil. Bunun sebebi Baybars'tan gelen ve sadece İbn Vâsıl ve Memlûk Sultanlığı kaynaklarında zikredilen mektuplara bir cevap olabilirdi. Bu mektuplarla Lur (ister Büyük Luristan olsun ister Küçük Luristan) ve Fars hükümdarları “kâfir” Moğollara karşı ayaklanma konusunda kışkırtılıyorlardı.¹³⁷ Hülegü, Memlûk düşmanına bu şekilde verilecek bir desteğin önüne geçmek için derhal harekete geçti. Şiraz üzerine Moğol askerleriyle beraber takviye kuvvetler gönderildi ve çatışmada Selçuk Şah öldürüldü. Bu olayın bir sonucu da 662'de (1263–1264) Şirazlı bir grup komutanın Mısır'a firar edip sultanın emrine girmesiydi.¹³⁸ İsyanın ertesinde Salgurlu hanedanının hayatta kalan yegâne üyeleri, II. Sa'd bin Ebî Bekr'in kızları Âbiş ve Salğam idi. Âbiş beklendiği gibi Fars hükümdarı olarak atanacaktı.

Ancak Müslüman olmayan ilhana karşı Müslüman bir hükümdarın giriştiği bir diğer ayaklanma yaklaşık olarak Argun'un öldüğü vakitte cereyan edecekti. Büyük Luristan Atabeyi Efrâsiyâb bin Yusuf Şah, Ho-

135 Şunu vurgulamam gerekir ki burada ele aldığımız isyanlar Müslüman hükümdarların çıkardığı isyanlardır. Örneğin Fars'ta Kadî Seyyid Şerefüddin'in çıkardığı ve Atabey Âmiş rejimini hedef alan isyan, vezirinin tavsiyesiyle bastırılmıştır.

136 Bu olaylar bir dizi Müslüman ve Grek kaynağından güçlükle derlenmiştir. ZF, s. 71-3, 93-4, 126, 168'de şimdiye kadarki en fazla detay verilmektedir. Ayrıca bkz. Nüveyrî, XXVII, s. 110-11; Vâsârî, *Cumans and Tatars*, s. 72-7; Melville, *Anatolia under the Mongols*, s. 59, 63, 72.

137 IW, VI, s. 359 (Rahim'in edisyonunda geçmez). İbn Abdüzzâhir, *er-Ravd*, s. 149 (çev. Sadeque, s. 165). Baybars da 660'ta (1262) II. Keykâvûs'a mektup yazmıştır: IW, VI, s. 330 (Rahim'in edisyonunda bulunmaz).

138 ZF, s. 88.

rasan'daki asi Noyan Nevruz'a katılmadan önce 688–689'da (1289–1290) zaten Sistan'da bir yılını geçirmişti.¹³⁹ Bu katılımın neticesi bilinmemekle beraber 690'da (1291) Efrâsiyâb kendi vilayetine geri dönmüştü ve ilhanın Fars'ın çalkantılı bir bölgesi olan Kûhgîlûye'yi kendisine aktarmadaki başarısızlığı canını sıkırmıştı. Bunun üzerine İsfahan'ı işgal etmek üzere asker gönderdi. Buranın Moğol *baskakı* Baydu idam edildi. Atabey, topraklarını genişletip Hemedân'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgeyi de egemenliği altına almak istiyordu. Bu doğrultuda Derbent'e gönderdiği ordu bir Moğol kuvvetini mağlup edecekti.¹⁴⁰ Moğol askerleri sonunda bu ayaklanmayı bastırdı. Efrâsiyâb esir alındı fakat yeni İlhan Geyhatu tarafından hayatı bağışlandı ve hükümdarlığı yeniden tasdik edildi. Ancak daha sonra, 695'te (1296) *baskak* Baydu'nun infazına iştirakinden dolayı Gazan tarafından idam edildi.¹⁴¹

Burada ele alınacak son ayaklanmanın mimarı Yezd Atabeyi Rükned-din Yusuf Şah'dı. Kendisi daha önce Geyhatu'ya meydan okuyarak Moğolların ve rejimin Müslüman destekçilerinin öldürülmesi olayına karışmıştı. Yine de ilhan bu eylemlerini görmezden gelip vilayetindeki pozisyonu tasdik etmişti.¹⁴² Gazan'ın tahta çıkması üzerine Yusuf Şah, elçilerin kendisine defalarca sarayda hazır bulunmasını söylemesine rağmen ilhanın sarayına yapılan geleneksel ziyareti ihmal etti. Bunun üzerine Gazan, atabeyi zincirleyip getirmeleri için Yesüder Noyan'ı yüz atlıyla beraber sevk etti. Yesüder, Yusuf Şah'ın aracılık etmek için yanlarına gelmiş olan annesine olmadık hakaretler edince, atabey de Yezd halkını Moğollara karşı kıskırttı. Sonrasında Yesüder ve askerleri mağlup edilip katledildi. Daha büyük bir Moğol ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alan Yusuf Şah bağımsız Sistan'a ve buradan da Horasan'a iltica etmek zorunda kaldı ancak Horasan'da yakalandı. Daha sonra da Gazan infazını emretti.¹⁴³

Memlûk ve Delhi sultanlıkları gibi hâricî Müslüman güçlerin ya da fiilen Moğol yörüngesinin dışında bulunan Sistan gibi toprakların (ki burası Moğol düşmanlarına destek ya da iltica sağlamaktaydı)¹⁴⁴ yakınlığı, Moğollara meydan okuma noktasında itici bir güç teşkil ediyordu. Dahası, Kahire'de bir Abbasi halifesinin mevcut olması –659 Receb'den (1261

139 *Târih-i Sîstân*, s. 406.

140 *JT*, II, s. 1183 (*DzhT*, III, s. 228; *CC*, s. 408). *TG*, s. 546-7, 600. Vassâf, s. 250-6 (*GW*, II, s. 236-49), çok daha fazla detay verir.

141 *JT*, II, s. 1271 (*DzhT*, III, s. 312; *CC*, s. 443); *TG*, s. 547-8, 600. Spuler, *Mongolen*4, s. 134-5'teki anlatıya bakınız.

142 Sadece Vassâf, s. 267'de (*GW*, III, s. 24-5) zikredilir.

143 Şebankâreî, s. 212-14'te en doyurucu anlatıyı sunar. Caferî, *Târih-i Yezd*, s. 26-8, atabeyin yakalanmasını ve idamını göz ardı etmiştir. Natanzî, s. 34'e göre atabey (hastalığı sebebiyle) Gazan'ın Suriye seferine iştirak etmek için hazırlık yapmada geç kalması sebebiyle idam edilmiştir.

144 Örneklerin listesi için bkz. Bosworth, *History of the Saffarids*, s. 437.

Haziran) itibaren Mustansır-Billah ve aynı yılın devamında kendisinin Moğollara yönelik akamete uğramış askerî harekâtının ardından 661 Muharrem/1262 Kasım'dan itibaren el-Hâkim-Biemrillah¹⁴⁵– Memlûk Sultanlığı'nın elinde güçlü bir ideolojik silahtı. Musul Hükümdarı es-Sâlih İsmail bin Lü'lü, Hülegü'ye karşı planladığı ayaklanmada Baybars'ın desteğini temin etmek için Mısır'ı ziyaret etmiş, geri dönerken seferinin ilk aşamalarında refakat ettiği Mustansır'dan kendi toprakları için bir berat almıştı.¹⁴⁶ Memlûk sınırına çok yakın olan Kuzey Irak ve Cezire'de ittifaklar kararsız olabiliyordu. İbn Şeddâd, Sultan Baybars'ın biyografisini verirken, Moğol zulmünden kaçıp kendisine iltica eden önemli Müslümanlara müstakil bir bölüm ayırmıştı.¹⁴⁷ Baybars'ın ölümünden sonra da bu ilticalar devam etti. Örneğin 680'de (1281–1282), Sincar hükümdarı vilayetini terk edip Sultan Kalâvûn'un sarayına sığınmıştı.¹⁴⁸

Yukarıda detayları verilen ayaklanmalardan iki tanesi, hükümdarın şahsî bıkınlığından kaynaklanmıştı. Üvey kardeşiyle iktidarı paylaştığı için zaten kızgın olan Keykâvûs, Moğolların getirdikleri finansal yükümlülüklerle daha da öfkelenmişti. Efrâsiyâb ise ilhanın kendisiyle anlaşma yapmaya tenezzül etmemesine bozulmuştu ancak Vassâf'a göre kendisi İlhanlı rejimini uzun ömürlü görmüyordu ve Müslümanların ayaklanmalarına talihin yardım edeceğini düşünüyordu.¹⁴⁹ O hâlde İslâm'ın oynadığı rol neydi? Yusuf Şah'ın, mühtedi Gazan'ın otoritesini reddettiğini ele alırken dinî saiklerin muhtemelen dışarıda kalacağını görürüz. Ancak atabeyin propagandası, Yesüder ve adamlarının “kâfir” oldukları üzerine kuruluydu.¹⁵⁰ Yusuf Şah'ı bağımsızlığını ilan etmeye iten şey, sadece merkezdeki egemenliğin hızlı değişikliklere uğraması olabilirdi. Bu değişiklikler, Geyhatu'nun ilk başlardaki müsamahasıyla birleştiğinde, istikrarsızlık ve zaaf izlenimi vermişti. Fakat sadece Salih İsmail bin Lü'lü'nün ve Selçuk Şah'ın ayaklanmalarında (her ikisini de yeni palazlanan İlhanlıların hâlen savunmasız olduğu bir dönemde, Memlûk sultanı teşvik etmişti) bir cihat ruhu sergilenmişti.

Bilebildiğimiz kadarıyla başka hiçbir asi hükümdar, Salih İsmail'ininki gibi vahşi bir ölüme maruz kalmadı. Kendisi kuyruk yağıyla kaplanıp ka-

145 Bkz. Stefan Heidemann, *Das aleppiner Kalifat (AD 1261). Vom Ende des Kalifates in Bagdad über Aleppo zu den Restaurationen in Kairo* (Leiden, New York and Cologne, 1994), s. 100-4, 163-6.

146 İbn Abduzzâhir, *Ravd*, s. 114-17. IW, VI, s. 313, 320/232 (ikinci atıf, Rahim'in edisyonundan çıkarılmış bir bölüme yapılmıştır). Salih'e eşlik edenlerin bir listesi için bkz. İbn Şeddâd, *Târîhu meliki'z-Zâhir*, ed. Ahmed Hutayt (Beyrut, 1403/1983), s. 331-2. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 57-8, 60. Heidemann, *Das aleppiner Kalifat*, 7. Bölüm.

147 İbn Şeddâd, *Târîh*, s. 331-3, 335-8, birçok yerde.

148 el-Birzâlî, I, s. 539.

149 Vassâf, s. 251, ll. 7-10 (GW, II, s. 238-9).

150 Şebankâreî, s. 213.

vurucu güneşin altına bırakılmış ve etini larvalar yemişti. Bebek yaştaki oğlunun bedeni ise ortadan ikiye kesilecekti.¹⁵¹ Cezaların bazen bu denli vahşi şekiller almasına rağmen Moğollar kendilerini dizginlemeyi de bilmişlerdi. İbn Şeddâd, Hülegü ile Meyyâfârîkîn'in mağlup hükümdarı Kâmil arasında 1260'ta gerçekleşen konuşmayı zikrediyordu. Hülegü, Kâmil'e Moğol *yasasını* hatırlatıp üç hataya (zünûb) kadar bağışlanacağını fakat dördüncüsünün cezasının ölüm olacağını söylüyordu. Kâmil'in Hemedân'da Hülegü'nün elinden bir şey içmeyi reddetmesi, çok daha bariz itaatsizlik örnekleriyle dolu listenin tepesinde yer almıştı. Bu örnekler sadedinde Diyarbakır surlarının yıkılması emrinin çiğnenmesi, Bağdat seferi için takviye asker talebinin yerine getirilmemesi ya da Hülegü'yü şahsen beklememe gibi cürümler vardı.¹⁵² Reşîdüddîn'in daha veciz anlatısına göre de Hülegü, Kâmil'in cürümlerini tek tek sıralamıştı.¹⁵³ Bu detaylar bir dereceye kadar müsamaha gösterildiğine dair ipucu vermektedir zira Kâmil bu müsamahadan faydalanmayı başaramamıştır.

Abaka'nın Herat Hükümdarı Şemseddin Kurt'a karşı sarsılan güveni, Çağatay istilas sırasında melikin Barak'la ilişkisi sebebiyle bir daha hiç düzelmedi. Şemseddin sonunda, kendisini ilhanın merhametine bırakmaya ikna edildiğinde hapsedilip zehirlendi.¹⁵⁴ Ancak bazı durumlarda vassal bir hükümdar (bildiğimiz kadarıyla) itaatsizlik emareleri sergilemeye de öldürülüyordu. Abaka, 677'de (1278–1279) Küçük Luristan tah-tının adaylarını infaz ettirmiş ve ayrıca rakipleri Taceddin Ali Şah'ı da öldürtmüştü.¹⁵⁵ Anadolu Selçuklu Sultanı IV. Kılıçarslan, veziri Pervâne Muînüddîn'in öldürülmesini netice veren bir komplo kurduğu gerekçe-siyle 666'da (1267) yay kirişiyle boğdurulmuştu. Bu komplonun sebebi olarak Pervâne'nin daha önce Abaka tarafından tasdik edilmesini göstercek herhangi bir delile sahip değiliz. Fakat kendisi Moğol ordusundan yardım istemişti ve sultan bu yardımla ortadan kaldırılacaktı.¹⁵⁶ Tegüder Ahmet'in, hanedandan Kongurtay'la olan ilişkileri sebebiyle zaten azlettiği ancak Argun'un Kongurtay'ın katlinde parmağının olmasından şüphelendiği III. Gıyâseddin Keyhüsrev, Erzincan'da yine yay kirişiyle boğduruldu (683/1284).¹⁵⁷

151 JT, II, s. 1042 (DzhT, III, s. 86; CC, s. 362).

152 AK, ed. 'Abbâra, III, 2. Kısım, s. 505, I. 6, sakitûke fî Hemedân, femâ şeribte.

153 JT, II, s. 1038, günâhân-i û ber vey şumurd (DzhT, III, s. 80; CC, s. 361).

154 Bkz. Lane, *Early Mongol Rule*, s. 169-75.

155 TG, s. 558. Ayrıca Şebankâre Hükümdarı Celâleddin Tayyib Şah'ın Tegüder Ahmed tarafından sebebi açıklanmamış infazı için bkz. Vassâf, s. 425, II. 2-4 (GW, IV, s. 81).

156 Bu yüzden HJ, s. 353/384-5'e göre, hatalı bir şekilde 663(1265) yılı altında. Bkz. ZF, s. 116, farklı bir anlatı için 666(1267-8) yılına ait maddeye bkz.

157 ZF, s. 239, bunun tarihi olarak Argun'un tahta çıkmasından sonrasını gösterir; şüpheleri için bkz. s. 238. Fakat krş. Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 74.

Son tahlilde ilhanların tâbi devletlere yönelik muamelesi keyfî gibi görünebilir ve bir hükümdarın yeteneği ve hatta sadakatine göre farklılık gösterebilir. Marco Polo, Kirman tahtının babadan oğula geçmediğini ve “Tartarların” istediklerini tahta oturttuğunu iddia ederken basit bir yanlış anlamının kurbanı olmuş olabilir.¹⁵⁸ Ancak ifadesinde bir gerçeklik payı da vardır. Zira bu eyalette hükümdarlığın el değiştirmesi, yaklaşık on beş yıldır hanedan içerisindeki memnuniyetsizliklere göre cereyan etmiyordu, bundan ziyade merkezdeki rejim değişikliklerine göre şekilleniyordu.¹⁵⁹ Bir sonraki bölümde ele alacağımız eyalet valiliklerinde de durum bundan farklı değildi.

Doğrudan İlhanlı Otoritesinin Yayılması

Vassâf’a göre Fars’ın yabancıların (bîgânegân) eline düşmesini ve kendi zamanına kadar devam edecek bir gerilemenin başlamasını simgeleyen şey, Âbiş’in Mengü Temür’le evliliğinden ya da 685’teki (1286–1287) ölümünden ziyade tahta çıkmasıydı.¹⁶⁰ 672-682(1273-1283) arasında her hâlükârda *ordoda* bulunmuyordu, eyaletteki kaosu çözmesi ümidiyle Tegüder Ahmed kendisini Şiraz’a vali olarak göndermişti.¹⁶¹ 684’te (1285) Fars’ta patlak veren bir başka isyandan sonra askerler düzeni yeniden sağlamak için oraya sevk edildi. Artık bir dul olan Âbiş hapsedildi ve o tarihten sonra eyaleti, Azerbaycan’dan gönderilen Moğol valiler yönetti. Vassâf’ın ifadeleri şüphesiz Fars üzerindeki İlhanlı otoritesinin arttığına dair bir laf cambazlığıydı. Kendisi vezir Sa’duddevle’yi, bölgesel hükümdarların ve soyluların altını oymakla itham ediyordu.¹⁶² Aslında XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılın başları, çizginin dışına çıkan eyaletleri doğrudan Moğol kontrolü altına almaya yönelik çabalara şahitlik edecekti.

Asi Yusuf Şah’ın infazının ardından Gazan, oğlunu ve torununu Yezd’den sürgün etmiş ve şehri vezir Reşîdüddîn’e emanet etmişti. Natanzî’ye göre kendi zamanında Yusuf Şah’ın soyundan gelenler, hâlen Yezd’de yaşıyordu ve toprak sürmekle meşgullerdi.¹⁶³ Anadolu Selçuklu Sultanlığı’na boyun eğdirmek daha sürüncemeli bir meseleydi. II. Gıyâseddin Mesud’un 682’de (1283) tahta çıkmasını anlatırken Baybars el-Mansûrî, kendisine unvandan başka bir şey kalmadığını, gerçek iktidarın Moğol temsilcilerinde (*şihneler*) ve onların askerî yetkililerinde olduğunu

158 MP, I, s. 155 (çev. Ricci, s. 39/çev. Latham, s. 31).

159 Yorumları için bkz. Aigle, ‘Iran under Mongol domination’, s. 78.

160 Vassâf, s. 190, II. 10-14 (GW, II, s. 100). Lane, *Early Mongol Rule*, s. 131.

161 Vassâf, s. 197, 211 (GW, II, s. 114, s. 146). Aigle, *Fârs*, s. 123, s. 131.

162 Vassâf, s. 224, II. 20-1 (GW, II, s. 176).

163 Şebankâreî, s. 214. Natanzî, s. 34, Lambton, ‘Âthâr wa Ahya’ of Rashîdal-Dîn’, s. 127’de alıntılındığı üzere.

zikrediyordu.¹⁶⁴ Bununla beraber Gazan, iktidarı sırasında Anadolu üzerindeki İlhanlı kontrolünün yoğunlaştığı izlenimi yanıltıcıdır. Nitekim 1290'larda Moğol Noyanları tarafından bir dizi isyan çıkarılmıştır.¹⁶⁵ Mesud ise yeğeni III. Alâeddin Keykubâd bin Ferâmuraz lehine tahttan indirilmiştir (697/1297–1298). Ancak Gazan, Alâeddin'i 702'de (1302–1303) ihanet gerekçesiyle azletmiş ve İsfahan'a sürgüne göndermiştir. Alâeddin'i üç yıl sonra Ücân'da gören İbnü'l-Fuâtî, onun şarap müptelası ve borç batağında olduğunu, hâlbuki alacaklılarının yükümlülüklerini kaldırdıklarını ifade etmiştir. Kısa süreliğine tahta yeniden çıkarılan II. Mesud, sultan unvanını kullanan son hanedan mensubudur.¹⁶⁶

Önceliği Memlûklarla savaşmak olan Gazan hükümlerinde Şiraz halkı, iddialara göre Memlûk Sultanlığı'nı fethi adına ihmal edildiklerinden şikâyet etmişlerdi.¹⁶⁷ Ancak Ölceytü'nün çıkarları daha çok Doğu İran üzerinde yoğunlaşıyordu. Ordusu Kuhistân üzerinde kontrolü yeniden sağlayacaktı (706/1306–1307).¹⁶⁸ Aynı yıl düzenlenen bir başka sefer, ilhanın Herat üzerindeki egemenliğini takviye ederek asi Kurtî lider Fahreddin'in yerine kardeşi Gıyâseddin'in başa geçmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁶⁹ Daha önce de gördüğümüz gibi (7. Bölüm) İlhanlı askerleri Çağatay ordularını Gazne'den geçici bir süre defetmişlerdi. Mısır'da anlatıldığına göre Ölceytü'nün 706'daki (1306–1307) Geylan istilası dahi temelde Horasan'la ilişkileri iyileştirmeyi hedefliyordu. Ancak Kâşânî'nin ifadesine göre bu adım, ilhanın Çağatay neslinden gelen komşularıyla alay etmesinden ilham alan bir girişimdi.¹⁷⁰ Ölceytü açısından tüm bu hamleler muhtemelen kuzey Hindistan'daki İlhanlı nüfuzunu Hülegü zamanından sonra ilk defa derinleştirmeye yönelik hevesin bir yansımasıydı (bkz. 9. Bölüm). Bildiğimiz kadarıyla Hülegü 710'da (1311) Delhî Sultanı Alâeddin Halcî'ye bir heyet gönderip kendisine tâbi olduğunu bildirmesini is-

164 ZF, s. 239, l. 7.

165 Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 81-5. Krş. Aigle, *Fârs*, s. 152 ve n. 585.

166 TG, s. 480'e göre Mesud 697'de (1297-8) hayatını kaybetmiştir ve son hanedan mensubu Keykubâd'dır (Alâeddin). Fakat bkz. Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 84-6; Cahen, *Formation of Turkey*, s. 225; Patricia Blessing, *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rûm* (Farnham and Burlington, VT, 2014), s. 129, 1318'de vefat eden V. Kılıç Arslan'dan bahseder. Alâeddin için bkz. Aksarâyî, s. 291; IF, II, s. 345 (no. 1601).

167 Vassâf, s. 417, ll. 3-14 (GW, IV, s. 61).

168 TU, s. 54. Şah Hüseyin, *İhyâü'l-mülûk* (XVII. Yüzyıl), matbu versiyon, ed. Minûcihr Sütûde (Tahran, 1344 şm./1965), s. 92'ye göre bu seferin tarihi *heft-sad-u şeş* yerine hatalı bir şekilde *heft-sad-u se* olarak verilmiştir fakat BL ms. Or. 2779, fo. 42b'de doğru tarih vardır.

169 Spuler, *Mongolen*, s. 93-4.

170 ID, IX, s. 149 ve IAF, 3. Kısım, s. 135. TU, s. 55. Geylan seferi hakkında iyi bir çalışma için bkz. Charles Melville, 'The İlkhân Öljeitü's conquest of Gilân (1307): Rumour and reality', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 73-125.

temiştir.¹⁷¹ Her hâlükârda, her ne kadar Ölceytü bir komutan olmasa da bu enerji patlaması, Gazan'ın halefi hakkında Bertold Spuler'in verdiği küçümseyici hükmü destekler mahiyette değildi. Bu hükmün arka planında, Ölceytü'nün Suriye'ye yönelik daha yumuşak politikası yatıyordu.¹⁷²

Ancak Kuhistan, bu topraklardan doğrudan Ölceytü hâkimiyetine giren tek bölgeydi. Sair yerlerde yerel hanedanı ortadan kaldırdıktan sonra Moğol idaresi hâlâ bir dereceye kadar söz sahibiydi. 704'te (1305) Ölceytü, Kutluğhanlı Kutbüddün Şah'ı geri çağırıp hanedanının rolünü nihayete erdirmek suretiyle Kirman'daki istikrarsızlığa müdahale ettiğinde, eyalet dışarıdan gelen yeni bir melike teslim edilecekti. İddialara göre Gurlu soyundan gelen ve ileride yerine oğlu geçecek olan bu melik, Nâsırüddîn Muhammed bin Burhan'dı.¹⁷³ Sarayın fütursuzca harcamaları ve hanedan üyelerinin masrafı, gelirleri arttırmak (ve doğrudan yönetimin masraflarından kaçınmak) için rejimi –Ögedey'in Çin'de yaptığı gibi– iltizam usulü vergi toplamaya sevk etti.¹⁷⁴ 676–677'de (1277–1279), Suğunçak'ın iki valilik dönemi arasındaki fasılda Fars için zaten iltizam usulü vergi sözleşmesi (*mukâta'a*) yayımlanmıştı.¹⁷⁵ 692'de (1293) Geyhatu, Kays hükümdarı ve geniş bağlantılara sahip zengin bir tüccar olan (bkz. 8. Bölüm) Cemâleddin İbrahim'e Fars ve adaların vergi yönetimini dört yıllığına bir milyon dinar (100 tuman) karşılığında emanet etti ve kendisine “Melikü'l-İslâm” unvanıyla üçlü nevbe(t) yetkisi (konutunun kapısında bir askerî muzıka) verdi. 696 başlarında (1296 sonlarında) Cemâleddin'in kariyerinden etkilenen Gazan kendisine Fars'ın vergileri konusunda on yıl daha yetki verdi ve sorumluluğuna üç yıllık olmak üzere Basra ve Vâsıt da dâhil Irak-ı Arab bölgesini de verdi. Cemâleddin'e tanınan bu ayrıcalıklarda dönemin veziri Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî'yle kurduğu dostluğunun da etkisi vardı. Vezirin 697'de (1298) idam edilmesi,

171 Vassâf, s. 528. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 225.

172 Spuler, *Mongolen4*, s. 89-90: 'Das bedeutete den Verzicht auf einer aktiven Außenpolitik [d]ie südlichen Gebiete Irans, Färs und Kermân, wurden mehr und mehr selbständig. Nur in den ursprünglichen Kernländern der Mongolen hielt sich deren Herrschaft noch einige Jahrzehnte.' ('Bu, aktif bir dış siyasetten vazgeçildiği anlamına geliyordu İran, Fars ve Kirman'ın güney bölgeleri gittikçe bağımsız hâle geldi. Sadece Moğolların ilk çekirdek topraklarında egemenlikleri bir süre daha devam etti.') Savaş lideri olarak Ölceytü hakkında bkz. Melville, 'Itineraries of Sultan Öljeitü', s. 62.

173 TU, s. 43. TG, s. 536. Spuler, *Mongolen4*, s. 288 onu sadece bir vali olarak kabul eder; ayrıca krş. s. 129 ('worauf Kermân dem mongolischen Reiche unmittelbar einverleibt wurde'). Muzafferîlere ait bir erken XV. yüzyıl kaynağına göre kendisinin vekili olarak faaliyet gösteren oğlu Kutbüddîn (Şebankâreî, s. 205) 740'a (1339-40) kadar hüküm sürmüştür: Mahmûd Kütübî, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, s. 17; ayrıca bkz. Feryûmâdî, *Zeyl-i Mecmeu'l-ensâb*, Şebankâreî, s. 343, *Muhaddis edisyonu* içinde.

174 İlhanlılarda iltizam usulü vergi hakkında bkz. Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 97-9; aynı yazar, *Continuity and Change*, s. 204-11. Ögedey dönemi için: Baumer, *History of Central Asia*, III, s. 196-7.

175 Lane, *Early Mongol Rule*, s. 137-8.

Cemâleddin'i de düşmanlarının entrikalarına maruz bırakacaktı. İki yıllık ilave miktar talebinin ardından bir uzlaşma sağlandı ve miktar düşürüldü. Ancak Cemâleddin daha sonra Fars'ın gelirlerini toplama konusunda yapılan iki teklifi de reddedecekti.¹⁷⁶

Mali politikanın bir aracı olarak iltizam usulü vergi toplama, ciddi bir etki yapmadı. Açıkçası Melikü'l-İslâm'a karşı oldukça müsamahakâr olan Vassâf, onun eyaletin köylülerini ve halkını Moğol elçilerinin ve diğer yetkililerin açgözlülüğünden koruma konusunda hassas olduğuna şahitlik ediyordu.¹⁷⁷ Ancak genel anlamda Gazan hükümlerinden önce iltizam usulü verginin düşük kalitesi hakkında Reşîdüddîn'in yorumlarından şu yargıya varıyoruz ki bu uygulama kesin bir şekilde verimsizlik ve baskı doğurdu.¹⁷⁸

176 Vassâf, s. 268, ll. 12-16, s. 339-40, 348-9, 505 (GW, III, s. 27'de hatalı bir şekilde 4.000 tuman geçer; s. 197-8; 219-20; IV, s. 284). Aubin, 'Princes d'Ormuz', s. 90, 93. Lambton, 'Mongol fiscal administration (2. Kısım)', s. 108-15. Aigle, *Fârs*, s. 142-5, 150.

177 Vassâf, s. 268, ll. 18-22 (GW, III, s. 27-8). Aigle, *Fârs*, s. 144.

178 JT, II, s. 1496-7, hasîstarîn-i ebnâ-yi eyyâm (DzhT, III, s. 527; CC, s. 518).

ONUNCU BÖLÜM

İNANÇSIZ HÜKÜMDARLAR VE HİZMETİNDEKİLER

Daha önce de gördüğümüz gibi Moğollar, İslâm dünyasındaki mevcut bürokrat sınıfına mensup kişileri istihdam etmişti, bunu daha önce Jin İmparatorluğu mensuplarını istihdam ederek de yapmışlardı. Bu bölümde “kâfir” Moğol hanları ile onların özellikle sarayda ve *ordoda* görevli Müslüman vezirleri arasındaki ilişkiler ele alınacaktır. Ancak bazı Gayrimüslim hizmetlileriyle ilişkileri de konu edilecektir. Kaynaklarımızın çoğunun İran topraklarından gelmesine okuyucu şaşırmayacaktır. Cuçi ve Çağatay’ın soyundan gelenlerin iç yönetimine dair elimizde çok az bilgi var ve hanların karargâhlarında görev yapan Müslümanlar hakkındaki bilgilerimiz de yeterli değil. Şunu da kabul etmek gerekir ki Çağatay Ulu-su içerisindeki yüksek statülü Müslümanlar hakkında elimizdeki malumat, Cuçi’nin soyundan gelenlerin hizmetinde bulunan Müslümanlara dair sahip olduğumuz bilgilerden daha fazladır. Bildiğimiz kadarıyla, Çağatay vezirlerden Habeş Amîd’e, Celâleddin Harezmsah’ın Çağatay’ın payına düşen iki kızından biri verilmişti.¹ Oğlu Süleyman Beg ise daha sonra Algu iktidarında *bitikçi* olarak atandı.² Mesud Beg bin Mahmud Yalvaç da Algu ve Barak’ın, 1271’den itibaren de Kaydu’nun hizmetinde maliye nâzırı olarak (sâhib-i dîvan) bulunmuştu. Bu pozisyonu XIV. yüzyılın başlarına kadar oğulları ellerinde tutacaktı. Cemal Karşı’dan bu nâzırlar ile Moğol efendileri arasında cari olan ilişkinin bir iş ilişkisi olduğu izlenimi vermesi beklenebilir. Fakat kendisi sadece bu oğullardan her birinin Kaydu tarafından atandığını bildiriyordu. Vassâf’a göre Barak bir defasında, Semerkant ve Buhara’yı yağmalama planına muhalefet ettiği için Mesud Beg’in falakaya yatırılmasını emretmişti (hâlbuki bu yağma planından Barak vazgeçmişti).³ Cüveynî kendi açısından Habeş Amîd’in, Barak’ın damadı Bahâüddin Merğînânî’den (yaklaşık: 649/1251) intikamını nasıl acımasızca aldığını zikrediyordu. Bahâüddin, Çağatay’ın soyundan Yesü Möngke’nin altında başvezir olarak geçici bir şekilde

1 T/J, II, s. 200 (HWC, s. 468).

2 JT, II, s. 882 (SGK, s. 257; CC, s. 304).

3 Vassâf, s. 71, ll. 12-13 (GW, I, metin, s. 142, trc., s. 135).

Habeş Amîd'in yerini almıştı ve bunu da Bahâüddin'in kayınpederi iktidardayken, onu korumaya yönelik çabalarına rağmen yapmıştı.⁴ Bu tür vakalar zihinlerimizi İlhanlılar yönetimindeki Müslüman vezirlerin kariyerlerine hazırlamaktadır.

İlhanlar ve Akrabaları⁵

İlhanlı Devleti, üniter imparatorluktan bazı karakteristik özellikler miras almıştır. Özellikle taht veraseti konusunda belirli bir usulün olmaması ve hanedan mensuplarına yurtlukların dağıtılması buna örnek olarak zikredilebilir. Hülegü öldüğünde İran'daki oğullarının yaşça en büyüğü (ve en kıdemli Cengiz soylusu) olarak Abaka (hükümrânlığı: 663–680/1265–1282), 1304 yılına kadar herhangi bir muhalefete maruz kalmadan veliahtlık yapan son ilhandı. Gazan'a kadar pek çok halefi gibi Abaka da iki defa tahta çıkacaktı, ikincisi Moğol kağanından iktidarını teyit eden bir berat üzerine gerçekleşmişti. Abaka'yı takip eden ilhanlardan sadece iki tanesi –Tegüder (681–683/1282–1284 arasında Sultan Ahmed olarak hüküm sürdü) ve Geyhatu (hükümrânlığı: 690–694/1291–1295)– uzlaşmayla seçilmişti. Argun (hükümrânlığı: 683–690/1284–1291), Baydu (hükümrânlığı: 694/1295) ve Gazan (hükümrânlığı: 694–703/1295–1304) örneğinde tahtın el değiştirmesi güç kullanılarak ve mağlup rakibin infazıyla sağlanmıştı. Ancak akabinde toplanan kurultay yeni ilhanı tasdik edecekti.⁶ İktidarların büyük çoğunluğu kısa süreli oluyordu veya şiddet aracılığıyla ya da aşırı alkol tüketimiyle (veya Argun örneğinde aşırı tıbbi uyuşturucu kullanımıyla) sona eriyordu. Üstelik 1316 yılına kadar halefi oğlu olan tek ilhan, Hülegü olmuştu. Abaka ve Argun'un halef belirlleme teşebbüsleri akamete uğrayacaktı. Nitekim daha kıdemli bir akrabasının taht iddiası (1282 ve 1284'te dile getirilmişti⁷) güçlü bir destek almaya devam ediyordu. Gazan'ın ölümüne kadar iktidarın devri hiç pürüzsüz olmamıştı. O zaman bile Ölceytü'nün barış içerisinde halef olmasının sebebi kendisinin Gazan'ın tek oğlu olmasından ziyade, Argun ve Gazan'ın pek çok potansiyel Cengizli rakibi infaz ettirmesiydi.

İlhanlar sadece oğullarına ve akrabalarına değil, hanımlarından ve cariyelerinden bazılarına da toprak vermişlerdi ki bunların çoğunun kendi *ordosu* vardı.⁸ Hülegü, Horasan ve Mâzenderân'ı Abaka'ya, Arrân ve

4 T/JG, I, s. 229-31 (HWC, s. 273-5).

5 Döneme dair bir anlatı için bkz. Boyle, 'Dynastic and political history', s. 355-97.

6 Aubin, *Émirs mongols*, s. 22, 82.

7 JT, II, s. 1145 (DzhT, III, s. 190-1; CC, s. 396). BH, s. 467. ZF, s. 218, ll. 17-18. Nüveyrî, XXVII, s. 401-2. DMZ, IV, s. 212 (= MZDMZ, XIX, s. 249).

8 Bruno De Nicola, 'Ruling from tents: The existence and structure of women's ordos in Ilkhanid Iran', Hillenbrand et al (eds.), *Ferdowsi*, s. 116-36; aynı yazar, 'The economic role of Mongol women: Continuity and transformation from Mongolia to Iran', De Nicola and Melville (eds.), *Mongols' Middle East*, s. 79-105. Ayrıca bkz. IB, II, s.

Azerbaycan'ı bir diğer oğlu Yoşmut'a vermişti.⁹ Abaka tahta çıktığında Yoşmut'u bu pozisyonda bırakmış, Horasan ve Mâzenderân'ı bir başka kardeşi Tübşin'e devretmişti; Mâzenderân daha sonra Hülegü'nün cariyelerinden birinden olma oğlu Yesüdere geçecekti.¹⁰ Yeni hanedanın seçkin üyelerinin sayısı yapılan göçler sebebiyle kısa sürede artacaktı. Özellikle 666'da (1268) ya da 667'de (1268–1269) Abaka'nın annesi Yesünçin ve üvey anneleri Kutuy Hatun ve Olcay Hatun Moğolistan'dan İran'a gecikmeli bir şekilde intikal etmişti. Yanlarında Hülegü'nün Kutuy'dan olma oğlu Tegüder (müstakbel İlhan Ahmed), Cüşkeb ve Kingsü, Hülegü'nün hayatını kaybetmiş oğlu Cumugur, Hülegü'nün oğlu Taragay'ın oğlu Baydu gibi bir dizi kıdemsiz hanedan üyesi vardı. Abaka, Kutuy'a Meyyâfârkîn'in gelirlerinin bir kısmını bağlamıştı ve 678'de (1279) bu gruba daha fazla mülkiyet sağladı. Kutuy'un Meyyâfârkîn'deki hissesini teyit etti ve Olcay'a Diyarbakır ve Cezire'yi, Cumugur'un dul kalan eşi Tolun Hatun'a ve oğullarına Salmâs'ı ve Hülegü'nün cariyelerinden olan oğullarına da muhtelif toprakları verdi.¹¹ Tegüder Ahmed'in bu bağlamda bildiğimiz tek ihsanı, 681 başlarında (1282 baharında) Anadolu'yu kardeşi Kongurtay'a vermesiydi.¹² Argun'un tahta çıkmasıyla topraklar yeniden dağıtılacaktı. Cüşkeb ve Baydu'ya Diyarbakır ve Bağdat; Hülecü'ye (Hülegü'nün oğullarından biri) ve Geyhatu'ya Anadolu, Ecey'e (Hülegü'nün bir diğer oğlu) Gürcistan verilmişti; Horasan, Mâzenderân, Rey ve Kûmis ise yeni ilhanın oğlu Gazan'a verilecekti, Kingsü de kendisine tâbi olacaktı.¹³ Cüşkeb ve Hülecü'nün 688'deki (1289) infazlarının ardından hem Baydu hem de Geyhatu pozisyonlarını korumuşlardı.¹⁴

Böylesi toprak çıkarları ve gelirler üzerinde iddia edilen haklar kaçınılmaz bir şekilde hem hanedandan erkekler arasında hem de onlarla bürokrasi arasında gerginliklere neden olacaktı. İlhanlı hanedan üyelerinden herhangi birinin farklı İlhanlı eyaletlerinin yönetiminde temsilci bulundurduğuna dair elimizde hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Hâlbuki 1260'lardan önce Cengizliler imparatorluğun muhtelif bölgelerinde kendilerine vekâlet eden görevliler bulundururdu. Ancak şunu biliyoruz ki hanedan üyelerinin mülkiyetinde yüksek statülü Müslümanlar bulunabiliyordu. Reşîdüddîn'e göre müstakbel İlhan Geyhatu, 685/1286'da Şem-

122 (çev. Gibb, 340); Morgan, 'Ibn Battûta and the Mongols', s. 9; Pfeiffer, 'Not every head', s. 23.

9 JT, II, s. 1049 (DzhT, III, s. 91; CC, s. 364).

10 JT, II, s. 1060, 1099 (DzhT, III, s. 102, 141; CC, s. 368, 380).

11 Bu ihsanlar için: JT, II, s. 1110 (DzhT, III, s. 153; CC, s. 384). Bu şahısların intikalleri hakkında: JT, II, s. 1064-5 (DzhT, III, s. 105-6; CC, s. 369), 666 yılını ve AM, s. 46-7, 667 yılını vererek.

12 JT, II, s. 1129 (DzhT, III, s. 173; CC, s. 390). Vassâf, s. 125, ll. 4-5 (GW, I, metin, s. 254, trc., s. 236).

13 JT, II, s. 1155 (DzhT, III, s. 199-200; CC, s. 399).

14 JT, II, s. 1183 (DzhT, III, s. 227; CC, s. 408).

seddin Cüveynî'nin oğlu Harun'u infaz ettirmişti, zira onun Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in idam ettirilmesinde parmağı olduğunu düşünüyordu, İbnü'l-Esîr ise burada Geyhatu'nun kendi inçüsü kapsamında değerlendiriliyordu.¹⁵ Aynı müellife göre Argun, Abaka'nın kendisine Rey Meliki Fahreddin'i "verdiğini" iddia ediyordu.¹⁶ Fakat maalesef mülkiyetle ilgili bu tür bağlantılara dair elimizdeki bilgiler oldukça sınırlıdır.

İlk haleflik tartışması, 20 Zilhicce 680'de (1 Nisan 1282) Abaka'nın ölümüyle patlak verdi. Akabindeki bir ay içerisinde Abaka'nın (iddia edildiğine göre) halefi olarak tespit ettiği kardeşi Mengü Temür'ün ölümüyle yeni bir tartışma çıkacaktı.¹⁷ İlhanlıların ve Noyanların çoğu, başlarında kıdemli hanedan azaları Hülecü ve Kongurtay (Hülegü'nün oğulları) ile Cüşkeb ve Kingşü olduğu hâlde, bir başka kardeş olan Tegüder'i desteklediler.¹⁸ Fakat önemli bir grup, Horasan'ı yöneten ve bazı kaynaklara göre Abaka'nın halefi olarak belirlediği Argun'u destekledi.¹⁹ Bu grubun içinde Argun'un kardeşi Geyhatu, kuzeni Baydu ve babasının hizmetinde bulunan bazı Noyanlar ve özellikle (Abaka'nın bir yetim olarak alıp yetiştirdiği ve buna karşılık kendisinin de tahtı Abaka'nın oğluna kazandırmayı kendine bir görev addettiği) Buka vardı.²⁰ 13 Rebiülevvel 681'de (21 Haziran 1282) Argun'un geri çekilmesi ve amcasının tahta çıkmasına ses çıkarmaması sağlandı fakat kendisinin bu meselede rızasının olmaması yeni iktidarı şaibe altında bırakacaktı.

Sonraki iki yıl boyunca Tegüder Ahmed, dengeyi yeğeninin lehine çevirmek için yeteri kadar hanedan üyesini ve emîri devre dışı bıraktı. En genç kardeşi Kongurtay, kısa süre içerisinde Argun'la bir dostluk tesis etmek suretiyle şüphe çekmeye başladı. *Ahbâr*, Bar Hebraeus ve Reşîdüddin bu sürecin neticesi olarak Kongurtay'ın tutuklanıp idam edilmesini zikrediyordu. Öte yandan Vassâf, Kongurtay'ın tahtı kardeşinden almak için komplolara girdiğine dair haberlere itibar etmiş gibi görünüyordu.²¹ Argun'un 683'teki (1284) açık isyanı döneminde Cüşkeb'e hâlen Diyarbakır'da ilhanın çıkarlarını temsil etmekle görevlendirilecek kadar güven

15 *JT*, II, s. 1162-3 (*DzhT*, III, s. 206; *CC*, s. 401). İbnü's-Sukâî, *metin*, s. 113, *trc.*, s. 139-40, bu idamın sebebi olarak Geyhatu tarafından itham edilen Aruk'un (müellif *Azık* şeklinde imla etmiştir) Mecdüddin ve diğerlerinin ölümünden Harun'u sorumlu tutması gösterilir. Vassâf'ın, s. 142, II. 18-21 (*GW*, I, *metin*, s. 292, *trc.*, s. 272-3) dediğine göre Aruk hem Harun'u hem de Mecdüddin'i infaz ettirmiştir.

16 *JT*, II, s. 1130 (*DzhT*, III, s. 174; *CC*, s. 391). İlhanlıların tavırları hakkında bkz. Ravalde, 'Shams al-Din Juwayni', s. 63.

17 *JT*, II, s. 1145 (*DzhT*, III, s. 191; *CC*, s. 396).

18 *JT*, II, s. 1125 (*DzhT*, III, s. 169; *CC*, s. 389).

19 *AM*, s. 65, ve *HJ*, s. 416/453'te de böyle geçer.

20 Bu isimlerin çoğu *JT*, II, s. 1131'de zikredilir (*DzhT*, III, s. 175; *CC*, s. 391); Buka ve arka planı için bkz. *JT*, II, s. 1110, 1125, 1142 (*DzhT*, III, s. 153, 169, 186; *CC*, s. 384, 389, 394).

21 *AM*, s. 55-6. BH, s. 469-70; *MTD*, s. 518. *JT*, II, s. 1127, 1133 (*DzhT*, III, s. 170, 177; *CC*, s. 389, 391). Vassâf, s. 125, II. 5-9 (*GW*, I, *metin*, s. 254-5, *trc.*, s. 236-7).

duyuluyordu. Fakat Reşîdüddîn'in çok fazla açıklama tenezzülünde bulunmadığı bir anekdotta Argun, Cüşkeb'i Bağdat'a nakletmenin bir yolunu bulup kendi *ordolarını* ona emanet edecekti. Bunun sonucunda Tegüder Ahmet Cüşkeb'in sadakatine olan güvenini kaybedecekti.²² İlhanların çöküşe geçtiği dönemde bile tahta halef olma konusunda net bir manzara yoktu. Her ne kadar Buka hararetli bir şekilde Argun'un taht iddialarını bastırır da kardeşi Aruk, Cüşkeb'in iddialarını destekliyordu. Öte yandan Tegene Noyan o dönemde Hülegü'nün hayattaki tek oğlu olan Hüleçü'nün taht iddiasını destekliyordu. Bir noktada Buka, Hüleçü'nün adaylığını destekler bir pozisyonda görünmek zorunda hissetmişti.²³ Cüşkeb ve Hüleçü'nün kendi kuvvetlerinin başında Argun'a karşı ayaklandıklarına dair haber, Tegüder Ahmed'in 26 Cemâziyelevvel 683(10 Ağustos 1284) tarihindeki infazına zemin hazırlamıştı.²⁴ Bu süreçte Hüleçü, Argun'un tahta çıkmasına razı olmuştu fakat Reşîdüddîn'e göre Cüşkeb ve kardeşi Kingsü hâlen direniş planları yapmaktaydı.²⁵

Amcasının iktidarı gibi Argun'un iktidarı da derin bir güvensizlik atmosferi içerisinde başladı. Zaman içerisinde, tahtı kendisine hazırlayan Buka'yla arası açıldı ve onun bir ayaklanma planlamasına zemin hazırlandı. Bir dizi hanedan azası –Hüleçü, Cüşkeb, Kingsü ve (Yoşmut'un oğlu) Kara Nogay– ve Aruk da dâhil bazı noyanlar da bu bağlamda töhmet altında bırakıldı. Reşîdüddîn'in anlatısında Buka gizli bir şekilde Cüşkeb'e hükümdarlık teklif etmişti. Cüşkeb bu komployu ilhana bildirirse de Argun'un güvenini kazanmayı başaramadı. Buka ve Aruk'un infazlarından birkaç ay sonra, Cüşkeb Diyarbakır'a saygın bir şekilde geri gönderildiğinde, ilhan bu hanedan azasının kalbinin “doğru” olmadığını öğrendi ve 688 yılı Cemâziyelevvel ayında(1289 Haziran'ında) kendisini infaz ettirdi. Bu olayı haber alan eski komutan Nevruz, Horasan'da ayaklandı ve onunla iş birliği yapmakla itham edilen Hüleçü ve Kara Nogay 688 Ramazan'ında(1289 Ekim'inde) idam edildi. Hatta bebek yaştaki oğulları dahi infaz edildi.²⁶ Vassâf'ın dediğine göre, yapılan saray yargılamasının ardından Cengizli hanedanının bunlardan başka on üç üyesi daha öldürüldü.²⁷

22 JT, II, s. 1131, 1134 (DzhT, III, s. 175, 178; CC, s. 391, 392).

23 Vassâf, s. 132, I 21, 133; II. 16-17 (GW, I, metin, s. 271, 272, trc., s. 252, 254). Müstevfî, ZN, II, s. 1308, II. 9-15 (çev. Ward, II, s. 304). Aubin, *Émirs mongols*, s. 36.

24 JT, II, s. 1147-8 (DzhT, III, s. 193-4; CC, s. 396).

25 JT, II, s. 1154, 1155 (DzhT, III, s. 198-9; CC, s. 399). Vassâf, s. 139, II. 8-9 ve 17-23 (GW, I, metin, s. 285-6, trc., s. 266-7), kabaca hemfikirdir. Müstevfî'ye göre (ZN, II, s. 1312, II. 5-6 [çev. Ward, II, s. 312]) Hüleçü, Argun'u tahta oturtan iki hanedan üyesinden biridir. Fakat bkz. Boyle, 'Dynastic and political history', s. 368.

26 JT, II, s. 1168-72 (DzhT, III, s. 212-16; CC, s. 403-5); JT, II, s. 1219-20 (DzhT, III, s. 260-1; CC, s. 421), burada bize Hüleçü'nün Horasan'da Gazan tarafından zapt edildiği ve Argun'a gönderildiği anlatılır. Çocukları için bkz. JT, II, s. 1181 (DzhT, III, s. 225; CC, s. 407). Vassâf, s. 232 (GW, II, s. 193-4), bu komploju ve Cüşkeb'in faaliyetlerini daha kısa bir şekilde zikreder.

27 Vassâf, s. 244, II. 6-8 (GW, II, s. 221-2).

Argun, 7 Rebiülevvel 690'da (10 Mart 1291) hayatını kaybetti. Gazan'ın ismi sikkelerde Argun'un ismiyle beraber yer alıyordu, bu da kendisinin veliaht tayin edildiği izlenimi veriyor.²⁸ Fakat bu süreçte Argun'un halefi, kardeşi Geyhatu olacaktı. Diğer tek aday olan kuzeni, Baydu'nun hükümdarlığı kabul etme konusundaki isteksizliği de Geyhatu'nun tahta çıkmasını kolaylaştırmıştı. Beklendiği üzere 24 Receb 690'da (23 Temmuz 1291) Geyhatu tahta çıktı. Vassâf'ın dediğine göre yeni ilhan şamanlara (kamanlar) selefinin neden tahtta bu kadar kısa bir süre kaldığını sorduğunda, Argun'u kan dökmeyi sevmekle itham etmişlerdi.²⁹ Geyhatu bu uyarıyı dikkate alacaktı. Zira merhameti, Argun'un hükümdarlığıyla ciddi bir tezat teşkil ediyordu. Argun'un son hastalık döneminde kontrolü ellerine geçiren Tagaçar ve diğer noyanların (içlerinden birisi hariç) hayatları bağışlandı. Anbarçı'yı (Mengü Temür'ün oğullarından biri) tahta geçirmeye yönelik bir teşebbüs de benzer şekilde görmezden gelindi. Baydu sarhoşken kendisine hakaret ettiğinde Geyhatu kuzenini hapsedmekle yetindi ve ertesi sabah ömrünü kabul etti. Fakat hükümdarın bu müsamahası ters tepecekti. Baydu artık kendisini güvende hissetmediği için yine Tagaçar liderliğindeki bir grup muhalif noyanın başına geçti ve Geyhatu'yu devirdi. İlhan derdest edilip öldürüldü fakat görünüşe göre bu konuda Baydu'nun ne bilgisi vardı ne de rızası (6 Cemaziyelevvel 694/24 Mart 1295).

Bar Hebraeus'un eserini ikmal eden müellifin anlattığına göre Baydu, başlangıçta Geyhatu'nun yerine Gazan'ı getirmeyi düşünüyordu. Ancak Geyhatu katledildikten ve kış mevsimi de Gazan'ın Horasan'a doğru ilerleyişini yavaşlattıktan sonra tahta çıkmaya razı oldu.³⁰ Baydu'nun hükümdarlığı yedi ay bile sürmeyecekti. Gazan, asi Noyan Nevruz'a (kendisini Müslüman olmaya Nevruz iknâ etmişti) yeni bir ittifak kurup ilhanın üzerine yürüdü. Askerî bir karşılaşmadan önce her iki taraf da netice vermeyen görüşmelerde bulundu. Tagaçar'ın Gazan saflarına katılmasıyla selefi gibi yüzüstü bırakılan Baydu, 23 Zilkâde 694'te (4 Ekim 1295) ele geçirilip infaz edildi.

Merkezde ve Eyaletlerde Müslüman Vezirler

Bürokrasinin tepesinde başvezir bulunuyordu ve genellikle maliyenin (*dîvân*) de başındaydı (*sâhib-i dîvân*), Moğol fetihlerinden önce de durum bu şekildedeydi. Bazı eyaletlerin kendi idari yapıları vardı ve merkezdeki yönetimin âdeta bir yansımasıydı; bu yönetimin başındaki bürokrata da

28 Allsen, 'Changing forms of legitimation', s. 230.

29 Vassâf, s. 267, II. 2-5 (GW, III, s. 23-4, hatalı bir nüsha okuması neticesinde 'fragte er die Prinzen' diye tercüme edilmiştir). "Kam" için bkz. TMEN, III, s. 402-6 (no. 1409).

30 BH, s. 498, 500.

sâhib-i dîvân denirdi. Fars, Kirman ve Anadolu Selçuklu topraklarında da durum böyleydi. Buralarda yerel hanedanlar varlıklarını sürdürmekle beraber yerel hükümdarın veziri ilhanın temsilcisi olarak görülmekteydi. Ancak Bağdat ve Abbasi topraklarında da bu durum geçerliydi. Bu bölge, doğudaki İran topraklarından ve Horasan'dan (Mâzenderân, Taberistan ve Kuhistan da dâhil) uzak bir eyalet olarak görülmekteydi.³¹ Bu da muhtemelen Horasan'ın fethinden sonra geçen bunca zamanı ve ilhanın en büyük oğlunun payitahtı mesabesindeki konumunu yansıtıyordu.

İran'daki Moğol iktidarının ilk safhasında Moğolların başlıca Müslüman vezirleri ve yetkilileri Orta Asya, Hârezm ve Horasan'dan seçiliyordu. Haşhaşiler'e ve halifeye karşı yapılan seferlere iştirak eden Cüveynî tarafından "en büyük vezir (*sâhib-i azam*)" olarak nitelenen ve Reşîdüddîn tarafından da "memleketin yöneticisi (*müdebbir-i memlekât*)" olarak vasıflandırılan Seyfeddin Bitikçi'nin arka planını bilmiyoruz;³² Kendisi Mönge adına, Müslümanlara karşı Uygur *idukkutunun* komplo kurduğuna yönelik iddialar için Beşbalığ'daki soruşturmayı yürüten Emîr Seyfeddin olabilirdi.³³ Kökeni ne olursa olsun kendisi 661 yılı Muharrem ayında (1262 yılı Aralık ayında) yargılanıp infaz edilen devlet büyüklerinden biriydi. Bu infazın sebebinin Reşîdüddîn zikretmiyordu fakat muhtemelen Hüleğü ile Cuçi'nin soyunun arasının açılmasıyla alakalıydı.³⁴

Halife Harun Reşîd'in veziri Fazl İbnü'r-Rebî'in (ö. 207 ya da 208/ yaklaşık: 823) soyundan geldiklerini iddia eden eski bir bürokrat ailesine mensup Cüveynîler, ilk dönem İlhanlıların en meşhur Horasanlı memurlarıydı.³⁵ Her ne kadar Şemseddin Cüveynî'nin tarihçi olan kardeşi, Horasan'da Argun Aka idaresindeki kariyeri ve 654'te (1256) Hüleğü'nün hizmetine girmesi hakkında bilgiler verse de Şemseddin'in 661'de (1262) tam yetkiyle bütün imparatorluğun maliye nazırı olarak (*sâhib-i dîvân-ı memalik*) neşet etmesinden önceki icraatları hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.³⁶ Reşîdüddîn'in Şemseddin'in düşmanlarının ağzından aktardı-

- 31 Buranın gelirleri Moğol döneminde ayrı olarak hesaplanıyordu: NQ, eds. *Debîr-Siyâkî*, s. 27, s. 181/eds. *Le Strange*, I (metin), s. 26-7, 147, II (trc.), s. 32, 146: Hamdullah bunu pek çok vezirin ve hazine yetkilisinin Horasan'dan davet edilmesine atfeder.
- 32 *TJG*, III, s. 105 (*HWC*, s. 617); krş. III, s. 113 (*HWC*, s. 622). *JT*, II, s. 985, 1009, 1020 (*DzhT*, III, s. 30, 52, 63; *CC*, s. 343, 350, 355); bu pasajların ilkinde, Cüveynî'nin ilk pasajlarına karşılık gelecek şekilde, Reşîdüddîn de kendisine "vezir ve müdebbir" demiştir.
- 33 *TJG*, I, s. 35 (*HWC*, s. 49-50).
- 34 *JT*, II, s. 1045 (*DzhT*, III, s. 88; *CC*, s. 363); ayrıca bkz. Aubin, *Émirs mongols*, s. 21 ve IF, IV, s. 457 (burada infaz tarihi Recep 660 [Mayıs-Haziran 1262] olarak verilir).
- 35 Bunların selefleri hakkında önemli bir çalışma için bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 52, 305-6; ataları için IF, II, s. 315 (no. 1537).
- 36 *JT*, II, s. 1049 (*DzhT*, III, s. 91; *CC*, s. 364). *HJ*, s. 339/369, 657 [1259] yılını verir. Bunların Hüleğü, Abaka ve Tegüder Ahmed'in iktidarındaki servetleri hakkında bkz. Gilli-Elewly, 'Mongol court in Baghdad', s. 172-4; biyografiler için bkz. George Lane, 'Jovayni, 'Alâ'-al-Din 'Atâ Malek', *Elr*, XV, s. 63-8 ve Michal Biran, 'Jovayni, Şâheb Divân Şamsal-Din Moḥammad', *Elr*, XV, s. 71-4.

ğına göre Sâhib-i Dîvân, muhtemelen İlhanlı topraklarındaki nüfuzunu kırarak yaşlı kurt Argun Aka'ya büyük bir zarar vermişti.³⁷ Fakat görünen o ki 673'te (1275) Tus yakınlarında hayatını kaybeden Argun Aka, Horasan'da titren de olsa bir nebze otoriteye sahipti. Şemseddin, Tegüder Ahmed'in tahttan indirilmesinden sonra, 4 Şaban 683'te (16 Ekim 1284) infaz edildi. Kendisi sâhib-i dîvân makamında haleflerinin hepsinden – Reşidüddîn de dâhil– daha uzun süre bulunmuştu.

Cüveyn bölgesindeki bir kasabada neşet eden vezir İzzeddin Tâhîr Feryûmedî, Horasan'da Tâhîrîler soyundan geldiğini iddia eden bir aileye mensuptu. Bu aile IX. yüzyılda Horasan'da hüküm sürmüştü. Kendisinin "bağlama ve çözme (*el-akd ve'l-hal'*)" yetkisine sahip olduğu söylendiğine göre otoritesinin kayda değer bir ölçüde olduğunu çıkarabiliriz. Evvela Argun Aka'ya, ardından Hülegü'ye hizmet eden İzzeddin, 676'daki (1277–1278) vefatına kadar bu pozisyonunu korudu ve yerine oğlu Vecîhüddîn geçti.³⁸ Ancak Argun 20 Zilkâde 685'te (7 Ocak 1287) Vecîhüddîn'i infaz ettirdi.³⁹ Bununla beraber oğlu Nizameddin, Gazan döneminde kısa bir süreliğine Anadolu (Rûm) vezirliğinde bulundu. Torunu Alâeedin Hindû ise daha sonra vezir olacaktı. XIV. yüzyıl başlarında ailenin iki üyesi daha imparatorluğun *müstevfilîğini* icra edecekti.⁴⁰

Bağdat'ta pek çok hilafet yetkilisinin infazına rağmen sivil yönetim içerisindeki personel ilk aşamada bir süre daha görevine devam etti. Halifenin veziri İbnü'l-Alkamî, Bağdat'ta vezir olarak bırakıldı (bu durum kendisinin Musta'sım'a ihanet ettiğine dair söylentileri besliyordu). Üç ay sonra İbnü'l-Alkamî'nin ölümü üzerine 656 yılı Cemaziyelahir (1258 yılı Haziran) başlarında Hülegü bu makama müteveffa vezirin oğlu İzzeddin Ebü'l-Fazl'ı getirdi (kendisi de kısa bir süre hayatını kaybedecekti). Halifenin maliye nazırı Fahreddin Dâmğânî de makamını korudu. Ancak 658 yılı Receb ayında (1260 yılı Haziran–Temmuz döneminde) Abbasi soyundan gelen birini zindandan çıkardığı gerekçesiyle infaz edilecekti. Dâmğânî'nin kısa ömürlü iki halefi de Arap kökenliydi fakat o tarihten sonra Abbasi çağı sona eriyordu.⁴¹ 657'de (1259) maliye yönetimi İranlı Alâeddin Cüveynî'ye tevdi edildi. Kendisini *Târîh-i Cihângüşâ* adlı ese-

37 JT, II, s. 1157 (DzhT, III, s. 202; CC, s. 400).

38 IF, I, s. 200-1 (no. 218); ailenin ataları için ayrıca bkz. IF, II, s. 374. JT, II, s. 984, 1061 (DzhT, III, s. 30, 103; CC, s. 343, 368). Feryûmad hakkında bkz. Krawulsky, *Îrân*, s. 82.

39 TG, s. 599-600. Vassâf, s. 143, II. 17-23 (GW, I, metin, s. 294, trc., s. 274-5), tarih olmaksızın.

40 Yahya hakkında: Aksarâyî, s. 257-8; Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 87. Hindû hakkında: IF, II, s. 374 (no. 1660). Müstevfiler hakkında: IF, II, s. 165, 364-5 (no. 1256, 1641). TU, s. 154'te dendiğine göre Hindû'nun atanmasıyla ailesinin beş nesli bu makamı elde etmiş oluyordu. Ailenin Horasan'da bu makamı elinde tutan müstakbel üyeleri hakkında bkz. Aubin, 'Le quriltai de Sultân-Maydân', s. 184-6.

41 Bu atamalar hakkında bkz. Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 53-5, 56-7. İbn Dâmğânî'nin ölümü için ayrıca bkz. IF, II, s. 550 (no. 1971).

rinde *müstevfî* (denetçi) olarak tanıtılıyordu. *el-Havâdisü'l-câmia* kendisinin Irak'ta sâhib-i dîvân olarak atanmasını kaydediyordu ve bu noktadan itibaren Alâeddin'i bu unvanla zikredecekti.⁴² 672'de (1273-1274) sorumluluk alanı Hûzistan'daki Tüster'i (Şüster) kuşatacak kadar uzanan Cüveynî⁴³ 681'de (1283) vefatına kadar yirmi yılı aşkın bir süre boyunca bu pozisyonunu koruyacaktı. Bu tarihte yerine yeğeni ve Şemseddin'in oğlu Harun geçti.

Hülegü ve Abaka'nın hükümranlıkları döneminde Irak-ı Acem bölgesinden gelen personel gittikçe önem kazandı. Bunlar arasında kayda değer olanlar Kazvîniler ve Yezdlilerdi. Kazvînilerden birisi Möngke Kağan'a ve kardeşlerine hocalık yapmıştı, şehrin kadısı da İsmailî Haşhaşîlere karşı imparatorluk sarayını harekete geçirmede önemli bir rol oynamıştı (bkz. 5. Bölüm).⁴⁴ Bu yeni gelen bürokratlarla mevcut Horasanlı grup arasındaki şiddetli rekabet İlhanlıların erken dönemindeki değişiklikleri de bir nebze açıklıyordu. Cüveynîlerin çöküşünden sonra en yüksek memuriyetlere gelenler Irak-ı Acem bölgesinden, bir başka deyişle Kazvin (Hüsameddin, Fahreddin Müstevfî) ya da Zencân (Sadreddin Hâlidî) şehirlerinden geliyorlardı. Celâleddin Simnânî ve kardeşi Şerefüddin Muhlis (meşhur sufi şeyhi Alâüddeve'nin babası) gibi Horasanlı memurlara hâlen rastlıyoruz zira bunların dedeleri Harezmsâh Muhammed'e vezirlik yapmışlardı.⁴⁵ Fakat 1288'den sonrası aynı zamanda hızlı zenginleşme dönemi idi.

Şemseddin Cüveynî'nin 683'teki (1284) çöküşüyle Gazan'ın ihtidası arasında geçen yıllar, maliye nazırlarının hızla birbirini ardına göreve gelmesine şahitlik ediyordu ancak ilk beş yılda Buka Noyan'ın ağırlığı kendisini hissettiriyordu. Şemseddin'den hemen sonra maliye nazırlığı koltuğuna oturan, halefi Fahreddin Müstevfî Kazvînî'ydi ve 685'te (1286) görevden alınıp yöneticilik yapmak üzere Anadolu'ya gönderilmişti. Arkasından Horasan'da Argun'un hizmetinde bulunan ve ilhanın güvenini kazanmayı başaran Celâleddin Simnânî gelmişti. Ancak bu görevi, 688 yılı Cemaziyelahir başlarına (1289 yılı Haziran sonlarına) kadar sadece iki yıl icra edecekti. Bu tarihte Argun vezir olarak Ebherli bir Yahudi olan Sa'düddeve'yi görevlendirdi.⁴⁶ Daha önce Bağdat'tan gelen vergi gelir-

42 *TJG*, III, s. 115 (*HWC*, s. 623). *HJ*, s. 339/369. *IF*, II, s. 315. Cüveynî, *Tesliyetü'l-ihvân*, ed. 'Abbas Mahyâr (Tahran, 1361 şm./1982), s. 60'ta da aynı tarih verilir.

43 *HJ*, s. 376/411.

44 Aubin, *Émirs mongols*, s. 27-8. Daha fazla detay için bkz. De Blois, 'İftikhâriyân' ve Lane, 'Persian notables', s. 191-4. İftihâriyân, ilk halife Hz. Ebu Bekir'in (ö. 634) soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir.

45 Nâsirüddin Münşî Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr min letâimî'l-ahbâr*, ed. Mir Celâleddin Hüzeynî Urmevî Muhaddis (Tahran, 1328 şm./1949), s. 106. Lane, 'Persian notables', s. 196.

46 Bu iki vezir hakkında bkz. *TG*, s. 595, 597-8; Sa'düddeve'nin ataması için *JT*, II, s. 1173 (*DzhT*, III, s. 317; *CC*, s. 405). Celâleddin için bkz. Müstevfî, *ZN*, II, s. 1319-20 (çev.

lerini ikiye katlayan ve bu dönemde iki yıldan kısa bir zaman içerisinde önceki bütçe açıklarını kapatıp hükümet için muazzam miktarlardaki zararları telafi etmeyi başaran Sa'düddeve, İlhanlı vezirleri içerisinde en meşhur olanı değildi ama neredeyse en etkin vezirliği o yapmıştı.⁴⁷ Vassâf'a göre Argun ölmeden önce Sa'düddeve müteveffa kağanın oğlu olan ve o dönemde Horasan'ı yöneten Gazan ile gizlice temas kurmuştu. Amacı Tagaçar Noyan liderliğindeki düşmanlara karşı kendisini sağlama almaktı.⁴⁸ Fakat fayda etmedi. Nitekim Sa'düddeve Argun'un ölmesinden bir hafta önce infaz edildi. Halefinin kim olduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmuyor. Ancak kaynaklarda kendine yer bulan bir sonraki vezir, Geyhatu tarafından 691 yılı Zilhicce ayında (1292 yılı Kasım) atanan Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî'dir.⁴⁹ Geyhatu bu vezirin yönlendirmesiyle Çinlilerin kâğıt para sistemini benimsemişti (*chao*; Farsça *çâv*). Bu tercih ekonomik bir felakete neden oldu ve sadece birkaç ay sonra bu banknotlar tedavülden kaldırıldı.⁵⁰

694'te (1295) Baydu'nun tahta çıkmasıyla beraber vezirlik Cemâleddin Ali bin Muhammed bin Mansur Destcirdânî'ye verildi. Kendisi 688'de (1289) Sa'düddeve tarafından Bağdat'a atandığından beri *sâhib-i divân* olarak görev yapıyordu. Cemâleddin bu sıfatla Baydu'nun ayaklanma hazırlıklarına destek verecekti.⁵¹ Baydu tarafından vezir olarak yerinde tutulma beklentileri suya düşen Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî,⁵² bu sebeple Tagaçar'ı, Çoban'ı ve Baydu'nun destekçilerinden bazılarını Gazan'ın safına katmayı başardı.⁵³ Fakat kendisinin vezirlik beklentileri Gazan iktidarında da akamete uğradı ve bu yüzden Nevruz'u asla affetmedi.⁵⁴ Tam olarak neyin olup bittiği net olmamakla birlikte bu muam-

Ward, II, s. 329-30); Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr*, s. 106'da dediğine göre kendisi Cüveynî'nin halefiydi ve beş yıllığına vezirlik yapmıştı, bu rakam Aubin, *Êmirs mongols*, s. 38'de de kabul edilmiştir.

47 Kariyerinin özeti için bkz. Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam* (Londra, 1937; yeniden baskısı 1968), s. 100-14 ve Gilli-Elewy, *Bagdad içinde*, s. 86-91.

48 Vassâf, s. 245, II, 1-3 (GW, II, s. 224).

49 JT, II, s. 1195 (DzhT, III, s. 237; CC, s. 412), tarih vererek; HJ, s. 474/513'te 692(1293) yılı verilir ancak çok da olası değildir. Aubin, *Êmirs mongols*, s. 46-51'de kendisinin vezirlikteki ilk dönemine ait kıymetli bir biyografi vardır.

50 Bkz. Karl Jahn, 'Paper currency in Iran', *JAH* 4 (1970), s. 101-35; P. Jackson, 'Çäv', *EI*, V, s. 96-7.

51 HJ, s. 458/494-5, 483/522. JT, II, s. 1175, 1256 (DzhT, III, s. 219, 298; CC, s. 405, 438). Vassâf, s. 284, II, 8-9 (krş. GW, III, s. 66). TG, s. 601. Kendisi hakkında bkz. David O. Morgan, 'Dastjerdânî', *EI*, VII, s. 111.

52 JT, II, s. 1252 (DzhT, III, s. 294; CC, s. 436).

53 JT, II, s. 1256-7 (DzhT, III, s. 298; CC, s. 438-9); Benâkefî, s. 455; TG, s. 601. Aubin, *Êmirs mongols*, s. 58, 61.

54 JT, II, s. 1274 (DzhT, III, s. 315-16; CC, s. 444). Müstevfî, ZN, II, s. 1357, II, 1-3 (çev. Ward, III, s. 404), Sadreddin'in hayal kırıklığını Destcirdânî'nin kendisini Gazan'a tavsiye etmesi için Nurin Noyan'a rüşvet vermesine atfeder; Zimnânî'nin kısa vezirliğinden bahsetmez.

manın çözümü *Câmiu't-tevârih*'in Paris'te bulunan bir nüshasındaki pasajda bulunmaktadır. Burada yazdığına göre Gazan Nevruz'u naip olarak atamasının ardından söz verdiği gibi Sadreddin'i de *sâhib-i dîvân* olarak görevlendirmiştir. Vassâf'tan öğrendiğimize göre çok geçmeden Sadreddin azledilmiş olmalıdır.⁵⁵ Yerine, ilhanın daha önce Bağdat'ta sâhib-i dîvân olarak atadığı Şerefüddin Muhlis Simnânî getirilmiştir. Zira Reşidüddin, Simnânî'yi daha sonra İlhanlı Devleti'nin sâhib-i dîvânı olarak zikretmiş ve Destcirdânî lehine azledilmesini 695'in sonu olarak (1296 Ekim-Kasım dönemi) kaydetmiştir.⁵⁶ Destcirdânî bir aydan biraz daha fazla bu makamda kalmış ancak Nevruz muhaliflerini desteklediği gerekçesiyle 28 Zilhicce 695'te (27 Ekim 1296) infaz edilmiştir.⁵⁷ Sadreddin ancak bu aşamada, Destcirdânî'nin infazından üç gün sonra ve üçüncü defa, vezirlik koltuğuna oturabilmiştir.⁵⁸ Fakat yine de vezirliği uzun ömürlü olmamış, zimmetine para geçirdiği gerekçesiyle 21 Receb 697'de (4 Mayıs 1298) infaz ettirilmiştir.⁵⁹ Sadreddin ve Destcirdânî "kâfir" monarşide hizmet etmiş olan son İlhanlı vezirleridir.

İlhanlar, Müslüman Vezirleri ve Tarihçileri

Hülegü'nün hükümrana dair Vassâf'ın çizdiği portre şu ifade-sinde özetlenmiştir: "Hülegü, Moğol fetihlerinin ateşini ilk yakan hükümdardır ve yabancı topraklardaki egemenliğin şafağı onunla sökmüştür,"⁶⁰ onun döneminde Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî Müslüman toplumu adına gösterdiği faaliyetlerde dik durabilmiştir. Vassâf'ın Abaka'ya karşı tavrı daha müspettir, bunun sebebi belki de yeni hükümdarın Şemseddin'e daha çok lütufta bulunmasıdır. İlhanın isminin önüne genellikle "âdil" unvanını getirir. Cüveynî, Beydâvî, Reşidüddin, Vassâf ve el-Havâdisü'l-câmi'a müellifi hep birlikte Abaka iktidarının bu yönünü vurgular ve *Havâdisü'l-câmi'a*'da ek olarak ilhanın ülkeyi düzene kavuşturma gayretinden bahsedilir.⁶¹ Abaka'nın bilgeliğini ve merhametini öven Bar

55 Sadece Jahn, *Geschichte Gâzân Hân's*, s. 96 ve *DzhT*, III, s. 618. Azledilmesi hakkında bkz. Vassâf, s. 327, I. 5 (GW, III, s. 165).

56 Bağdat'a atanması hakkında: *HJ*, s. 484/523-4. Vezir olarak 695'te (1296) azledilmesi hakkında: *HJ* s. 490/529 ve *JT*, II, s. 1271 (*DzhT*, III, s. 312; CC, s. 443) ancak Vassâf, s. 330, I. 25- s. 331, I. 1 (GW, III, s. 174) bunun tarihi olarak Destcirdânî'nin infazından sadece üç gün öncesini verir.

57 *JT*, II, s. 1271 (*DzhT*, III, s. 312-13; CC, s. 443), tarih vererek; bkz Aigle, *Fârs*, s. 149, n. 567. *HJ*, 492/531, tarih olarak Muharrem 696'yı, Benâketi s. 457 9 Muharrem'i [7 Kasım 1296] verir.

58 Vassâf, s. 331, II. 1-2 (GW, III, s. 174, "Sad-ı Cihân" ifadesini göz ardı eder).

59 *JT*, II, s. 1284 (*DzhT*, III, s. 327; CC, s. 448).

60 Vassâf, s. 55, I. 19, müştâ'il-i âteş-i istila-yı muğûl ve müstebih-i tebâşîr-i gâlebe-yi bigâneğân (GW, I, metin, s. 109; krş. trc., s. 104).

61 Cüveynî, *Tesliyetü'l-ihvân*, s. 61. *NT*, s. 132. *JT*, II, s. 1098, 1489 (*DzhT*, III, s. 140, 520; CC, s. 380, 515). Vassâf, s. 54, I. 23- s. 55, I. 1, ve s. 105, II. 12-13 ve 19 (GW, I, metin, s. 107, 214, 215, trc., s. 102-3, 200, 201). *HJ*, s. 417/453.

Hebraeus, hükümdarın bütün tebaası tarafından sevildiğini zikreder.⁶² Jean Aubin'ın de işaret ettiği gibi, Abaka iktidarının tek biçimli bir şekilde huzur ve refahı temin ettiği için takdir edilmesi, sadece bir retorik olarak göz ardı edilmemelidir. Aubin bu durumu kayda değer derecede yetenekli iki şahsın hizmetleriyle ilişkilendirir: Moğol Noyan Suğunçak ve Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî, ayrıca bunların arasındaki uyumlu iş birliğini de göz önünde bulundurur.⁶³

Öte yandan Vassâf bize Abaka'nın Sâhib-i Dîvân'a bir defasında, bıçağıyla İslâm hukukuna göre yenmesi haram olan bir eti ikram ederek onu nasıl zor durumda bıraktığını da zikreder. Talihinin kilit bir noktasında bulunan Şemseddin, bu eti yemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine ilhan, yakın adamlarına Şemseddin'in bu teklifi geri çevirdiği takdirde o bıçakla onun gözlerinden birini çıkaracağını söylemiştir.⁶⁴ Tabii ki Abaka'nın kusurları vardı. Âdil olarak nam salmasının sebebi belki de Sâhib-i Dîvân'ın onu zaman zaman kanlı intikamlardan alıkoyabilmesi sebebiyledir. Örneğin 668'de (1270) Herat'ta Barak'la yapılan görüşme ya da Baybars'ın Anadolu'yu işgal etmesinin ardından 676'da (1277) bu bölgenin kırsal kesimlerine yapılacak bir seferden Abaka'yı vazgeçirmesi bu bağlamda zikredilebilir.⁶⁵ İlhanın adilliğinin kendisine ölümünden sonra atfedilmesi de makul bir durumdur. Bu niteleme, iktidarın Argun'un müsrifliğine ve acımasızlığına ve ayrıca Geyhatı'nın ölçsüz şehvetine karşı geldiği bir döneme rastlar. Vassâf'ın Baydu'nun tahta çıkışını anlatırken Abaka'nın kutlu (meymûn) dönemine referansta bulunması boşuna değildir.⁶⁶ Fakat kendisinin Tegüder Ahmed'in tahta çıkışını alkışlama şekli gerçek niyetini daha net bir şekilde açığa vurabilir. Vassâf bu noktada sabık hükümdarın döneminin korku ve kötülük çağı olduğuna dair üstü kapalı bir imada bulunmuştur.⁶⁷

Vassâf'ın Tegüder Ahmed'e karşı sempatisi açıktır: onun kalbinin âdil olduğu görüşündedir.⁶⁸ Müellifimiz ilhanın tahta çıkışını aşırı bir cömertliğin simgelediğini açık yüreklilikle ifade etmektedir (Bar Hebraeus'un da teyit ettiği gibi) ve bir başka yerde onun hükümdarlık kapasitesinden yoksun olduğunu söylemektedir.⁶⁹ Fakat sadece Tegüder

62 BH, s. 445.

63 Aubin, *Émirs mongols*, s. 22.

64 Vassâf, s. 96 (GW, I, metin, s. 194-5, trc., s. 183); alıntılayan: (kaynak belirtmeksizin) Aubin, *Émirs mongols*, s. 31. Lane, *Early Mongol Rule*, s. 202, bu anekdotu Kandemir'den (Khand-Âmir) aktarır ki kendisi bunu bariz bir şekilde Vassâf'tan almıştır.

65 Herat için: JT, II, s. 1081-2 (DzhT, III, s. 123; CC, s. 375); Seyfi, s. 331-5. Anadolu için: JT, II, s. 1102 (DzhT, III, s. 145; CC, s. 382). Aubin, *Émirs mongols*, s. 24. Lane, *Early Mongol Rule*, s. 175, Abaka'nın aşırılıklarını "alkolün tetiklediği paranoyaya" atfetmekte haklıdır.

66 Vassâf, s. 284, I. 11 (GW, III, s. 66).

67 Vassâf, s. 106, II. 24-25, şûr-u şurûr (GW, I, metin, s. 218, trc., s. 203).

68 Vassâf, s. 106, I. 11 (GW, I, metin, s. 217, trc., s. 202).

69 Aşırı cömertlik konusunda: Vassâf, s. 107, II. 7-14 (GW, I, metin, s. 219, trc., s. 204-5); MTD, s. 505-6. Hükümdarlık için kapasite yoksunluğu konusunda: Vassâf, s. 211, I. 23 (GW, II, s. 147).

Ahmed'in Müslümanlığını iddia ettiğini söyleyen Reşîdüddîn'in aksine Vassâf, yeni ilhanın inancı konusunda herhangi bir çekinceye sahip değildir. Ona göre hükümdar, "İslâm gerdanlığıyla müzeyyendir" ve hatta (kendisinin iddiasına göre) şarap içmekten kaçınmıştır.⁷⁰ Ayrıca Müslüman nüfus içerisinde Tegüder Ahmed'in tahta çıkışının coşkuyla karşılandığını ballandıra ballandıra anlatır ve hükümdarın İslâm hukukunun gerekliliklerini yerine getiren pek çok önlem aldığını ifade eder.⁷¹ Tegüder Ahmed'in hükümranlığına dair mütenakız delilleri ve büyük yeğeni Gazan'la farklılıklarını 13. Bölüm'de ele alacağız.⁷²

el-Havâdisü'l-câmia'nın müellifi Argun'u, tebaasına karşı müşfik bir âdil hükümdar olarak niteler.⁷³ Vassâf ise daha nitelikli bir hüküm verir. Ona göre ilhan ilk başta kan dökmeye karşıdır, hatta bir ziyafet için bu kadar çok hayvanın boğazlanmasıyla duyduğu memnuniyetsizliği ifade etmiş ancak daha sonra Sa'düddeve'nin nüfuzu altında bir kan dökme hevesine kapılmıştır. Vassâf'ın sonraki vezirlerden biri olan Sadr-ı Cihân'dan (Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî) duyduğuna göre Sa'düddeve, Argun'u peygamberlik iddia ederek yeni bir din tesis etmesi, Mekke'yi ele geçirmek amacıyla bir donanma hazırlaması ve Kâbe'ye putlar yerleştirmesi için kışkırtmıştı. Bu projeden Hamdullah Müstevfî de bahsetmişti (muhtemelen aynı kaynağa dayanarak).⁷⁴ Bu bağlamda iktidarın son yıllarına ait akamete uğramış bir projeye alakalı bir kafa karışıklığı vardı: Kızıl Deniz ötesindeki Memlûkları ele geçirmek için bu denize gemi indiriliyordu.⁷⁵ Hem Vassâf hem de Bar Hebraeus'un eserini devam ettiren müellif, Argun'un Müslümanlara karşı düşmanlık beslediğini zikrediyordu. Öyle ki Müslümanların maliye (*dîvân*) personeline dâhil edilmesini ve hatta imparatorluk *ordosuna* kabul edilmelerini dahi yasaklamıştı.⁷⁶ Fakat bu bilgi, Argun'un yüksek mevkilere yaptığı atamalar ve Alâüd-

70 Vassâf, s. 105, l. 23, kilâde-yi İslâmra mütekallid bûd ve s. 110, l. 5 (GW, I, metin, s. 215, s. 225, trc., s. 201, s. 209). Krş. JT, II, s. 1126, davâ-yi müsülmânî mikerd (*DzhT*, III, s. 170; CC, s. 389). Fakat bu ifadenin farklı bir tercümesi için bkz. Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 17, ayrıca 13. Bölüm ve buradaki 76. dipnota bakınız.

71 Vassâf, s. 106, l. 25-107, l. 2, ve s. 110 (GW, I, metin, s. 218, s. 225-6, trc., s. 203, s. 209-10).

72 HJ, s. 466-7/503.

73 Vassâf, s. 242, l. 19- s. 243, l. 1 (GW, II, s. 218-19); pasajın tercümesi için bkz. Browne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 33.

74 Kâbe'ye yönelik plan için bkz. Vassâf, s. 242, ll. 10-14 (GW, II, s. 217-18); Müstevfî, ZN, II, s. 1323, ll. 21-6 (çev. Ward, II, s. 338-9; kendisinin Sadreddin'le olan ilişkileri konusunda bkz. s. 280-1). Kutsal Topraklar üzerindeki İlhanlı-Memlûk çekişmesinin sonraki bir safhası için bkz. Charles Melville, "'The Year of the Elephant': Mamluk-Mongol rivalry in the Hejaz in the reign of Abū Sa'îd (1317-1335)", *StIr* 21 (1992), s. 197-214.

75 Yorumları için bkz. Aubin, *Emirs mongols*, s. 43-4; denizlerdeki girişim için Jean Richard, 'European voyages in the Indian Ocean and the Caspian Sea (12th-15th centuries)', *Iran* 6 (1968), s. 49. Amitai, 'Jews at the Mongol court', s. 40-1, bu hikâyenin arkasında başka şeylerin olup olmadığını sorgular.

76 Vassâf, s. 241, ll. 10-11 (GW, II, s. 215). BH, s. 484-5.

devle Simnânî'yle olan dostane ilişkileri konusundaki bildiklerimizle çelişmektedir.⁷⁷ Böylesine baskıcı bir politikanın Sa'düddeve'nin zirvede olduğu dönemde bile icra edildiğini tasavvur etmek güçtür zira kendisi her hâlûkârda Müslümanlarla beraber çalışmıştır. Bu yanlış anlama şüphesiz "kâfir" Moğol noyanları Buka ve kardeşi Aruk'un Taciklerle alakalı meselelerdeki emsali görülmemiş otoritelerini yansıtıyordu. Aynı şekilde Sa'düddeve'nin akrabalarını ve diğer Yahudileri yüksek mevkilere getirmesinden kaynaklanan yaygın bir dışlanmışlık hissini de açığa vuruyordu.⁷⁸ Sadreddin ve Vassâf tarafından nakledilen bu türden hikâyelerin kaynağı, hakikatlerden ziyade Müslümanların ve Moğol noyanlarının Yahudi vezire karşı duyduğu düşmanlık borçlu olabilir.

Bar Hebraeus'un eserini ikmal eden müellif, Geyhatu'yu tahta çıkma konusunda isteksiz göstermektedir ve kendisinin Anadolu'da kalmak istediğini ifade etmektedir. Geyhatu son altı yılını buranın valisi olarak geçirmiştir. Görünüşe göre bu ifade yeni hükümdarın Anadolu'ya hızlı bir şekilde yönünü çevirmesi ve tahta çıkışının 691 yılı Receb ayına (1292 yılının Haziran) kadar gecikmesiyle teyit edilmektedir.⁷⁹ Geyhatu'nun Vassâf'a göre Ögedey'den beri hiçbir kağanın yetişemediği cömertliği,⁸⁰ aslında miskinliğinin tezahüründen başka bir şey değildi. Geyhatu'nun tahta çıktığı andan itibaren yönetim işlerine hiç kafa yormadığı, sadece kendi zevkinin peşinde olduğu söyleniyordu. Bazı yazarlar, kendisinin doymak bilmeyen cinsel arzularından bahsediyorlardı. Hatta emîrlerin ve Noyanların çocukları dahi bu arzuların kurbanı olmuştu. Vassâf bu durumu müstehcen ancak özlü ifadelerle şöyle özetlemişti: "Uzun vadede hükümdarlık kendisine kalbinin arzuladığı şeyi verdi, yani arka tarafı."⁸¹ Bunun aksine Bar Hebraeus'un eserini devam ettiren müellifin, Geyhatu'nun halefi Baydu'yu tasviri bize daha güçlü, daha ölçülü ve itici olmayan bir karakter sunar. Yeni ilhan artık şehvetinin kölesi değildir, mütevazı ve bir nebze saftır. Ayrıca Baydu'nun ülkesinin bütün bir idaresini herhangi birine emanet etme konusundaki isteksizliği de öne sürülmüştür, öyle ki bu durum aktif bir yönetim yaklaşımı açısından pek de alışık olunmayan bir eğilim göstermektedir.⁸² Baydu'nun muzafer rakibinin egemenliğinde telifte bulunan Reşîdüddîn, kendisine hiçbir olumlu özel-

77 Bu konuda bkz. Lane, 'Persian notables', s. 196-7; krş. aynı yazar, 'Whose secret intent?', s. 16.

78 Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 86-7.

79 BH, s. 491-2. Ayrıca bkz. JT, II, s. 1192, 1194 (DzhT, III, s. 234, 236; CC, s. 411, 412).

80 Vassâf, s. 266, II. 22-3 (GW, III, s. 23).

81 Vassâf, s. 268, II. 1-7 (GW, III, s. 25-6); alıntı için bkz. s. 279, I. 21, tâ saltanat-ı pâdişâhî nîz mahbûb-i û ya'nî poşt benumûd (GW, III, s. 55, bu ifadeyi sansürlemiştir). Boyle, 'Dynastic and political history', s. 376, D'Ohsson'un *Histoire des Mongols* adlı eseri içinde bu ifadenin tercümesini aktarır. Ayrıca bkz. BH, s. 494; Mustawfî, ZN, II, s. 1328-9 ve 1331, II. 10-11 (çev. Ward, II, s. 348-9, 354).

82 BH, s. 505.

liği yakıştırmaz, Baydu'ya müstakil bir bölüm (kısaca bile olsa) ayırmamıştır ve tahta çıkmasını kabul etmekten bile kaçınmıştır.⁸³

Tekrar vezirlere dönelim. Bütün birincil kaynaklarımız Şemseddin Cüveynî'yi halefleri için parlak bir örnek olarak görmektedir. Belki de doğa dinine inanan ilhanlar ile tebaaları arasındaki arabuluculukta gösterdiği yeteneği ön plana çıkarmışlardır.⁸⁴ Yıllar sonra Nahcivânî onun dengeleri korumasındaki başarısından övgüyle bahseder.⁸⁵ Şiraz halkı adına Şemseddin'in eylemlerini alkışlayan ve 692'deki (1293 Tebriz ziyareti sırasında vezirin kabrini ziyaret eden Vassâf'la başlayacak olursak görürüz ki müelliflerin çoğu onun infazını bir şehadet olarak görmüştür.⁸⁶ Kuşkusuz Cüveynî'nin rakipleri olan Kazvinli akrabalarına tarafgirlik içerisinde Hamdullah Müstevfî, Abaka ve Tegüder iktidarlarını konu edindiği anlatısında Cüveynî kardeşlerin başlarına gelen sıkıntılardan bahsetmez. Fakat kendisi de Şemseddin'in emsalsiz olduğunu kabul etmektedir. Daha sonra vezirden şehit diye bahseder ancak vezirin müteveffa düşmanı Mecdülmülk'e de aynı statüyü verir. Muhtemelen Şemseddin'in zimmetine para geçirdiğine dair ithama inanmakla beraber Abaka'yı zehirlediğine ihtimal vermemektedir.⁸⁷

Sa'düddeve rejiminin evrensel bir nefretin hedefi olmasını beklemiş olabiliriz. Amcası Fahreddin Müstevfî'nin ölümünü hazırladığı gerekçeyle Sa'düddeve'yi asla affetmeyen Hamdullah Müstevfî'ye göre bu Yahudi, akıllı görünse de haindi ve kötü niyetliydi.⁸⁸ Benzer bir şekilde Sa'düddeve'ye karşı mesafeli olan Vassâf da, İlhanlılar bünyesindeki bütün bir Müslüman nüfus üzerinde otoritenin bir Yahudi'nin elinde olmasına açık bir şekilde gücenmiş ve bunu esefle karşılamıştır. Bazı Moğol noyanlarının Sa'düddeve'yle bağdaştırılması ve onunla aynı kaderi paylaşması, vezirin ölümünü Moğollar ve Müslümanlar için aynı derecede sevindirici bir durum olarak göstermekten Vassâf'ı alıkoymuştur.⁸⁹ Yine de Vassâf, Sa'düddeve'nin mali yeteneğini inkâr etmemiştir. Dahası, Sa'düddeve'nin Argun'u yürürlüğe koymaya ikna ettiği reformların,

83 Morgan, *Medieval Persia*, s. 71. Bkz. JT, II, s. 967 (DzhT, III, s. 11; CC, s. 336), burada kendisinin sadece Geyhatu'ya halef olma konusunda taht yarışına girdiğinden bahsedilir.

84 Ravalde, 'Shams al-Din Juwayni', s. 64-7.

85 Muhammed bin Hindü Şâh Nahcivânî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yini'l-merâtib*, eds. A. A. Alizade (Moskova, 1964-76), II, s. 52; aktaran: Ravalde, 'Shams al-Din Juwayni', s. 59.

86 Vassâf, s. 141-2 (GW, I, metin, s. 290-2, trc., s. 271-3); bkz. Charles Melville, 'The historian at work', Melville (ed.), *Persian Historiography*, s. 77-8. JT, II, s. 1160 (DzhT, III, s. 204; CC, s. 401). Benâketi, s. 442, 443. HJ, s. 439/474, bir istisnadır.

87 TG, s. 593, 595-7; Browne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 30-1; Melville, 'Historian at work', s. 75-6. Fakat Hamdullah ZN'de Mecdülmülk'e şehit demez; Şemseddin'in şehadeti için bkz. ZN, II, s. 1315, II. 9-10 (çev. Ward, II, s. 319); Hamdullah'ın tarafgirliği hakkında bkz. Lane, 'Persian notables', s. 190.

88 Müstevfî, ZN, II, s. 1321, II. 2-7 (çev. Ward, II, s. 332).

89 Vassâf, s. 245, I. 16 (GW, II, s. 225).

bir bütün olarak ilhanın tebaasına düşen payı arttırma arzusundan ilham aldığını kabul etmektedir.⁹⁰ Bu hüküm Kirmânî tarafından da teyit edilmiştir. Önde gelen Müslümanların ölümünden veziri sorumlu tutsa da Kirmânî bunun dışında Sa'düddeve'nin adil bir yönetim sergilediğini ve avam halka eziyet etmekten kaçındığını kabul etmektedir.⁹¹ Ayrıca İbnü'l-Fuâtî'nin Sa'düddeve'nin yardımcısı müstevfî İzzeddin Muhammed bin Celâleddin Ubeydullah Tüsterî'nin idari ve mali yeteneklerinden övgüyle bahsetmesi de kayda değerdir.⁹²

Sonraki iki vezir hakkında oldukça tartışmalı kararlar verilmiştir. Hamdullah Müstevfî'ye göre Cemâleddin Destcirdânî, sıra dışı derecede yetenekli bir yöneticiydi.⁹³ Öte yandan Vassâf, Geyhatu iktidarı sırasında Destcirdânî'nin, velinimetî Sadreddin Hâlidî Zencânî'nin cömertliğine karşılık verme şeklini küçümsüyordu ve onu zimmetine yüz tuman (1.000.000 dinar) geçirmekle itham ediyordu.⁹⁴ Bunun karşılığında *el-Havâdisü'l-câmia*, Sadreddin'i *chao* kullanımını dayatan ve tedavülden kaldırılmasından sonra Destcirdânî'nin yaptığı gibi arazi vergisini ikiye katlayan, insanları *kubçur* ödemeye zorlayan, *tamgayı* arttıran ve cezalarla diğer yükümlülükleri azami seviyeye çıkaran açgözlü bir zorba olarak betimliyordu.⁹⁵ Kirmânî de Sadreddin'in devlet işlerinde değişiklikler yapma ve kodamanları sıkıştırma arzusuna işaret ediyordu. Ayrıca halkın zenginliklerine çökerek gelirleri maksimum seviyeye çıkarmak için karşı konulmaz çabalarını da zikrediyordu. Müellifimiz, *chaodan* Sadreddin'in vezirliği döneminde alınan berbat tedbirlerden biri olarak bahsediyordu fakat meselenin geri kalanını netleştirmiyordu.⁹⁶ Bu müellifleri sıkıntıya düşüren şey, kâğıt paranın tedâvüle girmesiyle halktan pek çoğunun uğradığı kayıptı, bunu da hükümdarlık bütçesinin zararını kapatmak için vezirin sergilediği çetin çabalar takip edecekti. Hem Vassâf hem de Bar Hebraeus'un eserini tamamlayan müellif Sadreddin'in vezirlikteki ilk döneminden bahsederken onun da efendisi Geyhatu gibi aşırı derece müsrif olduğunu söylüyordu.⁹⁷

Ancak Vassâf, vezirin 1296'da maruz kaldığı eziyetleri iç burkuntusuyla ve pek çok metaforla anlatırken, Sadreddin'e cömertçe övgüler diziyordu.

90 Vassâf, s. 237, I. 22-238, I. 8 (GW, II, s. 207-8). Yorumları için bkz. Boyle, 'Dynastic and political history', s. 370, ve Amitai, 'Jews at the Mongol court', s. 40.

91 Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr*, s. 108.

92 IF, I, s. 317 (no. 449); kendisinin müstevfîlik rütbesi için tamamlanmamış başka bir nota bakınız, IF, I, s. 310-11 (no. 438), burada atalarının isimleri farklı bir şekilde verilir.

93 Müstevfî, ZN, II, s. 1334, I. 7, ve s. 1357, I. 3, pur-i hüner (çev. Ward, II, s. 360; III, s. 404).

94 Vassâf, s. 320, II. 11-17 (GW, III, s. 149).

95 HJ, s. 495/535; krş. s. 302. Ayrıca bkz. TI, LII, s. 318 (no. 445), kâne zâlîmen asûfen; dolayısıyla WW, VII, s. 58 (no. 2991).

96 Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr*, s. 110.

97 Vassâf, s. 271, II. 8-12 (GW, III, s. 33-4). BH, s. 496.

Ayrıca Sadreddin'in infazına sebep olan ithamlara asla ihtimal vermiyordu.⁹⁸ Sadreddin'e bir yerde Gazan'ın ihtidasında belirleyici bir rol bile atfedilmişti. Ayrıca idam edilenlerin soyundan gelenlerin mirastan mahrum kalmalarını sağlayan menfur uygulamayı sona erdirmesi için müstakbel ilhandan söz aldığı da iddia edilmişti.⁹⁹ Sadreddin hakkında iyi dilekte bulunanlardan biri de Hamdullah Müstevfi'ydî. Bunun sebebi kısmen Sadreddin'in Zencân yerlisi olmasına rağmen Kazvin'de ikamet ediyor oluşuydu.¹⁰⁰ Müellif bir taraftan Sadreddin'in oldukça cömert olduğunu ve daha sonra, özellikle Nevruz'a karşı yönelttiği haksız suçlamalarda entrika ve ahlaksızlığı şiar edindiğini kabul ederken kendisini başlarda onurlu bir adam ve eşsiz bir yetenek olarak tasvir etmişti.¹⁰¹ Resmî kuryeler, yani elçiler halktan binek talep ederek hadlerini aştığında ve *yam* sistemi kargaşa içerisinde kalınca Sadreddin, önceki aylarda gerçekleşen çalkanlıların tahrip ettiği iletişim ağını toparlamak için sert önlemler aldı. Üstelik Irak-ı Acem bölgesindeki şehirlerden *kubçur* vergisi alındığı için, yerel halktan çokları evlerini terk etmişti. Kazvin'de ise Cuma namazlarının camilerde kılınması imkânsız hâle gelmişti. Sadreddin bu şehirlerden *kubçur* yükümlülüğünü kaldırıp yerine tamgayı getirerek vergi gelirlerini ikiye katladı.¹⁰² Bu hüküm, *el-Havâdisü'l-câmi'a*'da ve Kirmânî'nin Nesâim'inde zikredilen tedbirlerle beraber değerlendirilmelidir ancak bunun vezirin politikalarının daha adil bir değerlendirilmesi olup olmadığı belli değildir.

Bunlara kıyasla Reşîdüddîn'in Sadreddin'in selefleri hakkındaki görüşleri çarpıcı bir şekilde kayıtsızdır. Sa'düddevlé'nin yeteneğinden kısaca bahseder ve yardımcısı İzzeddin Tüsterî'nin adını sadece idamını kaydetmek için anar.¹⁰³ Sa'düddevlé'ye takdire şayan herhangi bir özellik yakıştırmaz ve başarılarını çok da söz konusu etmez. Bunu yaparken kuşkusuz dikkatleri sadece Gazan'ın (ve kendisinin) reform teşebbüslerine çevirmek ister –belki de kendisini Müslüman olmamış Yahudi bir meslektaştan uzak göstermek niyetindedir. Reşîdüddîn'in Sa'düddevlé'nin haleflerinin yürürlüğe soktuğu tedbirleri önemsizmiş gibi göstermesinin ilk sebebi de muhtemelen budur, ne Şerefüddîn Simnânî'nin ne de Sadreddin Hâlidî'nin hazine gelirlerini arttırmada başarılı olduğunu kabul etmez.¹⁰⁴

⁹⁸ Örneğin bkz. Vassâf, s. 265-6, 329-30, 331, 346 (GW, III, s. 19-22, 170-3, 174-5, 212-13). Sadreddin 1296'da çektiği sıkıntılar hakkında bkz. Aubin, *Émirs mongols*, s. 63-4.

⁹⁹ Vassâf, s. 322, II, 1-4 (GW, III, s. 152). Aubin, *Émirs mongols*, s. 60.

¹⁰⁰ Kendisinin arka planı için bkz. TG, s. 802.

¹⁰¹ Müstevfi, ZN, II, s. 1329, II, 9-16 ve 21-6, ve s. 1357, I, 11 (çev. Ward, II, s. 350, 351; III, s. 405); Nevruz'a komplo kurduğu için çarptırıldığı ceza hakkında bkz. Müstevfi, ZN, II, s. 1361, II, 6-7, ve s. 1365, I, 10 (çev. Ward, III, s. 413, 422).

¹⁰² TG, s. 603-4. Müstevfi, ZN, II, s. 1357, II, 15-23 (çev. Ward, III, s. 405-6).

¹⁰³ İzzeddin için: JT, II, s. 1183 (DzhT, III, s. 227; CC, s. 408). Sa'düddevlé için: JT, II, s. 1164-5, s. 1176 (DzhT, III, s. 208, 220; CC, s. 402, 406).

¹⁰⁴ Gelirler için: JT, II, s. 1350 (DzhT, III, s. 391; CC, s. 469). Reformlar için: Aubin, *Émirs mongols*, s. 46, 48-9, özellikle Vassâf ve Hamdullah Müstevfi'den naklen.

Reşîdüddîn'in Sadreddin'e karşı hisleri karmaşık olabilir. Gazan'ın düzeltiği suistimallerle alakalı hikâyeleri Sadreddin'in yolsuzluğuna ve hilesine dair yorumları, ayrıca vezirin enayiliği ve müsrifliği sebebiyle hazine-nin boşaldığı şeklindeki ithamları içerir.¹⁰⁵ Oysaki Sadreddin'in akıbetine dair anlatısı, müellifimizin veziri takdir ettiğini düşündürür ve hatta Reşîdüddîn daha önce aralarının iyi olduğundan bile bahsetmiştir.¹⁰⁶ Her hâlükârda diğer kaynaklardan elde ettiğimiz deliller, hem Sa'düddeve'nin hem de Sadreddin'in suistimleri (örneğin elçilerin ve ortak tüccarların halka baskı yapması gibi) önlemeye çalıştıklarına işaret etmektedir zira Reşîdüddîn, Gazan'ın tahta çıkmasından önceki dönemde mevcut durumu anlatırken bunları vurgulamıştır. Bu da *Câmiu't-tevârih*'in problemli yapısını daha da belirgin kılar. Şöyle ki, Reşîdüddîn'in İlhanlı döneminde önemli bir aktör olması, kendisine hem olaylara karşı emsalsiz bir bakış açısı kazandırmıştır hem de diğer vezirlerin çoğunluğunun karakteristik bir şekilde antipatik ve güvensiz olduğu fikrini aşlamıştır.

Sivil ve Askerî: Moğol Naibi ve Tâcik Vezir

Büyük Selçuklular ve Harezmşahlar döneminde sivil yönetim faaliyetleri, askerî olanlardan çoğunlukla ayrı tutuluyordu. Örneklerini görmüş olsak da vezirin askerî yetkileri kullanması olağan değildi. Ann Lambton'un da öne sürdüğü gibi İlhanlı döneminin başlarında vezirler, tenzil-i rütbe diyebileceğimiz bir şeye maruz kaldılar. Öncelikle, vezirlerin yeteneği bir dönem sadece maliye ve vergi işleriyle sınırlandırıldı. İkinci olarak, Selçuklulardaki seleflerinin aksine İlhanlı vezirleri, hükümdarlara eşlik etme dışında, askerî seferlere katılmaz oldular.¹⁰⁷ Fakat şunu da unutmamalıyız ki 676'da (1277) Abaka'nın devriye seferi amacıyla Anadolu'ya gönderdiği Sâhib-i Dîvân Şemseddin Cüveynî, Derbend ve Lazistan yoluyla geri dönmüştü. Bize anlatıldığına göre, bu esnada kendisine refakat eden iki noyanla beraber o zamana kadar henüz ilişilmemiş olan boylara boyun eğdirmişti.¹⁰⁸ Ancak Lambton, Geyhatu'nun Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî'ye on bin atlıdan oluşan bir ordu vermesini vezirin kendi şahsî ordusuna komuta etmeyi bıraktığının bir işareti olarak görmekte haklı olabilir.¹⁰⁹

105 *JT*, II, s. 1419, 1496-7 (*DzhT*, III, s. 457, 527-8; CC, s. 491, 518).

106 *JT*, II, s. 1283-4 (*DzhT*, III, s. 325; CC, s. 447-8).

107 Lambton, *Continuity and Change*, s. 50; Selçuklu vezirlerinin askerî faaliyetleri için, s. 30-1. Aigle, 'Iran under Mongol domination', s. 72, bu makamın bu dönemde "kökten bir dönüşüm" geçirdiğini düşünmektedir. Ayrıca bkz. Gilly-Elewy, *Bagdad*, s. 46.

108 *JT*, II, s. 1104-5 (*DzhT*, III, s. 147; CC, s. 382). Bu sefer detaylarıyla beraber İbn Bîbî, *Evâmir*, s. 701-6, 721-3'te ve *Muhtasar*, s. 329-31'de (çev. Duda, s. 316-19) anlatılır.

109 Lambton, *Continuity and Change*, s. 56. Sadreddin hakkında krş. Aubin, *Émirs mongols*, s. 47; orijinal kaynak Vassâf, s. 265, l. 14 (*GW*, III, s. 19).

İmparatorluğun ilk yıllarında, Kubilay'ın hükümrancılığı dönemindeki kısa bir fasıla dışında (bkz. 4. Bölüm) sivil ve askerî faaliyetler birbirinden ayrılmıyordu. İlhanlı egemenliğindeki İran'da dahi Moğollar bizim için standart bir ayırım olan askerî ve sivil yönetim arasında bir fark gözetmiyordu.¹¹⁰ Asıl önemli ayırım Moğol/göçebe askerî nüfus ile yerleşik İranlı (Tacik) tebaa arasındaydı.¹¹¹ Ölceytü'nün 1304'teki tahta çıkışını anlatan Kâşânî, kendisinin *çerigi* (orduyu) ve Moğol ulusunu (*çerîk-u ulus-ı muğûl*) büyük emirler Kutluğ Şah ve Çoban'a emanet ettiğini, öte yandan ülkenin merkezinde bulunan ekilebilir arazileri (*sevâd*) ve Tacik köylüleri (*reâyâ*) eş vezirler Reşîdüddîn ve Sa'düddeve'nin sorumluluğuna verdiğini zikrediyordu.¹¹² Belki de bu taksim, kaynaklarımızın İslâm'ın benimsenmesinden sonra bile "Müslümanlar ve Moğollar" şeklinde ayrı ayrı ifadeler kullanmasını açıklayabilir. Dolayısıyla bir dereceye kadar Lambton'un ilk ilhanlar iktidarında bir taraftan Moğollar ile asker sınıfını teşkil eden Türkler arasında, öte yandan Moğollar ile İranlılar, yani Moğol olmayanlar arasında güçlü bir ayırım yapıldığına dair görüşü kabul edilebilir.¹¹³ Ancak kalem erbabı, yani İranlı (Tacik) bürokratlar ile kılıç erbabı (*erbâb-ı seyf*) arasındaki ayırım paradoks bir şekilde Moğol egemenliğindeki İran'da önceki dönem için geçerli değildi.

Naibin elinde bulunan yetki, hükümdarinkini sembolize ediyordu. Kaynakların bizi yanıltması muhtemeldir, zira bunlar bazen vezirden naip diye bahsederler –bununla da genellikle naibin yardımcısını kastederler.¹¹⁴ Bunun taşıdığı hiyerarşi anlamı da kendi başına önemlidir ve bir XIV. yüzyıl yönetim kitabına göre bu anlam, *ordo* kelimesinde ifadesini bulmuştur. *Ordoda* hanedan üyeleri ve ordu komutanları en yüksek koma sahiptir ve hükümdarın sağ tarafında bulunur, vezir ve diğer dîvân yetkilileri ise hükümdarın sol tarafında bulunurlar.¹¹⁵ Yerleşik nüfusa nezaret eden vezirin naibin astı olması doğaldır zira naibin başlıca meselesi, askerî açıdan daha önemli olan göçebe unsurdur. Bu durumda *naip* kelimesinin iki farklı kullanımını akılda tutmak gerekir.

Hülegü yönetimindeki naib hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Bu makam ilk defa Abaka tahta çıkınca karşımıza çıkmıştı. Dönemin çağdaş müelliflerinden Beydâvî'ye göre Abaka rejiminin ekseninde (*medâr*) Suğunçak Noyan vardı. Kendisi Abaka'nın naibi ve tam yetkili yöneticisiydi (*nâib-i û ve hâkim-i mutlak*) ve özellikle Bağdat ve Fars'tan sorumludur;

110 Bu konudaki görüşü için bkz. Morgan, 'Mongol or Persian', s. 68.

111 Burada benim vurgulamak istediğim şey, Aigle, 'Iran under Mongol domination', s. 67-74'tekinden farklıdır.

112 *TU*, 28. Türkçe *çerig* için bkz. *TMEN*, III, s. 65-70 (no. 1079).

113 Lambton, *Continuity and Change*, s. 53-4; krş. aynı çalışma, s. 224.

114 Spuler, *Mongolen*, s. 235-6, aksi sonuca ulaşır, yani naibin vezirin yardımcısı olduğu fikrindedir.

115 Nahcivânî, *Destûru'l-kâtib*, II, s. 63; aktaran: Melville, 'Itineraries', s. 60.

Vassâf'ın dediğine göre naiblik makamının ve imparatorluk idaresinin sahibidir (*râh-i niyâbet-u hükûmet-i memalik*).¹¹⁶ Tegüder Ahmed de tahta çıkınca Suğunçak'ı naip olarak atamıştı.¹¹⁷ Bize anlatıldığına göre yeni ilhan zamanla ne Suğunçak'a ne de diğer kıdemli Noyan Şiktür'e (Celâyir boyundan İlüge'nin oğlu) itibar etmişti. Ancak her ikisine de saygıda kusur etmemişti.¹¹⁸ 683'teki (1284) nihai bozgunun öncesinde Suğunçak yine de kayda değer bir öneme sahipti. Argun'un tahta çıkmasından sonra Suğunçak (kendisi Tegüder Ahmed'in eski bir destekçisiydi ve Şemseddin Cüveynî'yle yakın bir şekilde çalışmışlardı) gözden düşüp kızağa çekilmiş olmalı, zira Reşîdüddîn 689'daki (1290) ölümünü anlatana kadar bir daha bahsi geçmez.¹¹⁹ Geyhatu'nun 690'da (1291) tahta çıkmasının ve Anadolu'ya dönmesinin ardından Şiktür'e bütün İran'da tam yetkiyle naiblik payesi verildi (niyâbet-i mutlak) ve Reşîdüddîn'e göre ya da Vassâf'ın ifadeleriyle kendisine imparatorluğun yönetimi, naiblik rolü ve ordu işlerinin idaresi tevdi edildi (*hükûmet-i memalik-u râh-i niyâbet-u dânistân-ı mesâlih-i çerîk*). Şiktür ayrıca al renkli imparatorluk mührünü kullanma yetkisine de sahipti.¹²⁰

İlhanlı döneminde özellikle çarpıcı olan şey sivil ve askerî otoritenin sık sık her iki yönde de çakışma yaşamasıydı. Bu, aynı zamanda önceki rejimlerin geleneğinden dikkat çekici bir tarzda uzaklaşmayı da simgeliyordu. 1284'ten sonraki iki örnekte Moğol naibine verilen yetkilerde gözle görülür bir genişleme vardı. Aubin her ne kadar Dımaşk Hâce'yi vezaretin başına geçen (1325–1327) ilk (ve son) Moğol emîri olarak görse de¹²¹ Reşîdüddîn bu makamı çok daha eski bir tarihle önde gelen iki Moğol komutanına atfediyordu ve her iki komutan da hâlihazırda naiblik yapıyordu. İlki, 683–687(1284–1288) yılları arasında Tegüder Ahmed'in azledilmesinde ve Argun'un tahta çıkmasında kilit rol oynayan Buka'ydı. İkincisi ise Gazan'ın hükümranlılığının ilk yılında, kendisine tahtı hazırlayan Nevruz'du (Argun Aka'nın oğlu). Şemseddin Cüveynî'nin azledilmesinden hemen sonra güç sahibi olan Buka hakkında Reşîdüd-

116 NT, s. 132; düzeltilmiş 2. baskı, Melville, 'From Adam to Abaqa (II.Bölüm)' içinde, metin, s. 53 (trc., s. 59). Vassâf, s. 55, II. 10-11 (GW, I, metin, s. 108, trc., s. 103-4). JT, II, s. 1061 (DzhT, III, s. 103; CC, s. 368), kendisinin iki eyaletin sorumluluğu olduğundan bahseder ancak ona naip demez. Spuler, *Mongolen* 4, s. 238 ve Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 47, n. 33 (Mîr Hând'ı takip ederek), hatalı bir şekilde Suğunçak'ı vezir Şemseddin Cüveynî'nin naibi olarak görmüştür.

117 Vassâf, s. 110, I. 1 (GW, I, metin, s. 225, trc., s. 209).

118 JT, II, s. 1130 (DzhT, III, s. 173; CC, s. 390). SP, fo. 140b.

119 JT, II, s. 1178 (DzhT, III, s. 222; CC, s. 406). Kendisinin 1284'teki rolü için bkz. JT, II, s. 1138 (DzhT, III, s. 182; CC, s. 393); Vassâf, s. 135, I. 6 (GW, I, metin, s. 276, trc., s. 258).

120 JT, II, s. 1192 (DzhT, III, s. 234; CC, s. 411). Vassâf, s. 260, II. 22-3 (GW, III, s. 6, hatalı bir şekilde 'Scheketin' ifadesiyle). "Mühür" olan *tamga* için bkz. TMEN, II, s. 561-2 (no. 933).

121 Aubin, *Émirs mongols*, s. 85.

din bize "imparatorluğun vezaretini tasdik eden beratın (yarlık)" onun adına çıktığını ve tüm devlet işlerinde sınırsız bir yetkiye sahip olduğunu anlatır.¹²² Vassâf, Buka'ya vezir demez ama onun Ceyhun'dan Mısır sınırlarına kadar olan topraklarda mutlak bir otoriteye sahip olduğunu, imparatorluk ordularının (çerîk-i büzürg), sarayın ve hanedandan erkek ve kadınların işlerinden sorumlu olduğunu teyit eder; onun mührünü taşımayan hiçbir belgenin geçerliliği yoktur.¹²³ Nevruz'a ise 1295'te doğuda Ceyhun kıyılarından Suriye ve Mısır sınırlarına kadar olan bütün bir imparatorluğun, ulusun emirliği ve vezirliği verilmiştir.¹²⁴ Şunu da ifade edebiliriz ki dönemin çağdaş Suriyeli yazarları el-Birzâlî ve el-Cezerî de Nevruz'a vezir demektedirler.¹²⁵

Açıkcısı "hükümdar belirleyici" vasıflarıyla Buka ve Nevruz, İlhanlı yönetiminde özellikle ayrıcalıklı bir statüyü hak etmişlerdir. Fakat kesin bir şekilde bu iki Moğol komutanının yetkisinin, örneğin yukarıda bahsi geçen Suğunçak'ın yetkisini ya da Geyhatu tarafından Şiktür'e verilen yetkiyi geride bıraktığı sonucuna varabilir miyiz? Bu unvan bu iki şahsın kesin bir şekilde vezaret makamının bütün yetkilerini kullandığı anlamına gelmeyecektir. Görünüşe göre Buka, mali meselelere nezaret etmiştir; en azından azledilmesine yakın bir zamana kadar. Bu dönemde *dîvân* ve kayıtlar (defter) onun konutundan alınmış, *dîvânda*ki temsilcileriye azledilmiştir.¹²⁶ Argun iktidarının başlarında kendisine tevdi edilen kısa süreli yetki döneminde Şemseddin Cüveynî, Buka'nın naibi olarak faaliyette bulunmayı teklif etmişti.¹²⁷ Vezaretteki halefi Fahreddin Müstevfi Kazvînî'ye de açık bir şekilde Buka'nın naibi denmekteydi.¹²⁸ Ancak Fahreddin'in mühür muhafızlığı yoktu ve bu yetki Buka'nın sağ

122 *JT*, II, s. 1155-6 (*DzhT*, III, s. 200; *CC*, s. 399).

123 Vassâf, s. 229, II. 6-10, ve s. 230, II. 1-4 (*GW*, II, s. 187-8, 189). Mühür için ayrıca bkz. *BH*, s. 478; *JT*, II, s. 1167 (*DzhT*, III, s. 210; *CC*, s. 403). Bu, kendisinin *tamgayı* muhafaza ettiğini göstermektedir.

124 *JT*'nin sadece BN nüshasında, eds. Jahn, *Geschichte Ġāzān Hān's içinde*, s. 95-6 (*DzhT*, III, s. 618'deki ek). Vassâf, s. 325, II. 14-15, kendisine imparatorlukta naiblik ve sınırsız yetki (*niyâbet-u hükümet-i mutlak*) verildiğini ve ... büyük ordunun işlerinden sorumlu olduğunu (kâr-i çerîk-i büzürg) anlatır (krş. *GW*, III, s. 162); bu durumda Buka'nın içinde olduğu gibi "büyük" ifadesi "imparatorluk" anlamında kullanılmış olsa gerektir. Muhtemelen bu sebepten Şerefüddin Simnânî vezir unvanını almamıştır: Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr*, s. 111.

125 el-Cezerî, *Hâvâdisü'z-zamân*, I, s. 254, 256, el-Birzâlî'den naklen; trc. Charles Melville, 'Pādshāh-i Islām: The conversion of Sultan Mahmūd Ghāzān Khan' içinde, *Pembroke Papers* 1 (1990), s. 162, 164). 'Author Z', K. V. Zetterstéén (ed.), *Beiträge zur Geschichte der Mamlükensultane in den Jahren 690-741 der Hīgra nach arabischen Handschriften* (Leiden, 1919), s. 34. Bu delilin nihai kaynağı Sadreddin İbrahim el-Hamuveyî'dir (bu kısım el-Birzâlî'nin *el-Muktefâ*'sında bulunmaz).

126 *JT*, II, s. 1167 (*DzhT*, III, s. 211; *CC*, s. 403).

127 *JT*, II, s. 1157 (*DzhT*, III, s. 202; *CC*, s. 400). Aubin, *Émirs mongols*, s. 37.

128 *TG*, s. 595.

kolu olan Tebriz Valisi Ali Tamgacı'daydı.¹²⁹ Nevruz da bir naib olarak mali işlerle ilgilendi (mâl).¹³⁰ O dönemde sâhib-i dîvân payesini elinde bulunduran Destcirdânî de kendisinin naibi olarak niteleniyordu ancak Destcirdânî'nin birimi doğrudan Nevruz'un kardeşi Hacı Narin'in denetimindeydi. Hacı Narin aynı zamanda imparatorluk mührünü muhafaza ediyordu.¹³¹

Yüksek bürokratlar ile Türk-Moğol askeri sınıfı arasındaki rekabet alanları açısından sınırların bazen muğlak olması bizleri şaşırtmamalıdır. En başından beri Moğol idari yapısının çekirdeğini han ailesinin muhafızları teşkil ediyordu ve o zamandan beri de sistem bu şekilde kalmıştı (her ne kadar idari yapı genişlese de). Charles Melville'in de gösterdiği gibi önde gelen Müslüman vezirler zamanla ilhanın muhafız alayına dâhil olmaya başladılar. Ancak bu alayın üyeliği hâlen büyük ölçüde Türk-Moğol egemenliği altındaydı. Dolayısıyla Moğol noyanı Kutluğ Şah Reşidüddîn'le konuşurken ona tek ve aynı muhafız alayının (keşik) mensupları olduklarını söylüyordu.¹³²

Aynı şekilde kaynaklarımızda zikredilen farklı birimlerin ya da terminolojinin ima ettiği sorumluluklardan tutarlılık da beklenmemeliydi.¹³³ Naibin yetkileri hangi ölçüde –tabi varsa– “baş emîrin” (Farsça *mîr-i mîrân*, Arapça *emîrû'l-ümerâ*, Türkçe *beylerbeyi*; ya da XIV. yüzyıldaki versiyonunu kullanacak olursak “*emir-i ulus*”) yetkilerini geride bırakıyordu? İlüge, Hülegü idaresinde bu makamı, yani beylerbeyliğini elinde tutuyordu; oğlu Şiktür de Geyhatu tahta çıktığında bu makama getirilmişti. Daha sonra Geyhatu, Şiktür'ün naip olması üzerine bu görevi İlüge'nin bir diğer oğlu Akboğa'ya (Celâyirli hanedanının atası) verecekti.¹³⁴ Tagaçar, 694'te (1295) Baydu iktidarı sırasında kısa süreliğine beylerbeyi olarak atandığında, kendisine maliyenin, memleketin (*mülk*) ve ordunun (*çerîk*) sorumluluğu verilmişti. Vassâf'a göre bu durum naiplik ve beylerbeyliği

129 Aubin, *Émirs mongols*, s. 38.

130 *JT*, II, s. 1350 (*DzhT*, III, s. 391; krş. CC, s. 469).

131 *JT*, II, s. 1274 (*DzhT*, III, s. 316; CC, s. 444). Vassâf, s. 327, ll. 7-9 (*GW*, III, s. 166), Destcirdânî'nin *mansıb-ı vizâret-u niyâbet der dîvân-ı hazret* elde ettiğini söyler. Müstevfî, *ZN*, II, s. 1358, l. 17 (çev. Ward, III, s. 408) ise vezirin kim olursa olsun Nevruz'un naibi olduğunu ifade eder. Aubin, *Émirs mongols*, s. 62. Aigle, *Fârs*, s. 148.

132 *JT*, II, s. 1284 (*DzhT*, III, s. 326; CC, s. 448). Melville, ‘Keshig in Iran’, s. 157-8; *keşikin* teşkilatı hakkında, bkz. s. 153-4.

133 Spuler, *Mongolen4*, s. 236 ve Lambton, *Continuity and Change*, s. 54 burada özellikle uygundur.

134 İlüge için: *JT*, I, s. 67 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 136; CC, s. 28); Wing, *Jalayirids*, s. 49. Şiktür için: *JT*, II, s. 1192 (*DzhT*, III, s. 234; CC, s. 411). Akboğa için: Vassâf, s. 264, l. 25- s. 265, l. 1, ve s. 278, ll. 6-7 (*GW*, III, s. 18, 50); ve krş. *JT*, I, s. 68 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 138; CC, s. 28); Wing, *Jalayirids*, s. 56. CC iki defa “büyük komutan” şeklinde bir tercüme vererek anlamı belirsiz kılmaktadır. Bkz. Aubin, *Émirs mongols*, s. 46; beylerbeylerinin listesi için bkz. Atwood, ‘Ulus emirs’, s. 156-7.

pozisyonlarının bazen birbirinden ayırt edilemez olduğu anlamına gelebilirdi.¹³⁵ Hatta bazen aynı anlama gelmesi dahi mümkündü. Bu bilginin ne kadar işe yarayacağı meçhul olmakla birlikte *Şu'ab-ı Pençgâne* Buka'ya emîrül-ümerâ demiş, *Havâdisü'l-câmia* da bunun Buka'nın Çincedeki unvanı olan *chingsangla* aynı olduğunu ifade etmişti.¹³⁶ Gazan ve Ölceytü iktidarında, Ebü'l-Fidâ'nın net bir şekilde Nevruz'un halefi dediği Kutluğ Şah kaynaklarda bazen beylerbeyi, bazen de naip olarak yer alıyordu.¹³⁷

Argun'un hükümranlığından itibaren, Aubin'in kullandığı "mutlak vezir" kavramıyla karşılaşıyoruz.¹³⁸ Bunlardan ilki Sa'düddeve'ydi. Vassâf'ın anlattığına göre Argun her konuda Sa'düddeve'ye güveniyordu ve kendi dönemindeki noyanları ve emîrleri "cansız resimlere, müsemmasız isimlere ve fuzuli tılsımlara" benzetiyordu.¹³⁹ Suriyeli müellif Yunînî'ye göre Sa'düddeve yönetim üzerinde tamamen keyfi bir otoriteye sahipti. Öte yandan Zehebî, onun Argun'un zihnine nüfuz ettiğini ve hükümdarı istediği gibi yönlendirdiğini söylüyordu.¹⁴⁰ Aynı şekilde 691'de (1292) Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî'yi atadığında Keyhatu da bir *yarlık* yayımlamış ve hanedandan erkeklerin, kadınların ve emîrlerin idari ya da mali işlere karışmasını veya yeni vezir aleyhinde şikâyetle bulunmalarını yasaklamıştı. Sonunda ilhan, kendisini imparatorluğun her yerinde emîrleri ve *baskakları* değiştirmekle yetkilendirmiş, ayrıca hanedan üyelerinin ve noyanların vezirin izni olmaksızın arazi ve gelir ihsanında bulunmasını yasaklamıştı.¹⁴¹ Vezaret makamındaki ikinci döneminde Sadreddin, Nevruz'un 696 sonlarındaki (1297 yazı) infazının ardından gittikçe güçlenmiş ve kendisine al imparatorluk mührü (*tamga*) verilmişti.¹⁴²

Abaka'nın ölümüyle Gazan'ın hükümranlığı arasındaki dönem, Moğol ve Tacik emîrlere ayrı ayrı verilen yetkiler açısından doğaçlama uygulamalara sahne olmuştu.¹⁴³ Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki Müs-

135 Vassâf, s. 284, ll. 7-8 (GW, III, s. 66).

136 SP, fo. 146b. HJ, s. 436/472.

137 "Baş emir" için: JT, I, s. 195, emîr-i büzürg için (DzhT, I, 1. Kısım, s. 510; CC, s. 72 yine "büyük komutan" olarak tercüme eder, krş. 134. dipnot); TU, s. 8, mukaddem-i he-me-yi evvel; Müstevfi, ZN, II, s. 1367, l. 13, mîr-i mirân (çev. Ward, III, s. 427); Vassâf, s. 470, l. 24 (GW, IV, s. 195), beylerbeyi için; IF, I, s. 392-3, mukaddemu'l-cuyûşî'l-İlhâniyye. Naip için DMZ, eds. Guo, I (trc.), s. 154, 156, II (metin), s. 115, 117 (= MZDMZ, XXI, s. 116, 118); Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâru'l-beşer*, tr. P. M. Holt, *The Memoirs of a Syrian Prince* (Wiesbaden, 1983), s. 30; ayrıca bkz. s. 41, 45 ('vice-gerent/temsilci'); TI, LIII, s. 61, ve dolayısıyla WW, XIII, s. 348, ve AA, II, s. 666.

138 Aubin, *Émirs mongols*, s. 43, 45 ve devamı.

139 Vassâf, s. 238, l. 21, ve s. 239, ll. 5-6 (GW, II, s. 209, s. 210). Ayrıca krş. BH, s. 490.

140 DMZ, kısmî edisyon ve tercüme Antranig Melkonian, *Die Jahre 1287-1291 in der Chronik al-Yûnînis* (Freiburg i. Br., 1975), metin, s. 98 (krş. trc., s. 183) (= MZDMZ, XX, s. 124-5). TI, LI, s. 400.

141 Vassâf, s. 265, ll. 15-16, s. 269, l. 22- s. 270, l. 25 (GW, III, s. 19, 30-3).

142 JT, II, s. 1282 (DzhT, III, s. 324; CC, s. 447).

143 Bu konuda ince yorumları için bkz. Aubin, *Émirs mongols*, s. 47.

lûman olmayan ilhanlar döneminde (ve aslında 699/1299–1300'e kadar) hiçbir Tacik, hükümdar naibi payesini elde edecek kadar yükselmedi.¹⁴⁴ Kaynaklarda bunun ilk örneği, Vassâf'a göre Gazan'ın aynı yıl vezir ve naib olarak atadığı Sa'deddin Sâvecî'ydi.¹⁴⁵ Sa'deddin'in vezir olarak atanmasını iki yıl öncesine tarihlendiren Reşîdüddîn, hiçbir yerde kendisinden naip olarak bahsetmemişti. Fakat 700 yılı Zilkade ayında (1301 yılı Ağustos) Gazan'ın kendisine kızıl mührü emanet ettiğini (tamga-yi âl) ve dîvânın başına geçirdiğini kaydetmişti.¹⁴⁶ Hiç olmazsa bu yüzden Sa'deddin, Sadreddin Zencânî'yle aynı ayrıcalıklara kavuşmuş gibi görünmekteydi. Bununla beraber muhtemeldir ki Vassâf, Sa'deddin'in naipliğinden bahsederken bunu mümkün olan en mütevazı anlamda kullanmıştı. Yani, naibin yardımcısı şeklinde, isim verecek olursak, Gazan ve Ölceytü iktidarındaki naip ya da beylerbeyi olan Kutluğ Şah'ın yardımcısı.

Naiplerin vezirin nüfuz alanına kadar uzanan yetkilerle atanması, Moğolların topraklarının gündelik yönetimiyle çok da alakadar olmadığı şeklindeki yaygın kanaate işaret edebilir. Ancak David Morgan'ın da öne sürdüğü gibi Moğollar yönetimle düşünüldüğünden daha fazla ilgiliydi.¹⁴⁷ Ancak bu, hükümdarlar için de geçerli olacak anlamına gelmiyordu. Reşîdüddîn'in bildirdiğine göre Gazan'dan önce yönetim çoğunlukla emîrlar ve vezirler aracılığıyla icra ediliyordu, ayrıca idari kaygıları olmayan hükümdarlar vakitlerini büyük oranda av ve keyif peşinde geçirmektedir.¹⁴⁸ Müellifimiz, Abaka hakkında üstü kapalı eleştirilerde bulunuyordu. İddiasına göre hükümdar Reşîdüddîn'in "muhteşem aklı ve idari üstünlüğü" sayesinde yolsuzluğa bulaşmış yetkililerin sahte belgeler sundukları atların ve silahların peşine düşmekten vazgeçmişti.¹⁴⁹ Bürokratların, hükümdarların idari faaliyetlerini asgariye indirip kendi önemlerini vurgulama temayüllerini unutmaksızın meseleye şüpheyile yaklaşmamız gerekir.¹⁵⁰ Fakat Reşîdüddîn'in bu yargısını destekleyecek başka deliller de vardır zira yaklaşık yirmi ya da otuz yıl sonra Ömerî'nin bilgi kay-

144 Pace Spuler, *Mongolen* 4, s. 235 ve n. 2, kendisi vezirin genellikle ilhanın naibi olarak görevlendirildiğini söyler ve örnek olarak Destcirdânî'yi verir ancak kaynağı Vassâf (bkz. 131. dipnot) sadece Nevruz'un (o dönemde Gazan'ın naibiydi) kendisini vezir ve dîvân-da da yardımcısı olarak atadığını söyler. *JT*, II, s. 1273 (*DzhT*, III, s. 314 fakat CC, s. 444, parantez içerisinde "imparatorun" ifadesi vardır) de bu görüşü destekler mahiyettedir.

145 Vassâf, s. 347 (GW, III, s. 214-15, *niyâbet-i cihânbanî* ifadesini 'Stellvertretung des Ilchans' olarak tercüme etmiştir).

146 Bu iki olay için bkz. *JT*, II, s. 1285, 1299-1300 (*DzhT*, III, s. 328, 342; CC, s. 448, 453).

147 Morgan, 'Mongol or Persian', s. 68-73 ve 'Mongols in Iran', s. 133-4; krş. örneğin Gilly-Elewy, *Bagdad*, s. 70, kendisi Alâeddin Cüveynî'nin çağdaşı olan Bağdat'taki kısa ömürlü Moğol *şihne*lerinin hükümetin devamlılığıyla ilgilenmediğini farz etmektedir.

148 *JT*, II, s. 1342 (*DzhT*, III, s. 383; CC, s. 467).

149 *JT*, II, s. 1492 (*DzhT*, III, s. 522; krş. CC, s. 516).

150 Melville, 'Keshig in Iran', s. 159.

naklarından birisi bunu tekrar edecektir.¹⁵¹ Zevküsefa düşkünü Geyhatu iktidarında gerçek hükümdarın vezir Sadreddin olması, hayal gücümü-zü zorlayacak bir durum değildir.¹⁵² Bununla birlikte Argun da hükümdarlık için neredeyse hiçbir zaman Geyhatu'dan daha hevesli olmamıştır. Argun'un hükümdarlığın icrası ve emîrlerle yasakların uygulanması için han unvanından başka gerekli olan her şeyi Buka'ya verdiğiine dair Vassâf'ın ifadesi,¹⁵³ zihnimizde hükümetin yakından denetlenmesini öncelleyen bir hükümdar profili oluşturmamaktadır.

Homojen Yönetici Elit Sınıfının Büyümesi

Rejim değişikliğinin en bariz yönlerinden biri de İran ve Irak'ın yeni hükümdarlarının Müslüman tebaalarının anlamadığı bir dil konuşmalarıydı. Ayrıca "kâfir" iktidar döneminde görebildiğimiz kadarıyla bu hükümdarlar, Arapça ya da Farsça öğrenme zahmetine de girmemişlerdi. Kubilay, Çinceye olan sınırlı aşinalığına rağmen hanedan üyelerinin bu dili öğrenmelerini sağlamıştı. Ayrıca Buyantu Kağan döneminden (Ren-zong, 1311–1320) itibaren Yuan imparatorlarının Çince okuyabildiklerine ve bir dereceye kadar konuşabildiklerine dair deliller vardı.¹⁵⁴ Oysaki ilhanlar hakkında bu bağlamda yeteri kadar bilgiye sahip değiliz.¹⁵⁵ Gazan'ın başarılarına dair abartılı bir liste hazırlarken Reşîdüddîn hünkârının bazı dilleri bildiğini öne sürüyordu, özellikle Arapça, Farsça, Hindî, Keşmîrî, Tibetçe, Çince ve Frankçayı (Latince?) ön plana çıkarıyordu ve geri kalan dillerden de biraz bildiğini ifade ediyordu. Fakat durum böyle olsaydı bile şunu da unutmamak gerekir ki Gazan'ın, ilmiye sınıfıyla yaptığı konuşmalarda Moğolca terimleri (*be istilah-ı muğulân*) kullandığı söylenmekteydi.¹⁵⁶ İlhan bir defasında karşımıza Nevruz'la (Farsça bilen nadir Moğol noyanlarından biriydi) Türkçe konuşurken çıkacaktı.¹⁵⁷ Safedî'ye göre Gazan Reşîdüddîn ile Farsça konuşuyordu, bununla beraber huzurunda Arapça konuşulan şeylerin çoğunu anlasa da belli etmiyordu.¹⁵⁸

151 MA, III, s. 141 (Lech, Arapça metin, s. 96, Almanca trc., s. 155); aynı eser, XI, s. 187, daha uç bir ifade için.

152 Vassâf, s. 268, II, 8–10 (GW, III, s. 26).

153 Vassâf, s. 230, II, 3–4, birûn ism-i hânîyyet ançı ez levâzım-ı kâr-i pâdişâhî-u nefâz-ı evâmîr-u nevâhî bûd beveytefvîz fermûd (krş. GW, II, s. 189). Ayrıca bkz. NT, düzeltilmiş 2. baskı, Melville, 'From Adam to Abaqa ... (II.Bölüm)' içinde, metin, s. 54 (trc., s. 60-1); SP, fo. 146b, hall-u akd ber dest-i û bâz guzeşt; TG, s. 595, dest-i û der mülk mutlak gerdanîd çonânki ber pâdişâh nâmîbiş nebûd.

154 Herbert Franke, 'Could the Mongol emperors read and write Chinese?', *Asia Major*, 3 (1953), s. 28–41; yeniden baskı Franke, *China under Mongol Rule* içinde.

155 JT, II, s. 1135 (DzhT, III, s. 179; CC, s. 392).

156 JT, II, s. 1337–8 (DzhT, III, s. 378, 379; krş. CC, s. 465).

157 'Author Z', Zetterstéen (ed.), Beiträge içinde, s. 34, 35. Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, I, s. 254, 255 (trc. Melville, 'Pâdshâh-i Islâm' içinde, s. 162, 163).

158 WW, XXV, s. 226; aktaran: Amitai-Preiss, 'Arabic sources', s. 103 ve 'New material', s. 27–8.

Eğer bu bilgi gerçekse, Gazan'ın 699'daki (1299) ilk Suriye istilası esnasında Şam'dan gelen bir heyeti kabul ettiğinde yanında niçin bir tercüman bulundurduğunu da açıklamaktadır.¹⁵⁹

Cüveynî'nin Uygur yazısından alaycı bir şekilde bahsetmesi, yönetimin bir dereceye kadar sıra dışı bir usulde icra edildiği gerçeğini vurgulamaktadır. Eğer Müslüman bürokratlar kariyer olasılıklarını güçlendirmeyi arzuluyorlarsa, en az yeni bir dil ve alfabeyi öğrenmeleri gerekiyordu, zira imparatorluk belgeleri birkaç farklı dilde hazırlanmaktaydı. Çok kültürlü bir imparatorluğu yöneten Moğolların dil uzmanlarının hizmetlerini ödüllendirmesi boşuna değildi.¹⁶⁰ Hatta 1281'de Nesturi din adamları Öngüt mensubu rahip Markos'u, kendi ayin dilleri olan Süryanice'yi bilmediği hâlde Katolikos III. Yahballâhâ olarak seçmişti. Zira kendisi Moğolca biliyordu ve Moğol kültürüne ve idari usullerine aşinaydı.¹⁶¹ Uygur alfabesini bilmenin ayıplanması görünen o ki Cüveynî'nin eserini kaleme almasından bir nesil sonra geçerliliğini yitirmişti çünkü şöretli Müslüman aileler bunu öğrenme zahmetine katlanıyordu. Şüphesiz bu aileler Moğolca konuşmayı da öğrenmişti ki vezir Sadreddin Ahmed Zencânî'nin bu konuda epey ileri bir seviyeye ulaştığı zikrediliyordu.¹⁶² Kâşânî'ye göre Ölceytü'nün önde gelen noyanlarından biri olan Çoban, artık Tacik vezirlerin geceleyin Moğol bir emîrden izin almaksızın doğrudan ilhanın huzuruna çıkmaları konusunda meslektaşları İrcin'e yakınıyordu, hâlbuki Hülegü ve Abaka döneminde usul buydu.¹⁶³ Bu, Ölceytü'nün Farsça bildiği anlamına gelebilir fakat vezirler de muhtemelen Moğolca konuşmaktaydı.

Diğerleri daha etkileyici bir repertuar hedefliyordu. Hamdullah Müstevfî Kazvîni hemşehrisi İftihâruddîn Muhammed'den bahsederken (ö. 678/1279), arkadaşının Moğol ve Türk dillerinde epey ustalaştığını (şüphesiz Uygur yazısı kastediliyor), hatta Farsça metinleri her iki dile de tercüme edebildiğini ifade ediyordu.¹⁶⁴ Sa'düddevlî'nin birkaç yıl Bağdat'ta kalarak Türkçe ve Moğolca öğrenmesi¹⁶⁵ kendisini Argun'un nazarında önemli bir konuma yükseltiyordu (ve belki de bu durum Müslüman rakiplerini benzer uğraşlara sevk ediyordu). Kâşânî, Rey ve Verâmîn Meliki

159 Denise Aigle, 'La légitimité islamique des invasions de la Syrie par Ghazan Khan', *ES* 6, 1-2. Kısımlar (2006), s. 15.

160 Allsen, 'Rasûlid Hexaglot', s. 30-40. Denis Sinor, 'Interpreters in medieval Inner Asia', *AAS* 16 (1982), s. 293-320; yeniden baskısı Sinor, *Studies in Medieval Inner Asia* içinde.

161 Tash'itâ, tr. Budge, s. 152-3/çev. Borbone, s. 63. David Bundy, 'The Syriac and Armenian Christian responses to the Islamification of the Mongols', John Victor Tolan (ed.), *Medieval Christian Perceptions of Islam* (New York ve Londra, 1996), s. 43.

162 Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr*, s. 110. Sadreddin ve diğer vezirlerin Moğolca konuşma yeteneğine dair bkz. Martinez, 'Changes in chancellery languages', s. 109 ve n. 7.

163 *TU*, s. 195-6; aktaran: Lambton, *Continuity and Change*, s. 54.

164 *TG*, s. 799. De Blois, 'İftihâriyân', s. 15.

165 Vassâf, s. 236, l. 1 (GW, II, s. 203).

Fahreddin'in (ö. 707/1308) başarılarını sıralarken onun altı dil ve üç alfabe (Moğol, yani Uygur, Fars ve kûfî) bildiğini ifade ediyordu.¹⁶⁶ İbnü'l-Fu-vatî'nin biyografi sözlüğü Moğolca, Türkçe ve hatta iki örnekte Çince de ustalaşan bir dizi Müslüman bürokrattan bahsediyordu.¹⁶⁷

İlhanların Tacik memurları arasında dil becerilerin yayılmasını –ya da Nevruz ve diğer birkaç Moğol örneğinde Farsça öğrenilmesini– muhtelif bir yönetim sınıfı içerisine entegre olmanın bir göstergesi olarak yorumlayabiliriz; *keşik* içerisinde hem Moğol noyanlarının hem de Farsça konuşan vezirlerin bulunması konusunda da aynı şey söylenebilir. Noyanlara vezirlik yapan Müslümanları kaynaklarımızda okumaktayız.¹⁶⁸ Fakat bu koşulları bir bütün olarak değerlendirmek önemlidir. İlhanın çok çeşitli memurlara güvenmesi onların asimile edildiği anlamına gelmemektedir.¹⁶⁹ Ancak Gazan'ın ihtidasından sonra durum böyle bir hâl almaya başlamıştır. Yukarıda Kâşânî'den aktarıldığı üzere Çoban'ın şikâyeti, Tacik vezirlerinin otoritelerinin Ölceytü dönemine göre ilk iki ilhan zamanında daha sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat bunun önemi, Çoban ve (muhtemelen) İrencia'nın geçen günlere nostaljik bir yaklaşım sergilemesinde yatmaktadır;¹⁷⁰ Gazan'ın tahta çıkmasından önceki yıllarda hangi grubun hüküm süreceği, hangi grubun boyun eğeceği konusunda herhangi bir şüphe bulunmuyordu. Tacik Mecdülmük'e 679'da (1280) verilen sıra dışı yetki herkeste derin bir şaşkınlık yaratmıştı.¹⁷¹ 694'te (1295) Gazan Tebriz yolundayken Mulay Noyan o gün için *keşik* komutanı olarak kırbacını vezir Sadreddin Hâlidî Zencânî üzerinde kullanmıştı çünkü vezir ilhana binak üzerinde hitap etme cüretinde bulunmuştu. Vezirin bu küstahlığı kendisini ileride belki de makamından edecekti.¹⁷² Bu da bize insanlar arasında rütbe gözetmeyen Moğol âdap ve erkânının önceliğini göstermektedir. Ancak Moğol noyanları ve Tacik emîrleri ortak bir özelliğe sahipti: iki zümre de hükümdarın kaprisine karşı savunmasızdı.

166 *TU*, s. 75; aktaran: Blair, 'Architecture as a source', s. 223.

167 DeWeese, 'Cultural transmission', s. 23-5.

168 *IF*, I, s. 392-3; III, s. 178 (n. 600, 2431): sırasıyla Kutluğ Şah ve Sevinç için.

169 Lane, 'Persian notables', s. 201'e göre Buka'nın vezir olarak İranlılar ve Moğolların entegrasyonu fikrini güçlendirmektedir.

170 Bkz. Charles Melville, 'Wolf or shepherd? Amir Chupan's attitude to government', Raby and Fitzherbert (eds.), *Court of the Il-khans*, s. 82-3 ve n. 15.

171 *JT*, II, s. 1114 (*DzhT*, III, s. 160; *CC*, s. 386).

172 *JT*, II, s. 1259 (*DzhT*, III, s. 300; *CC*, s. 439). Bize anlatıldığına göre Sadreddin'in gözden düşmesine sebep olan olaylardan biri de buydu (bu bölümdeki 55. dipnota ve ilgili sayfaya bakınız).

Yüksek Mevkinin Tehlikeleri

1299'da, Gazan iktidarındaki bir dizi infazın ardından Vassâf, alışık olmadığımız bir açıklıkla şunları söylüyordu:

Yargının kınamasından ve cezalandırmasından yiyecekleri bir darbeye karşı naiplerin ve vezirlerin kendilerini asla güvende hissetmemeleri, elli yıllık hizmetin kepezilikle son bulması ve fitnecilerin kıskırtmaları ve hasetçilerin aşışılmalari neticesinde kaliteli memurların unutulmaya mahkûm olması, Moğol tabiatında ve mizacında mevcut olan ayıplanacak bir özellik ve yaygın bir kusurdur.¹⁷³

Cüveynîler (hâlen hayatta olsalardı) muhtemelen bu görüşe imzalarını atarlardı. İnfazından hemen önce kaleme aldığı vasiyetinde Sâhib-i Dîvân Şemseddin oldukça makul bir gerekçeyle çocuklarına idari bir görev almayı yasaklamıştı.¹⁷⁴ Sivil yöneticiler genellikle hanedan içerisindeki rekabetin kurbanları oluyordu. Dahası, önde gelen vezirlerin biriktirmiş oldukları şahsi servetler de kıskançlık ve antipati uyandırıyor. Cüveynî kardeşler de hayatlarının son yirmi yıllarıyla alakalı olarak sürekli rakiplerine karşı kendilerini savunma mecburiyetinde kalıyorlardı.

Rejim en başından beri hem Müslüman memurlarla Moğol yetkilileri sayı olarak dengelemeye çalışıyordu hem de atanan her bir memur rakip zümre için bir karşı ağırlık olarak kullanılıyordu. Bu ise, Bağdat örneğinde olduğu gibi, iktidarın karmaşık bir yapıya bürünmesini netice vermişti. Burayı Alâeddin Cüveynî, *şihne* Ali Bahadır'la beraber (ve onun gözetimi altında) yönetiyordu. Cüveynî ilk başlarda Irak'ta yetkisini İmâdüddîn Ömer bin Muhammed Kazvînî'yle de paylaşmak zorunda kalmıştı. Kazvînî, Moğol komutan Karaboğa'nın naipliğini de yapmıştı (ya da hâlâ yapıyordu).¹⁷⁵ Zehebî'ye göre Cüveynî, İmâdüddîn'in halefiydi ki bu da İmâdüddîn'in kıdemli iş ortağı olduğu anlamına geliyordu.¹⁷⁶ Abaka'nın hükümranlılığı sırasında şehrin valisi olarak Alâeddin Cüveynî, Suğunçak Noyan'a bağlı olacaktı ki Noyan Bağdat ve Fars'tan özellikle sorumluydu.¹⁷⁷ Şihne Ali Bahadır ise yetkisini Moğol bir meslektaşıyla (nökör) paylaşmak zorundaydı --örneğin 661/1263'te beraber Bağdat *şihnesi* olarak atanan Tükel Bahşî yetkisini Huşitay'la paylaşıyordu.¹⁷⁸

173 Vassâf, s. 124, ll. 20-22 (GW, I, metin, s. 254; krş. trc., s. 236).

174 JT, II, s. 1159 (DzhT, III, s. 203; CC, s. 400). Tebrizî, *Sefîne-yi Tebriz*, s. 414. Nader Mottalebi Kashani, 'The newly discovered testament of Khwâja Shams al-Dîn Muḥammad Juwaynî Şâhib Diwân in Safina-yi Tabriz', Sayed-Gohrab and McGlinn (ed.), *Treasury of Tabriz*, s. 109.

175 HJ, s. 333/362, s. 339/369. Gilli-Elewy, 'Mongol court', s. 172. JT, II, s. 1019'da da (DzhT, III, s. 62; CC, s. 354) İmâdüddîn'den bahsedilir.

176 TI, LI, s. 81; dolayısıyla MA, XI, s. 189, l. 5.

177 JT, II, s. 1061, kendisine Suğunçak'ın naibi demektir (DzhT, III, s. 103; CC, s. 368).

178 HJ, s. 350/381, s. 352/383.

Yetkinin paylaştırılması gerginlikleri ve tehlikeleri daha da arttırdı. 659'da (1261) Alâeddin Cüveynî'nin ortağı İmâdüddîn Kazvînî ve Şihne Ali Bahadır birlikte Cüveynî'yi Hülegü'ye şikâyet etmişti. Bunun üzerine Alâeddin zimmetine para geçirme ithamıyla tutuklanmış ve ölüm cezasına çarptırılmış ancak muhtemelen kardeşinin araya girmesiyle affedilmişti. Bir sonraki yıl (661/1263) Şemseddin Cüveynî aynı sebeple hem Ali Bahadır'ın hem de Kazvînî'nin idamını sağlayacaktı.¹⁷⁹ Bağdat şihnesi olarak Ali Bahadır'ın halefi olan Karaboğa, Alâeddin Cüveynî'ye karşı sağlam bir ithamda bulunamadığı için bir yıl sonra makamını kaybedecekti.¹⁸⁰ Şemseddin de 1270'lerin sonunda Mecdülmülk Yezdî'nin (Kazvînî'nin Bağdat'taki eski yardımcısı) şahsında¹⁸¹ bizzat böyle bir tehditle karşı karşıya kalacaktı. Mecdülmülk defalarca iki kardeşi zimmetine para geçirmekle itham ederek ortadan kaldırmayı amaçlamıştı. Şemseddin birkaç yıl boyunca naip Suğunçak'la uyumlu bir çalışma ortamı yakaladı. Naip onun bu ithamları defetmesine yardımcı oluyordu. Fakat 679'da (1280) Abaka Mecdülmülk'ü, Ceyhun'dan Mısır kapılarına kadar uzanan İlhanlı topraklarının maliye yönetimine denetçi (müşrif) ve Şemseddin'in ortağı olarak atadı. *Ahbâr-ı Moğulân'a* göre ilhan, yeni vezire Mecdülmülk'e düşmanlık edenin kendisine düşmanlık edeceğini ve onun kendi himayesinde olduğunu bildirdi. Bu sıra dışı atama ancak bölerek yönetme arzusuyla açıklanabilirdi. Bu durum da Mecdülmülk'ün entrikalarını sonlandırmadı. Nihayet Tegüder Ahmed'in iktidarı sırasında, Mecdülmülk'ün sihirle uğraştığına dair bir belge ortaya çıkınca, kendisi kalabalığa teslim edildi, ardından parçalanarak linç edildi.¹⁸²

Bir vezir bazen hükümdarın ölümünden de sorumlu tutulabiliyordu. Şemseddin Cüveynî'nin rakipleri kendisini Abaka'yı (ve belki de Mengü Temür'ü) zehirlemekle itham ediyorlardı ve görünen o ki iddiaları Argun'u ikna etmiş gibiydi.¹⁸³ Reşîdüddîn de Ölceytü'yü zehirlediği suçlamasıyla 718'de (1318) bizzat darağacına çıkacaktı.¹⁸⁴ Ölüm döşeğindeki Argun'un tıbbi bakımından sorumlu olan Sa'düddevele en hafif tabirle ihmalkârlıkla, en ağır ifadeyle hükümdarı zehirlemekle itham edilmişti.¹⁸⁵ Memleketin önde gelen şahısları pahasına kendileri için kariyer basamaklarını açmayı

179 Aubin, *Émirs mongols*, s. 21-2. Gilli-Elewy, 'Mongol court', s. 172-3. *HJ*, s. 348-50/380-1, İmâdüddîn'in infaz tarihi olarak 660'ı, Ali'ninkinin infaz tarihi olarak da 661'i verir.

180 *HJ*, s. 352/383.

181 *HJ*, s. 412/449.

182 *JT*, II, s. 1114, 1128-9 (*DzhT*, III, s. 160, 171-2; *CC*, s. 386, 390). *AM*, s. 51.

183 Abaka için: *BH*, s. 472; *JT*, II, s. 1127, 1131 (*DzhT*, III, s. 171, 175; *CC*, s. 390, 391). Her ikisi için *Vassâf*, s. 119, II. 8-10 (*GW*, I, metin, s. 240, trc., s. 224); *ZF*, s. 238. Kardeşi Alâeddin'in de her ikisinin öldürülmesi olayına karıştığı söylenmektedir: aynı yer, s. 213.

184 Boyle, 'Dynastic and political history', s. 407.

185 *ZF*, s. 284. *BH*, s. 490-1, ihmalkârlık imasında bulunur.

hedefleyenler iki suçlamadan birine sığınıyorlardı: İlhanın gelirlerini zimmetine geçirmek ve Memlûk düşmanıya entrikada bulunmak.

İlhanların saraydaki masrafları ve sayısız hanedan mensubunun giderleri oldukça yüksekti ve bunlar sürekli ilave gelir ihtiyacı hissediyordu. Hülegü'nün bir dizi şehri ele geçirmesi hazineye inanılmaz bir gelir sağladı. Hatta Halep'ten gelen yağma gelirinin bir kısmı Vassâf'a göre Tegüder Ahmed iktidarında hâlâ bitmemişti.¹⁸⁶ Fakat Reşîdüddîn'e inanacak olursak bu kaynaklar ya muhafızlar tarafından aşırıyordu ya da destek kazanmak amacıyla Tegüder Ahmed tarafından sağa sola saçılıyordu. Ayrıca Argun tarafından biriktirilen zenginlik, ölümünden sonra emîrler ve saray mensupları tarafından iç ediliyordu.¹⁸⁷ Hazineyi kısa sürede vergi gelirlerini arttırarak doldurmaya çalışan ya da iftiralarıyla azledilen vezirlerin servetini hükümdarlık memurlarına peşkeş çeken herkesin soluğu mahkemede alması kaçınılmazdı. Pek çok şahıs zimmetine para geçirme iftirasının ve ilhanın kendi para hırsının kurbanı olmuştu. Muhbirler tarafından mali kaynakların kötüye kullanılmasıyla suçlanan Kazvîni, mahkemeye çıkmamak için 500.000 dinar ödemek suretiyle iflas etmişti. İki yıl sonra ise fakirlik içerisinde hayatını kaybedecekti (678/1279–1280).¹⁸⁸ Cüveynîler de bunun en çarpıcı örnekleriydi, zira uzun süre vezirlik yapmaları herkesten çok servet biriktirmelerine imkân sağlamıştı –ya da sağlamış gibi görünüyordu. Şemseddin Cüveynî bütün servetini emlak işlerine harcamıştı ancak infazından sonra bunlar ilhanın mülkiyetine (*inçü*) geçecekti.¹⁸⁹ Kardeşi Alâeddin Cüveynî böyle bir tedbir almadı. Abaka'nın son yılında üç milyon dinarlık muazzam bir meblağ, Mecdülmülk'ün kıskırtmasıyla kendisinden alınmıştı,¹⁹⁰ hatta kendisine eziyet edenler daha sonra 1.300.000 dinar daha almaya çalışmıştı. Ancak Alâeddin'in tüm bu zararları Tegüder Ahmed döneminde telafi edilecekti. Daha sonra, Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî'nin infaz gerekçeleri arasında da zimmetine para geçirme bulunacaktı.¹⁹¹

Memlûklarla ihanet ilişkisi içinde bulunmak şeklindeki itham, zimmetine para geçirme kadar kolay yapılan bir suçlama değildi. Ancak ilhanların “kâfir” ve Kahire'deki rakip sarayın İslâm dünyasının potansiyel

186 Vassâf, s. 47, ll. 5-6 (GW, I, metin, s. 90-1, trc., s. 88).

187 JT, II, s. 1349-50 (DzhT, III, s. 390-1; CC, s. 469). Tegüder Ahmed'in müsrifliği hakkında bkz. Vassâf, s. 107 (GW, I, metin, s. 219, trc., s. 204-5).

188 JT, II, s. 1107, negozest ki be-muvacehe encâmed (DzhT, III, s. 150; CC, s. 383'e göre “denetimi önlemek amacıyla”).

189 JT, II, s. 1158 (DzhT, III, s. 202; CC, s. 400). Vassâf, s. 142, l. 15 (GW, I, metin, s. 291, trc., s. 272). Jean Aubin, 'La propriété foncière en Azerbaydjan sous les Mongols', *Le Monde Iranien et l'Islam* 4 (1976-7), s. 79-132 (burada s. 94). İnçü ile divânî arazi (devlet arazisi) arasındaki ayırım her zaman net değildir: A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia* (Oxford and Londra, 1953), s. 78.

190 JT, II, s. 1115, 1117 (DzhT, III, s. 161, 163; CC, s. 386, 387).

191 JT, II, s. 1283 (DzhT, III, s. 325; CC, s. 447). Vassâf, s. 345, ll. 20-2 (GW, III, s. 211-12).

kurtarıcısı olduğu bir dönemde bu ithamın kışkırtıcı bir makuliyeti vardı. Zaten Bağdat'ın düşmesiyle önde gelen Müslüman şahsiyetlerin pek çoğu Irak'tan Memlûk topraklarına firar etmişti. Bir önceki bölümde Baybars'ın ilhana tâbi hükümdarları ayaklanma konusunda kışkırtmak üzere mektuplar kaleme aldığını ve Bedreddin Lü'lü'nün oğullarının, Baybars'ın kukla halifesi Mustansır'ın Irak'a düzenlediği sonuçsuz kalan sefere katıldıklarını görmüştük. 662'de 1264 son halifenin ikinci devâtdârı Mücâhidüddin Aybek'in oğlu Celâleddin, Kafkasya'daki Cuçi soyuyla savaşmak üzere yeni asker toplama bahanesiyle 1.500 kişilik Kıpçak süvari birliğinden oluşan bir kuvvet hazırlayıp da savaşmak yerine bu askerlerle beraber Mısır'a kaçtığında, Hülegü güvenilir komutanlarından birini kaybetmişti. Ahbâr-ı Moğulân'ın bize bildirdiğine göre Hülegü'nün bu ihanette yaşadığı hayal kırıklığı, kendisini öldürecek olan hastalığı tetiklemişti.¹⁹² XIII. yüzyılın devamında da önemli Müslüman şahsiyetler Memlûk ülkesine firar etmeye devam edecekti.¹⁹³ Dolayısıyla ilhanlar artık yeni ihanetler konusunda teyakkuz hâlindeydiler. Cüveynî kardeşlere yöneltilen suçlamalardan biri de Memlûklarla yazışmaktı. Benzer bir itham 695'te (1296) Cemâleddin Destcirdânî'nin hayatına mal olacaktı.

Doğa dinlerine inanan ilhanlar hâkimiyetinde yüksek rütbeli Müsümanların hayatı oldukça çetindi (hatta ilhanların Müslüman halefleri döneminde de gün yüzü göremeyeceklerdi).¹⁹⁴ Bir ilhanın ölümü ya da tahttan indirilmesi, önde gelen bürokratlar için tehlike çanlarının çalması demekti. Her ne kadar Tegüder Ahmed'in ortadan kaldırılmasının ardından Argun, Şemseddin Cüveynî'nin saraya dönmesine izin verse de Sâhib-i Dîvân'a yöneltilen suçlamaları unutmuşa benzemiyordu. Nitekim Cüveynî de sadece birkaç ay sonra idam edilecekti. 690 yılı Safer ayında (1291 yılı Şubat) Tagaçar liderliğinde bir grup Moğol seçkin, Sa'düddeve ve yardımcılarını ortadan kaldırmak için Argun'un ölümünü dahi beklemeyeceklerdi. İlhan nihai hastalığının pençesinde kıvranıırken bunlar da Sa'düddeve ve ekibini yargılayıp idam edeceklerdi. Hamdullah Müstevfî'nin de gözünden kaçmadığı üzere sadece tek bir vezirin, Taceddin Ali Şah'ın, dikkate değer derecede geç bir tarih olan 724'teki (1324) eceleyle ölmesi, ilhanların (1295'teki ihtidadan hem önce hem de sonra) başvezirlerinin pamuk ipliğine bağlı bir hayat yaşadıklarının kanıtı niteliğinin

192 AM, s. 39, 42-3. Benzer bir anlatı için MA, III, s. 80-1 (Lech, Arapça metin, s. 18-19, Almanca trc., s. 102-3). JT, II, s. 1049-51'deki (DzhT, III, 92-3; CC, 364-5) versiyon Hülegü'nün son hastalığıyla bir bağlantı kurmaz. HJ, s. 351-2/s. 383, Celâleddin ayrılması-na dair daha kısa bir anlatı sunar. Askerlerin sayısı hakkında bkz. İbn Şeddâd, *Târih*, s. 331; Mısır'a intikali için Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, s. 109-10.

193 Örneğin İbn Şeddâd'ın listesine bakınız, *Târih*, s. 335-7.

194 Lambton, *Continuity and Change*, s. 63, vezirlik makamının Selçuklulardakinden daha tehlikeli olduğu görüşündedir.

dedir.¹⁹⁵ Bununla beraber azil ile infaz arasındaki fasıla önemli derecede değişkenlik gösteriyordu. Celâleddin Simnânî 688 yılı Receb ortalarında (1289 Ağustos ayında) azlinden iki aydan daha kısa bir süre sonra idam edilmişti, oysaki selefi Fahreddin Müstevfî Kazvî'nin için bu dönem neredeyse dört yıl sürmüştü.¹⁹⁶ İki muvazzaf vezir, Cemâleddin Destcirdânî ve Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî ilk azillerinden sonra hayatta kalmayı başarmakla kalmadılar, aynı zamanda vezareti yeniden elde edecek kadar da yaşadılar (hatta Sadreddin örneğinde ilk azilden sonra iki defa). 695'te (1296) ikinci defa azledilen Şerefüddîn Muhlis Simnânî, Destcirdânî'nin infazından hemen önce, 698'de (1299) vali olarak Fars'a gönderildi.¹⁹⁷ Kendisinin bu görevde ne kadar kaldığını bilmiyoruz fakat eceliyle ölmüş olması muhtemeldir. Eğer böyleyse, Taceddin Ali Şah'ın rekoru sadece muvazzaf vezirler arasında geçerlidir.

İlhanlıların başvezirleri; doğal bir şekilde oğullarını, akrabalarını ya da mütteliklerini eyaletlerde kilit görevlere getirerek pozisyonlarını güvenceye almak istiyorlardı. Şemseddin Cüveynî'nin oğullarından iki tanesi vezaret için belirlenmiş ve bu yönde temayüz etmişlerdi. Abaka'nın tahta çıkmasıyla Bahâüddin Muhammed'e İsfahan, Yezd ve Irak-ı Acem'in büyük bir kısmının yönetimi verilmişti.¹⁹⁸ Vassâf, Bahâüddin'in henüz otuzuna gelmeden 678 Şaban'ında (1279 Şubat) ölümünü, babasının işlerinin kötüye gideceğinin bir alameti olarak görmüştü.¹⁹⁹ Cüveynî'nin diğer oğlu Şerefüddîn Harun 670'te (1271-1272) son Abbasi Halifesi Musta'sım'ın kızıyla ya da torunuyla evlendirilerek onurlandırılmıştı ve Bağdat'ta vali olarak amcasının görevini sürdürecekti.²⁰⁰ Celâleddin Simnânî'nin de akrabalarını yüksek mevkilere getirdiği söylenmekteydi.²⁰¹ 688 yılı Şaban ayı başlarında (1289 Ağustos sonlarında) Sa'düddeve, bazı eyaletleri yakın akrabalarına ve diğer Yahudi memurlara verdi: Bağdat ve Irak'ı kardeşleri Mühezzebüddeve ve Fahruddeve'ye, Diyarbakır'ı bir diğer kardeşi Emînüddeve'ye ve Fars'ı Şemsüddeve'ye vermişti. Vassâf alaycı bir şekilde Anadolu ve Horasan'ın Sa'düddeve'nin cahil akrabalarına verilmeme-

195 TG, s. 616. Bu görüş ikincil literatürde kabul görmüştür, örneğin Spuler, *Mongolen4*, s. 103-4 ve Morgan, *Medieval Persia*, s. 76.

196 Celâleddin için: TG, s. 598; Müstevfî, ZN, II, s. 1320 (çev. Ward, II, s. 330); JT, II, s. 1173-4'te (DzhT, III, 217-18; CC, 405) tutuklanması ve infazı hakkında daha uzun bir anlatı vardır (tam tarihiyle beraber); Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr*, s. 107'ye göre görevden alındıktan sonra bir yıl hayatta kalmıştır. Fahreddin için TG, s. 597, s. 598-9.

197 Vassâf, s. 350, II. 8-9 (GW, III, s. 222). Bkz. Aigle, *Fârs*, s. 151; vezir olarak atanması hakkında 56. dipnota bakınız.

198 Vassâf, s. 61, II. 8-9 (GW, I, metin, s. 121, trc., s. 115). JT, II, s. 1061 (DzhT, III, s. 103; CC, s. 368).

199 Vassâf, s. 66, II. 6-8, 91, II. 4-5 (GW, I, metin, s. 130-1, 184, trc., s. 125, s. 173).

200 Kızı için: JT, II, s. 1131 (DzhT, III, s. 174; CC, s. 391). Torunu için: HJ, s. 327/357, s. 368/404 (önceki pasajın tercümesi Gilli-Elewy, 'Al-t-lawâdî al-ğâmi'a' içinde, s. 366); IF, IV, s. 315, s. 401 (no. 3904, 4067).

201 Müstevfî, ZN, II, s. 1319, I. 16 (çev. Ward, II, s. 329).

sinin sebebi olarak Gazan ve Geyhatu'nun burada bulunmasını gösteriyordu.²⁰² Cemâleddin Destcirdânî vezaret payesini ilk defa elde ettiğinde benzer bir şekilde Bağdat ve Irak valiliğini kardeşi İmâdüddîn İrân Şah'a vermişti ki İbnü'l-Fuvatî bu yönetimden sitayişle bahsediyordu.²⁰³ Bu akrabalar ve müttetikler de başvezirin kaderini paylaşıyordu.

Hükümdarların değişmesinin ve merkezdeki önemli şahısların sürekli değişen talihlerinin eyalet yönetiminde de yansımaları oluyordu. Birbirini takip eden vezirlerin ihtimamla güvendikleri akrabalarına emanet ettikleri ve *Havâdisü'l-câmia*'da kendisi hakkında çokça bilgi bulduğumuz Bağdat, bunun bir örneğiydi. 683'te (1284) Cüveynî'nin azledilmesinden sonra Argun yeni bir rejim kurup kenti Buka'nın kardeşi Aruk'un denetimine verdi. Tümsege *şihne* olarak atandı ve bu yetkiyle Sa'düddeve'yi naip ve hâcîp olarak görevlendirdi; Alâeddin Cüveynî'nin eski yardımcısı olan Mecdüddin Ebü'l-Hüseyn Muhammed bin Ali İbnü'l-Esîr de Sa'düddeve'nin yanında vazifelendirildi. Sa'deddin Muzaffer İbnü'l-Müstevfî Kazvî'ni ise maliye müfettişi (müşrif) olarak atandı.²⁰⁴ Bir sonraki yıl Sa'deddin'in yerine Tâceddin Ali bin Cükeybân getirildi.²⁰⁵ Bu memurlar Cüveynî kardeşlere muhalif bir grup teşkil ediyordu. Fakat çok geçmeden Aruk, etrafında sadece kendi adamlarının olmasını istedi. Hend Gilli-Elewy bunların bir dönem Cüveynî kardeşlerin destekçileri olduğunu tespit etmişti. Aruk, Mecdüddin İbnü'l-Esîr, Sa'deddin Muzaffer ve Taceddin Ali'yi infaz ettirdi ve bu son ismin yerine Alâeddin Cüveynî'nin hizmetçilerinin birinin oğlu (bendezâde) olan Nâsırüddîn Kutluğ Şah'ı müşrif olarak görevlendirdi.²⁰⁶ Ardından 687'de (1288) Argun'un Aruk'u azletmesi üzerine²⁰⁷ Bağdat'a yeni bir ekip gönderildi. Bu ekibin içinde askerî komutan olarak Ordo Kaya, *şihne* olarak Baydu Sükürçi, melik olarak Şerefüddîn Simnânî ve denetçi olarak (*müstevfî*) Sa'düddeve vardı.²⁰⁸ Sa'düddeve

202 *JT*, II, s. 1175 (*DzhT*, III, s. 219; *CC*, s. 405-6). *Vassâf*, s. 237, ll. 11-17 (*GW*, II, s. 206). *HJ*, s. 458/494-5, sadece Bağdat için yapılan düzenlemelerden bahseder. Fahrüddeve için bkz. *IF*, II, s. 572-3 (no. 2014).

203 *HJ*, s. 490/529. *IF*, II, s. 45 (no. 1003).

204 *HJ*, 437/472. Tümsege'nin Sa'düddeve'yi ataması hakkında: *JT*, II, s. 1164 (*DzhT*, III, s. 208; *CC*, s. 402).

205 *HJ*, s. 446/481. Taceddin'in babasının ismi konusunda şunu esas aldım: İbnü's-Sukâî, *metin*, s. 113, trc., s. 139.

206 *HJ*, 448/484. Mecdüddin için ayrıca bkz. *JT*, II, s. 1162 (*DzhT*, III, s. 206; *CC*, s. 401); *Vassâf*, s. 142, ll. 18-21 (*GW*, I, *metin*, s. 292, trc., s. 272-3); *IF*, IV, s. 520 (no. 4359). Bu Kutluğ Şah'ın arka planı hakkında (Gazan ve Ölceytü döneminde ön plana çıkan noyanla karıştırılmamalıdır) bkz. *JT*, II, s. 1130, 1165 (*DzhT*, III, s. 174, 208; *CC*, s. 391, 402); daha sonra kendisinin şehrin valiliğine getirildiği söylenmiştir. Bununla birlikte *HJ*'nin anlatısı daha ayrıntılıdır. Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 80. Pür-i Bahâ'nın şiirlerinin birinde babasının adı Ali Melik olarak geçer. *BL ms. Or. 9213*, fos 39b-40b.

207 *JT*, II, s. 1167 (*DzhT*, III, s. 210; *CC*, s. 403), bu iki olayı ilişkilendirir.

208 *JT*, II, s. 1165-6 (*DzhT*, III, s. 209; *CC*, s. 402). Burada melik, *sâhib-i dîvân* anlamındadır (aşağıda gelecek).

devle'nin vezaret makamına hızla yükselişi (688/1289) üzerine Aruk'un adamlarını tasfiye etmeye yönelik adımlar atıldı. Daha önce *bitikçi* olarak şehirde kalan Kutluğ Şah Tebrîz'e çağrılıp idam edilenlerden biri olacaktı. Hatta kendisi, Reşîdüddîn'in anlatısına göre, yeni rejimin gelirleri arttırma çabalarını sözde engelleyen *bitikçilerden* biri olabilirdi.²⁰⁹ Bir dönem Bağdat'ta Sa'düddeve'nin üstü olan Şerefüddîn Simnânî de zaten Irak'ın sâhib-i dîvânî olarak sürdürdüğü görevinden azledilmişti.²¹⁰

Talihsizlik özellikle Cüveynî ailesini vurmuştu, Şemseddin Cüveynî'nin infazından sonra bu aile birkaç yıl boyunca bir cadı avının hedefi hâline gelecekti. Babalarının idamının üzerinden çok geçmeden Şemseddin'in dört oğlu da katledildi. 685'te (1286) Aruk, karısının ölümünden sadece yedi gün sonra bir diğer oğlu Harun'u öldürttü.²¹¹ Üç yıl sonra Aruk'un adamlarının icra ettiği cadı avı sırasında (Argun'un ya da daha ziyade Sa'düddeve'nin emriyle) Alâeddin Cüveynî'nin oğlu Mansur ve Şemseddin'in geri kalan oğulları öldürüldü ve sadece Abhazy'a'da bulunan bir oğlu hayatta kaldı.²¹² Sa'düddeve'nin 690'daki (1291) azli, Bağdat'taki iki kardeşinin de acımasızca idam edileceği anlamına geliyordu.²¹³ Fakat kendisiyle aynı kaderi paylaşan memurların hepsi Yahudi değildi. Bunlar içinde Müslüman yardımcı, *müstevfi* İzzeddin Celal (İzzeddin Muhammed Tüsterî) de vardı.²¹⁴ Destcirdânî'nin Bağdat'taki naibi de sabık vezirin 695'teki (1296) infazından sonra çok yaşamayacaktı.²¹⁵ Aynı şekilde Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî de 697'de (1298) darağacına çıkacak, peşinden kardeşi baş kadı Kutbülmülk (Kutbüddîn) ve kuzeni Kivâmülmülk darağacına çıkacaktı.²¹⁶ Ancak bu uygulamanın da istisnaları vardı. Her ne kadar Sa'düddeve'nin infazı Yahudi toplumuna yönelik geniş çaplı bir katliamı beraberinde getirse de Vassâf onun kardeşi Şemsüddeve'nin bu tür intikamlara maruz kalmadığını, hatta Geyhatu döneminde görevde kaldığını söylemekten çekinmiyordu.²¹⁷

209 HJ, s. 459/496. JT, II, s. 1173 (DzhT, III, s. 217; CC, s. 405).

210 HJ, s. 457/494.

211 Vassâf, s. 142, ll. 16-21 (GW, I, metin, s. 292, trc., s. 272-3); HJ, s. 449-50/485-6. JT, II, s. 1160, 1162-3 (DzhT, III, s. 204, 206; CC, s. 401) küçük oğullarından sadece Yahya'nın katledilmesinden bahseder (IF, I, s. 368, tarafından 14 Rebiülevvel 684 [20 Mayıs 1285]) olarak tarihlendirilir ve bu kaynağa göre Harun, Geyhatu tarafından infaz ettirilmiştir çünkü Aruk'un aşırılıklarıyla ilişkilendirilmiştir (daha önce geçti).

212 Mansur hakkında: HJ, s. 459/496. Şemseddin'in oğulları hakkında: HJ, s. 462/499; JT, II, s. 1174-5 (DzhT, III, s. 218-19; CC, s. 405).

213 HJ, s. 465/501-2. Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 91.

214 İzzeddin için: JT, II, s. 1183 (DzhT, III, s. 227; CC, s. 408), ve IF, I, s. 317 (no. 449). Daha genel olarak: Vassâf, s. 245 (GW, II, s. 224-5); Step'anos Orbelian, *Patmut'iwon nahangin Sisakan*, tr. M.-F. Brosset, *Histoire de la Siounie* (St Petersburg, 1864-6), I, s. 259.

215 HJ, s. 494/534.

216 Vassâf, s. 346, ll. 13-14 (krş. GW, III, s. 213-14). JT, II, s. 1284 (DzhT, III, s. 327; CC, s. 448). HJ, s. 495/535. IF, III, s. 375 (no. 2789). Benâketi, s. 459.

217 Vassâf, s. 247, ll. 18-19 (GW, II, s. 230).

Bürokrasi birlik ruhundan yoksundu ve Tacik dayanışması görünüşe göre akraba grubunun ötesine geçmiyordu (veya en fazla aynı şehirden gelen mevkidaşların dışına çıkmıyordu). Alâeddin Cüveynî'nin Bağdat'taki yardımcısı Mecdüddin İbnü'l-Esir, Mecdülmülk'ün kışkırtmasıyla 680'de (1281) Cüveynî'yi sorgulayanlar arasında bulunuyordu.²¹⁸ Emir Ali Tamgacı'nın (Tebriz valisi), Fahreddin Müstevfî'nin ve Hüsameddin Hâcib'in Abaka iktidarındaki yükselişlerini Şemseddin Cüveynî'ye borçlu olmaları, kendilerini Buka'yla beraber faaliyette bulunmaktan ve kendisini terk edip Argun döneminde azledilmesine zemin hazırlamaktan alıkoymadı.²¹⁹ Şeyh Mahmud Dînevârî ve Sadreddin Hâlidî Zencânî, Destcirdânî aleyhinde bazılarını muhbirlik yapmaya "ikna edince" o da koltuğunda kalamadı.²²⁰ Sadreddin, İlhanlı idaresindeki diğer şahıslara karşı entrika kurmada eşsiz bir şöhrete ulaşmıştı. Söylenenlere göre kardeşiyle beraber Nevruz'u suçlu çıkarmak için düzmece mektuplar kaleme almıştı ve Kutluğ Şah'la Nurin'e de iftirada bulunmuştu.²²¹ Müslüman bir bürokratin infazını bizzat hükümdar emrettiğinde bile, bu bürokratin ölümü en sonunda Tacik rakiplerinin elinden olabiliyordu. Bu infazın şiddeti, ilhanın Moğol görevlilerinin acımasızlığını aratmayacak düzeydeydi.

Moğol noyanları da bürokrat sınıfı içerisindeki bu mücadelelere bulaşmaktaydı. İlhanlı sarayındaki çalkantılı politikada önemli olan şey, etnisite ya da dinî mensubiyetten (her ne kadar Müslüman ve Hristiyan bürokratlar arasında bariz bir rekabet olsa da) ziyade Moğol ve İranlı seçkinler arasında tesis edilen yakın ilişkilerdi.²²² Mecdülmülk Cüveynîlerden intikam alırken Yesü Boğa noyanın himayesini almış, aynı zamanda Tagaçar, Ordo Kaya ve Coşi'nin de desteğini kazanmıştı.²²³ Şemseddin Cüveynî, Buka'nın dostluğundan istifade etmişti, ta ki Noyan kendisini Argun iktidarının ilk aylarında terk edene kadar.²²⁴ Sa'düddeve de yükselişini Ordo Kaya'nın himayesine ve iş birliğine borçluydu.²²⁵ Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî kariyerine Tagaçar'ın yardımcısı olarak başlamıştı ve Gazan iktidarına kadar onunla olan ilişkilerini sürdürmüştü ancak 691'de (1292) kendisine vezaretin kapılarını açan Akboğa Noyan olmuştu.²²⁶ Bazı Müslüman memurlar, yakından ilişkili oldukları bir noyan itibarını kay-

218 *JT*, II, s. 1115 (*DzhT*, III, s. 161; *CC*, s. 386).

219 *JT*, II, s. 1157 (*DzhT*, III, s. 202; *CC*, s. 400).

220 *JT*, II, s. 1271 (*DzhT*, III, s. 312-13; *CC*, s. 443).

221 Nevruz ve Kutluğ Şah için: *JT*, II, s. 1274-5, 1284 (*DzhT*, III, s. 316, 327; *CC*, s. 444, 448); Aubin, *Émirs mongols*, s. 66-7. Kutluğ Şah ve Nurin için: Vassâf, s. 345, II. 21-2 (*GW*, III, s. 212).

222 Lane, 'Persian notables', s. 192'de vurgulanan bir meseledir; ayrıca bkz. aynı eser, s. 204.

223 *JT*, II, s. 1112, 1127 (*DzhT*, III, s. 157, 171; *CC*, s. 385, 389). Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 66.

224 *JT*, II, s. 1157 (*DzhT*, III, s. 201; *CC*, s. 400).

225 *JT*, II, s. 1165 (*DzhT*, III, s. 208-9; *CC*, s. 402).

226 Tagaçar için: *JT*, II, s. 1167, 1193 (*DzhT*, III, s. 210, 235; *CC*, s. 403, 411); Vassâf, s. 207, II. 16-17, ve s. 320, II. 10-11 (*GW*, II, s. 138; III, s. 149). Akboğa için: *JT*, II, s. 1195 (*DzhT*, III, s. 237; *CC*, s. 412).

bedince ya da gözden düşünce, perişan oluyorlardı. Eyaletlerde Buka'nın naipleri ve kâtipleri (*be niyâbet-u kitâbet*) olarak görev yapan üç bürokrat da (Hüsameddin Kazvîni, Celâleddin Simnânî ve Fahreddin Müstevfî) Sa'düddeve'nin emriyle idam edildiler. Kazvîni 687 sonlarında (1289 başlarında) Fars'dan gelen vergide eksik çıkması sebebiyle, ilhana karşı Buka'yla komplo kurmasından şüphelenilen fakat hayatı geçici olarak bağışlanan Simnânî, 688(1289) ortalarında (Reşîdüddîn bu infazın ardından Sa'düddeve'nin daha da yükseldiğini söylüyordu) ve Sa'düddeve'nin vezarette gözü olduğunu düşündüğü Fahreddin Müstevfî de 689'da (1290) infaz edildiler.²²⁷ Destcirdânî'nin kaderi ise Gazan'ın, vezirin hamisi Nev-rûz'dan gittikçe uzaklaştığına işaret ediyordu.²²⁸

Diğer taraftan önde gelen Moğollar bazen bürokratik ittifakların ve himayelerin kaderini paylaşıyordu. Zira Moğol devlet teşkilatı hizipleşmenin kurbanı olmuştu ve ittifaklar, Taciklerin arasındakiler kadar değişkendi. Bir örnek verecek olursak Abaka Han'ın müntesipleriyle beraber Buka, Tagaçar, Coşi, Kuçukbal ve Doladay İdaçi'den oluşan ve "muhafızlar" (kezîktânân, yani keşik mensupları) olarak nitelenen bir grup 681'de (1282) Argun'un taht iddiasını desteklemişti ve iki yıl sonra amcasına karşı giriştiği ayaklanmada kendisine destek olmuştu.²²⁹ 1280 kadar erken bir tarihten beri Tagaçar'la bağdaştırılan Ordo Kaya da aynı şekilde Argun destekçileri içerisinde yer almaktaydı.²³⁰ Fakat yeni iktidar döneminde bunlar arasında çatlaklar olacaktı. Evvela Buka'nın kibri eski müttefiklerinin düşmanlığını uyandırdı ve bunlara Togan ve Sultan İdaçi de katıldı.²³¹ Daha sonra, Buka'nın mağlubiyetinin ve Sa'düddeve'nin yükselişinin ardından müttefikler arasında daha ciddi bir ayrılık yaşandı: Ordo Kaya zaten Sa'düddeve'ye yakın çalışıyordu ve Coşi ve Kuçan'la beraber onun başlıca yardımcıları olmuşlardı.²³² 690'da (1291) Tagaçar ve destekçileri, ters düştükleri Sultan İdaçi'den sadece saatler sonra Coşi ve Kuçan'ı da katlettiler. Ardından Sa'düddeve'yle beraber Ordo Kaya'yı da yargılayıp idam ettiler.²³³ Dahası, bir ilhanın yıkılışı, Tacik vezirler için olduğu kadar Moğol komutanlar için de ölümcül olabiliyordu. Sonuna kadar Geyhatu'ya sadık kalan ve Baydu'nun destekçileri tarafından tutuklanan Akboğa, daha sonra Baydu'nun Gazan'a karşı düzenlediği se-

227 Kazvîni için: *JT*, II, s. 1168, 1171 (*DzhT*, III, s. 211, 214-15; *CC*, s. 403, 404); Vassâf, s. 233, II, 11-12 (*GW*, II, 196). Simnânî için: *JT*, II, s. 1173-4 (*DzhT*, III, s. 217-18; *CC*, s. 405). Müstevfî için: *TG*, s. 598-9; *JT*, II, s. 1178 (*DzhT*, III, s. 222-3; *CC*, s. 407). Buka kontrolünde atanmaları için bkz. Vassâf, s. 229, II, 11-12 (*GW*, II, s. 188).

228 *HJ*, s. 492/531. Aubin, *Émirs mongols*, s. 66.

229 *JT*, II, s. 1131 (*DzhT*, III, s. 175; *CC*, s. 391).

230 *JT*, II, s. 1114, 1117, 1131 (*DzhT*, III, s. 159, 163, 175; *CC*, s. 386, 387, 391).

231 *JT*, II, s. 1166, 1168 (*DzhT*, III, s. 209-10, 212; *CC*, s. 403).

232 *JT*, II, s. 1175 (*DzhT*, III, s. 219; *CC*, s. 406).

233 *JT*, II, s. 1181 (*DzhT*, III, s. 226; *CC*, s. 408). Vassâf, s. 244, II, 24-5, ve s. 245, II, 5-6 (*GW*, II, s. 224).

fer sırasında infaz edilecek, aşağı yukarı aynı dönemde kardeşi Şiktür de öldürülecekti.²³⁴ Ne Tağaçar ne de Nevruz Gazan'ın iktidarını görece kadar uzun yaşadılar. Bir efendiye defalarca ihanet eden Tağaçar bir bahaneyle Anadolu'ya gönderilip yolda infaz edilecekti. Gazan'ın gittikçe kendisinden kuşkulandığı Nevruz ise itaatsizliğe teşvik edilmekle birlikte doğuya firar etmişti ve infaz için Herat meliki tarafından Gazan'ın komutanı Kutluğ Şah'a teslim edilmişti.

Bahsi geçen ve olgunlaşmadan nihayete eren kariyerler dizisi, Tacik memurların İlhanlı kaprisinin tek kurbanları olduğu yanlışlığına düşmemiz için önemlidir. Önde gelen Moğollar (Vassâf'ın biraz önce alıntılarladığımız pasajında geçen *nuvvâb* kelimesi de pekâlâ bunlara işaret ediyor olabilir) da gözden düşme ve idam edilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Müslüman bürokratların maruz kaldıkları aynı (ve bazen düzmece) ithamlara karşı savunmasız durumdaydılar –ayrıca Müslümanların yönelttikleri ithamların da tehdidi altındaydılar. Tacik hukukçu Abdülmünim, Bağdat'taki devlet gelirlerinin zimmete geçirilmesi konusunda Aruk'u suçlayanların başını çekiyordu. Sadreddin Hâlidî Zencânî de Nevruz'un gizlice Memlûk sultanıyla ittifak yaptığı konusunda Gazan'ı ikna etmişti.²³⁵ Kabaca bir tahminde bulunursak Reşîdüddîn'in Argun'a tahsis ettiği bölümde infazlarından bahsedilen kırk bir kişiden on altısı Türk–Moğol aristokrasisine mensuptu; bunlar içinde Buka, beş oğlu ve kardeşi Aruk ve hanedandan da Cüşkeb, Hülecü ve Kara Nogay vardı.²³⁶ Vassâf'ın tarihini temel aldığımızda ulaşacağımız toplam rakamlar ise daha yüksektir. Ancak Müslüman Gazan iktidarında her yıl ortalama olarak çok sayıda hanedan azası ve Noyan hayatını kaybediyordu, oysaki bu iktidar döneminde Taciklerden hayatını kaybedenlerin sayısı daha düşüktü. Sadece Reşîdüddîn'in zikrettiklerini ele aldığımızda kurbanların sayısı hükümdarın kanını taşıyan yedi hanedan üyesi, otuz bir Noyan ve on Tacik bürokrat şeklindeydi.²³⁷ Moğol ve Tacik soyluları içinde infaz vakalarının mevcut ilhanın dinî inancıyla herhangi bir ilişkisi yoktu.

234 JT, I, s. 68; II, s. 1202, 1248-9 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 138; III, s. 244, 291; CC, s. 28, 415, 434). Akboğa için ayrıca bkz. SP, fo. 144b. Benâketî, s. 452. Vassâf, s. 282, I. 20 (GW, III, s. 62). TG, s. 602, her ikisi için de.

235 BH, s. 479, 480ve TG, s. 604, sırasıyla.

236 Burada sadece yetişkin erkekler hesaba katılmıştır: bu on altı kişiye Argun'un karısı Togaçak Hatun ve Hülecü ile Kara Nogay'ın çocukları dâhil değildir. Geri kalan yirmi iki kişi içinde Müslüman memurlarla beraber Sa'düddeve de vardı ancak Aruk'un ilhanın izni olmaksızın infaz ettirdiği üç kişi buraya dâhil değildi. Aubin, *Émirs mongols*, s. 82'de buna dikkat çeker ancak kendisi "divanilerden" daha fazla hanedan üyesi ve noyanın infaz edildiğini öne sürer.

237 Bu sayılara isimsiz Moğol subayları dâhil değildir, örneğin Anadolu'da asi Sülemiş emrindeki üç komutan, muhtelif seyyidler ve şeyhler; ayrıca Nevruz'un çeşitli şehirlerde isimleri bilinmeyen *şihneleri* de (bunlar Moğol da olabilir, Tacik de) hesaba katılmamıştır.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

“KÂFİRİN” HÜKÜMRANLIĞI

Şüphesiz Moğolların Dârü'l-İslâm'ın büyük bir kısmını boyunduruk altına alması, Müslümanlara bir travma yaşatmıştı. Bunun sebebi sadece Moğol fütuhatının beraberinde getirdiği kapsamlı tahribat değildi. Aynı şekilde bu yeni yöneticileri menfur kılan şey, işledikleri zulümler de değildi. Moğolların ülkeleri çadırdan yönetmeleri, onları selefleri Selçuklulardan çok da farklı kılmıyordu. Zira Selçuklu sultanları da iktidarlarını şehrin dışından icra ediyorlardı.¹ Bunlardan ziyade esas mesele, Moğol yönetici sınıfını teşkil eden üst düzeyden kimselerin Gayrimüslim olmasıydı. Doğuda fethedilen ve Cüzcanî tarafından listelenen toprakların pek çoğu (bkz. 1. Bölüm), VII. ve VIII. yüzyıllarda Müslümanların eline geçtiğinden beri ilk defa “kâfir” bir yönetim altına giriyordu. Bu durum sadece Maverâünnehir ve (bu ölçüde olmasa da) Harezm için yeni bir deneyim değildi; ayrıca Müslümanların bu defa karşı karşıya geldikleri şeyle kıyaslandığında “kâfir” Karahıtay boyunduruğu, oldukça hafif kalıyordu.

Müslüman halklar Moğol iktidarını beş açıdan ecnebi ve baskıcı görüyordu: (1) İslâm'ın meşruiyet alanına sığmayan tuhaf dinî geleneklerin ithali; (2) Şeriat'ta yeri olmayan vergi yükümlülüklerinin getirilmesi; (3) bazı örneklerde İslâmî kaidelerin uygulanmasının yasaklanması ve bunlara zıt düşen bozkır geleneklerinin yürürlüğe konması; (4) Gayrimüslim personelin yüksek idari makamlara getirilmesi; (5) bütün inançlara eşit davranılması (dolayısıyla İslâm'ın eskiden sahip olduğu belirleyici konum kaybedilmesi). 4. Bölüm'de vergi meselesini incelediğimiz için bu bölümde diğer dört maddeye daha fazla yer ayıracamız.

Yabancı Dinî Gelenekler ve Moğol Çoğulculuğu

Müslüman tebaasının nazarında Moğollar müşrikti, meşru bir vahiy ya da semavi kitaptan yoksundu ve (Karahıtayların aksine) Çin'in kültürel normlarından dahi etkilenmemişlerdi. Tapınma yöntemleri, günümüzde “Şamanizm” denilen kategoriye dâhildi. Dünyayı sadece tebaalarıyla/

1 “Şehrin dışından yönetne/extramural kingship” ifadesi David Durand-Guédy'ye aittir (‘Ruling from the outside’, s. 330). Ayrıca bkz. 4. Bölüm.

vassal halklarla paylaşma niyetinde olan Moğollar bunu bir de genellikle kötü niyetli ruhlar güruhuyla paylaşmak zorundalardı. Kendilerini atalarına hürmet ederek korumaya çalışırlardı ve çadırlarının girişinde atalarının ruhlarını simgeleyen ve keçeden imal edilen temsiller (*ongod*) olurdu. “Din büyüğü” mesabesindeki şaman (Moğolca *böge*; Türkçe *kam*) bu temsillerin bakımından ve korunmasından sorumluydu ve bu sayede ataların ruhlarına zarar gelmemesi sağlanıyordu. Şaman aynı zamanda ve aynı niyetle diğer ruhların da (ormanların, nehirlerin ve dağların ruhlarının) gönlünü hoş etmek zorundaydı. İnsan eylemleri belirli tabulara tabiydi. Örneği kapı eşiğine basmaktan, akan suda yıkanmaktan kaçınırlardı. Bu son iki *yasak*, suyun ruhlarının gücendirileceğine dair göçebe inancından kaynaklanıyordu zira bu ruhlar kızdıkları takdirde şimşek ve yıldırımlarla karşılık verip insanların ve hayvanların canını alıyordu.² Ruhlar âleminin yol göstermesi için transa girmek, kehanette bulunup rüyaları tabir etmek, hastaları iyileştirmek, özellikle kar, dolu ve yağmur fırtınalarını defetmek için sihirli taşlar aracılığıyla hava durumunu etkilemek (bu tekniğe Türkçe’de *yad* ya da *yat* denirdi) şamanın sorumlulukları arasındaydı.³

Her ne kadar gücün ve başarının kaynağı olarak gökyüzü (Tenggeri) görülse de Moğollar Tenggeri’ye ibadet etmezdi: ayrıca bu gökyüzü Müslümanların ya da Hristiyanların seması değildi, basit bir şekilde atmosferle beraber göğü simgeliyordu.⁴ Her ne kadar Moğol kâtipliğinin bazı belgelerinde ya da Hristiyan veya Müslüman müelliflerin bazı eserlerinde Tenggeri’yi *Deus*, *Allah* ya da *Hüdâ* şeklinde tercüme etme eğilimi olsa da bu terim önde gelen Tek Tanrılı dinlerdeki Yaratıcı’yı temsil etmiyordu. Plano Carpinili Johannes’in de fark ettiği gibi Moğol ibadet uygulamaları, dünyalık meselelerle ilgiliydi ve semavi dinlerin hedefledikleri öte dünyadaki kurtuluşla alakalı değildi.⁵ Önceki bozkır toplumları gibi Moğollar da ölümden sonraki hayatı, bu dünyanın devamı şeklinde düşünürlerdi

2 PC, s. 149 (MM, s. 17). WR, s. 42/SF, s. 184 (MFW, s. 90). TJG, I, s. 161-2 (HWC, s. 204-5). Bu tür tabuların kapsamlı bir incelemesi için bkz. Claude and René Kappler, *Guillaume de Rubrouck, envoyé de saint Louis. Voyage dans l’empire mongol* (Paris, 1985), s. 262-4.

3 Boyle’un ‘Turkish and Mongol shamanism’ adlı çalışmanın kaynakçasına bakınız. Ayrıca bkz. Endicott-West, ‘Notes on shamans’, s. 226-8.

4 Marie-Lise Beffa, ‘Le concept de tänggäri, «ciel», dans l’Histoire Secrète des Mongols’, *EMS* 24 (1993), s. 215-36. Fakat krş. Igor de Rachewiltz, ‘Heaven, Earth and the Mongols in the time of Činggis Qan and his immediate successors (ca. 1160-1260) - A preliminary investigation’, Noël Golvers and Sara Lievens (eds.), *A Lifelong Dedication to the China Mission: Essays Presented in Honor of Father Jerom Heyndrickz, CICM, on the Occasion of His 75th Birthday and the 25th Anniversary of the F. Verbiest Institute K. U. Leuven* (Leuven, 2007), s. 107-44.

5 PC, s. 240 (MM, s. 12). Peter Jackson, ‘The Mongols and the faith of the conquered’, Amitai and Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others*, s. 255.

ve bu bağlamda ölülerinin yanında eşyalarını da gömerlerdi. Bununla beraber Hülegü, İran'da köleleriyle birlikte defnedilen son Cengizli'ydi.⁶

Moğollar, topraklarının genişlemesiyle beraber, şamanlara attettikleri kutsiyeti diğer dinlerin büyüklerine de teşmil ettiler. Cüveynî'nin ifadeleriyle söyleyecek olursak, her bir inancın "kalem ve din erbabını" diğerlerinden ayrı tutulup onlara ihtiram gösterdiler. Zira her bir dinin "Tanrı'nın sarayına" ulaştıracak alternatif yollar olduğunu düşünüyorlardı.⁷ En azından Möngke iktidarından itibaren bazı yetkililere "imamların, seyyidlerin, münzevilerin (fukarâ), Hristiyanların ve her inancın din büyüklerinin (ahbâr) meseleleriyle alakalı sorumluluk verilmişti.⁸ Bu iyiliğin altında muhtelif saikler yatıyordu. Öncelikle bunlar, fethedilen toprakların halkıyla Moğollar arasında arabuluculuk yapacaklardı. Nitekim Cengiz Han Tao üstadı Changçun'a "benim adıma halkın gönlünü kazandın mı?" diye yazmıştı.⁹ Bir başka gerekçe ise kağanın ve imparatorluk ailesinin uzun ömrü, sağlığı ve iyi talihi için dua etmek amacıyla bu şahısların sihirdeki uzmanlıklarından faydalanmaktı. 691'de (1292) İlhan Geyhatu hastalandığında, Müslüman ulema ve imamlar; Hristiyan rahipler, Katolikoslar ve piskoposlar ve Yahudilerin ileri gelenleri hükümdarın iyileşmesi için dua etmek amacıyla bir araya gelmişlerdi.¹⁰ Cengiz Han ve hanedanı ömrü uzatacak her türlü yöntemle alaka duyuyorlardı; Sa'düddeve ve Reşidüddin gibi hekimlerin yüksek bürokraside bu kadar ilerleme kaydetmeleri bu yüzden şaşırtıcı değildi.

Dualarına karşılık olarak bu din büyüklerine *darhan* statüsü bahşedilirdi. Bunlar nüfus sayımına tâbi olmazlar; angaryadan, zorunlu askerlikten ve kelle vergisi olan *kubçuru* ödemekten muaf tutulurlardı (ancak yürüt-

- 6 Hülegü hakkında: Vassâf, s. 52 (GW, I, metin, s. 101, trc., s. 97). *TJG*, I, s. 149'a göre (HWC, s. 189), Ögedey Cengiz Han'la birlikte kırk güzel hizmetçi kız ve seçkin at "gönderilmesini" (gömülmesini) emretmişti. Fakat bu karar, hükümdarın ölümünden iki yıl sonraki kurultayda alınmıştı. Genel yorumlar için: PC, s. 243 (MM, s. 13) ve Riccocolo da Montecroce, *Liber peregrinationis*, ed. Kappler, Latince metin, s. 90 (çev. George-Tvrtković, s. 191-2). Bkz. J. A. Boyle, 'The thirteenth-century Mongols' conception of the after-life: The evidence of their funerary practices', *MS* 1 (1974), s. 5-14; eski bozkır halkları için şuradaki referanslara bakınız: Peter B. Golden, 'The conversion of the Khazars to Judaism', Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas (eds.), *The World of the Khazars: New Perspectives* (Leiden and Boston, MA, 2007), s. 134 ve n. 63).
- 7 *TJG*, I, s. 11, 18-19 (HWC, s. 15-16, 26). Devamı için bkz. Richard C. Foltz, *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*, 2nd edn. (New York and Basingstoke, 2010), s. 106-8; ayrıca Jackson, 'Mongols and the faith of the conquered', s. 262-8.
- 8 *TJG*, III, s. 89 (trc. HWC içinde, s. 606, biraz değişiklik).
- 9 Li Zhichang, aktaran: Paul Demiéville, 'La situation religieuse en Chine au temps de Marco Polo', *Oriente Poliano* (Rome, 1957), s. 195; krş. Waley trc., *Travels of an Alchemist*, s. 132. I. de Rachewiltz ve T. Russell, 'Ch'iu Ch'u-chi (1148-1227)', *PFEH* 29 (Mart 1984), s. 11.
- 10 Vassâf, s. 262-3 (GW, III, s. 13, "câslikân" kelimesini hatalı bir şekilde "Diakone" şeklinde tercüme etmiştir).

tükleri ekonomik faaliyetler vergiye tâbiydi). Görünüşe göre bu ayrıcalıklar Yahudilere ve Zerdüşt dinî yapılarına şamil değildi. Zira bu iki din de devlet dini olamayacak kadar talihsizlikler yaşamıştı.¹¹ Müslüman âlimler, imamlar, kadılar, şeyhler ve hatta seyyidler, aynı şekilde Hristiyan rahipleri ve ruhban sınıfı, hatta Budist keşişleri (Türkçe *tüyin*, Çince *daorenden*, “doğru yoldaki insan”) ve rahipleri (Türkçe *bahşi*) bu ayrıcalıklardan istifade ediyorlardı.¹² Yeri gelmişken şunu da ifade etmek gerekir ki finansal açıdan Hristiyan ruhban sınıfı ve papazların hayatında bu yeni muafiyetler çok fazla değişikliğe neden olmadı. Zira Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletleri de (belki de kendi bozkır geçmişlerinden hareketle) Gayrimüslim tebaayı yükümlü olduğu cizyeden muaf tutmuşlardı.¹³ Fakat maalesef Moğol istilasından önceki çalkantılı Harezmsâhlar döneminde İran’daki Hristiyanların tutumu hakkında herhangi bir yargıya varamayacak kadar az şey biliyoruz.¹⁴

Belirli inançlara mensup din büyüklerine ayrıcalıklar tanınması, bütün dinî gruplara sağlanan ibadet özgürlüğünden ayrı tutulmalıdır (tabii ki bunun ön koşulu siyasi itaattir). Cüveynî’nin bakış açısıyla inançsız olan Cengiz Han, soyundan gelenlerin hiçbir inancı kayırmaması için bir yasa çıkarmıştı.¹⁵ Eskiden Müslüman idaresinde olan topraklarda bu politika zımmîlerin, yani Yahudi ve Hristiyanların [Müslümanlara] tâbi pozisyonlarına son verilmesi anlamına geliyordu. Bu bile yeteri kadar kötüyken Müslümanlar için daha da kötü olan bir netice çıkıyordu: putperestliğin, yani Budizm’in himayesi ve uygulanması. Bu inanç IX. yüzyıldan beri İran’da bulunmuyordu ve müntesipleri de Müslüman yönetimlerce Hristiyanlar ve Yahudiler gibi Ehl-i kitap sayılmıyordu. O döneme kadar kendisi için meçhul bir din olan Budizm’i Kayalık’taki Müslümanlara soran

- 11 Atwood, ‘Validation by holiness’, s. 255; ayrıcalıklı dindarlara örnek olarak bkz. aynı çalışma, s. 238-43, 245-7. *TJG*, III, s. 78 (*HWC*, s. 599), Möngke’nin Yahudileri dışlayarak onları hayal kırıklığına uğrattığını söyler. Aptin Khanbaghi, *The Fire, the Star and the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran* (Londra and New York, 2006), s. 57’ye ve s. 64’e göre Zerdüştler de kapsam dışıdır ancak somut bir delil sunmaz. İlhanlı dönemi başlarındaki Zerdüşt eserler hakkında bkz. Ž. Amuzgār, ‘Bah-rām(-e) Paždū’, *Elr*, III, s. 524-5, ve Sheila S. Blair, ‘The religious art of the Ilkhanids’, Komaroff and Carboni (eds.), *Legacy of Genghis Khan*, s. 111 ve n. 20).
- 12 Bu iki terim için bkz. TMEN, II, s. 648-51 (no. 993) ve s. 271-7 (no. 724), sırasıyla. *Bahşi* kelimesinin etimolojisinin incelenmesi hakkında bkz. Leonard W. J. Van der Kuijp, ‘“Bahşi” and bahşi-s in Tibetan historical, biographical and lexicographical texts’, *CAJ* 39 (1995), s. 275-302.
- 13 Osman Turan, ‘Les souverains seldjoukides et leurs sujets non-musulmans’, *SI* 1 (1953), s. 69, 77. Jean-Paul Roux, ‘La tolérance religieuse dans les empires turco-mongols’, *Revue de l’Histoire des Religions* 203 (1986), s. 162.
- 14 Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselghūken und Hōrezmsāhs* (Wiesbaden, 1964), adlı çalışmada edisyonu yapılan belgelerden sadece bir tanesi cizyeye işaret eder ve sonra muğlak terimlerle devam eder.
- 15 *TJG*, I, s. 11, 18 (*HWC*, s. 15, 26).

Rubruklu Willem, onların bu gelişmeyi bir skandal olarak gördüklerini ve konuşmayı reddettiklerini söylüyordu.¹⁶ Yine de iki inancın temsilcileri arasında bir nebze diyalog vardı. Zira Alâüddeve Simnânî'nin Budist rahiplerle giriştiği bir tartışmadan galip çıktığı anlatılıyordu. Daha sonra, Argun iktidarı döneminde deneyimlediği şeyleri yâd ederken, Müslümanlarla Budistlerin bazı ortak noktalarını zikretmişti ve aydınlanmaya ulaşmış *bahşî*lerin putperestliği günah olarak gördüklerini fark etmişti.¹⁷

Moğol fethinin akabinde Çin'den, Uygur ve Tangut topraklarından, Tibet'ten ve Keşmir'den İlhanlı topraklarına önemli sayıda Budist göç etmişti. Bunların pek çoğu Hülegü ve kardeşlerinin Tibet'teki yurtluklarından gelmekteydi. Budist rahiplere ve keşîşlere büyük güven duyan Hülegü ve halefleri Budist pagodalarının (Budist tapınağı¹⁸) inşasını emretmişti ki bunların ilki ilhanın Alatağ'daki yaylağına yakın bir konumda olan Labnasagut'taydı.¹⁹ Müstakbel ilhanlar Geyhatu ve Gazan da Budist muhitlerde yetişmişti. Geyhatu'ya İrençin Dürçî şeklinde bir Budist ismi verilmişti (Tibetçe Rin-chen rDo-rje, "mücevher elmas"). Çocukluğunda bir grup Budist rahibine emanet edilen Gazan, Horasan valisiyken, Habûşân'da (Kuçan) pagodalar yaptırmıştı.²⁰ Kayalara oyularak inşa edilmiş Budist tesislerinin diğer ikisi Merâğa ve Konkur Üleng (sonraki başkent Sultâniyye civarı) yakınlarındaydı ve her iki şehir de hükümdarın ikametgâhlarındandı. Hülegü, simyadaki maharetleri sebebiyle *bahşî*leri kollardı. Hatta kıdemli eşi ve Nesturi Hristiyanı olan Dokuz Hatun da ilhan ölene kadar kendisini bu gürühtan uzak tutmayı başaramamıştı.²¹ Aynı şekilde Budistleri coşkuyla destekleyen Hülegü'nün torunu Argun, kendisine Hintli bir *bahşî*nin hazırladığı ve ömrünü uzatacağını iddia et-

16 WR, s. 116/SF, s. 228 (MFW, s. 151).

17 TJC, I, s. 44 (HWC, s. 60); ayrıca bkz. Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 137-8. M. Molé, 'Les Kubrawiya entre sunnisme et shiisme aux huitième et neuvième siècles de l'Hégire', *REI* 29 (1961), s. 79-82, Simnânî, *Çihil Meclis*'ten naklen).

18 JT, II, s. 1048 (Hoy), s. 1114 (Merâğa), s. 1332, 1356 (DzhT, III, s. 90, 160, 373, 397; CC, s. 364, 386, 463, 471). Labnasagut için bkz. Samuel M. Grupper, 'The Buddhist sanctuary-vihâra of Labnasagut and the Il-qan Hülegü: An overview of Il-qanid Buddhism and related matters', *AEMA* 13 (2004), s. 5-77.

19 JT, II, s. 1331-2 (DzhT, III, s. 373; CC, s. 463); yetiştirilmesi için bkz. JT, II, s. 1210, 1211, 1253-4 (DzhT, III, s. 252, 253, 295; CC, s. 417, 418, 437, bu son noktada Abaka'yı yanlışlıkla "Argun" diye yazmıştır).

20 Warwick Ball, 'Two aspects of Iranian Buddhism', *Bulletin of the Asia Institute of Pahlavi University* (1976), 1-4. Kısımlar, s. 127-43; aynı yazar, 'The Imamzadeh Ma'sum at Vardjovi: A rock-cut Il-khanid complex near Maragheh', *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12 (1979), s. 329-40; krş. Blair, 'Religious art of the Ilkhanids', s. 110. Arezou Azad, 'Three rock-cut cave sites in Iran and their Ilkhanid Buddhist aspects reconsidered', Anna Akasoy, Charles Burnett and Ronit Yoeli-Tlalim (eds.), *Islam and Tibet - Interactions along the Musk Routes* (Farnham and Burlington, VT, 2011), s. 209-30.

21 Ermenice kaynaklarda deliller vardır, aktaran: Grupper, 'Buddhist sanctuary-vihâra', s. 32-4. Hülegü'nün simyaya olan ilgisi hakkında bkz. 10. Bölüm.

tiği bir ilaç yüzünden hayatını kaybetmişti.²² Reşîdüddîn de dünyanın dört bir yanından Argun'un sarayına gelen pek çok simyacıya ödenmiş hesapsız meblağları haber veriyordu.²³

İslâm Hukukuna Aykırı Vergilendirme

Vergilendirme hakkında daha önce söylediklerimizi yeniden özetleyecek olursak, Dârü'l-İslâm içerisinde Moğollar fetih döneminde İslâm hukukunun tespit ettiği vergilerden biri hariç hepsini muhafaza ettiler: haraç ya da tarım ürünlerinden alınan vergi (uygun yerlerde ise öşür, yani on-dabirlik vergi), ayrıca kişinin malının kırkta birini muhtaç insanlara vermesi demek olan zekât da Moğol hükümetinin gündeminde olmayacaktı. Bunun istisnası cizyeydi. Bununla beraber Moğollar mevcut vergilere yenilerini de ekledi. Önemi net olmayan fakat bazı bağlamlarda zorunlu iş gücü ya da angarya anlamına gelen *kalan* vergisini şimdilik göz ardı edersek, Moğolların iki önemli yükümlülük tespit ettiğini görürüz: (1) ticari sözleşmelerden alınan *tamga* vergisi ve (2) göçebelerin hayvanlarından zaman zaman toplanan ancak Möngke'nin tahta çıkmasıyla beraber Moğolların yerleşik tebaasından kafa karıştırıcı bir tarzda alınan kelle vergisi mahiyetindeki *kubçur* (bkz. 4. Bölüm).

İslâm hukukunda meşruiyeti olmayan bir vergi olarak itiraza açık olan *tamga* en azından fethedilen Müslüman topraklarında bilinmeyen bir vergi değildi, zira Müslüman hükümdarlar bu tür kaynaklardan belirli aralıklarla gelir elde etmişti, ta ki ulema ve fukaha buna karşı çıkana kadar; ayrıca tebaanın gönlünü kazanmak adına da Müslüman hükümdarlar geçici olarak bu vergiden feragat etmişlerdi.²⁴ İlhanlarda ise durum oldukça esnekti. 672'de (1273–1274) Bağdat'ı ziyaret eden Abaka *tamganın* düşürülmesi için talimat vermiş ve halkın üzerinden diğer yükümlülüklerinin kaldırılmasını emretmişti.²⁵ Görünen o ki *tamga*, ilhanın muhtelif topraklarında farklı aşamalarda uygulanmıştı, zira bu verginin Anadolu'da ilk defa 676'da (1277) yürürlüğe girdiğini biliyoruz.²⁶

Ancak *kubçurun* cizyeye rahatsız edici derecede bir benzerliği vardı. Cizye, Ehl-i kitap'tan ya da koruma sözü verilmiş azınlıklardan (Zımmî) toplanan kelle vergisiydi. Cüveynî, Harezmşahların Karahıtaylar yüzünden cizyeyi tasvip etmediklerini söylüyordu ve İbn Nazîf bu terimi

22 JT, II, s. 1179, s. 1180 (DzhT, III, s. 224; CC, s. 407).

23 JT'nin *Ruşen ve Müsevî edisyonlarında bu pasaj bulunmaz*: bkz. DzhT, III, s. 229 not kısmı (CC, s. 409).

24 Bkz. W. Björkman, 'Maks', EI2, VI, s. 194-5.

25 HJ, s. 375/411.

26 JT, II, s. 1104 (DzhT, III, s. 147; CC, s. 382). Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 71. Ayrıca vezir Sadreddin tarafından Irak-ı Acem'de *kubçur* yerine *tamganın* getirilmesi hakkında 10. Bölüm'e bakınız.

kuşkusuz Moğolların henüz fethettikleri Maverâünnehir’de uygulanan vergileri yermek için kullanıyordu.²⁷ Belki de cizyeyle olan bu benzerlik yüzünden *kubçur*, doğa dinlerine inananların baskısının ve Müslüman müelliflerin, özellikle de şair Pûr-ı Bahâ’nın ağıtlarında öne çıkan figürlerin bir sembolü olmuştu.²⁸ Cizye gibi *kubçur* da yetişkin erkekler tarafından ödenmekteydi. Rahipler, papazlar ve diğer din adamları ise bundan muaftı. XIV. yüzyıl ortalarında derlenen ansiklopedik bir çalışma bu verginin (belki de belirli bir oranda) zanaatkârlardan alındığını (kubçûr-u muhtelif) gösteriyordu.²⁹ İran’da Kubçur İlhan Gazan’ın ihtidasından sonra bile mevcudiyetini sürdürecekti.

En azından Moğol iktidarının ilk yıllarında sistematik bir vergi usulü yoktu, dolayısıyla “sıra dışı” ve “rastgele” (*avâridât*) vergilerle karşılaşıyoruz; bunlar sık sık ve belirli bir düzen takip etmeksizin toplanırdı. Yukarıda bahsedilen yükümlülüklerle birleştiğinde bu vergiler aşırı derecede ağırlaşıyordu ve köylünün yaşamını tehlikeye sokuyordu. Eğer Cüveynî’ye inanacaksak, göçebelerin de böylesi sıra dışı vergiler ödemeye alışık olması yerleşik halkı teselli etmiyordu; örneğin bu göçebe toplumlar *kubçur* vergisini şikâyet etmeden ödüyorlardı.³⁰ Avâridât genellikle Şerefüddîn gibi maliye bürokratlarının başvurduğu bir kaynaktı. Kendisinin her yıl temin etmekle yükümlü olduğu ve önceden belirlenmiş bir gelir miktarı vardı. Bu baskı altında faaliyetlerini yürüten Şerefüddîn’in 1240’lardaki Argun Aka valiliği döneminde sergilediği yöneticilikten Cüveynî bahsetmişti. Fakat aynı müellifin Möngke tahta çıkarken geçerli olan durum hakkında verdiği bilgilere göre, dayatılan bu ağır yükümlülüklerin kabahati, kısmen yetkili elçilere ya da hanedan mensuplarıyla sözleşme yapmış olan *ortak* tüccarlara atfediliyordu. Bu iki zümre, yani elçilerle *ortaklar*, ihtiyaçları olan ya da istedikleri her şeyi güzergâhları üzerindeki halktan zorla alacak yetkilerinin olduğuna inanıyorlardı.³¹ Burada vergiler, diğer baskıcı tedbirlerle birleşmekteydi, yani elçilerin ve diğer bürokratların kişinin mallarına zorla el koyması, *yam* ağı ya da elçilerin ulaşımı için hayvanların müsadere edilmesi ve askerlerin barındırılması gibi. Bu durum Gazan tahta çıktığında İlhanlılar için hâlen geçerliydi. Her hâlûkârda Reşîdüddîn bu suistimalleri sıralayıp Gazan’ın

27 T/JG, II, s. 89, l. 15 (HWC, s. 357’de kelle vergisi olarak geçer). İbn Nazîf, fo. 141a, l. 7. Daha erken bir tarihte bu kelime arazi vergisi anlamına geliyordu. Bkz. Lane, *An Arabic-English Lexicon* (yeniden baskı Cambridge, 1984), JZY (c-z-y) maddesi altında (8). Fakat İbn Nazîf isteseydi başka kelimeler de seçebilirdi.

28 Örneğin Vladimir Minorsky, ‘Pûr-i Bahâ and his poems’, *Iranica*, s. 299-305.

29 Şemseddin Muhammed bin Mahmud Âmulî, *Nefâisü’l-ülûm fi arâiyisi’l-uyûn*, ed. Mirza Ebû’l-Hasan Şaranî ve Seyyid İbrahim Miyâne’î (Tahran, 1377-9/1958-60), I, s. 327. Bkz. Lambton, ‘Mongol fiscal administration’ [1. Kısım], s. 91-2.

30 T/JG, I, s. 22 (HWC, s. 30).

31 T/JG, II, s. 274-9; III, s. 76-7 (HWC, s. 538-43, 599).

bunları ortadan kaldırma teşebbüslerine dikkat çekmekteydi. Ancak bu bağlamda unutmamamız gereken şey, bu dayatmaların yeni bir olgu olmadığı, Selçuklular gibi Müslüman hanedanlar döneminde dahi cari olan uygulama olduğuydu.³²

Yine de bu durumu iyileştirmek için düzenlemeler yapıldı. Mesud Beg yönetiminde Maverâünnehir’de³³ ve Möngke Kağan iktidarının ilk yıllarında Kuzey İran’da *avâridât* yasaklanmıştı. Fakat bu iyileştirmenin geçici olduğu su götürmez bir gerçektir. *Havâdisü’l-câmia* Bağdat’tan zorla büyük meblağlar alındığını anlatıyordu. 677’de (1278–1279) şehirden ve bağlı beldelerden yardım (müsaade) adı altında 50.000 dinar toplaması emredilince Vali Alâeddin Cüveynî bu emri iddialara göre şiddet kullanarak ve zorbalıkla yerine getirecekti.³⁴ Dört yıl sonra müstakbel İlhan Argun, babasının ölümü üzerine yönetici seçilememesinin başarısızlığını şehre zulmederek örtbas etmişti.³⁵ Ardından, 687’nin (1288) başında noyan Ordo Kaya ve Sa’düddeve Bağdat’a gelmiş ve bütün fermanlarla *pay-zaların* kendilerine teslim edilmesini istemişti.³⁶ 693’teki (1294) başarısız banknot teşebbüsünün ertesinde vezir Sadreddin Hâlidî Zencânî devlet bütçesinin vahim durumunu iyileştirmek için sert önlemler alarak arazi vergisini ikiye katlamış, *kubçur* toplamış ve *tamga* oranlarını da arttırmıştı.³⁷ O yılın devamında Baydu’nun taraftarları Geyhatu’nun atadığı Sü-kürçi’nin zenginliğine el koyma teşebbüsünde bulununca Bağdat halkı iki ateş arasında kalacaktı.³⁸

Avâridât terimi aynı zamanda çok sık talep edilen belirli vergiler için de kullanılıyordu. Reşidüddîn’in dediğine göre Gazan’ın selefleri olan eyalet valileri şehirlerden yılda yirmi ya da otuz defa *tamga* vergisi toplamıştı. Ayrıca ziyaretçi elçilerin masraflarını karşılamak da bu verginin yeniden toplanma bahanelerinden biriydi. Bildiğimiz kadarıyla Gazan tebaasını ezmek için vergi sisteminde reform yapmaya kararlıydı.³⁹ Bu reformlar tabii ki Reşidüddîn’den ilham almıştı, kuşkusuz onun tarafından icra edilmişti ve David Morgan’ın şu uyarısını da akılda tutmak gerekir ki yasa, problemin mevcudiyeti için çözümünden daha iyi bir kanıttır; ayrıca Gazan’ın başvezirlerinden birisi, bu uygulamaların kaldırılması için en

32 Petrushevsky, ‘Socio-economic condition’, s. 535-6: kendisi Moğol-öncesi örnekleri kabul etmektedir (askerlerin barındırılması ve aktarım ağı [yam] için hayvanlara el konmasıyla alakalı olarak). Fakat Moğol döneminde bu yükümlülüklerin daha baskıcı olduğu kanaatindedir.

33 *TJG*, I, s. 75 (*HWC*, s. 97).

34 *HJ*, s. 398-9/436.

35 *HJ*, s. 424/461.

36 *HJ*, s. 454/491-2.

37 *HJ*, s. 495/535.

38 *HJ*, s. 482-3/521-2.

39 *JT*, II, s. 1415, 1417, 1423 (*DzhT*, III, s. 453, 455, 461; *CC*, s. 490, 492).

güvenilir kaynak olmayabilir.⁴⁰ Seyfi 716'da (1317) Horasan Valisi Yesavul'un kızının evliliğini kutlamak amacıyla eyalet halkına 300.000 dinarlık özel bir vergi yüklediğini anlatır.⁴¹ Ertesi yıl Ermenice bir yazma eserin ketebe kaydı, yağmacı Moğol çeteleri tarafından Hristiyanlar ve Taciklere aynı şekilde dayatılan keyfi vergilerden şikâyet etmektedir.⁴² Görünen o ki Gazan'ın reform emri bir nebze değişikliğe maruz kalmıştır.

İslâm Fıkhiyla Bozkır Örfi Hukukunun Çatışması

"Kâfir" yönetiminin ortaya çıkışı kendisini hukuk alanında da hissettirecekti. Tâbi Müslüman hükümdarlar ya da yetkililer artık kendilerini Moğol sarayının yargısına bağlı bulmuşlardı. Moğol yargısı fitne ve zimmete para geçirme vakalarını sorgulayıp bu konuda hakemlik ediyordu. Kuşkusuz Moğol yargısındaki rekabete Moğolların kendileri de kurban gidiyordu.⁴³ Bu noktada dikkat çekici bir şekilde önemli olan şey, Moğol yargısının kontrolünde olan hukukun *şeriat* olmamasıydı. Bu durumun orijinallliğini ya da şiddetini abartmamak gerekir. Müslüman hükümdarlar uzun süredir seküler bir adalet şekli icra etmekteydiler ve buna da *siyâse[t]* diyorlardı. Fakat bu hukukun en azından cezaları Müslümanlar tarafından açıklanıyordu ve Müslüman hukukçular/fakihler tarafından sorgulanabilirdi. Moğol yargısının tâbi Kirman devletindeki anlaşmazlıklarla alakalı davaları gördüğünde yerel hukuku ve örfü gözettiği anlaşılmaktaydı.⁴⁴ Ancak müteakip paragraflar Gayrimüslim hukukunun özelde İslâm'ın uygulanmasını nasıl tehlikeye düşürdüğünü inceleyecektir.

Moğolların çoğulcu yaklaşımı genellikle erken doğmuş bir dinî tolerans olarak görülmüştür ve bu imaj kaynaklarımızda kolaylıkla destek bulacak mahiyettedir.⁴⁵ XVIII. yüzyılda Edward Gibbon, Cengiz Han'ı aydınlanmış bir despotizmin öncüsü olarak selamlamıştı:

Zorbalıkla saçmalıkları savunan Avrupa'nın Katolik engizisyoncularının kafası, bir Barbar'ın örneğiyle karışmış olabilir. Bu barbar, felsefeden alınacak dersleri önceden öğrenmiş ve yasalarıyla saf bir teizm ve mükemmel bir hoşgörü sistemi kurmuştur.⁴⁶

40 Morgan, 'Raşid al-din and Çazan Khan', s. 184-6.

41 Seyfi, s. 649; aktaran: Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 533.

42 Avedis K. Sanjian (tr. and ed.), *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source for Middle Eastern History* (Cambridge, MA, 1969), s. 61.

43 Yargı operasyonu hakkında bkz. Lambton, *Continuity and Change*, s. 83-90.

44 Lane, *Early Mongol Rule*, s. 111-13, 120.

45 SSQ, s. 47 (= VB, xxx, s. 84). 'Tartar Relation', § 42, eds. Önnerrfors, s. 28. BH, s. 490. Jackson, 'Mongols and the faith of the conquered', s. 259-62.

46 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (Londra, 1776-88), VI, s. 291; eds. J. B. Bury (Londra, 1896-1900), VII, s. 4; eds. David Womersley (Londra, 1994), III, s. 793: bir dipnotta şu ifadeyi ekleyerek klasik (ve artık adı çıkmış) formülasyonunu yuvarlamıştır: 'A singular conformity may be found between the re-

Doğrusu, fethedilen İslâm diyarlarındaki Müslümanların ibadet koşulları bazı açılardan 1311 sonrası Batı Avrupa'daki dindaşlarının koşullarından daha uygundu, zira bu dönemde Viyana konsülü müezzinlerin ezan okumasını dahi yasaklamıştı.⁴⁷ Müslümanlar canlarını ve taşınabilir mallarını korumak için Moğol fatihlerinden önce kitleler hâlinde firar etmiş olabilirler. Fakat Nablus bölgesinde Frank iktidarı altında yaşayan XII. yüzyıl Hanbelî âlimlerinin aksine⁴⁸ yerlerinde kalanlar Müslümanca ibadetlerini yerine getirmek için dinî bir vecibe olarak hicret zorunluluğu hissetmemişlerdi. Her ne kadar Moğol seferleri sırasında camiler yakılmış ya da tahrip edilmiş olsa da kasıtlı bir şekilde kiliseye çevrilmemişti, hâlbuki Haçlı Seferleri sırasında bunun örnekleri yaşanmıştı. Örneğin Şam'daki Emevi Camii'nin kiliseye çevrilmesi –bir Frank kaynağının iddia ettiği gibi– 1260'ta şehre Ketboğa'yla beraber giren Antakyalı VI. Bohemond'un kışkırtmasıyla olmamıştı.⁴⁹

Ancak Asya'nın yeni efendileri basit bir şekilde tüm inançların faaliyetlerine hiçbir engel olmaksızın izin vermiyordu. Cengiz Han tarafından yürürlüğe konan ve halefleri tarafından yeniden geçerli kılınan bazı yasalar (Moğolca *yasağ*; Arapça–Farsça *yasa*) iki kategoriye ayrılıyordu: bunlar ya bozkır geleneğini uyguluyordu ya da bununla çelişen uygulamaları yasaklıyordu. Bu yasaların bir kısmı net bir şekilde Müslümanların dinî uygulamalarına ilişmekteydi. Tuhaftır ki Gibbon'dan beri pek çok tarihçi Moğol toleransı (çoğunlukla umursamazlıkla eş görüldü) fikrine kendini o kadar kaptırmıştı ki böylesi emîrlerle İslâm inancının serbestçe uygulanması arasındaki uyumsuzluğu gözden kaçırmışlardı.⁵⁰

Moğolların yerleşik tebaalarına bir dereceye kadar dayattığı bilinen bozkır geleneğine giriş mahiyetinde evlilik konusunu ele alalım. Hülegü sülalesinin muhtelif “kâfir” mensupları (Abaka, Argun, Geyhatu, Baydu,

religious laws of Zingis Khan and of Mr. Locke'. Bkz. Morgan, *Mongols*2, s. 37-8; aynı yazar, 'Edward Gibbon and the East', *Iran* 33 (1995), s. 88-9; daha kapsamlı bir alıntı için Gibbon in Atwood, 'Validation by holiness', s. 237.

47 Benjamin Z. Kedar, 'The subjected Muslims of the Frankish Levant', James M. Powell (ed.), *Muslims under Latin Rule, 1100-1300* (Princeton, NJ, 1990), s. 139-40; yeniden baskısı Kedar, *The Franks in the Levant* içinde (Aldershot and Brookfield, VT, 1993). Brian A. Catlos, *The Muslims of Latin Christendom. 1050-1614* (Cambridge, 2014), s. 373, 480.

48 Joseph Drory, 'Hanbalis of the Nablus region in the eleventh and twelfth centuries', Kedar and Udovitch (eds.), *Medieval Levant*, s. 93-112.

49 Dominique Sourdél, 'Bohémond et les chrétiens à Damassous l'occupation mongole', Michel Balarç, B. Z. Kedar and J. S. C. Riley-Smith (eds.), *Dei Gesta per Francos. Études sur les croisades dédiées à Jean Richard* (Aldershot and Burlington, VT, 2001), s. 295-9.

50 Dolayısıyla, örneğin Roux, 'La tolérance religieuse', incelemesini Moğolların tebaalarının inançlarını yaşamalarına izin verilip verilmemesi meselesiyle sınırlandırmıştır. Fakat Moğol toleransı hakkında isabetli bir yorum için (Uzak Doğu bağlamında) bkz. Benjamin Z. Kedar, 'The multilateral disputation at the court of the Grand Qan Möngke, 1254', Hava Lazarus-Yafeh, Mark R. Cohen, Sasson Somekh and Sidney H. Griffith (eds.), *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam* (Wiesbaden, 1999), s. 182-3.

Abaka'nın kardeşi Mengü Temür gibi ilhanlar) Müslüman soylu kadınlarla evlenmişlerdi (bkz. 9. Bölüm). Bu örneklerin her birindeki evlilik *şeriata* aykırıydı, zira "kâfir" biriyle evlenmek yasaktı.⁵¹ Ayrıca böylesi evlilikler daha büyük kopmalara da neden oluyordu. Vassâf'ın bize bildirdiğine göre Salgurlu soylusu ve Mengü Temür'ün dul kalan eşi Âbiş, ortodoks ve dini bütün bir Müslüman olmasına rağmen, Moğol geleneklerine uygun bir şekilde mezarına kırmızı şarap dolu altın ve gümüş kaplarla beraber defnedilmişti.⁵²

Moğollar dul kalan kadının, ölen kocasının erkek kardeşiyle evlenmesi geleneğini uyguluyorlardı,⁵³ bu şekilde dul bir kadın mütevaffa kocasının küçük kardeşiyle olduğu gibi bir başka eşinden olma oğluyla ya da daha küçük bir akrabasıyla (örneğin büyük değil de daha küçük bir kardeşin oğluyla) evleniyordu. Bozkır halkları arasında asırlardır gözlemlenen bu uygulama,⁵⁴ gelenekten ziyade hukuk kategorisinde değerlendirildi, zira Reşîdüddîn açıkça Hülegü'nün *yasaya* uygun bir şekilde (*be-râh-ı yasa*) babası Tuluy'un hanımlarını (meşhur Dokuz Hatun da dâhil) tevârüs ettiğini zikrediyordu.⁵⁵ Dul kalan hanımın bu şekilde evlendirilmesi, imparatorluk egemenliğinin sürdürülmesinin bir aracı olarak bazen tâbi devletlerle olan ilişkilerde de karşımıza çıkar, örneğin Cengiz Han'ın kızlarından birisi iktidardaki Öngüt hanedanından sırasıyla üç kadınla evlenecekti.⁵⁶

Moğolların bu evlilik uygulamasını bazen tebaalarına da büyük ölçüde dayattıkları konusunda deliller vardır. Yuan egemenliğindeki Çin'de, Ku-

51 J. Schacht, 'Nikâh, I. In Classical Islamic Law', *EI2*, VIII, s. 26-9.

52 Vassâf, s. 222, II, 5-6 (GW, II, s. 170).

53 Genel olarak bkz. Boyle, 'Thirteenth-century Mongols' conception', s. 6-7; Louis Hambis, 'Une coutume matrimoniale chez les Mongols et les peuples de Haute-Asie', *Mélanges offerts à Jean Dauvillier* (Toulouse, 1979), s. 389-93; Alice Sârközi, 'Levirate among the Mongols', Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov (eds.), *Kinship in the Altaic World: Proceedings of the 48th PIAC, Moscow 10-15 July, 2005* (Wiesbaden, 2006), s. 259-67. Yukarıda bahsettiğimiz uygulama ("levirate," dul kalan kadının ölen kocasının erkek kardeşiyle evlenmesi), erkeğin ölen karısının kız kardeşiyle evlenmesinden ("sororate") tamamen farklıdır ve aralarında hiçbir bağlantı yoktur. Bu konuda bkz. J. Holmgren, 'Observations on marriage and inheritance practices in early Mongol and Yuan society, with particular reference to the levirate', *JAH* 20 (1986), s. 142-3. Kız kardeşlerle arka arkaya evlenme konusunda bkz. *JT*, I, s. 162 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 403; CC, s. 61: Olkunut mensubu Çoçimtay için); Kubilay'ın sırasıyla bir hala ve yeğenle evlenmesi konusunda bkz. *JT*, I, s. 161 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 400; CC, s. 61).

54 Örnekler için bkz. Hambis, 'Une coutume', s. 385-9. Beşbalıç'daki Uygur *idukku* tarafından dayatılmıştı, örneğin *TJG*, II, s. 226 (*HWC*, s. 490). Bu gelenek Oğuzlar tarafından da uygulanmıştı: Christian, *History of Russia, Central Asia and Mongolia*, I, s. 355.

55 *JT*, II, s. 963 (*DzhT*, III, s. 6; CC, s. 334, anlaşılabilir bir şekilde bu ifadeyi "gelenek olarak" diye tercüme etmiştir.) Bir başka örnek için bkz. *JT*, II, s. 966, *be-râh-ı yasa* (*DzhT*, III, s. 9; s. CC, 335). Ayrıca bkz. *WW*, XXV, s. 229, babanın eşleriyle evlenmekle alakalı bir yasadaki açıkça bahseder.

56 Holmgren, 'Observations', s. 152-3. Zhao, *Marriage as Political Strategy*, s. 28-9.

bilay'ın hükümrânlığı döneminde bu uygulama, Han Çinlilerine (Çin'deki Müslüman vatandaşlara da olduğunu söylemek gerekir) kısa süreliğine de olsa dayatılmıştı.⁵⁷ Burada mesele sadece ölen kocanın ailesinin ekonomik çıkarlarının korunması değildi, aynı zamanda müteveffa kocanın oğlu ya da küçük kardeşinin ölen kişinin askeri veya vergiyle alakalı yükümlülüklerini yerine getirmek için onun tüm mülkiyetini tevârus etmesi ilkesi de gözetiliyordu. Aslında bu önlem, güneydeki bağımsız Song hanedanına karşı yapılan nihai taarruzla aynı döneme denk geliyordu. Fakat Gayrimüslim dünyanın başka yerlerinde bilinen vakalar, yüksek sosyete de karşımıza çıkıyordu; örneğin 1246'da Hristiyan Rus içerisinde bir hükümdar çifti vardı.⁵⁸

Öte yandan *şeriat*ta dul kalmış üvey anneyle evlenmek açık bir şekilde yasaklanmıştı.⁵⁹ Moğol egemenliğindeki Müslüman topraklarında gözlemlenen uygulamayı gösterdiği kadarıyla bu uygulama genellikle "kâfir"ler arasında cariydi –imparatorluk hanedanı ve üst düzeyden Moğol aileleri mensupları arasında.⁶⁰ Fakat bir örnekte söz konusu Moğol nyanı bir Müslümandı.⁶¹ Ayrıca hem Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarındaki hem de İlhanlılardaki "kâfir" yönetim döneminde yüksek mevkili Müslümanların bazen bu uygulamayı icra ettiğine dair sınırlı deliller vardır. Kirman'daki Kutluğhanlı hanedanı mensubu Pâdişâh Hatun

57 Paul Ratchnevsky, 'The levirate in the legislation of the Yuan dynasty', *Asiatic Studies in Honour of Dr. Jitsuzô Tamura on the Occasion of His Sixty-Fourth Birthday*. May 25. MCMLXVIII (Kyôto, 1968), s. 45-62 (bazı durumlardaki istisnaları da içerir); Müslümanlar için aynı yer, n. 12. Daha fazla detay için bkz. Bettine Birge, 'Levirate marriage and the revival of widow chastity in Yüan China', *Asia Major*, 3rd series, 8 (1995), s. 107-46; ayrıca aynı yazar, *Women, Property, and Confucian Reaction in Sung and Yüan China (960-1368)* (Cambridge, 2002), s. 238-44. Holmgren, 'Observations', bu evlilik uygulamasının ardındaki ilkeleri derinlemesine inceler.

58 PC, s. 239'a göre (MM, s. 11).

59 Bkz. Schacht, 'Nikâh, I'.

60 İran'daki Cengizliler hakkında Lambton, *Continuity and Change*, s. 292'de Pâdişâh Hatun da dâhil olmak üzere bazı örnekler verir. Ayrıca sırasıyla Anbarcı (babası Mengü Temür'ün dul kalan eşlerinden biriyle evlendi), Cüşkeb (babası Cumugur'un dul kalan eşlerinden biriyle evlendi) ve Abaka (Hülegü'nün dul kalan eşi Olcay Hatun'la evlendi) için bkz. *JT*, I, s. 102; II, s. 966, 1055 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 229; III, s. 9, 96; CC, s. 40, 335, 366). Komutanlar: Hülegü'nün kızı Tödöçek ilk önce Oyrat boyundan Tenggiz Küregen ile, ardından sırasıyla oğlu Sülemiş ve onun oğlu Çeçek Küregen ile evlendi: *JT*, I, s. 102; II, s. 971 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 228; III, s. 16; CC, s. 40, 338), ve SP, fo. 139b. Bir başka kızı Kutlukan, Dörben mensubu Yesü Buka ile, daha sonra oğlu Tükel'le evlendi: SP, fo. 139b. Bargutlu Tagay, dedesi Sahlıms'ın dul kalan eşi Kürdüçin'le evlenmişti: *JT*, I, s. 104 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 234; CC, s. 41) ancak II, s. 969'da (*DzhT*, III, s. 14; CC, s. 337, Tagay'ın adını zikretmez), ikinci kocası ise ilkinin kuzenidir. Şaday'ın oğlu Togan babasının dul kalan eşi Keltürmiş'le evlenmişti, kendisi Tegüder Ahmed'in cariyelerinden birinden olma kızıydı: *JT*, II, s. 1123 (*DzhT*, III, s. 167; CC, s. 388).

61 Celâyirli Akboğa'nın (kendisi Celâyir hanedanının atasıydı) oğlu Hüseyin, babasının dul kalan eşi Ölçetay'la evlenecekti (İlhan Argun'un kızı): *JT*, II, s. 1153 (*DzhT*, III, s. 197; CC, s. 398); daha açık bir şekilde SP, fo. 147b. Wing, *Jalayirids*, s. 65-6.

ilk önce Abaka ile, ardından da oğlu Geyhatu'yla evlenecekti. Daha sonra Hamdullah Müstevfi bu evliliği "Moğol tarzında (be-râh-ı muğûlî)" diye vasıflandırmıştı.⁶² Sürgün Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus 677'de (1278-9) Kırım'da hayatını kaybedince, kendisini ağırlayan Altın Orda Hanı Mengü Temür, Sultan'ın oğlu Mesud'a Moğol kökenli üvey annesi Örbay Hatun'la evlenmesi konusunda baskı yapmıştı. Böylesi bir bidati iğrenç bulan Mesud, göç edip Anadolu'ya ve ilhanın topraklarına giden bir gemiye binmekten başka çare bulamamıştı. Fakat Mesud'dan ayrılmak istemeyen üvey annesi de peşinden gelmiş ve Abaka sarayında ihtiramla karşılanmıştı. Sonunda Mesud, 681'de (1282) Abaka'nın emriyle bu evliliğe razı olmak zorunda kalmıştı.⁶³ Örbay Hatun hayatını kaybetmiş olan Berke Han'ın kızı olduğu için bu evliliğin iki tarafı da Müslümandı.⁶⁴

Hem Hristiyan hem de Konfüçyan geleneklerin aksine İslâm hukuku üvey anneyle olmamak şartıyla aile içi ("levirate") evliliklere karışmıyordu. Şunu ifade edebiliriz ki Moğol öncesi dönemde Müslüman hükümdarlar zaman zaman ölen bir kardeşin ya da amcanın dul kalan eşiyle evlenebiliyordu.⁶⁵ Fakat dul kalan yengeyle evlenmek hoş karşılanmıyordu. 662'de (1264) Hülegü'nün, bozguna uğramış asi Fars hükümdarı Selçuk Şah'ın kızının (kısa süre önce öldürülmüş olan) Nizameddin Hasanûye'nin kardeşi ve halefi olan Şebankâre Hükümdarı Nusretüddîn'le evlenmesine dair emrinden bahsederken Vassâf bunun "Moğol yasası"na uygun olduğunu söylüyordu. Bu da söz konusu kadının daha önce Nizâmeddin'le evlendiğini ya da en azından söz kesildiğini gösteriyordu. Vassâf'a göre bu evliliğin yasaya uygun olmasının bir başka sebebi Nizâmeddin'in ilhanın hizmetindeyken (dâr-ı kûç-i İlhanî) savaşta hayatını kaybetmesiydi ki bu da bu bağlamda ilginç bir özgünlük teşkil ediyordu. Nusretüddîn'in ölümünden sonra dul eşinin sırasıyla üçüncü ve dördüncü bir kardeşe evlenmesini anlatırken Vassâf bu konudaki antipatisini

62 TG, s. 533.

63 ZF, s. 168-9 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 81, Rusça trc., s. 103); krş. s. 216, I. 17. *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli*, s. 119-20 ("WRBNY" imlâsıyla). Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 72, 77. Kanaatimce bu isim SH, §§ 70-1'de karşımıza çıkan hanedandan kadının ismidir (çev. De Rachewiltz, I, s. 17; s. 344'teki notuna bkz.). İbn Bîbî, *Evâmîr*, s. 735-9 ve *Muhtasar*, s. 334-5 (çev. Duda, s. 322-3), Örbay Hatun'dan bahsetmez, Mesud'un İlhanlı topraklarına intikal etmesini (fakat 679/1280-1'de) ölüm döşegindeki babasının emri olarak gösterir. Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 133-4'e bu konuda aynı şekilde sessizdir.

64 Bkz. ZF, s. 126, Örbay Hatun'un ebeveyni için.

65 Selçuklu Sultanı Alparslan için (1063'te): Lambton, *Continuity and Change*, s. 259. Küçük Luristan'ın atabeylerinden bir tanesi için (621-640/1224-1242 arasında): TG, s. 555. 690'da (1291) tarihçi Cüveynî'nin oğlu Muzafferüddin Ali Moğol bir hanımla, Argun Aka'nın kızlarından biriyle evlenmişti. Bu hanım amcası, Sâhib-i Divân Şemseddin'in dul kalan karısıydı: HJ, s. 469/505; bu evlilik IF, V, s. 283-4'teki (no. 5094) biyografisinde zikredilmez.

açıkça ifade etmişti ve bu evliliğin gayrimeşru bir izdivaç (izdivâc-ı mahrem) olduğunu söylemişti.⁶⁶

Göçebe örfüne uymadığı gerekçesiyle belirli uygulamaları yasaklayan kurallardan iki tanesi potansiyel olarak Müslümanlara ağır gelmekteydi. Örneğin akan suda yıkanılmasını yasaklayan *yasa*, Müslümanların gusül uygulaması için sıkıntı çıkarıyordu. Bu bağlamda Ögedey Kağan'la ilgili bir hikâye yayılmış olmalıydı, zira hem Cüveynî hem de Cüzcanî birbirinden bağımsız olarak bu anekdotu naklediyordu. Kağan, kardeşi Çağatay'la (genellikle Moğol hukukunun taviz vermez bir uygulayıcısı olarak tasvir edilir) beraber at sürerken derede abdest alan bir Müslüman görürler. Ögedey, Çağatay'ın ölüm cezası verilmesini talep edeceğini bildiği için hükmü erteler, söz konusu Müslüman'a da gizlice derede düşürdüğü gümüş külçesini (bâliš) aradığını söylemesini salık verir, geceleyin de dereye gümüş bir külçe atar. Ertesi sabah adam yargılanmak üzere huzura çıkarılınca hükümdarın dediğini yapar, deredeki külçe çıkarılıp getirilir ve amacı Moğol *yasasını* çiğnemek olmadığı ve fakirlik yüzünden hayatını riske attığı için affedilir. Hatta Kağan'ın kendi hazinesinden adama on külçe daha verilir, üstelik adam bu cürmü bir daha işlemeyeceğine dair yazılı bir taahhütte bulunmuştur.⁶⁷

Bu kategorideki bir diğer *yasa* Müslümanların hayvanların boğazını keserek öldürmelerini yasaklıyordu, bunun yerine hayvanları Moğol usulüyle öldürmeleri bekleniyordu: hayvanın göğüs kısmını yarıp hayati organlarını sıkarak öldüreceklerdi. Semuren sınıfının mensupları olarak Müslümanlar (bkz. 8. Bölüm) Yuan iktidarının ilk yıllarında kayda değer ayrıcalıklar gördüler. Bununla beraber 1280⁶⁸ tarihli bir fermanda Kubilay Kağan Çin'de bulunan Müslümanların ve "Korunmuş Halklar"ın (bu bağlamda muhtemelen Yahudiler kastediliyor) hayvanları kendi usullerince kesmelerini yasaklamıştı. Kölelerin de bu kuralı ihlal eden efendi-

66 Vassâf, s. 424, l. 23-425, l. 1 (GW, IV, s. 81). Şebankâreî, s. 169, Nusretüddîn için; müellif s. 170'te kendisinin kardeşlerden sadece biriyle evlendiğini zikreder: Nusretüddîn'in halefi Celâleddin Tayyip Şah. Spuler, *Mongolen*4, s. 122, Nusretüddîn'in bu dul kadın üzerinde bir miras hakkı olabileceğine dair bir ihtimal zikreder.

67 *TJG*, I, s. 161-3 (*HWC*, s. 204-6); yeniden anlatısı *JT*, I, s. 685 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 183-5; *SGK*, s. 77; *CC*, s. 237-8). *TN*, II, s. 152-3 (çev. Raverty, s. 1107-9), daha kısadır ve bazı detayları atlamıştır.

68 Devamı için bkz. Francis Woodman Cleaves, 'The rescript of Qubilai prohibiting the slaughtering of animals by slitting the throat', *Richard Nelson Frye Festschrift I: Essays Presented to Richard Nelson Frye on His Seventieth Birthday by His Colleagues and Students* (Cambridge, MA, 1992 = *JTS* 16), s. 72-3. Müslümanların erkek çocuklarını sünnet ettirmemeleri hakkında ayrıca bkz. *JT*, II, s. 921 (*SGK*, s. 293-4; *CC*, s. 319). Fakat burada kağanın emriymiş gibi zikredilmez. Maalesef İsenbike Togan tarafından 'Variations in the perception of Jasagh', D. A. Alimova (ed.), *Markazii Osiyo tarikhii zamonavii medievistika talkinida / History of Central Asia in Modern Medieval Studies* (Taşkent, 2013), s. 67-101'de verilen incelemeden buraya alamayacağım kadar geç bir vakitte haberdar olduğum için üzgünüm.

lerini ihbar etmeleri teşvik ediliyordu ve bunun karşılığında kendilerine özgürlük vaat ediliyordu. Müslümanlar buna ek olarak sünnetten, akrabalalarıyla evlenmekten ya da günde beş vakit namaz kılmaktan da alıkonuluyorlardı. Hem Reşîdüddîn'in anlatısına hem de Çince kaynaklara göre Kubilay'ın Müslümanlara yaptığı baskının fitilini, saraya davet edilen bazı Müslüman tüccarların kağanın ikram ettiği eti yemeyi leş olduğu gerekçesiyle reddetmeleri ateşlemiştir. Fakat her hâlükârda bu baskının sebebi din olmaktan ziyade siyasiydi –son yıllarda yönetimde öne çıkan Müslümanlara karşı bir tepki mahiyetindeydi ve hanedanın Çinli tebaasının olası bir ayaklanmasının önüne geçmek hedefleniyordu. Belki de özellikle yeni fethedilen Song topraklarına bir mesaj verilmek isteniyordu.⁶⁹

Durum böyle olsa bile Kubilay'ın fermanı, Cengiz Han'ın daha eski bir beyanını referans alıyordu, iddialara göre kendisi Müslümanlara “sizler bizim kölelerimizsiniz ancak yediklerimizden yemiyorsunuz. Böyle bir şey nasıl olur?” demiştir.⁷⁰ Burada yine yemek kültürü ile Müslümanların kurban kesmelerinin yasaklanması arasında yakın bir ilişki vardı zira Cüveynî'ye göre bu, imparatorluğun ilk günlerine dayanıyordu.⁷¹ Fakat aradan geçen bunca zamandan sonra Moğollar aynı şekilde duyarlı değildi. Kirakos 1230'larda Moğol komutan Çormagun'un vassal Ermeni hükümdarı Avag ve maiyeti şerefine verdiği ziyafette hem necis hem de caiz olan etler ikram edildiğini aktarıyordu.⁷² Burada kastedilen şey muhtemelen hayvanı öldürme yönteminden ziyade yiyeceklerin türüydü.

Cengiz Han neslinden bazıları bu meseleyi oldukça ciddiye alıyordu. Cüzcanî'nin Çağatay'ın İslâm'a ve müntesiplerine karşı bitmek bilmeyen düşmanlığını korkunç bir şekilde tasvir etmesi her ne kadar abartılı olsa da Çağatay tebaası (*kabâil*) içerisindeki Müslümanların kurbanlarını kesemediklerinden ve beş vakit namazlarını eda edemediklerinden dem vuruyordu;⁷³ zira bu da Kubilay'ın sonraki fermanını anımsatıyor. Özellikle bu *yasa*, Cüveynî'nin Ögedey'in merhametine dair hikâyelerinden bir diğeri konusuydu. Müslümanlardan birini pazardan evine kadar

69 Meselenin arkaplanı hakkında bkz. Rossabi, *Khubilai Khan*, s. 199-201 (oysaki Kubilay'ın Müslüman karşıtı yasaması ile Müslüman Kaydu'dan gelen tehdit arasında s. 199'da verilen ilişki tartışmaya açıktır). Ayrıca bkz. Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 238-9; Rossabi, 'Muslims in the early Yüan', s. 291-5; Rossabi, 'Notes on Khubilai Khan: Religious toleration or political expediency?', Binbaş and Kılıç-Schubel (eds.), *Horizons of the World içinde*, s. 124-6.

70 Cleaves, 'Rescript of Qubilai', s. 72 (bir nebze modernize edilmiştir; bir diğer düzenlenmiş çeviri için bkz. Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 228). Bkz. YS, 10. Bölüm (burada Cengiz Han'a nispet edilen ifadeler tekrar etmektedir), aktaran: Donald Daniel Leslie, 'The Mongol attitude to Jews in China', *CAJ* 39 (1995), s. 234-45 (burada s. 234-5).

71 *TJG*, I, s. 163, 227 (*HWC*, s. 206, 272).

72 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 219/çev. Khanlarian, s. 165. Dashdondog, 'Mongol conquerors in Armenia', s. 69.

73 *TN*, II, s. 167 (çev. Raverty, s. 1146).

takip eden doğa dinine inanan bir Kıpçak Türkü, bu şahsı kapalı kapılar ardında kendi bahçesinde hayvan boğazlıyor diye yetkililere şikâyet etmişti. Kağan ise Müslümanın *yasayı* çiğnemediği ancak Kıpçak'ın çiğnediği hükmüne varmıştı; sonuçta Müslümanın hayatı bağışlanmış, Kıpçak ise idam edilmişti.⁷⁴ Ögedey'in verdiği hükümden edindiğimiz izlenime göre hayvan boğazlamayı ancak halka açık bir şekilde yapan Müslümanlar suçlu bulunmaktaydı. Kubilay'ın Çin'deki Müslümanlar üzerinde yaptığı kısıtlama hakkında bize anlatılan şeyler de bu durumu teyit ediyordu. Kağan'ın hükmünün ana fikrini bize sunan Reşîdüddîn'in anlattığına göre Kubilay'ın Hristiyan danışmanı İsa Kelemeçi ve bu konuda sıkıntı çıkaran diğerleri, Kağan'ın kararından yararlanma düşüncesiyle Müslümanların kendi bahçelerinde dahi hayvan boğazlamasını yasaklayan ek bir emir (*yarlık*) çıkarttırmışlardı.⁷⁵ Kıpçaklı muhbirin hikâyesinde olduğu gibi bu detayın anlamlı olması için *yasanın* orijinal hâlinin, hayvan boğazlamayı sadece halka açık yerlerde yasaklıyor olması gerekirdi.⁷⁶

Söz konusu *yasaların* uygulanmasında karşımıza üç problem çıkar. (1) Bunlar gerçekten göçebe toplumun dışında, yerleşik halklar üzerinde uygulanmak üzere mi çıkarılmıştı? (2) Acaba kaynaklarımız *yasa* ile *yosunu* (örf) karıştırıyor olabilir miydi? (3) Bu emirler nerede ve ne zamana kadar uygulandılar? İlk iki problemi birlikte ele almak yerinde olacaktır. İran'da Moğolların Şer'î mahkemeleri kaldırmaya yönelik herhangi bir teşebbüslerinin olmadığını vurgulayan Ann Lambton'a göre Moğollar "Şer'î huku-ku göz ardı etmek için tebaaya Moğol örfi hukukunu dayatmaya" çalışmamıştı.⁷⁷ Profesör Aigle'in iddiasına göre *yasa* terimi askerî ve devletle alakalı meselelerde geçerliydi. Oysaki *yosun*, saf bir bozkır geleneğine işaret ediyordu. Ayrıca Aigle, Müslüman müelliflerin (Plano Carpinili Johannes gibi dışarıdan gelen gözlemcilerin aksine) bu ikisi arasındaki ayrımı gözetmediklerini öne sürüyordu.⁷⁸ Yine Aigle'a göre Moğol iktidarının güvenliği, *yam* sisteminin devamı, askerî disiplin vb. şeyler her yerde cari olan uygulamalardı. Oysaki bozkır örfü tebaa halklara sadece önemli meselelerde ya da *yasaların* çiğnenmesinin kağanın sarayı civarında bulunan ruhların gazabını cezbedeceği durumlarda uygulanıyordu. Aigle ayrıca, eğer bozkır geleneklerinin Moğolların Müslüman tebaası üzerinde kitleler

74 *TJG*, I, s. 163 (*HWC*, s. 206-7); yeniden anlatısı *JT*, I, s. 686 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 186-7; *SGK*, s. 77-8; *CC*, s. 238), burada Reşîdüddîn şerh yoluyla Kıpçak Türkü'nün çatıya çıkarak *yasayı* ihlal ettiğini zikreder.

75 *JT*, II, s. 921 (*SGK*, s. 294; *CC*, s. 319).

76 Ayalon'un görüşü de bu minvaldedir, 'Great Yäsa ... (A)', *SI* 33 (1971), s. 99-140 (burada s. 120).

77 Lambton, *Continuity and Change*, s. 90.

78 Aigle, 'Loi mongole', s. 972, 974-7 ('Mongol law', s. 134, 137-40) ve 'Le Grand Jasaq', s. 33, 41-2, 47-8. Fakat Plano Carpinili Johannes de her zaman bunu yapamamıştır: *PC*, s. 250, *legem etiam sive consuetudinem habent* (*MM*, s. 17).

hâlinde dayatılması durumunda, Müslüman müelliflerden çok daha fazlasını duyacağımızı belirtiyordu.⁷⁹

Şunu da unutmamalıyız ki Müslüman müelliflerden Cüveynî, Moğol memleketini bizzat ziyaret etmişti, Reşîdüddîn ise bir süreliğine ilhanların başvezirliğini yapmıştı. Ayrıca bilgi olarak çoğunlukla İlhan Gazan ve yüksek rütbeli Moğol noyanı Bolod Chingsang'den (Müslümanlara yapılan baskı döneminde oradan ayrılmıştı) gelen sözlü anlatılara dayanıyordu. Bu iki müellifin hiçbiri Aigle'ın öne sürdüğü karışıklığın (yani *yasa* ile *yosunu* birbirine karıştırmanın) kurbanı olmamıştı. Eğer böyle bir karışıklık söz konusu olsaydı, bunun sebebi Moğolların bozkır örfü *yosunu* *yasa* olarak yürürlüğe koymasından kaynaklanırdı –aslında hem Cüveynî hem de Reşîdüddîn olayın bu olduğunu belirtiyordu.⁸⁰ Açıkçası Cengiz Han'ın fermanlarına dair pasajında Cüveynî'nin özellikle listelediği *yasalar* tamamen devlet menfaatlerini ve askerî teşkilatı ilgilendiriyordu (bkz. 4. Bölüm); aynı şekilde Yuan egemenliğindeki Çin'den gelen belgelerde referans alınan *yasalar* da.⁸¹ Fakat öte yandan Ögedey'in merhametiyle alakalı olarak Cüveynî'nin zikrettiği ve Reşîdüddîn'in de tekrar ettiği akarsu ya da hayvan boğazlamayı ilgilendiren *yasalar* hakkında bu doğru değildi. Her ne kadar bu anekdotlar kağanın göçer karargâhlarının yakınlarında geçiyor olsa da Cüveynî Horasan'da bile bir süre kimsenin *şeriata* uygun bir şekilde hayvan boğazlamak suretiyle *yasayı* çiğnemeye cesaret edemediğini anlatıyordu. Aigle'ın yaptığı gibi bu yasağın, Müslümanları taklit etmekten alıkoymak için Moğollara yönelik olduğunu öne sürmek, Müslümanların leş yeme mecburiyetinde bırakıldığına dair Cüveynî'nin ifadelerini göz ardı etmek demektir.⁸²

3. Bölüm'de de gördüğümüz gibi Moğollar, askere alınan kişilere (ister Uygur ister Kitanlı, ister Çinli isterse de Müslüman olsun) bir dereceye kadar Moğol giyim kuşamına ve saç sakal şekline adapte olmalarını şart koşuyordu. Ayrıca Kubilay'ın bunları Song İmparatorluğu'nun avam sınıfına ve yetkililerine de dayattığına dair elimizde deliller vardır.⁸³ Bu

79 Aigle, 'Loi mongole', s. 991-4 ('Mongol law', s. 152-5) ve 'Le Grand Jasaq', s. 67-70.

80 T/JG, I, s. 161, *yasa-u âzin*; I, s. 227; III, s. 3, *yasa-u âyin* (HWC, s. 204, s. 272, s. 549). İlk örnekte bağlam akan suda yıkanmaktı ki ileride değineceğiz, ikincisinde ise hem akan suda yıkanma hem de Müslümanların kurban kesmesiydi, üçüncüsünde ise en küçük oğlun verasetiydi. Ayrıca bkz. T/JG, I, s. 203-4, *yasa-u âdet* (HWC, s. 248), s. 211, *yasa-u âzin* (HWC, s. 255). JT'deki *yasa-u yûsûn* için 4. Bölüm'deki 152. dipnota bakınız.

81 Paul Heng-chao Ch'en, *Chinese Legal Tradition under the Mongols: The Code of 1291 as Reconstructed* (Princeton, NJ, 1979), s. 4-10. Cüveynî hakkında bkz. Morgan, 'The "Great Yäsä of Chingiz Khân" and Mongol law', s. 167; Aigle, 'Loi mongole', s. 985-7 ('Mongol law', s. 148-9) ve 'Grand Jasaq', s. 54-5.

82 Aigle, 'Loi mongole', s. 994 ('Mongol law', s. 155) ve 'Le Grand Jasaq', s. 66. Krş. T/JG, I, s. 227 (HWC, s. 272).

83 Henry Serruys, 'Remains of Mongol customs in Ming China', *Monumenta Serica* 16 (1957), s. 151-3 ve yeniden baskısı Serruys, *The Mongols and Ming China: History and*

yüzden ortaya bu personelin diğer Moğol geleneklerine uyup uymaya-
cağı sorusu çıkmaktadır. Ögedey iktidarı (sözde mülayim ve geçim ehli
bir hükümdardı) özellikle çarpıcı bir örnek teşkil ediyordu. Kağan, orman
halkı olan Oyrat boyunu acımasızca cezalandırmıştı çünkü bu boy Moğol-
ların dış evlilik geleneğine aykırı olarak boy içi evliliği teşvik ediyordu.⁸⁴

Üçüncü mesele ise bu yasaklamaların ne kadar sürdüğüydü. Kubi-
lay'ın 1280 tarihli emri, Güyük iktidarından beri Müslümanların kurban
ibadetine dair yasağın devam etmediğini ortaya koyuyordu (bu durum
belki de Cüveynî'nin Mönge'ye dizdiği methiyelerin sadece dalkavuk-
luktan kaynaklanmadığını gösteriyordu). Fakat aynı emîr, Hülegü'nün
İran'da bu yasayı yeniden yürürlüğe koyduğunu gösteriyordu ve Müslü-
manları Moğolların gıdalarını tüketmekle yükümlü kılıyordu.⁸⁵ Ayrıca
Ermeni tarihçi Aknerli Grigor, İlhanlıların kurucusunun Müslüman halka
domuz eti yemeyi emrettiğini iddia ettiğinde bu fermana dair bilgileri ha-
yal meyal hatırlıyor olmalıydı.⁸⁶ Ancak bu yasanın, ilhanların Müslüman
tebaasına dayatıldığı konusunda elimizde başka bilgi bulunmamaktadır.
Bu ikinci kategorideki yasaların Batı Asya'da yürürlüğe konduğuna dair
deliller Moğol iktidarının 1265 öncesine dayanan ilk yıllarından gelmek-
tedir. Reşidüddîn'e göre Abaka tahta çıkarken hem Hülegü'nün yasaları-
nın hâlen korunduğunu ilan etmiş hem de her grubun kendi atalarının
geleneklerini ve uygulamalarını (*rusûm-u âyîn*) sürdürebileceğine dair bir
ferman yayımlamıştı.⁸⁷ Bu ferman muhtemelen Hülegü'nün politika-
sında kısmî bir gevşeme anlamına geliyordu. Öte yandan, daha önce de
gördüğümüz gibi (10. Bölüm) Vassâf, Abaka'nın Sâhib-i Dîvân Şemsed-
din Cüveynî'ye necis bir et ikram ederek onunla alay ettiğini zikretmişti.
Eğitici özelliği olmayan bu hikâye genel bir bakış açısı vermekten ziyade
Şemseddin'in uzun süre çile çekmiş şahsiyetini tasvir etmeyi hedefliyordu
ve belki de İran hâlen "kâfir" bir iktidarın yönetimi altındayken yüksek
rütbeli Müslüman bir idarecinin savunmasız pozisyonunu gözler önüne
sermekten başka bir şeyi amaçlamıyordu.

Elimizin altında bulunan deliller bir nebze farazi sonuçlara ulaşma im-
kânı vermektedir. Evvela, Moğolların tebaalarının en azından bazı sınıfla-
rından bir dereceye kadar kültürel uyum sağlama beklediklerini biliyoruz
ve bazı durumlarda dul kalan kadının kocasının kardeşiyle ya da aileden
bir başka erkekle evlenmesi bu beklentiye dâhildi. İkinci olarak yasaların
bazılarının kapsamı İslâmî uygulamaları hedef alıyordu, en azından inan-

Customs içinde (Londra, 1987) ancak s. 158, 177-8'de kendisi Moğolların Çinlilere kendi
geleneklerini dayatmadığından eminmiş gibi görünmektedir.

84 *TJG*, I, s. 190-1 (*HWC*, s. 235-6); krş. *JT*, I, s. 705 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 243-4; *SGK*, s. 93-4;
CC, s. 245). Hem Cüveynî hem de *DzhT* boyun ismini vermez.

85 Cleaves, 'Rescript of Qubilai', s. 72; Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 229.

86 Grigor Aknerts'i, tr. Blake and Frye, s. 343.

87 *JT*, II, s. 1060 (*DzhT*, III, s. 102; *CC*, s. 368).

mamızı istediklerinden daha kısıtlayıcı olabiliyordu. Örneğin Müslümanların kurban ibadetinin toplu hâlde yapılmasıyla bireysel olarak yapılması arasında bir fark gözetilmişti. Üçüncü olarak belirli İslâmî uygulamaları yasaklayan ya da İslâm'a aykırı eylemleri teşvik eden yasaları Moğolların yürürlüğe koyması, (rejimin kendi gücünü değerlendirmesine bağlı olarak) farklı zamanlarda imparatorluğun bir bölgesinden diğerine farklılık arz edebiliyordu (belki de yerleşik toplumlarla göçebeler arasında). Orta Asya'da Çağatay iktidarı dönemi (ve muhtemelen Horasan'ın bitişik kısımları) ve Kubilay hâkimiyetindeki Çin'de Müslümanlara yapılan yedi yıllık baskı kuşkusuz Müslüman talihinin dibe vurmasını simgeliyordu. Kurban ibadetinin ya da akan suda yıkanmanın yasaklamasının, nispeten çok az (ya da hiç) Moğol askerinin konuşlandığı bir bölgede nasıl uygulandığını açıklamak hayli güçtür. Dahası, her ne kadar bunun arkasındaki saik öncelikle yerel ruhları gücendirmekten kaçınmak olsa da muhtemelen yerleşik kültürler içerisinde bu ihtiyaç daha hafif görülmekteydi. Ve dördüncü olarak her hâlükârda gelenekleri esas alan bu emirlerin uygulanması, Möngke'nin tahta çıkmasının ardından Batı Asya'da pekâlâ rafa kalkmış olabilirdi (en azından sıradan Müslümanlar için). Fakat Hülegü iktidarında İran'da geçici olarak yeniden gün yüzüne çıkacaktı.

Makam ve Nüfuz Rekabeti: Sünnî Müslümanlar, Şiîler ve Zimmîler

Cengiz Han ve haleflerinin fetihleri Dârü'l-İslâm'a doğu topraklarından sayısız idari personel getirmişti. Kitanlı, Çinli, Tangutlu ve Uygurlu olan bu personel Gayrimüslim'di ve Müslümanları gözetmeleri beklenemez, dolayısıyla *şeriat*ı tatbik etmeleri de düşünülemezdi. Hem yapısı hem de teknikleri itibarıyla yönetim, Müslümanlarla beraber Gayrimüslimlere de ait bir dizi gelenekten beslenen bir öykünmeydi. İran'daki iktidarlarını güçlendirmekle ve özellikle Hülegü istilasının ertesinde Moğollar, yerel Müslüman bürokrat kadrosunun mensuplarına büyük ölçüde güvenir olmuşlardı. Babası, Harezmsâh Muhammed bin Tekiş'e sâhib-i dîvânlık etmiş olan Bahâüddin Cüveynî ve iki ünlü oğlu Şemseddin ile Alâeddin (tarihçi) bu kadronun önemli şahsiyetleriydi. Müslümanların İlhanlı yönetiminde yüksek mevkilere gelmesi inkâr edilemeyecek bir gelişmeydi, oysaki Yuan yönetimindeki Çin'de Han yetkilileri böyle bir imkândan yoksundu. Burada geleneksel sivil memurluk sınavları sona ermişti ve ilmiye sınıfı yüksek mevkilerden uzak tutuluyordu. Öte yandan, İlhanlı bürokrasi sınıfının katmanlarında dahi (bunlara bazen dîvânîler denirdi) Müslüman yetkililer terfileri tekelinde bulundurmuyordu. Bir ölçüye kadar gücü farklı inanç mensuplarıyla paylaşmak zorundaydılar, özellikle Şiîlerle ve ehl-i zimme temsilcileriyle ya da Müslüman bakış açısıyla inançsızlarla.

Yeni hükümdarların neşet etmesi Sünnî Müslümanların düşmanlarına daha elverişli fırsatlar sağlamıştı. Hamdullah Müstevfî'nin rastgele serrettiği bir görüş, Çormagun'un hâlen Horasan'dayken (ve muhtemelen bu yüzden 1230'dan önce) karargâhında Şiîlerin kendi çıkarlarını iyileştirmek için zaten çalıştıklarını ortaya koyuyordu. Ayrıca Müstevfî'ye göre Kazvinli önde gelen bir Sünnî âlim Horasan'a gitmeye ve Şiîleri mağlup etmeye zorlanmıştı. Bu âlim iddialara göre kamuya açık bir şekilde onlarla tartışmaya girecekti (Müstevfî bu ifadeleriyle muhtemelen Moğol nezaretindeki bilinen ilk dinî tartışmaya referansta bulunmaktaydı).⁸⁸ Şiî Nasîrüddîn Tûsî'nin Hülegü iktidarında elde ettiği seçkin konumu görmüştük. Abaka tarafından epey kayırılan Erzincan'ın Ermeni piskoposu Mar Hasiya Sargis'in (ö. 675/1276) Müslümanlar aleyhinde yıkıcı bir etkisinin olduğuna inanılıyordu.⁸⁹

İslâm dünyasında idari kadrolara Hristiyanların erişimi imkânsız değildi fakat Moğol iktidarında Irak ve Mezopotamya'da yerel seviyede daha da yaygın hâle gelmişti. Moğol komutan Sandagu 660'ta (1262) Ceziretü İbni Ömer'i alıp komutaya bir Hristiyan'ı geçirmişti.⁹⁰ Abaka ve Argun iktidarlara döneminde Mısır valiliği görünüşe göre Hristiyanlarla Müslümanlar arasında gidip geliyordu. Seçkin bir Kazvin ailesinin oğlu ve 660'tan (1262) itibaren şehrin meliki olan Radüddin Baba'nın yerine birkaç yıl sonra Mesud adlı bir Hristiyan getirilecekti. Akabinde Radiuddin, Mesud'u ve *şihnelik* yapan Yoşmut'u zimmetlerine para geçirmekle suçlayarak onların azillerini ve makamın kendisine iadesini sağlamıştı ancak mesele incelendiğinde iddiasını kanıtlayamadığı için 679'da (1280-1281) idam edilecekti.⁹¹ İbnü't-Tiktakâ 701/1302'de *el-Fahrî* adlı eserini tamamladığında Musul valisi (ihtida etmiş Gazan adına valilik yaptığını söyleyebiliriz) bir başka Hristiyan olan Fahreddin İsa'ydı.⁹² Her ne kadar hiçbir Hristiyan, İlhanlı Devleti'nin veziri olarak bürokrasinin zirvesine ulaşmamışsa da Yahudi Sa'düddeve bu üstün makamı Argun iktidarının son iki yılı boyunca, 1289'dan 1291'e kadar elinde bulunduracaktı.

Moğolların memurlarına yöneltilen hakaretlerin bazıları, Cüveynîler gibi köklü bürokrat ailelerden geliyordu. Cüveynîlerin, mütevazı aileler içerisinde doğanlara karşı dışlayıcı sözleri –ki bunun en makul sebebi

88 TG, s. 805.

89 İbn Şeddâd, *Târîh*, s. 122, 169; dolayısıyla DMZ, III, s. 112, 229 (= MZDMZ, XVIII, s. 207, 309). Ayrıca bkz. BH, s. 455; Melville, 'Anatolia under the Mongols', s. 66.

90 HJ, s. 348/379, kendisine sadece 'Mar Hasiyâ' demektedir. Fiey, *Chrétien syriaques*, s. 30'a göre kendisi şehrin Nesturi piskoposudur.

91 Bu olayların bir özeti için bkz. De Blois, 'İftikhâriyân', s. 16-17, kendisi kronolojik problemleri ele alır, özellikle HJ'nin verdiği hatalı tarihleri; ayrıca Charles Melville, 'Northern Iraq: Historical and political context', Ward (ed.), *Court and Craft*, s. 19-20.

92 IF, III, s. 103-4 (n. 2279). Kendisi İbnü't-Tiktakâ'dan cömert övgüler almıştır, s. 8-15 (çev. Whitting, s. 4-9).

bunların Uygurca bilmeleri idi (bkz. 4. Bölüm)– “kâfirleri” olduğu kadar Şerefüddin Harezmi gibi sonradan görme Müslümanları da hedef alıyordu.⁹³ Bar Hebraeus Moğolların doğum, din veya yetenek açısından bile bir ayrım gözetmediğini, en yüksek rüşveti kim verirse onu göreve getirdiğini ifade ediyordu.⁹⁴ Eğer Reşidüddin’in Gazan’ın selefleri dönemindeki koşullar hakkında çizdiği tabloya itibar edeceksek, pek çok çulsuz ve beş para etmez adam (kendisi Müslümanlarla beraber Yahudileri de bu gürühtan istisna tutuyordu) borç para alıp yetkililere rüşvet veriyordu ve karşılığında sahte harcama makbuzları alıyor ya da bu parayla zengin bir görüntü vermek ve karlı bir iltizam usulü vergi işi koparmak için gösterişli kıyafetler ve binekler satın alıyordu.⁹⁵ Moğollar yine de şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Uygur yazısında yeterlilik ya da yüzeysel zenginlik dışındaki başarıları da dikkate alıyordu. Moğolların yönetime yaklaşımlarına aşina olmak bir başka önemli vasıftı: Kirmânî’nin dediğine göre Argun’un veziri Celâleddin Simnânî Moğol örfünün ve hukukunun (yûsûn-u yasa) ilkelerinde oldukça bilgiliydi.⁹⁶ Cengizlilerin simya, kehanet ve tıbbâ olan ilgileri⁹⁷ de bu alanda kendilerini gösterebilenlere yükselmenin kapılarını açıyordu: Abbasi sarayında temizlikçilik (*ferrâş*) yapan ve Tegüder Ahmed üzerinde güçlü bir nüfuzu olan Kemâleddin Abdurrahman bunun bir örneği idi.⁹⁸ İlhanlı vezirlerinin en meşhur olanı Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, önceleri İlhan Geyhatu’nun hizmetinde bir aşçı (*bayurçı*) olarak dikkatleri çekmişti ve Fars bürokrasi geleneğinin bir temsilcisi değildi ancak Sa’düddeve gibi kendisinin de hekimliği vardı (Sa’düddeve’nin aksine Reşidüddin ihtida etmişti).⁹⁹

Tüm İnançlara Eşit Muamele

Yukarıda ele aldığımız buyruklar Müslümanların Moğolları Müslüman karşıtı olarak görmelerini kolaylaştırmış olabilirdi. Tıpkı yabancı elçilerin Cengiz Han’ın temsili karşısında secdeye kapanmalarının Hristiyan gözlemciler tarafından inançlarını inkâr etmelerine yönelik bir baskı

93 Ancak Aubin, *Émirs mongols*, s. 26, bu eleştirilerin sadece Moğolları hedef aldığına inanmaktadır.

94 BH, s. 490.

95 JT, II, s. 1490-1, 1495 (*DzhT*, III, s. 521-2, 526; CC, s. 515-16, 517); bkz. II, s. 1493 (*DzhT*, III, s. 523-4; CC, s. 516), Şemseddin Cüveynî’den bu şekilde para almaya çalışan bir Yahudi için.

96 Kirmânî, *Nesâimü’l-eshâr*, s. 106.

97 Bkz. Endicott-West, ‘Notes on shamans’, s. 226-8.

98 Adel Allouche, ‘Tegüder’s ultimatum to Qalawun’, *IJMES* 22 (1990), s. 443; ayrıca krş. Reuven Amitai-Preiss, ‘Sufis and shamans: Some remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate’, *JESHO* 42 (1999), s. 30. Abdurrahman’ın arka planı için bkz. IF, IV, s. 178, 179.

99 Netzer’in ‘Rashid al-Din and his Jewish background’ adlı çalışmasındaki birincil ve ikincil literatürün incelenmesine bakınız.

olarak görülmesi gibi.¹⁰⁰ Fakat aslında Moğol hükümdarlar ne Hristiyanlık ne de Müslümanlık karşıtıydılar. Her türlü inanç geleneğinin din bilginleri tarafından sergilenen tekniklere açık olmaları, diğerleriyle beraber Müslümanlara da sık sık hoşgörü gösterdikleri anlamına geliyordu. İlhanların Moğol memurlarının vakıfları (*evkâf*) ayakta tutmada önemli bir rol oynadıklarına dair deliller mevcuttu. Vakıflar, Müslümanlar tarafından hayır işleri için tesis edilen dinî kurumlardı. 670'te (1272) Anadolu'daki Kırşehir'de kaleme alınan bir vakfiye, çok sayıda Moğol yetkilisinin ve büyüğünün ismini taşıyordu. Bu şahıslar "Ebedi Tanrı"nın gazabına uğrama korkusuyla vakfın işlerine karışmamayı taahhüt etmişlerdi. Ayrıca 692'de (1293) bir Moğol noyanı Erdebil yakınlarında bir sufi hankâhı bağışlamıştı.¹⁰¹ İmparatorluk hanedanının mensupları da aynı şekilde İslâm da dâhil önde gelen dünya dinleriyle bağdaştırılan mekânları himaye ediyorlardı ve Müslüman din bilginleri de bu cömertlikten nasibini alıyordu. Cüveynî, Möngke'nin annesi Sorkaktani'nin cömertliğinden samimi bir şekilde bahsediyordu. Nesturi Hristiyanı olan Sorkaktani Müslüman imamlara, şeyhlere sadakalar ve hediyeler verirdi, hatta Buhara'da bir medrese yaptırmıştı; ayrıca cömertliğinin Budistlere ve Taoistlere de şamil olduğu bilinmekteydi.¹⁰² Benzer bir şekilde Vassâf, Çağatay Ulusu'nda 649'dan (1252) 658'e (1260) kadar hükümdar naipliği yapan "putperest" Orkina'yı İslâm ve Müslümanlara karşı hayırsever biri olarak niteliyordu.¹⁰³

İronik bir şekilde bu türden bir tarafsızlık, bireysel bir hükümdarın özellikle belirli bir inanca karşı müşfik olduğu fikrini besliyordu. Ermeni yazar Step'anos Orbelian, Hülegü ve Dokuz Hatun'u gıyabında Konstantin ve annesi Helena kadar dindar ilan etmişti. Orbelian bunun tek örneği değildi. Diğer Hristiyan yazarlar da Hülegü'nün Hristiyanlara karşı şefkatinden coşkuyla bahsediyordu. Bu izlenim belki de ilk ilhanın kendisinin ve hatta Cengiz Han'ın üzerindeki Hristiyan nüfuzuna işaret etmek için gösterdiği çabalarla desteklenebilirdi. Muhtemeldir ki 1295'ten sonra İlhanlılarda İslâm'ın kazandığı zafer Orbelian gibi Hristiyan yazarları bir önceki döneme mazide kalmış bir "altın çağ" gibi nostaljiyle baktırmıştı.

100 Örneğin PC, s. 237-8 (MM, s. 9-10). Bu konunun incelenmesi için bkz. Timothy May (T. Mei), 'Mongoly i mirovye religii', B. V. Bazarov, N. N. Kradin and T. D. Skrynnikova (eds.), *Mongol'skaia imperiia i kochevoi mir* (Ulan Ude, 2004), s. 438-9.

101 Judith Pfeiffer, 'Reflections on a "double rapprochement": Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 375, 377-8. 1272 belgesinin tercümesi ve şahitlerin listesi için bkz. De Rachewiltz'in notları, *SH*, II, s. 1345-6; ayrıca Pfeiffer, 'Protecting private property vs negotiating political authority: Nur al-din b. Jaja and his endowments in thirteenth-century Anatolia', Hillenbrand et al (eds.), *Firdevsî*, s. 153-60.

102 *TJG*, III, s. 8-9 (*HWC*, s. 552-3). Rossabi, *Khubilai Khan*, s. 13.

103 Vassâf, s. 14, l. 25- s. 15, l. 1: her çend buti hod perest bûd be dîn-i İslâm meylî-yi tamâm daşt-u peyveste taassub-i müsülmanân kerdî (*GW*, I, metin, s. 29, trc., s. 30). Bkz. De Nicola, 'Queen of the Chaghatayids', s. 117-18.

XIII. yüzyıl sonlarında muhtelif İlhanlı hanedan hatunlarının bariz Hristiyan eğilimleri, papalara ve batılı misyonerlere kocalarının Hristiyanlığı benimseyebilecekleri konusunda ilham vermişti.¹⁰⁴ Bu umutlar hayalden öteye geçemeyecekti. Yıllar önce Rubruklu Willem, farklı dinî gruplar içerisinde, Kağan'ın her birinden kendisi için dua istemesiyle ortaya çıkan umut dolu bekleyişler hakkında alaycı yorumlarda bulunmuştu. "Hâl-buki [Kağan] hiçbirinin inancını benimsemiyor, ancak hepsi de balın etrafına üşüşen sinekler gibi saraydan çıkmıyor, kağan hepsini hediyelere boğduğu için hepsi de kağanın kendilerini ayrı tuttuğunu ve talihlerinin açıldığını düşünüyor."¹⁰⁵

Rubruklu Willem'in anlatısı Möngke sarayındaki durumun canlı bir resmini çizmekteydi. Burada rakip inançların temsilcileri menfaat ve nüfuz için birbirleriyle çekişip duruyorlardı. Moğol hükümdarları "böl ve yönet" taktiğiyle bu tür çekişmeleri kasıtlı bir şekilde teşvik etse de etmese de işin sonu kuşkusuz buraya varıyordu.¹⁰⁶

Moğolların tüm inançların din büyüklerini himaye etmesini ve bu eylemin altında yatan nedenleri, bu himayenin diğer boyutlarında izledikleri politikadan ayırt etmek gerekir. Daha önce de gördüğümüz gibi idari teşkilatta işlerine yarayan herkesi istihdam etmişlerdi. Bu kişilerin içerisinde hem Müslümanlar vardı hem de o döneme kadar ikinci sınıf muamele gören azınlıklar. Bar Hebraeus (iğneleyici de olsa) derli toplu bir şekilde bu durumu ortaya koymuştu.¹⁰⁷ Fakat bu, Moğolların o azınlıkları Müslümanlardan daha fazla kayırdıkları anlamına gelmiyordu. Müslümanların ağırlıkta olduğu Musul'da vali olarak örneğin bir Hristiyan'ın atanmasına dindaşlarının sevindiğini düşünmek, sadece halkı Hristiyan olduğu için Rus halkının başına Moğolların "Sarazen" yetkilileri getirdikleri şeklindeki Rubruklu Willem'in tespiti gözden kaçırmak demektir.¹⁰⁸

Koşulların özgün bir şekilde kümelendiği İlhanlı bağlamında tâbi Hristiyan krallarının askerleri (Gürcistan, İmereti ve Küçük Ermenistan krallarının askerleri) Moğol seferlerine iştirak ediyordu ve ilhanların çatışma içinde oldukları Moğol olmayan güçler de neredeyse tamamen Müslümandı. Hülegü 1258'de Bağdat'ın Hristiyan sakinlerinin hayatını pekâlâ

104 James D. Ryan, 'Christian wives of Mongol khans: Tartar queens and missionary expectations in Asia', *JRAS*, 3rd series, 8 (1998), s. 411-21; yeniden baskısı Ryan (ed.), *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions* içinde (Farnham ve Burlington, VT, 2013), s. 285-95.

105 WR, s. 172/SF, s. 256 (MFW, s. 187).

106 Richard C. Foltz, 'Ecumenical mischief under the Mongols', *CAJ* 43 (1999), s. 42-69. Foltz, *Religions of the Silk Road*, 6. Bölüm, özellikle s. 114-15, 126

107 BH, s. 490; aktaran: Morgan, 'Who ran the Mongol empire?', s. 124.

108 WR, s. 62/SF, s. 195 (MFW, s. 107). Bunlar genellikle Harezmşah Türkleri'ydi: Allsen, *Mongol Imperialism*, s. 109-10. 1247'de Rus ülkesinde nüfus sayımını bir "Sarazen" gerçekleştirmişti: Allsen, 'Mongol census taking in Rus', s. 37.

bağışlamış olabilir ancak 6. Bölüm’de gördüğümüz gibi 1260’ta Halep Hristiyanları Müslümanlarla beraber kılıçtan geçirilmişti. Ayrıca Müslüman hemşehrilerine kucak açarak Hülegü’yü kızdıran bir şehrin Hristiyan nüfusu da aynı kaderi paylaşacaktı.¹⁰⁹ Dahası, ordusundaki Ermeni askerlerin Halep’teki büyük camiyi ateşe vermelerine çok kızan Hülegü bunları ölüm cezasına çarptırmıştı.¹¹⁰ Aynı şekilde iç politikayla dış politikayı da birbirine karıştırmamak gerekir. Dominiken rahibi Monte Crucisli Riccoldo Argun’u “dünyanın en kötü insanı, her türlü kötülükle dolu fakat Hristiyan dostu” şeklinde vafettiğinde¹¹¹ ilhanın Hristiyan tebaasıyla olan ilişkisinden bahsetmiyordu. Ona göre Argun’un asıl niyeti, ortak düşmanları Memlûklara karşı Latin Batı’nın desteğini alabilmektir.¹¹²

İlk ilhanlar diğer Moğol hükümdarlarında şahit olduğumuz davranış kalıplarının dışına çıkmıyordu. Kanaatimce İlhanlı Budizmini ayrıntısıyla inceleyen çalışmasında Samuel Grupper, bu intisabın hususi bir bağlılık olduğunu öne sürmekle hataya düşmüştür. Kendisinin de haklı bir şekilde ifade ettiği gibi Budist öğretisi bir önceki inancın uygulamalarına itiraz etmez.¹¹³ Delillerin gösterdiğine göre ilhanlar da Budizm’in bu ruhsatından seve seve istifade etmiştir, zira onların Budizm’e duydukları sempati, diğer dinlere karşı kayda değer bir alakayı dışarıda bırakmıyordu. Bu yüzden, örneğin Abaka, Hemedân’da 680 yılı Zilhicce (1282 yılı Mart) ayında, ölümünden birkaç gün önce, Hristiyan cemaatiyle beraber Paskalya Bayramı’nı kutlamıştı.¹¹⁴ Budist eğilimleri ve Müslümanlara yönelik düşmanlığıyla yakaladığı şöhreti sebebiyle Argun’un Müslümanların bayramlarına katılması oldukça çarpıcı bir durumdur. 688 yılı Ramazan sonlarında (1289 yılı Ekim başları) Tebriz’e vardığında İd bayramı¹¹⁵ için dört minber kurulmasını emretmiş ve kadıları, imamları ve bütün halkı davet etmişti. Bayram namazı büyük bir coşkuyla eda edilmiş, namazdan sonra kadılar ve vaizler/hatipler ödüllendirilmişlerdi.¹¹⁶ Doğa dinlerine inanan ilhanlar özellikle sefere çıkacaklarında manevi yarım-larını elde edebilmek için aynı zamanda Müslüman evliyanın kabirleri-

109 Bu ve diğer olaylar için bkz. Jackson, ‘Hülegü Khan and the Christians’, s. 201-4.

110 AK, ed. Sourdél, *Description d’Alep*, s. 36. Ayrıca ‘Abbâra’s edisyonun, I, 1. Kısım, s. 116.

111 Riccoldo da Montecroce, *Liber peregrinationis*, ed. Kappler, Latince metin, s. 114, homo pessimus in omni scelere, amicus tamen christianorum (krş. George-Tvrtković trc., s. 198). Ayrıca bkz. ‘Templar of Tyre’, § 355, ed. Minervini, s. 288 (çev. Crawford, s. 149).

112 Bu konuda bkz. J.-B. Chabot, ‘Notes sur les relations du roi Argoun avec l’Occident’, *Revue de l’Orient Latin* 2 (1894), s. 566-629; daha kısa bir şekilde Jackson, *Mongols and the West*, s. 169-70.

113 Grupper, ‘Buddhist sanctuary-vihâra’, s. 9-10.

114 BH, s. 466; MTD, s. 505, bu ayı hatalı bir şekilde zilkade olarak verir [şubat].

115 * Yazar burada muhtemelen Ramazan Bayramı’nın Arapça ismi olan *İdül-fitr* demek istemiştir, zira *îd de festival de bayram* anlamındadır (ç.n).

116 JT, II, s. 1178-9 (DzhT, III, s. 223; CC, s. 407).

ni de ziyaret ediyorlardı. Abaka'nın 668'de (1270) Râdkân yakınlarında Orta Asya'dan gelen Çağatay ordusuyla savaşmaya giderken böyle yaptığı, 683'te (1284) Argun'un, amcası ve rakibi olan İlhan Tegüder Ahmed'e karşı zafer kazanmak için Şeyh Ebû Yezîd'in Bistâm'daki türbesinde dua ettiği ve iktidarının başlarında Gazan'ın Horasan'da Şeyh Ebû Yezîd Bistâmî'nin, Tûs'ta (Meşhed) imam Ali Rıza'nın ve Meyhene'de Şeyh Ebû Saîd Ebû'l-Hayr'ın kabirleri de dâhil olmak üzere pek çok türbeye devam ettiği söyleniyordu.¹¹⁷

Bununla beraber ilhanlar bireysel olarak hangi kayırma emareleri sergilerse sergilesinler Moğol yönetimindeki Müslümanlar kendilerini Hristiyanlar ve Yahudilerle eşit duruma düşmüş gibi görüyorlardı, hâlbuki bu iki zümre, kutsal şurût-ı Ömer'e (Hz. Ömer ile Suriye Hristiyanları arasında yapılan anlaşma) uygun bir şekilde o ana kadar ikinci sınıf muamele görmüşlerdi. Tüm inançların bu yeni dönemde eşit kabul edilmesi, vergi ve dinî mekânlar açısından da kendini gösteriyordu.¹¹⁸ Bu eşitliğin bir sonucu olarak evvela *cizye* kaldırıldı, bu vergi Gayrimüslimlere yüklenen kelle vergisiydi (İslâm devleti bu vergi karşılığında Gayrimüslimlerin güvenliğini sağlardı). Fakat bu verginin kaldırılması, haraç ödeyen Müslüman devletlerde gecikmiş olabilirdi, zira Aksarâyî, Argun iktidarının başlarında yeni vezir Fahreddin Müstevfî Kazvînî için Anadolu'ya getirilen beratın hiçbir yerinde bu vergiden bahsedilmemesinin doğurduğu şaşkınlığı zikrediyordu.¹¹⁹ İkinci olarak, akd-i Ömer sadece yıkılan ve tahrip edilen kiliselerin ve sinagogların tamirine izin verirken, Moğollar Hristiyanlara yeni dinî yapılar tesis etmek için izin veriyorlardı. 1230'lar-dan itibaren nüfuz sahibi Nesturi rahibi Simeon Rabban-ata, Tebriz ve Nahçıvan gibi Müslümanların ağırlıkta olduğu yerlerde bile kiliselerin inşasında rol oynamıştı.¹²⁰ İlhanlı döneminin başlarında Merâğa, Erbil ve Bağdat'ta da yeni kiliseler tesis edilecekti.¹²¹ En azından Hülegü'nün Nesturi karısı Dokuz Hatun'un etkisi altında buna izin verdiğine dair Reşîdüddîn'in varsayımı şüphe uyandırmaktadır.¹²² İlhan bunu yaptıysa, Cengiz Han'ın torunlarına verdiği talimatın gereğini yerine getirmek için yapmış olmalıydı. Üçüncü olarak Hristiyanlar, kiliselerinin çanlarını artık özgürce çalabiliyordu (bu da İslâm hukukuna aykırı bir gelişmeydi) ve

117 JT, II, s. 1080, 1137, 1375-6 (DzhT, III, s. 121, 182, 416; CC, s. 374, 393, 477).

118 Geleneksel bir şekilde zımmîlere dayatılan kısıtlamalar hakkında bkz. Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists* (Oxford, 1981), s. 203-7.

119 Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 153.

120 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 238-9/çev. Khanlarian, s. 174. Bu şahıs hakkında bkz. Pelliot, 'Les Mongols et la papauté. Chapitre II', *Revue de l'Orient Chrétien* 24 (1924), s. 225-62.

121 Frédéric Luisetto, *Arméniens et autres chrétiens d'Orient sous la domination mongole. L'Ilkhanat de Ghâzân 1295-1304* (Paris, 2007), s. 73-4.

122 JT, II, s. 963 (DzhT, III, s. 7; CC, s. 334).

zilleri yok ederek ya da tahrip ederek tepki gösteren Müslümanlar Moğol otoriteleri tarafından idam edilme riskiyle karşı karşıya kalıyordu. Nitekim Solgat isimli Kırım şehrinde 1287'de bunun örneği de yaşanmıştı.¹²³ Son olarak Müslümanların mülkiyetinde bulunan bazı varlıklar Hristiyan dinî kurumlarına yeniden tahsis edilmişti. Yeni fethedilen Bağdat'ta Nesturi Katolikosu, Büyük Devâtdâr'ın sarayına ve diğer mülkiyetine el koymuştu, bunlar içerisinde kadınlar için bir Müslüman ribatı da vardı ve buradaki İslâmî yazılar Hristiyan metinleriyle değiştirilmişti.¹²⁴ Hristiyanların servetlerinin bu şekilde artması, bir XIII. yüzyıl şairine, Bağdat'ta haçın minberin üzerine çıkması sebebiyle ağıt yaktırmıştı.¹²⁵

Tüm inançları bir araya getiren bir dünya görüşü, Moğolların hassas bir mesele olan *evkâf* (vakıflar) meselesine yaklaşımında karşımıza çıkıyordu. Vakıflar Moğol iktidarında da varlıklarını korudular ve vergiden muaf tutuldular –Cüveynî'nin ifadeleriyle “vergiden affedilip hariç tutulmuşlardı (muaf-u müsellemler).”¹²⁶ Ancak Hülegü ya da Abaka'ya takdim ettiği finansa dair bir risalede Tûsî'nin vakıf malını gasbetmenin çirkinliğini vurgulama ihtiyacı hissetmesi de oldukça önemliydi.¹²⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî'nin bilgi kaynaklarından birisi ne Hülegü'nün ne de haleflerinin vakıf arazisini gasbettiği konusunda kendisine garanti vermişti. Bazı vakıfların perişan hâlleri ise mütevellilerine atfedilmişti.¹²⁸ 669'da (1270) Horasan veziri İzzeddin Tahir Feryûmedî'ye ithaf edilmiş bir gazelde şair Pûr-i Bahâ özellikle liyakatsiz bir mütevelliyi yerden yere vurmıştı.¹²⁹ Ancak Ann Lambton'a göre Ömerî'nin çizdiği tablo da durumu hakkıyla

123 Fransisken eyaleti “Gazaria” yöneticisi Ladislaus'un mektubu, 7 Nisan 1287, Girolamo Golubovich (ed.), *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese* içinde (Quaracchi-Firenze, 1906–27), II, s. 444. Jean Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe-XVe siècles)* (Rome, 1977), s. 90-1; aynı yazar, ‘Les missions au nord de la mer noire (XIIIe-XVe siècles)’, Schmieder and Schreiner (eds.), *Il codice Cumanico*, s. 237 ve ‘The missions to the north of the Black Sea (thirteenth to fifteenth centuries)’ başlıklı tercümesi, Ryan (ed.), *Spiritual Expansion*, s. 348.

124 *HJ*, s. 333-4/362-3, s. 354/385 (önceki pasajın tercümesi Gilli-Elewy, ‘Al-İ-lawâdiğ al-ğâmi'a’, s. 369). Tash'itâ, çev. Budge, s. 223/çev. Borbone, s. 95-6. *MA*, III, s. 138 (Lech, Arapça metin, s. 91-2, Almanca trc. s. 152; Lech'in s. 332'deki 73. dipnotu hatalı bir şekilde ikinci devâtdârın sarayını zikreder.

125 Bu mısralar *TI*, XLVIII, s. 37-9'da kaydedilmiştir ve Joseph de Somogyi, ‘A qaşîda on the destruction of Baghdâd by the Mongols’, *BSOS* 7 (1933-5), s. 41-8'de (metin s. 44, trc. s. 45) alıntılanmıştır, yeniden baskısı Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders içinde*, s. 1-10.

126 *TJG*, I, s. 11 (*HWC*, s. 16).

127 Minorsky, ‘Naşir al-Dîn Tûsî on finance’, s. 75. Ann Lambton, ‘Awqâf in Persia: 6th-8th/12th-14th centuries’, *Islamic Law and Society* 4 (1997), s. 304-5.

128 *MA*, III, s. 138 (Lech, Arapça metin, s. 92, Almanca trc., s. 153).

129 Birgitt Hoffmann, ‘Von falschen Asketen und “unfrommen” Stiftungen’, Gherardo Gnoli and Antonio Panaini (eds.), *Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies Held in Turin, September 7th-11th, 1987 by the Societas Iranologica Europaea, Part 2: Middle and New Iranian Studies, Serie Orientale Roma 67/2* (Rome, 1990), s. 409-85.

göstermiyordu. Lambton'a göre genel ya da kasıtlı bir istimlak politikası yoktu fakat kendisi XIV. yüzyıl müellifleri Vassâf ve Hamdullah Müstevfî'den bunun birkaç örneğini naklediyordu.¹³⁰ Aslında Vassâf kendi döneminde (yani Müslüman İlhan Ebû Saîd iktidarında) İlhanlı topraklarındaki vakıflarının çoğunun harabe hâlinde olduğunu ve gelirlerinin de aşırıldığını söyleyecek kadar ileri gitmişti. Öte yandan Nahcivânî vakıf meseleleriyle alakalı yaşanan kafa karışıklığından bahsediyordu.¹³¹

Ancak bedelsiz istimlak örnekleri dikkate alınmadığında bile vakıfların yönetimi için yapılan düzenlemeler Sünnî Müslüman çoğunluğun sınır uçlarına dokunmuştu. Hülegü'nün İran ve Irak fethinin akabinde İlhanlı topraklarındaki bütün vakıfların sorumluluğu, hükümdarın danışmanı Nasîrüddîn Tûsî'ye (hatırlanacağı üzere kendisi *isna-aşeriyye* (on iki imam) şîası müntesibiydi ancak aynı zamanda Nizârî İsmailîlerinin doktrinlerini açıklayan muhtelif risalelerin de müellifiydi)¹³² verilmişti. Görevlendirdiği yardımcılar her bir eyaletteki dinî vakıfların gelirlerinin yüzde onunu Tûsî'ye aktarıyordu. Niyeti Merâğâ'daki rasathanenin masraflarını karşılamaktı. Ayrıca kendisinin bu makamı özellikle Şîa'yı kollamak için kullandığı da iddia ediliyordu.¹³³ Ölümünün ardından yerine kendisi gibi Şîî olan oğulları geçecekti. Tegüder Ahmed dönemindeki kısa süreli bir fasılının ardından Argun'un 1284'te tahta çıkmasıyla vakıfların genel sorumluluğu Tûsî'nin en küçük oğlu Fahreddin Ahmed'e (ö. 700/1301) verildi.¹³⁴ Vassâf'ın on küsur yıl sonra "kâfir" İlhan Geyhatu rejimi hakkındaki ifadelerinden anladığımız kadarıyla Müslümanların hayır kurumları bir kez daha baş kadının yetkisine geçmişti¹³⁵ ancak Gazan 1299'da Suriye'yi işgal ettiğinde Tûsî'nin bir diğer oğlu Asîlüddîn Hasan vakıflardan sorumlu olacaktı.¹³⁶ Ölceytü'nün tahta çıkmasıyla kendisi bu

130 Lambton, *Continuity and Change*, s. 152-4; ayrıca aynı yazar, 'Wakf, III. In Persia', *El2*, XI, s. 84 ve 'Awqâf in Persia', s. 305. Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 517'de kaynak belirtmeden istimlak yapıldığını ifade eder.

131 Vassâf, s. 624, l. 24- s. 625, l. 5 (metindeki *evkâf* kelimesini *evkâf* şeklinde okuyarak); aktaran: Lambton, *Continuity and Change*, s. 275-6 ve 'Wakf, III', s. 84. Vassâf'ın iddiasına göre İlhan Ebû Saîd iktidarında Kürdüçin'in kâğıt üzerindeki yönetimi altında Fars buna bir istisna teşkil ediyordu. Nahcivânî, *Destûrül-kâtib*, I, 1. Kısım, s. 176.

132 Örneğin S. J. Badakhchani (ed. and tr.), *Shi'i Interpretations of Islam: Three Treatises on Theology and Eschatology* (Londra and New York, 2010).

133 *MTD*, s. 500. BH, s. 451. Vassâf, s. 51, ll. 23-4 (GW, I, metin, s. 100, trc., s. 96). *HJ*, s. 350/382. WW, I, s. 182. Lambton, *Continuity and Change*, s. 151-2 ve 'Wakf, III', s. 83-4. Ayrıca bkz. Sayılı, *Observatory in Islam*, s. 208-11.

134 *HJ*, s. 443/478; IF, II, s. 552-3 (no. 1976). Tûsî'nin oğlunun vakıfları yönetirken yaptığı değişiklikler konusunda bkz. *HJ*, s. 456/493; Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 123-4 n. 406.

135 Vassâf, 266, ll. 13-14 (GW, III, 22).

136 *TI*, LII, s. 90; trc. Joseph [de] Somogyi, 'Adh-Dhahabî's record of the destruction of Damascus by the Mongols in 699-700/1299-1301', Samuel Löwinger and Joseph Somogyi (eds.), *Ignace Goldziher Memorial Volume* (Budapest, 1948), I, s. 378, 'Uşayl' diye okuyarak. Ayrıca bkz. *DMZ*, eds. Guo, I (trc.), s. 158, II (metin), s. 119 (= *MZDMZ*, XXI, s. 120), *ID*, IX, s. 32 ve *IAF*, 2. Kısım, s. 661, hepsi de Birzâlî'den naklen, *Müktefâ'da*

görevden alınmış olabilirdi.¹³⁷ Ancak birkaç yıl sonra Ölceytü'nün muktedir veziri Sa'düddeve Sâvecî'yle çatışma yaşadığında Asilüddîn bir kez daha vakıfların başına geçecekti. Görünen o ki Asilüddîn bu pozisyonunu 17 Zilkade 716'da (2 Mart 1317) ölümüne kadar koruyacaktı, zira görevlendirdiği temsilciler ancak 719'da (1319–1320) görevden alınabilecekti.¹³⁸

Ancak Müslümanlar için daha da tatsız olan şey, Hülegü zamanında İslâmî vakıfların gelirlerinin Yahudi ve Hristiyan cemaatlerinin dinî amaçları için kullanılmasıydı. Bu durum en azından mühtedi İlhan Tegüder Ahmed iktidarına (681–683/1282–1284) kadar devam edecekti.¹³⁹ Aksinin doğru olup olmadığının çok da önemi yoktu, zira zımmî azınlıkların dinî vakıfları muhtemelen bu kadar zengin değildi. 658'deki (1260) kısa süreli Suriye işgali sırasında Moğolların paralel tedbirler aldığını görüyoruz. Rebiüevvel/Mart ortalarında Hülegü Suriye, Musul ve Cezire'deki bütün vakıfların yönetimini Şâfiî baş kadısı Kemaleddin Ömer Tiflisî'ye tevdi etmişti.¹⁴⁰ İki ay sonra Kemaleddin Suriye'nin baş kadısı olunca yerine Muhyiddin Yahya İbnü'z-Zekî getirildi.¹⁴¹ Bir erken dönem XIV. yüzyıl cedelcisi (polemikçisi) tarafından anlatılan olay, kendisinin makamdaki dönemine denk geliyordu. Burada bir Hristiyan din adamının Hülegü'ye bütün vakıfları, bu terimi kendi çıkarlarına göre kullanan Müslümanların yönettiğinden şikâyet ettiğini okuyoruz. Burada geçtiğine göre Hülegü, Ayn Calut'tan bir ay önce, ramazan/ağustos ayında bu Hristiyan din adamını yanında bir fermanla beraber geri göndermişti. Fermana göre adam Müslümanların dinî vakıflarının gelirlerinden üçte birini alabilecekti.¹⁴² Bu tür tedbirler hakkında başka detaylı delillere sahip değiliz. Fakat vakıflar konusunda Müslüman hükümdarların geleneksel sorumluluğu ile Moğol hükümdarlarının bu tutumu arasındaki vahim çelişki, Moğollar açısından bir eşitleme politikasının izlerini taşıyordu; İslâmî

bulunmayan bu detay kendisinin sözlü aktarımını temel alıyor olabilir, bu konuda bkz. Little, *Introduction to Mamlûk Historiography*, s. 54-5. WW, I, s. 183.

137 Vassâf, s. 472, II, 1-2 (GW, IV, s. 198).

138 Sâvecî'yle olan çatışma için TU, s. 83, 88, 130; Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 123-5. Asilüddîn'in ölümü hakkında: TU, s. 198; TI, LIII, s. 139 (no. 437), tarihi 715 olarak verir ve AA, I, s. 327, aynı yılın Safer ayını verir; Benâketî, s. 476'da ise 714 yılı geçer. Temsilcilerinin görevden alınması için: IF, II, s. 530.

139 Spuler, *Mongolen4*, s. 179, 273-4; bkz. Petrushevsky, 'Socio-economic condition', s. 517. Daha kapsamlı bir inceleme için bkz. Pfeiffer, 'Ahmad Tegüder's second letter', s. 173-5.

140 Ebu Şâme, s. 204; dolayısıyla DMZ, I, s. 350 (= MZDMZ, XVI, s. 382). Ayrıca bkz. II, s. 13 (= MZDMZ, XVII, s. 65-6). Pouzet, *Damas au Vlle/XIIIe siècle*, s. 293; Amitai, 'Mongol provincial administration', s. 136-7.

141 Ebu Şâme, s. 205. IV, VI, s. 278/204. DMZ, I, s. 356-7; II, s. 13-14; III, s. 64-5 (= MZDMZ, XVI, s. 386; XVII, s. 66; XVIII, s. 167). Pouzet, *Damas au Vlle/XIIIe siècle*, s. 413, 450-1'deki kronolojiye bkz.

142 Şihâbüddîn Gâzî İbnü'l-Vâsitî, *Red alâ ehli'z-zimme*, ed. and tr. Richard Gottheil, 'An answer to the Dhimmis', JAOS 41 (1921), s. 407, trc., s. 446.

kurumlar pahasına dinî azınlıkların çıkarları gözetiliyordu. İmâdüddîn Ömer Kazvinî (kendisi Moğollar tarafından ele geçirilmesinden hemen sonra Bağdat'taki vakıfların gelirlerini Müslüman ulema, fakih ve sufilerin masraflarına tahsis ettiği için methediliyordu)¹⁴³ bu azınlıkların mensuplarından biri olabilirdi.

Cüveynî'ye göre Moğol hükümdarları ve büyükleri şahsen bir dini benimseseye bile, Cengiz Han'ın vasiyetine uyuyorlardı, fanatizmden kaçınıyor ve bütün inançlara eşit muamelede bulunuyorlardı.¹⁴⁴ Dolayısıyla Batu'nun oğlu Sartak Hristiyanlığı benimsemiş, sadece kiliseleri değil camileri ve cami personelinin de vergiden ve angaryadan muaf tutmuştu.¹⁴⁵ Hülegü'nün Nesturi komutanı Naymanlı Ketboğa'nın 1260'ta Şam'daki icraatları, benzer bir şekilde bu kısıtlamanın bir göstergesiydi. O dönemde ailesi Suriye'de ikamet eden Suriyeli bir müellifin anlattığına göre Ketboğa, Cengiz Han'ın emrine saygının bir gereği olarak Hristiyanlara karşı duyduğu sempatiyi gizliyordu.¹⁴⁶ Fakat uygulamada tabii ki bu durum Müslümanların lehine çok da işlemiyordu. O yılın devamında Hülegü'den Hristiyanların ibadet özgürlüğüne dair bir ferman geldiğinde, bu dinin mensupları her türlü aşırılığa kaçacaktı; Şam sokaklarında ellerinde haçla dolaşacak, Müslümanlara ve camilerine şarap saçacaklardı (ve bunu kutsal ramazan ayında yapacaklardı). Bu durumdan epey bunalan Müslümanlar, şehir hisarının Moğol komutanına şikâyetle bulunmuş ancak mesele düzeltilmemekle birlikte bir de kovulmuşlardı.¹⁴⁷ Moğollar Memlûklara karşı zafer kazandığında İbn Vâsıl'ın Hristiyanların niyetlerinin bütün camileri yıkıp Müslümanlara zarar vermek olduğuna dair yaydığı söylenti sürpriz değildi.¹⁴⁸ Bu, muhtemelen bir histeriden kaynaklanıyor-du ancak görünen o ki iş tamamen tersine dönmüştü.

143 IF, II, s. 126.

144 T/JC, I, s. 18-19 (HWC, s. 26).

145 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 295/çev. Khanlarian, s. 219. Sertak'ın Hristiyan inancı hakkındaki delil Spuler, *Goldene Horde*, s. 211-12'de incelenmiştir.

146 DMZ, II, s. 35 (= MZDMZ, XVII, s. 97); Reuven Amitai, 'An Arabic biographical notice of Kitbughâ, the Mongol general defeated at 'Ayn Jâlût', *JSAI* 33 (2007), s. 226. Tercüme edilen pasaj.

147 Ebu Şâme, s. 208. DMZ, I, s. 362-3 (= MZDMZ, XVI, s. 391-2), Ebu Şâme'nin versiyonunu nakleder. Fakat I, s. 363-5'te (= MZDMZ, XVI, s. 392-3), el-Yunîni Şemseddin Muhammed el-Cezerî'den (ö. 739/1338) daha kapsamlı bir anlatı sunar. Onun kaynağı da babası İbrahim bin Ebu Bekir el-Cezerî'dir (ö. 693/1294). Cezerî'nin *Havâdisü'z-zamân*'ının sadece Rabat nüshasında bulunan bu bölüme erişemedim. Bkz. Haarmann, *Quellenstudien*, 48 ve kendisinin s. 40, s. 44'teki nüsha incelemesi. 1260'ta Müslüman-Hristiyan ilişkileri Pouzet, *Damas au Ville/XIIIe siècle*, s. 329-31'de özellikle İbn Kesir'den (ö. 774/1373) gelen verilerle özetlenmiştir.

148 IW, VI, s. 290/213: kendisinin "alâ mâ kîle [dendiğine göre]" şeklindeki ifadesi bir nebze şüphecilik göstermektedir.

Yeni Düzendeki İslâm'a Yönelik Algılanan Tehdit

Müslümanların hassas noktalarıyla alakalı "kâfir" fetihlerinin nasıl büyük bir şok yaşattığı belki de Müslümanları diğer inanç gelenekleri içerisindeki düşmanlarının, özellikle de Hristiyanlar ve Budistlerin alay konusu olarak betimleyen muhtelif hikâyelerden ya da aynı düşmanları, Moğollar üzerindeki nüfuzunu İslâm'ın çöküşü için kullanmaya çalışır bir şekilde resmeden hikâyelerden ölçülebilir. Bu konuda en çarpıcı hikâyeyi Cüveynî verir. Uygur *idukku* Salındı'nın ve yanındaki seçkinlerin Beşbalığ ve civarındaki bütün Müslümanları kılıçtan geçirmek, mallarını yağmalamak ve nesillerini köleleştirmek için kurduğu bir komplodan bahseder. Olay (ya da en azından suçlu tarafların yargılanması ve infazı) 650 (1252-1253) yılıyla tarihlendirilir ve Ögedey neslinin Möngke'yi devirme çabalarıyla ilişkilendirilir. Hem Cüveynî'nin anlatısının başlarında hem de daha sonra Möngke'nin tahta çıkması bağlamında bu olay karşımıza çıkar. İddialara göre teklif Bala Bitikçi'den gelmiştir, kendisi hükümdar naibi Oğul Gaymış'ın bir bürokratıdır (ve dolayısıyla Möngke'nin muhaliflerini temsil eder). Oğul Gaymış ise daha önce Beşbalığ'a gönderilmiş ve orada ihtiyaç olması durumunda kendisine 50.000 asker verilmiştir. Möngke'nin tahta çıktığına dair haberlerin (kuşkusuz 649'da (1251) Onon-Kerülen bölgesinde ikinci kez tahta çıktığında) ancak komplo kurulduktan sonra geldiği söylenmiştir.¹⁴⁹ Hikâyenin tamamı sislidir. *İdukkut*'un, adamlarının ve Bala'nın işkence altında ettikleri itiraflar çok fazla güven vermemektedir. Hayatı bağışlanan Salındı, Ögedey neslinin Tuluy'un soyundan gelenler üzerindeki hak iddiasını benimsemiş ve onları askerî olarak hazırlamış olabilir.¹⁵⁰ Fakat çok sayıda Müslümanı öldürme planının bir bağlamı olarak bu durum geçerli görünmemektedir; Müslümanların desteğini almak için anlatı, olaydan sonra yeni kağanın taraftarları (ya da en azından Cüveynî'nin Möngke karargâhındaki muhbirleri) tarafından uydurulmuş havası vermektedir.

Daha önce de gördüğümüz gibi Cüveynî'nin hikâyelerinin pek çoğu, Ögedey Kağan'ın cömertliğini ve merhametini ve Müslümanlara karşı sempatisini parlatmak için tasarlanmış bir dizi anekdot arasındadır. Bu hikâyelerden birinde bir grup Çinli oyuncu Kağan için bir drama sahnelemişti. Bu oyunda sarıklı bir ihtiyar, bir atın kuyruğuna bağlanmış sürükleniyordu. Amaç Moğol fetihleri sebebiyle Müslümanların maruz kaldıkları sıkıntıları nakletmekti. Bunların asıl niyetini anlayan Ögedey Müslüman üreticilerinin her çeşit ürününü Çin'den gelen kalitesiz emsalleriyle karşılaştırmış ve en fakir Müslümanın pek çok Çinli köleye sahip olmasına

149 *TJG*, I, s. 34-9; III, s. 60-1 (*HWC*, s. 48-53, s. 589). Ayrıca krş. III, s. 28 (*HWC*, s. 566), burada Ögedey nesli itham edilmektedir. Allsen, 'Yüan dynasty and the Uighurs', s. 250-1, bu olaya kısaca değinir.

150 Bu konudaki yorumu için bkz. Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 136.

rağmen Çinli elit sınıfın evlerinde hiç Müslüman köle olmadığını vurgulamıştı.¹⁵¹ Bir başka yerde bir Müslüman, Uygurlu bir soyluya olan dört gümüş külçelik (*bâliš*) borcunu geri ödeyemediği için, dininden ayrılıp putperest olmaması durumunda, halka açık bir şekilde cezalandırılmakla tehdit edilmişti. Kendisi bu perişan vaziyetteyken durumunu Kağan'a bildirince, alacaklıları cezalandırılmış ve Müslümana Uygurlu bir hanım, bir ev ve 100 *bâliš* verilmişti.¹⁵² Üçüncü bir hikâyede ise Arapça konuşan bir murtet (*ez münkirân-ı dîn tâzî zebânî*) Ögedey'in huzuruna çıkarılınca rüyasında Cengiz Han'ı gördüğünü ve kendisine Kağan'a bütün Müslümanları öldürmesini söylemesini emrettiğini çünkü onların kötü olduğunu anlatmıştı. Ögedey'in sorgulaması esnasında Cengiz Han'ın bildiği tek dil olan Moğolcayı bilmediği anlaşılınca foyası ortaya çıkmış ve Kağan tarafından idam ettirilmişti.¹⁵³ Bu hikâye bağımsız Delhi'ye kadar ulaşmıştı, zira Cüzcanî bunu benzer ifadelerle nakletmişti. Ancak bu versiyonda bu sahtekârın Çağatay'ın yetiştirdiği bir putperest (*tûyîn*, yani Budist) olduğu ve Ögedey tarafından hayatının bağışlandığı söyleniyordu.¹⁵⁴ Cüzcanî, Çağatay hakkında düştüğü şerhte, onu daima Kağan'ı Müslümanları yok etme konusunda kışkırtmakla itham ediyordu.¹⁵⁵

Nesturi Hristiyanı Kadak tarafından yetiştirildiği iddia edilen Güyük hakkında Cüveynî onun Hristiyanlara büyük lütuflarda bulunduğunu ve iktidarı sırasında hiçbir Müslümanın Hristiyanlara karşı sesini yükseltmeye cesaret edemediğini söylüyordu.¹⁵⁶ Babasının aksine özellikle İslâm'a karşı düşmanlık beslemekle şöhret kazanan bu hükümdar hakkında Cüzcanî'nin elinde pek çok anekdot vardı. Kendisinin ayrıca putperest rahipler (*tûyînân*, yani Budist rahipler) tarafından sürekli Müslümanlara eziyet etmek için kışkırtıldığı bize anlatılıyordu.¹⁵⁷ Anekdotun birinde bir Tûyîn, Moğol topraklarındaki Müslümanları hadım etmek için Güyük'ü bir ferman çıkarmaya ikna ediyordu. Böylece Müslümanların soyunun tükeneceğini düşünüyordu. Bu adam saraydan ayrılırken Kağan'ın vahşi köpeklerinden birisi kendisine saldırmış ve cinsel organlarını koparıp adamı öldürmüştü. Burada Güyük ve beraberindeki Moğollarla diğer doğa dinlerine inananları bu projeden vazgeçme konusunda bir

151 *TJG*, I, s. 163-4 (*HWC*, s. 207); yeniden anlatısı Reşidüddin, *JT içinde*, I, s. 686-7 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 187-9; *SGK*, s. 78; *CC*, s. 238).

152 *TJG*, I, s. 179 (*HWC*, s. 223-4); yeniden anlatısı *JT içinde*, I, s. 697 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 220-1; *SGK*, s. 87; *CC*, s. 242).

153 *TJG*, I, s. 181 (*HWC*, s. 225); yeniden baskısı *JT içinde*, I, s. 687 (*DzhT*, II, 1. Kısım, s. 190-1; *SGK*, s. 79; *CC*, s. 238, bunu "bir Farsça konuşan" şeklinde tercüme etmiştir).

154 *TN*, II, s. 154-7 (çev. Raverty, s. 1110-14). Tüm bu hikâyeler Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 134-5, 138-9'da uygun bir şekilde incelenmiştir.

155 *TN*, II, s. 167 (çev. Raverty, s. 1146).

156 *TJG*, I, s. 213-14 (*HWC*, s. 259).

157 *TN*, II, s. 171-2, 173 (çev. Raverty, s. 1157, 1160).

korkutma vardı.¹⁵⁸ Bir başka anekdotta Hristiyanlarla beraber Tûyînler, üç inancın saygın özellikleri konusunda halkın önünde tartışmak üzere Müslüman bir imam istemişlerdi. İmamın argümanları oldukça güçlü olduğu için Tûyînler onun ezan okumasını ve namaz kılmasını istemişlerdi. İmam ve beraberindekiler namazda secdeye varınca, Güyük'ün cesaretlendirmesiyle Tûyînler Müslümanları taciz edip başlarını yere çarpmışlardı. Bu saldırıdan hiç korkmayan imam, namazını bitirip evine dönmüştü. O gece Tanrı, Kağan'a ölümcül bir hastalık vererek Müslümanların intikamını alacaktı.¹⁵⁹

Betimlenen olaylar Müslümanların uzun süredir yerleşik oldukları bölgelerden ziyade azınlıkta olduğu bölgelerde gerçekleşme eğilimindedir. Farklı bir hikâye türü ise İslâm'ın kalbi mesabesindeki topraklarda Müslüman çoğunluk ile özgürlüğüne yeni kavuşmuş zımmîler arasındaki çatışmalara tanıklık edencesine bize kadar ulaşmıştır. Bu topraklarda Müslümanlar artık İslâm devletini korumanın yürürlükten kalktığını anlamışlardır. Marco Polo tarafından seçilen bir hikâyede Semerkant Hristiyanları yeni bir kilise inşa etmek için Müslümanlara ait olan bir taş yerinden kaldırmışlar ve Müslümanlar da bunu geri istemişlerdi. Bu anlatıda ilahî bir mucizeyle zafer Hristiyanların olacaktı.¹⁶⁰ Bağdat düştükten sonra Tikrit Hristiyanlarının Müslüman komşularına karşı koruma istemesi üzerine oraya gelen Moğol kuvveti Müslümanlardan bazılarını öldürmüştü. Fakat daha sonra Müslümanlardan biri Hristiyanların Müslümanlardan gasbettikleri malları Moğollardan sakladığını ortaya çıkarınca daha fazla Hristiyan öldürülecekti.¹⁶¹ Bar Hebraeus 1274'te Erbil Müslümanlarının Paskalya'dan önceki pazar günü geçit töreni yapmak üzere Nesturi Katolikos'unun çağrısını engellediklerini anlatıyordu ancak bu olayda Hristiyanlara Moğol askerleri refakat edecekti.¹⁶²

Bu tarz çatışmalar pekâlâ yaygın bir şekilde yaşanmış olabilir. Bunun bariz bağlamlarından birisi de İslâm'dan irtidat etmektir. Hristiyanlığa geçişle alakalı spesifik bilgiler oldukça azdır. Ermeni tarihçi Step'anos Orbelian tesadüfen annesinin bir zamanlar Müslüman olduğunu ancak Hristiyanlığa geçtiğini ağzından kaçırmıştı.¹⁶³ Fakat bu tür vakalar hükümdar aileleri arasındaki evlilik ittifakları akabinde nispeten sıradanlaşacaktı. Yine de o döneme kadar egemen olmuş bir inançla bağlarını koparma saikiyle kaç kişinin dinden döndüğünü pekâlâ merak edebiliriz.

158 TN, II, s. 172-3 (çev. Raverty, s. 1158-9).

159 TN, II, s. 173-5 (çev. Raverty, s. 1160-3).

160 MP, II, s. 10-11 (çev. Ricci, s. 63-4; çev. Latham, s. 50-1). Kronolojik bağlam görünüşe göre Kaydu'nun dönemidir.

161 BH, s. 433. J. M. Fiey, *Chrétiens syriaques sous les Mongols (II-Khanat de Perse, XIIIe-XIVe s.)* (Louvain, 1975), s. 24-5.

162 BH, s. 451.

163 Step'anos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 233.

Bar Hebraeus Bağdat'ta 1268'de patlak veren bir kargaşadan bahseder. Bu kargaşanın sebebi Nesturi Katolikos'unun Tikritli bir Müslümanı vaf-tiz etmeye çalışmasıdır. Vali Alâeddin (tarihçi Cüveynî) tarafından tehli-keli alandan uzaklaştırılan Katolikos ikametini Erbil'e taşımak zorunda kalmıştır.¹⁶⁴ Ayrıca İslâm'a geçişlerin ardından ortaya çıkan misilleme-lere dair daha fazla kanıt vardır. İslâm'ı benimsediği için Katolikos ta-rafından bir Hristiyanın idam ettirilmesi 663'te (1264-1265) Bağdat'ta bir isyana neden olmuştu. Katolikos bizzat yaralı bir şekilde Alâeddin Cü-veynî'den yardım isteyerek kaçabilmiş, Cüveynî de Müslüman dindaş-larının ayaklanmasını bastırmak için Moğol askerlerini sevk etmişti.¹⁶⁵ Ancak 1274'te Musul yakınlarında bir papaz Müslüman bir kadının etki-siyle İslâm'ı benimseyince ve papaz arkadaşlarının kışkırtmasıyla yerel Moğol komutanı da papazı tutuklayınca (belki de irtidattan ziyade zina sebebiyle) öfkelenen Müslüman topluluğu bu papazın serbest bırakılma-sını sağlamıştı.¹⁶⁶ Cüzcânî'nin Semerkantlı bir seyyiddenden aldığı icazetle o şehirde ihtida etmiş genç bir Hristiyanın hikâyesini anlatıyordu. Eski dindaşları kendisini bölgeyi ziyaret eden bir Moğol komutanına şikâyet etmişti. Hristiyanlara karşı sempati duyan bu komutan gence dininden dönmesi için baskı yapacaktı; önce ikna yoluyla, ardından tehditle. Bu yeni mühtedi azimle direndi ve bu yolda şehit oldu. Bunun üzerine Se-merkant'ın Müslüman halkı, Moğol hanedan üyesi Berke'nin (kendisi de bir mühtediydi) karargâhına müracaat etmişti ve Berke de önde gelen bir grup Müslüman Türk ve Moğol askerini Hristiyanları öldürmekle görev-lendirerek bu müteveffa genci intikamını alacaktı. Cüzcânî'nin anlattığı-na göre Hristiyanlar ibadet ederlerken bu kuvvetin saldırısına uğramıştı ve kiliseleri başlarına yıkılmıştı.¹⁶⁷

Tüm bu hikâyelerin altında yatan tarihî gerçeklik ne olursa olsun (ta-bii varsa) ve bu hikâyelerin mutlu sonla bitip bitmeyeceğini bakmaksızın denebilir ki bunların önemi "kâfir" Moğol iktidarı altındaki Müslüman tebaanın hissettiği derin endişeye şahitlik etmektedir. Üstelik bu endişe, çoğunluğu Müslüman olan bölgelerde hiçbir şekilde tecrübe edilmemiş bir duyguuydu. Bu şartlar altında şunu sorabiliriz: Müslümanlar askerî olarak kendilerinden üstün olan "kâfir" bir güçle ve bu gücün İslâm di-yarının muazzam genişlikteki kısımlarını şiddetli bir şekilde ele geçirme-siyle nasıl uzlaştı?

164 BH, s. 447-8.

165 Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 191, bunu Alâeddin'in hayatına yönelik bir başka teşebbüsle ilişkilendirir (ayrıca bkz. aynı çalışma, s. 63).

166 BH, s. 451. Krş. Spuler, *Mongolen4*, s. 177.

167 TN, II, s. 215-17 (Raverty'nin trc., s. 1288-90 Berke'nin gönderdiği kuvvet hakkındaki ifadesi bir nebze farklıdır).

“Kâfir”in Yönetimi: Yasama, Benimsenme ve Mirasa Konma

Yukarıdaki soruya verilecek cevap ancak kısmî ve spesifik olabilir. Moğolların Müslüman tebaasının büyük çoğunluğunun görüşleri hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır ve duygularını ancak yazıya döken azınlıktan bazı sonuçlara ulaşabiliyoruz. Müslümanların karşısında, hükümdara sadakat ile Müslüman cemaatine sadakat arasındaki dengenin nasıl kurulacağına dair bir ikilem vardı (ayrıca İlhanlılarda telifte bulunan Müslüman müelliflerin ikilemine İran kültürüne sadakat meselesi de dâhil oluyordu). “Kâfir” yönetimin vahşiliklerini İslâm toplumunun geleneksel normlarıyla uzlaştırmak da bir başka ikilemdi. Ayrıca bu normları doğa dinine inanan Moğol hükümdarlarına olabilecek en makul şekilde sunmak da Müslümanların karşısında bir ikilem olarak duruyordu.¹⁶⁸ Johan Elverskog’un da vurguladığı gibi “kâfir” Moğol yönetimine karşı Müslümanların gösterdiği tepkilerin çeşitliliğini ve bunların altında yatan saiklerin çokluğunu tanımamız gerekmektedir.¹⁶⁹

Hız. Ali’nin 40’taki (661) ölümünden sonra hiçbir rejimi meşru görmeyen Şîa için Abbasi hilafetinin sona ermesi müspet bile karşılanabilirdi. Nəcəf, Kûfe ve Hille’deki Şîi topluluklar henüz Bağdat düşmeden Hülegü’ye tâbiyetlerini bildirerek inisiyatif almışlardı.¹⁷⁰

Fakat Sünnî Müslümanlar için hilafetin ortadan kalkması (ki onlar için hilafet beş asırdır siyasi meşruiyetin nihai kaynağını temsil ediyordu) ağır bir darbe olmuştu. Patricia Crone ise “kaynakların tamamen kederle dolu olmadığını” öne sürüyordu.¹⁷¹ Ancak bir örnek verecek olursak, İbn Vâsıl’a göre İslâm’ın başına, hilafetin yıkılmasından daha büyük bir felaket gelmemişti.¹⁷² İbnü’l-Fuâtî sık sık 1258’de yaşanan olay için “vaka” (*el-vak’a* ya da *el-vâkı’a*; bir yerde de *el-vâkı’atü’l-uzmâ*, “büyük vaka”) demişti.¹⁷³ Ancak bununla Abbasilerin akıbetini mi yoksa Bağdat’ın yağmalanmasını mı kastettiği belli değildi.

Fakat Sünnîler için bile, 1258’den sonra bütün bir İslâm toplumun başında hükmen bir imamın olmayışı, her şeyden önce sembolikti. XIV. yüzyıl Sünnî müelliflerinden İbn Cemâ’a (ö. 733/1333) Memlûk rejiminin Kahire’deki gölge halifesine hiç itibar etmiyordu. Kendisi meşruiyetin

168 Yorumları için bkz. Melville, ‘Mongol and Timurid periods’, s. 158-61, 186-7; ayrıca aynı yazar, ‘Historian at work’, pek çok yerde.

169 Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 143-4.

170 Molé, ‘Kubrawiya’, s. 69-70. Jean Calmard, ‘Le chiisme imamite sous les Ilkhans’, Aigle (ed.), *L’Iran face à la domination mongole*, s. 272-5. Ayrıca bkz. 6. Bölüm.

171 Patricia Crone, *Medieval Islamic Political Thought* (Edinburgh, 2004, s. 250.)

172 IW, VI, s. 213/153. Sünnîlerin tepkileri için bkz. Heidemann, *Das Aleppiner Kalifat*, s. 67-9.

173 Sadece IF, I, pek çok yerde: bkz. s. 99, 220, 239, 248, 269, 305, 467, 497, 505. İkinci ifade için bkz. V, s. 376. HJ, s. 446/481’de *vâkı’a* kelimesini 1258’le bağlantılı olarak kullanır.

sanki gücü kim eline geçirirse ona ait olacağını ve imamın temsil ettiği bir otoritenin olmayışının mânen geçerli bir yoksunluk olduğunu yazmıştı. Ona göre sultan artık halifeydi ve Tanrı ile toplum arasındaki köprüydü.¹⁷⁴ 1258'den önceki iki asır boyunca siyaset teorisi her hâlükârda imamın rolünü, sultan rolü lehine önemsizleştirmişti.¹⁷⁵ XI. yüzyıl bilgini Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî *Gıyâsü'l-ümem fi iltiyâsi'z-zulem* (Karanlıkta Kalmış Milletlere Yardım) adlı risalesinde imamın olmadığı bir dönemi tahayyül ediyordu.¹⁷⁶ Eğer hilafet bir ölçüde dünyadaki İslâm birliğini temsil ediyor olsaydı, bu birlik kendisine bir başka temsil şekli bulurdu, Bu temsil, sosyal-dinî ortak bir söyleme sahip olurdu ki bu da bölgelerarası eğitim kurumları ağı ve kutsal topraklara her yıl yapılan hac yolculuklarıyla sağlanabilirdi.¹⁷⁷ Aslında, Moğol tehdidi Halife Mustansır'ın 640'taki (1242) ölümünden sonra on yıl boyunca Irak'tan Hac yolculuğu yapılmasını engellediği için¹⁷⁸ halife üzerine odaklanan beklentiler her hâlükârda Musta'sım döneminde ciddi bir biçimde azalmış olmalıydı.

Cengiz Han askerlerinin Batı Asya'da görülmelerinin akabindeki ilk yıllarda Moğollar en azından "Âhir Zaman" alameti olarak görülüyorlardı. Bu görüş düşündüğümüzden de eski olabilirdi. Zira Moğollara bu gözle bakanlar sadece Cüzcânî (bkz. 1. Bölüm) ve yakın çağdaşı Avfî'yle sınırlı değildi ki her iki müellif de Hindistan'a sığınmıştı; bunun bir diğer örneği, hâlen doğa dinine inanan bir Orta Asya Moğol rejimi altında 702'de (1303) eser veren Cemâl Karşî'ydı.¹⁷⁹ Muhtemeldir ki Moğollara yönelik bu algı, Moğollar tarafından fethedilen Müslüman topraklarda ilk

174 Lambton, *State and Government*, s. 138-43. Hirschler, *Medieval Arabic Historiography*, s. 111-12.

175 Ann K. S. Lambton, 'Justice in the medieval Persian theory of kingship', *SI* 17 (1962), s. 108; ayrıca aynı yazar, *State and Government*, 8. ve 9. Bölümler.

176 Bkz. Ovamir Anjum, 'Political metaphors and concepts in the writings of an eleventh-century Sunni scholar, Abû al-Ma'âlî al-Juwayni (419-478/1028-1085)', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 7-18.

177 Molé, 'Kubrawiyya', s. 61. Ayrıca bkz. John Obert Voll, 'Islam as a special world-system', *JWH* 5 (1994), s. 217-25.

178 Dolayısıyla MZ içinde, VIII, 2. Kısım, s. 787 (yanlışlıkla on yerine yirmi geçer) = MZD-MZ, XV, s. 168. HJ, s. 98/128, 114/142, 121/150, 139/168, 146/175, 150/179, 173/202, 208/249, 215/256, 283 [1932 baskısında bu cümle çıkarılmıştır], s. 245/289, s. 253/297 bunun 634'ten [1237] 639'a [1242] kadar sürdüğünü ve 643'te [1246], 644'te [1247] ve 646-7'de [1249-50] yeniden gerçekleştiğini, 648'de (1251) sadece Bağdatlı bir grubun ayrıldığını zikreder. Bkz. Gilli-Elewy, 'Al-Hawâdî al-gâmi'a', s. 359. Bu olay kuşkusuz el-Musta'sım'ın İslâm dünyasını hem İsmailîlerden hem de Harezmi çapulculardan kurtarmadaki başarısızlığını açık ara geride bırakmıştır ki Lane, 'Persian notables', s. 184, buna dikkat çeker.

179 JQ, Arapça metin, clxi (Rusça trc., s. 117); s. clxii'de (trc., s. 118), kendisi Cengiz Han'ı "âhir zamanın kahrmanı" diye niteler. Avfî (yaklaşık 1230) Moğolları Yecüc ve Mecüc'ün öncülleri olarak görmüştür: *Cevâmîü'l-hikâyât ve levâmiğ'r-rivâyât*, BL ms. Or. 4392, fo. 127b (ve krş. 2. Bölüm). Şair Sadi Moğollara Yecüc demiştir: Browne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion*, 16. Ayrıca bkz. David Cook, 'Gog and Magog (Yâjûj wa-Mâjûj)', *El3* (2013), no. 3, s. 113-14.

yıllarda Mesiyanik şahısların ortaya çıkışını teşvik etti. Bunun bir örneği ve en meşhuru alt tabakadan biri olan Mahmud Târâbî'ydi. Sıra dışı bir takipçi kitlesiyle beraber 636'da (1238-1239), Moğol kuvvetleriyle girdiği bir çatışmada ölmeden hemen önce Buhara'yı geri almıştı. Her ne kadar bu başkaldırının başlıca iki anlatısı (Cüveynî'de ve *el-Havâdisü'l-câmi'a*'da geçiyordu) bazı detaylarda hatta liderin adında dahi farklılık arz etse de. Kendisinin bir sufi gibi giyindiğini, sihirli güçlerinin olduğunu ve mesiyanik bir rol icra ediyor olarak görüldüğünü ortaya koymuşlardı.¹⁸⁰ İlhanlıların ilk yılları böylesi şahısların giriştiği pek çok başarısız ayaklanma teşebbüsüne şahitlik etmişti. 663'te (1265) Fars'ta Moğolların desteklediği Salgurlu rejimine karşı ayaklanan kadı Seyyid Şerefüddîn İbrahim, Mehdî olduğunu iddia etmişti.¹⁸¹ Tüster'de İsa Mesih olduğunu iddia eden nevi şahsına münhasır bir [sahte] peygamber, takipçilerinden namaz vecibesini kaldırmıştı ve Alâeddin Cüveynî tarafından 672'de (1273-1274) infaz ettirmişti.¹⁸² 684'te (1285-1286) Hille'de arka arkaya gelen iki provokatör kendilerini Mehdî'nin temsilcileri olarak göstermişlerdi.¹⁸³ Fakat Mesiyanik provokasyon ile "kâfir" yönetim arasındaki net bağlantı henüz çözülebilmemiş değildir. XIV. ve XV. yüzyıllar (ki bu asırlarda Gayrimüslimlerin yönetimi artık geçmişte kalmıştı) milenaryen¹⁸⁴ hareketlerin, özellikle Horasan'daki Serbedârlar ve Hûzistan'daki Muşa'sa ailesinin ortaya çıkışını simgeliyordu. Bunların fikirlerinden bir kısmı VI. ya da VII. yüzyıllardaki Emevi döneminin aşırı gruplarının bir devamı niteliğindedir.¹⁸⁵

"Kâfir"lerin fetihleri ve arkasından artarak gelen endişelerin tasavvufun yayılmasını netice verdiği öne sürülmüştü. Zira pek çok Müsüman dünyaya sırt çevirmiş ve huzuru mistik uğraşlarda arar olmuştu.¹⁸⁶ En azından "kâfir" yöneticilerin ortaya çıkışının sufi şeyhleri hükümete hizmet etmekten kaçınmaya sevk etmesi hayli yüksek bir ihtimaldi. Kuşkusuz İbnü'l-Fuvatî'nin biyografi sözlüğü yüksek idari mevkileri elinin tersiyle iten ve Zâhidâne bir hayat benimseyen kişiler içeriyordu –ancak bu isteksizliğin sebebinin "kâfir" bir yönetime hizmet etmekten kaynaklanıp kaynaklanmadığını bilemiyoruz.¹⁸⁷ Bunun en bariz örneği Alâüddevle

180 HJ, s. 127-8/156-7, tarih olarak 637 yılını verir ve liderin ismini Ebü'l-Kerem ed-Dârânî (ed-Dârâbî olarak okuyunuz) olarak verir. T/JG, I, s. 84, 85-90 (HWC, s. 108, 109-15), daha detaylıdır. Bkz. *Turkestan*3, s. 469-71 (= Sochineniia, I, s. 545-7).

181 Vassâf, s. 191-2 (GW, II, s. 102-5). Lane, *Early Mongol Rule*, s. 132-3. Aigle, *Fârs*, s. 117-18.

182 HJ, s. 376/411-12.

183 HJ, s. 439-41/475-6. Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 84-5.

184 * Kıyametten önce bin yıllık bir huzur döneminin yaşanacağına inananlar (ç.n.).

185 Bkz. William F. Tucker, 'The Kūfan ghulât and millenarian (Mahdist) movements in Mongol-Türkmen Iran', Orkhan Mir-Kasimov (ed.), *Unity and Diversity: Mysticism, Messianism and the Construction of Religious Authority in Islam* (Leiden and Boston, MA, 2014), s. 177-95.

186 Bu konuda bir görüş için bkz. Rypka, 'Poets and prose writers', s. 55.

187 Örneğin IF, I, s. 467; III, s. 281-2, 480; V, s. 512 (no. 744, 2638, 3007, 5597).

Simnânî idi (ö. 734/1334). 1284'te Müslüman Tegüder Ahmed'e karşı savıştığı için pişman olmuş, ilim ve tefekküre dalacağı bir hayat yaşamak üzere Argun'un karargâhından ayrılmak istemişti (fakat Argun buna ancak 686'da (1287–1288) izin verecekti).¹⁸⁸

Moğol döneminde şeyhlerin ve sufilerin sayısında görülen emsali görülmemiş artış, sıradan halkın her tarafı saran zorluklara, endişeye ve baskıya karşı muhafaza edilmesi ihtiyacına hizmet etmekteydi.¹⁸⁹ Şeyhlerin biyografilerini nakleden kaynaklar onları Moğollarla İranlı tebaası arasında arabulucu bir pozisyonda gösteriyordu. Tevekkülî İbn Bezzâz'ın *Safvetü's-safâ* adlı eserinin, Şeyh Şefiüddin Erdebîlî'nin (735/1334) bu rolü sık sık yerine getirdiğine dair verdiği bilgiyi olduğu kabul etmekte zorlanabiliriz. Fakat şeyhin sağlığında eser veren Hamdullah Müstevfî kendisinin Moğollarla olan yakın ilişkisinin onların halka baskı yapmasına engel olduğu görüşündedir.¹⁹⁰ Moğolların ihtidasından önce bu müdahalelerin ne ölçüde gerçekleştiğini bilemiyoruz. Ayrıca her hâlükârda Hamdullah'ın zikrettiği pek çok şeyhten hiçbirisinin bunu başardığını da görmüyoruz.

Moğol fatihlerinin benimsenme (en azından hizmetlerine ihtiyaç duydukları kimseler tarafından benimsenme) meselesinde tamamen umursamaz olduğunu düşünemeyiz. Bu bölümün başlarında Cengiz Han'ın Tao üstadı Changçun'un kendi adına avam halkın gönlünü kazanıp kazanmadığını merak ettiğini görmüştük. 1260'ta Halep şehri düştüğünde ezan okuma işi hızlı bir şekilde yeniden düzenlenmiş, hutbesiyle beraber Cuma namazı yeniden camilerde kılınır olmuştu.¹⁹¹ Eğer kırk yıl sonra telifte bulunan İbnü't-Tiktakâ'ya güveneceksek, Hülegü Bağdat düştükten sonra ulemayı çağırmış ve onlara âdil ama kâfir bir hükümdarın mı yoksa adaletsiz ama Müslüman bir hükümdarın mı makbul olduğunu sormuştu. Beklediği üzere ulema (belki de Karahıtaylar hakkındaki hikâyeleri yarım yamalak hatırlayarak) âdil ama kâfir bir hükümdarın makbul olduğu cevabını vermişlerdi.¹⁹² Tabii ki Şiî olan İbnü't-Tiktakâ'nın Abba-

188 Emir İkbâl Şah, *Fevâidü Şeyh Alâüddeve Simnânî, Alâüddeve Simnânî, Opera Minora*, eds. W. M. Thackston, Jr. (İstanbul, 1988), s. 186-8; ayrıca krş. Simnânî, *el-Urve li ehli'l-halve*, aynı eser içinde, 117-20. DeWeese, 'Alâ' al-Dawla Simnânî's religious encounters', s. 40-60.

189 Bu tez detaylı bir şekilde Gronke, *Derwische*, s. 105-12'de ayrıntılandırılmıştır. Ayrıca bkz. aynı yazar, 'Lebensangst und Wunderglaube: Zur Volksmentalität im Iran der Mongolenzeit', Werner Diem and Abdoldjavad Falaturi (eds.), XXIV. *Deutscher Orientalistentag vom 26. bis 30. September 1988 in Köln. Ausgewählte Vorträge, ZDMG Supplement VIII* (Stuttgart, 1990), s. 391-9; aynı yazar, 'La religion populaire', s. 207, 211-13. Fakat Lane, 'Persian notables', s. 195, meseleye temkinli yaklaşır.

190 TG, s. 675. Daha fazlası için bkz. Gronke, 'La religion populaire', s. 210-11.

191 IW, VI, s. 269/198.

192 İbnü't-Tiktakâ, s. 21 (çev. Whitting, s. 14). Kritzeck, 'İbn al-Çiqaqâ and the fall of Baghdâd', s. 180-1. Amitai, *Holy War*, s. 98-9 ve 'Hülegü and his wise men', s. 20-1, bu olayın gerçekliği hakkında şüphelidir.

silerin yıkılışına Sünnî Müslümanlardan daha farklı bir tepki verdiğini bekleyebiliriz, kendisi ayrıca başka yerde tebaanın hükümdara itaat edip saygı duymakla yükümlü olduğunu söylüyordu ve bu hükümdarın Müslüman olması gerektiğinden bahsetmiyordu.¹⁹³ Fakat hikâyeden çıkarılacak bir diğer sonuç, Hülegü'nün rejiminin en azından yeni fethedilen şehirdeki Müslümanların bir kısmı tarafından benimsenmesi ihtiyacının farkında olmasıydı. Bununla alakalı olarak Charles Melville'in vurguladığı bir noktayı unutmamak gerekir: Kahire'deki kukla halifeleriyle beraber Memlûk rejimi gibi ilhanlar da (oldukça farklı bir yönden olsa da) Abbasi halifelerinin vârisleriydiler.¹⁹⁴

Buradaki müşkül, duyduğumuz sesin kime ait olduğudur. Örneğin sikkeleri ele alalım. İran Moğolları (en azından bunların Müslüman sikkeleri) sikkeler üzerine İslâmî yazılar koyarak iktidarlarını meşrulaştırmaya teşebbüs etmişlerdi. İlk yıllarda Cengiz Han ve Möngke döneminde basılan paraların bir kısmı üzerinde İslâmî inanç ikrarı olan kelime-i şehadet bulunurdu. Bağdat'ın yağmalanması ve Abbasi halifesinin öldürülmesini (bu olaylar kuşkusuz Moğolların vahşi karakterini net bir şekilde ortaya koymuştu) müteakip dönemde Hülegü'nün bastırdığı paralar üzerinde Kur'an'daki şu ayet yazılıyordu:

De ki: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsın, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdirsin."¹⁹⁵
Âl-i İmrân 3/26^{196*}

Asıl meseleyse Hülegü'nün bu inisiyatifi kendisinin alıp almadığıdır.

İlhanların Müslüman tebaası içerisindeki ilmiye sınıfına gelince, şunu da kaydetmek gerekir ki İbnü'l-Fuâtî'nin biyografi sözlüğü Moğolları, İslâmî normlarla tanımlanan bir dünyaya entegre etmeye çalışmıştır ve İbnü'l-Kâzerûnî ise Hülegü'nün Müslüman olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmiştir.¹⁹⁷ Bu konuda Alâeddin Cüveynî de özellikle dikkat çekmektedir. Cüveynî'nin Moğolları gaddar gördüğü hakkında genel-geçer bir bilgi vardı ancak Hülegü emrinde bir yetkili olarak *Târîh-i Cihân-guşâ'yı* yazarken asıl duygularını gizlemek zorunda kalmıştı. Anlaşılmayacak kadar ağdalı bir üslup benimseyen Cüveynî, Kur'an'dan ve XI. yüzyılın başlarına ait şaheseri *Şâhnâme*'den sık sık alakasız alıntılar yapıyordu ve

193 İbnü't-Tiktakâ, s. 43-4 (çev. Whitting, s. 29-30).

194 Melville, 'Northern Iraq', s. 16.

195 [İngilizce meal için] Çev. Abdel Haleem, s. 36. Bzk. Pfeiffer, 'Reflections', s. 371.

196 * Yazar orijinal metinde hatalı bir şekilde 25. ayete referans vermiştir (ç.n.).

197 DeWeese, 'Cultural transmission', s. 13-14, 17-18. Michal Biran, 'The Islamisation of Hülegü: Imaginary conversion in the Ilkhanate', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 80-1.

Moğol fetihlerini bozulmuş İslâm toplumu hakkında Allah'ın takdir ettiği bir ceza olarak gösteriyordu, dolayısıyla buna direnmek fuzuliydi.¹⁹⁸

Ancak Michael Weiers'in de yakın zamanda gösterdiği gibi,¹⁹⁹ Kur'an'dan yaptığı alıntılarda Cüveynî sadece Moğol istilalarını Allah'ın bir takdiri ve ilahî azabın bir vesilesi olarak göstermeyi hedeflemiyordu. Müellifimiz bunu kuşkusuz tarihinin girişindeki hamdele kısmında da yapmıştı.²⁰⁰ Ancak burada farklı bir hedefi daha vardı: istilanın faydalı sonuçlarını ortaya koymak. Örneğin İsmailî Haşhaşîlerin ortadan kaldırılmasını ele alırken Moğolları cihadın failleri ve İslâm'ın kurtarıcısı olarak göstermeye çalışıyordu (bkz. 1. Bölüm). Onun gayretlerinin sonucu bazen isabetli olmuyordu. Bu isabetsizliklerin bir örneği şöyleydi: kendisi, köleleştirilmiş Müslümanların Asya'nın her yerine dağılmasının, İslâm'ın şimdiye kadar ulaşmadığı uzak diyarlarda kendisini göstermesi olduğu gerekçesiyle coşkuya kapılıp bu durumu olabildiğince hayırlıymış gibi göstermeye çalışmıştı. Veya Cengiz Han'ın emirlerinin pek çoğunun *şeria*-ta mutabık olduğunu ifade etmişti.²⁰¹ Fakat bu nakilleri dikkatli bir şekilde karşı karşıya koyduğumuzda (hâlbuki bunlar genellikle tek bir olayın bir parçasını teşkil ediyormuş gibi sıraya konmuştur) Cüveynî'nin, anlattığı olayları İslâm'ın en kutsal metninde sağlama almaya çalıştığı anlaşılacaktır. Michael Weiers'in ifadeleriyle söyleyecek olursak "Cengiz Han'ın ve Moğolların tarihlerini Kur'ânîleştirmek ve Müslümanlaştırmak" peşindedir.²⁰² Cüveynî'nin bu araçlarla vermeye çalıştığı mesaj aşikârdır: Moğollar zaten muvahhid (Tek Tanrı) ve dolayısıyla Müslüman sayılabilir. Eserinin hemen başında bize bunun ipucunu vermektedir. Dediğine göre hakikati sevenlerle ahlaksız putperestler Tanrı'yı da benzer bir şekilde sever, yine ona göre İslâm ve küfür aynı şekilde Tanrı'nın yolunda gitmekte ve O'nun bir olduğunu ifade etmektedir.²⁰³

198 Örneğin bkz. Browne, *A Literary History of Persia from Firdawsî*, s. 473; Boyle'un Giriş yazısı, *HWC*, s. xxix-xxxv; Morgan, 'Persian historians', s. 113-18; Claude-Claire Kappeler, 'Regards sur les mongols au XIIIe siècle: Joveyni, Rubrouck', Ilana Zinguer (ed.), *Miroirs d'altérité et voyages au Proche-Orient* (Cenevre, 1991), s. 45-9; Mohammad Jafar Mahallati, 'Biography and the image of a medieval historian: The Târikh-i jahân-goshâ of 'Aḡa Malek Jovaynî', L. Marlow (ed.), *The Rhetoric of Biography: Narrating Lives in Persianate Societies* (Boston and Cambridge, MA, 2011), s. 21-40. Bu yazarların her birisi aynı zamanda Cüveynî'nin Moğol iktidarının pozitif yönlerini ayırt etme teşebbüsü hakkında da görüş bildirmişlerdir.

199 Devamı için bkz. Michael Weiers, 'Die Mongolen und der Koran', Rybatzki et al (eds.), *Early Mongols*, s. 209-17.

200 *TJG*, I, s. 1 (*HWC*, s. 3).

201 *TJG*, I, s. 9, 18 (*HWC*, 13-14, s. 25); Ögedey iktidarı döneminde Müslümanların Asya'nın her tarafında dağıtılması konusunda ayrıca bkz. *TJG*, I, s. 159 (*HWC*, s. 201).

202 Weiers, 'Mongolen und der Koran', s. 215 ('"koranisiert" und damit muslimisiert').

203 *TJG*, I, s. 1 (*HWC*, s. 3, *râheş* kelimesini "onun yolu" diye çevirmesi gerekirken "bu yol" diye çevirmiştir). Cüveynî'nin yazılarına dair daha fazla görüş için bkz. Kolbas, 'Historical epic'

Buradan bakılınca Cüveynî'nin Moğolları Ortodoks İslâm'ın Tek Tanrı-cı siperi göstermeye çalışması, en az "Moğolların elinde şehit olan Müslümanlar, güvenli ve kolay bir hayat yaşamakla edinilecek (manevi) yüklerden kurtulmuştur," şeklindeki ifadesi kadar gariptir.²⁰⁴ Fakat doğa dinine inanan Moğol fatihleri açısından propagandanın başka bir boyutu daha vardır. İlhanların fethettikleri topraklarda tebaaları içerisinde asimile olmalarını hedefleyen bir projeden bahsedebileceğimiz öne sürülmüştür.²⁰⁵ İlhanlar İran'ın tamamında (Îrân-zemîn) hüküm sürmüş son hükümdarlar olarak düşünülebilirdi.²⁰⁶ Cüveynî'nin *Târih-i Cihân-guşâ'sı*, Yeni Farsça'nın İran'da tarih yazımı açısından tercih edilen dil olarak Arapçaya galebe çaldığı bir dönemin başlangıcında bulunur. Her ne kadar genel bir tarih olmayı hedeflese de esasında bir İran tarihi olan *Nizâmü't-tevârih* müellifi Beydâvî'ye göre Abaka, İran (şüphesiz buraya Irak da dâhildi) ve Anadolu'nun hükümdarıydı. Hamdullah Müstevfî'ye göre İlhanlı ülkesi daha da genişti, Ceyhun'dan Anadolu'ya kadar uzanıyordu.²⁰⁷ Buralar Sasani Şahlığı'nın topraklarıydı (MS 227–651), sonradan ortaya çıkan Safevî, Kaçar ve Pehlevî hanedanlarının ya da bugünün İslâm Cumhuriyeti'nin toprakları değildi. Arap Müslümanların VII. yüzyıldaki fethinden itibaren İran mefhumu büyük ölçüde gözden düşmüştü. Fakat 1258'de hilafetin yıkılmasının ardından yeniden canlanacak, bu tarihten itibaren "siyasal İslâm'ın nispeten yetkisini kullandırmadığı" bir dönem başlayacaktı.²⁰⁸ Thomas Allsen Cüveynî'nin *fer* ("[hükümdarlık] görkemi"; Eski Farsça *khvaranah*) kavramını kullanmasına dikkat çekiyordu, bu kavramın kadim İran hükümdarlığıyla alakası vardı ve Cüveynî bunu hem Cengiz Han hem de Mönge'nin haşmetine işaret etmek için kullanıyordu.²⁰⁹ Bu taktikler kitapların dünyasıyla sınırlı değildi. Tarihçi Cüveynî'nin kardeşi ve 1284'teki idamına kadar 1260'lardan itibaren İlhanlıların başveziri olan Şemseddin, Abaka'yı, Taht-ı Süleyman olarak bilinen Azerbaycan'ın Şîz şehrinde kadim sarayın ve Zerdüşt ateş tapınağının kalıntılarının olduğu yere yeni bir saray yaptırmaya teşvik etmişti (670/1271).²¹⁰ X. ve XI. yüzyıl Arap coğraf-

204 TJC, I, s. 10 (HWC, s. 15).

205 Melville, 'From Adam to Abaqa ...' [1. Kısım], s. 77-80, 84. Melville, 'The royal image in Mongol Iran', Mitchell and Melville (eds.), *Every Inch a King*, s. 351-2.

206 Bkz. Dorothea Krawulsky, 'Zur Wiederbelebung des Begriffes "Îrân" zur Ilchânzeit', *Mongolen und Ilkhâne*, s. 113-30 ve aynı yazar, 'The revival of the name Îrân under the Mongol İlkhâns (r. 656-736/1258-1336)', *Mongol İlkhâns*, s. 43-51; Melville, 'Mongols in Iran', s. 54-5; Fragner, 'Ilkhanid rule', s. 72-4 ve 'Iran under Ilkhanid rule', s. 127-8.

207 NT, s. 132; aynı eser, s. 3, kendisi İran'ı Ceyhun'dan Fırat'a kadar uzanan bir ülke olarak tarif eder. NQ, eds. Debîr-Siyâkî, s. 21/ed. Le Strange, I (metin), s. 20, II (trc.) s. 22.

208 İfade Melville'e aittir: 'Mongol and Timurid periods', s. 159.

209 TJC, I, s. 16; III, s. 51 (HWC, s. 23, 583), aktaran: Thomas T. Allsen, 'A note on Mongol imperial ideology', Rybatzki et al (eds.), *Early Mongols*, s. 6. Ayrıca krş. Pritsak, 'Distinctive features', s. 752-3.

210 En eski duvar döşemelerindeki yıl için: Dietrich Huff, 'The Ilkhanid palace at Takht-i Sulayman: Excavation results', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 97.

ya literatüründen öğrendiğimiz kadarıyla tapınağın duvarlarında yaratılış harikalarının temsilleri vardı: İran şahlarının evrensel monarşisini sembolize eden gökler, yıldızlar ve yeryüzü. Sarayın debdebesi, İran milli destanı olan Fridevsî'nin *Şâh-nâme*'sindeki tasvirlerle ölümsüzleşmişti.²¹¹

Şâh-nâme İran'ın kaderini döngüsel bir tarih anlayışıyla sunuyor, her bir felaket, yeni bir yaratıcılık safhasını doğuruyordu. Esedullah Melikyan-Şirvânî, Cüveynî'nin alıntılarının Moğol hükümdarlarını İran'ın bu tarih döngüsüne dâhil etmek amacıyla düzenlendiğini göstermiştir. Moğol tebaası ve doğu bozkırlarının diğer halkları gibi Türk kabul edilen Cengiz Han (bkz. 2. Bölüm) sık sık Efrâsiyâb olarak betimlenmiştir. Efrâsiyâb ise Turan'ın baş kahramanı ve İran'ın Keyânî hükümdarlarının baş düşmanıdır. Bununla birlikte Firdevsî'nin metninde geçmeyen, Karahanlılar ve Selçuklular gibi Türk hanedanlarının şaşaalı dönemlerinde ilave edilen bir pasajda Efrâsiyâb'ın ataları da Keyânîlerinkilerle birleşmektedir.²¹² Daha önce de görüldüğü gibi (bkz. 2. Bölüm) Efrâsiyâb efsanesinin unsurlarının Moğol döneminden önce bile bozkır toplumu içerisinde kökleri vardı.

Abaka ve Tegüder Ahmed Azerbaycan'da, İran Şahlığı'nın kadim merkezinin bulunduğu yerde Taht-ı Süleyman sarayını yaptırınca, Efrâsiyâb'ın neslinin gerçekleştirdiği bu icraat İranlıların izzet-i nefsine yönelik hoş görülemez bir hakaret olarak yorumlanabilirdi. Bununla beraber ilhanların önde gelen memurları olarak Cüveynî kardeşler *Şâh-nâme*'deki beyitleri ve temaları sarayın duvar resimlerine işlettirme işine nezâret edecekti ki bunların bir kısmı hâlen görülebilmektedir. Melikyan-Şirvânî bu metinlerin İran'da İslâm öncesi Keyânî döneminde mevcut olan Firdevsî'nin "Tanrı'ya tapanlar" (yezdân-perestân) mefhumunu anımsattığını vurgular. Bu kavramı Cüveynî muhtemelen Sühreverdi mensubu bir sufi müellif olan Kutbuddin Şîrâzî'nin etkisi altında benimsemiş olmalıdır ve doğa dinine inanan Moğollara hamledilebilir. Aslında Tegüder Ahmed'in hükümlerliği döneminden kalma bir duvar süsü, bu mühtedi hanedan azasının tahta çıkmasıyla beraber, Efrâsiyâb'ın *Şâh-nâme*'deki katili olan Keyhüsrev'in ona ikinci defa galebe çaldığını ortaya koymaktadır.²¹³

211 Assadullah Souren Melikian-Chirvani, 'Le Shâh-nâme, la gnose soufie et le pouvoir mongol', *JA* 272 (1984), s. 255-62.

212 Melikian-Chirvani, 'Conscience du passé', s. 137-46, 148-9.

213 Melikian-Chirvani, 'Conscience du passé', s. 149-67. Duvar resimlerinin önemi hakkında daha detaylı bir çalışma için bkz. Melikian-Chirvani, 'Le Livre des Rois, miroir du destin, II. Takht-e Soleyman et la symbolique de Shâh-Nâme', *Stl* 20 (1991), s. 33-148.

Tabii ki Moğol hükümdarlarının da kendi ideolojileri vardı: Cengiz Han ve hanedanı dünyayı yönetmek için Tenggeri'den emir aldıklarına inanırlardı. Fakat her ne kadar imparatorluk dağıldıktan sonra bile Cengiz Han'ın torunları bu ilkeye sıkı sıkıya bağlı kalsalar da²¹⁴ bunun bozkır halklarının ötesinde herhangi bir ağırlığının olmadığını farkındaydılar. Cengizli topraklarındaki yerleşik halkın alanları genişledikçe, Cengizli egemenliğinin ideolojik temellerini genişletip çeşitlendirme ihtiyacı hâsıl oldu.²¹⁵ İlk ilhanların İran fikrine müracaat ederek bu ihtiyaca ne ölçüde cevap verebildikleri ve bu ihtiyacın ilhanların İranlı vezirlerinin ve tarihçilerinin görüşlerini ne ölçüde yansıttığı şüpheli bir nokta olarak kalmaya devam etmektedir.²¹⁶ Cüveynîlerin ve diğer Müslüman soyluların rejim için yeni ideolojik temeller kurma çabalarının, ilhanların kendi propagandasının bir kolu olarak görülmesi gerektiği iddia edilebilir. Hamdullah Müstevfî, Kazvî'nin *Nüzhetü'l-kulûb*'unda (yaklaşık: 1340) Abaka'nın Taht-ı Süleyman'ı restore etme işine hevesle (*be-hâl*) giriştiği şeklindeki iddia²¹⁷ (duvar resimlerindeki terçihlerin İranlı vezirin işi olduğunu farz etsek bile) ilhanın en azından İran'ın eski hükümdarlarına denk tutulmayı onayladığını göstermektedir.

Her hâlükârda bu projeyi sadece evrensel hilafetin yıkılmasına bir cevap olarak düşünmemek gerekir; bundan ziyade üniter Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasına verilen bir tepkidir. Her iki olay da bir ölçüde İran'ı daha geniş bir dünyaya rapteden bağları gevşetmiştir (her ne kadar ilhanlar 1295 yılına kadar meşruiyetlerini Kağan'dan gelen berattan alsalar da). Bu durumun bir benzerini Uzak Doğu'daki Moğol rejiminde görüyoruz. Bilindiği gibi Kubilay, iktidarını bütün Moğol devletlerinin tanımadığı ilk Cengizli kağanıydı. Ancak Song yönetiminin nihai olarak devrilmesiyle Kubilay aynı zamanda üç asırdır Çin'in tamamında hüküm süren ilk hükümdar olacaktı. Sarayındaki Çinli entelektüellerden etkilenen Kubilay, Konfüçyan gelenekte Çinli bir imparator gibi davranarak ve hanedanının ismi olarak Çince Yuan (*köken*) unvanını seçerek Moğol yönetimine yeni bir boyut kazandırdı. Fakat Tibetli danışmanı 'P'ags-pa Lama (Sa-skya Paṇḍita) isteğiyle Budist kavramlarını benimsemeye ve kendisinin bilgelik Bodhissatvası ve *evrensel imparator* (chakravartin) olarak betimlenmesine aynı derecede hazırdı.²¹⁸

214 Amitai-Preiss, 'Mongol imperial ideology', s. 62-70.

215 Melville, 'Mongols in Iran', s. 54-5. Benzer bir şekilde ilhanların "yerelde daha muteber bir imaj" ihtiyacına işaret eder.

216 Fakat bu projenin ilhanların Müslüman memurlarının eseri olduğu görüşüne dair bkz. Amitai, *Holy War*, s. 102-5.

217 NQ, ed. Debîr-Siyâkî, s. 70/ed. Le Strange, I (metin), s. 64, II (metin), s. 69. Bu konunun Moğolca adından türetilen "Suğûrluk" şekli burada "Satûrik" şeklinde tahrif edilmiştir. Kelimenin doğru okunuşu için krş. Melikian-Chirvani, 'Shâh-nâme', s. 261.

218 Franke, *From Tribal Chieftain*, s. 25-63. Franke, 'Tibetans in Yüan China', Langlois (ed.), *China under Mongol Rule*, s. 306-10. Rossabi, *Khubilai Khan*, s. 131-47. Ayrıca bkz. Larry William Moses, *The Political Role of Mongol Buddhism* (Bloomington, IN, 1977), s. 66-7, 71-3.

Müslüman müelliflerin ilhanları İranla özdeşleştirmesi 1295'ten sonra daha da artacaktı. Yaklaşık 1360'ta kaleme alınan ve Firdevsî'nin destanını model alan Ezderî'nin *Gâzân-nâme'si* Gazan'ın ihtidasını İran'da yeni bir çağın başlangıcı olarak sunuyordu.²¹⁹ İleride göreceğimiz gibi tarihçi Cüveynî'nin perspektifi, Gazan'ın doğa dinine inanan atalarını hikâye eden Reşîdüddîn tarafından geliştirilecekti. Reşîdüddîn bunları net bir şekilde ve kaynak göstermeksizin Tek Tanrıcı/muvahhid olarak tasvir etmiştir. Muhtemeldir ki Reşîdüddîn'in dönemine kadar bu türden fikirler Moğolların üzerinde bir etki yapmış ve onların İslâm'ı benimsemesinde rol oynamıştı.

219 Charles Melville, 'History and myth: The Persianisation of Ghazan Khan', Éva M. Jeremiás (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* (Piliscsaba, 2003), s. 133-60 (özellikle s. 142-4).

ON İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎLEŞMENİN BAŞLANGICI

Ortak Temalar

Her ne kadar Moğol istilalarının başlangıcında istilacılar İslâm'ın üzerine bir balyoz gibi inmiş ve İslâm düşmanları için taze bir umut ve yeni fırsatlar yaratmış olsa da, Moğol varlığı hızlı bir şekilde olumlu sonuçlar doğurmaya başladı. Moğolları kıyamet alameti olarak gören ve tarih kitabında sık sık onlara lanet okuyan Cüzcânî bile Altın Orda'nın o dönemdeki hanı olan ve İslâm'ı benimseyen Berke'yi anlatırken bu sonuca varacaktı.¹ Cüveynî de imparatorluk hanedanından bazı hanedan üyelerinin ihtidasını zikrediyordu. Bu hareket Moğol toplumunun alt sınıflarına doğru yayılacaktı. Zira Cüveynî'nin dediğine göre bu hükümdarların ve hanedan azalarının ihtida etmiş müntesipleri ve memurlarının sayısı hesaplanamayacak kadar fazlaydı.² Her iki müellifin de bilemeyeceği tek şey, yüz yıl içerisinde İslâm'ın Batı Asya'daki bütün Moğol hükümdarlarının dini olacağıydı.

Devam etmeden konuyla ilgili bazı görüşleri aktaralım. Profesör David DeWeese, din değiştirmeyi ele alırken bunun altında yatan nedenlere dair çıkarımlarımızı incelemeyi ve kullandığımız kaynakları geçmişte olduğundan daha fazla sorgulamamızı, bunu yaparken de bize daha fazla yarar sağlayacak soruları sormamızı tavsiye etmektedir.³ Kendisi dikkatlerimizi spesifik olarak şu konulara çeker: Moğolları İslâm'la tanıştıranlar (bunlar ziyaretçiler miydi yoksa yerel tebaanın temsilcileri miydi?); İslâmîleşmenin hedef kitlesi⁴ (âdil Moğol hükümdarlarıyla beraber göçebelerin avam tabakası); din değişikliğinin cazibeleri (örneğin ekonomik avantaj, sosyal ve kültürel prestij, siyasi meşruiyet, sosyal entegrasyon ve

1 TN, II, s. 212-13 (çev. Raverty, s. 1282-3).

2 TJG, I, s. 11 (HWC, s. 16). Ayrıca krş. İbnü'n-Nefis, aktaran: Devin DeWeese, 'Islamization in the Mongol empire', CHIA, s. 133.

3 Bkz. DeWeese, 'Islamization in the Mongol empire', s. 120-1. Bundan sonraki kısımlarda DeWeese'in çalışmasından sık sık istifade edeceğim.

4 "İslâmîleşme" terimini bu bölüm boyunca sadece İslâm dinini benimseme anlamında değil, İslâm hukukunun tatbik edilmesi, İslâm kültürü ve kurumlarının yayılması için kullanacağım.

dini “aracılar”la bağdaştırılan ve uzmanlık gerektiren bilgiye erişim); ve din değişikliğinin aşikâr kılınıp ifade edildiği muhtelif şekiller. Kendisi bize İslâmîleşme’nin “hanedan ailesinin ihtidası ya da devlet desteği şeklindeki bir eylemle bir defada ve herkesi kapsayacak şekilde gerçekleştirilen münferit bir adımdan ziyade, parametreleri sürekli değişen artımlı bir süreç” olduğunu hatırlatmaktadır.⁵ Başka yerlerde, özellikle çığır açıcı kitabı *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*’de bir hükümdarın ihtidasına dair “mitolojik” anlatıların faydasını vurgulamıştır –özellikle Ötemiş Hacı’nın nispeten geç bir dönemde, 1550’lerde Harezm’de kaleme aldığı ve buranın Cuçi’nin ailesine bağlı yöneticisine (Arapşâhî) ithaf ettiği Özbek’in ihtidası hikâyesi– zira bu anlatılar sonraki nesillerin din değiştirmeyi nasıl anladığını ortaya koyar ve böylelikle İslâmîleşme sürecinde dâhili bir aşamayı belirtir.⁶

İslâm’ı Benimsemenin Tanımı

“İhtida” ya da “İslâm’ın benimsenmesi” ile ne kastediyoruz? (Farklı bir coğrafi bağlamda yazan) Michael Lambek’ten aktaracak olursak:

“İhtida” kelimesi problemli bir ifadedir, zira hem bir şeyden ayrılmayı kastedebilir hem de bir şeye yönelmeyi; tedrici bir değişikliğe karşı kişinin kendini tanımlamasında doğrudan, neredeyse ani, tek yönlü ve özgün bir kaymayı önceler; ayrıca kolektif bir sürece karşı şahsî, sübjektif bir deneyimi önceler; üstelik geleneksel düzenlere karşı mantık süzgecinden geçmiş “inançları” önceler.⁷

Çekirdek Müslüman topraklardaki ilk mühtedi nesliyle alakalı Profesör Richard Bulliet tarafından birkaç yıl önce öne sürülen görüşe (yani şekli ihtidanın sosyal olan kadar önemli olmadığı, “sosyal ihtidanın dinî terimlerle tanımlanmış bir sosyal topluluktan diğerine intikal etmeyi içerdiği”⁸ şeklindeki görüşe) XIII. ve XIV. yüzyıl Moğolları için bir şerh düşmek gerekir fakat bu görüş yine de Moğollar için de geçerli olan bir unsur içerir. Bulliet’in formülasyonu, Profesör Nehemia Levtzion tarafından “topluya da grupsal ihtida” şeklinde adlandırılan olguyla çakışmaktadır. Bu durumda “İslâm, etnik gruplarca kendi muhitlerinde kabul edilir, öte yandan bu gruplar kendi kültürel kimliklerini taşımaya devam eder. Geç-

5 DeWeese, ‘Islamization in the Mongol empire’, s. 133.

6 Ayrıca bkz. DeWeese, ‘Problems of Islamization’.

7 Michael Lambek, ‘Localising Islamic performances in Mayotte’, David Parkin and Stephen C. Headley (eds.), *Islamic Prayer across the Indian Ocean: Inside and Outside the Mosque* (Richmond, Surrey, 2000), s. 65.

8 Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History* (Cambridge, MA, 1979), s. 33. Ayrıca R. Stark’ın Amitai, *Holy War*, s. 67, n. 21’den yaptığı alıntıya da bakınız.

miş ait olup da hâlen geçerli olan geleneklerden, İslâm öncesi âdetlerden ve inançlardan çok az kopma olmuştur.⁹ Benzer bir şekilde David Parkin “ihtida” kelimesi yerine “kabul etme” kelimesinin kullanılmasını teklif etmiştir. Zira “ihtida” net bir şekilde tanımlanmış bir dinden diğerine geçişi gösterir, bunun aksine “İslâm’ın kabul edilmesi eskiden beri var olagelen kozmolojinin terk edilmesi anlamına gelmez.”¹⁰ İslâm öncesi normlara bağlılık, birkaç nesil boyunca devam edebilir. Örnek verecek olursak, Birinci Haçlı Seferi (1096–1099) döneminde Selçuklu Türkleri (genellikle Sünnî İslâm’ın sağlam destekçileri olarak nitelenirdi) ölüleriyle beraber değerli eşyaları gömme uygulamasını tamamen terk etmemiştir.¹¹

İhtidayı ele alırken kendimizi sadece bir inanç değişikliğinden ziyade uygulamadaki değişiklikleri incelerken de bulabiliriz.¹² Aslında yarım asrı aşkın bir zaman önce Alessandro Bausani Müslüman olmanın büyük oranda bir iç kanaat meselesinden ibaret olmadığını öne sürmüştü.¹³ İnsanların bazen bir dini, kendilerini bu dinin bazı ilkelerini tasvip ettiği için (her ne kadar doktrinlere bağlanmak için o dine girdikten sonra biraz vakit geçmesi gerekse de) benimsediği şeklindeki gözlemlenebilir hakikati görmezden gelmek aslında anlayışsızlık olacaktır. Her hâlükârda, Orta Çağ Hristiyan bağlamında da vurgulandığı üzere, tarihçiler sadece ihtidayı hikâye eden metne ve yaşanan deneyimin yorumlarına erişebilmektedir; bu deneyim ise geri döndürülemez.¹⁴ DeWeese spesifik olarak İç Asya toplumlarında İslâm’ı benimsemenin ardında ekonomik ya da “maddi” saiklerin rol oynadığı gerçeğine dikkat çekmiştir. Zira geleneksel İç Asya din pratiği genellikle refah ve sağlıkla ilgili meselelere bağlıdır. Bununla beraber DeWeese’in bireysel ihtidaları “görünürde” olarak etiketlediğini

- 9 Nehemia Levtzion, ‘Towards a comparative study of Islamization’, Levtzion (ed.), *Conversion to Islam* (New York ve Londra, 1979), s. 19; yeniden baskısı Levtzion, *Islam in Africa and the Middle East: Studies on Conversion and Renewal* içinde, eds. Michel Abitbol and Amos Nadan (Aldershot and Burlington, VT, 2007).
- 10 David Parkin, ‘Inside and outside the mosque: A master trope’, Parkin and Headley (eds.), *Islamic Prayer*, s. 3.
- 11 Nicholas Morton, ‘The Saljuq Turks’ conversion to Islam: The Crusading sources’, *Al-Masâq* 27 (2015), s. 112.
- 12 Yorumları için bkz. Bulliet, ‘Conversion stories in early Islam’, Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi (eds.), *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries* (Toronto, 1990), s. 123-33. Ayrıca krş. C. F. Beckingham, *Between Islam and Christendom* için yazdığı önsözde (Londra, 1983), s. ii-iii. Bu iki inançtan -halk kitlelerinin gözünde- “karşılıklı olarak birbirini dışlayan iki inanç sistemi”nden ziyade “iki iyi tanımlanmış uygulama dizisi” olarak bahsetmiştir.
- 13 Alessandro Bausani, ‘Can monotheism be taught?’, *Numen* 10 (1963), s. 174: ‘İslâm’ın hakikati teorik bir hakikat değildir, en azından bütünüyle; bundan ziyade, ağırlıklı olarak Tanrı’dan geldiğine inanılan hukuk ve uygulamalar olarak düşünülebilir ve şahsî ikna yoluyla yayılamaz, sadece fiziksel olarak bir bölgenin fethinden sonra İslâm benimsenebilir... İslâm için hakikatte teoloji/ilahiyat bireye kurtuluş getiren bir bilgi değil, bütün bir toplumun doğru tavrı ve davranışdır...’)
- 14 Karl F. Morrison, *Understanding Conversion* (Charlottesville, VA, and Londra, 1992), s. 4-5.

fark ettiğimizde ayrıca şunu görürüz: şeklî ve haricî olana karşı özgün İslâmî yaklaşım hesaba katıldığında, kendisi böylesi imalı küçümsemelerin İslâmî bağlamda uygunsuz olduğunu düşünmektedir. Vurgu kalp ya da iman değişikliğinden ziyade statü değişikliği üzerindedir. Hatta “görünürde” bir ihtida bile (örneğin ekonomik ya da siyasi bir avantajın kışkırttığı) inanç sahibinin iç dünyasında Tanrı’ya giden yolu açacaktır.¹⁵ Böylesi bir ihtidayı “kısmî” ya da “samimiyetsiz” olarak görmenin faydası yoktur, zira İslâm’ı benimsemiş Moğol hükümdarlarının samimiyetlerini yargılayacak bir bakış açısına sahip değiliz. Böylesi yargılar genellikle Batı Hristiyan beklentilerine ve deneyimlerine (ve kuşkusuz nihai olarak Pavlusçu bir şablona) borçlu olduğumuz (derin bir dâhilî değişim etrafında dönen) ihtida görüşlerine dayanır.¹⁶ Roma kilisesinin Orta Çağ’da Hristiyanlığa yeni girmiş bireylere ve aslında Hristiyan hayatına yönelik yaklaşımı belki de düşündüğümüz kadar farklı değildi. Papalar şüphesiz dine yeni girenler için geçiş sürecinin çok zor olmamasını sağlıyordu. Örneğin IV. Nicholas 1291’de müstakbel İlhan Ölceytü’ye (kendisi o dönemde karmaşık bir dinler tarihinin Hristiyanlık kısmındaydı) yazdığı bir mektupta halkının muhalefetini tetikleyeceği korkusuyla kıyafetinde ya da yeme alışkanlıklarında herhangi bir değişiklik yapmamasını salık veriyordu.¹⁷

Ancak bu noktada Hristiyanlıkla İslâmiyet arasında derin bir farklılık vardı. Hristiyan dünyasında ruhanî otorite rahipliğe verilmişti –üstelik bu rahiplik XI. yüzyılın sonralından itibaren giderek Papa’ya tâbi hâle geliyordu ve Roma merkezli gittikçe büyüyen bir kilise bürokrasisi vardı. Ayrıca XIII. yüzyıldan itibaren bu kurumlar Engizisyon’un destekçileriydi; heterodoksii tespit edip cezalandırmakla görevlilerdi. Rahip otoritesinin müdahaleci doğasını ve sıradan bir Hristiyan’ın ne dereceye kadar eylemlerinin gözetlendiğini düşündüğünü abartmak oldukça kolaydır. Ancak asıl mesele, İslâm içerisinde buna paralel bir kurumsal yapının olmamasıdır. İslâm içerisinde bir şeyin caiz olup olmaması konsensüsle belirlenmekteydi (icmâ). Bir başka deyişle, Kur’an ve Sünnet’i yorumlayarak söz konusu meselenin meşruiyeti hakkında ortak bir görüşe varmak ulemanın sorumluluğundaydı.¹⁸ Fakat özellikle dokuzuncu asırdan itibaren dört fikhî mezhebin yükselişine bakınca, pek çok meselede ulemanın ihtilaf

15 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 23, 57-9. Ayrıca bkz. Stephan Conermann, ‘Mongolische Religiosität zwischen Islam und Lamaismus (13. bis 18. Jahrhundert)’, Gießauf (ed.), *Die Mongolei*, s. 81-2.

16 G. A. Oddie’nin de gözlemlediği gibi (ed.), *Religion in South Asia: Religious Conversion and Revival Movements in South Asia in Medieval and Modern Times*, 2nd. edn., (New Delhi, 1991), ‘Introduction’, s. 5.

17 IV. Nicholas’tan Ölceytü’ye, 21 Ağustos 1291, Lupprian (eds.), *Beziehungen içinde*, s. 273 (no. 61). Bkz. James Muldoon, ‘Missionaries and the marriages of infidels: The case of the Mongol mission’, *The Jurist* 35 (1975), s. 125-41.

18 M. Bernand, ‘Idjmâ’, *El2*, III, s. 1023-6.

ettiği anlaşıyordu. Yani bir şeyin İslâmî olup olmadığına karar verecek kurumsal bir araç yoktu. (Bu demek değildir ki her şey İslâmî uygulamaya uygun bir şekilde meşruiyet kazanabilir. Örneğin erkek evladın, babasının dul kalan eşiyle evlenmesi İslâm hukukunda kabul edilemez; aynı şekilde Müslüman bir kadının inançsız biriyle evlenmesi de.)

Rakip inançların müntesipleri genellikle Müslüman düşmanlarının metotlarını küçük görme ve Müslümanların vesile olduğu ihtidaların haki-kiliğini sorgulama eğilimindeydi. Monte Crucisli Riccoldo'nun 1290'larda gözlemlediği gibi Müslüman olmak için gerekli olan tek şey Kelime-i Şehadet getirmek, yani imanı ikrar etmektir.¹⁹ Riccoldo'ya göre bu, kendisinin İlhanlılarda yıllar boyunca Hristiyanlığın mesajını anlatmadaki başarısızlığının sebebini açıklıyordu. İslâm (onun iddiasına göre) uygulaması kolay bir dindi: Hristiyanlığın aksine takipçilerine ahlakî yükümlülükler dayatmazdı, dolayısıyla Moğolların gönlünü kazanması kolay olmuştu.²⁰

Riccolda, Kelime-i Şehadet konusunda tabii ki haklıydı fakat bu Müslüman olmanın sadece ilk adımıydı. Dinî intisap değişikliğini tescil eden bazı görünür eylemler de müteakiben gelecekti. Bu rolü, geleneksel olarak sünnet gerçekleştiriyordu. Bar Hebraeus'un eserini tamamlayan müellife göre 1295 itibarıyla İlhanlıların Moğol nüfusu tamamen ihtida etmişti ve sünnet olmuştu; Mirza Haydar Duğlât'ın açık bir şekilde belirttiğine göre doğu Çağatay Hanı Tuğluk Temür de 748'de (1347/8) ihtida edince (muhtemelen bir süre sonra) sünnet olmuştu.²¹ XIV. yüzyıl başlarında eser kaleme alan bir müellif, isminin İbnü'l-Havvârî olması dışında hakkında bir şey bilinmeyen bir şeyh ve vaiz aracılığıyla pek çok Moğol'un Müslüman olduğunu anlatırken sünnet olmaktan hiç bahsetmiyordu (ve sonunda şans eseri kendince İslâm'ı kabul etmenin ne demek olduğunu özetliyordu). "[İbnü'l-Havvârî'nin] huzurunda tevbe ettiler," diyordu, "ve şevkle zekât vermeye ve beş vakit namaz kılmaya başladılar."²² Bar Hebraeus'un eserini tamamlayan müellif, sanki ihtida etmiş Moğol nüfusunun hepsi abdest almayı, oruç tutmayı ve diğer İslâmî uygulamaları öğrenmiş gibi konuşuyordu.²³ Ayrıca Baybars el-Mansûrî, Nogay'ın 699'daki (1299–1300) mağlubiyetinin ve ölümünün ardından Kıpçak bozkırında ele geçirilen Türk–Moğol kadınlarını tarif ederken (bunlar daha

19 Riccoldo da Montecroce, *Liber peregrinationis*, ed. Kappler, Latince metin, s. 172, s. 174 (çev. George-Tvrtković, s. 216-17).

20 Aynı eser, metin, s. 112 (çev. George-Tvrtković, s. 197). Ayrıca bkz. Riccoldo, *Libellus ad nationes orientales*, ed. Antoine Dondaine, 'Ricoldiana. Notes sur les œuvres de Riccoldo da Montecroce', *AFP* 37 (1967), s. 119-79 (s. 167-8'deki metin). Marco Polo'nun eserinin bazı yazma nüshalarında benzer bir küçümseyici yorum vardır (Ménard edisyonunda bulunmaz): bkz. Ricci trc., s. 33/Latham trc., s. 27.

21 BH, s. 505. TR, I (metin), s. 13, II (trc.), s. 11.

22 IF, V, s. 78 (no. 4671), aktaran: DeWeese, 'Cultural transmission', s. 21.

23 BH, s. 505.

sonra Memlûk hâkimiyetindeki Mısır'da köle olarak satıldılar ve kendi iradeleriyle İslâm'ı benimsediler) onların büyük bir titizlik ve huşu ile namazlarını kılması kendisi için yeterliydi.²⁴

Katı anlamıyla dinî uygulamaları icra etmek, yeni mühtedilerin birinden diğerine farklılık gösteriyordu. Büyük bir camide toplu eda edilen Cuma namazlarına iyi kötü düzenli bir şekilde katılmayı, bireysel olarak günde beş vakit namaz kılmayı (*salavât*, te. *salât*), oruç tutmayı ve düzenli bir şekilde Kur'an okumayı gerektiriyordu; bazen de bunların hiçbirini gerektirmiyordu. Fakat önemli olan şey, kaynaklarımızın mühtedinin neye inandığından çok (ya da inanması gerektiğinden) ne yaptığı (ya da yapması beklendiği) üzerinde durmasıydı.

Kaynakların mühtedilerin dış görünüşüne verdiği önem hiç de az değildi. Reşîdüddîn'e göre Gazan bu yüzden 697 yılı Muharrem ayında (1297 yılı Kasım ayında), Kelime-i Şehâdet getirdikten iki yıl sonra, sarık sarmıştı. Bu olayın biraz daha detaylı ve süslü bir anlatısında Vassâf, emîrlerin ve saray mensuplarının da inanca uygun bir şekilde giyinmekle yükümlü tutulduklarını ilave ediyordu, ayrıca hiçbir Tacik, Moğol külahı giyemeyecekti. Vassâf bununla kuşkusuz kenarları kıvrık bir başlık olan (ve yüksek mevkidekiler için kenarları kürklü olan) *serâğûcu* kastediyordu.²⁵ İslâm'ı benimsemeye iddialara göre Tuğluk Temür'ü takip eden 120.000 Çağatay'ın soyundan gelenlerin egemenliğindeki Moğolun saçlarını kesip Müslüman olduklarını öğreniyoruz.²⁶ Tuğluk Temür'ün torunu Çağatay Hanı Muhammed yönetiminde (ö. yaklaşık: 1416), sarık sarmayı reddeden her bir Moğol'un kafasına çivi çakılıyordu.²⁷ Ayrıca Tuğluk Temür'ün tahta çıkışından sadece birkaç yıl önce Altın Orda Hanı Canıbek, askerlerinin sarık sarıp cübbe giymelerini (feraciyye) emretmişti.²⁸ Babası Özbek ise Safedî'ye göre Moğol külahı olan *serâğûcu* (*serâğûc/sorguç*) ve geleneksel olan diğer her şeyi terk etmişti.²⁹ Görünen o ki olayların her birinde Moğol kıyafetlerinin çıkarılması ve özgün Moğol tıraşından vazgeçilmesi söz konusuydu. Hâlbuki daha önce de görüldüğü üzere imparatorluk döneminin başlarında tebaanın bir kısmının saçlarını bu şekilde kestirmesi gerekirdi (bkz. 3. Bölüm). Bu durum, bir topluluktan diğerine

24 ZF, s. 347 (= SMIZO, I, Arapça metin, 91, Rusça trc., s. 114-15).

25 JT, II, s. 1282 (DzhT, III, s. 324; CC, s. 447). Vassâf, s. 344, II. s. 20-2 (GW, III, s. 209). Melville, 'Pâdshâh-i İslâm', s. 171. JT'nin resimli bir Arapça yazma nüshasında serâğûc, Moğol başlıklarından farklı görünmektedir (Rice ve Gray, *Illustrations*, s. 20 ve 21'de sırasıyla şekiller 10A ve D): bkz. Stewart, 'If the cap fits', s. 142-6.

26 TR, I (metin), 13, II (trc.), s. 11.

27 TR, I (metin) s. 36, II (trc.), s. 31. Ölüm tarihi için bkz. Kazuo Enoki, 'Fu An's mission to Central Asia', *MRTB* 35 (1977), s. 225: Çince kayıtlarda geçen isim burada "Mahmud" şeklinde imla edilmiştir.

28 Şücâi, I (metin), s. 214, 234, II (trc.), s. 249, 268; aktaran DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 96-6, n. 57.

29 WW, VIII, s. 367 (no. 3799). AA, II, s. 290.

geçiş simgeliyordu –ya da birbiriyle çakışan iki topluma birden iştirak etmeyi; zira ikincisine, yani Müslüman toplumuna girmek, hiçbir zaman ilkinin mensubiyetini geçersiz kılmıyordu.

İslâm Seçeneği

Niçin İslâm? İran ve Irak'ta ilhanların tebaası içerisinde Müslümanlar muazzam bir çoğunluk teşkil ediyordu. Cuçi ve Çağatay hanlıklarında ekonomik ve kültürel açıdan en gelişmiş bölgeler Müslümanların egemenliğindeydi. Bir yanda Harezmi ve Bulgar, diğer yanda Maverâünnehir örneği vardı. Daha geniş bir bağlamda Moğollar değer verdikleri becerilere Müslümanların erişiminin olduğunu pekâlâ düşünmüş olabilirlerdi –ister ticari ya da finansal uzmanlık olsun ister idari beceri ve uzmanlık, ister tıp olsun ister doğaüstü olana erişim. Akla özellikle astroloji gelmektedir. İngiliz Fransiskan Roger Bacon'ka tanışan Rubruklu Willem kendisine yıldızlar hakkında biraz bilgi sahibi olsaydı Moğolların onu çok daha iyi karşılamış olabileceklerini söylemişti fakat astrolojiden anlamadığı için hor görülmüştü.³⁰ Hülegü, Merâğa'da büyük ölçüde Müslümanlardan oluşan bir gökbilimci ekibi kurmuştu ve onların faaliyetleriyle yakından ilgileniyordu (bkz. 8. Bölüm). Bu noktada tedaviyi de ele alabiliriz. XII. yüzyıl coğrafyacısı Garnatî'nin aktardığı ancak büyük ihtimalle yerel bir rivayetten beslenen bir anlatı, Bulgar hükümdarının ve karısının hastalığını tedavi eden bir Müslüman vesilesiyle ihtida ettiğini bildiriyordu.³¹ Bu anlatı bize bozkır toplumunun tedavi yeteneklerine ne kadar değer verdiğini göstermektedir. Açıkçası Moğol egemenliğindeki Asya'da bu mecburi yeteneklere (özellikle tıp alanında) sahip olan Hristiyanlar ve Yahudiler de vardı ve bunlar çoğu zaman hükümdarlar tarafından istihdam edilmişlerdi. Fakat Müslümanların sayıca onlardan daha fazla olduğu da kesindi.

Müslümanlar özellikle ticaretle ilgilenirdi ve eski bozkır güçleri gibi Moğollar da buna oldukça değer verirdi. Unutulmaması gerekir ki Hasan ve Cafer adında en az iki Müslüman tüccar 1203 kadar erken bir dönemde Moğolistan'ın uzak bölgelerinde Timuçin'in maiyetinde bulunuyorlardı. Üstelik Cengizliler için ticareti desteklemek fazlasıyla öncelikliydi. Ayrıca VIII. yüzyılda Uygur Kağanı'nın Maniheizmi benimsemesinde tüccarların önemli bir rol oynadığına dair deliller vardı.³² Son zamanlarda öne sü-

30 Roger Bacon, *Opus maius*, ed. J. H. Bridges (Oxford and Londra, 1897-1900), I, s. 400. Bacon'un Rubruklu Willem ile teması için bkz. Jarl Charpentier, 'William of Rubruck and Roger Bacon', *Hyllningsskrift tillägnad Sven Hedin på hans 70-årsdag den 19 Febr. 1935* (Stockholm, 1935), s. 255-67.

31 Aktaran: DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 75-7. Ayrıca Hatcher, 'Peddling Islam', s. 36-7.

32 Omeljan Pritsak, 'The Khazar Kingdom's conversion to Judaism', *HUS* 2 (1978), s. 280; yeniden baskısı Pritsak, *Studies içinde*.

rülen bir görüşe göre Volga Bulgarları, X. yüzyılın başlarında İslâmiyet'i benimsemeleri bu zamana dek zannedildiği gibi, Hazar efendilerinin dini olan Yahudiliğe bir tepki değil, Harezmi ve Samani idaresindeki Maverâ-ünnehir'de bulunan başlıca ticaret ortaklarıyla aralarındaki ilişkiyi güçlendirmek içindi.³³ Hanedan mensuplarının ihtidasına dair haberlerin Moğol döneminde ticari çıkarlar üzerinde yaptığı etkiyi tespit etmek için tek yapmamız gereken Rubruklu Willem'in aktarımlarını hatırlamaktır: Anadolu'dan İran'a, Batu'nun karargâhına gitmekte olan Müslümanlar Berke'nin karargâhını hediyelerle ziyaret etmişti.³⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî'nin naklettiğine göre mühtedi Tarmaşirin'in Çağatay Ulusu'nun Hanı olarak tahta çıkması üzerine Memlûk hâkimiyetindeki Mısır ve Suriye'den Maverâ-ünnehir'e 1330'larda Müslüman tüccarlar akın etmişti (bkz. 8. Bölüm).

En batıdaki üç Cengizli devletinde Moğolların inancı benimsemesinin kaçınılmaz olduğunu farz etmek çok da zor olmayacaktır. Fakat şunu da akılda tutmak gerekir ki daha önce bozkır hükümdarları evrensel inançlardan birini benimserken bazen çok farklı hesapların etkisi altında kalmışlardı. Hazar "Kağanı" IX. yüzyılın ortalarında hem güçlü güney komşusu Hristiyan Bizanslılardan hem de Müslüman Abbasilerden kaynaklanan dinî etkiyi azaltmanın muhtemel bir yolu olarak Yahudiliği benimsemişti. Öte yandan Uygur kağanı da 762'de halkının Tang hâkimiyetindeki Çin'den kültürel olarak bağımsız olduğunu ve belki de batıdaki Karluk düşmanından ayrı olduğunu ortaya koymak için Maniheizm'i benimsemiş olabilirdi.³⁵ Bir başka deyişle her iki hükümdar için de bu tercih hem düşman komşulardan hem de tebaaları arasında öne çıkan bir gruptan bağımsız olarak özgün bir kimliği muhafaza etmenin yolu olabilirdi. Kuzeybatı Asya'da (ki burada Müslümanlar XIII. yüzyıl ortalarında en kalabalık topluluk değildi) Cuçi ailesinden Berke Han'ın İslâm'ı benimsemesindeki saiklerden birinin, kendi ulusuyla otoritesini tanımadığı Kubilay Kağan'ın egemenliği arasında bir sınır belirleme arzusu olduğu öne sürülmüştür.³⁶ Berke'nin Müslümanlığını ilan ettiği döne-

33 Gerald Mako, 'The Islamization of the Volga Bulgars: A question reconsidered', *AEMA* 18 (2011), s. 199-223. Ayrıca bkz. István Zimonyi, 'Volga Bulgars and Islam', Ingeborg Baldauf and Michael Friederich (eds.), *Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten ESCAS IV, Bamberg 8.-12. Oktober 1991*, *IU* 185 (Berlin, 1994), s. 235-40.

34 *WR*, s. 86/SF, s. 209 (MFW, s. 127).

35 Anatoly M. Khazanov, 'The spread of world religions in medieval nomadic societies of the Eurasian steppes', Michael Gervers and Wayne Schlepp (eds.), *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic* (Toronto, 1994), s. 16, 19-20. Hazarlar için ayrıca krş. Golden, 'Conversion of the Khazars', s. 14-17; J. T. Olsson, 'Coup d'état, coronation and conversion: Some reflections on the adoption of Judaism by the Khazar Khaganate', *JRAS*, 3rd series, 23 (2013), s. 524.

36 M. A. Usmanov, 'Étapy islamizatsii dzhuchieva ulusa i musul'manskoe dukhovenstvo v tatarskikh khanstvakh XIII-XVI vekov', *Dukhovenstvo i politicheskaia zhizn' na blizhnem i srednem vostoke v period feodalizma içinde* (Moskova, 1985), s. 179.

mi hesaba kattığımızda bu görüş mantıksızdır.³⁷ Fakat Kubilay'ın bizzat Çin'de neşet eden Budizm versiyonunu değil de Tibet'in *tantra* Budizmini yeğlemesine neden olan şey kendisini Çinli tebaasından uzak tutma arzusu-
suydu.³⁸ Ayrıca Hülegü ve haleflerinin Tibet Budizmine kayda değer ölçüde bağlılığı, ilk ilhanların da benzer bir güdüyle hareket ettiğini ortaya koyuyordu. Dolayısıyla Batı Asyalı Cengizli hükümdarların, Müslüman çoğunluğun kült inançlarını ve uygulamalarını benimsemek için böyle bir saikle hareket ettiklerini düşünmeye gerek yoktur. Reel-politik bunun yerine tamamen farklı mecra dayatmış olabilir.

Moğol Geleneği ve Dinî Yayılmacılık Söylemi

1323'te Kefe'deki Fransisken misyoneri Batı Avrupa'daki üstlerine şöyle yazmıştı:

[Moğollar] putperest olmalarına rağmen sebat etmeye saygı duyuyorlar (ebeveynlerinin âhir ömürlerinde kendileri için belirlediği yolun dışına çıkmazlar) ve ister Hristiyan olsun ister başka din, bu yolun dışına çıkmayı döneklilik işareti sayarlar.³⁹

Yazar iç çelişkiden habersizmiş gibi görünmektedir (o hâlde ebeveynlerini kendi atalarının benimsemediği bir yolu seçmeye götüren şey neydi?). Bu ifadeyi ayrıca İlhan Ölceytü'nün muhtelif dinî intisaplarıyla bağdaştırmak da hayli güçtür. Kendisi sırasıyla Budist, Hristiyan, Sünnî Müslüman ve İснааşериyye müntesibi olmuştu. Fransisken rahibinin aklında tabii ki Moğolların kendi atalarının kozmolojik inançlarına ve kült uygulamalarına bilinen intisaplarından başka bir şey yoktu. Fakat Başkırda faaliyette bulunan bir başka Fransisken mensubunun 1320'de yazdığı bir mektupta yukarıdakine belli belirsiz paralel bir gözleme rastlıyoruz. Burada yerel hükümdar "Sarazen illetine tutulmuştu" ve eğer rahipler zamanında yetişseydi Hristiyanlığı benimsemiş olacağı söylenmişti. Ancak hükümdarların bir inancı benimsedikten sonra bir diğeri için bundan rahatça vazgeçmeleri utanç verici bir durumdu.⁴⁰ Kolay bir kabul ve belki de modern bir ev sahibinin evine gelen her satış temsilcisini içeri alma nezaketi... Yine de bize Moğolların tavırları hakkında bir şeyler söyleyebilir.

37 Bu konuda bir kanıt için bkz. Jean Richard, 'La conversion de Berke et les débuts de l'islamisation de la Horde d'Or', *REI* 35 (1967), s. 175-6.

38 Khazanov, 'Spread of world religions', s. 29-30. Biran, 'Mongol empire and inter-civilizational exchange', s. 549.

39 Michael Bihl and A. C. Moule, 'De duabus epistolis Fratrum Minorum Tartariae aquilonaris an. 1323', *Archivum Franciscanum Historicum* 16 (1923), s. 111. Benim tercüme mi şu tercümeyle karşılaştırınız: A. C. Moule, 'Fourteenth-century missionary letters' içinde, *The East and the West* 19 (1921), s. 365.

40 Michael Bihl and A. C. Moule, 'Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae aquilonaris annorum 1314-1322', *Archivum Franciscanum Historicum* 17 (1924), s. 67, 68.

Bunun tek istisnası şudur ki, kaynaklar bir Moğol hükümdarının gönlünü kazanmak için öne sürülen bir argümana doğrudan işaret etmez. Bunun istisnası ise Ölceytü'nün Şiiliği benimsemesidir. Hem dönemin çağdaşı olan ortodoks bir müelliften hem de sonraki dönem Şiî müelliflerden öğrendiğimiz kadarıyla burada kullanılan güçlü bir argüman, Şîa'nın gözündeki imâmetin sadece Hz. Peygamber'in soyundan gelenlere ait olacağıydı. Oysaki 40(660) yılında Sünnîler beşinci halife olarak Muaviye'yi (Emevilerin ilk halifesi) seçmekte herhangi bir beis görmemişti. Kendisi sadece Hz. Peygamber'in soyuna mensuptu. Abbasiler ise (132/750'de Emevilerin yerini almışlardı) Hz. Peygamber'in değil amcasının soyundan geliyorlardı. Hükümdarlık için gerekli olan tek niteliğin Cengiz Han'ın neslinde bulunduğunu ele aldığımızda, Şîa, kendi bağlılıklarının da bununla aynı olduğunu ancak Sünnîlerin durumunun Cengiz Han nesli dururken sadece bir noyana intisap etmekle eş değer olduğunu iddia edebiliyordu. Bu benzetme, Kâşânî'nin bize anlattığına göre, Ölceytü'nün huzurunda halka açık bir tartışma esnasında Emîr Taramtaz tarafından yapılmıştı.⁴¹ Böyle bir akıl yürütme (ki zaten Gazan'la ilgilenen Şiîler tarafından kullanılmıştı) Ölceytü'nün Hz. Peygamber'in Ehlibeyti'ne bağlanmasına ilham vermişti ve bunun üzerine her bir büyük şehirde seyyidler için bir ev inşa etmek (dârü's-sâdât) politikasının temelini oluşturdu.⁴²

Teklif edilen İslâm'ın Sünnî İslâm olduğu diğer örneklerde bu kadar bilgi sahibi değiliz. Yukarıda aktarılan Fransisken rahibinin görüşlerini ele aldığımızda görüyoruz ki göçebelere inancı sunan herkes İslâm'ın doğasının ve öğretilerinin bozkır toplumuyla uyum içerisinde olduğunu vurguluyordu. Muhtemeldir ki İslâm'ı anlatmanın yollarından biri de Moğollara onların zaten muvahhid/monoteist olduklarını ve hakiki imanı kabul etmenin eşliğinde olduklarını sunmaktır. Şeyh Bedreddin Mendânî'nin, ismi Kur'an'da geçtiği için Çağatay Hanı Köpek'i memnun ettiğine dair İbn Battuta'nın şahadeti, bu taktiğin tahrif edilmiş bir referansını temsil ediyor olabilir.⁴³ Cüveynî'nin tarihinde Moğolları ihtida için olgunlaşmış muvahhidler olarak tasvir etme çabasını daha önce görmüştük (on birinci bölüme bakınız). Üstelik bu aynı bakış açısı, 1280'lerde Çin'de Müslümanların kurban kesmelerinin ve sünnet olmalarının yasaklandığı bir dönemde Yuan İmparatorluğu'ndan geliyordu. Reşiddüddin'e göre Kubilay, sözde müşriklerin öldürülmeleri gerektiğine dair Kur'an'daki bir ayeti okuduğu için Müslüman bir din adamının idam edilmesini emretmişti. Kadı Hamîdüddin Sâbık Semerkandî bu meselede tansiyonu ustaca düşürmüştü: "Siz müşrik değilsiniz" demişti öfkeli kağana, "zira yarlığı-

41 TU, s. 99. Judith Pfeiffer, 'Conversion versions: Sultan Öljeitü's conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim narrative sources', MS 22 (1999), s. 40.

42 TU, s. 92-3. Bkz. Pfeiffer, 'Confessional ambiguity', s. 143-50.

43 IB, III, s. 32 (çev. Gibb, s. 556).

nızın en başına Tanrı'nın ismini (Hüda) yazıyorsunuz.”⁴⁴ Bağlam tabii ki dini yayma faaliyetinden çok uzaktır (ve kabul etmek gerekir ki kadı arayış bulma konusunda yoğun bir baskı altındadır). Fakat Cüveynî'nin yaklaşık yirmi yıl önce benimsediği mantığa göre bu durum Müslümanların kendilerini memleketlerinde hissettiğini ima etmektedir. On üçüncü bölümde de göreceğimiz üzere Reşîdüddîn'in tarihi, Gazan'ın atalarını kararlı muvahhidler olarak portre etmişti.

Yeri gelmişken bozkır sakinleri söz konusu olduğunda inancı benimsemenin önündeki önemli engelleri de zikretmek gerekir. Bunlardan biri, Müslümanların abdest yükümlülüğüdür ve bu da akan suda yıkanmayı yasaklayan tabuyu ihlal etmektedir. X. yüzyıl kadar erken bir dönemde İbn Fazlân doğa dinine inanan Türklerin, abdest alan seyyah tüccarlara ceza verdiğini ve bu yüzden bu tüccarların bozkır bölgelerindeyken abdest almayı bıraktıklarını ifade etmişti.⁴⁵ Bozkıra bağlılığı ele aldığımızda yapılacak itiraz en azından Moğolları da kapsayacaktır. Bu konuda bilmediğimiz şey tabii ki Moğollara İslâm inancını taşıyan kişilerin onların bu hassasiyetlerini küçümseyip küçümsemedikleridir. Bir başka gelenek, yani Moğol hanlarının gizli ve dokunulmaz yerlere (*koruk*) defnedilmesi, İslâmiyet'te bir hükümdarın mezarı üzerine türbe inşa etme ve buraya belki bir de sufi hankâhı tesis etme geleneğine uymuyordu.⁴⁶ Ve yine Müslümanların evliya için yaptırdıkları türbeler kültürünü Moğolların ölünün eşyalarıyla ya da mezarlarıyla temas etmeye yönelik güçlü tabuyla uzlaştırmak oldukça zordu –zaten XIII. yüzyıl sonları itibarıyla Dârü'l-İslâm'ın hem büyük şehirlerinde hem de taşrada bu türbeler ibadetlerin önemli unsurlarından biriydi (bkz. 4. Bölüm).

Bununla birlikte İslâm'a en azından Batı Asya'daki rakipleri üzerinde bir avantaj sağlayan kavramsal benzerlikler konusunda da dikkatli olmamız gerekir. Teslim olma fikri (ki *İslâm* teriminin özündeki anlam budur) Moğol siyasi düşüncesine tamamen zıt bir şey değildi. Igor de Rachewiltz'in de işaret ettiği gibi diğer bütün kavimlere boyun eğdirmeye fikriyle (bu fikir Moğolların gökyüzüne şahsî olarak bağlılıklarının bir uzantısıydı) her bir insanın tek olan Allah'a teslim olması arasındaki ilişki zaten evrensel bir imparatorluk kurma niyeti taşıyanlar için güçlü bir cazibe teşkil ediyordu.⁴⁷ Bu mesele daha fazla araştırmayı hak etse de İslâm'ın Yuan topraklarında ilerleme gösterememesini açıklayamamıştır.

44 *JT*, II, s. 922-3 (SGK, s. 295; krş. CC, s. 320): söz konusu ayet muhtemelen Tevbe sûresi 5. ve 9. ayetlerin birleştirilerek ele alınmasıdır (İngilizce meal için Abdel Haleem, s. 116, 118).

45 Aktaran: Hatcher, 'Peddling Islam', s. 35.

46 Bu konuda bir inceleme için bkz. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 181-93. Ayrıca Bruno De Nicola, 'Patrons or murîds? Mongol women and shaykhs in Ilkhanid Iran and Anatolia', *Iran* 52 (2014), s. 147-8.

47 De Rachewiltz, 'Heaven, Earth and the Mongols', s. 127: bu iddia âdeti satır arasında sıkıştırılmıştır.

Sırasıyla Batı Asya'da İslâm'ın, doğuda ise Budizm'in zaferini anlamak istiyorsak, son bir meseleyi daha ele almamız gerekecektir. Başka yerlerde de öne sürdüğüm gibi bu zafer, her iki dinin de diğer inançlarla kendilerine özgü bir ilişki içerisinde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Yaklaşık 1290 yıllarına ait bir Budist anlatısına göre Möngke, "avuç içinin parmaklara karşı durumu neyse, Budizm'in de diğer dinler karşısında durumu odur," şeklinde bir ifadesi olmuştur. Bu durum bize Kağan'ın kendi hisleri hakkında Budistlerin dharma/erdemini tasvir etme şekli kadar ipucu vermemektedir. Budizm ve İslâm, kendi sistemleri içinde, rakiplerini ihtiva ettiğini ortaya koymuştur: İslâm Yahudilik ve Hristiyanlıktan daha yeni ve kâmil bir vahyi temsil eder; Budizm ise diğer dinî geleneklerin, özellikle de Taoizm'in kendisinden neşet ettiği orijinal bir matris olmuştur.⁴⁸

İhtidada Kıdem: Moğol Hükümdarı mı Tebaaları mı?

Bir Moğol hanının İslâm'ı benimsemesi (örneğin Memlûk Sultanlığı yazarlarının anlatımıyla Berke Han'ın) tebaasının büyük çoğunluğunun hemen arkasından aynını yaptığı izlenimi veriyordu.⁴⁹ Fakat DeWeese haklı bir şekilde kaynaklarımızın tercih ettiği "yukarıdan-aşağıya" modelini terk etmemiz gerektiğini savunuyordu. Ayrıca hükümdarın müntesiplerinin pek çok Moğol emîrinin ve Moğol ordusunun büyük bir kısmının izinden gittiği çünkü bunların kendilerine en azından örnek teşkil ettiği ihtimaline karşı uyanık olmamız gerektiğini söylüyordu.⁵⁰ Bu senaryoda hükümdarın ihtidası, iç oryantasyonu kısıtlı bir şekilde gösterir (kısıtlı da olsa tamamen göz ardı edilemez). Bundan daha açık bir şekilde hükümdar, kendine yakışan bir tarzda ve tebaasının büyük çoğunluğunun yaptığı gibi iman ettiğini alenî bir şekilde ilan eder, amacı ise tebaasının sadakatini sağlamaktır.

Moğol avam tabakası içerisinde İslâm'ın yayılmasını kolaylaştıran şey (örneğin Çin'in bir kısmında olduğu gibi [burada kağanlar hiçbir zaman şahsen ihtida etmemişti]) Moğol fatihlerinin egemenliği altında bulunan Müslüman diasporasıydı. Bu bölümün başında değindiğimiz pasajda Cü-

48 Jackson, *Mongols and the West*, s. 274-6. Ayrıca krş. Richard Fox Young, 'Deus unus or Dei plures sunt? The function of inclusivism in the Buddhist defense of Mongol folk religion against William of Rubruck (1254)', *Universality and Uniqueness in the Context of Religious Pluralism* (Philadelphia, 1989 = *Journal of Ecumenical Studies* 26, 1. Kısım), s. 100-37, birçok yerde.

49 Örneğin ZF, s. 108; en-Nüveyrî, XXVII, s. 359 (ayrıca SMIZO içinde, I, Arapça metin, s. 131, Rusça trc., s. 151; aktaran: DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 84, n. 15); Conermann, 'Mongolische Religiosität', s. 85-6, haklı bir şekilde bu detayı 'topoihaft' olarak etiketler (ayrıca bkz. aynı çalışma, s. 92, n. 80). Diğer örnekler Haydar'ın Tuğluk Temür'ün İslâm'ı benimsemesine dair verdiği anlatılar ve Gazan'ın ihtidasına dair Farsça anlatılardır.

50 DeWeese, 'Islamization in the Mongol empire', s. 120-1.

veynî İslâm inancının daha önce hiç temsil edilmediği topraklara ulaştığını anlatıyordu.⁵¹ Bir açıdan bu olgu Maverâünnehir ve İran fethedildiğinde burada ikamet eden yetenek sahibi Müslüman unsurların zorunlu bir şekilde tehciriydi (bkz. 6. Bölüm). Katliamın yoğun olduğu şehirlerde bile Moğollar zanaatkârların hayatını bağışlıyordu ve onları bazı durumlarda Moğolistan ve Kuzey Çin kadar uzak bölgelere naklediyordu. Ögedey'in Müslümanlara karşı olumlu tutumunu methederken Cüzcânî, Tangut ülkesinde, Çin'de ve (dediğine göre) Tibet'te camiler inşa edilmesinden ve doğudaki kalelere Müslüman komutanlar atanmasından bahsediyordu.⁵² O dönem itibarıyla oldukça geniş bir alanda Müslüman askerler de Moğollara hizmet etmekteydi. Cüveynî'nin 1241–1242'deki Doğu Avrupa taarruzu hakkında verdiği kısa anlatı, bu işgal ordusunda Müslümanların da olduğunu gösteriyordu. Bunların sayısı o kadar çoktu ki Batu, Mohi'de Macarlara karşı zafer kazanmak için onların duasını istemişti.⁵³

Müslümanların uzak diyarlara yerleştirilmesi, yerel seviyede Müslüman ile "kâfir" arasındaki sosyal ve ekonomik bağları besliyordu. Ancak Moğolların geniş bir alana garnizon kuvvetleri olan *tammaçileri* yerleştirilmesi de (daha önce görüldüğü üzere bkz. 3. Bölüm) kalıcı bir şekilde en az Müslümanların uzak diyarlara yerleştirilmeleri kadar önemliydi. Pek çok bölgede bunlar, Cengizlilerin hizmetine alınan Müslüman ordusuyla beraber bir azınlık teşkil ediyordu. Bu Müslümanların büyük bir kısmını ise Türkler oluşturunuyordu; henüz kültür ve yaşam tarzı açısından Moğollardan çok da uzaklaşmış sayılmazlardı.⁵⁴ Dahası, Moğol emirleri ve askerleri sık sık, yerleşik Müslümanların bulunduğu, örneğin 1320'lerde Maverâünnehir'in bazı kısımları gibi mevkilere yerleştiriliyordu.⁵⁵

Moğolların kitleler hâlinde ihtidasına dair Cüveynî'nin verdiği izlenim, imparatorluğa Hristiyan Batı'dan gelmiş bir yakın dönem ziyaretçisi tarafından da destekleniyordu. 1248'de Dominiken rahibi Saint Quentinli Simon İslâm'ın Moğol ordusu içerisinde hızla yayıldığını anlatıyordu. Kendisi daha önce Kafkasya ötesi bölgesinde Moğol komutanı Baycu'ya giden Papalık heyetinde bulunmuştu. Tespitine göre Moğol rejimi her inancın yaşanmasına izin veriyordu fakat her yönden kendilerine itaati şart koşuyorlardı. Bu doğrultuda günde beş defa okunan ezanla Moğol askerleri İslâm'ın temel ilkelerini iştiriyorlardı ve Müslümanlar da "inançsız" Moğol askerlerini kazanmak için epey çaba sarf ediyorlardı (örneğin

51 T/JG, I, s. 9 (HWC, s. 13).

52 TN, II, s. 151 (çev. Raverty, s. 1106-7).

53 T/JG, I, s. 226 (HWC, s. 270-1). Spuler, *Goldene Horde*, s. 223. DeWeese, 'Islamization in the Mongol empire', s. 126. Ayrıca krş. TN, II, s. 176 (çev. Raverty, s. 1172).

54 Conermann, 'Mongolische Religiosität', s. 80-1. Amitai, *Holy War*, s. 63-4.

55 Biran, 'Mongols in Central Asia', s. 61, 726/1326 tarihli bir vakfiyeden naklen, Chekhovich (ed.), *Bukharskie dokumenty XIV veka içinde*.

yerli Hristiyan takviye kuvvetlerinin aksine, bu yeni mühtedilerin ağırlıklı olarak Moğollardan mı oluştuğunu bilmiyoruz).⁵⁶

Kendi memleketlerinden koparılıp yabancı ve oldukça uzak bir çevreye yerleştirilme deneyiminin Moğol askerlerini içerisinde yetiştikleri bozkır toplumuna rapteden bağları (tamamen koparmasa da) gevşettiği ihtimalini göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu durum Moğolların atalarının geleneklerine olan bağlılıklarını baltalamış ve onları yeni sosyal-dinî etkilere açık hâle getirmişti. İbn Şeddâd'ın anlattığı bir olay kuşkusuz bununla ilgiliydi. Kendisi 675'te (1276-1277) iki Moğol komutanının -Sögetay ve Cayurçı kardeşler- Anadolu'dan Memlûk hâkimiye-tindeki Şam'a geldiğini anlatıyordu. Bu iki kardeş Müslümandı, "kâfir" kardeşleri ise onların zenginliklerinden kendisine pay istemişti. Çünkü kardeşleri şehirde rahat bir hayat sürerken kendisi adamlarıyla beraber aktif görevde bulunuyordu. İki kardeş ilk başta bu talebi yerine getirmişlerdi ancak daha sonra Muînüddîn Pervâne'nin tavsiyesiyle kardeşlerini öldürüp ilhanın intikamından kurtulmak için Suriye'ye firar etmişlerdi.⁵⁷ Buradan çıkarılacak sonuç, şehir hayatının Sögetay ve Cayurçı'yi İslâm cemaatinin içine sokmasıydı.

Bir başka deyişle İslâmîleşme, bir açıdan daha geniş bir kültürel etkileşimin parçasıydı. Memlûk Sultanlığı müellifi İbn Fazlullah el-Ömerî, Karadeniz-Kafkas bozkırlarındaki Moğolların Kıpçaklar tarafından asimile edilerek böyle bir sürece maruz kaldıklarını anlatıyordu.⁵⁸ Kendisi ayrıca İran'da Moğol ve İranlı aileler arasında gerçekleşen evliliklerden ve sosyal ilişkilerden bahsediyordu. Ancak bunun Gazan'ın ihtidasından önce mi sonra mı olduğunu bilmiyoruz. Gazan'ın Tacik Müslümanlarını geleneksel Moğol başlığını giymekten meneden fermanı (bu bölümde bahsetmiştik) (bu emir, bazı Taciklerin bunu yaptığını göstermektedir) bize kültürel etkileşimin çift yönlü olabileceğini hatırlatmaktadır. Fakat yıllar önce Cüzcanî daha doğuda Moğollarla Müslümanların, sözde Ögedey'in açık emriyle, birbirleriyle evlendiklerini yazmıştı. Vassâf ise Kirman'daki Cürmâi Moğollarının 677'den (1278-1279) önce yerel halkla evlilik ilişkilerine girdiğini iddia ediyordu.⁵⁹ İslâm'ın yayılmasının İlhanlı

56 SSQ, s. 47 (= VB, xxx, s. 84); krş. Richard'ın 5 no'lu dipnotu, s. 47-8. Amitai, *Holy War*, s. 66, bunların Moğolların hizmetindeki Türkler olabileceğini öne sürmüştür.

57 İbn Şeddâd, *Târîh*, s. 153-4; çev. P. M. Holt, Ek 1 içinde, Ebû'l-Fidâ, *Memoirs of a Syrian Prince (Tercüme)*, s. 92. Pasajın yeniden sunumu DMZ içinde, III, s. 164 (= MZDMZ, XVIII, s. 254); ID içinde, VIII, s. 188-9; IAF içinde, 2. Kısım, s. 403-4 (Blochet'nin "kâfir" kelimesini "budist" olarak tercüme etmesi anlamı güçleştirmektedir. ZF, s. 152, Sögetay ve Cayurçı'nın firarından bahseder ancak kardeşleriyle yaşadıkları tartışmayı zikretmez, aynı yer, s. 229'da geliş tarihleri 674(1275-6) olarak verilmiştir. Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 41-2, Sögetay ve Cayurçı'nın mühtedi olduklarına kani değildir.

58 MA, III, s. 122 (Lech, Arapça metin, s. 73, Almanca trc., s. 141).

59 MA, III, s. 145 (Lech, Arapça metin, s. 102, II, 4-5, Almanca trc., s. 159). TN, II, s. 151 (çev. Raverty, s. 1107). Vassâf, s. 202, II, 11-12 (GW, II, s. 127, "Cürma" ifadesini çıkar-

avam tabakası içerisinde, imparatorluk sarayında tutulan Moğol soyluları arasında olduğundan daha hızlı bir şekilde yayıldığını haklı bir şekilde düşünebiliriz (fakat mevsimlik göçler sarayı da şehir hayatıyla yakın temasa geçirebiliyordu). Aynı şekilde, örneğin İslâm'ın yayılışının Güneybatı Asya'nın başka yerlerine göre Anadolu'da daha önce başladığını da düşünebiliriz.⁶⁰ Reşidüddîn'in Gazan'ın ağzından naklettiği İran'daki Moğol askerlerinin çoğunun artık arazi sahibi olmak ve çiftçilik yapmak istediğine dair iddia, 1300 itibarıyla kültürel etkileşimin oldukça ilerlediği anlamına gelebilir.⁶¹ Fakat Hamdullah Müstevfî, bir bölgeyi ekip diken Moğol nüfusundan nadiren bahsetmiştir.⁶²

Aynı şekilde, İslâm'ı benimsemeyi zaman sınırını aşan bozkır normlarını terk etmek şeklinde gören gelenekselci kafalar arasında İslâmîleşmeye direnç de beklenebilirdi. Daha önce defalarca Moğolların Müslüman tebaalarının kültürünü benimsemeye kayda değer derecede yavaş olduklarını görmüştük. John Masson Smith'in iddiasına göre Gazan'ın askerler arasında *ikta* dağıtmasının amacı tarım lehine göçebeliliği reddetmek değil, askerî seferler için daha büyük ve güçlü binekler yetiştirmektir.⁶³ Kuşkusuz bu amaç, *ikta* için askerî liderliğin desteğini almayı da garantiliyordu. Fakat *Câmiu't-tevârih* dışındaki kaynaklarda *ikta* teriminden çok az bahsedildiğini düşündüğümüzde (ve kendilerine *ikta* verilenlerin tâbi bir Müslüman hükümdar ya da mülteci Memlûk subayı olduğu durumlarda) Reuven Amitai, Gazan'ın tedbirin hükümsüz bir yasa olarak kaldığını öne sürmektedir.⁶⁴

Üç batı hanlığında İslâm'ın ilerleyişini kısaca inceleyelim ve Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarından başlayalım. Saint Quentinli Simon'un doğrudan deneyiminin Baycu'nun genel komutasındaki Moğollarla sınırlı olması, ayrıca Batu'nun Baycu ve askerleri üzerinde giderek artan otoritesi (bkz. 4. Bölüm) İslâm'ın Altın Orda'nın nüfuzu altında kalan bir bölgede aktif bir şekilde hızla yayıldığını gösteriyordu. Ötemiş Hacı'nın

mıştır); aktaran: Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 83; aynı yazar, *Continuity and Change*, s. 25.

60 Pfeiffer, 'Reflections', s. 375-6; krş. Martinez, 'Changes in chancellery languages', s. 110-11, 145-7, 150; aynı yazar, 'Some notes on the İl-xânid army', s. 214-16.

61 *JT*, II, s. 1478 (*DzhT*, III, s. 509; CC, s. 511); ayrıca krş. II, s. 1412, muğûl-râ... heves-i emlak pedid âmed (*DzhT*, III, s. 450; CC, s. 489). Morgan, 'Mongol armies in Persia', s. 93-4. Reuven Amitai, 'Turko-Mongolian nomads and the iqtâ system in the Islamic Middle East (ca. 1000-1400 AD)', Khazanov and Wink (eds.), *Nomads in the Sedentary World*, s. 158-9. Amitai, 'Continuity and change in the Mongol army of the Ilkhanate', De Nicola and Melville (eds.), *Mongols' Middle East*, s. 44.

62 *NQ*, eds. Debir-Siyâki, s. 72/ed. Le Strange, I (metin), s. 66, II (trc.), s. 70. Ayrıca bkz. 6. Bölüm.

63 Smith, 'Mongol society and military', s. 262-3.

64 Amitai, 'Turko-Mongolian nomads', s. 153, 160-5; ayrıca bkz. aynı yazar, 'Continuity and change', s. 44-5.

nispeten geç bir dönemde kaleme aldığı anlatının, Berke'nin Müslüman askerlerinin oluşturduğu bir dip dalgadan güç alarak Hanlık payesini elde etmesini tekrarlaması şaşırtıcı olmasa gerektir.⁶⁵ Bu olayın çarpıcı bir teyidi, yaklaşık on beş yıl sonra Saint Quentinli Simon'un ziyaretinden gelecekti. Memlûk Sultanlığı'ndan müellif Baybars el-Mansûrî'nin Berke'nin 661(1262–1263) tarihinde Mısır Sultanı'na hitap ettiği bir mektuba göre Cuçi Uлуу'na mensup bazı Moğol komutanları ve ordudaki rütbesiz askerler İslâmiyet'i kabul etmişti. Bu ordu mensuplarına sadece Horasan'a gönderilen tümen değil (muhtemelen Kuli'nin komutasında bulunuyordu), aynı zamanda Baycu'yla sefere çıkanlar da dâhildi.⁶⁶ Buradaki meselenin Baycu'nun danışmanlarının "Sarazenler" olmasıyla bir bağlantısı olabilirdi. Elçigiday'ın Hristiyan elçileri de Kral IX. Louis'e 1248'de bu minvalde bilgi vermişti.⁶⁷ Mısırlı müellif Nüveyrî'ye göre Baycu Müslüman geleneğine göre gasil ve defin vasiyetinde bulunmuştu.⁶⁸ Müslüman Hindistanı'nda eser kaleme alan yazarlar da 1260'lardaki Moğol mülteci akınından bahsediyordu –bunlar aynı zamanda, yukarıda bahsi geçen Horasan tümenine bağlı eski Cuçi soyundan askerler olmalıydı ve o tarihte Hülegü ordularının katliamından canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı. Bahsi geçen askerlere *nev-müsûlmânân* (yeni Müslümanlar) denmekteydi. Fakat bunların Hindistan'a gelmeden önce İslâm'ı benimseyip benimsemedikleri net değildi.⁶⁹ Zira bir zamanlar Çağatay'ın neslinden Abdullah'ın (bkz. 7. Bölüm) emrinde bulunan ve neredeyse otuz yıl sonra, 691'de (1292) askerleriyle beraber Delhi sultanının emrine giren bir grup Negüderli Moğol emîrinin bu aşamada muhtemelen bir ön koşul olarak Kelime-i Şehadet getirdikleri söylenmekteydi.⁷⁰

Cuçi Uлуу gibi Çağatay Uлуу da yerel tarih kaynakları kıtlığından mustaripti (bunun istisnası XIV. yüzyıl başlarındaki Cemâl el-Karşî'nin eseridir). İsimlerine bakacak olursak (aslında dinî intisaba net bir işaret taşımamakla birlikte) bir dizi Ögedey ve Çağatay'ın neslinden gelen henedan azası XIV. yüzyıl başları itibarıyla zaten Müslüman olmuştu.⁷¹ Bir nesil ileri gittiğimizde Hamdullah Müstevfî, Tarmaşirin'in yönetimindeki halkın (*kavim*, göçebe halka işaret ediyor olmalıydı) çoğunun kendisini

65 DeWeese, 'Problems of Islamization', s. 10-11.

66 ZF, s. 82 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 77, Rusça trc., s. 99). Biraz farklı ifadelerle Bedreddin Mahmud bin Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), *İkdü'l-cumân fi târihi ehli'z-zamân*, ed. Muhammed Muhammed Emin (Kahire, 1408-12/1987-92), I, s. 360.

67 Eudes de Châteauroux to Pope Innocent IV, D'Achéry (ed.), *Spicilegium*, III, s. 627 (trc. Jackson, *Seventh Crusade içinde*, s. 81).

68 Nüveyrî, XXVII, s. 384; aktaran: Pfeiffer, 'Reflections', s. 373.

69 Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 80-1. Pfeiffer, 'Reflections', s. 374-5, bunların zaten mühtedi olduğu fikrindedir.

70 Baranî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 219, kelime goftend.

71 Ögedey'in nesli hakkında: Biran, *Qaidu*, s. 93. Çağatay nesli hakkında: aynı eser, s. 171-2, n. 159'daki kaynaklar, ayrıca buraya Naliko a hanın yeğenleri Ali ve Zülkarneyn eklenmelidir.

taklit ederek Müslüman olduğunu duymuştu.⁷² Ancak İbn Fazlullah el-Ömerî, Tarmaşirin henüz İslâm'ın benimsenmesine dair bir ferman yayımlamadan önce emîrlerin ve askerlerin çoğunun Müslüman olduğunu tasdik ediyordu.⁷³ Üstelik Profesör John Woods ve Michal Biran'ın önerdiği terimlendirmeye bakacak olursak Tarmaşirin döneminde Moğol soyluları içerisinde güçlü bir Müslüman mevcudiyeti vardı.⁷⁴ İslâm inancının ulusun batı yarısındaki Moğollar arasında olduğundan daha yavaş bir ilerleme gösterdiği ve Tuğluk Temür'ün ihtidasının iddialara göre 120.000 Moğol tarafından taklit edildiği (bu bölümde bahsetmiştik), ulusun doğu bölgelerinde bile Mirza Haydar, kendi boyu Duğlât'ın emîri Tülek'in Tuğluk Temür'den üç yıl önce gizlice ihtida ettiğini anlatıyordu.⁷⁵

İlhan Gazan'ın İslâm'ı benimsemesinden önce pek çok Moğol'un ihtida ettiği İlhanlılar hakkında daha fazla delile sahibiz. Burada yine kültürel etkileşim şartlarının mevcudiyetini hatırlamamız gerekir. Gazan'ın babası Argun, Asya'nın doğusundaki bozkırlardan çok İran'da dünyaya gelen ilk ilhandı (Reşîdüddîn'e göre 660/1261'de Arrân'daki Baylakân yakınlarında)⁷⁶ ve 1295 itibarıyla Moğol askerleri yaklaşık kırk yıldır İran'a yerleşmiş vaziyettedir. Reşîdüddîn'e göre Gazan kendi ihtidasıyla beraber sadece bütün emîrlerin değil, askerlerin tamamının da Müslüman olmasına vesile olmuştu. Öte yandan Vassâf, tek bir günde ihtida eden 200.000'den fazla inatçı müşrikten (müşrik-i mütemerrid) de bahsediyordu –bunlar muhtemelen Moğol'du.⁷⁷ Bununla beraber bu ifadelerin en azından büyük ölçüde yanıltıcı olduğunu söyleyebiliriz. Yaklaşık aynı dönemde Bar Hebraeus'un eserini tamamlamak için faaliyette bulunan yazar İran'daki Moğolların çoktan Müslüman olduğunu anlatıyordu ve bu görüş (muhtemelen 1295'ten önce) Monte Crucisli Riccoldo tarafından da tekrar edilmişti.⁷⁸ Bu iddialar abartılı olsa bile Gazan'ın tarihçilerine karşı sağlıklı bir düzeltme sağlamaktadır. İlhanlı kaynaklarıyla beraber

72 TG, s. 586.

73 MA, III, s. 99 (Lech, Arapça metin, s. 38-9, fe minhüm men kâne kad sebeka İslâmehû; trc., s. 117 bunu hatalı bir şekilde 'manche von ihnen ...' olarak tercüme etmiştir).

74 Woods, *Timurid Dynasty*, s. 12. Biran, 'Chaghadaids and Islam', s. 751, Vassâf'tan naklen. Daha fazlası için bkz. DeWeese, 'Islamization in the Mongol empire', s. 131.

75 TR, I (metin), s. 12-13, II (trc.), s. 10.

76 JT, II, s. 1150 (CC, s. 398; bkz. DzhT, III, s. 195, n. 6). Ancak Lambton, *Continuity and Change*, s. 288, n. 157, kendisinin yaklaşık 657'de (1259) doğmuş olması gerektiğini ifade etmektedir. Fakat asıl mesele için bkz. Birgitt Hoffmann, 'Iran unter mongolischer Herrschaft: die Ilchane', Conermann and Kusber (eds.), *Mongolen in Asien*, s. 118.

77 JT, I, s. 29 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 56), askerler için, II, s. 1255 (DzhT, III, s. 297), emirler için (CC, s. 12, s. 438). Vassâf, s. 317, l. 3 (GW, III, s. 141). Ayrıca bkz. TG, s. 602'deki ifadeler.

78 BH, s. 486 (1290 yılı altında), s. 505 (1295 yılı altında); ayrıca krş. s. 354. Riccoldo, *Epistolae ad ecclesiam triumphantem*, ed. R. Röhrich, 'Lettres de Riccoldo de Monte-Croce', *Archives de l'Orient Latin* 2 (1884), *Documents*, s. 258-96 (burada no. 3, s. 285; ayrıca krş. s. 276); trc. Kappler, *Riccoldo de Monte Croce: Pérégrination*, s. 237 (ayrıca krş. s. 226) ve George-Tvrtković, s. 161 (ayrıca krş. s. 152). Bu mektup 1291'den hemen sonraya aittir.

Memlûk Sultanlığı eserlerinin de yakından incelenmesi temelinde Profesör Charles Melville, Gazan'ın ihtidasının arkasındaki saiklerden birinin hem kendi ordusundaki hem de rakibi Baydu'nun destekçileri arasındaki Müslüman Moğolların sayıca çokluğu olduğunu vurgulamıştır.⁷⁹ Baydu'nun da şahsen aynı niyetle hareket ettiğini düşünmekte haklı olabiliriz. Kendisi tahta çıkar çıkmaz İslâmî vakıfların muafiyet statülerini koruyacağını ilan etmişti. Ayrıca Step'anos Orbelian'a göre sadece askerî komutanlarının teşvikiyle Müslüman olmuştu.⁸⁰

Bu arada bahsi geçen gelişmelerin hiçbirisi ordu kademeleri içerisindeki İslâmîleşme sürecinin yavaş ve fasıllı olduğunu inkâr etmek amacı taşımamaktadır. Pekâlâ Ölceytü rejimine kadar bu yeni inancın ilkeleri konusunda şaşırtıcı derecede bir cahillikle karşılaşırız. İlhanın huzurundaki rakip İslâm mezhepleri arasındaki tartışmanın ertesinde Moğol komutan Kutluğ Şah iddialara göre İslâm'ı benimsemeyi protesto etmiş ve kız çocukla ya da kızkardeşe evlenmeye izin verdikleri gerekçesiyle İslâm mezhepleriyle alay etmişti. Onun bu feveranı, İslâm'ı ne kadar yanlış tanıdığının göstergesi sayılmıştı ve bu olay tek örnek değildi.⁸¹ Bununla beraber kendisinin Zerdüşterin aile içi evlilik uygulamasından şöyle böyle haberdar olduğu ancak bunun İran'da tamamen farklı bir dinin müntesiplerinin nispeten küçük bir kısmı tarafından uygulandığını bilmediği de anlaşılmaktadır.⁸² Bir başka ihtimal, kendisinin sadece beğenmediği sosyal gelenekleri alaya alma niyetinde olma ihtimalidir. (İlhanlı Moğollarının büyük düşmanı olan Sünnî kelamcı ve fakih İbn Teymiyye'nin, muhaliflerinden birini enesti meşru göstermekle itham ederken uyguladığı taktiğin aynen böyle olması kayda değer bir durumdur.)⁸³ Muhtemelen Kutluğ Şah'ın aklından geçen (fakat yanlış aktarılan) şey, Moğolların geleneksel olarak karşı çıktığı ve Kubilay'ın da 1280'de Çin'deki Müslümanlara geçici olarak yasakladığı endogamiydi (akraba evliliği).⁸⁴ Ayrıca Kutluğ Şah'ın eski bir din (köhne) olmasını ve pek çok mezhebe (kısım) bölünmüş olduğunu gerekçe göstererek İslâm'a karşı çıkması da kayda

79 Melville, 'Pâdshâh-i İslâm', s. 171-2.

80 Vakıflar hakkında: Vassâf, s. 284, l. 7 (GW, III, s. 66). İhtidalar hakkında: Step'anos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 260. Baydu'nun dinî sempatisine ileride değineceğiz.

81 TU, s. 98; bkz. örneğin Morgan, *Mongols*2, s. 142 ve *Medieval Persia*, s. 73.

82 Bu öneriyi Profesör Ali Ensari'ye borçluyum, St Andrews'da 12 Nisan 2012'de sunduğum 'The Mongols and Islam' başlıklı bildirinin ardından yapılan soru-cevap kısmında zikretmişti.

83 Th. Emil Homerin, 'Sufis and their detractors in Mamluk Egypt: A survey of protagonist and institutional settings', Frederick De Jong and Bernd Radtke (eds.), *Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics* (Leiden, Boston, MA, and Cologne, 1999), s. 232-3.

84 Cleaves, 'Rescript of Qubilai', s. 73 ve n. 116, s. 88. Buraya aldığım tercüme Pfeiffer, 'Not every head', s. 24.

değer bir durumdur⁸⁵ –bu ise Moğolların zaferinin her şeyden önce birlik olmalarından kaynaklandığı inancıyla yetmişmiş kişilere bir hakarettir.

Sınırların Ötesindeki Müslümanlara Müracaat Etme

Mühtedi hanedan mensuplarının İslâm'ı benimsemesindeki ana sebep, kendi Moğol tebaaları içerisindeki Müslümanların varlığına dair farkındalıkları olmayabilirdi. Bu ihtidanın sebebi haricî bir Müslüman grubunu kendi saflarına çekme niyeti de olabilirdi. Bunun en bariz örneğini İlhan Gazan'da görüyoruz. Kendisi *Pâdişâh-ı İslâm* unvanını alınca, İslâm dünyasının liderliği için Memlûklü düşmanlarını (ve onların kukla Abbasi halifesini) geride bırakmak zorunda olduğunu [bu bağlamda dinî açıdan] kabul etmişti.⁸⁶ Aynı şekilde 696'da (1296–1297) Cuçi Ulusu'nun batı yarısında Nogay'ın oğlu Çeke'nin "Sultan" unvanını alması,⁸⁷ babasının düşmanı olan Tokta Han'ın emrindeki Müslümanların gönlünü kazanmayı amaçlamış olabilirdi.

Altın Orda bağlamında karşımıza çıkan diğer iki örnek de özellikle kafa karıştırıcıdır. Berke örneğinde dinî intisap ile dış siyasetteki radikal değişiklik arasındaki çakışma karşısında şaşırmmamak elde değildir, zira Moğol bir akrabaya karşı haricî bir güçle uzlaşma söz konusuydu (bkz. 5. Bölüm). 660'tan (1262) itibaren Berke, ortak düşmanları olan İlhanlılara karşı Mısır ve Suriye Memlûklarıyla anlaşma arayışı içerisine girmişti. Bu diplomatik takaslarda en büyük kozu, Hülegü'nün Abbasi Halifesi Musta'sım'ı öldürmesiydi. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki İlhanlılara karşı muhalefetinin sebeplerinden biri de Hülegü'nün "yasa"yı çiğnemesiydi. Zira hem Berke'nin Irak'tan gelecek payına el koymuş hem de seferden önce akrabalarına (*aka* ve *ini*) danışmamıştı.⁸⁸ Bu da demek oluyordu ki Berke, İslâm'ı benimsemenin Moğol *yasasını* ihlal ettiğini düşünmüyordu. Daha önce gördüğümüz gibi (bkz. 5. Bölüm) Berke'nin Abbasi halifesinin ölümüne tepki vermesi için üç yıl geçecekti ve bu mesele

85 *TU*, s. 98: Morgan, "Great Yasa of Chinggis Khan" revisited, s. 304, n. 38'de işaret edildiği gibi, yegâne nüsha olan İstanbul ms. Ayasofya 3019 baz alındığında, Kutluğ Şah İslâm'ı "Cengiz Han'ın yeni *yasası* ve örfüyle (yasak-u yûsûn-ı nev)" kıyaslamıştır ancak "yeni/nev" kelimesi matbu metinde kullanılmamıştır.

86 Hoffmann, 'Iran unter mongolischer Herrschaft', s. 117. Fagner, 'Ilkhanid rule', s. 73-4. Daha detaylı bir inceleme için bkz. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 64-70.

87 Ernest Oberländer-Tärnoveanu, 'Numismatical contributions to the history of south-eastern Europe at the end of the 13th century', *Revue Roumaine d'Histoire* 26 (1987), s. 252-4; krş. Colin Heywood, 'Some problems in the numismatic evidence for the reigns of Nogay Khan and Chaka', *Ottomanica and Meta-Ottomanica: Studies in and around Ottoman History, 13th-18th Centuries* (İstanbul, 2013), s. 77-89.

88 *Yasa* hakkında: İbn Abdüzzâhir, *er-Ravd*, s. 171 (çev. Sadeque, s. 187); dolayısıyla Nüveyrî, XXX, s. 87. *er-Ravd*'daki pasajın yeniden imlasına bkz. (eldeki tek nüsha tahrif olmuştur) Ayalon, 'The Great Yâsa... (B)', s. 167-72. Danışmaması sadece *JT*, II, s. 1044'te geçer (*DzhT*, III, s. 87; *CC*, s. 363) ve burada daha az güvenilir durumdadır.

anlaşmazlıkta ikinci planda kalacaktı. Belki de 1262'de olan şey aslında, bir Moğol hükümdarının, değişen koşullar bunu cazip kılar kılmaz, bir dış güçle uğraşırken ortak bir dinî intisaptan faydalanmaya çalışmasıydı. Berke her hâlükârda Baybars'ı kendisine tâbi bir hükümdar olarak görüyordu (bkz. 7. Bölüm). Hülegü'nün 1262'de Katolik Batı ile temasa geçmesi de bunun bir benzeriydi. Mesajını Hristiyan deyimleriyle vermişti ve geleneksel cihan hâkimiyeti mesajını da tekrar etmişti.⁸⁹ Fakat bu durum, Berke'nin İslâm'a bağlılığının Hülegü'nün Hristiyanlığa karşı meylinde daha güçlü olduğunu inkâr etmek anlamı taşıyordu.

Bir sonraki Müslüman Han Töde Mengü'nün tutumundaki muhtemel bir benzerlik bu kadar ilgi çekmemiştir. Kıpçak bozkırındaki Memlûk sultanının elçilerinden gelen mektuplar Rebiülevvel 681'de (Haziran-Temmuz 1282) Mısır'a çoktan ulaşmıştı. Mektuplar Mengü Temür'ün (Rebiülevvel 679/Temmuz 1280) ölümünü ve yeni hanın tahta çıkışını (Cemaziyelevvel 680/Ağustos-Eylül 1281) bildiriyordu. Ancak önemli olan şey şuydu ki bu aşamada Töde Mengü'nün Müslüman olmasından bahsedilmiyordu.⁹⁰ Töde Mengü, Sultan Kalâvûn'a ihtidasını ancak birkaç ay sonra bildirecekti. 682 yılı Cemaziyeleahir ayında (1283 yılı Ağustos-Eylül döneminde) gelen ve iki Kıpçaklı fakihi de içeren bir heyet aracılığıyla İslâm hukukunu tesis ettiğini (*şeriat*, ya kanunlar anlamında *şerâ'i*) iddia ediyor ve Kalâvûn'dan kendisi için bir Müslüman ismi belirlemesini istiyordu. Ayrıca İslâm düşmanlarına karşı savaş açabilmek için hem sultan-dan hem de Kahire'deki kukla Abbasi halifesinden sancak istiyordu.⁹¹ Bu fasıla döneminde İlhan Abaka'nın ölmesi (20 Zilhicce 680/1 Nisan 1282) ve Müslüman Tegüder Ahmed'in tahta çıkması (13 Rebiülevvel 681/21 Haziran 1282) oldukça önemlidir. Yeni İlhan (Rebiülevvel 681/Haziran 1283 tarihli bir mektupta Kalâvûn'a bildirdiği gibi) [düşmanı olan] Cuçî'nin soyundan gelenlere ihtidasını bildiriyor⁹² ve Kahire'yle görüşmelerde yeni bir sayfa açıyordu. Tegüder Ahmed'in manevralarının sonuçsuz kalması ve aslında iktidarının içinde bulunduğu tehlikeli durum, Töde Mengü İslâm'ı benimsediğini bildirdiğinde henüz gün yüzüne çıkmamıştı. İslâm inancını benimsemeye karar vereceğinde –en azından bu kararı-

89 Meyvaert, 'An unknown letter', s. 252-3, 258; trc. Barber and Bate (eds.), *Letters from the East*, s. 156-7, 159. Bkz. Jackson, *Mongols and the West*, s. 166, 182 ve 'Hülegü Khan and the Christians', s. 211-12.

90 İbn Abdüzzâhir, *Teşrif*, s. 17-18 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 66, Rusça trc., s. 68). Dolayısıyla Nüveyrî, XXVII, s. 364. Ayrıca Mengü Temür'ün ölümü hakkında s. 363 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 133-4, Rusça trc., s. 154, s. 155). Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 107.

91 Daha kapsamlı bir versiyon için ZF, s. 234 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 82-3, Rusça trc., s. 105). Ayrıca krş. İbn Abdüzzâhir, *Teşrif*, s. 46 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 66, Rusça trc., s. 68), Baybars el-Mansûrî, *Tuhfe*, s. 108 ve Nüveyrî, XXXI, s. 102-3 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 143-4, Rusça trc., s. 165). DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 86-7.

92 İbn Abdüzzâhir, *Teşrif*, 70. Bkz. P. M. Holt, 'The İlkhân Aḥmad's embassies to Qalâwûn: Two contemporary accounts', *BSOAS* 49 (1986), s. 131-2, hicrî yılı hatalı bir şekilde 683 şeklinde vererek; Pfeiffer, 'Aḥmad Tegüder's second letter', s. 183-4 (ve s. 189'daki tercüme).

nı Kalâvûn'la paylaşıırken- Töde Mengü'nün İran Moğollarına üstünlük sağlamayı amaçlaması makuldür, zira ilhan, diplomatik bir başarının eşiğindedir. Ayrıca Töde Mengü'nün kuzeybatı İran'ın bazı bölgelerinde çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu halklar üzerinde (ki Cuçi'nin soyundan gelenlerin bu bölgelere karşı arzusu vardı) gözünün olması da ihtimal dâhilindedir. Batu Ulusu'nun hanı için İslâm'a bağlılığını ilan etmek, bu Müslümanlardan gelecek tehlikeyi bertaraf edecekti. Zira Tegüder Ahmed'in tahta çıkmasının ardından bu Müslümanlar, olası bir Cuçi soyu fethini beklemektense kolaylıkla İlhanlı iktidarına tâbi olabilirlerdi.

Moğol hükümdarların kendi ülkeleri içinde rütbesiz Moğol askerlerinin peşinden gittiğini ya da Müslümanları kendi sınırlarının ötesine yerleştirme ihtiyacı hissettiğini söylemek hanedan mensuplarının ihtidasını sırf bir oportünizm olarak küçümsemek anlamına gelmemelidir. Fakat bu durum tebaasının çoğunluk inancını benimseme kararı için muhtemel bir bağlam sunar. Buna benzer bir başka bağlam, bir Müslüman grubunun diğeriyle sosyal ilişkiye girmesiydi ki şimdi sıra bu başlığa gelmiştir.

İhtidanın Temsilcileri

Tabii ki Moğol ordusu içindeki mühtedilerin hükümdarlarının ihtidasında daha doğrudan bir rol oynadıkları ihtimalini göz ardı edemeyiz. Bu, özellikle İslâm'ı benimsemesi hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz Moğol Hanı Gazan için geçerlidir. Gazan'ın inancı kabul etmesi, büyük ölçüde başlıca taraftarı olan ve eski asi noyan Nevruz vesilesiyle olmuştur. Kendisi Argun Aka'nın oğluydu ve bir Müslümandı, ayrıca Gazan'ın halasıyla da evliydi. Vassâf'a göre, 694'te (1295) Nevruz, tâbiyetini bildirince ve karşılıklı anlaşmaya varınca şu şartı koştı: Gazan'ın Müslüman olmak ve İslâmî kanunları uygulamak amacıyla bütün gücünü kullanmak için en güçlü yeminleri etmesi karşılığında Nevruz da ömür boyu Gazan'ın hizmetinde bulunacağını vadetmişti.⁹³ Neyse ki Gazan'ın 2 Şaban 694 (17 Haziran 1295) tarihinde resmî bir şekilde İslâm'ı benimsediğine dair Şeyh Sadreddin İbrahim Hamuveyî'nin anlatısı elimizdedir. Kendisi ilhanın ihtidasında hazır bulunmuştu ve Kelime-i Şehadet getirirken ona rehberlik etmişti. Anlattığına göre ihtida töreninden önce Gazan, daha önce İslâm'ı kabul edeceğine dair verdiği sözden bahsetmişti.⁹⁴ Görünen o ki, o vakitten sonra Nevruz her sabah Gazan'ı ziyaret etmeye ve ona Kur'an'ın mesajlarını öğretmeye devam etti.⁹⁵

93 Vassâf, s. 316, ll. 6-9 (GW, III, s. 139). Melville, 'Pâdshâh-i İslâm', s. 166. Reşidüddîn, Gazan'ın bu türden bir haricî etki altında kaldığını kabul etmemektedir.

94 'Author Z,' Zettersteen (ed.), *Beiträge*, s. 35, ll. 6-7. el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, I, s. 255 (trc. Melville, 'Pâdshâh-i İslâm' içinde, s. 163; ayrıca bkz. aynı çalışma, s. 167, tarih için).

95 *TI*, LII, s. 38. el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, I, s. 256 (trc. Melville, 'Pâdshâh-i İslâm' içinde, s. 164 ve n. 27).

Moğol hanlarını, akrabalarını ve takipçilerini İslâm'a yönlendirmede "din adamları sınıfı"nın payı neydi? Daha önce (bkz. 2. Bölüm) Moğol öncesi dönemde bozkırlardaki Türklerin İslâmîleşmesinin (kifayetsiz gerekçelerle) genellikle sufi ya da şeyh denen Müslüman din büyüklerine atfedildiğini görmüştük. Ancak bu zümrenin Moğolların ihtidasındaki rollerine dair delil daha önemlidir. Bununla beraber çok farklı kaynaklara yayılmış ve genellikle muğlak ifadelerle geçirtilmiştir. Örneğin Kuzey İran'daki işgalci Moğollar arasında İslâm'ın yayılması Sadreddin'in babası Şeyh Sa'deddin Muhammed Hamuyevî'ye atfediliyordu.⁹⁶ Amitai, aynı asırda bir Moğolu kazanan bir sufi şeyhinin örneğini veriyordu.⁹⁷ Ansiklopedi müellifi İbn Fazlullah el-Ömerî, Cuçi Ulusu'yla düzenli teması olan bir sarayla yazışmasında, Möngke'nin 649'daki (1251-1252) tahta çıkma töreninden dönerken Berke'nin Buhara'da bir yetişkin olarak meşhur Şeyh Seyfeddin Bâherzî'nin elinde İslâm'ı kabul ettiğini öğrenmişti. Cemâl el-Karşî de bu Buhara ziyaretinin tarihini teyit ediyordu.⁹⁸ Töde Mengü'nün İslâm'ı nasıl benimsediğine dair herhangi bir bilgimiz olmamasına rağmen Memlûk kaynakları kendisinin 1287'de hanlıktan çekildiğinde bunun amacının ömrünün geri kalan günlerini sufi şeyhleriyle geçirmek istediği konusunda hemfikirdir.⁹⁹

İslâm'a yönelik arzunun ve bilginin din değiştiren Çağatay nesline kim tarafından aşılandığı konusunda elimizdeki bilgiler oldukça sınırlıdır. İbn Battuta, Şeyh Bedreddin Mendânî'nin Köpek ile iyi geçindiğini ortaya koyan kısa bir anekdot nakleder.¹⁰⁰ Neredeyse bir nesil önce eser kaleme alan Kâşânî, Köpek'in uzak kuzeni ve rakibi Yesavur'un İslâm'ı benimsemesinde Bedreddin'in payı olduğunu söyler ve Yesavur'un, Horasan'daki Çağatay Hanlığı'na firar etmeden önce 716'da (1316) Hocend ve Buhara'yı yağmalamaktan vazgeçmesini Bedreddin'in çabalarına atfeder.¹⁰¹ Yesavur'un Maverâünnehir içinde kalan yurtluğunun Semerkant yakınlarında olmasını (bkz. 7. Bölüm) göz önünde bulundurduğumuzda İslâm'ı büyük ihtimalle orada benimsediğini anlıyoruz. Görünen o ki şeyh, Maverâünnehir'de ağırlığı ve nüfuzu olan biriydi. Fakat Köpek'in ve ardından kardeşi ve halefi Tarmaşirin'in ihtidasında kendisinin rolünün olup olmadığını bilmiyoruz. Ömerî, Tarmaşirin'in, askerleri arasında İslâm'ı aşılama çabalarına destek veren, onların ittifakından avantaj

96 Amitai, *Holy War*, s. 65, ZF, s. 11'den naklen. MZ, VIII, 2. Kısım, s. 790 (= MZDMZ, XV, s. 171), Horasan'daki Moğolların ondan etkilendiğine dair önemli bir görüşten ve Moğolların ona para verdiğinden bahseder.

97 Amitai, *Holy War*, s. 66-7.

98 MA, III, s. 79 (Lech, Arapça metin, s. 16, Almanca trc., s. 101). JQ, Arapça metin, s. clxv (Rusça trc., s. 120)/*Turkestan1* içinde, I, s. 136.

99 Atıflar Spuler, *Goldene Horde* içinde, s. 69-70.

100 IB, III, s. 32 (çev. Gibb, s. 556).

101 TU, s. 213; hem burada hem de İstanbul ms. Ayasofya 3019, fo. 95a'da ismin imlası MNDANY şeklindedir.

sağlayan ve aralarında İslâm inancını anlatınak için acele eden Maverâ-ünnehirli bilge imamlardan ve müttaki şeyhlerden bahsediyordu.¹⁰² İbn Battuta Tarmaşirin'i iki Müslüman âlimle ilişkilendiriyordu. Birisi hanın evlilik yoluyla akraba olduğu ve diğer kaynaklarda ismi zikredilmeyen Şeyh Hasan, diğeri ise Tarmaşirin'in teklif ettiği hediyeleri ve makamları reddettiği ve hatta Cuma namazına geç gelmemesi sebebiyle Tarmaşirin'i azarladığı için ismi duyulan Utrârlı Şeyh Hüsameddin Yâğî'ydi.¹⁰³ Ancak yeri gelmişken bu iki şahsın da hanın İslâm'ı benimsemesinde rollerinin olmadığını kaydetmek gerekir.

Mirza Haydar'ın anlatısında Tuğluk Temür, İslâm'ı, Şeyh Cemâleddin'in oğlu Şeyh Erşedüddîn vesilesiyle benimsiyordu. Babası zaten Aksu bölgesindeki karşılaşmalarında Tuğluk Temür üzerinde derin bir etki yapmıştı. Han ise, bir sonraki buluşmalarında İslâm'ı kabul edeceğine dair söz vermişti. Şeyh Cemâleddin ölünce Tuğluk Temür'ü İslâm inancıyla tanıştırma görevini oğlu Erşedüddîn tevarüs etmişti.¹⁰⁴ Haydar'ın bu konuda güvenilir olarak nitelediği kaynağı, Cemâleddin neslinden gelen Mevlânâ Hâce Ahmed isimli bir şahıstı ancak müellif, dönemindeki Moğolların bu olayların detaylarını bilmediğini kabul ediyordu.¹⁰⁵

Bu durumda ihtida sürecinde sufi şeyhlerinin rolü konusundaki deliller yadsınamayacak miktardadır.¹⁰⁶ Bir tarafta Müslüman elit çevrelere yakınlığı ve erişimi olan "muhterem" şahıslar vardı. Âlimlerin aynı zamanda sufi ya da zâhid olarak vasedilmesi sıra dışı değildi. Örneğin İbnü'l-Fuvâtî'nin "önde gelen bir sufi ve ulemanın büyüklerinden" gördüğü ve biraz önce bahsi geçen Hüsameddin Yâğî hem bir fakih ve hem de zâhid olarak tarif edilmekteydi.¹⁰⁷ Diğer uçta ise dervişler (*fukarâ*, te. *fakir*) vardı ve genellikle bunlara *Kalenderîler* denirdi. Kalenderîler dünyadan elini eteğini çekmiş, tuhaf (veya yetersiz) kıyafetler giyen bir zümreydi; gezginlik, fakirlik, *melâmîlik* (kendini küçük düşürme) ve sosyal çarpıklıkla bağdaştırılırlardı. Genellikle *şeriata* uymaz, beş vakit namazı ve Ramazan orucunu ihmâl eder, şarap içer ve haşhaş kullanırlardı. Ayrıca Müslüman hükümdarların da düşmanlıklarını kazanmışlardı, zira sosyal huzuru bozmakla itham ediliyorlardı.¹⁰⁸

102 MA, III, s. 99 (Lech, Arapça metin, s. 39, ll. 3-4, Almanca trc., s. 117).

103 IB, III, s. 30, 33, 36-8 (çev. Gibb, s. 556, 557, 559). Hüsameddin hakkında bkz. Biran, 'Chaghadaids and Islam', s. 746-7, kendisi ayrıca farazi bir kimliklendirmede bulunur.

104 TR, I (metin), s. 11-13, II (metin), s. 9-11.

105 TR, I (metin), s. 13, II (metin), s. 11.

106 Bkz. E. Geoffroy, 'Shaykh', *El2*, IX, s. 397; Amitai-Preiss, 'Sufis and shamans', s. 28-9.

107 IF, III, s. 402-3 (no. 2847), mine's-sûfiyyeti'l-mütemeyyizîn ve'l-ulemâi'l-müberraizîn.

108 Jean Aubin, 'Shaykh İbrâhîm Zâhid Gîlânî (1218?-1301)', *Turcica* 21-23 (1991), s. 46-7. Gronke, 'La religion populaire', s. 214-15. En kapsamlı tasvir için bkz. Ahmet T. Karameştafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550* (Salt Lake City, UT, 1994), s. 13-23.

Yerleşik ahlak kurallarına karşı gelen bu sufilerin ya da dervişlerin Moğol fatihleri nazarındaki sözde cazibesi, büyük ölçüde bozkır kültüründe geleneksel olarak ön planda olan şamanlarla hayali benzerlikler taşımalarından kaynaklanmaktadır zira bu, Asya'nın yeni efendilerinin bu zümrenin İslâmî mesajına daha fazla itibar etmesine zemin hazırlamıştır (en azından bu şekilde öne sürülmüştür). Şunu da ifade etmek gerekir ki bir Cengizli hükümdarının dervişlerle en erken karşılaşmasının örneği, pek hayra alamet değildi. 1259–1260'ta Moğollar Suriye üzerine yürürken Hülegü, Harran yakınlarında bir Kalenderî grup görüp bunlar hakkında bilgi istemiş, Nasîrüddîn Tûsî'den bunların yeryüzü üzerindeki fuzuli unsurlardan olduklarını öğrenince hepsini öldürtmüştü.¹⁰⁹ Yaklaşık yirmi yıl sonrasında bile Moğollar, görünen o ki, hâlâ Kalenderîlere yönelik sert tutumlarıyla anılıyorlardı.¹¹⁰

Moğolları ve hükümdarlarını sufilerle ilişkilendiren delillere rağmen Reuven Amitai ısrarla, sufi/şaman modelinin iki açıdan ayrıntılı bir incelemeyle kanıtlanamayacağını öne sürmüştü.¹¹¹ Her ne kadar, ilk etapta, ahlak kurallarını reddeden sufilerle Moğolların şamanlarının eylemleri yüzeysel bir benzerlik taşısa da, bu iki grup hayatın çok farklı yönleriyle ilgileniyordu. Dahası, sufiler bu dünyayı terk etmeye meyilliyken şamanın eylemleri bu dünyadan daha fazla faydalanmayı hedefliyordu. İkinci olarak Amitai, ilhanlar üzerinde nüfuzu olan sufilerin her hâlükârda daha saygın bir konumda olduklarını belirtiyordu ve ona göre bu sufilerin Şamanlarla hiçbir ortak özelliği yoktu. Örneğin İlhan Gazan'ın İslâm'ı resmî olarak kabul etmesiyle yakından bağdaştırılan Şeyh Sadreddin İbrahim Hamuyevî esasında bir âlimdi ve hadis toplamakla meşguldü. Sufi olarak şöhret bulması ise büyük ölçüde babası Sa'deddin Muhammed'den kalma bir nitelemeydi.¹¹² Devin DeWeese de XIII. ve XIV. yüzyılın başlarındaki Moğol hükümdarlarının saraylarında bulunan ve çağdaş kaynakların henedan ihtidalarında kendilerine önem atfettikleri dinî şahısların, dervişlerden ziyade fakihler ya da âlimler olduğunu zikrediyordu.¹¹³

Dr. Judith Pfeiffer'in de gösterdiği gibi Tegüder Ahmed'in intisapları, büyük yeğeni Gazan'inkinden oldukça farklı bir tablo arz etmekteydi.

109 Bu hikâye *HJ*, s. 343/373'te geçer. Amitai-Preiss, 'Sufis and shamans', s. 29-30.

110 Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 5-6.

111 Devamı için bkz. Amitai-Preiss, 'Sufis and shamans'. Daha eski görüş için örneğin bkz. Morgan, *Medieval Persia*, s. 73; Gronke, *Derwische*, s. 129. Jürgen Paul, 'Scheiche und Herrscher im Khanat Çağatay', *Der Islam* 67 (1990), s. 318-19. Sufi şeyhlerinin henedan mensuplarının ihtidasında rol oynadığını düşünür ancak bunların şamanları andıran teknikler uyguladıklarını kabul etmez.

112 Kendisi hakkında bkz. *MZ*, VIII, 2. Kısım, s. 790 (= *MZDMZ*, XV, s. 171); H. Landolt, 'Sa'd al-Din al-İlammûî', *EI2*, VIII, s. 703-4. Her ikisi için de bkz. Jamal J. Elias, 'The Sufi lords of Bahrabad: Sa'd al-Din and Sadr al-Din Hamuwayi', *IS* 27 (1994), s. 67-71.

113 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 135.

683' te (1284) yeğeni Argun'un ayaklanmasıyla karşı karşıya gelince Tegüder Ahmed, Arrân'da bir Kalenderî grubunun lideri olan Bâbî Yakub'dan kendisi için Tanrı'ya aracı olmasını istemişti.¹¹⁴ İlhanın etrafındaki kesim hem Bâbî Yakub'un müridi Îşân Minglî gibi ahlakî kuralları reddeden dervişlerden¹¹⁵ hem de Seyh Abdurrahman (Jean Calmard'a göre Tegüder Ahmed'in İslâm'ı benimsemesine vesile olmuştu) gibi daha vakur şahıslardan oluşuyordu.¹¹⁶ Fakat her ikisi de benzer bir şekilde ilhanla beraber sufilerin semâ meclislerine katılıyordu. Pfeiffer'a göre Tegüder Ahmed'e ilham veren şey, *altan uruğ* mensubiyeti dışında bir meşruiyet kaynağına duyulan ihtiyaçtı; yani ruhlar âlemiyle temasa geçmek için aracılık edecek kişilere ulaşmak.¹¹⁷

Daha önce, özellikle ölümlerin defnedileceği yerlerle alakalı olarak doğa dinine inanan Moğolların reddettiği İslâmî uygulamaları görmüştük. Fakat İbn Battuta 1330'larda Çağatay Hanlığı'ndan geçerken, Semerkant yakınlarında Kusam İbnü'l-Abbas'a atfedilen türbede meydana gelen doğaüstü olayların cazibesine kapılan "kâfir" Moğolların bile geçmişte lütfu mazhar olmak için türbeleri ziyaret etmeye alışık olduklarını işitmişti.¹¹⁸ Moğolların tutumları ne zaman ve niçin değişmeye başlamıştı? Mevcut bilgilerimizle bu sorunun cevabını bulamıyoruz. Ancak muhtemeldir ki sufilerin fonksiyonu geleneksel olarak Moğol hükümdarlarının mezarlarına yakın bir yere yerleştirilen muhafızlarınkine benziyordu. Ayrıca sufi şeyhlerinin de iki arabulucu rolü birleştirir vaziyette görülmeleri ihtimal dâhilindeydi: hem ölümlerin ruhlarını memnun etme görevini üstlenen şamanın rolünü üstlenmişlerdi hem de Moğollara ölümlerin keramet gösterebileceğine dair yeni bir fikir aşılamışlardı.

Yine de Amitai'nin temel görüşü kuşkusuz geçerlidir. Moğol hükümdarları nazarında asıl ağırlığı olan şey muhtemelen kendi şamanlarıyla yüzeysel bir benzerlik değildi, bundan ziyade kendilerinin değer atfettiği belirli yeteneklerdi –bu örnekte bazı sufi mahfillerinde moda olan kerametler ve doğaüstü hâllerdi.¹¹⁹ Örneğin Şeyh Abdurrahman simyada oldukça mahirdi ve bize anlatıldığına göre bu sayede Tegüder Ahmed üzerinde nüfuz sahibi olmuştu.¹²⁰ Bu kadar bilgi sahibi olmayan Müslüman

114 *JT*, II, s. 1137 (*DzhT*, III, s. 182; *CC*, s. 393). Aubin, 'Shaykh İbrâhîm Zâhid', s. 41.

115 *JT*, II, s. 1129 (*DzhT*, III, s. 173; *CC*, s. 390).

116 Calmard, 'Le chiisme imamite', s. 265, n. 20.

117 Pfeiffer, 'Reflections', s. 387-8.

118 *IB*, III, s. 54 (çev. Gibb, s. 568).

119 Amitai-Preiss, 'Sufis and shamans', s. 41.

120 *ID*, VIII, s. 262-3 (çev. Haarmann, *Quellenstudien*, s. 210-11). *HJ*, s. 431-2/467-8. Bu ve diğer kaynakları aktaran: Allouche, 'Tegüder's ultimatum', s. 443; ayrıca krş. Amitai-Preiss, 'Sufis and shamans', s. 30. Şunun da eklenmesi gerekir: Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, Haarmann, *Quellenstudien* içinde, Arapça metin, s. 32; ayrıca aktaran *WW*, XVIII, s. 314.

zâhidler imparatorluk hanedanı içerisinde herhangi bir başarı yakalasalar da yakalamasalar da, halkın tabanında İslâm inancını yaymada tabi ki oldukça etkili olmuşlardı. İki Batı Hristiyanı gözlemci, yaklaşık 1317'de telifte bulunan ve daha sonra Sultâniyye'nin Başpiskoposu olan Domini-ken mensubu Guillaume Adam ve 1320'de Başkırıya'da faaliyette bulunan bir Fransisken misyoneri Altın Orda topraklarında İslâm'ın ilerlemesini *fakirlerin* (dervişlerin) sağladığı görüşündeydiler; Hatta Adam, Memlûk sultanının her yıl siyasi bir manevra olarak bu dervişleri Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarına gönderdiğini düşünmekteydi.¹²¹

Yüksek rütbeli Moğol bürokratlarının ihtidasındaki aktif rolün, ölümünden sonra, üstelik aradan epey vakit geçince, müntesipleri tarafından büyük bir silsile tesis ederek şöhret kazanmış bir sufi şeyhine atfedildiği ihtimalini aklımızda bulundurmalıyız. "Hanedan mensuplarının ihtidasında sufilerin oynadığı rol, sonraki kaynaklarda anlatıldığı kadarıyla, abartılmış olabilir; zira ihtidanın gerçekleştiği dönemde değil de kaynakların telif edildiği dönemdeki sufilerin sosyal konumunu temel almışlardır,"¹²² şeklinde De Weese'in yorumu oldukça yerindedir. Fakat bu senaryo bile, bireysel olarak bir şeyhin bir Moğol hükümdarını İslâm'la tanıştırma başarısının ona, tekkesine ve soyundan gelenlere prestij sağlayacağı ihtimalini devre dışı bırakmayacaktır; bu prestij ise sonraki nesillerde tam teşekküllü bir tarikatın neşet etmesine katkıda bulunacaktır.¹²³

Peki, Moğollar başka hangi vesilelerle İslâm'la tanışmıştı? İlhan Gazan'ın ihtidasını anlatan materyallerin aksine, İslâm'ı ilk benimsemiş Cengizliler olan Cuçi nesliyle alakalı o döneme ait çok az kaynağa sahibiz. Daha önce de gördüğümüz gibi Berke'nin inancını resmî bir şekilde açıklamasını Seyfeddin Bâherzî'yle ilişkilendirmek için yeteri kadar somut delil vardır (hâlbuki kendisinin iki kardeşi olan Berkeçer ve Bora/Muhammed'in ihtidasından hiç bahsedilmez).¹²⁴ Öte yandan Cüzçânî, Berke'nin babasının Hârezm fethi sırasında doğduğunu ve bu yüzden babasının onun bir Müslüman olarak yetiştirilmesi talimatı verdiğini, Berke'nin Müslüman bir üvey anne tarafından yetiştirildiğini, Hocend'de Kur'an dersi aldığını ve sünnet edildiğini, ergenlik çağına gelince babasının karargâhındaki (leşkerghâh) Müslüman askerlerin kendisine emanet edildiğini anlatıyordu.¹²⁵ Profesör Jean Richard bu anlatıla-

121 Guillaume Adam, *Tractatus*, Latince metin, s. 46, 48 (trc., s. 47, 49); Bihl ve Moule, 'Tria nova documenta', s. 66. Bkz. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 140, n. 164.

122 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 86. Aynı yazar, 'Islamization in the Mongol empire', s. 124-5'te kendisi Gazan'ın ihtidasının bazı sufilere atfedilmesi, bu sufilerin soyundan gelenlerin elde ettiği prestijden kaynaklanıyor olabileirdi.

123 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 137-9.

124 Richard, 'Conversion de Berke', s. 176, n. 8, s. 180. Berkeçer hakkında bkz. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, s. 51-2. SP, fo. 113b ve *Muizzü'l-ensâb*, fo. 23b, *IKPI* içinde, III, metin, s. xlvî'da (Rusça trc., s. 42) geçtiği üzere Berkeçer'in oğulları ve torunları Müslüman isimlerine sahip değildir.

125 TN, II, s. 213 (krş. Raverty trc., s. 1284).

rı uzlaştırmak için Bâherzî'nin Berke'den sadece çocukluğundan beri taşıdığı inancını halka açmasını istemiş olduğunu öne sürmüştür. Fakat bu yaratıcı öneri (yani Berke'nin annesinin Harezmşah Muhammed'in kızı Han Sultan ya da Sultan Hatun olduğu, kendisinin Cuçi'nin hanımlarından biri olduğu ve Nesevî'ye göre kağan tarafından çocuklarını Müslüman olarak yetiştirme talimatı aldığı)¹²⁶ artık geçerliliğini yitirmiştir. István Vásáry, Cüzcanî'nin kronolojisinin hatalı olduğunu, zira 663'te (1264–1265) Berke'nin sarayını ziyaret eden Memlûk elçilerinin, 56 yaşında olduğunu (dolayısıyla Harezm'in fethi sırasında ya da Harezmşah'ın kızlarından birinin oğlu olarak doğmuş olma ihtimalini geçersiz kılmaktadır) vurgulayarak kaynak materyaldeki bazı unsurların "tarihî" gerçeklere yapılan ilaveler olduğunu tespit etmiştir.¹²⁷ Görünen o ki Cüzcanî'nin olayları anlatış şeklinde Cuçi'nin rolü en iyi ihtimalle abartılmıştır, en kötü ihtimalle oldukça şüphe uyandırmaktadır.

Ancak Cüzcanî'nin anlatısı belki de Müslüman annelerden doğan Moğol hanedan üyelerinin İslâm inancı üzerine yetiştirildiğini zikretmeden geçer. Bir sonraki örnek Çağatay'ın neslinden Naliko Han'dır. Kendisi, Kirman'daki Kutluğhanlı hanedanı mensubu bir kadının oğlu olarak heyecanlı bir din davetçisiydi.¹²⁸ Fakat Müslümanlara sempati telkin etmek için kullanılan ancak bildiğim kadarıyla henüz ortaya konmayan bir yöntem, çocukluk dönemindeki himayeydi. Berke'nin ihtidasında üvey annenin rolüyle alakalı olarak Cüzcanî'nin fikirleri (belki de bilgi kaynağının fikirleri), hanın çocukluğunun belirli tarihî gerçekliğinden ziyade, Türklerin eski bozkır *topoisi*yle (temalarıyla) alakalıydı; örneğin Karahanlı hanedanının ilk Müslüman hükümdarıyla (XV. yüzyıla ait *Şeceretü'l-Etrâk* tarafından sunulan daha yetkin bir versiyonda Berke, annesi Müslüman olana kadar onun sütünü içmeyi reddetmişti, bu ise açık bir şekilde Oğuz Kağan efsanesinden izler taşıyordu).¹²⁹ İslâm dünyasında böylesi hikâyelerin tedavülde olması kesinlikle çocuğun belirli özellikleri ve meyilleri, sütünü emdiği kadından alacağı şeklindeki popüler düşünceden kaynaklanıyordu.¹³⁰ Ancak bu hikâyeler yine de bizi, aynı sütannenin yetiştirdiği çocuklar arasındaki ilişkiye yönlendirmektedir.

126 Richard, 'Conversion de Berke', s. 176-83.

127 István Vásáry, "'History and legend' in Berke Khan's conversion to Islam', Denis Sinor (ed.), *Aspects of Altaic Civilization III* (Bloomington, IN, 1990), s. 238.

128 Vassâf, s. 518, ll. 13-14 (GW, IV, 315). Annesi için ayrıca bkz. TU, s. 147; SP, fo. 118b; *Muizzü'l-ensâb*, fo. 31a, *IKPI* içinde, III, Farsça metin, s. lxi (Rusça trc., s. 48). Vassâf ve TU kendisinin ismi ya da unvanı konusunda farklı düşünmektedir.

129 Vásáry, "'History and legend'", s. 238-9; DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 85-6. Oğuz Kağan'ın çocukluğu hakkında bkz. JT, I, s. 48 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 92-3; CC, s. 20) ve JT, ed. Jahn, *Geschichte der Oğuzen*, Farsça metin, Levha 1 (Almanca trc., s. 18).

130 Örneğin bkz. on ikinci üzyıl ortalarına ait *Bahru'l-fevâid*, çev. Julie Scott Meisami, *The Sea of Precious Virtues* (*Bahr al-favâ'id*). A Medieval Islamic Mirror for Princes (Salt Lake City, UT, 1991), s. 81, 154.

Türk-Moğol toplumunda *kükeltaş* (sütkardeş) kurumunun önemine dair delillerin çoğu Bâbü'r ve Mirza Haydar Duğlât'ın XVI. yüzyılda telif ettikleri eserlerden gelmektedir. Fakat Vásáry XIII. yüzyıl Moğol hükümdarlarının sütkardeşlerine verdikleri makamların ve ödüllerin örneklerini vurgulamıştır. Ayrıca bu sütkardeşlik ilişkisi Reşidüddîn'in nazarında da önemlidir.¹³¹ İhtida bağlamında bu ilişkinin potansiyel önemini kendisi bize Kubilay'ın torunu Ananda'dan bahsederken özetliyordu; Ananda, XIII. yüzyıl Yuan topraklarında Müslüman olan tek Cengizli hanedan üyesiydi.

Yurtluğu Tangut bölgesinde olan Ananda'ya *aktaçı* (şahsî hizmetçi) olarak Muhtar Hasan adlı Türkistanlı bir Müslüman verilmişti. Ananda'yı da Hasan'ın hanımı yetiştirmişti. Dolayısıyla İslâm "kalbinde sağlam bir yer etmişti." Ananda ayrıca Kur'an öğrenmişti ve ibadetlerine epey de zaman ayırıyordu. Daha sonra emrindeki 150.000 askerin çoğunun Müslüman olmasına vesile olacaktı. Amanda'nın noyanlarından biri olan Sertak'ın şikâyetleri kuzeni Temür Kağan'a ulaştığında (hükümrânlığı: 1294-1307) Ananda, inancından dönmeyi ve putperest tapınaklarında ibadet etmeyi reddettiği için hapsedilmişti. Fakat daha sonra, yaklaşık 1296'da Temür'ün hanımlarından birinin araya girmesiyle serbest bırakılmış ve gönüllü alınmıştı. Reşidüddîn'in dediğine göre Muhtar Hasan'ın oğulları ve torunlarının hepsi yüksek mevkilere gelmiş ve hatta kendilerine düşman olan Sertak bile Müslüman olmuştu.¹³²

Profesör Ruth Dunnell, Ananda'nın Müslüman sütannesinin, onun ihtidasında oynadığı rol konusunda şüphelidir.¹³³ Ancak Cüzcanî'nin Berke'yle alakalı tespitin aksine Reşidüddîn'in anlatısı Müslüman bir sütannenin nüfuzunu güçlendirmede ve ergen/yetişkin mühtedi için bir destek havuzu oluşturmada süt ailenin oynadığı role dair bir ipucu verir. Dolayısıyla burada İslâm'ın benimsenmesi için bir şeyhin karizmasına alternatif olarak bir başka paradigmayla karşılaşırız. Bu paradigmaların hiçbirisi müstakbel mühtedinin ilerideki yetişkinlik döneminde (belki de Berke'nin yaptığı gibi) resmî ve halka açık bir şekilde ve Müslüman bir âlimin ya da şeyhin huzurunda, yeni inancını ikrâr edeceği ihtimalini göz ardı etmez.

131 István Vásáry, 'The institution of foster-brothers (emildăş and kökaldăş) in the Chingisid states', *AOASH* 36 (1982), s. 549-62; yeniden baskısı Vásáry, *Turks, Tatars and Russians* içinde.

132 *JT*, II, 951-3 (SGK, 323-6; CC, 330): Temür'ün tahtta iki yıl kaldığı söylenir. Aktaçı için bkz. *TMEN*, I, s. 117-18 (no. 9). Ananda hakkında bkz. Ruth Dunnell, 'The Anxi principality: [Un]making a Muslim Mongol prince in northwest China during the Yuan dynasty', *CAJ* 57 (2014), s. 185-200.

133 Dunnell, 'Anxi principality', s. 192.

Çoğulculuk ve Sahte İhtida Haberleri

11. Bölüm’de Moğolların doğaüstü olana karşı tutumlarının hanları ve yardımcılarını (her bir inanç içerisindeki “din adamı sınıfına” ayrıcalıklar tanıyarak ve Müslümanların türbeleri ve diğer kutsal mekânlarını himaye ederek) tüm din “uzmanlarının” kullandığı tekniklere açık olmaya ve bütün inançlara eşit iyiliklerde bulunmaya nasıl sevk ettiğini gördük. Daha- sı, bazı durumlarda bir Moğol hanı (belki de herhangi bir grupta ortak bir paydada buluşma çabası içerisinde) belirli bir inanca yönelik sempatisini gösteren duygular ifade etmişti. Örneğin Bar Hebraeus’a göre Hüleğü, patriğe Hristiyanların dedesi, Cengiz Han’ı ziyaret ettiğini ve ona dinle- rini öğrettiklerini anlatmıştı. Bir başka örnekte Dominiken mensubu Ash- byli David’e vaftiz olma arzusunu açıklamış ve Ermeni Vardan’a doğuştan Hristiyan olduğunu söylemişti.¹³⁴ İslâm hakkında bu tür açıklamalara rast- lamıyoruz ancak tıpkı kıskanç Batılı misyonerlerin Hristiyanlığa geçişle- re dair taraflı kayıtları ses getirecek şekilde sundukları gibi¹³⁵ Müslüman kaynaklarımız da büyük ölçekli bağış faaliyetlerini yanlış yorumlama eği- liminde olmuşlardır. Cüveynî, Batu’nun dinî meselelerdeki ilgisiz duru- şunu gerçekçi bir şekilde yazarken¹³⁶ yine de okuyucularına Möngke’nin Müslümanlara diğer inanç mensuplarından daha fazla lütufta bulundu- ğunu ve bunun sebebinin de belki de müstakbel kağanın, kardeşlerinin ve kuzenlerinin denilenlere göre İftihârüddîn Muhammed bin Ali Nasr Kazvînî’den ders almaları olduğunu belirtiyordu.¹³⁷ Cemal Karşî, Yûnînî ve XV. yüzyılın sonlarının tarihçisi Mir Hând birbirlerinden bağımsız şe- kilde Baydu’ya da aynı tarafgirliği atfetmişlerdi.¹³⁸ Bazı müellifler daha da ileri gideceklerdi. Uzak bir bölge olan Delhi’de eser veren Cüzcanî, “gü- venilir kaynaklardan” hem Ögedey’in hem de Batu’nun gizlice İslâm’ı be- nimsediğine dair nakillerde bulunuyordu.¹³⁹ Ona göre Möngke’nin tahta çıkış törenine katılan Berke “kâfir” yönetimin günlerinin sayılı olduğunu öngörmüştü ve yeni kağan da bizzat Kelime-i Şehadet getirmişti –bu her hâlükârda oldukça iyimser bir düşünceydi.¹⁴⁰ Bazen Moğol yöneticileri- nin de İslâm’ı benimsediği düşünülmüştü. Cüveynî’ye göre Horasan va-

134 Bar Hebraeus, *Chronicon ecclesiasticum*, II, col. 756. Roberg, ‘Die Tartaren auf dem 2. Konzil von Lyon’, s. 299-300’deki metin. Vardan Arewelts’i, çev. Thomson, s. 220-1. Ayrıca bkz. Step’anos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 235; daha genel olarak Jack- son, ‘Hüleğü Khan and the Christians’, s. 198-9.

135 Bkz. Jackson, *Mongols and the West*, s. 97-102, 270-4.

136 T/JG, I, s. 222 (HWC, s. 267).

137 T/JG, III, s. 79-80 (HWC, s. 600-1). İftihârüddîn hakkında bkz. TG, s. 799; De Blois, ‘İf- tikhâriyân’, s. 14-15.

138 JQ, Arapça metin, s. clxx, âtifen ale’l-müslimin (Rusça trc., s. 124)/*Turkestan* I içinde, I, s. 138. MZDMZ, XXII, s. 354. Mîr Hand (Muhammed bin Hând Şâh), *Ravdatü’s-safâ fi sireti’l-enbiyâ* (Tahran, 1338-9 şm./1959-61), V, s. 218.

139 TN, II, s. 151, 157, 176 (çev. Raverty, s. 1106-7, 1115, 1172-3).

140 TN, II, s. 179 (çev. Raverty, s. 1181).

lisi Uygurlu Körgüz vefatından kısa bir süre önce İslâm'ı benimsemişti.¹⁴¹ Hristiyan Kirakos, Körgüz'ün halefi Argun Aka (ö. 673/1275) hakkında benzer bir söylenti aktarıyordu.¹⁴² Bu bilgi Müslüman kaynaklarda *makes* bulmasa da Argun Aka'nın oğlu Nevruz, Müslüman çıkarlarının adanmış bir destekçisi olacaktı.

Moğol hükümdarları açısından dört yaklaşım tespit edebiliriz: Öncelikle Müslüman personele ve İslâmî vakıflara karşı kayda değer (fakat münhasır olmayan) bir lütuf, üstelik yukarıda bahsedildiği gibi yanlış yorumlara da sebebiyet verecek cinsten. İkinci olarak, İslâmî uygulamaları (ibadetleri) şahsî olarak gerçekleştirmek; üçüncüsü, rakip inançların konumunu alçaltarak *şeriatı* takviye etmek ve dördüncü olarak, üçüncünün de ötesinde bir eylem şeklinde bu rakip inançların müntesiplerine zulmetmek. Üçüncü kategoride dahi hâlâ cizyenin bütüncül bir şekilde yeniden yürürlüğe konmasıyla rahipler ve papazların vergiden muaf olması arasında bir ayrım yapabiliyoruz (bu da bahsi geçen din adamlarının *kubçur* açısından pozisyonlarına ya da Selçuklular gibi bazı Moğol öncesi hanedanların hâkimiyetindeki statülerine karşılık gelmekteydi). Bu bağlamda vurgulanması gereken bir nokta daha vardır. Bir Moğol hükümdarının şahsî bağlılığı dışındaki her şey, Cengiz Han yasasının emrettiği çoğulculuğu ihlal etme riski taşıyordu. Bu da *şeriatın* hangi hükümlerinin tatbik edilip edilmeyeceğine bakmaksızın İslâm'ı baskın inanç statüsüne yükseltmenin (ve bunun yanında diğer inançları ikinci sınıf bir pozisyona düşürmenin) Moğol geleneğinin aleyhine işlediği anlamına geliyordu. Bir sonraki bölümde bu hususiyetin akılda tutulması okuyucunun faydasına olacaktır.

141 *TJG*, II, s. 242 (*HWC*, s. 505); dolayısıyla *JT*, II, s. 813 (*SGK*, s. 190; *CC*, s. 281).

142 Kirakos Ganjakets'i, çev. Bedrosian, s. 327/çev. Khanlarian, s. 235. Jackson, 'Argün Āqā', *Elr*, I, s. 402. Lane, 'Arghun Aqa', s. 477-8.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂMÎLEŞMENİN BAŞLANGICI

Hanedan Mensuplarının İhtidası ve Müslümanların Yeniden Dirilişi

Bu bölümde özellikle haklarında daha fazla bilgiye sahip olduğumuz veya ihtidaları kaynaklarımızda çelişkili bir tarzda ele alınmış bir dizi Moğol hanına odaklanacağız. Ayrıca hanedan mensuplarının ihtidasındaki “resmî” süreçleri de inceleyeceğiz: İslâm hukukunun tatbikine bilhassa referansta bulunarak, ihtidadan hemen sonra neyin değiştiğini (ya da ne değişmediğini) sorgulayacağız. Bir başka ifadeyle, İslâm’ın benimsenmesi hangi açılardan geçmişten kopmayı gerektirdi? Tüm bunlarda niyetimin, “hakiki” ve “samimi” ihtidaları “samimiyetsiz” ve “kısmî” ihtidalarından ayırmak olmadığını vurgulamak isterim. Ayrıca İslâm’ın “resmî devlet dini” olarak belirlenmesi konusunda da bir şeyler söyleyecek durumda değiliz.¹ Fakat kanaatimce, İslâmî normları yürürlüğe koyarak ya da Müslüman emîrlere yönelik bir tercih sergileyerek Türk–Moğol noyanların isyanını tetikleme riski olan mühtedi hükümdarları, İslâm’ı iyi kötü şahsî düzeyde yaşamakla yetinenlerden ayrı tutmak da meşru bir yaklaşımdır. Bu ayrım doğrudan İslâmîleşme adımıyla alakalıdır zira genellikle bir hükümdarın İslâm’a bağlanmasıyla denk görülür, dolayısıyla yanıltıcı bir şekilde tarihte belirleyici tek bir anmış gibi ele alınmıştır.

Cuçi’nin Soyundan Gelenler: Berke’den Özbek’e

İster bir Müslüman olarak yetiştirilmiş olsun ister olmasın (on ikinci bölüme bakınız) Berke, İslâm’ın uygulanmasını ciddiye almıştı. Cüveynî’ye göre Möngke’nin sarayında yeni kağanın tahta çıkışını kutlamak için verilen ziyafette sunulan et, Berke’ye duyulan saygıdan dolayı İslâmî usullere göre kesilmiş bir hayvanın eti idi.² Rubruklu Willem’in işittiğine göre Berke kendi karargâhında domuz etinin tüketimini de yasaklamıştı (fakat

1 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 95’teki uyarıya bakınız.

2 TJC, III, s. 38 (HWC, s. 573, n. 72).

Cüveynî, Berke'nin Müslüman olduğunu söylemek yerine hükümdarın kendisini Müslümanmış gibi gösterdiğini ima eden ifadeler kullanmıştır). Rubruklu Willem ayrıca hediye getiren Müslüman tüccarların ve elçilerin Berke'nin sarayına yaptıkları ziyaretlerin bazen kardeşi Batu'yla sür-tüşmelere sebep olduğunu zikrediyordu.³ Hanın İslâm'ı desteklediğine dair hikâyeler, Cüzcânî'nin 1260'ta bunları tarihine koymasını mümkün kılacak bir vakitte Delhi'ye ulaşmıştı. Birkaç yıl sonra Berke'nin sarayını ziyaret eden Memlûk elçileri, hükümdarın Şerefüddîn Kazvî'nin adında Müslüman bir vezirinin olduğunu, ayrıca Mısır'daki el-Feyyûm'dan gelen Şeyh Ahmed el-Mısırî isimli bir velinin kendisini sık sık ziyaret ettiğini ve hükümdarın da bu veliye büyük saygı duyduğunu anlatıyorlardı. Fakat hükümdarı tasvir ederken, örgülü saçlarının Moğol başlığı olan serâğû-cun altından kulaklarının etrafında görüldüğünü söylüyorlardı. Demek oluyor ki hâlen geleneksel Moğol saç stilini sürdürüyordu.⁴ Keşke diğer Cengizli mühtediler hakkında da bu kadar ayrıntı biliniyor olsaydı.

Ancak çağdaş kaynaklar Kıpçak Hanlığı içerisinde İslâm'ın yayılışında Berke'nin önemli bir rol oynadığını ve her iki kardeşinin de ayrıca Müslüman olduğunu kabul etse de bu yeni inanç Cuçî'nin soyundan gelenler arasında sağlam bir şekilde yerleşmiş izlenimi vermemektedir.⁵ 665'te (1267 Berke öldüğünde halefi ve Batu'nun torunu olan Mengü Temür "kâfir" idi; bir sonraki han olan Töde Mengü (hükümrânlığı: 680–686/1281–1287) İslâm'ı benimsemişti ama kendisinden sonra yine iki "kâfir" han başa geçecekti. Bunlardan ikincisi olan Tokta'nın hükümrânlığı sırasında (690–712/1291–1312) ve daha doğuda uzak kuzeni Nogay'ın hegemonyası altında ilk defa Cuçî Ulusu'nda dinî karşılaşmaların izine rastlıyoruz. Reşidüddîn'e göre Nogay'ın kızı Kıyak, Tuluy'un neslinden Salciuday Küregen'in oğlu Yaylak'la evlendikten bir süre sonra Müslüman oldu ki Yaylak, aynı zamanda Tokta'nın kayınbiraderiydi. Kıyak'ın kocası Yaylak, "Uygurlu" olarak niteleniyordu ve dolayısıyla muhtemelen Budist'ti. Ailesi ise ihtidaya karşı mesafeliydi ve Kıyak'a kötü davranıyordu. Kıyak bunun üzerine babası Nogay'a durumu anlatmış, Nogay da Tokta'dan durumu düzeltmesini istemiş ancak sonuç alınamamıştı.⁶ Daha sonra Reşidüddîn açık bir şekilde Selciuday'ın Tokta'yla muktedir akrabalarının

3 WR, s. 86, s. 88/SF, s. 209, facit se sarracenum (MFW, s. 127). Batu'nun bu hediyeler karşısındaki kıskançlığı hakkında bkz. Paul Pelliot, *Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, ed. Jean Dauvillier (Paris, 1973), s. 104.

4 IAF, 1. Kısım, s. 458-62. ID, VIII, s. 100, sadece başlıktan bahseder. Serâğûç için bkz. 3. Bölüm).

5 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 86-7. Conermann, 'Mongolische Religiosität', s. 86.

6 JT, I, s. 744-5, metindeki QBAQ ifadesini QYAQ okuyarak (SGK, s. 126-7; CC, s. 257, ismi "Kıyan" olarak verir). "Uygur" kelimesinin dinî çağrışımları için bkz. Birzâli, aşağıdaki 14. dipnot.

arasını açtığını ifade etmiştir.⁷ Nogay, 669 yılı Muharrem ayında (1270 yılı Ağustos ayı) Memlûk Sultanı Baybars'a yazdığı bir mektupta İslâm dinine girdiğini duyuruyordu.⁸ Fakat bu ihtida, 687'de (1288) İlhan Ar-gun'a hediye olarak bir Buda röliği göndermesine engel olmamıştı.⁹ Ayrıca eşi de (ismi hatalı bir şekilde Yalayk olarak verilmişti) iddialara göre Kırım'daki Fransiskanların kendisini vaftiz etmesini onaylamıştı.¹⁰ En az bir adet Batı Avrupalı kaynağın Tokta'nın büyük ihtimalle vaftiz edilmiş bir Hristiyan olarak Batılı misyonerlerin (ancak Nogay'ı bir Müslüman olarak kabul etmeksizin)¹¹ aşırı iyimserliğini taşıdığını iddia etmişti. Aslında Müslüman müellifler de Tokta'nın büyücülere ve *bahşilere* (ister Budist rahipleri olsun ister Şaman) düşkünlüğünden, tarafsızlığında ve İslâm'ın temsilcilerine yönelik şahsî iyiliklerinden bahsediyorlardı.¹² Bütün bunlar Tokta'nın geleneksel çoğulculuğun bir örneği olduğunu mümkün kılıyordu. Dinî intisapların çatışmada oynadığı rol, henüz net bir şekilde ortaya konmamıştır.

Tokta'nın yeğeni Özbek'in hükümrانlığından itibaren (712-742/1312-1343) İslâm, Altın Orda hanlarının dini olarak kalıcı bir şekilde kendine yer edindi. Bu inancın ortaya çıkmasıyla Özbek'in ismi ayrılmaz bir şekilde birbirine dolanacaktı. Nitekim onun hükümrانlığı sırasında Saray'ın gerçek bir Müslüman şehri görüntüsü verdiği vurgulanıyordu.¹³ Kendisi muhaliflerine oldukça acımasız davrandı, pek çok Uygur'u, yani bahşiyi ve büyücüyü (es-sehara) öldürttü ki bu da hem Budist rahiplerinin hem de şamanların kendisine direndiği anlamına geliyordu. Kendisinin ayrıca İslâm'a davet ettiği fakat davetini geri çeviren Cuçi'nin soyundan gelen pek çok kimsenin ölümünden de sorumlu olduğu söylenmekteydi.¹⁴ Yeri

7 JT, II, s. 780 (SGK, s. 160; CC, s. 270). Yorumları için bkz. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 88-9.

8 İbn Abdüzzâhir, *er-Ravd*, s. 371. ZF, s. 131 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 79-80, Rusça trc., s. 101). Zakirov, *Diplomaticheskie otnosheniia*, s. 64. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 59-60.

9 JT, II, 1163-4 (DzhT, III, 207; CC, 402).

10 Kırım muhafızı Fransiskan Ladislaus'un mektubu, Golubovich (ed.), *Biblioteca içinde*, II, s. 445.

11 Luccalı Ptolemy, *Annales*, ed. Bernhard Schmeidler, *Die Annalen des Tholomeus von Luca in doppelter Fassung* (Berlin, 1930), s. 237; müellifin *Historia ecclesiastica'sı* içindeki daha fazla detayın incelemesine dair bkz. Spinei, *Les Mongols et les Roumains*, s. 156, 161-6 birçok yerde. Ayrıca bkz. Kefeli Fransiskanların mektubu, burada Tokta'nın Hristiyan olarak öldüğü söylenir: Bihl and Moule, 'De duabus epistolis', s. 111 (çev. Moule, 'Fourteenth-century missionary letters', s. 365).

12 el-Birzâlî, IV, s. 93 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 173, Rusça trc., s. 174). TI, LIII, s. 105 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 203, Rusça trc., s. 206).

13 Usmanov, 'Étapy islamizatsii dzhuchieva ulusa', s. 179, IB'dan naklen, İbn Battuta'nın görgü şahidinin tanıklığı için bkz. II, s. 447-8 (çev. Gibb, s. 515-16). Daha geniş bir şekilde bkz. Conermann, 'Mongolische Religiosität', s. 86.

14 Uygurlar vs. için: el-Birzâlî, IV, s. 93 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 173, Rusça trc., s. 174, alıntılan: DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 113). Hanedan üyeleri

gelmişken şunu da belirtmeliyiz ki bu durum Özbek'in Cuçi Ulusu tah-tını oğullarına devredebilmesini de açıklamaktadır. Bu da İran'da çocuğu olmayan Gazan'ın kardeşi ve yeğeninin tahta çıkmasını garantiye almak üzere aldığı tedbirlere paraleldir (onuncu bölüme bakınız).

Her ne kadar Özbek'in İslâm'a bağlılığı ve inancı yaymadaki çabaları dönemin çağdaşı olan bazı Müslüman gözlemcilerin dikkatini çekse de hem İlhanlılarda hem de Memlûk ülkesinde¹⁵ meselenin abartılmasına karşı teyakkuzda olmak gerekir. İlginç bir şekilde geç dönem Memlûk tarihçileri, İbn Dukmâk'la (ö. 809/1406-1407) başlayarak şunu anlatır: İslâmî öğreti ile aile içi evlilik arasındaki çatışmaya rağmen Özbek, bir dönem babası Tuğrulca'nın hanımlarından (kendi zamanında ise amcası ve selefi Tokta'nın hanımı olan) Bayalunla evlenmiştir. Bu evliliğin meşruiyetini ise Müslüman bir fakih teyit etmiştir zira Bayalun'un önceki kocaları "kâfir" olduğu için yaptığı evlilikler İslâm'da geçersizdir (aynı mantık yürütme-yi, ileride geleceği üzere, İlhan Gazan'ın örneğinde de göreceğiz).¹⁶ XVI. ve XVII. yüzyıllarda telifte bulunan Moskovalı yazarlar da bizi yanıltma-malıdır. Onlara göre Tatar hanlarının İslâm inancı ortodoks din adamları için daha büyük bir felaket olmuştu, zira bu inanç Orta Çağ Rus halkı ile tâbi oldukları hükümdarlar arasında bir bariyer teşkil ediyordu. Ayrıca Özbek'in Tver Knezi Mihail'i 1318'de sadakatsizliği sebebiyle infaz ettir-mesi, onların gözünde Müslüman fanatizminden başka bir şey değildi.¹⁷ Her ne kadar Guillaume Adam, Memlûk sultanının bütün kilise çanlarını ortadan kaldırma konusunda Altın Orda hanını ikna ettiğini işitmiş olsa da 1320-1323 yıllarında Özbek'in topraklarında aktif olan Fransiskenler onun bir Müslüman olduğunun farkına varmamışlardı. Hatta hanı Hristi-yan yapmayı umuyorlar ve sanki dinî çoğulculuk hâlen yürürlükteymiş gibi konuşuyorlardı.¹⁸ 1314'te Özbek'in Fransiskenler için yenilediği ay-ırcılıklar sadece geleneksel vaaz iznini ve vergi muafiyetini kapsamıyor, aynı zamanda başka yerlerde edinilen İslâmî yayılmayı da hiçe sayıyo-rdu. Çünkü çanlarını çalmalarına ve hatta yeni kiliseler inşa etmelerine

hakkında: TU, s. 144-5, aktaran: DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 108-11. TI, LIII, s. 105 (= SMIZO, I, Arapça metin, s. 203, Rusça trc., s. 206), kısaca hem emirlerden hem de büyüclerden bir grubun öldürüldüğünü zikreder, bu bilgiyi WW, VIII, s. 367'de (no. 3799) verir. Ayrıca bkz. IAF, 3. Kısım, s. 228-9.

15 TU, s. 144-5. TG, s. 585. Vassâf, s. 636. Nüveyrî, XXVII, s. 375 (= SMIZO, I, Arapça me-tin, s. 141, Rusça trc., s. 163), Özbek'in Sultan Nâsır Muhammed'e gönderdiği elçiden naklen. ID, IX, 302. Benâketî, s. 397. Bu anlatıların ve sebep oldukları problemlerin bir incelemesi için bkz. DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 106-13.

16 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, s. 118-21.

17 Aynı eser, s. 93-4, n. 55. Daha genel bir şekilde bkz. Ostrowski, *Muscovy and the Mon-gols*, s. 144-55.

18 Bihl and Moule, 'Tria nova documenta', s. 66 ve 'De duabus epistolis', s. 111 (çev. Moule, s. 365); bkz. aynı çalışma, s. 112 (çev. Moule, s. 366), Özbek'in Hristiyan olabi-leceği ihtimali için. Krş. Guillaume Adam, *Tractatus*, Latince metin, s. 48 (trc., s. 49).

izin veriliyordu.¹⁹ Kaynakların, oğlu Canıbek'e İslâmîleşme sürecinde daha bariz bir rol biçmelerinin sebebi, Özbek'in hükümrانlığında katedilen mesafenin sınırlı olmasıydı. Canıbek'in bütün putperest tapınakları yıktırdığı ve Fransisken misyonuna düşman olduğu söyleniyordu. Aynı zamanda Ortodoks Rus ruhban sınıfının finansal muafiyetlerini de sınırlandırmıştı.²⁰ Belki de bir başka önemli gelişme, Özbek'in hükümrانlığı sırasında başlanan ve Canıbek döneminde tamamlanan bir sufi eserinin Canıbek'i "Mustafâ'nın dininde ve fıkhında bilgili" diye vasfetmesiydi ki bu da babasına nasip olmamış bir övgüydü.²¹

Çuçi'nin soyunun doğu bölgelerinde İslâmîleşme sürecini ele aldığı-mızda Orda neslinin yönetiminde bulunan sözde Gök Orda hakkındaki bilgilerimiz acınacak hâldedir. István Vásáry, Mübarek Koca'nın, önceden zannedildiği gibi, XIV. yüzyıl başlarında hüküm sürmediğini, iktidarının 1360'ların sonlarına denk geldiğini göstermiştir. Kendisi sonuç olarak Müslüman ismi taşıyan ilk hükümdar değildir.²² Natanzî'ye göre İrazân Han (720–745/1320–1321 ilâ 1344–1345) Seyhun'un aşağı düzlükleri boyunca uzanan şehirlerde camiler, medreseler ve hankâhlar inşa ettirmişti –kendisi bu faaliyetlerde bulunan ilk Gök Orda hanıydı. Thomas Allsen'e göre Orda'nın soyundan gelenler arasında İslâm kendisine oldukça sağlam bir yer edinmişti ve bu da bu neslin İslâm'ı din olarak benimsemesinin bir sonucuydu (yedinci bölüme bakınız).²³ Natanzî'deki anlatıya göre İrazân'ın Özbek'in ısrarıyla tahta çıkması, kendisinin henüz tahta çıkmadan ihtida ettiği anlamına gelebilir.

Çağataylılar: Tarmaşirin'den Tuğluk Temür'e

İslâm tıpkı Çuçi'nin ahfadının topraklarında olduğu gibi, Orta Asya'da Çağatay sülalesinde kökleşene kadar bazı "yalancı şafaklar" sökmüştü. Kuşkusuz bir Müslüman ismi olarak Mübarek Şah adıyla hüküm süren Çağatay'ın büyük torunu (yaklaşık: 664/1266) muğlak bir şahıstı. Halefi

- 19 Metin, Bihl and Moule, 'Tria nova documenta' içinde, s. 65. Richard, 'Les missions au nord de la mer noire', s. 239, trc. Ryan (eds.), *Spiritual Expansion*, s. 350; kendisinin hanın 1320'de Solgat'ta bir kiliseyi yıktırdığına dair ifadesi için herhangi bir kaynak bulamadım (n. 17 aynı yer).
- 20 Natanzî, s. 83. Ortodoks ruhban sınıfına yönelik politika için bkz. Spuler, *Goldene Horde*, s. 228; Özbek ile Canıbek arasında bir kıyas için bkz. Richard, *La papauté et les missions d'Orient*, s. 160-1.
- 21 Devin DeWeese, 'Khâns and amîrs in the Qalandar-nâma of Abû Bakr Rûmî: Praise of the islamizing Jochid elite in a Persian sufi work from fourteenth-century Crimea', Golden et al (eds.), *Festschrift for Thomas T. Allsen*, s. 60; s. 59'daki metin.
- 22 Vásáry, 'Beginnings of coinage', s. 378-80, 382-3. Uzun süredir geçerli olan kronolojik bir problemi çözmektedir. Mübarek Koca'nın karşımıza çıkması hakkında bkz. Muiz-zül-ensâb, fos 26b-27a, *IKPI içinde*, III, Farsça metin, s. lii-liii (Rusça trc., s. 44, 45), Toka Temür'e Orus Han (ö. yaklaşık 1377) ve Toktaşağ'ın iki nesil daha yakın olduğu için.
- 23 Natanzî, s. 88. Allsen, 'Princes of the Left Hand', s. 32.

Barak'ın ise (ö. 670/1271–1272) hükümrانlığının sonlarına doğru İslâm'ı benimsediği (Gıyâseddin lakabını alarak) söyleniyordu.²⁴ Akabinde, hanlar arasında mühtedilerle karşılaşmak için XIV. yüzyıl başlarını beklememiz gerekecekti. Annesi Müslüman bir kadın olan Naliko, kısa süreli hükümrانlığı sırasında İslâm inancını yaymak amacıyla takdire şayan çabalar göstermişti ve bu niyetle Dua'nın emirlerinin bir kısmını ortadan kaldırıp Dua sülalesini de aynı şekilde bertaraf etmeye teşebbüs etmişti.²⁵ Halefi ve Dua'nın hayattaki en büyük oğlu Esen Boğa (hükümrانlığı yaklaşık: 709– 720/1309– 1320) idaresinde dinî gerginliğin yeni işaretleriyle karşılaşırız. Nitekim hanın kardeşi Köpek, Yesavur'u (Naliko'nun büyük yeğeni) 715'teki (1315) Çağatay istilası sırasında adamlarının Horasan'ı harap etmesine izin vermemekle ve Müslüman dindaşlarının tarafını tutmakla itham etmişti.²⁶ Ancak Yesavur'un düşmanlarının İslâm inancına da düşman olduğuna inanmak için elimizde geçerli bir sebep bulunmamaktadır. Köpek'in kendi hükümrانlığı (yaklaşık: 720–726/ 1320–1326) kendisine Müslümanlar arasında adaleti sebebiyle bir şöhret kazandırdı ve Şeyh Bedreddin Mendânî'yle iyi ilişkiler içerisindeydi.²⁷

Mühtedi Tarmaşirin (hükümrانlığı yaklaşık: 731–735/1331–1334) hakkında nispeten yeterli bilgilere sahibiz. Kendisi Dua'nın tahta çıkan altıncı ve son oğluydu. Bu konudaki bilgilerimiz İbn Battuta'nın yaklaşık 1333'te sarayını ziyaret ettiği sırada geçerli olan tesadüfi koşullardı ve kendisinin şöhretinin Memlûk topraklarına kadar yayılmasıydı. Burada İbn Fazlullah el-Ömerî, hanların ihtidasını büyük ansiklopedisinde zikrediyordu. Zehebî ise *Târihü'l-İslâm'a* Tarmaşirin'in vefatını eklemiş, Safedî de bunu kendi biyografi sözlüklerine almıştı. Tahttan indirilmeden önce Tarmaşirin Gazne'ye doğru kaçacaktı. Bölgedeki yardımcısı Borolday, İbn Battuta tarafından hükümdarın sırdaşı, İslâm'ın ve Müslümanların dostu olarak görülüyordu. Faslı seyyahımız kendisiyle yaklaşık 733'te (1333) Pervân'da karşılaştığında Borolday'ın beraberinde bir grup şeyh vardı. Gazne'de bazı camilerin ve medreselerin inşası kendisine atfediliyordu.²⁸ Tarmaşirin'in ihtidasının tarihi olarak sadece muğlak bilgilere sahip olduğumuz (ki İbn Fazlullah el-Ömerî "725'ten (1325) itibaren" demiştir) ve tahta Müslüman olarak çıkmasından başka bir şey bilmediğimiz için²⁹ ihtidasının Mave-

24 Vassâf, s. 75, II. 22-3 (GW, I, metin, s. 151, trc., s. 144).

25 Vassâf, s. 518, II. 13 ve 15-16, der işâ'at-i şîâr-i dîn mesâî-yi meşkûr peyveste. TU, s. 147.

26 TU, s. 210, s. 211.

27 IB, III, s. 31-3 (çev. Gibb, s. 556-7). Yezdî, ZN, eds. Urunbaev, fo. 80a. Biran, 'Mongols in Central Asia', s. 57.

28 IB, III, s. 41-2, 87-8 (çev. Gibb, s. 561, 589).

29 Bu tarih için bkz. MA, III, s. 99 (Lech, Arapça metin, s. 38; kendisine ait tercüme, s. 117'de hatalı bir şekilde 'seit 750' demektedir). Biran, 'Chaghadaids and Islam', s. 745-7; kendisi onun ihtidasının 729(1328-9) gibi geç bir tarihte olabileceğine dair önemli bir delil sunar.

raünnehir’de değil de 726’da (1325–1326) ya da sonrasında Gazne’de konuşlandığı sırada Ceyhun’un güneyinde gerçekleştiğini düşünebiliriz.³⁰

Tarmaşirin açık bir şekilde dindar, âdil ve geleneksel bir hükümdar ve ne yaptığını bilen bir Müslüman olarak şöhret kazanmıştı. İbn Battuta kendisinin Müslüman âlimlere karşı saygısını ve itibarını ortaya koymak için çeşitli anekdotlar nakletmişti.³¹ Zehebî/Safedî’ye göre kendisi yasak yükümlülükleri lağvetmişti (*mukûs*, kuşkusuz *tamga* ve muhtemelen de İslâmî olmayan diğer vergiler), İbn Fazlullah el-Ömerî’nin de anlattığı gibi bu hamle bariz bir şekilde topraklarının Müslüman tüccarlar için bir cazibe merkezi olmasından kaynaklanıyordu, ülkesine Memlûk ülkesi kadar uzak diyarlardan Müslümanlar geliyor, ülkelerine dönerken de yollarında Tarmaşirin hakkında kucak dolusu övgüler getiriyorlardı.³² Ancak İbn Battuta ayrıldıktan kısa bir süre sonra Tarmaşirin, yeğeni Buzun’un isyanıyla karşı karşıya kalacaktı, Gazne’ye giderken yolu kesilecek ve infaz edilecekti (735/1334).³³ Kendisinden sonra kısa süreli iktidarlar idareyi ele aldı. Bunların bazılarının dönemi oldukça çalkantılı geçmişti. Bunlar içerisinde Ögedey soyundan gelen³⁴ Ali Sultan (hükümrânlığı: 740–741/1340), hükümrânlığı inkıtaa uğramayan Müslüman hanların ilkiydi.

Önceki bölümde Moğol hanlarının İslâm ile tanışmasında sufilere oynadığı role dikkat çekmiştik. Fakat İlhan Tegüder Ahmed örneğinde görüldüğü üzere bazı hanlar şahsen dervişlerin uygulamalarının cazibesine kapılıyorlardı –ancak bu uygulamaların çizginin ne kadar dışında olduğu bize anlatılmamıştır. Devin DeWeese, Maverâünnehir’den kukla hükümdar Kabul Şah’a (hükümrânlığı: 767–769/1365 ya da 1366–1367 veya 1368) dikkat çekmiştir. Şah, Temür’ün müttefiki (ve daha sonra rakibi) Emir Hüseyin tarafından başa geçirilmişti ve tahta çıkmadan önce “zamanının fitnelerinden korktuğu için” münzevi bir sufi olarak hayatını sürdürüyordu. Natanzî kendisi hakkında “özünde velî, fiilinde kalenderî” demişti. DeWeese de bu şekilde dünyadan elini eteğini çekmenin, askerî aristok-

30 TG, s. 617.

31 IB, III, s. 36-8, 39 (çev. Gibb, s. 559, 560).

32 TI, LIII, s. 330, bettale ekserâl-mukûs. Dolayısıyla WW, X, s. 382, ebtale mukûse memleketihî, AA, I, s. 523, ebtale min memleketihî’l-mukûs ve cibâyetehâ. MA, III, s. 101 (Lech, Arapça metin, s. 41, Almanca trc., s. 119). Sadece Zehebî ve Safedî Tarmaşirin’in ölüm tarihini verir.

33 Devamı için bkz. Barthold, *Four Studies*, I, s. 135-6 (= Sochineniia, II, 1. Kısım, s. 76-7). *Şeceretü’l-Etrâk*, Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi, ms. Persian 6, fo. 113b, Tarmaşirin’in yerine Tuluy soyundan birisi, yani İlhan Ölceytü’nün Arcagam (?) isimli oğlu geçecekti. Arcagam’a karşı Buzun başarısız bir taht yarışına girecekti: Karaev, *Chagataiskii ulus*, s. 42. Fakat ismi başka kaynaklarda geçmez.

34 Ali Sultan’ın ataları için bkz. *Muizzü’l-ensâb*, fos 43b-44a, *IPKI içinde*, III, Farsça metin, s. lxxxvi-lxxxvii (Rusça trc., s. 59). Adına basılan sikkeler için: Petrov, ‘Khronologiiia’, s. 309.

rasi içerisindeki entrikalar ve kanlı çatışmalar ortasında hayatta kalmak isteyen hanedan üyeleri için geçerli bir manevra olduğu kanaatindeydi.³⁵

Bununla beraber, doğaüstü güç kaynaklarına yönelik Moğol tutumları hakkında bildiğimiz şeyler göstermektedir ki Cengiz soyundan gelenler için zâhidâne bir Müslümanca hayat, siyasi sessizlikten başka saiklerden de kaynaklanmış olabilir. Orta Asya'da Kazan'la beraber ortak bir şekilde 742-745(1341 ya da 1342 ilâ 1344 veya 1345) yılları arasında hüküm süren Halil Sultan problemlidir. (Kazan'dan bahsetmeyen) İbn Battuta, Halil'in Yesavur'un oğlu olduğunu söylediği için kendisi Juki'yle aynı kişi olmalıdır. Juki ise tarih kaynaklarında o hanedan üyesinin bilinen diğer tek evladı olmalıdır. Fakat Halil'in olumsuz yanları hakkında Faslı seyyahın verdiği detayların bir kısmı açık bir şekilde hayal ürünüdür, öte yandan kendisinin sufi Bahâüddin Nakşibend'le (ö. 791/1389) olan ilişkisine işaret eden ve ona dervişliği yakıştıran yegâne kaynaklar olarak menkıbe kitapları, kendisinden Halil Ata (Baba) diye bahseder ve çok daha kıdemli bir şahıs olduğunu öne sürerler. Her hâlükârda Halil bir münzevi değildi.³⁶ Ancak Çağatay Ulusu'ndan bir hanedan üyesinin zahitliğine dair biraz eski bir örnek daha açıktır. Almalık'taki Fransisken misyonerlerinin 1340'taki şehadetine dair iki adet XIV. yüzyılın sonlarına ait anlatısı bu zahitliğin müsebbibi olarak daha önce bahsi geçen Ali Sultan'ı gösterir ve kendisinden "Sarajen bir din adamı" (*quidam religious saracenus*) ve bir "fakir" (*falcherius*) olarak bahseder.³⁷ Her iki nitelemenin de gösterdiği

35 DeWeese, 'Islamization in the Mongol empire', s. 132. Nihai kaynağı Yezdi, ZN, I, s. 73-4/eds. Urumbaev, fo. 110a, Kabul Şah'ın motivasyonu hakkındaki ifade (ez vehm-i âsib-i teğallübât-ı rüzgâr) Yezdi'den alınmıştır (Şâmî, ZN, I, s. 27 hanın arka planı hakkında herhangi bir bilgi vermez). Natanzi, s. 129. Ayrıca bkz. Tilman Nagel, *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters* (Munich, 1993), s. 108; Michele Bernardini, 'The Mongol puppet lords and the Qarawnas', Hillenbrand et al (eds.), *Ferdowsi*, s. 172-3. Kabul Şah adına basılan sikkeler için: Petrov, 'Khronologiiia', s. 317.

36 IB, III, s. 48-51 (çev. Gibb, s. 565-7). Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 206-7 (= *Sochineniia*, V, s. 163-4); bu olay hakkında ayrıca bkz. Jean Aubin, 'Le khanat de Çağatay et le Khorrassan (1334-1380)', *Turcica* 8 (1976), s. 24, n. 31; Paul, 'Scheiche und Herrscher', s. 284-9 ve Biran, 'Ögöeid and Chaghadaid realms', s. 59. Hem Han hem de derviş olarak Halil için bkz. Nureddin Abdurrahman Cami, *Nefahatü'l-üns* [883/1478-9], eds. Mehdi Tevhîdî-Pûr (Tahran, 1336 şm./1957), s. 383-4/eds. Mahmûd Âbâdî (Tahran, 1370 şm./1991), s. 389; H. Algar, 'Nakshband, Khwâdja Bahâ' al-Dîn', *E/2*, VII, s. 933. A. V. Arapov, 'Problema pravleniia Sultana Khalila i Kazan-Khana v rekonstruktsii chagataiskoi istorii v 1330-1340-e gg.', Nikonorov (ed.), *Tsentrāl'naia Aziia*, s. 253-8, iddiasına göre Halil ve Kazan aynı kişidir. Bu problem artık çözülmüştür, bkz. Petrov, 'Khronologiiia', s. 310-13'e göre her ikisi 742-745'e (1341-1344) kadar ortak bir şekilde ve sonrasında Kazan yalnız başına hüküm sürmüştür. Juki hakkında bkz. TU, s. 220-1. Seyfi, s. 768'e göre kendisi Köpek'in askerleri tarafından öldürülmüştü. Fakat bu pasajı alıntılamanın Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih*, s. 169'da sadece Juki ve Kazan'ın Köpek askerlerinin eline düştüğünü söyler ve biz de en azından Kazan'ın hayatta kaldığını biliyoruz.

37 *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum* [1370'lerin başı], *Analecta Franciscana*, III (Quaracchi, 1897), s. 531, quidam religiosus saracenus, Alisoldani nomine. Bartolomeo da Pisa, *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu* [1385 ile 1390 arasında],

gibi bu Moğol hanedan üyesi benzer bir şekilde zahitlik yoluna girmişti – görünen o ki bunu siyasi hayattan uzak kalmak için değil yerel Müslüman halkın coşkulu desteğini alarak aktif bir şekilde yönetime katılmak için yapmıştır. O hâlde, Kabul Şah için sufi kisvesi bir sığınak olsa da Ali Sultan (Çapar hegemonyası yıkıldıktan sonra Orta Asya’da hüküm sürecek ilk Ögedey soylusu olarak kendisinin ilave meşruiyete ihtiyaç duyduğunu düşünebiliriz) için Müslüman desteğini alarak yönetime geçmenin bir vesilesiydi (aslında bu durum Halil için de geçerli olabilirdi). Bu örneklerin hiçbirinde sufi olan hanın dinî özellikleri kendisine uzun vadeli bir garanti sağlamadı: Ali Sultan, Hristiyan katliamından hemen sonra devrildi. Kabul Şah’ın yerine ise birkaç yıl içerisinde bir başkası geçti.³⁸

Ali Sultan’ın tahta çıkmasından sadece birkaç yıl önce telifte bulunan İbn Fazlullah el-Ömerî, Çağataylı Moğolların Müslümanların en gayretlileri olduğunu ve helali haramdan ayırmada en titiz olan kesim olduğunu iştmişti.³⁹ Bundan kısa bir süre önce Hamdullah Müstevfî, Tarmaşirin’in topraklarında İslâm’ı büyük ölçüde güçlendirdiğini düşünmüştü.⁴⁰ Bu yorumlar şüphesiz Maverâünnehir için geçerliydi. İslâm Tarmaşirin’den yaklaşık bir nesil sonra bile daha doğudaki topraklarda (Moğolistan ya da Jata) çok daha az ilerleme kaydetmişti. Buzun’un isyanının kökleri bu topraklarda atılmış,⁴¹ Mirza Haydar Duğlât’ın *Târih-i Reîşîdî*’sine (952/1546) göre sadece XV. yüzyıl başlarında, Muhammed Han iktidarı döneminde Moğolların çoğu burada İslâm’a girmişti (on ikinci bölüme bakınız).⁴² Bu nispeten geç tarihli kaynak tarafından 748(1347–1348) olarak verilen tarihte Moğolistan (daha bozkır ve muhafazakârdı) kendi hanı olarak Tuğluk Temür’ü (ö. 764/1363) seçmişti. Söylenenlere göre kendisi Tuğluk Temür’ün torunuydu, kendisinin başlıca ikametgâhı Aksu’daydı ve hükümranlığının bir noktasında ihtida etmişti. Soyundan gelenler XVII. yüzyılın sonlarına kadar iktidarı ellerinde tutacaktı.⁴³ Haydar’ın

Analecta Franciscana içinde, IV (Quaracchi, 1906), s. 335, quidam pessimus falcherius saracenus ... nomine Alisolda (trc. Yule, *Cathay and the Way Thither*, III, s. 32, falcherius kelimesini hatalı bir şekilde ‘falconer/doğancı’ olarak tercüme etmiştir.).

38 Her ne kadar yazılı kaynaklara göre kendisinden sonra yerine Emir Hüseyin’in gölge hanı olarak Adil Sultan geçse de, nümizmatik deliller Adil Sultan’ın onun selefi olduğunu ortaya koymuştur: Şâmî, *ZN*, I, s. 55; Yezdî, *ZN*, I, s. 138, 142/eds. Urunbaev, fos 133b, 134b; Petrov, ‘Khronologiiia’, s. 317.

39 *MA*, III, s. 99 (Lech, Arapça metin, s. 39, II. 5-6, Almanca trc., s. 117).

40 *TG*, s. 586.

41 Yezdî, *ZN*, eds. Urunbaev, fo. 81a, l. 4.

42 *TR*, I (metin) 36, II (trc.), s. 31.

43 Tuğluk Temür’ün vefat yılı mezartaşında yazmaktadır: Bernard O’Kane, ‘Chaghatai architecture and the tomb of Tughluq Temür at Almalıq’, *Muqarnas* 21 (2004), s. 277-87. Hanların haleflliği için bkz. O. F. Akimushkin, ‘Khronologiiia pravitelei vostochnoi chasti chagataiskogo ulusa (liniia Tugluk-Timur-khana)’, B. A. Litvinskii (eds.), *Vostochnyi Turkestan i Sredniia Azia. Istoriia. Kul’tura. Sviazi* (Moscow, 1984), s. 156-64. Ancak bazı tarihlerin değiştirilmesi gerekir.

verdiği tarih neredeyse, bütün bir ulusun son etkili hanı olan Kazan'ın Karaunaslı Noyan Kazakhan tarafından tahttan indirilmesine tekâbül ediyordu (747/1346–1347).⁴⁴ Kazakhan, ulusun batı yarısının bilfiil yöneticileri olarak faaliyette bulunan Türk–Moğol emîr kesiminin ilkiydi.⁴⁵ Tuğluk Temür'ün tahta çıkması görünüşe göre, doğulu Noyanların Batılı bir dengi tarafından atanan hanları kabul etme konusunda isteksizliğini yansıtıyordu –ancak 736–737(1336) Horasan emîrleri, Irak'taki Şeyh Hasan-ı Büzürg'ün (Celâyirli hanedanının müstakbel kurucusu) temsilcilerine muhalefet edip kendi ilhanları olarak Toga Temür'ü seçmişti.⁴⁶ Fakat İslâmîleşmeye karşı bir antipatinin bu emîrlerin kararında payının olup olmaması hakkında bir şey söyleyemiyoruz.

Haydar, Tuğluk Temür'ü, kendi uzak atası Duğlât Emîri Bolodçı (Polatçı) tarafından tahta geçirilen bir sokak çocuğu ve Esen Boğa Han'ın (ö. yaklaşık: 720/1320) cariyelerinden birinden olma bir erkek evlat olarak niteliyordu. Kıskançlık yüzünden hanın kıdemli eşi bu hamile anneyi emîrlerden biriyle evlendirmişti. Bu emîr, hâcipliğe karşılık gelen *şiravul* unvanı sahibi Duhuti'ydi. Bu kadın Tuğluk Temür'ü doğurduktan sonra yeni kocasından da bir çocuk sahibi oldu.⁴⁷ Fakat bir asrı aşkın bir zaman önce eser kaleme alan tarihçiler bunun yerine hanedan üyesinin, Dua'nın daha küçük bir oğlu olan Emil Koça'nın soyundan geldiğini düşünüyorlardı. Ensab kitabı olan *Muizzü'l-ensâb*'ın (830/1426–1427) iddiasına göre Emil Koça'nın dul kalan karısı, Duhtui'yle (burada Duktui) evlenmişti ve Tuğluk Temür'ü dünyaya getirmişti (başka bir çocuğun ismi zikredilmiyor), böylece bu çocuğun Duhtui'nin oğlu olduğu kaydedilmişti.⁴⁸ Tabii ki bu, rakip (ve sonradan ortaya çıkan) Timurlu hanedanı adına yayılmış aşağılayıcı bir söylentiden fazlası da olmayabilirdi. Ancak ha-

44 K. A. Pishchulina, *Iugo-vostochnyi Kazakhstan v seredine XIV-nachale XVI vekov (voprosy politicheskoi i sotsial'no-ekonomicheskoi istorii)* (Alma-Ata, 1977), s. 44, n. 24'te gösterildiği gibi.

45 Ulusun batı yarısındaki durumun kapsamlı bir incelemesi için bkz. Beatrice Forbes Manz, 'The Ulus Chaghatay before and after Temür's rise to power: The transformation from tribal confederation to army of conquest', *CAJ* 27 (1983), s. 79-88. Ayrıca aynı yazar, *The Rise and Rule of Tamerlane* (Cambridge, 1989, 2. Bölüm.

46 Bkz. Aubin, 'Le quriltai de Sultân-Maydân', s. 180-1, 191-2. Horasan emîrleri İlhanlıların batı yarısındaki kaostan faydalanmayı umuyorlardı zira oraya başarılı bir sefer düzenleme niyetindeydiler. Çağatay Ulsu örneğinde Tuğluk Temür'ün Maverâünnehir'de otoritesini tesis etmesi birkaç yıl bekleyecekti.

47 *TR*, I (metin), s. 8-9, II (trc.), s. 6-7.

48 *Muizzü'l-ensâb*, fo. 33b, *IKPI* içinde, III, Farsça metin, s. lxvi (Rusça trc., s. 51). Şâmî'nin ZN'sinin (Timurlenk'e ithaf edilmişti) ilk redaksiyonunda da Tuğluk Temür aynı şekilde Emil Koça'nın oğlu olarak verilmiştir fakat sonraki versiyonda Tuğluk Temür'ün ebeveynleri zikredilmez: bkz. Tauer'in edisyonu, I, s. 13; ayrıca Yezdi, ZN, I, s. 33. Tuğluk Temür'ün tartışmalı kökeni hakkında bkz. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 208-9 (= *Sochineniia*, V, s. 165-6); ayrıca Pishchulina, *Iugo-vostochnyi Kazakhstan*, s. 43, Haydar'ın verdiği bilgilerdeki diğer problemler için.

nın soy ağacı problemi açısından (Haydar bunu açık bir şekilde örtbas etmişti) DeWeese Tuğluk Temür'ün İslâm'ı benimsemesinin kökeninin başka şeylerin yanında ek bir meşruiyet kaynağı ihtiyacında yattığını öne sürmekte haklıydı.⁴⁹

Haydar, Tuğluk Temür'ün ihtidasını Çağatay Ulusu bünyesindeki İslâm tarihinde bir dönüm noktası olarak göstermek için epey zahmete girmişti. Kendisinin meseleyi ele alışı bir bölgenin İslâmîleşmesinin aradan geçen iki asırdan sonra nasıl yeniden yazılabileceğinin faydalı bir örneğidir. Zamanın akışının açık bir şekilde Köpek'in İslâm'a karşı iyi niyetini arttırdığı bir dönemde eser veren Haydar, Tuğluk Temür'ün bir mühtedi olduğunu iddia eder ve Barak ile Köpek'i önemsemez. Zira ikisinin hükümlanlığında da İslâm'ın düzgün bir şekilde uygulanması (*rüşd*) istikrar kazanmamıştır.⁵⁰ Haydar ayrıca hem hanlığın doğu kısmında hüküm süren diğer iki Müslüman handan, yani Ali Sultan (1340) ve Muhammed bin Bolod'dan (741/1340–1341) bahsetmez⁵¹ hem de bu bağlamda çarpıcı bir şekilde Tarmaşirin'i zikretmez. Hâlbuki Tarmaşirin bütün bir Çağatay Ulusu'na bir süreliğine de olsa hükmetmiştir ve Müslümanlığı hakkındaki bilgiler tartışma götürmez. Michal Biran haklı olarak Tarmaşirin'in ihtidasının (bu ihtida sonraki nesiller nazarında bir çıkmaz sokağa girmiştir) doğu topraklarındaki ihtida hikâyelerinin konusu olmayı başaramadığını çünkü bir süre sonra Tuğluk Temür'ün ihtidasının gölgesinde kaldığını vurgulamıştır.⁵² Fakat aynı şekilde bu görsel yanılsama da bir ölçüde Haydar'ın eseridir. Hatırlanacağı üzere kendi hanedanı, Tuğluk Temür sülalesiyle birkaç nesildir evlilik ilişkisi içerisindeydi.⁵³ Tabii ki Haydar'ın aklında sadece Moğolistan'ın ihtidası olduğu ihtimalini göz ardı edemeyiz. Zira onun dönemi itibarıyla Maverâünnehir uzun süredir Çağatay sülalesinin egemenliğinde bulunmuyordu. Yaklaşık 738'de (1337) telifte bulunan ve Moğol dünyasından gelen yakın zamanlı bilgileri temel alan İbn Fazlullah el-Ömerî bir yerde Çağatay'ın soyundan gelen hanlarla Uzak Doğu'daki kağanları ilhanlardan ve Cuçi'nin soyundan gelen hanlardan ayrı tutmuştur, zira ilk iki grup Cengiz Han'ın *yasasını* daha sadık bir şekilde gözetmiştir. Eserinin devamında Ömerî, Cuçi Ulusu Moğollarının artık *yasaya* bağlı kalmadıklarını tekrar etmiştir.⁵⁴ Bu durumda bu yorumlar oldukça şaşırtıcıdır. Moğolların modern tarihçileri ilhanlarla Yuan imparatorlarını

49 DeWeese, 'Islamization in the Mongol empire', s. 132.

50 TR, I (metin), s. 5, II (trc.), s. 3.

51 Bkz. Petrov, 'Khronologiya', s. 309, bu hanlar adına basılan sikkeler hakkında.

52 Biran, 'Chaghadaids and Islam', s. 751-2.

53 TR, I (metin), s. 6, II (trc.), s. 4.

54 MA, III, s. 101, s. 122 (Lech, Arapça metin, s. 41, 72-3, Almanca trc., s. 118-19, 140), sırasıyla (ancak el-Ömerî Altın Orda Moğollarını pek çok ahlaksızlıkla itham eder) fakat s. 105'te (Lech, metin, s. 47, II. 4-5, trc., s. 123), bunun aksine bütün Moğolların Cengiz Han *yasalarına* bağlı olduklarını söyler.

beraber ele alma eğilimindedir, bunu da kısmen her iki hanedan Tuluy'un soyundan geldiği için yaparlar. Ayrıca bu bakış açısının bir diğer sebebi bu iki Moğol devletinin (Cuçi ve Çağatay'ın soyundan gelen akrabalarının aksine) iyi tesis edilmiş yerleşik ekonomiye sahip ve daha zengin kültürel kaynaklara erişimi olan topraklara hükmetmesidir.⁵⁵

Şeriat'a Karşı Yasa

O hâlde Ömerî'nin ifadesini en iyi nasıl yorumlayabiliriz? Unutmamalıyız ki İslâm'ı seçmiş Moğol hanlarına yöneltilen en yaygın itham (her ne kadar sadece onlarla sınırlı olmasa da) Cengiz Han *yasasını* terk etmiş olmalarıydı. Bu itham ilginç bir şekilde hem Tegüder Ahmed'e hem de Tarmaşirin'e yöneltilmişti.⁵⁶ Bu ifadenin, bütün bir yazılı kanunnameye, yani "Büyük Yasa" adı verilen kanunlar bütününe işaret ettiği düşünülebilirdi (dördüncü bölüme bakınız). Ancak *yasa* teriminin burada somut meselelerle alakalı bireysel buyruklar yerine kullanılmış olması da imkânsız değildir. Müslüman hanlarına muhalefet eden "eski muhafız" Moğolların bireysel yasalara müracaat etmesi ya da bir başka ifadeyle hükümdarı, belirli bir emri göz ardı ettiği için Moğol dünyasının altını oymakla itham etmeleri bu bağlamda değerlendirilebilir. Örneğin Tegüder Ahmed'in kabahati, yargılama yapılmaksızın kardeşi Kongurtay'ı idam ettirmesiydi; Tarmaşirin de dolaylı bir şekilde kardeşinin ölümünden sorumlu tutuluyordu. Nitekim haksız yere öldürdüğü bir adamın akrabalarına kardeşini teslim etmişti.⁵⁷ Ancak kanaatimce bu tartışmaların bazılarında geçerli olan malum *yasa*, Cengiz Han'ın meşhur emriydi: kendi soyundan gelen hiç kimse bir dini diğerine üstün tutmayacak, hepsine eşit davranacaktı. Cengizli ideolojisindeki hanedan dayanışmasının önemini (dördüncü bölümün sonuna bakınız) göz önüne aldığımızda dinî tarafgirlikten kaçınmak da Cengiz Han'ın buyruklarının merkezinde görülebilir. Mevcut bağlamda bu yasanın daha önce Müslümanların egemenliğinde bulunan

55 Bu konudaki yakın zamanlı bir çalışma olarak Thomas T. Allsen, 'Mongols as vectors', s. 143.

56 Tegüder Ahmed hakkında: BH, s. 474; Müstevfî, ZN, II, s. 1310, l. 4 (çev. Ward, II, s. 308); İbn Abdüzzâhir, *Teşrîf*, s. 65 (Tegüder Ahmed'in annesinden naklen); ID, VIII, s. 264; el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, aktaran: Haarmann, *Quellenstudien*, Arapça metin, s. 36; ayrıca krş. Argun'un Papa IV. Nicholas'a mektubu, 18 Mayıs 1285, Lupprrian (eds.), *Beziehungen*, s. 246 (no. 49). Tarmaşirin hakkında: IB, III, s. 40-1 (çev. Gibb, s. 560-1) ve ilerideki 58. dipnotta geçen kaynaklar.

57 Tegüder Ahmed hakkında: Vassâf, s. 125 (GW, I, metin, s. 255-6, trc., s. 237-8); JT, II, s. 1134, 1147-8 (DzhT, III, s. 177, 193-4; CC, s. 392, 396). Tarmaşirin hakkında: TI, LIII, s. 330. Dolayısıyla WW, X, s. 383, ve AA, I, s. 523. IB, III, s. 42 (çev. Gibb, s. 562), kurbanın adını hatalı bir şekilde Köpek olarak verir (ö. 1326) fakat bu şahsın Buzun'un babası ve Tarmaşirin'in selefi Döre Temür (ö. 1331) olma ihtimali daha kuvvetlidir: bkz. YS, 35. Bölüm, aktaran: Herbert Franke, 'Zur Datierung der mongolischen Schreiben aus Turfan', *Oriens* 15 (1962), s. 403, n. 1.

bir ülkede uygulanmasının zımmîlerin, yani Yahudilerin ve Hristiyanların tâbi statülerine bir son verdiğini ve bu zümrenin Emeviler döneminden beri ödedikleri ayrımcı kelle vergisi cizyeyi de yürürlükten kaldırdığını unutmamak gerekir. Bu durum ayrıca Budist uygulamaların yeniden canlanmasına da imkân sağlamıştır.

Memlûk Sultanlığı müelliflerinin de bildirdiği gibi Tarmaşirin artık günde beş defa namaz kılarak İslâm'ı bireysel olarak yaşamakla yetinmiyordu. Bu yazarlara göre kendisi *şeriatı* yürürlüğe koymuş ve "[Moğol] yasaları[nı] terk etmişti."⁵⁸ Kendisinin ayrıca emîrlere ve askerlerine İslâm'ı empoze etmeye çalıştığı, beş vakit namazı mecburi kıldığı, savaş ganimetinin beşte birini aldığı ve hatta Moğolları tarıma zorladığı söyleniyordu.⁵⁹ Kendisinin Budistlere yönelik tutumu karşısında hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat iddialara göre Müslüman emîrlere ve askerlere öncelik verip "kâfir" olanlara sert davrandığı, onlardan uzak durduğu, tehdit ettiği ve görevden aldığı iddia edilmişti.⁶⁰ Tüm bu deliller, kendisinin İslâm'ı devlet içerisinde hâkim bir pozisyona taşımaya çalıştığını (daha önce Tegüder Ahmed için de dillendirilen bir ithamın tekrarıydı, ileride gelecek) gösteriyordu. Açıkçası kendisi, Cuçi'nin soyundan gelenlerin egemenliği altındaki diyarlarda Naliko'a'nın yapmaya niyetlendiği ya da Özbek'in yaptığı gibi çok sayıda akrabasını ortadan kaldırmaya çalışmadı. İbn Battuta'nın işittiğine göre Tarmaşirin, hanlığın doğu bölgelerini her yıl ziyaret edemediği ve seleflerinin yaptığı gibi bölgenin önde gelenleriyle bir toplantı düzenlemediği için tahttan indirilmişti –bütün bunlar Cengiz Han yasalarına uyum sağlanamadığı anlamına gelmektedir.⁶¹ Eğer doğu topraklarının bu şekilde ihmal edilmesi gerekse,⁶² bunun sebebi şüphesiz oradaki Moğol soylularının (bunlar çoğunlukla Gayrimüslimlerden oluşuyordu) hanın İslâmîleşme politikası neticesinde gücendirilmesi ve önde gelen bu Moğolların geleneksel kurultay aracılığıyla böylesine önemli bir yön değişikliğinde kendilerine danışılmasını beklemediriydi.

58 *TI*, LIII, s. 330, emera bi'-ş-şer' ve terake'l-yasak; dolayısıyla *WW*, X, s. 383 ancak yasak yerine siyaset yazmıştır; *AA*, I, s. 523, terake'l-bâsât [metinde öyle geçiyor] ... ve emera bi ahkâmî'-ş-şeria. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrü'l-kâmine* adlı eserindeki pasajı görünüşe göre *AA*'dan almıştır, aktaran: Ayalon, 'The Great Yâsa (B)', s. 178-9, burada matbu metindeki bazı tahrif olmuş ifadeler aydınlığa kavuşmaktadır.

59 *TI*, LIII, s. 330, ve elzeme cündehû en yezrau'l-arâdi ve tetebâleğa't-tatâr mine'l-muzâ'ara... ve lâzeme's-salavât ve'l-hums fi cemâ'a; dolayısıyla *WW*, X, s. 382, 383; *AA*, I, s. 523. Bkz. A. Zysow, 'Khums, 1. In Sunnism', *EI2*, XII (Ek), s. 531-3. *MA*, III, s. 99 (Lech, Arapça metin, s. 38, l. 14, Almanca trc., s. 117).

60 *TI*, LIII, s. 330, ekrame'l-umerâe'l-müslimîne ve karrabehüm ve cefâ'l-kefera minhüm ve eb'adehüm. Dolayısıyla *WW*, X, s. 382-3; *AA*, I, s. 523, ekrame'l-umerâe'l-müslimîne ve karrabehüm ... cefâ'l-kefera ve eb'adehüm ve haddedeheüm ve teva'adehüm (her iki örnekte de matbu metindeki hafâ ifadesini cefâ ile değiştirdim).

61 *IB*, III, s. 40-1 (çev. Gibb, s. 560-1).

62 Manz, 'Rule of the infidels', s. 163, aynı şekilde durumun böyle olduğundan şüpheliydi ancak gerekçeleri farklıydı.

Buzun'un kısa süreli iktidarı hakkında bildiğimiz şeyler, amcasının iktidarı hakkındaki bu yorumu destekler mahiyettedir. İbn Fazlullah el-Ömerî, Buzun hâkimiyetinde ulusun durumunu "kaotik" (*mütehabbeten*) şeklinde nitelemişti.⁶³ Bu ise, 1330'ların ortalarında çok sayıda Müslüman seçkinin (Tarmaşirin'in soyundan gelenler de dâhil) Maverâünnehir'den Delhi Sultanlığı'na yaptığı göçü/hicreti açıklıyordu.⁶⁴ Fakat Şerefüddin Yezdî, *Zafer-name*'sinin mukaddimesinde Buzun'un dış görünüşü itibarıyla İslâm'ı temsil etmediğini belirtiyordu (ez hülya-yi İslâm 'ârî bûde) ve *Şeceretü'l-Etrâk* ise, Buzun'un, amcasına karşı komuta ettiği ordunun hâlâ şirk ve dalâlet içerisinde olduğunu iddia ediyordu.⁶⁵ Hindistan'a ulaştıktan sonra İbn Battuta, Buzun'un ayaklandığını duyunca, Müslümanlara eziyet ettiği için onun Müslüman olsa da imanının sıkıntılı, kendisinin de günahkâr olduğunu söylemişti.⁶⁶ Yaptığı bu nitelemenin kaynağı olsa olsa Maverâünnehir'den gelen Müslüman mülteciler olabirdi. Ayrıca bu ifadelerden bu yeni hanın temelde amcası Tarmaşirin'e verilen desteği baltalamak için Müslüman bir kabuğa büründüğü anlaşıyordu. Asıl önemli olan şey, İbn Battuta'ya göre, Buzun'un Hristiyan ve Yahudilere mabedlerini (kenâis) yeniden inşa etme izni vermesiydi. Bundan sadece Tarmaşirin'in bunların inşasını yasakladığını değil, söz konusu yapıların hükümdarın *şeriatı* tesis etmesi sebebiyle yıkıldığını da çıkarabiliriz. Bu yapılar her hâlükârda nispeten yeni yapıları, İslâm'da yasaklanmışlardı.⁶⁷ Anlaşılan Buzun daha geleneksel çoğulculuk siyasetine geri dönmüştü.

Buzun, Tarmaşirin'in bir başka yeğeni Çangşi (hükümrânlığı: 736–737/1335–1337) tarafından devrilene kadar kısa süreli bir hükümrânlık sürdü. Çangşi ise kardeşi Yesün Temür tarafından öldürüldü ve bu sefer Yesün Temür tahta geçti (hükümrânlığı: 737–740/1337–1339 ya da 1340).⁶⁸ Hem Natanzî'ye hem de Reşîdüddîn'in eserini devam ettiren anonim müellife göre Çangşi'nin karargâhında seyyar putperest tapınakları vardı. Öte yandan Natanzî, Budist rahiplerinin (bahşi) kışkırtmasıyla Çangşi'nin ulusu-

63 MA, III, s. 83 (Lech, Arapça metin, s. 22, Almanca trc., s. 105).

64 Peter Jackson, 'The Mongols and the Delhi Sultanate in the reign of Muḥammad Tughluq (1325-1352)', *CAJ* 19 (1975), s. 147-52; aynı yazar, *Delhi Sultanate*, s. 233-4. Aubin, 'Khanat de Çağatai', s. 22.

65 Yezdî, *ZN*, eds. Urunbaev, fo. 81a, ll. 3-4. *Şeceretü'l-Etrâk*, fo. 113b.

66 IB, III, s. 39-40, 47 (çev. Gibb, s. 560, 565).

67 IB, III, s. 47-8 (çev. Gibb, s. 565). Krş. Biran, 'Chaghadaids and Islam', s. 748.

68 Çangşi'nin tahta çıkma tarihi için: Aubin, 'Le khanat de Çağatai', s. 24-5 n. 34. Ölümü için: Michael Fedorov, 'On the exact date of Yesün Temür's accession to the throne, according to numismatic data', *Iran* 39 (2001), s. 301-2. Yesün Temür 1339'da hâlâ iktidardaydı: Larry V. Clark, 'On a Mongol decree of Yesün Temür (1339)', *CAJ* 19 (1975), s. 194-8; György Kara, 'Mediaeval Mongol documents from Khara Khoto and East Turkestan in the St. Petersburg branch of the Institute of Oriental Studies', *Manuscripta Orientalia* 9, no. 2 (2003), s. 28-30. Her iki han adına basılan sikkeler için bkz. Petrov, 'Khronologii', s. 308.

nun her yerindeki camilerin duvarlarına resimler yaptırdığını bile iddia etmişti.⁶⁹ Çangşi (Ömeri kendisinden mevcut han olarak bahsediyordu ve bu yüzden kendisinin *yasaya* sıkı sıkıya bağlı olduğunu düşünebiliriz)⁷⁰ aynı zamanda Fransiken misyonerlerine Almalık'ta kilise inşa etmeleri için izin vermişti ve bu kilise Yesün Temür döneminde de büyümeye devam etmişti. Bu gerçekler, bu hükümdarların [inançlar arasındaki] dengeyi yeniden sağlamaya çalıştığını gösteriyor olabilir. Buna karşın Yesün Temür'ün yerine Müslüman olan Ali Sultan geçti. Daha önce gördüğümüz gibi kendisi Almalık'taki Fransikenlerin öldürülmesinden sorumluydu. Ali Sultan'ın, Tarmaşirin'in İslâmîleşme politikasına geri dönmesi ancak bunu daha aşırı bir düzeyde ve ulusun daha muhafazakâr olan doğu yarısında yapması, iktidarda daha kısa süre kalmasını açıklayabilir. Görünen o ki bu politika da kendisi gibi kısa ömürlü olmuştur. Zira bir sonraki yıl Papa XII. Benedict'in Çin'e gönderdiği Fransiken mensubu elçiler, Almalık'ta aleni bir şekilde vaaz verebilmişti.⁷¹

İlhanlılar: Tegüder Ahmed'den Ölceytü'ye

İlhanlılara dönecek olursak, Hügü, Abaka, Argun ve Geyhatu Müslüman değillerdi. İslâm inancına sahip olduğunu bildiren ilk ilhan, Hügü'nün küçük oğlu Tegüder'di ve Sultan Ahmed (hükümrânlığı: 681–683/1282–1284) ismiyle kısa süre hüküm sürmüştü. Baydu (hükümrânlığı: 694/1295) Doğu Hristiyan kaynaklarına göre Hristiyanlıktan İslâm'a geçmişti ve bu kaynakların durumu hatalı bir şekilde vermesi için herhangi bir sebep yoktu. Mahmud ismini benimseyen Gazan (hükümrânlığı: 694–703/1295–1304) bu yüzden Müslüman olan üçüncü ilhan olarak kabul edilir. Her ne kadar sonraki dönem Şii müellifleri Gazan'ın Şii olduğunu iddia etse de, bu konuda tek söylenecek şey, kendisinin Hz. Peygamber'in Ehlibeyti'ne duyduğu sevgiydi.⁷² Kardeşi ve halefi Ölceytü ise (hükümrânlığı: 703–716/1304–1316) sırasıyla Budist, Nesturi Hristiyanı ve Sünnî Müslüman olmuştu (acaba bu, Cengiz Han'ın dinlere eşit davranmakla ilgili *yasasının* özgün bir yorumu olabilir miydi?) ancak en azından 709'dan (1310) itibaren İsna-şeriyeye mensubu bir Şii idi ki bu dönemde bastırdığı sikkelerde ayırt edici Şii mesajlar vardı. Ölümünden önce tekrar Sünnî İslâm'a dönüp dönmediğini bilmiyoruz.⁷³ Ancak son

69 Natanzi, s. 112. Anonim, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih*, BL ms. Or. 2885, fo. 422a.

70 MA, III, s. 83 (Lech, Arapça metin, s. 22, Almanca trc., s. 105).

71 Bu hanların hâkimiyetinde Fransikenlerin talihi için: Barthold, *Four Studies*, I, s. 135-6 (= *Sochineniia*, II, 1. Kısım, s. 77); Richard, *Papauté et les missions d'Orient*, s. 163-4. Ali Sultan'ın lakabı hakkında: Petrov, 'Khronologiia', s. 309.

72 Bkz. Calmard, 'Le chiisme imamite', s. 277.

73 Pfeiffer, 'Conversion versions', s. 43. Calmard, 'Le chiisme imamite', s. 279-80, 282-3. el-Birzâli, IV, s. 249'a göre kendisi râfîzî olarak ölmüştür. Sikkeler için bkz. Sheila S. Blair, 'The coins of the later Ilkhanids: A typological analysis', *JESHO* 26 (1983), s. 297-9.

önemli ilhan olan Ebû Saîd (hükümrânlığı: 716–736/1316–1335) inkâr edilemez bir Sünnîydi.

İlhanlı kaynakları ilk iki Müslüman ilhanın inancının derinliğini ve hakikatini sorgular (Memlûk Sultanlığı müelliflerinin tutumunu daha sonra değerlendireceğiz. Belki de kısmen bu sebep yüzünden ve ayrıca 1295'ten itibaren İran'ın Moğol yöneticilerinin daima Müslüman olması sebebiyle, arkadan gelen nesil İslâmîleşmenin gerçekten başlamasını, Gazan'ın tahta çıkmasına atfederler. Bar Hebraeus'un eserini devam ettiren müellif samimi olmadığı ve Müslüman desteği almayı hedeflediği gerekçesiyle Baydu'nun ihtidasını dikkate almaz, hükümdarın hiçbir zaman abdest almadığını ve oruç tutmadığını söyler.⁷⁴ Reşîdüddîn de kendisinin Katoikos'u, rahipleri ve papazları himaye ettiğinden bahseder ve bu yüzden Şeyhülislâm Mahmud Dîneverî'nin desteğini kaybetmiştir.⁷⁵ Tegüder Ahmed'in Müslümanlığı daha fazla dikkat çekmiştir. Reşîdüddîn muğlak bir ifadeyle Baydu'nun inancına gölge düşürür (da'vâ-yi müsülmânî mikerd), bu ifadesiyle Müslüman bir tarzda dua ettiğini kastetmiş olabilir ya da sadece Müslüman olduğunu.⁷⁶ Ayrıca şu da önemlidir ki Reşîdüddîn'in *Nizâmü't-târih*'inin düzeltilmiş ikinci baskısında, en azından Tegüder Ahmed'in İslâm'a ve Müslümanlara karşı kayda değer meykinden bahseden Beydâvî "onun Müslüman olduğunu söylüyorlardı," şeklindeki müphem ifadeyle yetinmiştir.⁷⁷ Bilgi kaynağı, Argun taraftarlarından birinin oğlu olan Hamdullah Müstevfî, *Zafer-nâme* adlı eserinde Tegüder Ahmed'in dinî bilgilerinin oldukça sınırlı olduğunu ve sadece keyif peşinde olduğunu söylemiştir.⁷⁸ Bu müelliflerin eserlerinde Tegüder Ahmed'in samimi bir mühtedi olarak tasvir edilmesi ve hatta İslâm yanlısı tedbirlerinin açıklanması gibi şeyler söz konusu değildi.⁷⁹ Beydâvî ve Reşîdüddîn için bunu yapmış olmak, kendi hükümdarlarının (yani Reşîdüddîn'in tabiriyle halkı iyilik yapmaya ve kötülükten kaçınmaya zorlayan ilk ilhanın) rolünden uzaklaşmak demektir.⁸⁰ En az bu kadar önemli olan bir başka şey de İlhanlı tahtına oturan ilk mühtedinin, Gazan'ın Müslüman olmayan babası tarafından küçük düşürülmesine dair oldukça alakasız bir hakikatin ön plana çıkarılmasıydı. Reşîdüddîn, Tegüder Ah-

74 BH, s. 505. Step'anos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 260. Tabii ki Baydu'nun Bağdat'taki ikametgâhının on yılı aşkın bir süre boyunca İslâm'a sempati barındırdığı da muhtemeldir ya da böyle bir algı verilmiştir.

75 Sadece şu nüshada: BN ms. of JT: eds. Jahn, *Geschichte Gâzân Hân's*, s. 82a; ayrıca *DzhT* içinde, III, s. 608.

76 JT, II, s. 1126 (*DzhT*, III, s. 170; CC, s. 389). Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 17, bu ifadeyi "namaz kılıyordu" şeklinde tercüme etmiştir.

77 Bkz. Melville, 'From Adam to Abaqa ... (2. Kısım)', metin, s. 53, trc., s. 60.

78 Müstevfî, *ZN*, II, s. 1292, l. 12 (çev. Ward, II, s. 269). Kaynağı *Yula Temür'ün oğlu Buqa idi (bkz. I. Bölüm).

79 Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 27, n. 60.

80 JT'nin Rusen ya da Müsevî edisyonunda veya CC'de geçmez: bkz. *DzhT*, III, s. 616.

med'in tahttan indirilmesine neden olan ayaklanmada İslâm'ı bir mesele olarak dahi zikretmiyordu.⁸¹

Yeni ihtida etmiş Moğol hükümdarları bazı ata geleneklerini İslâm dini uygulamalarına da taşımıştı. Tanrı'dan "Allah" diye değil de "Tenggeri" diye bahsetmeye devam etmek, Hristiyan Batı'ya karşı hem Gazan hem de Ölceytü için belki de sadece tabii bir diplomatik önlemdi.⁸² Daha şaşırtıcı olanı ise Ebû Saîd'in Uygurca bir fermanında, "ümme-i Muhammedin gücünü" yardıma çağıran bir ifadenin yanında Tenggeri isminin hâlen kullanılmasıydı.⁸³ Ölceytü için Sultaniyye yakınlarından inşa edilen abidevi türbe, güneybatı yönündeki kibleye dönük değildi, kuzey-güney ekseninde planlanmıştı. Buysa bozkır geleneğine uygundu zira karargâhların ve çadırların girişleri ve şamanların yönettiği ayınlar güneye dönük olmalıydı.⁸⁴ Kanaatimce Ölceytü'nün 704'te (1304-1305) iddialara göre bir Memlük elçisine hitaben söylediği ve Gazan'ın sadece görünürde Müslüman olduğuna dair daha sonraki ifadelerini önemli bir delil olarak almamak gerekir. Kendisi bu ifadeleri İbnü'd-Devâdârî'nin babasına iletmişti. Bu durum, babasının önemini arttırmak amacıyla vakanüvislerin bir uydurması olabilir; eğer gerçekten doğruysa, ilhan diplomatik hedeflerini yerine getirmek amacıyla kardeşiyle arasına bir mesafe koymuş olabilir.⁸⁵

Gazan'ın senkretizmi için mevcut delil (yani İslâm öncesi dönemden kalma uygulamaların ve fiillerin muhafaza edilmesi) kardeşi ve yeğeni hakkındaki delillerden daha fazladır. 720 başlarında (1302 güzü) Batı İran boyunca ilerlerken Gazan, kuşkusuz bir doğa dini uygulamaları çerçevesinde bir Moğol ayinini yönetmişti. Bu ayinin yapıldığı yer, daha önce Nevruz ayaklanması sırasında ziyaret edilen bir mevkiydi ve bu dönemde Nevruz'un durumu henüz netleşmemişti. Gazan tahta çıkarken şükretmiş, geleceği için Tanrı'dan yardım istemiş ve bazı dinî kararlar almıştı. Ancak emîrler ağaçlara renkli çaputlar bağlamıştı. Ve orada hazır bulu-

- 81 Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 34, 39. Peter Jackson, 'Mongol khans and religious allegiance: The problems confronting a minister-historian in Mongol Iran', *Iran* 47 (2009), s. 116-17.
- 82 Mostaert ve Cleaves, 'Trois documents mongols', s. 471 ve *Les lettres de 1289 et 1305*, s. 56, 57. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 85, 94.
- 83 Abolala Soudavar, 'The Mongol legacy of Persian farmâns', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 412-14.
- 84 Blair, 'Religious art of the Ilkhanids' s. 106, 108. Güneyin önemi için bkz. örneğin WR, s. 20, 22/SF, s. 173, 174 (MFW, s. 74-5); Tomoko Masuya, 'Ilkhanid courtly life', Komaroff and Carboni (eds.), *Legacy of Genghis Khan*, s. 89-90'da işaret edildiği gibi geleneksel hizalama kuzeybatı yönünden ziyade kuzey-kuzeybatı-güney-güneybatı yönündedir.
- 85 Reuven Amitai-Preiss tarafından öne sürüldüğü gibi, 'Ghazan, Islam and Mongol tradition: A view from the Mamlük Sultanate', *BSOAS* 59 (1996), s. 10; yeniden baskı Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders içinde*, s. 262. Bu konuda bir görüş için bkz. ID, IX, s. 127; elçinin ID'nin babasına dair şahitliği için, ID, IX, s. 129; ID'nin uydurmaları için, Little, 'Historiography of the Ayyübid and Mamlük epochs', s. 424-5.

nanlar bir süre Gazan'ın uzak atası Kutula'nın benzer koşullarda yaptığı şeyleri hatırlatan bir tarzda dans ettiler. Bu örnekte Reşidüddîn Moğolları Müslümanların tarzında dua ederken tasvir eder fakat utanç verici bulunduğu bir örnekten hiç bahsetmez.⁸⁶ Gazan için Budistlik döneminde edindiği fikirlerin bazılarını muhafaza etmesi gayet doğaldı. En azından aynı yazarın anlatısındaki tuhaf detayı da açıklar: hükümlüğünün ilk yılında tek bir ayda en az beş yakın akrabasının infazını emreden bu hükümdar (otuz sekiz adet emîrden bahsetmiyoruz bile),⁸⁷ ayağının önüne düşen bir sineğin bile ölümüne dayanamaz hâle gelmişti.⁸⁸ Gazan'ın tesis ettiği dinî vakıflar içerisinde kış mevsiminde kuşların sığınacağı ve besleneceği kuş evlerinden sorumlu olanlar mevcuttu. Ayrıca bu faaliyetlerin de Budist geleneğinden süzülüp gelen ahlaki ilkeleri yansıttığı öne sürülmüştü.⁸⁹

Ayrıca hükümdarın yardımcıları, babanın kendi annesi dışındaki hanımlarıyla evlenmeyi salık veren *yasaya* karşı çıkmamıştı. Gazan İlhanlı tahtını ele geçirdikten sonra Argun'un dul kalan eşi Buluğhan Hatun'la evlenmeye karar verdi. Memlûk Sultanlığı'ndan ansiklopedi müellifi Safedî'ye göre, yandaş bir Müslüman fakih, Gazan'ın bu kadınla evliliğini meşru ilan etmişti, saçma bir gerekçe olarak da Argun'la bu kadının evliliğinin İslâm hukukuna uygun olmadığını öne sürmüştü. Müellifin bize anlattığına göre Gazan, bu kadınla evlenememesi durumunda yeni inancından vazgeçecekti.⁹⁰ Reşidüddîn, Gazan'ın Buluğhan'la evliliğinin üzerinden bariz bir aceleyle geçmişti.⁹¹ Kaynaklarımızın ayrıca hem Gazan'ın hem de Ölceytü'nün aile içi evlilikleri konusunda sessiz kalarak bu konudaki memnuniyetsizliklerini ifade etmiş olabilecekleri (on birinci bölüme bakınız) de kayda değer bir durumdur: Gazan Celâyir boyundan Dondî'yle evlenmişti ki amcası Geyhatu'nun dul kalan eşlerinden biriydi.⁹² Ölceytü de bir zamanlar dedesi

86 *JT*, II, s. 1307-8 (*DzhT*, III, s. 350-2; *CC*, s. 456). Yorumları için bkz. Amitai-Preiss, 'Ghazan, Islam and Mongol tradition', s. 9 ve yeniden baskısı Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders içinde*, s. 261.

87 Vassâf, s. 329, I. 3 (*GW*, III, s. 170). Krş. Spuler, *Mongolen4*, s. 209 ve Boyle, 'Dynastic and political history', s. 381. Sonraki birkaç yılda en azından hanedandan iki kişi daha aynı kaderi paylaşmıştı.

88 *JT*, II, s. 1300-1 (*DzhT*, III, s. 343; *CC*, s. 454).

89 *JT*, II, s. 1383 (*DzhT*, III, s. 422; *CC*, s. 479). Bausani, 'Religion under the Mongols', s. 543. Diğer "putperest kalıntıları" için bkz. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 66-7.

90 Amitai-Preiss, 'Arabic sources', s. 104-5; ayrıca aynı yazar, 'Ghazan, Islam and Mongol tradition', s. 2-3 ve Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders*, s. 254-5. Orijinal anlatı için bkz. *WW*, XXV, s. 229-30.

91 *JT*, II, s. 1260 (*DzhT*, III, s. 301; *CC*, s. 440) ve ayrıca bkz. *SP*, fos 146b, 148b.

92 *JT*, II, s. 1189, 1215 (*DzhT*, III, s. 231, 256; *CC*, s. 410, 419). Reşidüddîn bu evliliği kaydederken neredeyse içtenlik içerisinde *JT*, II, s. 1269'da (*DzhT*, III, s. 310; *CC*, s. 443, hatalı bir şekilde "ölüm yıldönümü" demiştir), kendisine Alafrang'ın (Geyhatu'nun oğlu) annesi demiştir. *SP*, fo. 148b'de Reşidüddîn Gazan'ın Dondî ve Geyhatu'nun dul kalan bir diğer eşi Olcay'la evlenmesini anlatır. Benâketî, s. 451, hem Buluğhan'ın hem de Dondî'nin eski kocalarından bahsetmez.

Abaka'nın karısı olan Eltüzmüş'le ve ayrıca Gazan'ın dul kalan eşleri Güncüşkeb ve Bulughan Horasanî'yle evlenecekti (ancak Kâşânî bu üçüncüsünün aileiçi ["levirate"] karakteri taşıdığı konusunda samimiydi).⁹³ Bu bölümün başında da gördüğümüz gibi Altın Orda'da Müslüman Han Özbek de böyle bir evliliğe girişecekti. Mühtedi hanedan mensupları, resmî olarak İslâm'ı kabul ettikten sonra, Moğol hanlarının bir asrı aşkın süredir sahip oldukları bu ayrıcalığa/göreve hemen teslim olmayacaklardı.

Tüm bunlar, iki hükümdarın *münferit mühtediler* olarak davranma şekilleriyle alakalıdır. Fakat yönetimleri, geleneksel İslâmî gereksinimlerden mahrumdur. Burada asıl mesele, geleneksel olarak klasik inançlarının hüküm sürdüğü bozkırda gözlemlenen her uygulamanın ortadan kaldırılması değildi. Örneğin sarayın mevsimlik göçlerini ele alalım. Gazan'ın atalarının tercihi olan konargöçerliği bir anda terk etmesi beklenmemelidir, zaten açık bir şekilde terk etmemiştir de⁹⁴ –Müslüman Selçuklular kadar Gazan da bu hayat tarzını sürdürmüştür. Ayrıca Müslüman hükümdarların alışık olmadığı saray protokolünün rafa kaldırılması da söz konusu değildir. 1303 başlarında Nesturi Katolikosu, Gazan'ı ve maiyetini sarayda Moğol yeni yılını kutlarken bulmuştu.⁹⁵ Ayrıca Moğol rejimi resmî meseleler için Müslüman [Hicrî] takviminin yanında bozkır halklarının uzun süredir olayları tarihlendirdikleri on iki hayvanlı takvimi de kullanıyorlardı. Ancak bu tür normların kalıcılığını incelemekten ziyade, kamu devleti politikası denebilecek olgunun özelliklerini ele almak gerekir. Açıkçası Gazan'ın memurları yeni ihtida etmiş hükümdarların misyonunu İslâm'ın yenilenmesi olarak gösterebilmek için hükümrانlığının ilk yıllarından itibaren yoğun bir çaba içerisinde olmuşlardır. Bunu da Abbasi devriminin hatırasını kasıtlı bir şekilde akıllara getirerek yapmaya çalışmışlar (Abbasi devrimi, tıpkı Gazan'ın Baydu'dan tahtı almak için harekete geçmesi gibi, Horasan'da başlamıştı) ve 747'deki Abbasi devriminin başlangıcında Horasan'daki Ebû Müslim tarafından açılan siyah sancakları anımsatmak için aynılarını kullanmışlardır.⁹⁶ Vassâf'ın Nev-

93 Eltüzmüş için: *TU*, s. 7; önceki iki evliliği için bkz. *JT*, II, s. 1055, 1189 (*DzhT*, III, s. 96, 231; *CC*, s. 366, 410); Bruno De Nicola, 'The ladies of Rûm: A hagiographic view of women in thirteenth- and fourteenth-century Anatolia', *Journal of Sufi Studies* 3 (2014), s. 151, n. 101, bunların aynı adda iki ayrı hatun olduğuna inanmaktadır ancak kaynaklar her birinde aynı babanın ismini verir. Güncüşkeb için: *TU*, s. 7 (matbu metinde KWBĶĶĶĶĶĶ diye geçer); Gazan'la evliliği için, *JT*, I, s. 102 (GNJĶĶ imlasıyla); II, s. 966 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 229, varyant ve III, s. 10; *CC*, s. 40, 335); Broadbridge, 'Marriage, family and politics', s. 132, 133. Bulughan Horasanî için: *TU*, s. 8. Benâketî, s. 473, ilk iki evliliğin aile-içi karakteri konusunda benzer bir şekilde sessizdir ve Bulughan'la yapılan evliliği tamamen göz ardı eder.

94 Gazan'dan önceki saray hayatı hakkında bkz. Masuya, 'Ilkhanid courtly life', s. 75-84.

95 Tash'itâ, çev. Budge, s. 250-1/çev. Borbone, s. 107.

96 el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, I, s. 256, s. 286 (önceki pasajın tercümesi Melville, 'Pâdshâh-i İslâm' içinde, s. 164; bkz. aynı eser, s. 170-1). Devamı için bkz. Denise Aigle, 'The Mongol invasions of Bilâd al-Shâm by Ghâzân Khân and Ibn Taymîyah's three "anti-Mongol"

rûz'dan ikinci Ebu Horasan diye bahsetmesi tesadüfi değildir.⁹⁷ Gazan'ın (ya da maiyetinin) devrik Abbasi halifesinin varisi olarak davranmanın avantajını gördüğünü farz etmek de afaki bir şey değildir. Bunu yaparken hem İlhanlılar içerisindeki Müslümanların desteğini hedefliyordu hem de Memlûkların kuklası olan Kahire'deki Abbasi'ye meydan okumak istiyordu. Zira Memlûk ultanı ondan aldığı berat sayesinde yönetimini meşru kılıyordu. Şunu da ifade edebiliriz ki kuşkusuz bu arzuların farkında olan ve efendisini doğal olarak en üstün derecelerle süslemek isteyen Reşîdüddîn, hiçbir halifenin ya da sultanın Gazan'ın başarılarını yakalayamadığını savunmuştur.⁹⁸

Fakat hakikat, ideolojik duruştan oldukça farklıydı. Örneğin epey sınırlı olan vergi reformunu ele alalım. Vassâf muğlak ifadelerle *kubçur* ve haracın yürürlüğe konmasından bahsediyordu (yani, öngörülemez ve belirli bir amaca yönelik vergileri kaldırma politikasının bir parçası olarak)⁹⁹ ancak Reşîdüddîn bize daha fazlasını anlatmıştı. Müslümanların gözünde Moğol vergilerinin en acımasız olan *kubçur*, ara sıra öne sürüldüğü gibi kaldırılmamıştı. Her ne kadar Gazan'ın hem köylülerden hem de askerlerden *kubçur* alınmasına dair (muhtemelen) daha eski bir buyruğuna referans verilse de¹⁰⁰ fermanın tarihi 703 başlarını (1303 yaz sonlarını) göstermektedir ki bu da orduya *ikta* verildiği döneme denk gelir. Fermanın metni, ilhanın Moğol göçebelerinden (*ulus-ı Muğûl*) geleneksel hayvan vergisini (*kubçur-ı mevâşî*) sonlandırdığını iddia ediyordu. Fakat metin açık bir şekilde *kubçurun* önceden olduğu gibi köylülerden toplanacağını, köylülerin de böylelikle bunu *iktâ* sahiplerine vereceğini ortaya koyuyordu.¹⁰¹ Ölceytü hükümranlığından kalma bir yönetim kitabı, *kubçurun* yerleşik halktan (reayâ) hâlâ toplandığını gösteriyordu.¹⁰² Bir sonraki

fatwas', MSR 11, 2.Bölüm, (2007), s. 106-7; gözden geçirilmiş hâliyle 'A religious response to Ghazan Khan's invasions of Syria. The three "anti-Mongol" fatwās of Ibn Taymiyya', *Mongol Empire*, s. 296. Ayrıca Aigle, 'Légitimité islamique', s. 10-11 ve Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 65-6. Bu yöntem tabii ki çok daha yakın zamanlarda da -ve pek çok farklı koşullarda da- "İslâm Devleti" taraftarlarının benimsenmiştir.

97 Vassâf, s. 313, I. 5 (GW, III, s. 131). Bu şahıs hakkında bkz. S. Moscati, 'Abü Muslim', *EI2*, I, s. 141; Abbasi sembolizmi için, M. Sharon, *Black Banners from the East: The Establishment of the 'Abbāsid State* (Kudüs and Leiden, 1983).

98 *JT*, II, s. 1461 (*DzhT*, III, s. 494; CC, s. 505).

99 Vassâf, s. 347, I. 21, harâc-u kubçur-ı muayyen; krş. s. 161, I. 17 (daha önceki bir döneme işaret ederek), kubçur-ı mevâşî muayyen neşode (GW, II, s. 34 ve III, s. 216, iki ifadeyi de tam olarak tercüme etmeyi başaramamıştır). Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 89-90.

100 *JT*, II, s. 1438 (*DzhT*, III, s. 473-4; CC, s. 497). Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 91 ve *Continuity and Change*, s. 200, 215.

101 *JT*, II, s. 1480, 1481-2 (*DzhT*, III, s. 512, 513; CC, s. 512); II, s. 1477'de verilen tarih (*DzhT*, III, s. 509; CC, s. 511). Morgan, 'Mongol armies in Persia', s. 91-2, 94 ve 'Kübçür', *EI2*, V, s. 299-300. Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 90-2, 94.

102 Alâeddîn Felekî Tebrîzî, *Saadetnâme*, ed. and tr. Mirkamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*

bölümde, uzun vadede "kâfir" Moğol politikasından kopmada yaşanan daha bariz bir başarısızlığı inceleyeceğiz.

Gazan, Berke ile Tarmaşirin arasında bir pozisyona sahipmiş gibi görünmektedir, zira onun İslâm'ı kabullenmesi iktidarın ilk aşamasında kendisine direnç gösterilmesine neden olmuştur (bildiğimiz kadarıyla durum Berke'de bunun tersidir). Ancak Gazan bunu bastırmada başarılı olmuştur (Tarmaşirin'in aksine Özbek'in yaptığı gibi). Reuven Amitai, Müslüman Gazan'ın hem tahtı almasını hem de tahtı elinde tutmasını mümkün kılan şeyin (büyük amcası Müslüman Tegüder Ahmed'in aksine) müdahale döneminde Moğol yüksek komuta kademesindeki "eski muhafızlar"ın ölmüş ya da yaşlanmış olmasını varsayar. Bu ise gittikçe İslâm'dan ve Müslüman kültüründen etkilenen genç neslin temsilcilerine yer açmıştır.¹⁰³ Bu durum, pekâlâ açıklamanın bir kısmı olabilir. Veya bir kez daha, hükümdar kanı taşıyan nispeten büyük bir hanedan üyesi grubu, hükümrancılığının ilk yıllarında infaz edilmişti (daha önce geçti). Mesele sadece Gazan'ın (Özbek'in yaptığı gibi) İslâmleşmeye direnme potansiyeli olan bir sürü lideri ortadan kaldırması mıydı? Bu da doğru olabilir. Ancak benim teorim, Gazan'ın başarısını (ve Tegüder Ahmed'in başarısızlığını) belirleyen şeyin her iki hükümdarın da inançlarının yönetme faaliyetlerini belirlemesine ne ölçüde izin verdiğidir. Bu ise kendilerinin zimmîlere karşı ayrı ayrı tutumlarında ortaya çıkmaktadır.

Müslüman İlhanlar, Budistler ve Ehl-i Kitap

Bu bağlamda Gazan'ı Tegüder Ahmed'le kıyaslamak için daha iyi bir konumda bulunuyoruz. Zira her iki hükümdarın da ilgili politikaları hakkında bazı tanık yorumları elimizdedir. Şunun kabul edilmesi gerekir ki Tegüder Ahmed'in tedbirleriyle alakalı deliller çelişkilidir.¹⁰⁴ İşe Korykoslu Ermeni Hayton'un abartılı ifadeleriyle başlayalım. Kendisi Moğollarla Batı'nın ittifak kurması konusunda oldukça hevesliydi. Hayton sadece Tegüder Ahmed'in bütün Hristiyan kiliselerini yıktığını, Hristiyanların ibadetlerini yasakladığını ve Hristiyan din adamlarını sürgün ettiğini iddia etmekle kalmıyor, aynı zamanda Tegüder Ahmed'e Hristiyanlara karşı komik derecede uç bir antipatiyi isnat ediyordu; öyle ki, ilhan,

der, unpublished PhD thesis, Göttingen, 1973, Farsça metin, s. 139 (Almanca trc., s. 132). Nabipour kubçur kelimesini daima 'Viehsteuer' olarak tercüme etmiştir. Fakat verginin nakit olarak ödenecek olması (el-ayn) geleneksel hayvan vergisinin buna dâhil olmadığını teyit etmektedir: aynı eser, metin, s. 73, 131, 142-3 (trc., s. 39, 122, 138). Ayrıca bkz. Lambton, 'Mongol fiscal administration' [1. Kısım], s. 91. Moğol yönetim pratiğinin İslâm'ın benimsenmesinden sonra dahi ayakta kalmasının bir başka örneği olarak bkz. Sonuç ve Değerlendirme: *suyûrğâl*.

103 Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 42-3. Ayrıca bkz. Martinez, 'Some notes on the İl-xânid army', s. 215-16.

104 Bu konunun kapsamlı bir incelemesi için Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 26-30.

Memlûklarla yaptığı görüşmelerde söylenenlere göre kendi topraklarındaki Hristiyanlara iki seçenek sunuyordu: İslâm'ı seçme ya da kafalarının kesilmesi.¹⁰⁵ Aynı şekilde Step'anos Orbelian'ın sıra dışı iddiasını da göz ardı edebiliriz. Ona göre Tegüder Ahmed, Hristiyanlığın kökünü kazımayacağı ve bütün milletleri Müslüman yapmayı hedefliyordu.¹⁰⁶ Her hâlükârda Tegüder Ahmed'in gerçek kabahati, Argun'un destekçisi Aruk'un da ifade ettiği gibi, diğer gruplar pahasına Müslümanları kayırmasıydı¹⁰⁷ –bu itham, yarım asır sonra Tarmaşirin'e de yöneltililecekti.

Ancak bu taraflı ifadeleri göz ardı ederken bile Tegüder Ahmed'in iktidarına yönelik iki önemli bakış açısıyla karşılaşırız. Vassâf'a göre ilhan tahta çıkarken Hristiyan manastırlarının (deyrhâ) ve (Budist) putperest tapınaklarının camiye dönüştürülmesini emretmişti.¹⁰⁸ Öte yandan Bar Hebraeus'un ifadesine göre tahtta geçen kısa sürede ilhan Hristiyan rahiplerine ve papazlarına karşı özellikle merhametliydi, onları ve kiliselerle manastırları vergiden muaf tutan fermanlar yayımlamıştı. Bar Hebraeus, kaleme aldığı kilise tarihinde Tegüder Ahmed'in kendisine yeni kilise binaları inşa etme izni verdiğini de zikrediyordu.¹⁰⁹ Fakat Memlûk Sultanı Kalavun'a gönderdiği ilk mektubunda Tegüder Ahmed, *şeriatı* yürürlüğe koyduğunu iddia edecekti¹¹⁰ ki bu ifade ise Bar Hebraeus'un bu son ifadesiyle çelişiyordu. Yûnînî'nin izlenimine göre Tegüder Ahmed zimmîlerin kendilerini ayırt eden kıyafetler giymesini şart koşuyor ve onları yeniden cizye ödemekle yükümlü kılıyordu.¹¹¹ Kalavun'u kendisi gibi Müslüman bir hükümdara tâbi olmaya itiraz etmeyecek şekilde ikna etmeye çalışan¹¹² ilhanın İslâm yanlısı adımlarını abartması doğaldır. Fakat olayların bu muhtelif versiyonlarında müphem kalan daha çok şey vardır. Ehl-i kitap'tan sayılmayan Budistler İslâm'ı benimsemeye zorlanacak mıydı? Tegüder Ahmed sadece bir zamanlar cami olup da 1258'de ya da sonrasında el konulan Hristiyan mabetlerinin dönüştürülmesini mi emretmişti? Mevcut bilgilerimizle bu sorulara cevap veremiyoruz.

Tegüder Ahmed'in attığı önemli adımlardan biri de İslâmî vakıflarla alakalıydı. İmparatorluktaki vakıfların denetimi Kemaleddin Abdur-

105 Hayton, Fransızca metin, s. 185, Latince versiyon, s. 312-13.

106 Step'anos Orbelian, *Histoire de la Sioumie*, I, s. 237

107 Vassâf, s. 132, II. 14-15 (GW, I, metin, s. 270, trc., s. 252).

108 Vassâf, s. 110, II. 11-12 (GW, I, metin, s. 226, trc., s. 210); dolayısıyla Michael Weiers, 'Die Mongolen in Iran', Weiers (ed.), *Mongolen*, s. 313; Amitai, 'Conversion of Tegüder', s. 27-8, bu tedbirin tam anlamıyla yürürlüğe konup konmadığından emin değildir.

109 BH, s. 467; MTD, s. 506, kendisinin Hristiyan rahiplerine karşı cömertliğinden bahseder fakat fermanlara değinmez. Yeni kilise binaları için bkz. Bar Hebraeus, *Chronicon ecclesiasticum*, III, cols 454, 456.

110 MTD, s. 508. Vassâf, s. 114, II. 5-6 (GW, I, metin, s. 233, trc., s. 217). İbn Abdüzzâhir, *Teşrif*, s. 8. ZF, s. 221, II. 1-3.

111 DMZ, IV, s. 141 (= MZDMZ, XIX, s. 187); dolayısıyla T1, L, s. 6.

112 Allouche, 'Tegüder's ultimatum', s. 444.

rahman'a devredilmişti. İlhan İslâmî vakıfların gelirlerini bir kez daha Hristiyan ve Yahudi dini vakıfların bakım masraflarından ayırmış, vakıf gelirlerinin sadece hayır sahiplerinin belirlediği amaçlar doğrultusunda harcanmasını şart koşmuştu. Hristiyan ve Yahudi hekimlerin ve diğerlerinin maaşları artık devlet hazinesinden ödenecekti.¹¹³ Tegüder Ahmed bu tedbiri hem Abbasi dönemine geri dönüş anlamına gelecek şekilde Bağdat halkına yaptığı ilanda hem de Memlûk sultanına gönderdiği ilk mektubunda duyurmuştu. İlhan bu mektubunda vakıf gelirlerinin artık vakfın kurucularının belirlediği hayır işlerinde kullanılacağını vurguluyordu.¹¹⁴ Bu değişiklikler en azından Müslümanlar nazarında büyük bir bela olan şeyi düzeltmişti.

İlk bakışta Tegüder Ahmed'in Hristiyanlara yönelik müspet tutumuyla alakalı olarak, Bar Hebraeus'un ifadeleriyle işkenceden bahseden Nesturi Katolikosu Mar Yahballâhâ'nın tarihini uzlaştırmak hayli güçtür. Bunun altında yatan bir neden, ilhanın çevresindeki bazı Müslümanların bizzat Katolikos'a duyduğu ve iki hırslı Nesturi piskoposunun kıskırttığı düşmanlıktır. Tegüder Ahmed'in geçici olarak Katolikos'un ikametgâhına el koyması da kayda değerdir (zaten burası Büyük Devâtdâr'ın konutuydu, Hügü bu evi Yahballâhâ'nın seleflerine vermişti: On birinci bölüme bakınız). Mar Yahballâhâ, ilhanın yeğeni Argun'un tarafını tutmakla itham ediliyordu ve daha sonra Kubilay Kağan'a yazdığı bir mektupta İslâm'ı benimsediği gerekçesiyle Tegüder Ahmed'e çamur atmakla suçlanıyordu. Fakat Katolikos'un gönderdiği mektup Horasan'da ele geçirilince, içerisinde suçlayıcı bir unsur bulunmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine ilhan kendisinden alınan yetkileri/beratları geri verdi ve araları düzeldi.¹¹⁵ Hac yolculuğunda olan Mar Yahballâhâ ile Savma'nın İran'a 1281'de Yuan topraklarından geldiğini unutmamak gerekir. Ayrıca yanlarında Kağan'ın elbiselerinden biri vardı, bu elbiseyi Ürdün Nehri'ne daldırıp Kudüs'teki Kutsal Kabir'in üzerine sermekle görevlendirilmişlerdi.¹¹⁶ Yahballâhâ'nın

113 Vassâf, s. 110, ll. 8-10 (GW, I, metin, s. 225, trc., s. 210). Spuler, *Mongolen4*, s. 273-4. Pfeiffer, 'Ahmad Tegüder's second letter', s. 174, Cüveynî'nin *Tesliyetü'l-ihvân'a* yaptığı zeyiden naklen.

114 Kalavun'a mektup için: MTD, s. 508; Vassâf, s. 114, ll. 8-10 (GW, I, metin, s. 233, trc., s. 217); İbn Muğayzil, *Zeyli Müferricî'l-kulûb*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut, 1425/2004), s. 129; Şâfi' bin Ali el-Askalânî, *el-Fazlu'l-me'sûr min sîreti's-sultânî'l-melikî'l-Mansûr*, ed. Paulina B. Lewicka, *Şâfi' Ibn 'Alî's Biography of the Mamluk Sultan Qalâwûn* (Varşova, 2000), s. 313. Her iki doküman için: İbn Abdüzzâhir, *Teşrif*, s. 5, 8; dolayısıyla ZF, s. 219, ll. 2-4 ve s. 221, ll. 4-7; krş. en-Nüveyrî, XXVII, s. 402, ve DMZ, IV, s. 141'deki özet (= MZDMZ, XIX, s. 187). Bkz. Pfeiffer, 'Ahmad Tegüder's second letter', s. 173-5 ancak kendisi reformun öncelikle, rasathaneye vakıf gelirlerinin aktarılmasını önlemek için planlandığını düşünmektedir.

115 Tash'itâ, çev. Budge, s. 158-61/çev. Borbone, s. 65-7. Krş. Borbone'un yorumları, s. 251-2, birbiriyle çelişen kanıtlar için.

116 Bu bilgi, Mari bin Süleyman'ın XII. yüzyılda kaleme aldığı "Kitab el Mecdal" isimli esere ilave edilen ve patrikler hakkında olan bir on dördüncü yüzyıl tarihine göre-

mektubu sadece haber verme niteliği taşıyordu ve ilhanın topraklarından öteye geçemediklerini haber veriyordu. Ancak Tegüder Ahmed ile ilgili yanlış anlaşılmalara doğaldı. İlhanlı hiyerarşisi içerisindeki unsurlar onun politikalarını Kubilay'a şikâyet etmek için mektuplar yazardı, Kubilay ise Argun'un taht iddiasını destekliyor gibi görünmekteydi.¹¹⁷ Fakat her hâlükârda Tegüder Ahmed ve maiyeti, Çin'deki Müslümanların şiddetli kısıtlamalara tâbi tutulduğu bir dönemde Müslüman bir ilhanın tahta çıkması konusunda Kağan'ın göstereceği tepkiye karşı oldukça hassastılar (on birinci bölüme bakınız).

Tekrar Gazan'a dönelim. İslâm'ı benimsemesine rağmen Hristiyanları kollamaya devam eden kısa ömürlü selefi Baydu'nun aksine¹¹⁸ Gazan, hükümlüğüne Gayrimüslimlere işkence ederek başlayacaktı. Kısa süreliğine de olsa bu gazaptan ilk nasibini alacaklar Ehl-i kitap'tı. Reşîdüddîn'in anlattığına göre İslâm'ı benimsemesinin ardından ilhan bütün Budist temsillerinin (esnâm/putlar) yok edilmesini ve pagodaların (*puthânehâ*), Zerdüş't ateş tapınaklarının (ateşgedehâ) ve İslâm topraklarında yeri olmayan diğer ibadethanelerin yıkılmasını emretti. Gazan Budist temsillerinin imhasına bizzat iştirak edecekti. Pagodalar camilere ve medreselere dönüştürüldü,¹¹⁹ bahşiler ise Müslüman olmaya zorlandılar. Ancak açık bir şekilde zorla ihtida ettirilenlerin pek çoğu kâğıt üzerinde Müslümandı ve kalplerinde hâlâ eski "kâfir" inançları duruyordu. Dolayısıyla, bir süre sonra Gazan bunlara istedikleri takdirde Hindistan'a, Keşmir'e, Tibet'e ya da kendi memleketlerine dönme izni verdi. Artık Gazan'ın topraklarında kalanlar münafıklık yapmak zorunda kalmayacaklardı, zira bu, hakiki imana gölge düşürürdü. İlhanlı topraklarında kalan bu mühtediler, geçmişte Argun'un yaptırdığı ancak artık harabeye dönüşen tapınakta sadakalarla yaşamaya yönlendirildiler. Fakat eğer ilhan, yeni pagodaların ya da ateş tapınaklarının inşa edildiğini duyarsa, sebep olanları idam ettirecekti.¹²⁰ İbnü'l-Fuâtî'nin dediğine göre Gazan bazı bahşileri öldürtmüştü.¹²¹ Ancak bunun, başlangıçta mı olduğu yoksa daha sonraki mükerreri

dir. İlgili pasajın tercümesi için bkz. James A. Montgomery, *The History of Yaballaha III* (New York, 1927), s. 21.

117 Bkz. Allsen, *Culture and Conquest*, s. 27-8, ayrıntılı bir delil için; ayrıca aynı yazar, 'Changing forms of legitimization', s. 228-9.

118 BH, s. 505. 'Author Z', Zetterstéen (ed.), *Beiträge*, s. 34'te denildiğine göre kendisi Hristiyan olmuştu (tenassara). el-Yûnîni, *MZDMZ*, XX, s. 279, Baydu'nun Hristiyanları kollamasından ve kendisinin de Hristiyan olduğu şeklinde bir söylentiden bahseder; *TI*, LII, s. 191, bunu tekrar eder, öte yandan hem Baydu'nun hem de Geyhathu'nun müşrik ve kâfir olarak öldüklerini vurgular.

119 Vurgulayan BH, s. 506.

120 *JT*, II, 1356 (*DzhT*, III, s. 396-7; *CC*, s. 471); *JT*, I, s. 29 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 56; *CC*, s. 12), Gazan'ın şahsen iştiraki için. Vassâf daha kısa bir anlatı verir (bkz. n. 123).

121 *IF*, V, s. 40 (bağlama göre olay Bağdat'ta gerçekleşmiştir). BH, s. 507'ye göre pek çok "putperest rahip" Müslüman olmuştur.

suçlardan mı kaynaklandığını bilmiyoruz. Reşîdüddîn, Gazan'ın ağzından ilhanın bahşilere yönelik politikasını özetlemişti. Gazan bu konuda bilgi sahibi olmasa da sosyal dayanışma (*taassub*) adına hükümdarların muhtelif tebaa gruplarına önderlik etmesi gerekiyordu. Bunların arasında anlayışı kıt kimseler olabilirdi (burada bir nebze aşağılayıcı hayvan benzetmesine müracaat edilmiştir) ancak bunlar putperestlik yapmayacak ya da diğer cürümleri işlemeyeceklerdi.¹²² Budist mabetlerinin tamamen yıkılmasının arka planındaki anlayışa muhalif olsa bile bu, Müslüman bir hükümdara yakıştırılan oldukça önemli bir tavizdi.

Hristiyanlara ve Yahudilere yönelik politika, biraz daha farklı ancak daha karmaşık bir mecrada ilerlemekteydi. Baydu'ya karşı düzenlenen son sefer sırasında Nevruz Tebriz'e sadece ateş tapınaklarının değil, kiliselerin yıkılmasına yönelik de emirler göndermişti.¹²³ Küçük Ermenistan hükümdarı Kral II. Het'um'un (kendisi Gazan'ın sarayına giderken Merâğa'daki Rabban Savma'nın kilisesinin yıkılmaması için aracı olmuştu) ricası üzerine ilhan, görünüşe göre bu uygulamayı "sadece put barındıran ibadethanelerin yıkılması" şeklinde tashih etmişti, yani Budist tapınaklarının.¹²⁴ Ancak daha sonra Gazan Tebriz civarına gelince, kiliselerin ve sinagogların da yıkılmalarını emretti. Bunun yanı sıra Hristiyanlardan ve Yahudilerden cizye alınacak, bu dinlerin mensupları kendilerini belli eden kıyafetler de giyeceklerdi (*ğiyâr*). Bu gelişme, tam da Bar Hebraeus'un eserini devam ettiren müellifin 1296'da telifi bıraktığı döneme tekabül ediyordu.¹²⁵ Bağdat'taki Hristiyanların başına daha büyük işler gelmiş olabilirdi. Bir zamanların hilafet şehri olan Bağdat'ta Hristiyanların talihi daha duygusal bir meseleye dönüşmüştü (daha önce görüldüğü üzere Gazan'ın taraftarları kasıtlı bir şekilde Abbasi devrimini hatırlatıyorlardı). Hristiyanlar bir kez daha önce Büyük Devâtdâr'ın evine, ardından da buranın karşısındaki bir ribata sığınmaya mecbur bırakıldılar.¹²⁶ 695'te (1295–1296) Bağdat'ta zımmîlerin Halife Musta'sım'ın ölümünden

122 *JT*, II, s. 1357 (*DzhT*, III, s. 397-8; *CC*, s. 471). Krş. kısa yorumları için Spuler, *Mongolen4*, s. 156.

123 Vassâf, s. 323, II. 7-9 (*GW*, III, s. 155). Tash'itâ, çev. Budge, s. 210/çev. Borbone, s. 90. *JT*, II, s. 1259 (*CC*, s. 439; ayrıca *DzhT*, III, s. 300'deki alternatif imlaya bakınız), sinagogları da ekler.

124 BH, s. 506. Kral Het'um'un aracı olması hakkında bkz. Tash'itâ, çev. Budge, s. 213/çev. Borbone, s. 92. Onun bu rolünü Ermeni yazarlar da teyit eder: Step'anos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 262; Sivas kroniği, Galstian, *Armianskiestochniki içinde*, s. 31.

125 BH, s. 506-7 (bu emri Nevruz'a atfeder). HJ, s. 483/523. Vassâf, s. 324, II. 18-20 (*GW*, III, s. 160), cizyenin sadece Yahudilere uygulandığından bahseder. Geçmişte ehl-i zimme için sık sık uygulanan ayırt edici işaretçiler için bkz. M. Perlmann, 'Ghiyâr', *EI2*, II, s. 1075-6.

126 HJ, s. 484/523. Tash'itâ, çev. Budge, s. 223-4/çev. Borbone, s. 95-6, Gazan'ın sarayı eski hâliyle devam ettirmesinin kalıcı olduğunu güçlü bir şekilde ima eder. Ayrıca bkz. MA, III, s. 138 (Lech, Arapça metin, s. 91-2, Almanca trc., s. 152). Gilli-Elewy, *Bagdad*, s. 105, bu olayı hatalı bir şekilde aktarır ancak s. 190'da doğru anlatıyı verir.

itibaren geçerli olacak şekilde cizye borçlarını ödemekle yükümlü tutulduklarına dair haberler Şam'a ulaşmış¹²⁷ (eğer doğruysa bu çirkin bir adaletsizlikti, zira verginin gerekçesi İslâm devletinin bu halkı korumasıydı, hâlbuki 1258'den itibaren Bağdat'ta bir İslâm devleti yoktu).

Bu olaylarda ilhanın rolü müphemdir. Belki de Gazan'ın fermanlarını ilhanın onayı olmaksızın Nevruz tarafından verilen emirlerden ve yerel idareciler ile kitlelerin aşırılıklarından ayırt etmemiz gerekir. Aynı zamanda bir zamanlar Müslümanların mülkiyetinde bulunan cizyenin yeniden yürürlüğe konmasını fiziksel şiddetten ayrı tutmak gerekir. Stepanos Orberlian'a göre Gazan, Kral Het'um'a bu saldırılardan haberinin olmadığını söylemişti ve suçu Nevruz'a atmıştı. Ayrıca Hristiyanların ve kiliselerin herhangi bir sıkıntıya maruz kalmamaları için emir vermiş ve hepsinin dinlerini huzur içinde yaşamakta özgür olduklarını tespit etmişti.¹²⁸ Fakat 694 yılı Zilkade ayında (1295 Eylül-Ekim döneminde) ilhan bizzat Tebriz'deki kiliselerin yıkımında hazır bulunacaktı.¹²⁹ Açıkçası Nevruz bu çilenin başlıca müsebbibi idi (fakat Orberlian'ın bu programın rahiplerin sürnet olmalarını da içerdiği şeklindeki iddiasını kabul etmek zorunda değiliz)¹³⁰ ve Gazan belki de ilk başlarda bu muktedir yardımcısını gücendirmek istememiş olabilirdi.

Her hâlükârda bu baskı Nevruz'un gözden düşmesi, tutuklanması ve en nihayetinde 696'da (1297) idam edilmesiyle sona erecekti. Süryanice bir metin bu baskı döneminin altı ay sürdüğünü yazıyordu. Bu baskıyı avam halk arasındaki cahillerin galeyanyla ilişkilendiren *el-Havâdisü'l-câmia* müellifi, özgün kıyafetler giymek de dâhil bu tedbirlerin sadece "[bırkaç] aylar (şuhûr)" sürdüğünü söylüyordu.¹³¹ Bu tarihten sonra Hristiyanlar sonunda cizye ödemekten de kurtuluyorlardı.¹³² Hristiyanların korunması meselesi bir kez daha gündeme gelecekti. Tebriz'de bir güruh, 697'de (1298) geri kalan kiliseleri yıkmaya başlayınca Gazan çok sinirlenmiş ve

127 el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, I, s. 286.

128 Step'anos Orberlian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 262. Sivas kroniği, Galstian, *Armianskie istochniki içinde*, s. 31.

129 el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, I, s. 256 (trc., Melville, 'Pâdshâh-i İslâm', s. 164): Cezerî Birzâlî'ye borçlu olsa da, nihai kaynağı İbn Teymiyye'nin görgü tanığı olan kardeşidir. Calmard, 'Le chiisme imamite', s. 270, n. 51.

130 Stepanos Orberlian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 261. Nevruz'un faaliyetleri ve Gazan'ın dinî politikasındaki değişiklikler için bkz. Aubin, *Émirs mongols*, s. 61-6. Ayrıca Foltz, *Religions of the Silk Road*, s. 121-2.

131 HJ, s. 483-4/523, s. 494/533: 'iki ay (şehreyn)' sonraki bir aşamada, özellikle *gıyâir* açısından. Fiey, *Chrétiennessyriaques*, s. 69, n. 18.

132 Tash'itâ, çev. Budge, s. 220-1/çev. Borbone, s. 94-5, bu fermanın tarihi olarak 1295-6 kış mevsimini verir ve bunu Mar Yahballâhâ'nın nüfuzuna atfeder. Step'anos Orberlian, *Histoire de la Siounie*, I, s. 261-3. Özellikle Sanjian (çev.), *Colophons*, s. 48'deki övgü dolu metin Gazan döneminde bütün vergilerin kaldırıldığını iddia eder, özellikle cizyeden bahsederek. Melville, 'Pâdshâh-i İslâm', s. 170. Aubin, *Émirs mongols*, s. 64.

bunlardan bazılarını cezalandırmıştı.¹³³ Dolayısıyla Nesturi Katolikosu'nun 1297–1299 döneminde hükümdarlık *ordosunda* daima muteber bir konuk olması ve Gazan'ın 1300'de kendisiyle beraber Merâğa'da üç gün kalması da muhtemelen bu duruşu desteklemeye yönelikti.¹³⁴ Mar Yahballâhâ'nın biyografisini yazan müellif, her ne kadar ilhan inancını değiştirse de Hristiyanlara yönelik olumlu tutumunun değişikliğe uğramadığını yazabilmişti.¹³⁵ Gazan bariz bir şekilde bu aşamada İlhanlıların ve Moğolların geleneksel çoğulcu duruşuna dönmüştü. Eğer Kâşânî'ye güvenecek olursak, 702(1302–1309) tarihinde, Bağdat'ta Alevî birinin öldürüldüğü ayaklanma sebebiyle mahcup olan Gazan, Cengiz Han'a isnad edilen meşhur görüşe sığınacaktı: İslâm inançların en iyisiydi fakat Müslümanlar dinî toplulukların en kötüsüydü. Kendisi bu görüşü daha önce yanlış bulduğunu da zikrediyordu.¹³⁶ Yine de bu hikâyenin doğruluğu şüphelidir.

Profesör Michael Weiers Hristiyanlara yönelik ayrımcılığın terk edilmesini kısmen Memlûklarla olan mücadelenin gereksinimlerine atfediyordu, zira 1298–1299 itibarıyla Gazan, babası gibi Latin Batı'nın yardımının peşindeydi.¹³⁷ Bu tesadüf önemli olabilirdi. Ancak Cengizli geleneğine gösterilen saygı her hâlükârda muhakkak politika değişikliğini gerekli kılacaktı. Şunu diyebiliriz ki hem Gazan'ın hem de Ölceytü'nün ihtidaları, Batı Avrupa'nın ilhanla iş birliği yaptığını ileri sürenler için tuhaf bir durumdu. Papa'nın ve Batılı hükümdarların, Müslüman Memlûklara karşı Müslüman hükümdarlarla görüşme yapıldığı konusunda bilgilendirildiğine dair hiçbir delil yoktur.¹³⁸ Gazan'ın ihtidası meselesi ise Korykoslu Hayton tarafından oldukça beceriksiz bir şekilde ele alınmıştı. İddiasına göre Gazan tahta çıktıktan sonra Müslümanlardan nefret etmeye ve onlar yerine Hristiyanlara değer verip ayrıcalık göstermeye başlamıştı.¹³⁹ Şüphesiz bu bilgi, Hayton'un kalbinden geçirdiği arzudan başka bir şey olamazdı ve açık bir şekilde iç işlerle dış işlerin birbirine karıştırılmasıydı. Şüphesiz Gazan'ın iktidarının sonraki dönemlerinde benimsediği tutum, saikleri ne olursa olsun, Tegüder Ahmed'in eylemlerinden ziyade, müminlerle zımmîler arasında olması gereken ilişki açısından İslâm'ın geleneksel formülasyonundan kaynaklanıyordu. Fakat Hayton, Batı'nın gü-

133 *JT*, II, s. 1285 (*DzhT*, III, s. 327; *CC*, s. 448).

134 Tash'itâ, çev. Budge, s. 240-2/çev. Borbone, s. 103-4. Ayrıca bkz. Fitzherbert, 'Religious diversity', s. 391, n. 5.

135 Tash'itâ, çev. Budge, s. 234/çev. Borbone, s. 100.

136 *TU*, s. 90-1 (metindeki ihtitâm kelimesini ihtirâm olarak almıştır); aktaran: Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 67. Çoğulculuğa geri dönüş için bkz. Jackson, 'Mongol khans', s. 117-18.

137 Weiers, 'Mongolen in Iran', s. 329-30.

138 Jackson, *Mongols and the West*, s. 177.

139 Hayton, Fransızca metin, s. 191, Latince versiyon, s. 316. 'Templar of Tyre', §§ 357-8, ed. Minervini, s. 288, 290 (çev. Crawford, s. 150), oldukça benzer bir anlatım sunar.

venini kazanma konusundaki hevesinde, Tegüder Ahmed'in ve Gazan'ın politikalarının tümüyle birbirine zıt olduğu izlenimi veriyordu.

Gazan'ın politika değişikliğinin daha muhtemel fakat kısmî bir sebebi de (belki de *bağış*lere karşı daha müphem taviz konusunda) kendi faaliyetleriyle Nevruz'un faaliyetlerinin aynı doğrultuda olmamasıydı. Hâlbuki Hamdullah Müstevfi İran'daki bütün Moğolların Müslüman olduklarını iddia etmişti.¹⁴⁰ Bir grup emîri ve hanedan azasını içeren bir komplo ilhan tahta çıktıktan hemen sonra gün yüzüne çıktı, Nevruz bu dönemde hâlâ görevinin başındaydı. Amaç, Gazan'ın yerine Yoşmut'un oğlu Söge'yi (Süge), yani hanedanın kıdemli bir hanedan üyesini geçirmekti. Bununla beraber, işin bir de dinî-kültürel boyutu vardı. Bu konuda Reşîdüddîn körlük derecesinde sessiz kalmıştı. Ancak Vassâf komplocuların İslâm dışı dünyadaki bütün camileri putperest tapınaklarına ve rahiplerle papazlar için hücrelere geri dönüştürme niyetinde olduklarını söylüyordu.¹⁴¹ Vassâf'ın ifadelerindeki "geri" kelimesi önemliydi, zira bunların kafasında sadece farklı dinî topluluklardan zorla alınıp cami yapılan binalar vardı. Bir başka deyişle, komplocular eski çoğulculuğu yeniden tesis etmek istiyorlardı. Her ne kadar bu komplo akamete uğramış ve komplocular infaz ettirilmiş olsa da Gazan'ın meseleyi yeniden düşünmesini sağlamıştı.

Gazan'ın kardeşi ve halefi Ölceytü (Yahballâhâ'nın biyografisini yazan müellife göre Hristiyanlara karşı bir tür nefret barındırıyordu¹⁴² ve onların ayırt edilmesi için tekrar zünnâr giymelerini şart koşmuştu)¹⁴³ Hristiyanların koşullarında daha belirgin ve kalıcı bir kötüleşmeye öncülük etmekle itham ediliyordu.¹⁴⁴ Ancak 1306–1307'de cizyeyi yürürlüğe koyduktan sonra Ölceytü bile evvela 1308'de ruhban sınıfını ve papazları bundan muaf tutmaya, ardından büyük ölçüde Hristiyanların üzerinden bu vergiyi kaldırmaya ikna olmuştu.¹⁴⁵ Onun bu şekilde geri adım atması muhtemelen İsnâaşeriyye Şiîliğini benimsedikten sonra (her ne kadar resmî olarak 709'a (1310) kadar gerçekleşmemişse de) diğer azınlıkların desteğini alma ihtiyacı konusunda daha duyarlı olduğu ihtimalini yansıtıyordu. Ebû Saîd (hükümrânlığı: 716–736/1316–1335) döneminde ise durum böyle değildi. Kendisi ortodoks bir Sünniydi ve Müslüman olarak dünyaya gelen ve doğuştan Müslüman ismi alan ilk ilhandı. (Bu arada Farsça hattının

140 TG, s. 602-3.

141 Vassâf, s. 327, ll. 18-19, tamâmat-ı mesâcid-i bilâd-i İslâm-râ bâz muâbid-u savâmî-i asâkife-u rehâbîn sâzend (krş. GW, III, s. 167). Aubin, *Émirs mongols*, s. 63 (kaynak belirtmeksizin). Ayrıca bkz. Spuler, *Mongolen*4, s. 81-2; Amitai, *Holy War*, s. 69.

142 Bu bilgi Tash'itâ'ya göredir, çev. Budge, s. 255-6/çev. Borbone, s. 109.

143 Sanjian, *Colophons*, s. 52, 53, 60. MZDMZ, XXII, s. 328.

144 Bundy, 'Syriac and Armenian Christian responses', s. 40-1.

145 Olayların bu şekilde sırası için bkz. Tash'itâ, çev. Budge, s. 258, 259-60/çev. Borbone, s. 110, 111. Sanjian, *Colophons*, s. 52. Fiey, *Chrétiens syriaques*, s. 75-6. Sanjian, s. 60-1'deki metin, Ölceytü iktidarından itibaren ruhban sınıfı ve papazların muafiyetinden bahseder ancak cizyenin ruhban sınıfından olmayanlar için bir kez daha yürürlüğe gireceğini söyler.

güzelliği iyi bir kültürel eğitim aldığını da gösteriyordu; öyle ki, Farsça beyitler yazıyor, Müslümanların müziğini çalabiliyordu.)¹⁴⁶ 1320 ya da 1321'de Mısır'a, Ebû Saîd'in Bağdat'taki kiliselerin yıkılmasına sebep olduğu ve Tebriz civarındaki kiliselerin ya yıkıldığı ya da camiye dönüştürüldüğü haberleri ulaştı. Bu tedbirlerin Kahire'deki benzer gelişmelerden mi ilham aldığı yoksa bunun tam tersi mi olduğu belli değildir.¹⁴⁷ Görünüşe göre ancak Ebû Saîd'in hükümrانlığında klasik İslâm rejimi restore edildi ve cizye kalıcı olarak yeniden yürürlüğe girdi.¹⁴⁸ Bunlar olduğunda Tegüder Ahmed'in ölümünün üzerinden otuz yıl, Gazan'ın tahta çıkmasının üzerinden de yirmi yılı aşkın bir süre geçmişti.

Reşidüddîn, İslâm ve Moğollar

Gazan'ın ihtidasını incelerken, veziri Reşidüddîn tarafından üretilen "resmî" tarih (ve başlıca dâhilî kaynağımızın) havasına çarpılmamak mümkün değildir. Bu bölümde daha önce de gördüğümüz gibi Reşidüddîn, Tegüder Ahmed'in gerçek bir Müslüman olmadığı izlenimini vermeye çalışıyor ve Gazan'ı ilk Müslüman ilhan olarak nitelemek için fazla ileri gidiyordu.¹⁴⁹ 694'teki (1295) olayları anlatırken takındığı bu yanlı tutum, en bariz bir şekilde kendisinin Gazan'ın herhangi bir emîrin ya da şeyhin nüfuzu vesilesiyle İslâm'ı benimsediği (aslında kendisi de halkın çoğunun bundan şüphelendiğini kabul ediyordu) ya da genç ilhanın yeni bulduğu bu dinde samimilikten uzak olduğu fikrini inkâr etme çabasından kaynaklanıyordu.¹⁵⁰ Görünüşe göre oldukça önemli olduğu aşikâr olan Nev-rûz'un ikna çabaları (on ikinci bölüme bakınız) ve belki de Şeyh Sadreddin el-Hamuyevî'nin rolü böylece asgariye indiriliyordu. Bir başka yerde, Argun'un hükümrانlığı döneminde Horasan'da yaptırılan Budist tapınaklarının inşasına nezaret ederken dahi Gazan'ın gerçek imana gittikçe daha çok meylettğine, bu şekilde yavaş yavaş meyve veren bir dâhilî ikna sürecinin basamaklarını tırmandığına bizi inandırmaya çalışıyordu.¹⁵¹

146 *TI*, LIII, s. 317; *WW*, X, s. 323; *AA*, I, s. 497. Bu beyitlere örnek olarak bkz. Aharî, *Târih-i Şeyh Üveys*, metin, s. 155-6; Boyle, 'Dynastic and political history', s. 413.

147 Bağdat için: *TI*, LIII, s. 317; *WW*, X, s. 323; *AA*, I, s. 497; Birzâlî, IV, s. 468-9'da zimmîlere yönelik ihtida baskısından (721 yılı) bahseder. Tebriz için: Takiyyüddîn Ahmed bin Ali el-Makrizî, *es-Sülûk li marifeti düveli'l-mulûk*, ed. Muhammed Mustafa Ziyâde (Kahire, 1934-72), II, s. 211 (720 yılı), aktaran: Charles Melville, 'Çobân', *Elr*, V, s. 878. Kahire'deki zimmî karşıtı tedbirler için bkz. Nüveyrî, XXXIII, s. 33; Birzâlî, IV, s. 468; Donald P. Little, 'Coptic conversion to Islam under the Bahri Mamlûks, 692-755/1293-1354', *BSOAS* 39 (1976), s. 562-5; yeniden baskısı Little, *History and Historiography of the Mamlûks içinde*.

148 Tebrizî, *Saadetnâme*, Farsça metin, s. 144 (Almanca trc., s. 139), Kâşân'ın askerî bölgesinde (tümen) zimmîlerden, özellikle de Yahudilerden ve Ermenilerden vergi alındığını nakleder.

149 Bkz. Jackson, 'Mongol khans', s. 116-17.

150 *JT*, II, s. 1256, 1333, 1335 (*DzhT*, III, s. 296, 297, 374, 376; *CC*, s. 438, 463, 464).

151 *JT*, II, s. 1254 (*DzhT*, III, s. 295-6; *CC*, s. 437).

Reşîdüddîn için Gazan'ın Hz. Peygamber'in Ehlibeyti'ne bağlılığını vurgulamak da oldukça önemliydi. Gazan uykusunda iki defa Hz. Peygamber'i görmüştü, yanında damadı ve dördüncü halifesi Hz. Ali ve oğulları; yani Hz. Peygamber'in torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin de vardı. Hz. Peygamber, ilhanın üçüyle de kucaklaşmasını buyurarak aralarında bir kardeşlik tesis etmişti. Bu özel ilişki, Gazan'ı başarısının ve Hz. Peygamber soyundan gelenlere bağlılığının kaynağıydı. Ancak Reşîdüddîn Gazan'ın Hz. Peygamber'in ashabının itibarına gölge düşürmediğini de özellikle vurgulamıştır.¹⁵² Gazan bu intisabı, ihtidasında rolü olan ve babası da yarı Şii inançlara sahip olan Sadreddin Hamuyevî'den özümsemiş olabilirdi.¹⁵³

Reşîdüddîn'in Gazan'ı büyük amcasından oldukça farklı bir şekilde ele alması, Moğol efendilerinin tarihî rolünü daha geniş bir şekilde kavraması bağlamında değerlendirilmelidir. Kendisinin de Moğol orduları Müslüman topraklarına ilk defa gelmelerinden bahsettikten sonra ağdalı bir dille ifade ettiği gibi "Tanrı'nın kâmil hükmü, bu derdin devasının, derde sebep olan halkların İslâm'ı benimsemesinde olmasını emretti, böylece muhteşem ilahî kudretin kemâli ve ezelî hükmün etkinliği bütün insanlık için zâhir oldu, açıklandı, anlaşıldı ve tasdik edildi."¹⁵⁴ Üstelik Tanrı güçlü ve haşmetli hanlar ve hükümdarların soyunu (bu soyun en tepesinde Cengiz Han'ın atası Tümenay vardı), önceden belirlediği bir hikmetin parçası olarak yükseltti ve bunların hatırası, torunları Gazan Han sayesinde sonsuza kadar yâd edilecekti. Kendisi "o soyun gök kubbesinin güneşi, o hanedanın külliyyetinin nuruydu."¹⁵⁵ Gazan İslâm inancını güçlendirdi ve inananları besledi, *şeriatın* ve İslâm geleneğinin işlevsiz kalan ve "kâfirlerle" müşriklerin elinde belalara uğrayan bütün gereksinimlerini canlandırdı.¹⁵⁶ Dahası, Reşîdüddîn (mazur görülebilir bir mübalağayla) devamında şunları ekledi: Gazan bütün Uygurları, Moğolları, ateşçe tapanları ve putperestleri İslâm dairesi içine soktu.¹⁵⁷

Reşîdüddîn'in bakış açısı yaklaşık yarım öncesinde eserini kaleme alan Cüveynî'nin bakış açısından önemli ölçüde farklılık gösterir. Bunun sebebi sadece Cüveynî'nin hizmetinde bulunduğu Moğol hükümdarların hâlâ kâfir olması ve Reşîdüddîn'in İlhanlı efendilerinin çiçeği burnunda mühtediler olması değildir. Her ne kadar Reşîdüddîn'in durumunda istediği gibi yazmayı kolaylaştırırsa da. Bir yere kadar kendisi Cüveynî'nin izinden gitmiştir. *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî*'sine, yani *Câmiu't-tevârih*'in 1. Kısmı'na

152 JT, II, s. 1358-9 (DzhT, III, s. 398-400; CC, s. 472).

153 Molé, 'Kubrawiya', s. 75-6. Bu bölümün baş taraflarıyla kıyaslayınız.

154 JT, I, s. 289 (krş. CC, s. 101).

155 JT, I, s. 244 (krş. CC, s. 87); ayrıca bkz. I, s. 273, 293-4 (CC, s. 96, 102).

156 JT, I, s. 223 (CC, s. 82).

157 JT, I, s. 289 (krş. CC, 101); ayrıca krş. I, s. 29; II, s. 1335 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 56; III, s. 377; CC, s. 12, s. 464).

yazdığı mukaddimede önceki müelliflerin temalarından birine sarılır ve Moğol istilasının, rehavete kapılan ve ihtilafa (*fetretî-u ihtilâfî*) düşen, İslâm hukukunun çizgisinin dışına çıkan Müslümanlara yönelik Allah'ın önceden takdir edilmiş bir cezası olduğunu ifade eder.¹⁵⁸ Reşîdüddîn'in görüşüne göre Moğolları İslâm dünyasının başına musallat eden ilâhî hikmet, (uzun vadede) İslâm'ın güçlenmesini sağlayacaktır, öyle bir tarzda ve ölçekte olacaktır ki bu, İslâm inancının dünyada ulaşmadığı yer kalmayacak ve hiçbir müşrik bunun aleyhinde olmaya cesaret edemeyecektir.¹⁵⁹ Bu ifade bir ölçüde Cüveynî'nin yankılarını duyurmaktadır.

Fakat Reşîdüddîn'in eserindeki bazı pasajlar Cengiz Han liderliğindeki Moğolların ilk ortaya çıkışı ve Moğol egemenliğinin ilk yılları hakkında bir nebze farklı bir bakış açısı sunar, Cüveynî'nin akıl yürütmesinde kayda değer bir ilerleme sağlanmıştır. Moğol orduları tarafından ortadan kaldırılan hükümdarlar zorbalardır, Firavun mizacı sergilemektedirler, Dahhak'ın tavrı içindedirler ve her birisi "yalnızca ben" sloganıyla yaşamaktadırlar;¹⁶⁰ oysaki Cengiz Han yönetimi, bunların aksine, bu hükümdarların eski tebaalarına adalet ve hayır getirmiştir.¹⁶¹

Reşîdüddîn, Gazan'ın atalarının dinî inançlarını sunarken, bariz bir şekilde Cüveynî'ye eşlik etmiştir. Tanrı aslında takdirinin gerçekleşmesi için yetkin araçlar seçmiştir, zira Moğollar Tanrı'dan korkan monotesitlerdir.¹⁶² Reşîdüddîn bir yerde sözde muvahhid Moğollarla Uygurlar ya da Cengiz ordusuna ve idaresine dâhil edilen diğer kavimler gibi putperest ve müşrik halklar arasında keskin bir ayrım (bu ayrımın temelsiz olduğunu belirtmek gerekir) yapar.¹⁶³ Bu muvahhidlik imajı, Cengiz Han ve nesline dair bölümlerde sık sık desteklenir ve bu da iki şekilde yapılır: İlkinde Reşîdüddîn, eski dinlerine inanan Moğol hanedan üyelerini zafer için Tanrı'ya dua ettirir. 1302'deki doğa dini çerçevesinde gerçekleştirilen ayininde (bu bölümün başında Kutula'ninkini andırdığını zikretmiştik) Bolod Chingsang, Gazan'a Kutula'nın düşmanlarına karşı zafer kazanmak için kadim Tanrı'ya nasıl dua ettiğini (*be-Hüdâ-yı kadîm münâcât kerd*) anlatır.¹⁶⁴ Cengiz Han, Harezmsahlardan intikam almak için Tacik ve Türklerin yaratıcısı olan Büyük Tanrı'ya (*Hüdâ-yı Büzürg*) bizzat dua ettirilir.¹⁶⁵ 1241'deki Keler (Macar) seferine dair anlatıya göre de Batu, Tanrı'dan

158 *JT*, I, s. 27 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 50-1; CC, s. 11); ayrıca krş. I, s. 287-8 (CC, s. 101).

159 *JT*, I, s. 27-30 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 51-8; CC, s. 11-12).

160 *JT*, I, s. 32 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 60; CC, s. 12).

161 *JT*, I, s. 288 (CC, s. 101).

162 *JT*, I, s. 27 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 51; CC, s. 11).

163 *JT*, I, s. 29 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 56; CC, s. 11-12). İlginç bir şekilde WR, s. 124, 126/SF, s. 232, 233 (MFW, s. 156, 157), Moğollarla beraber Uygurların da muvahhid olduğunu düşünüyordu.

164 *JT*, II, s. 1308 (*DzhT*, III, s. 351; CC, s. 456).

165 *JT*, I, s. 474-5 (CC, s. 166).

zafer istemek için bir tepeye çıkar (hazret-i Hak Teâlâ), tıpkı dedesinin yaptığı gibi.¹⁶⁶ Bu son iki pasajı Reşîdüddîn'in kaynağı olan Cüveynî'nin eserindeki ilgili bölümlerle karşı karşıya koymak aydınlatıcı olacaktır. Cüveynî, Cengiz Han ve Batu'nun zafer için dua ettiklerini anlatan kişidir ancak kime ya da neye dua ettiklerini belirtmemiştir.¹⁶⁷ Benzer bir şekilde Reşîdüddîn'in Tuluy'un meşhur kendini kurban etme eylemine dair anlatısında hasta kardeşi Ögedey yerine kendi canını alması için dua ederken Tuluy'un ağzından "Hüdâ-yı câvid" (Ezelî Tanrı) lafzı çıkmaktadır ki bu dua kendi ölümüyle sonuçlanmıştır.¹⁶⁸ *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser bu olayı ele alırken dua (ya da Tanrı) olgusu bulunmaz, burada bize anlatılana göre Tuluy, şamanların kağanın iyileşmesi için tılsımlı sözler okudukları suyu içerek onun yerine ölmüştür.¹⁶⁹

Reşîdüddîn'in kullandığı ikinci yol, kahramanlarının ağzından açık bir şekilde Moğol müşrikliği ve putperestliğini inkâr eden sözler aktarmasıdır. Bunun bir örneği, daha önce de görüldüğü üzere, Kubilay'ın Yuan topraklarındaki Müslümanlara yaptığı baskıdır. Kadı Hamîdüddîn, Kağan'ın öfkesini yatıştırmak için onun müşrik olmadığını, zira fermanlarının başında Ulu Tanrı'nın isminin olduğunu söylemiştir (on ikinci bölüm). Bir diğer örnek, Kubilay'ın halefi Temür'ün mühtedi Ananda'yı inancını terk etmeye ve putlara tapmaya zorlamasıdır (on ikinci bölüm). Ananda bu baskıya kararlılıkla direnmiştir. "Babalarımız" demiştir, "hep muvahhiddi, Tanrı'yı (Hüdâ) bir olarak bilirler ve ona ibadet ederlerdi. Kuşkusuz onların bu sağlam inancına bir mükâfat olarak Kadim Tanrı (Hüdâ-yı kadîm) onlara yeryüzünün tamamını bahsetti. Onlar hiçbir zaman putlara tapmadı."¹⁷⁰

Moğolların geleneksel dinî fikirleri ve uygulamaları hakkında *Moğolların Gizli Tarihi* ve diğer kaynaklardan öğrendiklerimizin aksine *Câmiu't-tevârih*'teki bu pasajlar kayda değer bir önem taşır. Fetih sonrası dönemin ilk yıllarında Moğolların, Tenggeri'yi Batı Asya'daki tebaalarının çoğunluğunun ibadet ettiği Tanrı'da asimile etmeye başladığı fikrini kabul etsek bile, burada yine de Reşîdüddîn'in bu eşitliği bir şekilde Cengiz Han ve atalarının dönemine teşmil etmeye ve geleneksel Moğol kültür uygulamalarının geri kalanını göz ardı etmeye yönelik [Tenggeri'yi Tanrı'yla eş tutma] kasıtlı bir çabasına rastlıyoruz. Peki bunun sebebini nasıl açıklayacağız? Daha önce (on birinci bölüm) İlhanlı tarihçilerin yeni, "kâfir" hükümdarlarını kadim İran tarihi geleneğine yerleştirmek için nasıl uğraştıklarını görmüştük. Reşîdüddîn'in tarihinde mevcut olan Gazan'ın

166 JT, I, s. 666 (SGK, s. 57; CC, s. 231).

167 TJC, I, s. 62, 226 (HWC, s. 80-1, 270).

168 JT, I, s. 643-4 (SGK, s. 38-9; CC, s. 224).

169 SH, § 272 (çev. De Rachewiltz, I, s. 203-5).

170 JT, II, s. 951-2 (SGK, s. 324; CC, s. 330).

atalarının muvahhidliğine dair özgün bakış açısı, onları İslâm tarihi geleneği içerisinde yerleştirme ve yakıştırma arzusunu yansıtmaktadır. İlhanlı devletini, ilk kağanların *chakravartinrajas* (ve bunların Yuanlı ataları, kendilerinin Bodhisattvas ile özdeşleştirilmelerine ve Budist nizamında kendilerine yer bulunmasına izin vermişlerdi) olarak tasvir edildiği Çin’le kıyaslarken Thomas Allsen “ilhanları geriye dönük bir şekilde Müslüman hükümdarlara dönüştürmek için hiçbir teşebbüste bulunulmadığını” ifade eder.¹⁷¹ Daha kesin konuşacak olursak, bu doğrudur fakat yine de İran’da sanki paralel bir uygulamanın olduğu izlenimini vermektedir. Cüveynî’nin Cengiz Han’ı “inançsız ve dinsiz” (*mütekallid-i hîç din ve tâbî-i hîç millet nebûd*) olarak vassettiği bir yerde¹⁷² Reşîdüddîn, Gazan’ın atalarının doğa dinini, hakiki inancın eşiği olarak göstermeye çalışır.

Reşîdüddîn’in önünde karmaşık ve zor bir görev vardı. Gazan’ın İslâmî inancını sorgulanmayan bir şekle sokmak istediği için yaptığı şey aynı zamanda kendisinin Yahudilikten İslâm’a yakın zamanlı geçişinin samimiliğini sorgulayan kıskanç rakiplerinin manevralarına ve iftiralarına karşı kendi pozisyonunu da desteklemek amacı taşıyordu¹⁷³ –bu grup içerisinde âlim Kutbüddîn Şîrâzî de vardı.¹⁷⁴ Gazan adına öne sürülen iddialar tabii ki sadece İlhanlı Devleti’ndeki Müslümanların sadakatine müracaat etmeyi temsil etmiyor, aynı zamanda Memlûk Sultanlığı’ndaki Müslümanların tabiiyetini şart koşmak için bir temel de teşkil ediyordu –bu aynı zamanda Kahire’deki rakip rejimin, ihtidâsı sığ olduğu için yok hükmünde olan ya da en iyi ihtimalle kâmil olmayan bir ilhana karşı yürüttüğü propagandaya sert bir karşılık teşkil ediyordu.¹⁷⁵ Aynı zamanda Gazan’ın İslâm’ın gücüne ve samimiyetine yaptığı tüm vurgudan dolayı Reşîdüddîn bir konuda güvence vermeye kendisini mecbur hissediyordu: Moğolların geleneksel kalıpları içerisinde ilhan, *yasaya* ve Moğol örfüne

171 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 55.

172 *TJG*, I, s. 18 (*HWC*, s. 26).

173 Bkz. Felix Klein-Francke, ‘Rashîd al-Dîn’s self-defence through his commenting on al-Ghazzâlî’s “Reply to the Opponents of ‘The Proof of Islam’” A philosophical interpretation of the Koranic expression “al-amâna”’, *Le Muséon* 115 (2002), s. 197-214; ayrıca aynı yazar, ‘The relation between knowledge and belief in Islam. Annotations to Rashîd al-Dîn’s “Book of Questions and Answers”’, *Le Muséon* 113 (2000), s. 205-19; aynı yazar, ‘Rashîd al-Dîn’s treatise “On Free Will and Predestination”. An attempt to overcome inner-Islamic differences’, *Le Muséon* 117 (2004), s. 527-45. Daha kısa bir şekilde aktarılan pasajlar için bkz. *JT*, III, kısmî eds. Étienne Quatremère, *Raschid-eldin. Histoire des Mongols de la Perse* (Paris, 1836), Giriş, s. cxx-cxxx.

174 Leigh Chipman, ‘The ‘allâma and the tabîb: A note on biographies of two doctors, Rashîd al-Dîn and Quṭb al-Dîn al-Shîrâzî’, Akasoy, Burnett and Yoeli-Tlalim (eds.), *Rashid al-Dîn*, s. 122.

175 Aigle, ‘Loi mongole vs loi islamique’, s. 973-4 (krş. ‘Mongol law versus Islamic law’, s. 135-7), s. 984-5. Reşîdüddîn’in Gazan adına propaganda olarak efsaneyi kullanması hakkında bkz. Kamola, ‘History and legend’, s. 569-70.

çocukken dahi uymuştu ve bunu hâlâ yapıyordu¹⁷⁶ –Reşîdüddîn bu güvenceyi sanki meselede hiç uyumsuzluk yokmuş gibi yapıyordu.

Reşîdüddîn'in bu yaklaşımının altında bir araya gelen saikler her ne olursa olsun, Gazan'ın atalarının dinî pozisyonlarını ele alış şekli, münferit bir olgu değildir. Ondan önce dahi Bağdatlı tarihçi İbnü'l-Kâzerûnî, Hülegü'nün İslâm'a girmesi hakkında uydurma bir anlatı naklediyordu. Bu anlatı daha sonra Zehebî'nin ilk ilhanı konu alan biyografi maddesinde ve Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ında kendine yer bulacaktı.¹⁷⁷

Reşîdüddîn, bir sonraki tarihçi nesli için üslûbu tespit etmiş oldu. Bu tarihçiler Cengiz Han ve Hülegü'nün İslâm'ın bir adım ötesinde kaldıklarına dair bir izlenim verdiler. Hamdullah Müstevfî ise *Zafer-nâme*'sinde (fakat ilginç bir şekilde *Târîh-i Güzîde*'de yetersiz ölçüde) Hülegü'ye bir konuşma atfeder. Buna göre ilhanın, gerçek Tanrı adına faaliyette bulunduğuna dair ifadeleri olmuştur; Necef'teki türbeyi korumak için asker göndermesi, onu Hz. "Ali ve Hüseyin'e dost yapmıştır; ayrıca fet-hinden sonra Bağdat civarında ilerlerken sık sık Tanrı'nın adını (Yezdân) anmıştır.¹⁷⁸

Cengiz Han da bizzat tahrifin odak noktasında bulunuyordu. Şebânkâreî'ye göre Cengiz Han'ın bilgeliği ve Tanrı'ya dost olması öyle bir derecedeydi ki eğer Müslüman olsaydı bir peygamber derecesinde olurdu.¹⁷⁹ Reşîdüddîn'in telifinden en fazla on sene önce vezir Sa'düddeve iddialara göre Argun'u Cengiz Han'dan peygamberlik (nübüvve) gömleği tevârüs ettiğine ikna etmişti.¹⁸⁰ Sa'düddeve'ye karşı duyulan şiddetli antipati açısından bu hikâyeye ne kadar güveneceğimizi bilemiyoruz, zira bu antipati daha önce gördüğümüz (onuncu bölüm) sözde Kâbe'ye putlar yerleştirip yeni bir din kurma projesiyle ilişkiliydi. Bununla beraber Cengiz Han'ın peygamber olabileceği nosyonu, Moğol dünyası dışında tedavüldeydi. İbn Vâsıl zaten Moğolların gözünde onun bir peygamber konumunda olduğunu belirtiyordu.¹⁸¹ Memlûk Sultanlığı'ndan ansiklopedist Nüveyrî'nin aktardığı bir hikâyede bir Yahudi genç, Timuçin'e eğer kendisini Tanrı'ya adadığı takdirde Hz. Musa'nın, Hz. İsa'nın ve Hz. Muhammed'inki gibi yüce konuma ulaşacağını anlatmıştı, bunun üzerine müstakbel fatih kendisini zühde vermişti. Bu hikâye, İslâmî uygulamala-

176 JT, I, s. 29; II, s. 1210 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 55; III, s. 251; CC, s. 11, 417); bkz. Amitai-Preiss, 'Ghazan, Islam and Mongol tradition', s. 4 ve Hawting (ed.), *Muslims, Mongols and Crusaders içinde*, s. 256.

177 TI, XLIX, s. 182; WW, XXVII, s. 400. Bkz. Biran, 'Islamisation of Hülegü'

178 Müstevfî, ZN, II, s. 1213, II. 3-5, s. 1214, II. 3-4 ve s. 1219, I. 2 (çev. Ward, II, s. 109, 111, 122), sırasıyla.

179 Şebankâreî, s. 223, 227; eski referansı aktaran: Pfeiffer, 'Confessional ambiguity', s. 157. Genel olarak bkz. Biran, *Chinggis Khan*, s. 118-21.

180 Vassâf, s. 241, II. 3-4 (GW, II, s. 214-15).

181 IW, VI, s. 213/153.

rın boyası çalınmış İbrahimî muvahhidliğin çağrışımalarını taşıyordu. Cengiz Han'ın başarısını açıklamak için Nüveyrî'nin bizzat ortaya koyduğu iddialardan ziyade,¹⁸² bu görüşler Kahire'ye gelen İlhanlı elçilerinin eseri olabilirdi ve bu yüzden, Reuven Amitai'nin de öne sürdüğü gibi İslâmîleşme sürecinde Moğolların [İslâmîyet'i kendileriyle] bağdaştırıcı görüşlerini yansıtır olabilirdi.¹⁸³ Büyük fatihin kariyerini yeniden yazmayı içeren bu tür fikirler Gazan döneminde yüksek komuta kademesinde gündemde olabilirdi, zira İlhanlı komutanı Kutluk Şah'ın 699'da (1300) Şam'ın dış kısımlarında Suriyeli fakih İbn Teymiyye'ye, Cengiz Han'ın aslında Müslüman olduğunun garantisini vermeye çalıştığı söylenmişti.¹⁸⁴

Gazan'ın, Komutanlarının ve Vezirinin Müslümanlığı: Dışarıdan Bakış

İlhanların ve memurlarının İslâmîleşmesinin Memlûk düşmanlarının topraklarında inandırıcılığının olmaması doğaldı. Bazı Memlûk Sultanlığı'ndan tarihçiler Tegüder Ahmed'in Müslümanlığından (her ne kadar Kalâvûn'a ihtidasını bildirmek için yazdığı mektupta (681/1282) geleneksel bir şekilde kendisine tabiiyet istemesi sebebiyle bir derece şüphe uyandırmış olsa da) bahsediyordu.¹⁸⁵ Ancak Gazan'ın ihtidası söz konusu olunca Memlûk Sultanlığı tarihçileri (Şeyh Sadreddin el-Hamuyevî'nin anlatısına erişenler hariç) daha çelişkili durumdaydı.¹⁸⁶ Ayrıca Gazan ve Ölceytü döneminde İbn Teymiyye (ö. 728/1328), ilhanların ve askerlerinin durumu hakkında üç fetva yayımlamıştı. Bunlardan ilki ikisi Gazan'ın 699'daki (1300) ilk Suriye işgalinden hemen sonra, üçüncüsüyse Ölceytü'nün Şîa'ya 1309'daki intisabından bir süre sonra verilmişti.¹⁸⁷

182 Lyall Armstrong'un da öne sürdüğü gibi, 'The making of a Sufi: Al-Nuwayrî's account of the origin of Genghis Khan', *MSR* 10, 2. Kısım (2006), s. 153-60.

183 Nüveyrî, XXVII, s. 301-2; müellifin İlhanlılardan gelen elçilere ve diğer ziyaretçilere borçlu olmaları konusunda bkz. s. 300. Analiz için bkz. Amitai, 'Al-Nuwayrî', s. 26-9 ve 'Did Chinggis Khan have a Jewish teacher?', özellikle s. 698-705.

184 ID, IX, s. 32, l. 15; IAF, 2. Kısım, s. 660 ancak farklı bir nakille krş. *DMZ içinde*, eds. Guo, I (trc.), s. 158, II (metin), s. 119 (= *MZDMZ*, XXI, s. 120), Birzâlî'den naklen. Bkz. Denise Aigle, 'Les invasions de Gâzân Hân en Syrie. Polémiques sur sa conversion à l'islam et la présence de chrétiens dans ses armées', Aigle (ed.), *Le Bilâd al-Şâm face aux mondes extérieurs. La perception de l'Autre et la représentation du souverain* (Damascus and Beirut, 2012), s. 311; Aigle, 'Religious response', s. 299-300.

185 İbn Abdüzzâhir, *Teşrif*, s. 4, ll. 7-8, aktaran: Allouche, 'Tegüder's ultimatum', s. 442. İlhanın ihtidasına inanmaya hazır olma konusunda bkz. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 42; Memlûk şüpheliği için, Holt, 'İlkhan Aḥmad's embassies', s. 130, 132.

186 Sultan Nâsir Muhammed adına maiyeti tarafından yayımlanan reddiyelerin incelemesi için bkz. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 82-4, 86.

187 Devamı için bkz. Aigle, 'Mongol invasions' (bu üç fetvanın muhtemel tarihleri s. 117-118'de incelenmiştir) ve aynı yazar, 'Religious response', s. 302-5; daha kısa bir şekilde Amitai, *Holy War*, s. 78-80.

Memlûklar için 1299–1300'deki durum müşküldü. Genç Sultan Nâsır Muhammed Vâdiyyü'l-haznedâr'daki savaş meydanında aldığı ağır yenilginin ardından Mısır'a kaçmış, Memlûk garnizonları ülkeyi tahliye etmiş ve Gazan kuvvetleri Gazze'ye kadar ilerleyebilmişti; Moğollar bu esnada Şam gibi şehirlerin Müslüman halkının sınırlı fakat can sıkıcı direnişleriyle karşılaşmıştı.¹⁸⁸ Mümin olduğunu iddia ettiği hâlde İslâm'ın farzlarının tek bir tanesini bile yerine getirmeyenlerle cihad etmenin Müslümanın vazifesi olduğunu savunan İbn Teymiyye¹⁸⁹ de durumdan şikâyetçiydi. Müslüman halkı Nâsır Muhammed'e güçlü bir destek vermek için teşvik etmek yeterli değildi. Aynı zamanda Gazan'ın seferden önce ve sefer sırasında yaptığı propagandaya da karşı koymak gerekiyordu. İlhan, ulema-dan, kadınlara iliştikleri ve camilerde şarap içtikleri (ayrıca bu cürümleri Ramazan'da işledikleri) gerekçesiyle Mardin'e saldırmış Memlûk askerlerini kınayan bir fetva almıştı.¹⁹⁰ Bu taşkınlıklara dair haberlerin Memlûk yönetiminin konumu için ne kadar yıkıcı olduğu şuradan anlaşılıyordu ki müttefikleri ve Hamâ'nın Eyyûbî Sultanı Ebü'l-Fidâ bile bu haberlere inanmıştı.¹⁹¹ Ayrıca Gazan'ın 699(1299) tarihli Şam sakinlerini güvenliğini (emân) garanti eden fermanı, işgalini meşru göstermeye devam etti ve İslâm toplumunun lideri olarak kendi pozisyonunun bir ifadesiydi.¹⁹² Seyfeddin Kıpçak el-Mansûrî öncülüğünde önde gelen bazı Memlûk Sultanlığı'ndan şahıslar, Gazan'ın ihtidasından önce zaten Moğol saflarına geçmişlerdi.¹⁹³ Suriyeli Müslümanların ve Memlûk askerlerinin ilhanın ihtidasını hakiki saydıklarına ve onunla savaşmak istemediklerine dair deliller vardır. Zehebî, Moğollar henüz şehre girmeden önce Şam'da bu [Memlûklu] askerlerin ve yerel halkın [Moğol] düşmanlara karşı mülayim bir tutum sergiledikleri hakkında haberlerin dolaştığını yazıyordu. Ayrıca Memlûk sultanının Gazan'a 701'de (1301) gönderdiği mektup tehlikenin

188 Bu sefer hakkında genel olarak bkz. Reuven Amitai, 'Whither the Ilkhanid army? Ghazan's first campaign into Syria (1299-1300)', Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History*, s. 221-64; Amitai, 'The Mongol occupation of Damascus in 1300: A study of Mamluk loyalties', Michael Winter and Amalia Levanoni (eds.), *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society* (Leiden and Boston, MA, 2004), s. 21-41.

189 İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâyi şeyhülislâm Ahmed ibn Teymiyye*, ed. Abdurrahman bin Muhammed ibn Kâsım el-Necdî (Riyad, 1381-3/1961-3; trc. Yahyâ M. Michot, 'Textes spirituels d'Ibn Taymiyya, XI. Mongols et Mamlûks: l'état du monde musulman vers 709/1310', *Le Musulman* 24 (October 1994), s. 29. Genel olarak bkz. Aigle, 'Religious response', s. 287-93.

190 Aigle, 'Légitimité islamique', s. 8-9.

191 Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasâr*, çev. Holt, *Memoirs of a Syrian Prince*, s. 35. Yorumları için bkz. Amitai, 'Whither the Ilkhanid army?', s. 221, n. 3 ve aynı yazar, *Holy War*, s. 75.

192 Aigle, 'Légitimité islamique', s. 11-16; 'Mongol invasions', s. 107-10; 'Ghazan Khan's invasions of Syria. Polemics on his conversion to Islam and the Christian troops in his army', Aigle, *Mongol Empire*, s. 260-4.

193 Bkz. Amitai, 'Mongol occupation of Damascus', s. 22-5.

farkında olduğunu gösteriyordu.¹⁹⁴ Bütün bunların perde arkasında kıs-
men Gazan'ı Abbasi [hilafet] geleneği içerisine oturtma çabaları olabilirdi
(bu bölümde değinmiştik).

İbn Teymiyye, Moğol karargâhına giden Şam heyetinde bulunuyordu
ve 699 yılı Rebiülahir sonlarında (1300 yılı Ocak ortalarında) hem Ga-
zan hem de iki veziri Reşîdüddîn ve Sa'düddeve tarafından kendisiyle
resmî görüşmeler yapılmıştı.¹⁹⁵ Bu sayede kendisi, ilhanın ve maiyetinin
tavırlarının ne kadar İslâmî olduğunu ilk elden görme şansı yakalamıştı.
Ömerî'ye göre (sözde) "kâfir" ataları Hülegü ve Abaka'nın aksine Gazan'ı
yüzüne karşı sözünü tutmamakla itham etmişti.¹⁹⁶ İlhanın imanı açısin-
dan İbn Teymiyye çok da tatmin olmuşa benzemiyordu. Fetvalarında yeni
mühtedilerin gerçekten İslâmî inançlarını ve tutumlarını kabul etmekle
beraber onların putperest mazilerinden getirdikleri özünde gayri-İslâmî
olan uygulamalara güçlü bir vurgu yapmıştı. Dolayısıyla Moğollar gerek-
tiğinde Kelime-i Şehadet getirebiliyor ve Hz. Peygamber'in ismini yücel-
tebiliyor, Ramazan orucunu da tutabiliyor ancak namaz kılarken nadiren
görülüyorlardı. İşgalci Moğol orduları içerisinde herhangi bir imam ya
da müezzine rastlanmıyordu; Moğollar ayrıca farz olan zekâtı da vermi-
yorlardı.¹⁹⁷ İbn Teymiyye Moğolları, 1299-1300'deki Suriye işgali sırasın-
da Şam ve Kudüs'teki camilerde dahi Müslüman kadınlara zulmetmekle
ve Ukeybe'deki camiye yıkmakla itham ediyordu.¹⁹⁸ Dolayısıyla Gazan'ın
Memlûk askerlerine yönelik suçlamaların aynısını onlara yöneltiyordu.
İbn Teymiyye'ye göre Moğolların asıl bağlılığı İslâm'a değil, Cengiz Han
imparatorluğunun genişlemesineydi. Kendilerine tâbi olan herkes, kâ-
fir bile olsa, onların dostuydu. İtaati reddedenler ise, Müslümanların en
iyileri dahi olsalar, düşmanlarıydı.¹⁹⁹ Askerleri içerisinde Gürcüler ve Er-
meniler gibi Hristiyanlar (bu suçlama Memlûk sultanının mektubunda
zaten zikredilmişti) vardı, dönmelerden bahsetmiyoruz bile.²⁰⁰ Moğollar,

194 DMZ, eds. Guo, I (trc.), s. 134, II (metin), s. 98 (= MZDMZ, XXI, s. 97). Sultan Nâsır Mu-
hammed'den Gazan'a mektup, aynı eser, I (trc.), s. 195, II (metin), s. 244 (= MZDMZ, XXI,
s. 266). TI, LII, s. 72 (trc., bir ya da iki hatayla, Somogyi, 'Adh-Dhahabî's record' içinde, s.
363-4). Aigle, 'Les invasions de Gâzân Hân', s. 302 ve 'Religious response', s. 287.

195 DMZ, eds. Guo, I (trc.), s. 147-8, 158, II (metin), s. 109, 119 (= MZDMZ, XXI, s. 110, 120).
TI, LII, s. 82 (trc. Somogyi, 'Adh-Dhahabî's record' içinde, s. 370-1).

196 MA, V, s. 478. Bildiğim kadarıyla bu detay başka yerde verilmemektedir.

197 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 504-5 ve s. 520, II. 9-10 ve s. 17; trc. Michot, 'Textes spirituels
...', XI' içinde, s. 31 ve n. 47.

198 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 520, II. 2-8; trc., Michot, 'Textes spirituels ...', XI' içinde, s. 30-1.

199 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 520-1, 525; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XI' içinde, s. 31 ve
'Textes spirituels ...', XII. Mongols et Mamlûks ...', *Le Musulman* 25 (January. 1995), s.
28. Aigle, 'Les invasions de Gâzân Hân', s. 310-11 ve 'Religious response', s. 298-9.

200 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 504, II. 14-16; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XI' içinde, s.
31, n. 47. Nâsır'ın mektubu için bkz. DMZ, eds. Guo, I (trc.), s. 195, II (metin), s. 244
(= MZDMZ, XXI, s. 265); Aigle, 'Les invasions de Gâzân Hân', s. 301, 307 ve 'Ghazan
Khan's invasions', s. 271.

Kur'an'ın emirlerinden ziyade Cengiz Han'ın kendi görüşlerinden ve hevesinden (*bi zannihî ve hevâhî*) neşet etmiş emirlerine uyuyorlardı. "Liderlerin en büyüğü"nden bahsederken İbn Teymiyye Moğolları Cengiz Han'ı peygamber gibi görmekle, Hz. Peygamber'le Moğol fatihini eşit ölçüde Tanrı'dan bir alamet (ayet) ve peygamberlerin mührü olarak kabul etmekle itham ediyordu.²⁰¹ Ancak bu kıyas, baştan savma durmaktadır: Cengiz "müşriklerin meliki"nden başka bir şey değildir ve *yasası* ve İslâm'ın antitezidir.²⁰²

İbn Teymiyye'nin sayısız eleştirilerinden birinin Gazan rejiminin daha önce bahsettiğimiz durumuyla alakalı olduğunu da belirtmek gerekir. Bu, ilhanın zimmîlerden cizye almadaki ve onları küçümsemedeki (sağâr) başarısızlığına yönelik eleştiriyi kapsıyordu.²⁰³ İbn Teymiyye'nin niyetinde muhtemelen Gazan'ın Şam'daki Gayrimüslimlere eman vermesine yönelik bir karşı hamle vardı, bu noktada ilhan üstü kapalı olarak ehl-i zim-meye cizye koyduğunu iddia etmişti.²⁰⁴ İbn Teymiyye'ye göre Moğollar Ehl-i kitap ile putperestleri aynı derecede kolluyor ve bu toplulukların bilginleri arasında herhangi bir ayırım gözetmiyordu. Daha sonra İlhanlı yönetiminde bulunan zındıkların, heteredoks Müslümanların (Bâtınîlerin ve Râfızîlerin) ve Yahudilerin öne çıkmasına dikkat çekiyor, onların Müslüman gibi davrandıklarını iddia ediyor ve özellikle İbnü'l-Alkamî (İbn Teymiyye kendisinin 1258'de Abbasi halifesine ihanet ettiğine inanıyordu) ve Nasîrüddîn Tûsî gibi Şîîleri hedef alıyordu.²⁰⁵ Diğerlerinin yanında Moğolların "başlıca vezirleri," her birinin Tanrı'ya giden yolları temsil ettiği gerekçesiyle İslâm'ı Yahudilik ve Hristiyanlığa benzetiyordu.²⁰⁶ Bu itham, Moğolların dinî meselelerdeki geleneksel tutumlarını daha veciz bir şekilde ifade edemezdi.

201 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 521-2 birçok yerde; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XII' içinde, s. 25-6. Krş. ID, IX, s. 32, aktaran: Aigle, 'Les invasions de Gâzân Hân', s. 311 ve 'Religious response', s. 299-300; bu bölümde de geçmişti.

202 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 530, II. 14-16; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XIII. Mongols et Mamlûks ...' içinde, *LeMusulman* 26 (Eylül. 1995), s. 25-30 (burada s. 25-6). Hülegü de benzer bir etiketle nitelenmişti: İbn Teymiyye, XXVIII, 533; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XIII' içinde, s. 27. Genel olarak bkz. Emmanuel Fons, 'À propos des Mongols. Une lettre d'İbn Teymiyye au sultan al-Malik al-Nâsir Muḥammad b. Qalâwûn', *Annales Islamologiques* 43 (2009), s. 54-5, 60-1.

203 İbn Teymiyye, XXVIII, 521, II. 2-3; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XI' içinde, s. 31. Aigle, 'Les invasions de Gâzân Hân', s. 313-14.

204 DMZ, eds. Guo, I (trc.), s. 141, II (metin), s. 104 (= MZDMZ, XXI, s. 104). Aigle, 'Mongol invasions', s. 109, 'Légitimité islamique', s. 14 ve 'Ghazan Khan's invasions', s. 262.

205 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 520, s. 525-6; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XI' içinde, s. 31 ve '...', XII', s. 28. İbnü'l-Alkamî için bkz. XXVIII, s. 528; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XIII' içinde, s. 25. Aigle, 'Les invasions de Gâzân Hân', s. 312 ve 'Religious response', s. 300.

206 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 523, II. 11-12; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XII' içinde, s. 26.

1320'li ve 30'lu yılların Memlûk Sultanlığı tarihçileri Reşîdüddîn'in Müslümanlığını gördüğü gibi kabul ederler.²⁰⁷ Ancak İbn Teymiyye için öyle değildir. Kendisi ilhanın veziri ve bir Yahudi dönmesi olması hasebiyle, İbn Teymiyye en ağır ithamları özellikle ona yöneltir. Ona göre Reşîdüddîn filozof bir Yahudi'ydi ve Yahudi inançları ile felsefi görüşlerini İslâm'a girdikten sonra bile muhafaza etmişti.²⁰⁸ Bu sapkın, münafık ve sahtekâr vezir (*vezîru hâzâ'l-habîsü'l-mülhidü'l-münâfik*) sırtını ne Yahudiliğe ne de Hristiyanlara dayamıştı; ne de taraftarlarını İslâm'ı benimsemeye zorlamıştı.²⁰⁹ Müslümanların kötüsünü iyisine tercih ederdi, dolayısıyla baş kadılık makamı serbest düşünceye, sapkınlığa ve inançsızlığa en yakın kim ise ona veriliyordu.²¹⁰ Bu suçlamaların gerekçesi, vezirin kendi yazılarında bulunmaktadır. Profesör Michot İbn Teymiyye'nin ifadelerinin Reşîdüddîn'in teoloji kitabı *Tavdîhât*'ta serdettiği görüşleri nasıl yanlış aksettirdiğine işaret etmektedir. İbn Teymiyye'nin bu eseri okuyup okumadığı belli değildir; büyük ihtimalle iddiasında Ölceytü iktidarının başlarında Reşîdüddîn'in muhaliflerinin yönelttiği ithamları temel almıştır.²¹¹ Bununla beraber söz konusu polemğin bir kısmı, *Câmiu't-tevârih*'te bulunan fikirlerden kaynaklanmaktadır. Aslında İbn Teymiyye'nin Cengiz Han'ı ahir zaman Firavun'u ya da Nemrut'u olarak karakterize etmesi²¹² Reşîdüddîn'in daha önce bahsedilen kıyasına karşı bilinçli bir nazîre gibidir. Reşîdüddîn bu efsaneleşmiş zorbarlarla Moğol kuvvetlerinin mağlup ettiği Müslüman hükümdarları bir tutmuştur.

Moğol hükümdarların İslâmîleşmesinin izini sürmek (Moğolların avam tabakasından bahsetmiyoruz bile) belki de yanıltıcı bir hedeftir ve bu bölümde ele alınan vaka çalışmalarının her biri histografik bir problem betimler. Genele baktığımızda Moğol hükümdarlarının İslâm'la tanışmasını sağlayan vesileleri ve bir dizi muhtemel saiki incelemeye çalıştım. Ayrıca yeni inançlarını "kâfir" takipçilerine empoze etmeye ve *şeriatı* yeniden tesis etmeye çalışan mühtedi hanedan mensuplarının karşılaştığı problemlerin altını çizmeyi hedefledim. Charles Melville, Moğollar için

207 Amitai-Preiss, 'New material', s. 33.

208 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 524, ll. 13-15; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XII' içinde, s. 27.

209 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 526, ll. 2-5; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XII' içinde, s. 28.

210 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 525, ll. 13-16; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XII' içinde, s. 28.

211 J. Y. Michot, 'Un important témoin de l'histoire et de la société mamlûkes à l'époque des İlkhâns et de la fin des croisades: İbn Teymiyye (ob. 728/1328)', U. Vermeulen and D. De Smet (eds.), *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras* (Leuven, 1995), s. 340-5. İki şahsın görüşlerinin bir kıyası için bkz. Yahya Michot, 'Rashid al-Din et İbn Teymiyye: regards croisés sur la royauté', B. Khorramshâhi and J. Jahânbaiksh (eds.), *Mohaghegh Nâma: Collected Papers Presented to Professor Mehdi Mohaghegh on His 70th Birthday, II* (Tahran, 2001), s. 111-37.

212 İbn Teymiyye, XXVIII, s. 522, l. 16; trc. Michot, 'Textes spirituels ...', XII' içinde, s. 26.

dinin, İranlı bürokratlar ve tarihçiler için olduğundan çok daha az ayrımcı bir mesele olduğunu öne sürerken kuşkusuz haklıdır.²¹³ Ancak Moğollara tuhaf gelen şey, tebaalarının İslâm'ın ilkelerini uygulamak zorunda olmalarından (tabii ki bozkır örfî hukukunu ihlal etmemeleri kaydıyla) ya da kendilerinin ve hükümdarlarının bireysel olarak bunları yerine getirmelerinden ziyade İslâmî ilkelerle yönetilen bir devlet çatısı altında yaşamak zorunda olmalarıdır. Böyle bir yönetimde Moğolların özellikle itiraz edeceği husus, bunun Cengiz Han *yasalarından* birini terk etmeyi gerektirmesiydi, yani Moğol tebaasının dinleri arasında ayrımcılık yapmayı reddetmek. Elimizdeki deliller, bu yüzden İslâm'ın yeniden tesis edilmesinin İlhanlı dönemindeki İran'da, 1295'ten sonraki yirmi yıl boyunca bile ve Batı Moğol hanlıklarında ise çok daha uzun bir süre boyunca değişken ve fasıllı bir süreç olduğunu ortaya koyuyordu. Gayrimüslim tebaalarıyla olan ilişkilerinde Müslüman ilhanlar (ve belki de bu bölümde ele alınan diğer hükümdarlardan bazıları) Müslüman bir hükümdarın geleneksel sorumluluklarını yerine getirmede orta vadede, isteksiz olmuşlardır. Bu hükümdarlar yavaş hareket etmek zorundaydılar. Aslında, aksi şekilde davranmayı istememiş de olabilirlerdi. Bunu yaparken de kendilerini İslâm'la tanıştıranların duygularına kulak asmadılar. Yeni ihtida etmiş Müslüman hanlar muhalefetle karşılaştılar. Fakat bunun sebebi İslâm'ı bireysel olarak benimsemeleri değildi. İslâm'ı devlet içerisindeki eski görkemli günlerine geri götürmek ve İslâm hukukunu tesis etmek için verdikleri mücadele sebebiyle kendilerine direnç gösterildi. Hayatta kalan ve İslâmîleşme sürecine en büyük katkıyı yapan hükümdarlar bunu, yeni inançlarını tedrici bir şekilde ve safha safha teşvik ederek yaptılar. Bunlar ayrıca aile ağaçlarını budayarak önlerindeki yolu temizlemeye de hazırdılar; Nalikoa tahttan indirilmesinden hemen önce bu tedbiri tercih etmişti ve Tegüder Ahmed ile Tarmaşirin görünüşe göre bu anlayış sebebiyle tahkir edilmişlerdi. Fakat Gazan ve Özbek, herkesin malumu olan sebeplerle bu yöntemi benimsemişti.

213 Melville, 'Keshig in Iran', s. 162.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Moğollar hakkında kendisinden görüş istenen herhangi bir XIII. yüzyıl Müslüman gözlemci, Buharalı bir firarinin Cüveyrû tarafından nakledilen sözlerini tekrar edecektir: “Geldiler, tükettiler, yaktılar, katlettiler, yağmaladılar ve gittiler.”¹ Ve aslında yaklaşık yirmi yıl öncesine kadar Moğol İmparatorluğu üzerine çalışan çoğu tarihçi de benzer bir hükmü benimseyecekti: Moğollar Batı Asya’nın medeni toplumlarının gelişmesine set çektiler ve İslâm dünyasında geriye kıymetli bir şey bırakmadılar. Ancak daha yakın zamanlı histografya çalışmaları, Reşîdüddîn’in çizgisine yaklaşmıştır:

Bu dönemlerdeki hangi olay ya da koşul, yeni bir çağ başlatabilmek için, Cengiz Han iktidarının başlamasından daha önemli olmuştur?²

Kabul etmek gerekir ki Reşîdüddîn, Cüveynî’den kırk seneyi aşkın bir zamandan sonra (ve en az bu kadar önemli olacak şekilde) Müslüman bir ilhanın emrinde telifte bulunuyordu. Bu noktada dahi, yukarıda alıntılarladığımız soruyu, Moğol yönetiminin lütuflarına dair övgü dolu yorumlardan ziyade Cengiz Han’ın fetih kariyerine dair ifadeler takip edecekti. Fakat pek çok akademisyen artık bu fetihlerin ertesinde dünyanın eskisi gibi olmadığı ve bu değişikliğin de her açıdan daha kötüye gitmediği konusunda hemfikir olacaktır.

İslâm dünyasının büyük bir kısmının Moğol boyunduruğuna girmesinin neden olduğu sonuçlar zaten incelenmişti: Moğol hükümdarlarının, seferlerin ve Moğol iç savaşlarının yarattığı tahribatı telafi etme gayretleri (altıncı ve yedinci bölümler), yetenekli personelin ve ehemmiyet verilen halkların Moğol toprakları içerisinde nakilleri ve Moğol fatihlerinin bilinçli bir şekilde ticari ve kültürel alışverişi teşvik etmesi (sekizinci bölüm) bu sonuçlar içerisinde değerlendirilebilir. Bu bölümde ise Moğol fetih seferlerinin doğurduğu daha uzun vadeli süreçler ele alınacaktır ve iki başlık altında incelenecektir. “Kâfir” Moğol yönetiminin daha doğrudan bıraktığı mirasının, yani “Moğol İmparatorluk kültürü” diyebileceğimiz olgunun hayatta kalmasıdır. Bu olgu, Moğol ve Türk kültürünün sadece Müslümanlardan değil Çinliler ve Tibetliler gibi diğer tâbi halklardan da seçici bir şekilde ödünç alınan unsurlarla birleşmesinden meydana geli-

1 T/JG, I, s. 83 (HWC, s. 107).

2 JT, I, s. 32 (DzhT, I, 1. Kısım, s. 59-60; benim tercümem, krş. CC, s. 12).

yordu. Bunun içerisine yeni Cengizli meşruiyet kavramları, yeni yönetim teknikleri (Moğollara özgü olmak zorunda değildi), Moğol örfi hukukuna (“Yasa”) müphem de olsa ısrarlı bir bağlılık gibi unsurlar da dâhildi. Moğol genişlemesinin diğer sonuçları ise dolaylı ve kasıtsızdı: Moğol egemenliğindeki topraklardan hâricî Müslüman devletlerine yaptırılan göçlerle bu devletlerin güçlendirilmesi; İslâm inancının yayılması (hem Orta ve Batı Asya’daki Müslümanların tehciriyle hem de Moğolların ya da Moğol olmayan unsurların ihtidasıyla); yeni Müslüman etnisitelerinin ortaya çıkması. Son olarak Moğolların sonraki nesillere bıraktığı en tartışmalı mirası, yani Avrasya’nın tamamını (en batıdaki İspanya’yı da kapsayacak şekilde Dârü’l-İslâm’ın tamamı da dâhil) tek bir salgın hastalık bölgesine dönüştürmesini inceleyeceğiz. Bu salgın XIV. yüzyıl ortalarında yalın bir şekilde Kara Ölüm olarak nitelenmişti.³

Cengizli Soyunun Getirdiği Meşruiyet

En azından XIII. yüzyılın ikinci çeyreği itibarıyla Moğollar ve bir ölçüde tebaaları tarafından benimsenen “sadece Cengiz Han ailesinin mensupları hükümdarlık yapabilir ve han unvanı alabilir” şeklindeki görüş, birkaç asır boyunca yürürlükte olacaktı. Bu algı tabii ki Dârü’l-İslâm’la sınırlı değildi. 1368’de Ming hanedanı, Moğol rejimini Çin’den çıkardıktan sonra Cengizli iktidarı Moğolistan’da hüküm sürmeye devam etti. Son Yuan imparatoru en azından askeri teşkilatının bir kısmının başında olduğu hâlde Çin’den buraya çekilmişti ve soyundan gelenler (araya Cengizli olmayan biri sebebiyle kısa bir fasıla girmişti), XVII. yüzyıldaki Mançu fethine kadar “Kuzey Yuan” hanedanı adıyla burada hüküm sürecekti. Fakat bu, Kubilay döneminde bölgede geçerli olan Cengizli iktidarının ancak bir gölgesiydi. Oyrat (müstakbel Cungan konfederasyonunun çekirdeğiydi) gibi boylar kendi yollarını çizmiş ve 1400 itibarıyla Kuzey Yuan’a kafa tutacak şekilde kendi özerkliklerini ve askeri teşkilatlarını kurmuşlardı. Cengiz soyundan gelenlerin karizmatik özellikleri bir zamanlar Moğol hâkimiyetinde bulunan İslâm topraklarında daha güçlü ve kalıcı olmuştu. Hülegü, hilafeti yıkarken Sünnî Müslümanların nazarında siyasi meşruiyetin nihai kaynağı olan sistemi ortadan kaldırmıştı ve görünen o ki, paradoks teşkil etse de, Cengizli kanı Moğolların ihtidasından sonra kısmen bu boşluğu dolduracaktı.⁴

3 Bu bölümde büyük ölçüde Biran, *Chinggis Khan*, 4. Bölüm, ‘The Chinggisid Legacy’den istifade ettim. Ancak kendisi genel anlamda Moğol yönetimiyle olduğu kadar Cengiz Han’ın kendi mirasıyla da ilgilenmiştir.

4 Ancak John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, revised edn. (Salt Lake City, UT, 1999), s. 7-8’de de işaret edildiği gibi, kutsal İslâm hukuku ve göçebe siyaset geleneği en azından XV. yüzyıl sonlarına kadar “ilginç bir meşruiyet ilkeleri karışımı” teşkil etmiştir.

XIV. yüzyılın ortalarında iktidardaki hanedan içerisinde patlak veren neseb krizi, üç hanlığı da uzun vadeli bir kavgaya sokacaktı. Çağatay Hanlığı'nda Dua'nın oğullarının sonuncusu Tarmaşirin (735/1334) taht için halefligi hem Çağatay hem de Ögedey soyundan gelen rakiplere açtı. İlhanlı Devleti'nde ise ertesi yıl Argun'un nesebindeki son erkek olan Ebû Saîd'in erkek bir varis bırakmaksızın ölümü, yeni bir çatışma dönemini tetikledi. Bu süreçte sadece Hülegü'nün geniş sülalesi değil Arık Böke'nin soyundan gelen bir kişi ile Cengiz Han'ın kardeşi Cuçi Kasar soyundan gelen bir başka kişi dahi taht yarışına girecekti.⁵ Son olarak Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarında, 1360'tan sonra Batu'nun ve bundan biraz daha önce Orda'nın soyunun kesilmesiyle bunların kardeşlerinin soyundan gelenler, özellikle Şeybân ve Toka Temür⁶ sülaleleri her iki ulusun başına geçme mücadelesi verdiler ve böylece "Bulgak Dönemi"nin başlamasına neden oldular. Bu dönemde aynı anda birkaç han hüküm sürecekti ve her birisinin kendine ait bir nüfuz alanı olacaktı. Bu sıkıntılı dönem XV. yüzyılın ortalarına kadar sürdü.

XIV. yüzyıl ortalarında Orta ve Batı Asya'da etkin yönetim hanlardan emirlere geçti, 1347'den sonra Çağatay hâkimiyetindeki Maverâünnehir'de, yaklaşık olarak 1365'ten sonraki yirmi yıl boyunca Doğu Çağatay topraklarında (Moğolistan ya da "Cata"), 1335'ten sonra can çekişen ve parçalanmakta olan İlhanlılarda ve fasılalı bir şekilde 1360'tan sonra çatışmaların pençesinde olan Cuçi Ulusu'nda da durum bu şekildedir. Fakat bu dönemde dahi en azından güç simsarları Cengizli soyundan gelenlerin gölgeleri altında hüküm sürmek zorunda kalıyorlardı ve imparatorluk hanedanıyla evlilik ilişkileri kurmaya çalışıyorlardı.⁷ Bunun bir istisnası Duğlât Emîri Kamerüddîn'di. Kendisi 1360'ların sonunda ve 1370'lerde görünüşe göre kukla bir kağan belirlememişti fakat Moğolistan tahtını ele geçirmek istiyordu. Kamerüddîn'e sadece kendi emsallerinden bir muhalefet gelecekti.⁸ Egemenliğin Cengizlilerin tekelinde bulunması en kısa

5 Melville, 'End of the Ilkhanate and after', s. 319.

6 Bkz. A. P. Grigor'ev, 'Zolotoordynskie khany 60-70-x godov XIV v.: Khronologiya pravlenii', *Istoriografiia i Istochnikovedenie Istorii Stran Azii i Afriki* 7 (1983), s. 9-54. Safargaliev, *Raspad*, s. 111-34'te Batu Ulusu'nun tarihindeki bu dönemi ele alır ve (s. 115, n.2'de) Natanzî'nin bazı hanları Orda'nın soyuna atfetmesinin güvenilir olmadığına işaret etmektedir. Fakat aynı zamanda (s. 129, n. 2'de) müellifin Orus Han'ın (13. Bölüm, 22. Dipnot) Orda soyundan geldiğine dair ifadesini tercih eder. Orus'u da Toktamış gibi Toka Temür neslinden gösteren *Muizzü'l-ensâb*, Cuçi'nin soyundan gelen hükümdarların en güvenilir şecerelerini verir (daha sonra bu şecerenin yerini *Tevârih-i Güzîde-yi Nusret-nâme*'deki şecere almıştır; bkz. 1. Bölüm).

7 Ancak (İran bağlamında) iddialarını kendi taraftarlarının başında şahsî olarak ortaya koyma kapasitesi olan taht taliplerinin olmayışı, Cengizli meşruiyetine duyulan saygının azalmasının bir işareti olarak algılanabilir: Melville, 'End of the Ilkhanate and after', s. 319.

8 TR, I (metin), s. 28, II (trc.), s. 20. Hodong Kim, 'The early history of the Moghul nomads: The legacy of the Chaghatai khanate', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 299, 303-4. Karaev, *Chagataiskii ulus*, s. 54.

İran'da sürmüştü. 754'teki (1353) ölümüne kadar Horasan'da hüküm süren ve birkaç yıllığına Anadolu'da da sözü geçen Toga Temür genellikle son ilhan olarak kabul edilir.⁹ Ancak Kuzeybatı İran'da 758(1357) yılına kadar "II. Gazan" olarak kukla bir Cengizli hanının hüküm sürdüğü bilinmektedir.¹⁰ 1380'ler ise, Toga Temür'ün oğlu Lokman Esterâbâd'da savaş beyi Timurlenk'in tâbi hükümdarı olarak hüküm sürerken, bir zamanların İlhanlı Devleti'nde Cengizli meşruiyetinin son çırpınışlarına şahitlik edecekti.¹¹ Fakat bundan otuz yılı aşkın bir süre önce muktedir emîrler yasal olarak hükümdarlara dönüşecekti: Azerbaycan'daki Çobaniler, Irak'taki (ve kısa bir süre sonra Azerbaycan'da da) Celâyirîler; Fars'taki İncüiler; Yezd, Kirman ve daha sonra Fars'ta hüküm süren Muzafferîler. Ancak şunu da kaydedelim ki hem ilk iki hanedan Moğol kökenliydi hem de atalarında birden fazla İlhanlı hanedan üyesi olan Celâyirli Şeyh Üveys (ö. 776/1374) Cengiz Han'la olan bağlantısını ve onun mirasının yenileyicisi şeklindeki rolünü vurguluyordu.¹²

Cengizlilerin yarı çöküş döneminde kendisine bir kariyer yolu açan en başarılı emîr olarak Timur, dört ardıl devleti egemenliği altına alma amacıyla Altın Orda hanını, Doğu Çağatay hanını ve son ilhanın oğlunu kendisine tâbi kılmıştı. Hatta 807'deki (1405) ölümü zamanında Ming hâkimiyetindeki Çin üzerine yürüyerek onlara boyun eğdirmişti.¹³ Timur, imparatorluğunu dört varisi arasında bölmekle bilinçli bir şekilde Cengiz Han'ı model almıştı.¹⁴ Ancak tıpkı Cengiz Han gibi kariyerine yağmacı olarak başlasa da model aldığı hükümdara çok da benzediği söylene-
mezdi. Maverâünnehir'deki Kiş'te (Şehr-i Sebz) dünyaya gelen Timur bir Türk-Moğol boyu olan Barlas'a (Barulas) mensuptu ve göçebe kültürünün olduğu kadar yerleşik kültürün de çocuğuydu. Cengiz Han ve haleflerinin aksine güç merkezini yerleşik bölgelerde toplamıştı ve bozkır üzerinde dolaylı otorite sahibi olmaktan memnundu. Cengizli olmayan Timur, daima emîr ya da büyük emîr unvanıyla anılırdı ve Çağatay neslinden Kazan'ın (ö. 747/1346–1347) kızlarından biriyle evlendiği ve daha sonra da Cengizli hanedanından başka hanımlar aldığı için kaynaklarda kendisine "Gürkan" (Moğolca *küregen*, "damat") denmekteydi. Timur ayrıca bazı

9 P. Jackson, 'Togha Temür', *El2*, X, s. 552.

10 Alexander V. Akopyan and Farbod Mosane, 'Between Jüjids [sic] and Jalâyirids: The coinage of the Chopânids, Akhîjûq and their contemporaries, 754-759/1353-1358', *Der Islam* 92 (2015), s. 215-22.

11 Yezdî, *ZN*, I, s. 282, 285. Hans Robert Roemer, 'Timür in Iran', *CHI*, VI, s. 51. Nagel, *Timur der Eroberer*, s. 165-6.

12 Wing, *Jalayirids*, s. 64-5, 129-34. Ayrıca bkz. Melville, 'History and myth', s. 134-5, 142.

13 Timur'un Ming yönetimindeki Çin'le olan ilişkileri hakkında bkz. Ralph Kauz, *Politik und Handel zwischen Ming und Timuriden. China, Iran und Zentralasien im Spätmittelalter* (Wiesbaden, 2005), 3. Bölüm.

14 Beatrice Forbes Manz, 'Tamerlane and the symbolism of sovereignty', *IS* 21 (1988), s. 105-22, birçok yerde; bkz. aynı yazar, 'Mongol history rewritten', s. 137-41.

oğulları ve torunları için Cengiz soyundan gelen kadınları almaya dikkat ediyor, bunun üzerine bu kimselere de Gürkan deniyordu. Timur'un hâlef seçmesinde Cengizli soyundan gelmek önemli bir kriterdi.¹⁵

Bunların hiçbirisi Timur'un diğer meşruiyet kaynaklarına yaslanmadığı anlamına gelmemektedir; Gökyüzü'nün lütfettiği, Venüs ve Jüpiter'in bir araya gelmesiyle iletilen ve kendisinin *Sâhip-kıran* (hayırlı bir tesadüfün efendisi) unvanında sembolize edilen özel bir kader de dâhil.¹⁶ Kendisini sunmasında en az bu kadar önemli bir başka husus, İslâm'ın destekçisi şeklindeki rolüydü –ve bu açıdan tabii ki öncelikle Cengiz Han'dan ayrılmaktaydı. Timur'un döneminde iyi Müslümanın vasıflarıyla geleneksel Moğol ideolojisini bir araya getirme teşebbüsü yeni bir şey değildi. Nitekim Çağatay'ın soyundan gelen Yesavur Horasan'da aynısını yapmış,¹⁷ ayrıca Tegüder Ahmed ve Gazan da Memlûk hâkimiyetindeki Mısır'ı kendilerine tâbi kılmak için bu doğrultuda hareket etmişti. Fakat Timur daha da ileri gidecekti. Semerkant'taki Gûr-i Mîr'de bulunan türbesinin mezar taşında kendisinin dördüncü halife Hz. Ali'nin soyundan geldiği, dolayısıyla –John Woods'un ifadeleriyle söyleyecek olursak– “en güçlü iki hanedan meşruiyeti nosyonunun, Abbasiler ve eski Moğol hâkimiyetindeki İran ve Orta Asya hükümdarlık anlayışının yürürlükte olduğu” iddia ediliyordu.¹⁸ Timur'un Cengizli geleneğini bu şekilde benimsemeye ve hükümranlılığına ilave etmeye hazır olması, sonraki hanedanlar tarafından takip edilecek yeni bir model tesis edilmesiyle bu geleneğin hayatta kalmasına katkıda bulundu.¹⁹

Avamdan biri olarak Timur, ailesinin, Barlas reisleri çıkaran kıdemli bir koluna dahi mensup değildi ve bu yüzden hükümdarlık yapamazdı ancak selefleri Kazaghan ve Emir Hüseyin gibi o da Cengizli hanlar üzerinden yönetim icra etmek zorundaydı.²⁰ Tıpkı Esterâbâd'da Lokman'ı han olarak görevlendirirken duyduğu memnuniyet gibi Timur, hâmisi olduğu Toktamış'ı (kendisi Cuçi'nin oğlu Toka Temür'ün soyundan ge-

- 15 Beatrice Forbes Manz, 'Women in Timurid domestic politics', Nashat and Beck (eds.), *Women in Iran*, s. 130. Çağatay'ın neslinden gelen kadınlarla evliliğe örnekler için bkz. Ando, *Timuridische Empire*, s. 28-9.
- 16 Timur'un meşruiyetine dair muhtelif kaynakların incelenmesi için bkz. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 169-70; Aigle, 'Epilogue: The Mongol empire after Genghis Khan', *Mongol Empire*, s. 308-9. Timurlu kaynaklarda meselenin incelenmesi hakkında ayrıca bkz. Bernardini, *Mémoire et propagande*.
- 17 Biran, 'Diplomacy and chancellery practices', s. 392-3.
- 18 A. A. Semenov, 'Nadpisi na nadgrobiakh Timūra i ego potomkov v Gur-i Ėmire', *Epigrafika Vostoka* 2 (1948), s. 53, 57-8. John E. Woods, 'Timur's genealogy', Michael M. Mazzaoui and Vera B. Moreen (eds.), *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson* (Salt Lake City, UT, 1990), s. 87-8.
- 19 Beatrice F. Manz, 'The empire of Tamerlane as an adaptation of the Mongol empire: An answer to David Morgan', 'The empire of Tamerlane: An unsuccessful re-run of the Mongol state?', May (ed.), *Mongols and Post-Mongol Asia*, s. 286-9.
- 20 Kendisi için bkz. Bernardini, 'Mongol puppet lords', s. 170-4.

liyordu) yaklaşık 1378'de Altın Orda tahtına oturturken, 1389'da Moğolistan'da Çağatay'ın neslinden Hızır Koca'nın biatını kabul ederken ve Ming yönetimine karşı Kuzey Yuan'lı bir taht adayını desteklerken de o kadar memnundu. Topraklarının göbeğindeki Maverâünnehir'de her ikisi de Ögedey soyundan gelen Suyurgatmış (771–790/1370–1388) ve oğlu Sultan Mahmud (790–805/1388–1403) hanlar üzerinden hüküm sürecek-ti.²¹ Timur zaman zaman Ögedey sülalesinin Tuluy neslinden gelen amcaoğulları tarafından dışlanmasını ortadan kaldırdığını iddia ettiği için, onun Ögedey soyundan gelenleri tercih etmesinin, XIII. yüzyıldaki Cengizli imparatorluğunu yeniden diriltmeyi amaçlayan evrensel programını desteklemeye yönelik bir hamle olduğu öne sürülmüştür.²² Timur'un Batı Asya'nın başka yerlerinde kendisine tâbi Cengizli yöneticilerle ilişkili olarak Ögedey'in soyundan gelenlerin konumları açık olmasa da, Ögedey hanları kukla pozisyonunda da değildi. Suyurgatmış, Timur'un bazı seferlerinde aktif bir rol oynamış gibi görünüyordu; öte yandan Sultan Mahmud da 804'te (1402) Ankara Muharebesi'nde Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'i esir etmekle kendini göstermişti.²³

Sultan Mahmud'un ölümünden sonra yerine birinin getirilip getirilmediğini bilmiyoruz ancak Timur'un soyundan gelenler, hanları bertaraf edecek ve yasal olarak hüküm sürecek kadar kendilerini güçlü hissediyorlardı. Hanlık kurumu Timur'un kendi ölümünden sadece aylar sonra gereksiz hâle gelmiş olabilirdi. Zira torunu Halil Sultan Semerkant'ta Cengiz soyundan birisini değil de Timur'un soyundan gelen birisini koltuğuna oturtacaktı. Bu han, yerli ordunun babasının hatırasına oldukça önem verdiği Timur'un küçük yaştaki torununun oğlu Muhammed Cihangir'di (fakat babaannesinin Cengizli soyundan gelmesi de en az bu kadar önemliydi).²⁴ Herat'ta hüküm süren Şahrüh (ö. 1447) bu işi Cengiz soyundan gelen biri olmaksızın yapmıştı ve imparatorluk unvanı olarak *kağan* ve *sultan* unvanlarını tercih etmişti.²⁵ Her ne kadar Şahrüh'un oğlu Uluğ Bey'in azlettiği ve yaklaşık 1429'da Doğu Çağataylı Veys Han'a

21 Nagel, *Timur der Eroberer*, s. 119, 193. Burada Çağatay Hanı Kazan'ın (ö. 1347) oğlu olduğu söylenen Suyurgatmış aslında Kazan'ın halefi Dânişmendce'nin oğluydu ve dolayısıyla Ögedey'in oğlu Melik'in soyundan geliyordu: *Muizzü'l-ensâb*, fos 44b-45a, IKPI, III, Farsça metin, s. lxxxviii-lxxxix (Rusça trc., s. 60); Bernardini, 'Mongol puppet lords', s. 173.

22 Manz, 'Tamerlane and the symbolism', s. 112-13. Fakat alternatif bir görüş için bkz. Bernardini, 'Mongol puppet lords', s. 174-5.

23 Bernardini, 'Mongol puppet lords', s. 173-4. [Yıldırım] Bayezid'in ele geçirilmesi hakkında bkz. Şâmî, ZN, I, s. 261; II, s. 178'deki n. 3 (Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârih*, ek kısmı).

24 Beatrice Forbes Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran* (Cambridge, 2007; s. 20, 21).

25 Aynı eser, s. 10. Sheila S. Blair, 'Timurid signs of sovereignty', Michele Bernardini (ed.), *La civiltà Timuride come fenomeno internazionale* (Roma, 1996 = OM 76/n.s., 15), II, s. 559.

karşı savaşılmaya gönderdiği bir hana kaynaklarda rastlasak da Timurlu kaynaklar kendisine yer vermemiştir ve olayın tarihselliği sadece Haydar Duğlât'ın nispeten geç bir anlatısında bulunduğu gerekçesiyle sorgulanmıştır.²⁶ Ancak kimliği belirlenememiş bir han, Uluğ Bey'in tahttan indirildiği 1449 civarında Semerkant'ta başa geçirilmiştir.²⁷ Bu da bildiğimiz kadarıyla Timurlu topraklarında kâğıt üzerinde hüküm süren son Cengizli'dir.

Timurlu ideolojisindeki gelişmeler geleneksel Cengizli soyu algısını geri olana itmeye imkân sağlamış olabilir. Timur'un biyografisini yazan methiyecilerinden hiçbiri doğum tarihi zikretmiyordu. Muhtemelen bunu onlar da bilmiyordu. Fakat yaklaşık yirmi yıl sonra Şerefüddin Yezdî, Timur'un 736 (1335–1336) yılında dünyaya geldiğini öne sürmüştü. Bu yıl, son muktedir İlhan Ebû Saîd'in ölüm yılıydı ve topraklarının ne Cengizli olan ne de çoğunluğu itibarıyla Moğol olan bir dizi hanedan arasında bölünmesinin önü açılmıştı. Yezdî bu vesileyle İlhanlı dönemi için lütuf gibi gördüğü bir *temadi* iddiasında bulunuyordu.²⁸ Daha da önemlisi *Zafer-nâme*'sinin mukaddimesinde Yezdî, Timur'un XIII. yüzyıldaki atası olan Barulaslı Karaçar'ı Cengiz Han'ın ata soyuyla birleştiriyordu ve Karaçar'ın Tümenay'ın küçük oğlu ve Cengiz Han'ın büyük dedesi Kabul Han'ın kardeşi Kaçulay'ın soyundan geldiğini öne sürüyordu. Dahası, Yezdî, Kabul Han ile Kaçulay arasından bir yazılı taahhüt uydurmuştu; buna göre hükümdarlık Kabul Han'a, askerî ve idari sorumluluk da Kaçulay Han'a geçecekti. Yezdî'ye göre Cengiz Han bu sözleşmeyi, nesillerdir saklanmakta olduğu hazineден çıkartmış ve yeni bir kanunla teyit etmiş, ardından da sözde oğlu Çağatay'ın himayesini Kaçulay soyundan gelen Karaçar'a vermişti. Kendisi ise Çağatay Ulusu içinde askerî ve idari yetkiye sahip olacaktı.²⁹ Bize anlatıldığına göre bu belge Ögedey'in soyundan gelen Ali Sultan'ın çalkantılı hükümlerliği döneminde kayboldu.³⁰

- 26 TR, I (text), s. 45-6, II (trc.), s. 39: bkz. Woods, 'Timur's genealogy', s. 116. Tarihi öne süren Barthold, *Four Studies*, II, s. 86, 104 (= *Sochineniia*, II, 2. Kısım, s. 98, s. 113), Haydar'ın şahitliğini kabul etmektir.
- 27 Barthold, *Four Studies*, II, s. 86, 158 (= *Sochineniia*, II, 2. Kısım, s. 99, 158). Manz, *Power, Politics and Religion*, s. 266.
- 28 Yezdî, *ZN*, I, s. 8. Konunun incelenmesi için Manz, 'Tamerlane and the symbolism', s. 113-114, n. 33; Bernardini, *Mémoire et propagande*, s. 53-7; daha kısa bir şekilde, Manz, 'Timür Lang', *El2*, X, s. 510.
- 29 Yezdî, *ZN*, eds. Urumbaev, fos 24a-25a, 61b ve 75b, ll. 6-8. Ayrıca krş. biraz daha suskun bir anlatı için *Muizzü'l-ensâb*, fo. 82a-b, IKPI içinde, III, Farsça metin, s. clix-clx (Rusça trc., s. 104); bu pasajın İngilizce bir tercümesi için Subtelny, *Timurids*, s. 19. Woods, 'Timur's genealogy', özellikle s. 91, 92-3. Fakat Grupper, 'A Barulas family narrative', adlı çalışmasında Timurlu anlatılarının daha güvenilir olduğunu öne sürmektedir; ayrıca bkz. Subtelny, *Timurids*, s. 18-22.
- 30 Yezdî, *ZN*, ed. Urumbaev, fo. 81a. *Şeceretü'l-Etrâk*, fo. 114a.

Hiçbir Timurlu öncesine ait kaynak Yezîd'in bu sıra dışı iddialarını tasdik etmez. Doğrusu *Moğolların Gizli Tarihi* müellifi ve Reşîdüddîn Barulas/Barlas için Cengiz Han'la ortak bir ata tespit etmiştir. Fakat bunu başka bir soydan yapmıştır. Sadece Reşîdüddîn boyun Kaçulay'a kadar olan nesebini tespit edebilmiştir ancak her iki müellif de Karaçar'ı bu şecereye dâhil etmez.³¹ Bu iki müellife göre Karaçar Çağatay'ın binlik komutanlarından biridir fakat *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Cengiz Han oğluna tamamen farklı bir noyan atamıştır: Kököçös.³² Erken dönem bir Timurlu müellifi, aynı zamanda Timur'un saray tarihçisi olan Nizâm-ı Şâmî idi. O, Karaçar'ı bu şekilde nitelemede beklentileri karşılayamamıştı: Cengiz Han'ın Çağatay'ı Karaçar'ın himayesine verdiğini öne sürerken sadece Karaçar'ın ulus içindeki yüksek mevkiine vurgu yapıyordu.³³

Şurası da önemlidir ki Yezdî bu mukaddimeyi kaleme alırken Timur soyunun önemini şişirmeye yönelik bütün çabaları açısından kendisini, hanedanın atasını Moğol İmparatorluk sülalesi içinde bir yere oturtmaya mecbur hissediyordu. Bu aşamada söz konusu bağlantılardan tamamen vazgeçmek açıkçası ne mümkündür ne de arzu edilir bir şeydir. Fakat Yezdî *Zafer-nâme*'sinin ana kısmını tamamladığı vakit itibariyle, daha ileri gitmeye çoktan hazırды. John Woods onun mukaddimesinde Timur'un Cengiz Han'la ortak nesebine dair işaretlerden sadece birini kullandığına işaret etmişti. Ayrıca Yezdî'nin bilinçli bir şekilde Şâmî'nin *Zafer-nâme*'sinde kâğıt üzerinde hanlık yapan Suyurgatmış ve Sultan Mahmud'u içeren olayları yeniden işlediğini fakat Timur'un sadece kendi adına hüküm sürdüğü izlenimi vermek için onlara yapılan atıfları sildiğini gösteriyordu.³⁴ Timurlu efsanesinin teşekkülü XVIII. yüzyılın başında zirveye ulaşacaktı; bu dönemde Özbek hâkimiyetindeki Buhara'da telifte bulunan *Künûzu'l-a'zam* (En Güçlünün Hazinesi) müellifi, Timur'un Karaçar Noyan'dan önceki nesebinden vazgeçmişti. Sanki artık Cengiz Han'la ortak bir ata soyuna ihtiyaç kalmadığını gösteriyordu. Bu eserinde Çağataylı hanların büyük çoğunluğu acımasız zorbalar olarak vassafedilirken Timur ise İslâm'ın korunması ve yeniden canlanması için Tanrı'nın bir vesilesi olarak gösteriliyordu.³⁵

31 Bunların birbirinden farklı şahitliklerinin incelenmesi için bkz. Woods, 'Timur's genealogy', s. 88-91.

32 *JT*, I, s. 606 (CC, s. 211-12), burada Karaçar, Çağatay'a tahsis edilen dört noyandan biridir; ayrıca *SP*, fo. 117b. *SH*, § 243 (çev. De Rachewiltz, I, s. 167), onun üç noyandan biri olduğunu zikreder; krş. § 202 (trc., s. 133), burada kendisi 1000'liğin doksan beş komutanını içeren listede karşımıza çıkar.

33 Şâmî, *ZN*, I, s. 10, 58.

34 Woods, 'Rise of Timürid historiography', s. 104-5; Yezdî'nin elinde tuttuğu ortak ataya dair tek referans için bkz. aynı eser, n. 106 (Yezdî, *ZN*, II, s. 516).

35 Ron Sela, *The Legendary Biographies of Tamerlane: Islam and Heroic Apocrypha in Central Asia* (Cambridge, 2011), s. 26-7, 54-5 ve birçok yerde; aynı eser, s. 36-7, *Künûzu'l-a'zam* hakkında.

Cuçi'nin hüküm sürdüğü topraklarda Çağatay neslinin de doğu mülklerinde Cengizli meşruiyetinin geçerliliği, adaptasyona uğramadan ve asgari müdahaleyle kuşkusuz daha sağladı ve daha uzun sürmüştü. Duğlât Emîri Kamerüddîn'in Çağatay Ulusu'nun doğu yarısını yönetme girişimi, Timur'un arka arkaya düzenlediği saldırılarla akamete uğradı, tahtta ise Hızır Koca geçti. Kendisi iddialara göre Tuğluk Temür'ün oğluydu. Tâbi olması sayesinde Timur saldırılarından kurtulan Hızır Koca yönetiminde Doğu Çağataylı toprakları yeniden istikrar kazandı ve Kuzey Yuan'ın doğuya doğru genişlemesinden kaynaklanan problemlerden faydalandı. XVI. yüzyılda Kaşgar ve Yarkend'in kontrolünü Mirza Haydar'ın Duğlâtli akrabalarından geri almayı başaran torunları, 1670'lerde Karadağ hâceleri tarafından kovulana kadar hüküm sürmeye devam ettiler. Karadağ hâceleri Nakşibendiyye tarikatının bir koluydu ve arkalarında acımasız Cungar Moğol konfederasyonunun desteği vardı. Cengizli olmayan (ayrıca Müslüman da olmayan) Cungar hanları artık Moğolistan'ın gerçek hükümdarları olarak Çağataylıların yerini almışlardı.³⁶

Yaklaşık olarak 1380'lerde genişleme sürecinde olan Cuçi soyunun toprakları, bir dizi kısa ömürlü han arasında tartışma konusu oldu. Bu dönemde Don Nehri'nin batısındaki bölgelerde gerçek otorite Emîr Mamay'da'ydı. 1380'de ya da hemen sonrasında Toktamış tarafından tahttan indirilmesinin ardından iktidar yine büyük ölçüde Cengizli bir hanın elinde bulunuyordu. Ancak Toktamış (ö. 1407) –velinimetî Timur'a muhalefet etmesi sayesinde– on beş yıldan az bir süre boyunca dirençle karşılaşmayan bir yönetim sürdü.³⁷ XV. yüzyılın başı itibarıyla Karadeniz–Hazar bozkır bölgeleri bir kez daha Toktamış ve oğullarıyla önce Timur ve halefleri, ardından bölgenin muktedirlerinden Edigü (ö. 1419) tarafından desteklenmiş rakip Cuçi'nin ahfadından hanlar arasında cereyan eden öldürücü çatışmalara sahne olacaktı. Nihayet yüzyılın ikinci çeyreğinde Altın Orda beş rakip siyasi birime ayrıldı: (1) Aşağı Volga'da bulunan Astrahan Hanlığı'nın çekirdeğini oluşturan "Büyük Orda"; (2) Yukarı Volga'daki Kazan Hanlığı, (3) Kırım Hanlığı, (4) Volga'nın doğusunda Edigü'nün oğulları tarafından kurulan Nogay konfederasyonu ve (5) daha doğuda Cuçi'nin oğlu Şeybân'ın Ulusu. Bu son devlet ise çok geçmeden (Batı Sibirya'daki) Tiümen Hanlığı'yla Ebü'l-Hayr (ö. 1468) tarafından kurulan ve palazlanmakta olan Özbek Hanlığı şeklinde ikiye bölündü; 1500'den önce Özbekler de ellerindeki toprakların büyük bir kısmını, yeni ortaya çıkmış Kazak konfederasyonuna kaptırmıştı. Kazakların hanları Şeybân'ın değil kardeşi Toka Temür'ün soyundan geliyordu.

36 Bkz. James Millward, 'Eastern Central Asia (Xinjiang): 1300-1800', *CHIA*, s. 260-9.

37 Devamı için bkz. Vásáry, 'Jochid realm', s. 81-5; Bregel, 'Uzbeks, Qazaqs and Turkmens', s. 221-9; Allen J. Frank, 'The western steppe: Volga-Ural region, Siberia and the Crimea', *CHIA*, s. 237-59.

Bölünerek çoğalan bu siyasi birimler, Nogay aşireti haricinde, Cuçi soyundan gelen hanlar tarafından yönetiliyordu. Cuçi'nin ahfadı bu konuda kayda değer ölçüde liyakatliydi. En batıdaki devletlerden "Büyük Orda" 1480'de III. Ivan yönetimindeki Moskova iktidarı karşısında ağır bir yenilgi aldıktan sonra 1502'de Kırım Han'ı Mengli Giray'ın eline düştü.³⁸ Kazan ve Astrahan ise IV. ("Korkunç") İvan yönetiminde 1552 ve 1554'te düzenlenen Moskova saldırılarına boyun eğdi. Fakat Kırım hanları, hükmen Osmanlı himayesinde olsalar da önemli bir güç olmaya devam ettiler; ta ki 1783'te Büyük Katerina burayı ele geçirene kadar. Doğudaki Kazak hanları ise XIX yüzyıl başlarında Ruslar tarafından ele geçirilene kadar varlıklarını sürdürdüler.

Ancak Cengizli direncinin en çarpıcı sembollerinden birisi XVI. yüzyılın hemen başlarında yaşandı. Bu dönemde Cuçi soyundan olup Şeybân'dan gelen iki kol önemli bir başarı kazanmıştı. İlk olarak Muhammed Şeybânî liderliğindeki Özbekler –bunlar dedeleri Ebül-Hayr'ın imparatorluğunu geri almışlardı– Maveräünnehir ve Horasan'dan son Timurlular da çıkarmıştı. Muhammed'in Safevî I. Şah İsmail'le 916(1510) yılında Merv yakınlarında yaptığı savaşta mağlup olması Horasan'ın düşmesi anlamına geliyordu. Bununla birlikte akrabalarının Taşkent'ten Belh'e kadar uzanan topraklar üzerinde otoriteyi yeniden sağlamasına engel olamadı. Literatürde geçtiği hâliyle bu "Cengizli restorasyonu" oldukça sistemli bir yurtluk sisteminin yeniden tesisine şahitlik etti, ayrıca yüce hanın seçiminde kıdem ilkesi de geri getirildi. Ardından birkaç yıl içerisinde Muhammed'in Arap Şah adlı bir hanedan üyesi aracılığıyla Şeybân soyundan gelen uzak kuzenlerinden iki tanesi Hıva'yı (Harezm) Timurlulardan geri aldı.1007'de (1599) Şeybân soyundan gelen Özbekler bir başka Cuçi sülalesine yol verdiler. Toka Temür soyundan gelen bu sülale 1554'te Moskova istilas sırasında Astrahan'dan kaçmışlardı ve Özbek topraklarına sığınmışlardı. Tokatimurlular (bir zamanlar tarihçiler tarafından "Canîler [Canıbekliler]" ya da "Astrahanlılar" da deniyordu) Buhara ve Belh olmak üzere iki merkezden, Maveräünnehir'de Ceyhun'un güneyindeki topraklarda sırasıyla 1750'ye ve 1737'ye kadar hüküm sürmüşlerdi. Öte yandan Hıva'daki Arap Şahlılar sülalesi de 1727'ye kadar ayakta kalacaktı. Sonraki yıllarda ise kukla kağanlar genellikle Tokatimurlulardan olacaktı.³⁹

Cengiz Han'la ilişki üzerinden bir tür meşruiyet arayışına başvurmadan vazgeçmek kolay olmayacaktı. Şu da kayda değerdir ki XVII. ve

38 Leslie Collins, 'On the alleged "destruction" of the Great Horde in 1502', Anthony Bryer and Michael Ursinus (eds.), *Manzikert to Lepanto: The Byzantine World and the Turks 1071-1571* (Amsterdam, 1991 = *Byzantinische Forschungen* 16), s. 361-99.

39 McChesney, 'Chinggisid restoration', s. 277-302; ayrıca aynı yazar, *Central Asia*, s. 132-40. Kukla hanlar dönemi için bkz. Yuri Bregel, 'The new Uzbek states: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750-1886', *CHIA*, s. 392-9.

XVIII. yüzyıllarda hüküm süren Cengizli sonrası (ve Timurlu sonrası) hanedanlar (1756'dan itibaren Buhara'da Mangıtlar ve 1804'ten itibaren Hıva'da Kongiratlar [< Kongurtay]) Moğol fatihlerinin torunlarıyla evlilik ilişkisi kurmak ya da bununla övünmek için Cengizli kanının sahip olduğu cazibenin yeteri kadar farkındaydı.⁴⁰ *Fürdevsü'l-İkbâl (İyi Talihin Cenneti)* adlı eseri, Hıva'nın ilk Kongirat hanı Eltüzer tarafından ısmarlanan Muhammed Münis, hanın atası Tinim'i Cengiz Han'ın sadık komutanı ve damadı (küregen), Cuçin'in vekili ve böylece Yezdî'nin Karaçar'ının Çağatay Ulusu'ndaki emsali yapmıştı. Tinim'in soyundan gelenlerin ise (aralarında meşhur Nogay da vardı, Cengizli şeceresinden arsızca aşırılmıştı) Bulgar'da hüküm sürdükleri ve daha sonra Özbek ve halefleri döneminde baş emirlik (emîrû'l-umerâ) makamını ellerinde bulundurdıkları söyleniyordu.⁴¹

Bunun aksine gerekli Cengizli niteliklerinden yoksun olan ya da bunları taklit edemeyeceklerini düşünen hükümdarlar, alternatif meşruiyet kaynaklarına sırtlarını dayamak zorunda kalıyorlardı. Araplar arasında nesebe güçlü bir şekilde bağlılık İslâm öncesi (Cahiliyye) dönemine kadar uzanıyordu. Arica İslâm'ın doğuşu ve yayılışından sonra meşhur ata genellikle halifelerden biri (Hz. Peygamber'in ailesinden olmak zorunda değildi), bir seyyid, ilk dönem Müslüman liderlerden önde gelen biri ya da bir hükümdar olabiliyordu. Daha sonraki Cengizli döneminde ortaya çıkan yeni olgu, ihtida süreciyle yakından ilgili bir şahsın (gerçek ya da düzmece) soyundan gelmenin revaçta olmasıydı. Sık sık Toktamış'ın oğullarının saldırısına uğrayan Altı Orda Emîri Edigü bu yüzden sufi şeyhi Baba Tükles'e uzanan bir soy ağacı uydurmuştu. Halkın nazarında bu zat, yüz yıl önce Özbek'in ihtidasında belirleyici bir rol oynamıştı.⁴²

Cengizlilerin nispeten modern bir zamana kadar Müslüman Batı Asya'da varlığını sürdüren güçlü karizmaları ve özgün yönetim liyakatlerinin yanında Cengizli hükümdarları doğal olarak "kâfir" iktidar döneminden kalma belirli idari uygulamaları da sürdürüyorlardı. Hususiyle bu hükümdarlar ve bunları takip eden Türk-Moğol askerî aristokrasisi de Cengizli hukuku ve örfü, (genellikle "Yasa" ya da "Tura (töre)" diye biliniyordu) olarak gördükleri şeye bağlılıklarını gösterme eğilimindeydi. Şimdi bunları inceleyeceğiz.

40 Biran, *Chinggis Khan*, s. 104. Örnekler için bkz. Bregel, 'New Uzbek states', s. 395, 399.

41 Yuri Bregel, 'Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis', *AAS* 16 (1982), s. 364-9, 395-7. Biran, *Chinggis Khan*, s. 125-6. XIII. ilâ XIX yüzyıl Kongurtay gelenekleri için bkz. Togan, 'Qongrat in history', s. 66-80.

42 DeWeese, *Islamization and Native Religion*, özellikle s. 336-43. Frank, 'Western steppe', s. 242. Diğer örnekler için bkz. Broadbridge, *Kingship and Ideology*, s. 11.

Moğol Normlarına ve Kurumlarına Bağlılık

Moğolların sunduğu şekliyle bozkır örfüne bağlılık, (aslını söylemek gerekirse) Moğol rejimleri yıkıldıktan sonra bile gücünü korumuştur. Timurlular, Hint Moğolları (Babürlüler), Osmanlılar ve Safevîler gibi hanedanların yönetiminde Cengizli geleneği birkaç asır daha varlığını sürdürdü. Bu devletlerin son üçüne “barut imparatorlukları” da deniyordu. Bu dört devlet de her biri kendi tarzında, 1260’tan sonra Cengiz Han’ın kurduğu imparatorluktan ve ilk haleflerinden neşet eden devletlerin vârisleri olarak görülebilirlerdi.

Moğollar bir açıdan Selçuklu döneminde kökleşen, örneğin idari belgelerdeki tuğralar gibi, gelenekleri sadece devam ettirdi.⁴³ Fakat “kâfir” Moğol iktidarı döneminden kalma bazı idari normlar Moğol sonrası dönemde birkaç asır daha varlıklarını sürdürdüler, özellikle eskiden İlhanlıların elinde bulunan topraklarda.

Bunların en meşhuru idari ve gelir haklarına sahip arazi ihsanı olan *suyûrghâl* idi (Moğolca *soyurgal*, “ödül, lütuf”). *Soyurgal* genellikle miras yoluyla devredilirdi ve Moğol öncesi dönemdeki *iktâdan* farklıydı (iktâ teoride sadece gelir ihsanıydı ve miras yoluyla devredilmezdi). Bu sistem farklı biçimlerde Celâyirîliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler tarafından kullanılmıştı. Profesör Bert Fragner’a göre *soyurgalın* benimsenmesi, İslâmî uygulamaya dönüştürme başarısızlığının sembolüydü.⁴⁴ Daha basit örneklerden biri de resmî dokümanlarda hükümdarın imzasının/tuğrasının ardından Türkçe “sözümüz” ifadesinin eklenmesiydi. Bu ifade sadece Timur’un fermanlarında değil, XV. yüzyıl Akkoyunlu Türkmen Hükümdar Uzun Hasan’ın fermanlarında da bulunurdu.⁴⁵ Ayrıca bu tür dokümanların *keşikin* dört kıdemli noyanı tarafından da tasdik edilmesi şeklindeki uygulama, Christopher Atwood’un da gösterdiği gibi Cengiz Han iktidarında ya da sonradan zannedildiği gibi *yasasının* bir unsuru olarak ortaya çıkmamıştı. Bu uygulama Kubilay ve çağdaşı İlhan Geyhatu döneminde başlayacaktı.⁴⁶ Bir başka örnek ise Timurlu ve Safevî döneminde makam sahiplerinden bağlayıcı bir yemin (*möçelge*) alınmasıydı.⁴⁷ Ve beşinci olarak bozkır Türklerinin uzun zamandır kullanmakta olduğu, Moğollar tarafından getirilen ve İran’da Kaçar hanedanının yıkılışına kadar (1925) varlığını sürdüren on iki hayvanlı takvimin resmî olarak kullanılmasıydı.⁴⁸

43 Peacock, *Great Seljuk Empire*, s. 320.

44 Roemer, ‘Timür in Iran’, 94-5. Bert Fragner, ‘Social and internal economic affairs’, *CHI*, VI, s. 504-11. Ann K. S. Lambton, ‘Soyûrghâl’, *EI2*, IX, s. 731-4. Krş. Fragner, ‘Iran under Ilkhanid rule’, s. 130 (‘iktâ kavramına açık ve dobra bir saldırı’).

45 Soudavar, ‘Mongol legacy of Persian farmâns’, s. 415-17.

46 Atwood, ‘Ulus emirs’, s. 146-7.

47 Subtelny, ‘Binding pledge’, özellikle s. 9.

48 Melville, ‘Chinese-Uighur animal calendar’, s. 83.

Moğol döneminden kalma böylesi kurumsal kalıntılar İran topraklarıyla sınırlı değildi. Osmanlı İmparatorluğu da Anadolu'nun İlhanlı eyaleti olduğu döneme dayanan bazı idari terimleri ve teşkilatları sürdürmekteydi.⁴⁹ Bu oldu, Moğol döneminde Orta Asya'dan gelen Müslüman Türk akınıyla da desteklenmişti. Bu doğrultuda, Cengizlilerle ve imparatorluklarıyla yakından ilişkilendirilen Uygur yazısı XV. yüzyıl sonları itibarıyla Anadolu'da kullanılır olmuştu. Ancak XVI. yüzyılda Sultan Selim'in Arapça'nın anavatanı sayılan bölgeleri ele geçirmesiyle Osmanlı siyasi kültürü gittikçe Arapça'nın nüfuzu altına girmeye başlayacaktı.⁵⁰ Cengizlilerle Osmanlı Devleti arasında bir başka muhtemel ilişkiye daha sonra değineceğiz.

Siyasi karar verme sürecinde soylu kadınların öne çıkması (ki Moğol yönetiminin kayda değer bir özelliği idi) Timurlular döneminde de devam etti ancak şunu da ifade etmek gerekir ki hem Timur'un hem oğullarının hem de torunlarının hanımları arasında bir hiyerarşi vardı: Moğol İmparatorluk hanedanından gelen kadınlar (daha önce de gördüğümüz gibi Cengiz Han kanı taşıdıkları için kıymetlilerdi) diğerlerinden üstün bir konumdaydı ve kendilerine daha büyük ihtiram gösterilmekteydi.⁵¹ Babür'ün XVI. yüzyıl başlarında Kuzey Hindistan'ı fethetmesiyle Timurlu etkisi alt kıtaya yanında hanedan kadınlarının önemini de getirecekti. Burada Moğol kadınlarının nispeten yüksek statüsü yakın zamanlı bir çalışmada incelenmiştir.⁵²

Moğol bozkır hukukunun ve örfünün bazen *şariat* ile çatıştığını, ayrıca bozkır uygulamalarının Moğollar İslâm'a girdikten sonra hemen terk edilmediğini görmüştük. Moğol hanları ve ilk nesil Türk-Moğol aristokrasisi için ihtidanın akabinde yeni inançlarıyla atalarının uygulamaları arasında bir çatışmanın olmaması makuldür. Ancak zamanla İslâm'ın fiiliyata geçmesi ve *yasaya* saygı, birbiriyle uyumsuz hâle gelecekti.

Timur İslâmî coşkuyu Moğol geleneklerine güçlü bir bağlılıkla birleştirdi ve *yasa* da buna dâhildi. Sarayının tarihçisi Nizâm-ı Şâmî bile, Timur'un atası Karaçar'ın Çağatay Hanlığı'nın erken dönemlerindeki oynadığı rolü

49 Joel Shinder, 'Early Ottoman administration in the wilderness: Some limits on comparison', *IJMES* 9 (1978), s. 497-517. Abdulkadir Yuvalı, 'L'influence des [sic] Ilkhanat sur les institutions de l'empire ottoman', Daniel Panzac (eds.), *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960). Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992* (Paris, 1995), s. 751-4.

50 Bu görüşü Dr Andrew Peacock'un 'Intellectual exchange between the Islamic East and Anatolia in the Middle Ages' başlıklı yayımlanmamış fakat British Institute of Persian Studies tarafından 16 Eylül 2016'da Londra'da Edmund Bosworth'un hayatı ve eserleri onuruna düzenlenen bir konferansta sunulan çalışmasına borçluyum.

51 Priscilla P. Soucek, 'Timürid women: A cultural perspective', Hambly (ed.), *Women in the Medieval Islamic World*, s. 200.

52 Lisa Balabanlilar, 'The Begins of the Mystic Feast: Turco-Mongol tradition in the Mughal harem', *Journal of Asian Studies* 69 (2010), s. 123-47.

şışirirken, Timur'u *yasanın* muhafızı olarak görmeye değer bulmuştu,⁵³ bu rolü Reşîdüddîn ancak Çağatay'ın kendisine yakıştırmıştı. Bunun aksine Timur'un oğlu Şahruh 811'de (1409) Semerkant'ta tahta çıkarken iddialara göre bu iki sistemin uyuşmazlığını görmüş ve sadece *şeriat* ile yönetmeye niyetli olduğunu bildirmişti. Görünüşe göre kendisine model olarak Cengiz Han'dan ziyade İlhan Gazan'ı alıyordu. Belki de bu sebeple üstlendiği sorumluluk akim kalacaktı. En iyi ihtimalle şunu söyleyebiliriz ki Şahruh Moğol mirasına bağlılığı muhafaza ederken İslâmî normları da teşvik etmişti.⁵⁴ Öte yandan oğlu Uluğ Bey'in Moğol geleneklerine karşı umursamazlığı da abartılmıştı.⁵⁵

Zaman zaman İslâm ile *Yasa* arasındaki çatışma (her ne kadar bariz olsa da) görmezden gelindi, tıpkı evlilik meselesinde olduğu gibi. Timurlu hanedan mensupları, özellikle de kadınlar Cengiz soyundan geliyorsa, müteveffa kardeşlerinin dul kalan hanımlarıyla evlenmeye devam ettiler.⁵⁶ XV. yüzyıl ortaları gibi Moğolistan'daki Çağatay soylularının beş nesildir Müslüman olduğu geç bir dönemde Dost Muhammed Han'ın, Gazan'ın ve Özbek'in de yaptığı gibi, babasının dul kalan eşlerinden biriyle evlenmek istediğine ve bunun için de Müslüman bilginlerden fetva almaya çalıştığına şahitlik ediyoruz. Fakat Dost Muhammed seleflerinden daha da ileri giderek bu evliliğin lehinde fetva vermeyen sekiz fakihi idam ettirecekti.⁵⁷

Dost Muhammed, münferit bir örnek olabilir ve belki de hikâyesinin önemi kısmen kaynağımız Haydar Duğlât'ın açık bir şekilde İslâm ile bozkır geleneklerinden en az birinin birbiriyle uyuşmayacağını farkında olmasıdır. Aslında eserini kaleme aldığı dönem itibarıyla eldeki deliller şunu gösteriyordu: Her ne kadar Orta Asya'nın Türk-Moğol göçebeleri arasında Cengiz Han *yasasına* bağlılık hâlâ güçlü olsa da ve bu *yasanın* Gayrimüslim kökeni hakkında İslâmî kitaplar yazılıyor olsa da⁵⁸ saray törenleri ve protokolünde bu *yasalara* daha sık müracaat edilmekteydi. Örneğin hanların beyaz keçeden mamul bir halı üzerinden tahta çıkması;⁵⁹

53 Şâmî, ZN, I, s. 10, 12-14, 58. Muizzü'l-ensâb, fo. 82a, İKPI içinde, III, Farsça metin, s. clix (Rusça trc., s. 104), Karaçar'dan Cengiz Han töresinin fikir babası (vâzı) olarak bahseder. Manz, 'Tamerlane and the symbolism', s. 111.

54 McChesney, *Central Asia*, s. 129. Manz, 'Mongol history rewritten', s. 144; krş. Woods, 'Timur's genealogy', s. 115-16. David O. Morgan, 'The empire of Tamerlane: An unsuccessful re-run of the Mongol empire?', J. R. Maddicott and D. M. Palliser (eds.), *The Medieval State: Essays Presented to James Campbell* (Londra and Rio Grande, 2000), s. 239.

55 Manz, 'Ulugh Beg', s. 21.

56 Manz, 'Women in Timurid domestic politics', s. 128.

57 TR, I (metin), s. 56, II (trc.), s. 47; aktaran: Millward, 'Eastern Central Asia', s. 264.

58 McChesney, *Central Asia*, s. 127-32, bazı XVI. ve XVII. yüzyıl müelliflerinin endişelerini dair.

59 Batılı kaynakların delilleri hakkında Ron Sela, *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony* (Bloomington, IN, 2003), s. 28-32'de bu geleneğin XIII. yüzyıla ve üniter imparatorluk dönemine dayandığını gösterir.

emîrlerin kıdeminin Cengiz Han'ın askerî teşkilatındaki boy atalarının statüsüne (ister gerçek ister farazi olsun) dayalı olarak belirlenmesi ve elçilerin standart bir usulde karşılanması. Bu, hem Zâhirüddîn Muhammed Babür'ün (ö. 937/1530) hatıralarından hem de XVII. yüzyıl müellifi Mahmud bin Emir Velî'den edindiğimiz izlenimdi.

Babür, Timur'un altıncı nesilden torunuydu ve aynı zamanda Çağataylı egemenliğindeki Moğolistan'dan gelme bir kadın olan annesi aracılığıyla soyu Cengiz Han'a dayanmaktaydı. 906'da (1501) Fergana'daki yurtluğunu Şeybânî Özbeklere kaptırınca, Kuzey Hindistan'daki "Moğol" devletini kurarak kendisine daha belirgin bir kariyer inşa etti. Böylelikle, sadece Delhi'yi yağmalamakla yetinen Timur'un başarısının önüne geçecekti. Babür'e göre *yaşanın* geçerliliğini yitiren hükümlerinin rafa kaldırılması elzemdi.⁶⁰ Fakat ayrıca önemli olan mesele şudur: Babür'ün ortaya koyduğu ölçüt, *yaşanın* İslâm'la çelişip çelişmemesi değildi. Mahmud bin Emir Velî, *yasa* meselesinde bu kadar temkinli değildi, beğenmediği uygulamaların detaylı bir listesini çıkarmıştı.⁶¹ Bu tanıkların özellikle belirttiği temelde törenlerle alakalı bağlamlarda gayri İslâmî bir uygulamayı İslâmî bir çehreye büründürmek her hâlükârda daha kolaydı. Özbek Hanı II. Abdullah (ö. 1006/1598) Buhara'da 990'da (1582) geleneksel bir şekilde beyaz halı üzerinde tahta çıktığında hem orada hazır bulunuyorlardı hem de beyaz halının üzerine Mekke'den getirilen zemzem suyundan serpiyorlardı.⁶² Böylesi vesilelerle "kâfir" geleneği zararsız ve hatta makbul hâle getiriliyordu.

Daha önce de gördüğümüz gibi Moğol dönemi birbiriyle daha yakından ilişkili unsurları barındıran bir dünya yarattı. Orta Asya, Hindistan, İran ve Yakın Doğu gibi bölgelerin 1330'larda ve 1340'larda neredeyse eş zamanlı krizlere maruz kalması bu bölgeler arasındaki ekonomik ilişkilerin daha sıkı olmasından kaynaklanıyordu.⁶³ Moğol dünyası aynı zamanda kozmopolit bir dünyaydı ve bu sadece kıtalararası ticaret ya da coğrafi bilgi düzeyinde değildi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi (dördüncü ve sekizinci bölümlere bakınız) fetihlerin ölçeği, dilbilim uzmanlarına ihtiyaç doğurmuştu. Bu durum sadece Moğolların kendileriyle ya da topraklarıyla-

60 Stephen F. Dale, *The Garden of the Eight Paradises: Babür and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530)* (Leiden and Boston, MA, 2004), s. 171, 209.

61 McChesney, 'Chinggisid restoration', s. 283-6. Ayrıca bkz. aynı yazar, *Central Asia*, s. 130.

62 R. D. McChesney, 'Zamzam water on a white felt carpet: Adapting Mongol ways in Muslim Central Asia, 1550-1650', Gervers and Schlep (eds.), *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology*, s. 63-80. Ancak Sela, *Ritual and Authority*, s. 42-4 ve n. 114'te İslâm'da buna benzer bir tören olmaması açısından bu törenin İslâmîleştirilmesine gerek olmadığını öne sürmüştür.

63 Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 256. R. Stephen Humphreys, 'Egypt in the world system of the later Middle Ages', Petry (ed.), *Cambridge History of Egypt*, I, s. 456.

la sınırlı değildi, zira birbirinden çok uzak toplumların arasındaki temasın bu kadar fazla büyümesi aynı zamanda pek çok dil arasında daha yaygın tercüme ihtiyacını gerektirdi. Buna *Codex Cumanicus* deniyordu ve Batı Avrupalıların sırasıyla tüccarların kullanımı için (muhtemelen 1290'ların ortasında) Latince-Farsça-Türkçe bir kelime hazinesi ve evanjelizm amacıyla hizmet etmek için Kıpçak Türkçesinde bir Hristiyan dinî metinler koleksiyonu oluşturmalarına (1330'lar) dair art arda yapılan teşebbüsleri simgeliyordu.⁶⁴ Ayrıca, lengüistik becerilere verilen önemin daha çarpıcı göstergesi umulmadık bir yerden gelecekti: *Rasulid Hexaglot* adlı sözlük (yaklaşık: 1360). Bu sözlük bir kelimenin Arapça, Grekçe, Ermenice, Farsça, Moğolca ve Türkçe karşılıklarını veriyordu. Moğol topraklarından oldukça uzak bir ülke olan Yemen'in hükümdarı el-Efdal Abbas bin Ali, Moğol fetihlerinin akabinde başlayan kültürel temasların genişlemesi ve hızlanması sebebiyle bu sözlüğün hazırlanması talimatını vermişti.⁶⁵

Cengizli harp sanatının prestiji Moğol kültürünün bazı özelliklerinin, Moğol genişlemesine daima direnen ve başarılı bir şekilde bu genişlemeye karşı koyan devletlerde bile benimsenmesinin garantisiydi. Dolayısıyla Mısır ve Suriye'deki Memlûk emîrleri Moğol kıyafetleri giyiyordu ve Ömerî'nin işittiğine göre Delhi sultanı ve subayları da "Tatar" elbiseleri giyorlardı.⁶⁶ Memlûk Sultanlığı'ndan yazarlar Cengiz soyu tarihine ve Moğol geleneğine çarpıcı bir aşinalık ve ilgi gösteriyorlardı. Moğol kökenli memlûklerin bunda ciddi bir rol oynadığı söylenemezdi.⁶⁷ Ancak Memlûk kaynaklarının verdiği bazı bilgiler karşısında yanılmamak gerekir. İlk baştan beri *yasa*, Memlûk topraklarında yaygın bir polemik kaynağı olmuştu, daha önce de geçtiği gibi Gazan'ın ilk Suriye işgali sırasında İbn Teymiyye'nin yazılarında bunu görebiliyoruz (on üçüncü bölüme bakınız). *Yasa* ve *şariat* arasındaki tenakuza dair tartışma, İbn Teymiyye'den yaklaşık çeyrek asır sonra Mısır'da patlak verecekti fakat bu tamamen farklı bir bağlamda olacaktı. Polemiğin hedefleri bu defa sultanın memlûk subaylarıydı. Doğuştan Moğol olan Emîr Aytemiş'in, sultanın hususi memlûklerinin işlerini *yasaya* göre düzenlediğine dair Safedî'nin (ö.

64 Her iki metin ve tarihlendirme için bkz. Vásáry, 'Oriental languages', s. 110-11; daha geniş bir şekilde Felicitas Schmieder, 'The world of the Codex Cumanicus, the Codex Cumanicus in its world', Schmieder and Schreiner (eds.), *Ilcodice Cumanico*, s. xiii-xxxi. Rubruklu Willem'in ekibinin Soldia'da bulunduğu ve rahibin "ne zeki ne de konuşabiliyor" diye beğenmediği tercüman -umulur ki- standartların düşük olduğu bir döneme aitti: WR, s. 54/SF, s. 191 (MFW, s. 101).

65 Bkz. Peter B. Golden, 'The world of the Rasulid Hexaglot', Golden (ed.), *King's Dictionary*, s. 1-24.

66 MA, III, s. 61/ed. Spies, Arapça metin, s. 35, Almanca trc., s. 61-2; aktaran: Allsen, *Commodity and Exchange*, s. 1. Lewis, 'Mongols, the Turks and the Muslim polity' (1973), s. 188-9/(1993), s. 198-9.

67 Ulrich Haarmann, 'Altun Hân und Čingiz Hân bei den ägyptischen Mamluken', *Der Islam* 51 (1974), s. 6. Little, 'Historiography of the Ayyûbid and Mamlûk epochs', s. 425.

764/1363) iddiası temelsizdir.⁶⁸ Aynı şekilde erken dönem XV. yüzyıl tarihçisi Takiyyüddin el-Makrizî'nin (ö. 845/1442) sultanın askerî hâcplerine yönelik daha geniş çaplı bir ithamı da aynı şekilde asılsızdı. Bu ithama göre *yasa*, sıradan Müslümanları ilgilendiren ve normalde *şeriatı* ve *kadının* yargılamasına ilişkin meselelere de uygulanıyordu.⁶⁹ el-Makrizî *siyâse*[t]nin saf bir şekilde uygulanmasına, yani sultan ve bürokratları tarafından uygulanan seküler yargıya işaret ediyordu ve açık bir şekilde iki kelime arasındaki benzerliğin amacına hizmet edeceğini bekliyordu.⁷⁰

Türkleştirme

Moğol fetih ordularındaki Türk göçebelerinin ağırlığı, 1400 yılından önce Batı ve Orta Asya'da Türklerin Moğolların yerini almasını açıklamaktadır.⁷¹ 1338 gibi erken bir tarihte Ömerî'nin Cuçi Ulusu Moğollarının tebaaları arasındaki Kıpçak çoğunluğu tarafından kültürel olarak asimile edildiği şeklindeki yorumuna rastlıyoruz (on ikinci bölüme bakınız). Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki bize kadar ulaşan kıt malzemelerden anladığımız kadarıyla Türkçe (1398 tarihli olup hâlâ Uygur alfabesiyle yazılan ancak satır aralarında da Arapça imlası olan bir dokümanda) en azından Özbek'in hükümlanlığı döneminde Altın Orda topraklarının yönetim dili olmuştu. Tabii ki Kazan, Astrahan ve Kırım ardıl devletlerinde de Türkçe bu konumdaydı, Moğolca sadece az sayıdaki terimlerle sınırlıydı.⁷² Ancak bu durum Çağatay neslinin ülkesinde muhtemelen bu şekilde değildi. Açıkçası burada Köpek ve Tarmaşirin hanlar Türkçe konuşuyordu.⁷³ Ayrıca Maverâünnehir'deki Moğol boyları, Timur'un kendi boyu Barlas gibi, XIV. yüzyıl itibarıyla Türkleşmişti. Çağatay'ın (farkında

68 WW, IX, s. 440: bkz. D. P. Little, 'Notes on Aitamiş, a Mongol mamlük', Ulrich Haarmann and Peter Bachmann (eds.), *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden, 1979), s. 387-401; yeniden baskısı Little, *History and Historiography of the Mamluks* içinde (Londra, 1986).

69 WW, IX, s. 440: bkz. D. P. Little, 'Notes on Aitamiş, a Mongol mamlük', Ulrich Haarmann and Peter Bachmann (eds.), *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden, 1979), s. 387-401; yeniden baskısı Little, *History and Historiography of the Mamluks* içinde (Londra, 1986).

70 Ayalon, 'Great Yâsa ... (C2)', s. 119-42.

71 İran'a dair yorumları için bkz. Martinez, 'Changes in chancellery languages', s. 144-5.

72 István Vásáry, 'Bemerkungen zum uigurischen Schrifttum in der Goldenen Horde und bei den Timuriden', *Ural-Altische Jahrbücher* 7 (1987), s. 115-19; aynı yazar, 'Immunity charters of the Golden Horde granted to the Italian towns Caffa and Tana' (2002'de Rusya'da yayımlandı), yeniden baskısı aynı yazar, *Turks, Tatars and Russians içindeki tercümede* (burada s. 5-7); Moğolca kelimeler için bkz. aynı yazar, 'Mongolian impact on the terminology of the documents of the Golden Horde', *AOASH* 48 (1995), s. 479-85. Cuçi'nin ahfadının topraklarında kullanılan Türkçe için bkz. Omeljan Pritsak, 'Das Kiptschakische', Jean Deny, Kaare Grønbech, Helmuth Scheel and Zeki Velidi Togan (ed.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I (Wiesbaden, 1959), s. 74-87.

73 IB, III, s. 32, 33, 36 (çev. Gibb, s. 556, 557, 558).

olmadan) ismini doğu Türk dili olan *Çağatayca* vermesi de önemlidir. *Çağatayca*, Timurlu döneminde Harezmi Türkçesinden neşet etmişti⁷⁴ ve Özbekçe ve Kazanca gibi diğer dilleri doğurmuştu. Fakat Turfan belgelerine göre Moğolca, ulusun en doğudaki bölgelerinde 1369 gibi geç bir tarihte hâlâ yönetim diliydi –örneğin ülkenin adı Moğolistan’dı.⁷⁵ İlhanlılarda ise birkaç resmî belge, Ebû Saîd iktidarı gibi geç bir dönemde hâlâ Moğolca kaleme alınıyordu⁷⁶ ancak çoğunluğu şaşırtıcı bir şekilde Farsça kaleme alınmaktaydı.

Michal Biran’ın ifadeleriyle söyleyecek olursak, Moğol döneminin, Ortadoğu’daki Türk–Moğol yönetici soylu sınıfının nüfuzlu sürecini tamamladığına dair bir mutabakat vardır.⁷⁷ Taze göçebe unsurların İran’a büyük ölçekli göçleri oldu (bunlar ya Moğolların yanında Uzakdoğu’dan geldiler ya da yakınlardaki bir memleketten buraya tehcir edildiler). Bunlar ayrıca bölgeye yerleştirilen Türkmen grupları gibi Moğol dalgasının önüne kapıp getirdiği gruplardı.⁷⁸ XIV. yüzyıl ortalarında tamamen olgunlaşmış konfederasyonlar olarak görünen Karakoyunlu ve Akkoyunluların; XVI. yüzyıl itibarıyla Safevî Devleti’nde önemli bir rol oynayan Takkalı veya Rumlu gibi boyların ya da Safevîlerin ardından İran’da iktidar hanedanı çıkaracak olan Afşarların ve Kaçarların ortaya çıkışının izini sürmemizi sağlayacak delillerden mahrumuz. Bu boyları teşkil eden grupların gelişi, Moğol fethinin sonrasına tekabül edebilir ancak aynı şekilde Selçuklu işgalleri sırasında da olabilir.⁷⁹

Türkleştirme süreci, özellikle, Paul Buell’in üzerinde kapsamlı bir araştırma yaptığı yeme alışkanlığında belirgindi. Her ne kadar göçebe Moğollarla Türklerin hayat tarzları geleneksel olarak oldukça benzer olsa da Türk mutfağı daha çeşitli ve karmaşıktı. Ayrıca imparatorluk çağında Moğollar Türk lezzetlerini kabul etmeye hazır bulunuyordu. Ortaya çıkan sonuç sadece yeni bir elit mutfağı değildi. Zira Moğol hükümdarlar bozkır

74 János Eckmann, ‘Das Tschaghataische’, Deny et al (ed.), *Philologiae Turicae Fundamenta*, I, s. 138-60.

75 Biran, ‘Mongols in Central Asia’, s. 63; krş. aynı yazar, ‘Diplomacy and chancellery practices’, s. 370. Dai Matsui, ‘A Mongolian decree from the Chaghataid Khanate discovered at Dunhuang’, Peter Zieme (ed.), *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memoriam Kogi Kudara, Silk Road Studies 16* (Turnhout, 2008), s. 159-78. Clark, ‘On a Mongol decree of Yesün Temür (1339)’. Kara, ‘Mediaeval Mongol documents from Khara Khoto’

76 Martinez, ‘Changes in chancellery languages’, s. 151-2.

77 Biran, *Chinggis Khan*, s. 100-1. Daha fazlası için bkz. Fragner, ‘Iran under Ilkhanid rule’, s. 124-7.

78 Jean Aubin, ‘Le témoignage d’Ebn-e Bazzâz sur la turquisation de l’Azerbaydjan’, C.-H. de Fouchécour and Ph. Gignoux (ed.), *Études Irano-Aryennes offertes à Gilbert Lazard, Stlr cahier 7* (Paris, 1989), s. 5-17. Aubin, ‘La propriété foncière’, s. 130.

79 Konunun incelenmesi için bkz. Hans Robert Roemer, ‘The Türkmen dynasties’, *CHI*, VI, s. 147-54; daha kısa bir şekilde, Morgan, *Medieval Persia*, s. 100-1, 103.

göçebe toplumlarının ötesindeki lezzetleri tüketmeye çoktan alışmıştı.⁸⁰ Örnek olarak *tutmaç* yemeğini alalım; Noodle benzeri bu yemek Hülegü ordusunu beslemek için İran'a büyük miktarlarda getirilen malzemeler arasında bulunuyordu.⁸¹ Yaklaşık çeyrek asır içerisinde Türkmen bir sufinin Bağdat'ta görevli müfettişler ve kâtipler için gayretli bir şekilde *tutmaç* hazırladığını görüyoruz.⁸² Bu sufi, Nasîrüddîn Tûsî'nin oğlu Fahreddin tarafından Bağdat'taki vakıf işlerinde görevlendirilmişti. Ayrıca kendisinin yemek hazırladığı memurların muhtemelen çok azı Moğol ya da Türk'tü. Moğol öncesi Irak'ta ve özellikle Selçuklular döneminde bu yemeğin ne kadar yaygın tüketildiğini bilmiyoruz. Ancak İlhanlı dönemi öncesine ait kaynakların kıtlığı (yani Orta Asya bozkırları dışındaki bölgeler için) yemeğin Moğol döneminden itibaren daha da popüler hâle geldiğini göstermektedir.⁸³

Moğol Dünyasındaki Müslümanların Hicreti

el-Makrizî, *yasa* hakkındaki yanlı şikâyetlerini Moğolların işgal ettiği topraklardan yapılan göçler sayesinde kaleme alabilmiştir. Hülegü'nün Irak ve Suriye işgali döneminde Memlûk hâkimiyetindeki Mısır'a çok sayıda mülteci gelmişti. XIV. yüzyılın başlarında coğrafyacı Şemseddin ed-Dimaşkî'nin, 1260'a kadar Irak, Cezire ve Suriye'den yapılan göçlerin Kahire nüfusunu bir milyonun üzerine çıkardığı şeklindeki iddiasını daha önce görmüştük (altıncı bölüme bakınız). Bu mülteciler sonraki yıllarda da gelmeye devam etti. Bunlar arasında Moğol grupları da vardı. Örneğin yaklaşık 1261'de Hülegü'nün Cuçi'nin mirasçısı olan komutanlara saldırısının ardından batı cihetine doğru yön alan İran'daki Cuçi soyuna bağlı askerlerden hayatta kalmayı başaranlar bu gruptaydı. Yahut Gazan'ın zaferinin ardından 696'da (1296) İlhanlı topraklarından kaçan Baydu ta-raftarı birkaç yüz Oyratlı atlı da vardı. Bahsi geçen *vâfidiyye* (iltica isteyenler) iyi karşılanmış olsa da bu göçmenlerin Memlûk Sultanlığı'nın askerî teşkilatında yüksek mevkîe ulaşmaları, XIV. yüzyıl başlarındaki en-Nâsır Muhammed bin Kalavun dönemine kadar gerçekleşmeyecekti.⁸⁴

80 Paul D. Buell, 'Mongol empire and Turkicization: The evidence of food and foodways', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 204-16. Ayrıca bkz. Buell, 'Pleasing the palate of the Qan: Changing foodways of the imperial Mongols', MS 13 (1990), s. 57-81; aynı yazar, 'Steppe foodways and history', *AMTM* 2 (2006), 2.Bölüm, s. 171-203 (özellikle s. 190-6); E. N. Anderson, 'Food and health at the Mongol court', Edward H. Kaplan and Donald W. Whisenhunt (eds.), *Opuscula Altaica: Essays Presented in Honor of Henry Schwarz*, *Studies on East Asia* 19 (Bellingham, WA, 1994), s. 20-39.

81 *AM*, s. 24.

82 *IF*, I, 322 (no. 460). Ölüm yılı olan 704 (1304-5) dışında herhangi bir tarih yoktur.

83 Kaynaklardaki referanslar için bkz. *TMEN*, II, s. 457-9 (no. 876: 'tutmaç, ein Nudelgericht'); Moğol öncesi İran için Doerfer, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (ö. 1063) ile alakalı *IA*'dan tek bir atıfta bulunur.

84 Bkz. Ayalon, 'Wafidiya', s. 90-3.

Her ne kadar Moğol göçmenlerinin Memlûk savaş faaliyetlerine katkısını ölçmek güç olsa da, şundan emin olabiliriz: Delhi sultanının bağımsız Hint Devletleri üzerine yürümesi askerî kuvvetlerine dâhil olan Müslüman mültecilerin enerjisiyle gerçekleşmişti.⁸⁵ Horasan, Gur ve Gazne'den bu kadar çok sayıda mültecinin Cengiz Han seferleri döneminde Hindistan'a geldiğini, bunlardan biri olan Cüzcanî'den öğreniyoruz.⁸⁶ Kendisi aynı zamanda Delhi Sultanı Şemseddin İltutmuş'un (hükümleri: 607–633/1211–1236) bu mültecileri hoş karşılayıp ödüllendirdiğini de söylüyordu.⁸⁷ Bu ilk dalgada Delhi Sultanlığı'na intikal edenler arasında, Sultanlığın en meşhur şairi Emîr Hüsrev Dihlevî'nin (ö. 725/1325) babası da vardı.⁸⁸ Göçler, o yüzyılın geri kalanında da devam etti. Hindistan'a iltica eden Moğol grupları bu sayıyı daha da şişiriyordu. Bu süreçte bazı özgün dönemler tespit edebiliyoruz. Bunların en barizleri, İlhanlı kuvvetlerinin Doğu İran'daki Cuçi ailesine bağlı askerlere saldırdığı 1260'lar başı; 691(1292)yılı; Maverâünnehir'de Tarmaşirin'in tahttan indirilmesini (735/1334) müteakip birkaç yıl; göçmen akınının gölge hükümdar Halil Sultan'ın (yaklaşık: 745/1344–1345) tahttan indirilmesiyle ilişkilendirildiği 1340'ların ortaları. Daha önce de gördüğümüz gibi bu yeni gelenlerin eskileri "kâfir" olarak gelip İslâm'ı sonradan benimsemiş olabilirdi ki ikinci grupta durum bu şekildeydi. Oysaki Sultanlığa 1330'larda ve 1340'larda gelenler kuşkusuz Müslümandı.⁸⁹

Moğol faaliyetleri kasıtsız da olsa sultanlığa iki büyük hükümdar hanedanı kazandırdı. Cüzcanî ve Vassâf'ın verdiği bilgileri bir araya getirdiğimizde öğreniyoruz zira Halcî hanedanının ilk sultanı olacak olan Halaç reisi Celâleddin Fîrûz bin Yuğruş (689–695/1290–1296) buraya Binbân bölgesinden (bir ihtimal 1260'larda) gelmişti. Kendisi Binbân'da muhtemelen Moğollar adına *şihnelik* yapıyordu.⁹⁰ Eğer İbn Battuta'nın bilgi kaynağına güveneceksek, Gâzî Melik'in kendisi de (daha sonra Sultan Gıyâseddin Tuğluk adını alacaktı ve Tuğlukîlerin isim babası kurucusu olacaktı) Karaunaslı (Negüderli) Türklerden biriydi.⁹¹

85 XIII. yüzyılda sultanlığa yapılan göçler hakkında bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 39-41, 79-81, 118 ve Sunil Kumar, 'The ignored elites: Turks, Mongols and a Persian secretarial class in the early Delhi Sultanate', *Modern Asian Studies* 43 (2009), s. 45-77.

86 *TN*, I, s. 419, 420 (çev. Raverty, s. 534, 539-41). Bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 40-1.

87 *TN*, I, s. 440-1 (çev. Raverty, s. 598-9).

88 P. Hardy, 'Amir Khusraw Dihlawî', *El2*, I, s. 444-5.

89 Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 234; ayrıca 1330'lar ve 1340'lar için bkz. Jackson, 'Mongols and the Delhi Sultanate', s. 127-8, 147-52. Halil Sultan hakkında bkz. 13. Bölüm.

90 *TN*, II, s. 88 (çev. Raverty, s. 862). Vassâf, s. 311, II. 7-8 (*GW*, III, s. 126), dediğine göre kendisi Binbânlı Nâsirüddin Muhammed adına Halaç'ı yönetmişti (bkz. 9. Bölüm); dolayısıyla *JT*, eds. Jahn, *Indiengeschichte*, Arapça metin, Levha 57 (Almanca trc., s. 48-9; Farsça metin tahrir olmuştur)/Khalili Coll. ms., fo. 266b, Blair, *Compendium içinde*. Bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 80 ve Kumar, 'Ignored elites', s. 50-1.

91 *IB*, III, s. 201 (çev. Gibb, s. 648-9). Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 178. Kumar, 'Ignored elites', s. 51-2 ve birçok yerde.

Şunu da kabul etmek gerekir ki bu yeni Müslümanlar (çağdaş Hintli yazarların tabiriyle neo-müslümanlar), sultanlığın zaten heterojen soylu ve askerî sınıfına karışmışlardı ve genişlemesinden ziyade bölünmecî politikasında rol oynamışlardı.⁹² Fakat genele baktığımızda bunlar, düşmanları nazarında dehşet uyandıran Delhi kuvvetlerini sayıca şişirmekle, en azından sultanın Hindû rakiplerinin gözünü korkutmasını sağlamış olabilirlerdi. Dahası, Çağatay topraklarından gelen göçmenlerin hepsi Moğol ya da asker sınıfından değildi. Cömertliğinin şöhreti dört bir yana yayılmış olan Sultan Muhammed bin Tuğluk (hükümrânlığı: 724-752/1324-1352) 1334'ten itibaren ortaya çıkan çalkantıları fırsata çevirip Maveraünnehir'deki Müslüman memurları, fakihleri ve ulemayı güne-ye, kendi hizmetine girmeye çağıran "halka açık" bir davette bulundu. Bir grup, Faslı seyyah İbn Battuta'dan biraz daha ileriye, Sind'e ulaştı.⁹³ Bu türden sivil unsurlar kuşkusuz Sultan'ın geniş imparatorluğunda ve ardıl devletlerde İslâmîleşmenin mesafe katetmesine katkıda bulundular, ta ki 1330'larda imparatorluk parçalanana kadar.

Sekizinci bölümde hem Memlûk Devleti'nin hem de Delhi Sultanlığı'nın hayati derecede önem taşıyan savaş teçhizatının hayli stratejik ticaretine Cuçi'nin soyundan gelen hanların sıcak baktığını görmüştük. Özellikle her iki devlete Türk askerî kölelerinin sevk edilmesi ve cins savaş atlarının Müslüman Hindistan'a iletilmesi bu ticaretin iki sac ayağını teşkil ediyordu. Çok sayıda mültecinin tehciyle birlikte düşündüğümüzde bu trafik İslâm'ın Yakın Doğu'daki ve Hint alt kıtasındaki Moğol genişlemesine karşı başlıca iki savunma hattına direnç kazandırıyordu. Belki de bu, Moğolların İslâm tarihi üzerindeki dolaylı etkilerinin en çarpıcı derecede ironik olanıydı.

İslâm'ın Avrasya'da Yayılması

Yuan İmparatorluğu'nun sonuna kadar İslâm bir ölçüde kağanın topraklarının batı uçlarına kadar nüfuz etmekle kalmamış aynı zamanda Çin'in metropolitan bölgelerinde de kendine yer edinmişti. Her ne kadar ülkedeki Müslüman varlığı Tang hanedanı dönemine (618-907) kadar gitse de nispeten sınırlı sayıda tüccar içeriyordu (ve bazen bunların ailelerini de) ve güneydoğudaki Guangzhou, Yangzhou ve Hangzhou gibi büyük limanlarla sınırlıydı. Dahası, Moğol Yuan döneminde Çin'e ulaşan Müslümanların aksine bu ilk Müslüman göçmenler (belki de pek çok durumda Çin'de geçici olarak ikamet etmişlerdi) kendilerini hiçbir şekilde Çinli kabul

92 Örnekler için bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 173-4; Wink, *Al-Hind*, II, s. 210-11.

93 IB, III, s. 91, 374-5, 394-5 (çev. Gibb, s. 592, 735, 743-4). Bkz. Aubin, 'Khanat de Çağatai', s. 22; Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 185, 233-4.

etmiş gibi görünmüyorlardı.⁹⁴ Moğol çağı Çin'deki Müslüman tüccarların mevcudiyetinde kayda değer bir artışa şahitlik etti, özellikle Yuan hâkimiyetindeki Çin'in en büyük ve önemli limanı Quanzhou (Zaitun) ve Hangzhou'da.⁹⁵ Fakat bu taze Müslüman göçmenler kesinlikle liman şehirleriyle sınırlı değildi ve bir kısmı ülkedeki Moğol yönetiminde her zaman popüler olmasa da önemli bir rol oynadılar. Bunlar arasında Maverâünnehirli Ahmed Fenâketi de vardı. Kendisi Kubilay'ın kötü ün yapmış maliye nazırıydı ve 1282'de Han Çinlilerine mensup düşmanları tarafından öldürülmüştü.⁹⁶

Yuan topraklarında ikamet eden Müslümanların çok daha önemli bir kısmı, Batı Asya'dan getirilen tutsaklar ve kölelerden teşekkül ediyordu. 1260'ta Cüzcanî'nin işittiğine göre Çin şehirleri (*Tamğaç*), Tibet ve eski Tangut hükümdarlığı Türkistan ve İran'dan gelen çok sayıda Müslümanla yeniden iskân edilmişti ve bunlar için pek çok cami yapılmıştı.⁹⁷ Cüzcanî Tibet konusunda muhtemelen yanılıyor olsa da Tangut için dediklerinde haklıydı. Nitekim Marco Polo Shazhou ve Ganzhou şehirlerinde Müslümanların mevcudiyetini naklediyordu ancak onların azınlıkta olduğu izlenimini veriyordu.⁹⁸ Öte yandan Reşîdüddîn Tangut bölgesindeki yirmi dört büyük şehirde tarımla uğraşan putperest nüfusun aksine Müslümanların çoğunlukta olduğunu işitmişti. Fakat "Tangut" teriminin belirsiz bir şekilde kullanımı Müslümanların nerelerde yoğunlaştığını tespit etmemizi güçleştiriyordu.⁹⁹ Mühtedi Ananda'nın topraklarında (on ikinci bölüme bakınız) (Temür'ün dul kalan eşi Buluğhan Hatun kendisini 1307'de kocasının halefi olarak Hanbalık'ta tahta çıkarmayı ve valiliğini de imparatorluk hanedanının başka bir koluna nakletmeyi başaramadığı için) kendisinin infazından sonra İslâm'ın kaderi hakkında pek bir şey bilmiyoruz.¹⁰⁰ Fakat muhtemeldir ki Gansulu ve Ningxialı Hui milletinin doğuşu bu tarihten başlıyordu, zira 1272 gibi erken bir dönemde Tangut bölgesi "Xi Xia Müslüman (huihui) ordusu"nun teşekkülü için yeterli kadar yetişkin erkek Müslüman içeriyordu.¹⁰¹

94 Michael Dillon, *China's Muslim Hui Community: Migration, Settlement and Sects* (Richmond, Surrey, 1999), s. 12-13, 25.

95 Rossabi, 'Muslims in the early Yüan dynasty', s. 274-6. Lane, 'Phoenix Mosque', özellikle s. 244-9.

96 Bkz. H. Franke, 'Ahmad (?-1282)', De Rachewiltz et al (eds.), *In the Service of the Khan*, s. 539-57.

97 *TN*, II, s. 151 (çev. Raverty, s. 1106-7); bu bölgelere dağılan Müslüman esirler için bkz. II, s. 155 (çev. Raverty, s. 1112).

98 *MP*, II, s. 16, 22 (çev. Ricci, s. 68, 75; çev. Latham, s. 54, 60).

99 *JT*, II, s. 951 (SGK, s. 323; CC, s. 329); bkz. Dunnell, 'Anxi principality', s. 188-9.

100 Vassâf, s. 498-501 (GW, IV, s. 269-75). Bkz. John W. Dardess, *Conquerors and Confucians: Aspects of Political Change in Late Yüan China* (New York and Londra, 1973), s. 13, 15; Dunnell, 'Anxi principality', s. 187.

101 Allsen, 'Population movements', s. 131, 141-2.

Moğol döneminde Çin'e getirilen Müslüman unsurlardan pek çoğu askerî teşkilat mensubuydu. Yukarıda atıfta bulunduğumuz pasajda Cüz-cânî Çin ve Tangut'taki kalelere komutan olarak Müslüman emîrlerin atanmasından bahsediyordu.¹⁰² Müslüman bürokrat Seyyid Ecel Buhârî (ö. 1279) (Kubilay 1273'te kendisini yeni fethedilen Yunnan eyaletinin [Dali hükümdarlığı] idaresinin başına getirmişti) bölgede İslâm'ın yerleşmesinde büyük rol oynamıştı. Yine de Müslüman emîrlerin atanması onun bölgeye intikalinden önce olmalıydı ve 1253'ten itibaren fetih faaliyetine oraya o dönemde yerleşen çok sayıda Müslüman asker katılmıştı.¹⁰³ Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki Seyyid Ecel'in bu eyaletteki politikası, bırakın İslâm kültürünü teşvik etmeyi, Çin uygulamalarını ve Konfüçyan irfanını dahi desteklemiyordu.¹⁰⁴ Buna karşın faaliyetleri Yunnan'daki Müslüman topluluğunun büyümesine hiç bir şekilde engel olmadı ve bu topluluk varlığını günümüze kadar sürdürdü.

Orta Asya'nın Doğusu

Her ne kadar Çağatay hanedanının Maveraünnehir ve Moğolistan'da hüküm süren iki kolu VIII. (XIV.) yüzyıl ortalarında benzer bir şekilde İslâm'ı benimsemiş olsa da bu durum doğudaki Çağataylı akrabaları ve komşuları için geçerli değildi. Bu hanedan üyeleri Algu'nun oğlu Çübey soyundan geliyordu. Çübey ise, kardeşi Kaban'la beraber, 1270'lerdeki çalkantılar sırasında Yuan hizmetine girmişti (yedinci bölüme bakınız).¹⁰⁵ Çübey sülalesinin bir kısmı özellikle "Bin Prensi," "Weiwu ve Xining Prensi" ve "Xining Prensi" gibi Yuan idari unvanları almışlardı. Bunların ilk ikisi bizzat Çübey'e verilmişti. Kendisi ya da ölümünden sonra belki de oğulları, Esen Boğa ve Kağan Bayantu kuvvetleri arasında 1313-1320 döneminde patlak veren sert mücadelede önemli bir rol oynadılar. Bu mücadelenin ardından Yuan İmparatorluğu'nun sınırları Altay Dağlarından Lop Nor'a uzanan bir çizgiye kadar ilerledi. Böylelikle Yuan toprakları Taklamakan çölüne komşu şehirleri de kapsayacak hâle geldi.¹⁰⁶

Mirza Haydar'ın naklettiği bir bilgiye göre Moğolistan'ın Çağatay hanı olan Tuğluk Temür'ün oğlu Hızır Koca, Karahoca ve Turfan'a kutsal savaş açtı (gazâ) ve buraları muhtemelen XIV. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman hâkimiyetine soktu.¹⁰⁷ Eğer bu askerî harekâtlar gerçekse sonuçları-

102 TN, II, s. 151 (çev. Raverty, s. 1107).

103 P. D. Buell, 'Saiyid Ajall (1211-1279)', De Rachewiltz et al (eds.), *In the Service of the Khan*, s. 477. George Lane, 'The Dali stele', Binbaş and Kılıç-Schubel (eds.), *Horizons of the World*, s. 85-6, 101.

104 Bkz. Lane, 'Dali stele', s. 102-8.

105 Bkz. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, s. 262-3; Biran, *Qaidu*, s. 49-50.

106 Bu olaylar hakkında bkz. Liu, 'War and peace', s. 348-9.

107 TR, I (metin), s. 32, II (trc.), s. 28.

nı tepit etmek hayli güçtür. 823'te (1420) Timurlu Şahruh'un heyeti Çin'e gitmek üzere bu bölgeden geçerken, heyette bulunan Gıyâseddin Nakkaş, misyonlarına dair bir günlük tutuyordu ve Hâfız-ı Ebrû da bu günlüğü *Zübdetü't-tevârîh*'ine eklemişti. Gıyâseddin'in anlattığına göre Turfan halkının çoğu hâlâ putperestti ve tapınaklarının ihtişamı büyüleyiciydi. Kendisi ilginç bir şekilde burada bulunan bir camiden bahsetmiyordu.¹⁰⁸ Görünen o ki İslâm'ın burada hâkim duruma gelmesi daha sonra, Turfan Müslüman egemenliği altına girdikten sonra gerçekleşecekti.¹⁰⁹ Fakat 1494'te bile bir elçinin halkın çoğunu Hristiyan bulduğu söylenecekti.¹¹⁰

Kâşânî açık bir şekilde yaklaşık 713'te (1313–1314) Kağan adına faaliyetlerde bulunan Çübey'in oğullarının işgal ettiği bölgeler arasında Kamul'dan (Çi. *Hami*) bahsediyordu.¹¹¹ XIII. yüzyıl sonlarında Marco Polo nüfusun büyük ölçüde "putperest" olduğunu zikrediyor¹¹² ve yaklaşık 1340'ta Kamul'dan geçen Papalık Elçisi Marignolli buradaki Müslümanlardan bahsetmiyordu.¹¹³ Fakat Turfan'ın aksine Kamul, Gıyâseddin Nakkaş'ın ziyaret ettiği dönemde şehrin Müslümanlarının *hâkimi* tarafından yaptırılan bir cami içeriyordu ancak bize bunun ne zaman inşa edildiğini bildirmiyordu. Her hâlükârda Gıyâseddin caminin kasıtlı bir şekilde bir Budist tapınağının karşısına yaptırıldığını söylüyordu.¹¹⁴ Bununla beraber Kamul soyluları (ki bunlar en azından 1390'lardan itibaren Çübey soyundan geliyordu)¹¹⁵ İslâm'ı benimsemeye pek de acele etmiyorlardı. XIV. yüzyıl ortalarında (ve dolayısıyla Kamul valiliğinin ortaya çıkmasından önce) Çübey sülalesinden üç kişi Müslüman ismi almıştı: Süleyman (torun) ve oğulları Yağân Şah ile Sultan Şah.¹¹⁶ Bunlardan Süleyman kuşkusuz Müslüman uygulamalarının etkisinde kalmıştı zira o döneme ait bir Budist şiiirinde alkol tüketimini kınadığı ve kendisinin de çok az

108 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârîh*, ed. Kemal Hâcc Seyyid (Tahran, 1372 şm./1993), II, s. 821; alıntılayan: K. M. Maitra, *A Persian Embassy to China* (Lahore, 1934; yeniden baskısı New York, 1970), s. 12-13. S. Soucek, 'Turfan', *EI2*, X, s. 676-7. Heyetin misyonu hakkında bkz. David J. Roxburgh, 'The "Journal" of Ghiyath al-Din Naqqash, Timurid envoy to Khan Baligh, and Chinese art and architecture', Lieselotte E. Saurma-Jeltsch and Anja Eisenbeiß (eds.), *The Power of Things and the Flow of Cultural Transformations: Art and Culture between Europe and Asia* (Berlin and Münih, 2010), s. 90-113.

109 Morris Rossabi, 'Ming China and Turfan, 1406-1517', *CAJ* 16 (1972), s. 212-13.

110 Aktaran: Peter Zieme, 'Notes on the religions in the Mongol empire', Akasoy et al (eds.), *Islam and Tibet*, s. 184.

111 TU, s. 208 (ÇWBAY yerine yanlışlıkla ÇWPAN imlasıyla); ayrıca s. 202.

112 MP, II, s. 18 (çev. Ricci, s. 71; çev. Latham, s. 57).

113 Giovanni di Marignolli, 'Relatio', *SF içinde*, s. 550.

114 Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârîh*, II, s. 822 (= Maitra, *A Persian Embassy*, s. 14-15).

115 Juten Oda, '[Historical Studies on Central Asia in Japan], Part I. Uighuristan', *Acta Asiatica* (Tokyo) 34 (1978), s. 28-34.

116 Herbert Franke, 'A 14th -century Mongolian letter fragment', *Asia Major* 11 (1965), 120-7. Franke'nin bu hanedan üyelerinin soy ağacını tespit etmesi hatalıdır: bkz. *Müzîl-ensâb*, fo. 39a, *İKPI içinde*, III, Farsça metin, lxxvii (Rusça trc., s. 54).

içtiği söyleniyordu.¹¹⁷ Fakat yaklaşık 1390'lardan itibaren Gunaşiri(n) ile başlayan Çağataylı Kamul soyluları içinde Müslüman bir isme rastlamıyoruz. Gunaşirin'in ismi ise şüphesiz Sanskritçeydi ve dolayısıyla Budist bir kökeni vardı.¹¹⁸ Hodong Kim Moğolistan'da bir fraksiyonun Gunaşirin'in 1388'de Çağataylı tahtına aday gösterdiğini ikna edici bir şekilde öne sürmüştür¹¹⁹ ve bu da makul bir şekilde İslâm'ın nispeten yakın bir dönemde benimsenmesine gösterilen bir tepkiyi temsil etmektedir. Fakat yine şahsî isimler, hatta Budist isimleri, hükümdarın inancının net bir göstergesi değildir (Tarmaşirin örneğinde olduğu gibi). Aynı sebeple eğer 1470'lerde ve 1480'lerde Kamul'un Turfan Müslümanları tarafından işgal edildiği kısa fasılları göz ardı edersek, Ming kaynaklarında Baiyasti denen hanedan üyesi başa geçene kadar buranın Müslüman bir hükümdarı olmamıştır (kesin olmamakla birlikte bu isim Bayezid olabilir). Kendisi 1513'te Turfan'ın Çağataylı hanı Mansur bin Ahmed tarafından etkisiz hâle getirilmişti.¹²⁰

Cuçi Ulusu

İslâm'ın Altın Orda topraklarındaki ilerleyişi bu süreçlerin belki de en müphem olanıdır. Görünen o ki Moğolların Kıpçaklı tebaalarının ve Moğol fütuhatı sonucu batı bozkırlarına nakledilen halkların çoğu XIII. yüzyılda İslâm'ı benimsemişti. Ancak daha sonra Cuçi Ulusu'nun İslâmîleşmesindeki büyük rol Özbek Han'a verilecekti. *Nüzhetü'l-kulûb*'da (yaklaşık: 1340) Hamdullah Müstevfi, Kıpçak bozkırının sakinlerinin çoğunluğu itibarıyla İslâm'ı kabul ettiğini bildiriyordu; öte yandan birkaç yıl önce telifte bulunan Ebü'l-Fidâ'ya göre Tuna Nehri'nin aşağı taraflarında bulunan Sâkçi halkının dahi büyük çoğunluğu İslâm'ı benimsemişti.¹²¹

Ancak İslâm'ın Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarındaki yayılma hızı kolaylıkla abartılabilirdi. Sibiryâ "Tatarları" nispeten geç bir tarihte

-
- 117 Bkz. Elverskog, *Buddhism and Islam*, s. 181 ve Zieme, 'Notes on the religions', s. 182: ancak her iki yazar da kendisini hatalı bir şekilde İlhan Süleyman'la (1339-43) karıştırmıştır.
- 118 Gunaşirin ve kardeşi Engke Temür (ö. 1404) *Muizzü'l-ensâb*'da, fo. 38b, *IKPI* içinde, III, Farsça metin, lxxvii (Rusça trc., s. 54) karşımıza Çübey'in büyük torunları olarak çıkar. Dedeleri Buyan Kuli ise (aynı ismi taşıyan yakın dönem Çağatay hanıyla karıştırılmamalıdır) 1348'de Weiwu ve Xining prensi olarak karşımıza çıkmaktadır: Franke, 'A 14th century Mongolian letter fragment', s. 120. Gunaşirin hakkında bkz. Kauz, *Politik und Handel*, s. 32-3.
- 119 Kim, 'Early history of the Moghul nomads', s. 309-12.
- 120 Paul Pelliot, 'Le Hôja et le Sayyid Husain de l'histoire des Ming', *TP* 38 (1948), s. 134-8, n. 103; ayrıca krş. Yuan-chu Lam, 'Mémor on the campaign against Turfan (an annotated translation of Hsü Chin's P'ing-fan shih-mo written in 1503)', *JAH* 24 (1990), s. 109-11. Turfan'da yaşanan çatışma hakkında bkz. Morris Rossabi, *China and Inner Asia from 1368 to the Present Day* (Londra, 1970), s. 35-7.
- 121 *NQ*, eds. Le Strange, I (metin), s. 259, II (trc.), s. 252. Ebu'l-Fidâ, *Takvîmü'l-buldân*, s. 213 (çev. Reinaud ve Guyard, I, s. 316.

ihtida etmiş olabilirdi.¹²² Bu bağlamda sözlü gelenek bazen bizi yanıltabilir. Örneğin Muhammed Mûnis'in *Firdevsü'l-İkbâl*'ine göre Kongurtaylı Tinim Küregen (bu bölümün başında değinmiştik) ileri yaşlarında Müslüman olmuştu –yani, 1230'ların başlarında bir tarihte.¹²³ İmanda kıdemin (sâbika) önemini ele aldığımızda haklı bir şekilde müellifin makul olmayan bir tarih önerdiğinden şüphelenebiliriz. Dahası, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Grek Ortodoks Hristiyanlığı hâlâ Kırım'a ait Sudak (Soldia) şehrinin Türk sâkinleri arasında kökleşmiş bir durumdaydı, ayrıca bu Hristiyanların çoğu Kıpçak ismi taşıyordu.¹²⁴ 1330'lar gibi geç bir dönemde İbn Battuta Kefe bölgesinde Hristiyan Kıpçaklarla karşılaşmıştı ve Saray'ın Hristiyan Kıpçaklı sakinlerinden bahsediyordu.¹²⁵ Bu boy mensuplarının, en az 1287'den beri Kefe'de bulunan Batı Avrupa Fransiskanları tarafından Hristiyanlaştırılmış olması da makuldür.¹²⁶ XV. yüzyılın şafağında dahi doğuda ikamet eden bir Latin piskoposu hâlâ Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların "Tartarlarının" büyük çoğunluğunun (aslında azınlık olsa da) Hristiyan olduklarını rapor ediyordu.¹²⁷

Anadolu

Anadolu'nun Moğol topraklarına ilhak edilmesi, bölgede İslâm'ın ilerlemesi üzerinde daha dolaylı bir etki yaptı, ayrıca Hanefî mezhebinin de özellikle genişlemesine yol açtı. Bunun sebebi, Orta Asya'da Hanefî mezhebinin çok güçlü olmasıydı. Dolayısıyla pek çok Hanefî (âlim, fakih ve idareci) Moğol dünyasının diğer bölgelerine göç etti. Hanefîlerin Anadolu'ya akın etmesiyle beraber sadece palazlanmakta olan Osmanlı'da değil, eski Selçuklu Sultanlığı'nın topraklarını paylaşan diğer beyliklerde de İslâm dinine özgün bir Hanefî çeşnisi kattıklarına dair deliller vardır. Anadolu'nun devam edegelen İslâmîleşmesi sürecinde bunun önemi şudur: Hanefîler, ihtidaya Şafiîler de dâhil diğer mezheplerden çok daha toleranslı bir şekilde yaklaşıyordu ve bu gelişme neticede XIV. ve XV. yüzyılda Anadolu'da kalıp da Müslüman hâkimiyeti altına giren Grek Ortodoks nüfusunun İslâm'ı benimsemesini kolaylaştırıyordu.¹²⁸

122 Allen Frank, *The Siberian Chronicles and the Taybughid Biys of Sibir*, PIA 27 (Bloomington, IN, 1994), s. 18-19.

123 Bregel, 'Tribal tradition and dynastic history', s. 365.

124 István Vásáry, 'Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th-14th centuries', CAJ 32 (1988), s. 264-8; yeniden baskısı Vásáry, *Turks, Tatars and Russians içinde*.

125 IB, II, s. 357, 448 (çev. Gibb, s. 470, 516).

126 Richard, *La papauté et les missions d'Orient*, s. 89-90. Ayrıca bkz. aynı yazar, 'Les missions au nord de la mer noire', s. 237-8, trc. Ryan (eds.), *Spiritual Expansion içinde*, s. 348-9; Jackson, *Mongols and the West*, s. 257.

127 Anton Kern, 'Der "Libellus de notitia orbis" Iohannes' III. (de Galonifontibus?) O. P. Erzbischofs von Sulthanyeh', AFP 8 (1938), s. 108.

128 Burada yine Andrew Peacock'un bir bildirisinden istifade ettim (bkz. 50. dipnot).

Halk Hareketliliği ve Yeni Etnisitelerin Ortaya Çıkışı

İslâmî bir kimlik benimseyenler arasında Moğol Avrasya'sında teşekkül eden pek çok yeni etnik grup vardı. Bunların büyük çoğunluğu sadece XV. yüzyılda gün yüzüne çıkıyordu, ayrıca bu grupların doğuşu büyük ölçüde bizden gizlenen bir süreçti. Bunun sebebi kuşkusuz Moğol ilerleyişinin güzergâhında bulunan halkların kaçışından ziyade Moğolların Türkî unsurları (ve bu kadar olmasa da Moğol unsurları) Asya'nın bir yerinden diğerine nakletmesiydi. Bunun amacı hem topraklarındaki halklara boyun eğdirme ve oralarda garnizon kurma sürecine destek vermektir hem de önce sakinlerinin terk ettiği ya da katledildiği bölgelerde ekonomik iyileşmeyi teşvik etmektir.¹²⁹ Afganistan Moğolları XIII. yüzyılda yerleri değiştirilen ve Moğolca konuşan unsurların soyundan gelmekteydi. Farsçanın bir lehçesini konuşan Afganistan Hazarlarının da Moğol karışımına sahip olduklarına inanılıyordu. Bunun sebebinin muhtemelen Negüderlilerle kurulan temas olduğu öne sürülmüştü.¹³⁰ Bir ölçüde Çağatay Ulusu'nun güneye doğru kayması (Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarında buna "Bulgak Dönemi" denmekteydi) ve XIV. yüzyıl ortalarında İlhanlıların ve Yuanlıların birbirinden kopması etnik teşekkül sürecine katkıda bulunmuş olabilir.

Moğol askerî oluşumlarının Horasan'daki Caun-i Kurbân (dördüncü bölüme bakınız) ve Kirmandaki Cürmâîlerle Ugânîler (yedinci bölüme bakınız) gibi yarı etnik grupların teşekkülüne nasıl etki ettiğini görmüştük.¹³¹ Aynı boya mensup bireylerin yeni askerî birimleri içerisinde dağıtılması şeklindeki Cengiz Han politikası batı bozkırlarına da uzanmıştı. Ayrıca Reşîdüddîn'in Uygurlar, Karluklar, Türkmenler, Kaşgarlılar ve Kuçalılardan oluşan ve İran'a giden Çormagun'a eşlik etmek üzere bir araya getirilen bir kuvvetten bahsetmesi açık bir şekilde erken bir tarihten itibaren bazı Moğol askerî birimlerinin heterojen karakterini göstermektedir.¹³² Moğol sonrası dönemin bir politikasının neticesi olarak bu yeni etnisitelerin pek çoğu aynı isimde boylar içeriyordu: Kereyit, Merkit, Nayman, Tangut ve Kıpçak bunların önemlileriydi.¹³³ XVI. yüzyıl başla-

129 Bkz. Allsen, 'Ever closer encounters', s. 8-9 ve 'Population movements', birçok yerde; ayrıca görüşleri için bkz. Golden, 'Migrations, ethnogenesis', s. 118-19.

130 Barthold, *Historical Geography*, s. 82-3; H. F. Schurmann, *The Mongols of Afghanistan: An Ethnography of the Moghols and Related Peoples of Afghanistan* (Lahey, 1962). Ayrıca literatür taraması ve inceleme için bkz. Sayed Askar Mousavi, *The Hazaras of Afghanistan: An Historical, Cultural, Economic and Political Study* (Richmond, Surrey, 1998), 1. Bölüm.

131 Bu son bahsettiklerimiz için bkz. Jürgen Paul, 'Zerfall und Bestehen. Die Caun-i Qurban im 14. Jahrhundert', *Asiatische Studien* 65 (2011), s. 695-733.

132 *JT*, I, 74 (*DzhT*, I, part 1, 154; CC, 30). Golden, 'I will give the people unto thee', 24.

133 Golden, *Introduction*, s. 291-2, 299-300; ayrıca 'I will give the people unto thee', s. 35 ve 'Migrations, ethnogenesis', s. 112. Doğu Çağataylı Hanlığı'ndan örnekler için bkz. Eiji Mano, '[Historical studies on Central Asia in Japan.] Part II. Mughalistân', *Acta Asiatica* (Tokyo) 34 (1978), s. 46-60.

rında Kırım Hanlığı'ndaki klanlar içerisinde Barınlar (Ba'arin), Kitanlar, Mangıtlar ve Kıpçaklar da vardı.¹³⁴

Bu yeni etnisitelerden kaç tanesinin isimlerini, eskiden beri var olan bir boy isminden ziyade Cürmâilerin ve Ugânilerin yaptığı gibi bireysel bir hükümdar ya da komutandan aldıkları da önemlidir. Peter Golden'a göre bunun arkasında uzun süredir geçerli olan akrabalık bağlarının azalması ve nökör ("yoldaş") kurumunda ortaya çıkan grup kimliklerinin ön plana çıkması yatar.¹³⁵ Maverâünnehir'de Timur'un kariyerinin başlarına dair Timurlu anlatılarında karşımıza çıkan Yesavurluların yaygın şekilde bir zamanlar Çağatay'ın neslinden Yesavur'un (ö. 1320) ordusunda görev alan askerler oldukları düşünülüyordu.¹³⁶ Bunlar Horasan'a yaptığı göç esnasında Yesavur'a eşlik etmiş olmalıydılar (yedinci bölüme bakınız). Bununla birlikte efendileri devrildikten sonra Köpek'in saflarına katıldıkları söyleniyordu.¹³⁷ Eğer bu tespit doğruysa bunlar 1340'larda ortak hanlık icra etmiş olan Yesavur'un oğulları Halil ve Kazan'ın güç merkezini teşkil etmiş olabilirlerdi (on üçüncü bölüme bakınız). Alternatif bir ihtimal de Yesavurluların bundan ziyade daha eski bir dönemde aynı isimli önemli bir noyanın komuta ettiği bir kuvvet olarak ortaya çıkmış olmalarıdır. Noyan Yesavur, Barak ve Dua döneminde önde gelen bir askerdı ve yaklaşık 1290'lardan itibaren Ceyhun'un güneyinde konuşlanmıştı.¹³⁸ "Büyük Yesavur" olarak bilinen bu Noyan, aslında hükümdarın anne tarafından dedesiydi.¹³⁹ Daha sonra neşet etmiş ve olgunluğa ulaşmış konfederasyonlar hem daha iyi biliniyorlardı hem de daha problemliydi. Özbekler geleneksel olarak Altın Orda'daki kesintisiz Müslüman hanlar zincirinin ilk halkası olan Özbek Han'la ilişkilendirilirdi. Bu konudaki kaynağımız, kendisi de Arap Şah soyundan gelen ve dolayısıyla Cuçi'nin oğlu Şeybân sülalesine mensup Hıva Hanı Ebü'l-Gâzî'nin yarı efsanevî XVII. yüzyıl tarih kitabıdır. Fakat Ebü'l-Gâzî, Cuçi Ulusu'nun Özbek'in hükümdarlığından itibaren hükümdarın *ili* olarak bilindiğinden başka bir şey söy-

134 Beatrice Forbes Manz, 'The clans of the Crimean Khanate, 1466-1532', *HUS* 2 (1978), s. 282-309. Biran, 'Kitan migrations in Eurasia (10th-14th centuries)', *JCES* 3 (2012), s. 96-7 ve 'Mongols and nomadic identity', s. 176, n. 43.

135 Golden, 'I will give the people unto thee', s. 38-40. Nökör hakkında bkz. 2. Bölüm.

136 Örneğin bkz. Barthold, *Zwölf Vorlesungen*, s. 218-19 (= *Sochineniia*, V, s. 172); Manz, *Rise and Rule*, s. 164; Katō, 'Kebek and Yasawr', s. 109; Ando, *Timuridische Emire*, s. 117.

137 Natanzi, s. 110, aktaran: Ando, *Timuridische Emire*, s. 117. Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi-u't-tevârih*, s. 159. Seyfi, s. 767, bunların sadece Yesavur'u terk ettiğini söyler.

138 *JT*, II, s. 1077, s. 1080-1, 1226 (*DzhT*, III, s. 118, 122, 578; *CC*, s. 373, 375, 423). Vassâf, s. 71, 76 (*GW*, I, metin, s. 142, 151-2, trc., s. 135, 144-5).

139 Kendisi Celâyir boyuna mensup Möge'nin oğluydu ve Möge ise Çağatay'ın binlik komutanlarından biriydi. Oğlu Çangşi, XIV. yüzyılın başlarında önde gelen emîrlerden biriydi ve hanedandan Yesavur'un amcası olarak kabul ediliyordu. Bkz. *JT*, I, s. 72, 606-7 (daha sonraki bir dönemde MWGH yerine hatalı bir şekilde MWNGGH imlaıyla. Doğru tercümesi *CC*, s. 30, 212); *TU*, s. 36.

lemiyordu.¹⁴⁰ Bunun, özünde imkânsız olması için bir sebep yoktu: tıpkı 1260'lardan itibaren "Berke Ulusu" dendiği ve Temür kuvvetlerine ve haleflerine "Çağataylar" unvanının verildiği gibi bunlar da söz konusu uygulamanın XIV. yüzyıldaki versiyonudur. Özbek etnikonu kaynaklarda ilk defa XV. yüzyıl ortalarında, hanın ölümünden yüz elli yılı aşkın bir süre sonra çıkmaktadır ve tuhaf bir şekilde Batu'nun değil de kardeşi Şeybân'ın soyundan gelenlerin başını çektiği bir teşekkül için kullanılmıştır.¹⁴¹ Benzer bir şekilde o yüzyılın başlarında Cuçi Ulusu'nda karşımıza çıkan Nogayların niçin bu ismi 1299'da (1300 hayatını kaybetmiş ve nüfuz alanı Dinyeper'in batısında bulunan Cengizli bir muktedirden ("hükümdar-belirleyici") aldıkları net değildir.

Bir şahıs ismini almış bu yeni "boyar" kategorisinde bunların en gizemlileri vardı ve Moğol dünyasının batı ucundaki Anadolu'da bulunuyordu. Nogaylar gibi Osmanlı iktidar hanedanı da Cengizli kökenine sahip değildi ancak Nogayların aksine Moğollarla hiçbir bağlarının olmadığı düşünülürdü. Bununla birlikte Nogayların ve Özbeklerin aksine Osmanlıların mevcudiyeti Moğol döneminde tasdik edilecekti. Hanedana adını veren Osman (ö. yaklaşık: 1324) (devletin kurucusu aslında oğlu Orhan'dı) İlhan Gazan'ın son yıllarında sahneye çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşunu araştırmak bu kitabın sınırlarını aşmaktadır. Bundan ziyade daha dar bir çerçevede Kuzeybatı Anadolu'daki Moğol yönetiminin muhtemel etkisini ele alacağız. Hiçbiri yaklaşık 1400 yılının öncesine uzanmayan ve hatırı sayılır miktarda hayal ürünü malzeme içeren ilk dönem Osmanlı kaynakları şaşırtıcı bir şekilde Anadolu'nun Moğol geçmiş hakkında sessizdir.¹⁴² Fakat Profesör Rudi Lindner, Ölceytü döneminin başlarında Osman Gâzî'nin hâlâ İlhanlı rejimine tâbi olduğuna dair delilleri ortaya koymuş ve Sülemiş'in Anadolu'daki başarısız devriminin ardından Gazan sikke bastırma imtiyazı vererek ve böylece Anadolu'da 699'da (1299–1300) (geçici de olsa) darphane şehirlerinin çoğalmasına imkân sağlayarak yerel iktidarlara İlhanlı çıkarlarına bağlayınca, bundan istifade edenlerden birinin de Osman Gâzî olduğunu öne sürmüştür.¹⁴³

140 Ebü'l-Gâzî Bahâdur Han, *Şecere-yi Türk*, ed. and tr. Petr I. Desmaisons, *Histoire des Mongols et des Tatares* (St Petersburg, 1871-4; yeniden baskısı Amsterdam, 1970), I (trc.), s. 184, II (Çağatayca metin), s. 175. Müellif ve eseri hakkında bkz. B. Spuler, 'Abu'l-Ghâzî Bahâdur Khân', *EI2*, I, s. 120-1. "İl" ve "Ulus" terimlerinin biraz daha erken bir dönemde kullanımı için bkz. Daniel Zakrzewski, 'Terms of politics and pastoral nomadism in two works of fifteenth-century Persian historical writing', *ES* 9 (2011), s. 159-85.

141 Biran, *Chinggis Khan*, s. 101'de de vurgulandığı gibi. Kısa bir inceleme için bkz. Bregel, 'Uzbeks, Qazaqs and Turkmens', s. 221 ve n. 3.

142 Yorumları için bkz. Linda T. Darling, 'Persianate sources on Anatolia and the early history of the Ottomans', *Studies on Persianate Societies / Pizhühish dar jawâmi-i fârsi-zabân* 2 (1383 şm./2004), s. 126-7.

143 Rudi Paul Lindner, 'How Mongol were the early Ottomans?', Amitai-Preiss and Morgan (eds.), *Mongol Empire and its Legacy*, s. 286-8; ayrıca Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory* (Ann Arbor, MI, 2007), s. 90-101.

Moğolların Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda daha doğrudan bir rol oynamış olmaları da muhtemeldir. Osmanlıların kökeni hakkında geçmişte olduğundan çok daha az bilimsel mutabakat vardır, tabii gerçekten varsa. Anadolu'ya Osmanlıların ilk gelişleri hakkında muhtelif tarihler öne sürülmüştür. Burada Karakoyunluların ve Akkoyunluların selefleri hakkında karşılaştığımız problemin (bu bölümde değinmiştik) aynıysa yüz yüze geliyoruz. Osmanlıların atalarının, XI. yüzyılda Selçukluların sahneye çıkmasıyla neşet eden yeni Türkî halklardan olduğuna dair iddialar somut delillerden ziyade geçmişte Türk histografyasının Moğol musibetinin Türkiye'nin doğusunda rol oynamış olabileceği ihtimalini kabul etme konusundaki isteksizliğinden kaynaklanmaktadır.¹⁴⁴ Modern görüş, Osmanlıların muhtemelen yaklaşık 1220 ile 1258 arasındaki Moğol fetih seferleri döneminde Anadolu'ya geldiklerine ağırlık vermektedir. Bir başka ihtimal ise Osmanlıların, 627'de (1230) bir Selçuklu-Eyyûbî koalisyonunun Harezmşah Celâleddin'i mağlup etmesinin ve Celâleddin'in bir sonraki yıl ölmesinin ardından batıya, Anadolu'ya doğru ilerleyen Türkler arasında olmalarıdır.¹⁴⁵

Osman Gâzî'nin ismi bize muhtelif kisvelerle gelmiştir. Orhan Gâzî döneminde basılan ve babasının ismini de taşıyan sikkelerde (en eskisi 727[1326–1327] olarak tarihlendirilmiştir) bu isim "Osmân" olarak yazılmıştır.¹⁴⁶ Fakat Dr. Colin Heywood Bizans İmparatoru Pachymeres'in Osman'a *Atmân* dediğine işaret etmiştir ki bu da Moğol bir arka plan çağrışımı yapar.¹⁴⁷ Bununla ilişkili olarak *Otman isminin hem Cuçi'nin oğlu Şeybân'ın büyük torunu hem de Buluğhan Hatun'un (kendisi sırasıyla Argun ve Gazan ilhanların hanımı olmuştu) babası gibi görünen Kongurtaılı bir noyan tarafından kullanıldığını da kaydetmek gerekir.¹⁴⁸ Daha da önemlisi İbn Fazlullah el-Ömerî, Orhan Gâzî'nin Anadolu'nun bu bölgesindeki emirliği hakkında kısa da olsa iki ayrı anlatı sunar ve bunlar

144 Lindner, 'How Mongol were the early Ottomans?', s. 282-3 ve *Explorations*, s. 24-6.

145 Lindner, *Explorations*, s. 31-4. Darling, 'Persianate sources', s. 128, n. 3, F. M. Emececi'den naklen.

146 İbrahim Artuk, 'Early Ottoman coins of Orhan Ghazi as confirmation of his sovereignty', Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics*, s. 457-63. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 2000), s. 30.

147 Pachymeres, IV, s. 346 ve birçok yerde. Bkz. Colin J. Heywood, 'Filling the black hole: The emergence of the Bithynian atamanates', Kemal Çiçek et al. (eds.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* (Ankara, 2000), I. *Politics*, s. 113 ve yeniden baskısı Heywood, *Ottomanica and Meta-Ottomanica içinde*, s. 102-3. J. H. Kramers, 'Wer war Osman?', *Acta Orientalia* 6 (1928), s. 243-4 bunu ve Ömer'nin verdiği diğer biçimi (bkz. 149. dipnot) 'verstümmelte Form (parçalanmış form)' olarak görmüştür.

148 Cuçi'nin soyundan gelen hanedan üyesi hakkında: *JT*, I, s. 160; II, s. 1152, 1215 (*DzhT*, I, 1. Kısım, s. 396; III, s. 197, 256; *CC*, s. 61, 398, 419); *SP*, fos 146b, 148b ('WTMAN'); Benâketi, s. 451; *WCAN* imlasını verir ancak bu bariz bir şekilde, XVI. yüzyıl nüshası olan *BL* ms. Add. 7626, fo. 156a'da verildiği üzere 'WTMAN' isminin yanlış okunmasıdır.

bariz bir şekilde iki farklı bilgi kaynağından alınmıştır. Bunların ilkinde Orhan'ın babasının ismi, beklendiği üzere Osman olarak verilir; ikincisinde ise TMAN olarak geçer ve bunun altında muhtemelen Pachymeres'in verdiği isim yatmaktadır.¹⁴⁹

Erken XVI. yüzyıl tarihçisi Kandemir'in serdettiği ve dört asır sonra Clement Huart tarafından geliştirilen bir görüşü temel alan Heywood, Osmanlıların çok daha yakın zamanlı bir göçmen grubu olarak 699'da (1299–1300) Tokta Han'ın Nogay'ı devirmesinin ardından Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarından Anadolu'ya boğazlardan geçtiklerini iddia edip meseleyi biraz daha ayrıntılandırmıştır.¹⁵⁰ Bu mantıksız bir yaklaşım değildir, zira erken XV. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Yazıcıoğlu Ali, İbn Bîbî'nin eserinin Türkçe tercümesinde ve devamında Cuçi'nin soyundan gelenlerin nüfuz alanından aşağı yukarı aynı tarihte başka mültecilerin de geldiğini bildirir. İddialara göre sürgünü sırasında (659/1261) II. İzzeddin Keykâvûs'a eşlik eden ve Bizans imparatoru tarafından Dobruca'ya yerleştirilen Karesi Beyliği'nin kurucuları, III. Alâeddin Keykubâd bin Ferâmurz'un hükümrânlığı sırasında veya sonrasında Anadolu'ya dönmüşlerdi.¹⁵¹ Heywood'un önerisine destek mahiyetinde, 1400'den önce eser veren Anadolu'lu bir müellifin Osmanlı sultanını (Osman'ın oğlu) "sıradan bir Moğol (*muğûlî-yi sâde*)" olarak çarpıcı bir şekilde karakterize etmesini aktarabiliriz.¹⁵² Böylesi geç bir dönemde Anadolu'nun kuzeybatı ucunda yer alan bir bey hakkında niteleme bir nebze İlhanlılarla olan siyasi bağlantıya işaret etmektedir (ve bunun yakın zamanlı olduğu da söylenemez). Delillerin mevcut durumu bu iddiaların hiçbirinin daha ileri götürülmesine imkân vermez. Bununla beraber, bizi baş döndürücü bir ihtimalle baş başa bırakır: Moğollar, sınırlı bir alanda da olsa, erken mo-

- 149 MA, III, s. 226; ayrıca eds. Franz Taeschner, *Al-'Umarî's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fi mamâlik al-amşâr*, I [sadece metin] (Leipzig, 1929), s. 41: 1 Aralık 2015 tarihli bir görüşmede Dr. Heywood "Taman" şeklinde bir okunuş önermiştir ki Pachymeres'in okuduğu biçimin metatetik bir versiyonudur. İsim MA, III, s. 208/ed. Taeschner, s. 22'de Osman olarak geçer (burada 'WRXAN ismi 'WRHİAD olarak gelmiştir). Ömerî'nin Orhan'ı Menteşe hükümdarı olan adaşlarıyla karıştırmış olabileceğini düşünebiliriz ancak kendisi ve beyliği III, s. 230/ed. Taeschner, s. 47'de ele alınmıştır.
- 150 Heywood, 'Filling the black hole', s. 109-14 (*Ottomanica and Meta-Ottomanica*, s. 95-105). Bkz. Kandemir, *Habîbüsiyer fi ahbârî efrâdî'l-beşer*, ed. Celâl Hümâî (Tahran, 1333 şm./1954), III, s. 487; çev. Wheeler M. Thackston, *Classical Writings of the Medieval Islamic World içinde*, II (Londra and New York, 2012), s. 266; Cl. Huart, 'Les origines de l'empire ottoman', *Journal des Savants*, n.s., 15 (1917), s. 159-61.
- 151 Heywood, 'Filling the black hole', s. 111-13 (*Ottomanica and Meta-Ottomanica*, s. 100-2). Karesi'nin kökeni için bkz. Paul Wittek, 'Yazijioghlu 'Alî on the Christian Turks of the Dobruja', *BSOAS* 14 (1952), s. 648-51; ayrıca krş. 'Les Gagaouzes = Les gens de Kaykâüs', *Rocznik Orientalistyczny* 17 (1951-2), s. 12-24. III. Keykubâd için bkz. 9. Bölüm.
- 152 Aziz bin Erdeşir, *Bezm-u Rezm* [800/1397-8], eds. Mehmet Fuat Köprülüzade (İstanbul, 1928), s. 382. Fakat Ali Anooshahr, *The Ghazi Sultans and the Frontiers of Islam: A Comparative Study of the Late Medieval and Early Modern Periods* (Londra and New York, 2009), s. 134'e göre "Moğol" burada aşağılama için kullanılmaktadır.

dern dönemin en uzun ömürlü ve başarılı kara İslâm imparatorluğunun, yani Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım etmişlerdir.

Avrasya'nın Tek Bir Salgın Bölgesine Entegre Edilmesi: Kara Ölüm

İslâm dünyasının (aslında bir bütün olarak Avrasya'nın tamamının) tarihi için Moğol genişlemesinin bir diğer (kasıtsız olsa da) muhtemel sonucunu halkların transferi, İslâm'ın yayılması ya da mutfak kültürünün veya dillerin transferi kadar olumlu bir şekilde ele alamayacağız: virüs hareketliliği. XIV. yüzyıl ortalarında tarihçilerin Kara Ölüm olarak bildikleri pandemi Çin'den Atlantik sahillerine kadar etki etti, dolayısıyla sonuçları Moğol fetihlerinin kapsadığından çok daha geniş bir alanda hissedildi. Geniş ölçekli bir uzlaşya göre bu hastalık bozkırlarda patlak vermişti ve Samuel Adshead'in "tek biçimli yegâne bir hastalık yapısı" dediği olgunun ortaya çıkışını gösteriyordu.¹⁵³ Moğol yönetiminin yayılmasıyla ortaya çıkan siyasi ve ekonomik koşulların ve bu yönetimin beslediği kıtalararası temasların büyümesinin bu salgında dolaylı bir sorumluluğunun olduğuna dair daha az mutabakat vardır.¹⁵⁴ Eldeki deliller bubonik vebanın insanlar arası temastan ziyade kemirgen popülasyonundaki artıştan kaynaklandığını göstermektedir.¹⁵⁵ Öte yandan yakın zamanlı biyolojik çalışmalar sıcaklıktaki ya da nemdeki nispeten küçük değişikliklerin pirelerin üreme döngüsünde dramatik artışları tetikleyebileceğini ortaya koymuştur.¹⁵⁶ Thomas Allsen'e göre Moğollar çok sayıda tebaasını başka yerlere, bazen ekolojik sınırların ötesine ve genellikle olumsuz şartlarda dağıtıp naklediyordu ve bu söz konusu kişilerin hastalık direncini kırıyordu.¹⁵⁷ Allsen'in bu varsayımı üzerine çok şey denebilir ancak Moğolların Kara Ölüm'deki rolleri bundan ibaret olabilir. Çağdaş yazar Gabriele de' Mussis'in *Historia de morbo* adlı eserinde yaydığı hikâye -yani hastalığı Batı Avrupa'ya

153 Adshead, *Central Asia in World History*, s. 95: bölüm başlığı 'The Microbian Common Market', bu ifadenin mucidi Le Roy Ladurie'dir. John Norris, 'East or west? The geographic origin of the Black Death', *Bulletin of the History of Medicine* 51 (1977), s. 1-24'te pandeminin Irak'ta neşet ettiğini ve ardından kuzeye doğru yayıldığını öne sürmüştür ancak bu iddia çok destek bulmamıştır.

154 Örneğin bkz. Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, NJ, 1977), s. 35, 38, 48-50; William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Oxford, 1976), 4. Bölüm (özellikle s. 150-2, 158-65). Morgan, *Mongols2*, s. 117-18, bu iddialara tamamen ikna olmuş değildir.

155 Ole J. Benedictow, 'Yersinia pestis, the bacterium of plague, arose in East Asia. Did it spread westwards via the Silk Roads, the Chinese maritime expeditions of Zheng He or over the vast Eurasian populations of sylvatic (wild) rodents?', *JAH* 47 (2013), s. 29-31.

156 Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (Londra and New York, 2015).

157 Allsen, 'Population movements', s. 136.

1346'da Kefe'yi işgal eden Altın Orda Hanı Canıbek'in kuvvetlerinin getirdiği şeklindeki görüşü, eski bir biyolojik savaş tekniğine dayanır. Bununla birlikte günümüzde büyük ölçüde geçerliliğini yitirmiştir: kendi ölülerini mancınıklarla düşman şehirlerine fırlatmak.¹⁵⁸ Fakat hastalığın Kırım'dan batıya doğru İtalyan gemileriyle taşınan kemirgenler tarafından iletilmesi de oldukça makuldür.

Bu pandeminin tam olarak nerede ve ne zaman patlak verdiği bilinmemektedir. Çin'e 1311'den, hatta muhtemelen 1340'lardan önce ulaşmış gibi görünmemektedir.¹⁵⁹ Günümüz Kırgızistan'ındaki Bişkek'in on kilometre güneydoğusunda bulunan Karacıgaç köyü yakınlarında gün yüzüne çıkan bir Nesturi Hristiyan mezarlığının taşları 1338 ve 1339 yılları için ölüm oranının oldukça yüksek olduğunu gösteriyor ve (her yüz) ölümden onunun vebadan kaynaklandığını ortaya koyuyordu.¹⁶⁰ Bundan kısa bir süre önce, yaklaşık 735'te (1334–1335) İbn Battuta ve Hint–Müslüman kaynaklar Tilang'da (Telingana) Delhi Sultanı Muhammed bin Tuğluk'un o dönemde güneydeki Ma'ber'de patlak veren bir isyanı bastırmak için yola çıkan askerlerin içinde ölümcül bir (veba) salgının patlak verdiğini bildiriyorlardı. Sadece on beş yıl sonra Dekkan'da telifte bulunan bir yazara göre subayların yarısı ve askerlerin üçte birisi hayatını kaybetmişti,¹⁶¹ bu rakamlar bize yaklaşık on yıl sonra Avrupa'da yaşanacak ölüm oranlarını anımsatıyordu. Bu olay üzerine sultan seferden vazgeçmek ve Dekkan'a geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ancak bu defa sultan hastalığa yakalanmış ancak Delhi'ye gidene kadar iyileşmişti.¹⁶² 744–745'te (1343–1345) İbn Battuta Ma'ber başkenti Madura'ya vardığında bir başka salgınla karşılaşmıştı ve bu defa karısıyla oğlu Sultan Gıyâseddin Damgânî'yi kaybedecekti.¹⁶³ Her iki felaketin de kolera olduğu tespit edildi.¹⁶⁴

158 Bu şahitliğin incelemesi için bkz. Ole J. Benedictow, *The Black Death 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge, 2004), s. 51-4.

159 1331 yılı için: McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 162. 1340'lar için: YS, 51. Bölüm, aktaran: John Dardess, 'Shun-ti and the end of Yüan rule in China', *CHC*, VI, s. 585; ayrıca bkz. Robert S. Lopez, 'Nouveaux documents sur les marchands italiens en Chine à l'époque mongole', *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (1977), s. 457.

160 Bkz. Dols, *Black Death*, s. 49-50 ve McNeill, *Plagues and Peoples*, s. 164-5, her ikisi de mezar taşlarındaki yazıları Kara Ölüm'le ilişkilendirmiştir. Aynı şekilde mezar taşlarının daha kapsamlı bir incelenmesinde Klein da aynıını yapmıştır: Klein, *Das nestorianische Christentum*, s. 287-8. Fakat bkz. 165. dipnot.

161 Abdülmelik İslâmî, *Fütûhu's-selâtin*, eds. A. S. Usha (Madras, 1948), s. 469, 471.

162 IB, III, s. 333-4 (çev. Gibb, s. 717), askerlerin çoğunun öldüğünü zikreder. Baranî, *Târih-i Firûzşâhî*, s. 481. Muhammed'in seferinin muhtemel tarihi hakkında bkz. Jackson, *Delhi Sultanate*, s. 268.

163 IB, IV, s. 200-1 (çev. Gibb ve Beckingham, s. 863). Nüemizmatik delillerin gösterdiğine göre Gıyâseddin'in yerine 744 ya da 745'te yeğeni Nâsirüddin geçmiş olmalıdır: S. A. Q. Husaini, 'The history of Madura Sultanate', *Journal of the Asiatic Society of Pakistan* 2 (1957), s. 105, 128-9. Dunn, *Adventures of Ibn Battuta*, s. 238'deki n. 4.

164 1335 yılı için: Conermann, *Die Beschreibung Indiens in der "Rihla" des Ibn Battuta*, s. 61. 1344-5 yılı için: E. Hultzsch, 'The coinage of the Sultans of Madura', *JRAS* (1909), s. 676.

Kara Ölüm'le ilişkilendirilen hastalık vakalarını burada sonlandıralım. Ancak kaynaklarımızın dili, meseleyi anlamamızı güçleştirmektedir. Nes-turi mezar taşlarında hastalığa verilen isim oldukça genel bir ifadeydi ve bunun veba olup olmadığı belli değildi.¹⁶⁵ Benzer bir şekilde Arapça-Far-sça *veba* kelimesi içerisine tifüs, suçiçeği ya da kolerayı da alıyordu. Ayrıca Müslüman kaynakları 1346-1349'daki felaket için daha genel bir isim *tâûn* ifadesini de kullanmışlardı.¹⁶⁶ Ancak şunu da unutmamak gerekir ki bu kullanım İbn Battuta için geçerli değildi. Nitekim kendisi Telingana'daki salgın, daha sonra Ma'ber'de patlak veren epidemi ve bizzat Kara Ölüm için "veba" kelimesini kullanmıştı. İbn Battuta 1349'da Fas'a dönerken Suriye ve Filistin'de Kara Ölüm'e şahitlik edecekti.¹⁶⁷

Dönemin çağdaşı pek çok Müslüman müellif, pandemiyi ele alan risaleler kaleme almıştı. Bunların önde gelenlerinden birisi Zeynüddin Ömer İbnü'l-Verdî idi. Kendisi 749'da (1349) Halep'te salgına yakalananlardan biriydi ve ayrıca Müslüman tüccarlardan da bilgi almıştı. Ebü'l-Fidâ'nın tarihine yaptığı ilavede salgının Özbek Han'ın topraklarında patlak verdiğini ve ardından Kırım, Anadolu ve Kıbrıs'a yayıldığını söylüyordu.¹⁶⁸ Fakat İbnü'l-Verdî'nin risalesinde salgından etkilenen bölgeler bunlarla bitmiyordu. Bu risalede vebanın efsanevi "Karanlığın Ülkesi"nde (yani İbn Battuta'ya göre Avrasya'nın Bulgar'ın ötesine uzanan ve kürk imalatıyla öne çıkan bölgelerinde) ortaya çıktığını okuyoruz.¹⁶⁹ Burada salgın on beş sene etkisini göstermiş ve ardından Çin, Hindistan, Özbek Han'ın toprakları, Maveraünnehir, İran ve Yakın Doğu'ya sıçramıştı.¹⁷⁰ Endülüs'te telifte bulunan iki yazar İbn Hâtîme ve İbnü'l-Hatîb'in işittiğine göre salgın Hitâ'da, yani Kuzey Çin'de ortaya çıkmıştı (ancak şunu unutmamalıyız ki nihai kaynakları Almeria'yı ziyaret etmiş Hristiyan tüccarlar olan İbn Hâtîme hastalığın anavatanı olarak Etiyopya'yı da zikrediyordu). İbnü'l-Hatîb uzak diyarlara yolculuk eden güvenilir seyyahların tanıklıklarını naklediyordu, bunlar içinde özellikle İbn Battuta'yı zikre-

165 Norris, 'East or west?', s. 10, 13. Benedictow, *Black Death*, s. 48, ve 'Yersinia pestis', s. 16-17. Ancak Stephane Barry and Norbert Gualde, 'La Peste noire dans l'Occident chrétien et musulman, 1347-1353', *Canadian Bulletin of Medical History* 25 (2008), s. 466 ve Shim, 'Postal roads', s. 454-6, 1338-9'daki salgının bubonik veba olduğu görüşündedir.

166 Dols, *Black Death*, s. 35.

167 IB, IV, s. 200-1 (Ma'ber), s. 319-24 (Suriye ve Filistin). Yorumu için bkz. Dunn, *Adventures of Ibn Battuta*, s. 261-2, n. 9.

168 İbnü'l-Verdî, *Tetimmütü Muhtasâr fi ahbârî'l-beşer*, eds. Ahmed Rifat el-Bedrevî (Beyrut, 1389/1970), II, s. 489.

169 IB, II, s. 399-400 (çev. Gibb, s. 491). Bu bölge hakkında genel olarak bkz. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, II, s. 616-18.

170 Dols, *Black Death*, s. 38, 40, 51-2. İbnü'l-Verdî'nin anlatısı için bkz. Dols, 'Ibn al-Wardî's Risâlah al-naba' 'an al-waba': A translation of a major source for the history of the Black Death in the Middle East', Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics*, s. 448 ancak "Özbeklerin toprakları" şeklinde hatalı bir tercümeyle beraber). Müellif hakkında bkz. Moh. Ben Cheneb, 'Ibn al-Wardî', *EI2*, III, s. 966-7

diyordu. Aktardığına göre salgın Hitâ'da ve es-Sîn'de (Kuzey ve Güney Çin) yaklaşık olarak 734'te (1333–1334) başlamıştı.¹⁷¹ Coğrafi tespitler olmasa da tarihler iyi kötü İbnü'l-Verdî'nin bilgilerle uyumludur ancak bu bilgi tuhaf bir şekilde İbn Battuta'nın seyahatnamesinin mevcut nüshasında bulunmaz. Her hâlükârda Çin'in ya da Hindistan'ın XVII. ve XIX. yüzyıllardan önce salgının merkezi olduğunu düşündürecek hiçbir delil bulunmamaktadır.¹⁷²

Kara Ölüm'le alakalı yakın zamanda yaptığı çalışmalarında Profesör Ole Benedictow bunun Altın Orda topraklarında vebayla bilinen bir bölgede çıktığını öne sürmektedir, yani Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahillerinden Rusya'nın güneyine kadar uzanan bölge. Salgının merkezi olarak Çin'i gösteren İbnü'l-Verdî'nin ve diğerlerinin verdiği bilgilere haklı olarak şüpheyle yaklaşan Benedictow, Rus kaynaklarının en doyurucu olanları dediği eserlerden alıntı yapar:

O yıl [6854 = 1346] Tanrı'nın azabı doğu bölgelerinin, yani *ordadaki* bölgelerin halklarını vurdu, ayrıca Ornach, Saray, Bezhdezh ve komşu şehir ve bölgelerin sakinleri de bundan nasibini aldı. Bessermenler, Tatarlar, Ermeniler ve Abhazlar arasında ölüm oranı çok yüksekti...¹⁷³

Benedictow bu ifadeyi, Kuzeydoğu Rusya'da yaşayan (ve bu yüzden örüntüye dâhil etmediği) küçük bir halk diye nitelediği "Bessermenler"-den başka Karadeniz–Hazar bozkırı ve Kafkasya'nın güneyindeki toprakları göstermek için kullanır.¹⁷⁴ Ancak analizindeki bazı tespitlerde hatalıdır. "Ornach" Don Nehri'nin ağzında bulunmaz (görünen o ki kendisi bu ismi şimdiki adı Azov olan Tama'dan bahsederken kullanmıştır), burası Hârezm'deki Ürgenç'te bulunuyordu. Öte yandan Orta Çağ'da "Besser-

171 İbn Hâtîme, *Tahsilü'l-ğaradî'l-hasîd fî tafsîlî'l-maradî'l-vefid*, tr. Taha Dinânah, 'Die Schrift von Abî Ja'far Ahmed ibn 'Alî ibn Moḥammed ibn 'Alî ibn Hâtimah aus Almeriah über die Pest', *Archiv für Geschichte der Medizin* 19 (1927), s. 41. İbnü'l-Hatîb, *Muknîatü's-sâil anî'l-maradî'l-hâil*, tr. M. J. Müller, 'Ibnulkaṭîb's Bericht über die Pest', *Sitzungsberichte der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-philologische Classe* (1863), 2.Bölüm, s. 8-9'daki metin, trc. s. 22); Dols, *Black Death*, s. 42, buradaki es-Sîn kelimesini hatalı bir şekilde Sind olarak tercüme etmiştir. Norris, 'East or west?', s. 8 muhtemelen hatalı bir şekilde 'Khitâ' ismini Orta Asya'daki eski Karahıtay toprakları şeklinde yorumlamıştır. İki Endülüslü müellif hakkında bkz. Dols, *Black Death*, s. 321-3 (ek 3); J. Bosch-Vilá, 'Ibn al-Khaṭîb', *El2*, III, s. 835-7; S. Gibert, 'Ibn Khâtîma', *a.g.e.*, s. 837.

172 Benedictow, *Black Death*, s. 40-4.

173 Bu pasaj *Trinity Chronicle: Troitskaia letopis* adlı bir 1408 derlemesinde bulunur: ed. M. D. Priselkov (Moskova, 1950), s. 368 (benim tercümem). Bu kaynak hakkında bkz. J. L. I. Fennell, *The Emergence of Moscow 1304-1359* (Londra, 1968), s. 315-17.

174 Benedictow, *Black Death*, s. 50-1 ve n. 44, ve 'Yersinia pestis', s. 19 ve n. 69; kendisi orijinal kaynağını belirtmez ancak şunu temel alır: K. G. Vasil'ev ve A. E. Segal, *Istoriia epidemii v Rossii (materialy i ocherki)* (Moskova, 1960), s. 28, kendisi burada Voskresenskaia letopis'den alıntılar.

menler” terimi (sadece Müslümanlar için kullanılıyordu) özellikle Hazar ve Aral denizlerinin doğusunda yaşayanlar için kullanılıyordu ki burası şimdiki Kazakistan’ın güneyinde kalıyordu.¹⁷⁵ Ancak Benedictow’un argümanındaki daha vahim bir hata vardı. Bilgi kaynakları, sadece salgının en yakın zamanda nereden geldiğini biliyordu, vebanın daha uzak bölgelerdeki eski mevcudiyetinden ya da ilerlemesinden habersiz olabilirlerdi. Bizanslı yazarlara göre salgının merkez üssü olan “İskitya”¹⁷⁶ sadece Karadeniz–Hazar bölgesinden ibaret değildi: İskitya, bütün kıta boyunca uzanan bozkır kuşağını göstermek için belirlenmiş bir kapsayıcı terimdi. Hâlâ vebanın başka bir yerde gün yüzüne çıktığı ihtimaliyle karşı karşıya bulunuyoruz. Ayrıca Ürgenç’in zikredilmesi belki de daha doğudaki Çağatay egemenliğinde buluna Orta Asya’da vebanın ortaya çıkmasına işaret ediyor olabilir.

Cuçi ve Çağatay topraklarıyla alakalı kaynak materyal kıtlığını hesaba kattığımızda, bu meseleyi daha fazla araştırmak mümkün görünmemektedir. Her hâlükârda insan şunu merak ediyor: Moğolların Kara Ölüm’ün patlak vermesinden ve yayılmasından sorumlu olduğu fikrinin cazibesi, onlara bir başka kitlesel ölüm kategorisi atfetme konusundaki hazır bulunmuşluktan ne ölçüde kaynaklanıyordu?

175 ‘Ormach’ hakkında krş. Rahip Julian’ın ‘Hornach’ versiyonu (kuşkusuz Rus bilgi kaynaklarından alınmadır), Dörrie, ‘Drei Texte’ içinde, s. 169-71, 174 ve Rus piskoposun Papalık mahkemesindeki ifadelerinde (1244-5) geçen ‘Ormac’ için aynı çalışma, s. 189, 190. Bunun daha iyi bir metni için krş. ‘Annales monasterii de Burton’, eds. H. R. Luard, *Annales monastici içinde* (Londra, 1864-9), I, s. 272-3. ‘Bisermini’/‘Besermanlar’ hakkında bkz. 2. Bölüm, 87. dipnot. PC, s. 270, 331 (MM, s. 28-9, s. 70), bu konuda büyük ölçüde Julian gibi Rus bilgi kaynaklarına borçludur; bu da Bisermini toplumunun Seyhun üzerindeki Ianikint (Yangıkent) ve Barçin (Barçınlğkent) şehirlerine sahip olduklarını göstermektedir.

176 Bununla alakalı alıntılar için bkz. Uli Şamiloğlu, ‘The rise of the Ottoman Empire: The Black Death in medieval Anatolia and its impact on Turkish civilization’, Nequin Yavari, Lawrence G. Potter and Jean-Marc Ran Oppenheim (eds.), *Views from the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet* (New York, 2004), s. 263-4.

SON SÖZ

“Kâfir” Karahıtaylar tarafından Müslümanların hâkimiyetindeki Orta Asya’nın ele geçirilmesi, bir zamanlar, sonraki asırda ortaya çıkacak Moğol fetihlerinin provası olarak kabul ediliyordu. Ancak her iki gücün fetihlerindeki benzerlikler oldukça sınırlıydı. Karahıtaylar Çin’in kuzeyinden geliyordu; bu bölge İslâm literatürünün aşına olduğu bir bölgeydi ve en azından baskın oldukları dönemin çoğunluğu itibarıyla Karahıtay boyun-duruğu oldukça hafif kalıyordu. Bunun aksine Moğollar çok az bilinen diyarlardan geliyorlardı ve medeniyetin nüfuzu diyebileceğimiz olguya maruz kalmaları oldukça yakın bir dönemde gerçekleşmişti. İslâm dünyasının büyük bir kısmını egemenlikleri altına almışlardı. Ayrıca yönetimleri de kuşkusuz hem daha müdahaleciydi hem de daha baskıcıydı.

Aşırı mübalağa, Cengiz Han seferleri hakkındaki pek çok çağdaş anlatının başlıca özelliğidir. Ayrıca Moğol istilalarının yıkıcı etkileri gerçekten hem Orta Çağ yazarları hem de modern tarihçiler tarafından abartılmış olabilir. Bu durum bir ölçüde Moğolların bozkırdaki öncüllerinden çok daha üstün bir kuşatma teknolojisine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu da onların birkaç yıl gibi kısa bir sürede pek çok müstahkem mevki ele geçirmelerini mümkün kılmıştır. Her ne kadar Cengiz Han’ın sefer orduları Müslüman hükümdarların tedarik ettiği hatırı sayılır birlikler içerse de ve 1218–1224’teki büyük batı seferinde kendisine pek çok yüksek mevki sahibi Müslüman katılmış olsa da bu durum saldırıların şiddetini azaltmış gibi görünmemektedir. Ayrıca Moğolların benimstedikleri taktikler de genellikle acımasızdı. Şehirlerin ve kasabaların teslim olmasını hızlandırmak için kırsal kesimler bazen kapsamlı bir şekilde tahrip ediliyordu. Bilindiği kadarıyla sonuna kadar direnen şehirler ya da teslim olmadan önce bir süre direnmeyi başaran şehirler, kendilerine göre daha hızlı teslim olanlardan çok daha vahim bir akıbete maruz kalıyordu. Resmin bütününe bakınca Moğollar, diğer devletlerin riayet ettikleri savaş hukukunu gözetmiş gibi görünüyorlardı. Ayrıca direncin doğasına ve boyutuna bağlı olarak Moğolların uyguladığı cezalarda hafifleme de görülebiliyordu. Fakat umumi katliama maruz kalmayan şehir merkezleri bile her türlü yetenekli unsurlarından mahrum bırakılıyor ve istihkâm-ları tahrip ediliyordu. Dolayısıyla söz konusu yerler eşkıyalara ve korku

uyandıran İsmailî Haşhaşîlerin ilgisine ya da Moğolların yerlerinden ettikleri başıboş unsurlara karşı savunmasız hâle geliyordu.

Möngke Kağan tarafından Moğolistan'dan başlatılan ikinci büyük ölçekli sefer kuşkusuz Kazvin halkının müracaatıyla başlayacak kadar küçük çaplı değildi. Ancak böylesi teşvikler muhakkak karşımıza çıkacaktır. Zira Moğol kontrolünün yoğunlaşması, tam bir düzen sayılmasa da düzene benzeyen bir olgunun yeniden tesis edilmesini vadediyordu. Möngke'nin başlattığı sefer, Cengiz Han'ın seferleri gibi intikam saikiyle ortaya çıkmamıştı. Fakat yine de İran ve ötesindeki topraklarda bulunan ancak henüz Moğol kontrolüne girmemiş güçleri dize getirmeyi hedefliyordu. Hülegü'nün harekâtları bir bütün olarak İran toprakları üzerinde, dedesinin seferlerine nazaran çok daha az yıkıcı bir etki bıraktı. Lâkin bu harekâtlar, Irak ve Suriye'de yaptıkları etki hesaba katılınca, Cengiz Han seferlerinden geri kalmazdı. Buralarda, Cengiz Han'ın sağlığında olduğu gibi pek çok şehir yağmalanmış, halkı kılıçtan geçirilmiş ve nüfusun bazı unsurları sürgüne zorlanmıştı. Bu vahşi faaliyetler her ne kadar Hülegü yönetiminde daha nadir olsa da, bunun altında yatan ana neden pek çok şehrin karşı koymadan teslim olmasıydı.

Moğol İmparatorluğu kendisinden önceki herhangi bir bozkır gücünün sahip olduğundan çok daha fazla etkileyici askerî kaynağa erişime sahip olsa da, seleflerinin taşıdığı zayıflıkların aynısını taşıyordu. Evvela, haleflik için sabit kurallar yoktu. Bu belirsizlik Ögedey Kağan'ın ölümünden (1241) sonra ve yine oğlu ve halefi Güyük'ün (1248) ölümünden sonra uzun fetret devirlerinin yaşanmasına neden olmuştu. 1251'de imparatorluk payesi Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy'un koluna geçecekti. Ancak bu, Ögedey ve kardeşi Çağatay'ın sülalesinden bazılarının infazına neden olan silahlı bir mücadeleden sonra olmuştu. İkinci olarak fethedilen toprakların büyük bir kısmı hanedan mensuplarına yurtluk olarak veriliyordu. Dahası, Cengiz'in soyundan gelen hanedan üyelerinin Ögedey yönetiminde Çin'i, Orta Asya'yı ve İran'ı yönetmek için kurulan sekreteryalarda kendi temsilcileri bulunuyordu ve bu sayede hanedan üyeleri doğrudan kağanın yönetiminde bulunan topraklar ve gelirler üzerinde kontrol sahibi olmaya çalışıyorlardı. Kağanla akrabaları arasında, Moğol valilerle tâbi pozisyonundaki yerel yöneticiler arasında ve askerî yönetimle çiçeği burnunda sivil yönetim arasında sık sık çıkar çatışmaları yaşanırdı.

Hülegü seferinden önceki yıllarda Karadeniz ve Hazar bozkırlarında konuşlanan ve ilk önce Batu ve ardından da kardeşi Berke tarafından yönetilen Cuçi mirasçıları, İran ve Anadolu'nun yönetiminde güçlü bir etkiye sahip oldular. Özellikle 1251-1252'de Ögedey ve Çağatay sülalelerinin bozguna uğramalarının ardından bu bölgelerin gelirlerinin paylaşılmasında kendilerini göstermişlerdi. Güneybatı Asya'daki fetihlerin geleceğine dair Möngke'nin gerçek amacı hakkında kaynaklarımızdaki bilgilerin

müphemliğine rağmen, deliller onun niyetinin Hülegü'yü vekili olarak görevlendirip sonunda Moğolistan'a geri çağırmak olduğu yönündedir. Cuçi'nin soyundan gelenlerin haklarının iptal edildiğine ya da kısıtlandığına inanmak için hiçbir sebep yoktur. Möngke'nin ölümünün ve 1260'ta kardeşleri Kubilay ile Arık Böke'nin arasında Uzak Doğu'da patlak veren taht kavgasının ardından Hülegü, ordusundaki Cuçi'nin ahfadına bağlı askerlere ve İran'daki Cuçi menfaatlerine karşı bir cadı avı başlattı, böylelikle Ceyhun'un güneyindeki toprakları yeni bir ulusa dönüştürdü. Bu ulus iyi kötü diğerlerine eş değer bir konuma geldi. Hülegü'nün bu faaliyetleri, üniter imparatorluğa öldürücüyü darbeyi vurmuştu.

1251'de Möngke'yi tahta çıkaran darbe ve Hülegü'nün İlhanlı Devleti'ni kurması, benzer bir şekilde üniter imparatorluğun gelişimine ket vurup parçalanmanın önünü açtı. Ayrıca bu olayların başlıca kaynaklarımızda oldukça yanlış bir şekilde incelendiğini fark etmek de önemlidir. Möngke'nin tahta çıkmasının ardından yeni kağanın kardeşi Hülegü lehine eser kaleme alan Cüveynî, hanedanın Tuluy kolunun başa geçmesini meşru göstermeyi kendisine vazife edinmişti. Reşidüddîn ise kendi adına Hülegü sülalesinin, yani ilhanların ve bunların yönetim yetkisi aldıkları Uzak Doğu'daki Tuluy neslinden gelen kuzenlerinin davasına sadıktı. Diğer kaynaklar (özellikle Cuçi'nin soyundan gelenlerin müttelikleri olan Memlûk ülkesinde telif edilenler) kendi ön yargılarını taşıyorlardı ancak aynı zamanda sıhhatli tashihler de içeriyordu.

Karahıtay İmparatorluğu'nda olduğu gibi hem İlhanlı topraklarında hem de Orta Asya'da bulunan pek çok yerleşik bölge, Moğollara tabiiyetlerini bildirmiş yerel hükümdarların yönetiminde kaldı. Bozkır toplumundaki yüksek mevkili kadınların nispi özgürlüğü İran'daki (yeterli bilgiye sahip olduğumuz tek bölge) Moğol egemenliğinin kayda değer bir yönü olarak kendisini gösteriyordu. Bu da Kirman'daki Kutluğhanlı hanedanının (bu hanedan Karahıtaylı bir kökene sahipti) hanedan üyesi kadınlarına iktidar verilmesi ve isimlerinin hutbelerde zikredilmesiyle isimlerinin sikkelere darp edilmesi gibi hükümdarlık alametlerine sahip olmalarıydı. İlhanlılara tâbi hükümdarlar Mezopotamya'da, Güney ve Doğu İran'da ve muhtemelen kuzeyde de görev başındaydı. Bunlar başka şeylerin yanında beraber vergi ödemekle, kağan adına para bastırmakla (daha sonra bölgesel han adına), kendi ailesinden Moğollara rehin vermekle, Moğol bir temsilciyle (*baskak*, *şihne*) iş birliği yapmakla ve askerî kuvvetlerini Moğolların emrine vermekle yükümlülerdi. Öte yandan Moğol egemenliği beratlar ve yetkiler şeklinde, bazı durumlarda toprak ve ekstra fon bağışlanması biçiminde faydalar da sağlıyordu. Mesela Herat'taki Kurtîler gibi yeni neşet eden hanedanlar bu pozisyonlarını büyük oranda Moğolların kollamasına borçluydu. İsyanların az olmasını belki de bu durum açıklıyordu. Dahası, patlak veren isyanlardan çok azı "kâfir"e karşı bir cihad saikiyle yapılmış-

tı. Tâbi devlere yönelik Moğol müdahalesi aralıklıydı ancak Fars'taki Salgurlu hanedanının ve Anadolu'daki Selçuklu hanedanının yerini iyi kötü doğrudan bir yönetime bırakmasıyla beraber XIII. ve XIV. yüzyıllarda sıklığı artmaya başladı. Ancak her şey hesaba katıldığında ilhanlar, Fars'ta yaptıkları gibi iltizam usulü vergiye daha meyillidiler.

Yeni neşet eden Moğol devletlerinin idari yapısına gelecek olursak, Cuçi Ulusu rejimi hakkında neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz ve Çağataylılar hakkındaki bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır. Ancak Çağatay Ulu-su'nun doğu sınırlarından gelen Turfan belgeleri, isimleri Budist Uygurları çağrıştıran yerel yöneticilere duyulan güveni göstermektedir. Yerel Han nüfusunun yönetimin üst tabakalarından dışlandığı Çin'deki Yuan rejiminin aksine ilhanlar topraklarını Orta Asyalı-İranlı (Tacik) bürokratlar üzerinden yönetiyorlardı ve bunlara da Türk-Moğol askerî yetkililer eşlik ediyordu. Fakat hiçbir şekilde Taciklerin tamamının Müslüman olduğu ya da tamamen Cüveynîler gibi Selçuklulara ve Harezmsahlara hizmet etmiş geleneksel yönetim kadrolarının temsilcilerinden müteşekkil olduğu söylenemezdi. 1288'den 1291'e kadar vezirlik makamında Yahudi Sa'düdd-levle bulunmuştu. Ayrıca XIV. yüzyıl başlarında eş vezirlik yapan tarihçi Reşidüddin de bir Yahudi dönmesiydi. İlhanlılarda yönetim dili olarak Farsçaya önem verilmeye başlanmıştı, oysaki Çağataylılarda Moğolca daha uzun süre kullanımda oldu, Cuçi'nin soyundan gelenlerin topraklarında ise XV. yüzyılın başları itibarıyla Türkçe Moğolcaya galebe çaldı.

Her ne kadar İlhanlı Devleti'nde zaman zaman Moğol askerî teşkilatıyla Tacik bürokrasisi koordineli bir şekilde çalışmış olsa da, bunu bu iki zümrenin tek bir yönetici sınıfına evrilmesinin bir işareti saymak hatalı olacaktır. Moğol seçkinler, Tacik yetkililer tarafından sadır olan had bilmezlikler karşısında aşırı derecede hassastı ve her hâlükârda ilişkiler sık sık iftira ve kıskançlık sebebiyle ya da mevcut hizipleşmeler neticesinde bozuluyordu. Pek çok Tacik vezir, yakından ilişkili olduğu bir Moğol komutanının gözden düşmesiyle ya da (muhtemelen) haksız ithamlarla tahkir ediliyordu. Bununla beraber yüksek mevki sahibi askerî yetkililer, savunmasız bir bürokratla iş birliğinin bir neticesi olarak tenzil-i rütbe ya da idam gibi cezalar alabiliyordu. Sivil ve askerî meselelerin birbirinden net bir şekilde ayrılması, bu istikrarsızlığı daha da arttırıyordu. XIII. yüzyılın sonlarında İlhanlı rejiminin karakteristik bir özelliği de, ilhanın naipliği payesini elinde bulunduran askerî bir yetkiliye aynı zamanda vezirlik makamının da tevdi edilmesi idi. Ayrıca bunun aksine 1290'lardan itibaren fasılalarla Tacik vezirlerin emsali görülmemiş yetkilerle donatıldıklarına şahitlik ediyoruz. Bütün bunların ortasında ilhanları rehabilite etmek için gösterilen yakın zamanlı çabalara rağmen, çoğunluğunun zevküsefa peşinde olduğuna ve yönetimi ister Moğol olsun ister Tacik, başkalarına bıraktığına dair yerleşik düşünceyi savunmak için geçerli nedenler vardır.

Cengiz Han'ın bütün inançlara eşit davranılmasına dair emrine uyarak Moğol fatihleri dinî toleranslarıyla nam saldı, hatta bazen bu toleransları umursamazlıkla eş değer kabul edildi. Bu yaklaşımın ne kadar anakronistik (basitçilik demek istemiyoruz) olduğu, ilhanların atalarına ait normları kanun olarak uygulama ve bozkır örfüne uymayan İslâmî uygulamaları *yasaya* muhalif kabul etme teşebbüslerinden anlaşılıyordu. Bu konuda elimizdeki deliller dağınıktır ve Moğol iktidarının ilk elli senesinden gelmektedir. Ancak her ne kadar Moğollar, örneğin kısa bir dönem boyunca Çin halkına aile içi evliliği dayatmış olsa da, Güneybatı Asya'nın Müslümanlarına toplu bir şekilde aynı dayatmayı yaptıklarını gösteren hiçbir delil yoktur. Fakat tâbi Müslüman hükümdarlardan bazılarından geleneksel olarak bu geleneği sürdürmeleri istenmiştir. Müslümanların kurban kesmelerini ya da abdest almalarını yasaklamak, mantık açısından neredeyse anlaşılmalıdır; bu yasak kağanın sarayının civarıyla ya da hükümdarlık karargâhlarıyla sınırlı olabilir. Avamdan olan Müslümanların inançlarını yaşamaları, özellikle Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay zamanında ya da daha kısa bir süreliğine Kubilay hâkimiyetindeki Çin'de yasaklanmıştır.

Genel olarak kaynaklarımızda bozkır örfünü ihlal etmenin tehlikelerini tasvir eden canlı anekdotlar en iyi "kâfir" yönetimi altındaki Müslümanların endişesine dair daha geniş bağlamda görülebilir. Cengiz Han'ın muhtelif inançları eşit kabul etmeyi tespit eden *yasası*, fethedilen Müslüman topraklarında Budizm'in yaşanmasını onaylamış, cizye ödemekten kurtulan Ehl-i kitap'ın (Yahudiler ve Hristiyanlar) ikinci sınıf statüsünü ilga etmiş, Sünnî Müslümanlar ile diğer inanç grupları arasında rekabeti arttırıp gerilimi yükseltmiştir. İlhanlılar döneminde İslâmî vakıflar (evkâf) bir süre Şii Nasîrüddîn Tûsî'nin emrine verilmiş ve gelirlerinin bir kısmı kendisinin Merâğa'daki rasathanesine, bir kısmı da Hristiyanlar ve Yahudilerin dinî faaliyetlerine aktarılmıştır.

İmparatorluğun parçalanması, kendisini teşkil eden unsurların bir-birinden uzaklaşarak gelişimini hızlandırmıştı. Yaklaşık 1260'tan itibaren Cengizli hanedanının kendi kolları (Tuluy kolu) tarafından yönetilen İran topraklarında Hülegü ve halefleri (Tegüder Ahmed hariç) İslâmî kültürel etkilerin altında kalmamışlardı. Bununla birlikte büyük ölçüde Müslüman olan bir bürokrat sınıfına bağımlı olmuşlardı. Bu sınıfın belli başlı mensupları, Sasaniler yıkıldığından ve 651'deki Arap fethinden beri bütün bir ülke üzerinde özgün bir jeopolitik birim olarak ilk defa hüküm sürecekti yeni hükümdarlarını asimile etme niyeti güdüyordu. Amaçları yeni hükümdarları kadim İran şahlarıyla özdeşleştirmekti ki bazı ilhanlar buna dünden razıydı. Böylelikle İlhanlı İran'ı sadece üniter imparatorluktan değil Cuçi ve Çağatay'ın neslinin hüküm sürdüğü kökleşmiş siyasi birimlerden de ayrılan bir yörüngeye girmiş oluyordu.

İlhanları İslâm öncesi İran şahlarıyla özdeşleştirmek, uzak geçmişin bir devamına işaret etmesi açısından “kâfir” yönetimi daha kabul edilebilir kılmanın sadece bir yoluydu. Bir başka yolu ise, Cüveynî’nin de yaptığı gibi, Moğolları hakiki inancın uzağında olmayan ve dolayısıyla ihtidaya hazır olan muvahhidler (Tek Tanrıcılar) olarak görmektir. Aslında bu, Moğolları İslâm’a kazandırmak için uygulanan taktiklerden biriydi ve 1240’lar gibi eski bir dönemde bile kullanıldığını biliyoruz. Burada Moğol (ve “kâfir” Türk) askerlerinin geniş bir alana yayılması kuşkusuz rol oynamıştı zira çok sayıda kişi yerlerinden edilmiş, yabancıları oldukları bir muhite yerleştirilmiş ve Müslüman halka, âlimlere ve sufilere yakın bir pozisyona konmuşlardı. Özellikle şehir merkezlerinde ya da yakınlarında yaşayan Moğolların Müslüman nüfuzuna özellikle açık olduğuna dair göstergeler vardır.

Tarihçiler uzun süredir İslâmîleşme sürecini önce Moğol hükümdarlarının başlattığı, ardından Moğol avam tabakasının ihtida ettiği şeklinde başlıca kaynaklarımızın verdiği imajı benimsiyordu. Fakat artık görüyoruz ki İslâm’ı kabul eden hanlar, ordu içinde önemli bir şahsın Müslüman olması neticesinde ihtida ediyordu. İslâm’ı kabul eden hanlar ordu komutanlarının desteğini güvenceye almaktan başka saiklerin de etkisi altında kalmış olabirdi. Örneğin gözlerine kestirdikleri bir bölgenin Müslüman halkına ulaşmak veya mevcut Müslüman elitlerin gözünde kabul edilebilirliklerini güçlendirmek, hatta ülkelerinin ticari cazibesini arttırmak gibi. Ayrıca şunu bir kez daha hatırlatmak gerekir ki 1260’tan sonra imparatorluğun dağılması ve Batı Asya’nın kültürel olarak özgün üç bölgesinde ardıl devletlerin neşet etmesi farklı mecburiyetler doğurdu. Ağırlıklı olarak Müslümanların bulunduğu ve Uzak Doğu’daki Tuluy neslinden gelen müttefiklerinden oldukça uzak bir bölgeyi yöneten ilhanlar, baskın dinî söyleme müracaat ederek meşruiyetlerini güçlendirme konusunda daha yoğun bir ihtiyaç hissetmişlerdi. İslâm’ı benimsemeleri daha uzun süren Cuçi ve Çağatay’ın soyundan gelenler daha heterojen topraklarda hüküm sürüyorlardı ve buralardaki Müslüman oranı daha azdı. Cuçi’nin soyundan gelenlerin egemenliğinde özellikle Harezm’deki Müslüman unsur, kültürel ve ekonomik olarak en gelişmiş topluluktan ve hatta Hristiyan Ruslardan bile öndeydi. Çağatay toprakları büyük ölçüde eski Karahıtay topraklarından müteşekkildi ve burada Karahıtay döneminde olduğu gibi, dindar bir Müslüman toplum Maverâünnehir’de ve komşu bölgelerde, Uyguristan’ın rakip Budist kültürüyle iyi kötü dengeleniyordu. İslâm’ın özellikle ulusun doğu yarısında nispeten geç bir dönemde yerleşmesinin sebebini bu durum açıklayabilir.

Bunların hiçbirisi, Cengizli hanlarının İslâm’ı benimsemesinin Memlûkluk düşmanlarının inandığı (ya da inanmaya meyilli olduğu) gibi sıg ya da sahte olduğu anlamına gelmez. Her hâlükârda hanedan mensupları-

nın ihtidalarındaki niyetlerini tespit etmemize imkân verecek bilgilerden yoksunuz. Moğol yönetiminde eser kaleme alan Müslüman müellifler iç dönüşümden ziyade dış dönüşümle, gözlemlenebilir işaretlerle ve özellikle özgün Moğol saç stilinin terk edilmesi ve kıyafetlerin değişmesiyle ilgilenmişlerdir. İslâmîleşme uzun vadeli bir süreçti. En azından ilk birkaç nesilde geleneksel bozkır normlarının terk edilmesini gerektirmiyordu. Örneğin hanların hâlâ aile içi evlilik uygulamasını sürdürmeleri bunun bir göstergesiydi. Ayrıca Cengiz Han'ın dinlere eşit yaklaşma politikasından aşırı aceleci bir tarzda ayrılmak, mühtedi hükümdara karşı isyan çıkmasıyla ya da hükümdarın tahttan indirilmesiyle sonuçlanabiliyordu. İlhanlı Devleti'nde işler yaklaşık 1309'da ya da 1330'ların başında Çağatay Ulusu'nda olduğundan daha yumuşak adımlarla ilerliyordu. Her ne kadar Hristiyanlar ve Yahudiler ilk başlarda, Gazan'ın ihtidasının akabinde işkenceye ve Ölceytü zamanında da ayrımcılığa maruz kalsa da, Ehl-i kitap'ın tekrar Cizye'yle yükümlü tutulmaları ancak Ebû Saîd'in hükümlanlığı döneminde olacaktı. Bildiğimiz kadarıyla Altın Orda hanları da İslâmîleşme sürecinde yavaş hareket etmeleri gerektiğinin farkındaydılar.

Moğolların fethettikleri toprakları rehabilite etme çabaları nispeten kısa süreli bir fasılada başlamıştı (Maveraünnehir'de 1221'den sonra ve Transkafkas bölgesinde yaklaşık 1239'dan sonra) ve bu tedbirler Hülegü seferinden sonra, özellikle Bağdat'ta daha hızlı bir şekilde hayata geçirilmişti. Bunun altında yatan neden insanî bir güdüden ziyade ekonomik iyileşmenin Moğolların faydasına olacağının fark edilmesi idi. Ancak 1260'tan sonraki yıllar, Müslüman topraklarında yeni yıkımlara şahitlik edecekti. Bu yıkımlar bazen rakip hanlıklar arasındaki mükerrer çatışmalardan, bazen bir [Müslüman] devlet içindeki askerî mücadelelerden, bazen de bir bölgeden diğerine göçebelerin yaptığı göçlerden kaynaklanıyordu. Doğu ve Güney İran, Harezm, Maveraünnehir ve Tarım Havzası şehirleri özellikle bu tür yıkımlara maruz kalmıştı. Binaenaleyh, ardıl devletlerin hükümdarları (toprakları büyük ölçüde bozkırlardan oluşan ve histografya nazarında göçer çıkarlarının destekçileri olanlar bile) ekonomik iyileşmeyi desteklemeye teşebbüs etseler de, tahmin edileceği gibi bunların gayretleri, göçebelerin ticarete olan geleneksel ilgileri göz önüne alındığında, tarım ihtiyaçlarından ziyade şehirlerin ve ticaretin teşvikine odaklanmış gibi görünüyordu.

Bu ise bizi Moğol cihan imparatorluğuna ilhak olmanın daha geniş ölçekli sonuçlarıyla karşı karşıya getirmektedir. 1260'lardan sonra ardıl devletler arasındaki savaş hâli (bu durum zaman zaman ticareti ve farklı amaçlar için yapılan seyahatleri de ilgilendiriyordu) açısından geleneksel Pax Mongolica anlayışını terk etme mecburiyeti doğmuştur. Ancak bu durum, Moğol hegemonyasıyla eş zamanlı olarak Avrasya'nın büyük bir kısmının gittikçe birbiriyle daha bağlantılı bir hâle gelmesiyle sonuçlandı. Bu

dönem bir yanda İslâm dünyasıyla diğer yandan Çin ve Uzak Doğu'nun diğer bölgeleriyle hem kara yoluyla hem de özellikle deniz yoluyla yapılan ticarete hatırı sayılır bir büyümeye şahitlik edecekti. Moğolların bu sürece temelde yaptıkları katkı, ticari vergilerin hafifletilmesi, kollanan ortak tüccarlara hanedan mensupları ve elit kesimden bazıları tarafından sermaye aktarımı, belirli [ticari] ürünlere (özellikle altın sırmalı kumaşlar, kürk ve köle gibi) olan talebin arttırılması ve her hâlükârda 1270'lerin sonunda Song imparatorunun devrilmesinin ardından kayda değer miktarda gümüşe el konulup tedâvüle sokulması yönündeydi.

Moğol egemenliği dönemi aynı zamanda İslâm dünyasında entelektüel ve kültürel faaliyetleri de tetikledi. Yeni fethedilen topraklardaki grupların (özellikle Müslümanların durumunda köleleştirilmiş zanaatkârların) Asya'da her iki yönde tehirci ve bunun arkasından ilhanlarla Yuanlı kuzenlerinin arasında kurulan düzenli diplomatik bağlar doğudaki İslâm ülkelerini Çin'le hiç olmadığı kadar yakın temasa soktu. Ayrıca ilmî ve tıbbî fikirlerin aktarılması ve alet ve diğer insan ürünü eserlerin üretimini kolaylaştırdı. Nasîrüddîn Tûsî ve vezir, tarihçi ve hezarfen Reşîdüddîn gibi bürokratlar vesilesiyle İlhanlı yönetimi Çinli ve Müslüman bilginleri bir araya getirdi. Bu bilginler çoklu takvimler ve Çince bilimsel kitapların Farsçaya tercümesi gibi faaliyetlerde iş birliği yaptılar. Her ne kadar dikkatle incelendiğinde Çin bilgi birikiminin ve tekniklerinin sadece İlhanlı Müslümanı âlimler tarafından Çin dışına çıkarılmadığı ve bu yüzden kültür küresinde Moğol yönetiminin bazı açılardan zannedildiği kadar nüfuzlu olmadığı anlaşılrsa da Cengizli çağı kuşkusuz Müslüman entelektüel ufkunun kayda değer derecede genişlemesini mümkün kıldı ve bu gelişme, ihtidaların ertesinde daha da hızlanacaktı. Bu denklemden Çin etkisi çıkarılsa bile Müslüman bilginlerin Merâğa Rasathanesi'nde hem Tûsî'nin himayesinde hem de ölümünden sonra, icra ettiği ortak çalışmalar daha sonraki Müslüman gök bilimciler için zengin neticeler verdi. Ayrıca Kopernik'ten itibaren bunların Avrupalı emsalleri de XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu faaliyetlerden istifade edeceklerdi. Binaenaleyh, özellikle Batı Asya ile Uzak Doğu arasındaki temasın bariz bir neticesi, görsel ve plastik sanatlarda yeni teknikler ve temaların İlhanlılarca ithal edilmesi idi ki bunun etkisi kuşkusuz uzun soluklu olacaktı. Bütün bunlarda bizzat ilhanların (bazıları kendilerine entelektüel bir çevre tesis etmek istiyorlardı) oynadığı rol tartışılabilir ancak inkâr edilemez.

Olaylara daha geniş bir açıyla baktığımızda Moğol yönetiminin verdiği izlenimin, Cengiz Han'ın torunlarının ölümünden asırlar sonra dahi görünür olduğunu fark ederiz. Moğolların esas aldığı Müslüman siyasi kültürü, kendisine gösterilen bu teveccühe karşılık olarak Cengizli soyunun hükümdarlık için önemli bir liyakate sahip olduğu şeklindeki fikri benimsedi ve bunun sonucu olarak Cengizli kökenine sahip başlıca hane-

danlar XVIII. yüzyıl gibi geç bir dönemde dahi batı bozkırlarında ve Orta Asya'da iktidarda bulunuyordu. Tebaa halklara yönelik Moğol emperyal politikası da Avrasya'nın etnografik haritasında iz bırakmıştı. Bunun önemli bir sonucu yeni Türk gruplarının Batı Asya'ya girmesi ve bölgedeki Türkleşmenin yoğunlaşmasıydı. Bir diğer sonuç köleleştirilmiş zanaatkar topluluklarının ve ailelerinin İran ve Orta Asya'dan Uzak Doğu'ya transfer edilmesi ve bu zümrenin burada bir Müslüman mevcudiyeti tesis etmesiydi. Yunnan ve Gansu'da örneklerini gördüğümüz bu Müslüman grupları günümüze kadar varlığını sürdürecekti. Kitan, Kereyit ve Nayanman gibi daha eski boylar özgün siyasi aktörler olarak tarih sahnesinden çekilmişlerdi ve zamanla yerlerini yeni etnisiteler almıştı. Bu zümreler isimlerini genellikle tek bir liderden alıyor, Moğol yönetiminde oluşturulan askerî teşekküllerden doğuyordu. Bu kadar yaygın olmamakla birlikte batıya göçen Türk unsurlardan da (doğrudan Moğol rejimlerinin etkisi olsun ya da olmasın) meydana gelebiliyordu. Kara Ölüm olarak bilinen 1340'lardaki pandemi Moğol genişlemesine atfedilmişti ve kuşkusuz halk gruplarının uzun mesafeli tehcirleri, tüm potansiyel zayıf düşürücü etkileriyle beraber, bu hastalığa karşı direnci kırmıştı. Fakat somut delillerin mevcut olmaması sebebiyle şu sonuca varmak mümkündür ki Moğolların askerî harekâtlarında en son hedefledikleri şey, çok sayıda Müslümanın Memlûk ve Delhi sultanlıkları gibi bağımsız Müslüman devletlere iltica etmesiydi. Zira bu ilticalar bu devletlerin Moğol saldırılarına karşı direnç kapasitesini arttırıyor ve kuşkusuz Moğol yönetiminin genişlemesine set çekiyordu.

Doğu İslâm ülkelerinde Moğol yönetiminin inkâr edilemez müspet sonuçları uzun süre dillendirilmedi. Hatta bu sonuçlar, Moğol seferlerinin gelişmekte olan şehir merkezlerine verdiği zarardan ya da binlerce Müslümanın imparatorluğun uzak kesimlerinde Moğollara hizmet etmek üzere yurtlarından uzaklaştırılmalarından daha kesindir. Ancak Moğollar tarafından tahribe uğratılan, kaosa sürüklenen ve çileye maruz bırakılan İslâm dünyasının dönüşümünü değerlendirmeye teşebbüs etmek, safsata ithamlarına davetiye çıkarmak demektir. Bu durumda şöyle bir risk karşımıza çıkar: faydacı bir yaklaşımla Moğol istilalarının sadece olumlu sonuçlarını göz önünde bulundurmak. Faydacı yaklaşımdan kastettiğimiz ise kapsamlı bir şiddet içeren bir fetih sürecinin, fethedilen topraklarda hayatta kalanların refahının gelişmesiyle meşru gösterilmesidir (ayrıca böyle bir refahı kanıksayamayız da). Yine bu faydacı yaklaşıma bir örnek olarak avam halkın ve çiftçilerin hayatının zanaatkarlarından ya da bilginlerinkinden daha değersiz kabul edilmesini verebiliriz (böyle bir yargıya profesyonel bir akademisyen dahi varamaz). Bu tür bir faydacı bir yaklaşım benimsemediğimiz sürece ticari ya da kültürel etki-

leşim ne ölçüde olursa olsun kaybedilen binlerce hayat açısından Moğol istilalarını telâfi edemez.

Ancak Moğol seferlerinin ve Moğol yönetiminin zihnimizdeki bütüncül imajı, geri dönüştürülemez şekilde farklı boyutlar kazanmıştır. Bunun neticesinde, Moğolların değişken insanî özelliklerini daha bariz bir şekilde ortaya koyması açısından fetihlerin yıkıcı doğasına (her ne kadar olduğundan büyük gösterilmişse de) dair yenilenmiş bir bakış açısı çok da ortaya konmamıştır. Tenggeri'nin emrine sabit bir kafayla bağlanan liderlerin yanında karşımıza Müslüman nüfusu katletmekten uzak duran Moğol hanları ve komutanları; Müslümanların dinî vakıflarını himayelerine alan Moğol bürokratları ve İranlı bürokratlarla uyum içinde çalışan ve hatta bazen onlar gibi hükümdarın gazabına ve kuşkusuna maruz kalan Moğol elitleri çıkmaktadır. İlhanlıların kurucusu, teslim olmaya direnen bir hisar garnizonunun (altıncı bölüme bakınız) ve yaşlı bir Müslüman hükümdarın (beşinci bölüme bakınız) hayatını bağışlamış ve genç bir hükümdara da şefkat göstermişti (dokuzuncu bölüme bakınız). Tabii ki bu, Moğol hükümdarlarının Avrasya'daki emsallerine göre daha mülayim bir tutum takındıkları, tebaalarının hassasiyetlerine daha çok saygı gösterdikleri ya da daha gayretkeş ve hakkaniyetli bir yönetim sergiledikleri anlamına gelmiyordu. Genellikle yetenekli ve saygın bir hükümdar kabul edilen ilk ilhan, bazen eman verdiklerine karşı sözünden dönebiliyor (altıncı bölüme bakınız) ve özellikle kayırılan bir hükümdara çetin cezalar verebiliyordu; daha da kötüsü, bu hükümdarın bebek yaştaki oğlunu bile öldürtebiliyordu (dokuzuncu bölüme bakınız). Kaynaklarda adaletiyle methedilen bir sonraki ilhan ise sadist bir şekilde Müslüman bir başvezire savunmasız olduğu hâlde işkence edebiliyordu (onuncu bölüme bakınız). Ayrıca Hülegü'nün bazı haleflerinin hükümdarlık sorumluluğunu taşıdıkları da nadirattandı (onuncu bölüme bakınız). Ancak içinde bulunduğumuz durum itibarıyla "menfur yabancı fatihler," "soğukkanlı ve kasıtlı soykırım" ve "şehir medeniyetine karşı kör ve mantıksız bir korku ve nefret" algısından epey yol almış bulunuyoruz.

EKLER

EK 1

Teknik Terimler Sözlüğü

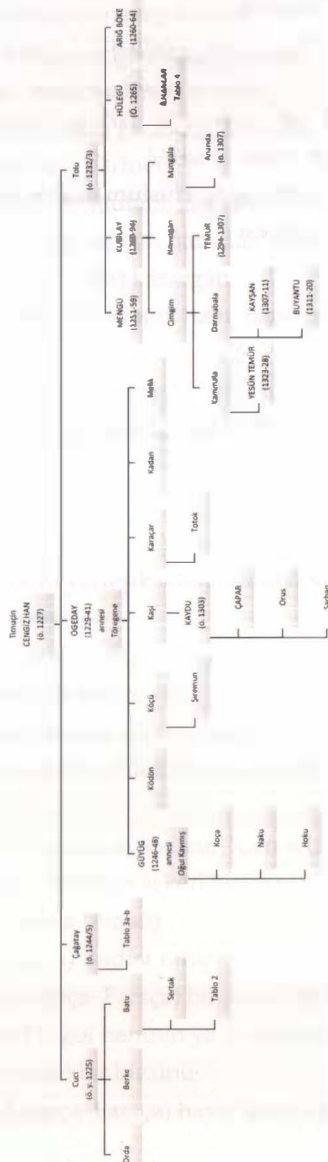
altan uruğ (Moğolca–Türkçe) “altın aile,” yani imparatorluk hanedanı
emîrül-ümerâ (Arapça–Farsça) baş emîr [ayrıca bkz. beylerbeyi]
avâridât (Arapça–Farsça) düzensiz vergiler
bahşî (Türkçe–Moğolca) Budist rahibi
baskak (Türkçe) idareci, vali [ayrıca bkz. darugacı]
bayurçi (Moğolca) aşçı, hizmetçi
beylerbeyi (Türkçe) baş emîr
biçeçi (Moğolca) kâtip, sekreter [ayrıca bkz. *bitikçi*]
bilig (Moğolca) söz, ifade
bitikçi (Türkçe) kâtip, sekreter
darugacı (Moğolca) vali
zımmî (Arapça–Farsça) Müslüman topraklarında yaşayan Ehl-i kitap mensubu (yani Yahudi ya da Hristiyan)
elçi (Türkçe)
fakir (Arapça–Farsça) bazen dervişler için kullanılır
il / ili / el (Türkçe) barış; teslim olma
inçü (Moğolca) şahsî mülkiyet
iktâ (Arapça–Farsça) gelir tahsisi; torak ihsanı
yasağ (Moğolca) düzen, düzenleme, (normatif) kanun [ayrıca bkz. *yasa*]
cizye (Arapça–Farsça) zımmî tebaanın İslâm devletine ödediği
kelle vergisi
keşik (Moğolca), muhafız alayı
haraç (Arapça–Farsça) İslâmî toprak vergisi

(k)hatun (Türkçe) hanedandan kadın
hutbe (Arapça–Farsça) Cuma ve bayram namazlarında minberde
yapılan ve hükümdarın isminin zikredildiği konuşma
kükeltaş (Türkçe–Moğolca) üvey kardeş
küregen (Türkçe–Moğolca) [hanedan] damat
möçelge (Moğolca) yazılı taahhüt, yemin
naip (Arapça–Farsça) vekil, yardımcı, temsilci
nökör (Moğolca) yoldaş, partner
noyan (Moğolca) ordu komutanı, komutan
oğul (Moğolca) kan bağı taşıyan hanedan azası
ordo (Moğolca; Türkçe orda) karargâh
ortak (Türkçe) partner (bir Moğol hanı, hanedan üyesi erkek ya da kadın ile ortak iş yapan tüccar)
payza (Moğolca; Çince paize) yetki belgesi
kağan (Türkçe) imparator; hanlar hanı; “Büyük Han”
kol /kul (Moğolca) merkez (ordunun; kağanın hak mülkiyeti bağlamında)
kubçur (Moğolca) ilk başta göçebeler tarafından ödenen kelle vergisi; daha sonra Moğolların yerleşik tebaalarından da alındı
kurultay (Moğolca) meclis
sâhib-i dîvân (Arapça–Farsça) mâliye nâzırı
şihne (Arapça–Farsça) temsilci; vali
tamga (Türkçe–Moğolca) ticari işlemlerden alınan vergi; mühür
tamma (Moğolca) yeni fethedilen topraklardaki garnizona sevk edilen askerler
tenggeri (Türkçe–Moğolca) gökyüzü; “Cennet/Sema”
tümen (Moğolca) on bin (hem askerî birim olarak hem de para meblağı olarak kullanılır, Farsça tuman)
tûyin (Türkçe–Moğolca) Budist rahip
ulema (tek. âlim) (Arapça–Farsça) bilginler, ilmiye sınıfı
Ulus (Moğolca) bir Moğol hanının ya da hanedan üyesinin elinde bulunan halklar ve otlaklar bütünü
vakf (çğl. evkâf) (Arapça–Farsça) hayır işleri için tesis edilmiş dinî kurumlar
vezir (Arapça–Farsça) baş nâzır/danışman

yağı (Türkçe) asi, isyan
yam (Türkçe; Moğolca dzam) kurye iletim ağı
yargı (Moğolca) sorgu mahkemesi
yarlık (Türkçe) emir, ferman
yasa / yasak (Türkçe) düzenleme (normatif) kanun; düzen (sistem anlamında)
yosun (Moğolca) örf
yurt (Moğolca) yaylak; otlak araziler
zekât (Arapça–Farsça) [Zengin] Müslümanların [malının kırkta birini]
farz olarak fakirlere vermesi

Ek 2

Tablo 1: Kağanlar

Tablo 5: Tâbi Devletler

Yıllar, tahta çıkış tarihleridir. Sadece dokuzuncu bölümde sık sık zikredilen devletler ele alınmıştır. Diğerleri için bkz. Clifford Edmund Bosworth, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Geneological Manual* (New York 1996).

Fars'ın Salgurlu Atabeyleri	Kirman'ın Kutluğhanlı Sultanları
I. Ebû Bekir (Kutluğ Han) bin Sa'd 623/1226	Barak Hâcib (Kutluğ Han) 619/1222
II. Sa'd bin Ebi Bekr 659/1261	Rûkneddin Hâceçûk bin Barak 632/1235
Muhammed bin II. Sa'd (annesi Terken Hatun'un niyâbetinde) 659/1261	Kutbüddîn Muhammed bin Tayan- gu 649/1251
Muhammed Şah bin Salgur Şah bin I. Sa'd 661/1263	Muzafferüddîn Haccac bin Muham- med 655/1257
Selçuk Şah bin Salgur Şah 661/1263	(674/1275'ten itibaren sürgünde)
Âbiş binti II. Sa'd 662/1264	Kutluğ Terken (daha önce Haccac'ın naibiydi) 674/1275
(672/1273'ten kocası Mengü Temür'ün 680/1281'de ölümü- ne kadar ortak hükümdarlık, 684/1285'te azledildi.)	Celâleddin Suyurgatmış bin Mu- hammed 681/1272
	Pâdişâh Hatun bin Muhammed 690/1291
	Kürdüçin 694/1295
	Muzafferüddîn Muhammed Şah bin Haccac 695/1296
	Kutbüddîn Şah Cihân bin Suyurgat- mış 703/1304
	(704/1305'te azledildi)

Anadolu Selçuklu Sultanlığı

Gıyâseddin II. Keyhüsrev
634/1237
İzzeddin II. Keykâvûs bin Key-
hüsrev 643/1245
Rükneddin IV. Kılıç Arslan bin
Keyhüsrev 644/1246
İzzeddin II. Keykâvûs bin Key-
hüsrev
(659/1261'de sürgündeydi
Rükneddin IV. Kılıç Arslan bin
Keyhüsrev 647/1249
(659/1261'den itibaren yegâne hü-
kümdardı)
II. Alâeddin bin Keykubâd bin
Keyhüsrev (ö. 655/1257)
III. Gıyâseddin Keyhüsrev bin
Kılıç Arslan 663/1265
II. Gıyâseddin Mesud bin Key-
kâvûs 682/1283
III. Alâeddin Keykubâd bin Ferâ-
murz bin Keykâvûs 697/1297–1298
II. Gıyâseddin Mesud (tahtı geri
aldı) 702/1302–1303

Mardin'in Artuklu hükümdarları

es-Said Necmeddin İlgâzî 637/1239
el-Muzaffer Kara Arslan bin İlgâzî
659/1261
es-Said Şemseddin Davud bin Kara
Arslan 691/1292
II. el-Mansur Necmeddin Gâzî bin
Kara Arslan 693/1294
(İlhan Gazan tarafından sultanlığa
terfi ettirildi)

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

Arapça ve Farsça

- Anonim, *Ahbâr-ı Moğulân der enbâne-i kutb*, ed. İrec Afşâr (Kum, 1389 şm./2009).
- Anonim, *Bahrü'l-fevâid*, trans. Julie Scott Meisami, *The Sea of Precious Virtues (Baḥr al-favâ'id)*. A Medieval Islamic Mirror for Princes (Salt Lake City, UT, 1991).
- Anonim, *Zeyl-i Câmiu't-tevârih*, BL ms. Or. 2885.
- Anonim, *Zeyl-i Târih-i Taberistân*, abridged trans by Edward G. Browne, *An Abridged Translation of the History of Tabaristân by Muḥammad b. al-Ḥasan b. Isfandi-yâr*, GMS 2 (Leiden ve Londra, 1905).
- Anonim, *el-Havâdisi'l-câmia ve't-tecâribü'n-nâfia fi'l-miete's-sâbia*, eds. Mustafa Cevâd and Muhammed Rıza eṣ-Şebibî (Bağdat, 1351/1932); eds. Beşşâr Avvâd Marûf and İmâd Abdüsselam Raûf, *Kitâbü'l-havâdis* (Beyrut, 1997); abridged trans. Gilli-Elewy, *'Al-Ḥawâdiḡ al-ġâmi'a'* içinde [ikincil literatüre bakınız].
- Anonim, *Mu'izzü'l-ensâb*, tıpkıbasım (BN ms. ancien fonds persan 67'den) ve çev. Sh. Kh. Vokhidov, Abuseitova et al (genel eds.), *Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*, III (Almatı, 2006).
- Anonim, *Şecere'ti'l-etrak*, Harvard University, Houghton Library, ms. Persian 6.
- Anonim, *Şifâu'l-kulûb fi Menâkibi benî Eyyûb*, BL ms. Add. 7311.
- Anonim, *Siyeru'l-âbâ'l-batârîka*, ed. and trans. Antoine Khater and O. H. E. Khs-Burmester, *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*, IV, .Bölüm (Kahire, 1974).
- Anonim, *Târih-i âl-i Selçûk der Anatoli*, ed. Nâdire Celâlî (Tahran, 1377 şemsî/1999).
- Anonim, *Târih-i Şâhi-yi Karahitaiyyân*, ed. Muhammed İbrahim Bâstâni-Pârîzi (Tahran, 2535 şahânşâhi/1977).
- Anonim, *Târih-i Sistân*, ed. Melikü's-Şuarâ Bahâr (Tahran, 1314 şemsî/1935).
- Abuseitova, M. Kh. vdğr. (genel eds.), *Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*, 5 Cilt (Almatı, 2005-7).
- Aharî, Ebû Bekir el-Kutbî, *Târih-i Şeyh Üveys*, Leiden ms. 2634'ten tıpkıbasım, çev. J. B. Van Loon (Lahey, 1954).
- Ahmed bin Hüseyin bin Ali Kâtib, *Târih-i Cedîd-i Yezd*, ed. İrec Afşâr, 2. baskı (Tahran, 2537 şahânşâhi/1978).
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmûd bin Muhammed, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, ed. Osman Turan, *Müsâmeretü'l-ahbâr. Mogollar zamanında Türkiye Selçukluları tarihi* (Ankara, 1944).
- Âmulî, Mevlânâ Evliyâullah, *Târih-i Rûyân*, ed. Menûcehr Sütüde (Tahran, 1348 şemsî/1969).
- Âmulî, Şemseddin Muhammed bin Mahmud, *Nefâisi'l-fünûn fi arâisi'l-uyûn*, ed. Mirza Ebû'l-Hasen Şa'rânî ve Seyyid İbrahim Miyânecî, 3 Cilt, (Tahran, 1377-9/1958-60).
- Arends, A. K., Khalidov, A. B. ve Chekhovich, O. D. (eds.), *Bukharskii vakf XIII v., PPV 52* (Moskova, 1979).
- Avfî, Sedidüddin Muhammed bin Muhammed Buhârî, *Cevâmîü'l-hikâyât ve levâmiu'r-rivâyât*, BL ms. Or. 4392.

- el-Aynî, Bedreddin Mahmûd bin Ahmed, *İkdûl-cumân fi târihi ehli'z-zamân*, kısmî baskı, ed. Muhammed Muhammed Emîn, 4 Cilt (Kahire, 1407-12/1987-92) [648-707/1250-1307/8 yılları].
- el-Bağdâdî, Bahâüddin Muhammed bin Mücyyed, *el-Teveşşül ile't-teressül*, ed. Ahmed Behmenyâr (Tahran, 1315 şm./1936).
- Baranî, Ziyâüddin, *Târih-i Fîrûzşâhî* (yaklaşık: 1358), ed. Seyid Ahmed Han (Kalkûta, 1862).
- Baybars el-Mansûri ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fıkra fi târihi'l-hicre*, ed. D. S. Richards, Bibliotheca Islamica 42 (Beirut, 1419/1998).
- et-Tuhfetü'l-mulûkiyye fid-devlet-i-Türkiyye*, ed. Abdülhamid Salih Hemdân (Kahire, 1407/1987).
- Benâketî, Fahrüddin Ebû Süleyman Davud, *Ravdatu uli'l-elbâb fi marifeti't-tevârihi ve'l-ensâb*, ed. Cafer Şiâr (Tahran, 1348 şm./1969); ayrıca BL ms. Add. 7626.
- Beydâvî, Nasirüddin Ebû Saîd Abdullah, *Nizâmü't-tevârih*, ed. Mîr Hâşim Muhaddis (Tahran, 1382 şm./2003).
- Nizâmü't-tevârih*, düzeltilmiş 2. Baskı, kısmî edisyon ve tercüme Melville, 'From Adam to Abaq: Qâdî Baiḍāwī's rearrangement of history (II. Bölüm)', s. 52-64.
- el-Birzâlî, Alemüddin el-Kasım bin Muhammed, *el-Muktefâ li târihi'l-şeyh Şihâbüddin Ebû Şâme*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmûri (Saydâ, 1427/2006).
- Chekhovich, O. D. (ed.), *Bukharskie dokumenty XIV veka* (Taşkent, 1965).
- ed-Dimeşkî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed, *Nuhbetü'z-zahr fi acâibi'l-berri ve'l-bahr*, ed. A. F. Mehren, *Cosmographie de Chems-ed-Din Abou Abdallah Mohammed ed-Dimichqui* (St Petersburg, 1866), (St Petersburg, 1866); çev. a.y., *Manuel de la cosmographie du Moyen Age* (Kopenhag, 1874).
- Ebû'l-Fidâ (el-Müeyyed İsmail bin Ali), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, 4 Cilt, (İstanbul, 1286/1869-70); kısmen çev. P. M. Holt, *The Memoirs of a Syrian Prince. Abu'l-Fidâ, Sultan of Ḥamâh (672-732/1273-1331)*, FIS 9 (Wiesbaden, 1983).
- Takvîmü'l-buldân*, eds. J. T. Reinaud ve William, Baron MacGuckin de Slane, *Géographie d'Aboulféda* (Paris, 1840); çev. J. T. Reinaud ve Stanislas Guyard, *Géographie d'Aboulféda*, 2 Cilt (Paris, 1848-83).
- Ebû Şâme, Şihâbüddin Ebû'l-Kasım Abdurrahman bin İsmail, *ez-Zeyl ale'r-rauzateyn*, eds. Muhammed el-Kevserî, *Terâcimü Ricâlî'l-karneyn es-Sâdis ve's-sâbi* (Kahire, 1366/1947).
- Estarâbâdî, Aziz bin Erdeşir, *Bezm-ü rezem*, ed. Mehmet Fuat Köprülüzade (İstanbul, 1928).
- Fahr-i Müdebber, *Şeceretü'l-ensâb (ya da Bahrü'l-ensâb)*, kısmî eds. ve çev. E. Denison Ross, *Ta'rih [sic]-i Fakhru'd-din Mubarakshâh* (Londra, 1927).
- Hâfız-ı Ebrû (Şihâbüddin Abdullah bin Lütfullah el-Havfî), *Zeyl-i Câmiu't-tevârih*, ed. Han-baba Bayânî, 2. Baskı (Tahran, 1350 şm./1971).
- Coğrafiyye, kısmî edisyonlar; Dorothea Krawulsky, *Horāsān zur Timuridenzeit nach dem Tārīh-e Ḥāfez-e Abrū (verf. 817-823) des Nūrallāh 'Abdallāh b. Luṭfallāh al-Ḥavfī*, 2 Cilt, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, 46 (Wiesbaden, 1982-4); Gülâm-Rızâ Verhrām, *Coğrafiyye-yi târihi-yi Horasan* (Tahran, 1370 şm/1991).
- Zübdetü't-tevârih*, ed. Kemal Hâcc Seyyid, sayfa numaraları başa dönmeksizin 2 Cilt (Tahran, 1372 şm/1993); bkz. Maitra; Shāmî.
- Hamdullah bin Ebî Bekr Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-kulûb*, kısmî edisyon Muhammad Decbir-Siyâkî (Tahran, 1336 şm./1958) [Sadece İran]; kısmî edisyon ve tercüme Guy Le Strange, *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulûb*, GMS 23, 2 Cilt (Leiden ve Londra, 1915-19): I (metin), II (tercüme).
- Târīh-i Güzide*, ed. Abdülhüseyn Nevâi (Tahran, 1339 şm./1960; 4. Bâb'ın 6. Faslı).
- Zafer-nâme*, ıpkıbasım (BL ms. Or. 2833 nüshasından) eds. Nasrullah Pürcevadî ve Nusretullah Rastegâr, *Zafarnâme von Hamdallāh Mustaufi und Šāhnāma von Abū'l-Qāsim Firdausī*, 2 Cilt (Tahran, 1377 şm ve Viyana, 1999); kısmî trc. Leonard J. Ward, 'The Zafar-Nāmāh of Ḥamdallāh Mustaufi and the Il-Khān Dynasty of Iran', yayımlanmamış doktora tezi, University of Manchester, 1983, 3 cilt [650 ilâ 735/1252-3 ilâ 1334-5 yılları].
- Hasan Mahmûdî Kâtib, *Dīvân-ı Kâimiyât*, ed. Seyyid Celâl Hüseyinî Bedchşânî (Tahran, 1390şm/2011).
- Haydar Duğlât, Mirza, *Târīh-i Reşîdî*, ed. ve çev. Wheeler M. Thackston, *Mirza Haydar Dughlat: Tarih-i-Rashidi. A History of the Khans of Moghulistan*, 2 Cilt, SOLL 37 (Cambridge, MA, 1996): I (metin), II (tercüme).

- el-Hüseynî, Ebû'l-Hasan Ali bin Nâsir, *Ahbâru Devleti's-Selcûkiyye*, çev. Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Seljuq State* (Londra ve New York, 2011).
- İbn Abdüzzâhir, Muhyiddin Ebû'l-Fazl Abdullah, *er-Ravdu'z-zâhir fî sîreti'l-meliki'z-Zâhir*, ed. Abdülâziz el-Huvaytır (Riyad, 1396/1976), s. 137 ve kısmî tercüme, çev. Syedah Fatima Sadeque, *Baybars I of Egypt* (Dakka, 1956).
- Teşrifül-eyyâm ve'l-usûr fî sîreti'l-meliki'l-Mansûr*, eds. Murad Kâmil ve Muhammed Ali Neccâr (Kahire, 1961).
- İbn Ebi'l-Fezâil, el-Mufaddal, *En-nehcû's-sedîd ve'd-dürri'l-ferîd fî mâ ba'de't-târihi ibni'l-Amîd*, kısmî edisyon ve çev. Edgar Blochet, 'Moufazzal Ibn Abil-Faza'il. Histoire des Sultans Mam-louks', 1. Kısım, *Patrologia Orientalis* 12 (1919), s. 343–550; 2. Kısım, *a.g.e.*, 14 (1920), s. 375–672; ve 3. Kısım, *a.g.e.*, 20 (1929), s. 3–270 [658–716/1260–1316 yılları]; kısmî edisyon Samira Kortantamer, *Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi l-Fadl'il*, IU 23 (Freiburg im Breisgau, 1973).
- İbn Ebi'l-Hadîd el-Medâinî, İzzeddin Ebû Hamîd Abdulhamîd bin Hibetullah, *ŞerhuNehci'l-belâğa*, kısmî edisyon ve çev. Moktar Djebli, 'Les invasions mongoles en Orient vécués par un savant médiéval arabe (Paris, 1995).
- İbnü'l-Amîd, el-Mekîn bin Circîs, *Kitâbu'l-mecmûi'l-mübârek*, ed. Claude Cahen, 'La «Chronique des Ayyoubides» d'al-Makîn b. al-'Amîd', *BEO* 15 [1955–7] (Paris, 1958), s. 108–84, ve çev. Annc-Maric Eddé ve François Michcau, *Al-Makîn ibn al-'Amîd. Chronique des Ayyoubides* (602–658/1205–6–1259–60)/DHC 16 (Paris, 1994).
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-târih*, ed. C. J. Tornberg (Leiden, 1852–61) farklı sayfa numaralarıyla yeniden baskı, 12 Cilt (Beyrut, 1385–6/1965–6); kısmî tercüme D. S. Richards, *The Chronicle of Ibn al-Athîr for the Crusading Period*, 3 Cilt, CTT 13, 15 ve 17 (Aldershot ve Burlington, VT, 2006–8).
- İbn Battuta, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah el-Levâtî et-Tancî, *Tuhfetü'n-nuz-zâr fî şarâibi'l-emsâr*, ed. ve çev. Ch. Defrémery ve B. R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, 4 Cilt (Paris, 1853–8); çev. H. A. R. Gibb ve C. F. Beckingham, *The Travels of Ibn Baṭṭūṭa A.D. 1325–1354*, 4 Cilt sayfa numaraları başa dönmeksizin, indeks cildi ilavesiyle, HS, 2nd series, 110, 117, 141, 178, 190 (Cambridge, 1958–2000).
- İbn Bezzâz (Tevekkülî bin İsmail Erdebîlî), *Safvetü's-safâ*, ed. Gulam Rıza Tabâtabâ'î Mecd, 2. Baskı (Tahran, 1376 şm/1997).
- İbn Bîbî, Nâsirüddîn Yahya bin Muhammed, *el-Evâmirü'l-alâiyye fî'l-umûri'l-alâiyye*, tıpkıbasım (SK ms. Asyafıya 2985 nüshasından).
- [kısaltılmış versiyon] Muhtasar-ı Selçuknâme, ed. Th. Houtsma, *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjouknâme d'Ibn-Bîbî* (Leiden, 1902) ve çev. Herbert W. Duda, *DieSeltchukengeschichte des Ibn Bîbî* (Kopenhagen, 1959).
- İbnü'd-Devâdârî (Ebû Bekir bin Abdullah bin Aybek), *Kenzü'd-dürer ve cemîi'l-ğurer*, VIII, ed. Ulrich Haarmann, *Der Bericht über die frühen Mamluken* (Kahire, 1391/1971); IX, ed. Hans Robert Roemer, *Der Bericht über den Sultan al-Malik al-Nâsir Muhammad ibn Qala'un* (Kahire, 1379/1960).
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed, *Mesâlikül-ebşâr fî memâlikil'emsâr*, ed. Muhammed Abdülkadir Hureysât, İsmâ Mustafa Hezâyime, Yusuf Ahmed Benî Yasin ve diğerleri, 22 Cilt 27 Kısım tamamlandı (el-Ayn, 1421–9/2001–8). Kısımî edisyonlar editions: [Moğol İmparatorluğu] ed. ve çev. Klaus Lech, *Das mongolischeWeltreich. Al-'U-mari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr*, AF 22 (Wiesbaden, 1968); [Hindistan] ed. ve çev. Otto Spies, *Ibn Faḍlallâh al-'O-mari's Bericht über Indien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr* (Leipzig, 1943); çev. İktidar Hüseyin Sıddîkî ve Kadî Muhammed Ahmed, *A Fourteenth-Century Arab Account of India under Sultan Muhammad bin Tughluq* (Aligarh, [1972]); [Anadolu] ed. Franz Taeschner, *Al-'U-mari's Bericht über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr* (Leipzig, 1929).
- İbnü'l-Fuvâtî, Kemâleddin Abdurrezzak bin Ahmed, *Telhîsu Mecmau'l-âdâb fî mu'cemu'l-elkâb*, ed. Muhammed el-Kâzım, *Mecmau'l-âdâb* adıyla, 6 Cilt (Tahran, 1416/1995).

- İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed bin Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâ'z-zamân*, çev. William, Baron MacGuckin de Slane, *Ibn Khallikân's Biographical Dictionary* 4 Cilt (Paris, 1842-71).
- İbnü'l-Hatîb (Ebû Abdullah Muhammed bin Abdullah es-Selmâni), *Muknîatü's-sâil anî'l-mara-dî'l-hâil*, çev. M. J. Müller, 'Ibnul-khatîb's Bericht über die Pest', *Sitzungsberichte der königlichen bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-philologische Classe* (1863), 2. Kısım, s. 1-34; yeniden baskısı Fuat Sezgin ve diğerleri (eds.), *Beiträge zur Geschichte der arabisch-islamischen Medizin. Aufsätze, I* (Frankfurt am Main, 1987), s. 559-92.
- İbn Hâtîme (Ebû Cafer Ahmed bin Ali el-Ensâri), *Tahsilü'l-ğaradî'l-hasid fi tafsilî'l-maradî'l-vefid*, çev. Taha Dinânah, 'Die Schrift von Abî Ja'far Ahmed ibn 'Alî ibn Moḥammed ibn 'Alî ibn Ḥâtimah aus Almeriah über die Pest', *Archiv für Geschichte der Medizin* 19 (1927), s. 27-81.
- İbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Muhtasarü târîhu'd-düvel*, ed. Antün Şâlihânî, *Târîhu Muhtasarü'd-düvel* (Beyrut, 1890; yeniden baskısı 1403/1983); seçili kısımların tercümesi G. M. Wickens, 'Nasir ad-din Tusi on the fall of Baghdad: A further study' [ikincil literatür kaynakçasına bakınız].
- İbnü'l-Kâzerûnî, Zahirüddin Ebü'l-Hasan Ali bin Muhammed, *Muhtasarü't-târîh*, eds. Mustafa Cevad ve Sâlim el-Alûsî (Bağdat, 1390/1970).
- İbnü'l-Lebbâd (Abdülâtilif Bağdâdî): bkz. Cahen [ikincil literatür kaynakçası].
- İbn Muğayzil, Nureddin Ali bin Abdürrahim, *Zeylû Müferricî'l-kulûb*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut, 1425/2004).
- İbn Nazîf el-Hamevî, Ebü'l-Fezâil Muhammed bin Ali, *et-Târîhü'l-Mansûrî*, tıpkıbasım (Institut Narodov Azii, St Petersburg, ms. B614 nüshasından), ed. P. A. Griaznevich, PLNV, b.s., II (Moskova, 1963).
- İbn Said el-Mağribî, Ebü'l-Hasan Ali bin Musa, *Kitâbü'l-coğrafya*, ed. İsmail el-Arabî (Beyrut, 1970).
- İbnü's-Sukâî, el-Muvaffak Fazlullah bin Ebî'l-Fahr, *Tâli Kitâbi Vefeyâtü'l-a'yân*, eds. ve çev. Jacqueline Sublet (Şam, 1974).
- İbn Şeddâd el-Halebî, İzzeddin Muhammed bin Ali, *el-A'lâku'l-hatîra fi zikri umerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, kısmî edisyonlar ve tercümeler: [Halep] ed. Dominique Sourdel, *La description d'Alep d'Ibn Şaddâd* (Şam, 1953); [Halep hariç Kuzey Suriye] ed. Anne-Marie Eddé, 'La description de la Syrie du Nord de 'Izz al-dîn Ibn Şaddâd', *BEO* 32-33 (1980-1), s. 265-403; çev. Anne-Marie Eddé-Terrasse, 'Izz al-Dîn Ibn Şaddâd. Description de la Syrie du Nord (Şam, 1984); [Kuzey Suriye] ed. Yahyâ Zekeriyâ Abbâra, I, 2 Kısım (Şam, 1991); [Şam] ed. Sâmî ed-Dehân, *La description de Damas d'Ibn Şaddâd* (Şam, 1956); [Güney Suriye] ed. Sâmî ed-Dehân, *Liban, Jordanie, Palestine. Topographie historique d'Ibn Şaddâd* (Şam, 1382/1963); [Cezîre] ed. Yahya Abbâra, III, 2 Kısım (Şam, 1978).
- Târîhü'l-melikî'z-Zâhir*, ed. Ahmed Huteyt, *Die Geschichte des Sultan Baibars, Bibliotheca Islamica* 31 (Beyrut, 1403/1983).
- İbnü's-Şihne, Muibüddin Ebü'l-Fazl Muhammed, *ed-Dürrü'l-müntehâb li târîhi Haleb*, çev. J. Sauvaget, "Les perles choisies" d'Ibn ach-Chihna. Matériaux pour servir à l'histoire de la ville d'Alep (Beyrut, 1933).
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed bin Abdülhalim, *Mecmûu fetâvâyi şeyhülislâm Ahmed ibn Teymiyye*, ed. Abdurrahman bin Muhammed ibn Kâsım el-Necdi, 30 Cilt (Riyad, 1381-3/1961-3; kısmî tercümeler Yahyâ M. Michot, 'Textes spirituels d'Ibn Taymiyya, XI. Mongols et Mamlûks; l'état du monde musulman vers 709/1310', *Le Musulman* 24 (Ekim 1994), s. 26-31; 'XII', a.g.e., 25 (Ocak 1995), s. 25-30; '...', XIII', a.g.e., 26 (Eylül. 1995), s. 25-30; '...', XIV. Raison, confession, Loi: une typologie musulmane du religieux', a.g.e., 27 (Ocak. 1996), s. 24-9; kısmî tercümeler Yahya Michot, *Muslims under Non-Muslim Rule. Ibn Taymiyya on fleeing from sin; kinds of emigration; the status of Mardin; domain of peace/war, domain composite; the conditions for challenging power*, çev. Jamil Qureshi (Oxford ve Londra, 2006).
- İbnü't-Tiktakâ (Şefiüddin Ebû Cafer Muhammed bin Ali bin Tabâtabâ), *Kitâbü'l-fahrî*, ed. Hartwig Derenbourg, *Al-Fakhrî. Histoire du khalîfat et du vizirat depuis leurs origines jusqu'à la chute du khalîfat 'Abbaside de Bağdâdh* (Paris, 1895); çev. C. E. J. Whitting, *Al Fakhrî: On the Systems of Government and the Moslem Dynasties* (Londra, 1947).
- İbn Vâsîl, Cemaleddin Muhammed bin Sâlim, *Müferricî'l-kulûb fi ahbâri benî Eyyûb*, I-V, ed. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Hasaneyn Rabie ve Saîd el-Feth Aşûr (Kahire, 1953-77); VI, ed. Ömer

- Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut, 1425/2004); ayrıca ed. Mohammed Rahim, *Die Chronik des ibn Wâsil Kritische Edition des letzten Teils (646/1248–659/1261) mit Kommentar*, Arabische Studien 6 (Wiesbaden, 2010).
- et-Târihu's-Sâlihî*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, 2 Cilt (Beyrut, 1431/2010).
- İbnü'l-Vâsıtî, Şihâbüddîn Gâzî, *Red alâ ehlî'z-zimme*, ed. ve çev. Richard Gottheil, 'An answer to the Dhimmis', *JASO* 41 (1921), s. 383–457.
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddîn Ebü Hafs Ömer bin Muzaffer, *Tetimetü Muhtasâr fi ahbârîl-beşer*, çev. Michael W. Dols, 'Ibn al-Wardî's Risâlah al-naba' 'an al-waba': A translation of a major source for the history of the Black Death in the Middle East', Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History* (1974) [bkz. ikincil literatür kaynakçası], s. 443–55.
- Tetimetü Muhtasâr fi ahbârîl-beşer*, ed. Ahmed Rifat el-Bedrevî (Beyrut, 1389/1970).
- İbn Zerküb, Muinüddîn Ahmed bin Ebî'l-Hayr Şirâzî, *Şirâznâme*, ed. Behmen Kerimî (Tahran, 1310 şm/1932); ed. İsmâil Vâiz Cevâdî (Tahran, 1350 şm/1971).
- İbragimov, S. K. vdğr. (eds.), *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov (izvlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii)* (Alma-Ata, 1969).
- İsâmî, Abdülmelik, *Fütûhu's-selâtin*, ed. A. S. Usha (Madras, 1948).
- Caferî, Cafer bin Muhammed bin Hasan, *Târih-i Yezd*, ed. İrec Afşâr (Tahran, 1338 şm./1960).
- Cemal el-Karşî (Ebu'l-Fazl Muhammed bin Ömer bin Hâlid), *el-Mulhakâtü bi's-surâh*, cds. ve çev. Sh. Kh. Vokhidov ve B. B. Aminov, Abuscitova vdğr. (genel editörler), *Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*, I (Almatı, 2005); alıntılar için Barthold, *Turkestan*, I (St Petersburg, 1898) [bkz. ikincil literatür kaynakçası], s. 128–52.
- Câmî, Nureddin Abdurrahman, *Nefahatü'l-üns min hadarâtîl-kuds* [883/1478–9], ed. Mehdi Tevhîdî-Pür (Tahran, 1336 şm/1957); ed. Mahmûd Âbâdî (Tahran, 1370 şm./1991).
- el-Cezerî, Şemseddin Ebü Abdullah Muhammed bin İbrahim, *Havâdisü'z-zamân ve enbâuhâ ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân min ebnâihî*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Saydâ, 1419/1998) [689–699/1290 ilâ 1299/1300 ve 725–738/1325 ilâ 1337/8 yılları]; alıntı [682–687/1283–1288 yılları] ed. Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit*, [bkz. ikincil literatür kaynakçası].
- Cüveynî, Alâeddin Atâ Melik, *Târih-i Cihângüşâ*, ed. Mirza Muhammed Kazvinî, 3 Cilt, GMS 16 (Leiden ve Londra, 1912–37); çev. John Andrew Boyle, *The History of the World-Conqueror*, sayfa numarası başa dönmeksizin 2 Cilt (Manchester, 1958; tek cilt hâlinde yeniden baskı, 1997).
- Tesliyetü'l-ihvân*, ed. Abbas Mahyâr (Tahran, 1361 şm./1982).
- Cüzçânî, Minhâcüddîn Ebü Ömer Osman bin Sairâceddin, *Tabakât-ı Nâsirî*, ed. Abdülhay Habîbî, 2. Baskı, 2 Cilt (Kabul, 1342–3 şm./1963–4); çev. Henry George Raverty, *Ṭabakât-i Nâsirî: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia*, başa dönmeksizin sayfalandırılmış 2 Cilt, *Bibliotheca Indica* (Calcutta, 1872–81); ayrıca BL ms. Add. 26189.
- el-Kaşgârî, Mahmûd, *Dîvân-u lügati't-Türk*, çev. Robert Dankoff ve James Kelly, *A Compendium of the Turkic Dialects*, 3 Cilt, SOLL 7 (Cambridge, MA, 1982–5).
- Kandemir (Gıyâseddin bin Hümâmüddin Muhammed Hüseyinî), *Habîbüsiyer fi ahbârî efrâdîl-beşer*, ed. Celâl Hümâî (Tahran, 1333 şm/1954), III, s. 487; çev. Wheeler M. Thackston, *Classical Writings of the Medieval Islamic World*, II (Londra ve New York, 2012).
- Karatay el-İzzî el-Haznedârî, Şihâbüddîn, *Târihu mecmû'u'n-nevâdir* (yaklaşık: 1330), eds. Horst Hein ve Muhammed el-Huceyri (Beyrut ve Berlin, 2005).
- Kâşânî, Cemâleddin Ebü Kasım Abdullah bin Ali, *Târih-i Olcayto Sultân*, ed. Mahin Hambly (Tahran, 1348 şm./1969); ayrıca SK ms. Ayasofya 3019 [SOAS fotokopisi].
- Kirmânî, Nâsirüddin Münşî, *Nesâimü'l-eshâr min letâimîl-ahbâr*, ed. Mir Celâleddin Hüzcynî Urmevî Muhaddis (Tahran, 1328 şm/1949).
- Sımtu'l-ulâ li'l-hadratîl-ulyâ*, ed. Abbas İkbâl (Tahran, 1328 şm/1949).
- Mahmûd Kütübî, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, ed. Abdülhüseyn Nevâî (Tahran, 1335 şm/1956).
- Maitra, K. M. (ed. ve çev.), *A Persian Embassy to China, Being an Extract from Zubdatu't Tawarikh of Hafiz Abru* (Lahore, 1934); L. Carrington Goodrich'in Giriş yazısıyla yeni baskı (New York, 1970).

- el-Makrizî, Takiyyüddin Ahmed bin Ali, *el-Mevâiz ve'l-itibar fî zikri'l-hutât ve'l-âsâr*, 2 Cilt (ulak, 1270/1853-4).
- es-Sülûk li marifeti düveli'l-mulûk, ed. Muhammed Mustafa Ziyâde (Kahire, 1934-72).
- Mer'asî, Mir Seyyid Zahirüddin, *Târih-i Taberistânü Râyânü Mâzenderân*, ed. Muhammed Hüseyin Tesbihî (Tahran, 1345 şm./1966).
- el-Mervezî, Şerefî'z-zamân Tâhir, *Tabâ'iu'l-hayevân* (yaklaşık: 514/1120), kısmî eds. ve çev. Vladimir Minorsky, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvâzi on China, the Turks and India* (Londra, 1942).
- Minorsky, Vladimir (eds. ve çev.), 'Pür-i Bahâ's Mongol ode', Minorsky, *Iranica*, s. 274-91 [bkz. ikincil literatür kaynakçası].
- 'Naşîr al-Dîn Tûsî on finance', Minorsky, *Iranica*, s. 64-85 [bkz. ikincil literatür kaynakçası].
- Mîr Hand (Muhammed bin Hând Şah), *Ravdatü's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ* (Tahran, 1338-9 şm./1959-61).
- Nahcivânî, Muhammed bin Hindüşâh, *Destûru'l-kâtib fî ta'yîni'l-merâtib*, eds. A. A. Alizade (Abdülkerim Alioğlu Alizâde) 2 Cilt 3 Kısım, PLNV, b.s., 9 (Moskova, 1964-76).
- Natanzî, Muînüddin, *Müntehabü't-tevârih-i Mu'îni*, kısmî edisyon Jean Aubin, *Extraits du Mun-takhab al-tavârih-i Mu'îni* (Anonyme d'Iskandar) (Tahran, 1336 şm./1957).
- en-Nesevî, Şihâbüddin Muhammed bin Ahmed el-Hurendizî, *Sîretü's-sultân Celâli'd-dîn*, eds. Zh. M. Buniatov, PPV 107 (Moskova, 1996); trc. Octave Houdas, *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti prince du Kharezm* (Paris, 1895); Farsça redaksiyon, eds. Mücteba Minuvi (Tahran, 1344 şm./1965).
- Nizâmî-yi Arûzî-yi Scmerkandî, *Çihâr Makâle*, çev. Edward G. Browne (Londra, 1921, yeniden basım 1978).
- en-Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed bin Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-arab fî funûni'ledeb*, XXVII, eds. Said Aşur, Muhammed Mustafa Ziyade ve Fuad Abdülmütî es-Seyyâd (Kahire, 1405/1985); XXIX, eds. Muhammed Ziyâeddin er-Reys ve Muhammed Mustafa Ziyade (Kahire, 1992); XXX, eds. Muhammed Mustafa Ziyade ve Muhammed Abdülhâdi Şa'îre (Kahire, 1410/1990); XXXI, eds. Elbâzü'l-Arîni ve Abdülaziz el-Ehvânî (Kahire, 1412/1992); XXXII, eds. Fehim Muhammed Alevî Şeltût (Kahire, 1998; yeniden baskı 1423/2002); XXXIII, eds. Mustafa Hicâzî ve Muhammed Mustafa Ziyade (Kahire, 1997; yeniden baskı 1423/2002).
- Pür-i Bahâ Câmî, *Dîvân*, BL ms. Or. 9213; ayrıca bkz. Minorsky [daha önce geçti].
- Râvendî, Muhammed bin Ali, *Râhatu's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, eds. Muhammed İkbâl (Leiden ve Londra, 1921).
- Râzî, Necmeddin Ebû Bekir Abdullah bin Muhammed, *Mirsâdu'l-ibâd mine'l-mebde ile'l-meâd*, eds. Hüseyin el-Hüseyinî Nimetallahî (Tahran, 1312 şm./1933); çev. Hamid Algar, *The Path of God's Bondsmen from Origin to Return* (Delmar, NY, 1982).
- Reşîdüddin Fazlullah bin Ebil'l-Hayr Hemedânî, *Âsâr ve ahyâ*, eds. Minûçihir Sütûde ve İrc Afşâr (Tahran, 1368 şm/1989).
- Câmiu't-tevârih*, Birinci Kısım, *Târih-i Mübârek-i Gâzânî* [Moğolların tarihi], eds. Muhammed Ruşen ve Mustafa Müsevî, sayfa numaraları başa dönmeksizin 4 Cilt (Tahran, 1373 şm./1994); çev. Wheeler M. Thackston, *Classical Writings of the Medieval Islamic World: Persian Histories of the Mongol Dynasties*, III. *Jamî'u't-Tavârih: A Compendium of Chronicles by Rashiduddîn Fazlullah* (Londra ve New York, 2012). I. Kısımın diğer kısmî edisyonları ve tercümcileri: C. I, I. Kısım, eds. A. A. Romaskevich, A. A. Khetagurov ve A. A. Alizade (Abdülkerim Alioğlu Alizade), *Câmiu't-tevârih*, I (Moskova, 1965); C. II, I. Kısım, eds. A. A. Alizade, *Câmiu't-tevârih*, II (Moskova, 1980); C. II, çev. J. A. Boyle, *The Successors of Genghis Khan* (New York, 1971); C. III, eds. çev. A. A. Alizade, *Câmiu't-tevârih*, III (Bakü, 1957); kısmî edisyon Étienne Quatremère, *Raschid-eldin. Histoire des Mongols de la Perse*, sadecc C. I yayımlandı [Hülegü] (Paris, 1836); kısmî edisyon Karl Jahn, *Tâ'rih-i mübârek-i Gâzânî des Raşid al-Dîn Faḍl Allâh Abî-l-Hâir. Geschichte der Ilhâne Abâgâ bis Gaiḥâtü* (1265-1295) (Lahay, 1957), ve *Geschichte Gâzân Hân's aus dem Tâ'rih-i mübârek-i Gâzânî des Raşid al-Dîn Faḍlallâh b. 'Imâd al-Dawla Abül-Hâir*, GMS, n.s., 14 (Londra, 1940).
- Câmiu't-tevârih*, 2. Kısım [Moğol olmayan halkların tarihi]. Kısmî edisyonlar: [Oğuz] eds. ve çev. Karl Jahn, *Die Geschichte der Oğuzen des Raşid al-Dîn* (Viyana, 1969); [Çin] eds. ve çev. Karl Jahn, *Die Chinageschichte des Raşid al-Dîn* (Viyana, Colognc ve Graz, 1971); ayrıca eds. Wang

- Yidan, *History of China and Cathay* (Tahran, 2000); [Hindistan] eds. ve çev. Karl Jahn, *Die Indiangeschichte des Rašid al-Din*, 2. Baskı (Viyana, 1980).
- Şuab-ı Pençgâne, TSM ms. III Ahmet 2937.
- Tanksûk-nâme-yi İlhanî der Funûn-i Ulûm-i Hutâi, tıpkıbasım (SK ms. Aya Sofya 3596 nüshasından) eds. Müctebâ Minuvî, *Tanksûknâme yâ tıbb-ı ehl-i Hitâ adıyla* (Tahran, 1350 şm/1972)
- es-Safedî, Selahaddin Halil bin Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, eds. Helmut Ritter vdğr., *Das biographische Lexikon des Şalâhaddin Halil ibn Aybak aş-Şafadî*, 32 cilt, Bibliotheca Islamica 6 (İstanbul, Leipzig, Wiesbaden ve Beyrut, 1931–2013).
- A'yânü'l-asr ve avânu'n-nasr, eds. Fâlih Ahmed el-Bakkûr, 4 Cilt (Beyrut, 1419/1998).
- Seyfî (Seyf bin Muhammed bin Yakub el-Herevî), *Târîh-nâme-yi Herat*, eds. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî (Kalkûta, 1944).
- Sibt İbnü'l-Cevzî (Şemseddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf bin Kızıoğlu), *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, VIII, 2 Kısım, (Hyderabad, A.P., 1370–1/1951–2), ayrıca eds. Kâmil Selman el-Cubûrî, Ahmed Zeki el-Anbarî ve Kays Kâzım el-Cenâbî, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân ve el-Yüninî, Zeylu Mir'âtü'z-zamân*, (Beyrut, 1434/2013).
- Simnânî, Alâüddeve, *Opera Minora*, eds. W. M. Thackston, Jr. (İstanbul, 1988).
- Şâfi, Nasîrüddin bin Ali el-Askalânî, *el-Fazlu'l-me'sûr min sîreti's-sultânî'l-melikî'l-Mansûr*, eds. Paulina B. Lewicka, *Şâfi' Ibn 'Alî's Biography of the Mamluk Sultan Qalâwûn* (Warsaw, 2000).
- Şah Hüseyin bin Gıyâseddin Mahmud Sistânî, *İhyâu'l-mulûk* (XVII. Yüzyıl), matbu versiyon, eds. Minûçîhr Sutûde (Tahran, 1344 şm/1965) ayrıca BL ms. Or. 2779.
- Şâmî, Nizâmî-yi (Nizâmüddîn), *Zafer-nâme*, eds. Felix Taucr, *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnâma par Nizâmuddîn Şâmî, avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tawârih-i Bâysunguri de Hâfiz-i Abri*, 2 Cilt, Monografie Archivu Orientálního 5 (Prag, 1937–56).
- Şebankârcî, Muhammed bin Ali, *Mecmau'l-ensâb*, eds. Mir Hâşim Muhaddis (Tahran, 1363 şm./1984).
- Şemseddin Muhammed bin Kays er-Râzî, *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'ârî'l-Acem*, eds. Mirza Muhammed [Kazvinî] (Leiden ve Londra, 1909).
- eş-Sücâî, Şemseddin, *Târîhu melikî'n-Nâsir Muhammed bin Kalavun es-Sâlihî ve evlâdihî*, eds. ve çev. Barbara Schäfer, *Die Chronik as-Sugâ'i's* (Wiesbaden, 1977–85).
- Tattavî, Ahmed bin Nasrullah Deybulî ve diğerleri, *Târîh-i Elfî*, BL, IO Islamic mss. 316 (Ethé, *Catalogue*, no. 115) ve 3292 (Ethé, *Catalogue*, no. 112).
- Tebrizî, Ebû'l-Mecid Muhammed bin Mesud (der.), *Sefîne-yi Tebrîz*, tıpkıbasım (Tahran, 1381 şm./2003).
- Tebrizî, Alâeddin Felckî, Saadetnâme, eds. ve çev. Mirkamal Nabipour, *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tebrîzî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, yayımlanmamış doktora tezi, Göttingen, 1973.
- Tizengauzen, V. G. (Tiesenhausen, Frhr. von) (eds. ve çev.), *Sbornik materialov, otnosiaščikh k istorii Zolotoi Ordy, I: izvlecheniia iz sochineniiarabskikh* (St Petersburg, 1884); II: *izvlecheniia iz persidskikh sochinenii*, eds. A. A. Romaskevich ve S. L. Volin (Moskova ve Leningrad, 1941).
- Tüsî, Nasîrüddin Ebû Cafer Muhammed bin Muhammed, *Keyfiyyet-i Vâkıa-yi Bağdâd*, eds. Mirza Muhammed Kazvinî, Cüveynî, *Târîh-i Cihân-guşâ* edisyonuna ek olarak, III (Londra, 1937), s. 280–92; trc. Boyle, 'The death of the last Abbasid Caliph: A contemporary Muslim account' içinde [bkz. ikincil literatür kaynakçası].
- Zic-i İlhanî, Giriş, eds. ve çev. J. A. Boyle, 'The longer introduction to the "Zij-i Ilkhani" of Nasir-ad-Din Tusi' [bkz. ikincil literatür kaynakçası]; Çince takvim için bkz. Isahaya, 'The Tārīkh-i Qitā in the Zij-i Ilkhānī' [bkz. ikincil literatür kaynakçası].
- ayrıca bkz. Minorsky, 'Naşir ad-Din Tüsî on finance' [daha önce geçti].
- Vassâfû'l-hazret (Şihâbüddin Abdullah bin İzzeddin Fazlullah eş-Şirâzî), *Tecziyetü'l-emsâr ve tezciyetü'l-a'sâr*, taşbaskı (Bombay, 1269/1853); yeniden baskı *Târîh-i Vassâfû'l-hazret der Ahvâl-i Selâtin-i Muğûl* (Tahran, 1338 şm./1959–60); kısmî edisyon ve tercüme Joseph Frhr. von Hammer-Purgstall, *Geschichte Wassafs*, I (Viyana, 1856); II [sadece tercüme], eds. Sibylla Wentker,

- Elisabeth ve Klaus Wundsam (Viyana, 2010); III [sadece tercüme], eds. Sibylle Wentker ve diğerleri (Viyana, 2012); IV [sadece tercüme], eds. Sibylle Wentker ve diğerleri (Viyana, 2016).
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, eds. Ferdinand Wüstenfeld, *Jacut's Geographisches Wörterbuch*, 6 Cilt (Leipzig, 1866–73).
- Yezdi, Muinüddin, *Mevâhib-i ilâhî der Târih-i âl-i Muzaffer*, eds. Said Nefisi (Tahran, 1326 şm/1947).
- Yezdi, Şerefüddin Ali, *Zafer-nâme*, eds. Muhammed Abbâsî, 2 Cilt (Tahran, 1336 şm./1957); tıpkıbasım (Gosudarstvennyi Institut Vostokovedeniia, Tashkent, ms. 4472 nüshası), eds. A. Urunbaev (Taşkent, 1972).
- el-Yüninî, Kutbüddin Ebü'l-Feth Musa bin Muhammed, *Zeylu Mir'âti'z-zamân*, eds. Abbas Hânî Cerrâh, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân* ve el-Yüninî, *Zeylu Mir'âti'z-zamân* (Beyrut, 1434/2013), XVI–XXII. Kısmi edisyonlar: 4 Cilt (Hyderabad, A. P., 1374–80/1954–61) [686/1287 yılına kadar]; eds. v c çev. Antranig Melkonian, *Die Jahre 1287–1291 in der Chronik al-Yüninîs* (Freiburg im Breisgau, 1975); eds. ve çev. Li Guo, *Early Mamluk Syrian Historiography. Al-Yüninî's Dhayl Mir'ât al-Zamân*, IHC 21, 2 Cilt (Leiden, Boston, MA ve Cologne, 1998) [697/1297–8 ilâ 701/1301–2 yılları].
- ez-Zehcî, Şemseddin Ebü Abdullah Muhammed bin Osman, *Düvelü'l-İslâm*, çev. Arlette Nègre (Şam, 1979) [447–656/1055–1258 yılları].
- Târihu'l-İslâm*, eds. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut, 1415–24/1995–2004): XLIII [601–610 yılları]; XLIV [611–620 yılları]; XLV [621–630 yılları]; XLVI [631–640 yılları]; XLVII [641–650 yılları]; XLVIII [651–660 yılları]; XLIX [661–670 yılları]; L [671–680 yılları]; LI [681–690 yılları]; LII [691–700 yılları]; LIII [Zeyl: 701–746 yılları].
- Zetterstécn, K. V. (eds.), *Beiträge zur Geschichte der Mamlükensultane in den Jahren 690–741 der Hîgra nach arabischen Handschriften* (Leiden, 1919).
- Çağatay Türkçesi
- Ebü'l-Gâzî Bahâdur Han, *Şeceretü'l-etrâk*, eds. ve çev. Petr I. Desmaisons, *Histoire des Mongols et des Tatares* (St Petersburg, 1871–4; ycniden baskısı Amsterdam, 1970).
- Moğolca
- Anonim, *Mongghol'un niucha tobcha'an*, çev. Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, I ve II, sayfa numaraları başa dönmeksizin ve III: Ek, BIAL 7/1–3 (Leiden ve Boston, 2004–13).
- Cerensodnom, Dalantai ve Taube, Manfred (eds.), *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung* (Berlin, 1993).
- Franke, Herbert, 'A 14th century Mongolian letter fragment', *Asia Major* 11 (1965), s. 120–7.
- Mostaert, Antoine ve Cleaves, Francis Woodman, 'Trois documents mongols des archives secrètes vaticanes', *HJAS* 15 (1952), s. 419–506.
- Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe le Bel*, Harvard-Yenching Institute, *Scripta Mongolica Monograph series I* (Cambridge, MA, 1962).
- Çince
- Anonim, *Shengwu qinzhenglu*, eds. ve çev. Paul Pelliot ve Louis Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wu Ts'in-tcheng-lou*, sadece 1. Cilt yayımlandı (Leiden, 1951).
- Bretschneider, Emil (çev.), *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century*, 2 Cilt (Londra, 1910).
- Zhao Hong, *Meng Dabeilu*: bkz Olbricht ve Pinks.
- Li Zhichang, *Xi you ji*, çev. Arthur Waley, *The Travels of an Alchemist: The Journey of the Taoist Ch'ang-ch'un from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan* (Londra, 1931).
- Liao shi: bkz Wittfogel ve Fêng, *History of Chinese Society* [bkz. ikincil literatür kaynakçası].
- Olbricht, Peter ve Pinks, Elisabeth (eds. ve çev.), *Meng-Ta pei-lu und Hei Ta shih-lüeh. Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237*, AF 56 (Wiesbaden, 1980).
- Song Lian ve diğerleri (derleyenler), *Yuan shi*, 1. Bölüm, çev. F. E. A. Krause, *Cingis Han. Die Geschichte seines Lebens nach den chinesischen Reichsannalen* (Heidelberg, 1922).
2. Bölüm, çev. Waltraut Abramowski, 'Die chinsischen Annalen von Ögödei und Güyük: Übersetzung des 2. Kapitels des Yüan-Shih', *ZAS* 10 (1976), s. 117–67.

3. Bölüm, çev. Waltraut Abramowski, 'Die chinesischen Annalen des Mönke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-Shih', ZAS 13 (1979), s. 7–71.
- 98–9. Bölümler, trc. Hsiao, *The Military Establishment içinde* [bkz. ikincil literatür kaynakçası], s. 65–124.
107. Bölüm, eds. ve çev. Louis Hambis (Paul Pelliot'nun notlarıyla), *Le chapitre CVII du Yuan che. Les généalogies impériales mongoles dans l'histoire chinoise officielle de la dynastie mongole* (Leiden, 1945 = TP 38'c ck).
- Xu Ting, *Hei Da zhilue*: bkz. Olbricht ve Pinks.
- Yelü Chucai, *Xi you lu*, çev. Igor de Rachewiltz, 'The Hsi-yu lu of Yeh-lü Ch'u-ts'ai', *Monumenta Serica* 21 (1962), s. 1–128.
- Süryanice
- Anonymi auctoris Chronicon ad A.C. 1234 pertinens*, çev. J.-M. Fiey (Louvain, 1974).
- Anon., *Tash'itā d-mār Yahballāhā qātōlikā d-madnhā wad-rabban Šāwmā sārā gawānāyā*, çev. E. A. Wallis Budge, *The Monks of Kūblāi Khan Emperor of China* (Londra, 1928); eds. ve çev. Pier Giorgio Borbone, *Storia di Mar Yahballaha e di Rabban Sauma. Cronaca siriana del XIV secolo*, 2. Baskı (Moncalieri, 2009).
- Bar Hebraeus, Gregory Abū l-Faraj, *Maktbānūt zabnē*, eds. ve çev. E. A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregory Abū l-Faraj Son of Aaron the Physician Commonly Known as Bar Hebraeus*, 2 Cilt (Oxford ve Londra, 1932) [atıflar Cilt 1'deki tercümeyle yapılmıştır].
- Chronicon ecclesiasticum*, eds. ve çev. Jean-Baptiste Abbeloos ve Thomas Joseph Lamy, 3 Cilt (Louvain, 1872–7).
- kendisinin Arapça tarihi için bkz. İbnü'l-İbrî [daha önce Arapça ve Farsça kaynaklar kısmında geçti].
- Kafkasça
- Anonim, *K'art'lis ts'chovreba*, çev. Dmitri Gamq'relidze ve diğerleri, *Kartlis Tskhovreba: A History of Georgia* (Tbilisi, 2014).
- Galstian, A. G. (çev.), *Armianskie istochniki o mongolakh, izvlecheniia iz rukopisei XIII–XIV vv.* (Moskova, 1962).
- Grigor Aknerts'i, *Patmut'iwn vasn azgin netoghats'*, çev. Robert P. Blake ve Richard N. Fryc, 'History of the Nation of the Archers (the Mongols) by Grigor of Akanc'' [metinde böyle geçiyor], *HJAS* 12 (1949), s. 269–399 [atıflar makaledeki sayfa numaralarına göre] (Cambridge, MA, 1954)].
- Hayton, Gorighoslu, *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient*, eds. Charles Kohler, *Recueils des Histoires des Croisades: Documents arméniens*, II (Paris, 1906), Eski Fransızca metin, s. 111–253, çağdaş Latince tercüme (Nicolas Faucon tarafından), s. 255–363.
- Kirakos Ganjakets'i, *Patmut'iwn Hayots'*, çev. Robert Bedrosian, *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians* (New York, 1986); çev. L. A. Khanlarian, *Kirakos Gandzaketsi. Istoriia Armenii*, PPV 53 (Moscow, 1976).
- Richard, Jean (eds.), 'La lettre du Connétable Smbat et les rapports entre Chrétiens et Mongols au milieu du XIIIème siècle', Dickran Kouymjian (eds.), *Armenian Studies – Études arméniennes. In memoriam Haig Berberian* (Lisbon, 1986), s. 683–96; yeniden baskı Richard, *Croisades et États latins d'Orient. Points de vue et documents içinde* (Aldershot ve Brookfield, VT, 1992).
- Sanjian, Avedis K. (çev. ve eds.), *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301–1480: A Source for Middle Eastern History* (Cambridge, MA, 1969).
- Smbat Sparapet, *La chronique attribuée au connétable Smbat*, çev. Gérard Dédéyan, *DHC* 13 (Paris, 1980).
- Step'anos Orbelian, *Patmut'iwn nahangin Sisakan*, çev. M.-F. Brosset, *Histoire de la Siounie*, 2 Cilt (St Petersburg, 1864–6).
- Vardan Arewelts'i, *Hawak'umn patmut'ean*, çev. Robert W. Thomson, 'The historical compilation of Vardan Arewelc'i', *DOP* 34 (1989), s. 125–226.
- Bizans
- Pachymeres, Georgios, *Khronikon*, eds. Albert Failler ve çev. Albert Failler ve Vitalien Laurent, *Georges Pachymères. Relations historiques*, 5 Cilt (Paris, 1984–2000).
- Rusça

- Anonim, *Galician Chronicle*, eds. Polnoe sobranie russkikh letopisei, II. Ipat'evskaia letopis', 2. Baskı (St Petersburg, 1908); çev. George A. Perfecky, *The Hypatian Codex, Part II: The Galician-Volynian Chronicle* (Münih, 1974).
- Anonim, *Troitskaia letopis'*, eds. M. D. Priselkov (Moskova, 1950).
- Bah Hristiyan
- Anonim, 'Annales monasterii de Burton', eds. Henry Richards Luard, *Annales monastici*, Rolls Series 36, 5 Cilt (Londra, 1864-9), I, s. 181-500.
- Anonim, *Chronica XXIV Generalium Ordinis Minorum, Analecta Franciscana. Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum*, III (Quaracchi, 1897).
- Anonim, *De statu, conditione ac regimine magni canis*, eds. Christine Gadrat, 'De statu, conditione ac regimine magni canis: l'original latin du «Livre de l'estat du grant can» et la question de l'auteur', *Bibliothèque de l'École des Chartes* 165 (2007), s. 355-71; XIV. yüzyıl Fransızca tercüme, eds. M. Jacquet, 'Le Livre du Grant Caan, extrait d'un manuscrit de la Bibliothèque du Roi', *JA* 6 (1830), 57-72, ve trc. Yülc, *Cathay and the Way Thither*, III, s. 89-103.
- Barber, Malcolm ve Bate, Keith (çev. ve eds.), *Letters from the East: Crusaders, Pilgrims and Settlers in the 12th-13th Centuries*, CTT 18 (Farnham ve Burlington, VT, 2010).
- Bartolomeo da Pisa, *De conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu, Analecta Franciscana. Chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum*, IV (Quaracchi, 1906).
- Bihl, Michael ve Moule, A. C., 'De duabus epistolis Fratrum Minorum Tartariae aquilonaris an. 1323', *Archivum Franciscanum Historicum* 16 (1923), s. 89-112; trc. A. C. Moule, 'Fourteenth-century missionary letters', *The East and the West* 19 (1921), s. 357-66.
- 'Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae aquilonaris annorum 1314-1322', *Archivum Franciscanum Historicum* 17 (1924), s. 55-71.
- D'Achéry, Luc (eds.), *Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant*, yeni baskı eds. Étienne Baluze ve L. F. J. de la Barre, 3 Cilt (Paris, 1723).
- Dawson, Christopher (eds.), *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (Londra ve New York, 1955; yeniden baskı New York, 1979, *Mission to Asia* adıyla).
- Dörrie, Heinrich (eds.), 'Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren', *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse* (1956), no. 6, s. 125-202.
- Golubovich, Girolamo (eds.), *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Franciscano*, 5 Cilt (Quaracchi-Firenze, 1906-27).
- Guillaume Adam, *Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi*, eds. ve çev. Giles Constable, *William of Adam: How to Defeat the Saracens* (Washington, DC, 2012).
- Jackson, Peter (çev. ve eds.), *The Seventh Crusade, 1244-1254: Sources and Documents*, CTT 16 (Aldershot ve Burlington, VT, 2007).
- Jacques de Vitry, *Epistolae*, eds. R. B. C. Huygens, *Lettres de Jacques de Vitry (1160/1170-1240) évêque de Saint-Jean-d'Acre*. Edisyon Kritik (Leiden, 1960).
- Johannes Vitodurensis (John of Winterthur), *Cronica*, eds. Friedrich Baethgen (Berlin, 1924).
- Joinville, Jean de, *Vie de saint Louis*, eds. Jacques Monfrin (Paris, 1995); çev. Caroline Smith, *Joinville and Villehardouin: Chronicles of the Crusades* (Harmondsworth, 2008).
- Jordanus Catala de Sévérac, *Mirabilia descripta*, eds. ve çev. Christine Gadrat, *Une image de l'Orient au XIVe siècle: Les Mirabilia descripta de Jordan Catala de Sévérac, Mémoires et Documents de l'École des Chartes* 78 (Paris, 2005); çev. Henry Yülc, *The Wonders of the East, by Friar Jordanus*, HS, 1st series, [31] (Londra, 1863).
- Lupprian, Karl-Ernst (eds.), *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefverkehrs* (Città del Vaticano, 1981).
- Marco Polo, *Le devisement du monde*, eds. Philippe Ménard vdğr., 6 Cilt (Cenevre, 2001-9); çev. Aldo Ricci, *The Travels of Marco Polo* (Londra, 1931); çev. Ronald Latham, *Marco Polo: The Travels* (Harmondsworth, 1958).

- Marignolli, Giovanni di, *Relatio*, Van den Wyngaert (eds.), *Sinica Franciscana*, I, s. 513–60; kısmi trc. Yule, *Cathay and the Way Thither*, III, s. 175–269.
- Marino Sanudo Torsello, *Liber secretorum fidelium crucis*, J. Bongars (eds.), *Gesta Dei per Francos*, I (Hanover, 1611; yeniden baskı Toronto, 1972); çev. Peter Lock, *Marino Sanudo Torsello: The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross*, CTT 21 (Farnham ve Burlington, VT, 2011).
- Matthew Paris, *Chronica Majora*, eds. Henry Richards Luard, *Rolls Series* 57, 6 Cilt (Londra, 1872–83); çev. J. A. Giles, *Matthew Paris's English History from the Year 1235 to 1273*, 3 Cilt (Londra, 1853).
- 'Menkonis chronicon', eds. Ludwig Weiland, G. H. Pertz ve diğerleri (eds.), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, XXIII (Hanover, 1874), s. 523–72.
- Meyvaert, Paul, 'An unknown letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France', *Viator* 11 (1980), s. 245–59; yeniden baskı Ryan (eds.), *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom* [bkz. ikincil literatür kaynakçası]; trc. Barber ve Bate, *Letters from the East*, s. 156–9 (no. 72).
- Montecorvino, Giovanni di, 'Epistolae', Van den Wyngaert (eds.), *Sinica Franciscana*, I, 335–55; trc. Dawson (eds.), *The Mongol Mission*, 224–31 [sadece 2. ve 3. mektuplar].
- Odorico da Pordenone, *Relatio*, Van den Wyngaert (eds.), *Sinica Franciscana*, I, s. 379–495; trc. Yule, *Cathay and the Way Thither*, II, 97ff.
- Pegolotti, Francesco Balducci, *La pratica della mercatura*, eds. Allan Evans (Cambridge, MA, 1936); kısmi trc. Yule, *Cathay and the Way Thither*, III, s. 135–73.
- Plano Carpini (Pian di Carpine), Giovanni di, *Ystoria Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*, eds. Enrico Menestò vdğr., *Giovanni di Pian di Carpine. Storia dei Mongoli* (Spolito, 1989); trc. Dawson (eds.), *The Mongol Mission*, s. 1–72; Riccoldo da Montecroce, *Epistolae V commentatorie de perditione Acconis 1291*, eds. R. Röhrich, 'Lettres de Riccoldo de Monte-Croce sur la prise d'Acre (1291)', *Archives de l'Orient Latin* 2 (1884), dokümanlar, s. 258–96; trc. Kappler, *Riccoldo de Monte Croce*, s. 207–52, ve George-Tvrtković, *A Christian Pilgrim* [bkz. ikincil literatür kaynakçası], Ek A, s. 137–73.
- Libellus ad nationes orientales*, eds. Antoine Dondaine, 'Ricoldiana. Notes sur les oeuvres de Riccoldo da Montecroce', *AFP* 37 (1967), s. 162–70.
- Liber peregrinationis*, eds. ve çev. René Kappler, *Riccoldo de Monte Croce. Pérégrination en Terre Sainte et au Proche Orient ... Lettres sur la chute de Saint-Jean d'Acre* (Paris, 1997), s. 33–205; trc. George-Tvrtković, *A Christian Pilgrim*, Ek B, s. 175–227.
- Richard, Jean (eds.), *Au-delà de la Perse et de l'Arménie. L'Orient latin et la découverte de l'Asie intérieure. Quelques textes inédits connus aux origines de l'alliance entre Francs et Mongols (1145–1262)* (Turnhout, 2005).
- Roger Bacon, *Opus maius*, eds. John Henry Bridges, 3 Cilt (Oxford ve Londra, 1897–1900).
- Rubruck, William, *Itinerarium*, eds. ve çev. Paolo Chiesa, *Guglielmo di Rubruk. Viaggio in Mongolia* ([Milan], 2011); ayrıca Van den Wyngaert (eds.), *Sinica Franciscana*, I, s. 164–332; trc. Peter Jackson (eds., David Morgan'la birlikte), *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253–1255*, HS, 2nd series, 173 (Cambridge, 1990).
- Simon de Saint-Quentin, *Historia Tartarorum*, eds. Jean Richard, *Simon de Saint-Quentin. Histoire des Tartares*, DHC 8 (Paris, 1965) [metnin alındığı yer: Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*].
- 'Tartar Relation', eds. Alf Önnérfors, *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi, Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen* 186 (Berlin, 1967).
- 'The Templar of Tyre', eds. Laura Minervini, *Cronaca del Templare di Tiro (1243–1314). La caduta degli Stati Crociati nel racconto di un testimone oculare* (Naples, 2000); çev. Paul Crawford, *The 'Templar of Tyre': Part III of the 'Deeds of the Cypriots'*, CTT 6 (Aldershot ve Burlington, VT, 2003).
- Van den Wyngaert, Anastasius (eds.), *Sinica Franciscana*, I. *Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV* (Quaracchi-Firenze, 1929).
- Vincent de Beauvais, *Speculum historiale*, eds. Johann Mentelin (Straßburg, 1473).
- Yule, Sir Henry, *Cathay and the Way Thither*, yeni baskı eds. Henri Cordier, 4 Cilt, HS, 2nd series, 33, 37, 38 ve 41 (Londra, 1913–16).

İkincil Kaynaklar, Makaleler ve Referans Eserleri

Bu bölüm, sadece bir defadan fazla kullanılan kaynakları içermektedir ancak ansiklopedi maddeleri alınmamıştır. Her yazarın eserleri kronolojik olarak sıralanmıştır.

- Abu-Lughod, Janet L., *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250–1350* (New York ve Oxford, 1989).
- Adshad, S. A. M., *Central Asia in World History* (Basingstoke, 1993).
- Aigle, Denise, 'Loi mongole vs loi islamique. Entre mythe et réalité', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 59 (2004), 971–96; gözden geçirilmiş trc. 'Mongol law versus Islamic law: Myth and reality', Aigle, *The Mongol Empire between Myth and Reality*, s. 134–56.
- 'Le Grand Jasaq de Gengis-Khan, l'empire, la culture mongole et le Shari'a', *JESHO* 47 (2004), s. 31–79.
- Le Fârs sous la domination mongole. Politique et fiscalité (XIIIe–XIVe s.)*, *Stlr cahier* 31 (Paris, 2005).
- 'La légitimité islamique des invasions de la Syrie par Ghazan Khan', *ES* 5 (2006), s. 5–29.
- 'The Mongol invasions of Bilād al-Shām by Ghāzān Khān and Ibn Taymīyah's three "anti-Mongol" fatwas', *MSR* 11, 2. Kısım (2007), s. 89–120; gözden geçirilmiş hâli 'A religious response to Ghazan Khan's invasions of Syria: The three "Anti-Mongol" fatwās of Ibn Teymiyye', Aigle, *The Mongol Empire between Myth and Reality*, s. 283–305.
- 'Iran under Mongol domination: The effectiveness and failings of a dual administrative system', Bethany Walker ve Jean-François Salles (eds.), *Le pouvoir à l'âge des sultanats dans le Bilād al-Shām. Séminaire IFPO-ACOR, Amman 15–16 mai 2005*, *BEO* 57, Supplément (Şam, 2008), s. 65–78.
- 'Les invasions de Gāzān Hān en Syrie. Polémiques sur sa conversion à l'islam et la présence de chrétiens dans ses armées', Aigle (eds.), *Le Bilād al-Shām face aux mondes extérieurs. La perception de l'Autre et la représentation du souverain* (Şam ve Beyrut, 2012), s. 293–323; gözden geçirilmiş tercüme 'Ghazan Khan's invasions of Syria: Polemics on his conversion to Islam and the Christian troops in his army' adıyla, Aigle, *The Mongol Empire between Myth and Reality*, s. 255–82.
- The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History* (Leiden ve Boston, 2015).
- Aigle, Denise (eds.), *L'Iran face à la domination mongole*, *Bibliothèque Iranienne* 45 (Tahran, 1997).
- Akasoy, Anna, Burnett, Charles ve Yoeli-Tlalim, Ronit (eds.), *Islam and Tibet – Interactions along the Musk Routes* (Farnham ve Burlington, VT, 2011).
- Rashid al-Din: Agent and Mediator of Cultural Exchanges in Ilkhanid Iran*, Warburg Institute Colloquia 24 (Londra ve Turin, 2013).
- Allan, James, 'Chinese silks and Mosul metalwork', Ward (eds.), *Court and Craft* (2014), s. 52–5.
- Allouche, Adel, 'Tegüder's ultimatum to Qalawun', *IJMES* 22 (1990), s. 437–46.
- Allsen, Thomas T., 'Prelude to the western campaigns: Mongol military operations in the Volga-Ural region, 1217–1237', *AEMA* 3 (1983), s. 5–24.
- 'The Yüan dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th century', Rossabi (eds.), *China among Equals* (1983), s. 243–80.
- 'Guard and government in the reign of the Grand Qan Möngke, 1251–59', *HJAS* 46 (1986), s. 495–521.
- 'The Princes of the Left Hand: An introduction to the history of the ulus of Orda in the thirteenth and early fourteenth centuries', *AEMA* 5 (1985 [1987]), s. 5–40.
- Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259* (Berkeley ve Los Angeles, CA, 1987).
- 'Mongolian princes and their merchant partners, 1200–1260', *Asia Major*, 3rd series, 2. 2. Kısım (1989), s. 83–126.

- 'Changing forms of legitimation in Mongol Iran', Seaman ve Marks (eds.), *Rulers from the Steppe* (1991), s. 223–41.
- 'Notes on Chinese titles in Mongol Iran', *MS 14* (1991), s. 27–39.
- 'Maḥmūd Yalavač (?–1254), Mas'ūd Beg (?–1289), 'Alī Beg (?–1280), Safāliq; Bujir (fl. 1206–1260)', De Rachewiltz ve diğerleri (eds.), *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200–1300)* (1993), s. 122–35.
- 'The rise of the Mongolian empire and Mongolian rule in north China', *CHC*, VI (1994), s. 321–413.
- 'Biography of a cultural broker: Bolad Ch'eng-Hsiang in China and Iran', Raby ve Fitzherbert (eds.), *The Court of the Il-khans* (1996), s. 7–22.
- 'Spiritual geography and political legitimacy in the eastern steppe', Henri J. M. Claessen ve Jarich G. Oosten (eds.), *Ideology and the Formation of Early States*, *Studies in Human Society* 11 (Leiden, 1996), s. 116–35.
- Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, CSIC (Cambridge, 1997).
- 'Ever closer encounters: The appropriation of culture and the apportionment of peoples in the Mongol empire', *Journal of Early Modern History* 1 (1997), s. 2–23.
- 'The Rasūlid Hexaglot in its Eurasian cultural context', Golden (eds.), *The King's Dictionary* (2000), s. 25–49.
- Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, CSIC (Cambridge, 2001).
- 'Sharing out the empire: Apportioned lands under the Mongols', Khazanov ve Wink (eds.), *Nomads in the Sedentary World* (2001), s. 172–90.
- 'The circulation of military technology in the Mongolian empire', Di Cosmo (eds.), *Warfare in Inner Asian History* (2002), s. 265–93.
- 'The Mongols as vectors for cultural transmission', CHIA (2009), s. 135–54.
- 'Population movements in Mongol Eurasia', Amitai ve Biran (eds.), *Nomads as Agents of Cultural Change* (2015), s. 119–51.
- Amitai, Reuven, 'Mongol raids into Palestine (A.D. 1260 and 1300)', *JRAS* (1987), s. 236–55; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands içinde*.
- 'Al-Nuwayrī as a historian of the Mongols', Kennedy (eds.), *Historiography of Islamic Egypt* (2001), s. 23–36; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands içinde*.
- 'The conversion of Tegüder Ilkhan to Islam', *JSAI* 25 (2001), s. 15–43; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands içinde*.
- 'Turko-Mongolian nomads and the iqtā' system in the Islamic Middle East (ca. 1000–1400 AD)', Khazanov ve Wink (eds.), *Nomads in the Sedentary World* (2001), s. 152–71; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands içinde*.
- 'Whither the Ilkhanid army? Ghazan's first campaign into Syria (1299–1300)', in Di Cosmo (eds.), *Warfare in Inner Asian History* (2002), 221–64; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands içinde*.
- 'Did Chinggis Khan have a Jewish teacher? An examination of an early fourteenth-century Arabic text', *JAOS* 124 (2004), s. 691–705.
- 'The Mongol occupation of Damascus in 1300: A study of Mamluk loyalties', Michael Winter ve Amalia Levanoni (eds.), *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society* (Leiden ve Boston, MA, 2004), s. 21–39.
- 'Mongol provincial administration: Syria in 1260 as a case-study', Iris Shagrir, Ronnie Ellenblum ve Jonathan Riley-Smith (eds.), *In Laudem Hierosolymitani. Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar* (Aldershot ve Burlington, VT, 2007), s. 117–143.
- The Mongols in the Islamic Lands: Studies in the History of the Ilkhanate* (Aldershot ve Burlington, VT, 2007).
- 'Im Westen nichts Neues? Re-examining Hülegü's offensive into the Jazīra and northern Syria in light of recent research', Krämer, Schmidt ve Singer (eds.), *Historicizing the 'Beyond'* (2011), s. 83–96.
- Holy War and Rapprochement: Studies in the Relations between the Mamluk Sultanate and the Mongol Ilkhanate (1260–1335)* (Turnhout, 2013).

- 'Jews at the Mongol court in Iran: Cultural brokers or minor actors in a cultural boom?', Von der Hôh, Jaspert ve Oesterle (eds.), *Cultural Brokers at Mediterranean Courts in the Middle Ages* (2013), s. 33-45.
- 'Hülegü and his Wise Men: Topos or reality?', Pfeiffer (eds.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz* (2014), s. 15-34.
- 'Continuity and change in the Mongol army of the Ilkhanate', De Nicola ve Melville (eds.), *The Mongols' Middle East* (2016), s. 38-52.
- Amitai, Reuven, ve Biran, Michal (eds.), *Mongols, Turks, and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, BIAL II (Leiden ve Boston, MA, 2005).
- Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and their Eurasian Predecessors* (Honolulu, 2015).
- Amitai-Preiss, Reuven, 'Evidence for the early use of the title İlkhan among the Mongols', *JRAS*, 3rd series, I (1991), s. 354-61; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands*.
- 'An exchange of letters in Arabic between Abaya İlkhan and Sultan Baybars (A.H. 667/A.D. 1268-69)', *CAJ* 38 (1994), s. 11-33; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands*.
- 'Arabic sources for the history of the Mongol empire', *Mongolica* 5 (1994), s. 99-107.
- Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkhanid War, 1260-1281*, CSIC (Cambridge, 1995).
- 'Ghazan, Islam and Mongol tradition: A view from the Mamluk Sultanate', *BSOAS* 59 (1996), s. 1-10; yeniden baskısı Hawting (eds.), *Muslims, Mongols and Crusaders* (2005), s. 253-62, ve Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands*.
- 'New material from the Mamluk sources for the biography of Rashid al-Din', Raby ve Fitzherbert (eds.), *The Court of the Il-khans* (1996), s. 23-37; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands*.
- 'Mongol imperial ideology and the Ilkhanid war against the Mamluks', Amitai-Preiss ve Morgan (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy* (1999), s. 57-72; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands*.
- 'Northern Syria between the Mongols and Mamluks: Political boundary, military frontier, and ethnic affinities', Daniel Power ve Naomi Standen (eds.), *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700* (Basingstoke ve Londra, 1999), s. 128-52; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands*.
- 'Sûfis and shamans: Some remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate', *JESHO* 42 (1999), s. 27-46; yeniden baskısı Amitai, *The Mongols in the Islamic Lands*.
- Amitai-Preiss, Reuven ve Morgan, David (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy*, IHC 24 (Leiden, Boston, MA, ve Cologne, 1999).
- Ando, Shiro, *Timuridische Emire nach dem Muizzü'l-ensâb. Untersuchung zur Stammesaristokratie Zentralasiens im 14. und 15. Jahrhundert*, IU 153 (Berlin, 1992).
- Atwood, Christopher P., 'Validation by holiness or sovereignty: Religious toleration as political theology in the Mongol world empire of the thirteenth century', *International History Review* 26 (2004), s. 237-56.
- 'Ulus emirs, keshig elders, signatures, and marriage partners: The evolution of a classic Mongol institution', Sneath (eds.), *Imperial Statecraft* (2006), s. 141-73.
- Aubin, Jean, 'Les princes d'Ormuz du XIIIe au XVe siècle', *JA* 241 (1953), s. 77-138.
- 'L'ethnogenèse des Qaraunas', *Turcica* 1 (1969), s. 65-94.
- 'Le khanat de Çağatai et le Khorassan (1334-1380)', *Turcica* 8 (1976), s. 16-60.
- 'Le quirltai de Sultân-Maydân (1336)', *JA* 279 (1991), s. 175-97.
- 'Shaykh İbrâhîm Zâhid Gîlânî (1218?-1301)', *Turcica* 21-23 (1991), s. 39-53.
- Émirs mongols et vizirs persans dans les remous de l'acculturation*, StI cahier 15 (Paris, 1995).
- Ayalon, David, 'The Wafidiya in the Mamluk kingdom', *Islamic Culture* 25 (1951), s. 81-104; yeniden baskısı Ayalon, *Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517)* (Londra, 1977).
- 'The Great Yâsa of Chingiz Khân: A re-examination (A)', *SI* 33 (1971), s. 99-140; ' (B)', *SI* 4 (1971), s. 151-80; '... (C1)', *SI* 36 (1972), s. 113-58; '... (C2)', *SI* 38 (1973), s. 107-56; yeniden baskısı Ayalon, *Outsiders in the Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs* (Londra, 1988).
- Barfield, Thomas J., *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China* (Oxford, 1989).
- Barthold, W. (Bartold', V. V.), *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviia*, 2 Cilt (St Petersburg,

- 1898–1900), I (metinler); II, yeniden baskısı a.y., Sochineniia, I, s. 43–759; trc. *Turkestan down to the Mongol Invasion* adıyla [ileride gelecek].
- Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, çev. ve eds. Theodor Menzel (Berlin, 1935; yeniden baskısı Hildesheim, 1962); Rusça metin, 'Dvenadtsat' lektsii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii', *Sochineniia*, V, s. 17–192.
- Four Studies on the History of Central Asia, çev. V. ve T. Minorsky, 4 Cilt (3 Cilt hâlinde) (Leiden, 1956–62): I. *History of the Semirechye*; II. *Ulugh-Beg*; III. *Mir 'Ali-Shir: A History of the Turkman People*; Rusça metinlerin yeniden baskısı *Sochineniia*, II, 1. Kısım, s. 21–106 ('Ocherk istorii Semirech'ia'), ve 2. Kısım, s. 23–196 ('Ulugbek i ego vremia'), s. 197–260 ('Mir Ali-Shir i politicheskaiia zhizn').
- Turkestan down to the Mongol Invasion*, 3. Baskı, eds. C. E. Bosworth, ilave bir bölümün tercümesiyle T. Minorsky, GMS, n.s., 5 (Londra, 1968; haz. Hakkı Dursun Yıldız, *Moğolstilasma Kadar Türkistan*, Kronik Yay., 2019).
- A Historical Geography of Iran*, çev. Svat Soucek ve eds. C. E. Bosworth (Princeton, NJ, 1984).
- Baumer, Christoph, *The History of Central Asia, II. The Age of the Silk Roads* (Londra ve New York, 2014).
- The History of Central Asia, III. The Age of Islam and the Mongols* (Londra ve New York, 2016).
- Bausani, Alessandro, 'Religion under the Mongols', *CHI*, V (1968), s. 538–49.
- Bautier, Robert-Henri, 'Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient, au Moyen Âge: points de vue et documents', M. Mollat du Jourdain (eds.), *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. Actes du VIIIe colloque international d'histoire maritime, Beyrouth 5–10 septembre 1966* (Paris, 1970), s. 263–331; ve yeniden baskısı Bautier, *Commerce méditerranéen et banquiers italiens au Moyen Âge* (Londra, 1992).
- Beckwith, Christopher I., *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present* (Princeton, NJ, 2009).
- Benedictow, Ole J., *The Black Death 1346–1353: The Complete History* (Woodbridge, 2004).
- 'Yersinia pestis, the bacterium of plague, arose in East Asia. Did it spread westwards via the Silk Roads, the Chinese maritime expeditions of Zheng He or over the vast Eurasian populations of sylvatic (wild) rodents?', *JAH* 47 (2013), s. 1–31.
- Bentley, Jerry H., *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times* (New York ve Oxford, 1993).
- Bernardini, Michel, *Mémoire et propagande à l'époque timouride*, *StIr cahier* 37 (Paris, 2008).
- 'The Mongol puppet lords and the Qarawnas', Hillenbrand, Peacock ve Abdullaeva (eds.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran* (2013), s. 169–76.
- Binbaş, İlker Evrim, 'Structure and function of the genealogical tree in Islamic historiography (1200–1500)', Binbaş ve Kılıç-Schubel (eds.), *Horizons of the World* (2011), s. 465–544.
- Binbaş, İlker Evrim ve Kılıç-Schubel, Nurten (eds.), *Horizons of the World: Festschrift for İsenbike Togan / Hudūdül-Âlem: İsenbike Togan'a Armağan* (İstanbul, 2011).
- Biran, Michal, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia* (Richmond, Surrey, 1997).
- 'The battle of Herat (1270): A case of inter-Mongol warfare', Di Cosmo (eds.), *Warfare in Inner Asian History* (2002), s. 175–219.
- 'The Chaghadaids and Islam: The conversion of Tarmashirin Khan (1331–1334)', *JAOS* 122 (2002), s. 742–52.
- 'The Mongol transformation: From the steppe to Eurasian empire', Johann P. Arnason ve Björn Wittrock (eds.), *Eurasian Transformations, Tenth to Thirteenth Centuries: Crystallizations, Divergences, Renaissances* (Leiden ve Boston, MA, 2004 = *Medieval Encounters* 10), s. 339–61.
- The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*, CSIC (Cambridge, 2005).
- Chinggis Khan, *Makers of the Muslim World* (Oxford, 2007).
- 'Diplomacy and chancellery practices in the Chagataid khanate: Some preliminary remarks', *OM* 88 (2008), s. 369–93.
- 'The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's invasion to the rise of Temür: The Ögödeid and Chaghadaid realms', *CHIA* (2009), s. 46–66.

- 'Rulers and city life in Mongol Central Asia (1220-1370)', Durand-Guédy (ed.), *Turko-Mongol Rulers* (2013), s. 257-83.
- 'Unearthing the Liao dynasty's relations with the Muslim world: Migrations, diplomacy, commerce, and mutual perceptions', *JSYS* 43 (2013), s. 221-51.
- 'Encounters among enemies: Preliminary remarks on captives in Mongol Eurasia', Golden ve diğerleri (eds.), *Festschrift for Thomas T. Allsen* (2015), s. 27-42.
- 'The Mongol empire and inter-civilizational exchange', Benjamin Z. Kedar ve Merry E. Wiesner-Hanks (eds.), *Cambridge World History, V. Expanding Webs of Exchange and Conflict, 500 CE-1500 CE* (Cambridge, 2015), s. 534-58.
- 'The Mongols and nomadic identity: The case of the Kitans in China', Amitai ve Biran (eds.), *Nomads as Agents of Cultural Change* (2015), s. 152-81.
- 'The Islamization of Hülügü: Imaginary conversion in the Ilkhanate', May (eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia* (2016), s. 79-88.
- 'Libraries, books and the transmission of knowledge in Ilkhanid Baghdad', *JESHO* [basım aşamasında].
- Blair, Sheila S., 'The development of the illustrated book in Iran', *Essays in Honor of Oleg Grabar Contributed by His Students* (Leiden, 1993 = *Muqarnas* 10), s. 266-74.
- A Compendium of Chronicles: Rashid al-Din's Illustrated History of the World* (Londra ve Oxford, 1995).
- 'The religious art of the Ilkhanids', Komaroff ve Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan* (2002), s. 104-33.
- 'Tabriz: International entrepôt under the Mongols', Pfeiffer (eds.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge* (2014), s. 321-56.
- 'Architecture as a source for local history in the Mongol period: The example of Varāmīn', May (eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia* (2016), s. 215-28.
- Bloom, Jonathan M., *Paper before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World* (New Haven, CT ve Londra, 2001).
- Bosworth, C. Edmund, *The History of the Saffarids of Sistan and the Malik of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)* (Costa Mesa, CA ve New York, 1994).
- 'Tha'ālibī's information on the Turks', Rudolf Veselý ve Eduard Gombár (eds.), *Ẓafar Nāme: Memorial Volume of Felix Tauer* (Prague, 1996), s. 61-6.
- 'The steppe peoples in the Islamic world', *NCHI*, III (2010), s. 21-77.
- Boyle, J. A., 'The death of the last Abbasid Caliph: A contemporary Muslim account', *JSS* 6 (1961), s. 145-61; yeniden baskısı Boyle, *The Mongol World Empire* içinde.
- 'The longer introduction to the "Zij-i-Ilkhani" of Nasir-ad-Din Tusi', *JSS* 8 (1963), s. 244-54; yeniden baskısı Boyle, *The Mongol World Empire* içinde.
- 'Dynastic and political history of the Īl-khāns', *CHI*, V (1968), s. 303-421.
- 'Turkish and Mongol shamanism in the Middle Ages', *Folklore* 83 (1972), s. 177-93; yeniden baskısı Boyle, *The Mongol World Empire* içinde.
- 'The seasonal residences of the Great Khan Ögedei', Georg Hazai ve Peter Zieme (eds.), *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin* (Berlin, 1974), s. 145-51; yeniden baskısı Boyle, *The Mongol World Empire* içinde.
- 'The thirteenth-century Mongols' conception of the after-life: The evidence of their funerary practices', *MS I* (1974), s. 5-14; yeniden baskısı Boyle, *The Mongol World Empire* içinde.
- The Mongol World Empire 1206-1370* (Londra, 1977).
- Bregel, Yuri, 'Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis', *AAS* 16 (1982), s. 357-98.
- 'Uzbeks, Qazaqs and Turkmens', *CHIA* (2009), s. 221-36.
- 'The new Uzbek states: Bukhara, Khiva and Khoqand: c. 1750-1886', *CHIA* (2009), s. 392-411.
- Broadbridge, Anne F., *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, CSIC (Cambridge, 2008).
- 'Marriage, family and politics: The Ilkhanid-Oirat connection', May (eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia* (2016), s. 121-35.

- Brose, Michael C., 'Uighurs and technologies of literacy', Gervers ve Schlepp (eds.), *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology* (2000), s. 15–25.
- 'Uyghur technologists of writing and literacy in Mongol China', *TP* 91 (2005), s. 396–435.
- Browne, Edward G., *A Literary History of Persia from Firdawsi to Sa'di* (Londra, 1906); yeniden baskısı *A Literary History of Persia*, II adıyla.
- A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (A.D. 1265–1502) (Cambridge, 1920); yeniden baskısı *A Literary History of Persia*, III adıyla.
- Buell, Paul D., 'Sino-Khitans administration in Mongol Bukhara', *JAH* 13 (1979), s. 121–51.
- 'Kalmyk Tanggaci people: Thoughts on the mechanics and impact of Mongol expansion', *MS* 6 (1979), s. 41–59.
- 'Early Mongol expansion in Western Siberia and Turkestan (1207–1219): A reconstruction', *CAJ* 36 (1992), s. 1–32.
- Buell, Paul D., ve Kolbas, Judith, 'The ethos of state and society in the early Mongol empire: Chinggis Khan to Güyük', May (eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia* (2016), s. 43–64.
- Bundy, David, 'The Syriac and Armenian Christian responses to the Islamification of the Mongols', John Victor Tolan (eds.), *Medieval Christian Perceptions of Islam* (New York ve Londra, 1996), s. 33–53.
- Cahen, Claude, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche* (Paris, 1940).
- 'Contribution à l'histoire du Diyār Bakr au quatorzième siècle', *JA* 243 (1955), s. 65–100.
- 'Abdallaṭīf al-Baghdādī, portraitiste et historien de son temps. Extraits inédits de ses Mémoires', *BEO* 23 (1970), s. 101–28.
- The Formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century*, çev. P. M. Holt (Harlow, 2001).
- Calmard, Jean, 'Le chiisme imamite sous les Ilkhans', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole* (1997), s. 261–92.
- Chaffee, John, 'Diasporic identities in the historical development of the maritime Muslim communities of Song-Yuan China', *JESHO* 49 (2006), s. 395–420.
- 'Cultural transmission by sea: Maritime trade routes in Yuan China', Rossabi (eds.), *Eurasian Influences on Yuan China* (2013), s. 41–59.
- Christian, David, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia, I. Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire* (Oxford, 1998).
- 'Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in world history', *JWH* 11 (2000), s. 1–26.
- Ciociltan, Virgil, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, çev. Samuel Willcocks (Leiden ve Boston, MA, 2012).
- Clark, Larry V., 'On a Mongol decree of Yisün Temür (1339)', *CAJ* 19 (1975), s. 194–8.
- ve Draghi, Paul Alexander (eds.), *Aspects of Altaic Civilization II: Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, June 29–July 5 1975*, IUUAS 134 (Bloomington, IN, 1978).
- Cleaves, Francis Woodman, 'The rescript of Qubilai prohibiting the slaughtering of animals by slitting the throat', *Richard Nelson Frye Festschrift I: Essays Presented to Richard Nelson Frye on His Seventieth Birthday by His Colleagues and Students* (Cambridge, MA, 1992 = JTS 16), s. 67–89.
- Conermann, Stephan, *Die Beschreibung Indiens in der „Rihla“ des Ibn Baṭṭūṭa. Aspekte einer herrschaftssoziologischen Einordnung des Delhi-Sultanates unter Muḥammad Ibn Tuḡluq*, IU 165 (Berlin, 1993).
- 'Mongolische Religiosität zwischen Islam und Lamaismus (13. bis 18. Jahrhundert)', Giebauf (eds.), *Die Mongolei: Aspekte ihrer Geschichte und Kultur* (2001), s. 78–100.
- 'Die Einnahme Bagdads durch die Mongolen im Jahre 1258: Zerstörung – Rezeption – Wiederaufbau', Andreas Ranft ve Stephan Selzer (eds.), *Städte aus Trümmern. Katastrophenbewältigung zwischen Antike und Moderne* (Göttingen, 2004), s. 54–100.
- ve Kusber, Jan (eds.), *Die Mongolen in Asien und Europa* (Frankfurt am Main, 1997).
- Daftary, Farhad (eds.), *Medieval Isma'ili History and Thought* (Cambridge, 1996).
- Dardess, John W., 'From Mongol empire to Yuan dynasty: Changing forms of imperial rule in Mongolia and Central Asia', *Monumenta Serica* 30 (1972–3), s. 117–65.

- Darling, Linda T., 'Persianate sources on Anatolia and the early history of the Ottomans', *Studies on Persianate Societies / Pizhūhish dar jawāmi-i fārsī-zabān* 2 (Tahran, 1383 şm./2004), s. 126-44.
- Dashdondog, Bayarsaikhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, BIAL 24 (Leiden ve Boston, MA, 2011).
- 'The Mongol conquerors in Armenia', Tubach ve diğerleri (eds.), *Caucasus during the Mongol Period* (2012), s. 53-82.
- Dauvillier, Jean, *Histoire et institutions des églises orientales au Moyen Âge* (Londra, 1983).
- De Blois, François, 'The İftikharīyān of Qazvin', Eslami (eds.), *Iran and Iranian Studies* (1998), s. 13-23.
- De la Vaissière, Étienne (eds.), *Islamisation de l'Asie centrale. Processus locaux d'acculturation du VIIIe au XIe siècle*, *StIr* cahier 39 (Paris, 2008).
- De Nicola, Bruno, 'Women's role and participation in warfare in the Mongol empire', Klaus Latzel, Franka Maubach ve Silke Satjukow (eds.), *Soldatinnen: Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute* (Paderborn, Münih, Viyana ve Zürih, 2011), s. 95-112.
- 'The Queen of the Chaghatayids: Orghina Khātūn and the rule of Central Asia', May (eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia* (2016), s. 107-20.
- , ve Melville, Charles (eds.), *The Mongols' Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, IHC 127 (Leiden ve Boston, MA, 2016).
- De Rachewiltz, Igor, 'Yeh-lü Ch'u-t's'ai (1189-1243): Buddhist idealist and Confucian statesman', Arthur F. Wright ve Denis Twitchett (eds.), *Confucian Personalities* (Stanford, CA, 1962), s. 189-216.
- 'Personnel and personalities in North China in the early Mongol period', *JESHO* 9 (1966), s. 88-144.
- Papal Envoys to the Great Khans* (Londra, 1971).
- 'Turks in China under the Mongols: A preliminary investigation of Turco-Mongol relations in the 13th and 14th centuries', Rossabi (eds.), *China among Equals* (1983), 281-310.
- 'Some reflections on Činggis Qan's Jasay', *East Asian History* 6 (Aralık, 1993), s. 91-104.
- 'Heaven, Earth and the Mongols in the time of Činggis Qan and his immediate successors (ca. 1160-1260) - A preliminary investigation', Noël Golvers ve Sara Lievens (eds.), *A Lifelong Dedication to the China Mission: Essays Presented in Honor of Father Jerom Heyndrickx, CICM, on the Occasion of His 75th Birthday and the 25th Anniversary of the F. Verbiest Institute K. U. Leuven* (Leuven, 2007), s. 107-44.
- , Chan, Hok-lam, Hsiao Ch'i-ch'ing ve Geier, Peter W. (eds.), *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period*, AF 121 (Wiesbaden, 1993).
- [De] Somogyi, Joseph, 'Adh-Dhahabī's record of the destruction of Damascus by the Mongols in 699-700/1299-1301', Samuel Löwinger ve Joseph Somogyi (eds.), *Ignace Goldziher Memorial Volume* (Budapest, 1948), I, s. 353-86.
- DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park, PA, 1994).
- 'Problems of Islamization in the Volga-Ural region: Traditions about Berke Khan', Ali Çaksu ve Radik Mukhammetshin (eds.), *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Volga-Ural Region, Kazan, 8-11 June 2001* (İstanbul, 2004), s. 3-13.
- ""Stuck in the throat of Chingiz Khān": Envisioning the Mongol conquests in some Sūfī accounts from the 14th to 17th centuries', Pfeiffer ve Quinn (eds.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East* (2006), s. 23-60.
- 'Cultural transmission and exchange in the Mongol empire: Notes from the biographical dictionary of Ibn al-Fuwaṭī', in Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 11-29.
- 'Islamization in the Mongol empire', *CHIA* (2009), s. 120-34.
- 'Alā' al-Dawla Simnānī's religious encounters at the Mongol court near Tabriz', Pfeiffer (eds.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz* (2014), s. 35-76.
- Deny, Jean, Grønbech, Kaare, Scheel, Helmuth ve Togan, Zeki Velidi (eds.), *Philologiae Turcicae Fundamenta* I (Wiesbaden, 1959).
- Di Cosmo, Nicola, 'Black Sea emporia and the Mongol empire: A reassessment of the Pax Mongolica', *JESHO* 53 (2010), s. 83-108.

- (eds.), *Warfare in Inner Asian History (500–1800)* (Leiden, Boston, MA ve Cologne, 2002).
- Digby, Simon, *War-Horse and Elephant in the Delhi Sultanate: A Study of Military Supplies* (Oxford ve Delhi, 1971).
- Dols, Michael W., *The Black Death in the Middle East* (Princeton, NJ, 1977).
- Drechsler, Andreas, *Die Geschichte der Stadt Qom im Mittelalter (650–1350): politische und wirtschaftliche Aspekte*, IU 224 (Berlin, 1999).
- Dunn, Ross E., *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the 14th Century* (1986), 2. Baskı (Berkeley ve Los Angeles, CA, 2005; güncellenmiş önsözle yeniden baskısı, 2012).
- Dunnell, Ruth W., 'The Anxi principality: [Un]making a Muslim Mongol prince in northwest China during the Yuan dynasty', *CAJ* 57 (2014), s. 185–200.
- Durand-Guédy, David, *Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of Işfahān in the Saljūq Period* (Londra ve New York, 2010).
- 'Ruling from the outside: A new perspective on early Turkish kingship in Iran', Mitchell ve Melville (eds.), *Every Inch a King* (2013), s. 325–42.
- (eds.), *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, BIAL 31 (Leiden ve Boston, MA, 2013).
- Eddé, Anne-Marie, 'La prise d'Alep par les Mongols en 658/1260', *QSA* 5–6 (1987–8), s. 226–40.
- La principauté ayyoubide d'Alep (579/1183–658/1260)*, FIS 21 (Stuttgart, 1999).
- Egorov, V. L., *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy v XIII–XIV vv.* (Moskova, 1985).
- Elverskog, Johan, *Buddhism and Islam on the Silk Road* (Philadelphia, PA, 2010).
- Endicott-West, Elizabeth, 'Imperial governance in Yüan times', *HJAS* 43 (1986), s. 523–49.
- 'Merchant associations in Yüan China: The Ortoy', *Asia Major*, 3rd series, 2 (1989), 2. Kısım, s. 127–54.
- Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yuan Dynasty*, Harvard-Yenching Institute Monograph Series 29 (Cambridge, MA, 1989).
- 'Notes on shamans, fortune-tellers and yin-yang practitioners and civil administration in Yüan China', Amitai-Preiss ve Morgan (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy* (1999), s. 224–39.
- Eslami, Kambiz (eds.), *Iran and Iranian Studies: Essays in Honor of Iraj Afshar* (Princeton, NJ, 1998).
- Fennell, John, *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304* (Harlow, 1983).
- Fiey, J.M., *Chrétiens syriaques sous les Mongols (II-Khanat de Perse, XIIIe–XIVe s.)*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia 44 (Louvain, 1975).
- Fitzherbert, Teresa, 'Religious diversity under Ilkhanid rule c. 1300 as reflected in the Freer Ba'amt', Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 390–406.
- Fitzhugh, William W., Rossabi, Morris ve Honeychurch, William (eds.), *Genghis Khan and the Mongol Empire* (Santa Barbara, CA, 2009).
- Fletcher, Joseph, 'Turco-Mongolian monarchic tradition in the Ottoman empire', Ihor Ševčenko ve Frank E. Sysyn (eds.), *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak* (Cambridge, MA, 1980 = *HUS* 3–4), s. 236–51; yeniden baskısı Fletcher, *Studies on Chinese and Islamic Inner Asia içinde* (1995).
- 'The Mongols: Ecological and social perspectives', *HJAS* 44 (1984), s. 11–50; yeniden baskısı Fletcher, *Studies on Chinese and Islamic Inner Asia içinde* (1995).
- Studies on Chinese and Islamic Inner Asia*, eds. Beatrice Forbes Manz (Aldershot, 1995).
- Foltz, Richard C., *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*, 2. Baskı (New York ve Basingstoke, 2010).
- Fourniau, Vincent (eds.), *Études Karakhanides, Cahiers d'Asie Centrale* 9 (Taşkent ve Aix-en-Provence, 2001).
- Fragner, Bert G., 'Iran under Ilkhanid rule in a world history perspective', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole* (1997), s. 121–31.
- 'Ilkhanid rule and its contributions to Iranian political culture', Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 68–80.
- , Kauz, Ralph, Ptak, Roderich ve Schottenhammer, Angela (eds.), *Pferde in Asien: Geschichte, Handel und Kultur / Horses in Asia: History, Trade and Culture* (Vienna, 2009).
- Frank, Allen J., 'The western steppe: Volga-Ural region, Siberia and the Ch'men' (HIA) (2009), s. 237–59.

- Franke, Herbert, 'Siege and defense of towns in medieval China', Frank A. Kierman, Jr., ve John K. Fairbank (eds.), *Chinese Ways in Warfare* (Cambridge, MA, 1974), s. 151–201.
- From Tribal Chieftain to Universal Emperor and God: The Legitimation of the Yüan Dynasty*, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl.* (Munich, 1978); yeniden baskısı Franke, *China under Mongol Rule* içinde.
- China under Mongol Rule* (Aldershot ve Brookfield, VT, 1994).
- George-Tvrtković, Rita, *A Christian Pilgrim in Medieval Iraq: Riccoldo da Montecroce's Encounter with Islam* (Turnhout, 2012).
- Gervers, Michael ve Schlepp, Wayne (eds.), *Religion, Customary Law, and Nomadic Technology: Papers Presented at the Central and Inner Asian Seminar, University of Toronto, 1 May 1998 and 23 April 1999*, TSCIA 4 (Toronto, 2000).
- Gervers, Michael, Bulag, Uradyn E., ve Long, Gillian (eds.), *Traders and Trade Routes of Central and Inner Asia: The 'Silk Road', Then and Now*, TSCIA 8 (Toronto, 2007).
- Gießauf, Johannes, 'Der Traum von der Weltherrschaft: Eine Skizze der politischen Geschichte des mongolischen Großreichs vom Tode Činggis Khans bis zum Zerfall in Einzelkhanate', Gießauf (eds.), *Die Mongolei: Aspekte ihrer Geschichte und Kultur*, s. 47–77.
- (eds.), *Die Mongolei: Aspekte ihrer Geschichte und Kultur*, *Grazer Morgenländische Studien* 5 (Graz, 2001).
- Gilli-Elcwy, Hend, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats. Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656–735/1258–1335)*, IU 231 (Berlin, 2000).
- 'Al-İḥwādī al-ğāmī': A contemporary account of the Mongol conquest of Baghdad, 656/1258', *Arabica* 58 (2011), s. 353–71.
- 'The Mongol court in Baghdad: The Juwaynī brothers between local court and central court', Albrecht Fuess ve Jan-Peter Hartung (eds.), *Court Cultures in the Muslim World, Seventh to Nineteenth Centuries* (Londra ve New York, 2011), s. 168–81.
- 'On women, power, and politics during the last phase of the Ilkhanate', *Arabica* 59 (2012), s. 709–23.
- Göckenjan, Hansgerd, 'Frühe Nachrichten über Zentralasien und die Seidenstrassen in der "Relatio de Davide Rege"', *Ural-Altäische Jahrbücher, neue Folge*, 8 (1988), s. 99–124.
- Golden, Peter B., 'Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Činggisid nomads of Western Eurasia', *AEMA* 2 (1982), s. 37–76; yeniden baskısı Golden, *Nomads and Their Neighbours*.
- 'Cumanica II. The Ölberli (Ölperli): The fortunes and misfortunes of an Inner Asian nomadic clan', *AEMA* 6 (1985 [1987]), s. 5–29; yeniden baskısı Golden, *Nomads and Their Neighbours* içinde.
- 'The Karakhanids and early Islam', *CHEIA* (1990), s. 343–70.
- 'The peoples of the South Russian steppes', *CHEIA* (1990), s. 256–84.
- 'The Qipčaq of medieval Eurasia: An example of stateless adaptation in the steppes', Seaman ve Marks (eds.), *Rulers from the Steppe* (1991), s. 132–57; yeniden baskısı Golden, *Nomads and Their Neighbours* içinde.
- An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East* (Wiesbaden, 1992).
- ""I will give the people unto thee": The Činggisid conquests and their aftermath in the Turkic world', *JRAS*, 3rd series, 10 (2000), s. 21–41.
- 'War and warfare in the pre-Činggisid western steppes of Eurasia', Di Cosmo (eds.), *Warfare in Inner Asian History* (2002), s. 105–72; yeniden baskısı Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes* içinde, s. 65–133.
- Nomads and Their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs* (Aldershot ve Burlington, VT, 2003).
- 'The shaping of the Cuman-Qipchaqs and their world', Schmieder ve Schreiner (eds.), *Il codice Cumanico e il suo mondo* (2005), s. 247–77; yeniden baskısı Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes* içinde, s. 303–32.
- 'The Türk imperial tradition in the pre-Chinggisid era', Sneath (eds.), *Imperial Statecraft* (2006), s. 23–61; yeniden baskısı Golden, *Turks and Khazars* içinde.

- 'The conversion of the Khazars to Judaism', Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai ve András Róna-Tas (eds.), *The World of the Khazars: New Perspectives* (Leiden ve Boston, MA, 2007), s. 123–62; yeniden baskısı Golden, *Turks and Khazars* içinde.
- 'Ethnogenesis in the tribal zone: The shaping of the Turks', *AEMA* 16 (2008–9), s. 73–112; yeniden baskısı Golden, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes* içinde, s. 17–63.
- 'Migrations, ethnogenesis', *CHIA* (2009), s. 109–19.
- Turks and Khazars: Origins, Institutions and Interactions in Pre-Mongol Eurasia* (Farnham and Burlington, VT, 2010).
- Central Asia in World History* (Oxford, 2011).
- Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, eds. Cătălin Hriban (Bucharest, 2011).
- (eds.), *The King's Dictionary: The Rasūlid Hexaglot: Fourteenth-Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol* (Leiden, Boston, MA ve Cologne, 2000).
- , Kovalev, R. K., Martinez, A. P., Skaff, J. ve Zimonyi, A. (eds.), *Festschrift for Thomas T. Allsen in Celebration of His 75th Birthday* (Wiesbaden, 2015 = *AEMA* 21 [2014–15]).
- Goriatheva, Valentina D., 'À propos de deux capitales du kaghanat karakhanide', Fourniau (eds.), *Études Karakhanides* (2001), s. 91–114.
- Gronke, Monika, *Derwische im Vorhof der Macht. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Nordwestirans im 13. und 14. Jahrhundert*, FIS 15 (Stuttgart, 1993).
- 'La religion populaire en Iran mongol', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole* (1997), s. 205–30.
- Grupper, Samuel M., 'A Barulas family narrative in the Yuan Shih: Some neglected prosopographical and institutional sources on Timurid origins', *AEMA* 8 (1992–4), s. 11–97.
- 'The Buddhist sanctuary-vihāra of Labnasagut and the Il-qanid Hülügü: An overview of Il-qanid Buddhism and related matters', *AEMA* 13 (2004), s. 5–77.
- Haarmann, Ulrich, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit*, IU 1 (Freiburg im Breisgau, 1970).
- Halperin, Charles J., 'The Kipchak connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut', *BSOAS* 63 (2000), s. 229–45.
- Russia and the Mongols: Slavs and the Steppe in Medieval and Early Modern Russia*, eds. Victor Spinei ve George Bilavski (Bucharest, 2007).
- Hambis, Louis, 'Une coutume matrimoniale chez les Mongols et les peuples de Haute-Asie', *Mélanges offerts à Jean Dauvillier* (Toulouse, 1979), s. 385–93.
- Hambly, Gavin R. G. (eds.), *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, and Piety* (New York, 1998).
- Hansen, Valerie, *The Silk Road: A New History* (Oxford, 2012).
- 'International gifting and the Kitan world, 907–1125', *JSYS* 43 (2013), s. 273–302.
- Hatcher, Patrick A., 'Peddling Islam: The merchant in early conversion narratives of the Central Asian Turks', Gervers, Bulag ve Long (eds.), *Traders and Trade Routes of Central and Inner Asia* (2007), s. 31–44.
- Haw, Stephen G., *Marco Polo's China: A Venetian in the Realm of Kubilai Khan* (Londra ve New York, 2006).
- 'The Mongol Empire – the first "gunpowder empire"?', *JRAS*, 3rd series, 23 (2013), s. 441–69.
- Hawting, G. R. (eds.), *Muslims, Mongols and Crusaders: An Anthology of Articles Published in the Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (Londra ve New York, 2005).
- Hazai, Georg ve Zieme, Peter (eds.), *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker: Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Schriften zur Geschichte und Kultur des alten Orients* 5 (Berlin, 1974).
- Heidemann, Stefan, *Das aleppiner Kalifat (AD 1261). Vom Ende des Kalifates in Bagdad über Aleppo zu den Restaurationen in Kairo*, IHC 6 (Leiden, New York ve Cologne, 1994).
- Heissig, Walther ve Sagaster, Klaus (eds.), *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*, AF 108 (Wiesbaden, 1989).
- Henthorn, William Ellsworth, *Korea: The Mongol Invasions* (Leiden, 1963).
- Heywood, Colin J., 'Filling the black hole: The emergence of the Bithynian atamanates', Kcml Çiçek ve diğerleri (eds.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* (Ankara, 2000), I. Politics, s. 107–15; yeniden baskısı *Ottomanica and Meta-Ottomanica*, s. 91–105.

- Ottomanica and Meta-Ottomanica: Studies in and around Ottoman History, 13th–18th Centuries* (İstanbul, 2013).
- Hillenbrand, Carole (eds.), *The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture (= Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth, II)* (Leiden, Boston ve Cologne, 2000).
- Hillenbrand, Robert, 'The arts of the book in Ilkhanid Iran', Komaroff ve Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan* (2002), s. 134–67.
- 'Propaganda in the Mongol "World History"', *British Academy Review* 17 (2011), s. 29–38.
- Peacock, A. C. S., ve Abdullaeva, Firuza (eds.), *Ferdowsi, the Mongols and the History of Iran: Art, Literature and Culture from Early Islam to Qajar Persia. Studies in Honour of Charles Melville* (Londra ve New York, 2013).
- Hinz, Walther, *Islamische Masse und Gewichte* (Leiden, 1955).
- Hirschler, Konrad, *Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors* (Londra ve New York, 2006).
- Hodgson, M. G. S., 'The İsmā'īlī state', *CHI*, V, s. 422–82.
- Hoffmann, Birgitt, 'Iran unter mongolischer Herrschaft: Die Ilchane', Conermann ve Kusber (eds.), *Die Mongolen in Asien und Europa* (1997), s. 103–19.
- Holmgren, J., 'Observations on marriage and inheritance practices in early Mongol and Yüan society, with particular reference to the levirate', *JAH* 20 (1986), s. 127–92.
- Hope, Michael, 'The transmission of authority through the quriltais of the early Mongol empire and the İlkhanate of Iran (1227–1335)', *MS* 34 (2012), s. 87–115.
- Hsiao, Ch'ih-ch'ing, *The Military Establishment of the Yuan Dynasty*, Harvard East Asian Monographs s. 77 (Cambridge, MA ve Londra, 1978).
- Huang Shijian, 'The Persian language in China during the Yuan dynasty', *PFEH* 34 (Eylül, 1986), s. 83–95.
- Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193–1260* (Albany, NY, 1977).
- Isahaya, Yoichi, 'History and provenance of the "Chinese" calendar in the Zīj-i İlkhānī', *Mecelle-yi Tārīh- İlm (Iranian Journal for the History of Science)* 8 (2009), s. 19–44.
- 'The Tārīkh-i Qitā in the Zīj-i İlkhānī – The Chinese calendar in Persian', *Sciamus: Sources and Commentaries in Exact Sciences* 14 (2013), s. 149–258.
- Itani Kōzō, 'Jalāl al-Dīn Khwārazmshāh in West Asia', *MRTB* 47 (1989), s. 145–64.
- Jackson, Peter, 'The Mongols and the Delhi Sultanate in the reign of Muḥammad Tughluq (1325–1352)', *CAJ* 19 (1975), s. 118–57; yeniden baskısı Jackson, *Studies on the Mongol Empire* içinde.
- 'The dissolution of the Mongol empire', *CAJ* 22 (1978), s. 186–244; yeniden baskısı Jackson, *Studies on the Mongol Empire* içinde.
- 'The crisis in the Holy Land in 1260', *English Historical Review* 95 (1980), s. 481–513.
- The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, CSIC (Cambridge, 1999).
- 'From ulus to khanate: The making of the Mongol states, c.1220–1290', Amitai-Preiss ve Morgan (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy* (1999), s. 12–38; yeniden baskısı Jackson, *Studies on the Mongol Empire* içinde.
- 'Hülegü Khan and the Christians: The making of a myth', Peter Edbury ve Jonathan Phillips (eds.), *The Experience of Crusading, II. Defining the Crusader Kingdom* (Cambridge, 2003), s. 196–213; yeniden baskısı Jackson, *Studies on the Mongol Empire* içinde.
- 'The Mongols and the faith of the conquered', Amitai ve Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others* (2005), s. 245–90; yeniden baskısı Jackson, *Studies on the Mongol Empire* içinde ve Ryan (eds.), *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom* içinde (2013), s. 297–342.
- The Mongols and the West, 1221–1410* (Harlow, 2005).
- 'World-conquest and local accommodation: Threat and blandishment in Mongol diplomacy', Péciff ve Quinn (eds.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East* (2006), s. 3–22; yeniden baskısı Jackson, *Studies on the Mongol Empire*.
- 'Mongol khans and religious allegiance: The problems confronting a minister-historian in Ilkhanid Iran', *Iran* 47 (2009), s. 109–22.
- Studies on the Mongol Empire and Early Muslim India* (Farnham ve Burlington, VT, 2009).
- Kadoi, Yuka, *Islamic Chinoiserie: The Art of Mongol Iran* (Edinburgh, 2009).

- Kamola, Stefan, 'History and legend in the Jāmi' al-tawārikh [sic]: Abraham, Alexander, and Oghuz Khan', *JRAS*, 3rd series, 25 (2015), s. 555–77.
- Kaplonski, Christopher, 'The Mongolian impact on Eurasia: A reassessment', Andrew Bell-Fialkoff (eds.), *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. 'Barbarian' and Nomad* (Basingstoke, 2000), s. 251–74.
- Kaplony, Andreas, 'The conversion of the Turks of Central Asia to Islam as seen by Arabic and Persian geography: A comparative perspective', De la Vaissière (eds.), *Islamisation de l'Asie centrale* (2008), s. 319–38.
- Kara, György, 'Mediaeval Mongol documents from Khara Khoto and East Turkestan in the St Petersburg branch of the Institute of Oriental Studies', *Manuscripta Orientalia* 9, no. 2 (2003), s. 3–40.
- Karacv, O., *Chagataiskii ulus. Gosudarstvo Khaidu. Mogulistan. Obrazovanie Kyrgyzskogo naroda* (Bişkek, 1995).
- Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200–1550* (Salt Lake City, UT, 1994; *Tanrı'nın Kural Tanımayan Kulları, İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları, 1200-1550*, Yapı Kredi Yay., 2020).
- Katō, Kazuhide, 'Kebek and Yasawr – the establishment of the Chaghatai khanate', *MRTB* 49 (1991), s. 97–118.
- Kauz, Ralph, *Politik und Handel zwischen Ming und Timuriden. China, Iran und Zentralasien im Spätmittelalter* (Wiesbaden, 2005).
- 'The maritime trade of Kish during the Mongol period', Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 51–67.
- (eds.), *Aspects of the Maritime Silk Road: From the Persian Gulf to the East China Sea* (Wiesbaden, 2010).
- Kedar, B. Z., ve Udovitch, A. L. (eds.), *The Medieval Levant: Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914–1984)* (Hayfa, 1988 = AAS 22, no. 1–3).
- Kempiners, Russell G., Jr, 'Vaṣṣāf's Tajziyat al-amṣār wa Tazjiyat al-a'ṣār as a source for the history of the Chaghadayid khanate', *JAH* 22, 2. Kısım (1988), s. 160–87.
- Kennedy, Hugh (eds.), *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800)* (Leiden, 2001).
- Khazanov, Anatoly M., 'The spread of world religions in medieval nomadic societies of the Eurasian steppes', Michael Gervers ve Wayne Schlepp (eds.), *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic*, TSCIA 1 (Toronto, 1994), s. 11–33.
- ve Wink, André (eds.), *Nomads in the Sedentary World* (Richmond, Surrey, 2001).
- Kim, Hodong, 'The early history of the Moghul nomads: The legacy of the Chaghatai khanate', Amitai-Preiss ve Morgan (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy* (1999), s. 290–318.
- 'A reappraisal of Güyük Khan', Amitai ve Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others* (2005), s. 309–38.
- 'The unity of the Mongol empire and continental exchanges over Eurasia', *JCES* 1 (2009), s. 15–42.
- 'A re-examination of the "Register of Thousands (hazâra)" in Jāmi' al-tawārikh', Akasoy, Burnett ve Yücel-Tlalim (eds.), *Rashid al-Din* (2013), s. 89–114.
- Klein, Wassilios, *Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14. Jh.*, *Silk Road Studies* 3 (Turnhout, 2000).
- Kolbas, Judith, *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaytu 1220–1309* (Londra ve New York, 2006).
- 'Historical epic as Mongol propaganda? Juwaynī's motifs and motives', De Nicola ve Melville (eds.), *The Mongols' Middle East* (2016), s. 155–71.
- Komaroff, Linda, 'The transmission and dissemination of a new visual language', Komaroff ve Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan* (2002), s. 168–95.
- (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, IHC 64 (Leiden ve Boston, MA, 2006).
- ve Carboni, Stefano (eds.), *The Legacy of Genghis Khan: Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256–1353* (New York, 2002).
- Kouymjian, Dickran K. (eds.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles* (Beyrut, 1974).

- Kradin, Nikolai N., 'Chinggis Khan, world system analysis and preindustrial globalization', *Nomads of Inner Asia in Transition* (Moskova, 2014), s. 173–90.
- Krämer, Franz, Schmidt, Katharina ve Singer, Julika (eds.), *Historicizing the 'Beyond': The Mongolian Invasion as a New Dimension of Violence?* (Heidelberg, 2011).
- Krawulsky, Dorothea, *İrân – das Reich der İlkhâne. Eine topographisch-historische Studie, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, 17* (Wiesbaden, 1978).
- Mongolen und İlkhâne – Ideologie und Geschichte* (Beyrut, 1989).
- 'Das Testament von Chinggis Khan: Eine quellenkritische Studie zum Thema Legitimation und Herrschaft', *Krawulsky, Mongolen und İlkhâne – Ideologie und Geschichte*, s. 65–85.
- The Mongol İlkhāns and their Vizier Rashid al-Din* (Frankfurt am Main, 2011).
- 'The testament of Čingiz Khān: A critical source study', *Krawulsky, The Mongol İlkhāns and their Vizier Rashid al-Din*, s. 19–28.
- Kritzeck, James, 'Ibn al-Ṭīqāqā and the fall of Baghdād', James Kritzeck ve R. Bayly Winder (eds.), *The World of Islam: Studies in Honour of Philip K. Hitti* (Londra ve New York, 1959), s. 159–84.
- Kumar, Sunil, 'The ignored elites: Turks, Mongols and a Persian secretarial class in the early Delhi Sultanate', *Modern Asian Studies* 43 (2009), s. 45–77.
- Lambton, Ann K. S., 'Justice in the medieval Persian theory of kingship', *SI* 17 (1962), s. 91–119; yeniden baskısı Lambton, *Theory and Practice in Medieval Persian Government* içinde (Londra, 1980).
- State and Government in Medieval Islam: An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists* (Oxford, 1981).
- 'Mongol fiscal administration in Persia' [Part I], *SI* 64 (1986), s. 79–99; '... (II. Kısım), *SI* 65 (1987), s. 97–123.
- Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th–14th Century* (Londra, 1988).
- 'Awqāf in Persia: 6th–8th/12th–14th centuries', *Islamic Law and Society* 4 (1997), s. 298–318.
- 'The Āthār wa aḥyā' of Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh Hamadānī and his contribution as an agronomist, arboriculturist and horticulturalist', Amitai-Preiss ve Morgan (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy* için (1999), s. 126–54.
- Lanc, George, 'Arghun Aqa: Mongol bureaucrat', *IS* 32 (1999), s. 459–82.
- Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance* (Londra ve New York, 2003).
- Daily Life in the Mongol Empire* (Westport, CT, 2006).
- 'The Dali stèle', Binbaş ve Kılıç-Schubel (eds.), *Horizons of the World* (2011), s. 79–118.
- 'Mongol news: The Akhbār-i Moghulān dar Anbānch Qutb by Qutb al-Dīn Maḥmūd ibn Mas'ūd [sic] Shīrāzī', *JRAS*, 3rd series, 22 (2012), s. 541–59.
- 'A Tale of Two Cities: The liberation of Baghdad and Hangzhou and the rise of the Toluids', *CAJ* 56 (2012–13), s. 103–32.
- 'Whose secret intent?', Rossabi (eds.), *Eurasian Influences on Yuan China* (2013), s. 1–40.
- 'Persian notables and the families who underpinned the İlkhānate', Amitai ve Biran (eds.), *Nomads as Agents of Cultural Change* (2015), s. 182–213.
- 'Intellectual jousting and the Chinggisid wisdom bazaars', May (eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia* (2016), s. 235–47.
- 'The Phoenix Mosque', De Nicola ve Melville (eds.), *The Mongols' Middle East* (2016), s. 237–76.
- Langlois, John D., Jr (eds.), *China under Mongol Rule* (Princeton, NJ, 1981).
- Lewis, Bernard, 'The Mongols, the Turks and the Muslim polity', *Islam in History: Ideas, Men and Events in the Middle East* (Londra, 1973), s. 179–98; gözden geçirilmiş hâli a.y., *Islam in History: Ideas, People, and Events in the Middle East*, 2. Baskı (Chicago and La Salle, IL, 1993), s. 189–207.
- Lindner, Rudi Paul, 'The challenge of Qılıç Arslan IV', Kouymjian (eds.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History* (1974), s. 411–17.
- 'What was a nomadic tribe?', *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982), s. 689–711.
- 'How Mongol were the early Ottomans?', Amitai-Preiss ve Morgan (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy* (1999), s. 282–9.

- Explorations in Ottoman Prehistory (Ann Arbor, MI, 2007).
- Little, Donald Presgrave, *An Introduction to Mamlūk Historiography: An Analysis of Arabic Anna-
listic and Biographical Sources for the Reign of al-Mamlık al-Nāşir Muḥammad ibn Qalā'ūn*,
FIS 2 (Wiesbaden, 1970).
- History and Historiography of the Mamlūks* (Londra, 1986).
- 'Historiography of the Ayyūbid and Mamlūk epochs', Petry (eds.), *The Cambridge History of Egypt*,
I (1998), s. 412–44.
- Liu Yingsheng, 'War and peace between the Yuan dynasty and the Chaghadaid khanate (1312–1323)',
Amitai ve Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others içinde* (2005), s. 339–58.
- 'A study of Kūşān Tarim in the Yuan dynasty', Luo (eds.), *Chinese Scholars on Inner Asia* (2012),
s. 463–85.
- Lo, Vivienne ve Wang Yidan, 'Blood or Qi circulation? On the nature of authority in Rashīd al-Dīn's
Tānksūqnāma (The Treasure Book of the Ilkhan on Chinese Science and Techniques)', Akasoy,
Burnett ve Yoeli-Tlalim (eds.), *Rashīd al-Dīn* (2013), s. 127–72.
- Luo Xin (eds.), *Chinese Scholars on Inner Asia*, çev. Roger Covey, IUUAS 174 (Bloomington, IN,
2012).
- Manz, Beatrice Forbes, 'Tamerlane and the symbolism of sovereignty', *IS* 21 (1988), s. 105–22.
- The Rise and Rule of Tamerlane*, CSIC (Cambridge, 1989).
- 'The development and meaning of Chaghatay identity', Jo-Ann Gross (eds.), *Muslims in Central
Asia: Expressions of Identity and Change* (Durham, NC, ve Londra, 1992), s. 29–45.
- 'Mongol history rewritten and relived', *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 89–90
(2001), s. 129–49.
- Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, CSIC (Cambridge, 2007).
- 'Ulugh Beg, Transoxiana and Turco-Mongolian tradition', Markus Ritter, Ralph Kauz ve Birgitt Hof-
mann (eds.), *Iran und iranisch geprägte Kulturen. Studien zum 65. Geburtstag von Bert G.
Fragner* (Wiesbaden, 2008), s. 20–7.
- 'The rule of the infidels: The Mongols and the Islamic world', *NCHI*, III (2010), s. 128–68.
- 'Reflections on nomads, agriculture and urban life', Binbaş ve Kılıç-Schubel (eds.), *Horizons of the
World* (2011), s. 325–57.
- 'Juvayni's historical consciousness', Hillenbrand, Peacock ve Abdullaeva (eds.), *Ferdowsi, the Mon-
gols and the History of Iran* (2013), s. 114–19.
- (eds.), *Central Asia in Historical Perspective* (Boulder, CO ve Oxford, 1994).
- Markov, A. K., *Inventar'nyi katalog musulmanskikh monet Ermitazha* (St Petersburg, 1896–1904).
- Martin, Janet, *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and its Significance for Medieval
Russia* (Cambridge, 1986).
- Medieval Russia 980–1584* (1995), 2. Baskı (Cambridge, 2007).
- Martinez, A. P., 'Some notes on the İl-xānīd army', *AEMA* 6 (1986 [1988]), s. 129–242.
- 'Changes in chancellery languages and language changes in general in the Middle East, with particu-
lar reference to Iran in the Arab and Mongol periods', *AEMA* 7 (1987–91), s. 103–52.
- 'The Eurasian overland and Pontic trades in the thirteenth and fourteenth centuries with special refe-
rence to their impact on the Golden Horde, the West, and Russia, and to the evidence in archival
material and mint outputs', *AEMA* 16 (2008–9), s. 127–221.
- 'Institutional developments, revenues and trade', *CHIA* (2009), s. 89–108.
- Mason, Herbert, *Two Statesmen of Medieval Islam: Vizir Ibn Hubayra (499–560 AH/1105–1165
AD) and Caliph al-Nāşir li Dīn Allāh (553–622 AH/1158–1225 AD)* (Lahey ve Paris, 1972).
- Masuya, Tomoko, 'Ilkhanid courtly life', Komaroff ve Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan*
(2002), s. 74–103.
- May, Timothy, 'A Mongol-İsmâ'ili alliance? Thoughts on the Mongols and Assassins', *JRAS*, 3rd
series, 14 (2004), s. 231–9.
- (Mei, T.), 'Mongoly i mirovye religii v XIII veke', B. V. Bazarov, N. N. Kradin ve T. D. Skrynnikova
(eds.), *Mongol'skaia imperiia i kochevoi mir* (Ulan Ude, 2004), s. 424–43.
- The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System* (Barnsley, 2007).
- 'The conquest and rule of Transcaucasia: The era of Chormaqan', Tubach ve diğerleri (eds.), *Çıttas
sus during the Mongol Period* (2012), s. 129–51.

The Mongol Conquests in World History (Londra, 2012).

'Mongol conquest strategy in the Middle East', De Nicola ve Melville (eds.), *The Mongols' Middle East* (2016), s. 13–37.

(eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia: Studies in Honour of David Morgan* (Cambridge, 2016 = *JRAS*, 3rd series, 26, 1–2. Kısımlar).

McChesney, R. D., *Central Asia: Foundations of Change* (Princeton, NJ, 1996).

'The Chinggisid restoration in Central Asia: 1500–1785', *CHIA* (2009), s. 277–302.

McNeill, William H., *Plagues ve Peoples* (Oxford, 1976).

Melikian-Chirvani, Assadullah Sourén, 'Le Shâh-nâme, la gnose soufie et le pouvoir mongol', *JA* 272 (1984), s. 249–337.

'Conscience du passé et résistance culturelle dans l'Iran mongol', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole* (1997), s. 135–77.

Melville, Charles, 'Pâdshâh-i İslâm: The conversion of Sultan Maḥmūd Ghâzân Khan', *Pembroke Papers* 1 (1990), s. 159–77.

'The itineraries of Sultan Öljeitü', *Iran* 28 (1990), s. 55–70.

'The Chinese-Uighur animal calendar in Persian historiography of the Mongol period', *Iran* 32 (1994), s. 83–98.

'From Adam to Abaqa: Qāḍī Baiḍāwī's rearrangement of history', *StIr* 30 (2001), s. 67–86.

'The Mongols in Iran', Komaroff ve Carboni (ed.), *The Legacy of Genghis Khan* (2002), s. 36–61.

'History and myth: The Persianisation of Ghazan Khan', Éva M. Jeremiás (eds.), *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th Centuries* (Piliscsaba, 2003), s. 133–44.

'The Keshig in Iran: The survival of the royal Mongol household', Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 135–64.

'From Adam to Abaqa: Qāḍī Baiḍāwī's rearrangement of history (Part II)', *StIr* 36 (2007), s. 7–64.

'Anatolia under the Mongols', Kate Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey, I. Byzantium to Turkey, 1071–1453* (Cambridge, 2009), s. 51–101.

'The historian at work', Melville (eds.), *Persian Historiography* (2012), s. 56–100.

'The Mongol and Timurid periods, 1250–1500', Melville (eds.), *Persian Historiography* (2012), s. 155–208.

'Northern Iraq: Historical and political context', Ward (eds.), *Court and Craft* (2014), s. 16–22.

'The end of the Ilkhanate and after: Observations on the collapse of the Mongol world empire', De Nicola ve Melville (eds.), *The Mongols' Middle East* (2016), s. 309–35.

(eds.), *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies Held in Cambridge, 11th to 15th September 1995, Part 2: Mediaeval and Modern Persian Studies* (Wiesbaden, 1999).

(eds.), *Persian Historiography, A History of Persian Literature, X* (Ehsan Yarshater, genel eds.), (Londra, 2012).

Michot: bkz. İbn Teymiyye [Arapça-Farsça ana kaynaklar bölümü].

Millward, James, 'Eastern Central Asia (Xinjiang): 1300–1800', *CHIA* (2009), s. 260–76.

Minorsky, Vladimir, *Iranica: Twenty Articles* (Tahran, 1964).

Miquel, André, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle, I, 2. Baskı* (Paris ve Lahey, 1973); II–III (Paris ve Lahey, 1975–80); IV (Paris, 1988).

Mitchell, Lynette ve Melville, Charles (eds.), *Every Inch a King: Comparative Studies on Kings and Kingship in the Ancient and Medieval Worlds* (Leiden ve Boston, MA, 2013).

Molé, M., 'Les Kubrawiya entre sunnisme et shiisme aux huitième et neuvième siècles de l'Hégire', *REI* 29 (1961), s. 61–142.

Morgan, David O., 'The Mongol armies in Persia', *Der Islam* 56 (1979), s. 81–96.

'Who ran the Mongol Empire?', *JRAS* (1982), s. 124–36.

'Persian historians and the Mongols', Morgan (eds.), *Medieval Historical Writing* (1982), s. 109–24.

'The "Great Yâsâ of Chingiz Khân" and Mongol law in the İlkhânate', *BSOAS* 49 (1986), s. 163–76; yeniden baskısı Hawting (eds.), *Muslims, Mongols and Crusaders* içinde (2005), s. 198–211.

'The Mongols and the eastern Mediterranean', Benjamin Arbel ve diğerleri (eds.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204* (Londra, 1989 = *Mediterranean Historical Review* 4, 1. Kısım), s. 198–211.

'Mongol or Persian: The government of İlkhânid Iran', *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 3 (1996), s. 62–76.

- 'Rašīd al-dīn and Ġazan Khan', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole* (1997), s. 179–88.
- 'The empire of Tamerlane: An unsuccessful re-run of the Mongol empire?', J. R. Maddicott ve D. M. Palliser (eds.), *The Medieval State: Essays Presented to James Campbell* (Londra ve Rio Grande, 2000), s. 233–41.
- 'Ibn Baṭṭūṭa and the Mongols', *JRAS*, 3rd series, 11 (2001), s. 1–11.
- 'The Mongols in Iran: A reappraisal', *Iran* 42 (2004), s. 131–6.
- 'The "Great Yasa of Chinggis Khan" revisited', Amitai ve Biran (eds.), *Mongols, Turks, and Others* (2005), s. 291–308.
- 'The Mongol empire in world history', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 425–37.
- The Mongols, The Peoples of Europe* (1986), 2. Baskı (Oxford, 2007).
- 'The decline and fall of the Mongol empire', *JRAS*, 3rd series, 19 (2009), s. 427–37.
- Medieval Persia, 1040–1797* (1988), 2. Baskı (Londra ve New York, 2016).
- (eds.), *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* (Londra, 1982).
- Mozaffari, S. Mohammad ve Zotti, Georg, 'Ġhāzān Khān's astronomical innovations at Marāgha observatory', *JAOS* 132 (2012), s. 395–425.
- Muginov, A. M., 'Persidskaia unikal'naia rukopis' Rashīd ad-Dīna', *Uchenye Zapiski Instituta Vostokovedeniia* 16 (1958), s. 352–75.
- Mulder, Stephennie, *The Shrines of the 'Alids in Medieval Syria: Sunnis, Shi'is and the Architecture of Coexistence* (Edinburgh, 2014).
- Müller, Claudius (eds.), *Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen* (Bonn ve Münih, 2005).
- Nagel, Tilman, *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters* (Münih, 1993).
- Nashat, Guity ve Beck, Lois (eds.), *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800* (Urbana ve Chicago, IL, 2003).
- Needham, Joseph, *Science and Civilisation in China, III: Mathematics and the Sciences of the Heavens and the Earth* (Cambridge, 1959).
- Science and Civilisation in China, V, 7. Kısım: Military Technology: The Gunpowder Epic* (Cambridge, 1986).
- ve Yates, Robin D. S., *Science and Civilisation in China, V, 6. Kısım: Military Technology: Missiles and Sieges* (Cambridge, 1994).
- Netzer, Amnon, 'Rashīd al-Dīn and his Jewish background', Shaul Shaked ve Amnon Netzer (eds.), *Irano-Judaica, III: Studies Relating to Jewish Contacts with Persian Culture throughout the Ages* (Jerusalem, 1994), s. 118–26.
- Nikonorov, V. P. (eds.), *Tsentral'naia Aziia ot Akhemenidov do Timuridov: Arkheologiya, istoriya, étnografiya, kul'tura. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Aleksandra Markovicha Belenitskogo, Sankt-Peterburg, 2–5 noiabria 2004 goda* (St Petersburg, 2005).
- Norris, John, 'East or west? The geographic origin of the Black Death', *Bulletin of the History of Medicine* 51 (1977), s. 1–24.
- Ostrowski, Donald, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589* (Cambridge, 1998).
- 'The tamma and the dual-administrative structure of the Mongol empire', *BSOAS* 61 (1998), s. 262–77.
- Park, Hyunhee, *Mapping the Chinese and Islamic Worlds: Cross-Cultural Exchange in Pre-Modern Asia* (Cambridge, 2012).
- Parkin, David ve Headley, Stephen C. (eds.), *Islamic Prayer across the Indian Ocean: Inside and Outside the Mosque* (Richmond, Surrey, 2000).
- Patton, Douglas, *Badral-Dīn Lu'lu' Atabeg of Mosul, 1211–1259* (Seattle, WA ve Londra, 1991).
- Paul, Jürgen, 'Scheiche und Herrscher im Khanat Ġagatay', *Der Islam* 67 (1990), s. 278–321.
- 'L'invasion mongole comme "révélateur" de la société iranienne', Aigle (eds.), *L'Iran face à la domination mongole* (1997), s. 37–53.
- 'The role of Ḥwārazm in Seljuq Central Asian politics, victories and defeats: Two case studies', *ES* 6 (2007–8), s. 1–17.

- Peacock, A. C. S., *The Great Seljuk Empire* (Edinburgh, 2015).
- Pederson, Neil, Hessel, Amy E., Baatarbileg, Nachin, Anchukaitis, Kevin J., ve Di Cosmo, Nicola, 'Pluvials, droughts, the Mongol Empire, and modern Mongolia', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 111 içinde, no. 12 (25 Mart 2014), s. 4375–9.
- Pelliot, Paul, 'Les Mongols et la papauté. Chapitre premier', *Revue de l'Orient Chrétien* 23 (1922–3), s. 3–30.
- 'Le Hôja et le Sayyid Husain de l'histoire des Ming', *TP* 38 (1948), s. 81–292.
- Notes sur l'histoire de la Horde d'Or, suivie de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en 'ar'* (Paris, 1949).
- Notes on Marco Polo*, sayfaları başa dönmeksizin 3 Cilt (Paris, 1959–73).
- Recherches sur les chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient*, eds. Jean Dauvillier (Paris, 1973).
- ve Hambis, Louis (eds.), *Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'in-tcheng lou* (Leiden, 1951: sadece 1. Cilt yayımlandı); bkz. Anon., *Shengwu qinzheng lu* [Çinca ana kaynaklara bakınız].
- Petrov, P. N., 'Khronologiya pravleniya khanov v Chagataiskom gosudarstve v 1271–1368 gg. (po materialam numizmaticheskikh pamiatnikov)', S. G. Kliashtorny, T. I. Sultanov ve V. V. Tre-pavlov (eds.), *Istoriia i kul'tura tiurkskikh narodov Rossii i soprodel'nykh stran* (Moscow, 2009 = *Tiurkologicheskii Sbornik* 2007–8), s. 294–319.
- Petrushevskii, I. P., *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII–XIV vekov* (Moskova ve Leningrad, 1960).
- 'Pokhod mongol'skikh voisk v Sredniuiu Aziuu v 1219–1224 gg. i ego posledstviia', Tikhvinskii (eds.), *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope* (1977), s. 107–39.
- Petrushevskiy, I. P., 'The socio-economic condition of Iran under the Īl-Khāns', *CHI*, V (1968), s. 483–537.
- Petry, Carl F. (eds.), *The Cambridge History of Egypt*, 1. *Islamic Egypt, 640–1517* (Cambridge, 1998).
- Pfeiffer, Judith, 'Conversion versions: Sultan Öljaitü's conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim narrative sources', *MS* 22 (1999), s. 35–67.
- 'Ahmad Tegüder's second letter to Qalā'ün (682/1283)', Pfeiffer ve Quinn (eds.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East* (2006), s. 167–202.
- 'Reflections on a "Double Rapprochement": Conversion to Islam among the Mongol elite during the early Ilkhanate', Komaroff (ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 369–89.
- 'Confessional ambiguity vs. confessional polarization: Politics and the negotiation of religious boundaries in the Ilkhanate', Pfeiffer (eds.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th–15th Century Tabriz* (2014), s. 129–68.
- ""Not every head that wears a crown deserves to rule": Women in Il-Khanid political life and court culture', Ward (eds.), *Court and Craft* için (2014), s. 23–9.
- (eds.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th–15th Century Tabriz* (Leiden ve Boston, MA, 2014).
- ve Quinn, Sholch A. (edt, Ernest Tucker ile birlikte), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods* (Wiesbaden, 2006).
- Piacentini, Valeria Fiorani, 'L'emporio ed il regno di Hormoz (VIII–fine XV sec. d. Cr.). Vicende storiche, problemi ed aspetti di una civiltà costiera del Golfo Persico', *Memorie dell'Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere* 35 (Milan, 1975), s. 7–169.
- Pishchulina, K. A., *Iugo-vostochnyi Kazakhstan v seredine XIV–nachale XVI vekov (voprosy politicheskoi i sotsial'no-ekonomicheskoi istorii)* (Almati, 1977).
- Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*, 23–29 aprile 1987, 2 Cilt, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 35 (Spoleto, 1988).
- Potter, Lawrence Goddard, 'The Kart dynasty of Herat: Religion and politics in medieval Iran', yayımlanmamış doktora tezi, Columbia University, 1992.
- Pouzet, Louis, *Damas au VIIe/XIIIe siècle. Vie et structures religieuses d'une métropole islamique*, 2. Baskı (Beyrut, 1991).
- Pritsak, Omeljan, 'Von den Karluk zu den Karachaniden', *ZDMG* 101 (1951), s. 270–300; yeniden baskısı Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History* içinde.

- 'Two migratory movements in the Eurasian steppe in the 9th–11th centuries', *Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists, New Delhi 1964* (Yeni Delhi, 1968), II, s. 157–63; ycniden baskısı Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History içinde*.
Studies in Medieval Eurasian History (Londra, 1981).
- 'The distinctive features of the Pax nomadica', *Popoli delle steppe* (1988), I, s. 749–80.
- Quade-Reutter, Karin, '... denn sie haben einen unvollkommenen Verstand' – *Herrschaftliche Damen im Grossraum Iran in der Mongolen- und Timuridenzeit* (ca. 1250–1507) (Aachen, 2003).
- Raby, Julian ve Fitzherbert, Teresa (eds.), *The Court of the Il-khans 1290–1340*, Oxford Studies in Islamic Art 12 (Oxford, 1996).
- Raff, Thomas, *Remarks on an Anti-Mongol Fatwā by Ibn Taymiya* (Leiden, 1973).
- Ratchnevsky, Paul, 'Šigi-Qutuqu, ein mongolischer Gefolgsmann im 12.–13. Jahrhundert', *CAJ* 10 (1965), s. 87–120.
- 'Die Yasa (Jasaq) Cinggis-khans und ihre Problematik', Hazai ve Zicme (eds.), *Sprache, Geschichte und Kultur* (1974), s. 471–87.
- Genghis Khan: His Life and Legacy*, çev. ve eds. Thomas Nivison Haining (Oxford, 1991).
- 'Jurisdiction, penal code, and cultural confrontation under Mongol-Yüan law', *Asia Major*, 3rd series, 6 (1993), I. Kısım, s. 161–79.
- Ravalde, Esther, 'Shams al-Dīn Juwaynī, vizier and patron: Mediation between ruler and ruled in the Ilkhanate', De Nicola ve Melville (eds.), *The Mongols' Middle East* (2016), s. 55–78.
- Remler, Philip, 'New light on economic history from Ilkhanid accounting manuals', *StIr* 14 (1985), s. 157–77.
- Rice, David Talbot ve Gray, Basil, *The Illustrations to the 'World History' of Rashid al-Din* (Edinburgh, 1976).
- Richard, Jean, 'La conversion de Berke et les débuts de l'islamisation de la Horde d'Or', *REI* 35 (1967), s. 173–84; ycniden baskısı Richard, *Orient et Occident au Moyen Age: Contacts et relations (XIIe–XVe s.)* (Londra, 1976).
- La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIIIe–XVe siècles)*, Collection de l'École Française de Rome 33 (Rome, 1977).
- 'Les missions au nord de la mer noire (XIIIe–XVe siècles)', Schmieder ve Schreiner (eds.), *Il codice Cumanico e il suo mondo* (2005), s. 231–46; trc. 'The missions to the north of the Black Sea (thirteenth to fifteenth centuries)' adıyla, Ryan (eds.), *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom* (2013), s. 343–56.
- Richards, D. S., 'Ibn al-Athīr and the later parts of the Kāmil: A study of aims and methods', Morgan (eds.), *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* (1982), s. 76–108.
- Roberg, Burkhard, 'Die Tartaren auf dem 2. Konzil von Lyon 1274', *Annuario Historiae Conciliorum* 5 (1973), s. 241–302.
- Roemer, Hans Robert, 'Tīmūr in Iran', *CHI*, VI (1986), s. 42–97.
- (eds., Wolfgang-Ekkhard Scharlipp ile birlikte), *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period, Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta I* (Berlin, 2000).
- Rossabi, Morris, 'The Muslims in the early Yüan dynasty', Langlois (eds.), *China under Mongol Rule* (1981), s. 257–95.
- Khubilai Khan. His Life and Times* (Berkeley ve Los Angeles, CA, 1988).
- 'The Mongols and their legacy', Komaroff ve Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan* (2002), s. 13–35.
- 'Tabriz and Yuan China', Kauz (eds.), *Aspects of the Maritime Silk Road* (2010), s. 97–106.
- 'The Mongol empire and its impact on the arts of China', Amitai ve Biran (eds.), *Nomads as Agents of Cultural Change* (2015), s. 214–27.
- (eds.), *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th–14th Centuries* (Berkeley ve Los Angeles, CA, 1983).
- (eds.), *Eurasian Influences on Yuan China* (Singapore, 2013).
- Roux, Jean-Paul, 'La tolérance religieuse dans les empires turco-mongols', *Revue de l'Histoire des Religions* 203 (1986), s. 131–68.
- Ryan, James D. (eds.), *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions, The Expansion of Latin Europe, 1000–1500*, 11 (Farnham ve Burlington, VT, 2013).

- Rybatzki, Volker, Pozzi, Alessandra, Geier, Peter W., ve Krueger, John R. (eds.), *The Early Mongols: Language, Culture and History: Studies in Honor of Igor de Rachewiltz on the Occasion of His 80th Birthday*, IUUAS 173 (Bloomington, IN, 2009).
- Rypka, Jan, 'Poets and prose writers of the late Saljuq and Mongol periods', *CHI*, V (1968), s. 550–625.
- Safargaliev, M. G., *Raspad Zolotoi Ordı* (Saransk, 1960).
- Saliba, George, 'The first non-Ptolemaic astronomy at the Maraghah school', *Isis* 70 (1979), s. 571–6; yeniden baskısı Saliba, *A History of Arabic Astronomy*, s. 113–18.
- A History of Arabic Astronomy: Planetary Theories during the Golden Age of Islam* (New York ve Londra, 1994).
- 'Horoscopes and planetary theory: Ilkhanid patronage of astronomers', Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 357–68.
- Saunders, J. J., *Muslims and Mongols: Essays on Medieval Asia*, eds. G. W. Rice (Canterbury, N.Z., 1977).
- Sayed-Gohrab, A. A., ve McGlinn, S. (eds.), *The Treasury of Tabriz: The Great Il-Khanid Compendium* (Amsterdam ve West Lafayette, IN, 2007).
- Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory* (Ankara, 1960).
- Schamiloglu, Uli, 'The qaraçi beys of the later Golden Horde: Notes on the organization of the Mongol world empire', *AEMA* 4 (1984), s. 283–97.
- Schmieder, Felicitas ve Schreiner, Peter (eds.), *Il codice Cumanico e il suo mondo. Atti del Colloquio internazionale Venezia, 6–7 dicembre 2002* (Rome, 2005).
- Schottenhammer, Angela (eds.), *The East Asian 'Mediterranean': Maritime Crossroads of Culture, Commerce and Human Migration* (Wiesbaden, 2008).
- Schram, Stuart R. (eds.), *Foundations and Limits of State Power in China* (Londra ve Hong Kong, 1987).
- Scaman, Gary ve Marks, Daniel (eds.), *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery* (Los Angeles, CA, 1991).
- Sela, Ron, *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony*, PIA 37 (Bloomington, IN, 2003).
- Serruys, Henry, 'Mongol altan "gold" = "imperial"', *Monumenta Serica* 21 (1962), s. 357–78.
- Shim, Hosung, 'The postal roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol Yuan empire', *JSYS* 44 (2014), s. 405–69.
- Shimo, Hiroto, 'The Qaraūnās in the historical materials of the İlkhānate', *MRTB* 35 (1977), s. 131–81.
- Shiraiwa, Kazuhiko, 'Rashīd al-Dīn's primary sources in compiling the Jāmi' al-tawārīkh: A tentative survey', Akasoy, Burnett ve Yocli-Tlalim (eds.), *Rashīd al-Dīn* (2013), s. 39–56.
- Siddiqui, Iqtidar Husain, 'The Qarlugh kingdom in north-western India during the thirteenth century', *Islamic Culture* 54, 2. Kısım (1980), s. 75–91.
- Simpson, Marianna S., 'The role of Baghdad in the formation of Persian painting', Chahryar Adle (eds.), *Art et société dans le monde iranien, Bibliothèque iranienne* 26 (Paris, 1982), s. 91–116.
- Sinor, Denis, 'The Inner Asian warriors', *JAOS* 101 (1981), s. 133–44; yeniden baskısı Sinor, *Studies in Medieval Inner Asia* içinde.
- Studies in Medieval Inner Asia* (Aldershot ve Brookfield, VT, 1997).
- 'The Kitan and the Kara Khitay', *HCCA*, IV, 1. Kısım, s. 227–42.
- (eds.), *Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the Thirtieth Meeting of the PIAC, Indiana University, Bloomington, Indiana, June 19–25, 1987*, IUUAS 145 (Bloomington, IN, 1990).
- Smith, John Masson, Jr., 'Mongol and nomadic taxation', *HJAS* 30 (1970), s. 46–85.
- 'Mongol manpower and Persian population', *JESHO* 18 (1975), s. 271–99.
- 'Demographic considerations in Mongol siege warfare', *Archivum Ottomanicum* 13 (1993–4), s. 329–34.
- 'Mongol society and military in the Middle East: Antecedents and adaptations', Yaacov Lev (eds.), *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th–15th Centuries* (Leiden, New York ve Cologne, 1997), s. 249–66.

- 'Mongol nomadism and Middle Eastern geography: Qışlâqs and tümens', Amitai-Preiss ve Morgan (eds.), *The Mongol Empire and its Legacy* (1999), s. 39–56.
- 'Mongol warfare with Chinese weapons: catapults – and rockets?', Nikonorov (eds.), *Tsentral' naia Aziia ot Akhemenidov do Timuridov* (2005), s. 320–2.
- 'Hülegü moves west: High living and heartbreak on the road to Baghdad', Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 111–34.
- 'From pasture to manger: The evolution of Mongol cavalry logistics in Yuan China and its consequences', Fragner ve diğerleri (eds.), *Pferde in Asien* (2009), s. 63–73.
- Sneath, David (eds.), *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Governance in Inner Asia, Sixth–Twentieth Centuries* (Bellingham, WA, 2006).
- Soucek, Svat, *A History of Inner Asia* (Cambridge, 2000).
- Soudavar, Abolala, 'The Mongol legacy of Persian farmâns', Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, s. 407–21.
- Spinei, Victor, *Mongolii și Româniîn sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca / Les Mongols et les Roumains dans la synthèse d'histoire ecclésiastique de Tholomeus de Lucca* (Iași, 2012) [Fransızca metin 101ff.].
- Spuler, Bertold, *Die Goldene Horde: Die Mongolen in Rußland 1223–1502* (1943), 2. Baskı (Wiesbaden, 1965).
- Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220–1350* (1939), 4. Baskı (Leiden, 1985).
- Stewart, Angus, 'If the cap fits: Going Mongol in thirteenth-century Syria', May (eds.), *The Mongols and Post-Mongol Asia* (2016), s. 137–46.
- Subtelny, Maria E., *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, BIAL 19 (Leiden ve Boston, MA, 2007).
- 'The binding pledge (möchälgä): A Chinggisid practice and its survival in Safavid Iran', Colin P. Mitchell (eds.), *New Perspectives on Safavid Iran, Empire and Society* (Londra ve New York, 2011), s. 9–29.
- Thorau, Peter, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, çev. P. M. Holt (Harlow, 1992).
- Tikhvinskii, S. L. (eds.), *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope. Sbornik statei* (1970), 2. Baskı (Moskova, 1977).
- Togan, A. Zeki Velidi, 'The composition of the history of the Mongols by Rashîd al-Dîn', *CAJ* 7 (1962), s. 60–72.
- Togan, Isenbike, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan* (Leiden, New York ve Cologne, 1998).
- 'The Qongrat in history', Pfeiffer ve Quinn (eds.), *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East* (2006), s. 61–83.
- Tor, Deborah G., 'The Islamization of Central Asia in the Sâmanid era and the reshaping of the Muslim world', *BSOAS* 72 (2009), s. 279–99.
- Tubach, Jürgen, Vashalomidze, Sophia G., ve Zimmer, Manfred (eds.), *Caucasus during the Mongol Period / Der Kaukasus in der Mongolenzeit* (Wiesbaden, 2012).
- Üçok, Bahriye, *Femmes turques souveraines et régentes dans les états islamiques*, çev. Ayşe Çakmaklı [yayın yeri ya da tarihi mevcut değildir].
- Usmanov, M. A., 'Étapy islamizatsii dzhuchieva ulusa i musul'manskoe dukhovenstvo v tatarskikh khanstvakh XIII–XVI vekov', *Dukhovenstvo i politicheskaiia zhizn' na blizhnem i srednem vostokey v period feodalizma* (Moskova, 1985), s. 177–85.
- Van Donzel, Emeri ve Schmidt, Andrea, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, BIAL 22 (Leiden ve Boston, MA, 2010).
- Vásáry, István, "'History and legend" in Berke Khan's conversion to Islam', Sinor (eds.), *Aspects of Altaic Civilization III* (1990), s. 230–52; yeniden baskısı Vászary, *Turks, Tatars and Russians* içinde.
- Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365* (Cambridge, 2005).
- 'Oriental languages of the Codex Cumanicus: Persian and Cuman as linguee francae in the Black Sea region (13th–14th centuries)', Schmieder ve Schreiner (eds.), *Il codice Cumanico e il suo mondo* (2005), s. 105–24.

- Turks, Tatars and Russians in the 13th–16th Centuries* (Aldershot ve Burlington, VT, 2007).
- ‘The Jochid realm: The western steppe and eastern Europe’, *CHIA* (2009), s. 67–85.
- Veit, Veronika (eds.), *The Role of Women in the Altaic World. PIAC 44th Meeting, Walberberg, 26–31 August 2001*, AF 152 (Wiesbaden, 2007).
- Vernadsky, George, *The Mongols and Russia* (New Haven, CT ve Londra, 1953).
- Voegelin, Eric, ‘The Mongol orders of submission to European powers, 1245–1255’, *Byzantion* 15 (1940–1), s. 378–413.
- Von der Höh, Marc, Jaspert, Nikolas ve Oesterle, Jenny Rahel (eds.), *Cultural Brokers at Mediterranean Courts in the Middle Ages* (Paderborn, 2013).
- Wang Ling, ‘On the invention and use of gunpowder and firearms in China’, *Isis* 37 (1947), s. 160–78.
- Ward, Rachel (eds.), *Court and Craft: A Masterpiece from Northern Iraq* (Londra, 2014).
- Watson, Oliver, ‘Pottery under the Mongols’, Komaroff (eds.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (2006), s. 325–45.
- Watt, James C. Y., ‘A note on artistic exchanges in the Mongol empire’, Komaroff ve Carboni (eds.), *The Legacy of Genghis Khan* (2002), s. 62–73.
- Weiers, Michael, ‘Die Mongolen in Iran’, Weiers (eds.), *Die Mongolen*, s. 300–44.
- ‘Die Mongolen und der Koran’, Rybatzki ve diğerleri (eds.), *The Early Mongols: Language, Culture and History* (2009), s. 209–17.
- (eds.), Veronika Veit ve Walther Heissig ile birlikte, *Die Mongolen. Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur* (Darmstadt, 1986).
- Wickens, G. M., ‘Nasir ad-din Tusi on the fall of Baghdad: A further study’, *JSS* 7 (1962), s. 23–35.
- Wing, Patrick, ‘“Rich in goods and abounding in wealth”: The Ilkhanid and post-Ilkhanid ruling elite and the politics of commercial life at Tabriz, 1250–1400’, Pfeiffer (eds.), *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th–15th Century Tabriz* (2014), s. 301–20.
- The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East* (Edinburgh, 2016).
- Wittfogel, Karl A., ve Fêng Chia-shêng, *History of Chinese Society: Liao (907–1125)* (Philadelphia, PA, 1949 = *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s., 36 [1946]).
- Woods, John E., ‘A note on the Mongol capture of İsfahân’, *JNES* 36 (1977), s. 49–51.
- ‘The rise of Tīmūrid historiography’, *JNES* 46 (1987), no. 2, s. 81–108.
- The Timurid Dynasty*, PIA 14 (Bloomington, IN, 1990).
- ‘Timur’s genealogy’, Michael M. Mazzaoui ve Vera B. Moreen (eds.), *Intellectual Studies on Islam: Essays Written in Honor of Martin B. Dickson* (Salt Lake City, UT, 1990), s. 85–125.
- Zakeri, Mohsen, ‘The ‘ayyārān of Khurasan and the Mongol invasion’, Melville (eds.), *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies* (1999), s. 269–76.
- Zakirov, Salikh, *Diplomaticheskie otnosheniia Zolotoi Ordı s Egiptom (XIII–XIV vv.)* (Moskova, 1966).
- Zhao, George Qingzhi, *Marriage as Political Strategy and Cultural Expression: Mongolian Royal Marriages from World Empire to Yuan Dynasty* (New York, 2008).
- Zieme, Peter, ‘Notes on the religions in the Mongol empire’, Akasoy, Bumett ve Yocli-Tlalim (eds.), *Islam and Tibet* (2011), s. 177–87.

DİZİN

A

Afganistan 44, 130, 132, 138, 169, 220, 230, 241, 276, 284, 295, 573
 Afrika 323, 348
 Ahlat 51, 141, 208, 250, 272
 Ahlâti 340
 Ahsitân 363
 Akdeniz 237, 329, 348
 Akkoyunlu 558
 Aknerli Grigor 85, 183, 205, 223, 227, 450
 Aksaray 200
 Aksarıfı 373, 392, 402, 445, 457
 Aksu 76, 499, 515
 Akuş 131, 152
 Alâeddin 57, 69, 72, 103, 150, 199, 201, 273, 298, 339, 370, 376, 378, 392, 402, 418, 422, 423, 424, 427, 428, 429, 440, 451, 465, 468, 470, 577, 602, 607
 Alamut 55, 202, 352
 Alatağ 437
 Alâüddeve Simnânî 408, 437, 469
 Âl-i Burhân 106, 361
 Âli Rıza 267, 457
 Almalık 74, 92, 117, 126, 150, 167, 176, 187, 231, 269, 292, 305, 307, 322, 360, 514, 521
 Almeria 580
 Altan Tobçı 161
 Altay Dağları 112, 170
 Âmid 212
 Amitai 35, 36, 38, 63, 69, 72, 76, 79, 93, 94, 97, 99, 102, 104, 129, 141, 162, 164, 183, 184, 186, 197, 199, 201, 205, 207, 208, 209, 213, 218, 219, 229, 230, 254, 257, 264, 269, 278, 279, 286, 288, 289, 319, 320, 330, 338, 340, 342, 343, 371, 389, 392, 407, 410, 419, 425, 434, 453, 460, 461, 469, 474, 478, 489, 490, 491, 498, 499, 500, 501, 522, 523, 524, 527, 528, 534, 540, 541, 542, 545, 549, 565, 575, 615, 616, 618, 621, 624, 625, 626, 627, 629, 631, 633
 Anadolu Selçuklu Sultanlığı 52, 140, 391, 602
 Anbarcı 444
 Andhoy 241, 299
 Ankara Muharebesi 552
 Annam 234, 371
 Antakya 141, 207, 371
 Antalya 321
 Araplar 557

Argiyan 369

Argun 57, 62, 73, 84, 141, 175, 177, 179, 182, 189, 192, 193, 194, 224, 225, 271, 286, 295, 309, 326, 348, 368, 378, 381, 386, 387, 390, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 406, 407, 409, 414, 415, 417, 419, 420, 423, 424, 425, 427, 428, 429, 430, 431, 437, 439, 440, 442, 444, 445, 452, 453, 456, 457, 459, 469, 493, 497, 501, 506, 509, 518, 521, 522, 524, 528, 529, 530, 535, 540, 549, 576

Arzen 362

Assam 136

Attila 153

Avfi 467, 603

Azerbaycan 44, 50, 52, 53, 68, 96, 135, 137, 138, 152, 189, 212, 224, 226, 238, 240, 265, 289, 290, 292, 308, 318, 323, 325, 362, 368, 391, 397, 472, 473, 550

B

Baba 74, 149, 282, 303, 452, 514, 557, 620

Babil 238

Bâbü 504

Bâdgis 285, 309

Bagdat 31, 32, 39, 52, 55, 58, 60, 61, 67, 69, 71, 72, 82, 83, 84, 90, 94, 104, 139, 141, 183, 203, 204, 205, 206, 210, 211, 212, 216, 217, 219, 221, 222, 223, 229, 240, 254, 255, 257, 258, 261, 262, 268, 271, 321, 322, 323, 325, 363, 375, 378, 386, 390, 397, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 413, 418, 420, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 438, 440, 455, 457, 461, 464, 465, 466, 469, 470, 522, 529, 530, 531, 533, 535, 540, 565, 589, 603, 606

baharat 317, 324, 334

Bahâüddin Nakşibend 514

Bahreyn 364

baskak 175, 176, 245, 371, 372, 388, 585, 593

Basra 98, 268, 322, 332, 333, 334, 364, 388, 393

Batı Avrupa 32, 48, 85, 151, 289, 323, 442, 485, 533, 572, 578

Batlamyus 357

Bausani 204, 479, 524, 617

Baybars el-Mansûrî 17, 77, 312, 319, 376, 391, 481, 492, 496, 604

Baycu 50, 87, 140, 141, 189, 193, 200, 203, 204, 206, 220, 223, 228, 229, 248, 262, 265, 282, 361, 362, 370, 373, 374, 387, 489, 491

Baydar 169
 Baykal Gölü 112
 Bedeşân 134, 293, 299
 Bedreddin Lü'lü 135, 141, 147, 212, 217, 256, 362, 373, 374, 376, 377, 425
 Bedreddin Mendânî 302, 486, 498, 512
 Bîrzâlî 78, 305, 389, 415, 459, 508, 509, 521, 535, 541, 604
 Bîşkek 282, 579, 625
 Bohemond 207, 371, 379, 380, 442
 botanik 352
 Börte 165, 380
 Bridia 87, 171, 613
 Buda 343, 509
 Budist 65, 343, 346, 351, 436, 437, 456, 463, 474, 485, 488, 508, 509, 519, 520, 521, 524, 528, 530, 531, 535, 539, 570, 586, 588, 593, 594
 Budizm 38, 91, 92, 96, 106, 346, 350, 436, 456, 485, 488, 587
 Buhâra 106
 Buka 68, 191, 201, 203, 255, 398, 399, 403, 408, 414, 415, 417, 419, 421, 427, 429, 430, 431
 Bulgar 81, 91, 142, 167, 171, 360, 483, 557, 580
 Bulgarlar 91, 324
 Bün 166, 169, 172, 283, 287, 290
 Büyük İskender 99
 Büyük Kanal 324, 347
 Büyük Katerina 556
 Büyük Moğol Halkı 153

C

Câhız 97, 98
 Ceyhun 44, 89, 96, 127, 129, 131, 134, 136, 150, 177, 188, 194, 201, 219, 224, 226, 227, 229, 231, 232, 242, 244, 251, 266, 285, 294, 297, 298, 299, 302, 310, 317, 369, 415, 423, 472, 513, 556, 574, 585
 Changshi 110
 Cürcân 247, 298
 Cürmailler 308
 Cüveynî 15, 17, 22, 39, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 72, 79, 82, 83, 96, 100, 107, 109, 112, 120, 125, 128, 130, 131, 134, 135, 136, 145, 147, 150, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 197, 201, 202, 216, 219, 220, 221, 223, 225, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 258, 260, 261, 264, 265, 267, 268, 269, 271, 299, 318, 334, 337, 345, 352, 360, 366, 367, 368, 395, 398, 401, 402, 403, 404, 405, 409, 412, 414, 415, 418, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 435, 436, 438, 439, 440, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 453, 454, 458, 461, 462, 463, 465, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 475, 477, 486, 489, 505, 507, 529, 536, 537, 539, 547, 585, 588, 607, 609

Ç

Çabi 173
 Çapar 74, 197, 275, 276, 280, 283, 284, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 326, 515

Çeçegen 201
 Çeke 495
 Çerçen 92, 322
 Çernigov 147
 Çiğil 302
 Çin 35, 36, 38, 39, 41, 44, 49, 50, 53, 65, 81, 86, 87, 89, 92, 95, 97, 99, 101, 102, 104, 120, 123, 126, 129, 138, 143, 147, 148, 152, 155, 157, 159, 160, 161, 165, 166, 170, 175, 176, 178, 179, 180, 182, 189, 190, 191, 194, 208, 214, 217, 218, 219, 220, 228, 234, 243, 248, 265, 275, 277, 279, 283, 292, 307, 316, 317, 321, 322, 324, 326, 329, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 355, 356, 393, 433, 437, 443, 446, 448, 449, 451, 462, 474, 484, 486, 488, 494, 521, 530, 539, 548, 550, 567, 568, 569, 570, 578, 579, 580, 581, 583, 584, 586, 587, 590, 608
 Çinkay 189
 Çinliler 154, 269, 547
 Çoban 299, 404, 413, 420, 421
 Çübey 299, 300, 569, 570, 571

D

Dandanakan 94
 Darbsâk 379
 David Morgan 13, 19, 29, 32, 35, 64, 66, 72, 129, 158, 183, 186, 191, 253, 260, 336, 345, 418, 440, 551, 613, 628
 DeWeese 71, 73, 74, 76, 219, 421, 469, 470, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 487, 488, 489, 492, 493, 496, 500, 502, 503, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 517, 557, 620
 Dicle 203
 Dihistân 230
 Diyarbakır 54, 212, 262, 371, 379, 390, 397, 398, 399, 426
 Doğu Avrupa 97, 238, 489
 dokumacılar 318
 Dokuz 83, 91, 174, 207, 257, 437, 443, 454, 457

E

Efrâsiyâb 98, 378, 387, 389, 473
 el-Bîrûnî 346
 Elburz Dağları 199
 el-Makrizî 535, 563, 565, 608
 el-Mansur Necmeddin Gâzî 602
 el-Mesûdî 96
 el-Mukaddesî 96
 el-Muzaffer Kara Arslan 602
 el-Ömerî 16, 79, 167, 193, 221, 277, 322, 347, 458, 484, 490, 493, 498, 512, 513, 515, 517, 520, 576, 605
 el-Urdî 340, 342, 357
 el-Yünîfî 15, 16, 78, 530, 609, 610
 Emevi 442, 468
 Emil 117, 167, 172, 312, 494, 516, 610
 Eminüddeve 426
 Emir Hüseyin 298, 513, 515, 551
 Enbâr 53
 Endicân 311, 325
 en-Nâsir Muhammed bin Kalavun 565

en-Nâsir Yusuf 205, 210, 213
 en-Nesevî 52, 608
 en-Nüveyrî 193, 488, 529, 608
 Erdebil 240, 246, 270, 454
 Ermenistan 50, 85, 87, 139, 147, 182, 193, 207, 209,
 220, 262, 321, 363, 370, 374, 455, 531
 er-Ruhâ 141, 206, 256
 Erzurum 140, 213, 248, 251, 268, 270, 322
 es-Safedî 80, 609
 es-Said Necmeddin İlgâzî 602
 Esterâbâd 247, 369, 550, 551
 Etiyopya 580
 ez-Zâhir Gâzî 207
 ez-Zehebî 54, 78, 610

F

Fahr-i Müdebbir 98, 109, 604
 Fârâb 251
 farmakoloji 356
 Fas 81, 580
 Filistin 57, 140, 141, 207, 209, 227, 234, 257, 264,
 271, 273, 285, 319, 580
 filozoflar 336, 338
 Firavun 537, 545
 Fransiskanlar 86, 88, 510
 Fumengji 341

G

Gansu 292, 356, 591
 Gazne 44, 53, 94, 132, 134, 136, 219, 230, 245, 252,
 273, 284, 294, 298, 322, 392, 512, 513, 566
 Gence 85, 180, 240, 247, 251, 270
 geometri 342
 Gıyâseddin Nakkaş 570
 Göçtesfi 272
 Göktürkler 39, 45
 Gurlular 103, 259, 366
 Güney Çin Denizi 332

H

hac 339, 467
 Halep 83, 140, 141, 193, 205, 206, 207, 208, 212, 213,
 253, 256, 257, 258, 262, 264, 267, 337, 373,
 376, 379, 384, 424, 456, 469, 580, 606
 Hangzhou 58, 348, 353, 567, 626
 Harezmsâh Muhammed 51, 104, 107, 118, 123,
 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132, 134, 135,
 145, 146, 150, 245, 250, 251, 273, 323, 365,
 382, 403, 451, 503
 Hârim 258
 Harran 34, 141, 256, 292, 325, 500
 Hebei 145
 Hebron 207, 208
 hekimler 336, 338, 356
 Hemedân 138, 180, 223, 240, 248, 267, 368, 385,
 388, 390, 456
 Hocend 239, 242, 302, 360, 498, 502
 Hotan 95, 176, 178, 231, 292, 293, 360
 Hristiyanlık 92, 454, 480
 Hunhe Nehri 337
 Huvaf 135
 Hürmüz 295, 322, 334, 364
 Hz. Muhammed 91, 540

I

III. Yahballâha 420
 II. Mesud 392
 II. Sa'd bin Ebî Bekr 382, 387
 II. Yahballâha 127
 I. Timotheos 92
 IV. Philip 196
 IV. Urban 234

İ

İbn Dukmâk 510
 İbn Fazlân 91, 94, 487
 İbn Hallikân 79, 139, 267, 606
 İbn Havkal 96, 97
 inci 98, 324, 372
 ipek 180, 267, 269, 316, 317, 318, 323, 324, 334,
 353, 373
 İsakça 312
 İskenderiye 323
 İskitya 582
 İznik 200

J

Jean Richard 127, 143, 154, 260, 322, 407, 442, 458,
 485, 502, 613
 Joinville 202, 205, 612

K

Kaban 282, 299, 300, 569
 Kâbe 407, 540
 Kabul 513, 514, 515, 547, 553, 607
 Kaçulay 553, 554
 Kadak 463
 Kadakay 380
 kadınlar 41, 173, 244, 245, 246, 250, 254, 258, 261,
 325, 380, 458, 559, 560
 Kadir Buku Han 110
 Kadir Han 110, 111, 114
 Kafkas 224, 490
 kağan 166, 167, 168, 170, 185, 188, 190, 199, 223,
 226, 227, 232, 233, 277, 279, 280, 283, 353,
 371, 377, 455, 503, 505, 549, 552, 585, 594
 Kahire 77, 79, 120, 121, 208, 222, 234, 264, 288, 319,
 388, 424, 466, 470, 492, 496, 526, 535, 539,
 541, 565, 603, 604, 605, 606, 608
 Kal'atu Ca'ber 206
 Kalâvün 57, 77, 389, 496, 541
 Kalenderîler 499
 Kamerüddin 549, 555
 Kâmul 292
 kanât 266
 Kanglı 100, 101, 108, 110, 118, 124, 131, 133, 149,
 154, 171, 241, 250, 261
 Kara Balgasun 114
 Karaboğa 271, 422, 423
 Karaca 138, 176, 252
 Karaçar 76, 163, 553, 554, 557, 559, 560
 Karahanlı 93, 94, 95, 96, 99, 103, 104, 106, 108, 150,
 175, 218, 251, 503
 Karahıtay 39, 59, 102, 103, 104, 106, 107, 117, 119,
 120, 126, 130, 139, 173, 176, 187, 237, 273,
 317, 365, 382, 383, 433, 581, 583, 585, 588

Karahoca 91, 103, 292, 322, 569
 Kara Hülegü 168, 172, 173
 Karakaş 303
 Karakorum 43, 114, 133, 135, 159, 166, 168, 210,
 266, 277, 322, 337
 Karakoyunlu 564
 Kara Nogay 399, 431
 Karaunas 295, 309, 367
 Kâriyât 241
 Karluğ 192
 Karluk 90, 92, 93, 103, 150, 364, 484, 630
 Karşi 16, 74, 95, 126, 162, 233, 300, 312, 337, 360,
 395, 467, 492, 498, 505, 607
 Karşi-yi Suri 337
 Kâsân 117
 Kâşânî 17, 66, 74, 233, 302, 303, 345, 352, 392, 413,
 420, 421, 486, 498, 525, 533, 570, 607
 Katif 364
 Kayalığ 95
 Kaydu 67, 74, 162, 172, 232, 233, 275, 276, 278,
 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 292, 293,
 294, 297, 299, 300, 301, 303, 305, 306, 307,
 310, 312, 313, 319, 321, 325, 326, 360, 395,
 447, 464
 Kayrevân 335
 Kays 124, 322, 334, 364, 393, 609
 Kayşan 283
 Kazak 300, 555, 556
 Kazakhan 516
 Kazan 21, 45, 74, 514, 516, 550, 552, 555, 556, 563,
 574, 620
 Kazvin 68, 135, 139, 200, 246, 260, 267
 Kazvinî 16, 17, 82, 124, 191, 259, 271, 340, 342, 348,
 370, 403, 415, 420, 422, 423, 424, 426, 427,
 430, 457, 461, 474, 505, 604, 607, 609
 Kefe 320, 321, 323, 324, 327, 485, 572, 579
 Kelime-i Şehadet 481, 492, 497, 505, 543
 Kıbrıs 85, 193, 260, 580
 Kılıç 30, 66, 117, 378, 387, 392, 447, 569, 602, 617,
 626, 627
 kırmızı 155
 Kıpçak 47, 50, 100, 108, 111, 117, 138, 142, 145, 149,
 154, 165, 171, 189, 193, 213, 222, 230, 250,
 265, 266, 294, 318, 360, 382, 425, 448, 481,
 496, 508, 542, 562, 563, 571, 572, 573
 Kıran 109, 110
 Kırgız 172
 Kırgızistan 44, 579
 Kırım 45, 116, 186, 266, 318, 320, 321, 327, 387, 445,
 458, 509, 555, 556, 563, 572, 574, 579, 580
 Kivâmüddin 342
 Kiyak 508
 Kızıl Deniz 265, 321, 407
 Kimek 90, 100, 110
 kitap 13, 14, 29, 38, 40, 61, 100, 185, 268, 340, 344,
 345, 354, 436, 438, 528, 530, 544, 587, 589,
 593
 Kobuk 167, 172
 kol 116, 164, 166, 218, 362, 556, 594
 Kongirat 196, 380, 381, 557
 Kongurtay 390, 397, 398, 518, 557
 Koniçi 279, 284, 285
 Kopernik 358, 590
 Köseadağ 140, 193, 361, 373
 kubçur 158, 181, 182, 183, 410, 411, 438, 439, 440,
 506, 526, 527, 594

Kubilay Kağan 84, 446, 484, 529
 Kuçan 430, 437
 Kuhistân 226, 392
 Kuli 201, 222, 223, 226, 230, 492, 571
 Kum 61, 240, 247, 270, 272, 368, 603
 Kûn 92, 100, 102, 111, 112
 Kunan 163
 Kunduz 138, 150, 333
 Kurultay 21, 113
 Kutluğhanlı 393, 444, 503, 585, 601
 Kutluğ Şah 80, 413, 416, 417, 418, 421, 427, 429,
 431, 494, 495
 Kutula 524, 537
 Kutuy Hatun 397
 Kutuz 208, 210, 212
 Kuzey Yuan 548, 552, 555
 Küçük Ermenistan 85
 Kürdistan 255, 272

 L

 Lazkiye 380

 M

 Macarlar 97, 108
 Marco Polo 16, 86, 92, 172, 205, 232, 234, 276, 279,
 292, 293, 298, 304, 318, 323, 326, 334, 338,
 339, 391, 435, 464, 481, 568, 569, 570, 580,
 612, 623, 630
 Mardin 34, 141, 205, 206, 217, 362, 372, 375, 376,
 377, 379, 381, 542, 602, 606
 Marino Sanudo 286, 323, 324, 613
 Martinez 111, 114, 179, 276, 300, 309, 317, 326, 327,
 334, 353, 373, 420, 491, 527, 563, 564, 623,
 627
 matematik 342
 Mâzenderân 71, 134, 159, 177, 182, 192, 194, 212,
 238, 247, 248, 272, 285, 297, 310, 369, 396,
 401, 608
 Mekke 407, 561
 Melik 57, 69, 172, 193, 360, 427, 552, 566, 607
 Mengli Giray 556
 Mengütay 244, 366
 Mengü Temür 232, 279, 385, 387, 443
 Merkitler 112, 116
 Merv 22, 135, 244, 245, 252, 259, 260, 261, 267, 269,
 271, 272, 297, 306, 556
 Mervezi 91, 92, 97, 100, 101, 102, 608
 Meymene 241
 Meyyâfârûn 151, 194, 205, 212, 213, 217, 262, 362,
 371, 376, 377, 379, 390, 397
 Mezopotamya 107, 138, 141, 253, 273, 362, 452, 585
 Mısır 34, 47, 51, 56, 76, 77, 120, 126, 139, 140, 207,
 209, 214, 220, 224, 227, 229, 234, 256, 264,
 286, 288, 319, 323, 327, 334, 362, 382, 387,
 389, 392, 415, 423, 425, 452, 482, 484, 492,
 495, 496, 508, 535, 542, 551, 562, 565
 Michot 34, 542, 543, 544, 545, 606, 628
 Ming hanedanı 548
 Mingkan 223, 310
 Mirza Haydar Duğlât 76, 95, 277, 300, 481, 504,
 515
 Moğolistan 38, 43, 44, 48, 54, 57, 76, 87, 91, 92, 102,
 110, 111, 112, 120, 125, 135, 136, 142, 149,

153, 165, 166, 181, 201, 227, 228, 231, 264,
275, 276, 300, 337, 366, 373, 375, 377, 378,
397, 483, 489, 515, 517, 548, 549, 552, 555,
560, 561, 564, 569, 571, 584, 585

Moğollar 13, 27, 29, 30, 34, 36, 39, 42, 43, 45, 50, 53,
54, 58, 69, 74, 76, 80, 83, 88, 104, 112, 113,
114, 116, 118, 125, 126, 128, 129, 132, 133,
135, 137, 138, 139, 141, 143, 145, 146, 147,
149, 151, 152, 154, 155, 157, 158, 178, 183,
199, 203, 204, 206, 207, 209, 210, 216, 238,
239, 240, 242, 243, 244, 247, 248, 249, 250,
253, 254, 256, 257, 259, 261, 265, 267, 268,
269, 305, 315, 317, 318, 319, 321, 333, 336,
337, 344, 351, 353, 359, 360, 362, 363, 366,
367, 368, 370, 371, 372, 375, 376, 379, 385,
390, 395, 409, 413, 418, 430, 431, 433, 434,
435, 438, 443, 447, 448, 449, 451, 453, 457,
460, 461, 462, 467, 471, 478, 483, 485, 489,
493, 498, 500, 502, 535, 537, 542, 543, 544,
545, 547, 548, 558, 559, 564, 566, 577, 578,
583, 587, 591

Moğolların Gizli Tarihi 16, 29, 48, 65, 112, 113, 115,
126, 128, 129, 137, 143, 160, 161, 162, 163,
166, 170, 175, 181, 184, 196, 538, 554

Mohi 489

Molgor 136

Montecorvino 326, 332, 613

MonteCrucisli Riccoldo 87, 174, 205, 239, 456,
481, 493

möçelge 162, 558, 594

Mö'etügen 282

Möge 163, 164, 574

Möngedü 138

Möngke 40, 48, 49, 57, 58, 59, 82, 85, 115, 139, 141,
143, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 169,
170, 172, 173, 178, 181, 182, 187, 190, 191,
192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 202,
205, 206, 207, 208, 212, 218, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 232, 253,
262, 264, 274, 279, 282, 289, 299, 329, 330,
352, 360, 363, 366, 368, 374, 376, 377, 378,
401, 403, 435, 436, 438, 439, 440, 442, 450,
451, 454, 455, 462, 470, 472, 488, 498, 505,
507, 584, 585, 611, 613, 614

Muhammed bin Bolod 517

Muhammed bin Tuğluk 567, 579

Muhammed Şah bin Haccac 601

Muhammed Şeybânî 186, 556

Muhtar Hasan 504

Muhyiddin Magribî 347

Muñnuddîn Süleyman 361

Muizzü'l-ensâb 73, 75, 283, 285, 380, 502, 503, 511,
513, 516, 549, 552, 553, 560, 570, 571, 616

Mukali 218

mukûs 513

Mulay 421

Multan 230, 371

Musa 78, 108, 207, 271, 379, 540, 606, 610

Musa el-Cevâd 271

Muzafferüddîn Muhammed 363, 386, 601

Mübarek Şah 511

Mühezzebüddevlî 426

müşrif 249, 423, 427

N

Nablus 257, 442

Nahçıvan 457

Nahçıvanî 409, 413, 459

Nahşeb 299, 300, 302, 312

naip 386, 405, 413, 414, 416, 418, 423, 427, 594

Nakşibendiyye 555

Nalıkoa 283, 284, 287, 380, 492, 503, 512, 519, 546

namaz 447, 464, 468, 481, 482, 519, 522, 543

Nâsirüddîn Kaşgârî 360

Nâsirüddîn Muhammed bin Burhan 393

Nasîbîn 256

Nasîrüddîn Tûsî 55, 71, 72, 81, 84, 97, 183, 202,
204, 268, 271, 338, 340, 452, 459, 500, 544,
565, 587, 590

Nasr-kûh 134, 147, 243

Natanzî 74, 75, 284, 285, 311, 378, 388, 391, 511,
513, 514, 520, 521, 549, 574, 608

Naymanlar 113, 116

Nebukadnezar 238

Necef 271, 466, 540

Necmeddin Cîlâbâdî 224

Necmeddin Râzî Dâye 239

Negübey 82, 231

Negübey bin Mesud 82

Negüder 230, 276, 294, 297, 298

Negüderliler 298

Nemrut 545

nerge 145

Nesâ 135, 243, 252, 262

nesic 318

Nesturi 84, 92, 106, 127, 356, 420, 437, 452, 454,
457, 461, 463, 464, 465, 521, 525, 529, 533,
579, 580

Nevrûz 285, 297, 303, 308, 399, 400, 404, 411, 414,
415, 416, 417, 418, 419, 421, 429, 430, 431,
497, 506, 523, 526, 531, 532, 534, 535

Nîmrûz 243

Nişabur 128, 134, 135, 136, 147, 238, 243, 244, 247,
252, 259, 260, 261, 264, 266, 271, 273, 297

Nizameddin 252, 374, 402, 445

Nizâmî-yi Arûzî-yi Semerkandî 105, 608

Nogay 44, 276, 289, 290, 292, 304, 312, 319, 327,
328, 399, 481, 495, 508, 555, 556, 557, 577

Nogay konfederasyonu 555

Nomogan 279, 292, 293, 319

Nosal 177, 191

nökör 113, 167, 422, 574, 594

Nurin 404, 429

Nusretüddîn 362, 368, 369, 445, 446

O

Oğul Gaymış 162, 165, 173, 181, 190, 462

Olçay Hatun 397, 444

Ong Han 113, 116, 119, 229

Onon 166, 168, 462

Oran 109, 110, 124, 131, 133

Orbelian 85, 428, 454, 464, 494, 505, 522, 528, 531,
532, 611

Orda 45, 47, 73, 77, 79, 81, 88, 116, 171, 174, 194,
218, 221, 222, 225, 232, 275, 279, 280, 284,
286, 287, 289, 290, 294, 299, 304, 311, 320,
324, 327, 328, 338, 387, 445, 477, 482, 491,

495, 502, 509, 510, 511, 517, 525, 549, 550,
552, 555, 556, 557, 563, 571, 574, 579, 581,
589, 614

ordo 57, 159, 172, 413, 594

Ordo Kaya 427, 429, 430, 440

Ordo Kutluğ 381

Ordos 112

Orhan 575, 576, 577

Orhon 112, 114

Orkina 168, 173, 232, 454

Ornac 582

Ornach 581, 582

Orontes 380

Orta Asya 34, 38, 42, 43, 44, 47, 50, 67, 74, 89, 92,
98, 100, 101, 102, 105, 152, 158, 165, 180,
186, 189, 195, 201, 231, 232, 234, 237, 265,
269, 275, 276, 279, 281, 282, 283, 285, 292,
293, 297, 302, 305, 310, 312, 313, 316, 321,
325, 329, 339, 346, 348, 360, 401, 451, 457,
467, 511, 514, 551, 559, 560, 561, 563, 565,
569, 572, 581, 582, 583, 584, 585, 591

Orus 511, 549

Osman 53, 366, 373, 436, 575, 576, 577, 603, 607,
610

Osmanlılar 558

Otnan 576

Oyrat 201, 381, 444, 450, 548

Ö

Ögedey Kağan 57, 164, 169, 176, 192, 261, 265, 270,
318, 337, 378, 446, 462, 584

Öklid 352

Ölberli 101, 102, 110, 111, 622

Ölceytü 63, 64, 65, 66, 67, 72, 87, 196, 219, 280, 283,
284, 286, 289, 298, 303, 307, 310, 329, 338,
342, 350, 354, 368, 378, 381, 392, 393, 396,
413, 417, 418, 420, 421, 423, 427, 459, 480,
485, 486, 494, 513, 521, 523, 524, 526, 533,
534, 541, 545, 575, 589

Öngüt 112, 158, 176, 347, 420, 443

Örbay Hatun 445

ösür 181, 183, 438

Ötemiş Hacı 73, 478, 491

Özbek 209, 247, 362

Özbek 51, 74, 80, 186, 225, 247, 286, 287, 289, 290,
303, 304, 312, 329, 478, 482, 507, 509, 510,
511, 519, 525, 527, 546, 554, 555, 556, 557,
560, 561, 563, 571, 574, 580

Özbekistan 44

Özbekler 43, 555, 556, 574

Özkend 133, 360

P

Pachymeres 154, 205, 352, 576, 577, 611

Pâdişâh Hatun 381, 383, 384, 385, 444, 601

Papa IV. Nicholas 518

Papalar 480

Papa XII. Benedict 87, 521

Paris 13, 18, 20, 35, 47, 52, 55, 56, 59, 84, 85, 86, 93,
97, 123, 127, 139, 140, 141, 144, 154, 160,
163, 172, 174, 202, 247, 258, 260, 263, 272,
276, 300, 322, 339, 366, 371, 405, 434, 457,
508, 539, 559, 564, 604, 605, 606, 608, 611,

612, 613, 614, 616, 617, 619, 620, 627, 628,
630, 632

Pasifik Okyanusu 329

Paul Ratchnevsky 92, 162, 180, 245, 444

Pax Mongolica 41, 315, 330, 589, 620

Pax Romana 315

payza 158, 189, 192, 377, 594

Pehlevî 472

Pekin 87, 123

Pencab 103, 320

Pervân 136, 146, 244, 245, 366, 512

Philip Remler 72, 311

piring 344

Plano Carpini Johannes 87, 88, 124, 142, 144,
146, 147, 240, 250, 265, 269, 371, 375, 376,
434, 448

Polonya 142, 264, 285

Pordenoneli Odorico 324

porcelain 333

Premonstratensian 85

Pûr-i Bahâ 427, 458, 608

Q

qi 356

Quanzhou 325, 332, 333, 568

R

Ra'bân 379

Rabban Savma 233, 293, 326, 347, 531

Radiyye 383

Râdkân 457

Rasulid Hexaglot 562

Râvendân 379

Râvendî 273, 608

ravent 356

Relatio de Davide rege 126, 246, 316

Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî 62, 453

Rey 135, 138, 152, 240, 246, 247, 259, 267, 270, 272,
369, 397, 398, 420

Roma 97, 101, 127, 196, 240, 315, 458, 480, 552

Rubruku Willem 87, 88, 91, 97, 114, 146, 159, 165,
170, 172, 179, 180, 195, 200, 207, 210, 264,
266, 318, 323, 437, 455, 483, 484, 507, 562

Rûm 177, 220, 335, 402

Rus 73, 100, 135, 142, 147, 154, 171, 182, 195, 261,
285, 290, 305, 360, 370, 372, 376, 444, 455,
510, 581, 582

Rusâfe 271

Ruslar 100, 311, 319, 556

Rusya 33, 149, 182, 279, 563, 581

Rûkneddin 77, 150, 200, 201, 209, 212, 366, 367,
373, 376, 377, 378, 380, 381, 388, 601, 602

Rûstemdâr 212, 247

S

Sa'deddin Sâvecî 418

Sadreddin 98, 368, 370, 393, 403, 404, 407, 410, 411,
412, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 424, 426,
428, 429, 431, 438, 440, 497, 498, 500, 535,
536, 541

Sadreddin Ahmed Hâlidî Zencânî 393, 404, 407,
412, 417, 424, 426, 428, 429

Sadreddin İbrahim Hamuveyi 497

- Sa'düddevlé 403, 404, 407, 409, 411, 413, 417, 420, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 435, 440, 452, 453, 460, 540, 543, 586
- Safvetü's-safâ 72, 307, 308, 369, 469, 605
- sâhib-i divân 61, 232, 400, 401, 403, 404, 416, 427, 594
- Saint-Sabas 321, 322
- Saksîn 167
- Salciuday Küregen 508
- Salı 169, 220, 231, 365, 371, 374
- Salındı 462
- Salmâs 397
- Samoyed 171
- Sancar 385
- Sandagu 452
- Saray 224, 225, 312, 321, 322, 324, 509, 572, 581
- Sarayçuk 322
- Sarban 283, 297, 305, 310
- Sarı Saltuk 81
- Sarı Uygurlar 109
- Sarûc 206, 258
- Sarukermen 327
- Sası Boğa 285
- Sa-skya 359, 474
- Satuk Buğra Han 94
- Sâve 247, 268
- Savrân 90, 251
- Sâyin Melik Şah 360
- Sebzavâr 243, 252, 262
- Sefine-yi Tebriz 135, 348, 422, 609
- Selahaddin 56, 206, 379, 609
- Selçuk Hatun 381
- Selçuklular 34, 57, 94, 95, 103, 149, 160, 272, 273, 316, 361, 384, 412, 440, 473, 506, 525, 565
- Selçuk Şah 372, 374, 386, 387, 389, 445, 601
- Selevkos takvimi 341
- Sellâm 99
- semantik 114, 353
- Semerikant 103, 104, 129, 131, 133, 134, 136, 144, 146, 147, 154, 159, 167, 175, 176, 239, 241, 242, 250, 251, 259, 261, 264, 268, 269, 273, 284, 299, 302, 306, 310, 322, 337, 395, 464, 465, 498, 501, 551, 552, 560
- Sencân 135
- Senggüm 113, 117
- Serâb 240, 247
- serâğûç 154, 482
- Serâhs 134, 135, 240, 244
- Seramik 353
- Serbedârlar 468
- Sertak 461, 504
- Seyfeddin Bâherzî 299, 498, 502
- Seyfeddin Bitikçi 228, 401
- Seyfeddin Kıpçak el-Mansûrî 542
- Seyfi 70, 169, 188, 192, 193, 244, 259, 264, 265, 269, 270, 271, 284, 293, 294, 298, 302, 305, 310, 337, 366, 367, 374, 377, 406, 441, 514, 574, 609
- Seyhun 90, 94, 100, 108, 133, 136, 265, 311, 511, 582
- Seyrâm 284
- seyyidler 431, 436, 486
- Seyyid Şerefüddin İbrahim 468
- Shandong 145
- Shangdu 277
- Shazhou 568
- Shengwu qinzheng lu 49, 630
- Sibt İbnü'l-Cevzî 16, 57, 78, 108, 151, 609, 610
- Sıgnâk 133, 150, 152, 284, 311, 360
- sibe 292, 294, 328
- Sibirya 38, 44, 45, 89, 90, 109, 157, 275, 322, 555, 571
- Sicilya 234
- sihir 222
- Simeon Rabban-ata 457
- Simnân 369
- Simon de Saint-Quentin 154, 613
- Sincâr 256
- Sind 101, 136, 264, 365, 371, 383, 567, 581
- Sirâceddin Şücâi 194
- Sistân 50, 53, 70, 138, 151, 182, 212, 225, 238, 243, 244, 259, 265, 272, 295, 310, 366, 367, 371, 383, 388, 603
- Sivas 140, 249, 319, 322, 328, 531, 532
- Siwnik 85
- siyâse 441, 563
- Smbat 85, 258, 260, 611
- Solgat 458, 511
- Song hanedanı 143, 339
- Song İmparatorluğu 199, 225, 333, 449
- Sorkaktani Beki 173, 270
- Söge 534
- Sögetay 490
- Spuler 20, 29, 68, 127, 128, 130, 142, 173, 183, 195, 199, 230, 234, 304, 312, 359, 363, 370, 371, 374, 378, 381, 383, 388, 392, 393, 413, 414, 416, 418, 426, 446, 460, 461, 465, 489, 498, 511, 524, 529, 531, 534, 575, 633
- Subutay 55, 117, 118, 128, 134, 135, 139, 142, 169, 180, 240, 243, 245, 246, 247
- sufi 48, 403, 454, 468, 473, 487, 498, 499, 500, 501, 502, 511, 513, 514, 557, 565
- Suğunçak 334, 386, 393, 406, 413, 414, 415, 422, 423
- Sultançuk 213
- Sultan Mahmud 552, 554
- Sultan Şah 570
- Suriye 29, 34, 47, 54, 55, 57, 58, 60, 76, 78, 85, 92, 107, 140, 141, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 220, 222, 227, 229, 233, 234, 253, 254, 256, 264, 267, 268, 271, 273, 285, 286, 288, 298, 316, 319, 321, 327, 330, 335, 360, 375, 379, 387, 388, 393, 415, 420, 457, 459, 460, 461, 484, 490, 495, 500, 541, 543, 562, 565, 580, 584, 606
- Sûyâb 90, 95
- Suyurgatmış 381, 383, 385, 552, 554, 601
- suyûrgâl 527, 558
- Sûzanî Semerkandî 99
- Sûcâs 265
- Sülemiş 431, 444, 575
- Süleyman Beg 395
- Süleyman Şah 203, 375
- Sünnî 34, 39, 48, 60, 69, 81, 132, 211, 451, 452, 459, 466, 470, 479, 485, 486, 494, 521, 548, 587
- Sünnî İslâm 81, 479, 486, 521
- Süryani Mihail 84
- Szuppe 186, 366, 384
- Ş
- Şâfi bin Ali el-Askalânî 77
- Şâfitler 151

Şah Âlem 381
 Şah-nâme 68, 80, 98, 473
 Şah Oğul 302
 Şahrüh 306, 552, 560, 570
 Şâl 252
 Şam 54, 56, 140, 141, 158, 186, 206, 207, 221, 257,
 267, 334, 341, 357, 371, 373, 420, 442, 461,
 490, 532, 541, 542, 543, 544, 606, 610, 614
 Şamanizm 433
 Şâmî 17, 74, 75, 514, 515, 516, 552, 554, 559, 560,
 609
 Şâş 90, 251, 360
 Şebankâre 359, 363, 374, 375, 386, 390, 445
 Şebankâref 360, 361, 363, 383, 388, 389, 391, 393,
 446, 540, 609
 Şeburgân 240, 297, 299
 Şeceretü'l-Etrâk 75, 503, 513, 520, 553
 Şeffüddîn 72, 82, 255, 307, 344, 606
 Şeffüddîn Urmevî 255
 Şehrezûr 200
 Şemseddin 54, 56, 61, 72, 78, 79, 80, 124, 138, 152,
 193, 200, 213, 221, 223, 225, 244, 265, 272,
 285, 299, 334, 342, 366, 367, 370, 374, 377,
 390, 398, 401, 403, 405, 406, 409, 412, 414,
 415, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 429, 439,
 445, 450, 451, 453, 461, 472, 565, 566, 602,
 603, 604, 605, 606, 607, 609, 610
 Şemseddin Ali bin Mesud 367
 Şemseddin ed-Dımaşkî 79, 565
 Şemseddin İltutmuş 138, 566
 Şemseddin Muhammed 54, 78, 124, 193, 213, 342,
 366, 367, 374, 377, 439, 461, 603, 609
 Şemseddin Muhammed Kurt 213, 367, 374, 377
 Şemseddin Ömer Kazvîni 152, 370
 Şemsüddeve 426, 428
 Şerefüddin Ali 17, 74, 306, 610
 Şerefüddin Kazvîni 508
 Şeriat 433, 518
 Şeybân 549, 555, 556, 574, 576
 Şeyh Ahmed el-Mısırî 508
 Şeyh Cemâleddin 499
 Şeyh Ebû Yezîd 457
 Şeyh Erşedüddin 499
 Şeyh Hasan 499, 516
 Şeyh Hasan-ı Büzürg 516
 Şeyh Hüsameddin Yâğî 499
 Şeyh Şeffüddin Erdebilî 307
 Şeyh Üveys 72, 285, 535, 550, 603
 Şeyh Zâhid 369
 şihne 105, 175, 207, 244, 248, 255, 366, 372, 422,
 427, 585, 594, 606
 Şigi Kutuku 136
 Şihâbüddin Gâzî 141, 362, 371, 460, 607
 Şii 39, 81, 82, 204, 211, 267, 271, 342, 452, 459, 466,
 469, 486, 521, 536, 587
 şiir 349, 353
 Şiktür 414, 415, 416, 431
 Şîrâzî 40, 62, 66, 342, 348, 357, 473, 539, 607, 609
 Şiremün 165, 229, 230
 Şîz 472
 Şuab-ı Pencgâne 75, 609
 Şül 374

T

Taberistan 53, 401
 Taceddin Ali Şah 390, 425
 Taceddin İbn Salâye 258
 Taceddin Kamer 252
 Taceddin Ömer bin Mesud 252
 Tacikistan 44, 45
 Tacikler 132
 Tacitus 315
 Tağaçar 400, 404, 416, 425, 429, 430
 tağar 180
 Tahamtan 363
 Taht-ı Süleyman 353, 354, 472, 473, 474
 taishi 176
 Taiyuan 170
 Takiyyüddin 535, 606, 608
 Takkalu 564
 Takla 375
 takvimler 590
 Talas 89, 90, 108, 136, 195, 231, 232, 251, 283, 284,
 302, 312, 322, 360
 Tâlikân 134, 135, 136, 212, 240, 243, 299
 Tama Tokta 328
 tamga 180, 414, 417, 418, 438, 440, 513, 594
 tamma 137, 138, 144, 158, 169, 178, 220, 231, 308,
 594, 629
 Tana 321, 322, 324, 327, 563
 Tanca 81
 Tang hanedanı 332, 567
 Tangut 101, 136, 173, 187, 226, 356, 437, 489, 504,
 568, 569, 573
 Tangutlar 157, 269
 tanistry 160
 Tanksûk-nâme 343, 344, 609
 Taragay 298, 397
 Taramtaz 486
 Tarım 95, 322, 336, 589
 Târih-i Elfi 62, 214, 217, 609
 Târih-i Erbaa Ulûs-ı Cengizî 277
 Tarmaşirin 80, 298, 327, 484, 492, 498, 511, 512, 513,
 515, 517, 518, 519, 520, 527, 528, 546, 549,
 563, 566, 571
 Târüm 309
 tasavvuf 48
 Taşi 105, 106
 Taşkent 90, 95, 186, 251, 320, 360, 446, 556, 604,
 610, 621
 Tatarlar 29, 55, 108, 111, 112, 113, 118, 120, 298, 581
 Tatar Tonga 116
 Tattavi 62, 214, 217, 609
 Tayang Han 116
 Tebrizî 135, 422, 526, 535, 609
 Tegene 399
 Tegüder 61, 68, 69, 71, 201, 220, 230, 276, 277, 278,
 286, 288, 309, 378, 383, 386, 390, 391, 396,
 397, 398, 401, 402, 406, 407, 409, 414, 423,
 424, 425, 444, 453, 457, 459, 460, 469, 473,
 490, 496, 500, 501, 513, 518, 519, 521, 522,
 523, 527, 528, 529, 533, 535, 541, 546, 551,
 587, 614, 615, 630
 Tegüder Ahmed 61, 68, 286, 309, 383, 386, 390, 391,
 397, 398, 401, 402, 406, 414, 423, 424, 425,
 444, 453, 457, 459, 460, 469, 473, 496, 500,

- 501, 513, 518, 519, 521, 522, 527, 528, 529,
533, 535, 541, 546, 551, 587
- Tekcekik 134, 136, 150
- Tekiş 50, 52, 103, 107, 109, 110, 118, 123, 127, 175,
250, 273, 382, 451
- tekstil 125, 318, 354
- Telhîsu Mecmaî'l-adâb 15
- Temüğe Otçigin 165, 166
- Temür 21, 42, 64, 67, 87, 138, 172, 175, 176, 179,
191, 194, 196, 197, 201, 203, 220, 232, 243,
248, 255, 276, 279, 280, 283, 289, 303, 310,
326, 381, 383, 385, 386, 387, 391, 398, 400,
423, 443, 444, 445, 482, 493, 496, 499, 504,
508, 513, 515, 516, 517, 518, 520, 538, 550,
568, 571, 575, 601, 617, 619
- tenggeri 114, 594
- tercüme 13, 15, 21, 22, 49, 55, 98, 114, 167, 184, 185,
206, 211, 228, 230, 286, 295, 300, 336, 343,
344, 351, 355, 356, 361, 400, 416, 417, 418,
420, 434, 435, 443, 463, 490, 493, 494, 496,
512, 515, 522, 526, 527, 562, 581, 604, 605,
609, 611, 612, 614
- Terken Hatun 109, 110, 124, 131, 133, 135, 145, 382,
384, 601
- tıp 36, 63, 343, 345, 351, 353, 355, 483
- Tibet 172, 173, 226, 234, 338, 356, 359, 368, 437, 485,
489, 530, 568, 570, 614, 634
- ticaret 36, 41, 118, 125, 152, 266, 304, 311, 316, 318,
320, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 330, 332,
334, 335, 354, 484, 561
- Tikrit 464
- Tilang 579
- Timuçin 29, 44, 110, 111, 112, 113, 116, 119, 128,
165, 181, 483, 540
- Timurlenk 21, 74, 516, 550
- Timurlu hanedanı 516
- Tinim 557, 572
- Tirmiz 107, 134, 147, 243, 311
- Tiumen 555
- Toga 276, 516, 550
- Togaçak Hatun 431
- Togaçar 135, 243
- Toharistan 53, 103
- Toka Temür 511, 549, 551, 555, 556
- Tokta 80, 219, 224, 276, 280, 289, 290, 292, 304, 319,
327, 328, 495, 508, 509, 510, 577
- Toktamiş 290, 511, 549, 551, 555, 557
- Toktoa 116, 117
- Tolun Hatun 397
- Totok 172, 188
- Töde Mengü 279, 496, 498, 508
- töre 184, 557
- Töregene 165, 173, 177, 188, 194
- Trablus 317, 321
- Trabzon 321, 322
- Trakya 387
- Transilvanya 264
- Transkafkas 182, 589
- Tuğluk Temür 481, 482, 488, 493, 499, 511, 515, 516,
517, 555, 569
- Tuğrul 113, 116, 119, 181, 229, 565
- Tuğrulca 510
- Tula 112
- Tuluy 132, 134, 135, 161, 162, 163, 164, 167, 169,
170, 172, 173, 191, 195, 219, 220, 221, 225,
229, 230, 243, 245, 270, 278, 280, 281, 337,
338, 366, 443, 462, 508, 513, 518, 538, 552,
584, 585, 587, 588
- Tün 200, 201, 254
- Tuna Nehri 571
- Tunus 335, 341
- Turan 98, 373, 379, 436, 473, 603
- Turanlılar 99
- Turan Şah 379
- Turfan 117, 518, 564, 569, 570, 571, 586, 614
- Turşiz 200, 272
- Tüs 135, 159, 267, 270, 297, 305, 457
- Tutar 201, 222, 225, 226, 230, 292
- tutmaç 565
- tüyin 436, 594
- Tübşin 397
- tüccarlar 54, 144, 152, 190, 255, 319, 320, 323, 327,
328, 333, 334, 347, 373, 484, 513, 580
- Tükel Bahşi 422
- Tülek 493
- tümen 22, 143, 164, 304, 305, 492, 535, 594
- Tümenay 536, 553
- Tümsege 427
- Türk İmparatorluğu 45
- Türkistan 53, 74, 92, 95, 105, 110, 126, 195, 226,
239, 240, 243, 270, 299, 302, 306, 311, 335,
568, 617
- Türkler 89, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 120, 128, 132,
153, 210, 250, 261, 413, 489, 490, 576
- Türkmenler 155, 573
- Tüster 298, 403, 468
- Tyre 205, 456, 533, 613
- U
- Ücân 392
- Uchch 371
- Ugan 308, 309
- Ugâniler 573
- Ukrayna 44, 89
- Ulağcı 226
- Uluğ Bey 75, 277, 357, 552, 560
- Ulus 75, 114, 128, 186, 275, 281, 416, 516, 558, 575,
594, 616
- Umdetü'l-mülk Şerefüddin 369
- Ural 48, 74, 100, 101, 126, 129, 171, 322, 555, 563,
612, 614, 620, 621, 622
- Urmiye 223
- Utrâr 120, 124, 128, 132, 133, 145, 150, 178, 231,
240, 242, 265, 284, 311, 322
- Uygur 44, 75, 91, 101, 103, 104, 114, 116, 117, 129,
130, 145, 149, 150, 158, 159, 167, 179, 184,
187, 188, 281, 292, 318, 341, 401, 420, 437,
443, 449, 453, 462, 483, 484, 508, 509, 559,
563
- Uyguristan 293, 588
- Uygurlar 65, 91, 155, 158, 346, 509, 537, 573
- Uzun Hasan 558
- Ü
- Ürgenç 170, 176, 192, 268, 303, 322, 581
- Ürünggü 172

V

- Vâbkenevî 342, 357
vakıf 63, 320, 458, 529, 565
Vâsıt 255, 262, 268, 393
Vassâf 15, 39, 67, 68, 69, 71, 74, 139, 140, 160, 162, 166, 167, 168, 169, 185, 195, 196, 197, 200, 204, 205, 206, 209, 210, 211, 216, 223, 224, 227, 231, 239, 255, 263, 271, 272, 276, 278, 280, 282, 283, 284, 286, 287, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 300, 302, 303, 307, 309, 310, 311, 326, 327, 328, 335, 345, 346, 348, 363, 364, 365, 366, 371, 372, 374, 375, 380, 384, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 400, 402, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 435, 443, 445, 446, 450, 454, 459, 460, 468, 482, 490, 493, 494, 497, 503, 510, 512, 518, 524, 525, 526, 528, 529, 530, 531, 534, 540, 566, 568, 574
Velh 150
Venedik 321, 322
Venedikliler 339
Verâmîn 272, 369, 420
vergileendirme 42
Veys 552
vezirler 203, 412, 413, 416, 418, 420, 426, 430
VIII. Michael 381, 387
Vikingler 304
Vincent de Beauvais 17, 613
Viyana 65, 442, 604, 608, 609, 620, 621
Volga 74, 81, 91, 101, 142, 171, 234, 261, 312, 360, 484, 555, 614, 620, 621
Volga Bulgarları 91, 484
Voltaire 33

X

- Xiangyang 217, 339
Xi Liao 102
xingsheng 177
Xinjiang 44, 555, 628
Xiongnu 97
Xunmalin 337

Y

- yad 434
Yağan Sonkur 176
Yağân Şah 570
yağı 123, 288, 595
Yahya 34, 141, 402, 428, 460, 545, 605, 606
Yakut el-Hamevî 50, 54, 267, 610
yam 158, 168, 182, 190, 196, 329, 347, 411, 439, 440, 448, 595
Yangikent 251, 265, 269, 582
Yangzhou 567
Yârkend 176
yarlıg 83, 128, 188
yasa 42, 163, 183, 184, 185, 187, 197, 436, 442, 443, 446, 447, 448, 449, 453, 491, 495, 518, 559, 561, 562, 565, 593, 595
Yassiçemen 151
Yaylak 508
Yazıcıoğlu Ali 577

- Yazır 135
Yecüc ve Mecüc 99, 107, 238, 467
Yeke 114, 166, 191
Yeke Moğol Ulus 114
Yelü Ahai 176, 177, 178, 270
Yelü Chucai 50, 120, 124, 158, 244, 269, 611
Yelü Miansiye 176
Yemek 110
Yenisey 96
Yesavul 441
Yesavur 140, 284, 297, 302, 303, 310, 311, 368, 498, 512, 514, 551, 574
Yesü Buka 444
Yesüder 388, 389, 397
Yesügey 113
Yesü Möngke 166, 168, 188, 395
Yesünçin 397
Yesün Temür 520, 564
Yezd 71, 212, 309, 343, 363, 367, 374, 375, 385, 388, 391, 426, 550, 603, 607
Yezdicerd takvimi 341
Yongchang 292
yosun 42, 184, 448, 595
Yoşmut 205, 217, 369, 397, 399, 452, 534
Yuan 17, 19, 38, 49, 59, 67, 74, 81, 87, 95, 115, 117, 144, 158, 160, 164, 197, 219, 225, 228, 275, 277, 278, 280, 282, 292, 293, 305, 307, 319, 324, 325, 326, 328, 332, 333, 334, 336, 338, 340, 344, 345, 347, 349, 351, 353, 354, 357, 380, 381, 419, 443, 444, 446, 449, 451, 474, 486, 487, 504, 517, 529, 538, 548, 567, 568, 569, 571, 586, 610, 611, 619, 621, 623, 624, 626, 627, 631, 632, 633, 634
Yuan hanedanı 281, 381
Yuan İmparatorluğu 38, 74, 275, 334, 340, 486, 567, 569
Yuan shi 17, 49, 160, 280, 610
Yula Temür 68, 220, 522
Yulduz 95
Yunnan 169, 199, 569, 591
Yûrâ 109
yurt 166, 167, 168, 218, 595
Yusuf Şah 374, 375, 378, 387, 388, 389, 391

Z

- zâhidler 502
Zavulistan 53
zekât 438, 481, 595
Zencân 135, 247, 403, 411
Zerdüşt 436, 472, 530
Zernûk 241
Zevzen 241
Zeynüddîn Süleyman el-Hâfîzî 212
Zhongdu 87, 123, 277
zımmî 257, 460, 535, 593
zımmîler 464, 533
zic 357
Zîc-i İlhanî 341, 342, 357, 609
Zülkarneyn 99, 107, 108, 310, 492
Zürâbâd 135

PETER JACKSON

MOĞOLLAR ve İSLÂM DÜNYASI

FETİHTEN İHTİDÂYA

Moğolların Batı Asya'daki fetihlerini ve İslâm'ın bu coğrafyadaki yayılışını epik bir şekilde anlatan tarihi bir değerlendirme...

Moğollar, XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın Orta Asya'yı ele geçirmesi ve İran'ın çoğunu harap etmesi sonucunda İslâm'la tanıştılar. Dünya'nın önde gelen Moğol tarihi araştırmacısı Peter Jackson, bu tanışmayı müteakip gelişen ilişkileri bir dizi birincil kaynaktan inceliyor ve Batı Asya'daki Moğol egemenliğine dair daha önce konu edilmemiş, büyüleyici bir metin ortaya koyuyor. Bu kitap, İslâm'ın Moğol vahşetinden nasıl kurtulduğunu konu edinen sıradan anlatıların ötesine geçerek Moğol İmparatorluğu'nun yayılmasındaki dinamikleri de didik didik ediyor.

Moğollar ve İslâm Dünyası adını taşıyan bu benzersiz çalışma, İran, Irak, Türkiye, Afganistan ve Orta Asya'nın yanı sıra Doğu Avrupa'nın sınırlarına kadar uzanan muazzam bir imparatorluğun sıra dışı yönlerini keşfetmek için önemli bir başvuru kitabı.

facebook/selengeyayinevi
instagram/selengeyayinlari
twitter/selengeyayinevi
selenge.com.tr

ISBN 978-625-7459-51-8

